OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

1. fl. 24. kr. c. m.

Timothei Lukács
Professoris Baiae.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

KÖZHASZNU

ESMERETEK TÁRA

A'

Conversations-Lexicon

SZERÉNT

MAGYARORSZÁGRA

ALKALMAZTATVA.

Bibliotheca Convent. PP. Franciscan. Bajenses.

HARMADIK KÖTET

CANOPUS — DELPHI.

SIGILLUM BIBLIOTHECAE CONVENTUS BAJENSIS

PESTEN,

KÖNYVÁROS WIGAND OTTO SAJÁTJA.

1832.

OSZK

Országos Könyvtári Központ
Szegedi Könyvtárából
Nem adható el!

R 2

Nyomtatta Landerer Pesten.

288.544

R 1965

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
M. Növedéknapló
1955 év 2501 sz.

C

Canopus vagy Canobus, az egyiptomi régiségekben minden nagy, hasforma edény, melly eredetileg a' Nilus vizének frisen 's iható állapotban tartására használtatott. Böttiger ugy vélekedik (l. „*Archaeologie der Malerei*"), hogy ezen edények attól a' várostól vették nevezeteket, mellyben részént a' Nilus vize elhordására, részént pedig a' belföld számára minden formában 's áron készittettek. Gyakran csináltattak basaltból (mint a' szép zöld basalt canopus Villa Albaniban) 's emelt alakokkal vagy festéssekkel ékesittettek fel, avagy becses fejér alabastromból, mint a' mus. Pio-Clementiumban lévő, melly tekervényes váluzatokkal van felkészitve; sőt égetett fekete földből is. Illyen Nilkorsó formájában, mellyen emberfej volt, néha kigyókkal 's egyéb attributumokkal öszvekötve, imádták az Egyiptomiak áldó természetistenségeik egyikét. Azt vélik, hogy az Alexandria 's a' Nilus nyugoti torkolatja (melly Canobinak is neveztetik) közt fekvő Canobos vagy Canopos városa az itt tisztelt istenségtől vette nevét. Ezen durva istenkép helyébe Serapis lépett az első Ptolomaeusok alatt. (L. Creuzer „*Symbolica*"-ja I részét, a' hol ezen korsóisten le van rájzolva; a' mi pedig ennek tiszteletét illeti, l. Creuzer „*Dionysos*"-át). Az edény golyóforma alkatja, Eusebius szerént, az egész természetet vagy is a' világot jelenti, a' rajta lévő emberfej a' mindent elevenitő lelket (νους) mutatja, melly különben kigyó és golyó által is ábrázoltatott. Canobos Zoëga szerént („*Numi Aegyptii imperatorii*" p. 34) egy volt a' Knuphphal, melly szó ugyan azon törzsökre mutat 's a' jó védelmező istent jelenti. Lásd e' szó eredetéről 's jelentéséről Schlichtegroll Fr. „*Auswahl vorzügl. Gemmen aus dem Stosch'schen Cabinette*" 58 l., a' hol szinte rajzolatok vannak. Ezen istenség tiszteletének nyomai Olaszországban is találtatnak Hadrian idejéből.

Canosa, város Alsó-Olaszországban (*Terra di Bari*), hires a' szomszédságában található sirokról. Canosától fél mértföldnyire, azon vidéken, melly Hannibalnak a' Romaiakon vett győzedelméről hires, van egy, régi sirokkal megrakott domb, melly sirok földdel fedett szikláha vannak vágva. Ezen sirokban néhány durva földü 's fejéres szinü edények találtattak, sőt néhány festettek, de durva munkájuak és intagliók is, érték nélkül. Millin Canosában tartózkodása alatt 1812 ásata e' vidéken 's négy sirboltot fedeze fel. Egy ottani földbirtokos ama' temetőtől nem messze fekvő jószágán pinczét ásata 1813 a' tófamassában, melly alkalommal egy sirboltra akadtak a' munkások. Ennek bemenetele nyugot felé állott. Az ajtó felemeltetése után hat lépcsőt találtak, mellyek két oszlop által tartott kicsiny pitvarba vezettek. Kapuhoz hasonló nyilás szolgált innét a' kamarába, mellyben a' holt test feküdt. Az ajtót háromszegü homlokfal ékesité mind a' két felől; a' tympanumban egy lant látszik. Ezen kamara közepében egy emelt hely van, mellyen a' tófába harmadfél arasznyi magasságu ágy van vésve parallelepipedum formára; 's ezen az ágyon feküdt egy harczoló, fejével kelet felé forditva. Pánczéling volt rajta, fején sisak, 's csak egyik lába volt felfegyverkezve. A' test hamuvá vált, mihelyt a' külső levegő

érintette. A' fal nagy előrészén tengeri lovat 's rókát ábrázoló szép emelt mivet volt a' tófába vésve, 's hieroglyphák, mellyek talán a' vadászt jelentik. Ezenkivül egy réz lámpa és számos derék müedények találtattak benne. Midőn az ásások 's felfedezések kir. felvigyázója Canosába ment, akkor már el voltak szélesztve a' talált tárgyak. A' birtokos, ki a' felvigyázónak csak 30 darab csekély értékü edényt mutatott elő, már elajándékozott volt egynéhányat. Most ezeknek egy része a' talált fegyverekkel 's készületekkel együtt a' kir. museumban tartatik Nápolyban. L. Millin „*Description des tombeaux de Canosa ainsi que des bas-reliefs, des armures, et des vases peints, qui y ont été découverts en* 1813", (*Paris* 1813, *fol.*), melly munka mellé igen hiv rajzolatok vannak kapcsolva. Legfontosabb része e' felfedezésnek az edényeken lévő festések, mellyek, mint többnyire minden illy festések, ezen vidék régi lakosainak görög-olasz titkos isteni tiszteletét 's nevezetesen az alvilágról szóló beavatási tudományt tárgyazzák.

Canossa, nem messze Reggiótól a' modenai herczegségben, most omladékaiban heverő hegyi várkastély. Itt ostromoltatott 951 Adelhaid, Lothar király özvegye, II. Berengartól, midőn Nagy Otto német királynak ajánlotta kezét 's Olaszország koronáját. A' 11-dik száz. Canossa Mathilde toscanai márkgrófnéé volt. Itt kellett a' VII. Gergely pápa által egyházi átok alá vettetett IV. Henriknek (l. e.) bünbánó öltözetben három napig a' vár udvarában állani, mig a' pápától kihallgattatást kapott. *L—ú.*

Canova (Antonio, lovag), az ujabbkori leghiresb szobrászok egyike, szül. Nov. 1. 1757 Passagnóban a' velenczei birtokban 's a' modellozásra már gyermekkorában mutata képességet. Egy Falieri nevü nobile pártfogásába vevé 's Torretto szobrászhoz küldé Pagnanóba. Két év után Velenczébe ment Torretto, 's vele Canova; de nem sokára megholt a' mester, 's a' tanitvány magára maradt. Tanulását azonban felette szorgalmasan folytatá 's kedvező sikerrel látta koszoruzva buzgalmát. 16 eszt. volt, midőn első eredeti mivét alkotta, egy puha márványban kivitt fél testnagyságnyi Euridicét. Velenczében készitette Apollo és Daphne, Aesculapius 's a' kigyófojtó Hercules oriási szobra modelljét; márványban vitte ki marchese Poleni arczképszobrát 's a' Daedalust és Icarust ábrázló csoportot is. Szembetünik ezen miveken a' köz 's néha sovány természet hü utánzása, 's a' stylusnak rajtok semmi jele. De szép reményt költöttek fel ezen müdarabok, 's hogy teljesüljön a' várakozás, azon szorgoskodott Falieri, hogy Romába segitse Canovát, hova 1780 végén szives ajánlásokkal el is küldötte. A' következett évben 300 ducatnyi évpénzt rendele számára a' velenczei tanács 3 esztendőre. Romában szorgalma első gyümölcse egy Apollo volt; 3 lábnyi (palma) magas; gyenge még 's charactertalan, de mutatja már Canovának az idealishoz emelkedését. Első nagy mive, melly 1783 névre juttatá Romában, Theseus, a' meggyőzött Minotaurus felett állva. A' csoport testnagyságnyi 's mestere jelesb mivei közé tartozik. Most Bécsben a' népkertben látható. Még azon évben válalta magára XIV. Kelemen (Ganganelli) pápa emlékének kivitelét a' *degli Apostoli* templomban; — rézre metszette Vitolli. Következett Amor és Psychéje. Itt kezde Canova saját ösvényt, melly elhatározottan a' kecs és kellem ábrázlásához vezeté. Az alakok felette gyengédek és bájolók. Ez időben készült Czartoryski, mint szerelemisten, arczképe is. XIII. Kelemen siremlékét, mellyet 1792 a' Péter-templomban állitott fel, pártfogója, herczeg Rezzonico, bizta reá. Nagyság 's egyszerü stylus jelesiti; mivértők amannál többre becsülik. Részmetszésben Morghen Rafaëltől birjuk. A' mivész hire azalatt mindég terjengett. Az emlitettek után készitett mivei: egy álló szárnyas Amor; Amor és Psyche ismétlete; egy álló Venus és Adonis, Adonis különösen szép; admiral Emo emléke a' velenczei köztársaság számára, gömbölyü 's emelt munka. Képzett továbbá egy felette kedves Psychét; áll, félig öltözött;

jobbja pillangót tart szárnyinál fogva kinyilt bal kezén, 's vidám tekintettel nyugszanak rajta szemei. Ez időközben készitett több basreliefeket is; többnyire Socrates életéből és a' régi mese- 's a' szent és világi történetekből ábrázolnak jelenéseket. Legjelesb mivei közé tartozik Magdolnája 's Hébéje is. Könnyüleg 's eleven mozgásban lebeg ez' istenné a' fellegen; felemelt jobbjában edény, 's nectart önt a' csészébe, mellyet balja tart. A' két edény, Hébe homlokkötője 's öve szegélye aranyzottak. Tőn probát Canova a' tragicumban is; de oriási Herculese, midőn dühödve veti Lychust a' tengerbe, nem hatott kedvező sikerrel. Sokkal jelesb a' két ökölvivó, Creugas és Damoxenos; ezeket a' Pio-Clementinum museum számára vették meg. Egy álló Amor és Psyche nyujta koszorut a' mivész hirének. „Az ujabb mivészet" mondja Fernow, „semmi bájosbat, semmi kedvesebbet nem képzett. Szép egység uralkodik a' compositio 's minden alak egészében. A' leleményi, ábrázlás, kivitel egyiránt jeles." 1796 és 1797 készitette Krisztina, austriai főherczegné, szász-tescheni Albert neje, sirjelének modelljét 's az emléket maga állitotta fel 1805 a' bécsi Augustinus-templomban. 1797 képzette a' nápolyi király szobrának oriási modelljét, melly legszebb miveinek egyike. A' képduló jacobinismus veszéllyel fenyegette Canovát a' revolutio kitörtekor; de Hébék, Amorok és Psychék védték müteremét, 's a' királyi oriás egy hátulsó szálában rejtezett. Ezen 15 láb. mag. szobor 1803 készült el. A' revolutio közben 1798 és 1799 Rezzonico társa volt Canova németországi utazásában. Midőn visszatért, a' velenczei birtokban mulatott egy ideig 's egy oltártáblát festett születéshelye számára. Persuasa, mellyet azután képze, a' dicsőség tetőpontjára emelé Canovát, 's méltónak tartatott, a' belvederei Apollónak Parisba költözte után ennek talpkövén állani. VII. Pius kinevezése által a' romai mükincsek és müválalatok főügyelőjök lett C., 's Napoleon ugyan azon évben hitta meg Parisba, hogy az ő mesterkeze alakitsa szobrának büsztjét. Remek miv ez; nagy és nemes stylus ábrázolja a' charactertele arczvonásokat. Ezen álló kép most herczeg Wellington sajátja. Bonaparte nemzetségből több személyt is leábrázolt; ezek közt Bonaparte Laetitia, mellyet 1819 herczeg Devonshire 26,000 francon vett meg. Későbbi mivei: Washington, mint imperator, ül 's ir népéhez, (a' congress palotája előtt Washingtonban); cardinal York, VII. Pius, Volpato, Alfieri, Santa-Croce marquisené, gróf Souza, portugali követ, Fridrik, oraniai herczeg 's gróf Tadini siremlékeik; Falieri cenotaphiuma; Nelson mausoleumának modellje; VII. Pius és II. Ferencz büsztjeik; a' medicei Venus másolatja; egy ferdőből kelő Venus; a' Centaurust kivégző Theseus, oriási csoport; a' Gratiák; egy Venus; egy tánczosné, Bonaparte Lucián nejének arczképszobra, kezében lyrát tart; egy oriási Hector; egy nyugvó Paris; egy oriási Ajax modellje; Marie Louise austriai főherczegné szobrának modellje. — Napoleon megbukása után 1815 Parisba küldé a' pápa Canovát, a' romai mükincseket visszakövetni 's elintézni áltszálitásokat. Eljárván ügyében, 1816 Angliába utazott 's midőn (még azon évben) visszatért, VII. Pius érdemeinek megjutalmazásául a' Capitolium arany könyvébe iratta nevét 's 3000 scudi jövedelemmel marchese d' Ischianak nevezte ki. Megholt C. Oct. 13. 1822 Velenczében, 's a' de' Frati templomban 1827 olta márványemlék jeleli hamvait. — Canova harmadik*) olasz szobrász, ki időszakot kezde 's a' tiszta izlést újra keletbe hozá mivészségében. Képzelme felette gazdag, hajlékony, érzelmes; a' kecses ábrázlásában legnagyobb, 's annyi bájt, kellemet lehelnek e' nemü teremtései, mennyivel csak keves szobormivek dicsekedhetnek. Sanyarubb mübirák az antik és természet mélyebb studiumának hiját lelik benne 's azt hiszik, hogy a' nagy és fenséges ábrázlása szelleme körén tul feküdt. — Leleményit először kicsinyben képzette viaszból, azután agyag-

*) Első Buonarotti, második Bernini.

ból a' leendő mü nagyságában; a' gipszbe leképzett modellnek márványra áltvitelét 's a' márvány nagyából kifaragását ügyes dolgozókra bizta, mig maga tette reá végző kezét. Márványának ragyogó fejérét a' simitás után sárgába játszó szivattal törte meg 's az elefántcsont vagy viasz lágy, bágyadt színét adta neki, mi inkább vonzza a' mübarátot mint a' valódi mivértőt. Mint képirónak nem nagy a' hire, 's szinezete rajzánál sanyarubb. Mint embert tisztelte kiki és szerette. Mivészgőg és irigység nélkül szerénységben mutatkozott önérzete, 's erkölcsei tisztaságára irigység sem vonhata árnyékot. Canova több rendek vitéze, a' franczia és olasz nemzeti intézet 's minden jelesb europai mivészacademiák tagja volt. Miveit leábrázolva több gyüjteményben birjuk. Olaszországban Abruzzi grófné, Parisban Latouche, Londonban Moses adta ki. Legbővebb munka Canováról: „*Vita di Antonio Canova*" (Prato 1824) Missininitől. L. e. is: Schlegel W. A. irását a' jenai lit. uj. 1805; Göthe „*Winkelmann und sein Jahrhundert*"; Fernow „*Römische Studien.*" *I.*

Canstein (Károly Hildebrand), a' róla nevezett bibliai intézet alkotója, 1667. született Lindenbergben; tanult Frankfurtban az Oder mellett. 1687 beutazta Holland-, Angol-, Olasz- és Németországot, 1688 visszatért Berlinbe, apródjává lett a' brandenburgi választó fejedelemnek és mint önválalkozott szolgált Német-Alföldőn. Veszedelmes nyavalyája miatt kényszerittetvén a' hadi szolgálatról lemondani, Halléba költözött, hol barátságra lépett Spenerrel 's magát kegyes foglalatosságokra adta. Vallásos érzéseit az alsóbb sorsunk közt elterjeszteni vágyván, azon gondolatra jött, hogy a' sz.irást álló betükkel nyomtattassa. Aláirást nyitott 's, a' munkához fogván, megveté alapját hires bibliai intézetének. Ő irta a' „*Harmonie der 4 Evangel.*" nevü munkát is és Spener 'életrajzát. Megholt 1719 Halléban. Vagyonjának egy részét 's könyvtárát az ottani árvaháznak hagyta.

Cantabile. Igy neveztetik közönségesen 1) valami hangszerzeménynek megfogható, összefüggő, könnyü és folyó része, melly által az énekelhetőbb lesz; 2) valamelly muzsikadarabnak kedvesebb és szelidebb helyei, mintegy ellenkezésben a' sebesebb és lármásabb mozgásuakkal vagy a' hangfutásokkal; 3) egy lassu mozgásu tétel, mellynek hangzatja nagy mértékben énekelhető. *J.*

Cantate (ezen olasz igétől: *cantare*), egy ollyan muzsikaszerek kiséretével készült énekdarab, mellyben valami tárgyról való képzetek és érzetek a' muzsikai előadáshoz mért különféle egymást felváltó tételekben fejtetnek ki. Az alapjául szolgáló versezet is cantaté-nak neveztetik. Tárgyai vonzó természeti jelenetek, mellyek bizonyos érzelmet gerjeszthetnek; p. o. esztendő részei, mint szinte egy érdeklő rege, vagy történet az emberi életből. Lehet a' cantate e' szerént elbeszélő, oktató, képzeltető vagy tisztán lanti; mire nézve a' muzsikaszerző ebben az ének mindenféle nemeit (beszélő dal, egyes, kettős, hármas, karének 'sat.) használhatja. Azok, mellyeknek tárgya vallásbeli, templomi, a' többiek pedig világi cantatéknak hivatnak. Minthogy a' cantate még akkor sem fog fel valami tulajdonképen való cselekedetet, mint a' drama, ha beszélgető formája volna is, hanem inkább bizonyos tárgynak nézetét ábrázolja, innen következik, hogy igen nagy kiterjedése nem lehet (l. *Mosel: Über den Umfang der Cantaten und Oratorien. Leipziger Kunstblatt*, 4. *Heft*). A' költőnek nem kell tehát mindent, mit a' tárgy felett mondhatna, előadni, hanem csak annyit, a' mi a' szivet 's értelmet megindítani képes; itt pedig természetesen az egyszerüt mindég elejébe kell tenni az összebongyoltnak. Nem is mindenkor szükség beszélő személyeket állitni elő; gyakran a' kivánt czélt tökéletesebben el lehet érni, ha a' cantate tulajdon nevek 's személyek nélkül készült, sőt az allegoriai személyek által a' czél többnyire el van vétve, 's az előadás fagyos lesz. Általjában a' költő minden erkölcsi megjegyzésektől, tanitásoktól, 's t. cf., mennyire csak lehet, a' canta-

tékban magát tartóztassa, mert ezek mindenütt csak a' jó foganatot háboritják, mivel az érzelmek elevenségét gátolják 's a' muzsikaszerzőnek hathatós és önkényes kifejezésre nem engednek elég alkalmat. Ha a' költő valami történeti tárgynak előadását szükségesnek látja, ezt ne puszta elbeszéléssel teljesitse. (*L. Krause*: „*Von der musikal. Poesie.*“) A' nagyobb templomi cantaték, kivált midőn Jézus szenvedése történetét ábrázolják, *oratoriumo*knak neveztetnek. Ebben mind azon rendszabásokat kell követni a' muzsikaszerzőnek, mellyek az EGYHÁZI MUZSIKA (l. e.) czikkelye alatt előadatnak. Mint cantate, és oratorium-költők: Ramler, Gerstenberg, Niemeyer, Jacobi, Bürde, van Swieten, Meissner (*Lob der Musik*), mint muzsikaszerzők: Händel, Rolle, Wolf, Schuster, Haydn Jós. („*Schöpfung*“ „*Jahrszeiten*“) B. A. Weber, K. M. Weber, („*Kampf und Sieg*“) Winter („*Timotheus*“) A. Romberg 'sat. a' legjelesbek közé számláltatnak. Ezen muzsika neme a' 17 század első felében jött szokásba, 's az ugy nevezett madrigal használtatott hozzá. — Cantaté-nak hiják a' husvét-utáni negyedik Vasárnapot is, mert hajdan az isteni tiszteletet a' 98 zsoltár első verséből vett szavakon: „*Cantate domino canticum novum*“ kezdették. *J.*

CANTHARIDES, l. KŐRÖSBOGÁR.

CANTO FERMO, ellenkezésben áll a' CANTO FIGURATO-val (l. e.). Ezelőtt egy psalmus forma beszélő éneket tett, most pedig leginkább az egyszerüen folyó templomi forma hangzatot jelenti *J.*

CANTO FIGURATO. Figurának, czifraságnak vagy ékesitésnek nevezik muzsikában az ollyan két vagy több egybekötött 's hirtelen egymásra következő hangokat, mellyek helyett egyszerübb játékkal csak egy hangot vennénk. Nevek onnan eredt, mivel általjánfogva az illyen kották lineák által kapcsoltatnak öszve 's ugy különféle formákat képeznek; hajdan különös elneveztetések volt, mint: andalgó, zörgő 'sat. Innen a' figurás, czifrázott vagy ékesitett muzsika és ének ellenkezésben áll a' templomi karmuzsikával és énekkel, mellyek ékesgetés nélkül valók. Ebből származik azon némelly nagy városokban még máig is fenálló szokás, hogy az előkelők, öszveesketések alkalmával, figurás váltságot (azaz: teljes muzsikáért) fizetnek, a' köz emberek ellenben csak karváltsággal, azaz, egyszeressel tartoznak. Figurás a' kar akkor, ha valamelly egyszerü templomi ének folyta alatt vagy között más hangok egy egészen különböző, gyakran más versü, azonban a' kar hangzatjával egybeillő ékesitett éneket visznek; mi jelesen a' motetteknél történik. *J.*

CANTON, általjában véve kerületet teszen. Igy volt Prussiában minden regementnek tulajdon cantonja, mellyből katonai ujonczokat kapott. Cantonoknak neveztetnek kiváltképen a' helvetiai vagy schweizi köztársaság részei, mindazáltal csak a' külföldiektől. Cantonnirozni, vagy helységekben szétosztatva feküdni, neveztetik a' katonák nyelvén, ha a' katonák nem táborban, vagy szabad ég alatt, hanem városokban 's falukban egymáshoz közel feküsznek, hogy valamelly hadi feltétel végrehajtására hamar öszvehuzathassanak. *L—ú.*

CANUT I., Angol- és Dánország királya, az egyesült királyi székre lépett 1015. A' „Nagy“ nevet hatalma által, mint Alfred erényei által, nyerte. A' Danusoknak Angliában elkövetett vad dühösségei, II. Ethelredet, a' szász törzsökből való 12-d. királyt, véres bosszura gerjesztek, ki 1002 egy napon minden Danust, feleségeikkel 's gyermekeikkel együtt lemészároltatott, 's az akkor Daniában uralkodó Sveno király testvérhugának fejét önjelenlétében üttette le. Erre Sveno Angliába általkelt, 's hitszegést és erőszakot egyiránt elkövetve, tüzzel vassal pusztitotta az országot. Ethelred Normandiába futott. Sveno megholt 1014, előbb hogysem hatalmát megerősithette volna; ezt azonban véghez vitte fija 's követője, Canut. Uralkodását azzal kezdette, hogy uj országának egész napkeleti partját elpusztitotta 's az atyjának

kezesül adott Angolokat, előbb orrokat és kezeket levágatván, Sandwichben vizbe fulasztotta. Ekkor új seregeket hozatván Daniából, pusztitásait déli Angliaban folytatta. A' vitéz Edmund sereggel állott elejébe, 's noha sógorának, Edrichnek, árulása miatt mindenkor megveretett, még is fen tudta magát tartani Canut ellen, ugy hogy az angol és danus nemesek a' hosszu küzdést elunván, Angliának a' két fejedelem közt leendő felosztását kivánták. Esküvel kötött egyezség bátorságositá Canutnak éjszaki, Edmundnak pedig déli Anglia birtokát, de egy hónap mulva Edmundot két, Edrich által megvesztegetett, komornyikjai meggyilkolván, egész Anglia Canut birtokába jutott, ki az ország gyülése előtt hamis tanuk által hitet tétetett le, hogy Edmund két neveletlen gyermekei elmellőzésével őt tette koronája örökösévé. Minekutána ezen lemondás az ország gyülése által megerősittetett, Canut a' két fiatal herczeget a' svéd királyhoz küldé, olly meghagyással, hogy azokat életné meg; de ez Magyarországra küldé őket, hol igen nemeslelküleg fogadtattak. Canut, ki országlását kegyetlenséggel 's gonosz tettekkel kezdé, idő folytával emberibb 's végre vallásos és babonás lett. A' szelidebb uralkodásra való általmenetelt azzal kezdette, hogy a' királyokat eláruló Angolokat megbüntette, a' becstelen Edrichet felakasztatta 's azután a' Themse vizébe lökette. Midőn azután egy ország gyülésen a' szász szokásokat visszaállitotta, a' Dánoknak és Angoloknak egyforma jusokat adott, személyre birtokra egyforma oltalmat igért; azon utálat, mellyet előbb kegyetlensége szült, tiszteletre 's áldásra változott. Ethelred özvegyét, Emmát, pedig elvévén, hatalmát tökéletesen megállapitotta. Ezentul kétszer kiszált a' szárazföldi tartományokra, először Svédorsz. legyőzése, másodszor Norvegia meghódoltatása végett. De midőn idejének leghatalmasabb fejedelmévé lett, meglepte a' földi fenség semmiségének érzete. Templomokat, klastromokat épitett 's egy izben maga is Romába ment bucsura, hol az angol oskoláknak nagy szabadságokat szerzett. Ezen buzgóság szelleme lelkesité akkor is, midőn egykor, hogy hizelkedőjit zavarba hozhassa, a' partra ült 's a' nevekedő tengerfolyamnak szünetet parancsolt, de midőn az, mind inkább dagadva, lábait meg áztatná, ezen szavakkal állott fel: Csak az mindenható, kinek az Ocean engedett, mikor annak parancsolá: „eddig, 's tovább nem." Utólsó próbája a' Scotusok hirálya Malcolm ellen vala. Megholt 1036 Shaftsburyban. Végrendelése szerént legöregebb fija, Sweyn, Norvegiát, a' második, Harald, Angliát, a' harmadik pedig, Hardi-Canut, Daniát nyerte. *J.*

CANZONE (ének, oda), lantos versnem az Olaszoknál, kik közé legrégibb költőjik a' 13-dik században a' provençaliaktól vévé vitték. Illyen Petrarcától, a' *Chiare, fresche e dolci acque*, az *Italia mia*; ki elsőbbi hánytvetettségét kényesb alakká 's hangzatos kerekdedséggé változtatta. Igy leve a' *canzone petrarchesca* név, mint Alcaeusról az alcaeusi vers. Nevezik igy is: *canzone toscana*, a' toscanai költőkről, kik azt Petrarcatól felkapták. Áll 5, 6, 10 stanzából 's többől, 's minden stanzában 13, 14, 16 sor van, a' sorok pedig 7—11 szótagnak, mellyek rimei egymást, meghatározott szabáshoz képest váltogatják. Illy canzonéját az olasz költő rendszerént egy az előbbieknél kevesebb soru stanzával végzi, ebben mivéhez valamelly kivánságát intézi, valamit biz rá, tőle bucsut vesz 'sat.; a' miért ezen kisebb stanza neve: *ripresa*, *congedo*, *comiato*. Egyébiránt ugy módositgatá több meg több olasz költő ezen a' maga nyelve tulajdonjává vált versnemet, mint a' hogy a' görög elme különb és különb változtatásokat tett a' mástól talált versmérték nemen, kiki érzése szerént elejénte. Igy lett a' *canzone anacreontica*, mellyben a' stanza kisebb, a' vers sora rövidebb, rimek helyeztetése szabadabb, hogy ekképen szelleme, a' játsziság, inkább festve legyen. Igy erede a' *canzone pindarica*, megkezdve Luigi Alamanni által a' 16-ik században 's Chiabrerától jobban elrendelve. Maga a' neve Pindarus-

nak fenséget gerjesztvén, a' *canzone pindarica* nem a' petrarcai canzone csendes bánatu, édesen panaszkodó hangját hallatja, hanem magasb észképek, zajgó indulatok kivillámlásai közt szárnyal, minél fogva a' stanzák alakja, sorok, rimek elrakása is merészebb sajátságu lett. Egészen a' görög chorus utánazása; azért igy is neveztetik, *canzone alla greca* 's felosztása: *strofe*, *antistrofe* és *epodo*, melly görögösködést Bern. Nota ezen olasz szavakkal *ballata*, *contraballata* és *stanza* váltá fel. Ant. Minturno pedig *volta*, *rivolta* és *stanza* elnevezést kezdé. *Canzone a ballo* régi tánczdal volt. Példájit lelhetni Trissino poeticájában. Kimentek szokásból. Hitták igy is: *ballata*. Láss többet *Fernow's ital. Sprachlehre* 791—815 lapokon. *Döbrentei Gábor.*

Canzonetta (dal). 1) Az olasz költésnek apróbb versneme, melly kis versekből áll. A' 15-dik század költői gyakran irogattak efféle édesdeden enyelgő dalocskát. Az ujabb időben Rinuccini és Chiabrera értett jól könnyü előleheléséhez. Az illy, vagy ártatlan vagy pajkos tartalmu, de édes dalocskát hamar ajkára kapja az olasz leány 's városokat jár be vele tamburinja mellett. 2) Külön a' muzsikában a' canzonetta kicsiny rövid olasz dal, vagy szavak nélkül lévő melodia és thema variatiókhoz. A' grammaticusok itt is többféle képen veszik. L. „*Ersch und Gruber Encycl.*" *D. G.*

Capellen (G. A. I., báro), minden német-alföldi telepedések főhelytartója Asiában, korunk azon csekély számu kormányfiai közé tartozik, kik a' privat ember erkölcsi okfejei iránt szerencsében és szerencsétlenségben egyáltalján hivek maradtanak. Apját, a' leghevesebb Antioraniusok egyikét, hiressé tevé Gorkum erősségének védelmezése a' Burkusok ellen. Fija jelesen neveltetett 's Utrechtben kezdé státusszolgálatját, mint praefecturai titoknok. 1808-ban keleti Friesland praefectusává nevezteték Lajos király által. Noha igen kedves volt ott a' burkus országlás emléke, még is szerencséje lett báró Capellennek, ha nem is országlása kormánybeli okfejeit, legalább magát megkedveltetni a' keleti Friesekkel. Ezután belső dolgokra ügyelő ministerré és státustanácsnokká tevé őt Lajos király. Nem hihetetlen, hogy az ő tanácsa birá a' királyt az országlás letételére, midőn azt a' Német-Alföldiek használával többé nem folytathatta. Saját vagyonja által független lévén, nem vett szolgálatot Napoleon alatt, hanem látogatóban volt több hónapig a' kilépett fejdelemnél, a' ki bátyja országlásának megszüntéig Austriában tartózkodott. Wilhelm király tudta, hogy Capellen már azért is kedves a' nemzet előtt, mivel Napoleon szolgálatját elmellőzte; kinevezé tehát gyarmatokra ügyelő ministernek, mert a' gyarmatkormány uj elrendelését egyedül csak ezen, előitéletektől ment 's a' régihez nem ragaszkodó férjfi eszközölhette sikeresen. Belgium a' bécsi békegyülés végzése által Hollanddal egybekapcsoltatván, báró Capellen Brüsselbe küldetett, mint rendkivüles statustitoknok, a' Belgák indulatját az uj országlás részére megnyerni 's mindent elintézni, hogy az uj kormányrend behozatásakor az uj fejdelem figyelme a' Belgák minden helyes kivánatira kiterjeszkedhessék. Egyszersmind azon is dolgozott, hogy a' német-alföldi gyarmatok jobb 's törvény által elrendelt kormányzást nyerjenek. Azt akarta, hogy azok a' statusnak tetemes költséget ne okozzanak, védelem nélkül ne legyenek, hanem az asiai szigetcsoporton mind inkább inkább elterjedvén, az anyaország kereskedését sikeresebben mozditsák elő, mint eddig. Főhivatalában, mellyet 1815 olta visel Bataviában, nagyon emelte a' termesztést, kivált Java szigetén, jeles intézetei által. Batavia szabad révvé tétetett, 's azolta az éjszakamerikai hajók talán még nagyobb kereskedést üznek ott, mint magok a' német-alföldiek. A' szorgalmas javai nép annál több kávét, czukrot, rist, rumot és füszert visz a' kikötőkbe, mennél többet visznek ki kész pénzért az Éjszakamerikaiak; 's ezért észrevehetőleg nevekedett a' vámjövedelem a' javai kikötőkben. Ezenfelül a' füszerkereskedés Bandában és Amboinában, melly már csak-

nem egészen megszünt, uj elevenséget kapott a' belföldiek nagyobb termesztési haszna által; sőt az arannyal bővelkedő Borneóban is ujra nevekedik az europai termékek kelete, a' mi mind az ő eszes kormányának foganatja.

Capello (Bianca), különös történeteiről nevezetes velenczei asszony, a' velenczei legjelesebb házak egyikéből, toscanai nagyherczeg II Medici Francescónak második felesége. Első virágában nevelőnéje gondatlansága által szerelmes esmeretségbe esett Buonaventuri Pietróval, egy florenczi ifjuval, ki a' Salviati házban, mellyel atyafias volt, kereskedést tanult; 's a' fiatal leányka annál könnyebben engede önhajlandóságának, mivel Bonnaventuri a' Salviatiak rokonjának 's kereskedő társának adá magát ki. Félvén azonban a' két szerelmes, hogy titkos szövetségek napvilágra jő, még azon esztendőben elszökött Velenczéből 's a' Capello ház legbecsesb drágaságait magával elvitte. Ezen orozás Bianca rokonjait szörnyü dühösségre lobbantá; 's azt állitván, hogy bennek az egész velenczei nemesség meg van sértve, Bonnaventuri ellen nem csak üldöztető parancsolatot eszközlének ki, hanem annak, ki őt megölendi, még nagy jutalmat is igértek. Orgyilkosok követék tehát futásában egész Florenczig, hova kedvesével illanni kivánt. Ez időben uralkodott I. Cosmo, ki azonban a' kormány terheit megunván, azt magánál sokkal setétebb és kegyetlenebb characterü fijának, Francescónak, engedé által. Francescónak az austriai főherczegasszonnyal, Joannával, kelle yala öszvekelni, de ennek kevélysége 's hidegsége nem melegitheté kebiét szerelemre: annál kellemetesebb behatást tett ellenben reá Biancának megjelenése, ki magát 's férjét oltalmába ajánlá. Buonaventuri tehát bátorságban volt már, de türnie kellett hitvese 's a' herczeg közt gerjedett szoros barátságot. E' szövetséget Francesco egész a' főherczegasszonnyal való egybekeléséig 1565 titokban tartá, de azontul nem gondolá szükségesnek illy tekintetekre ügyelni; 's azért Buonaventurit intendantjának nevezvén, Biancát udvarába vitte; később pedig, Pietrónak felfuvalkodása türhetetlen lévén, azt megölette 1570. Bianca azonban a' herczeget mind inkább lekötelezte, a' mit több álnokságai mellett fökép azzal eszközlött, hogy midőn a' főherczegasszony férjének csak leány magzatokkal kedveskedett, ő annak egy fiut, mint közös szerelmek gyümölcsét, mutatott be, noha azt hamisan cserélé ki. Majdnem mindazokat, kiknek e' csalárdság felől tudományok volt, kivégezteté Bianca. Azonban minden várakozás ellen is, fiut szült esztendő mulva a' herczegasszony, de 1578 egy más szerencsétlen szülésben megholt. Kinek halálán magába térve, a' testvérei által is nógatott herczeg olly czéllal hagyá el Florenczet, hogy a' Biancával való szövetséget félbe szakasztja. De ez a' csábitásnak minden eszközeit elővévén, részére hóditá a' herczeg gyóntató papját; 's alig mult két hónap a' főherzegné halála után, már alattomban Francescóval egybekelt. Azonban a' titkos házasság nem elégité ki sem Bianca nagyravágyását, sem a' herczeg reményét, ki, első hitvesével nemzet fija korán kimulván, ettől másikat várt. Először tehát II. Filep spanyol királynak fedé fel titkos egybekelését, 's midőn ez azt jóvá hagyná, köz hirré vágyék azt tenni. E' végből tudtára adá a' velenczei köztársaságnak, hogy vele legszorosabb barátságra kiván lépni, mivel Sz. Márknak egyik leányát feleségül veszi; 's ime ugyan azon tanács, melly elébb Biancát közönséges meggyaláztatás tárgyává tevé, most nem késett azt tiszteletekkel halmozni. — A' Pregadiak kinyilatkoztatása Biancát a' köztársaság igaz és tulajdon leányának vallá. Két követ, 90 nobilitől kisértetve, küldetett Florenczbe ezen leánnyá fogadás és egybekelés innepére. Mind a' két innep rendkivül fényesen ment végbe Oct. 1579. Bianca testvére minister lett, de ennek kevélysége 's Bianca fenhéjázása miatt Francesco uralkodása napról napra gyülöletesebbé vált a' nép előtt. Bianca látván, hogy sem az elébb kieserélt

állfiut az uralkodásra nem segitheti, sem ezen csalárdságot, noha két izben próbálá, veszedelem nélkül nem ismételheti, ohajta Fernando cardinalissal, a' koronaörökössel, megbékélni. Ez tehát öszvejött testvérével 's Biancával a' cajanci dombon 1587. Ugy látszék, hogy az elébbi kölcsönös harag végképen megszünt, midőn a' herczeg és Bianca keves napok mulva hirtelen megbetegedtek, 's Oct. 19. mind ketten meg is holtak. Fernando egyházi méltóságát letévén, általvette az uralkodást, 's noha mindent elkövetett, hogy magát a' megétetés gyanujából kitisztitsa, annak szennye emlékezetén mind eddig megmaradott. J.

Capetingek. Igy neveztetik a' franczia királyi nemzetség, melly Európának 120 fejedelmet adott, nevezetesen 37 franczia, 22 portugali, 12 nápolyi 's siciliai, 5 spanyol, 3 magyarországi királyt, 3 konstantinápolyi császárt, 3 navarrai királyt, 17 burgundi herczeget, 12 bretagnei herczeget, 2 lotharingiai és 4 parmai herczeget. Ezen királyi nemzetség történetei Franczia ország eredete 's kifejlődése történeteivel egészen egybe vannak szőve (l. Franczia ország). A' Capetingek nevéhez tehát Europa egyik legérdekletesb tartományának 's népének viszontagságai zárakoznak; maga pedig ezen királyi ház, minekutána az ujabb időkben 12 év lefolyása alatt négy fejdelmi polczról letaszittatott 's azokra ismét visszaállittatott volna, most legelső 's legrégibb viselője Europában a' törvényesség (legitimitas) statustörvényi okfejének, kivévén Franczia országot, hol a' legujabb változások ezen okfőt felforgatták, a' népfejdelmiségét állitván helyébe. Figyelmet érdemel ezen királyi nemzetség eredete. Mit a' Merovingek egyik fő udvari tisztje (Major domus), Pipin, a' kicsiny, Nagy Károlynak apja, a' régi frank királyok thronjára ülvén, a' Merovingek királyi háza ellen hajdan elkövetett, szintaz történt az ő nemzetségével, a' Karolingekkel, 235 esztendő leforgása után. Az utolsó gyenge és gyáva Karolingek alatt szintolly hatalmat gyakorlott Nagy Hugo, Francia (a' mai Isle de France) 's Orleans és Burgund herczege, mint hajdan az udvari főtisztek a' Merovingek alatt. Midőn tehát V. Lajos magtalanul holt volna meg 987-ben, elmellőzék Franczia ország nagyai a' kimult király nagybátyját, Alsó-Lotharingiai Károly herczeget, 's Nagy Hugo fiját, a' *Capet* (capetus, capito, széles fejü, de hihetőbbleg valami különös formáju kalapról, capatus) melléknevü Hugót, Lajos volt gyámatyját, Francia herczegét 's Paris grófját, kinek XV. János pápa is kedvezett, kiálták ki királyoknak. A' vitéz Lotharingiai Károly fegyverrel akará azon királyi széket megtartani, mellynek a' karolingi háznál hagyására a' Franczíák megesküdtek; de minekutána változó szerencsével folytatta volna a' viaskodást, egy püspök által elárultatván, Laonban meglepetett 's elfogatott. Ő maga kevessel azután megholt fogságában, fija pedig, Otto, Alsó-Lotharingia herczege 1006-ban mult ki e' világból. Ennek két testvéröccse Németországban holt meg magtalanul. Igy lépett a' Capet ház Franczia ország királyi székére. Capet Hugo, némelly történetirók szerént, német házból veszi eredetét, 's felesége is német herczegasszony, I. Henrik német király (Szászország herczege) leánya, Adelheid volt. Hugo Rheimsben koronáztatá meg magát 's hittel és irásban tett fogadásai által bátorságba helyezte a' nemzet 's kivált a' hatalmas fendalis nemesség és papság addigi jusait 's szerkeztetéseit. Egyébiránt már Capet Hugo megalapitotta okos intézetei által fejdelmi házának hosszas fenállását, 's most ez a' királyi nemzetség a' Welf ház után legrégibb uralkodó ház az egész világon. (Vö. Bourbon.) Ő ugyan is és felváltóji VII. Lajosig mindég olly előrelátók voltak, hogy képzelt törvényes követőjökre már életekben reáia ruháztaták a' királyi czimet. Ezért Hugo már Jan. 1-sőjén 988 együttországlónak koronáztatá 's felkeneté fiját, Robertet. Azután eltörlé törvény által az örökös jószágok felosztatását a' királyok fijai közt, 's nemzetsége birtokait koronajószágokká (*domaine*) tévén, megtiltá ezeknek eli-

degenittetését. Ezolta pénzzel fizetteténck ki a' királyok leányai, a' királyi herczegeknek tartás fejében adott jószágokról pedig az rendeltetett, hogy azok férjfiörökösök nem létében a' koronára visszaszáljanak. Ezen két statusokfő későbbi törvények által mind inkább megerősittetett. Méltán tekintetik tehát Capet Hugo azért, hogy Paris, Isle de France és Burgund örökös adományi herczegségét a' koronával felbonthatatlanul öszvekötötte, a' franczia királyi szék 's háza törvényes fenállása szerzőjének. A' mit ő elkezdett, azt az ő követői, kivált a' keresztes háboruk ideje alatt 's az álló katonaság felállittatása olta tökéletességre vitték. A' publicistai tekintetből ide tartozókat öszveszedte marquis de Pastoret, Francziaország paire, az „*Ordonnances des Rois de France de la troisième race*" folytatásában, a' XV., XVI., XVII. köt. (Paris, 1811, 1814, 1820 fol.) mellyel egybe kell kötni ügyvéd Beugnot értekezését: „*Essai sur les institutions de St. Louis*" (Paris 1821), mellyet a' feliratok academiája 1821-ben megjutalmazott. *Zs. G.*

Capi Aga, a' török udvarnál, heréltek feje. E' jelenti be egyszersmind mind azokat, kik a' nagyvezérrel akarnak beszélni, 's vezeti az idegen követeket audentiára. — Capigi (Capidsi) nevet a' serail őrzői viselnek, mintegy 400-an. Fejek a' Capigi Basa. Ezek adják által a' sultan parancsolatjait is 's azoknak, a' kik halálra ítéltettek, a' sinórt. *L—ú.*

Capistranus (János, Kapisztrai), Sz. Ferencz szerzetese, szül. Középolaszországnak Samnium földjén fekvő helységében, Capistrában, a' honnan vette nevezetét. Tüz esze, szivreható ékesenszólása 's lángoló buzgósága által magára vonta V. Miklós pápa figyelmét, a' kitől, midőn veszedelemben forogna a' keleti romai birodalom fővárasa, Konstantinápoly, és csak alig állhatna már ellen a' Törökök temérdek erejének, kiküldetett ő a' sz. kereszt hirdetésére a' Németek, Csehek és Magyarok között. Midőn e' végre Jakab nevü szerzetes társával, a' kit uti társul és segédül maga mellé vett vala, a' Po vizén által akarná magát hozatni: be nem akará őket, a' köz monda szerént, hajójába bocsátani a' révész, mig meg nem fizetnék a' révbért. Szerzetek szabásánál fogva pénz nem lévén nálok, 's e' miatt a' révésznek eleget nem tehetvén, János barát a' viz szinére teritette köntösét, mellyre rátülvén mind a' ketten, a' haszonleső révész bámultára általhozta őket a' viz az innenső partra. Bejárta már most János barát a' kiszabott tartományokat, és hathatós beszédje által sokakat rábirt a' kereszt felvalalására 's a' hitetlenek ellen való fegyverfogásra. Bécsben nevezetesen Sz. István egyházán kivül buzditgatá a' körüle tolongó népet; és még ma is találkozik amaz egyház jobb oldalán egy kivülről annak falához ragasztott kő szólószék, János barát képével ékesitve, azon a' helyen, a' hol szokta vala tartani beszédjeit; de ez a' mostani szólószék csak 1738 készült. Volt is foganatja serkentéseinek; mert általa felbuzditva, feles számu városi 's mezei lakosok felvalálták a' keresztet. De a' fejedelmek 's országemberek cselekvésére is nem csekély befolyása vala e' szerzetesnek. Jelen vala ő a' németországi rendek gyülésén, mellyet III. Fridrik romai német császár 1455 Ujhelyen tartott, 's a' mellyen a' Török ellen adandó segedelem vala tárgya a' tanácskozásnak, minekutána II. Muhamed török császár Konstantinápoly megvételével 1453 már véget vetett vala a' keleti romai birodalomnak. Az ő intése 's munkálódása békéltette meg egymással, legalább külsőképen és rövid időre, Hunyadi Jánost 's az ellene agyarkodó Cilley Ulrikot és gátolta meg a' belső háboru kiütését Magyarországban, abban a' pontban, a' midőn az ország védelme a' végromlással fenyegető veszedelem ellen leginkább megkivánná az indulatok 's iparkodások egyességét. Jelen vala ő Magyarország nagyainak 1455 Győrött kezdett, Budán folytatott tanácskozásaiban, de a' hol vallásbeli részrehajlása nem keveset rontott a' kereszténység köz ügyében. Mert midőn a' szerbországi despota, Brankovits György,

Győrre érkezett volna és sürgetve esedezék segedelemért a' török császár ellen, a' ki már elfoglalta vala birtokának egy részét, Hunyadi János pedig a' gyülés nagyobb részével együtt készséget mutatna kivánsága teljesitésére: ellenkezett a' szerzetes az elszakadt egyházi felekezetbeli fejedelem védelmében, ha csak megtérése által méltóvá nem tenné magát a' közönséges romai hitü Keresztények pártfogására 's oltalmára. De a' 90 esztendős vén erre azt felelte, hogy inkább országától 's életétől válik meg, mint ősei hitétől, és hogy képtelenség volna azt kivánni tőle, hogy illy élemedett korában ismét gyermekké legyen, 's a' mit 89 esztendeig igaznak tartott, azt a' 90-dikben tévelygésnek állitsa; e' felelet után pedig megszomorodva elhagyta a' gyülést és visszatért lakhelyére, Szendrőre. Jelen vala János barát 1456 a' pesti országgyülésen is, a' hol hathatós beszédje által nem kevessé élesztette a' rendek buzgóságát a' hitetlenek ellen való felkelésre, 's iparkodásának előmozditójit élő 's meghalálozott rokonjaikkal, sőt mind azokkal együtt, a' kiket csak gondolni akarnának magoknak, bevette, mint világi társakat, Sz. Ferencz szerzetébe 's kiterjesztette rájok annak minden lelki áldásait. Midőn azután az országgyülés végzése szerént kiindulna az ország főhadvezére, Hunyadi János, a' Török ellen: követé őt János barát keresztes katonájival. Együtt vitézkedtek Nandorfejérvár alatt a' Duna hátán sajkaviadalban; együtt győzedelmeskedtek a' megszálló török táboron Jul. 14, 21, 22. 1456, midőn Hunyadi vezéri tisztjében járna el, János barát pedig, mindenütt felemelve hordozván kezeiben a' feszületet a' viaskodók előtt, vallásbeli lelkesités által táplálná a' vitézség tüzét; ugy hogy Sophiáig vervén vissza a' sultant, megtartanák az ország kulcsát. A' hadseregben kiütött járvány nyavalya kevessel e' győzedelem után betegágyba vetette Hunyadit, a' ki orvosloji tanácsára Zimonyba vitette magát. El nem hagyta szenvedő bajtársát János barát 's vigasztalásai által lelkét támogatni, nyugtatni 's az örökkévalóságra készíteni meg nem szünt, mig Aug. 11. 1456 véget nem vetett a' halál ama' dicső hős életének. Ezolta soha mosolygás nem láttatott János barát képén, lankadtság fogta el testét, és megbetegedvén, elhunyt ő is két hónap mulva Ujlakon és szerzetének ott lévő klastromában temettetett el. Bonfini azt jegyzi meg felőle, hogy, midőn meglátogatta volna őt egykor Hunyadi János mind a' két fijával, János barát az ifjabbiknak, Mátyásnak, jobb felül, az idősebbiknek, Lászlónak, pedig bal felül adott helyet; és midőn Hunyadi János tudni kivánná okát ezen szokatlanságnak, azt felelte: hogy László korán való halála miatt nagyra nem fog emelkedhetni, Mátyás ellenben királyi méltóságra jut, hadi dicsőségére nézve Nagy Sándorral fog vetélkedni 's a' kereszténység erős paisa 's oltalma lesz; ő tehát már most tiszteli benne jövendő nagyságát. *Fábri Pál.*

CAPITALIS, l. TŐKEPÉNZ.

CAPITOLIUM, a' hajdani Romának capitolinus hegyén, melly Romának hét hegye közt legkisebb volt 's előbb saturninus és tarpejus hegynek neveztetett, álló vára volt. Talpkövét K. e. 614 eszt. Tarquinius Priscus tette le, hanem csak a' királyok kiüzetése után lett egészen kész. Sylla idejében dühösködött polgári egyenetlenségek alkalmával leégett, hanem a' tanács ismét felépittette. Hasonló sorsra jutott még két izben, midőn Vespasianus és Domitianus épittették fel, és pedig az utolsó igen pompásan. Ugyan e' rendelte a' capitoliumi játékokat is. Dionysius leirása szerént a' templom kivül álló oszlopaival 200 láb. hosszu 's 185 l. széles volt. Tulajdonképen 3 templomból állott az egész épület, mellyek Jupiternek, Junónak és Minervának szenteltettek 's kőfalakkal voltak egymástól elválasztva. Tágas porticusában vagy tornáczában vendégeskedett a' nép a' triumphusok alkalmával. Jupiter képe aranyból 's elefántcsontból csinálva, egy székben ült, 's Romának régibb idejében veresre festett agyagból volt készitve, hanem

Trajanus aranyból öntette ki. A' templom rézzel volt befedve, mellyet Q. Catulus megaranyoztatott. Hasonló minemüségü volt a' kapu is. Egy szóval pazarló bőkezüséggel forditott Roma mindent erre az épületre, a' mi csak pompássá, fényessé és gazdaggá tehette azt. Csak a' fedél megaranyoztatása 12,000 talentumba (mintegy 12 mil. tallérba) került, a' honnan a' Romaiak az épületet aranyosnak is nevezték. Homlokán egy quadriga (négy lovas szekér) állott, elébb agyagból, azután megaranyoztatott rézből. A' templom temérdek, ajándékból gyült kinccsel birt. A' status legnevezetesebb irásai 's a' sybillinus könyvek itt tartattak. A' mai Capitolium (Campidoglio), melly a' régi helyén áll, uj épület 's Angelo Mihály rajzolatja szerént van épülve. Főkapujának igen pompás tekintete van, hanem magok az épületek, az ahhoz értők itélete szerént, Angelónak csekélyebb becsü munkájai közé tartoznak. Az uj Capitolium három főépületből áll (legszebb a' romai senator lakhelye), mellyek nem lepik el egészen a' capitolinus hegyet. Jupiter Capitolinus hajdani templomának, mellynek oszlopai közül egynéhányat még most is lehet latni, omladékain most Sz. Ferencz szerzeteseinek egy klastroma áll. *L—ú.*

Capitulatio. A' népgyülések vagy más községek végzései 's egyezsége hajdan capitulum vagy capitularenak neveztettek. Capitulálni tehát annyit tesz mint alkura lépni, egyezséget kötni. Innen capitulatiónak mondjuk 1) valamelly megszált városnak, várnak vagy egyéb erős helynek, avagy megszoritott seregnek bizonyos feltételek mellett való megadását, melly egyenesen ellenkezik a' fegyverletétel azon esetével, midőn a' győztes kényétől (discretio) függ a' következő bánásmód kiszabása. (Vö. Alku.) 2) A' katonai szolgálat idejének meghatározását teszi. Ez kétféleképen történhetik meg; az országállitotta seregek szolgálati idejét országos törvény vagy fejedelmi rendelés szabja ki; a' szabadakaratuak pedig addig tartoznak szolgálni, a' mennyi időre a' táborozás alkalmával egyezség mellett vállalkoztak. Ez privát, ama' pedig közönséges capitulatiónak neveztetik. 3) A' német császárok capit. l. Választási capitulatio.

Capo d' Istrias (János, gróf), Görögország elölülője, azon kormányfiak sorába tartozik, kik a' cabinet fátyolába burkolódva fáradhatatlan munkálódásokat mindenek szemei előtt elrejteni tudják, annyira, hogy azt csupán csak azon föld változásaiból lehet megesmerni, a' mellyen munkálódnak. Capo d' Istrias 1780-ban szül. Corfuban, hol apja orvos volt, 's az orvosi tudományt Velenczében tanulá. Midőn az orosz seregek a' ioniai szigeteket 1799-ben elfoglalták, apja, Capo d' Istrias Antal Maria, lett az országlás feje, de minekutána a' szigetek a' tilsiti békekötés következésében 1807 ujra Francziaország alá kerültek, orosz szolgálatba lépett. Utóbb visszatért Corfuba, senator lett ugyan ott 's April. 17-kén 1821 holt meg 80 éves korában. Fija Oroszországban maradt, a' hol elejénte gróf Rumjänzoff bureaujában, azután pedig az orosz követségnél Bécsben kapott szolgálatot. 1812-ben a' dunai hadi seregnél, mellynek vezérlését admiral Tschitschagoff vevé által, vitte a' diplomaticai ügyeket. Egyesülvén ezen sereg a' Francziák hátrálása után a' nagy orosz hadi sereggel, a' császár szemei előtt vivé Capo d' Istrias a' főtáborban szintazon levelezési ügyeket 's annyira megnyeré fejedelme bizodalmát, hogy azontul a' legfontosabb statustanácskozásokban használtatott 's a' külső ügyek osztályában statustitoknokká tétetett. Nagykeresztese lőn a' Wladimir-, vitéze a' Sz. Anna-, nagykeresztese az austriai cs. Leopold- 's a' burkus királyi veres sas-rendeknek. 1813-ban orosz követ volt Schweizban 's az austriai követtel alkudozott ezen köztársaság uj viszonyai felől. Innét Septemberben 1814 Bécsbe ment mint orosz meghatalmazott a' békegyülésre, Napoleon visszatérte után pedig 1815 Francziaországba, a' szövetségesek fő hadi szálására. Az 1815 Nov. 20-kán kötött parisi egyezséget ő irá alá mint orosz császári

meghatalmazott 's azután visszatért fejedelmével Szent Pétervárába, hol a' statustanács foglalatosságaiban legmunkásabb részt vett. Nagyon sokat fáradozott a' ioniai szigetköztársaság helyreállitásában, az oroszországi statusvallás fentartásában a' Jesuiták patvarkodásai ellen 's a' Görögök kiszabaditásában a' török iga alól. Midőn azonban Oroszország a' Görögök felkelését kárhoztatta, és Stroganoff (l. e.) konstantinápolyi követségi helyéről eltávozott, gróf Capo d' Istrias is kilépett hivatalából 1822 's Németországban és Schweizban, legtöbbnyire Genfben, tartózkodott mint privát ember. Görög ifjakat neveltete 's nemesen gyámolitá a' Görögök ügyét, maga legnagyobb takarékosságban élvén. 1827 nevezték ki a' Görögök országlások elölülőjének, erre Jul. 12. lemonda a' muszka szolgálatról 's a' következett év Jan. 22-kén kezdé magas hivatalát Aeginában. (L. Görögök lázadása.) *Zs. G.*

Cappadociának a' hajdani világban Asiának egy nevezetes tartománya neveztetett, melly régen hires királyság volt 's nyug. Lycaoniától, délre Ciliciától és Syriától, keletre Armeniától vagy Örményországtól, 's éjsz. Pontustól határoztatott. A' persa időszakaszban a' Cappadocia név még szélesebben terjedt ki 's a' Halys és Euphrates közt fekvő földet foglalta magában. Az első folyó által Phrygiától és Paphlagoniától, az utolsó által Armeniától választatott el. Később Pontus is hozzá számláltatott. A' Persák, Strabo szerént, két helytartóságra (satrapaságra) osztották, mellyek Nagy-Cappadocia (a' későbbi tulajdonképen vett Cappadocia) és Kis-Cappadocia (melly később Pontusnak neveztetett) nevet viseltek. Ez a' felosztatás mindazáltal nem tartatott meg mindég szorosan. A' persa satrapák utóbb királyi névvel uralkodtak 's néha függetlenekké tették magokat. Xenophonnak Asiából való hires visszavonulásakor, ugy látszik, mind a' két Cappadocia Mithridates alatt volt, a' ki az ifjabb Cyrus pártütésében részt vett, de tartományát megtartotta 's Cyrus tökéletes megveretése után ismét persa felsőség alatt volt. Nagy-Cappadocia rosszul mivelt tartomány volt 's a' természettől is keves jóval ajándékoztatott meg; pusztaságai leginkább csak juhok legelőjinek használtathattak. Éghajlatja kietlen vala, 's mivel fára nézve szükölködött, a' lakosok házai alacsonyak 's rosszak voltak. Mazaka nevü fővárosa is inkább hasonlitott táborhoz, mint városhoz. A' Cappadociaik, kik a' nyelvekre nézve hozzajok hasonló Syriaiaktól való megkülönböztetés végett Leucosyrusoknak (fejér Syriaiaknak) is neveztettek, ostobáknak 's ravaszoknak tartattak. *L—ú.*

Capri, a' nápolyi öböl torkánál lévő kicsiny sziget, két mészhegyből 's egy jól mivelt völgyből áll. Olaj- és bortermesztés, fürjfogás és halászat 3000 lakosainak főfoglalatossága. Capri városában hajósoskola van. A' fürjfogásból bejövő jövedelem a' caprii püspöké. Capritól egy kőszikla fal által választatik el Anacapri, 1600 láb. magas, 3500 lak., a' hova 522 kőlépcsőn lehet felmenni a' sziget alsó részéből. A' Romaiaktól Capreaenek neveztetett. Augustus a' Nápolyiaktól becserélte, hogy mulató helyévé tegye, mindazáltal soha sem használta. Ellenben Tiberius életének utolsó hét esztendejét a' legutálatosabb fajtalanságban itt töltötte el. Palotájáaak omladékait még most is lehet látni. *L—ú.*

Capriccio (*caprice*), olly muzsikai darab, mellyben a' szerző gondolatinak kivitelét 's folyamatját inkább önkényének, mellynek azonban eredetinek 's tüzről pattantnak kell lenni, szabad reptére bizza, hogysem azokat valami határozott nem szoros rendje és formája közé korlátolná. E' nemben K. M. Weber sokat tett. Ezen szabadabb forma czélirányosan használtatik a' gyakorló daraboknál, mellyekbe a' legkülönösebb 's legnehezebb ékesitéseket is, csak egyébiránt a' muzsikaszer vagy hangok természetével ne ellenkezzenek, be lehet vezetni. Az illy darab már nevénél fogva is eredetiséget és szabad képzeletet kiván. *J.*

Caprificatio, l. Fige.

Capua, megerősittetett város Nápolynak *Terra di Lavoro* nevü tartományában, a' Volturnonál, egy érsekkel, katonai oskolával és 7300 lak., 1 orányira a' hajdani Capuától, mellynek omladékaiból épittetett fel a' 9 száz. A' régi Capua, egy a' legszebb 's legkellemetesebb városai közül Olaszországnak, olly nevezetes hely volt, hogy Rómával 's Carthagóval hasonlittatott öszve. Ezt tette lakhelyévé Hannibal a' Cannaenál történt ütközet után 's azt igérte neki, hogy Olaszországnak fővárosává fogja tenni, a' honnan egyesült a' város Hanniballal a' Romaiak ellen; de 5 esztendő mulva ismét romai felsőség alá hajtatott. A' Vandalok által elpusztittatott; Narses ismét felépittette, hanem a' Longobardok által viszont másodszor is lerontatott. Még most is lehet itt régi epületek maradványait látni. *L—ú.*

Capucinusok, l. Franciscanusok.

Caput mortuum (halálfej, holtfej), a' chemicus müszava 's azon maradékot jelenti, melly a' száraz lecsepegtetés (destillatio) után a' retortában marad, mivel többé semmi száló substantiát nem nyujt, akármint tüzeljenek is alatta.

Caracalla (Antoninus Bassianus), idősb fija Severus császárnak, 188 K. u. született Lyonban, már 13 eszt. korában uralkodótársnak fogadtatott atyjától, 's még is ennek élete ellen leselkedett. Severus 211 megholt 's utána fijai, Caracalla és Geta, közösen ölték fel a' bibort. A' két testvér gyermekség olta gyülölte egymást A' Caledoniusok ellen inditott háborut becstelen békével végezték. Azután fel akarták magok közt a' birodalmat osztani; de anyjok, Julia, és az ország nagyai meggátlák szándékokat. Ezzel Caracalla gyilkolás által akara megmenekedni öccsétől. Néhány füsthe ment próbák utáu öszvebékélni akarást szinelvén, kéré anyját, cselekedje, hogy szobájában öccsével találkozhassék. Geta megjelent és az e' végre rendelt centurióktól anyja ölében döfetett keresztül. A' testőrzők, gazdag ajándékok által reá birva, Caracallát egyedül való császárnak, Getát pedig haza ellenségének kiálták. Getának mind gyermekeit, mind barátjait megöleté a' zsarló. Dio a' leöldöstek számát 20,000 teszi. Hanem testvérének gyilkosai közül is sokat elvesztetett, azt pedig az istenek közé számláltatta. Sylla volt példánya, kinek sirját helyre állittatta. Ő is, mint ezen dictator, határtalan bőkezüséggel gazdagitá a' katonákat, mire végetlen zsarlásai és ragadozásai nyujtottak eszközt. Kegyetlen lévén, mint Caligula és Nero, de butább mind a' kettőnél, a' tanácsot és népet egyiránt gyülölé és megveté. Telhetetlenségből birodalma minden szabad emberének romai polgári just adott és Aegyptusiakat ő vett fel először a' tanácsba. Nagy Sándor, kit külsejére nézve utánazott, és Achilles valának tisztelete tárgyai. Iliumba ment, homerusi hősének sirját megnézni, és legkedvesb szabadosát, Festust, méreggel éteté meg, hogy Achillest Patroclusért volt fájdalmában utánazhassa. Galliai táborozásaiban még botorabbnak mutatá magát Caracalla, mikor mindenféle kegyetlenséget elkövetett. Azután a' Rajnán keresztül a' Cattok és Alemannok tartományába ment. A' Cattoktól meggyőzetvén, csak nevezetes váltságbérért eresztetett vissza a' folyón. Az Alemannok földjére frigyesképen lépett és rajta várakat épittetett. Ezzel öszvehivatá az ifjuságot, mintha zsoldjába akarná venni, azonban hadjai által körülvéteté 's levagdaltatá. Ezen nagy tettéért vevé fel Alemannicus nevezetét. Daciában nyert valamit a' Gothok ellen. Artabanussal, a' Persák királyával, mivel kivánságára reá állott, békét kötött Antiochiában. Abgarest, Edessa királyát 's Roma frigyesét, Antiochiába hivatá, vasra vereté és országát elfoglalá. Hogy Vogesessel, az örmény királlyal, hasonló hitszegéssel bánt, fegyvert regadtak az Örmények 's visszaverték a' Romaiakat. Caracalla ezután Alexandriába ment megfenyiteni a' lakosokat, hogy ellene gunyolódni merészkedtek. A' nagy öldöklésre készülte közben Serapisnak áldozatot tett és NagySándor sirhalmát meglátó-

gatta, hol császári diszjeleit áldozat gyanánt hátrahagyá. Erre néhány nap és éjjel öldözteté 's kiraboltatá a' lakosokat, maga e' vérengést Serapis templomának tetejéről nézvén, mellyben a' néhány évvel elébb öccsére fent gyilkot letevé. A' Parthusok meggyözéséért triumphust tartani vágyván, azon szin alatt, mintha Artabanus megtagadta volna tőle leányát, feltörte a' békét. Az országot védelem nélkül találá, kirablá 's Medián keresztül a' fővároshoz kezelite. A' Parthusok, áltkelvén a' Tigris folyóján, a' hegyek közé vonták magokat 's a' jövő éven minden erejekkel a' Romaiakra készültek rohanni. Caracalla nem várta be öket, hanem visszament Mesopotamiába a' nélkül, hogy parthus sereget lásson. A' tanács, mellynek napkelet megigázását jelenté, diadalmi pompát rendelt neki 's Parthicus melléknevet. Tudósittatván a' Parthusok készületéről, meg akarta ujitani ellenek a' háborut, hogy Macrinustól, a' testőrzők főtiszjétől, kit megsértett, Edessában Lunus templomába mentekor megöletett (217). Caracalla Romában nagy emlékeket, nevéről nevezett jeles ferdőket és Severus tetteit dicsőitő diadalmi kaput épittetett. *B. L.*

CARACAS vagy Venezuela, 1810-ig spanyol főkapitányság, azután a' Miranda alatt harczoló felzendültek csatahelye; később a' MORILLO (l. e.) vezérlése alatt lévő sganyol seregekkel küszködő Bolivar harczmezeje volt, 's 1821 a' COLOMBIAI SZABAD STÁTUSNAK (l. e. 's DÉLAMERIKAI REVOLUTIO) alkotó részévé lett. Caracas az aequator 's az éj. sz. 12° közt fekszik, Délamerikának éjszaki partjain az atlasi tengernél 's Oronoco vizénél. Déli határa Brasilia, nyug. Uj-Granada 's régibb előadások szerént 13,242 geogr. nsz. mf. és 900,000 lak. foglal magában, kik közt 220,000-nél több Négerek 's az ősi lakosoknak több független nemzetségei (Caraibek, Otomakok, Guaraunok 'sat.) vannak. Caracas tartománya (3800 nsz. mf. 's 500,000 lak.) elejénte az Augsburgban lakó hires Welserek tulajdonja volt, kiknek azt, mint a' castiliai korona feudumát, adósságért engedte által V. Károly. Ezek a' tartományt 1526 vették birtokokba, de 20 esztendő mulva felhagytak vele, mivel az oda küldött német katonák kegyetlenségeik 's telhetetlenségek által a' coloniát felette megrongálták. Éghajlatja, jóllehet a' tartomány az aequator alá benyulik, hév ugyan, de nem szenvedhetetlenül; mivel nyugotról délnek keresztül megyen rajta, 10—20 mf. szélességre, az Andeseknek egy ága, a' Sierra de Merida, melly 4000—14790 láb. magasságra emelkedik fel 's végre a' Trinidad szigetével szemben ellapul. Caracas nevü nevezetes kereskedő és fővárosa (31,000 lak. 's egy universitással), érseki lakhely, 15 órányira fekszik a' tengertől, a' la Silla 8400′ magos hegyének tövében, a' Guayra vizénél, melly a' la-guayrai (Guayre, város 4000 lak.) nem igen bátorságos kikötőnél a' tengerbe ömlik, 2760 l. magas térségen. 'S innen van Caracasnak csaknem mindég egyenlő 's kellemetes levegője. Egész esztendőn által 76—85°-on áll Fahrenheit hévségmérője 's ritkán száll le télen 52°-ra. Dél felé a' hegyek széllelágazó lánczai közt nagy térségek vannak, mellyek Llanos nevet viselnek 's igen jó legelőjök a' városi lakosok számos és csaknem vad csordájinak. Caracasnak tele az Aprilistől Novemberig tartó esős idő, midőn általjában véve minden nap három órányi ideig esik az eső és pedig olly nagyon, hogy a' folyamok (az Oronoco 's mellékvizei) a' tartományt messzére elboritják. A' föld termékenysége rendkivül nagy. Keleti oldalán fekvő roppant erdeje felesleg való épitésre szükséges fát ad, mellyet mindazáltal a' hegyeken 's vizeken keresztül nem lehet elszálitani 's más tartományokba kivinni; sőt az asztalosmunkákra 's szép házi eszközökre igen alkalmatos 's legbecsesb faból is csak igen keveset szerezhetnek meg az idegenek, az emlitett nehézségek miatt. Az erdők bőven teremnek vaniliát, kosenillt, orvosi szereknek való plántákat, szurkot és balzsamot; hanem az Europaiak alig tudják azon fák neveit, mellyek azokat adják, 's a' lakosok még eddig csaknem semmit sem ügyeltek földjök gazdagságára. Kávét, pamutot,

kakaót, indigót, czukorplántát és dohányt mindazáltal elkezdettek már plántálni, 's a' Varinas- és Maracaibo-kanaster esmeretes. A' gyöngyhalászat, melly a' 16-ik száz. 800,000 piaster jövedelmet vitt be, igen el van mellőzve. Legjobb kikötője, Porto Cavallo, igen egészségtelen, mocsáros tájékon fekszik egy félszigeten. Ezen hasonlóképen jól megerősittetett városnak 8000 lak. van. Azon földindulászkor, melly Mart. 26. 1812 a' tartományban 300 mf.-re dühösködött, Caracasban és Guayrában 14,000 ember veszett el. 1826 Paez vezér alatt egy párt egyesült benne, melly a' colombiai köztársaság polgári alkotmányának szövetségformát akart adni. *L—ú.*

Caraccioli (Louis Antoine de), 1721 szül. Monsban régi 's hires nápolyi nemzetségből. Társalkodási kellemei fényesen fogadtaták Olaszországban, mellyet tanulása végezetével legelébb utazott be, 's jelesen igy XIV. Benedek és XIII. Kelemen udvarától. Innen Német- 's később Lengyelországba fordult, holott a' korona egyik főbb tisztviselőjének, Rewsky (Rzewusky) herczegnek, gyermekeit nevelé. Végezvén e' nevelést, Parisba ment. Kiadá itt „*Lettres du Pape Clément XIV.*" (legelébb 1775. 4 köt.), mellyekkel nem csak Francziaországot, hanem jó ideig egész Europát elámitá, minthogy sokáig csakugyan a' pápától irattaknak hivék 's igy a' legforróbb részvéttel olvasák. Szelid bölcseség, nyájas, szives morál, értelmes elvek 's finom izlés tetszettek a' könyvben. A' franczia zendülés C-t minden vagyonjától megfosztá. Azonban a' convent 1795-ben 2000 livre élelempénzt rendele számára, melly őt a' szükségtől folyton megóvá 1803-ig, mellyben megholt. — Marquis Caraccioli (szül. 1711.), ki nevét az encyclopaedistákkal, jelesen D'Alembert- és Marmontellel való szövetkezése által hozá köz esmeretbe, a' XVIII. század közepén nápolyi követ volt Londonban 's Parisban. Finom észnek tarták itt ezt is 's az akkori olly igen mivelt parisi körök diszének. Alig van „Mémoires" ezen időből, mellyben C. emlitve nem volna. Utóbb siciliai vicekirály lett 's 1789 holt meg Palermóban. Caraciocli Francesco, Roccaromana herczeg testvére 's igen jeles nápolyi admiral, Toulonnál 1793 a' bátorságnak és érett, okos kormánynak jeleit adá. 1798 a' nápolyi tengeri erőt ő vezeté Palermo alá, hova a' királyt Nelson vezette angol hajón. Az udvar megvetéssel fogadá a' derék, diszes tehetségü C-t 's értésére adá, menne bizvást Nápolyba vissza. C. visszament 's a' köztársaság szolgálatjába lépett. Kitünteté derekségét itt is, mert keves hajóval vissza tudá verni a' kiszálani készült angol-siciliai sereget. De midőn Ruffo 1799 Nápolyt bevette, C. a' capitulatio megszegésével letartóztatott 's a' junta által, mellynek Speziale (l. e.) volt előlülője, halálra itéltetett. Fregatja árboczán hala meg; testeа' tengerbe vetteték. Halála mocsok marad Nelson fényes nevén.

Caractek, olly maszkok, mellyek nem dominóban, hanem valamelly rendnek utánzott közönséges öltözetében jelennek meg. Character maszkoknak mondják sokszor a' társalkodásban.

Caraffa v. Caraffa (Michael), a' most élő olasz muzsikaszerzők legkedveltebbjeinek egyike, szül. Nápolyban 1787 polgári szüléktől. Tanult a' nápolyi conservatoriumban Fenarolli alatt 's Parisban létében Cherubini után képzé magát. Szerzeményei kellemesek, és eredetiek; azonban sajnálni lehet, hogy már Rossini utánazására hajlik. Daljátékai közt az „*Opera seria*" és „*Gabriele de Vergi.*" legtöbb tetszést nyertek. Barbajával 1823 Bécsben is volt 's ott „*Abufar*"-ját előadatta. C. igen jeles énekszerző. *J.*

Caraffa (Antal), nápolyi születés, hadvezér I. Leopold császár és király szolgálatjában. Részt vett Bécs felszabaditásában a' török megszálás alól 1683 és Buda vára visszavételében 1686; egyébként pedig jobbára felső Magyarországon munkálódék Tököli Imre ellen. A' magyar nemzet gyülölője, a' honi polgári alkotmány és törvény megvetője, a' buta erőszak és durva kiméletlenség kedvelője, rémitővé 's átkossá tette

neve emlékezetét a' magyar nemzetnél, főképen mint elolülője az eperjesi vérengző itélő széknek. Mert Buda visszavétele 's Tököli hatalmának elnyomatása után a' rettentés eszközét javalta ő a' bécsi országló széknek a' pártütés gyökereinek kiirtására 's magát ajánlotta rémitőül. Ennél fogva kény, nem pedig törvény szerént egy itélő szék szerkeztetett öszve a' következő 13 személyből: Caraffa Antal, elölülő; Wallis, főhadvezér, előlülő helytartója; Pelsőczi György, királyi ügyek igazgatója; Megyeri Gábor, Sáros vármegyei nemes; Szentiványi László, későbben gróf; Fischer Mihály, a' kassai kámara administratora; Medveczki Mátyás; Juliani 's Frideri Péter, Olaszok; Braheim Wilhelm, Harter Mihály, eperjesi tanácsbeliek; Görtz Márton, a' városbeli őrizet nagya; Burghart Mátyás, katonai ügyviselő. Ez az itélő szék Febr. 1 napján 1687 kezdette el munkálódását Eperjesen az által, hogy sokakat elfogatott és maga elejébe hurczoltatott, a' hol a' Nagy-Váradon tartózkodó Tökölivel 's a' Munkács várában Caprara által megszállott és bezárt Zrinyi Ilonával való levelezés és értekezés vádjával terheltettek. A' pervitel egészen katonai vala; a' kinos vallatás irgalmatlanul használtaték; a' kiszabott büntetés, legalább a' négy első kárhoztatottra nézve, kemény és rémitő vala; mert elébb kezeik, azután fejeik vágattak le; testeik pedig felnégyeltetve különbféle helyeken faoszlopokra függesztettek. Mart. 5 fogva Sept. 21-ig huszonegyen végeztettek ki. Vétkes voltok, mintha Munkácsra leveleket és pénzt küldöztek volna, Ujhelyi, másképen Tábori Őrzse nevü fajtalan személy állitásaiban 's az eperjesi collegium helyreállitására tett pénzszedésben vettetett meg; holott Radics András, a' munkácsi várnagy, és Absolon Daniel, Zrinyi Ilona titoknokja, a' vár feladása után nyilván bizonyságot tettek arról, hogy sem asszonyok, sem ők az Eperjesen kivégeztetett szerencsétlenekkel nem leveleztek. Mások is nem kevesen elfogattak és szoros vallatással, sőt kinzással is zaklattattak; minekutána pedig semmi ki nem csikartathatott belőlök, pénzen kénytelenittettek magokat kiváltani, mint Ostrosith özvegye és Királyfalvi Roth János, a' kivel 10,000 tallért fizettetett magának Caraffa. Felette nagy bosszonkodás és zugolódás követte az eperjesi itélő szék tetteit, mellynél fogva elébb udvari parancsolat által felfüggesztetett munkássága, azután a' rendek panaszára 's a' jövendő királlyá megkoronáztatott I Jó'sef közbenjárására véget vetett neki az 1687-diki posonyi országos végzés 6 czikkelye. Caraffától elvétetett a' felső-magyarországi fővezérség, de hogy ezt kegyelemvesztésnek ne tartaná, az aranygyapju czimerrel tiszteltetett meg, és Munkács várának Zrinyi Ilonától való általvétele rábizatott; mit ő 1688 a' szokott durva kiméletlenséggel vitt véghez, jóllehet asszonnyal, még pedig előkelő, jeles, szerencsétlen asszonnyal, vala itt dolga. Ugyan ebben az esztendőben Erdélynek I Leopold oltalma alá való keritését végre hajtotta, és a' Törököktől Lippa és Lugos várait elvette. Azután Lothringeni Károly herczeg alatt a' Rajnánál hadakozott a' Francziák ellen; végre Mart. 6. 1693 megholt bécsi pompás palotájában. Pray szerént az ő nevével szokták a' magyar anyák megdöbbenteni rivó gyermekeiket. Eperjesi tetteit megirta Rezik János. (l. ezt.)

Fábri Pál.

Caraibek-Caraibi szigeteknek neveztetnek a' kis Antillák ősi lakosaiktól, a' Caraibektől, kik Éjszakamerikából Florida szomszédságából belső háboruk miatt költöztek ezen szigetekre 's Guianába (Déli-Amerikában,) a' hol számok a' szökevény neger rabszolgákkal megszaporodván, még szabadságban 's az európai colonistákkal gyakori háborunban élnek. A' szigetekből a' 18 száz. többnyire kiszorittattak, 's csak St. Vincenten és Dominicón vannak még, amott nevezetesen 100, itt 30 veres caraibi familiák. Szinek olajszin barna; hanem orleannal mázolják be magokat, hogy a' bogarak csipése ellen bátorságban legyenek. Vitéz 's bátor emberek és minden polgári alkotmány nélkül élnek. St. Vincent

szigetén fekete Caraibek is vannak, kiknek szüleji neger rabszolgák és caraibi asszonyok. Számok 2000 háznépre megyen. Ezek fekete-barnák, 's jollehet az Angolok ki akarták is őket küszöbölni, megmaradtak a' sziget azon részének, mellyben laknak, szabad birásában. A' caraibi tengernek határai éjsz. 's kel. az Antillák, délre az amerikai száraz, hol a' venezuelai öböl van. *L—u.*

Caraman (Victor Riquet, gróf), ezen régi 's a' languedoci csatorna épitésében vett részéről hires familiának feje, 1791-ben kivándorlott 's diplomaticai követségekre használtatott mindjárt akkor a' franczia királyi herczegek által. A' restauratio után, Sept. 1814, követnek küldetett a' berlini udvarhoz; a' második restauratio után pedig pairré neveztetett ki XVIII. Lajos által. Jun. 1816 hasonló ranggal ment az austriai cs. udvarhoz, minekutána a' burkus király az első osztályi veres sasrendet megküldte volna neki. — Második testvére, Ferencz József, szül. 1771 's mint nagybátyja, herczeg Chimay, örököse, felvevé e' czimet annak halála után. A' revolutio előtt tiszt volt a' Noailles dragonyosok ezredjében. 1815 az Ardennek departementja által a' követek kamarájába küldetett 's itt az oppositióval voxolt. 1805-ben házasságra lépett Tallien asszonnyal. (L. Chimay.)

Carascosa (Mihály, báró). Ezen general, ki Nápolyország ujabb történeteiben nevezetessé lett, Siciliában született 's önmagának köszöné felemeltetését. Midőn Ferdinand király a' franczia seregek előrenyomulása miatt Siciliába ment, 's generál Mack megveretése után (1798) Nápolyban az ugy nevezett parthenopei köztársaság kikiáltatott, akkor ő is a' köztársasági felekezettel tartott. De csak hamar visszafoglalák a' royalisták cardinal Ruffo vezérlése alatt a' fővárost, 's Carascosa ekkor a' köztársasági országlás pártfogójinak 's tisztviselőjinek, kik a' Castel d' Uovóban egyezség mellett adák meg magokat, majdnem közönséges számüzetésekből kihagyatott. Midőn a' Francziák 1806 Nápolyba ujra benyomultak, bataillonvezér lett az első linea-gyalogezredben, mellyet Bonaparte József állitott fel, kinek zászlói alatt Spanyolországban nagyon megkülönböztette magát. Visszatérte után Joachim (Murat) fokról fokra emelé őt a' katonai méltóságokban; 1814-ben egy osztálysereget vezérlett, melly az Austriaiakkal együtt a' Francziák ellen harczolt. 1815-ben az Austriaiak ellen vezeté a' nápolyi sereg egy osztályát 's a' többi nápolyi generálokkal együtt aláirá a' casalanzai katonai egyezést, mellynél fogva a' nápolyi sereg fegyverét letevé. Kitörvén Jul. 1820 a' nápolyi sereg egy részében a' katonai lázadás, ő maga vezérlé, mint hadi minister, a' lázadás elnyomására rendelt seregosztályt 's előre nyomult ezzel a' Terra di Lavoro határáig. De mivel késett ellenkezőjit a' királytól még el nem pártolt sereggel megtámadni, saját csapatjában is kiütött a' lázadás. Utóbb maga is részt vett a' revolutióban, midőn ugy látszott, mintha helyben hagyná a' király a' constitutionalis okfejeket. Az austriai hadak betörésekor jókora sereg bizatott Carascosa vezérlése alá, hogy azzal a' Terracina felől Nápolyba vezető utat védelmezze. (L. Abruzzo, Nápolyi revolutio, és Pepe.) Hanem a' Sulmonán által előrenyomuló Austriaiak az ő állását megkerülték, mellyre serege szétoszlott. Mint a' nápolyi revolutio egyik főelőmozditójának el kellett vala fogatnia, de Barcelonába szökött. Azolta Angliában él számüzésben, 's „*Mémoires historiques, politiques et militaires sur la révolution du royaume de Naples en* 1820.“ (London 1823) czimü munkát irt, mellynek történetirási 's katonai becse van. *Zs. G.*

Caravaggio (Michel Angelo), l. Merigi.

Caravaggio, l. Caldara (Polidoro)

Carbonari (Szénégetők), egy politicai, szélesen kiterjedő, titkos társaság neve Olaszországban. A' Londonban 1821. kijött „*Memoirs of the secret societies of the Suth of Italy, particularly the Carbonari: translated from the original manuscript*“ szerént a' Carbonaria előbbi

rejtekéből 1818 lépett elő. Vannak nyomtatásban kijött utmutatásai, a' különféle rangokat illető catechismusai, rendszabásai, szertartásai 's a' t., mellyek azonban a' dolognak csak egyik oldalát, nem pedig a' főknek titkos játékát 's az egésznek valóságos szellemét ábrázoljak. Egy mesés hagyomány szerént azt hiszik, hogy őket I. Ferencz franczia király alapitotta, melly miatt innepeiken annak egészségéért isznak. Őket azon lázadásokkal, mellyek a' német parasztok közt a' 16 század elején kitörtek, vagy épen Angolország normann királyainak hires erdei rendszabásaival összeköttetésbe hozni, valóban nagy merészség; de feltévén, hogy tagadhatatlan régiségeknél fogva a' Waldensiseknek szakadéka lehetnek: ugy vallásos characterek, melly a' keresztény tudományok evangelium tisztaságát 's a' hagyományok megvetését tárgyazza, könnyen magyarázható lenne. Botta a' „*Hist. d' Italie*" czimü munkájában ugy adja elő: hogy a' republicanusok Joachim uralkodása alatt, mind a' Franczíák, mind Ferdinand ellen egyforma gyülölséggel viseltetvén, a' hozzáférhetetlen abruzzoi barlangokba futtottak, ott titkos szövetségbe állottak 's magokat Szénégetőknek nevezték. Fejek, Capobianco, nagy szónoki tehetséggel birt. Czéljokat ezen kiáltással fejezték ki: „Bosszut a' farkas elnyomta bárányért!" Ferdinand és Karolina a' Francziák ellen védelmeket kikérték, 's e' végett herczeg Moliterni, szivében maga is republicanus, küldetett hozzájok. Gróf Orloff, (lásd Nápolyról irt munkáját) a' Carbonarik felállitását vagy inkább felélesztését Karolina siciliai királynénak tulajdonitja; mások azt tartják, hogy a' társaságnak mostani fontosságát az előbbi politiaminister Maghella adta volna. Maghella, genuai születés, a' liguriai köztársaság ideje alatt politia-minister, ennek Francziaországgal történt egyesülése után pedig a' dohányszálitás igazgatója vala. Midőn Murat a' nápolyi királyi székre lépett, őt a' politiaministeriumba helyezteté, sőt Salicetti elmente után ministernek is tevé. Ennek minden iparkodása az egész Olaszország egységére 's függetlenségére vala irányozva; e' szempontból használta ő a' Szénégetőket is, kiket ujonnan formált és kiterjesztett. Már 1812 erőlteté urát, hogy Napoleontól elállván, Olaszország szabadságának 's önállásának zászlóját emelné fel. Azonban csak azon rövid ideig, mig ezt Murattól reményleték, segiték őt a' Szénégetők, kik e' mellett főképen törvényes alkotmányt kivántak. De Murat nem csak sógorát értesité Maghella czélzásairól, hanem azt, mint született Genuait, Francziaországnak ki is adta, hol egy darabig politiai felvigyázás alatt élt. 1815 azonban ismét Olaszországba jött, hol leginkább a' Murat által elfoglalt pápai birtokokat lovalta. Murat elüzése után az austriai seregek egy magyar várba hozták, honnan a' sardiniai királynak kiadatott, 's minekutána Fenestrellesben esztendeig fogva ült volna, ismét szabad lábra tétetett. A' Carbonarik szertartása a' szénégetőktől vétetett. Az erdőnek farkasoktól való tisztitása (küzdés az elnyomás ellen) talpköve hitformájoknak. Ez alatt előbb csak a' külföldi uralkodástól való szabadulást érték; de utóbb democratiai 's antimonarchiai gondalatok fejlettek ki, mellyek talán csak a' főbb ranguakkal közöltettek. Magok közt egymást jó sógornak hiják. A' másod rangbeliek Pythagoraeusoknak hivattak 's beavatásokkor „minden tyrannusnak gyülölséget" esküdtek. A' harmadik lépcsőről, noha annak létét kétleni nem lehet, keves lett nyilvánossá. Találtatik nyoma még egy negyedik lépcsőnek is. Az egész rendnek közönséges egybekötése és igazgatása, ugy látszik, nem jött tökéletességre. Egyes helyek szövetkezései, millyenek a' legkisebb városokban is voltak, összeállának ugyan, de csak a' tartományok szerént. A' gyülés helyét sátornak (*baracca*), környékét erdőnek, a' sátor belsejét szénárulásnak (*vendita*) hiják. Egy egész tartomány összes sátorainak egyesülete köztársaságnak nevezteték 's leginkább a' tartományok régi nevezetét viselte; p. o. nyugoti Lucania a' principato citraban (állott 182 sátorból, főhelye volt Salerno) a' keleti lucaniai köztársaság, Basilicatában, a' hirpiniai, dauniai

köztársaság 'sat. A' nápolyi és salernoi fősátorok (*alta vendita*) igyekezének ugyan a' rendnek közönséges igazgatását legalább az országban megállapitani, de ugy tetszik, ez sem fejlett egészen ki. Azonban, mennyire el volt a' nép készitve e' dologra, megtetszik abból, hogy a' rend mindjárt ujabb megállapitása után 24—30,000 tagot számlált 's egész Olaszországban olly hirtelen elterjedett, hogy mint mondják, csupán Martius havában 1820 650,000. uj tagot avatott be. Egész városok állottak hozzá, 's a' kis Lanciano városkában 1814-ki Martiusban már 1200 fegyveres tagjai valának. Természetes, hogy a' felvételnél sok nehézséget tenni nem lehetett; a' honnan köz tudományra ragadozásból élősködők is Carbonarik lettek, 's azon állitás, mintha az illyeneket már maga a' felvétel megjavitotta volna, nem nagy hitelt érdemel. Papok 's katonák leginkább tódultak a' rendhez. Vallásos charactere rendszabásaiból látható: „Minden Szénégetőnek természeti és el nem vehető igaza van, a' mindenhatót önbelátása 's meggyőződése szerént tisztelni." A' rendnek ezen iránya nyilván legfontosabb, mivel ezt erővel kevesbbé lehet elnyomni, mint a' politicait, 's egyszersmind az érzelmeknek közönségesebb és mélyebb megindítására mutat. A' Szénégetők a' szabad kőmivesektől is kölcsönöztek némelly formákat, de magok amazoktól még sem eredhettek. A' szabad kőmivesség magában Olaszországban is egészen külön valaminek tartatik. A' Szénégetőkön kivül még számos más társaságok is állának egybe, mint az „Europai hazafiak", és az „Eltökélettek v. Elszánttak" (*decisi*) kiknek fejek egy hires zsivány, Ciro Annichiarico, volt, 's kit 1817 Church generalis elfogván, kivégeztetett, 's vele keves szamból álló csoportja is kiirtatott. A' Carbonariknak napoleoni uralkodás alatti czéljokról 's szerkeztetésekről l. „*Hermes*" XIX. A' nápolyi zendülés elnyomása olta, 1821, a' Carbonarik egész Olaszországban hazaárulóknak hirdettettek 's mint ollyanok a' törvény értelme szerént büntettettek.

Carbunculus vagy carfunculus, egy ragyogó, setétveres szinü drága kő, mellyet némellyek a' rubin, mások a' granát fajának lenni mondanak. Mit értettek az alatt tulajdonkép a' régiek, nem bizonyos, mivel felőle tett leirásaik igen homályosak, mint ez Plinius leirásából is világos, ki ezt mondja: *Principatum habent carbunculi a similitudine ignis appellati, quum ipsi non sentiant ignes, ob id a quibusdam acausti vocantur.* Hist. naturalis XXXVII. 7. A' napkeletiek ezen drága kőnek tulajdonságiról sok mesés dolgokat beszéltek, sőt még mai napig is a' mi köznépi, különösen a' Karpatusokat illető regéjinkben is nevezetes rollét játszik a' carfunculus. Ezek szerént ragyogó sugárival felvilágositja ez az éj setétét maga körül, honnan azt a' Persák éj fáklyájának 's a' drága kövek királyának nevezték, sárkány vagy sas fejében terem 's csudálatos erővel bir. Paracelsus, Böhme Jakab 's más mysticusok felette sokat tartottak ezen kő felől, miben őket sok uj német költők követék, de sok guny is lőn jutalmok, p. o. „*Die Carfunkelweihe, romantisches Trauerspiel von Till Ballistarius*" 1817. — Az orvosi tudományban carbunculus név alatt egy gyuladásos, kemény 's igen fajdalmas daganatot értenek, mellynek közepében fekete var van 's melly mindég fenébe megy által. Többnyire ide 's tova járólag (sporadica) fordul elő 's hazánkban igen esmeretes nyavalya. (L. Pokolvar.) Egy a' pestisnek legálladóbb 's rosszabb symptomáji közül. *A. Balogh Pál.*

Cardan (Cardano Geronimo, Hieronymus Cardanus), nevezetes philosophus, orvos és mathematicus, szül. Paviában Sept. 24. 1501. Atyja, kit mint orvost és ügyvédet tudossága 's igazságszeretete miatt Milanóban egyiránt becsütek, 4 eszt. kora olta házánál nevelteté. 20 évében Paviába ment az ifju Cardano tanulását végezni 's két eszt. mulva már Euclidest fejtegeté. 1525 orvosdoctorrá lett Paduában. 1534 a' mathesist kezdte tanitani Milanóban, 's 5 év mulva a' collegium medicum tagjainak sorába iktatták. 1544 Paviában tartott orvosi leczkéket, de nem

sokára visszatért Milanóba, 's 1547 a' dán király kopenhagi professornak hitta meg; Cardano a' clima 's vallás okából nem fogadta el az ajánlást. — Az utóbbi inditvány különösnek látszik olly férjfinál, kit vallástalansággal vádoltak; azonban, noha kortársainak minden vallásbeli véleményeivel nem egyeztek meg az ővéi, irásaiból kiviláglik, hogy a' maga alkotta rendszernek, melly nemi kalandosságokkal ékesitett catholicismusnál nem egyéb, makacs hive volt; 's némelly egymással ellenkező állitásin nem ütközendünk meg, ha tudjuk, hogy kabbalai álmokban tévedezett, daemon familiarist tulajdonitott magának 'sat. 's az astrologiában is annyira bizott, hogy, ha jövendölései be nem teljesedtek, azt nem mivészsége csalékonysága-, hanem saját tudatlanságából következtette.*) — Kiterjedt hire volt mint practicus orvosnak is, 's a' st. andrewsi érsek és Skotország primása, Hamilton, kit 10 év olta nem tudtak meggyógyitani a' király orvosai, 1552 magához hivatá. Cardano szerencsésen kigyógyitá a' főpapot 's gazdagon megjutalmazva tére vissza Milanóba, a' hol 1559-ig mulatott. Azután mint medicinae professor megint Paviába ment 's 1562—1570-ig Bolognaban tanitott szinte gyógytudományt. Itt egy alaptalan vád fogságba juttatta, 's midőn ki szabadult, Romába vette magát 's évpénzt nyert a' pápától. Megholt Romában Sept. 21. 1576 (de Thou szerént). — Két munkája „*De subtilitate*" és „*de rerum varietate*" magában foglalja minden természettudományi és metaphysicai esmereteit; érdekes bizonyságul szolgálnak ezek, melly különösen vegyülhet öszve bölcseség és bolondság. Gyógytudománybeli tárgyakról is irt, 's némelly gondolati nem megvetendők. Büszkeségében azt állitá, hogy egy egy évezer szül csak nagy orvost 's ő maga hetedik a' világ teremtése olta. A' mathesisben maradandók érdemei. Az algebra, mellyet támadása olta Olaszországban leginkább miveltek, versenyt gerjeszte a' mathematicusok közt, 's kiki szorgosan titkolá felfedezéseit, hogy nyilvános vetekedések alkalmával diadalmas lehessen. Megtudván Cardano, hogy Tartalea (Tartaglia) a' harmadfoki egyenlet megfejtésére formulát fedezett fel, ravaszság, kérelmek 's hallgatagság igérete által kicsalá titkát, de szavát szegé 's „*Ars magna*"jában 1545 közre bocsátotta ezen methodust. Kemény harczra adott ez alkalmat, miről már ma nehéz itélni; azonban a' megesmertetőt érte a' tisztelet 's ezen formulát maiglan Cardano regulajának nevezik. Megegyeznek abban is, hogy több uj esetek megfejtését, mellyek Tartalea formulájában nem foglaltatnak, a' magasb egyenletek töveinek sokszorozását 's nemleges (*negativ*) tövek lételét — hasznokat azonban nem értette — Cardano fedezte fel. Életét házi környülmények, ellenségei 's kicsapongási tették nyugtalanná. Erkölcseit 's charactetét, ugy látszik, eléggé hiven festi „*De vita propria*" munkájában. Remek latánságon irt „*Encomium Neronis*" czimü irása igen ritka. Minden munkáji — számok több 50-nél — 1663 jelentek meg Lyonban 10 fol. köt. *bb.*

Cardinalis a' romai szentegyházban azon pap, ki a' pápaválasztásban voxxal bir. Rangjok a' pápáé után legközelebb 's a' világi herczegekével egy fokon áll, czimek 1631 olta: Eminentissimus. Eredete ezen egyházi méltóságnak homályba vonul; maga a' szó a' latán *cardinális*-tól (sarkalatos, előkelő, fő) származott, 's azt mint czimet Theodosius alatt a' világi főhivatalbeliek is viselték. Papok között egész a' 11dik századig minden szolgálatban lévő áldozó papja valamelly községnek élt ezen névvel; 's csak e' században kezdének a' már nagy hatalmat és behatást nyert pápák magok körül egyházi főszemélyekből tanácsot gyüjteni (collegium), kiknél utóbb ezen nevezet mintegy κατ'ἐξοχήν meghagyatott, 's a' kik 1160 III. Sándor alatt a' pápaválasztás kirekesztő jusához

*) Magának is több izben ál'itott horoscopust, 'a hogy jövendölése beteljesedjék, mondják, ehhez ölte meg magát; ez azonban nincs megmutatva.

is jutottak. IV. Incze (1243—54) a' püspökök elejébe helyezé őket, 's a' veres kalapot tőle kapták, VIII. Bonifaciustól később a' herczegi palástot. Egymás között három rangosztályt tartanak, a' diaconus-, presbyter- és püspökcardinalisokét; számok V. Sixtus végzése szerént 70, és nem több. Választások egyedül a' pápától függ, 's ezzel együtt a' *sacrum collegium*-ot ők képzik. Midőn a' szent atya valakit társokká akar nevezni, annak nevét a' consistorium asztalára leteszi 's ezen bevezetéssel „*fratrem* v. *fratres habebitis* . . .“ felolvastatja, másokat *in-petto* (szándékban) megtart. A' már kinevezettek a' veres kalappal együtt veszik kineveztetéseket; ezelőtt kalapért Romába kellett menni. Itt a' cardinalisok különös jusokkal és megkülönböztetésekkel élnek. Öltözetek: a' fejér karing, felette a' rövid veres palást, fejeken a' kisded veres sapka, 's e' felett veres kalapjok, sinórokon függő selyem bojtjaival. Advent és böjt alatt 's midőn gálában vannak, mind ez violaszin.

CARDINALIS vagy PRINCIPALIS VIRTUSOKNAK, törsökerényeknek neveztetnek a' morálban azok az erények, mellyeknek mind a' többiek alája vannak vettetve, vagy a' mellyek mind a' többieket magokban foglalják. Az erény azon felosztásának, melly cardinalis virtusok felvételének alapul szolgál, a' régi görög philosophiában van az eredete, még pedig itt ugyan az a' négyes szám találtatik fel, melly a' természeti elemeknél szokásban volt. Platónál e' főerények a' következendők: bölcseség (vagy okosság), mértékletesség, férjfiság (vagy vitézség) és igazság vagy jámborság. A' három elsők az embernek maga iránt való tisztjeire láttatnak czélozni, még pedig a' léleknek hármas felosztására, okosra, okosságtalanra (a' testi ösztönök fészkére) és a' mindkettőt egybekötőre vagy az indulatoknak, kivált a' haragnak fészkére. Az igazság pedig vagy a' mások (Isten és emberek) iránt való kötelességekre vitetik, vagy pedig ugy tekintetik, mint a' három elsőbbeknek egyesítése. Egyébként ez a' felosztás, ugy látszik, már a' régibb Pythagoraeusoknak is sajátjok volt. Aristoteles ezeket még tovább felosztotta. A' Stoicusok is ezen felosztás szerént alkották moráljokot, 's ugyan ezeket hozza fel Cicero az emberi tisztekről irt könyvében. Plotinus több Uj-Platonicusokkal együtt 4 classisra osztá az erényeket, u. m. polgári vagy politicai, philosophiai vagy tisztitó, vallásos, és végre isteni vagy példány-erényekre, melly felosztás az ő egyéb philosophiai nézetével van összefüggésben. Ama' 4 cardinalis virtus már azon régi philosophusok tekinteténél fogva a' keresztény moralba is általment. Némellyek hozzájok adták még a' 3 ugy nevezett keresztény erényeket: a' hitet, szeretetet és reménységet, amazokat pedig philosophusi erényeknek nevezték. Az ujabb időkben ezt a' felosztást a' különös erénytudománynak előadására haszonvehetetlennek találták, és hogy azt helyesen megitélhessük, azon megfogáshoz kell magunkat tartanunk, mellyet a' Régiek az ἀρετη 's *virtus* szavakkal egybekötöttek. *A. B. S.*

CARDINOIDES névvel a' magasb geometriában egy szivforma görbe vonalt (lineát) neveznek.

CARGA, a' kereskedők hajóra szállitott portékájinak feljegyzése, néha pedig maga a' hajóbeli teher. — Cargador, ollyan ember, ki a' hajósok számára terhet keres, 's az elszállitandó portéka érkezését megjelenti. — Cargo, ügyviselő, kit a' teher tulajdonosai fogadnak fel, hogy a' hajó rendeltetése helyén a' vitt teher eladatását eszközölje 's teherről gondoskodjék; innet Felcargo, Alcargo.—Cargaison hajóteher, mellyet valamelly kereskedő eladás végett küld idegen tartományokba.

CARIATI, herczeg 's nápolyországi diplomat, a' Fuscaldo régi nápolyi nemzetségből származik 's Jósef és Joachim alatt kezdé statusszolgálatját a' nápolyi tengeri seregnél. Joachim ezredesnek 's generalsegédnek nevezé ki, azután pedig cerimoniamesterré tevé udvarában 's tábori marsallá a' hadi seregben. 1815 Martiusban herczeg Campochiaróval együtt dolgozott a' bécsi békegyülésben Joachim király megesmer-

tetésén, de general Filangierinek austriai tábori marsall Bellegardehoz intézett hadizenése miatt kénytelen volt Bécset elhagyni. Azonban minekelőtte Joachimhoz ért, volna Anconán keresztül, a' hol partra szált, feloldatott Murat országlása az Austriaiak győzedelmei által, 's a' herczeg, ki elébb fejedelme birtokának megnagyobbitásáért alkudozott Bécsben, visszatérte után csak arra fordità figyelmét, hogy commodore Campbelltől Murat hitvese számára bátorságos álthajózást eszközöljön ki Nápolyból Triestbe; Nápolyország részére pedig sebes elfoglalást az austriai seregek által, nehogy a' lazzaronik rabolni kezdjenek. Ferdinand király 1815 meghagyá a' herczeget a' tábori marsalli rangban. 1820-ki Julíusban Avellino tartományba a' lázadók ellen küldött seregek vezérlését bizta reá az országló szék, general Nugent főparancsa alatt. Hanem general Nugent nem bátorkodott megtámadni a' lázadókat, kiket igen erőseknek talált, 's nagyobb erőt öszvehuzni és a' király végparancsát bevárni szándékozott. De midőn visszatért, fellázadva találta már az egész tartományt, 's igy kész volt a' revolutio. Ekkor — noha kedve ellen — Parisba küldetett herczeg Cariati, ottan királya nevében diplomaticai uton megjelenteni, hogy az önkényt fogadta el a' spanyol constitutiót. Azután pedig a' laibachi békegyüléshez rendeltetett követnek a' nápolyi udvar által. Hanem minekelőtte oda ért volna, audientiát nyert herczeg Metternichnél, a' ki egyenesen kinyilatkoztatta előtte, hogy udvara a' nápolyi revolutiót nem fogja megesmerni, a' mit utóbb egy austriai diplomaticai körlevel még világosabban jelentett ki. Erre C. visszatért hazájába, onnét pedig későbben Angliába evezett által.

CARICATURA, terheltség, ezen olasz szótól: *caricare*, megterhelni, felettébb megrakni. Mivészi kifejezés 's közönségesen minden nemzet él vele, ámbár a' Franczia kiteszi néhol ezzel: *chargé* (innen *charger*, megterhelni) a' Német pedig ez öt probája után: *Aftergestalt*, *Missgestalt*, *Misshild*, *Fratzenbild*, *Fratze*, Campétól e' szóval *Zerrbild* véli kitételét. Mondják a' mivészségben olly ábrázolatról, mellynek részei, tulajdonságai, egy szóval az ábrázolt tárgy minden vonásai kelleténél nagyobbak, többek, de a' mik mellett azonban a' tökéletes hasonlatosság egyszerre kiesmerszik. A' megpillantáskor az ezzel tüstént ellenkezőre gondoló néző hamar kaczagásra fokásztatik, minél fogva a' caricaturán inkább csak a' nevetséges képzete támad, pedig nem mindég igy van, mert némelly caricatura gyengéden meg is borzaszthatja belsőnket vagy nagyra inthet titkos vonásaival. Lehet ennél fogva vagy csak nevettető játék, vagy ijesztő, vagy erkölcsi hibák korbácsolása. P. o. egy magas termetü férjfi, kinek lába karja izmos, pofája husos, de orra kicsiny, de szája piczi 's hangocskája leányosan vékony, rendes legény, nevetséges caricatura; egy különben jó idomu gyermek, hanem nagy kobak fejjel, bögő hangjával ijesztő caricatura; egy veszekedő, zsémbes, kérkedő, nyalánk, ostoba fajankó, kicsapangó, részegeskedő, 'sat., rajzolva mindenik a' maga saját illetlen állásában, gunyoló caricatura. Illyenek Leonardo da Vinci, Annibale Carracci, Ghezzi, Callot, Ramberg és főkép Hogarth rajzai. 'S kivált a' Horgarthéi mély jelentésüekt Hogy megrázza a' tiszta érzést egy falusi leány előállitásával. midőn az. elejénte ártatlan teremtésnek mutatja, azután elcsábittatásiban, elsüllyedésében 's végre bujaság felkélyeivel ispotályban. Illy szellemmel több sikerü lehet a' caricatura a' gunyversnél, mert az eleven kép látása mélyebben hat a' szivig, mint a' csupa szóbéli festés. Elvéti azonban a' mivész nemesebb czélját, melly a' szépnek igazzal párositása, ha vagy igy egyenesen, komolyan, nem a' vétket támadja meg, vagy az illetlent nem, legalább nevetségessé teszi, hanem csak neki rohan gázoló bosszuval 's epés szeszével minden nagy, szent tárgynak, sőt olly szerencsétlenséget, hijányt csufol, mellynek a' tárgy nem maga az oka. Mit tehet p. o. a' bénán született sántalétéről? Ártatlanul kapott testi ferdeséget ugy ne bántson a' caricatura, mint a' költői guny nem bánthat.

Elég lelki ferdeséget lel a' főbb, közép- 's alsó sorsuak között, 's a' belső rutság többnyire az arcz külső vonásaiba kiülvén, ezeknek vastagabbá tétele, nagyobbitása 's még inkább elferditése által untig kifejeztetheti az érdemlett szurást. Fellelheti szükséges ferdesithetését az éptagu test részeiben is, mert hiba 's vétek a' tett véghezvitelekor ki szokta jelenteni indulatját a' szem pillantása, száj mozdulatja 's karok és lábak hirtelen helyzete által, valamint a' nemes belső a' test minden izére is nemes külsőt terjeszt. A' mint az illy helyzet kellemesen lepi meg a' lelket, ugy a' belső rutság külső kijelentése már magára is kaczagást, borzadást vagy megvetést szül, ferdesités által pedig mind ez nagyobbitható; a' minél fogva a' caricaturát, magyarul talán *ferde képnek*, *ferdeségnek* nevezhetnők. Tagokkal együtt igy lehet elferditeni a' felvett személy öltözetét is; ha p. o. egy ollyan észtelen magátnagyzónak, a' millyent Holbein vig játékában Bramarbas név alatt irtt le, 's a' millyen bolondra az olta ezen név rá szállott, nyakravalója, kalapja, cizmája, sarkantyuja, gyiklesője vagy kardja és bajusza, 's ha még czopfos korbeli, czopfja is, bővre v. nagyra, iszonyatos hosszura van kerekitve, nyujtva, illyennél a' nézőben a' nevetséges az ijesztővel elegyedik öszve 's az érzés felőle vegyes. De a' már emlitett felvehető tárgyaknak csupán elferditése még nem elég, mert bizonyos tökéletességig ideálivá is kell tenni a' ferde képet, melly ideálozás itt, természet szerént, nem a' szépé, nem az illendőé 's nemesé, hanem az erkölcsi rutságnak lehetséges pontig vitele: — hogy a' nagyitott vonásokban is egybeillés lássék, 's a' felettébb aljasba csapás ne undorodást szerezzen, hanem az erkölcsi romlottság megtörténhetősége az abban tökéletességre vitelt borzasztólag csudáltassa 's a' lélek erejét még inkább a' jóhoz simitsa. A' rosszban lévő tökéletesség, ugymint, minél kerekebb pontjáig van elérve, annál inkább mutaja az erkösi 's jó izlési tökéletlenséget, 's midőn az ebbeli tökéletességet az ironia egész ideállá emeli, akkor ünik ki a' caricatura valóságában. — Theoreticusok, kérdést támasztottak a' felől, ha a' szép mivészségek mezejére való termés e a' caricatura vagy ugy kivetendő onnan, mint a' pasquillus a' költés nemei közül. Nem számlálják oda azok, kik a' képző szép mivészségben még a' rutat is elsimitani, az illetlent eltakarni kellettőnek nézik 's azt mondják, hogy a' melly kor felettébb szerette a' caricaturákat, abban a' jó izlés csinosságának hijánya tapasztalható, annál fogva a' felsőbb emberi nemesedés megtévesztetője a' miveltség egyik kitüzött főiránya nem lehet. Igazság ha szépet és jót, nemest és szentet ugy elfacsarint a' caricatura, hogy amazok tárgyaiból kificzamitott lényeket csinál 's a' Gratiákat is Furiákká változtatja. De midőn czélja nem csak betyár pajkosság, hanem mély erkölcsi értelem 's igy a' gonoszságot komoly méltósággal ugy kapkodja meg élesen rajzvonásaival, mint a' hogy azt a' gunyköltő mérges szavakkal teszi, midőn az emberi nem bolondjait ugy kaczagtatja le szeszélyes furcsaságával, mint a' miképen azokat a' vig játék iró sétáltatja elő hátra a' szinen kicsufoltatások végett, akkor a' caricatura néma poësis, és igy a' szép mivészségek körébe tartoztató. Mert, valamint továbbá az olasz képirói oskolát a' németalfölditől, egy della Sedia madonnát egy Denner festette főtől megkülönböztetünk ugyan, de e' két ultolsót is amaz elsőbbek mellett, ámbár hátrább lévő helyen, örömest elszivelünk, ugy tehetjük, megint a' német-alföldi és denner-i darabok után általjában azon caricaturai characterisálókat is, kik tárgyaikat szépitésre törekedve ábrázolják. A' szépet alkotó *festő* rokon lélekben a' szépet előteremtő *költővel*, 's ezek magasba emelkedettek, tisztán *költőiek*; ama' másodranguak csinos, velős prosaicusok; de a' költésnek is némelly nemei a' prosához hajlanak le, mint főképen a' tánitó versezetek, és még is általjában a' költés mezejének virágai. Igy van a' dolog a' caricaturafestővel a' képző szép mivészekhez tartozóságára nézve. Költői szilajabb vagy magasb, csinosb

szellemétől függ, hova parancsoltatja az általtétetését: grotteszk marad e, mint a' régiek maszkjai voltak a' költésben, caricatura gyánánt, a' hogy azokat a' herculanumi festések mutatják, vagy elmés mustrává teszi magát, mint Hogarth, kinek leleményes ferde képei egész ideálaivá lettek a' gunyköltőnek, 's azokra Lichtenberg a' legszeszélyesebb vizsgálatokat irhatta. — Alatt maradnak ezeken azon politicai czélzatu elrángatott 's mázolt caricaturák, mellyek főképen Londonban olly nagy számmal jelentek 's jelennek meg, hogy azokat vastag kötetekre lehetne gyüjteni. Az angol törvények ugymint tiltják büntetés alatt a' személyes csufoló irást, mert szabad országban az ollyan gazembert, kit nemesszivüsége nem tud illendőség közt tartoztatni, tilalommal kell illy tárgyak körül becsület utjára tériteni; megfelejtkezék azonban a' törvényszabó, hogy a' mivész épen ugy karczolhat, nyuzhat becsületet mint a' neki dühödött versfirkáló. Már a' Napoleon utáni Bourbon udvar a' franczia mivészt is megszoritotta volt rajzaiban. Az angol mivész kikapván emlitett törvényén, caricaturákkal akart 's akar bosszut állani gyakran az igazgatás azon tagjain is, kik nem a' köz vélekedés emberei 's köz jót elfacsarók. De igen is aljasba csapott 's csap elferditéseivel, mert néha a' legszentebbet legméltóságosabbat is csufság és megvetés tárgyává kivánja tenni. A' szabadságnak elő szokott fordulni országaiban efféle varaczkos kicsucsorodása; ekképpen féktelenkedett Aristophanes Socratessel, igy mocskolódik néhányszor a' Magyar országgyülésein *pasquilus*-ban. Felejtik a' bosszut igy állani akarók, hogy a' sárral bekenés hamar leszárad 's gorombaság piszkos belsőre mutatván, ők a' vesztők, ha igazok lehetne is; ennél fogva a' ki az árulóra bélyeget akar sütni, csinosan vésse élesre pecsétét. Az Angolok között ujabb időkben Gilray és Bunbury a' nevezetesebb caricaturafestők; Bunburyt második Hogarthnak is nevezték, 's erre, a' mennyiben szerencsés talentumát erkölcsi nemesebb czélokra forditotta, érdemes is. Az eredeti eszü Gilray ferde képeihez Böttiger a' weimari „London és Paris" czimü időszaki irásban adott magyarázatot, historiai, életirási 's politicai világositásokkal pedig azokat Pyne adta ki Londonban 1824. Groose szabásokat bocsáta a' ferdeképek rajzolása módjáról 1788 közre Londonban, mellyeket Grohmann németre forditott, valamint Malcolmtól is van e' tárgyról egy illy czimü munka: *Historical sketch of the art of caricaturing, with graph. illustrations* (Lond. 1813); ámbár azt lehet megjegyezni, hogy olly mü előteremtéséhez, melly körül annyiféle csak az elmésség megszesszenésétől 's a' lángész makacs szeszélyétől függ, regulákat szabni hasztalan leczkézés. Ez ennélfogva talán csak Angolnak juthata eszébe, mint a' caricaturát annyira szeretőnek. Ugy tetszik, a' Magyar is gonosz caricaturázó lenne, ha képirói talentuma kifejtésére helye volna honjában. *Döbrentei Gábor.*

Carignan (Károly Amadé Albert). szül. Dec. 28. 1798. Eredetét a' Savoyen-Carignan herczegi házból veszi, mellynek szerzője Ferencz Tamás, I. Károly Emanuel savoyeni herczeg legifjabbik fija volt, a' ki 1624-ben házasságra lépett Bourbon Mariával, soissonsi grófnéval. Ez a' linea derék privat vagyont bir mind Piemontban, mind Franciországban 's az utóbbit a' franczia revolutio idejében is sérelem nélkül megtartotta, mert Károly Ferdinand herczeg elfogadá a' franczia polgárságot. A' Carignan ház öröklési jusa magában véve soha sem hozathatott kétségbe; de mivel a' Savoyen-Carignan linea a' fölinea mellett már 200 esztendő olta áll fen, igen könnyen támadhatott volna veszekedés az iránt, ha a' fölinea uj szerzeményei, mellyek többek közt a' montferrati herczegségből, Mailand nyugoti részéből, Sardinia szigetéből és Gennából állanak, nem engednének e meg asszonyi öröklést a' fölineában, ennek férjfimagszakadta után. Még zavartabb lett ezen öröklés az által, hogy, a' mint tudva van, Savoyen és Piemont némelly részei világosan németbirodalmi adományok voltak, 's azért gondolni lehetett, hogy azokról a' fölineabeli koronás király rendelést tehet, minekutána a' német

császárság megszűnt. Hihető, azon történeti tapasztalás, hogy némelly europai országló házak kihalása után következett öröklési veszekedések Europa egy részét gyakran keverték háboruba, inditá a' bécsi gyülésen jelen volt fejedelmeket minden bizonytalanságnak véget vetni, egyenesen megesmérvén a' Carignan ház általányos öröklési jusait a' fölinea férjfimagszakadta után. E' történt 1814; azonban Carignannak semmi része sem volt a' status ügyviselésében mind addig, mig a' sardiniai sereg egy része Mart. 11-kéről 12-kére forduló éjjel 1821 fel nem lázadt. A' lázadók vezérei arra tudák őt birni, ki a' status diplomaticai helyezetének minden esmerete nélkül volt, hogy ő a' lázadók lépéseit Mart. 12 egy proclamatióban nyilván helyben hagyná. Mart. 31 Novarába utazott, a' nélkül hogy utasitást adott volna az ideig való juntának. Novarából Mart. 31 az austriai fő hadi szállásra, utóbb pedig mind ezen esetek következésében Francziaországba ment, nem engedtetvén meg neki a' Turinba való visszatérés. 1823 jelen volt a' Francziák spanyolországi táborozásában az angoulemei herczeg alatt, megkülönböztette magát Cadix előtt, 's azután 1824 olta ismét Turinban élt az uralkodó király által 1831 elején együttorszaglóvá tétetett, midőn pedig Károly Felix József Apr. 27 szinte 1831 élni megszünt, fellépett a' királyi székre. 1817 olta házasságban él Maria Theresiával, Ferdinand toscanai nagyherczeg leányával, a' kivel több gyermekeket nemzett. *Zs. G.*

CARILLON, l. HARANGJÁTÉK.

CARISSIMI (Giacomo), a' 17 században hires olasz muzsikaszerző. Ugy tarták, Paduából származott; még 1672 életben volt. Számos egyházi oratoriumokat, cantatékat és motetteket irt; a' korabeliek az indulatok characteristicus kifejezéséért 's könyü és folyó irásmódjáért magasztalták. Főérdemei közé tartozik, hogy a' már előtte bevett beszélő dalt (recitativ), mellynek a' természetes beszédhez hasonlóbb kifejezést adott, megjobbitotta. Általjában a' muzsikának szabadabb formájára, 's a' muzsikai kitételnek nagyobb finomságára sokat tett az által, hogy az alaphangoknak több mozgást és ékesitést juttatott. Ugy vélik, hogy ő szerzette a' legelső templomi cantatét; nem különben neki tulajdonitanak egy több izben kiadott énekre való utmutatást is. *J.*

CARITÁ (olasz szó, a' latán *caritas*-tól), képiróknál a' keresztény vagy felebaráti szeretet ábrázlása. A' keresztény mivészség mint szeretettel teljes anyát képzi, ki gondos gyengédséggel ápolja gyermekeit 's kegyes indulatban lángol érettek. Igy ábrázolta p. o. Del Sarto Andrea. Komoly, kegyes anya három gyermekkel, az egyik melyén nyugszik, a' másik éhét édes gyümölccsel enyhiti, a' harmadik csendes álomban szendereg, 's a' gondos anya tekintetei őrzik a' kis szunnyadót. Az antik mivészségben nem leljük a' kegynek illy lelktele ábrázlását. *J.*

CARLI (Giovanni Rinaldo, gróf), több nembeli tudós olasz iró, régi nemes házból eredve, Capo d' Istriában szül. Apr. 1720-ban. Már 12 évében egy játékszini munkát irt, mellyre öreg korában is örömé gerjedt emlékezetében. De a' költéshez lévő kedvét hamar mérséklette a' középkor több oldalu esmeretéhez hajlott indulatja. 18 évü korában egy értekezést bocsáta közre az éjszaki fényről 's verseket, azután a' paduai egyetemben mathesist, földmérést, görög, zsidó 's deák nyelvet tanult. 2 esztendő mulva az *accademia dei ricovrati* tagjává nevezte, mellynek később előlülője is lett. Ezen idő olta veszekedő tudósnak lett kikiáltva, mivel a' régiségek hires esmerőjit, Fontaninit és Muratorit, támadta meg. A' régiek hajójiról leirást adván ki, a' velenczei senatus csillag- és tengeri tudományok professorává nevezte Paduába, hol uj nemü hadi hajó épitéséhez adott észképet, 's azt ugy elő is álliták. E' tájatt Tartarotti apáttal igen nevetséges perlekedésbe elegyedék egy még nevetségesebb tárgy felett. Tartarottinak ugymint futni kezdett esze; nincs boszorkány, állitá, de ördög segitségével lehet valaki bühájossá. A' bölcs ember magára hagyta e' bolondot, Carlit neki pezderitette kakas-

bodása 's megczáfolásával állott elő a' semminek. Most ezért őt Tartarotti eretnekséggel vádolá. A' hatalmas ördöggel bajlódókat Maffei hallgattatta el ezen irásával: *La magia annihilata.* Hasznosabb vitája akadt Carlinak egy kalmár özvegyével. Vénebb volt az asszony nálánál, de értéke fél millio ducato, 's boszorkány helyett tündérnek nézvén, elvette. Ezolta feleségéről igy is hitták: *Conte Carli-Rubbi.* A' professor gróf most inkább csak gróf kivána maradni, lemonda leczkéjiről 's Istriába költözködött, birtokára szálitván feleségével kapott (ki esztendő alatt megholt) fabrikáját. Ott éle sokáig tudományainak és készitette több munkájit. Egyike, a' régi olasz pénzekről, országos gazdálkodásról, gróf Firmiannal azt hitette el, hogy ügyes financialis fő, 's a' kereskedői tanács előlülőjévé neveztette Milanóba. Ez igen jól esett neki, mert szerencsétlenségek vagyonját megcsorbitották. 1765-ben Bécsbe hivatott 's onnan utasitással M. Theresia kegyei éreztetésével bocsátá vissza, igy Kaunitz. 1769-ben II. Jósef Milanóban 13 ülésben jelent meg, mellyeket Carli vezetett. Később azonban elbocsáttaték évpénzzel, 's ugy élt, belső titkos tanácsosi ranggal, munkálódva késő koráig. Mig még hivatalában volt egyszersmind mint tudomány 's tanitás Igazgatója e' két ügyet igen buzgón vitte. Megholt 1795. Munkáji: „*Opere del sign. commendatore Don Giovanni Rinaldo Conte Carli, presidente*" 'sat. 1784—87 jöttek ki Milanóban, 18 kötetben, 8-czad rétb. A' 2 — 7 kötet adja nagy fontosságu irását: „*Delle monete e dell' instituzione delle zecche d' Italia* 'sat. A' 11 — 14-ben: „*Lettere americane*," mellyekben Paw ellen az Amerikaikat védi. A' 16-dikban: Hesiodus theogoniája *versi scioltikban.* A' 17-dikben „*Dell indole del teatro antico e moderno.*" A' mai játékszin csak a' mai szokások szellemében szóljon, mondja, félre a' régiekével. Mutatásul e' végett Iphigeniát Taurisban irta, melly 1744 Velenczében tetszett. A' 18-ikban: „*Nuovo metodo per le scuole d' Italia*" 1774, mellyet a' Jesuiták megszüntetése után irt, és „*Instituzione civile*" 1755, a' mi majd minden olasz oskolába be van véve. — Irásamódja ugyan nem példás; mert több tanultsága volt mint izlése. *Döbrentei Gábor.*

CARLIN (e' név az olasz Carlónak kicsinyitője), a' franczia játékszin legjelesb, legkedvesb arlequinje volt; 's némellyek magát az *arlequint* az ő nevétől származtatják. Carlin, egész névvel: Carlo Antonio Bertinazzi, 1713 született Turinban. Atyja tiszt volt a' sardin. seregeknél, 's maga C. is katonáskodott egy ideig mint zászlótartó, de atyja korán elhalván 's nem hagyva semmi vagyont, C. kénytelen volt leczkéket adni a' tánczban és vivásban, hogy élhessen. Szünorájiban szinjátékokat adott tanitványival. Egykor Bolognában mulatott épen, midőn itt egy uj darab adatása előtt az arlequin megszökött. C. ajánlá magát, hogy a' szerepet még azon estve általveszi; általvette 's a' legközösb megelégedéssel játszá olly ügyesen, hogy a' darabot háromszor adák a' nélkül, hogy valaki az esmeretlen szinjátszóban Carlint gyanitaná. Ezután Velenczében 's Olaszország egyéb városaiban mutatá jelességét, mig 1741 Casanova szinjátszónével, az esmeretes Casanovák anyjával, Parisba ment, itt az olasz vig játékhoz szegődött 's azt többé el sem hagyá. 42 esztendeig volt itt a' publicumnak soha meg nem unt, a' szinen belől 's a' szinen kivül egyiránt becsült, szeretett kedvencze. Nem is csuda. C. termete, mozdulatja 's egész viselete hóditó, lelke jó, vidám, emberséges 's az egész ember olly kedves, olly szeretetre méltó volt, hogy méltán mondhaták felőle a' Francziák:

Dans ses gestes, ses tons, c' est la nature même,
Sous la masque on l'admire, à découvert on l'aime.

Könnyebb, meghittebb lábon a' parterrel soha szinjátszó nem állott, mint ő; ha valamit kérni, mondani, menteni kellett, azt ő tevé, 's az adandó darabok hirdetései tőle a' publicummal való megannyi nyájas beszélgetések és enyelgések voltak. Goldoni még Parisban találá 's azt

mondja felőle, hngy Carlint utánazhatatlan bájjal ruházta fel a' természet, 's dicséri őt nem csak mint egyet a' legjelesb comicusok közül, hanem ugy is mint embert 's tiszta erkölcsü férjfiut. C. szintolly dicső volt a' mimicában, mint kifogyhatatlan a' lazzikban, mellyek soká forogtak a' nép között. Improvisált szerepeit remekebbül játszotta, mint a' tanultakat; egy egész öt felvonásos darabot játszott el igy előkészület nélkül, a' publicum előtt, melly teljesen meg lőn elégedve. Szerzője ennek: „*Les nouvelles métamorphoses d'Arlequin*". (1763). Mh. 1783. —*t*—

CARLOS (don) spanyol koronaörökös, II. Filep és portugaliai Mariának fija, szül. Valladolidban 1545. Anyját világra jötte után négy nap mulva elveszté. Maga gyenge, 's egyik csipeje a' másiknál alacsonyabb vala. Azon felette nagy engedékenység, mellyel Joanna, a' király testvére, nevelé, vele született hevességét 's nyakasságát öregbitette. 1560 Filep a' Toledóban öszvegyült rendek által koronaörökösnek esmerteté, 1562 pedig a' tudományok alcala-de-henarezi egyetemébe küldé, reménylvén, hogy a' tanulással való foglalatosság zabolátlan characterét lágyitandja. Egy szerencsétlen eset forró hideglelésbe ejté, mellyen magok az orvosok is kétségbe estek. A' király tüstént fijához sietett, 's mivel tudva volt, hogy a' herczeg Sz. Didacius iránt, ki még akkor a' szentek sorába beirva ugyan nem volt, különös tisztelettel viseltetik, megparancsolá Filep, hogy annak testét bucsujárás mellett hoznák elő. Ezt a' beteg ágyára helyeztetvén, annak forró képét a' hideg halotti ruhákkal borogatták. A' herczeg elszunnyadott, 's felébredésekor a' hideg már alább hagyott; ő enni kért 's meggyógyult. Ebben minden csudát látott, 's Filep Romában Didacius a' szentek közé kérte. Az akkori történetirók d. Carlos ábrázolásában nem egyeznek meg, némellyek szerént a' dicsőség szeretetét jeles bátorsággal, kevélységgel 's uralkodásra vágyással párositotta, mások szerént a' különöset és rendkivül valót kedvelte, történet vagy ellenkezés dühösségbe hozta, ügyesség és alázatosság megengesztelte. Azt is mondják, mintha a' német-alföldi lázadásokban részt vett 's az inquisitiónak ellensége volt volna, de sem tudománnyal, sem okfejekkel, de még elég természetes ésszel sem birt arra, hogy szabadon gondolkozni képes volt volna. Nála minden csupa indulatbeli mozgás volt, melly ellenkezés által gyakran dühös kitörésekre változott. — Llorente ezen herczeg characterét 's történeteit, hiteles kutfőkből rajzolta a' SPANYOL INQUISITIÓRÓL (l. e.) irt munkájában. Ő azt állitja, hogy d. Carlos fenhéjazó, baromi, tudatlan 's rossz nevelésü volt. Annyi bizonyos, hogy a' chateau-cambresisi fejedelmi gyülésen 1559 d. Carlosnak Ersébettel, II. Henrik leányával, való öszvekeléséről volt szó, 's hogy Filep, mint akkor özvegy, maga állott fija helyébe. Némellyek szernét d. Carlos szerette Ersébetet és soha sem bocsáthatá meg atyjának, hogy azt előle elragadta, azonban Llorente megmutatja, hogy d. Carlos a' királynéba soha szerelmes nem volt, sem a' feddhetetlen életü királyné vele meghitt barátságban nem állott. 1563 Filep, kinek d. Carloson kivül más örökösei nem valának, talán azért, mivel az uralkodásra elégtelennek tartá, unokáját, t. i. Rudolf és Erneszt főherczegeket, Spanyolországba hivatta, hogy azoknak a' birodalmaiban való örökösödést bizonyossá tehesse. D. Carlos tehát, ki atyjával szüntelen patvarban élt, elvégzé magában, hogy Spanyolországot elhagyja, 's már készen is vala az utazásra, midőn Ruy Gomez de Silva, Filep meghittje, ki egyszersmind d. Carlosé is vala, feltételéről lebeszélte. 1567, midőn a' német-alföldi zendülések Filepet háborgatták, d. Carlos az ország több nagyaihoz irt, hogy Németországba szándékozik menni. Kiuyilatkoztatá czélját nagybátyjának, az austriai don Juannak, ki őt szeliden igyekezett másra birni, elejébeterjesztvén, hogy nagy része azon nagyoknak, kikhez irt, el nem fogja mulasztani, ezt a' királynak tudtára adni. Ez meg is lett, 's don Juan maga fedé fel, a' mit a' koronaörökös neki megsugott. Azt hiszik, hogy d. Carlos a' Német-Alföldiek nyomoruságán meg-

indult és azok hitták meg vezéreknek, 's hogy ez a' czélzás tetszett neki ' mivel különös és szokatlan volt. Filep is látszott hinni, hogy fija oda akar menni. E' felett az infans gyakran makacsul mutatta azon vágyát, hogy az uralkodásban részt vehessen; de Filep, tekintetét féltvén, hideg 's visszatartó maradt iránta, midőn másfelől Alba herczeg, Ruy Gomez de Silva, az austriai don Juan és Spinola bizodalmát megnyerték. Innen d. Carlos mind ezeket mód nélkül megutálta. Türhetetlen volt előtte, hogy a' flandriai helytartóságot, mellyet ő kért, Alba nyerte el. Az escurial épitője, Louis de Foix, azt beszéli, hogy d. Carlos párnája alatt mindenkor 2 meztelen kardot, 2 töltött pisztolyt, ágya mellett több fegyvert 's egy láda puskaport tartott. Gyakran panaszkodott, hogy menyasszonyát atyja elrabolta. Karácsony estéjén meggyónta a' papnak, hogy egy ember meggyilkolását eltökélette. A' pap nem akará feloldozni. Az atochai klastrom priorja olly nyilatkoztatásokat vett ki belőle, mellyekből általlátható volt, hogy czélzása atyjára van. Ekkor a' gyónást a' királynak megmondák, ki igy kiálta fel: „Én vagyok az, kit fiam meg akar ölni; de majd olly módokhoz fogok nyulni, hogy megelőzhessem. Innen a' különben is mint király komor és bizodalmatlan, mint atya szerencsétlen Filep, gyülölségből vagy félelemből, politicából vagy bigótságból, egyetlenegy fijának, kiben csak a' koronára méltatlan gonosztevőt láta, vesztét elhatározá. D. Carlos 1568 Jan. 18 éjszaka mélyen aludt, midőn gróf Lerma legelőször szobájába lépett 's minden fegyvereit elvette. Ekkor megjelent a' király, előtte menvén Ruy Gomez de Silva, herczeg Feria, a' Joannita-rend nagyperjele (Alba hg testvére), több testőrző tisztek és statustanácsosok. Don Carlos folyvást aludt. Felkölték; 's midőn atyját a' királyt megpillantá, elkiáltá magát: „Oda vagyok!“ akkor a' királyhoz fordulván: „Meg akar Felséged ölni? még eszem nem ment el, de kétségbe estem mind azon, mit velem véghez visznek“. Ekkor könnyezve kért minden jelenlévőket, hogy ölnék meg. „Nem azért jöttem én“ felele a' király „hogy meggyilkoljalak, hanem hogy mint atya megbüntesselek 's kötelességedre visszatéritselek“. Parancsolá tovább, hogy keljen fel, szolgájit elvoná 's egy levelekkel tele ládácskát, melly az ágy alatt álla, letartóztatott. Ezután fiját herczeg Feria és 6 nemes ember őrizete alá adá, keményen meghagyván, hogy szemek elől el ne bocsássák, sem irni, sem valakivel beszélni ne engedjék. Ezen őrök d. Carlost gyászruhába öltöztették 's szobájából nem csak minden fali ékességeket, de minden butort is kivitetvén, csak egy szőr derékaljat hagyának. D. Carlos dühödve 's kétségbe esve, a' téli hideg örve alatt, nagy tüzet rakatott, 's hogy megfulhasson, hirtelen bele ugrott. Csak nagy bajjal vonhaták ki. Változtatva majd éhséggel, majd szomjusággal, majd mértékletlen evéssel próbálta magát kivégezni; egyszer egy gyémántot is lenyelt, hogy magát megfojtsa. Minekutána Filep illy bánásmódját a' pápa 's Europa leghatalmasabb fejdelmei előtt igazolni igyekezett 's a' történtekről a' főpapságot, királyi itélő székeket 's birodalmának városait értesitette, meghagyta (nem az inquisitiónak, hanem) a' birodalmi tanácsnak, cardinalis Espinosa elölülése alatt, ki egyszersmind statustanácsos, nagy-inquisitor 's a' castiliai tanács elölülője volt, hogy a' herczegre itéletet mondjon. Ezen törvényszék szoros vizsgálat és számos tanuk kihallgatása után halált mondott fejére; alaptalan azonban amaz állitás, mintha kivégzése mérgesitett leves által történt, vagy ereit a' fördőben megnyitották, vagy épen megfojtották volna. Ferreras és több spanyol irók mind ugy beszélik, hogy előbb a' szentséget igen áhitatosan felvévén 's atyjától bocsánatot kérvén, gonosz hideglelés következésében mult-ki. Llorente szerént a' király a' hg. elfogására törvényesen kiadott elfogató parancsolatot Mart. 2-kán aláirta, noha érte mind a' pápa, mind minden fejdelmek, kikhez Filep irt, 's jelesen II. Maximilian császár magokat közbevették. A' végrehajtást Filep Ruy Gomez de Silva evolii herczegre bizta. D. Carlos indulatos nyughatatlan-

sággal viselte magát: a' gyónástól nyakason vonakodott, rendetlenül élt, 's haragja ugy felgyulasztotta vérét, hogy bár naponként jeges vizet ivott, még ez sem hüthette meg. Agyába temérdek jeget rakatott, szobája kövezetén nem csak mezitláb, hanem egészen meztelen járt 's Juniusban 11 napig semmi egyébbel nem élt, mint jeges vizzel. Végre meglátogatá a' király 's egy két vigasztaló szót szólott hozzá, mellyre a' herczeg kelleténél többet evett. Ez gonosz hideglelésbe ejté. Ez alatt d. Diego Bribiesca de Mugnatones, a' castiliai tanács tagja, vitte a' pert, mellyről azonban a' herczegnek semmi törvényes jelentést nem tettek. Juliusban Mugnatones a' tanuvallások 's a' herczeg elfoglalt levelei után, olly értelmü jelentést tett a' királyhoz, hogy d. Carlost, mivel atyagyilkosságot elkövetni 's Flandria birtokát polgári háboru által magához ragadni törekedett, ugy lehet tekinteni, mint ki ellen a' felségbántás vétke bebizonyittatott; azonban a' királytól függ, ha a' koronaöröksöt az ország közönséges törvényei szerént akarja e büntetni? Erre Filep azt válaszolta, hogy lelki esmerete, mint királynak, meg nem engedi, hogy a' herczeg kedvéért, ki czégéres bünei miatt a' királyi székre ugy is egészen méltatlan, a' törvényektől kivételt formáljon; egyébiránt, minekutána a' herczeg rontsolt egészségére nézve jobbulást reményleni nem lehetne, azt tartja, jobb lesz vele felhagyni, 's annyit enni inni hagyni, mennyit akar, melly halálát siettetni fogja. Csak arról kell meggyőzni, hogy halála elkerülhetetlen, hogy igy gyónjon meg 's örök idvességét eszközölje. A' peres irományok a' királynak ezen elhatározásáról említést nem tesznek. Itéletet nem hoztak, sem alá nem irták, 's a' pennát vivő titoknok, Pedro del Hoyo, azt emliti egy jegyzékben: „hogy a' törvénykezés addig folyt, mig a' herczeg betegségben megholt, 's igy itélethozásra nem is jöhetett." Ezt több személyek is, kik a' királyi palotában szolgáltak, bizonyitják. A' király kinyilatkoztatása következésében cardinalis Espinosa 's az evolii herczeg jónak találták a' koronaöröksö halalát betegsége kimenetelére hagyni. E' szándék a' király főorvosának, Olivareznek, tudtára adatott. Ez tehát Jul. 20-kán a' betegnek bizonyos orvosságot adott, melly után nyavalyája halálos kezdett lenni 's inté a' herczeget, hogy a' halál esetére a' szentség által magát készitené el. Meg is tette ezt d. Carlos Jul. 21-kén 's gyóntató papja által atyjától bocsánatot kért. Filep áldás mellett adá ezt meg, erre d. Carlos Ur vacsorájával élt 's végrendelést tett. Jul. 22 és 23-kán folyvást küzdött a' halállal, melly alatt a' papok imádkozását csendesen hallgatta. 24-kén éjjel a' király hozzá ment 's tőle már nem esmertetve, áldását reá adta és sirva távozott el; mellyre Carlos csak hamar, azaz, Jul. 24-kén 1568, reggeli 4 órakor kimult. Eltemették rangjához illendően, de minden halotti beszéd nélkül Madridban a' Dominicana apáczák El Real klastromában. Az erényekkel teljes királyné, Ersébet, is ugyan azon évi Oct. 23-kán megholt idétlen szülésben, nem pedig méreg által, mint Filep ellenségei álliták. II. Filep a' peres irományokat egy ládába zárva, 1592 a' simancasi királyi leveltárba tétette. D. Carlos szerencsétlen történetét több irók vették fel szomoru darabjaik tárgyául, jelesen Schiller, Alfieri, Otway és Campistron. *J.*

Carmagnole, táncz és dal, mellyet a' franczia nép revolutiója kezdetén, midőn még arról vala szó, hogy a' nemzeti gyülés végzései ellen „veto" adassék a' királynak, kapa fel 's később innepeinél, kivégeztetéseknél 's dühének egyéb kitöréseinél dallani 's járni szokott. Némelly nemzeti gardisták 's a' zendülés forrább agyu baráti is nevezteték igy, sőt a' convent néhány tagjai, péld. Barrère, e' gyüléshez intézett közléseiket is igy nevezék. Van az Olasznak is carmagnola nevü köz-népdala. Petits carmagnoles-nak nevezik a' Parisiak sarutisztitó 's kéményseprő suhanczaikat, hihetőleg Piemontnak illy nevü városától, honnan azok elejénte, mint Sabaudiából a' Savoyardok, eredhettek.

—*t*—

Carmel, egy hegye Palaestinának, Galilaeának déli oldalán, az accai török helytartóságban (pasalik). Több termékeny és lakosokkal teljes völgyektől keresztülhasittatott, erdőkkel gazdag hegyekből áll, kiterjedése 6 mf. foglal el, és a' Kisen torkolatjánál kellemetes térséget formálva terül el, melly teszi a' ptolemaisi vagy accai tengeröből déli partját a' földközi tengernél. Tetején sok, még a' jerusalemi keresztény királyság idejebeli, templomok és klastromok omladékait 's egy barlangot lehet látni, mellyről azt mesélik, hogy Illés propheta lakott volna benne. A' 4-ik század olta keresztény remeték választották a' Carmelt lakhelyekké, mindazáltal csak a' 12-ik száz. közepe táján egyesültek ezen a' hegyen a' szarándokok, Calabriai Berthold igazgatása alatt, remete életre, melly remetetársaságnak Albert, jerusalemi patriarcha, 1209 a' régi Basilianus-szerzetesekéihez hasonló rendszabásokat adott. A' rendet III. Honorius pápa erősitette meg 1224. 'S ez a' Carmeliták szerzeténck eredete. A' szerzetesek magok mindazáltal Illés prophetát állitják alkotójoknak, csak hogy szerzetek a' többinél régibbnek 's nagyobb tiszteletben tartassék. Az ők vélekedése szerént az ó testamentomnak minden prophetáji 's szent férjfijai, Illéstől Jézusig, Pythagorásig és a' galliai druidákig, mind az ők szerzetéből valók; a' Rechabiták, Essenusok és Pharisaeusok tertiariusok, az uj testamentomi szent asszonyok Szüz Mariával apáczák, 's a' keresztény régiség remetéji az ők rendében valóságos tagok voltak. A' Krisztust a' rend különös védőjévé, sőt épen Carmelitává 's apostolait carmelhegyi missionariusokká teszik. Ezen balgatag vélekedéseket egy Papebrok nevü Jesuita megczáfolta, 's a' tudós világ régolta mesének tartja. Mind e' mellett is megmaradtak a' Carmeliták a' mellett, 's még a' 18-ik száz. III. Benedek alatt megengedtetett nekik, hogy Illés propheta, mint alkotójok, képét Romában Sz. Péter templomában felállithassák. 1238—1244 közt, a' Saracenusoktól kiszorittatván, Europába költöztek által 's 1247 lágyabb regulákat kaptak és klastromokban kezdettek lakni. Elenjte fejér és barna csikos köpenyegeket 1287 egészen fejérrel cserélték fel, melly alatt elébb fekete 's a' 15-ik száz. közepe olta gesztenye szinü csuklyás ruhát viseltek. Messzére kiterjedvén, belső egyenetlenségek miatt, a' rend 4 egymástól különböző ágra szakadt el. 1) Főágok a' Carmelitáknak a' czipős és a' 15-ik száz. ismét meglágyitott rendszabásokat követő (observans) Carmelitáké; ehhez tartoznak a' Franczia- és Olaszországokban lévő kemény rendszabások szerént élő Carmeliták és az 1462 Sereth generális (rendkormányozó) által alkotott carmeli apáczák. A' 18 száz. 38 provinciája 's tulajdon nagyitott előadása szerént 7050 klastroma és 180,000 mind a' két nemen lévő tagja volt a' Carmeliták ezen osztályának a' keresztény világban. 2) A' most emlitett Carmelitáktól 1433 elszakadt 's magát fejér és kerek kalapja által megkülönböztető mantuai congregatio 45 szerzetes és keves apácza klastromával. 3) A' Spanyolországban lévő mezitlábas szerzetesek és apáczák, vagy Theresia apáczáji, kiket Sz. Theresia alkotott 1562. Az elébb emlittettektől 1593 lettek függetlenekké 's a' 18-ik száz. 6 provinciájok volt, 's a' szerzetesek és apáczák száma 2000-re nevekedett. 4-ik ág az olaszországi mezitlábasoké, kik 1600 váltak el a' spanyolországiaktól; a'18-ik száz. Olasz-, Franczia- és Németországokban, Flandriában, Lengyelországban és Asiában 17 provinciájok volt 8000 szerzetessel és apáczával. Ezek közé tartozott a' pazzii Sz. Maria Magdolna. Ezen két mezitlábas congregatio a' legrégibb kemény rendszabásokat követi uj megkeményitésekkel, n. m. böjtöléssel, hallgatással; és mindenik provinciában egy remeteséget tart a' tökéletesebb remetei szentségben való magagyakorlása végett. Csaknem egy rend sem kinozta magát annyira 's adta olly hallatlan próbájit a' felsőbbek iránt való vak engedelmességnek, mint ezek a' mezitlábasok, kik ezért választattaknak tartották magokat a'

Carmeliták közt. A' Carmeliták 4 ága közül mindeniknek van egy a' pápától függő kormányozója (generalisa). Csak a' carmeli apáczáknak egynéhány klastromai vannak püspökök alatt. A' francziaországi mezitlábas apáczáknak 1661 olta tulajdon 's magok által választott fejeik voltak. A' koldnló barátok elsőségi jusai 's a' scapularéjnak, melly 6 ujnyi szélesen függ le elől 's hátul és szürke gyapjuból szokott készittetni, használása minden Carmelitákkal közösök. Ezen scapularénak a' Carmeliták csudatévő 's boldogitó erőt tulajdonitanak 's tiszteletére egy scapulare-társaságot alkottak, mellynek azon világiak lehetnek tagjai, kik azt viselik és a' rend iránt kedvezéssel vannak. Hasonló öszvekötésben van a' Carmelitákkal a' carmelhegyi főtársaság Romában. Legszorosabban van öszveköttetve velek az ők harmadik rendje, melly 1476 származott 's igen könnyü rendszabásokot követ. Ennek tagjai, mint más rendek tertiariusai, bizonyos böjtölésekre, imádságokra 's azon congregatiónak, mellyhez tartoznak, kormányozója iránt való engedelmességre köteleztetnek. A' IV. Henrik által alkotott carmelhegyi vitézek rendje a' Carmelitákhoz csak nevére nézve hasonlitott. Minthogy ezen utolsók élete módja minden hasznos munkásság nélkül való volt, ennél fogva az országlások uj tagok felvevését megtiltották nekik és csak Spanyolországban, Portugaliában, Siciliában és Amerikában maradtak meg minden változás nélkül. Parisban, hol a' főrangu asszonyságok ennekelőtte legörömestebb a' carmeli apáczáknál tartottak poenitentiát, 1817 olta ismét van egy illyen apáczaklastrom a' király védelme alatt. A' persa missio, mellynek tagjai olaszországi mezitlábas szerzetesek, mostani sorsáról semmi sem tudatik. *L—ú.*

Carmontelle, franczia költő „*Proverbes dramatiques*“ czimü munkájáról esmeretes. Az orleansi herczegnél olvasó 's innepintéző volt; megholt 1806. Előbb megnevezett, tiz kötetre menő szinjátéki darabjai vagy inkább darabkáji, apróságok ugyan, minden különös becs, ügyes szövet és kifejtés nélkül, de a' kisded, házi szinekre nézve fellette becses, alkalmas apróságok, mellyekből sok dramai költő vett már magának nagyobb munkára tárgyat 's helyzeteket. C. ezekben felette termékeny erü volt; a' kiadottakon kivül, mint mondják, több mint száz kötetre valót hagya kéziratban. Tudott festeni is. Lefesté korának csak nem valamennyi jelesb embereit, bizonyos álttetsző képtekercseket is készitett, mellyek legördültökben különnemü scenák folyamatjával kecseskedtek. *—t—*

Carnatio, l. Meztelen.

Carneades, (Cyrenei), az ujabb vagy harmadik academiának alapitója, 129 évvel szül. K. e. Nem nagybecsü 's még kevesebb sikerü bölcsesége ezen különös elven alapult „hogy az igaz esmeretére nem juthatunk“. Azonban megengedé, hogy a' philosophus néha gyanithasson, csak mint bizonyost 's végkép elitéltet ne állitson semmit. Ezen philosophiai vagy is inkább sophisticai álokoskodásra, ugy látszik, az adott C-nek rugót és alkalmat, hogy kora bölcselkedői gőgös hangját, jelesen a' Stoicusok komor moralleczkéjit 's a' Sétálók (Peripateticusok) szópiomozásait kijátsza, kinevettesse. Csudálni lehetne a' henye ember játszi ötletét 's még inkább henye tanitványi vég nélkül csevegő seregét, ha másrészt nem találnók természetesnek, hogy elvesztvén Görögország szabadságát és függetlenségét, nem lévén többé tárgy, melly a' nemzetet mint nemzetet foglalatoskodtassa, a' jobb fejek is a' metaphysicai 's ideologiai vizsgálódások sovány de szabad körére szállottak alá. Maga C. rendetlen okoskodásait rendszerbe soha sem vette, a' mit felőle tudunk, tanitványa, Clitomachus, irta meg. Cicero, ki általányosb nézeteiben maga is hatalmasan ideologisál, Stoicusai ezen ellenjével néha megütközik. Midőn Carneades egykét philosophus társával mint Athene követe Romában mulatott, 's ezen jó urak a' már philosopháló romai ifjuság előtt azt vitaták, hogy ők a' legképtelenebbet is hihetővé tudják tenni: nem

ok nélkül sürgeté az uticai Cato, hogy a' tanács ezen ártalmas Sophistákat minél elébb küldje házájokba vissza. —*t*—

Carnot (Lázár Miklós Margit), született Nolayban Burgundiában 1753 alacsony polgári familiából. Egy szegény prókátor gyermeke volt. Gyermekségétől fogva sok talentumot mutatott a' mathesisre 's katonai tudományokra, 's igen idején felvétetett a' hadi épitésre ügyelő seregbe, hol, herczeg Condétől megkedveltetvén, szépen előment mind esmereteiben, mind szerencséjében. Azután némelly mathesisi munkákat adott ki, mellyekért több tudós társaságokba vétetett fel. Vaubanra irt magasztaló beszédje a' dijoni academia által megkoronáztatott. A' revolutio kezdetekor kapitány volt a' hadi épitő seregnél. 1791 a' törvényhozó gyülés tagjává választatott 's javaslására a' nemességből szolgált tisztek elbocsáttattak 's helyettek polgáriak neveztettek ki. Mint a' nemzeti convent tagja Lajos hálálára adta voxát, azután Martinsban az éjszaki hadi sereghez küldetett, hol az ütközet helyén generalis Gratient gyávaságáért letette, maga vezérlette a' sereget 's az ellenséget visszaverte. Parisba visszamenetele után tagjává lett a' köz bátorságra ügyelő választmánynak, melly a' nemzeti convent nevében az országot igazgatta. Itt kezdődék Carnotnak nagy befolyása a' katonai dolgokra. Minden planoknak, mellyek XIV. Lajos alatt az archivumokba letétettek, birtokában lévén, az egész franczia hadi seregnek törvényeket szabott, 's nem lehet tagadni, hogy rendszabásai a' győzedelmeket igen elősegitették. Robespierre megbukása után többször bevádoltatott, de a' vád alul mindannyiszor feloldaztatott, 1795 a' directoriumnak tagjává lett 's egy ideig nagy befolyással; de utóbb kénytelen volt a' hadi ministerséget Barrasnak engedni 's attól fogva ez iránt ellenséges indulattal viseltetett. Meg is akarta ezt buktatni, de szándékában nem boldogulhatván, 1797-ben deportatióra itéltetett. Azonban elszökött Németországba 's maga mentségére egy irást adott ki, melly Parisban mohon olvastatott, 's minthogy elébbi tisztttársai sok rut cselekedeteit felfedezte, azoknak megbukását eszközlötte. 1799—1810 visszahivatott 's hadi ministerré neveztetett. Nem sokára azután familiája kebelébe vonta magát nyugalomra; de 1802 tribunatusra hivatott, melly hivatalban szokott állhatatosságát megtartotta, az igazgatásnak több izben ellene mondott, egyedül maga volt, ki az egész életre kiterjedő consulságot ellenzette 's különösen a' császárság alkotása ellen nagyon dolgozott. Mindazáltal a' tribunatusban mindaddig megmaradott, mig az egészen el nem oszlott; azután 7 esztendeig hivatal nélkül élt 's több nevezetes katonai munkákat adott ki. 1814 Napoleon Antverpia fővezérévé tette, melly fővezérséget nagy vitézséggel 's a' városnak nem kevesebb kimélésével folytatta, utóbb pedig XVIII. Lajos parancsolatjára angol generalis Grahamnak általadta. Titulusait 's méltóságát ekkor is megtartotta ugyan; de mint esmeretes respulicanus az udvar kedvét annál inkább sem nyerhette meg, minthogy a' királyhoz egy emlékirást intézett, mellyben az uralkodás systemáját nyilván és szabadon helytelenitette; melly okért a' tudományok academiájának ujabb elrendeltetésekor is elmellőztetett. Midőn Napoleon 1815 ismét a' kormányra lépett, Carnot-t gróffá, pairré és belső dolgokra ügyelő ministerré tette. Carnot ezen nehéz hivatalokat is szokott ügyességgel 's jólelküséggel viselte. A' császár második megbukása után Francziaország ideigleni igazgatásának tagjává lett 's annak tagjai közül egyedül ő maga volt az, kire a' Julius 24-diki rendelés kiterjedett. Ekkor előbb Cerneybe ment, hol politicai irásokat adott ki, azután 1815 Varsóba, onnét Magdeburgba ment, hol Augustus 3. 1823 megholt.

Caro (Annibale), Aeneis olaszra forditója 's jeles leveliró, Civitanuovában szül. 1507. Ifjuságát, maga és testvérei eltarthatása végett, mint házi tanitó töltötte el Luigi Gaddinál Florenczben, kinek testvére, Giovanni Gaddi cardinal, talentumáért magához vette titoknokjául 's

több jövedelmekhez segitette. Ennek halálával, 1543-ban, hasonló tisztséggel Pietro Ludovico Farneséhez ment, kit Pál pápa 1545 ben parmai 's piacenzai herczeggé tett. Ez rea több fontos dolgait bizta 's nevezetesen 1544-ben V. Károlyhoz is követéül küldötte Flandriába; azonban menekedni akart változó szeszélyü 's vétkekbe merült herczege fonadékos szolgálatjától. Gyilok is végzé azt ki 1547-ben, midőn most Caro, hasonlókép üldözőbe vétetvén, az uj herczeghez, Ottavio Farnesehez, futott. Ez barátságosan fogadta; két cardinal testvére pedig, Ranuccio és Alessandro sorra vette által egymástól mint titoknokját. Annyi pénzt kapott ezen Farneséktől, hogy szenvedélyét antikok és régi pénzek gyüjtésében kénye szerént elégithette ki. Ajándékoztak neki egy maltai comthuriát is, de a' miatt pere lett. Élete vége felé sokat szenvedtette köszvénye. Megholt, utoljára Ottavio szolgálatjában, 1566-ban Romában, hova koros léte miatt költözködött. Életében csak ezen kisebb munkáji jelentek meg: u. m. Ficheide, melly Molza költő *Capitolo de' Fichi* czimü irásának magyarázatja. Felolvasván ezt a' romai *della virtu* academiában, ott az elölülőnek, Leoni d' Anconénak, iszonyu nagy orra gerjesztő egy más szeszélyes irásra e' czimmel: *Diceria de' nasi*. 1545 igy kezdődő canzoneja jelent meg: *Venite all' ombra d' gran gigli d' oro*, mellyet vele Alessandro cardinal kivánsága a' franczia királyi ház dicséretére iratott. Minden ember magasztalá. De Castelvetro criticus annál mérgesebben ocsárlotta; mint a' hogy gyakran a' critica más diszén bosszonkodásból osont elő leséből. Illy gázolást hallgatva megvetni szebb; Carót azonban önvédelmére ösztönözte ingerlékenysége, a' miből rut feleselés lett. (L. Castelvetro.) Haragjában ezen Caro a' legszebb zengzeteit irá, mellyek védirásához vannak kapcsolva *Mattacini* és *Corona* nevezettel. Amazok tónja nevettető, emezek mindenike az elébbeninek utolsó sorával kezdődik. Halála után kijött munkáji ezek: 1. *Lettere famigliari*, 1572, 1575, 1756-ban. Legtökéletesebb kiadás a' Seghezzié, ki életét is leirta. 2. *Lettere scritte a nome del Card. Alessandro Farnese.* 3. *Lettere di negozj.* Leginkább barátságos leveleit éri dicséret, azokat Seghezzi és Denina különösen magasztalja. Tiszta nyelv, világosság, kellemesség bennek. 4. *La rettorica d' Aristotele fatta in lingva toscana*, 1570-ben és 1732-ben 5. *Due orazioni di Gregorio Nazianzeno sopra l' elemosina*, 1569. Ezeket II. Marcellus pápa kisztetéséből forditotta, midőn a' trienti concilium minden jelesb sz. atya deák munkájának olaszra tételét okosan határozta. 6. *Gli straccioni*, vig játék, 1582 's 1589-ben. 7. *L' Eneide di Virgilio tradotta in versi sciolti.* (Velenczéb. 1581. Trevisoban 1603-ban, melly leghibátlanabb, Parisban 1760, legszebb, Romában 1819-ben, legujabb kiadás. Ezen forditásnak igen sok a' dicsérője, kik eredeti gyanánt tisztelik. Azonban egy kettő tagadja is ezt, mint Algarotti és Bondi. Alapithatják criticájokat arra, hogy Caránál 5000 verssel több van Virgiliuséinál, 's igy mindenütt a' sok körülirás. 8. *Le rime*, 1569, 1571. Ezek közt lévő sonettójit (zengzeteit) Crescimbeni Petrarca és Bembóéi mellé teszi. 9. *Le cose pastorali di Longo, il quali scrisse degli Amori di Daffne e Cloe*, megjelentek Parmában Bodoninál 1786, kinek ez a' könyv egyik legcsinosabb nyomtatásva. Caro minden munkája: *Opere del Commendatore Ann. Caro* 1756-ban jött ki Velenczében 7 kötetb., 1807-ben Milanóban 8 kötetb. Tolomei nyomán 's társaságában a' görög és romai versmértékre szedni az olasz költést Caro is igyekezett. *L. Versi e regole della nuova poesia toscana*, Roma 1539. *Döbrentei Gábor.*

Carolina, igazabban: *Constitutio criminalis Carolina*, büntető törvényrend, mellyet V. Károly császár 1532-ki hires birodalmi törvénye által szabott. Okot reá azon irtóztató önkény, rendetlenség és kegyetlenség adott, melly Németország törvényszékeiben egészen uralkodóvá vált, hol az egész pert kinzással kezdték 's fejezték be, vagy pedig ártatlan embereket minden performa nélkül kivégeztetének.

Az örök országos béke ideje olta közönségesen áltlátták, hogy szükség ezen iszonyaton segiteni, hanem igen bajos volt a' birodalmi rendeket közös rendszabások tételére birni. Egy jeles férjfiu, a' ki, a' nélkül hogy maga tudós volna, a' tudományokat még saját apró irásai 's forditásai által is nagyon előmozditotta, baró Schwarzenberg János (a' mostani herczegi Schwarzenberg familiából), legtöbbet tett ezen munka létesitésére. Ő 1463 szül., tartomanyi udvarmestere (ministere) lőn a' bambergi fejedelmi püspöknek 's itt eszközlé 1507 a' bambergi büntető törvényrend szerkeztetését 's kihirdettetését. Ezen rendelés 1510 a' brandenburgi és frankeni markgrófok által is elfogadtatott országos törvénynek 's végre 1532 a' regensburgi birodalmi gyülésen létre kapott egy közönséges büntető törvényrend, melly azon idő remekének tartathatik, 's kimondhatatlan jóltévő következésekkel birt. Több német fejedelmek, nevezetesen a' szász és brandenburgi választók 's a' Pfalz, ellenmondást nyujtottak be az ellen, hogy saját országos jusaikat 's törvényeiket a' császár és birodalom törvényadó hatalma ellen fentartsák; azonban végre még is csaknem közönséges tekintetet nyert a' Carolina. (L. Malblank „V. Károly császár büntető törvényrendje történetei" 1783.) *Zs. G.*

Caronada, Caron nevü feltalálójáról, rövid ágyu, melly a' hubiczához hasonlit. Egy sróf segitségével pontosan irányoztathatik, 's valamint közönséges ágyugolyókat, ugy szinte kártácsokat is lőnek belőle. Keves költség mellett nagy a' hatása. Többnyire hajókon, a' fedezetre állitva, néha várakban is használják. Caronadákkal legelőször az amerikai szabadságháboruban éltek.

Carracci, nevezetes képirónemzetség. 1) Ludovico, szül. Bolognában 1555. Atyja, husáros, észrevévén a' fiju hajlandóságát, Fontana Prosperóhoz küldé, de Ludovico felette lassan haladott, 's azt tanácslá mestere, mondjon le a' képirásról. De az ifjut, kinek lassusága tökélyvágyból eredt, sem Fontana tanácsa, sem Tintoretto észrevételi el nem rezzenték, 's buzgalma magasb fokra hágott. Bolognából Florenczbe ment 's Passignano alatt bővitette esmereteit. Del Sarto Andrea, Primaticcio és Romano Julius miveit szorgalmasan tanulta, de mindég visszatért a' kedvelt Correggióhoz. Midőn felruházva szükséges esmeretekkel, visszatért Bolognába, képiróoskola tervével foglalatoskodék, hogy a' mivészség hanyatlásának ellene dolgozzon. E' végből két rokonját, Agostino és Annibale C.-t., a' képirás tanulására birta 's késsőbben Parmába 's Velenczébe küldötte tanitványait. Visszatértekkel hatalmas párt kele a' 3 Carracci ellen, 's fel akarának hagyni szándékokkal; de Annibale, köztök legmerészb, számos miveket tanácsolt gátul vonni a' gunyok árának. Ludovico neki bátorult 's megvetette rokoni segélyével a' bolognai képiróacademia alapjait (az *accademia degli incaminatii*), melly sok jeles mivészt nevelt. A' volt első okfeje, hogy a' természet tanulását remek mivek utánzásával egyesitse a' mivész, 's okfejének csak hamar adta példáját Keresztelő János jövendőlésében, a' Carthusianusoknál; ezen kép egyes alakjaiban Rafaëlt, Titiant és Tintorettót utánazta. L. sokaig élte hirét, tiszteltetve rokoni- 's tanitványaitól. Megholt 1619. Legjelesbnek tartják azon képét, melly Szent Benedek éltéből 's Szent Caecilia legendájából ábrázol jelenéseket, a' St. Michaele tornáczában. Ebben kifejlett egész ereje talentumának. Bologna több jeles képeit mutatja; közülök csak Mariáját emlitjük.*) Ludovico alaposan értette a' képirás minden részeit. Képzelme gazdag; rajza hibátlan; de feddik szinezetét, 's az a' gáncs is éri, hogy az antik tanulását a' természetével nem kapcsolta

*) A' Mariát idvezlő angyal ruházatjának nehány rosszul vetett redője felcserélteti a' lábakat. Későn vette Ludovico hibáját észre, 's mondják, az ő miatt érzett bu siettette halálát

egybe. — 2) Agostino, kit Annibale öccsével együtt már említénk, 1558 szül. Bolognában. Ötvösnek volt szanva, midőn Ludovico mivészetéhez hóditotta; rövid idő mulva legügyesb tanitványinak számába tartozott. De nem csupán festéssel, hanem philosophiával, mathesissel, poësissel és részmetszéssel is foglalatoskodott. Az utóbbira, ugy látszik, testvéri szeretetből adta magát. A' Carthusianusok számára készitendő képnek t. i. több mesterek által benyujtott rajzai közül az Agostinoé nyert elsőséget, 's Szent Jeromos communióját ábrázló festése nem sokára köz javalatban részesült. Féltékenység támadt e' miatt Annibale szivében 's bátyját különbféle ürügy alatt a' rézmetszés folytatására törekedék birni. A' jó testvér engedett öccse kivánságának. Később Romába mentek mind ketten, képekkel ékesiteni cardinal Farnese Odoardo galeriáját. De azon hirre, hogy a' rézmetsző ügyesebben fest a' képirónál, ujra felébredt Annibale féltékenysége 's eltávoztatta Agostinót, állitván, hogy stylusa csinos ugyan, de nem nagy, nem fenséges eléggé. Agostino a' parmai herczeg udvarába vette magát 's a' mennyei, földi és bérszerelmet ábrázolta le. Még egy alak volt hija az egésznek, midőn 1601 mh. Mint rézmetszőt korabeli legnagyobb mivésznek tarthatni. Részmetszései ritkák; sok köztök a' szatyár. A' „*degli incaminati*" academia számára egy értekezést irt a' perspectivek és architecturáról. 3) Annibale, az elébbinek öccse, szül. 1560 Bolognában. Elejénte atyja mesterségét, a' szabóságot, üzte. Ludovico tanácsára kezdett rajzolni, 's nagyok valának a' mivészségben haladásai. Corregio, Titian és Veronese Pál után többet lemásolt, és gondosan. Őt tartják Correggio legnagyobb utánzójának. Alamizsnát osztogató Rókusa esmertette meg; jelenleg Dresdában látható. Romában Rafaëlt és az antikot kezdé utánazni; de Correggio stylusáról le nem mondá. Bátyja elmentét felette érzé, mert tudományos miveltsége nem volt, Agostino pedig számos poëtai ideákkal gazdagitá, mig együtt dolgozának, ecsetét. Elkészült végre a' galeria 's magára voná a' legnagyobb mivészek figyelmét. Az ujabb képirás legtökélyesb teremtményi sorába tartoznak ezen festések. Antik csint 's rafaëli bájt lehel az egész. De a' hálátlan cardinal 500 scudit ada ezen sokévi munkaért; a' nyomoru jutalom nagy buba ejté Annibalét. Megholt Romában 1609; 's a' Pantheon templomában Rafaël mellé takaritották. Bellori azt mondja, hogy szerelmi kicsapongásai röviditették életét. Bolognában némellyek Annibale elejébe teszik Ludovicót, de a' külföldön amaz nyert koszornt. Agostinóban termékenyebb tán a' képzelem, 's Ludovico szerencsésb tanitó volt; de Annibale szelleme fen repül, 's ékesben szól módja és nemesebb. 4) Francesco, Agostino és Annibale öccsök, keves figyelmet érdemel; többet 5) Antonio, Agostino term. fija, szül. Velenczében 1583. Festései nincsenek becs nélkül; már ma igen ritkák. Kicsapongó élte szétdulta erejét, melly szép reménnyel biztatá a' mivészséget. Megholt Romában 1618. *I.*

Carrey, l. God Save the King.

Carrier (Jean Baptiste), szül. Volaiban Aurillac mellett a' felső Auvergne departementban 1756., a' revolutio előtt ügyvéd volt, 1792 a' nemzeti gyülésbe (convent) lépett, a' revolutiotörvényszék felállitását nagyon előmozditotta Mart. 10-kén 1793 's legdühösebb buzgóságot fejtett ki az üldözés iránt. XVI. Lajos halálára szavalt, Apr. 1793 az orleansi herczeg elfogatását kivánta 's hatalmasan munkálódott a' Maj. 31-iki revolutión. Oct. 8. 1793 Nantesbe ment olly megbizással, hogy a' polgári háborunak a' megsemmisités és bosszuállás gyorsabb, közönségesebb és sikeresebb eszközeivel munkálódjék ellene, mintsem addig történt. Ekkor már tömve voltak a' fogházak; a' Vendeeiek végveszélye Savenaynél még inkább nevelé a' foglyok számát. Számtalan hevenyében 's megfontolatlanul elitéltettek végeztetének ki naponként, 's Carrier még ezt a' bánásmódot is lassunak találta. Azt javalá, hogy a' foglyok massában 's itélet nélkül vesztessenek el. 94 papot olly ürügy alatt, mint-

ha szállittatni akarná őket valahová, hajóra hurczoltata, mellynek fenekét fel lehetett nyitni; 's igy ezen szerencsétlenek legelső éjszaka befulasztattak a' vizbe, a' mi azután naponként ismételtetett. Később ladikokra hurczoltattak minden este a' halálnak szánt minden koru 's nemü martalékok, 's minekutána kettenként öszveköttettek volna, kardvágás és puskakéssel való szurkálás közt taszittatának vizbe. A' hóhérok tréfát üztek ezen kegyetlenségből, 's egy egy legényt és hajadont kötvén öszve, köztársasági lakodalom nevet adtak e' befulasztásnak. Ezenkivül a' gigani kőbányákban is 500-nál több foglyot lőttek agyon naponként. Egy hónapnál tovább tartott ez a' dühösködés, 's 15,000-re teszik áldozatjai számát. A' Loire partjait holt testek boriták, 's a' folyó vize annyira megromlott, hogy annak ivását meg kelle tiltani. Néhány hónappal Robespierre megbukása előtt visszahitták Carriert. Thermidor 9-ke (Jul. 27. 1794) őt sem kimélte meg, melly után a' revolutiotörvényszék elejébe állittatott, 's ez által Dec. 16. 1794 halálra itéltetett.

Carro (Giovanni di) egy mailandi orvos, ki Bécsben telepedék le 's hires a' mentő himlő oltása terjesztésében kimutatott buzgóságáról Német-, Lengyel-, Magyar- és Muszkaországokban. Még a' Törökök előitéleteit is meg tudta győzni 1800, midőn lord Elginnek minden, a' tehenhimlőoltáshoz megkivánható készületet megküldött Konstantinápolyba az oltásról irt munkájának török nyelvre forditott kivonásával. Az Angolok probatételei az oltásnak Indiába való bevitelében mind eddig el nem sültek, mivel a' materia mindég elromlott az uton; — a' szemes Carro doctor Harfordnak Bagdadban lombardiai tehenektől tudott materiát szerzeni, melly egész erejét megtartotta, 's ezen küldeménynek köszöni most egész India a' tehenhimlőoltás jótéteményét, mellyel az Indusok, mint a' megszentelt tehentől amurtum (halhatatlanság) név alatt származóval, élnek. Carrónak következendő fontos munkáji vannak: *Observations et expériences sur la vaccination, avec planche coloriée. Vienne.* 1801 *et* 1802. 8. és: *Versuche über den Ursprung der Kuhpockenmaterie von I. I. Loy aus dem Englischen ins Deutsche übersetzt. Wien* 1802. 8. A' britus bibliothecában több igen nevezetes leveleket találni ő tőle, mellyek közt különös emlitést érdemel az, mellyet Augustus 27-kén 1803 irt a' tehenhimlőmateria pestis ellen való erejéről. *A. B. P.*

Carrousel (md: karuszel), vitézi játék, mellyet többen kocsikkal vagy lóháton körben versenyt futva játszanak 's gyakran a' lövésben, dobásban és szurásban való versennyel kapcsolnak egybe, a' régi turnierek maradványa. Herczegi 's királyi udvaroknál még ma is szoktak illyes játékok pompául adatni, 's a' győzőnek, mint hajdan, asszonyságok tesznek fejére koszorut. Hogy a' nép is részt vehessen ezen örömekben, neki fakocsit és falovakat csináltat a' kerti vendéglő 's itt őket az alólról forgatott nagy fatányérokon sip- és dobszó mellett kerengteti. Vannak a' lovagló oskolákban is carrouselek. —*t*—

Cartell, a' foglyok vagy szökevények kiadatása iránt tett kötés; igy neveztetik a' kettős viadalra szólító irásbeli kihivás is.

Cartesius, l. Descartes.

Carthagena, hajdani város a' murciai királyság partjain, melly nagy kereskedést üz, 's kikötője van, melly egy Spanyolországnak három nagy hadi kikötője közül 's legjobb az egész földközi tengeren. Öble igen mély 's a' város alá megyen. A' körülötte lévő magas és meredek halmok egy a' kikötő előtt fekvő szigettel minden szelek ellen bátorságossá teszik a' beevezést. A' város fellegvárával a' kikötőben fekszik egy félszigeten. 29,000 lak. derék hajóépitő műhelyei, tengeri fegyvertára, tengeri cadetoskolája, mathematicai, hajós- és hajókormányos oskoláji, csillagvizsgáló tornya, füvészkertje, vitorlavászonfabrikája 'sat. vannak. Lakosai szorgalmatos halászok 's kereskedők selyemmel, szép kövekkel 'sat. Szomszédságában voltak a' Carthagoiaknak azon jövedelmes ezüstbányájik, mellyekből Hannibal a' Ro-

maiak ellen való háborura 's az Alpeseken való keresztülutazásra szükséges költségeket meritette. Közel hozzá meleg ferdők 's jó sóaknák találtatnak. A' város Hasdrubal, carthagoi vezér, által epittetett. — Carthagena Indiában, vagy Uj-Carthagena, egy tartománya Colombiának, egy délamerikai szabad statusnak, hasonló nevü fővárossal (l. Délszaki Amerika és Colombia).

Carthago, Afrikának legnevezetesebb városa a' régi világban 's egy hatalmas és gazdag kereskedő köztársaságnak fővárosa. Dido (l. e.) Tyrusból elillántván, erre a' tájékra vetődött, hol a' lakosok, a' régi szerént, annyi földet engedtek által neki, a' mennyit egy ökörbőrrel be fedhetett. De Dido a' bőrt olly vékony szijakra vágta széllel, hogy azokkal jó nagy darab földet kerithetett be. Erre épittette azután Carthago várát 's az uj statusnak igen jó rendeléseket adott. — Carthago historiájának első időszakasza Syracusával való hadakozásának kezdetéig, vagy K. e. 878-tól 480-ig megyen, melly idő alatt Carhago Afrikában és Sardiniában szélesen kiterjesztette birtokait, Massiliával és Etruriával kereskedésbeli háborukat folytatott 's 509 táján Romával kereskedésbeli egyezést kötött. A' Carthagoiak ezután Sicilia elfoglalására törekedtek, 's itt kezdődik Carthagónak második 's egyszersmind legfényesebb időszakasza, melly Romával való hadakozásának kiütéséig, vagy K. e. 265-ig terjed. Midőn Xerxes Görögországot megtámadta, szövetséget kötött Carthagóval Gelon, syracusai király, ellen; hanem a' Carthagoiak Himeránál 480 megverettek, békeségkérésre kinszerittettek 's az emberekkel való áldozást el kellett törölniek. (l. Gelon.) A' Gelon után következett királlyal, Hieróval, való háborujok alkalmatosságával elfoglalták a' Carhagoiak Selinus, Himera és Agrigent városait. Az idősebb Dionysius rövid békeséget csikart ki tölök; minekutána pedig Timoleon Syracusát és Siciliát tyrannusaitól megszabaditotta, a' Carthagoiak többnyire mindég szerencsétlenek voltak. Ragadó nyavalyák erőtlenitették Carthagót, még gyakrabban pedig a' belső egyenetlenség szomoru következései. Midőn Sicilia a' kegyetlen Agathocles alatt nyögött, ismét belé avatta magát Carthago annak dolgaiba; de nem csak meg győzetett, hanem maga Carthago városa is ostrom alá vétetett Agathoclestől, a' kinek halála után ismét belé avatkozott a' siciliai dolgokba Carthago, midőn Messanát a' Mamertinusok ellen, kik azután a' Romaiakhoz folyamodtak pártfogásért, segitette. Ezt az alkalmatosságot használták a' Romaiak a' Carthagoiaknak Siciliából való kiszoritására, jóllehet annakelőtte a' Carthagoiak a' Romaiakat 275 segitették Pyrrhus epirusi király ellen Siciliában 's Alsó-Olaszországban. Itt kezdődik Carthagonak harmadik időszakasza, 's itt kezdődnek Romának Carthagóval az uralkodás és politicai hatalom felett támadt háromizbeli hadakozásai 264-től 246-ig. Az első carthagoi vagy puni (l. Puniak) had 23 eszt. tartott. Carthago seregei mind vizen, mind szárazon megverettek. A' 241 kötött békeségben elvesztette minden siciliai birtokait 's ezekkel Olaszország ellen való oltalombástyájit. Kevessel azután zsoldos katonáji, kiknek pénztára kiürülése miatt a' zsoldot ki nem fizethette, zendültek fel ellene; hanem Barcas Hamilcartól megverettek, 's Carthago hatalma Afrikában helyre állittatott; Europában ellenben igen alá ment az, mivel Sardiniát, hol a' zsoldos seregek elszakadtak Carthagótól, a' békeség ellenére elfoglalták a' Romaiak 228. Ekkor Hamilcar, a' democratiai párt feje, Spanyolország elfoglalását tette czélul, mivel az ott lévő gazdag bányák birására igen vágytak a' Carthagoiak. Ezen feltétel végrehajtásában való előmenetelét 's 17 esztendei szerencséjét Carthago a' Barcas familiának köszönhette, mellyből születtek Hamilcar, Hasdrubal és Hannibal. Spanyolországban tett hóditásainak könnyebb megtarthatása végett Hasdrubal várost épittetett Uj-Carthago névvel, melly most Carthagenának neveztetik, 's leghatalmasabb volt minden carthagoi coloniák közt. A' második carthagoi had,

(218-tól 201-ig K. e.), bármelly jeles vezér folytatta is azt a' Carthagoiak részéről, Carthago megaláztatásával végződött. Hannibal hazájától nem segittetvén 's temérdek vérrel nyert győzedelmei által elgyengülvén, kénytelenittetett Olaszországot elhagyni 's a' Romaiaktól megtámadtatott hazájának segitségére sietni. A' zamai ütközet, közel Carthágóhoz, Romára nézve volt szerencsés. Scipio igen kemény feltételek alatt kötött békeséget Carthagóval, melly elvesztette Spanyolországot, tizig minden hadi hajóji kiadta, 10,000 talentumot (és igy 13 mil. tallérnál többet) fizetett 's arra kötelezte magát, hogy Roma tudta nélkül háborut senki ellen sem fog inditani. Ehhez jött az is, hogy a' numidiai királyi székre Massinissa, Romának szövetségese és Carthagónak megesküdt ellensége, lépett fel. Ez Roma oltalma alatt a' Carthagoiakat legszebb birtokaiktól 's belső-afrikai kereskedésektől megfosztotta. A' harmadik hadnak még siralmasabb következése volt Carthagóra nézve, mivel bár a' legnagyobb elkeseredéssel harczoltak is a' Carthagoiak, három esztendő mulva ifjabb Scipiótól meggyőzettek, 's a' város K. e. 146 lerontatott. Augustus által ismét megnépesittetett 's neminemü fényre emelkedett. Később a' Vandalok királyainak lakhelyévé lett K. u. 429-től 534-ig. Az Araboktól másodszor is lerontatott, 's most egy vizivésen kivül keves nyomait lehet látni lételének.

Carthagónak polgári alkotmánya, köz vélekedés szerént, eredetiképen monarchiai volt, melly utóbb, de mikor 's hogy, nem tudatik, köztársaságivá tétetett. A' phoeniciai statusoknak is voltak királyaik; polgári alkotmányok még is köztársasági volt. Mivel semmi bizonyos időkben történt törvényhozásról sem tétetik említés, innen ugy látszik, hogy Carthago polgári alkotmánya lassanként, 's belső nyughatatlanságok alkalmával vette lételét. A' status legfőbb igazgatóji a' suffetek, a' tanács, a' százak collegiuma 's a' polgárság voltak. Legelső tisztek voltak a' suffetek, kiket a' Görögök királyoknak, a' Romaiak consuloknak neveznek, mindazáltal nem változtak minden esztendőben, mint a' romai consulok. A' carthagoi tanács, ugy látszik, állandó és számos tagokból álló kormányszék volt, mellyben a' választott férjfiak (hihetőképen a' legidősebb tanácsosok) kisebb tanácsot formáltak. A' tanács hatalmáról 's néppel való öszveköttetéséről tudjuk, hogy az elsőbbnek jusa volt mindenről, minek a' nép elejébe kellett terjesztetni, elébb tanácskozni. Ha a' suffetek a' tanáccsal egy értelemben voltak, tetszésektől függött, ha a' nép vé'eményét is meghallgassák e vagy nem? ha pedig nem egyeztek meg valamiben, akkor a' tárgy a' nép elejébe terjesztetett, 's minden polgárnak volt jusa abba belé szólani, a' mi nyilvános tanubizonysága Carthago aristocratiai alkotmányának. A' had és békeség is a' tanács végzésétől függött. A' század collegiuma a' legfőbb familiákból választatott 's legelső status- és politicai törvényszék volt. Különös elsősége az a' carthagoi polgári alkotmánynak, hogy a' polgári és katonai hatalom mindég különválva voltak egymástól. A' suffetekre soha sem bizatott vezérség. A' vezéreket, kik a' katonai dolgokban határtalan hatalommal birtak, a' nép választotta; a' status dolgai, mint békekötések 'sat. a' tanács kiküldöttsége által, melly a' fővezér mellé rendeltetett, intéztettek el. Ezen rendelése Carthagónak jobb a' Romaiakénál, kik ezen két hatalom egyesitése miatt vesztették el idővel szabadságokat. A' Carthagoiak vallása egy ága volt a' napkeleten elterjedt csillag- és tüzimádásnak. Molochra (Baal, vagy nap), a' Phoeniciaiak főistenére, emberekkel való áldozásokra 's több más tárgyakra nézve, mellyeknek a' carthagoi istentisztelettel öszveköttetések van, lásd Münter Ferdinand seelandi püspöknek ezen munkáját „*Religion der Carthager*“ (Kopenhagen 1821). *L—ú.*

Carthusianusok. E' szerzetes rend Sz. Brunótól (l. e.) veszi eredetét, ki 1084. hatod magával Grenoble városához 4 arányira fekvő 's meredek szirtektől környezett la Chartreuse nevü magányba költözvén,

itt a' Camaldulensisekéhez hasonló intézetet állitott. E' vadonnak lakóji nem sokára templomot épitének 's szorgalom által egy részét a' kietlen helynek kertekre változtaták; de e' mellett a' legnagyobb szükölködésben 's öntagadásban éltek. Guigo, ki ötödik priorok volt (mh. 1137) a' szokott szerzetes fogadások mellett, örök hallgatásra 's magányosságra kötelezé őket. Imádság, könyvek 's kézi munka voltak foglalatosságaik; a' szoros mértékletességen kivül minden szer felett való testi sanyargatások tilalmaztattak, 's a' keményebb büntetések csak az engedetlenekre nézve találtak helyet. Késett a' romai szék egész 1170-ig megerősitni e' szerzetet, mellyről kételkedhetett, ha nem fog e magától elenyészni. Időről időre különféle rendszabások hozattak, mellyek a' husevést végképen eltilták, a' hallgatás félbeszakasztását bizonyos napokra 's órákra szoriták, egyébiránt pedig megengedék, hogy a' gyarapodó kincsek a' magányos élet szépitésére fordittassanak. Innen a' carthusiák nagy részént tágas, sőt némellyek, mint a' Grenoble mellett lévő 's a' legfinomabb mivészi izléssel kiékesitett nápolyi carthusia, pompás palotákhoz hasonlitanak, hol mindenik szerzetesnek több osztályokból álló barátságos lakása 's ehhez kapcsolt kisded kertje volt. Vendégszeretet 's jóltévőség házi erkölcsök valának ezen többnyire mivelt férjfiaknál. Tiszta fejér ruházatjokra, midőn isteni szolgálatra mentek, fekete palástot öltének; kik papságra nem emeltettek, szakált 's rövidebb scapularét viseltek. 1116 támadtak e' rendbeli apáczák is, kik szinte azon életmódra, de nem olly szoros hallgatásra, mint a' szerzetesek, voltak kötelezve. Minden apáczaklastromot egy Carthusianus 's minden carthusiát, egy prior igazgatott; az egész rendnek pedig feje (generalis) volt a' grenoblei nagy carthusiának mindenkori priora, kinek felvigyázása alatt még a' 18 század közepe táján 172 klastrom állott, melly közül 75 Franciaországban, a' többi egyéb tartományokban virágzott. Hazánkba, mint némellyek vélekednek, maga Sz. Bruno küldött tanitványi közül néhányat, de hol volt első lakhelyek, a' honi történetek fel nem jegyezték. 5 klastromok közül, mellyeket birtak, mind gazdagságára, mind népességére nézve leghiresebb volt a' lövöldi Veszprém vármegyében, melly 1360 körül állittatott 's 4 előljáró alatt 400 szerzetest táplált. Az előljárók közül egyik főtekintettel birt, ki is nem különben mint az esztergami érsek, tisztviselője által esküdött 's az ország gyülésein a' főrendek között foglalt helyet. E' rend egyedül Siciliában 's Spanyolországban nem törültetett el mindekkorig. *B. V.*

Carton, a' képirásban tömöttebb papiroson készitett rajzolat vagy festés, melly az ábrázolandó kép modelljéül szolgál. Használják a' fresco-, mosaik-, üveg- és szönyegfestésben. A' frescofestésben sebesen kell dolgozni a' mivésznek, 's a' hibás rajzot igazitani nehéz. E' végből az ábrázolandó festés contourait a' mészalapra rajzolja ált cartonjáról, (l. Calquirozás); vagy tővel szurkálja ált a' környülrajzokat, szénporral töltött zacskót huz végig a' cartonon; a' por keresztülhat a' lyukakon 's contourokat jelel a' meszen. — Vannak cartonok több olasz mivészektől, p. o. Buonarottitól, töredék jelenések a' pisai háboruból; Romano Juliustól, Domenichinótól 's egyebektől. Hogy a' régibb olasz mesterek nagy becsben tartották a' cartonokat, kitetszik Armenini munkájából „*Precetti della pittura*“ (Velencze 1687). Később nem készitének cartonokat, hanem kicsiny skizzek után dolgozának nagyobb miveken. Ujabblag német képirók szorgalmasban készült cartonjai gerjesztettek figyelmet. Cartonnak nevezik a' frescofestők azon formát is, mellyben a' mészre viendő tárgy ki van metszve. A' mosaikcartonok szinekkel vannak kivive 's a' kőre szinte áltrajzoltatnak. Az üvegfestő üvege alá teszi cartonját 's amannak felszinén rajzolja le a' képet. Ezen cartonok, a' mint szükséges, vagy csupán tollrajzok, vagy szinezve vannak. A' szönyegcartonok szinezett rajzolatok 's a' szönyegszövőknek szolgálnak mustrául. Illyeneket készitett Rafaël X. Leo pápa számára. (Vő. Szönyegek és Rafaël.) *I.*

Cartouche (Lajos Dominicus). Ennek a' 17-dik század végén Parisban született hires tolvajnak korán vétkére hajlottak erkölcsei. Lopások miatt üzék ki az oskolából, lopások zárák be előtte az atyai házat. Nem sokára egy normandiai tolvajcsoport közé 's utóbb egy számos tolvajtársaság hegyébe állott Párisban, kiket élet és halál jusával kormányza. Sok csinyt tett 's csak 1721 került a' *chatelêt*-be. A' kinpadon nem vallott senkire; de midőn a' grêvepiaczon a' bosszuló kerek előtt álla 's hasztalan veté körül szemeit segélyt nem hozó társai után, visszavezetteté magát a' börtönbe 's kivallá czinkosait. Kevessel azután kivégeztetett. Életét 's csinyait többen megirták.

Cartwright (Edmund), angol költő, 1743 született, megholt 1824. Leginkább tetszett tőle „Armin és Elvire" elbeszélés (megjelent 1771). A' „*Monthly review*" egyik főbb szerkeztetője 's, a' mi költőben ritka, jeles mechanicus is volt. Ő állitá fel 1786 az első szövő machinát 's leleményeiért többször nyert jutalmat. Harmincz év alatt foglalatoskodtatá a' kocsik és hajók gőzzel hajthatása módja, 's mondják, hogy azon amerikai ingenieur, ki legelébb ada szerencsés próbát e' nemben, C. készületeit már látta, 's csak ezek valósitásában áll érdeme.

Casa (Giovanni della), az olasz cinquecentóban (l. Bembo) jeles folyóbeszédü iró olasz és deák nyelven, 1503 szül. előkelő florenczi házból, ennek a' Mughello völgyében volt birtokában. Bolognából 's Paduából, hol tanult, Romába menvén, 1538 világi papnak öltözött. Eleven véralkatu létére a' görög és latán nyelv nagy megholtjainak lelkes árnyékait az élő világ eleven szépjeivel szokta volt felváltani. Szolgálatjában egyébiránt a' két cardinal, Ranuccio és Alessandro Farnese, tartotta Caro előtt, 's az elsőbb, III. Pál név alatt lévén pápává, Casát 1540 apostoli biztosul küldötte Florenczbe a' tizedek behajtására. Az épen ekkor támadt *accademia fiorentina* tagjául választá itt; visszatértekor 1542 III. Pál az apostoli kamara *chericojának* nevezte, 1544 beneventi érsek lett 's pápa nunciusa Velenczében. Ennek kormányát vele a' sz. atya arra akarta vetetni, hogy hozzá 's a' Schweiziakhoz és II. Henrik franczia királyhoz álljon V. Károly ellen; két beszédjét *per la lega* ekkor irta, de sikeretlenül. A' következett pápa, III. Julius, visszahivá, kinek hidegségét látván iránta, eladta clericatusát 19,000 scudin 's Velencze tájain élt tudományainak. Majd IV. Pál pápa országos titoknokjává nevezte maga mellé, 's cardinalságot is várt attól, azonban uj pártfogója okot lele elmellőzésére. Kioltá köszvénye 1556. Életét leirta gróf Casotti. Együtt minden munkája a' nápolyi kiadásban 1733: „*Opere di Monsignor della Casa, dopo l' edizione di Firenze del* 1707 *e di Venezia del* 1728 *molto illustrate e di cose inedite accresciute.*" 6 köt. 4-rétb. Ebben van: 1. *Galateo*, tiszta erkölcsi tanitás fő nemes ifjak számára, irta Galeazzo Florimonte sessai püspök ösztönzésbéől. 2. *Trattato degli ufficj communi tra gli amici superiori e inferiori*, eleinte deákul, azután Casa maga forditotta olaszra. 3. Emlitett két beszéde V. Károly ellen. 4. Bembo és Contarini élete latánul. 5. Platoból és Thucydidesből forditások. 6. *Carmina.* Olasz prosája nagy becsben. Tisztált és csinos nyelvéért Decamerone és Cortigiano (l. Castiglione) mellé teszik. Illy tulajdonjai tiszteltetik két beszédjét is annyira, hogy az irás mivei közt *torso* a' nevek, mert csonkán maradtak fen, mint a' nagy mivészt gyanittató görög szobordarab. Hanem villám nincs, dörrenés nincs gondolatiban. Az olasz prosaicus általjában nem mély, nem megrázó rövidségével; élénksége szétáradoz. Gualteruzzihoz irt leveleit Denina Ciceróéi édességeihez hasonlitja Atticushoz. Tiszta latánságát különösen dicséri Muretus. Egy igen fajtalan deák versezetet hamisan fogtak rá. 1806 Milanóban egyedül olasz munkáji jöttek ki együtt 4 kötetb. *Döbrentei Gábor.*

Casanova (Ferencz), csatafestő, szül. Londonban 1727. Ifjan került Velenczébe szülejivel 's a' képirásra adta magát. 25 eszt. korában Parisba ment, hol Parrocel tetemesen segitette tanácsával. Courtois

van der Meulen és Parrocel után dolgozott 's szorgalma főtárgyai a' szinezet és a' világ olly nehezen utánazható hatásai voltak. Dresdai művész Dietrichnek vezérlése alatt csatafestő lett, 's egy nagy csatakép a' dresdai academiába juttatá. Ezen szép mü sok munkát szerze nekie. Legfontosabbak Condé számára készitett festései. Katalin császárné kivánságára ennek a' Törökön vett győzelmeit tette képbe (Bécsben); a' császárné később palotájában állitotta fel. Megh. C. 1805 Brühlben Bécs mellett. A' kivitelben élénk és merész, szinezete tüzes, 's esmerte a' világ hatásait. *I.*

Casanova (Jacques, de Seingalt), az előbbinek testvére, 1725 szül. Velenczében. Ezen férjfiu, kit a' szó teljes értelmében Europa 's a' XVIII század galanthomme-jának lehetne neveznünk, a' társaságos élet minden köreiben, viszonyaiban 's helyezeteiben a' legkülönbféle, legbajosb 's legbájosb kalandokon és viszályokon ment keresztül 's ezeket a' legvonzóbb 's legtanuságosabb *Memoires*-ok egyikében önmaga irta meg. (Kiadta ezen életirást Brockhaus, német kivonatban Lipcse 1822—26 9 köt. franczia eredetiben mind eddig csak a' negyedik kötetig). Atyja-Caietan, ki a' spanyol Casanova és Palafox nemzetségekből származtatá magát, egy tánczosné kedvéért szinjátszó lőn, azonban később Farusi nevü csizmadia egyetlen 's különös, szépségü leányát vette el, 's most ez követé férje életnemét. Hősünk elsőszülöttjök, Paduában kezdé tanulását 's meglepő előmenetelt tett a' latán nyelvben 's a' tudományos esmeretek egyéb, kivált physicai, mathematicai 's belletristicai nemeiben. De egyszersmind az égalj heve, forró és mély indulatossága 's a' csábitó példák már itt is kalandokba és tapasztalásokba keverék, mellyek őt az élet- és asszonyesmeretbe, valóbb oldaláról tekintve mind a' kettőt, jó korán beavatták. Törvényt tanult, 's nem volt még 16 esztendős, midőn doctori dissertatiójit „*De testamentis*" és „*Utrum Hebraei possint construere novas Synagogas*" irá 's nyomtattatá. Velenczében társalkodási kellemei a' jobb és szebb házakba bevezeték, mellyekben ekkor mivelt, de fagyos és erkölcstelen tonus uralkodott. Ugyan itt és ekkor az egyházi kisebb rendeket felvevé, 's első szent beszédje igen megtetszett; de a' másik, mellybe dorbézolása miatt egészen bele sült, elvevé kedvét örökre a' cathedrától. Figyelmet érdemel azon ok, melly őt a' seminariumból elüzi; miután a' Sz. András-erősségben fogva ül, 's szintolly nevezetes az a' csiny, mellyet ebből kiszökve elkövet 's az ügyesség, mellyel máshol létét be tudja bizonyitani. Azalatt anyja Varsóban utat készite fijának az egyházi méltóságokra, 's C. Nápolyon keresztül rendeltetése helyére utaz, de megcsalatva reményeiben ajánló levelekkel Nápolyba viszatér 's innen a' legédesb szerelem ölén Romába, holott cardinalis Aquaviva mellett szolgálatot kap 's XIV Benedekkel is személyes érintésbe jő. A' legszebb kilátások nyilnak meg pályáján; de egy gondolatlanság, mellyet jó szive követtet el vele, kényszeriti a' cardinalist, hogy őt udvarából elbocsássa. C. ajánló levelet vesz magához Konstantinápolyba —; de Anconánál lekötik szerelmei. Gondatlansága által elébb a' spanyol, azután az austriai cordonsereg fogságába jő; de véletlenül ismét kiszabadul 's ledobván csuháját, katonaköntöst varrat a' szabónál 's honjába simulva a' seregnél szolgálatot vesz. A' követ hajóján Konstantinápolyba megy, hova Aquaviva levele által gróf Bonnevalhoz (l. e.) ajánlva volt. Ez őt egy nemes, bölcs és gazdag Törökkel hozza esmeretségbe, ki annyira megkedveli a' józan és módos ifjat, hogy őt a' török hit 's egyetlen leánya elfogadására meghija. C. hiuságból inkább, mint idegenkedésből nem fogadja el a' meghivást. Katonai tiszte Korfuba vezeti vissza, 's a' kártyás, pénzes, szerelmes zászlótartó itt egynéhány örömheteket él; de meggyalázva, alábbszálva mind ezekben 's kedv vesztve mint katona tér meg Velenczébe; lemond; 's elfeledve, lealacsonyodva, egy ideig hegedüjátszásból él. Történetből, egy lakodalom végeztével, csolnakkal kinálja meg egy senator, 's alig ülnek

le, midőn ez szélütve öszveroskad. C. ügyes gondossága megmenti betegét a' haláltól. Bragadin, ez a' senator neve, az ég küldöttjét szemléli benne, 's C., akaratja ellen is, a' kabbala szent titkaiban mutatva a-vatottságot, a' senator és öreg barátjai jóslója már, 's az elsőnek házában, mint fogadott fiu, minden jótéttel él. De szelességei csak hamar elüzik Velenczéből, 's Mailand, Mantua és Cesena nyujtják kalandjait. Imitt egy előkelő fiatal franczia hölgyet kiemel az alacsonyodás mélyéből, 's a' legszebb, legszivesb szerelmet veszi jutalmul: de Henriettet vissza kivánják rokonjai 's C. kénytelen elválni tőle Genevában. Az innen megtérőt kinos gyógymód alá veti egy mérges ölelés, ez 's egy álarczos — — hozzá bigottá teszik az elébb istentelent. Azonban Velencze elébbi életére csak hamar viszatériti; jól folynak dolgai; meglátogatja most elöször Parist; Bécsen 's egy pillantatra Posonyon keresztül visszatér 's azon szövetkezésekbe bocsátkozik lassanként, mellyek utóbb mint hittelen 's veszedelmes polgárt a' palazzo ducale ón fedezete alá vezetik. Leirta ezen fogságát külön munkában is; 's valóban azon merészséget és észt csudálni kell, mellyel magának ezen rekeszből olly buta eszközökkel utat nyitott. Másodszor látta most Parist, 's itt kezdődik éltében azon szakasz, mellyben politicai látköre kitágul, 's szövetkezése és befolyása országos férjfiakra kiterjed. Nincs akkori jeles embere vagy asszonya Parisnak, magát Choiseult sem véve ki, kivel inkább vagy kevesbbé viszonyba 's érintésbe ne jőne. Hosszas mulatása után a' Franczia-áknál bentazza Stuttgardot, Zürichet, Solothurnt, Bernt, Lausannet; megesmerkedik Hallerrel és Voltaire-rel. Ezután Sabaudián, Grenoblen, Avignonon keresztül Marseillebe, Toulonba, Nizzába, Genuába, Pisába és Florenczbe megy, holott Suwaroffal szövetkezése nevezetes. Eltiltva Toscanától, Románok'sNápolynak tart; de csak hamar Bolognán Parmán 's Turinon keresztül ujra Parisba tér. Felváltva lakja most ezt 's Helvétiát és déli Német-'s felső Olaszországot, mig egyszerre csillogó pályája nyilik Londonban. — De ez szomoru véget ér; 's most Europa éjszaki részeit veszi élni nem unt hősünk viszályi láthelyévé. Berlinben II. Fridrik elejébe jut gróf Schwerin által 's a' cadetek oskolája gouverneurévé vala kijelelve, midőn épen ez által inditva Berlint odahagyja. Utját Pétervárának vevé. Érdekletes az, a' mit Riga, Moskwa és Pétervár felől megjegyez. Emitt alkalma vala több izben Katalin czárnéval a' kormány 's uralkodás felett szólani. Később Varsóba ment; de itt Branickivel esett vivása minden reményeit ezen országban elfuvá, 's Dresdán és Pragán keresztül Béesbe jő. Azonban egy consilium abeundi csak hamar kocsiba ülteti, 's meglátogatja ujolag Münchent, Augustát, Ludwigsburgot, Aachent és Spaat és ismét Parist. Ez uttal egy ellene kiadott lettre de cachet üzé el innen; 's melly városra veti most vándorunk bolyongó szemeit? — Madridra. Felette kecsesek azon arczképek, mellyeket ezen város kitünőbb embereiről oda fest. De Madridban a' mérész és szeles Casanova sokáig nem maradhata. Barcelonán keresztül Montpellierbe 's Aix sur Arcba tér. Két nevezetes 's vele neminemüképp lelki rokon férjfiuval esmerkedik meg itt: egyike marquis d' Argens, másika Cagliostro, a' nagy kophta. Roma 's a' szép és neki mind fogytig kedvező Nápoly éltetik még egyszer a' szerelemben kifogyhatatlant, minekelőtte megenyhült hazáját ujra meglát-hatná. Ezen megenyhülést, ugy látszik, C. egyik munkája eszközlé, mellyben Amelot de la Houssaie Velencze polgári alkotmányáról irt könyvét czáfolá. Azt vallja ő maga, hogy ez után több hasznos szolgálatot teve hazájának, 's ez igen is megegyez azzal, a' mit több esmerősei vallanak, hogy t. i. C. a' köztársaságtól titkos szolgálatokért zsoldot vont. Nem épen hosszas ittléte után megint Parisba ment, 's annak megirásában, a' mik itt vele elébb is történtek, szakad meg kéziratja. De nem nehéz de Ligne herczeg közletei szerént is végig vezetni C. történeteit. Azon ember, ki főbb, szentebb czélt az életben nem es-

mert, mint az *é l e m é n y*, méiyebb, tartósabb eszközt ennek elérésére nem, mint a' *f o r t é l y*; de a' tökély legnagyobb fokára vitte mind a' kettőt: behatást és kapósságot tudott magának szerezni mindenütt, de tiszta 's állandó viszonyokra nem volt képes. — Egykor gróf Waldsteinnal ebédelt a' velenczei követnél Parisban, 's a' beszéd az alchymia 's kabbala titkaira fordult. Ki volt ezekben jártasabb mint C.? A' gróf elbámult őt ollyasokról hallván szólani, miket csak a' beavattak 's keves választottak tudhattak. Nyomban meghivá az embert, kit itt láta legelőször, Duxba Csehországba, hogy ott együtt munkálódjanak. A' koros és csaknem minden más forrásaiból kifogyott C. örömmel elfogadá, 's végső napjait a' most nevezett helyen, a' gróf könyvei közt tölté. Megholt 1799. Ha nem birt is C. a' tudomány 's literatura mezején annyi erővel és hatással, mint az élet örök változatu hullámain, kiadott munkáji még is, mint maga az ember, eszesek 's eredetiek. Esmeretesbek: 1) „*Confutazione della Storia del goberno veneto d' Amelot de la Houssaie*" (Amsterdam 1769). 2) „*Istoria delle turbulenze della Polonia dalla morte di Elisabet Petrowna fino alla pace fra la Russia e la porta ottomana*" (Goriz. 1774 3 köt. A' négy utolsó része ezen munkának nem jelent meg; lehet, hogy a' kézirat elveszett.) 3) „*Dell' Iliade di Omero, tradotte in ottave rime*" (Velencze 1778 4. köt. 4.) 4) „*Icosameron, ou histoire d' Edouard et d' Elisabeth, qui passèrent quatrevingt ans chez les Megameickes habitans aborigines de Protocosme dans l' interieur de notre globe*" (Praga 1788—1800 5 köt.) 5) „*Solution du problême deliaque démontrée*" (Dresda 1790. 4.) 6) „*Corollaire à la duplication de l' Hexaëdre donné à Dux en Boheme*" (Ugyan ott 1790. fél iv). 7) *Memoires de J. Casanova de Seingalt, écrits par lui-même*" (Lip. cse. Brockhaus. 1826—27. Eredeti, igen szép kiadás, de csak négy kötete jelent meg eddig, 's ez a' velenczei fogházból való menekedésig terjed.) Ezen utóbbi munkája C. nak, mellyet kéziratban hagya maga után, tükre az életnek, az iró lelkének és századjának. Jelesen Olaszország 's az europai fővárasok szokás-, élet- és gondolkodásbeli sajátságait sehol olly elevenen, hiven 's gyakran mezteleuen előadva nem látjuk, mint itt, ezen élni szerető és tudó Epicuraeus őszinte vallomásaiban. —*t*—

Casas (Bart. de las), l. Lascasas.

Casaubon (Isák), köznevezettel Casaubonus, született 1559, Febr. 18-kán Genevában, a' Dauphiné egyik jelesebb familiájából. Atyjától, ki pap vala, első gyermekkori tudománypályáján olly ügyesen oktattatott, hogy kilenczedik életévében deákul folyvást beszélt. 19 esztendős korában a' genevai tudományegyetembe lépett fel, hol a' törvény 's hittudományokban, valamint a' napkeleti nyelvek esmereteiben annyira kikülönbözteté magát, hogy 1582-ben Portust, volt tanitóját, a' görög nyelvnek tanitószékében követhette. Itt Etienne (Stephanus) leányával házasságra kelvén, a' nevezetesebb görög 's deák iróknak munkájit forditásokban 's criticai felvilágositásokkal bocsátgatta ki évenként, mig 1592-ben Montpellierben a' görög nyelv 's szép tudományok tanitójának választatott, holott azonban csak két esztendeig maradott. Innen IV-dik Henriktől Párisba hivatott. Itt hitvallása tekintetéből, melly miatt már atyja is megszökött, 's tanitótársainak gerjedező vetélkedései és talán valamennyire kötekedő charactere miatt számtalan kellemetlenségeket szenvedett, mig hosszu türedelme a' királyi könyvtár előljárói hivatalával meg nem jutalmaztatott. Henrik elhunyta után Wotton lovaggal, I-ső Jakab király rendkivüli követével, Angliába utazott, hol kitünő megkülönböztetéssel fogadtatván, két papi jószág haszonvételével 's nem csekély évpénzzel ajándékoztatott meg. Életét végezte Londonban Julius 1-ső napján 1614, 's a' westminsteri apátság sirboltjába temettetett el. Casaubon vallástüredelmü hittudós, szép tanultságu tudós, ügyes forditó 's jeles mübiró (criticus) volt. Mint mübiró öszveszedte 's megvilágositotta Diogenes Laërtius, Aristoles, Theophrastus, Svetonius, Persius, Polybius, Theocritus,

Strabo, Dionysius, Athenaeus 's ifjabb Plinius irományaikat, 's a' régiség tudományának majd minden ágazati sikeres vizsgálódásokat köszönhetnek nekie. Alapos nyomozásai „*De satyrica Graecorum poësi et Romanorum satyra*" különös dicséretet érdemelnek. Csekélyebb tekintetüek theologiai munkáji. — Casaubon Meric, Isáknak fija, (született Genevában 1599) magát, valamint az atyja, szép tudományossága által, emelte hirbe. Atyját Angliába követvén, Oxfordban a' hittudományok doctora lett. Idővel több papi hivatalokat viselt, mig a' népzendülés, melly I-só Károlyt vérpadra juttatá, őt is megfosztá jövedelmeitől. Azonban, illy kedvetlen környülmények között is, sem Cromwell javaslását, hogy az akkori idők történeteit irná le, sem Krisztina királyné meghivását Svédziába el nem fogadta. A' Stuartok visszatérte után hivsége elébbeni hivatalainak visszanyerésével jutalmaztatott meg, mellyeket haláláig (1671-b.) buzgón vitt. Tudománya sokágu volt, de nem olly alapos, mint atyjáé. Theologiai munkájin kivül több romai irók, mint Terentius, Epictetus, Florus, Polybius 'sat. irományaikhoz adott jegyzetei, említést, dicséretet érdemelnek.

Casemattak (a spanyol *casa* és *matare* szókból), a' várépitésben bombák erejének ellenálló boltok a' fősáncz alatt, főkép a' bástyákban. A' vár védmiveihez tartoznak. Egyszersmind tárul szolgálnak a' pattantyuknak 's szükség esetében az őrizetnek lakásul.

Cases (Eman. Aug. Dieud., gróf de las), l. Lascases.

Casino, részént azon hely, hol valamelly zárt kör szokott egybegyülni mulatság okáért, részént maga a' zárt társasági kör. Ezen nevezet eredetét következőnek mondják. A' Monte Casino (hegy a' nápolyi Terra di Lavoróban), hol a' legrégibb Benedictinus-apátság áll, fekvése nagyon kies, 's leggyönyörübb kilátás nyilik a' klastromból. A' clima kellemes, a' leble tiszta 's mindent bájszinben mutat a' légperspectiv. Számos vendéget csalt oda mindenünnen a' szép természet, éldelni kellemeit. A' szerzetesek azonkivül gyógytudományt is gyakorlának 's az a' hirek volt, hogy zion-hegyi gyógybalzsamot birnak 's esmerik a' fájdalomenyhitő diptam nevü plánta erejét Igy lett a' Monte Casino, mint jelenleg a' ferdők, nem csak betegek, de egészségek mulatáshelye is, kik falusi örömek kebelében tölték itt a' szép évszakot. Emlékben maradtak a' Monte Casino vigalmai, 's mint minden örömet, ezeket is visszavarázsolni igyeztek. Összejöttek esmeretes 's válogatott személyek 's azt hitték, hogy a' casino névvel áltviszik a' monte-casinoi körök báját is uj köreikre. — Hazánkban Pesten 1827 Sz. György napkor nyilt meg egy casino a' M. Dorottya-utszában Vogel házánál, mellynek részesek által felállitásában gróf Széchenyi István többekkel, mint báró Wesselényi Miklós, gróf Károlyi Lajos és György, gróf Andrássy György, gróf Eszterházy Mihály és Károly 'sat. urakkal azért fáradozott, hogy hazánkban csinos társalkodásnak középpontja is legyen, 's oda tagul sorsolásnál fogva minden karbeli jobb nevelésü felvétetvén, egymáshoz több közeledés eszközöltessék. Ezen egyesület tagjai az első aláiráskor, melly esztendőnkénti 100 pengő forinttal 3 esztendőre szólott, az első évre 201, a' másodikra 274-en voltak. Ekkor uj aláirás kezdődvén 6 esztendőre evenként 50 pengő forinttal, mostanig a' részesek száma 380-ig nevekedett. 1830 nyarán a' kereskedőség épületébe költözött, hol az első emeletet köröskörül mind bérben tartja. Van könyvtára, mellyben az 1826 olta megjelent minden magyar könyv 's régibb is található; több részes a' magáéiból is adott be néhányat. Van 41-féle ujsága, mulattatásul bilárdjai; van pinczéje, hova a' részesek letehetik elkelésre öntermesztette és igy meg nem hamisitott boraikat; van vendéglője. Kormányozza 27 tagból álló választottság mellyben 3 az igazgató. Ezek hónaponként ülést tartanak; Januariusban pedig és Juniusban köz ülés van. Jegyzőkönyve 's minden tanácskozása magyarul foly, 's ugy nemzeti nyelvünk benne társalkodóivá vált — Vö.

a' casino esztendei könyvecskéjét is: „Pesti nemzeti casinokönyv 1828, 1829, 1830-ra", mellyeket gróf Széchenyi István és Döbrentei Gábor adtak ki, Döbrentei negyedfél évig vivén a' jegyzőséget; „1831-re" kiadta Huszár Elek. — Mélyen érdekel igazsága mind annak, mit a' széplelkü gróf Széchenyi István, ezen nemzeti egyesület lelke, „Világában" (Pest 1831) mond a' casinóról. A' második illynemü intézet kereskedői casino neve alatt 2 eszt. olta áll fen a' kereskedőség épülete második emeletében 's maiglan 300 a' részese. A' társaságot egy előlülő 24 választott taggal kormányozza, 's napról napra szemlátomást halad. Viszonos ideaváltás és barátságos közlések a' mulatkozás naponkénti tárgyaik, 's időszakirások és journalok, játék és muzsika nyujtanak éleményt látagatójinak; hetenként olvasások tartatnak mulatságos és oktató, főkép honi érdekletü, tárgyakról. Szerencsét és gyarapulást ohajtunk ezen egyesületnek is.

Casiri (Mihály), napkeleti nyelvtudós és syro-maronita pap, szül. Syriának Tripoli városában 1710. Romába jövén, a' sz. péteri 's szent marcellini collegiumokban tanult 's 1734 pap lett. Következő esztendőben a' tudós Assemannit, ki a' pápa parancsolatjából Syriába utazott, hogy a' Maroniták egyházi gyülésén (*synodus*) megjelenjék, oda követte, 's 1738 környülményes jelentést adott Romában a' Maroniták hitvallási véleményeiről. Majd klastromában az arab, syrus 's caldaeai nyelveket 's a' bölcselkedést és hittudományt tánitá; innen 1748 Madridba költözött, hol a' könyvtárnál hivatalt kapott. 1749 a' király parancsolatjára az escuriali könyvtárban, mellynek később felvigyázója lett, gyüjtögette öszve nevezetes munkájának „*Bibliotheca arabico-hispanica*" (Madrid 1760—70. 2 fol. köt.) tárgyanyagjait, melly könyv 1851 czikkelyben előszámlálja az escuriali könyvtárnak, melly arab kéziratokban egész Europában leggazdagabb, valamennyi kéziratjait 's minden orientalistának elkerülhetetlen repertoriuma. Casiri elhunyt Madridban 1791.

Cassander (György), német-alföldi hittudós, 1515 született Kadzand v. Cassand szigetén (innen nevezete), 's Brüggében, Gentben és Coloniában philologiát, egyházi törvényt 's hittudományt tanitott. 1561 irást bocsátott ki, mellyben a' külön felekre szakadott 's még egész hevekben buzgó keresztény hittudósokat egy értelemre akará birni. Calvin és Beza azonnal ellene támadtak. Mig 1564 Duisburgban az Anabaptistákkal vesződött, meghitta I. Ferdinand Bécsbe, hogy tenne fel egyesitő pontokat, mellyeket mind a' catholicus, mind a' protestans felekezet elfogadhasson; mert a' császár még mindég lehetőnek vélte az egyezést 's a' trienti nagy zsinat végzéseivel nem volt megelégedve. C. beadá ebbeli véleményét nem Ferdinandnak, ki még azon évben megholt, hanem II. Maximiliánnak (Lásd „*De articulis inter cath. et protest. controversis ad Impp. I. Maxim. II. consultatio. Edidit Hugo Grot.* 1642"), ki a' szabadkozó uj hitsorsosoknak még nagyobb barátjok volt; de el lehet gondolni, hogy e' dolognak az ellenfél orthodoxiája miatt nem lehete sikere. Cassander, noha catholicus, igen tágkeblü, szelid 's engedékeny theologus volt, 's ha mint egyeztető sem egyik sem másik félnek nem tett is eleget, mind a' kettő becsülte benne a' tudóst 's a' jó embert. Elhunyt Febr. 3. 1566. —*t*—

Cassandra, máskép Alexandra, Priamusnak és Hecubának Helenussal egy hassal született leánya. Mind ketten, mint a' rege beszéli, egykor Iliumtól nem messze a' thymbraei Apollo templomának tornáczában játszottak, 's minthogy ott igen elkéstek, számokra éjszakai hálás végett a' templomban borostyánágakból ágy készittetett. Midőn más nap reggel a' dajkák hozzájok mentek, a' gyermekeknél két kigyót találtak, mellyek őket nem csak nem bántották, hanem füleiket nyájasan nyalogatták. Ezen csudából még egy másik nagyobb származott; mert a' gyermekek hallása ez által olly éles lett, hogy az istenek szózatját is

megérthették. Ettől fogva Cassandra örömest mulatott Apollo templomában, 's Apollo neki, szépségétől bájoltatva, a' jövendölés mesterségének minden titkait kinyilatkoztatta, egyedül szerelmét kivánván ezen kedvezésért. Cassandra a' titkokat megtanulta, de az azokért várt jutalmat nem adta meg. Apollo, ezen megharagudván, azt az átkot tette Cassandra jövendöléseire, hogy azok soha se találjanak hitelt. E'szerént Cassandra, jóllehet sokszor megjövendölte Troja veszedelmét 's a' csalárd mesterséges ló iránt is megintette nemzetét, nem vétetett be szava és intése. Midőn Troja elfoglaltatott, 's Cassandra több leányokkal együtt Minerva templomaba futott, elrántotta őt Ajax dühösségében az oltártól, a' szent helyen megszeplősitette, 's kezeit öszvekötvén, a' többi rableányokhoz hurczolta, hol a' préda kiosztásakor Agamemnonnak jutott, ki őt mint rabszolgaleányát és szeretőjét magával Mycenébe vitte. Clytaemnestra mind kettőjöket megölte. Cassandra Agamemnonnak, mint a' rege mondja, kettősöket szült, Teledamust és Pelopsot. Egyébiránt Cassandrának az oltártól elragadtatása ugy nézetett a' régieknél mint a' legrosszabb gonosz cselekedet 's a' költőknek és mivészeknek szokszor szolgált tárgyul a' dolgozásra. A' Locrisiak is, mint Ajax földijei, több esztendeig sok nyomoruságot szenvedtek ezen rut cselekedetért. *K. J.*

Cassatio. Ezen szó a' középkorból származik 's valamelly dolognak törvényszerénti meg nem állhatását, sikeretlenségét, megsemmisittetését 's törvényes értelemben egyáltaljáu nem képzelhetőségét jelenti. Igy megsemmisittetik — cassáltatik — egyezség, végrendelés, házasság, szabadságlevél (privilegium), kormányszéki végzés, törvénykezési folyam 's birói itélet, ha tételes formákat sért meg vagy tiltó törvényekkel ellenkezik tartalma, főkép pedig ha a' status tiszti széke egészen álthágja hivatalos szabadságai körét. Tisztet akkor cassálnak, midőn hivatala kötelességeit késza arva 's olly gorombául sérti meg, hogy hivatalba tételét egészen vissza kell venni, mi által nem csak tisztségétől, hanem az ezzel egybekapcsolt becsületről 's a' rangjához illő tartásra való justól is megfosztatik 's elveszt minden hasznot, melly statusszolgálatjával egybe volt kapcsolva. Ez által a' hivatalból való kitétel legkeményebb foka. XIV. Lajos végrendelését megsemmisitette a' parisi parlament, mert a' király olly tárgyakról tett abban rendeléseket, mellyek, az ország szerkeztetésében el lévén határozva, a' király által önkénye szerént meg nem változtathatának, millyen p. o. az országlás, a' koronaöröklés. Mennyire vonja maga után valamelly törvény-rendelte forma vagy magát a' tartalmat illető törvényes határozat megsértése a' tett semmiségét, ez a' törvénytudomány el nem döntött kérdései közé tartozik; 's általjában azt kell mondanunk, hogy ollyan cselekedet, mellynek tartalma törvényekkel ellenkezik, törvényes erővel nem birhat, noha annyiban még is lehet törvényes foganatja, hogy kárpótlási jusok származhatnak belőle; ellenben a' formák megsértése csak ugy szül semmiséget, ha ezt világos törvény parancsolja. A' törvénytelenség, melly az egész tettet foganatlanná teszi, semmiségnek (nullitas) is neveztetik. *Zs. G.*

Cassatiotörvényszék (*Cour de cassation*), ujabb Franczia-ország egyik legjelesebb intézete, melly az ország törvényes szerződésének 's az igazság kiszolgáltatásának öszvefüggést és egyformaságot ad a' törvényszékek szükséges függetlenségének csorbitása nélkül. Ezért marad fen az első nemzeti gyülés ezen teremtménye a' revolutio 's restauratio minden változása alatt. Sőt még azon tartományokban is megtartatott, mellyek Franczia-országgal történt egybekapcsoltatások által a' franczia törvények alá voltak vettetve, a' parisi béke által pedig a' burkus fejedelemség részévé lettenek. Már a' cabineti igazság czikkelyében is említtetett, hogy vannak esetek, mellyekben a' forma szerént törvényes erővel biró itéletek ellen is szükség rendkivüles ovó szereket megengedni, 's mellyekben szükséges segitséget csak az országlási hata-

lom nyujthat, mellytől egyébiránt a' törvényszolgáltatásnak egyáltalján függetlennek kell lenni. Francziaországban már IX. Lajos idejében (1226—1272) behozattak e' végre a' királyhoz való folyamadások, utóbb szokásba jött a' feljebbvitel a' parlamentekhez, mint az ország legfőbb törvényszékeihez, mellyeknek itéletei ellen nem voltak rendes óvó szerek. Azonban még is megengedtetett a' feleknek azok ellen kikelni, ha helytelen tettbeli véleményen épültek, vagy a' törvény kétségtelen állításaival öszveütköztek, 's az rendeltetett egy végzés által 1302, hogy a' legfőbb törvényszéki elhatározások ellen a' felek jusainak kivitele végett királyi kegyelemlevelek adassanak (*Lettres de grace de dire contre les arrêts*), mellyek a' cancellariában készittettek 's az ország cancellara által irattak ala. A' dolog azután visszament a'parlamenthez további megvizsgálás végett, de már ekkor a' király vagy ennek különös megbizottja jelenlétében vétetett fel 's határoztatott el. Azonban lassanként olly visszaélés harapozott be, hogy az illyen ügyek a' király tanácsa elejébe (melly mint országlási hivatal olly viszonyban állott a' parlamenthez, mint a' német birodalmi udvartanács eredetekor, a' birodalmi kamaratörvényszékhez) vitettek, ott a' *maîtres des requêtes* (az udvari tanács collegiumának csupán tanácsló szóval biró tudós padja) által határoztattak el. Ezen kegyelemlevelek, (mellyekben egyesült a' Németországban szokásban volt semmisségi vád 's az eléhbi állapotba visszatételért való esedezés) utóbb *Lettres de proposition d' erreur* nevet kaptak, 's a' polgári nyugtalanságok idejében a' 14 század vége felé egyre gyakrabban küldettek a' tanácshoz (*Conseil*), melly most elkezdé a' törvényes ügyeket a' parlamentektől, ha azoknak részrehajlása ellen a' felek egyike panaszt tett, maga elejébe vonni 's az igazság szolgáltatás folyamatját *lettres d' état* (perek felfüggesztése az egyik fél királyi szolgálat végett követelt távolléte miatt) által akadályoztatni. Cancellar Poyet alatt (1538—42) legmagasabb fokra emelkedett ezen visszaélés; hanem cancellar Olivier (1545—51) és Hopital (1560—68), a' franczia törvénykezési szerkeztetés ezen két nagy reformátora, már korlátok közé szoriták azt, mig a' bloisi rendelés (1576) a' parlamentek itéletei ellen csak harom óvó szert engedett meg, nevezetesen a' *proposition d' erreur*-t, ha a' birák a' tettekben hibáztak; a' *requête civile*-t (az eléhbi állapotba való visszahelyeztetést) az egyik fél családsága vagy az ügyvéd hibája miatt, és a' cassatiót (semmisségi vádat), midőn a' végzésben a' formák vagy világos törvények sértettek meg. Az 1667 hires perlekedési rendelés az elsőt eltörlötte, a' requête civile-t és cassatió-t pedig megtágitotta és szorosabban meghatározta. Az első mindég a' törvényszéknek magának terjesztetett elejébe, 's ez által határoztatott el, az utolsót a' királyi tanácshoz kellett benyujtani. E' végre a' *conseil des parties* vagy *conseil privé*-ban külön collegium állittatott öszve, melly a' cancellarból, a' négy statustitoknokból (a' departamentok ministereiből), a' statustanácsnokokból 's mind maitres des requêtes-ekből (kik 1789 78 voltak) állott. Ezen collegium végzéseire felette nagy befolyása volt az udvar kedvezésének 's egyéb mellékes okoknak annyira, hogy noha gyakran felfedezte a' parlamentek 's egyéb főtörvényszékek nagy igaztalanságait, még sem állott nagy tekintetben. Erre nézve már az első nemzeti gyülés által eltöröltetett 's helyébe egy független törvényszék, a' cassatiotörvrnyszék, állittatott Nov. 27. 1790, melly a' constitutio minden változásaiban megtartatott 's a' császári országlás alatt (1804) cassatioudvar nevet kapott, mellyet még ma is visel. Az 1800-ki elrendelés szerént 48 tagból állott, kiket a' consulok javalására a' senatus nevezett ki, előlülőjöket pedig saját körökből választották. Utóbb a' császárra bizatott az előlülő kinevezése. Az 1814 Charte constitutionnelleben a' tanácsnokok kineveztetésének jusa is a' királyra ruháztatott, ugy mindazáltal, hogy azokat hivatalokból ki ne tehesse, 's e' részben az 1830-ki charte sem tett változtatást. Az igazság ministerének (pecsétőr, *garde des seaux*) van

jusa előlülni, midőn ezen törvényszék az őt illető censurát 's fenyitéki hatalmat gyakarolja a' királyi udvari törvényszékeken (*cours royales*); különben egy főelőlülője és három osztályos előlülője van. Ezen törvényszék a' dolog velejére nézve soha sem hoz itéletet, hanem csak a' törvényszékek illetőségét, a' viszonkereseti vádakat azok ellen 's a' felek polgári és büntető ügybeli semmiségi folyamodásait vizsgálja meg, magát pedig az ügyet, ha annak megitélésében forma vagy világos törvényalap sértetett meg, az itéletet megsemmisitvén, mas törvényszékhez utasitja. E' végre három osztályra szakad, mellyek ezek: *Section des requêtes*, melly a' polgári ügyekben közbe jött folyamodások elfogadhatóságát itéli meg; továbbá *Section de cassation civile* és *Section de cassation criminelle*. Megsemmisittetvén egy itélet, ha a' második törvényszék is az elsővel megegyezőleg itél ugyan azon ügyben, 's másodszor kéretik cassatio, akkor a' cassatiotörvényszéknek vagy a' törvény hiteles magyarázatját kell kérni az országló széktől, vagy legalább mind a' három osztálynak öszve kell ülni 's a' cassatiót ujra kimondani; ha pedig a' harmadik itélet is megegyez az előbbiekkel, már illyenkor a' cassatio ismételt kérése okvetetlenül szükségessé teszi a' törvény hiteles magyaráztatását. A' cassatioudvar itéletei nem csak azon törvényszékek jegyzőkönyveibe iktattatnak be, mellyeknek itéletei megsemmisittettek, hanem hivatalos jelentés által ki is hirdettetnek, 's igy fentartatik az öszvehangzás és egyenlőség a' törvénytudomány kifejtődésében, melly nélkül a' praxis csupa önkényes ingadozást nyujt a' különbféle theoriák közt, nem pedig e' tudomány és a' törvényadás valódi továbbmivelését. A' cassatiotörvényszék, felállittatása olta, mindég birta Francziaország becsülését 's bizodalmát 's többeket számlál kebelében a' legjelesebb törvénytudók közül. — A' burkus királyi Rajna melléki tartomány (a' klevei, düsseldorfi, koblenzi, aacheni, trieri és kölni kormánykerületek) számára az 1819 Jun. 21-ki rendelés által vizsgáló és cassatioudvar állittatott fel Berlinben, melly egy előlülőből 's 16 tanácsnokból áll. Ez alatt van a' düsseldorfi feljebbviteli törvényszék, melly egy előlülőt, 26 tanácsnokot 's 6 székülőt számlál, 's a' franczia udvari törvényszékekkel áll egyenlő polczon, nem különben az emlitett feljebbviteli törvényszék kerületében lévő 6 tartományi törvényszék, mellyek az első folyamodásu franczia törvényszékekkel egyenlő hatásuak. — Angliában a' visszahelyeztetési folyamodások és semmiségi vádak (*writ of error*) legtöbb esetben a' három főtörvényszék egyikétől a' két másikhoz menne, nevezetesen a' *Common pleas*-tól a' *Kings-bench*-hez; az *Exchequer*-től az *Exchequer-chamber* törvényszékekhez, melly a' nagy cancellarból, a' lordkincstárnokból 's a' Kings-bench és Common pleas birájából áll; a' Kings-benechtől adóssági 's némelly más ügyekben az Exchequer chamber-hez, melly a' Common pleas és Exchequer birájából áll; a' legutolsó feljebbvitel pedig mindég a' lordok házához, mint legfőbb nemzeti törvényszékhez, intéztetik. *Zs. G.*

Cassini, régi nemes olasz nemzetség, az astronomiának nevezetes férjfiakat adott. 1) Giovanni Domenico, szül. Jul. 8. 1625 Perinaldóban Nizza mellet 's Genuában tanult a' Jesuitáknál. 1644 Bolognába ment, hol felette sebesen haladt az astronomiában, 's a' tanács már 1650 neki adta ezen tudomány első tanitószékét az itteni egyetemben. Volt Bolognában egy délvonal; (*meridianus*), mellyet pater Dante Ignazio huzott 1575 Szent Petronius templomában, hogy vizsgálatinál fogva az aequinoctiumokat és solstitiumokat határozhassa meg, mik az egyházi innepek kiszámolására megkivántattak, de a' szükséges pontossággal nem voltak feljegyezve. 1653, midőn a' templom kiterjesztetett, azon szándék támadt Domenico lelkében, hogy hosszabb 's pontosb délvonalat huz 's az által az astronomiai refractiók, általjában a' nap theoriája elemeinek tárgyában fenforgó bizonytalanságokat eltávoztatja. Két év mulva végre hajtá e' munkát, 's tökélyesb naptáblák, a' nap parallaxisának pon-

tosb kimérése és uj, sok részben megigazittatott refractiótábla voltak első gyümölcsei. Egyéb ügyek, mellyeket a' bolognai tanács 's a' pápa biztak reá, gyakran félbe szakasztá astronomiai munkáját. Citta della Piavében mulatott, midőn 1665 észre vette Jupiter tányérán azon árnyékokat, mellyeket holdjai vetnek reá, ha közte 's a' nap közt elmennek, 's pontosan megkülönböztette azokat Jupiter tányérának foltjaitól; amazok a' holdak mozgása theoriájának megigazitására vezeték; ezek által Jupiter saját tengelye körül forgását határozta meg. Közölt egyszersmind a' bogarakról számos vizsgálatokat, mellyeket Montalban Aldrovandi egy uj kiadásában nyomatott ki. 1668 adta ki Jupiter holdjainak ephemeriseit. Bámulást érdemel ezen munka, noha, Delambre dolgozásaival egybevetve, tökéletlen. — Francziaország kereste az időben a' külföldi tudósokat; Colbert meghitta Cassinit is 's sikerült neki 1673 ezen tudós astronomust honjának örökre megnyerni. Kettőztetett buzgósággal folytatta uj hazájában kedvencztudományát 's a' Huygen észrevette Mercurius egy holdján kivül még négy holdját fedezte fel ezen planetának. Még elébb fedezte fel, véleménye szerént, az állatövfényt (*lumen zodiacale*). Megmutatta továbbá, hogy a' hold tengelye nem áll függőlegesen az eclipticán, a' mint hitték, 's megesmertette a' holdlibratio okait. Ezen mozgások törvényeinek meghatározása Cassini legnagyobb érdemei közé tartozik. Az academiának azután vizsgálatokat nyujtott be az indus kalendariomról 's 1693 Jupiter holdjainak az 1668-ikiaknál pontosabb táblájit adta ki. 1700 azon délvonalat, mellyet Picard 1669 kezdett 's Lahir 1683 folytatott, egészen Roussillon végéig vitte. Ez ama' délvonal, mellyet 40 év mulva Cassini Ferencz és Lacaille 's végre 100 eszt. lefolyta után Mechain és Delambre mértek meg. Élténck utólsó évében megvakult Domenico 's megholt Sept. 12. 1712. Lalande a' „*Bibl. astron.*" feljegyzette munkájit. Első irása „*Observationes cometae anni* 1652—53" (Modena 1653) volt. 1666 Rómában megjelent munkájiban „*Opp. astron.*" korábbi irásinak teljes gyüjteménye megvan. Életét maga irta meg 's unokája, Cassini de Thury, adta ki a' „*Mém. pour servir à l' hist. des sciences*"-ben. 2) Jaques, Domenico fija, szül. Parisban Febr. 18. 1677 's 17 eszt. volt, midőn az academiába jutott. Atyjával Olaszországba ment, bentazta azután Hollandot és Angliát 's 1696 a' londoni királyi társaság tagja lett. Astronomiai és physicai tárgyakról sok értekezéseit közlötték a' parisi academia emlékirásai. 1717 hajtá végre Saturnus holdjai utjának eltéréséről 's Saturnus gyürüjéről szóló nagy munkáját. A' föld formájának meghatározására czélzó munkáji tették közönségesen esmeretessé. Az 1669 kezdett első méréskor azt hitték, hogy éjszaknak rövidebbek a' fokok, mint délnek 's innen következtették a' földhosszabbulását a' polusok felé. (L. Földlapultság.) Cassini Jakab, ki atyjával 1701 Canigonig, 1718 Dünkirchenig folytatta a' mérést, azon alkalommal adta ki: „*De la grandeur et de la figure de la terre*" (Paris 1720) munkáját, melly amaz állitást foglalja magában. A' Newtonianusok mind ellene mondtak ezen következetnek, melly az attractióval 's a' földnek tengelye körül forgásával öszve nem fért. Azt veték ellen, hogy a' megmért iv, noha 9 foknyi, rövidebb, hogysem bizvást lehetne a' mérésre támaszkodni. XV. Lajos tehát a' délvonal fokait parancsolá megmérni az aequator alatt és a' polusoknál. 'S hogy a' problema megfejtése annál egyenesb legyen, meghagyta az academiának, 1733, hogy Francziaország hosszát Bresttől Strasburgig mérje meg. Ezen munkát Cassini vezette 's az előtte vizsgálódók tökéletlen müszerei némelly hibába ejtették. Megholt mezei jószágán Thuryban 1750. Övé az: „*Elemens d' astron.*" (Paris 1740), 's ehhez tartoznak az ugyan ott megjelent „*Tabl. astron.*" mint folytatás. Környülményesb tudósitást éltéről az academia emlékkönyvei közlenek. 3) César François (de Thury), az elébbinek fija, szül. Jan. 1. 1714 's nem volt még 22 eszt., midőn az academia tagja lett. Ennek irási közt tőle sok

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

értekezés van, de egész szorgalmát nagyobb munkára fordítá. Planumba vették t. i. egész Frarcziaországnak geometrica leirását kiadni; Cassini egész Francziaország topographiai felvételére terjeszté ki e' tervet, hogy minden hely távola a' parisi délvonal- és ennek függő körétől határoztassék meg. Ezen hasznos és fáradságos munkát elejénte renkivül segitette a' kormány; de 1756 elmaradt a' segély, 's társaság állott öszve Cassini ösztönzésére, melly költséget adott a' munka folytatására. Az öszvetett summa az eladott abroszok árából fizettetett ki. Cassini ezen munkának csaknem tökéletes végrehajtását érte. Megholt 1784 's atyja „*Tab. astron.*"-hoz irt pótlékain kivül egyéb, topographiai válalatira viszonyló munkákat is hagyott. *bb.*

CASSIODORUS (Magnus Anrelius) tudós Romai, ki a' nyugoti Gothusok uralkodása alatt a' tudományos esmeretek fenmaradásán buzgón munkálkodott. Szül. Squillacum- (Aquiliacum)-ban, K. u. 480, mások szerént 470. Romában több országos hivatalt viselt, sőt Theodorich goth királynak titoknokja is volt, azonban 537 calabriai klastromába visszavonult 's ugyan itt holt meg 577. Klastroma szerzeteseivel némelly régi irót kéziratból lemásoltata, 's ő maga ezen könyve által „*De septem disciplinis liberalibus*," mellybe a' trivium- és quadriviumot foglalá 's a' régi classica literaturának némelly töredékeit tevé le, a' középkornak oktatója lőn. Theodorich számára irá „*Variarum libri XII.*" czimü világtörténeti compilatióját. Egy másik történeti könyvéből „*Historia Gothorum*" Jornandes ada kivonatot, 's vannak több, de csekély becsü theologiai irományai. Munkájit öszveszedte Garet. (Kiadta Velenczében 1679 fol. Ujabb kiad. 1721.)

CASSIOPEIA, Cepheusnak, aethiopiai királynak, felesége, Andromedának anyja. Jupiter vele Atymniust nemzette. (L. ANDROMEDA, PERSEUS.) Egy éjszaki csillagzat is Cassiopeia nevet visel.

CASSIUS LONGINUS (Cajus), barátja Brutusnak, a' Parthusok ellen elvesztett véres csatában mint quaestora Crassusnak megmentette az életben maradt romai keves katonákat és velek Syriát a' Parthusok ellen Bibulus elérkeztéig megoltalmazta. A' Pompejus és Caesar közt kiütött polgári háboruban az elsőnek pártjára állott 's tengeri fővezérségével annak fontos szolgálatot tett. Mikor Caesar pharsalusi győzedelme után Pompejust üzné, a' Hellespontuson áltkeltekor keves hajójival a' Cassius vezérlette 's 70 hajóból álló ellenségre bukkant. Caesar felszólitá ezt a' meghódolásra, és Cassius, bámulván Caesar bátorságát 's nagy lelkét, engedelmeskedék. Hanem midőn nem volt már többé kétséges, hogy Caesar a' romai birodalom fejévé törekedik lenni, mint tüzes köztársaságszerető eltökélette magában, hogy azt meggyilkolja, és egyesülvén néhány öszveesküdtekkel 44. K. e. teljesitette szándékát. Ezután Brutussal együtt hadat gyüjte, hogy a' köztársaság barátjaival az elnyomott szabadságot oltalmazza. Közöttök és Octavius meg Antonius között, kik Caesar halálának megbosszulását szinlették, Philippi mellett csatára került a' dolog, mellyben Cassius mindent elveszettnek vélvén, önmagát megölte 42. K. e. Brutus őt utolsó Romainak nevezte. *B. l.*

CASTAGNETTÁK, kis fa zörgetjük, mellyek két kivájt, egymásba illő, dióhéjforma boritékból állanak 's öszveköttetvén a' hüvelykekhez szorittatnak, midőn azután a' többi ujak rajtok sebesen lepattantatnak, v. lami rezgő hang támad, melly a' táncz mértékeit szorosabban kijeleli. Illyen valami lehetett a' crotalon a' régieknél, kik táncz közben 's Bacchus innepén apró czimbalmokat használtak. A' velek való élés azonban hihetőleg napkeletről 's a' Maurusok által csuszott be Spanyolországba, hol neveket is „*Castanuelas*" vagy azért, mivel többnyire gesztenyefából készültek, vagy hasonló szinek miatt kapták. Ma is lehet még látni Spanyolországban 's imitt amott déli Francziaországban is. A' változtatás ingere a' tánczos és énekes játékokban is (p. o. Parisi Jánosb.) helyet szerzett nekik. *J.*

Castalia, igen hires forrás volt Delphi városában Apollo templomához közel. Ezen forrásból ittak azok, kik az oraculummal magoknak jövendőltetni akartak; sőt a' jövendőlő Pythia maga is abból ivott és abban ferdett.

Castaños (don Francisco de), spanyol hadvezér, szül. 1743. Dupont de l' Etour franczia hadvezért Sierra Morenában Jul. 20. 1808 fegyvere letételére kényszerité, 's a' nagy következésü bayleni capitulatiót kötötte vele. Származását biscayai előkelő nemzetségből vette, nevendéke volt ama' hires hadvezérnek, Orelly grófnak, kit Németországba követett, hol Nagy Fridrik oskolajában a' hadi tudományt tanulta. — 1794 a' navarrai seregnél Caro alatt mint ezredes megkülönböztetéssel szolgált, 1798 vezéri helytartó lett, de nem sokára, mint a' békefejedelemnek ellensége, Madridból több tisztekkel együtt számkivettetett. 1808 a' Francziák beütvén, az andalusiai határoknál, hol Dupont előre nyomulni készült, egy osztálysereg főkormánya bizatott rá. 9000 ember rendes katonasággal 's mintegy 30,000 felfegyverkezett földnéppel megverte Dupont-t. (L. Baylen.) Ellenben Nov. 1808 elvesztette a' tudelai ütközetet. 1811 az igazgatóság a' negyedik spanyol sereg fővezérévé 's több tartományok kormányozójává nevezte. Ekkor Wellingtonnak bajnoktársa lett 's nagy katonai észt fejtett ki a' Vittoria mellett történt csatában, mellyet egy részben az ő 's csoportjai vitézsége nyere meg. A' kormányság azon igaztalanságot követte rajta el, hogy eddigi hivatalát elvévén, statustanácsosnak tette. Ő a' hadi ministerhez igy irt: „Az az elégtételem, hogy azon kormányt, mellyet Lissabon előtt 1811 általvettem, fővezér Freyrenek a' franczia határoknál adom által.“ Ferdinand visszatérvén, Catalonia generalkapitánya lett C. 's rendekkel tiszteltetett meg. 1815 a' Francziaországba ütendő sereget vezérlette. 1816 hivatalát letette. 1824 VII. Ferdinand előtt azon gyanuból, mintha a' Constitutionalisokkal egyet értett volna, kitisztitotta magát 's igy ismét generalkapitanyá leve 's 1825 a' statustanácshoz hivatott. *J.*

Castelcicala (don Fabricio Ruffo herczeg), régi nápolyi familiából veszi eredetét 's minister Acton alatt 1796 sokat nyomó szava volt az akkori politicai inquisitio-törvényszéknél, melly rossz hiréről esmeretes. De mivel ez a' statusjunta csupa önkény szerént rendelt 's igen kemény büntetései által magát megutáltatá, Acton, szerzője, ismét szétoszlatta. Ennekutána más juntát állitott fel, mellyben Guidobaldi 's előlülő Vanini, mind a' ketten igazi rémitők, foglalának helyet 's a' keménységet annyira vivék, hogy már maga Acton is kezdett azoknak következéseitől tartani 's e' miatt letevé a' ministeriumot, mellyben herczeg Castelcicala lőn felváltója. Vanini ekkor feláldoztatott a' nép gyülölségének 's maga vete véget életének. Herczeg Castelcicala volt az, ki a' nápolyi udvart az abukiri ütközet után leginkább késztette Francziaországnak hadat izenni, 's követte is későbben fejdelmét, midőn ez 1799 a' franczia sereg előnyomulása következésében az egész udvarral együtt Siciliába költözött. Két esztendővel azután siciliai követ lett Londonban, midőn pedig a' Bourbon ház a' franczia királyi székre ujra fellépett, a' franczia udvarhoz tétetett által szintazon méltóságban. Ezen követségi pontján irá alá egy reá bizott rendkivüles diplomaticai alkudozás következésében Sept. 26. 1816 azon, Nagy-Britanniára nézve felette fontos egyezséget a' két-siciliai koronával, melly a' két nemzet kereskedési viszonyait ugy határozá meg, hogy az áltvevők facturája szerént 100-tól 10-zel számitandó beviteli vám mellett szabad legyen a' siciliai révekbe minden brit terméket 's készitményt bevinni. Az 1820diki revolutio után madridi követnek nevezé ki Ferdinand király; ő azonban el nem fogadá e' kineveztetést 's midőn Parisból visszahivatnék, ezen rendelésnek sem engedelmeskedett, hanem helyben maradt 's folytatá követségét, azt áliltván, hogy a' király az insurrectio befolyása

alatt nem cselekedhetett szabadon. Azolta egyre siciliai királyi követ maradt Parisban.

Castelli (Ignácz), német költő, szül. Bécsben 1781, törvényt tanult 's ügyvédnek készült; de később nyilvános hivatalba lépett 's jelenleg az alsó-austriai *Landschaftsbuchhaltung*-nál számvevői tanácsnok. „*Todt und Lebendig*" czimü kisded vig játékát 1803 adták először (Bécsben) 's javalattal, több darabja követte ezt, 's 1811—1814 a' kärntheni kapunál lévő szinnek költője volt. Egy ideig a' bécsi „*Conversations Blatt*"-ot szerkeztette 's most is kiadója a' „*Huldigung den Frauen*" czimü zsebkönyvnek. Szinmivei nincsenek elmésség nélkül 's részszire egybegyüjtve („*Dramatisches Sträusschen*" 7 eszt. foly. 1810—1822), részszire egyenként jelentek meg. Jelesbjei: „*Die Waise und der Mörder*" és „*Gabriele*". Szerzőjök C. több hazafiui irások- és daloknak 's 1817 olta a' közép arany érdempénzt birja. Egyéb irásai: „*Poëtische Kleinigkeiten*"; „*Bären*", anecdoták; „*Lebensbilder*" 'sat. A' gyermekdedben legszerencsésb, de van becsek guny- és játszi verseinek is. *bb.*

Castelvetro (Lodovico), goromba tudós olasz criticus, régi nemes házból, 1505-ben szül. Modenában. Tanulása végeztével törvények doctorává graduáltatta magát Sienában, atyja kivánságára. De inkább csak szép literaturával töltè idejét, 's egészségtelensége Modenába vivén haza, az ottani épen akkor alkotott olasz academiába lépése mezőt is nyita kedveltebb tudományaihoz. Mindjárt elsőbb irásaiban másokba köteledző kesernyés criticusnak mutatta magát, ki inkább a' resteltebben hagyott irói helyeknek kár örömével rohan, mintsem a' kitünőbb oldalakat szivvel dicsérve, amazokról részrehajlatlanul, de nemesen itél. A' hiu irók ezért kedvét keresték, az önérzésüek kényére hagyák, a' tiszta-emberibb érzés megveté. Ann. Caróra öntött legtöbb mérget. Dicsérvén annak canzonéjit (l. Caro Annibale) minden, az irigy criticust ez marczanglotta, 's ösztöne szerént az efféle véralkatnak, nem hogy ő irt volna tehát felségesebbet annál, hanem felszeletelte. Carónak nem juta eszébe, hogy dühös 's epés criticust, ki csak azt lángol megmutatni, hogy ő is valami, bőszültségének kell ereszteni, ingerelten felelt 's most Castelvetro még gorombább lett. Sőt, ha igaz, a' mit beszélnek, Caro védő barátját, Alberigo Longót, titkon meg is ölette. De a' megsértetett Carót is érte távolról illyes vád, hogy hasonló módu bosszuállással ijesztett volna Castelvetróra, midőn igy criticusból ez hóhérrá lett. Illy tudós Kannibalt a' romai sz. szék még inkább üzőbe vett több academiai veszekedő czimborájival, 1557-ben, ott különben is már figyelem alatt lévén, mivel néhány eretneki irást, 's különösen a' Melanchtonét, forditotta. Szökéssel menekedék meg az inquisitio tömlöcze elől. Azonban később reá vetette magát 's megjelent önvédelmére Romában, de majd megint elillantott. Átok sujtá most ki az anyaszentegyház kebeléből. Artatlannak érezvén azonban magát, a' trienti conciliumhoz folyamodott, de IV. Pius pápa Romába személyes megjelenését rendelvén, oda menni nem mere, hanem Chiavennából, hol eddig fiu testvérénél lakott, Lyonba költözködött. Ide már készen vivé magával ezen munkája készíratját: „*La poetica d'Aristotele volgarizzata e sposta*", melly 1570 Bécsben jött ki, 's ezen forditásában hivé minden nagyságát, mint a' theoreticus szokott, ki rendszerént sokkal kevélyebb az alkotó lángésznél. „Csak poeticámat mentsétek meg!" kiáltozá Lyonban, midőn háza égett, mellyet valamelly facsarós eszü üldözője gyujta meg, ki őt dogmákat nem hivőnek tartotta. Innen is ekkép tovább alla, 's majd Geneva, majd Chiavenna volt lakhelye, utóbb Bécs, hova testvére hitta, kit ott II. Max jól fogada. Ezen császárnak ajánlá emlitett forditását 1570. De innen meg a' pestis elől költözködött Chiavennába, hol 1571 megholt. Castelvetro itélő ereje világos, esze sok tudományu, lelke bátor, élete módja mértékletes, szive ocsmány. 'S e' mellett szenvedelme csak egyedül tudományokhoz vonzván, miut csupán ésszel birót, mindenek felett önmaga nagyzása káp-

ráztatta 's hogy ezt tudós hír által még inkább elérhesse, kerülte a' házasságot is. Illy ember csak mást irigyen gyalázó lehet, igazságos criticus nem, azért Castelvetro itéleteit is nagyon kétségessé tevék sanyarú vagdalkozásai. Hijába igyekezett Muratori, mint criticus, hasonpajtását a' legkedvezőbb pontból mutatni, részrehajlósága igen kitetszett, nem hittek neki. Igy Castelvetro criticájiban nem mustra, de önirásiban sem. Aristoteles poëticája tőle tudós forditás, de zavart 's homályos, a' textus magyarázatjai tele álokoskodással és gyanitással. A' többi criticai munkáji ezek. „*Correzzioni di alcune cose nel dialogo delle lingve del Varchi, ed una giunta al primo libro delle prose di Bembo*" (Basil. 1572, Modena 1573), „*Esaminazione sopra la rettorica di Cicerone*" 'sat. (Modena 1653), „*Sposizione delle rime del Petrarca*". (Bas. 1582); „*Opere varie critiche, colla vita dell autore da Muratori*" (Lione, 1727). *Döbrentei Gábor.*

Casti (Giambattista), olasz furcsa elbeszélő és hősköltő, szül. 1721, Pratóban Toscanában. A' montefiasconei seminarium, mellyben tanult, professori széket ada neki és az ottani főtemplom kanonokságot; de vágyó lelke utazásokra ösztönzötte keskeny köréből. Parisból Florenczbe tértekor, Rosenberg herczegnek, Leopold főherczeg 's a' későbbi nagyherczeg császár és magyar király nevelőjének, jutván esmeretségébe, ez által Bécsbe jött. Itt Rosenberg II. József elejébe állitotta, ki az eleven 's bátorbeszédü Olasz lelkes, elmés társalkodását nagyon megszerette. Helyt azonban itt sem tarthaták; hasznát vevé fényes öszveköttetéseinek, czim 's megbizás nélkül is a' cs. kir. követségekhez csatlá magát. Igy látta Petersburg, Berlin, Madrid udvarait 's nagy világát. II-dik Katalin császárné megkülönböztetéssel fogadta. Bécsbe kerülvén megint 1782, épen üresen lelé Metastasio halálával annak helyét 's *poeta cesareónak* pártfogója, Rosenberg hg, ki most az udvavari játékszin igazgatója volt, őt neveztette ki. Mint császári költő két furcsa énekes játékot irt u. m. „*Lagrotta di Trifonio,*" mellyben a' philosophussá feltételből lenni akarót gunyolja, és „*Il Re Teodoro in Venezia.*" Ez Paesielo muzsikáratétele által különös kedvességre kapott. Egy éjszaki feszes király cerimoniázó udvara van benne nevetségessé téve. II-dik Józsefet, ki maga adta hozzá a' tárgyat, nagyon mulattatták illyen helyei, mint e' következendő:

Senza soldi e senza regno
Brutta corsa è l' esser Re.

II-dik József Castinak szivéből tiszteltje volt. Hogy ne, illy észnek, olly fejedelem! Lángész vonja a' lángészt. Annak halálával az öreg költő nyugalomra vágyott 's Florenczbe telepedék. Azonban az ifju lélekkel biró 60 esztendős most kezdé furcsa hőskölteményét irni: „*Gli animali parlanti,*" a' beszélő állatok. A' mit az udvaroknál tapasztalt, ebbe raká elmésen, enyelgve, gunyolva mind. Az öreg költő, ki mindég vidám oldaláról nézte mosolygva a' világot, már mindenen tul léve, irja ki látott környülállásai tükréből, miként választják az állatok királyokat, millyen az oroszlány király udvara, millyen a' nőstény oroszlányé, minők az udvarlókok, miféle a' koronaörökös. mint a' leendő II-dik oroszlány, nevelése, mint kél 's hogy foly a' háboru 'sat. 1798-ban Parisba ment e' munkája sajtó alá adására, hol, mint elébb másutt, minden könnyebb vérü kereste nyájas társaságát, mellyet szelid ironiával 's nagyon becsületes magaviseletével igen gyönyörködtetővé tuda tenni. Hiva is volt ennél fogva minden uri házakhoz. 1803 épen nagy ebédről ballaga haza a' 82 esztendős Aristippus, meghüté szegény magát a' februariusi napon, 's reá rohana halála. Olasz és franczia tudós sereggel gyült öszve temetésére, annyira becsülék. Pedig gunyoló volt, de nem fájt szivességgel elegy csipése. Dr. Corona szép beszédet tarta sirja felett, melly a' „*Décade philosophique*"-ban található. Emlitett beszélő állatjai 1802-ben jelentek meg Parisban 3 kötetben, hatos rimelt stan-

zákban, 8, ugyan ott 1802-ben 12, Amsterdamban 1814-ben, Italia 1811. Francziául prosában Lüttich 1818, versben Marechaltól Parisb. 1819, németül az eredeti versnemében, Bremen 1817. Az olasz földön többször. Ezen könnyen folyó versü, csinos előadásu, eleven szinü, néhol kicsapongva is tréfáló 's még is mély értelmü furcsa hőskölteméuy Castit az első olasz költői polczra emelte. Toldalékul utána 4 mese áll. Másik főmunkája: „*Novelle galanti*" ottava rimában. Ez először név és hely feljegyzése nélkül jelent meg az olasz földön, azután Parisb. 1793. A' 12 novella közül kettőt Boccaccio nyomán beszéle el, a' többi öntalálmánya. Épen ez Lafontaineéi elejébe téteti őket, könnyü nyájas előadások azéi mellé. Mintha azonban a' Francziát természeti meglepő egyszerüségében nem mindenütt érte volna utól. Öregsége felé 48-ig vitte számokat; ennyi áll a' parisi 1804-beli kiadásban, 's az őszülő költőnek egyik novellája csintalanabb lett a' másiknál. Ezenkivül még egy gunyköltemény van, „*poema tartaro*" czimmel, 12 énekben, mellyhez II. Katalin udvarából csent anyagot. A' jelenés Asiában tünik fel költött nevekkel. Ez Milanóban 1803-ban jött ki 2 kötetb. 12, Genevában 1804, 12; mindenütt hibásan. Lantos versei, többnyire anacreoni nemben igy: „*Poesie liriche*," 1769-ben 's többször jelentek meg. 'S a' bohó kedvü olasz még egy furcsa énekes játékot is irt, „*Congiura di Catilina*" nevezettel. 'S annak ki a' hőse? Cicero! Jutna e valakinek eszébe, hogy e' komoly romai consul az embert meg is nevettesse. De a' pajkos szeszély a' legszentebbet is elferditi, 's a' buta azon egyiránt kaczag, a' magas érzetü bosszonkodik — és talán még is mosolyog. Cicero itt énekel, 's az aria buffa, melly szájába van téve, az öszveesküdttek ellen mondott felséges beszédje. Többször neki fog annak, mig végre ezt: „*Quousque tandem*" eltalálja 's örvendve sikolt: *Alfine, alfin' l' ho ritrovato.* Az egybegyült senatus rá ezt énekeli együtt:

Or cominci l' orazione
Marco Tullio Cicerone,

's most, a' senatus éljen és *bravo* kiáltásai közt, Cicero bravourariáját csakugyan elénekeli. Castit ennek irására a' furcsálkodó szeszélynek legdévajabb óráji kapkodhaták; mert nagy tettek travestálása az azokra buzduló ösztönt elszomoritja, 's arlequinade országa hazát szabaditó hősöket soha nem szül. *Döbrentei Gábor.*

Castiglione (Baltassare), a' régi olasz irók legcsinosbikának egyike, szül. Dec. 6. 1478 Casaticóban, a' mantuai tartományban, (anyja az uralkodó Gonzaga házból származott.) Tanult Mailandban 's a' mailandi herczeg, Sforza Lajos, szolgálatjába lépett, midőn pedig ezt a' Francziák elfogták, Gonzaga markgróf vevé magához Mantuába. Nehány év mulva Guidobaldo della Rovera urbinoi herczeghez szegődött, ki 50 ember vezérévé tevé. Castiglione csak hamar a' finom 's pompás urbinói udvar ékessége leve. Fényes tulajdoni, esmeretei, nagy esze és szeretetre méltó erkölcse arra birták a' herczeget, hogy őt mint követet 1505 VIII. Henrikhez Angliába, 1507 pedig XII. Lajoshoz Mailandba küldje. Guidobaldo követője, Francesco Maria herczeg, grófságra emelte 's a' nuvillarai kastéllyal, Petaro mellett, mint feudummal megajándékozta. Midőn X. Leo 1513 pápa lett, Castiglione mint urának követe jelent meg nála 's ott a' leghiresebb tudósokkal és mivészekkel barátságos esmeretséghe lépett. 1521 az urbinoi uj herczeg, Federigo, részére ki tudta eszközölni a' pápai seregek kormányát, mellyet már annak atyja is viselt; más uton is szolgált a' fiatal herczegnek a' Francziákkal folytatott háboruban 's 1523 VII. Kelemen választása után ismét Romába küldetett. Midőn ezen pápa esztendő mulva V. Károllyal a' légfontosabb tárgyakat intézné, azokat az urbinoi herczeg megegyezésével Castiglione kezébe adta. A' császár személyesen nagy kegyét mutatta hozzá, de a' béke még sem ment tökéletességre, 'sőt Bourbon connetable 1527 Romát elfoglalta 's kirablotta. E' történet Ca-

stiglionénak mély fájdalmat okozott; a' pápa restelkedéssel vádolta. Kimentette ugyan magát, de nyugodalmát többé vissza nem nyeré. A' császár, ki iránta való gondját kettőztette, Spanyolnak nemzetesitette 's az avilai gazdag püspökséggel megajándékozta, de ő vonakodott azt elébb elfogadni, mintsem Károly a' pápával tökéletesen megbékélne. Azonban a' bu egészségét rongálni kezdé, 's megholt Toledóban Febr. 8. 1529. — Munkáji közt a' „*Libro del Cortigiano*" leghiresebb. Tanitja ebben azon mesterséget, mint lehessen az udvari ember fejedelmének kedves és hasznos, és általjában miként kelljen az udvarnál foganattal tfelépni. Irásmódja remek. A' régibb kiadások, mint tökéletesebbek, elsőséget érdemelnek. Keves számu olasz és latán versezeti is a' csinospágnak ugyan annyi példányai. Levelei (Padua 1769) a' tudományos és solgári történetekre nézve egyiránt fontosak. Halálát Tasso egy sonettel sisztelte meg, Giulio Romano pedig Mantuában emlékoszlopot emelt neki. Castiglione (duc de), l. Augerau. *J.*

Castilia, két királyság, Ó- és Uj- Castilia, l. Spanyolország.

Castlereagh, l. Londonderry.

Castor és Pollux, a' lacedaemoni királynak, Tyndarusnak, mások szerént pedig Jupiternek és Ledának fijai voltak. A' mese ezt beszéli: Leda két tojást szült, az egyikből Pollux és Helena, a' másikból Castor és Clytaemnestra keltek ki. Polluxot és Helenát Jupiter hattyu képében nemzette Ledával, 's ezek halhatatlanok voltak; Castor és Clytaemnestra pedig Tyndarustól származtak 's halandók lettek. Ezen különböző származások mellett is a' két testvér fiak elválhatatlan barátok 's egyiránt nagy vitézek 's hősök voltak. De Castor különösen a' lovak meghóditásának 's szeliditésének mesterségét igen értette. Az Argonauták utjában mind a' ketten részt vettek 's az akkor szerzett érdemeikért istenek gyanánt tiszteltetést nyertek. Mert, midőn egykor a' hajókázás közben nagy szélvész támadna 's mindenek fenszóval az istenekhez segedelemért könyörögnének, Castor és Pollux fejei felett hirtelen csillag formáju láng látszott, 's a' szélvész tüstént megszünt. Ettől fogva a' hajókazók védisteneivé 's a' szükséget szenvedők segitőjivé lettek; Dioscuroknak neveztettek; sőt azon lángocskák is, mellyek szélveszek alkalmával az arboczfákon gyakran látszanak, Castor és Pollux nevet nyertek. Az Argonauták utjából visszatérvén, 10 esztendős hugokat, Helenát, kiszabaditották a' fogságból, mellybe azt Theseus vitte. A' calydoni vad kan vadászatján is megjelentek a' többi hősök között. Kiváltképen elhiresedtek azon nagy hüségért 's szeretetért, mellyel egymáshoz viseltettek. Midőn Leucippus leányait, Phoebét és Hilariát, feleségül akarták venni, 's mindeniknek a' maga jegyeséért vágytársaikkal, Aphareus fijaival, Idassal és Lynceussal harczolnia kellett, Castor, minekutana Lynceust megölte, Idastól agyon veretett. Pollux ugyan bosszut állott érette Idas megölése által, de kedves testvérét nem tudta életre visszahozni. Mély fajdalmában könyörgött Jupiternek, hogy vagy vegye el őt is az életből, vagy engedje meg neki, hogy testvérével a' halhatatlanságot megoszthassa. Jupiter meghallgatá a' könyörgést, 's Pollux testvérével együtt lement az Orcusba 's más nap ismét visszajött vele az életre. Mind kettejeknek templomok és oltárok szenteltettek. Nagy veszedelmekben, különösen ütközetekben, a' haldoklóknak sokszor két ifju képében fejér lovakon, tündöklő fegyveres öltözettel és csillagos fővel megjelentek 's ekkor különösen Dioscuroknak hivattak. Némellykor egymás mellett lovagolva, másszor egymás mellett állva és mindenik egy lovat fékszáron tartva lefelé eresztett lándsával 's csillagos fővel képeztetnek. A' Dioscurok mai napon az égen a' tizenkét égi jegy között tündökölnek 's Ikereknek vagy Kettősök nek hivatnak. *K. J.*

Castratio, l. Herélés.

Castriota l. Skanderbeg.

Castrum Doloris (gyászhely), nem egyet tesz a' catafalkkal. Ez (gyászalkotmány) csupán valamelly nagyobb rendü halott koporsójának lépcsős felemelését, a' körüle égő gyertyákkal, ékesitésekkel, czimerekkel, felirásokkal 'sat. jelenti, melly akar templomban, a' nélkül hogy az valami változtatast szenvedjen, akar magányos lakásban felállittathatik. A' castrum doloris alatt pedig azon egész kör értetik, mellyben a' gyászalkotmány minden hozzá tartozó készületekkel áll. Ha valamelly fejdelmi vagy förendü személy, kinek nemzetsége illy halotti tisztelet-tet adni kivan, meghal, akkor a' koporsót, (melly minthogy a' testet soká tartani lehetetlen, közönségesen üres) egy grádicsos és feketével bevont emeletre (a' tulajdonképi catafalkra) helyeztetik, az elhunyt rangját bélyegző jeleket a' koporsóra teszik (p. o. a' tiszteknél kardot, csákót 'sat.), ha pedig uralkodó vagy annak nemzetségéből való volt, az ország vagy herczegi czimereket egyenként a' koporsó körül álló 4 vagy 6 zsámolyra rakják. A' koporsót magas gyertyatartók veszik körül, 's egy mennyezet fedi, mellynek oszlopainál 4 marsall áll. A' kimult herczeg szolgálatjában annak személyéhez legközelebb volt tiszt balról a' koporsó fejénél áll, azt siron tul is tartandó hivsége jeléül jobb kezével érintvén. Az egész szoba feketével bevonva, ezüst függőkkel, illő jelképekkel 'sat. komolyan és nemesen ékesitve 's feles számu gyertyákkal van megvilágitva. Egy illyen bezárt szoba vagy igy elkészitett templom és kápolna a' valóságos castrum doloris. A' Francziáknál *Chapelle ardente* a' neve, melly kifejezést a' *Chambre ardente*-tól meg kell különböztetni.

Casuistica, az a' része a' hajdani theologiának és moralnak, melly azon alaptételekkel foglalatoskodik, mellyek szerént a' lelki esmeret nehéz eseteinek (kivált a' hol kötelességek öszveütközése áll elő) el kell igazittatniok. Kant ezt a' lelki esmeret dialecticájának nevezi. Innen casuistának neveztetik az olly moralista, a' ki az illy lelki esmeretbeli kétségeket megfejteni igyekszik. Hiresek a' Jesuiták közül való casuisták, p. o. Escobar, Sanchez, Busembaum, Stattler, 's több mások, mind az illy esetek feltalálásában való talentumok, mind tanácsadásaik kétértelmüsége és különössége által.

Casus (eset), a' nyelvtanitásban azon különféle változásokat jelenti, mellyeket a' név vagy névmás utolsó szótagjában szenved, hogy általok azon viszony fejeztessék ki, mellyben egyik dolog a' másikkal gondoltatik. Minthogy ezen viszonyokat bizonyos szám alá nem vehetni, 's némellyek, sőt igen sokan közülök elől vagy utóljárók által fejeztetnek ki: innen az esetek száma majd minden nyelvben 's majd minden nyelvtanitó könyvben is különböző (Legközelebb l. Révait és Verseghyt). Legszokottabbak a' latán nyelvtanitók után ezek: Nominativus (nevező), Genitivus (nemző), Dativus (adó), Accusativus (vádló), Vocativus (szólító), Ablativus (elvevő). De minthogy a' két uttóbbira most élő nyelveinkben semmi szükség, legalább ide nem tartoznak: az egyenlőség okáért tanácsosnak látszik, jövendő magyar grammaticájinkban is csak a' négy elsőt (ki? kié? kinek? kit?) tartani meg, 's csupán sorszámok által (első, második, harmadik eset) különöztetni meg őket egymástól. —*t*—

Catachresis neve alatt a' régiek a' metaphorával (l. e.) való visszaélést értették. Az ujabbak merészebb metaphorákat neveznek igy, mellyekben kedv, guny vagy szeszély a' kitétel szokott korlátin áltszökik, 's minden erőt és hatást egy illyen kiugró, 's ha szoros értelemben veszed, képtelen praedicatumba nyom belé, p. o. könnyü mint az ón madár. Más baján v. kárán hizik. Nyeli a' tudományt vagy örömöt. Azonban a' komoly beszéd és költés is elfogad catachresiseket, kivált midőn a' költő szavaival fest. P. o. „Halvány rebengés járta keblemet". „Elé hasit ez (az önerejü) lángoszlop gyanánt". Döbrentei. 'S „*Gestirne keimten.*" Tieck. „*Liess der Barden Kriegshorn tönen dem Auge*" Klopstock. De a' catachresis könnyen szertelenséggé válik, ha t. i. a' subjectum és praedicatum közt semmi vagy igen

messze, igen erőltetett a' kapcsolat. A' legjobbakkal is gyéren, nem halmozva, csak helyén éljen a' nyelvmivész. —*l*—

Catacombák annyit tesznek mint sirboltok, mellyekben p. o. az egyiptomi mumiák vannak. Igy neveztetnek más földalatti tágas üregek is, mellyekről bizonytalan, ha használtattak e valaha sirboltoknak, p. o. a' Paris, Roma, Nápoly és Syracusa körül találtató kőbányák. A' Roma körül lévőkben néha koporsók találtatnak, mellyekben a' köz vélekedés szerént Keresztények tetemei nyugosznak. Imitt amott a' falakon felülirások is láttatnak. Ha valljon ezen kőbányák Keresztények temetőhelyei voltak e, az nem egészen bizonyos: bizonyosabb az, hogy bennek a' Keresztények az üldözések idejében áhitatosságok gyakorlása végett titkon öszvegyülekezni szoktak.

Catacustica a' visszhangzatról vagy echóról való tudomány.

Catafalk, l. Castrum doloris.

Catalani (Angelica) világszerte bires énekesné; önvallása szerént született az egyházi birtokokhoz tartozó Sinigagliában 1784, hol szüleji még 1819 éltek, (mások szerént Monfoldóban Sinigaglia mellett) 's a' romai Sz. Lucia klastromában neveltetett. Az illy nevelő intézetekben a' muzsika egy a' legelső foglalatosságok közül. Angelica az éneklésre már 7-dik évében olly kitünő tehetséget mutatott, hogy hallására messze földről valók is csoportosan jöttek, 's végre a' felsőség a' csudaleány énekeltetését a' klastromnak megtiltá. De egy cardinalis tekintete 's a' hires Bosello szeretete megtarták 's nevelék a' mivészségben. 14 eszt. korában hagyá el a' klastrom falait. 15-dik évében jelent meg először a' velenczei játékszinen, ezentul pedig Mailandban, Florenczban, Romában, Triestben 'sat. leginkább a' nagy sopran-szerepekben lépett fel. Kedvező meghivás Lissabonba voná, hol Crescentini 's a' hires Gafforini mellett öt esztendeig az olasz opera disze volt, 's végre 1806, ajándékokkal 's ajánlásokkal halmozva, Madridon 's Parison keresztül Londonba ment. A' Madridban adott első concertje többet hozott be 15,000 tallérnál 's hirét egész Europában szétrepitette, Parisban pedig számosabb concertjeivel mindent bámulásra ragadott. Londonban első esztendőben határozott fizetése volt 72,000, másodikban 95,000, frank, és két concert, egy egy 30,000 franccal; 's nyolcz évi ottmulatása alatt a' tartományokba tett utjaival roppant summákat nyert. 1814 visszatért Parisba, 's nevezetes pótolék mellett általvette az olasz opera igazgatását, mellyet azonban 1815 Bonaparte másodszori megbukásáig kénytelen vala félben hagyni 's ez idő alatt Belginmot utazta be. Visszajövén a' király, C. ismét általvette az olasz operát. 1816 meglátogatta Hannovera, Hamburg, Berlin, Lipsia, Frankfurt, Monachiu n, Bécs, Stuttgard, Carlsruhe városait és Olaszországot, 's ekkor először történt, hogy nem csak csudálták, hanem alaposan meg is birálták. Korának legkitünőbb éknekesnéji közt jelelék ki helyét, mivel e' nemben elsőt vagy egyetlent képzelni is alig lehet, de különben is C. az ének egyes, nevezetesebb megkivántató tulajdonira nézve némelly eléhbi és mostan élő mivésznéknél hátrább van. (Vö. amaz esmeretes értekezést a' lipsiai muzsik. ujságban, 1816 évi folyamat, Wendt A-tól.) Hirét kecses külsejének, eleven játékának, rendkivül való hangerejének, hangja felséges hajlékonyságának, ritka tisztaságu trillájinak, nehéz, meglepő, inkább pompás mint szép ékesgetésekben való jeles gazdagságának, mellyel főkép a' chromaticus hanglajtorjában tündöklik, 's leginkább annak köszöni, hogy mind ezen jelességeket csudálatosan egyesiti egy olly különös egészben, mellynek inkább tulajdonja bámulást és álmélkodást gerjeszteni, mint a' szivhez szólni. Mivel visszajötte után a' párisi olasz operát mind untalan nevezetes pótlásokkal kelle a' kormánynak segiteni, C. pedig a' darabok 's szinjátszók választásában a' közönség kivánságához magát nem alkalmaztatta, az olly énekesnéket, kik énekléséhez, ha csak egyes tulajdonokra nézve is vagy hasonlók voltak, vagy szinte azt felülhaladni

látszattak, féltékenységből elereszgette: igy a' kormány végre a' kizáró engedelmet visszavette, 's Cat. ismét utazni ment. 1818 meglátogatta München, Bécset, Dresdát, Weimart, Karlsbádot, Aachent, később Pétervárát és Varsót. 1822 Londonban mulatott, hol még concertjeit nagy tetszéssel fogadták. 1825 ujra Olaszországban volt 's Rómából 1826 Sept. Stuttgardba utazott. Férje egy hajdani franczia kapitány, Valabregue, kitől több gyermeke van. *J.*

CATALONIA, Spanyolország keleti provinciája Barcelona fővárossal. (L. SPANYOLORSZÁG.)

CATASTRUM, felső kormányhivatalok tekintete alatt készitett jegyzéke a' földbirtok-, épületek- és mesterségeknek 's a' tőlök járandó bér-, adó- és tartozásoknak. Ezen kivánat megfejtése egyik legterhesebb foglalatossága a' statusgazdaságnak, nem csak mivel minden egyes feltétel felállittatása olly elveken nyugszik, mellyeket bajos kitapogatni, hanem mivel az eszközök miként leendő használása legjobb módja még egyáltalján nincs világosságra hozva. — A' földbirtok catastrumának felállitása négy egybefüggő munkán épül: 1) a' tér kimérésén; 2) a' tér jövedelmének megbecsülésén, 3) a' catastrum öszveállitásán az 1 és 2 szám alatti munkák resultatumából 's 4) a' minden egyes részecske által viselendő teher felvetésén. A' kimérés hosszas és költséges munkájára különbféle módokat használtak. Megkérdeztetett ugyan is az egyes földdarabok birtokasaitól vetések mennyisége, ebből vettetett fel körülbelől a' térnek nagysága; továbbá kimérettek az egyes birtokok különvéve 's egymás közt minden öszveköttetés nélkül; végre egész községek és nagy jószágok területi tartalma vétetett fel, 's azután a' tartozás egy summában vettetett ki reájok, az egy községben lakozó egyes birtokosakra bizatván annak felosztása a' helybeli sajátságok szerént. Megbizonyitotta azonban a' költséges tapasztalás, hogy ezen módok által csak hijányosan érhetni el a' czélt, hogy az első mód a' bevallásban csalást, a' második bizonytalanságot a' kimérésben, a' harmadik pedig veszekedést szül a' községek közt; mi által az egész munka iránt elveszett a' bizodalom, 's az igazgató kormánynál panaszok halmozódtak öszve megkárosittatás miatt, mellyet a' dolog illyen folyamatjában csak nagy üggyel bajjal lehet kitudni. Ennél fogva a' lett a' tapasztalás gyümölcse, hogy a' catastrumba veendő egész tartomány öszvefüggő közönséges kimérés 's egy ezen alapuló földabrosz, noha sok költségbe és időbe kerül, egyáltalján szükséges. Benzenberg a' catastrumról irt munkájában (Bonn 1818 1-sö r. 16. lap.) egy illy mérés elveit következő feltételekben adja elő: 1) Általányos méréssel kell a' munkát kezdeni 's részessel befejezni. 2) Különbféle álláslineákat kell az ország általellenben fekvő végein legnagyobb szorgalommal kimérni 's ezeket nagy háromszegekből álló hálóval egybekötni. 3) Ezen első rangu háromszegek formálják alapját a' másod rangu háromszegeknek, mellyek a' tartomány minden templomtornyait meghatározzák 's kimutatják helyeket a' közönséges földabroszon. 4) Ezen nagy munkák megtétele közben figyelmezni kell arra, vannak e elegendő földmérők a' következő részes mérésekre. 5) E' végett szükség minden gyakorló földmérőket felszólitani, velek uj próbát tétetni, munkájikat 's müszereiket megvizsgálni 's annakutána tökéletes jegyzéseket készitteni minden használható földmérőkről. 6) Ha nem találtatnék annyi földmérő, a' hányra szükség volna, tanitó intézetet kell alapitani használható munkások nevelése 's a' neminemü esmeretekkel birók bővebb kimivelése végett. 7) A' mérésre rendelt idő előtt legalább is három esztendőt a' mérés szükséges előkészületeire, a' földmérők oktatására, a' községek kihatárzására 's a' háromszegek elkészitésére kell forditani. 8) Fel lehet tenni, hogy egy földmérő segédjeivel együtt esztendőnként $^1/_4$ négyszegü mértföldet, nagyobb szorgalom mellett $^1/_3$'s nagy jószágban $^1/_2$ sőt $^3/_4$ nsz. mf. is felvehet; e' szerént

kell tehát a' felveendő földmérők számát meghatározni. Jó a' munkát olly egyezés mellett adni által a' földmérőnek, hogy az a' kész munka általadásakor hold vagy öl számra fizettessék; mert igy csak a' munka jóságát, nem pedig a' szorgalmat tartozik az ellenőr megvizsgálni. 10) Az országot bizonyos számu egyenlő részekre osztván fel, minden illyen részben lehet egy trigonometrát kinevezni, kinek felvigyázása alatt 10—12 földmérő dolgozzon. 11) Ezen trigonometrák a' közönséges országos mérés igazgatójától kapják a' másodrangu háromszegeket, mellyek kerületjekben fekűsznek, 's ők azután annyi harmadrangu háromszeget csinálnak ebben esztendőnként, a' mennyire az alattok dolgozó földmérőknek szükségek van. A' mérő asztallal dolgozó földmérők a' nekik adatott bizonyos ponthoz ragaszkodnak, 's már ezeknek nincs szükségek trigonometrára, mert a' negyedrangu apró háromszegeket a' mérő asztallal határozzák meg constructio által. 12) A' trigonometrákat annyira szükség oktatni, hogy a' megkivántató esmeretekkel felkészülve, munkájokat helyesen teljesithessék. 13) Ollyan községekben, hol a' határ apró részekre van felosztva, ugy kell a' határabroszt készíteni, hogy a' papiroson 1 legyen, a' mi a' mezőn 1000; hol ellenben a' föld elosztása nagyobb: 2000, az erdőkben és pusztaságon pedig 4000 legyen az irányalat. 14) Ezekből azután községi vagy kerületi abrosz készittessék 10,000-nyi irányalatban, melly a' kerülethez tartozó, határabroszok áttnézetéül szolgáljon. 15) Ezen kerületi abroszokból készül végre a' tartomány közönséges földabrosza, 50,000-nyi irányalatban. 16) Minden munkára nézve kell bizonyos pontosságot előre kiszabni, hogy a' hitelesités allkalmával kétséges ne legyen, bir e az a' kiszabott pontossággal, 's elfogadni vagy elvetni kelljen e. Hogy pedig az illyen catastralis földabrosz már az első 10 esztendőben el ne avuljon 's használhatatlan ne legyen, olly rendeléseket szükség tenni, hogy a' birtokváltoztatás a' kerületi abroszokban 's ezekből azután a' közönséges földabroszokban is dologhoz értők által világosan kitétessék. A' rajzolatokat kőmetszés által csekély költséggel lehet szaporitani; igy nem csak minden alhivatalnak, hanem minden földbirtokosnak is lehet birtoka tökéletes és megvizsgált rajzát szolgáltatni. Hogy a' lapok kőmetszése a' méréssel megegyezzen 's ezzel együtt előre haladjon, az iránt mindjárt elejénte szükség rendeléseket tenni. — Az országos catastrálás 2-ik 's sokkal bizonytalanabb alapon épülő munkája a' földbecsülés. E' részben sokféle próbák tétettek a' nélkül, hogy az ohajtott czél, melly az egyes földdarabok becsének biztos összvehasonlitási számában áll, elérethetett volna. Ezen összvehasonlitások alapjául az adás-vevési árt, a' haszonbért, a' nyers és a' tiszta jövedelmet vették fel felváltva, a' nélkül, hogy a' dolog ez által előre ment volna, mert több, egyforma jövedelmü térek összvehasonlitásánál mindég a' legnagyobb különbözések mutatkoztak. Ugy látszik, még legbizonyosabb alapul szolgál a' földnek szorgalmatosan megvizsgált, mezei-gazdai 's tapasztalás által bebizonyodott regulák szerént való osztályozása. — A' mérésből és becsülésből képződő földbirtokadói catastrumok használtatnak harmadszor, a' catastrum összeállitására. A' táblás forma a' könnyebb áttnézhetés miatt e' végre legalkalmasabb. Erre nézve minden helység számára készittetik külön lajstrom, mellyben minden részecskénél ki vannak téve a' tárgy, a' birtokos, a' fekvés, a' figura, a' használás módja, a' terület mekkorasága és jósága 's a' tizedi és földes-uri viszonyok. Ha több helységekből áll a' község, alosztályokat kell készíteni a' vidék természetéhez képest. Azután minden adókerület egy saját és változhatatlan számot kap, mellyel minden egyes darab földet szükség megjegyezni. E' meglévén, minden adózó darab földek a' változhatatlanul folyó számok rendje szerént következnek a' catastrumban, szüntelen szem előtt tartván a' rajzot. Ezen táblákban fővonásközt tesz az irányalati szám, mellyel a' terület terméke a' jósághoz vagyon 's az adósimplum ezen irányalati szám egységéhez.

Ezután azon darabföldek feljegyzése következik, mellyeknek birtokosai más községekben laknak. Mellékletül az adókerület minden darabföldjének mennyiség és minemüség szerént elrendelt áltnézeti táblája kapcsoltatik oda; ehhez pedig az adó alá nem vethető földdarabok táblája ragasztathatik. Ezen adólajstromból minden földbirtokos kap kivonatot, egy rajztáblával együtt, mellyre földjének területi nagysága, jószági osztálya, irányiati száma 's az adó quotája fel vannak jegyezve. Most kész az adócatastrum egész a' liquidatióig. Ezt egyenesen erre rendelt 's dologhoz értő emberek viszik végbe, kikeresvén a' kereskedési, törvényszéki és megegyezési könyvekből azon részt, mellyet a' catastrált darabföldben a' földes-, bérbe adó-, adományzó és tizedes urak 's a' földet robot, haszonbér, adomány vagy tized mellett mivelők birnak. Ezt kétféle módon érhetni el; először, midőn a' mivelők a' földdarabjaikon fekvő terheket kinyilatkoztatják 's lerovatják; másodszor pedig, midőn a' jövedelemben részesülők bizonyitva terjesztik elő kereseteiket. Ezen alapul mind az az adórész, mellyet a' földes urak, mind az, mellyet a' mivelők tartoznak viselni. — Hogy egy illyen catastrális munkához, ha teljes vigyázattal 's az ország viszonyaival megegyezőleg vitetik végbe, esztendők kivántatnak, világos a' mondottakból. De hogy valamelly ország a' jus okfejein alapuló adórendszer jótéteményében részesüljön, olly adóprovisoriumnak kell e' munkát megelőznie, melly minden adózási pontot magában foglal, a' végrendelés befejeztével pedig ugy szünik meg, hogy a' provisorium alatt felszedett summák kiegyenlittetnek. Az épületek adó alá vetésének mértéke nem annyira azon tértől függ, mellyen feküsznek, mint inkább azon jövedelmektől, a' mellyet hajtanak. Falu helyeken, hol az épületek a' gazdaság üzéséhez tartoznak 's ritkán hajtanak nyereséget, csak a' tér mekkorasága szerént rovathatnak fel; városokban ellenben legbizonyosabb alapja az épületek becsének a' bérjövedelem. Az épületek catastrálásánál is szükséges a' liquidatio. — A' mesterségek catastrálása olly irányiati szám felállitására czéloz, melly az adó simpluma legyen a' mesterségi munkásság minden ágára nézve. Ezt a' munkabérből 's a' mesterség üzésére megkivántató tőkepénz nyereségéből származó tiszta jövedelem teszi. Lehetetlnn lévén minden egyes mesterember tiszta kereseti jövedelmét előre megbecsülni, legczélirányosabb a' mesterembereket osztályok szerént vetni adó alá, olly vigyázattal mindazáltal, hogy a' szegényebbek a' reájok vetendő teher által ne nyomassanak. — Catastrumnak neveztetik a' vármegyéknél azon jegyzőkönyv, mellybe a' kihirdetett 's kétségtelen nemesek neveit iktatják. *Zs. G.*

Catecheták oskolája, eredetében a' keresztény hiveknek minden lelki tanitási öszvegyülekezése 's ebbeli intézete volt. Közelebb érdekli e' nevezet azon keresztény tanitói intézeteket, mellyekben a' keresztény hitre térő Pogányok 's Zsidók készittettek és oktattattak, valamint azok is, kik már keresztény szüléktől születvén, a' hit- 's erkölcsben külön véve tanittattak; 's a' négy első században az illyféle keresztény oktatások 's tanitói intézetek igen egyszerüek valának. Ezt bizonyitja Eusebius Hist. Eccl. l. V. c. 10. Ambrosius l. 1. de off. c. 1. — Azonban a' napkeleti anyaszentegyházban voltak olly oskolai intézetek is, mellyekben nem annyira az együgyü 's tanulatlan Keresztények oktattattak, mint a' keresztény hit 's erkölcs tanitóji formáltattak, és ezek tulajdonképen azon catecheták oskolái, mellyeket itt érintünk. Tudni illik: már Ptolomaeus Philadelphus által, mintegy 200 esztendővel Krisztus születése előtt, állittatott egyiptomi Alexandriában egy olly tudományi intézet, melly a' pogány bölcseknek 's tanulóknak képzésére intéztetett. Megtérittetvén Sz. Márk által e' tájon a' Pogányok a' keresztény hitre, ezen oskolai intézet is keresztény oskolára változott 's tartott mintegy az ötödik századig és catecheták oskolájának, a' tudós tanitók pedig catechistáknak neveztettek; és ez volt e' nemben legjelesebb intézete az egész keresztény régiségnek. Voltak Antiochiában,

Caesaraeában, Romában, Ephesusban, Smyrnában is, mint Eusebius bizonyitja, catecheticai oskolák; ollyak pedig, mellyek csupán a' köz nép tanitására rendeltettek, majd minden gyülekezet kebelében találtattak. Ama' tudósb catecheták oskolaji a' religio tudományos előadásában 's terjesztésében valának főképen foglalatosok, 's az akkori időnek leghiresebb tudósai 's tanultjai jöttek ki ezekből 's lettek egymás után tanitóji. Illyenek a' legvirágzóbb alexandriai oskolából Pantaenus, Clemens, Origenes 'sat. a' görög anyaszentegyháznak 's tudományosságnak diszei. Itt a' religiónak alapos tanitása 's tanulása lévén a' főtárgy, melly a' szent irások magyarázásából 's a' hagyományok (traditio) kinyomozásából tudós vizsgálatok szerént adatott elő; de az ékesszólás, tanitásmód (methodica), az akkori eclectica philosophia 's e. is tudós készülettel tanittattak, ugy hogy a' köz-népi hit- 's erkölcstudományt a' tanultabb religioi esmeretek által szembetünőleg megkülönböztetnék ezen oskolákban; és a' theologiát tudományos formába kezdék önteni, bölcselkedő elmésséggel 's behatással vetélkedvén az akkor divatba jövő Chiliasták tudóssága 's más keresztény 's nem keresztény felekezetek véleményei ellen. Ezen oskolák szüleménye lett az: hogy a' religioi tanitásba a' Gnosticusok 's Platonicusok álbölcseségü állitmányai becsusztatnának 's behozatnának, mellyekkel az egyházi irók is telve vannak, de innen származott az is: hogy a' szent irás magyarázásába a' betü szerénti értelem helyett allegoriás feszegetések vétetvén szokásba, a' keresztény tudományt zavarba kevernék és az azután sokáig tartó scholastica theologiát, nem kis kárával a' tiszta hit- és erkölcstanitásnak, szülnék magokból. Az alexandriai catecheták oskoláját az Arianusok veszkedései annyira rontsolták, hogy végre semmibe menni kénytelenittetett; a' többiek is lassanként elenyésztek. Az antiochiai oskola hirére 's tartósságára meg nem mérkezhetett az alexandriaival; de még is nevezetesekké lettek abból: Lucianus, Tarsusi Diodorus 's Mopsuesti Theodor, ki követőjivel még sem kerülheté el, hogy eretneknek ne tartatnék. Ezen intézetet is a' Nestorianusok és Eutychianusok villongási vesztére juttaták. Hasonló vala ehhez azon catechetai oskola Edessában, melly 489 megszünt, de a' mellynek kipótlására a' Nestorianusok Nisibisben ugyan Mesopotámiában mást állitottak. Minden efféle catechetai oskolák helyébe idővel a' püspökszéki 's monostori oskolák hozattak be, kivált a' napnyugti egyházakban. *Sz.*

CATECHETICA, olly rendszabásoknak tudományos szerkezetü foglalatja, vagy tudása, mellyek szerént a' kisdedeknek 's tudatlanoknak religiobeli tanitását czélirányos kérdésekbe 's feleletekbe foglalva szükség elintézni. Ehhez képest catechisálni is annyit tesz, mint szóbeli kérdéses és feleletes oktatás által a' kisdedeket és tanulatlanokat a' religioi igazságok megtanulására vezetni, 's elméjekből a' megfogásokat 's esmereteket egyszersmind illy módon kivenni 's kifejteni. Catechetának az igy tanitó, catechumenusnak pedig az igy tanuló neveztetik; catechismusnak pedig azon könyv vagy irásbeli előadás, melly az efféle tanuságokat kérdések 's feleletekben magában foglalja. (De ezen nevezettel „*Catechismus*" már most egyéb tudományokhoz, mivészségekhez 's mesterségekhez tartozó kezdő és kérdések 's feleletek szerént elintézett tanitó 's tanuló könyvek is szoktak a' fontosabb 's mélyebb tanitói módtól megkülönböztetni.) Az anyaszentegyház zsengéjében catechumenusok azok voltak, kik a' zsidó 's pogány vallásból a' keresztény hitre az akkori hires nevü 's tudós catechetáktól a' keresztelkedés előtt tanittattak; és ezen catechumenusok a' Keresztények templomaiban kijegyzett külön helyen állottak és a' templomban csak az offertoriumig engedtettek jelen lenni, azután az áldozat kezdetével kiidéztettek. Mostanság a' protestans ecclesiában azok a' catechumenusok, kik az Urvacsorának legelső vételére előre való tanitgatás által készittetnek; a' Catholicusoknál most már csak azok, kik meglettebb korokban a' zsidóságból vagy pogányságból megkeresztelendők. *Sz.*

Categoriák (a' philosophiában), a' csupa formalis (alaki) észfogatok legfőbb nemei vagy osztályai, mellyek akramelly gondolható tárgy legközösb, legáltalányosb bélyegeit (praedicatumait) foglalják magokban 's igy az észnek megannyi eredeti képességei, mellyek szerént csak 's egyéb képességek szerént nem itélhet, nem gondolkodhatik. Aristoteles tizet vett fel: substantia, quantitas, qualitas, relatio, actio, passio, ubi, quando, situs, habitus. Ezektől oskolája megkülönbözteté a' categoremákat vagy praedicabilia-t (definitio, genus, species, differentia, proprium és accidens) 's a' postpraedicamentum — v. lefejtett praedicatumokat, (oppositum, prius, posterius, simul, motus.) A' Peripateticusoktól áltvevék ezen tanitást a' Scholasticusok 's topicát csináltak belőle, melly szerént akarmelly tárgyat a' tiz categorián keresztül vontak, hogy látnák, micsoda 's mennyi praedicatumot lehet ezek szerént azokra ruházni. Leibnitz és Wolf oskolájában a' legfőbb észfogatnemekről való tanitás a' metaphysicába 's jelesen az ontologiába volt utasitva. Darjes szinte categoriákkal élt logicájában az észfogatok elhatározásában, (de csak amaz esmeretes héttel: Quis? quid? ubi? quibus auxiliis? cur? quomodo? quando?) 's azok által kelle a' közös észfogatnak synthetica teljességet nyernie. De Kant (l. e.) ezen tanitmányt egészen uj alakba önté 's azon világosságot, teljet és fontosságot ruházá reá, melly nélkül mindeddig szükölködött. Aristoteles meg nem mutatta azt, hogy az általa kijelelt 10 categoriánál több nem lehet, sőt maga megvallá, hogy azokhoz még több is jarulhat, 's nem vevé categoriájinak tetemes hasznát, minthogy azokat a' legszélesb körü észfogatok külön osztályai elnevezésének tekinté inkább, mint az ész megannyi saját müködéseinek gondolkodásában. Ellenben Kant az észnek határait akará kimutatni általok 's arra felelni meg: mit tudhat az ember. Mert, természetesen, mihelyest a' tiszta észnek valamennyi functióji, müködései, saját fajaikban és nemeikben el voltak határozva: ki volt egyszersmind mérve azon kör, mellyben az emberi elme müködhetik 's mellyen tul receptivitasa nincs, embernek nincs tudás. Kant levezetése szerént ezen functiók 's tiszta észfogatosztályok (categoriák) száma négy. Első a' *mennyiség*, (fajai: az egység, többség, mindenség), másik a' *millyenség* (fajai: valóság, nemség, határzottság), harmadik a' *viszony*, (u. m. az önlétes és benlétes, az ok és okozat, 's a' kölcsön hatók v. is a' szenvedő és cselekvő között), negyedik a' *miképség* (jelesen: lehetség, nem-lehetség; lét, nem-lét; szükségképiség 's történetképiség.) Ezeket Kant az észnek megannyi itéletbeli functiójiból vezette le. Ezen categoriák minden lehető tapasztalásnak szükségképen 's a priori alapul szolgálnak ugyan, de magokban csupa észformák, gondolatrámák, ugy szólván, mellyek csak akkor foglalnak valamit magokban, ha valami adott tárgyra alkalmaztatnak. Ugy de, Kant szerént, az embernek nem adatik semmi targy a' tapasztaláson kivül, 's igy a' categoriákat v. formalis észfogatokat egyedül a' tapasztalás tárgyaira lehet alkalmaztatni. — Fichte még feljebb megy, 's nem az itéletek alakzatjaiból, hanem az észnek ezekben is mutatkozó, általányos munkásságából készíti categoriájit; jelesen a' realitast, negatiót és limitatiót. —*l*—

Categoricus imperativus, feltételetlen észparancs, melly minden erkölcsi kötelességnek legfőbb oka. Maga a' categoricus impert, mint észfogat, Kant erkölcstudománya szerént, ebben a' legfőbb elv. (Summum principium morale.) Categoricus itélét, minden feltételetlen állitó (tevő vagy nem-tevő) itélet. —*l*—

Catel (Charles Simon), muzsikaszerző, szül. 1773. Parisban, Gossec tanitványa 's most a' conservatoriumban a' harmonia tanitója, sok és különnemü muzsikai munkát adott ki, de egy sem szerzett annyi hirt neki, mint a' „Traité d' harmonie.“ (1802) Ezt a' conservatorium a' muzsikaszerzés tanitásánál alapul rendelte. (Németül és fran-

cziául Lips. Petersnél.) E' munkában Catel a' harmonia tudományára nézve szinte uj szempontból indul ki; az összhangzatoknak t. i. két nemét különbözteti meg, a' természetest és mesterségest; az ő állitása szerént az első a' természeti, a' második pedig egy vagy más hangnak hátráltatott beesése által a' mesterséges harmoniát szüli. De ezen felosztás semmi nem egyéb, mint a' mit az ellenpontozásnál századok olta okfőnek tartottak 's a' szerzeményekben követtek. Catel gyakorló munkáji, fuvó szerszámokra irt számos katonai muzsikákon kivül, leginkább a' „*Semiramis*" „*Lamberge de Bagnères*" „*Les artistes par occasion*" operákban állanak. — Németországban, Berlinben, két jeles mivész visel Catel nevet, egyik Lajos, épitőmester, sok épitést illető munkájiról esmeretes, masik Ferencz, rajzoló. J.

Catharеusok, olly nevü Eretnekek voltak, kik a' 11-dik század közepétől, mintegy a' 13-dik századig elejénte Lombardiában, aztán a' napnyugoti egyéb tartományokban felfedeztettek 's mint manichaeusi tanitásu 's szokásu, 's ezért a' romai anyaszentegyházzal ellenkező véleményü és üldözés alá vett felekezet más separatistai gyülevész felekezetekkel ugyan azon egy névvel jeleltettek. Neveztettek Bulgaroknak is onnani eredetekre nézve, 's ebből származott ama' franczia gunyszó *Bougres;* megvetőleg, mint a' nép aljai, Patarenusoknak is mondattak, egy Mailand melléki rossz hirben álló Pataria helyről. Publicanusoknak, Popelitanusoknak 's Német-Alföldön Piphleseknek is hivattak. De legközönségesebb nevek volt Catharensok: vagy azért, hogy magokat a' görög καθαροί szó szerént tisztáknak tartották, vagy mivel némellyek szerént Chazariából mostani Krimiából származattoknak mondattak. Religioi intézeteik 's szokásaik idő jártával 's helyről helyre költöztökben és terjedtekben 's vezetőjik' szelleme szerént sokban változtak 's különböztek. De a' Catholicusok elleni állitásokban mind megegyeztek 's e' következő tanitási 's életbeli pontokban többnyire öszvehangoztak: a' zsidós vélekedést a' kereszténységben felvétetni ellenezvén, a' dualismust vagy is a' jó 's rossz principiumot elfogadván 's magoknak egy főbb rangu erkölcsi tökéletességet tulajdonitván, a' Manichaeusokkal egyeztek, de a' Mani-t prophetának lenni nem vallották. Az Arianusok 's Platonicusok állitásiból is valami részt vettek, a' Sz. Háromságról szóló tanitásban az Atyát az isteni akarat egységének, a' Fiut az Atya gondolatjának, a' Szent Lelket mind kettő erejének mondván. Minden jó emberben Krisztust képzelték szemlélhetni, 's azért tettek a' gyülekezetekben a' választattak 's kezdők közt különbözést. A' Megváltó érdemeit inkább az ő példa adásában, mintsem engesztelő halálában találtatni gondolták 's az idvezülést, mellyhez a' feltámadást nem számlálták, erkölcseik mértéke szerént reménylték; a' religioi életben legfőbbnek tartották az áhitatosságban szinte az elragadtatásig merülve mintegy az Istenhez felemelkedni; mint üres pompát elvetették a' misét, az oltári 's hasonló egyházi szolgálatokat; babonának állitották a' keresztet, a' szenteket 's ereklyéket tisztelni, minden önkényti öldökléseket és ugy nevezett jó cselekedeteket; a' mindennapi asztali megáldásban mintegy az Ur szent vacsoráját, a' feddhetlen lelki tanitók kezeinek reájok tételében, mint a' Sz. Lélek oda ajándékozását, keresztséget 's bünbocsánatot adatni képezték magoknak; a' belső szivszerénti áhitatosság által az imádkozásban tiszta viselettel, az elhalástól 's ingerlő eledelektől tartózkodván, kivántak jeleskedni 's a' kegyesség gyakorlásait kitüntetni. A' Catholicusok tanitásával 's szertartásával ellenkeztek és az apostoli egyszerüséget visszahozni igyekeztek; a' szent irás betüszerénti értelméhez szorosan, de gyakorta hibásan is ragaszkodtak. Ugy látszik, mintha egyszerüségek, áhitatos 's erkölcsös viseletek okozta volna, hogy igen sok követőket édesgethettek magokhoz még a' nép jeleseiből is, u. m. papokból, nemesekből; 's az akkori sok változó 's zajgó polgári 's egyházi viszonyok közt sok esztendőkig megmaradhattak csendesen üzhető 's a' polgári alkotmányo-

kat nem zavargató szokásaikban 's magoktartásában. Tagadhatatlan, hogy sok kicsapongások történtek ezen separatistai felekezetekben; az éjjeli öszvejövetelek, mind a' két nem és javak közösülése, a' házatlan 's kóválygó életmód, (mellyre nézve Passagereknek, Passaginusoknak is neveztettek), a' házaság megvetése 's több illyfélék alkalmatosságot szolgáltattak közöttök a' legczégéresebb erkölcstelenségek üzésére, 's a' titkosság, mellyel eltakarák religioi gyakorlásaikat, sok fertelmességek gyanujába ejtették őket. Azonban ezen utált nevü 's szokásu gyülevész szakadékokból idővel, némelly ujitók 's igazitók kelvén ki, ezen Separatistáknak uj nevet, uj létet 's lelket szereztek. Illy felekezetek voltak, mellyeket Franczia-, Helvetia-, Olaszország némelly részeiben Bruys Péter, Bresciai Henrik 's Arnold a' 12 században alkottak, 's ezekről Petrobrussianusoknak, Henricianusoknak 's Arnoldistáknak neveztettek. De ezek az egyházi rendeknek figyelmét magokra vonván, felkerestettek, üldözés és büntetés alá vettettek 's ezek által nyomatván, ezen ágazásai a' Cathareusoknak lassan lassan eltünték. 's noha a' régibb Cathareusok, Patarenusok, Publicanusok, 's t. e., a' hol együtt laktak a' Catholicusokkal, nyilván ezekhez tartották magokat 's csak titkos rejtekben gyültek öszve magok közt: még is az inquisitioi Itélő székek annyira nyomozták 's nyomták később az efféle Eretnekeket, hogy semmi bátorságra számot többé nem tarthatván, majd egészen megszünni kénytelenittetnének. Az Albigensisek (l. e.) eleste a' 13 században, kik szinte Cathareusok voltak, teljes véget vetett ezen nevü eretnek felekezeteknek. Végre a' Waldensisek palástja alatt találhatók neminemü maradványai ezeknek. De ezolta Cathareus nevet többé nem viseltek. *Sz.*

Cathedrale templomnak vagy egyháznak jelesen azt nevezzük, mellyben az egyházi főpásztor u. m. érsek, püspök, tanitó 's ülő székét (cathedráját) tartja, vagy a' melly templom mellett az érséki vagy püspöki rendes lakás vagyon 's a' mellyben a' főpapi 's pásztori foglalatosságok rendszerént végeztetnek. Fő-, vagy anyatemplomoknak is mondatnak, minthogy ezekhez képest a' többiek mint alattvalók, vagy fióktemplomoknak tekintethetnek.

Cathetusok, tulajdonképen minden függőleges lineák; különösen azon két linea, melly az egyenesszegü háromszeg egyenes szegét képzi. Ezeknek mindenike rövidebb, mint a' harmadik linea, a' hypothenusa tudni illik, de együtt véve ennél hosszabbak. Ama' nevezetes theorema, hogy a' cathetusok quadratuma együtt véve egyenlő a' hypothenusa quadratumával, *theorema pythagoraeum* vagy *magister matheseos* név alatt esmeretes.

Catholica majestas, czim, mellyet VI. Sándor pápa a' spanyol királyoknak adott, a' Maurusoknak Spanyolországból Aragoniai Ferdinand által 1491 történt tökéletes kiüzetése emlékére. Azonban már előbb is éltek e' czimmel több spanyol királyok 's nevezetesen a' toledoi egyházi gyülés olta, 1589.

Catholicismus névvel szokás, kivált mostani időkben, kifejezni a' keresztény-catholica (romai) anyaszentegyháznak hitvallási, szertartási és egyházszerkezeti egész rendszerét és folytatását, mind belső, mind külső alkotásának formáját és állását, melly által minden egyéb keresztény és nem-keresztény hitvallásu felekezetektől, nevezetesen pedig az ugy mondott protestantismustól (lásd ezen czikk.), meg kelljen és lehessen különböztetni. Azon egyes hitágazatbeli és egyházszerkezeti különbözések, mellyek a' catholicismust és protestantismust egymástól megválasztják, mind a' két félnek hitvallásos (symbolicus) könyveiből leginkább láthatók 's kiterszhetők és ezen tárnak külön külön czikkelyeiben fordulnak elő; egyházi szerkeztetésének és viszonyainak leirását lásd Szentegyház ezikkely alatt (a' romai anyaszentegyházról). A' catholicismus elnevezés a' portestantismus névnek ollyképen

ellene tétetik, hogy egyik a' másiknak megkülönböztető tanitását, egyházi alkotmányát 's rendszerét kizárólag kitünteti. Meg kell itt azt jegyezni, hogy ezen névvel visszaélnek és sértegetődnek azok, kik a' catholicismust megvetőleg 's gunyolólag ugy használják, mint a' papistismust, jesuitismust, vagy obscurantismust némelly gunyirásokban használni szokták. A' catholicismust tiszta és mivoltos értelemben nem az egyes emberek 's irók sokszor hibás véleményeiből, a' rosszul értett vagy elcsavart kifejezésekből 's állitásokból, sokkal kevesebbé a' visszaélésekből; hanem az egész catholica anyaszentegyház köz egyet-értéséből, egyházi gyülekezeteknek meghatározásaiból, a' józanul gondolkodó 's értő irók könyveiből, minden bal magyarázás, félszegség vagy részrehajlás 's előitélet nélkül kell levonni és felfogni. A' catholicismust a' Catholicitas (l. e.) magyarázatjából legvilágosabban megértheti. Sz.

Catholicitas egy a' többek közt olly megismertető jegye a' Krisztus anyaszentegyházának, melly mindegyik más keresztény felekezettől a' Krisztus által szerzett igaz anyaszentegyházat (annak tanitását, szerződését 's t. e.) megkülönbözteti; és a' görög szószármazat (καθολικος) szerént közönségességet jelent. Hogy a' Krisztus eredeti tanitása 's általa alkotott igaz hivek gyülekezete, az anyaszentegyház, közönséges (catholica) legyen, abban gyökerezik, a' mit Krisztus maga elrendelt, megparancsolván apostolinak Sz. Máténál (XXVIII. 19—20) „*Tanitsatok minden nemzeteket — tanitván őket megtartani mind a' mit parancsoltam néktek; — és énveletek vagyok minden nap a' világ végezetéig*" Mellyhez képest tulajdonképen catholica hit, catholica anyaszentegyház az és annak kell lennie, mellyet Krisztus minden nemzetre, minden korra, világvégezetig tiszta, eredeti 's egész mivoltában sérelem 's elpártolás nélkül terjesztetni és megtartatni akart 's parancsolt. 'S igy voltaképen és alapos értelemben mindég az tartatott vala catholica tudománynak, catholica hitnek és anyaszentegyháznak, mellyet mindenütt, mindenkor, és mindenek (*quod semper, ubique ab omnibus*) mintegy eltéveszthetetlen sinórmérték szerént, a' Krisztustól 's apostoloktól vett hittudománynak lenni esmertek 's vallottak. — Igy értették, igy nevezték a' catholica hitet, a' catholica anyaszentegyházat a' legrégibb sz. atyák 's egyházi irók. (*Ignat. M. Ep. ad Smyrnenses. — Theophilaetus in* 1. *Cor.* 12. — *Athanasius, de Parab.* — *Cyrillus Hieros. Cat.* 18. — *Optatus Milevitanus l. II. De unit. Eccl. c.* 6. *it. ep.* 170, — *Bossuet Discours sur l' histoire universelle. II. Part. c.* 20, — és minden későbbi hittudomány-tanitók is, nevezetesen Dobmayer Tom. IV: §. 134). Illyen értelemben veszi a' keresztény-catholica (romainak is neveztetni szokott) anyaszentegyház, midőn magát 's hitvallását catholica anyaszentegyháznak, catholica hitvallásnak nevezi. Mert történetes (historiai) bizonyitásokkal meg lehet mutatni, hogy ez Krisztus 's az apostolok idejétől szakadatlanul mostig, a' tőlök származott és vett hit- 's erkölcsi tanitást 's egyházi szerkeztetését, a' mint a' püspököknek az apostoloktól lejövő rendje is mutatja, azokban, a' mik a' dolog valóságát illetik, hiven megtartotta. A' keresztény-catholica hit és anyaszentegyháztól elszakadt felekezetek ezt a' jegyet és nevezetet magoknak soha sem tulajdonitották, talajdonitani sem akarták, sőt mindenegy csendes vérü nem-catholicus a' p á p i s t a gunynév helyett a' c a t h o l i c u s jegynevet, midőn a' romai anyaszentegyházról vagy annak hiveiről szól, szokta megkülönböztetőleg használni. Sz.

Catilina (Luc. Servius), akkor lépett ifjukorába, midőn Roma Marius és Sylla dühének zsákmánya lett. Patriciusi vér sarjadéka lévén, az utólsónak pártjához szegődött 's győzedelmeiben nemiképp, számüzéseiben nagy mértékben részesült. Gyilkolás, égetés, rablás volt ifjuságának első tette és gyönyöre. A' hadi seregnél azonban, ugy látszik, jelesen szolgált. Főkép veszedelmes lőn, midőn egyéb vétkeit csalárdsággal tetézte Az alatt, mig az ifjak lelkét rongálá, szert tuda tenni a'

kemény Catulus kedvezésére és becsülésére. Egyenlő ügyességgel tudván jót elámitani, a' gyengét elrettenteni és önvakmerőségét a' romlottal közleni, sikeretlenekké tette a' Clodiustól ellene felhozott, egy Vestalissal volt vétkes közlekedését és afrikai proconsulságakor gyakorlott rémitő zsarlásait illető vádakat. Olly gyanuba is keveredett, mintha első hölgyét és fiját is meggyilkolta volna. Azon közben több fényes születésü 's vakmerő ifjak neminemükép egyesültek, hogy rémitő adósságaikból egyébként kivergődni nem tudván, a' főhivatalokat erővel is elfoglalják. Fejek Catilina volt. Ezen megtiszteltetését főkép Sylla agg vitézeivel volt barátságának köszönheté, kik által Roma környékét és magát Romát is félelemben tartá. Egyszersmind nem csak a' legelfajultabb 's legnyughatatlanabb plebejusokkal élt szándékainak teljesitére, hanem patriciusokat is számlált pártosai és consularisokat hizelkedői között. Vakmerőségét minden segélte. Pompejus triumphusokat vadászott, mellyeket Lucullus neki megkönnyitett; ő volt gyenge támasza a' tanács jobb gondolkazásu részének, mellytől haszontalanul sürgetteték, hogy legyen vezére. Crassus, ki Italiát a' gladiatoroktól megmentette, de hatalomra és gazdagságra telhetetlenül vágyott, lábra engedte kapni Catilinának veszélyhozó tekintetét, sőt azt megerősitette és nem pirult arra támaszkodni. Caesar, ki Marius pártját legelmésebben élesztő fel, kimélte Catilinát, sőt talán ösztönözte. Csak két Romainak volt akkoron elszánt akaratja hazáját megmenteni, Catónak és Ciceronak, 's csak az utolsó birt arra elég ügyességgel. Catilina pártosai azon mesterkedtek először, hogy fejeket 's annak egyik czinkosát consulságra emelhessék. Azután reménylhették, hogy a' köztársaság kincsét és vagyonját különbféle szin alatt, kivált számüzések által elfoglalhatják. Nem hihető, hogy Catilina nekik Romának felégetését és kirablását is megigérte volna. Ellenben Cicero eléggé bátor volt az előtte leginkább esmert veszélynek ellenére is kérni a' consulságot. Sem sértések és fenyegetődések, sem lázadások és meggyilkolására törekedések vissza nem rettenthették, és mivel a' gazdagabbak aggodalmai segélték törekedéseit, 65-dikben K. e. consulnak választatott. Catilinának pártja egyedül azt vihette végbe, hogy egyik társok, Cajus Antonius, neveztetett Cicero consultársának. Mind e' mellett nem esett el reménye Catilinának, hogy a' jövő évre ő fog választatni. Ezért kettőzteté rémitő rendszabásait, mellyekkel hatalmát kezdette. Azonközben Catilina pártja sok előkelő tagot vesztett. Antonius munkátlanságra kinszerittetett Cicerótól; Caesar és Crassus ugyan arra tökélék el magokat; Piso Spanyolországban megöletett. De Italia seregek nélkül volt. Sylla katonáji csak jeladást vártak a' fegyverfogásra; ezt megadá Catilina. Centurio Manlius megjelent közöttök és Hetruriában táborba szálitá őket. Cicero vigyázott; egy szerencsés eset felfedezte előtte az öszveeskütdtek tanácskozásait. Egyiknek közülök, Curiusnak, bizonyos, Fulvia nevü, nem legjobb hirü asszonnyal szövetkezése lévén, titkaikat ennek felfedezte. Ettől tudta meg Cicero, hogy két romai lovag magára vállalta őt önházában meggyilkolni. A' tett végbevitelére határozott napon ajtait zárva és őrökkel ellátva találták a' gyilkosok. Még késett Cicero az öszveesküvés környülállásait tudatni, mellynek haladását és eszközeit előbb egészen ki akará nyomozni; megeléglé s' fenyegetődő veszélyt csak általjában sajdittatni. De mihelyt Manlius lázadása köz hirré lett, tanácsvégzés által meghagyatá: vigyázzanak a' consulok, nehogy a' köztársaság veszélybe keveredjék. Felette bajos volt olly öszveesküvés fejét elfogatni, mellymind a' városban, mind azon kivül zsoldosokat tartott, még bajosb volt vétkét megbizonyitani bünös társai vagy azok előtt, kik azzal önczéljaik végett élni akartak. Vagy a' köztársaság felforgatását Roma falai közt, vagy polgári háborut kellett választani. Cicero az utolsóra bajlott. Catilina, ellensége a' romai népnek, bátorkodott a' tanácsházban megjelenni; felállott ellene Cicero, 's merész beszédje megmenté a' köz-

társaságot. Erre Catilina elhagyá Romát. Lentulus Sura, Cethegus és más semmire kellő tanácsosok magokra válalák a' lázadás vezetését a' városban, mihelyt Catilina Roma kapuji előtt megjelennék. Cicero és Sallustius azt állitják, hogy az öszveesküdtek Romát felgyujtani 's lakosait kardra hányni akarták; bizonyos az, hogy minden előreváló eltökélés nélkül is a' környülállásokból azon rettenetességek következhettek volna. Lentulus, Cethegus és más öszveesküdtek azonban folytatták vétkes alattomosságaikat. Az Allobrogesek követeihez folyamodtak, hogy a' háborut Italia határira játszhassák. De ezek a' népek törvényéhez hivek maradtak, 's tudósitásaik fontosabbakra vezettek. Az öszveesküdtek levelei elfogattak. Már most a' tanácsnak nyilvánságos vétket kellett megitélni. Mivel a' környülállások tilták a' pernek hosszas formájit megtartani az öszveesküdtek ellen, tehát, mint már elébb kevesbbé sürgető esetekben is történt, elmellőztettek. Caesar az azonnal való elvesztés ellen szólt, hanem Cato és Cicero kivivák. Öt öszveesküdtet lenyakaztak. Cajus Antoniusnak parancsoltatott, induljon Catilina ellen, mig Cicero Romát őrzi; de az magát betegnek tetteté és legatusa, Petrejus, vette ált a' fővezérséget. Sikerült ennek Catilinát mindenfelől bekerithetni. Catilina semmi menedéket nem látván, fegyveres kézzel készült meghalni. Őrei követték példáját. Legnagyobb elkeseredéssel küzködtek. Mindnyájan ott holtak el, hova vezérek rendelte őket; maga pedig Catilina előttök (Pistoja mellett Hetruriában, Jan. 5. 62 K. e.). Catilina öszveesküvésének történetét Sallustius irta le. *B. I.*

Catinat. (Nicolas), Franciaország marsallja, szül. 1637 Parisban, hol atyja a' parlamenti tanácsosok dékánya vala. Egy per elintézését igazságtalannak tartván, a' törvény tanulást fegyverrel cserélte fel; lovasság közé állott 's a' lillei ostromnál XIV. Lajostól észre vétetvén, a' testörzők közt hadnagyságot nyert. Azon lépcsők, mellyekre egymás után emelkedett, mind ama' fényes tetteket mutatják, mellyeket Mastricht-, Besançon-, Senef-, Cambrai-, Valenciennes-, Saint-Omer- és Ypernnél véghez vitt. A' senefi ütközetben sebet kapván, a' nagy Condé igy ira hozzá: „Az ur megsebesitését senki nálam jobban nem fájlalja; olly keves az urhoz hasonló férjfijaink vannak, hogy ha az urat elveszt jük, igen sokat vesztünk". A' franczia király a' savoyi herczeg készületein nyughatatlankodván, hadat izent annak, 's vezéri helytartó czimmel Catinat küldetett ellene. C. a' herczeget megverte Staffardónál Aug. 18. 1690, és Marsagliánál Piemontban Oct. 4. 1693 — elfoglalta Savoyát és Piemont egy részét 's azért 1693 marsalli pálczát nyert. Midőn az elfoglalt tartományból, hol a' meghódoltattakat gyakran Louvois egyenes parancsolatja ellen is emberileg és szeliden kimélte, visszatérne, XIV. Lajos jeles megkülönböztetéssel fogadta. Flandriában hasonló munkásságot mutatott, itt 1697 megvette Atha városát. 1701 ismét az olasz seregeket vezetvén, Eugen herczeggel állott szemben: de a' császári sereg Eugen tetszésére vala hagyva, midőn C. udvari parancsolatok által korlátok közé szorittatott; e' felett a' savoyi herczegséghez sem bizhatott, 's pénzben és eleségben szükséget szenvedett. Carpinál Jul. 6 megveretvén, az Addige és Adda közt fekvő tartományból ki kelle takaradnia. A' chiarii csatában sem volt szerecsésebb, hol Villeroi vala fővezér. Midőn egy sikeretlen ostrom után seregeit öszveszedné, egy tisztnek, ki azt panaszlá, hogy az elkerülhetetlen halálnak mennek elejébe, igy felelt: „Igaz, előttünk halál, de hátunk megett szégyen". A' csapások miatt, mellyeket szenvedett 's mellyeket az udvar minden bebizonyitása mellett sem akart a' savoyi herczeg árulásának tulajdonitani, a' király kegyelméből kiesett. C., ki becsületét inkább hazájának használásban, mint fejedelme kegyelmében helyezteté, csendesen türte a' hátratétetést 's megholt St. Gratienben 1712. Bölcs vala a' szó tulajdon értelmében, vallásos keménység, udvari incselkedés nélkül, haszon

nem leső, mindég bőkezű, vig, csendes és szemes; melly változhatatlan tulajdoni miatt katonájitól „*le père de la pensée*“ nevet kapott.

Cato a' censor (Marc. Porcius), kit Priscus, vagy Sapiens és Major melléknévvel is neveznek, 232 K. e. született Tusculumban. Atyjától, ki plebejus volt, örökségül egy kis jószágot nyert a' Sabinusok földjén, mellyet önkezeivel mivelt. Ifjusága Hannibal italiai táborozásának idejére esék. Tizenhetedik évében lépett először hadi szolgálatra Fabius Maximus alatt, mikor ez Capuát vitta. Öt évvel később ugyan az alatt vitézkedett Tarentum vivásakor. Ezen városnak bevétele után megbarátkozott Nearchus nevü pythagoric. philosophussal, kitől a' bölcseségnek, mellyet már gyakorolni tanult, mélyebb titkaiba avattatott. A' háboru végeztével Cato visszatért mezei jószágára. Mivel a' törvényben jártas volt 's könnyen szólott, nap keltével a' szomszéd városokba ment, hogy tanácsadással és ügyvédéssel az őt erre megkérőknek szolgáljon. Valerius Flaccus, nemes és hatalmas polgár, ki Cato szomszédságában jószágot birt, észre vévén az ifjunak erényeit 's szép eszét, megszerette és Romába hitta, hol szerencséjét tekintete által elősegélni akarná. Keves gazdag és előkelő nemzetségek vezették akkor a' köztársaságot. Cato szegény és esmeretlen volt; de a' Demostheneséhez hasonlitott ékesenszólása, kemény 's erős charactere figyelmet gerjesztett. A' törvényszék előtt és népgyülésekben a' szónokról önmaga ejtette 's Quintilianustól feljegyzett, szép állitásával egyezőleg becsületes és az ékesenszólásban gyakorlott férjfiunak bizonyitá magát. Harminczadik évében hadi tribunus képen ment Siciliába. A' következő éven quaestorrá lőn, és ezolta közte és Scipio között olly vetélkedés, olly gyülölség támadt, mellyet halálig folytatának. Romába visszatérvén Cato, pazarlásról vádlá Scipiót, és ámbár ez a' vád alól felmentetett, Cato mindazáltal a' köz jó iránt mutatott buzgósága miatt nagy tekintetre jutott a' népnél. Aedilissége után ötödévvel praetorrá lőn és helytartó Sardiniában. Szigoru mértékletessége, egyenesszivüsége, igazságszeretete itt még inkább szembetünt, mint Romában. E' szigeten esmerkedett meg Ennius költővel, kitől görögül tanult 's kit, visszatérvén, magával vitt Romába. Végre 193-dikban K. e. Cato consullá lőn barátjával Valerius Flaccussal együtt. Egész erejéből ellenzé Oppius törvényének eltörlését, melly a' 2-dik carthagoi háboru szoros idejekor hozatott és egy latnál több aranyt, tarka öltözetet és egyéb ékesitést megtiltott az asszonyoknak; de Valerius tribunus ékesenszólásától 's a' romai hölgyek sürgető kérésétől elnyomatott. Ezután a' fellázadt Spanyolországba ment. Itt első dolga volt a' sereg részére összehalmozott eleséget Romába küldeni, ezt mondván: „A' háborunak el kell azokat tartania, kik viselik“ Ujolag szedett hadjával több izben győzött, ismét meghóditotta a' tartományt, és visszatérvén Italiába, diadalmi pompát nyert. Alig lépett le győzedelmi szekeréről, ismét fegyverbe öltözött és követte Semproniust Thraciába. Később Marius Acilius consul vezérlése alá állott, hogy Antiochus ellen csatázzon és a' háborut Thessaliába általvigye. Merész utazás által hadjainak egy részével elfoglalta a' Callidromost, a' thermopylaei szorosnak egyik legmeredekebb hegycsucsát, és igy a' csatának kimenetelét elhatározta. Ő vitte meg Romába ezen 189-dikben K. e. nyert győzedelmnek hirét. Hét évvel fkésőbben egy hatalmas ellenpárt ellenére is a' legtisztesb 's egyszermind legrettentőbb hivatalt, a' censorságot nyerte meg. Ő ezt nem kereste, hanem csak késznek ajánlotta reá magát; tiszttársaira nézve alig engedett választást, Valerius Flaccust kellett melleje adni, mert csak ezzel háritható el a' rendetlenségeket 's állithatta vissza a' régi, tiszta erkölcsöket. Rettentő keménységgel járt el hivatalában, és ámbár renszabásai által elleneket lázitott fejére, még is legnagyobb helybenhagyás kiséré azokat, és midőn letette hivatalát, meghatároztatott, hogy tiszteletére felülirással diszesitett szobor emeltessék. Ugy látszik, megtiszteltetésével nem sokat gondolt, és elébb egy valakinek, ki csudálkozott, hogy

mindeddig neki szobort nem emeltek, azt válaszolá: „Inkább akarom, azt kérdezzék, miért nem adatott Catónak szobor, mint azt, mért adatott". Mindazáltal nem szükölködék azon önérzés nélkül, melly a' nagy érdemhez illik. „Cato e ő?" szokta kérdezni, ha másnak hibáját menteni akarta. Catónak politicai élete hosszu küzdés volt. Szüntelen és keserüen vádolt másokat, és ő is épen ugy vádoltatott, de mindég feloldoztaték. Végső országos foglalatossága carthagoi követsége volt, hogy a' Carthagoiak és Massinissa király közt kiütött pert eligazitsa. Ezen utazást ugy nézik, mint Carthago feldulatásának okát; mert Cato annyira elbámula a' módon, mellyel veszte ségét Romának ezen vágytársa kipotlá, hogy azolta minden beszédjét ezen esmert szavakkal végzé: „*Praeterea censeo Carthaginem esse delendam*". Megholt visszatérte után egy évvel 147 K. e., életének 85-ik évében. Cato, ki olly takarékosan bánt a' köz jövedelemmel, nem tekintette hideg vérrel a' gazdagságot. Rabszolgájival szinte a' kegyetlenségig keményen bánt. A' földmivelést minden módon igyekezett tökéletesiteni és minden segédeszközeit pontosan esmerte. Öreg korában örömest mulatott barátjaival mezei lakásán 's az asztal örömeiben gyönyörködött. Erre irányoznak Horatius versei „*Narratur et prisci Catonis saepe mero caluisse virtus*". Házasságra kétszer lépett 's mindenik hölgyével egy egy gyermeket nemzett. Mint férj és atya egyenlően példa volt. Sokat irt, de irásai közül csak egyetlen „*De re rustica*" meradt fen. Leginkább sajnálhatni beszédjeit, mellyekről Cicero legnagyobb dicsérettel emlékezik, azután történetirását a' romai nép eredetéről, mellyre a' régi történetirók sokszor hivatkoznak.

B. L.

Cato (Marc. Porcius), ki hogy ősétől, a' censortól, megkülönböztessék, halála helyétől Uticainak neveztetik, 93 K. e. született és szülejinek halála után nagybátyjának, Livius Drususnak, házánál nevekedett. Ezért itéletét 's erős characterét korán kimutatta. Mondják, 14 esztendős korában, midőn Sylla házánál az ennek parancsából leöldöztek fejeit megpillantá, tanitójától kardot kére, hogy a' zsarlót keresztül verhesse és hazáját a' járomtól megszabadithassa. Anyai testvérével, Caepióval, ifjuságától fogva leggyengédebb barátságban élt. Cato Apollo papjának neveztetett. Tyrusi Antipaterrel, a' Stoa követőjinek egyikével, megbarátkozott 's a' Stoa tanitásaihoz egész életében hiv maradott. Nyilván először a' néptribunusok ellen lépett fel, kik a' censor Cato épitette basilicát, mivel akadályokra volt, le akarák rontani. Már ekkor azon hathatós ékesenszólással beszélt, melly által később olly rettenetessé tette magát, és megnyerte a' pert. Hadi szolgálatját a' Spartacus ellen viselt háboruban kezdé mint önvállalkozott köz vitéz, és ugy megkülönböztette magát, hogy Gellius praetor neki érdemdijt itélt, de mellyet ő el nem fogadott. Azután Macedoniába küldetett mint hadi tribunus. Hogy hivatalának ideje elmult, Asiába utazott és Athenodorus stoicus philosophust magával Romába hozta. Ezután quaestorrá lett 's ezen terhes hivatalt legnagyobb lelki esmeretességgel viselte, mivel eléggé bátor volt a' köz tiszteket zsarlásaik és erőszakoskodásaik miatt perbe idézni; ez által olly csudálást és szeretetet gerjesztett maga iránt polgártársaiban, hogy quaestorságának utolsó napján az egész népgyüléstől haza kisértetnék. Erényeinek hire mindenfelé elterjedt. Flora játékainál a' tánczosnéknak nem volt szabad addig a' bevett szokás szerént levetkezni, mig Cato el nem távozott. A' polgári nyughatatlanságok nem engedték, hogy magányába vonulhasson. Sok nagyravágyók követvén Sylla példáját, a' főhatalomra törekedtek, kiknek kölcsönös küzdései tartották csak fen a' megrongált régi polgári alkotmányt. Crassus azt vélte, pénzén megvásárolhatja a' főhatalmat; Pompejus várta, hogy neki önkényt oda ajánlják, Caesar észre nézve mind a' kettőt felmulván, egyesült velek és egyiknek gazdagságát, másiknak tekintetét önczéljaira használta. A' tanácsban, a' köztársaság egyetlen támaszában, Catulus,

Cicero, Cato voltak előkelők; Lucullus nagy tekintettel birván az általa győzdelemre vezetett hadi seregnél, maga fentarthatá a' tanácsot, ha inkább ne kiványon gazdaságságában gyönyörködni, mint a' köz jónak szolgálni. Cato távol mind ezen pártoktól a' sulyos környülállások közt belátással 's merészséggel áldozta magát a' köz dologra; de hajthatatlan characterе által gyakran ártott is annak. Uton volt mezei lakásába, hogy Metellus Nepossal találkozék, ki Romába indult keresni a' tribunusi hivatalt. Mivel ő ezt rossz embernek esmerte, azonnal visszafordult, ő is kérta a' tribunatust és Metellus Nepossal együtt elválasztatott. Ezen idő-tájban ütött ki Catilina öszveesküvése. Cato minden erejéből segélte Cicerót, a' consult, ő nevezte ezt először nyilván haza atyjának 's egy Sallustiustól fentartott szép beszédjében sürgette a' bünösök megbüntetését. Metellus Nepos javalatjának, hogy Pompejus hivassék vissza Asiából 's a' fővezérség Catilina ellen arra bizassék, ellene szegezte magát, 's ekkor csaknem elveszett a' tiszttársától és Caesartól ellene gerjesztett népzendülésben. Pompejus haza érkezte után Cato tette sikeretlenekké több izben annak nagyravágyó planumait és először mondá meg, milly következése lesz a' Crassus, Pompejus és Caesar kötötte egyezségnek. Azután, jóllehet sikeretlenül, a' campaniai mezők felosztása ellen szólt. Caesar annyira visszaélt ekkor hatalmával, hogy Catót fogságba vitetné; de a' nép zugásától kinszerittetvén, ismét szabadon kellett bocsátania. Hogy Catón kiadhassanak, véghez tudták vinni a' triumvirok, hogy Cyprusba küldessék Ptolomaeus királyt bizonyos ürügy alatt letenni. Kinszerittetett engedelmeskedni 's a' parancsot olly hiven teljesitette, hogy a' nyilvános kincstárt soha senki annyira nem gazdagitotta. Azonban nem szünt meg a' triumviroknak ellenállani. Midőn Tribonianus törvényének, melly Crassusra rendkivül való hatalmat ruházott, ellene akart dolgozni, másodizben került fogságba, hanem az egész nép követé a' fogházba, és ellenjei kénytelenittettek őt ismét elbocsátani. Kevessel azután praetorrá lett és a' megvesztegetés ellen olly törvényt hozott, melly tulajdonképen egyik pártnak sem tetszett. Crassus halála után nevekedtek a' belső háborgások, és Cato azt vélte, csak ugy lehet a' nagyobb rosszat elháritani, ha a' polgári alkotmány ellenére Pompejust egyedülvaló consulnak ajánlja, a' mi el is fogadtatott. A' következő éven nem nyerte el Cato a' consulságot, mert az arra szükséges lépéseket nem akarta megtenni. Most kiütött a' polgári háboru. Cato, ki mint propraetor Siciliában volt, Curiónak Caesar három legiójával lett oda érkeztekor Dyrrhachiumba költözött Pompejus táborához. Még reménylé hogy alkudozás által meggátolhatja a' háborut, és mikor ez még is kiütött, aggodásának jeléül gyászba öltözött. Pompejus győzvén Dyrrhachiumnál, hadi kincstárának és élésházainak őrzését Catora bizta, maga pedig vetélkedőjét üzte. Ez okból nem volt jelen Cato a' pharsalusi ütközetben, melly után seregeivel áltevezett Afrikába Cyrenébe. Itt tudá meg, hogy Pompejusnak ipja, Scipio, Mauritania királyához, Jubához ment, hol Varus nevezetes sereget gyüjtött öszve. Cato oda inditá seregeit 's éhséget, szomjnságot 's minden terhet kiállván, elért Uticához, hol a' két had egyesült. A' katonák őt kérték vezéreknek, de Cato ezt Scipiónak engedvén, csak Uticának kormányát fogadta el, mig Scipio és Labienus Caesar ellen verekednének. Cato tanácsolta nekik, késleltessék a' háborut, azok azonban ütközetbe ereszkedvén, majd egészen semmivé tétettek, és Afrika meghódolt a' győzőnek. Cato a' városban lévő tanácsosokkal magát elejénte halálig akarta védeni; de nem sokára lemondván szándékáról, elbocsátá mindazokat, kik tőle távozni akartak. Ő elszánta magát. Halála napjának előestvéjén nyugottan evett 's különbféle philosophiai tárgyakkal mulatott. Azután szobájában Platónak Phaedonját olvasgatta. Eltökélését sejtvén, kardját elrejtették. Hogy nem találta, kiáltá szolgájit és visszakéré látszó indulatlansággal, de mivel még sem hozták, haragra lobbanván, megverte szolgáját, ki csilapitani akar-

ta. A' lármára oda szaladnak fija és barátjai, rimánkodnak, hagyja abban szándékát. Fijának elejénte szemére hányta vala engedetlenségét, azután nyugodtan minden jelenlévőknek tanácsolván, hogy hódoljanak meg Caesarnak, elbocsátá őket Demetrius és Apollonides philosophusokon kivül, kiktől kérdé, ha nem tudnák e módját, mikép élhetne tovább okfejeinek megtagadása nélkül. Ezek hallgatának és könnyezve elhagyák. Ekkor nagy örömmel vevé fegyverét, ismét olvasá Phaedont, elszunnyada 's felserkenvén, a' kikötőbe küldött megtudni, ha elutaztak e mindnyájan. Sohajtva értette, hogy a' tenger háborog. Epen ismét elszunnyadt, mikor tudtára adták, hogy a' tenger csilapodik és a' kikötőben minden csendes. Megelégedettnek látszott 's alig maradt magányosan, áltdöfte magát kardjával. Oda futottak 's ájulása közben bekötözték. De magához térvén, felszaggatta a' köteléket és azonnal megholt 44 K. e. Utica lakosai pompásan eltemették 's szobrot emeltek neki. Caesar, ugy mondják, megtudván Cato halálát, felkiáltott: „Irigylem halálodat; mert irigyletted nekem élted megmentésének dicsőségét". *B. L.*

CATOPTRICA, a' tükrökről visszavetett világosságsugárokról való tudomány, egy része az alkalmaztatott mathematicának, különösen pedig az opticának.

CATS, hollandi költő, szül. Brouwershavenben 1577. Elvégezvén a' leydeni egyetemben tanulását, Orleansba méne 's törvények doctora lőn. Leydenben tanitószéket ajánlottak neki; nem fogadta el. Ellenben a' legsulyosb időszakokban fontos hivatalokat viselt. 1627 és 1631 Angliában követ, 1636 és 1651 Holland nagypensionaire volt. Az utóbb említett évben lemondott a' nyilvános szolgálatról, azonban mint követ látta még egyszer Angliát. Ezután a' Musáknak éle jószágán, mig 1660 lenni megszünt. Naivság, egyszerüség, szelid indulat és popularitas bélyegzik költeményeit. Nem vágyott ragyogni, nem csudáltatni; oktatás volt czélja Musájának; azért választá a' házi életből tárgyait. Képek feleslegét, ismétléseket, versei egyalakuságát vetik szemére; de könnyü stylusa, édes nyelve, virágzó 's termékeny phantasiája 's a' sziv és lélekre könnyen ható tiszta moral elfeledtetik e' hijányokat. Munkáji jelképek és allegoriák, életviszonyokat tárgyazó költemények, mesék, dalok, idyllák 'sat. Sokáiglani kelendőség után feledékenységbe süllyedtek; de a' mult század végén Bilderdyk és Feith ujra napfényre hozák a' nem érdemlett homályból. *bb.*

CATTANEO (Gaetano), régiségvizsgáló, Mailandban a' brerai királyi pénzgyüjteménynek igazgatója, ifjuságában képiró volt 's több ideig Romában mulatott, hol egy nagy ecsetmive, melly, későbben Mailandban is kitétetvén, kedvességet talált, arra vezette, hogy a' régiség tudományával megesmerkedjék. Leginkább magához voná a' régi pénztudomány. Ődön (Eugen) vicekirály alatt a' brerai gyüjteménynél hivatalt nyere, ugyan akkor, midőn ez a' gyüjtemény császári bőkezüséggel ápoltatott 's gyarapittatott. A' tár áltnézését, mellynek a' valóságos lajstromot meg kelle előznie, 1813-ban adta ki. („*Catalogus populor. urbium et regum, quorum numi adserv. in Museo reg. monet. mediol.*"). Mennyire haladott a' lajstrom, kijelentette Castiglione gróf illy czimü munkájához irt előbeszédjében „*Monete cufiche del Museo I. R. di Milano*" (Mail. 1820) Azonban a' tökéletes pénzesmeret szorosabban öszve vagyon kötve az antiktudomány egyébb ágaival, hogysem C. ezeket elmellőzhette volna. Ezt mutatják több külön megjelent értekezései. Jelesen az „*Eque jade. monumento antico di bronzo del museo naz. ungherese*" (Mail. 1819) 's az „*Osserv. sopra un framm. ant. di bronzo rappresentante Venere*" (Ugyan akk. ugyan ott) például szolgáhatnak e' nemben tett fáradozásairól. C. most Lombardia mivtörténeteinek kidolgozásában foglalatos.

CATTARO, erős kőfalakkal körülkeritett város Dalmatiában, hegyen épült várával, egy hasonló nevü tengeröbölnél (bocche di Cattaro). Magas hegyektől vétetik körül, annyira, hogy a' napot keves órákig lehet

benne látni. A' városnak és környékinek lakosai részszerént catholicus, részszerént görög keresztények. Cattaro 1420 a' Törököktől való féltében önkényt alája adta magát a' venetiai köztársaságnak. A' cattaroi keskeny és görbe tengerőből mentében több népes helyek feküsznek, mellyek, mint maga Cattaro is, hajókázásból, kereskedésből és halaszatból élnek. 1814 ismét austriai felsőség alá jött. Most Cattaro nevü dalmatiai kerülethez tartozik. A' városnak 2500 's a' cattaroi kerületnek 14 nsz. mf-ön 's 142 helységben 30,000 lakosa van. A' cattaroi erősség igen fontos, részszerént a' szép kikötőre, részszerént a' kereskedésre 's a' Montenegroiak, kik határaikat a' scutarii tóig 's Zentáig kiterjesztették, független tartományának politicájára való befolyására nézve (l.: Dalmátia). *L—ú.*

Cattok, (egy a' legnevezetesebb 's legvitézebb német népek közül), belső alkotmányokra nézve kevessé voltak esmeretesek a' Romaiak előtt. A' mai Hessent, Fuldát, Hanaut, Isenburgot 's Frankennek a' Saaleig fekvő nevezetes darabját magában foglaló földet, továbbá a' nassaui tartományok nagyobb részét 's Westfaliának keleti részét birták 's a' Rhenusig és Maenusig (Main) terjedt ki hatalmok. A' Hermundurokkal 's Cheruskokkal véres háborujik voltak. Caesar idejében a' Lahn mentében laktak 's közel voltak a' Rhenushoz; a' Tenctereket és Usipeteket kiszorították lakhelyekből, 's Caesar semmit sem tehetett ellenek. Drusus, a' ki előbb a' Cheruskok megtámadása által a' Cattokat barátjaivá tette, magára haragitotta őket, midőn tartományokon várakat épittetett. Megverte ugyan őket Drusus, de nem győzhette meg. A' decumati mezőkre való beütéseik 's a' Cheruskok megalázása által a' Cattok nagyok és hatalmasok lettek, mivel a' Cheruskok szövetségesei ekkor mind velek egyesültek. Az ezután következett időszakaszban hihetőképen hadakoztak Trajanussal; Marcus Aurelius alatt beütöttek Germaniába és Rhaetiába; később Didius Julianustól megverettek 's végre csak 392 jőnek elő a' historiában Markomer király alatt a' Frankokkal egyesülve. Ez idő olta eltüntek a' Cattok 's a' 8 száz. Hassi vagy Hessi név alatt jőnek ismét elő a' historiában, mivel némellyek azt állitják, hogy a' Hassusokkal összeolvadtak 's egy néppé lettek. Caesar tudósitása szerént a' Cattok tartománya 100 kerületre (*Gau*) volt felosztva, mellyek közül eszt. mindeniknek 1000 embert kellett táborba szállitani, kik a' következett esztendőben a' hátra maradtakkal, kiknek azonközben földet kellett mivelniek, felcseréltettek. Eledelek tej, sajt 's vadhus, öltözetek állatok bőre volt. Szoros értelemben vett tulajdonja senkinek sem volt, hanem a' fejedelmek, a' kik azonban nem birtak határtalan hatalommal 's népgyüléseket tartottak, osztották ki minden esztendőben a' szántó földeket és réteket a' familiák közt. (l.. Germania.) *L—ú.*

Catullus (Cajus Valerius), hires romai költő, gazdag és előkelő szüléktől 86. K. e. született Veronában (mások szerént Sirmiában, egy városkában a' Benacus tavának [Lago di Garda] félszigetén), ifju korában jött Romába, hol lelki kellemei által mind azokkal megszerettette magát, kik azon fényes időszakot dicsőiteni kezdették. Barátja volt Cicerónak, Plancusnak, Cinnának, Cornelius Neposnak, kinek később költeményeit ajánlá. E' gyüjtemény csekély ugyan, de világosan mutatja, mit adhatott volna Catullus a' költés felekezeteiben, ha a' nyomos tanulást többnek tartsa a' gyönyöröknél és utazásnál; költeményeinek egy része hihetőleg el sem jutott hozzánk. Azok becséről, mellyeket birunk, csak egy az itélet a' régieknél és ujaknál. Tibullus és Ovidius dicsérettel halmozzák, és Martialis az epigrammában magánál is elébbkelőnek vallja. Az enyelgő költeményekben, valamint az epigrammában is, ha korlátok közt marad, valóban remek. A' hősi verssel is szerencsésen élt; hires a' szép episodja Ariadnéról, melly Dido énekesét látszott buzditani. Első volt a' Romaiak közt, ki a' lyrai nemekben görög példákat sikerrel utánazott; fenmaradt négy odája sajnosan érezteti a' többiek elvesztét. Azonban sok költeményeit erkölcstelenség és fajtalanság ru-

titja. Köz vélemény, hogy 57. K. e. életének 30-ik évében holt meg. Scaliger azonban, de elég ok nélkül, 71 eszt. állitja. Munkájinak kiadásai közt a' Volpié és Döringé nevezetes. *B. L.*

CAUCHOIS-LEMAIRE (Louis Augustin Francois), lelkes franczia politicai szerző, kit üldöztetésének történetei Németországban is esmeretessé tettek. 1789 születetett Parisban, a' hol alapos esmereteket gyüjtött, 's nevelésre szentelte életét. A' restauratio után journált adott ki „Sárga törpe" czim alatt („*Nain jaune*"), a' melly ugyan constitutionalis lélekkel volt irva, de egyszersmind annyi csipőset foglalt magában, hogy 1815 a' második restauratio után elnyomatott. Ekkor kénytelen volt Parist elhagyni, a' honnét Brüsselbe ment, itt „*Nain jaune refugié*" czim alatt ada ki folyó irást, 's midőn ennek itt is meg kellett szünnie, „*Vrai libéral*" czimre keresztelé azt, melly noha sok pernek 's üldöztetésnek volt kitéve, még is egyre folytattatik gyakran változó szerkeztetők által. Cauchoist a' franczia ministerium a' belga országló szék előtt olly gyanussá tette, hogy megparancsoltatott neki még más 19 franczia szökevénnyel együtt az országból eltávozás 's Hamburgba költözés. Bátorsági katonaság által kisértetett ki az ország határából, azonban még is elillantott 's Haagba ment 's itt vendégszeretőleg fogadtatott 's bátorságba helyeztetett az őt üldöző politia ellen. Itt egy igen tüzes emlékirást készitett a' generalstatusokhoz, mellyben az ő üldöztetését ugy terjeszté elő, mint a' nemzetek törvényének megsértetését. Ez a' német-alföldi kamarákban heves fejtegetésekre nyujtott alkalmat, a' midőn Hogendorp és Dotrenge nagyon megkülönböztették magokat; azonban utoljára még is félre tétetett. Decazes ministeriuma alatt Cauchois visszatért Parisba, hol azolta több szabadlelkü folyóirásokba szorgalmasan dolgoz.

CAUDINI SZOROSOK, l. AVELLINO.

CAUSALITAS (barb. latán szó: okság), a' mai philosophusoknál nem azt teszi, a' mit a' Scholasticusoknál: valamelly ható ok munkásságát, hanem az ok és okozat között fenálló viszonyt; 's igy, mint tiszta észfogat, a' viszonyság legfőbb neméhez (categoriájához) tartozik. Ok mind az, a' mi azt teszi, hogy más valami legyen, 's ez, ha tettképen előáll, okozatnak hivatik. A' CRITICA PHILOSOPHIA (l. e.) szerént ezen észfogatot nem tapasztalás, hanem az ész eredeti munkássága által birjuk; az ész szükséges- és általányos állitása az, hogy minden a' mi van, okozva van, okának kell lennie. Ezt igy lehet röviden megmutatni. Hogy tapasztalati észképünk lehessen valamiről: erre a' puszta érzéki ötlet vagy benyomás még nem elég, hanem ez ötleteket kapcsolatba is kell hoznunk. Ezen kapcsolat következtetés által esik meg, melly előre valami általányos észkivüli (objectivus) törvényességet tesz fel, melly által az ész azon kapcsolatra kényszerittessék. Ugy de az ész csak egy módot esmer, melly által több külön álló dolgot egymással kapcsolatban gondolhat, t. i. ha azokat az ok és okozat viszonyában gondolja. Következésképp ezen viszonynak magokban a' tárgyakban kell lenniek, alapulniok; 's igy mindennek a' mi van, okának is kell lennie. E' szerént Kant csak egy, időben tetsző okságot fogad el a' tapasztalás világában, 's nem tart Hume-el, ki ezen észfogatot csupán szokásból és tapasztalásból származottnak állitja. Fichte az ok és okozat észfogatjait származtatott, öszverakó (syntheticus) észfogatoknak tartja, mellyek a' kölcsönös elhatározás (Wechselbestimmung) fenebb neme alatt állanak, 's mellyekből azokat igy vezeti le. Az „én" forrása minden valóságnak. Valóság és munkásság egy, 's az én ugyan az által, hogy maga magát teszi, mind valóságát mind munkásságát bebizonyitja. De most az én elhatároztatik, munkássága vmlamelly behatás által (Afficirtseyn) megszünik, 's ő nem cselekszik többé, hanem szenved. Hogy a' szenvedés ezen állapotjában a' valóság létszerénti (absolutus) egésze megmaradjon, szükség, hogy ugyan annyi munkásság hasson viszont; vitessék által a' nem-énbe. Csak annyiban, mennyiben általa az én szenved,

van a' nem-ennek valósága az énre nézve. Ezen együtt-tétele a' kettőnek az egyikben mindenkor munkásságot, a' másikban szenvedést 's viszonlag hoz magával, 's a' hatás synthesisének (*Synthesis der Wirksamkeit*) vagy causalitasnak neveztetik. Azt, a' minek munkásságot 's ennyiben nem szenvedést tulajdonitunk, oknak, tő-vagy gyökvalóságnak (*Urrealität*) mondhatjuk, azt pedig, a' mi szenved 's ennyiben nem cselekszik, okozotnak, munkáltnak vagy cselekedettnek (effectus) nevezhetni; melly ennyiben ama' mástól függ 's nem fővalóság. Együtt mind a' kettő: hatás, cselekvés. (*Wirkung*). Egyébiránt tagadja Fichte az időszerénti viszonyt az ok és okozat között; az ok, ugy mond, nem mint ok, hanem csak mint állomány (substantia) van időszerént elébb az okozatnál. — Mások az okság alatt nem akarnak egyebet érteni, mint az egésznek bizonyos viszonyát a' maga benlévő részeihez 's azt időszerénti határozottságtól hasonlókép függetlennek állitják. —*l*—

CAUSTICA, l. ÉTETŐK.

CAUTELA, l. ÓVAT.

CAUTERIUM, egy vas, mellyel a' fenerágott csontokat szokták kiégetni; égető vagy étető szer; fontanella. Cauterisálni, égő vassal kiégetni; fontanellát tenni.

CAUTIO, bátorságitás, bátorságnyujtás. Ez a' polgári életben gyakran megkivántatik, kivált ha valaki idegen pénzt vagy vagyont igazgat, (mint gyámatya vagy számadó tiszt), vagy ha bir ugyan valamelly jószág haszonvételi jusával, ennek substantiáját azonban bizonyos idő mulva vagy bizonyos feltételek betöltével másnak tartozik általengedni; végre ha olly hivatalra emeltetik valaki a' status által, melly sok egyes embert kisztet sajátját ő reá bizni, mint Francziaországban a' jegyzőkre. Perekben a' bizonyos lakás nélkül szükölködő vádolók tartoznak bátorságot nyujtani. Lehet pedig bátorságot nyujtani kész pénz letétele, fekvő vagy ingó jószág elzálogitása és kezesség által. A' szegények csupán hitek letételével nyujtnak bátorságot, a' mit hites bátorságnyujtásnak nevezünk.

CAVALCANTI (Guido), még Dante előtt feltünt jeles olasz költő és philosophus, florenczi régi házból szül. 1230 vagy 40 körül. Ifju korában S. Jago di Compestellába szarándoklásakor Toulouseban egy Mandetta nevü szép leány szerelemre téritvén elméjét imádságokról, ahhoz sonettókat 's canzonékat költe, a' mikben indulatja kiömlését az a' poëtai világ is buzditotta, mellyet akkor a' provençali költők Toulouseban támasztottak. Megjegyzésre méltó, hogy ő nem görög, nem római nyomokba lépvén, hanem tulajdon keble 's kora szellemében, andalgó melancholiával derengett elő, melly tónt már a' keresztény világ szüle 's romanticaivá fejtett ki. 1266-ban leányát vévén el Farinata degli Ubertinek, a' Ghibellinek fejének, ő is e' mellett harczolt 's pedig olly hevesen, hogy Corso Donati, a' Guelfek feje, Cavalcantit alattomosan törekedék meggyilkoltatni. Felbosszonkodék erre 's nyilván támadta meg Donatit, de futnia kellett és sebbe esett. A' Florencziak megunták végre a' két párt veszekedésit 's hogy városokat megmentsék vérengzéseiktől, mind a' két felekezetet számkivetették. Cavalcantinak az egészségtelen Sarzanába kelle bujdosni. Betegen szabadulván haza, megholt 1300-ban vagy 1301-ben. Danténál jóval idősebb volt, azonban ez barátjának emliti. „*Purgatoriuma*" 11-dik énekében azt mondja róla, hogy Guinicellitől, egy még régibb költőtől, a' nyelv díját elnyeri. „*Infernoja*" 10-dik énekében ugy találja a' pokol tüzes városában mint Epicureust; Boccaccio azt beszélé róla, hogy gyakran félre vonulván gondolkodásaiban 's Epicurus vélekedésén lévén, azt hitték felőle, annak kikutatásán töri fejét, hogy nincs Isten. Hires canzonéja: „*Donna mi prega, perchio voglia dire*," a' szerelem theoriájáról szól 's abban metaphysicáskodik. Versei mind e' gyüjteményben találhatók: „*Sonetti e Canzoni di diversi antichi autori toscani.*" (Firenze 1527 és Velen-

czében 1532 's több álnyomtatásokban). Életéről bővebben lásd: „*Vite d' illustri Fiorentini da Conte Mazzuchelli.*“ *Döbrentei Gábor.*

Cavalletta (hibásan Cabaletta is), a' mai olasz énekes játéki muzsika szerént az ariában vagy cavatinában valamelly kedves és szökdelő themát jelent, melly közönségesen annak utolsó részében $^2/_4$ tactussal jő elő. Rossini cavatinájinak főkecsét az illyen cavalletták teszik, ezeket pedig egy két ollyan tactussal előzi meg, mellyekben az összhangzatot, (többnyire staccato, pattogtatva) csak a' hurós szerszámok adják. *J.*

Cavanilles (Antal József), spanyol pap és hires füvész, született 1745 Valenciában; megholt Madridban 1804. Első oktatását születése helyén nyerte a' Jesuitáknál 's később az odavaló universitasban philosophiát 's theologiát tanult. Az ő 's barátjának, Muñoznak, tanácsára a' nyilvános oktatásra Condillac 's Muschenbroeck munkáji használtattak, 's a' mathematica sokkal nagyobb buzgalommal tanittaték, mint eddig. Cavanilles apát philosophiát tanitott Murciában, midőn az infantadoi herczeg 's parisi követ gyermekeinek nevelésére kiválasztatott. Ezekkel 1777 oda ment 's ezen fővárosban tizenkét esztendeig maradott, hol többféle tudományokkal, különösen pedig a' botanicával foglalatoskodott. Legelőször jegyzeteket adott ki a' Spanyolországról szóló czikkelyről az uj encyclopaediában, mellyben valódi hazafiui buzgalommal csaknem mindég meglett dolgokkal czáfolja meg a' szerző merész vagy hamis állitmányait. A' következett esztendőben egy nagy botanicai munkát kezdett el illy czim alatt: „*Monadelphiae classis dissertationes decem.*“ (Paris 1785, 89, Madrid 1790. 4-o, rézképekkel). A' botanicusok csudálkoznak azon pontosságon 's éles elmén, mellyek ezen munkát kijelelik. Ezen sereg minden nemeinek leirását feltalálhatni abban, mellyek közt sok ujak voltak, 's 297 réztáblát, mellyekhez ő maga adta a' rajzolatokat. Hazájába visszatérte után azon szép munkát kezdé el Cavanilles, mellyet következendő czim alatt adott ki: „*Icones et descriptiones plantarum, quae aut sponte in Hispania crescunt, aut in hortis hospitantur*“ (Madrid 1791-99, 6 vol. in fol.). Ezen 601 réztáblával felékesitett munkában igen sok uj nemek 's még sokkal több fajok foglaltatnak részént Spanyolországból, részént Amerikából, Indiából és Uj-Hollandiából. Épen ezen munkával foglalatoskodott C., midőn a' kormánytól azt a' parancsolatot kapta, hogy Spanyolországot utazza be 's vizsgálja meg ezen tartomány plántájit. Cavanilles a' valenciai királyságon kezdé utját. Azonban nem állapodván meg a' növevényeknél, igen sok szemléleteket tett ő ezen megyében mineralogiai, geographiai és földmivelési tekintetben, mellyek a' király költségén ezen czim alatt jelentek meg: *Observaciones sobre la historia natural, geographia, agricultura, poblacion etc. del reyno de Valencia.* (Madrid 1795-97, 2 Vol. in fol. rézképekkel a' szerző rajzolatjai után.) Ezen munkában mindenütt ugy mutatkozik C., mint szoros figyelő, tudós physicus és buzgó hazafi. Vannak még ő töle több interessans 's azok közt némelly polemicus irományok is. Egy „*Hortus regius Madridensis*“ kiadásával foglalatoskodott, midőn a' halál hasznos munkásságának véget vetett. Thunberg az ő tiszteletére egy nemet cavanillának nevezett. *A. B. P.*

Cavata, Cavatina, a' muzsikában egy könnyebb 's az ariánál kevesbbé kidolgozott éneket jelent. Innen nincs is második főrésze, mint az ariának 's gyakorta beszélő dallal kapcsoltatik öszve. Mozgása közönségesen mérséklett, $^2/_4$ tactusu. Kecses, tetsző hangzat 's tiszta harmonia tulajdonja. Rossini aria helyett gyakran használta. *J.*

Cavendish (Henry), szül. 1733, a' devonshirei herczeg második fija volt, 's mint ollyan elejénte nagyon középszerü vagyonnal birt. A' helyett hogy magát a' hivataloknak szentelte volna, mellyekre születésénél fogva jusa volt, egyedül a' tudományokkal foglalatoskodott 's azon tudósok közt, kik legtöbbet tettek az uj chemiában való előme-

netelekre, kijelelt helyet szerzett magának. Először a' viztárgyszesznek különös sajátságait analysálta 's előadta azon tulajdonságokat, mellyek azt az atmosphaerai levegőtől megkülönböztetik. Neki köszönjük a' viz összetételéről való fontos felfedezést. Már Sheele észre vette, hogy ha bizonyos mennyiségü oxygent két annyi mennyiségü hydrogennel öszvevegyitnek, ez a' vegyület darranással (explosióval) ég el, a' nélkül, hogy valami látható maradékot hagyna maga után. Ezt a' tanuságos próbatételt ismételte Cavendish, de az őt kijelelő pontossággal. Bezárta t. i. mind a' két gáznemet illendőleg száraz föld edényekbe, hogy megégések residuuma el ne távozhassék, 's ugy találta, hogy ez a' residuum viz, mellynek sulya megfelelt a' két levegőnem sulyának. Lavoisier később tökéletesen bebizonyitotta ezt a' resultatumot. Ugyan ez a' pontosság szelleme a' próbatételekben vezeté Cavendisht egy más felfedezésre, mellyet Priestley elszalasztott. Ez észre vette, hogy ha az ember bizonyos massáju atmosphaerai levegőt egy csőbe bezár, mellyen folyvást electricus szikrákat vezet keresztül, a' levegő massájából veszit, 's e' mellett bizonyos savany áll elő, melly néhány csepp a' csőbe vitt lakmustincturát veresre fest; de ezen próbatételt nem vitte tovább. Cavendish, ki azt ismétlette, étető-lugsó-olvadékot zárt a' csőbe, melly a' savanyat megemésztette, 's megmutatta, hogy az a' savany salétromsavany. A' csőben a' próbatétel után fenmaradt levegő analysiséből kijött, hogy belőle épen annyi sulyu savanytárgy és fojtó tárgy veszett el, mint a' mennyit az előállott savany nyomott. Könnyen meghatározta a' fojtó tárgynak a' savanytárgyhoz való irányát, melly 2: 4 3/4 volt. Valóban ugy találtatott, hogy ha mind a' két, illendőleg tiszta gáznemek ezen irányban öszvevegyittettek 's electricus szikrák vitettek keresztül, a' vegyület egészen eltünt; melly által az ő felfedezése tökéletesen bebizonyositatott. Cavendish a' physicában is épen olly pontossággal jelelte ki magát a' próbatételekben. A' magasb geometriában is alapos esmeretekkel birt, mellyeket szerencsével használt földünk golyója középtömöttségének meghatározásában. 5 és 1/3-szor találta ő azt tömöttebbnek a' viznél; 's ez a' resultatum keveset különbözik attól, mellyett Maskelyne más uton talált fel. A' londoni királyi társaság köz társnak választá őt 's 1803 a' francz. nemzeti institutum egyiknek nevezé ki nyolcz külföldi tagja közül. Cavendish akkor hihetőleg leggazdagabb volt a' tudósok 's legtudósabb a' gazdagok között. Anyjának egy bátyja 1773 olly vagyonnak tette őt örökösévé, melly esztendőnként mintegy 80,000 tallér jövedelmet hozott be. Ezen szerencsefordulat az ő characterében 's szokásaiban semmi változást nem tett. Önmagára nézve rendszabásos és a' legnagyobb mértékben egyszerü, a' tudományokra 's titkos jótéteményekre nézve pedig igazán királyi nagylelkü volt. Nagy és igen jól kiválogatott könyvtára a' tudósoknak szabad használás végett nyitva állott. Megholt Londonban 1810 és több mint 7 millio tallérnyi értéket hagyott maga után. Irásai értekezésekből állanak, mellyek a' „Philosophical transactions"-ekben találtatnak. Mindnyájokat éles belátás, pontosság és hüség jeleli ki, 's a' magok nemében mustra gyanánt tekintethetnek. *A. B. S.*

Caxton (William), Anglia Guttenbergje, szül. 1410 a' kenti grófságban. Londonban kereskedést tanult; a' londoni kereskedők egyesülete mint factorát Hollandba 's Flandriába küldé; és egyike volt azon követeknek, kiket IV. Eduard 1464 meghatalmazott a' Jó Filep burgundi herczeggel kötött kereskedési egyezés meghosszabbitására 's megerősitésére. Ezen fényes 's mivelt udvarnál tartózkodása közben felszólitá Margaretha, yorki herczegasszony, Merész Károly hitvese, fordittaná angolra Raoul Lefevre „*Recueil des histoires des Troyes*" czimü, akkor igen kedvelt regegyüjteményét. C. ezt meg tevé 's a' könyv nyomtatását is magára vállalván, ezt 1471-ben Kölnben szerencsésen elvégzette. Angol nyelven ez az első nyomtatvány, 's C-t annyira neki buzdi-

tá első szerencséje, hogy minden nyomtató műszert beszerezvén, Londonban, a' westminsteri apátságban, az első angol nyomtató műhelyt megnyitá. 1474-ben jelent meg tőle az első könyv, mellyet angol földön nyomtattak: „*The game and playe of the chesse*“ (fol.), mellyet C. francziából forditott, eredetiképp Cessoli Jakab latán nyelven irt munkája. Ez után C. egész 1491-ig, halála évéig, folyvást forditott és nyomtatott. De, bár melly nagy érdeme a' nyomtatás terjesztésére nézve hazájában, őt és munkáit az akkori sokkal jelesebb nyomtatókkal és nyomtatványokkal egybehasonlitani nem lehet. Papirosa és tintája (festéke) jó, de goth betüji — gömbölyükkel vagy is romaiakkal ő soha sem élt — iz-és disztelenek, 's azon rut fametszetek, mellyeket nyomtatásaihoz ragaszta, ezeket még inkább disztelenitik. Pergamenre nem nyomtatott, legalább ennek nem akadt nyoma. Melly becsben állanak az angol kedvelőknél nyomtatványai, kitetszik abból, hogy Devonshire herczeg elébb emlitett munkájának „*Recueil des histoires des Troyes*“ (1471), egyik hijányos példányát a' roxburghi árverésen 1000 guineán vette meg. —*l*—

Cayenne. 1. Guiana.

Caylus (Anne Claude Philippe de Tubiéres etc. gróf), archaeologus, szül. Parisban Oct. 31. 1692. A' spanyol öröklési háboruban a' franczia seregnél szolgált 's obersteri rangra emelkedett. Béke lévén, 1713—15 Olaszországban, 1515—17 napkeleten utazott. Haza térvén az utóbb emlitett évben, kizárólag a' mivészetek- és régiségekkel foglalatoskodott. 1731 a' képiróacademia, 1742 a' felülirások academiája vette fel tagjai sorába, 's C. mind a' kettőnek számára szorgalmasan dolgozott, mig Sept. 5. 1765 a' halál véget nem vete munkás életének. Ambár nem tagadhatni, hogy a' régi irókat gyakran felreérté, a' mivészetek és régiségek körében szerzett érdemei mind a' mellett tetemesek. Számos irásai közül becsesbjeik sorába tartozik: „*Recueil d' antiquités égyptiennes*“ (Paris 1752—67, 7 köt.) számos rezekkel, mellyek drága gyüjteményének antikjait ábrázolják. A' felülirások academiája gyüjteményét történeti 's régiségi tárgyakról irt 45 étekezéssel bővitette. Jeles chemiai esmeretekkel birván, azon szereket törekedék kimódolni, mellyekkel az encausticus és viaszfestésben éltek a' régiek, 's „*Mémoire sur la peinture à l' encaustique et sur la peinture à la cire*“ (Paris 1755) munkájában adá ki észrevételeit. Maradtak tőle románok, nem különben egyéb tréfás tárgyu iratok. C. szorgalmas és ügyes rézmetsző is volt; a' többek közt 200 lapot ada ki a' királyi cabinet legszebb rajzolati után; egy fejgyüjteményt Rubens és van Dyk után; meg egyet characterfejek- és különféle caricaturákból, Leonardo da Vinci, 's több lapokat Leydeni Lukács, Dürer Albert 's m. után. — Anyja, szül. de Villette Marthe Marguerite, egy kisded, de érdekes munkáról „*Mes souvenirs*“ esmeretes. *bb.*

Cazotte (Jaques), stylusa könnyüsége- 's forgonyságáról esmert franczia iró, szül. Dijonban 1720, a' Jesuitáknál tanult 's 1749 mint ellenőr (controlleur) Martinique-re ment. 1759 sokat hatott munkássága az Angolok St. Pierre erőssége ellen intézett támadásának megsemmitésére. De romlatag egészsége Francziaországba visszamenni kényteté, hol testvére hagyta örökségét áltvévén, mint tengerhad főbiztosa lemondott a' szolgálatról. Martiniquei birtokait pater Lavalettenek, ki a' Jesuiták missiójának priora volt, mind eladta, 's ez a' váltóleveleket szerzetéhez intézte; de a' szerzet Lavalettenek rongált környülményi miatt vonakodott kifizetni azokat, 's C. 50,000 tallért vesztett. Kénytelen volt hajdani tanitója ellen törvényszék elejébe állni; 's ezen pert tekinthetni nemikép mind azon perek forrássául, mellyek később a' Jesuiták ellen támadtak. Vidám kedve 's nyiltsága, eleven 's vonzó társalkodása 's azon képessége, mellynél fogva magát ügyesen tudta szabni társaihoz, közönségesen megkedvelteték. Prosában irt „*Olivier*“ czimü hőskölteményét 1763 adta ki,

1771—72 irta a' „*Diable amoureux*“ és „*Lord impromtu*“-t 's később „*Oevres morales et badines*“-eit, mellyeket javalattal olvastak. Gazdag bennek a' képzelem, nagy a' stylus könnyüsége 's a' regélésmód könnyü és természetes. De Pasqualis egy tanitványának ösztönzésére az ő alapitotta szerzetbe állt. Mindjárt elejénte kabbalai álmokba tévelyedett. Egy Dom Chavis nevü arab barát segélyével az arab regék forditásával foglalatoskodott, mellyek 4 kötetnyi gyüjteménye az „Ezer egy éjtszaka“ folytatását 's a' „*Cabinet des fées*“ gyüjteménynek 37—40 köt. teszi. Dom Chavis félfranczia félolasz nyelven rajzolá elejébe ezen regék contenrait, 's a' 70 eszt. öreg éjfél idején, a' társaságokból, mellyeket látogatni szokott, hazatértekor, foga tollat, szabad reptet engede képzelmének 's reggeli 4—5 óráig is eldolgoza; ekkép a' munka két tél alatt elkészült. Nevezetes példája csak nem megfoghatlan könnyüségének a' dolgozásban „*Les sabots*“ (a' fasaruk, mussikája Rameautól) czimü opera buffája, melly egy éjnek mive. A' revolutio kitörtekor a' hol lehetett, ellene dolgoza. Midőn az 1792-ki 10 Aug. szerzőji Ponteau (a' civilliste akkori titoknokja) barátjával vitt revolutio elleni levelezését felfedezték, C. Ersébet nevü leányával együtt az apátság fogházába került. A' szörnyü Septembernapok őt is a' gyilkosok kezére juttaták; leánya rábornlt 's hősileg védte testével ősz atyját. Elejté ennek láttára vasát a' gonoszság, 's szabadon bocsáttattak mind ketten. De C.-t még azon hónap 25 ujra tömlöczbe vetették 's halált mondtak fejére. Midőn a' vérpadra lépett, erős hangon szóla a' sokasághoz: „Meghalok, a' mint éltem, Istenemnek, királyomnak hive!“

bb.

Cazwini (Zacharia ben Mahomed), egy arab természetvizsgáló, napkelet Plinіusa; törvénytudók familiájából származott, melly eredetét Anas ben Malektől, Mahomednek egy társától, hozta le, 's Cazwinban Persiának egy városában telepedett le. Innen ezen irónak melléknevе, melly alatt hiressé lett, Életkörnyülményiből csak annyit tudunk, hogy wacithi és hillahi cadi volt, 's hogy a' hegira 682-dik esztendejében (1283) holt meg. Legfontosb munkája természethistoriája ezen czim alatt: „A' természet csudáji és a' teremtett dolgok sajátságai.“ Áll az előbeszédből, négy bevezetésből és két főrészből, mellyeknek egyike az ég tárgyairól, másika a' föld dolgairól beszél. Amabból adta ki Ideler csillagképeiről való fejezetét, emebből töredékek találtatnak Bochart Hierosoiconjában, Ouseley „Oriental Collections“-ében, Wahl, Jahn és Sacy arab chrestomathiájikban. Cazwini szándéka az volt, hogy mint Plinius az egész természet csudáji rajzolja. Munkája, mint Plinius természethistoriája, mindent magában foglal, tömött rövidségben, a' mit az ő koráig irtak; de olly nagy vonásokban 's olly sajátsággal adva elő, hogy többet ér, mint az eredeti munkák nagy része, mellyek azon tárgyakról értekeznek. Van annak egy megröviditett persa forditása is. *A. B. P.*

Ceba. Igy nevezi egy történetesmereti bizonyság nélkül való vélekedés Magyarország első nádorispányát Sz. István király alatt. *F. P.*

Cebes, a' thebai, tanitványa vala Socratesnek. Ennek közbenjárására kiváltá a' rabszolgaságból Phaedont, kit ura buja indulatjának eszközévé tett, 's igy az ifjut, lelke kötelékeit is megoldván, a' bölcseség utjára vezeté. Közelebb tudósitásaink Cebes életéről nincsenek. Munkáji közül három dialogusi formában irottnak czimei jutottak el hozzánk. „*Hebdome*“ „*Phrynichus*“ és „*Pynax*, vagy a' kép“. Ez utóbbi czim alatt köz kézen forog egy allegoriai elbeszélés, Prodicus Herculese tonjában, mellynek irójáról sokat nyomozódtak és vetekedtek a' tudósok. Nagyobb része ezeknek mind belső, mind külső nyomok után azt véli, hogy egy később Cebes, vagy a' thebai Cebes neve alatt egy 2-dik századbeli esmeretlen stoicus philosophus a' munka szerzője. A' tudományok feléledése olta számtalanszor kiadták ezen lelkes, elmés, mulattató könyvet, majd magán, majd Theognissel, Epictettel, Pythagorassal 's t. m. együtt. Nagyobb kiadásai közül megnevezzük a' Schweighäuserét (Sras-

burg 1806). Oskolák számára kiadta Thieme (Berlin 1810) 's Büchling, tetemes javitásokkal Grosse-tól, (Meissen 1813). Magyarra forditotta ifj. Kis János.

Cecil (William, Burleigh báro), VI. Eduard és Ersébet alatt statustitoknok, azután Anglia nagykincstárnokja, szül. 1520. Londonban tanult 's egy vallási vetekedésben mutatott ügyessége által megnyerte VIII. Henrik teljes tetszését, 's ekképen korán nyilt meg előtte a' legfényesb pálya. VI. Eduard országlása kezdetében lépett Cecil a' status szolgálatjába. Midőn a' somerseti herczeg 1547 az ország protectorává lett, esedező levelek mesterévé (*maître des requêtes*) nevezé ki őt 's elvivé magával a' skot hábornba. Visszatértekor statustitoknokká nevezé 1548. Megbukván a' protector a' következett esztendőben, a' herczeg egyéb követőjivel együtt Cecil sem menekedett meg a' fogságtól. Azonban három hónap mulva visszanyeré szabadságát 's az akkor mindenható northumberlandi herczeg által esztehetségei miatt visszaállittaték elébbi hivatalába. Kevessel azután lovag lőn 's tagja a' titkos tanácsnak. Az egymással ellenségeskedő udvari felekezetek közepette szüntelen csak hivatala kötelességeivel foglalatoskodott. Midőn Eduard azon irományt, mellyben Gray Joannát koronaörökösnek jelenté, neki, mint titkos tanácsnoknak, aláirás végett elejébe terjeszté, vonakodott többet tenni annak ellenjegyzésénél. Szintolly kevessé birhatá őt ezen fejedelem halála után herczeg Northumberland arra, hogy proclamatiót készitsen Gray Joanna mellett vagy körlevelet, mellyben annak jusa bebizonyittatnék, Maria pedig mint korcs adatnék elő. Ekkor fogolyként tartattak a' titkos tanács tagjai a' Towerben. Cecil használá a' herczeg távollétét 's kiszabaditá őket. A' kiszabadultaknak legnagyobb része Maria mellé állott, 's némellyek még azon este elmentek hozzá; Cecil más nap ment oda, 's noha igyekeztek Maiát ellene felingerelni, még is jól fogadtatott. Mind a' mellett letevé hivatalait; de a' ministerekkel jó egyetértésben élt 's a' lincolni grófságban, a' hol született, kétszer választatá magát parlamenti tagnak. Itt erőt és szabad lelket fejtett ki ritka munkássággal 's belátással egybekötve, mi által tetemes befolyást szerzett magának a' tanácskozásokba, Ersébet herczegasszonnyal titkon levelezett 's olly tudósitásokat közle vele, mellyek ennek criticus helyezetében felette fontosak voltak. Midőn ez a' fejedelemasszony 1558 a' királyi székre lépett, a' titkos tanács tagjává nevezé őt és statustitoknokká. Ezentul legmunkásabb részt vett az angol egyházi jobbitásokban 's a' status minden ügyében. Az a' kedvezés és tekintet, mellyben a' királynénál állott, hatalmas ellenségeket gerjesztett ellene, 's legveszedelmesebb volt azok közt gróf Leicester, Ersébet kedveltje. Cecil bölcs rendelései hirtelen elnyomák a' norfolki herczeg lázadását Anglia éjszaki részében. Az ő nézete szerént veszedelemben forgott Ersébet bátorsága, mig Skotország királyi székén Stuart Maria ült. Midőn belső nyughatatlanságok, mellyekben köz vélemény szerént Burleighnek is része vott, reábirák e' fejedelemasszonyt, Angliában keresni menedéket, ő tanácslá Ersébetnek, azt fogva tartani, 's Babington öszvecsküvése után ő sürgeté leginkább a' fogoly királyné perét. A' szerencsétlen Maria kivégeztetése után elvoná tőle Ersébet egy ideig kedvezését. Azonban C. ismét visszanyeré elébbi befolyását, midőn Filep győzhetetlen seregével fenyegetné Angliát 1588. C. ekkor védelmezési planumot készitett 's már halálos ágyában irá alá az — Angliára nézve felette hasznos — békekötést Spanyolországgal, melly után megholt 1598. Cecil finom erkölcsü, kedveltető viseletü, ritka ébrenségü 's bámulatra méltó munkásságu ember volt 's szerfelett tudott magán uralkodni. Polgári élete egyáltalján szeplőtlen volt. Munkakörét általtá világosan 's hiven követte azon rendszert, melly Ersébet characterével is megegyezett, hogy hazája békeségét az idegen udvaroknál folytatott alkudozások sőt

fondorkadások által is fentarthassa. Kormánytárgyu irományainak egy része megjelent nyomtatásban. *Zs. G.*

Cecrops, az atticai ország fundálója a' Görögöknél, ki Krisztus születése előtt 1400 esztendővel Egyiptomból egy gyarmatot vitt azon tartományba, annak vad lakosait a' vallás első kezdeteire tanitotta 's a' társaságos élet hasznaival megesmertette, az utóbb olly hiressé lett Athene városának fundamentumot vetett 's még azonkivül 11 helységet épitett, mellyeknek lakosait a' földmivelésre is megtanitotta. Ő plántált ezen vidéken olajfát is elsőben 's azt Minervának, Athene védistennéjének szentelte. Ő tette uj hazájában esmeretessé a' hajókázás mesterségét is 's az által a' kereskedést elkezdette. 50 esztendeig tartó uralkodás után holt meg 's Minerva templomában sirjel emeltetett számára, emlékezete eleven fentartásául, 's az égi jegyek között a' vizöntő szenteltetett nekie. (Vö. Attica.) — Mások szerént Cecrops egy egyiptomi saisbeli papgyarmatnak collectiv neve volt, melly phoeniciai hajókon vándorla be földmiveseivel. *K J.*

Cefalonia, legnagyobb a' ioniai tenger szigetei között. Morea félszigetének nyug. oldalán 's a' Golfo di Patrasso torkolatjánál fekszik 17 $^{1}/_{4}$ n.sz. mf. 63,200 lak., kik derék tengeri hajósok 400 tulajdon hajóval. 203 helysége, 3 kikötője, igen alkalmatos vasmacska lehányó helyei és öblei vannak. Cefalonia hegyes, de igen termékeny; szelid éghajlatja van. A' rózsák 's szekfük télen is diszlenek benne. A' szigetet gyakran rongálják a' földindulások. Termései: gabona, bor, mellyből mintegy 50,000 's olaj, mellyből 25,000 hordónyi vitetik ki, apró szőlő, mellyből 6 mil. fontot a' külföld emészt meg, pamut (100,000 font), selyem, orvosi füvek, zsálya, rozmarin 's déli gyümölcsök; ellenben gabonát és hust Moreából szereznek a' lakosok. Cefalonia vagy Argostoli nevü fővárosának jó kikötője van. A' sziget 1797-ig Velenczéé volt. Az emlitett eszt. a' Francziák foglalták el. 1815 olta a' ioniai szigetek köztársaságához tartozik. L. Napier „*Statistical account of the isl. of Ceful nia*“ (London, 1824). *L—ú.*

Celano, a' Harpyák egyike. (L. Harpyák).

Celebes, egy a' Sunda szigetek közül Déli-Asiában. Borneotól kel. a' dél. sz. 5° 30′-tól az é. sz. 1° 30′-ig és k. h. 135° 56′ — 141° 20′ közt, 2558 nsz. mf. nagy, 3 mil. különbféle nemzetségekből álló lakossal, kik közt délen a' Bonlak vagy Buginesek és Macassarok legesmeretesebbek. A' szigeten, mellynek belsője kevessé esmeretes 's mellynek keleti partja Celebesnek, a' nyug. pedig Mecassarnak neveztetik, éjszakról délnek a' Bonthain láncza megyen keresztül, mellynek két oldalán két ellenkező esztendőrész uralkodik. Folyóji többnyire parti folyók 's igen sebesek. Rendesen fuvó tengeri és éjszaki szelek hüsitik valamennyire igen hév levegőjét. Földje, kiváltképen alacsonyabb partjain, igen termékeny; mindég zöldelő hegyek váltják fel egymást. Termései: gyémánt, arany, réz, czin, déli gyümölcsök, pamut, pálma, kokosfa, ében-, szapani- és szandelfa, bambusnád, mangnes, görög dinnye, bananas, arekadió, betel, ris, bors, kámfor, opium, vad és szelid állatok, legszebb papagájok, méhek, megehető madárfészkek, gyöngy, kigyók, krokodillusok, mellyek isten gyanánt imádtatnak, 'sat. A' Hollandiakra nézve igen nevezetes ezen szigetnek birása, nem annyira a' kereskedésre nézve, mivel az őrizet nagyobb költségeket kiván mint a' mennyi a' jövedelem, hanem kivátképen azért, mivel Celebes a' molukki szigetek kulcsa 's nagyobbára ezek Celebesből kapnak rist 's élelmet. A' kormányozó lakhelye a' rotterdami erősség, mellynek szomszédságában fekszik Vlaardingen, nagy mezőváros és kereskedő hely, hollandi, chinai és macassar lakosaival azon a' helyen, a' hol valaha Macassar, a' sziget délnyug. tájékának fővárosa, állott. A' Hollandiak alatt lévő éjszak-kel. birtokok nem formálnak tulajdon kormányszéket, hanem Ternate szigetének kormánya alatt vannak. *L—ú.*

CELLAMARE (Antonio Giudice, duca di Giovenazzo, fejedelem), Nápolyban szül. 1657 és spanyolországi II. Károly udvarában nevelteték. Jelen volt több táborozásban, Spanyolország zászlója alatt részt vett a' spanyol öröklési háboruban, mig 1707 a' császáriak fogságába esett, kik őt Mailandban tartották. Kicserélttetése után visszatért Spanyolországba, a' hol cabinetminister lett, 1715 pedig rendkivüles követnek neveztetett ki a' franczia udvarhoz. Itt főeszköze lőn Alberoni törekedésének 's lelke egy öszveesküvésnek az országló, Orleansi Filep, ellen, melly ezt vendégség alkalmával elfogni, az ország rendjeit öszvehini 's ezek által V. Filepet országlóvá tenni szándékozott, a' ki azután, mint Franczia- és Spanyolországok ura, szerfelett hatalmas lett volna. C. még várakozék udvarának utolsó parancsaira, midőn szándéka felfedeztetett, 's az ő felfogott leveleiből az öszveesküvés minden részvevőji kitudattak. Őt elfogták 's őrizet alatt vezették a' spanyol határszélekre. Erre a' madridi udvar Ó-Castilia főkapitányává tevé, melly méltóságban 1733 holt meg Sevillában.

CELLARIUS (Kristóf), egyike a' 17-dik század legtudósb philologusainak, 1638-b. született Schmalkaldenban, hol atyja superintendens volt. Eredeti neveket *Kellner* már ősei Cellariusra változtatták. Tanulását különbféle német universitasokban végezvén, 30-dik évében tanitónak neveztetett Weissenfelsben. 1673 Weimarb., később Zeitzb. és Merseburgban oskolaigazgatóvá, végre Halléban az ékesenszólásnak és történettudománynak tanitójává lett és itt 1707-ben megholt. Tudós jegyzésekkel és pontos lajstromokkal sok régi irókat bocsátott közre, mint Ciceronak és Pliniusnak leveleit, Cornelius Nepost, Curtiust, Eutropiust, Sextus Rufust, Vellejus Paterculust, a' 12 régi panegyristát, Minucius Felixet, Silius Italicust 'sat. Önmunkáji a' régi történetet és földirást, romai régiségeket és latán nyelvet érdeklik. *B. L.*

CELLINI (Benvenuto), olasz aranymives, szobrász, folyóbeszédü iró, 1500 született Florenczben 's ott holt meg Feb. 1570. Mi volt, mit tett, ő maga beszéli el teljes őszinteséggel önéletirásában, mellyet olaszul irt (nem deákul, a' hogy a' német Conv. Lex. mondja), vagy inkább ő maga, tulajdon kezével, csak elejét kezdette már 58 évében irni; a' többit pedig egy 14 esztendős gyermeknek munkája közben dictálta. Baretti, Tiraboschi, Parini, Carpani, olasz irók, szólanak ez önéletirásáról. Ebből itéli meg Baretti igy: Ollyannak festi magát, a' millyennek hitte, bátornak, mint egy franczia granatéros, bosszuállónak, mint egy vipera; babonás, makacs volt vallomása szerént, együtt terécselő czimboráji iránt figyelemmel, de szelid barátság érzése benne keves volt; inkább fajtalan, mint tiszta életü, irigy és roszlelkü, dicsekedő. 'S mind ezt egész hősi érzettel rakja magára, mert azt hivé belsejében, hogy az sokerejüség, hogy ő bölcs, vigyázó és eszes. De épeu ezen ferde pongyolasága érdekel, mivél a' romai, florenczi 's parisi udvar személyeit is hiven ugy festi, a' mint azok ő előtte, mint hozzájok béjáró mivész előtt, apró házi környülállásaikban is gond nélkül fecsegtek, cselekedtek. Tiraboschi ezt mondja Vasari szavaival: Csudálni kell, hogy a' ki annyi aprólékos miven a' legkisebb kicsinységig olly csinnal, pontossággal tuda ügyesen babrálni, miként tudott nagyban is olly tökéletesen alkotni. Illyen Perseus Medusa fejével, melly ma is ékesiti Florenczben a' vásárpiaczot, 's egy Kristus a' Petti palotája kápolnájában. 'S ezek mellett pénzekhez és medagliákhoz a' legszebb véseteket adta nyomásokra. Parini igy szól felőle: Ez a' nagyhirü mivész és a' során tul kalandozott lángész ezen munkájiban: *Due trattati, uno intorno alle otto principali arti dell' oreficeria l' altro in materia dell' arte della scultura*" mellynek legjobb kiadása az 1731-beli, temérdek olasz szavait adja mivészségének 's azokon kivül utasitásai abban a' legértelmesebbek. Leginkább bámulni kell pedig, mint festi egykét szóval az arczot, indulatot, veralkatot. Carpani ezt emliti: Ez a' sokeszü, merész képzelő erejü

ember soha nem tanult grammaticát, olly idiotismusokkal, olly rendetlenségekkel ir, mint a' millyennel idejében Florencz és Roma alrendü emberei beszéltek. Stylusa szépségei, nyelve virágai mellett ezt ne felejtsük. Az „*accademia della Crusca*" mustrául ajánlja ezen életét, melly halála után 160 esztendővel később jelent meg 1730. L. „*Vita di B. Cellini orefice e scultore*". Németül Göthétől, jelesen. Ezen erővel teljes mivészt ezer bajba is buktatta irtózatos indulatossága. Nem szenvedvén semmi ellenmondást, ő akarván csak uralkodni mindenen, gyilkosságokba is süllyedt, 's csak önvakmerősége és hatalmas pártfogói, kik talentumáért védék csak, hurzták ki végveszélyeiből. Midőn a' connetable de Bourbon Romát megtámadá, Cellini ellene szegezte magát néhány czimborájival 's ő lőtte le a' vezért, igy irja dicsekedve, puskájával. A' város megvételével az Angyalvárba vonult 's onnan öt lövő szerrel dolgozott. Az oraniai herczeg is ő általa esett el egyik azon szeréből, a' mint mondja. III. Pálnál béárulák ellenségei, hogy a' pápai korona drága köveiből egy részt ellopott volna, midőn a' veszély napjaiban azt elolvasztania kellett. Kimentette magát; azonban még is elzáraték 's csak I. Ferencz közbenjárására bocsáttatott szabadon, ki Franczia-országba utaztakor szerette meg. Most Fontainebleauba költözködött 's a' király számára kezde dolgozni. Azonban d' Etampes herczegné előtt, ki akkor ott hatalmaskodék, nem sokat tisztelkedvén, az ugy üldözgeté, hogy megbosszonkodtában hazájába tért, hol most Cosmustól segittetve, érczből és márványból több mivet teremte, mint az emlitett Perseust. Holmi életéhez tartozót a' „*Kunstblatt*"-ban is találhatni. L. „*Morgenblatt*" 1824 Nro 52. *Döbrentei Gábor.*

Celsus (Aurelius Cornelius) hihetőleg Augustus korában élt. Romai Hippocratesnek nevezék, mivel ezen hires görög orvost utánzá 's annak gyógytudományi elveit Romába bevezette. Irt rhetoricához, hadtudományhoz 's földmiveléshez valókat, de legjelesb mint orvosi iró. A' „Gyógytudományról" irt ékes és tömött 's még is világos előadásu munkája mind ekkorig apadhatatlan forrásul 's tárházul szolgált, mellyből a' később 's jelesebb gyógytudósok is állitásaikhoz 's véleményeikhez támogató helyeket hozták fel. Igaz, hogy ezen támogató helyek gyakran önkénnyel 's erőszakkal fejtettek ki állitásaiból. Maga C. Hippocratest és Asclepiadest követé leginkább. Nyolcz könyve „*De medicina*," mellyről épen szó vala, ötvenszer jelent már meg a' nyomtatás használása olta; legelébb Florenczben, (1478. fol.) legjobban Lipcsében Krause által (1766) 's Paduában Targától (1769). Ugyan ez njabban Verona (1810, 4). —*l*—

Celták vagy Kelták (ők Gaeloknak vagy Galenoknak nevezték magokat) egyikét tették azon négy főnéptörzsöknek, mellyek a' régi Galliában Bretagnenak végcsucsától kezdve szinte a' Rajnáig és Alpesekig laktanak. Innen a' Romaiak az egész tartományt Celticának vagy Galatiának nevezték. Eredetek bizonytalan; esmeretlen előidőben szakadtak oda Asiából; első esmeretes beköltözések Italiába Bellovesus alatt történt Tarquinius Priscus idéttekor. Nevezetes gyarmatjaik terjedtek szét Europa sok tartományaiban. Spanyolországban öszveelegyedtek a' tőlök meggyőzött Iberiusokkal. Belső háborgásaik elgyengitették, kereskedéseik a' Romaiakkal és Massiliaiakkal kimivelték őket. Az italiai Celtákat 220-dikb. meghóditották a' Romaiak; a' Bojusok egyesültek a' Helvetákkal, az illyriai Celták az Illyrusokkal. Polgári alkotmányok a' nemesek uralkodásán alapult; ezekből állott a' nemzeti gyülés, a' köz embernek majd egyenlő sorsa volt a' rabszolgaival. Testalkotásra nézve nagyok és erősek, a' rajtahajtásban hevesek voltak, de nem tudták kiállani a' bajt. Egy rémitő, többnyire réz kard volt főfegyverek. Papjaik, a' druidák, nagy tekintettel birtak.

Celtes (Konrád), egyike azon tudósoknak, kik a' 15 dik század vége felé a' classica literaturát 's a' tudományos jobb izlést ter-

jesztették Németországban, 1459 született Protuchban Schweinfurt mellett; tulajdon neve *Meissel* volt, de magát Celtesnek nevezte Protucius melléknévvel. Hogy szőlőmivessé ne kelljen lennie, szülejitől elszökött és oskolába járt Kölnben. 1484 és 1485 Agricola Rudolf alatt Heidelbergben philologiát és romai költést tanult, azután külön oktatás által az erfurti, lipcsei és rostoeki universitasokban költséget szerzett Olaszországba való utazásra, hol az akkori idő leghiresb tudósait hallgatta Paduában. Ferrarában, Bolognában, Romában, Velenczében esmereteit gyarapitotta és tökéletesitette. Utazásából Illyrián, Magyar- és Lengyelországon keresztül — itt Brutus Albert a' csillagvizsgálás és jóslás tudományával esmertette meg — visszatérvén, a' német udvaroktól, kivált Bölcs Fridriktől a' szász választó fejedelemtől, kegyesen fogadtatott; ennek ajánlására III. Fridrik császár udvarába került Nürnbergbe, hol becses latán verseiért 1491 mint első, borostyánt érdemlett Német a' császártól költőnek koszoruztatott. Ezután 10 év alatt meglátogatta Németország minden universitasait, részént hogy tudományos öszveköttetéseket alkosson, részént hogy oktatás és vetélkedés által a' régi classicusok iránt izlést gerjesszen. Ezen utazásakor Heidelbergben a' rajnai tudós társaságot segélte felállitani, mellynek védője 's ápolója Dalberg János a' wormsi püspök volt, Lipcsébe bevitte a' régi romai literatura esmeretét, hol őt a' Scholasticusok nem sokáig türték, 1494-dik körül egy ideig Ingolstadban ékesenszólást tanitott és nyughelyet végre Bécsben talált, hol I. Maximilian császár őt a' költésnek és ékesenszólásnak rendes tanitójává és a' classica régiség tanitására az ottani universitasban állitott ötödik karnak igazgatójává tette. Ő itt régi philosophiát és görög nyelvet is tanitott, a' császári könyvtárt görög és romai munkákkal, éggolyóbisokkal, földképekkel gazdagitotta, a' klastromi könyvtárak kéziratjainak kiadását sürgette, ifju költőket és szónokokat nevelt, a' tudományokat a' főrendüekkel megkedveltette és a' bécsi udvarnál első szinjátéki előadást készitett. Szándékát, hogy a' Németek és Maximilian császár történetét leirhassa, nem teljesithette; azonban holta után kéziratban maradtak: Nürnbergnek története és leirása, egy költeménye Németország fekvéséről és szokásairól, sok philosophiai, ékesenszólási és életirási munkáji, sok költeményei, mellyekben Tibullust és Horatiust jelesen utánazta. Egyéb akkori philologusoktól abban különbözött, hogy a' nyelvek tanulását nem czélnak, hanem csak segédeszköznek tartotta a' tudományokra, mellyek közül a' történetirást, országleirást különösen kedvelte. Utazása közben egy tudományos nagy egyesületről gondolkozott, melly Austriában, a' Rajna és Mosel vidékein, a' Neckar tájekain, alsó Szászországban, Pomeraniában, Lengyel- és Magyarországokban hét ágra oszolva, ezen tőle kölcsönözött nevezet alatt: „*Sodalitas Celtica*“ I. Maximilian császártól már szabadságokat is nyert. De kora halála és egyéb akadályok miatt szándéka egészen soha sem teljesült, és csak a' rajnai társaság élte felül. *B. L.*

Cement, l. Vas és Caementatio.

Cenci (Beatrice), ritka szégsépü olasz leány 's atyja miatt olly esetü, mellyen elborzadunk, hogy illyen az emberi körben történhető. Minden környülállása nem jött napvilágra, mert az sem fedi fel a' legapróbbját, a' mit felőle Recke asszony napi könyvében feljegyzett. Muratori évkönyveiben (10-d. köt. 1 rész 136 lap) ezt bezéli: Francesco Cenci, dusgazdag romai nemes, második feleségével éltében nem csak vadul bánt első házaságabeli magzatjaival, hanem két fiját Spanyolországból visszatértekkor orgyilkosok által meg is ölette. Illy atya! — De mi még? Beatrice legifjabb leánya után mind addig incselkedett, mig az ártatlan gyermek, nem tudván mit akar az atya, lesének neki ment, 's az vele hirtelenül kényét tölté. Illy gaz atya!! Beatrice felriada 's elbőszülten sirva sugta meg kegyetlen esetét rokonjainak, sőt Kelemen pá-

pánál is oltalomért esedezett. Azt azonban, úgy látszik, nem nyert, mert leseit az atya folytathatá 's mindég máskép szedte meg a' gyönyörü leányt. Beatrice kétségbe esve szövetkezik öszve fiutestvérével, Giacomóval, 's bosszuállásból öreg atyját altában 2 gyilkossal kivégezteti. Kitudódnak ezek, kinzó vallatással felfedik a' tettet. A' pápa azt parancsolta: lovakkal szaggattassanak szét. Szeliditetni igyekezett a' meggyilkoltatottnak borzasztó vétkei eleven leirásával ezen itéletet a' tudós Farinaceus, de hijában. Mások szerént sem Beatrice, sem rokonjai nem tudtak az öreg Cenci megöletése felől, vagy csak keveset, 's mentségekre látszott szolgálni két zsiványnak az öreg szövevényes gonoszságai 's rutalmai kivallása is. Annyi azonban bizonyos, hogy Beatrice és leánytestvére Sept. 11. 1599 valami guillotine forma, a' minek neve mannaya, alatt végezék élteket. Giacomo Cenci egy bunkóval veretett agyon, gyermek öccsöket fiatalsága menté meg. Jószágaik elfoglaltattak. Cenci jószág volt a' villa Borghese is, mellyet később mükincsei olly hirre emeltek. A' palazzo di Colonna Romában egy igen jeles festést mutat, melly a' szerencsétlen Beatrice Cenci arczképe. Guido Reni munkájának tartják, 's a' szép leány nagy mivészi ecsetü szép képének hire terjesztette el egész Europában az emlitett borzasztó esetet. *Döbrentei Gábor.*

Cenis hegye, egy része az Alpesek lánczának, Sabaudiának Maurienne nevü grófságában. Magassága 8670 labra tétetik a' tenger felett. Hires a' Sabaudiából Piemontba rajta keresztülmenő országut, melly az emlitett tartományok közt határt von. (L. Alpesi utak.) A' hegyen egy Madellino nevü térség 's egy álló tó van, egy házzal, melly la Ramasse nevet visel, A' tóban 16 fontos pisztrángok is találtatnak. A' térséget magas havas bérczek veszik körül. *L—i.*

Cenotaphium, l. Emlékjel.

Censorok. Ezek Romában olly tisztviselők voltak, kik a' nép számát és a' polgárok vagyonját öszveirták és 442-dik olta K. e. a' polgárok birtokát törvényesen megbecsülték. Egyszerzsmind az erkölcsökre is ügyeltek. Minden ötödik éven választattak. — Nálunk Censoroknak nevezik a' kormánytól rendelt könyvvizsgálókat. *B. L.*

Census, Romában egyike a' legfontosabb országos dolgoknak, melly alapja lőn a' birodalom későbbi nagyságának. Servius Tullius király 557-ben rendelte, mikor minden városi és mezei polgár egész vagyonjának állapotját, gyermekeinek 's rabszolgájinak számát jószágának és polgári szabadságának elvesztése alatt be tartozott jelenteni. Erre ő ezen nyilatkoztatásnál fogva a' polgárokat hat osztályra (classis) szakasztá és ezeket ismét centuriákra (l. e.). Az első osztályba tartoztak azok, kiknek vagyonja legalább is 100,000 asra vagy font részre ment, a' második 75,000, a' harmadik 50,000, a' negyedik 25,000, az ötödik 11,000 ast érő birtoku polgárokat foglalt magában; a' többiek mindnyájan a' hatodik osztályhoz számláltattak. (Egy asnak értéke másfél krajczár mostani jó pénzünkben.) Mindenik osztálynak tulajdon fegyvere 's helye volt a' seregben 'sat. A' helyett, hogy előbb a' legszegényebb polgárok épen annyi adót fizetni 's azon hadi szolgálatot tenni tartoztak, mint a' gazdagok, és az ország igazgatásának legfontosb ágai a' tudatlan és indulatos köznép kezében voltak, most a' legsulyosb dolgok béke és háboru idejekor a' gazdagabbakra hárultak. Hanem ez okból a' polgári főhatalom is az első osztálybeli gazdag polgárok kezéhe jutott, melly maga annyi centuriát birt, mint a' többi öszvevéve, 's igy azokhoz került, kiknél több belátást és esmeretet lehetett gyanitani. Az utolsó osztály, melly épen semmi vagy csak csekély vagyonnal biró polgárokat foglalt magában, majd osztálynak sem tartatott, hanem a' régi irók gyakran csak 5 osztályt emlitenek. Idővel az eredeti felosztás némelly változást szenvedett, de a' fődolog mindenkor megmaradt. Ezen census minden ötödik éven ismételtetett, először a királyoktól, azután a' consuloktól 's végre a' censoroktól. Azonban ké-

sőbben nem tartatott mindég bizonyos meghatározott időben, sőt néha egészen is elmaradt. A' census végével tisztitó áldozatot nyujtottak isteneiknek, mellyet *Suovetaurilianak* neveztek. *B. L.*

Centaurok, eredetiképen régi vad népet jelentenek, melly Thessaliában a' Pelion hegyén lakott. A' mese szerént Centaurusnak, Apollo fijának és a' magnesiai szép kanczáknak, vagy más mese szerént Ixionnak és a' felhőnek (l. Ixion) gyermekei, 's félig emberek, félig pedig lovak valának. Ezen mesét ugy szokás magyarázni, hogy a' Centaurok találták fel legelőször a' lovaglás mesterségét. Erre következő alkalmat nyertek. A' thessaliai király, Ixion, idejében a' Pelion hegyén egy sereg bika megdühödött 's a' tartományban szörnyü pusztitásokat tett. Ixion nagy jutalmat igért annak, ki azokat megölné. A' Centaurok, ezen jutalom által öztönöztetvén, a' lovaglás mesterségét találták fel 's ugy irtották ki a' dühös bikákat. A' mythologiában hiresek a' Centauroknak Herculessel, Theseussal és Pirithoussal volt harczaik. Az utolsó a' Lapitháknak, egy másik thessaliai népnek, a' Centaurok esküdt ellenségének, segitségével végképen meggyőzte őket, sokakat közülök megölt 's a' többit a' Pelionról elkergette. Egyes Centaurok a' régiségben nagyon hiresekké tették magokat p. o. Nessus és Chiron 's egyebek; az utóbbik néha Centaurus név alatt fordul elő. *K. J.*

Centiare egy are (l. e.) századrésze. Ugyan igy centigramme, centilitre, centime, centimetre századrésze a' gramme-, litre-, a' franc- 's a' metre-nek. Vö. Franczia decimalis rendszer.

Centimanok (görögül Hekatoncheirok), százkezüek. Igy neveztetett Uranusnak és Gaeának, azaz, égnek és földnek három oriásfija, Cottus, Briareus és Gyges. Minthogy száz kezek és ötven fejek volt, még atyjok is igen félt tőlök 's azért mindjárt születések után megkötözve a' föld alá zárta őket. Itt nagy szomoruságban éltek; de Jupiter, kinek a' föld oraculuma azt jövendölte, hogy ezeknek segitségével a' Titanokat meg fogja győzni, kiszabaditá őket rabságokból 's felhozá a' felső világra. Mineküntána, nectarral és ambrosiával élvén, megerősődtek, részt vevének azon háboruban, melly már 10 esztendeig változó sorssal folytattatott. Iszonyu nagyságu kőszirtekkel hadakoztak 's minden hajtással háromszáz darab kőszirtet szórtak a' Titanokra, kik végre, meggyőzetvén, megkötözve a' Tartarusba vettettek 's a' Centimanok őrzésére bizattak. *K. J.*

Cent Jours. Mart. 20-tól 1815, melly napon Bonaparte Napoleon másodszor lépett fel a' Bourbonok uralkodó székére, Jun. 28-dikáig, mellyen XVIII. Lajos Cambrayból ujra uralkodni kezdett, épen 100 nap folyt le; ugyan azért még ma is *Le gouvernement des cent jours*-nak, száz napi kormánynak, neveztetik az a' nevezetes országlásköz, mellynek rendeléseit később a' Bourbonok nem esmerték volt meg. Ennél fogva a' törvénygyüjtemény (*Bulletin des lois*) ez időben megjelent 42 számának, mellyek az ideigleni országlási biztosság 12 végzetével együtt 313 rendelést foglalnak magokban, csupán csak történeti érdekletek vagyon. Ezek a' hatodik szakaszt (*série*) teszik a' nevezett gyüjteményben, melly a' gonosz hirü revolutiotörvényszék felállittatásával (Mart. 11. 1793) kezdődik 's még most is folytattatik a' 7-dik szakaszban. Ha azon könnyüség, mellyel Napoleon 1100 emberrel minden ellenállás nélkül ért 14 nap alatt Cannesból Parisba, világos bizonysága Franczia ország csekély hajlandóságának a' régi királyi ház iránt: ugy a' 100 nap történetei is tagadhatatlanul mutatják, hogy Napoleon elvesztette a' Franczia knál a' valódi hatalom alapját, melly a' köz véleményen nyugszik. Az ő *Acte additionnel*-je (Apr. 22-kéről 1815), melly az 1815 juniusi *Charte constitutionnelle* tökéletes elmellőzésével az 1790-diki (VIII. évi), az 1802-diki (holtiglani consulság) 's az 1804-diki (császárság) polgári szerkeztetéseket megváltoztatja 's kiegészíti, a' két kamara kiterjedtebb jusai, a' törvényszékek nagyobb függetlensége, a' külön törvényszékek

's a' statusfogházak eltörlése, teljes sajtószabadság 's az örökös rangkülönbség eltörlése által kivánta a' nép nagy számát részére hajtani. Egy közönséges választó gyüléssel (*Champ de Mai*) akarta a' népnek nagy jelenések iránti hajlandóságát megvesztegetni. De nem olly könnyü volt a' már egyszer szétoszlott varázst megujitni. Az egyik rész nem hivé Napoleon igéreteit, a' másik pedig a' nagyobb függetlenséget a' kormánynak még szükebb korlátok közé szoritására használta. Az első elvesztett ütközet megbuktatá ezen rossz alapokra épitett hatalmat, 's Napoleon, elhagyatván 's szorongattatván elébbi követői (Fouché, Coulaincourt, Carnot 'sat.) által, kénytelen volt az uralkodást másodszor is letenni. Ministerek voltak ezen időben a' Mart. 20. 1815 költ végzetnél fogva Gaudin, gaëtai herczeg, financzminister; Maret, bassanoi herczeg, statustitoknok; herczeg Decrès, tengeri minister; Fonché, politiaminister; Mollien, kincstárnok, Davoust, eckmühli herczeg, hadi minister; Coulaincourt, vicenzai herczeg, külső ügyek ministere; Carnot, belső ügyek ministere; Cambacérès, massai herczeg, fejedelmi főcancellar, igazságszolgáltatás ministere. A' király visszatérte után az 1815 Jul. 24-kén költ rendelés által az 1814-diki pairkamara mind azon tagjai, kik Napoleon 100 napi országlása alatt ülést fogadtak el (29), kizárattak ezen méltóságból, mellyet azonban utóbb kettőn (Barral, toursi érseken és gróf Canclauxon) kivül mindnyájan visszanyertek. A' 100 nap 117 paire közül már csak néhányan ülnek a' kamarában. 1816 közönséges bocsánatot hirdetett ugyan a' Jan. 12-ki törvény, de azok, kik XVI. Lajos halálára szavaztak 's a' 100 nap alatt is nyilvános hivatalt viseltek, ki voltak abból véve. Ezek örökre számüzettek Franciaországból, elvesztették polgári jusaikat, 's jószágbirásra alkalmatlanoknak itéltettek, hanem ezen végzés a' parlament 1830/1-diki üléseiben legnagyobb résznyire eltöröltetett. (L. CHAMBRE INTROUVABLE.) *Zs. G.*

CENTLIVRE (Susanna), dramai költeményi 's romános élete miatt nevezetes angol költőné 1667, született birtokos szülétől. De atyja az akkori polgári viszályokban elveszté minden vagyonját, 's leánya még nem volt 4 esztendős, midőn atyját, még nem 12, midőn anyját is elveszté. Hét évü korában egy dalt irt, melly tetszett később is. Az árva leányt addig sanyargatták szivtelen gondviselői, mig megszökött; utját Londonnak *vére*. Összevalálkozik vele utjában egy fiatal ember, Hammond, ki ekkor Cambridgeben tanult, 's a' szép és fiatal hölgynek azon ajánlást teszi, öltene férjfi ruhát 's menne vele Cambridgebe. Azonban a' legény nem sokára Londonba utasitá 's ajánlá kedvesét; holott ez még kétszer, de csak igen rövid időre, volt férjnél. A' szükség irói tehetsége használására kényteté, 's megjelent ő maga is a' szinen. Később Centlivre, a' királyné szakácsa, vevé el; kimult 1623. C. assz. comoediáiban nagy az elevenség, vigság 's leleményes fortély. „*The busy- body*“, „*A bold stroke for a wife*“, „*The wonder! a womann keeps a secret!*“, 's „*Gamester*“ felette nagy tapssal fogadtattak 's mulatnak még ma is, noha az irásmód bennek nem csinos, a' characterek nem épen egyek és valók, 's a' tiszta erkölcs rajtok néhol megütközik. (Az utóbbi az angol régibb vig játékok köz hibája). Maga az asszony szelid, de elmés, eszes, ügyes és tudományos volt. Steele, Rowe, Farquhar, Budgell barátjai voltak; de egy versben (Homer forditása ellen) megsérté Pope-ot, 's ez viszont Dunciadejában ő vele méltatlanul bánt. —*t*—

CENTO, latin szó, eredetikép különbféle öszvefüzött szövemény, Lessing észrevétele szerént a' harlequin ruhája e' név alatt: *mimi centiculus* már Apulejusnál előjő. Kölcsönözött értelemben olly költeményt jelentett, melly másokra emlékeztető versekből készült. Legszorosb értelemben egyébként a' cento által olly rossz mivet értettek, melly különbféle költők verseiből közbeközbe egyes ujolag készült versekkel megtoldva füzetett öszve. Nagy mivészségnek tartatott idegen sőt különbnemü verseket ugy öszveolvasztani, hogy egy egészet tegyenek, és

igy már régen voltak virgiliusi centók (Centones Virgiliani), mellyeknek versei többnyire Virgiliusból kölcsönöztettek, p. o. Ausoniusnak egy lakodalmi versezete, valamint Homerus verseiből öszvefüzött költemények is (Homerocentones). *B. L.*

Centre (le, középpont), a' franczia követek kamarájában. Az angol alsó házban már a' hely elrendelése is ugy hozza magával, hogy a' tagok csak két felekezetre oszolhatnak, ministeriekre t. i. és ellenkezőkre (oppositio), mert a' padok a' terem két oldala mellett nyulnak el, középen pedig tágas köz van. A' franczia követek kamarájában félkört formálnak a' padok, szemközt az elölülővel, 's középen csak keskeny hézag van hagyva ki és bejárásra. Magok a' ministerek nem a' követek közt ülnek, mint Angliában, hanem a' bal oldal legelső padján, a' középpont mellett. Angliában a' ministerium a' többség középpontja; a' kik pedig ellene szavaznak, azok mind az ellenkezőkhöz állnak, ha még olly különböző nézetek uralkodnak is köztök. Franczia-országban a' két főfelekezet, a' régi és az uj időé, áll egymás ellen, függetlenül a' ministerektől; a' mi által lehetővé tétetik ollyan ministeriumnak hosszabb ideig fenállhatni, melly, mint az eddigiek mind, egy felekezethez sem tartozik elhatározottan, hanem magát függetlenségben akarja tartani a' pártoktól. Nehezen vezéllett még valaha egy illy gyülést (akar senatust, akar országos főnak tanácsát, akar követek kamaráját) csupa belső meggyőződés; hanem az egyesek saját ő z ate véleményeik által nyert szavak ollyanokkal szaporittattak meg, kiket arra önhasznok keresése birt. Ez az oka, hogy Franczia-országban 's Angliában csak csekély mértékben (majdnem csupán a' birákra nézve) jöhetett divatba azon okfő, hogy a' status tisztviselői szabad kény szerént ne bocsáttathassanak el; a' többi statushivatalok mind a' ministerektől függnek 's csak olly feltétel alatt adatnak a' tisztviselőknek, hogy mindég 's minden vonakodás nélkül szavazzanak a' ministeriummal. Ezek a' franczia követek kamarájában még helyeikkel is szitnak vezetőjikhez 's a' legközépső padokat (le centre) foglalják el. Itt vannak tehát a' praefectusok, a' status ügyvédjei 's a' többi országlási tisztviselők, kik nem meggyőződésből, hanem hivataloknál fogva gyámolitják mindég a' ministerek javalatit. Ezekkel egyesülnek azok, kik, mint Decazes ministeriuma alatt a' Doctrinarck (l. e.) cselekvének, mind a' két főpárttól függetlenül állnak a' középen 's belső okokból szavaznak a' ministerekkel. (A' Villèle ministerium alatt a' Doctrinairek majdnem mind át mentek az ellenkezők bal oldalára.) De mivel a' saját vélemény 's a' külső viszonyok, mellyek amazt gyakran határozzák meg, csak ugyan mindég megtartják jusaikat: azért még a' középponton sem lehet a' pártok nagy öszveütődését egészen elnyomni; minél fogva az is jobb és bal oldalra oszlik, 's a' ministeri közös alapszintől különbféle árnyéklatokon által a' legvégső jobb és bal oldal legelevenebb pártszinéig terjed. Ebből világos, hogy valami nagy eszü ember nehezen áll önlétüségének illyen feláldozására, 's ugyan azért illyeneket a' középpont csak azon részében kereshetni, melly belső okokból zárakozott oda. *Zs. G.*

Centuria, száz emberből álló osztály. Ezen felosztás a' Romaiaknál igen szokásban volt, 's általjában bizonyos számon, ámbár nem épen száz emberből álló, osztályt jelentett. Igy centuriáknak hitták a' hadi seregnél azon osztályokat, mellyekre szakadtak a' romai legiók, a' népnél azon szakaszokat, mellyek annak Servius Tullius behozta hat osztályát tették, 's millyen nyolczvan volt az első osztályban, hova a' lovagok 18 centuriája is járult, a' három következő osztály mindenik husz husz centuriából, az ötödik harminczból, a' hatodik csak egyből állott. A' nyilvános választásokban pedig centuriák szerént szavazott a' nép. (V. Census.)

Centuriák (magdeburgi). E' névvel az első, nagyobb kiterjedésü egyházi történeti munkát, melly protestans férjfiaktól készült, az okon nevezik, mivel centuriákra (századokra) van kötetenként felosztva 's első dolgozói Magdeburgban éltek. Itt veté meg elébb is Flacius Mátyás (l. e.) 1553 a' munka tervét, melly szerént az evangelica hitnek az első Keresztények tanitásával való megegyezését 's a' catholica egyház eltéréseit ugyan ezen régi keresztény hittől történeti kutfőkből akará megmutatni. Wigand János, Judex Mátyás, Faber Basilius, Corvinus András és Holzhuter Tamás vevének részt a' munka kidolgozásában és szerkeztetésében, 's az, több tudósok, nagyok 's protestans fejedelmek által segélve, latán nyelven, Baselben 1559—74 13 fol. kötetben jelent meg. Magok a' Centuriatorok (az első dolgozók) csak 1300-ig vivék le benne a' történeteket. Ujabb, de csak a' 6-ik századig menő kiadása jelent meg Nürnbergben 1757—65 Baumgarten és Semler által 6 kötet. 4. Jó kivonatot készite belőle Osiander (Tübing. 1592—1604, 9 köt. 4.), mellynek ujabb tübingeni kiadása (1607 és 1608, négy bő kötetben 4.) a' 14—16 századot is magában foglalja. Ezen fontos munka ellenébe tevé Baronius (l. e.) „Annalisait". —*t*—

Cephalus, Crensának vagy mások szerént a' phocisi királynak, Dejoneusnak, és Diomedének fija, Procris férje. Igen szép ifju lévén, szemébe tünt Auroránák, ki őt megszerette, 's mindjárt Procrissal öszvékelése után egy vadászat alkalmával Hymettus hegyéről elrabolta. Cephalus megvetette az istenné szerelmét, ki őt el is bocsátotta magától azzal a' jövendöléssel, hogy fiatal feleségével szerencsétlen fog lenni. Ezen jövendölés miatt Cephalus féltékennyé lett, feleségét próbára tette 's ezt, minthogy a' próbát nem állotta jól ki, sok szemre hányással illette. Utóbb Procris maga féltette férjét 's azt vadászása közben egy bokorból meg akarta lesni; midőn Cephalus a' bokor felé közelitvén, abból zörgést hallott, mellyet valamelly vad által okozott zörgésnek tartván, Procrist vad gyanánt agyon szurta és későn vette észre tévedését. Procris mindjárt megholt. Cephalus pedig az Areopagus által Görögországból számkivettett vagy mások szerént bujában magát ugyan azon dardávai keresztülszurta. *K. J.*

Ceracchi (József), nevezetes szobrász volt Romában, de kiütvén a' franczia revolutio, politicával cserélte fel mivészségét. 1799 az uj köztársaság leghevesb pártosi közé tartozott. Visszallván a' pápai uralkodás, kénytelen volt Romát elhagyni 's Franciaországba ment, hol az első consul büsztje készitését bizta reá. De C. csak honja elnyomóját látta Napoleonban 's öszveesküdt ellene a' magával egyenlő nézetü franczia ifju mivészekkel, kikkel Romában mulattokkor esmerkedett meg. Oct. 10. 1809 fogták el az operában. Halálra itélték, 's Jan. 31. 1801 nagy allhatatossággal lépett a' vérpadra. C. Canovának tanitványa volt, 's benne sokat vesztett a' mivészség. *I.*

Cerberus, háromfejü, kigyószőrü kutya, mellyet Typho, az eget ostromló oriások legrettenetesebbike, Echidnával nemzett. Ugatásától az egész alvilág rettegett, 's ha száz lánczáról, mellyekkel meg volt kötve, elszabadult, még magok a' Furiák sem birtak vele. A' Tartarusnak vagy holtak országának kapujánál őrt állott 's a' bemenőknek hizelkedett, de a' ki vissza akart menni, azt tüstént elnyelte. *K. J.*

Cerealia. Igy nevezletnek Ceresről, a' mezőnek és földmivelésnek istennéjétől, részszerént a' mező termései, részszerént pedig a' Ceresnek szentelt ünnepek. (L. Ceres.) *K. J.*

Ceres, Görögül Demeter vagy Deo. Értetik alatta a' gyümölcsöző föld. Ugy képzeltetett és ábrázoltatott, mint a' földmivelés' feltalálója, (honnét gabonaszárral és gabonakalásszal ékeskedik) 's egyszersmind mint a' polgári társaság alkotója, ki a' széllelkoborló vad népeket földmiveléshez 's az által egy helyben lakáshoz szoktatta és igy nekik szelidebb erkölcsöket, saját birtokot és védelmező törvényeket 's hazát adott.

Cronosnak és Rheának leánya volt, Siciliában született Enna városától nem messze, mi által ezen tartománynak termékenysége jelenteték. Zevs vagy Jupiter Proserpinát nemzette vele, kit az alvilág urának számára szánt. Pluto el is rablotta ezt. Ceres, az Aetna hegyénél fáklyát gyujtván, sárkányoktól huzatott kocsira ül 's az egész földet bejárja leányát keresve, de minden fáradsága soká haszontalan. Celeust is meglátogatja Eleusisben, ki őt nagyon szivesen fogadja 's elmenetele után neki templomot és oltárt szentel; Ceres pedig Celeus fijának, Triptolemusnak, ajándékozza a' sárkányos szekeret 's a' buzának addig esmeretlen becses magvát is, hogy azt elhintvén, az istennek áldását az emberek között az egész földön terjessze. Végre Heliosnak mindent látó szeme megtudatta vele, hol legyen kedves leánya, kit is az Orcustól haragosan visszakiván. Jupiter reááll a' kérésre azon feltétel alatt, ha Proserpina Plutonál még semmit nem evett. Azonban minthogy ez már annak granátalmáját megizlelte, azért csak arra nyert engedelmet, hogy az esztendőnek csupán fele részét tölthesse a' felső világon. Mineküntána Ceres leányát megtalálta, visszavette azon átkot, mellyet elébb a' földre mondott vala, 's a' föld azonnal uj életet és termékenységet nyert. Iasion, ki Creta szigetében a' földmivelést elkezdette, vele Plutust, a' gazdagság istenét, nemzette. Mind ezek és effélék a' földmivelés feltalálását 's elterjesztését jelentik. Ceres hasonló felséges ábrázattal 's méltóságos tekintettel képeztetik, mint Juno, csak valamivel szelidebbnek, 's a' diadema helyett kalászkoszoru vagy néha pántlika látszik fején. *K. J.*

CERINTHUS, l. GNOSTICUSOK és CHILIASMUS.

CERQUOZZI (Michel Angelo), képiró, szül. Romában 1602. Elejénte csatafestést gyakorla, 's innen *delle bataglie* mellékneve. Később van LAAR (l. e.) miveinek láttára ébredt fel szunnyadó talentuma, 's ezen mivészt kezdé utánazni: e' miatt *delle bambocciate* nevet nyert. Nemesb stylusban irt képei hijányosak; a' bambocciadokban mester. Mivei kelete gazdaggá tevé, de fösvénység fosztá meg élete kényelmeitől. Megholt 1660. *I.*

CERTE PARTIE (*charte partie*, *charter-party*, *charta partita*), eredetileg irásba foglalt 's olly formán készitett egyezés, hogy a' két példánynak ketté vágatni 's azután ismét öszveilleni kellett, ha bizonyitásra akarták használni. Most a' tengeri kereskedésben az a' kötés neveztetik igy, mellyre a' hajó egész terhe vagy annak egy része felől a' hajó tulajdonosa és a' portékaküldő lépnek egymás között. Ebben világosan kitétetik a' portéka berakatásának ideje, rendeltetése helye, a' hajóbér 's a' viszonos kárpótlás, mellynek akkor van helye, ha az egyezséget az egyik vagy másik fél meg nem tartja.

CERTIFICATIO, l. IDÉZÉS.

CERTIORATIO (törvényes utasitás), oktatás bizonyos törvényes viszonyok felől, mellyet a' törvények rendelése szerént némelly törvényes cselekvényeknél kell tartani ollyanok előtt, kikről fel nem tehetni, hogy az illyen viszonyokat esmerik, például valamelly kinyilatkoztatás, lemondás vagy nyugtató level foganatjáról 's az itélet ellen használható óvó szerekről. Ha elmulasztatik az illyen törvényszabta utasitás, az utasitás szükségében lévő fél kikelhet adott kinyilatkoztatása ellen, 's a' henye biró az okozott kárért felelni tartozik. *Zs. G.*

CERUTTI (Giuseppe Antonio Joachimo), szül. Turinban Jun. 13. 1738 Tagja volt Jézus társaságának, mellynek eloszlatását felülélé, 's egyike a' mondott szerzet leghiresb tanitóji közül a' lyoni collegiumban. A' Jesuiták mellett irt apologiája nem kevessé vonta magára figyelmét a' közönségnek 's különösen a' dauphin kegyét szerzé meg neki. Már korábban két beszédet ada nyomtatás alá: „A' kettős viadalokat gátolható eszközökről", és „Az okokról, miért az ujabb respublicák fel nem érhetik fényeket a' régieknek"; melly utóbbi a' dijoni academiától jutalmat nyert.

C. Parisban volt, midőn 1789 a' néplázadás kilobbant. Gondolkozása módja 's talán az is, hogy magát bosszulhassa némelly csipkedésekért, mellyeket mint védőjök a' Jesuitáknak tapasztalt, lehete oka heves buzgólkodásának a' dolgok uj rendje mellett. Szoros összeköttetésben álla Mirabeauval 's ennek részére sokat dolgozott. Egyébiránt több alkalmi irásokat bocsáta napfényre, mellyek közt nevezetes: „*Mémoire sur la nécessité des contributions patriotiques*“. 1791 tagja lőn a' törvényhozó testnek, kevessel azután, hogy Sz. Eustach templomában Mirabeau felett halotti beszédet tartott. Fáradhatatlan munkássága sietteté halálát, melly Febr. 2. 1792 történt. A' parisi tanács egy utszát neveze róla. *B. V.*

Cervantes Saavedra (Miguel), a' költés legdicsőbb martyrainak egyike, szül. Alcala-de-Henaresben Oct. 9. 1547, a' honnan 7 esztendős korában szülejivel Madridba költözék. Vagyontalan szüleji kivánságának, hogy kenyértudományt válasszon, meg nem felelt; mert győzhetetlen ösztön vonzá már gyenge korában a' költéshez; elegiák, romanczok, sonettek és egy pásztori román „Filena“ költői erejének első teremtései. Ezen hajlandóságának szentelé jutalmatlanul élte legszebb éveit; szükség kinszerité a' 22 esztendős ifjut hazáját elhagyni 's kenyerét idegen földön keresni. Olaszországba ment 's Rómában Aquaviva Giulio cardinalisnál komornok lett. 1570 olta a' pápai hadvezér Colonna M. A. alatt katonáskodott 's a' Törökök és afrikai tengeri rablók ellen kitünő vitézséggel harczolt; a' lepantoi ütközetben bal karját elvesztette. Később Nápolyban fejedelme szolgálatjába lépett; 1575 hazájába vissza utazván, Arnaut Mami nevü tengeri rablónak fogságába esett és Algirban mint rab adatott el. — Hét évig nyomorgott ezen fogságban, melly mindazáltal magas lelkét nem csak le nem verte, hanem annak minden erejét még inkább nevelte. Vincente de los Rios, Cervantes legjelesebb életirója több merész, de nem sikerült terveiről, mellyek szabadsága visszanyerésére irányzottak, teszen említést. 1580 rokoni és baráti kiváltották, 's igy 1581 elején ismét Spanyolországba érkezett. Ez idő olta csendesen megvonva egyedül Musájinak élt. Apadhatlan lelki termékenysége, szélesen kiterjedt képzelme, helyes elmessége és szives szeszélye mellett — érett, tiszta, éles ésszel és ritka practicus világ- és emberesmerettel biró férjfitól a' közönségesnél többet várni természetes; de az e' részben gerjeztett várakozásokat ritkán haladja meg valaki ugy, mint Cervantes. Egy pásztori románnal „Galatea“ (1584), mellyben kedvesét inneplé, nyitá meg uj költői pályáját 's kevessel ennek megjelente után megházasodék. Megszaporodván ez által költségei, hogy költői munkássága által többet szerezhessen, játékszinre fordította azt 's tiz év alatt mintegy 30 dramát készitett, mellyek közt „Numancia“ czimü szomoru játéka magas erejére, merész előadására és mesteri kidolgozására nézve feléri Aeschylus munkájit. Nem olly szerencsés vala a' szinjáték egy másik, a' Spanyolnak igen kedves nemében, melly sokképen egymásba szőtt intriguek, kalandok és csudák keveréke. E' körben felülhaladta Lope de Vega; 's ez lőn oka, hogy Cervantes, elkedvetlenedvén, a' szinjátékról egészen lemondott. 1594—1599-ig Sevillában egy csekély tisztség jövedelméből elég szüken élt. Tiz év mulva ismét mint iró lépett fel és pedig azon körben, melly szellemének tökéletesen megfelelt, 's olly munkával, melly halhatatlanságra emelte nevét, „Don Quixote“ vala ez. Cervantes ezen munkájával hazafiai izlése és gondolkozásmódja javitására czélozott; ama' kalandos, hősszellemnek 's a' vitézromának olvasásából eredt rossz következésinek akart véget vetni. Első része megjelent 's elejénte keves részvéttel, de kis idő mulva teljes javalattal olvasták 's későbben nem csak a' Spanyolok, de az egész mivelt Europa is. Kerestek ugyan ollyast e' munkában, mit szerzője nem akart vala adni, részént valóságos hősrománt, részént esmert személyek ellen intézett gunyos kifakadásokat; de a' csalódás kitünte, mint más esetekben történik, a' javalást nem tette kisebbé. Hi-

szem ez mindenhol az igaz poësis hatása, hogy észrevétlenül nyer meg 's tart lekötve sziveket. Melly igazan poëtai genius lelkesité Cervantest, „Don Quixote"-nál egy munkája sem mutatja inkább, holott prosai czélja 's egyoldalu gunyos irányzatja sem gátlá a' leggyönyörübb mindenfelé szétaradó költöi kifejlést. Akarmelly szempontból tekintsük e' dicsö mivet, tul nem haladtatott példány előttünk. Mint román, ezen nem kivánatihoz képest, egész élte folyamát ábrázolja egy külön lénynek, mellyben csudálatos történetek által nyilatkozik saját természete; 's miként ábrázolja mind ezt! Az álromänticát eldönteni törekedvén, maga valódi-románoS szellemtől van egészen álthatva; a' valótlanságot eldöntvén, maga teljes élet, teljes igazság; a' botorságot fenyitvén, játszva teszi bölcseség tükrévé a' teljes bolondságot. Melly mozgatag élet minden tagban! Melly hü characterek! A' történetek melly gazdagsága! A' legérdekesb helyzetek melly bősége, melly különfélesége! Melly mivészet és bölcseség kapcsolatjokban! A' világnézetnek mennyi mélysége! 'S e' mellett ama' ki nem mondható gyengédség, ama' kellem, melly mosolygó tavaszként terjeng az egészen, ama' könnyüség, mi által az egész önmagától támadtnak látszik, ama' végtelen világosság, végtelen mélysége mellett, nemében e' mivet egyetlenné teszik. Innen az a' sajátság, hogy legmivéltebbnek szintugy tetszik, mint képzetlennek, ámbár a' felszinség nem sejti mélységét. Ekkép ezen munkáról szoros értelemben lehet elmondani, hogy a l t a l á n y o s volt a' javalat, mellyel fogadták. De mive szerencséjében a' költö nem részesült 's, mint elébb, feledve maradt. Hijába törekedett állapotján javitani, 's visszavonult szelleme- 's szegénységével a' szerény büszke. Több év mult vala el, midön ismét publicum elejébe lépett; elébb 12 novelláját, mellyek a' Boccaccioéi után legjelesbek (1613), azután „Utazását a' Parnassusra," mellyel nemzete izlését akarta nemesiteni, bocsátá közre, 1615 pedig 8 uj szinjátékot intermezzóstul, de egykedvüleg vette ezen munkáit a' közönség. Irigység támadta meg azalatt érdemeit, 's ellenségei még literaturai feledékenységbe is törekedének visszatolni a' méltatlanul elhagyottat, mire „Don Quixote" hijába várt folytatása szolgált ürügyül. Egy esmeretlen, Alonzo Fernandez de Avellaneda álnév alatt, adta ki „Don Quixote" második részét, tele szidalmakkal Cervantes ellen. Több környülményböl kitetszik, hogy ezen keservet mélyen érzette a' költö; de fényesen meg vala hosszulva e' méltatlanság, midön „Don Quixote" folytatása 1615 megjelent; utolsó munkája volt ez, melly élteben láta világot; mert „Perisiles és Sigismunda" nevü románját halála után adták ki. Végső inségben érte volna az, ha utolsó életéviben gróf Lemos pártfogásába nem veszi, a' mi Buttler sorsától megmentette ugyan, de élének hü társa, a' szegénység, siriglan hive maradt. Mh. Madridban, hol végeztendejit élte, Apr. 23. 1616. Hült testét pompa nélkül temették el, 's nem jeleli sirkö hamvait. Irói nevén kivül vitéz, erőscharacterü 's egyenes férfi hirét hagyta fen, ki nemes szabadelküséggel és igazán itélt saját 's idegen hibákról. — „Don Quixote" kiadásai közül a' Pellicerét különösen becsülik (Madrid 1789 8 köth.) Ujabb kiadás a' „*Obras excogidas. Nueva edicion classica arreglada, corregida con notas historicas, gram. y crtic per Dr. A. G. Arieta*" (Paris 1827,) 10 köt. Don Quixote"-ot egyebek közt Bertuch (1781), Tieck (Berlin 1799) és Soltau (Königsb. 1800, ujabb kiad. Lipcse 1825) forditották németre; novelláját Soltau (Königsb. 1801). Cervantes életét megirta Navarrete (Madrid 1819); megvan ez az emlitett *Obras excogidas*" első kötetében is. L. e. is: *Espiritu de M. Cervantes, ó filosofia de esta singular ingenio* 'sat. (Paris 1827.)

Cesari (Antonio), olasz folyó beszédü iró, szül. 1762-ben Veronában. Egyházi létére megkülönböztette magát a' sz. ékesszólásban. Több academia 's ezek közt főkép a' *della Crusca* felvette tagjául. Egyéb munkáji közt leginkább nevezetesek: 1, Novelláji, mellyeket tisztul

nyelven irt 's azokat indulat, hiv festéses elevenség és kellem ajánl; 2) „*Le giunte al vocabulario della Crusca*“. Ezért ugyan azon academia igy dicséré meg: Ez a' valóságal herculesi munka örökké él a' maradék szájában. Vannak versei is. Mh. Ravennában, 1828. *Döbrentei Gábor.*

Cesarotti (Melchior abbate, Demosthenes, Ossian és Homerus olaszra forditója, szegény nemes házból szül. 1730-ban Paduában, 's az ottani theol. seminariumban tanult. A' két régi tudós nyelvet jól magáévá tette. A' mathesis nem vonta, az a' philosophia sem, mellyet a' seminarium tanita, mert azon bölcselkedő lelket, a' mi irásaiban él, Charron „*Traité de sagesse*“ munkájából fogta fel és Toaldo hires csillagvizsgaló társaságában, kit Socratesének hivott. Seminariumánál hamar kineveztetett rhetorica tanitójának. Szép tudományi munkájit Voltairetől „*Mort de César*“ és Mahomet forditásával kezdé meg 's 1762 kiadta ezen értekezéseivel: „*Sopra il diletto della tragedia*“ és „*Sopra l'origine e i progressi dell' arte poetica.*“ Az elsőbb jól sült el, a' másodikat később maga is elveté, 1760 olta a' Grimani ház gyermekeit nevelte Velenczében. Itt esmerkedék meg Sackville Angol által a' csak akkorban kijött Ossiannal. Néhány töredéket fordit az előtte olaszra, 's azok ugy elragadják, hogy egyszeribe angolhoz fog, mert neki Ossiant, az övét, forditani kell. Nem telik belé hat hónap 's készen áll rimetlen jambusokban egy rész forditása, melly az olasz föld szép literaturajában uj világul tünék fel. Ugyan azon lord Stuart, kinek Macpherson angol forditását ajánlá, adott költséget az olasz kinyomtatására is 1763, midőn Paduában ki is jött, 's a' példányokat Cesarotti mind ajándékul kapá. Bámulva olvasta az olasz föld Ossiant 's a' forditást; azok is, kik a' caledoniai bardot nem hiheték Fionghal fijának, eredeti gyanánt nézték. A' versekben harmonia, 's lelket ujat lehelnek, melegebbet az akkori fonnyadt olasznál. Alfieri maga, ki csak önnönének akara köszönni mindent, azt irja életében, hogy e' versek első olvasásokkor „*gli pacquerono, lo colpirono e l' invasarono*“, 's ugy tanulta Ossian lelkét, mint Dante-, Petrarca-, Poliziano-, Ariosto-, Tasso- és Virgiliusét. Egészen mindent, a' mit Macpherson napvilágra hoza, csak a' masodik kiadásban ada elő 's a' későbbiekhez 2 értekezését is csatolta: 1. „*Intorno i Caledoni*“, 2. „*Intorno le controversie sull' autenticità dei poemi di Ossian.* Sok jegyzése többnyire Homerus ellen van, kit Ossiannál hátrább állit, 's haragját mutatgatja, hogy a' görög epicus tiszteltetése miért megy némellynél egész bálványozásig; hanem épen ő meg lealjasittását üzi messze. 1768-ban Padua görög nyelv tanitójának hitta meg 's most Demosthenes forditásához fogott, 's 6 darabban azt ki is adta 1774—79-ig. Majd e' munkáját: „*Corso ragionato della letteratura greca*“, 1781—84, két kötetb. később Iliast, 1787-ben. Ezekről, mint egyéb munkájiról, alább. 1779-ben Cesarottit a' paduai *Accademia di scienze, lettere ed arti* állandó titkosának választotta a' literatura osztályába, 's itt 1780—1798-ig az esztendei két köz ülésben nagy vigyázattal és ügyességgel tette mindég osztálya munkájiról jelentéseit. L. „*Relazioni accademiche*“. Következő czimü jeles értekezése irására: „*Saggio sulla filosofia delle lingve applicato alla lingva italiana*“, academiája adott okot; eme' mást pedig: „*Ragionamento sulla filosofia del gusto*“ a' romai Arcadiának ajánlotta, midőn az tagjává választaná. 1796-ban és 97-ben a' republicai kormány parancsára ezt adta ki: „*Saggio sugli studj*“, mellyben a' köz tanitás scholasticai formájin akar segiteni. Egyszersmind bocsátá közre, „*Instruzione d' un cittadino a suoi fratelli meno instruiti*“ és „*Patriotismo illuminato*“ Elete végéből 10 esztendőt Padua mellett Selvaggiano nevü falusi lakjában tölte, mellyet esztendei nagy summáju azon jutalom fizetéséből vett 's szépitett, a' mit számára Napoleon rendelt, ki őt mint Ossiánnak, Napoleonnak is kedveltjének, forditásáért mindenkép becsülte 's először a' vas korona rendje vitézévé, azután középkeresztesévé is nevezte. Cesarotti ezt „*Ironea*“ (Ηρόνοια) eposával igyekezett meghálálni. Azt 1807-ben adá ki. Rákövetkezett esztendőben megholt

Nov. 3, félbehagyva minden munkáji kiadását, mellyhez Pisában 1800 fogott. Folytatta azután azt tanitványa és széke elfoglalója, Barbieri, 1813-ig. 40 kötetből áll a' gyüjtemény 8-adb. igy: „*Opere complete*". Az 1-ső kötetb. van: „*Saggio sulla filosofia*" 's sat., melly irásamódjának védlője, 's szabad elrakásu ujitó lévén, ellene mond abban a' florenczi nyelvizsgálók dictatorságának. Ezen lelkes irásának sok dicsérője, sok gáncsolója lett. Egyedül Galeani Napionenak ezen ellenirására: „*Dell' uso e de' pregj della lingva Italiana*" felelt. A' 2—5 kötetb. „*Poesie di Ossian*". A' 6—16 kötetb. Ilias és Homerusról dolgozásai. Már első kiadásában, (Turin, 1790) sokat változtatott a' hijanyosaknak nézett helyeken, a' másodikban majd csak nem szabadjára bánt vele. Ez Velenczében jött ki 1795. Czime „*La morte d' Ettore*" 's egészen uj fogásu ilias. Csak felhevült 's neki vakult dicsérői mondhaták szerencsés mivnek; mit itél a' közönség, mutatja egy gyanyoló részmetszet, melly Homerus büsztjét effectált franczia köntösben ezen aláirással: „*Iliade italiana*" tünteti elő. A' 17—18-dik kötetb. vannak: „*Relazioni accademiche.*" A' 19-b. Juvenalistól 8 gunymértékes forditással. A' 20—22-ikb. „*Corso della letteratura greca.*" Forditani akart minden görög irót, de e' rettenetes munka alatt csak nem megvakult 's nem lévén kedve, a' mint irá, elveszteni önnön szemét a' Görögök szép szemei miatt, felhagyott vele. A' 23—28-k köt. Demosthenesét mutatja. A' 29—34 kötetb. különbféle versei, forditásai 's prosaji állának; a' hat utolsóban levelezései. Életét az emlitett Barbieri 1810 adta ki és Ginguené. Fenmaradandó munkájinak tartja az olasz világ Ossianját, a' két „*Saggiot*", és „*Sopra il diletto della trag*". 's „*Lettera d' un Padovano al Ab. Denina*". Egyébiránt Cesarotti, ha nem vala is a' legeredetibb fők egyike, de bizonyosan azon rendkivül valók közül való, kik uj pályát törnek. Prosája, mondja Hobhouse, nagy iró tulajdonságait leheli. Képzetei mélyek 's még is világosak, fogása kényszerittetlen, a' szavakban bő, periodusai egybehangzással gördülnek. Heves és még is kecses, nem olly terjedező, hogy unalmas, nem olly rövid, hogy homályos lenne. Tréfája soha sem csikart, soha sem gonosz szellemü. De ezen jeles sajátságait nem gyéren setétitik el sok gallicismusai, mellyeket magának megengede, 's az, hogy talentumát miért vesztegette olly criticai 's metaphysicai tárgyakra, mellyek nem közérdekletüek. Demosthenesében remekelhetett volna ékesszólási stylusával, 's ő inkább a' Crusca feszelgő 's piomozó irásmódját választotta, miért? mert eredetijét törekvék leázni. Az igaz, azt tartá, hogy a' görög irókat inkább régiség, mintsem belső velősség tette bámulatosakká. *Döbrentei Gábor.*

Cesinge (János, vagy a' mint maga nevezi magát, Janus Pannonius, az Olaszoknál Ungheretto), szül. Aug. 29. 1432 a' Dráva mellett Tótországban. Szegény, de jó nemes házból vette eredetét, melly rokonságban volt a' Garázda és Vitéz nemzetségekkel; a' honnan sokan őt ezekből valónak lenni gondolták, de hibásan. Anyjának, Vitéz Borbalának, testvére János, nagyváradi püspök, később esztergami érsek, sejditvén az ifju különös elmebeli tehetségeit, jobb neveltetéséről kezde gondoskodni 's végre saját költségén Olaszországba küldé, hol Ferrarában II esztendőt töltött a' hires Guarini házánál, ettől vévén oktatást a' tudományoknak akkor esmeretes körében. Itt esmerkedett meg Martius Galleottóval, ki kedves tanulótársa és a' verselésben tanitója volt, Arozzóval és az olasz föld több első rendü 's jobb izlésü tudosaival; itt irta legelső költeményeit már 16 esztendős korában. — Hazájába 1458 visszatérvén, nagybátyjának befolyása által két esztendő alatt elnyeri a' pécsi püspökséget 's a' tudományokban gyönyörködő Mátyás király által annyira megkedvelteti magát, hogy titkosabb tanácsosai közé számláltatnék. A' bosnyák hadviseletben 1464 fejedelmét a' táborba is kiséré, 's tőle hüségéért engedelmet nyere, birtokaiban akarmiféle bányát felnyitni; esztendővel később pedig Rozgonyi Jánossal II. Pál pápához és több olasz fejedelmekhez küldeték, segedelmet esz-

közölni a' Törökök ellen. — Azonban nem soká megfelejtkezék fejedelme jó indulatjáról és nagybátyjával egyetértőleg Romában áskálódni kezd ellene. Személyes ellensége, a' kretai érsek, ezen mesterkedéseket felfedezi Mátyás előtt, és ez hidegséggel bünteti a' két pap hűségtelenségét. Ez még jobban felingerli büszkeségeket. Ujlaki Miklóssal, Rozgonyi Rajnálddal és több nyughatatlan világi nagyokkal tehát egyesülve, Lengyelország felé fordítják szemeiket, hogy onnan Kázmért hozzák a' Csehországban elfoglalt Mátyás helyébe. De ez a' dolgot megtudván, véletlen és hirtelen Magyarországon terem. Nyájassága, kegyessége által minden elidegenedett szíveket megnyer, és a' pártütés két főinditója magára maradt. Kázmér mind e' mellett seregével 1471 megjelenik és őt Cesinge Nyitránál fogadja. De kénytelen épen olly szerénységgel megszaladni, a' millyen vigyázatlanul kitette magát a' veszélynek. Vitéz János elfogatik, János, kire háritá ez a' vétek nagyobb súlyát, Osvát zagrábi püspökhöz szökik, hol bujában 1472 végén meghal. Testét a' pécsi kanonokok haza vitték, de a' király haragjától félvén, eltemetni nem merték, mig az, később Pécsett megfordulvan és a' dolgot megtudván, nekik az eltemetést meg nem hagyja. „En," ugy mond Mátyás őket feddőleg, „csak az élőket büntetem, mikor hibáznak, a' holtakra nem terjed haragom." A' deák és görög literaturában ritka jártasság, szép elme, világos, az akkori idő előitéletein tul emelkedett lélek, kellemetes, bájoló költői szellem, akaratja ellen is kitörő hiusággal párosodva bélyegzik költeményeit, ki nem elégithető nagyravágyás polgári életét. Ha bár őt az arany kor latán költőjivel egy sorba tenni nem bátorkodunk is, a' maga korában még is, sőt az ujabb időkben is az elsőséget senkinek sem engedi által és hazánknak dicsőségére lenni meg nem szünik. Hősi költeményei, — a' legnagyobbik, melly Magyarország történeteit foglalá magában, elveszett, — kisebb becsüek, elegiáji azonban, főként pedig epigrammáji, a' latán költésben gyönyörködők figyelmét megérdemlik; némellyek azonban ezek közül is, mint a' buja szerelem féketlen ömledezései, szabadabb és tisztátalan, néha alacsony és mocskos kifejezésekkel vannak fertéztetve. Kötetlen beszédben csak keves és csekély becsü munkáji szálottak reánk, főként sajnálják magyar grammaticájának elvesztét. Munkájit legelőször gyüjtötte öszve Várdai Péter, kalocsai érsek, Mátyás király parancsolatjára, de ezen gyüjtemény elveszett. Némellyeket elöször kiadott Volphard Adrian Bécsben 1512. Frobenius János Baselban 1518. Ezen kiadásokat bővitették később maga Volphard Adrian Bononiában 1522. Operinus János Baselben 1555, Sámboki János Bécsben 1569 és azután többen; legjobb és legtökéletesebb az utrechti kiadás 1784 gróf Teleki Sámuel által. *Gr. Teleki Józef.*

Cessio, l. Áltengedés.

Ceto, l. Phorcus.

Cette, a' hajdani Languedocnak, most a' heraulti franczia megyének városa 7000 lak. egy a' földközi tenger és a' Thau tava közt, mellyekbe a' nagy csatorna ömlik, lévő földcsucson. Bátorságos, most igen méllyé csinált kikötője a' St. Pierre és St. Louis erősségek által fedeztetik. Languedoc terméseinek főpiacza Cette. Meglehetős kereskedést üz gyapju, pamut és selyemmivekkel, bőrrel, gálicczal, borral, sóval, olajjal, buzérral, lugsóval, szardellával, dohánnyal, szappannal 'sat.; vannak Cettenek czukor- és selyemfabrikáji 's hajósoskolája is. Közel lévő tavai eszt. 500,000 mázsa sót adnak. *L—ú*

Cetto (Benedek), szül., 1731 Budán, hol apja Jakab, birói 's polgármesteri tisztséget visele sok esztendeig. Elvégezvén tanulását, a' kegyes oskolák szerzetébe felvétetett, Veszprémben és Nyitrán ékesenszólást és romai régiséget, Pesten philosophiát és mathesist, Debreczenben dogmatica theologiát tanita; végre Caramelli vasas lovag ezeredjében papságot visele. Megholt Tatán 1789. Az ő idejében tudományos vetélke-

dés támadott vala Desericius és Pray között a' Magyarok származása 's eleji felől. Melly vetélkedésbe minekutána Desericius bele holt volna, felfogta ennek ügyét Pray ellen Cetto, ugy, hogy ama' két tudós ember irásaiból a' nevezett tárgyat illető értekezéseket 's okoskodásokat olly rendbe szedné, a' mellyben az egyik a' másikra válaszol, és hozzájok adná a' maga észrevételeit 's okoskodásait illy czimü könyvében: „*Josephi Innocentii Desericii, Hungari Nitriensis, et Georgii Pray, S. J. Sacerdotis. Dissertationes ita collectae, ut argumenta argumentis excipiantur*" V. darab. Az I és II. Kalocsán 1768 fol.; a' III. Pesten 1771 fol.; a' IV. Bécsben 1776, 8; az V. ugyan ott 1781, 8. Ehhez járul: *Benedicti Cetto, clerici regularis e Scholis Piis, Sinensium imposturae asserlae* (Pesten 1787). *Fábri Pál.*

Ceuta (cepta), a' fezi királyságnak Afrika partjain egy földesucson fekvő városa, Gibraltarral szemben, 7400 lak. egy püspökkel, jó erösséggel. 1415 a' Portugaliak foglalták el ezt a' várost. Portugallal 1570 II. Filep spanyol királyé lett 's az 1640 történt revolutióig Spanyolország alatt is maradt. Az 1668 kötött békeségben Portugal a' Spanyoloknak engedte, kik azt kereskedésre 's a' gonosztévők és számkivettek oda szállitására használják. *L—ú.*

Ceva (Tamás) 1648-ban szül. Mailandban; megholt 1737. Ez az olasz Jesuita, ugy mond Lessing, szintolly derék mathematicus volt, mint jeles költő, 's költő, nem verselő, a' mint ez „*Puer Jesus*" czimü latin költeményéből kitetszik; ámbár ő maga ezen darabot inkább játszi hőskölteménynek, mint valódi eposnak akará tekintetni. A' mathesis körében derék vizsgálatokat tett és irt, például: a' szeglet felosztásáról; 's „*Opuscula mathematica*" czimmel többeket adott ki Mailandban 1699. Biographiákat is irt, például Lemene olasz költőét, mellyhez becses észrevételeket kapcsolt a' költésről. *—l—*

Cevallos, (don Pedro), spanyol minister, régi ó-castiliai nemzetségből, szül. 1764 Santanderben, tanult Vailadolidban, követségi titoknok volt Lissabonban, egybekelt a' békeherczeg egyik rokonjával, külső dolgokra ügyelő minister lett 's vigyázattal és mérséklettel vitte tisztségét. De midőn Napoleon planumai zavarni kezdék a' madridi udvart, C. az asturiai herczeg részére állott, kiben hazájok függetlensége mellett buzgó minden spanyol patrioták helyezék reményeket. Bayonneba kisérte a herczeget, szemtanuja volt az ottani jelenéseknek; az okosság engednie tanácsolt Bonaparte Jósef kivánságának 's mint statustanácsnok ennek szolgálatjába lépett. Jósef azt vélte, hogy illy népkedvelte férjfi tetemes gyámola leend ügyének. De alig érkezett C. Madridba, azonnal Jósef ellen nyilatkozék ki 's a' spanyol juntával egyesüle, mellynek dolgaiban Londonba ment. Itt adá ki Spanyolország ügyeiről 1808, főkép a' bayonnei tanácskozásokról, szoló nevezetes irását. Első okul tekinthetni ezt, melly a' Napoleon politicáján bosszankodó Európát ellenállásra ingerlette. A' spanyol szabadulási háboru alatt a' legfontosb hivatalokat viselte C. 's hatása VII. Ferdinand visszajötte után is nagy maradt. Egy decretum arra hatalmazta, hogy magának a' király iránt mutatott hüség emlékéül valamelly deviset válasszon, mellyet nemzetségi czimeréhez kell vala csatolnia. C. ezt választá „*Pontifice ac rege aeque defensis.*" Nem sokára elveszté királya kegyét, mivel egybekelését a' portugali herczegnével nem tanácslá. Erre a' statustitoknoki hivataltól elmozdittatván, Nápolyba, aztán Bécsbe küldetett követül, melly tisztségét 1820 veszté el. Azolta mint privát ember él.

Cevennek, l. Sevennek.

Ceylon (Seilan), az indiai tengernek 966 nsz. mf. nagy szigete, melly a' Palk szorosának neveztetett tengerszoros által választatik el a' nyug. félsziget dél-kel. csucsától, hanem Adám hidja, több fövenytorlások sora, által azzal öszveköttetésben van. Az első hiteles tudósitásokat ezen szigetről, melly ugy nézethetik, mint a' Buddha-vallás bölcső-

je, egy Almeyda nevü Portugalinak köszönhetjük, a' ki 1505 történetből evezett Seilannak egy kikötőjébe 's a' lakosoktól igen barátságosan fogadtatott. A' fahéj, melly a' szigetnek főtermése volt, kereskedő coloniákat telepitett meg a' szigeten a' Portugaliakkal, de kegyetlenségek, telhetetlenségek, a' honi vallás elnyomása 's erőszakos téritések olly gyülöletesekké tették a' Portugaliakat, hogy a' Ceyloniak 1603 a' Hollandiakat, kik ezt a' szigetet el akarták foglalni, minden módon segitették 's ugy nézték, mint szabaditójikat. A' Portugaliaknak Colombo nevü fővárosát 1656 elfoglalván, ki is kergették a' Hollandiak a' Portugaliakat. A' Ceyloniak szabadulásokon való öröme mindazáltal nem sokára gyülölséggé vált, de a' legnevezetesebb helyek már mind a' Hollandiak kezében voltak. Véres háboruk ütöttek ki, mellyekben az europai hadi mesterség győzött 's a' lakosokat a' szigetnek hozzámehetetlen részébe való vonulásra kinszeritette, a' hol függetlenségekben megmaradtak. Midőn Holland a' Francziáktól bataviai köztársasággá tétetett 1795. az Angolok elfoglalták Ceylont 's az Amiensben 1802 köttetett békeség pontjai szerént meg is tartották azt kezeik közt és 1815 a' candyi királyt elfogván 's fővárosát elfoglalván, az egész szigetet hatalmok alá hajtották. A' szigetnek, melly Colombo nevü fővárosával közbevetetlenül a' korona alatt lévő kormányszéket formál, tér és risföldekkel fedett partja van, mellyen igen szép kokosfaerdők büszkélkednek. Belső részét meredek, sürü erdőkkel fedett bérczek hasitják, mellyek a' szigetet csaknem két egyenlő részre osztják, 's mellyeknek legmagasabb csucsa a' 6680 l. magas Adámhegy vagy Hamalel. Ezen tisztelik a' Singalesek vagy Ceyloniak és minden Indusok Adám roppant nagyságu nyomát, ki az ő vallások szerént itt teremtetett 's maga Buddha. A' sziget földjét több folyók mossák, mellyek közt némellyek hajókázhatók. Éghajlatja általjában szelid és egészséges. Jóllehet közel fekszik az egyenlitőhöz (aequator), a' hévség a' tengeri szeleknél fogva még is mérséklettebb, mint a' vele szemben lévő szárazon. A' természetnek számtalan ajándékaival bővelkedik: van aranya, ezüstje, ónja, czinje, vasa és kénesője, folyójiban a' drága köveknek 20 neme, mellyeket nagy eső idején hoznak le a' hegyekről. A' plántáknak csaknem mind azon nemeivel dicsekszik Ceylon, mellyeket India 's a' naptéritő (tropicus) melléki tartományok teremnek. Vadon nőnek benne minden nemes déli gyümölcsök; van továbbá rise, dohánya, borsa, nádmézplántája, kávéja, pizangja, tamarindája, a' pálmáknak több nemei, palmyrafája, ébenfája, talipot vagy talpatfája rendkivül nagy leveleivel, mellyek közül egy 15—20 embert is elfed, kendere, festőfüvei 'sat. Főplántája a' fahéjas babir, mellynek Ceylon a' hazája. Legjobb 's legjövedelmesebb fahéjas babir erdeji, mellyek közönségesen fahéjas-babir-kerteknek neveztetnek, a' partokon vannak. Esztendei fahéj jövedelme 8000 mázsa. Járhatatlan sürüségü erdejiben, mellyekben ritkán jár ember, számtalan vad állatok kóborolnak, u. m. elefántok, mellyek csoportonként járnak 's vadásztatások egy a' Ceyloniak legkedvesebb mulatságai közül, vad disznók, mellyek igen veszedelmesek, leopardok, majmok, sakalok. Szelid barmokra, szárnyas állatokra és halakra nézve is gazdag Ceylon. A' nyugoti parton való gyöngyhalászat a' kontatsii öbölben hajdan igen jövedelmes volt. A' lakosok, kiknek számát Colquhoun 6000 fejérre 's 800,000 ősi lakosra teszi, mások szerént pedig 2 milliónál több, a' bevándorlott idegeneken kivül két főnépre oszolnak, mellyek egymástól egészen különböznek, u. m. Wedakra (10,000), egy bárdolatlan, a' legsürübb erdőkben minden társasági rend nélkül élő népre, melly sem földmivelést, sem baromtartást nem üz, hanem csak vadászatból él, 's Singalesekre, kik pallérozottabbak, földmivelők, vas- és aranymiveket készitnek, pamutot szőnek 's irói nyelvek van. Mint az Indusok, bizonyos kastokra, néposztályokra, szakadnak, mellyek közül mindeniknek tulajdon törvényei, szokásai és ruházatjai vannak, 's a' Buddha-vallást követik, mellynek erkölcsi tudo-

mánya szelidséget 's tisztaságot parancsol. Ezeken kivül indus és szerecsen lakosai is vannak Ceylonnak. A' trincomalei kikötő igen nevezetes hely az angol tengeri erőre nézve, mivel egész Keletindiában leg bátorságosabb 's a' tengerháborgásoknak nincs kitéve. *L—ú.*

Chaba vagy Csaba; Attila fijai között emlitettük. (L. Hunnok.)

Chaban (François Louis René Mouchard, gróf), szül. Aug. 18. 1757 régi normann nemzetségből; franczia statustanácsos és Davoust marsall helytartósága alatt 1813 Hamburgban financzintendant volt. Előbb a' királyi testőrök közt szolgált, ezek pedig a' polgári zendülés miatt elszéledvén, a' belső igazgatásnál bíróságból praefectusságra, statustanácsosságra 's intendantságra ment; e' hivatalokat nem csak Napoleonnak, hanem általján fogva a' kormánya alatt lévőknek is teljes megelégedésére vitte, jelesen Toscanában, hol a' status nevezetes adósságainak leróvását, a' nélkül hogy azokat, a' mint Franczia- és Hollandországban történt, egy harmadrészre leszállittotta volna, a' status jószágainak eladása által végrehajtotta. Hogy hamburgi intendántsága alatt nem mindenütt egyenlő kedvességben állott, annak oka a' Napoleon által némelly megyékre (*departement*) kimondott „*hors de la loi*“ volt, ezekben t. i. támadások jelenték magokat, mellyek miatt a' helytartó, büntetés gyanánt, mint ellenség földjét használá azokat. Illy, semmi törvény által nem korlátolt önkénye egy különben is keménységre személyesen hajló katonatisztnek a' hosszu ostrom alatt elalélt város (l. Hamburg) szenvedéseit utolsó inségig vitte. A' polgári rend kérelmeire ugyan keveset ügyelt a' helytartó, még is azonban, ha a' gróf akará vala, hathatós előterjesztései által itt ott könnyebbséget szerezhetett volna a' városnak. De Napoleonnak statustisztjei, a' mellettek vagy felettek állók iránt való hivatalos ellenügyelést, csak a' legsürgetősebb esetekben tették foganatossá; a' parisi középponti igazgatással való minden közösülés, az egy katonai levelezésen kivül, már az ostrom alatt megszünt. Davoust kevessel az ostrom előtt a' bankot elfoglalta, Ch. pedig annak ezüstjéből régibb bélyegü 's a' közönségeseknél kisebb, kettős markadarabokat veretett, mellyek azután *Chabanok*nak neveztettek. Gróf Chabannak czélja valóban az volt, hogy a' tulajdonosoknak parisi bankactiájikra nézve kármentést szerezzen; de az uralkodás már akkor magában Franczia országban hasonló erőszakokat követett el, mint a' katonai kormányozó Hamburgban. Meghalt a' gróf Mart. 1814 Hamburgban, kórházi hideglelésben, mellyet, mint maga kinyilatkoztatá, némelly visszás és gyülöletes dolgok miatt való bánatjában készakarva vont magára. Sok tudományos esmeretekkel birt, társalkodásban jó szivü volt. Halála után még terhesebbek lettek a' katonai kormányozó által az armadia szükségeire tett zsarolások. *J.*

Chabanon, tagja a' franczia academiának, St. Domingóban szül. 1630; meholt Parisban 1792. Legjobb munkája „*Observations sur la musique*“ (Paris 1779 és 1785. 2 köt.). Theocritust és Pindarust fordítá (1771 köv.); 's criticai szép észt és tudomány által mivelt izlést mutata ebben: „*Discours sur Pindare et la poésie lyrique*“ (1769). Irt tragoediákat, vig játékokat 's academiai dicsbeszédeket is. *—l—*

Chabert (Joseph. Bernhard, marquis de), nevezetes hajós, geograph és astronomus, szül. Febr. 1724 Toulonban. 1741 tengeri szolgálatba lépett; 1746—1748 az éjszakamerikai tengereken harczolt az Angolokkal 's az utóbb emlitett évben Lajoskeresztet nyert vitézsége. Béke lévén, bentazta Canada 's Newfoundland tengerpartjait. Tudományos utazást ezen astron. hydrographiai munkáji: „*Voyage fait en* 1750—51 *sur les côtes de l' Amérique septentr.*“ (Paris 1753) foglalja magában. 1758 az academia tagja lett 's a' földközi tenger abroszainak tervével foglalatoskodott. 1764 kezde szandéka kiviteléhez; de az éjszakamerikai háboru félbeszakasztá munkáját 's tengerre szólitá a' vitéz hajóst. Ch. fényesen kijelelte magát e' csatában 's 1781 egy hajócsapat kormányozója lőn. A' revolutio kilobbantakor Angliába ment, hol 1800 sze-

me világát elvesztette. Két év mulva vissza tért Párisba, 's pensiót adott neki Napoleon. 1804 felvették a' hosszintézetbe, 's vaksága daczára még sokat használt a' tudományoknak Ch. jeles emléktehetsége. Lalande nem győzi dicsérni vizsgálásb li pontosságát, tudományát, szorgalmát, állandóságát 's bátorságát az akadályok elháritásában. Megholt Parisban 1805. *bb.*

Chaeronea, Plutarch születéshelye Boeotiában, macedoniai Filepnek a' szövetséges Görögökön 338 K. e., és Sullának Mithridatesen 86 K. e., vett győzedelmeikről hires. (Vö. Görögök zág és Filep, Macken).

Chaillot, egy a' Tuileriák megett fekvő falu, melly most Parishoz számláltatik 's pompás mezei házaktól és a' Seinere 's a' körüle fekvő környékre igen szép kilátásu kertektől diszesittetik. A' Billy partjának (*quai*) szélén, a' jenai hires hiddal, melly most a' katonai oskola hidjának neveztetik, szemben áll a' romai királynak Napoleontól temérdek költséggel elkezdett, de félben maradt palotája. Templomában nyugosznak a' vitéz Rantzau Josias gróf, Franczia ország marsallja, eredetére nézve holsteini nemes, tetemei, a' ki 1650 itt temettetett el. A' de Sainte-Marie de la visitation rend apáczájinak hires klastromok volt Chaillotban, mellyben több üldöztetett világi főrangu személyek rejtették el magokat a' világ elől. Itt holtak meg Henriette franczia királyné IV. Henrik király leánya, I. Károly angol király felesége 1669, 's Louise pfalz-bajor herczegkisasszony, ki a' többi apáczákkal néha szénát gyüjtött a' közel lévő réten. *L—ú.*

Chaise (père de la), l. La Chaise.

Chalcedon, most egy Kademki nevü falu, hajdan a' Romaiak urasága alatt virágzó város Bithyniában, Kis-Asiának éjsz. nyug. földcsucsán, Konstantinápollyal szemben, nem messze a' mostani Scutaritól. Itt tartotta 451 ősszel Marcianus napkeleti romai császár, a' negyedik közönséges egyházi gyülést, hogy a' Monophysitáktól Dioskuros alexandriai patriarcha hathatós pártfogása által az ephesusi ugy nevezett rablók synodusán 449 kezekre keritett egyházi hatalom 's a' vallás tudományba való nagy befolyás elvétessék 's a' Krisztus természetére nézve olly hitágazat állapittassék meg, melly a' Nestorianusok és Monophysiták tudományától egyformán eltávozván, az igazhitü keresztény felekezeteket mind kielégitse. A' gyülés előlülői a' császár biztosai voltak 's utánok mindjárt követei a' romai püspöknek, I. Leónak, a' ki ezt a' hitágazatot közönséges egyházi gyülés nélkül is próbalta ugyan megállapitani, mindazáltal megegyezett annak tartatásában, hogy befolyását megerősitse 's Dioskuroson egyházi átok alá lett vettetéséért bosszut álljon. Az egyházi gyülés, melly 600 csaknem csupa napkeleti püspökökből állott, Dioskurost letette 's tüzes vitatás és szóper után, a' nicaeai és konstántinápolyi közönséges egyházi gyülések hitágazatain 's Cyrillos hadani alexandriai patriarchának a' Nestorianusok tudományát kárhoztató synodalis irásain kivül a' romai követ sürgetésére Leónak Flavianus hajdani konstantinápolyi patriarchához Eutyches a' monophysitismus kezdője ellen irt levelének foglalatját is bevette a' hitformába Ez a' hitforma a' Jézus anyját Istenszülőnek nevezi 's a' Monophysiták ellenére a' Krisztusban két összeelegyedhetlen, változhatatlan 's elválhatatlan természetet állapit meg, melly két természetnek egy személyben lett egyesitése által azoknak egymástól való kölönbözések nem szünt meg 's nem enyészett el ugyan, hanem mindenik személy megtartotta tulajdonságait. Ezen hitformán kivül a' gyülés még 30 egyházi törvényt (*canones*) hozott a' papság visszaélései ellen. Ezek közt a' 28dik canon a' konstantinápolyi patriarchának egyenlő jusokat ad a' romai püspökéihez, 's e' csak rangjára nézve lett amannál elsőbb, a' romai követ ellenmondásai sikeretlenek lévén. Palaestinában 's Egyiptomban kiütött véres lázadások lettek a' chalcedoni gyülés Dioskuros és a' Monophysiták ellen hozott végzéseinek legközelebbi következéseik 's csak egy

századig tartó egyházi versengések után, melly idő alatt a' Monophysiták (l. e.) az igazhitüektől egészen elszakadtak 's tulajdon egyházat alkottak, kapott a' chalcedoni hitforma állandó tekintetet, melly ja' catholicus, görög és protestans Kereszténységeknél még most is fenáll. *L—ú.*

Chalcedon, ércznem, melly ritkán tompaszegletü rhomboedricus kristályokban, rendszerént pedig csepegő-kő és szőlő formában, vagy mint a' tüskés férgek (echinites) kővéválás eszköze is fordul elő. Szine fejér, szürke, kék, sárga, barna, részént faforma rajzokkal, (fa- vagy mokkakövek) félig áltlátszó 's áltlátszó is, porphyr, zöldkő menetelekben 's más kősziklanemekben találtatik, különösen mint az agát vegyületrésze 's mint különbféle kösziklanemek lukacsközeinek kitöltő massája, különösen a' vakában. Nevezetesebb hazáji Oberstein a' Palatinatusban, Island, a' Faro szigetek, Magyarország 'sat. A' régiek különösen Egyiptomból kapták a' chalcedont, Romában dolgoztatott ki az; most Islandiából, Sibiriából, Erdélyországból (hol különösen a' kékszinü van otthon) kapják azt, 's gyürüköveknek, orakulcsoknak, gomboknak, pixiseknek, mivedényeknek (*Vasen*), medaille-oknak, nyakkötőknek 'sat. használják. A' chalcedon játékfajaihoz tartoznak: a' karniol, mellyet vér szine jelel ki; tompaszegü darabokban találtatik; legszebb Arabiában 's Japoniában. A' karniolnak nagyobb becse van mint a' chalcedonnak; árát szine szépsége 's egyformasága, repedéstől szabad volta 'sat. határozzák meg; a' legtisztábbak pecsétnyomóknak 's gyürüköveknek használtatnak, különösen Obersteinban. — A' heliotrop zöld, veres pontokkal, többnyire Arabiából, Sibiriából 'sat. jő. — A' plasma zöld. Mind a' kettőt gemmákra 's különféle bijouterietárgyakra (ékességekre) használják. — Az agát vagy achát chalcedon-, jaspis-, szarukő-, amethist-'sat. egymással öszvekötött fektetekből áll. Találkozni szokott menetelekben, különösen Openauban, Badenben, Obersteinban, Schlotewitzben Szászországban, Sibiriában 'sat. A' legrégibb időkben a' bélyegekkel megjegyzett achatot amuletum gyanánt hordozták, a' régiek szép mivedényeket csináltak abból 'sat. Most igen sokféle hasznát szokták annak venni, részént haszon, részént gyönyörüség tárgyaira. Asztallapokat, mozsarakat, dörgölő köveket, czukortartókat, pixiseket, ruha- és botgombokat, kardfogókat, késnyeleket, fogdörgölőket gyermekeknek, sakk-köveket, játékjegyeket 'sat. készitenek abból. A' legnevezetesebb agátmetsző mühelyek Obersteinban, Sibiriában 'sat. vannak. Az onyx nem egyéb mint pántlikaagát, mellyben két 's többféle szin, egyenes vagy hajlott párhuzomosan 's egymástól szorosan elkorlátolva menő fektetekben váltják fel egymást. Az onyxokat különösen cameekra (l. e.) szokták használni. Az agátokat különbféle érczes oldozatokkal mesterségesen is meg lehet festeni. — A' chrysopras nem egyéb mint serpentinkőben Kosemitzben Slésiában darabokban előjövő 's nikkelmész által zöldre festett chalcedon. Belőle gyürükbe, melytőkbe való kövek, továbbá pixisek, pecsétnyomók 's t. eff. készittetnek. Az ércznek igen kellemetes szine van, de nem állandó; mert nem csak az, hogy ha hévségnek tétetik ki, elhalványodik, hanem el is tünik lassanként a' levegőben a' napon való használás által. Innen a' chrysoprast pinczékben 's megnedvesitett pamut közt tartják. *A. B. P.*

Chalcographia, l. Rézmetszés.

Chaldaea, Babyloniának hajdan vizvivések által termékennyé tétetett, most pedig száraz része Arabia felé 's a' persa öbölnél, a' Tigris is Euphrates torkolatjának nyug. oldalán. A' Chaldaeusok, egy Semtől származott nemzetség 's igen hires asiai nép, legelőször tudtak ércz miveket készitени 's a' csillag vizsgálásban is jártasok voltak. Ők tették le az assyriai és babyloniai országok talpkövét. Nevek a' babyloniai papok nemzetségében vagy osztályában maradt fen, mellynek tagjai istentisztelléssel, titkos irások magyarázásával, jövendőmondással, orvosi tudománnyal, álomfejtéssel, rossz lelkek elüzésével, bübájossággal, csillagokból jövendőléssel 'sat. foglalatoskodtak, mind ezeket pedig a' nép előtt el-

titkolták. Irásaik közül semmi sem jött hozzánk. Eredetiképen, azt mondják, hogy a' Chaldaeusuk Kepheneknek is neveztettek, a' Kaukasusnál laktak 's csak K. e. 800 eszt. telepedtek meg a' persa öbölnél. (Vö. Babylonia). *L.—ú.*

Chaldaeai Keresztények, l. Felekezetek, Syriai Keresztények és Tamás-Keresztények.

Chalotais (Louis René de Caradeuc de la), a' bretagnei parlament generalprokátora, szül. Rennesben Mart. 6. 1701, megholt Jul. 12. 1785. E' jeles statustisztnek a' halála után beállott polgári zendülésre való befolyása a' franczia parlamenteknek 's azok tagjainak a' király és nemzet közt való különös helyeztetése folytában igen nyomos lett. La Ch. ékesszólása ereje 's okfejei függetlensége által tiszteletet szerzett; de csak 60 éve után, midőn t. i. a' Jesuiták ellen való harczot kezdé, gerjesztett köz figyelmet. Az udvar megigéré a' Jesuitáknak, hogy Francziaországban maradhatnak, de a' mellett hatalmas befolyásokat gyengiteni iparkodott. A' szerzet ellen dolgoztak ugyan d' Alembert, Duclos, Condillac, Mably, Montesquieu és Diderot, la Ch. barátjai; de ő, mint ügyvéd, 1761 a' rennesi parlament előtt egyenesen megtámadá a' szerzetet hires és sokszor kinyomtatott „*Comtes rendus des constitutions des jésuites*" irásával. Példáját más gen. prokátorok más parlamentek előtt utánazák, mellynek következése a' rend eltörlése lett. La Chalotaist ezen ügyvédi hivatalos foglalatosságban igen segité azon gyülölség, mellyet minden rosszul használt hatalom szül, főkép pedig azon számos Jansenisták, kik a' Jesuitákat olly sokáig üldözték; segité továbbá az udvar tétovázása 's más papi szerzeteknek a' Jesuiták ellen való irigykedése. A' merész és szabad szellemü la Chalotais leginkább bebizonyitott tettek által nyomta a' Jesuitákat. Hasztalan irának önvédelmekre Caveyrac, ki elébb a' nantesi edictum eltörlését igazolni akará; hasztalan Menouc, Griffet 's az elmés Cerutti, mindannyin Jesuiták, kik azt iparkodának megmutatni, mennyit tett legyen a' szerzet mind Isten, mind a' királyi szék tiszteletére, 's hány nagy elmék képeztettek oskolájikban. A' szerzetet olly tüzesen üldöző férjfinak szabad állása nem soká alkalmat nyujta ellenségeinek a' megbosszulásra, midőn némelly financzi rendelések felett, mellyek a' bretagnei herczeg és rendek régi szabadságait megsérték, az udvar és a' rennesi parlament közt vitatás támadt. La Ch. 36 eszt. szolgálatja után fijával és a' leghevesebben ellenállott 5 parlamenti tanácsossal fogságba tétetett. Azzal vádoltaték, mintha egy ministerhez intézett bizonyos névtelen irománynak kohólója lett volna, melly pedig egy legalacsonyabb sorsu ember irása módjához hasonlita. Hijában erősité ártatlanságát, mellyet a' közönség és Voltaire is oltalmazott több emlékirásaiban (1766 'sat.); a' kiküldötség nyomtatás alá adá a' peres irományokat 's la Chalotaisra kimondá az itéletet. Minister Calonne 's a' tartomány helytartója, herczeg Aiguillon, személyes ellenségei valának a' fogolynak. Az elbocsátott helyébe ujra felállitott rennesi parlament ezen la Chalotais ellen folytatott biztosi viszgálatra nézve magának tulajdonitá a' birói hatalmat, de alig kezdődött el a' törvénykezés, már a' birák nagyobb része vonakodott e' perben itéletet hozni, a' többi 13 ellen pedig, mint részre hajlók ellen Ch. tett kifogást. Végre győzött a' nép szava. Az itélő székek 's herczeg Choiseul előterjesztései olly foganattal hatottak a' királyra, hogy a' rend eltörlését meghatározná. A' foglyok Saintesbe küldettek. La Ch. felszólittatott, hogy hivatalából elbocsátásáért kérelmet nyujtson be, de ő azt tenni nem akará. A' rennesi parlament pedig tagjainak hivatalaikba való visszaállitását kivánó. Az e' perlekedést tárgyazó irások naponként szaporodtak, 's azok terjesztői közül száz ötvenet zárának a' Bicêtre fogházba, de végre csakugyan megunák a' szüntelen számosodó nyomtatványokat, vagymint nyilván mondák, —az igazságot elégetni. A. gen. prokátornak illy hosszu üldöztetéséből ismét

uj per kerekedett, mellyet a' rennesi parlament helytartó herczeg Aiguillon ellen tiszti ügyvédje által tett folyamatba. Csak az uralkodásban következett XVI. Lajos adá vissza 10 esztendei fogság után la Chalotais szabadságát, annak elébbi hivatalába való visszalépését is megengedvén. — Még 1826 is merészle Parisban egy Jesuiták pártján lévő iró sértegető kifejezéseket tenni la Chalotais ellen, de ennek maradékai által törvénybe idéztetvén, megbüntetteték.

Chaloup, a' tengeri hajók szolgálatjára rendelt nagyobb sajka; közönségesen evezők hajtják, de néha árbocza 's vitorlaja is van. Mig a' hajó utaz, a' chaloup 's a' csolnakok benne, lekötözve áll a' fedezeten 's csak a' révtorokban vagy netán szükség esetében bocsátják tengerre. Főkép a' hajókhoz tartozó nehezebb holmik szálitására szolgál. A' pattantynschaloup előrészén egy ágyut (közöns. 24 font.) visel. Haszna gyakorta felette nagy, mert az ellenhajóknak csak igen keskeny ormányát forditja 's pattantyujik nem könnyen találják; azonkivül olly helyeken is, hol a' mélyebben menő hajó megfeneklene, félre vonulhat.

Chamade (hihetőleg az olasz *chiamata*, kiáltás, szótól), a' megszált erősségben dob vagy trombita által adatott jel, melly az ostromló ellenségnek tudtára adja, hogy az erősség alkudozásba akar bocsátkozni. E' mellett a' fejér zászlónak is ki kell tüzetni, a' mi magában is elegendő, ha előre feltehetni, hogy (mint talán a' tengerről ostromlott erősségekből) a' jelt nem hallandja az ellenség.

Chamaeleon, béka-nagyságu 's alaku négylábu állat, a' gyikok fajához tartozik, bőre sima 's szőrtelen, farka hosszu, 's igen hosszu nyelve nyilmódra kapkod a' bogarak után. Hazája Asia és Afrika. Azon tulajdonságát, mellynél fogva szineit a' helyhez képest, a' hol van, változtatja, ujabb utazók tagadják, p. o. Goldberry „*Fragmens d' un voyage en Afrique* 'sat. Az emlitett utazó világos zöldnek irja szinét, csak ha beteg vagy sokáig éhezik, akkor lesz bőre sárga, barnás vagy egészen fekete is.

Chambers (Ephraim), a' legelső, ábéczerendre vett encyclopaediának irója, a' 17 század végén szül. Miltonban. Quaker szüleji egy geographiai müszereshez adák e' kézi miv megtanulása végett, 's itt a' tudományhoz valókkal bibelődése közben magát a' tudományt 's nemesb mivészséget is megkedvelé. Még itt, a' globuscsináló mühelyében, fogá fel encyplopaediája planumát 's annak első czikkelyeit itt dolgozgatá. Önszorgalom 's öntanitás érlelé meg utóbb a' munkára, mellyet ugy, a' mint először megjelent, ő maga dolgozott ki végig. Kiadá 1728 két folio-kötetben. A' munka igen megtetszett 's iróját a' tudományok kir. academiájába juttatá. 1738 másodszor 's azolta számtalanszor adák ki ezen mü- és tudománytárt, mindannyiszor bővitve és javitva; legbecsesebb azonban az 1786-iki illy czimmel „*Cyclopaedia, or universal dictionary of arts et sciences*“ (London, Reesnél, 5. fol. köt.). Igaz, hogy Harris elébb készité 's adá is ki „*Lexicon technicum*“-át; de ez mind formájára, mind characterére nézve különböző munka. Ch. 1740-ben hala meg. —*t*—

Chambery, Sabaudiának fővárosa, érseki lakhely, 11,000 lak. egy meglehetős kiterjedésü kerek völgyben, mellyet középszerü, szép majorokkal, kertekkel és mezei házakkal diszlő hegyek vesznek körül. A' számos, de nem gazdag falusi nemesség olasz szokás szerént itt emészti meg falusi jószágainak jövedelmét. Van egy közönséges könyvtára, academiai egyesülete, festőoskolája és földmivelő társasága. Az itt született Bolgne gróftól, a' ki Indiában nagy gazdagságot gyüjtött, sok jóltévő intézetekkel 's szépitésekkel gazdagittatott. Nem messze lévő ferdőjit sok vendég szokta meglátogatni. Mind azon fabrikák 's mesterségek, mellyek a' hegyes Sabaudiában fenállanak, feltaláltatnak Chamberyban; lecsepegtetett szeszek, vászon, bőr, szappan, csipke és kalap legtöbb mennyiségben készittetnek. *L—ú.*

Chambord, kastély, mulató erdőcske és falu, 5000 hold erdővel, 23 majorral, általjában 11,000 hold földdel, a' loirei és cheri franczia megyében, nem messze Bloistól. A' franczia nemzettől a' megöletett Berry herczeg fijának, az ifju bordeauxi herczegnek, ajándékoztatott. Ez a' pompás kastély, melly nyólcz órányi hosszu kőfallal körülkeritett mulató erdőcske közepén fekszik, 440 száját 's szobát, 13 nagy lépcsőt, 120 lónak istálókat 'sat. foglal magában. Epittetését I. Ferencz kezdette el, Primation épitőre bizván azt, 's XIV. Lajos végzette el. Ezen goth módra épittetett kastélyban jöttek legelőször virágzásba a' szép mivészségek 's ebben lakott Lesczinsky Stanislaus 9 esztendeig. 1745 XV. Lajos a' szász marsallnak ajándékozta, a' ki itt holt meg 1750. Napoleon a' chambordi uradalmat a' wagrami herczegnek, Berthiernek, ajándékozta 's wagrami herczegségé tette. Midőn ennek özvegye ezen birtokát el akarta adni, egy egyesület 1,542,000 francért megvette 's Francziaország nevében a' bordeauxi herczegnek ajándékozta keresztsége napján, azaz, Maj. 1. 1821. Chambord formáját kőre nyomtatva leirásával együtt Engelmann adta ki Parisban és Isabey, melly a' maga nemében legnagyobb egész Francziaországban. *I—ú*

Chambre ardente, hajdan Francziaországban egy feketére bevont 's gyertyákkal kivilágitott szoba, mellyben főbb rangu statusrabok itéltetének. — Midőn II. Ferencz a' 16 században egy külön törvényszéket állitott fel a' Protestansok ellen, kik rendszerént mágiyára itéltettek, azt a' törvényszéket is chambre ardente-nak nevezte a' köz nép a' halál ezen neméről. *Zs. G.*

Chambre introuvable (a' lelhetetlen kamara), gunynév, melly a' XVIII. Lajos második restauratiója után egybegyült franczia követek kamarájának indulatoskodása és nemzetellenisége (antinationalitas) miatt adatott és rajta is maradt. Azt vélte ugyan is a' revolutiónak ellenébe szegezett párt, hogy diadalát nem innepelheti elég tökéletesen; — hanem ez a' reactio Jun. 28. 1815 csak Sept. 6-káig tartott 1816. A' király már Cambraiból közre becsátott proclamatiójában igyekezett a' nemzetet némelly aggodalmai iránt megnyugtatni, mellyek az 1815-diki martiusi eseteket előmozdithatták; megvallotta, hogy az országló szék hibázhatott; a' ministeriumnak egy előlülő által nagyobb egységet adni igért; a' tized és földes uri jusok viszont behozatását regének mondotta; a' nemzeti jószágok vevőjit ujra bizonyosakká tette vagyonjok sérthetetlensége felől 's megigérte, hogy a' nép minden osztályai előtt nyitva marad az ut a' statushivatalokra, sőt az udvariakra is. A' király másodszori visszatérte után herczeg Talleyrand lett a' ministeri tanács előlülője; a' többi ministerek Louis, Pasquier, Gouvion-St-Cyr, Jaucourt, herczeg Richelieu és Fouché voltak. A' követek kamarája szétoszlattatott; a' követek száma 262-ről 402-re emeltetett; kettős választások rendeltettek az arrondissementok és departementok választó collegiumaiban, hanem maga a' valódi választás egészen csak minden departement leggazdagabb embereinek kezébe tétetett, annyira, hogy ezek még az arrondissementi collegiumok candidatusaihoz sem voltak szorosan kötve. Még minekelőtte a' kamarák egybegyültek volna, mutatták a' Francziaország délszaki részeiben történtek, a' Mamelukok meggyilkoltatása Marseilleban, a' Protestansoké Nismesben 's marsall Bruneé Avignonban az indulatosság millyen vad szelleme elől huzatott el a' korlát. Augustusban már megváltoztatott a' ministerium; előlülő herczeg Richelieu lett; Fouché helyére Decazes lépett; a' hadi ministeriumot Clarke, feltrei herczeg, vette által; Pasquier, Louis és Jaucourt helyét pedig Barbé-Marbois, Corvetto és Dubouchage foglalták el. A' délszaki gyilkosesetek kezdőji büntetetlen maradtak; parancsolta ugyan egy kir. rendelés, melly Nov. 21-kén költ, general Lagarde gyilkosait, 's a' nismesi iszonyu tettek okozójit törvény elejébe állittatni, de 18 vádoltatott közül csak kettő idéztetett per-

be. Oct. 7-kén nyittatott meg a' követek kamarája, mellynek választását szintilly lélek vezérelte; 's ezen lélek uralkodónak is mutatkozott minden tanácskozásában. Megfontolás nélkül fogadott el, sőt maga a' kamara kivánt minden rendszabásokat, mellyek a' régi szerkeztetésre könnyitni látszottak a' visszatérést 's mellyek a' bosszu- és üldözésvágynak eszközül szolgálhattak. A' status szolgálatjából revolutionalis érzet szine alatt számtalan alsóbb rendü tisztviselők bocsáttattak el, kik a' történetekben soha nem vettek munkás részt, 's Clarke, a' hadi minister, egészen csak önkénye szerént organisálta a' hadi sereget, az érdemes tiszteket vagy eltávoztatván vagy másokat rakván elejekbe. A' Nov. 20-kán 1815 kötött béke 's végre a' nagy drágaság egyre nevelték a' feszültséget; Grenoble-, Toulouse- és Lyonban nyugtalanságok támadtak, mellyek néhány száz parasztnak életébe kerültek, szerzőjik azonban ki nem tudódhattak. Végre észre vette az országló szék, hogy ezen az uton nem haladhat tovább, ha a' köz lázadást ki akarja kerülni. Vaublanc és Barbé-Marbois elbocsáttattak a' ministeriumból, 's helyekbe Lainé és Dambray neveztettek ki; azután pedig nem sokára minister Decazes nyert hathatós befolyást; 's mivel már most az ő részén kellett a' követek kamaraja többségének lenni, a' király Sept. 5-kén 1816 költ rendelő levelével szétoszlatta a' kamarát, 's a' követek számát leszállitotta 258-ra. Utóbb a' Febr. 5-diki törvény 1817 uj választási rendet szabott, melly egy ideig sulyegyenben látszott mind a' két főpártot tartani; de minthogy az országló szék ez által a' Constitutionalisokat nagy erőre kaphatni vélte, az 1820-diki uj választási törvény állittatott helyébe. *Zs. G.*

Chamfort (Sebastian Roch Nicolas), fraczia költő és tudós, Auvergneben szül. 1741, még gyermek korában szakadt Parisba. Neve akkor Nicolas volt, vezetékneve semmi, mert atyját soha nem is esmerte, anyjához azonban mindég szivéből vonzódott. Első tanitója 's oltalma Morabin lett. A' világba léptekor Chamfortnak hivatá magát. Arcza kellemes, esze eleven volt az ifjunak; de nem türé a' kényszerittetést, miből éljen hát a' szegény? A' *Journal encyclopédique*"hez czikkek adása, a' „*Vocabulaire français*" szerkeztetése tarták, szerencséje pedig ezen versezeteivel: „*Epitre d' un père à son fils sur la naissance d' un petit fils*" virrada rá; ezzel egy academiai dijt nyert. Hire most repüle 's a' hol megjelent, nyájassága 's elméssége sziveket is hódita, 's Paris társasági elsőbb köre hamar világába vevé. Az abban forgás mellett is azonban fel nem hagya munkálkodásával, ez által akara inkább a' szeretett függetlenséghez jutni. Franczia országban akkor a' jó észt, játékszini és academiai jutalompénz ösztönzötte. Chamfort a' Molière és Lafontaine magasztaló beszédjére kitett dijakat nyerte el, amazt a' franczia, ezt a' marseillei academiától. Két vig játéka: „*La jeune indienne*" és „*Le marchand de Smyrne*" sokáig kedvelt darab volt, 's igy jövedelméül, a' mi azonban nem vala elég, mert betegeskedni kezdett. Meghitt barátja, Chabanon, ekkor 1200 livre év fizetéssel vala megkinálva kérése nélkül, 's az őt kényszeritette ennek elfogadására. Felgyógyulván, falura ment ujra tanulni 's irni. A' „*Dictionnaire dramatique*" legvelősebb czikkjei tőle származtak, (1776, 3 köt.) 's elvégzé „*Mustapha*" és „*Zéangir*" czimü szomoru játékát, mellyért Condé herczeg titkosává választotta, de hivatalát nem sokáig vitte, szabad élet kelle csak neki 's Antenilbe ment lakni. 1781 az *Academie française* vette fel. Ekkor tartott beköszöntő beszédje vala legutolsó literariai mive. Megházasodott 's boldogul élt félre vonultan hitvese haláláig. Akkor olvasoja lett Ersébet hgnének, a' király testvérének. Lakott gróf Vaudreuil házánál, ki neki önkénye szerént élésre nyitá meg azt 's ez az udvarnál nagy kegyelemben állt igen szeretetre méltó barátja mindent megteve érette. 'S ugyan ő Mirabeauval is olly barátságban élt, hogy ez gyakran az ő tanácsán járt. Mikor villámlani kezde a' revolu-

tio, mind a' két párt embereit békéltette, de makacsoknak lelvén a' visszaélésektől szabadulni nem akarókat, lemonda kedvezett állapotjáról 's tartott a' más uj rendet alkotni akarókkal. Akaratja ellen messze rohanának azok, de már őt is ragadák a' történetek. Mirabeau beszédjeibe sokat ő irt, a' Mercure sok czikkelyt ő tőle terjeszte szét, a' hires „*Tableaux de la revolution*" magyarázatjai belőle folytak, 's később barátjától Ginguenétől. Szükséggel küzdött, de tüze még sem lankadt. Roland minister még elébb őrnek nevezte ki a' nemzeti könyvtárhoz, ez könnyebbite rajta. Mikor a' fejtelenség miatt minden szép akaratja legázoltatott, merészen támadta meg a' szilaj tapodókat. Vagdalózásait országos véteknek határozák az akkori napi parancsolók, 's elég vala bünéül, hogy Roland kinevezte könyvőr, 's elzáraták. Együtt jutott Barthélemyvel 1793 a' Madelonetteshez. Hamar kiszabadult ugyan, de midőn egy hónap mulva megint fogságba vitetése jelenteték neki, elkeseredett 's magát megölni akará több izben. Nem sülvén el neki, orvosi segély és barátjai tartóztatták életét, de sebei miatt még is később megholt 1794-ben. Munkájit Ginguené adta ki 1795-ben, 4 kötetb. (Németül Stampeel. 1797) Azok mellett van: „*Notice sur la vie de Chamfort.*" Később még kétszer jöttek ki. Figyelmeztető közöttök azon értekezése, mellyben azt vitatja: haszontalanok a' tudós társaságok, főkép az előbbeni *Academie française* az, mellyet Mirabeaunak kellett volna felolvasni a' nemzeti legelső ülésben. De könnyü illyet mondani, mikor a' köz értelem a' nemzetben már elterjedett. Chamfort tisztelt nevet hagya fen; munkájiban éles ész, csinosság; tiszta izlés, mélység. Szivét szoros becsületesség, szolgálatrakészség tette szeretetre méltóvá. *Döbrentei Gábor.*

CHAMOUNY, hasonló nevü keskeny és hideg völgyben fekvő mezőváros, Sabaudiának Faucigny nevü tartományában, 150 l. a' Montblanc tövében. Chamouny legelőször 1741 meglátogattatott nevezetes völgye 3200 l. magasan fekszik a' tenger felett 's fával igen bővelkedik. A' lakosok szorgalmatos kert- és földmivelők. Olly sok utazók látogatják, hogy ezen hajdan puszta tájék lakosai most tehetős emberek. *L—ú.*

CHAMPAGNE, hajdani francziatartomány, mellynek kel. nagyobb részént puszta és mocsáros része (a' honnan *Champagne pouilleuse*-nek neveztetik) most a' marnei franczia megyéhez tartozik. Nyug. tájékainak jó gabonatermő földjei és baromlegelői vannak. Krétás, hajdan trágyázás nélkül terméketlen dombjain terem a' világszerte hires champagnei bor. Ezenkivül igen jó puskakováji is vannak Champagnenak, mellyek egész Europában legjobbak. Nevezetesebb városai: Troyes, Chaumont, Chalons sur Marne 's mások. Az 1814-ki táborozáskor Champagnenak nyug. része volt csatamező; 1792 pedig a' keletit értő ezen csapás. *L—ú*

CHAMPAGNE (Philippe de), német-alföldi képiró, szül. Brüsselben 1602. Tizenkilencz eszt. volt, midőn Parisba ment, hol az akkor Olaszországból megérkezett Poussinnal barátságra lépett 's szorgalmasan élt ezen mivésznek tanácsával. Mind ketten munkát nyerének a' Luxembourg-palota teremeiben. Ch. ügyessége nem sokára féltékenységet gerjeszte Duchesne, az anyakirályné (Medici Maria) képirója lelkében, mire a' brüsseli — természettől félénk és szelid — fiatal mivész visszatért honjába. De Duchesne még azon évben megholt. Ch-t visszahiták Franczia országba, 's a' királyné reá bizta a' luxembourgi munkák intézését. Legelébb a' „*galerie des hommes illustres*"-t kezdette festeni. Később a' Carmeliták számára 6 képet irt a' St- Jakab- külvárosban 's a' templom boltozatjában egy nevezetes feszületet, melly a' perspectivnek remeke. Jeles miv a' Sorbonne kupolája is. Egyik brüsseli utazása közben készité Leopold főherczeg számára Adam- és Évát, Abel halálát siratva. Visszatérvén, az academia professora 's később igazgatója lett. Agg korára Port-royalba vonult, a' hol leánya apácza vala,

ki egyik legszebb képére adott alkalmat. Erejefogyottan hosszu betegség után, halálhoz közel, feladva orvosaitól, ül és imádkozik a' leány — 's visszanyeri egészségét. A' leány alakja, kivált feje, bámulatos szépségü. Ezen képet 's 6 jelesb mivét a' parisi museum birja; ezek közt az Urvacsora 's egy *Mater dolorosa*. Számos egyéb mivei Parisban 's más franczia városokban találkoznak. Rajza nagyrészént helyes; de alakjaiban nincs elegendő elevenség 's elegendő meleg szinezetében, noha szabad és könnyü ecsete. Meztelen alakot soha nem festett, olly gyengéd vala lelkesmerete. Megholt 1674. *I.*

Champagnei borok, szerelem, vidám szeszély, társasági lelkesülés borai, a' legnemesb borok közé tartoznak. Van a' Champagneban 29 fajnál több fejér és veres; amazokból tajtékzók (moussirozók) és nem tajtékzók. A' fejér Champagneit leginkább kedvelik, de vannak igen finom és gyengéd izü veres fajok is. Az első rendü nem-tajtékzókat többre becsülik a' boresmerők a' tajtékzóknál. A' tajtékzó Champagnei az által támad, hogy nem hagyják csöbrökben forrni, hanem azonnal jól beaknázott hordókba töltik 's igy a' kifejlendő levegő a' borral egybekötve marad. Legjobb Champagneikat szálitanak Rheims- és Epernayból; közönségesen 3 osztályra szakadnak, mellyeknek ára mindjárt helyben 6—3 livr. változik. A' fejérek közt az ayi, mareuili és hautvilliersi legfinomabbak, a' veresek közt a' verziei, verzenayi-, bouzyi- és oeil-de-perdrixiek. Champagnenak csaknem minden szőlőhegyei krétaszikla-alapon fekszenek. Azért a' szőlőtő későn kezd teremni, de ha egyszer begyökérzett, igen jól tenyészik és sokáig tart. A' halmok közepe legbecsültebb rész 's legnemesb bort ad. A' jó fekvésü szőlőhegyek, egész Franczia-országban a' legjövedelmesbekhez tartoznak 's termékeny éveken, levonván a' munkabért, 9—10 procentet hajtanak tulajdonosaiknak. Mindazáltal 10 eszt. alatt csak 2 jó szüretre tarthat számot a' birtokos, 's ha ezek igen bővek, a' bor felette megolcsul, 's a' szegényebb borgazda sokat veszt, a' dusabb ellenben elteheti borait 's nyeresége tetemes. Legcsekélyebb a' chalonsi bor. — A' szőlőtő közönségesen Jun. 25 virágzik el, 's a' szüret Sept. 25 kezdődik. A' szőlőt igen vigyázva szedik. A' bor szine a' szőlőlév színétől egészea független. A' veres és kék szőlő leve fejér. A' bor szinanyagja a' veres, kék és barna hogyók héjában vagyon. A' forrás oldozza fel 's vonja ki a' szinanyagot. Ha már igy December végéig annak rendje szerént kidolgozódott a' bor, tisztulni kezd. Azután derült fagyidóben lehuzzák 's vizahólyaggal tisztálják egy fél unciának 250 quartnyi hordóhoz való iránylatjában. A' bor ismét könnyüded forrásnak ered. Egy hónap vagy hat hét mulva ujra lehuzzák 's másodszor tisztálják az előbb használt vizahólyag felényijével. Illy állapotban marad a' bor Martiusig, a' mikor palaczkokba huzzák le. 15—18 hónap alatt, ugy látszik, egész hatását megtette a' forrás, akkor álttöltögetik a' bort 's elveszik a' palaczkban támadt üledékét.

Champ d' Asyle, franczia katonákból álló gyarmat Texas tartományában, melly már kezdetében elfojtatott az egyesült statusok gyülésétől, mivel Spanyolország nem akarta azt Mexico szélén megszenvedni. A' spanyol seregek ugyan is Oct. 1818 széllelszorták a' megtelepedteket, kiket a' Franczia-országból számkivetett Lallemand vezér, a' ki Uj-Orleansban tartózkodott, összegyüjtött, 's nagyobb részeket a' franczia kivándorlottaknak a' Tombig-Beenél az alabamai szövetséges statusban (a' Mobilenél, nyugoti Florida határaiban) alkotott gyarmatjokba vezette, a' hol részszerént pénzért vett, részszerént magok közt felosztott kerületek Marengónak 's általok épittetett fővárosok Aigleville-lenek neveztetik. Itt fekszik Mobile is, egy már 200 eszt. előtt alkottatott franczia gyarmat. Aigleville épittetését kiválképen Clauzel és Lefebre-Desnouettes vezérek igazgatták. — Texas 1819 a' szövetséges statusoktól Spanyolországgal Floridára nézve kötött egyezéseknél fogva egészen Uj-Spanyolországnak engedtetett. Ugyan azon időben alkottatott

ott James Long előlülő alatt, kivel a' szétoszlott champ-d'-asylei Francziák közül többen egyesültek, a' texasi köztársaság, mellynek főhelye Nacogdoches volt. Ez a' köztársaság is szétoszlott, 's Long vezér visszatért a' szövetséges statusokba. Texas most az egyesült mexicoi statusokhoz tartozik és pedig a' santanderi statushoz; hanem még 1821 végén igen zürzavaros állapotban volt, mivel több kalandorok, tiltott kereskedést üzők, elszökött rabszolgák, vad Indusok 's fogházaikból elillantott gonosztévők összvecsoportoztak 's függetlenek akartak lenni. Legközelebbi czéljok mindazáltal, ugy látszik, tiltott kereskedés volt. Földje olly termékeny, hogy közönséges esztendőkben is 150 szemet terem egy mag. Czukor és pamut is tenyészik benne, 's lehet reményleni, hogy a' kávé is meg fogja jutalmazni a' munkás fáradságát. Erdeji mindennemü állatokkal teljesek, főképen vad lovakkal, mellyek erejekre 's könnyüségekre nézve hasonlók az arabokhoz. A' honi lakosok közt legszámosabb a' Comanchesek nemzetsége, vitéz és munkás nép, melly a' Spanyolokkal örökös háboruban él. *L—ú.*

Champollion (l. F.), az ifjabb, 1790 szül. Figeacban. Történeteket tanita Grenobleban; de különösen a' kopt és egyéb keleti nyelvek tanulására adá magát, megvizsgálta a' rosettei felirást, látott 's tanult több papyrustekercseket, jelesen 1823 és 1824 Turinban, 's az utóbb nevezett évben „*Panthéon Egyptien*“ czim alatt emlékrajzokat ada ki, hozzájok csatolt világositásokkal. 1824-ben adá ki még: „*Précis du système hiéroglyphique des anciens Egyptiens*“ (Parisban, rézmetszetekkel), mellyben az általa felállitott ábéczét; mint véleménye szerént minden hieroglyphicumok kulcsát, közlötte. Hihetőleg Warburton és Young nyomain eredve, ezen titkos képpel irás jegyeit részént phoneticumok-, azaz, hangjelentők-, betüképeknek állitja, részént hieraticumoknak, azaz észfogatjelentők- vagy is szóképeknek; néha, ugy mond, mind a' két nem vegyitve használtatik. Czáfolólag szólalt meg ellene Ausonioli, ki 1824-ben kiadott “*Analyse de la théorie de M. Champ. le jeune sur les hiéroglyphes*” czimü könyvében Ch. rendszere alaptalanságát igyekszik megmutatni. Ch. 1825 leczkéket adott e' tárgyról Romában. 1826 reá bizta a' király (X. Károly) a' királyi museum azon osztálya gondjait, melly a' legujabban Drovetti által Livornóba hozott egyiptomi régiségeket 's általjában a' museumnak minden egyéb keleti emlékeit foglalja magában. — Az id. Champollion, amannak bátyja 's oktatója, 1779 szül. Figeacban. Grenobleban tanitott ez is 's több rendü, archäologiat érdeklő irományai által lett esmeretessé. Illyen ez: „*Lettre sur l' inscription du temple de Dendérah.*“ Becse van e' következő könyvének „*Antiquités de Grenoble*“ (Grenoble 1807. 4-to). A' felirások királyi academiája jutalommal tisztelé meg azt, mellyet 1819 „*Annales de Lagides*“ czim alatt bocsáta közre Parisban, két kötetben. Ezen munkáját 1820 végzé be. Még egy pompás munkának kiadója, ennek: „*Les tournois du roi René*“ (Paris 1826. fol. 200 exemp. Egy példány 1300 franc.) Ezt ő Motte könyomóval egyesülve, a' kir. könyvtárban lévő kéziratok és eredeti rajzolatok után, jegyzetekkel 's 20 rézképpel együtt adá ki. Ch. a' franczia tud. intézet s' több tudós társaságok tagja.

Chan, l. Khán

Chandler (Richard), hellenist (görög régiségek tudósa v. buvára), az oxfordi Magdalenacollegium 's a' londoni régiségekre ügyelő tudós társaság tagja, 1738 szül. — 1763 „*Marmora Oxoniensia*“ czimü munkáját adá ki, a' mellyben elődjeinek tévedéseit utba igazitá 's tetemes hézagokat, például Paros chronicájában, kipotla. A' „Dilettanti-“k doctor Revett 's Pars urral együtt keletre küldék emlékszedés 's vizsgálatok végett, 's az egész ut kormánya ő reá lőn bizva. 1764-től 1766-ig bejárák Ioniát, Atticát, Argolist, Elist 's gazdag zsákmánnyal térének Angliába vissza. 1769-ben kiadá Ch. első, 1800 második kötetét ioniai régiségeinek. 1774 ezt: *Inscriptiones antiquae, pleraeque nondum editae in Asia minori et*

Graecia, praesertim Athenis collectae." Meg kell vallani, hogy a' régi felirások helyes olvasásához, pontos lemáslásához 's szerencsés kiegészitéséhez senki olly jól 's tökéletesen nem értett, mint ő. „Utazása Kis-Asiába" 1775 jelent meg; ennek másod. része 1776 igy „Utazás Görögországba." Ide vehetni „Troja történeteit," melly asiai utazásának mintegy pótlékul 's kiegészitésül szolgál. Mh. Ch. Tilchurstban Berkshireben 1810.

—*t*—

Chantrey (Ferencz), angol szobrász, szül. 1782, Derbyshire Morton nevü falujában. Már mint oskolagyermek modellozott agyagban. Anyja, vagyonos mezei gazda özvegye, törvénytudónak szánta. De Sheffieldben, hol oskolájit akará folytatni Ch., még azon nap, midőn oda érkezett, Ramsay nevü szobrász és aranyozó ablakában néhány kiállitott szobormiveket pillantá meg 's, sejtvén hivattatását, a' mivészségre tökélte magát. Azonnal Ramsay tanitványa lőn] 's 3 évig dolgoza nala; szünórájiban rajzolt és modellozott 's a' természetet szorgalmasan tanulta. 1802 Londonba jött, hol nem sokára nevet szerze magának Horne Tooke jelesen kivitt büsztje által. Később III György szobra készitését bizta reá London városa. Ezután Nelson emlékét tette rajzba, mellyet Yarmouth mellett a' tengerparton szándékozának felállitani; de a' már magában is mivésztelen idea — a' hős szobra, (melye bal részén csillag, éjjel megvilágitandó), mint pharus, 130 láb. mag., messzére a' tengerbe nyuló töltésen, az ellenségtől elfoglalt hajók előrészeiből épitett álláson — oriásibb volt, hogysem ki lehetett volna vinni. Nagyobb hirre juttaták: a' két leánytestvér szelid halálálomban szeretettel ölelkezve, — a' kegyes gyermekalakok minden contourán, minden tagján nyugodalom, csend lebeg (a' lichfieldi székes egyházban); egy térdelő asszony — lady St. Vincent — 's egy vidám leányka; lábujhegyen emelkedik 's kebelén galambbal enyelg — herczeg Bedford leánya — (Woburn Abbeyban Canova Gratiáji mellett felálitva). Több emlékek- és szobrokon kivül a' Pál-templomban 's e. h., becsülik legujabb miveit is: Playfair, Scott Walter, West Benj., Wordsworth 's m. büsztjeit. 1814 Parisba ment, hol alkalma akadt csudálni az olasz képmiveket, azután Italiába. Utjából azonban, mellyet önerejü talentuma nyita a' természet oskolájában, ki nem tért. „Chantrey mivészsége" mondják angol mübirák, „csupán az angol szellem leánya, stylus utánzás nélkül, a' régihez olly kevessé hasonlik, mint Shakspeare vad románosmivei Euripides dramájihoz. Hazafijai brit Canovának nevezik Ch-t. 's ha hizelkedésnek vesszük is e' tiszteletet, nem tagadjuk abbeli érdemeit, hogy a' képző mivészség nemesbitésére kedvezőleg hatott Angolországban. *I.*

Chaos, az a' mi legelsőben teremtetett. Hesiodus szerént mindenek ezen négyből, a' Chaosból, Gaeából, Tartarusból és Erosból vagy Amorból lettek; más költők ellenben mindent csak a' Chaosból származtatnak; ismét egyebek a' Chaost, Éjt, Erebust és Tartarust tartják mindeneket származtató okoknak; még egyebek azt állitják, hogy a' Chaosból az Ég és Föld származott; minden egyéb dolgokat pedig Amor vitt tökéletességre. Utóbb a' Chaoson a' formátlan 's durva eredeti materia értődött. Hesiodus szerént Chaos magától Erebust és az Éjt nemzette, ezek pedig együtt az Aethert és a' Nappalt. *K. J.*

Chapelain (Jean), Richelieu korában tisztelt franczia költő (de nem lángeszéért); ma irása hever. Élete világosság arra, kit, millyent neveze ki a' hiu cardinal-minister academia tagjává. Chapelain Parisban szül. 1595. Abban hagyá orvosi tanulását 's egy franczia nagy ur 2 fija nevelőjévé lett, maga közben verselgetvén és nyelveket tanulván. Megesmerkedik Marinival, ki Adone-ja nyomtatása végett mulata Parisban. Marini előbeszédet irat vele munkájához, 's az Richelieut figyelmetessé teszi iránta. Epen szüksége vala Richelieunek, ki hiuságból mint költő is akara fényleni, egy segédköltőre, ki vele dolgozzon, darabos verseit kisimitsa, sőt helyette az ő nevében irjon is. Magához veszi tehát Cha-

pelaint. Látja, hogy esze künnyü, a' vers machanismusát érti, hogy előtte mint alrendü lélek porig hajol és — a' mi fő vala — hallgatni tud. 'S a' simuló költőcske fellelé szerencséjét. Elsőbb tagjai közül való lesz az *académie française*-nek, reá bizatik annak elszerkeztetése, nevezetes évi fizetést kap, mind megnyert ura által, 's mivel ettől függe minden, az akkori leső franczia költők oraculumokul tisztelgetik. Csak ő maga ne lépett volna elő mint költő. De neki esik az orleansi szüznek (*Pucelle*) 1630, mellyből hősi költemény akara lenni. 20 esztendőt fordit rá, nagy várakozást gerjeszt, megjelenik 1656, kapják is elejénte annyira, hogy 18 hónap alatt 6 kiadás fogy el, hanem a' későbbi franczia költői világ csak gunyolása tárgyául tekinté. Az egész planja ugyan nem hibásan van felfogva, 's elbeszélő része igen szerencsésen alkotott helyeken ragadoz keresztül, de mód nélkül hosszu, mert 24 könyvig terjesztette, leirásaiban apróságokon sokáig tévedez, hasonlitásai erőltetettek, mellyekben Homerus rabos utánazásán gyakran rajta lehet kapni; a' beszédek is benne igen messze kerekedők 's igy untatók. Életében csak felét adta közre. Egyébiránt Chapelaint közbecsültetése kisérte egész haláláig, melly Febr. 22. 1674 történt. Ezen *Pucelle*je a' hősköltemények legelső franczia próba. Legtökéletesebb kiadása Gentben jött ki 1762, 18 könyvben. Mind a' 24-nek kéziratja a' parisi k. könyvtárban tartatik. *D. G.*

Chapelle, franczia vidám költő, tulajdonképen Claude Emmanuel Luillier, mert François Luilliernek volt természeti fija, 1626 szül. Parishoz közel Chapelle nevü faluban. Gazdag atyja sokat költe nevelésére 's a' hires Gassendival tanittatá. Gyengéd érzése, eleven esze 's nyiltszivüsége minden társalkodási örömben hamar részvevővé tette, 's korának elsőbbjei, Racine, Boileau, Chaulieu, Molière, Lafontaine, különösen kedvelék. Esztendőnként 8000 livre jövedelmet költhetvén el, vig mulatságokat ada házánál 's tudva lett, hogy abban világ gyönyöreit eszesen élő Epicureus lakik, mint Gassendi hiv tanitványa. Boileau, ki magát feszesebben szereté viselni, találkozván egyszer vele, az utszán, barátságosan feddegeté, hogy ne üritgetne annyi poharat. Chapelle igazságosnak vallja a' kapott intést, mennek együtt, 's a' borszerető szép móddal egy esmeretes házhoz csalja Boileaut, hogy illy fontos dologról ott beszéljenek. Ezen háznál jó bort mértek 's addig bölcselkedék a' két költő a' borról borozás közben, mig az erkölcstanitó is jól felhörpentve tántorga haza csintalan reászedőjével. Azon utját Chapelle, mellyet Bachaumont nevü barátjával teve, a' legkönnyebb stylusban a' legmulatságosabb dévajsággal irta le azzal együtt. L. „*Relation d' un voyage fait en France*" 1662. Ez a' munka tünék fel mint legelső az öröm és ártatlanság kifakadásaival 's kellemeivel a' Francziák közt, kiknél elejénte hasonlókép ólmosan fordula a' stylus. Chapellenek dalai, sonettói, költői levelei is nagy kellemüek. Kölönös talentuma volt egy kedves kis semmiről a' leglelkesebb beszéddel fecsegni. Megholt Parisban 1686. Minden munkájit Lefèvre de St. Marc adta ki 1755, 2 kötetb. Nem kell megtéveszteni La Chapelle-el. Ez, igy végzi epigrammáját a' kettőről Chaulieu, nem az a' kellemes utazó, hanem csak az academicusok egyike. *Döbrentei Gábor.*

Chappe d' Auteroche (Jean), szül. Mart. 2. 1722 Auvergne Mauriac nevü helyében, egyházi életre szánta magát 's astronomiát tanult. Az academia őt küldötte 1760 Tobolskba, hogy a' Venusnak a naptányéron leendő áltmentét (Jun. 1. 1761) vizsgálja. A' tiszta 's derült ég kedvezett vizsgálatinak. Két év mulva visszatért 's kiadta utazásának leirását: *Voyage en Siberie fait par ordre du roi* 1761 *contenant les moeurs etc.* (Paris 1768, III vol.). Sok tanuságost foglal magában, de némelly kedvetlen jegyzéseket is Muszkaországról, 's II. Katalin maga megczáfolta illy czimü füzetében: „*Antidote conre le voyage de l' Abbé Chappe*". Ugyan azon tüneménynek vizsgálására (Jun. 3. 1769), melly miatt Tobolskban volt, indult utnak Californiába; de czélját el

nem érte, mert már Apr. 1. 1769 megholt St. Lucarban. Ezen utazása közben tett vizsgálatit Cassini César François adta ki: „*Voyage de Californie*“ (Paris 1772); de a' várakozásnak nem feleltek meg. *bb.*

Chappe (Claude), a' telegraph feltalálója, Mainenek Brulon nevü helyében sz. 1763. Mar 20-ik évében figyelmet gerjesztének iránta a „*Journal physique*“-he iktatott vonzó értekezései. Azon időben mutatkozának a' revolutio viharos scenáji, 's Ch. azon gondolkozék, hogyan tudósithassa jelek által néhány órányi távolságra lakó barátit. Az e' tárgyban tett próbák vezeték nevezetes találmányára. Látván, hogy probája nagyban is sikerül, benyujtá 1792 a' nemzeti gyülésnek machinája, mellyet telegraphnak (távolirónak) nevezett, leirását. 1793 alapittatott az első telegraphi linea Parisból Lille felé. Condé elfoglaltatása volt első, mit a' telegraph hirül adott. Epen egybegyült a' convent, midőn ezen hirt vette, 's meghagyá, hogy Condé ezentul Nordlibrenek neveztessék; tartott még az ülés, 's már jelenté a' telegraph, hogy a' parancs helyére érkezett 's tudtára adatott a' seregnek. A' kormány általtáta a' találmány fontosságat 's külön telegraphi igazgatást alapitott, melly Chappe Claude- 's két testvéréből álla. De Chappe ellen is felébredt az irigység. Sokan a' Persák-, Görögök-, hajósoknál 'sat. szokásban volt jelekre hivatkoztak; mások uj telegraphi erőmivek által törekedtek lealáznl találmányát. Ch. azonban, noha figyelt az elébbi probákra, az előtte szokásban volt illynemü machinák egyikét sem utánazta, 's övé marad a' dicsőség, hogy egészen uj, minden korábbiaknál sokkal egyszerübbet, sokkal tökéletesbet talált fel. (Vö. Telegraph.) Erdemei kissebbittetésén busultában erőt vőn rajta a' melancholia, 's Jan. 20. 1805 egy kutban végezte életét. Utána testvére, János József, lett a' parisi telegraph igazgatója. Mh. Parisban Jan. 26. 1829. *bb.*

Chaptal (Jean Antoine Claude, chanteloupi gróf), egy montpellieri patikás fija, született 1755, 's legkorább ifjuságától fogva az orvosi 's természeti tudományok tanulásának volt szentelve. Már régolta kijelelte magát mint orvos, midőn 1791 a' montpellieri citadella ostromlásánál a' revolutio barátjának mutatá magát. 1793 a' puskapor szüke miatt Parisba hivatott 's chemiai esmereteinél 's munkásságánál fogva a' grenellei szörnyü nagyságu fabrikánál ezen segitni tudott. 1794 visszatért Montpellierbe 's a' heraulti departementban, igazgatói hivatalt 's az ott tulajdonképő érette felállitott chemiai professorságot nyerte el. 1798 az institutum tagjának neveztetett ki; igen buzgónak mutatta magát a' 18-dik Brumaire dolgában, 1799 az első consultól a' statustanácsba és 1800 a' belső dolgokra ügyelő ministeriumba vétetett fel, hol minden mivészségek studiumának uj eleven fordulatot adott 's Paris mellett egy tulajdon chemiai fabrikát állitott fel. 1804 kiesett a' kegyelemből, mivel vonakodott tudositásában azt állitani, hogy a' czékla czukor jobb, mint a' czukornádméz. Azonban már 1805 a' becsületlegio nagy keresztesévé 's a' megtartó tanács tagjává nevezte ki a' császár. Napoleonnak való hizelkedési princz Eugen házasságának alkalmával birodalmi gróf czimet 's azt a' just szerzék néki meg, hogy a' chanteloupi jószágra majoratust állithasson fel. 1811 a' *Société maternelle* tanácsosává, 1813 a' renniorend nagykeresztesévé 's December 26 a' 19-dik katoni osztályban Lyonban rendkivül való biztossá neveztetett ki, hanem a' legnagyobb, de hasztalan erőlködések után Aprilisban 1814 Parisba visszatért 's egészen a' senatushoz csatolta magát. Elbából visszatérte után a' kereskedés és manufacturák közönséges directorává, statusministerré és Franciaország pairévé nevezte ki Bonaparte. A' király visszatérte privát állapotba helyhezte vissza 's kinszerité, hogy az orleansi herczegasszonnyal Chanteloup végett, melly az előtt ezé volt, alkudozzék. Martiusban 1816 a' király a' tudományok academiája tagjává nevezte ki a' 6-dik osztályban. — Sokkal nevezetesebb még ezen férfiu a' chemia tárgyairól, szőlőmivelésről 'sat. irt, de ittegész kiterjedésben elő nem számlálható munkáji, mint viszontagságai, által. Kiváltképen

becsültetnek ő tőle: „*Chimie appliquée aux arts*“ (Paris 1807 négy darab; németre fordította Hermbstädt Berlin 1808), „*Chimie appliquée à l' agriculture*“ (Paris 1823. két darab), és „*De l' industrie française*“. (Paris 1819, két darab). Jelenleg még két chemiai manufacturát kormányoz Montpellierben és Neuillyben; feltalálta a' régi gyapjuval való élést olajak helyett a' szappan készitésnél, mindenféle caementumok és mesterséges puzzolane-ok készitésmodját idegen segédszerek nélkül; uj fazokmázokat, az olly sokszor megmérgesitő ónérczek, vizón 's t. eff. használása nélkül, 's a' chemiai fejéritésekkel való élést elterjesztette. *A. B. P.*

Character, Characteristica. (Anthropologia, szép mivészség). Character alatt általjában valamelly dolognak kijelelő bélyegét értjük, melly által az másoktól megkülönböztetik 's tulajdon dolognak lenni megesmertetik. Characteristicusnak azt szokták nevezni, melly saját tulajdonsága által ugy ki van jelelve, hogy azt félreesmerni 's mással felcserélni nem lehet. Ezen tekintetben mindennek lehet charactert tulajdonitani, a' mi magát más lényektől különös jegyek által megkülönbözteti; igy szólunk valamelly fának, erdőségnek, környéknek tájképnek állatnak 'sat. characteréről is. P. o. charactere az embernek, azaz, megkülönböztető bélyege az ő neménck minden ő mellette a' földön élő organicus lényektől, hogy neki fenálló termete mivészségre ügyes kezei, esze és nyelve, állati ösztönei és erkölcsi szabadsága, állati szükségei 's a' végtelenbe nyuló tehetsége van a' tökéletesedésre, és igy ő csudálatos középlény az állatok és magasb lelkek közt. A' mi egy egyes ember characterét illeti, az alatt széles értelemben mind azon tulajdonságok öszveségét értik, mellyekkel magát egy individuum másoktól megkülönbözteni, szorosb értelemben csupán erkölcsi, moralis characterét. Ha t. i. az emberek közt lévő tulajdonságokat szorosan megesmerni 's helyesen megitélni akarjuk, mindég szükséges tekintettel lenni a' természeti valóra (azaz, a' munkásságnak és lételnek azon módjára, melly az organismus physicai tulajdonsága által határoztatik meg), a' temperamentumra, szellemre (főre és talentumokra), azaz, előterjesztő tehetségének tulajdonságára és irányzatjára, szivre, azaz, érző tehetségének tulajdonságára és irányzatyára, a' tárgyak és előterjesztések által való megilletődhetés tehetségére és az érzeményre, azaz, a' kivánó tehetségnek, hajlandóságoknak és ösztönöknek tulajdonságára és irányzatjára 's azoknak az érző tehetséghez való viszonyára (érzemény módja) Az utólsó tekintetekben mind a' természetesre, mind arra tekintettel lehet lenni, mit csinált az ember szabadság által önterméztéből. Minthogy már azonban különös fontosságu dolog, az embert épen ezen tekintetben a' leggondosabban kitapogatni, tehát két pont van, mi az utólsót illeti, mellyekre szoros figyelemmel kell lenni: *a*) érzék és gondolkodásmód, azaz, azon regulák, mellyeket valamelly ember magaviseletére nézve csinál, és b) az erkölcsiség elvei szerént szabadsággal elintézett valamelly emberben uralkodó, soha sem változó cselekvésmód. De épen ez is az, a' mit szorosb értelemben, gyakran azonban megkülönböztetőleg is, valamelly ember characterének neveznek. Character nélkül valónak azt nevezik, ki soha sem igyekezett azon, hogy szabadon erős elvekhez (principiumokhoz, okfőkhöz) emelkedhessék, 's nincsen ereje azokat követni. Innen azt lehet állitani, hogy csak az erős, nagy lelkeknek van characterek. Mennél erősb és nagyobb magokviselete annál inkább elveinek következése és annál hivebb az ezekhez: consequens; mennél gyengébb, annál kevesbbé történik ez: inconsequens emberek. Kimivelt erős ész és az akarat nagy ereje teszik tehát a' characteres embert. Ha már ezen elvek az erkölcsi törvények szerént valók, akkor az ő charactere jó, ha ellenkeznek azokkal, rossz. Szabadon szerzett erkölcsikép jó elvek 's azok szerént való cselekvés teszik az erényest: szabadon szerzett erkölcsikép rossz elvek 's azok szerént való cselekvés teszik a' vétkest, a' gonosztévőt. Norma gyanánt áll az erényesnek charactere, uralkodó szö-

net nélkül való igyekezet, az erkölcsi törvényt minden helyezetekben, minden vizonyzatokban követni. Szorosan véve már ezen 's az ennek egészen ellenében tétetett characteren kivül nem volna más, 's a' legnagyobb részt character nélkül valónak találnók, ha szerencsére a' szélesb értelem nem volna inkább szokásban. Szorosb értelemben tehát a' charactert erkölcsinek, szélesb értelemben psychologiainak nevezhetni, melly alatt tehát értjük állandó meghatározó okát a' létel és cselekvés módjának valamelly emberi individuumban, minden tekintet nélkül arra, ha valljon annak, az individuum szabad önmunkasága vagy természeti tulajdonsága az oka. Minden sajátságokat tehát, mellyeket az emberben természeti való, temperamentum, fő, sziv és érzelem hoznak elő, mindent mi által ő tulajdon természetnem, ezen értelemben charatere gyanánt tekintetik az embernek, honnan ezt gyakran fel is cserélik a' természeti valóval és temperamentummal. Egy illy természetnemhez minden ember magával hozza a' világra az eredeti hajlandóságot; nevelés, szokás, társalkodás viszontagságok 's más környülmények legtöbbet tesznek annak, a' mi abban állandó, kimivelésére. Mi fontosak az erről való gondosb vizsgálódások czéljainknak elérésére, 's következésképp életünk bóldogságára és nyugalmára nem kell emlékezetbe hoznunk. (L. Emberesmeret). — Mig igy a' philosophus 's az emberkémlő a' characterek sokféleségét és különféleségét vizsgálja, hogy moralát 's bölcs magaalkalmaztatását a' szerént intézze: más czélból, de nem kevesebb igyekezettel 's jövendő használattal veszi a' characteristica egész mezejét studiumául a' mivész. Ő, ki minden tárgyat a' legelevenebb élettel és szinezettel állit, ha hatni kiván, a' lelki szemlélet 's képzelet elejébe, mikép fogná ezt tehetni, ha nem a' legfestőbb, legsajátabb, legigazabb bélyegeit emliti tárgyának? — Gyengéd, finom, mély belérzék 's a' legélénkebb, leghübb felfogásu képzelet mind annak észrevételére, miben a' természet és emberiség mélyen elrejtett valója nyilatkozik, a' mivészgenienek örök 's alkotó sajátja. Ugyan ez által nyit ő bennünk is érzéket a' természet belsőbb titkaira, olly jeleneteket 's saját oldalakat állitva előnkbe, mellyeket mind eddig nem esmerénk, sőt nem is gyanitánk. Mi egészen más, mi dus, elragadó fényben áll előttünk a' világ, ha azt a' költő, a' festő, a' szobrász vagy hangmivész rajzolja 's bájolja előnkbe? Természetes az, hogy nem mindenik tükröztetheti le minden vonásaiban az egészet: köre és szerei határt szabnak ebben mindenegynek. Ha például a' képző mivészet kép vagy szobor által adja szemre 's értelemre a' fájdalmat: akkor a' hangmivész a' fajdalomnak csupán hangjaival szólhat a' szivhez, 's az, a' mi valóját hangokba nem ejtheti, a' minek hallható charactervonásai nincsenek az ezen utóbbi mivészség határán tul vagyon. Egyedül a' szóvalható költő tükrözheti egyszersmind az értelem és érzés világát, 's mivészeti köre olly széles mint eszközéé, a' nyelvé, melly a' lehető esmeret mindannyi tárgyaira kiterjed. Nincs tehát tárgy, mellynek akarminemü charactervonásait, ámbár közvetve csak, ne adhatná 's hogy ezeket és csupán ezeket adja; hogy a' természet legyen örök kutfeje, mellyből meritsen, előképe, mellyet rajzoljon; hogy czél iránt dolgozva ne minden lévő vagy lehető characterjelt adjon, hanem a' sokból, az igazból és hüből egyedül azokat válassza, mellyeket most, a' jelen darabban, szükség emliteni, 's hogy a' szó vagy vers alakja is ollyan legyen, millyet mivének charactere megkiván: ez mind ollyan szabás, melly a' költői ábrázolat mindannyi nemeire 's fajaira kiterjed. Azonban midőn characterről 's characterfestésről van szó a' költésben, akkor főkép 's szorosabban csak az emberi characterek ábrázolását értik 's azon ügyességet, mélységet, eredetiségei 's igazságot, mellyel a' költő inkább vagy kevesbbé személyeit festi. 'S midőn erre nézve azt kivánjuk a' költőtől, hogy embereinek characterek legyen, nem azt értjük, mintha csak szoros értelemben vett erkölcsi characterü hősöket volna szabad mivészileg előállitnia; a' legjobb 's legrosszabb emberek, az annyal és ördög, közöttök felette ritka. 's ha

illyesekkel nem untatná is a' költő — mert, miképen untathat az, a' mi mivészi tökéllyel 's harmoniával van alkotva? — de bizonnyal elfárasztaná nézőjit 's maga is az extremek egyszinü, egypengésü körét hamar áltfutná. Nem czélja 's nem tisztje a' mivésznek az, hogy erkölcsi prototyponokat allitva fel, [ujjal vezesse a' nézőt azok szemlélete- és követésére, hanem inkább az, hogy ugy festve az életet és embert, a' millyennek találja, az illy élő 's életből emelt rajzokkal ingassa, gyönyörködtesse őt, az erkölcsi alkalmaztatást bizza ő magára. Epen azon emberek sajátságait, kiknek szoros értelemben characterek nincs, egy mivészi egészbe foglalni, épen az olly inconsequens charactereket, mint a' millyen például Clavigo, vagy Galotti Emiliában a' herczeg, mivészi consequentiával 's természethüséggel előadni, e' nemben legnehezebb. — Hogy az emberi character rajzolatja mivészi beccsel és hatással birjon, megkivántatik: 1) hogy a' character igaz, az emberi természet alaptörvényeivel megegyező legyen. 2) Jól legyen tartva, azaz, önmagával egyezzen mind végig. De az inconsequens, az önmagával nem egyező ember charactere mikép jöhet mivészi egyhangzatba? Ha a' mindenkori inditó ok, 's kivált az erősbnek gyengébbel öszveütközése hiven rajzoltatik 's a' helyezetek okos váltása által kitüntetik. 3) Hogy a' character zárt legyen, azaz, ne annyi, ne olly különböző elemekből alkotva, hogy azt ellátni 's könnyen elhatározni ne lehessen. Igaz, hogy a' vád nem a' költőt érdekli, ha olvasója körméről az oroszlányt, egykét élettel 's jelentéssel vonásról az egész embert nem sejti vagy talán a' véknyabb, de saját és festő vonásokat elszalasztja. — A' több vagy kevesebb ábrázvonás, a' character kifejtése vagy öszverakása, cselekvésben vagy elbeszélésben előadása a' mivész kényétől 's a' nemnek, mellyben dolgoz (leirás, román, drama), természetétől függ. De minden esetre és akarmelly nemben dolgozzon a' költő, szükségesnek látszik, 1) hogy csak azon charactervonások hozassanak fel, mellyek a' tett vagy helyezet készitésére 's előállására elhatározó befolyással vannak 's azt szükségképen okozzák vagy okozhatják; 2) csak annyi, mennyi ezen czélra elég, nem több, sem kevesebb; 3) olly következettel tüntessenek fel, melly által a' character öszves felfogása elősegittessék 's végre ez a' maga egészében mintegy önkényt a' figyelő lélek elejébe álljon. Ebből már könnyü megérteni, mi a' terhelt, a' silány, a' szertelen, a' gyenge, zavart, ingó 's határozatlan characterrajz 's ezekből ismét a' jó characterfestő tulajdoni kivehetők. Egyébiránt midőn a' drama 's elbeszélés nemeiben *characterdarabokról* vagyon szó, tévedés volna azt hinni, a' mit azonban némelly költők 's aestheticusok is hinni látszanak, mintha csak némelly alnemeiben a' dramának 's elbeszélésnek volna helyén a' characterfestés 's ez némelly másokban talán czéltalan vagy csupán felesleg is. Epen nem. A' characterfestés és characterhüség minden nemében a' poësisnek elmellőzhetetlen és szükségképi, 's a' szorosban ugy nevezett characterdarabokat csak az választja meg a' többiektől, hogy ezekben legfőbb gond a' characterekre fordittatik, ezek fejtik ki, ezek fejtése végett alkottatnak a' tettek 's történetek; vagy hogy egy személyre az egész rokon characterü emberfelekezet szétlévő vonásai egybehalmoztatnak 's abban, mint például Molière „Fukarházy"jában a' fösvénység, a' character személyesittetik. Mennyire teheti ezt a' költő, 's ha lehet e, ha kell e még is a' személy egyniségét (individualitását) fentartania: ez ismét más kérdés, mellynek bővebb fejtegetésébe itt nem ereszkedünk. — *Characterábrázlás* a' játékszinen a' szinmivész legnagyobb próbája 's egy a' legnehezebb mivészi feladások közül. A' szinjátszó nem csak szóvivője, organuma, a' költőnek, hanem egyszersmind a' hősök képviselője sőt maga a' hős mind belső mind külső sajátságaiban, kit a' költő csak lelkikép, csak egyes vonások 's tettek által rajzol. A' szinmivésznek tisztje az, hogy a' csupán észképben, ideában, adott charactert mint élő individuumot állitsa elő önnön személyében. Ugy de a' két individuum együtt meg nem fér, képzelhetetlen, 'sigy a' szinjátszónak önmagát el kell felejtesi,

hogy egyedül 's egészen az legyen, kit ábrázol. 'S ki mutatja meg tehát neki ezt a másik önt, hogy azt önmagára vehesse 's lemásolhassa? Nem adván neki a' költő belrajznál 's legfeljebb gyanitásoknál, sejditéseknél egyebet, a' valóság, a' természet tárához kell folyamodnia 's innen, az életből, vagy egy — igen ritka — originalt mind lelki-, mind testikép másolnia, vagy a' character egységéhez illő, itt és amott elszórt vonásokat lesnie el 's teremtve, geniusától ihlelve egy bájoló, mivészi egészbe alkotnia. Az világos, hogy a' szinmivész sokkal erősb, élesb, több vonásokkal fog festeni, mint ez az életben akarmelly személyen látható. Ebben ő a' képző mivésszel egyet tart 's őt méltán elevenen és elevenben alkotó képmivésznek mondhatni. Sőt emennél a' szinmivész több annyiban, hogy mig amaz egyetlen pillanat ábrázolására van kénytetve 's szoritva: ez ezer illyes pillanatok egybefüggő sorát vezeti előnkbe 's azoknak mindenikében megannyi képet, megannyi szobrot teremt. Lelki sajátság 's lelki bizonyos állapot kifejezése a' testben egyik főtisztje valamint a' kép- ugy a' szinmivésznek is; a' másik itt és amott az ábrázolandó lény külső mivoltát illeti 's azon miképséget, mellyben azt a' természet szin-, nagyság- és alakra nézve alkotá. — Ezen hü természetvalóságon kivül, a' külső alakra nézve, a' jelesbet formák választása által ábrázolhatja ugyan a' képző mivészség, de characteristicai csak a' szelleminek kifejezése által a' testin lehet. A' hol benlakó szellem, a' lélek, által kezd a' természet fontosbbá lenni, ott kezdődik sajátképen a' szép képző mivészet köre is, 's a' természettárgyak másolatjai, bár mi jeles külső characterek, helyre a' képző mivészet teremtései közt nem tarthatnak számot, ha a' mivész ama' fontosságot ki nem emelte. Ez némelly tárgyaknál épen nem, némellyeknél csekélyebb, másoknál nagyobb mértékben lehető. Göthe az első osztálybelieket ellentörekvőknek (*widerstrebende*) mondja, mellyeknél mulatni nincs szándékunkban; a' második osztályhoz tartoznak a' csendéletek, tájrajzok, állatok, mellyek characteristica nélkül üresek és silányok 's a' nézőt egykedvün hagyják; a' magasb charachteristica ott kezdődik, hol a' müszeres életben szabad munkásság nyilatkozik, főkép ott, hol egymikben (individuum) végtelen különféleségben nyilatkozik. Az állatvilágban keves egymiséget (individualitást) találunk, mert csaknem minden egymi egész fajának képviselője; a' képző mivész tehát leginkább az emberek világából vett ábrázolásokon mutathatja mivészségét a' characterisálásban. A' képző mivész háromféleképen ábrázolja az embert: plastice, physiognomice és mimice. A' plasticai ábrázlásban, melly a' formák tökéletes symmetriája után törekszik, csupán külső állapotokat characterisálhat, p. o. a' férjfi és asszony közt lévő különbséget, az életkor fokait 'sat. A' lélekcharacteristica a' másik két mód sajátja. A' physiognomiai ábrázlás a' belső ember kifejezését a' külsőben nyugalom állapotjában mutatja 's vagy arczkép vagy characterdarab. Az arczképek nagy része inkább emlékezetnek, mint mélyebb aestheticai érzésnek valók, 's ritkán kivántatik egyéb valami az arczvonások külső hasonlóságánál 's azért az arczképek nem köz érdekletüek. Valamint a' portrait egyes individuumnak csak személyességét, ugy a' characterdarab egy egész faj vagy osztály egymiségét ábrázolja. Ide számlálhatni Lebrun characteristicáit, mellyekben a' főbb indulatok és szenvedélyek physiognomiai kifejezések szerént vannak ábrázolva. (L. PHYSIOGNOMICA.) Mimice az embert akkor ábrázolja a' képző mivészség, midőn külsejéből meghatározott cselekvést hagy következtetni, hol ő vagy hatólag, vagy szenvedőleg van érdekelve. Ezen mimicai ábrázlás vagy pathologiai, midőnj az arcz-, és tagmozdulatból találtatja ki az indulat okát, vagy dramai, midőn maga ábrázolja az okot mint teljes történetet, melly a' mimicai kifejezés okát magában foglalja. Az utóbbi ábrázolások ismét vagy történeti vagy characterképek. Ezek azért állanak fenebb amazoknál, hogy minden alakjaiknak érdeket kell gerjeszteni magok iránt, 's actio csak a' character közelebb bélyegzése vagy érzékitése végett tulajdonittatik nekik, ennél fogva alárendelt; —

legtökéletesb például Rafaël athenei oskoláját tarthatnók; — a' történeti képben az actio végett vannak az alakok. Az irányiat ollyan, mint a' character és intrigue- vagy helyzeti mivek közt a' dramai poësisben, 's mi a' characterábrázlásra nézve ott mondatott, helyt áll itten is. Muzsika. A' muzsika tárgyai érzelmek, az ábrázlás eszközei hangok. A' hangdarabnak mind a' kettő feltétele. Arról, hogy minden érzelemnek saját characterе van, ugy hisszük, értekezni szükségtelen; tehát csak az a' szerént hangok által módositott kifejezést említjük. Kétféle módon határoztatik ez: először a' hangok menetele és mozgása, azután a' hangnem által. A' tapasztalás tanit, hogy minden érzelem és szenvedélynek saját mozgása van, mert sebesen lejt az öröm, lassu léptekkel támolyg a' fájdalom. Ezen, mindenkor az érzelemhez szabott rhythmussal characterisál legközelebb a' muzsika. De mivel a' hangok, a' mennyiben ez vagy amaz érzelem okozza azokat, nem csak mozgás, hanem magasság és mélység, erő és gyengeség által is különböznek: a' hangnem választása második characterisálásmódja a' muzsikának. Itt áll be a' hangnem characteristicája (l. Hangnemek), 's kitetszik, mi fontos annak meghatározása, melyik hangból megyen a' hangdarab. 'S igy kiviláglik az is, hogy a' muzsika tisztán csak akkor hat, ha a' maga módján valódilag characterisál. — Hogy a' declamatióval szintugy áll az ügy, szembetünik; mert a' declamatio, ha az, a' minek lennie kell, nem egyéb mondott muzsikánál, 's mit kivánunk a' valódi declamatiótól? Nem csak hogy a' szókat helyesen ejtse, a' hosszu 's rövid szótagokra figyelmezzen 'sat., hanem hogy a' szünetet, haladást, általjában a' mozgást, hangot, modulatiót, nyomosságot és indulatot mindenkor szorosan az ábrázlás tartalmához szabja. Ha é' mellett ismét a' szinjátszó jut eszünkbe, szemünk elejébe tünik a' mivészség nehézsége egész terjedékében; mert valamint a' mimicai kifejezésre nézvé a' szinjátszó rokon a' képző mivésszel, a' declamatióra nézve szintugy rokon a' hangmivésszel. Arcz- és tagjátéka valóságát szóbeli kifejezésének valósága által is kell hitelesitnie 's igy minden oldalról életet 's lelket lehelnie a' poësisbe. — Végre az épitésmivészet szinte, mint más szép mivészet, nem mellőzhetjel a' charactert, mellyet bizonyos formák érzésünkre hatása határoz meg. A' szép épitésmivészet teremtéseinek mint fenségesek-, pompások-, borzalmasok-, szépek-, románosoknak kell characterisálódniok. Fenségesek az innépélyig a' templomok; pompásokjés nagyság, méltóság által benyomást gerjesztők a' paloták; borzalmasok a' börtönök, fegyvertárak 'sat.; kecsesek, a' mennyire symmetria és eurythmia által elérhető, a' privat lakok, falusi épités 'sat. A' románós főkép a' goth épitésmivészetnek sajátja, mellynek korunkban különb-különbféle alkalmaztatásáról alig szükséges említést tennünk. (Vö. *Untersuchung über den Character der Gebäude, über die Verbindung der Baukunst mit den schönen Künsten, und die Wirkungen, welche durch diese hervorgebracht werden sollen.* (Leipzig 1788. Erdmannsdorftól). A' kertmivészség (l. e.) ábrázolásinál hasonlólag létalaposan szükséges a' characteristica. — Mind ezen vizsgálatok következete az: nincs szép mivészség characteristica nélkül 's hatásinak nagy része ennek czéliranyos használásán alapul. Nem kell azért csudálkoznunk, hogy voltak aestheticusok, kik minden mivészet létalapját egyenesen characteristicában helyeztetik. Ujabb időkben a' Németek közt főképen Hirt tevé ezt; l. két értekezését Schiller „Horajiban". De ne mellőztessék el, mit Göthe a' „*Propyläen*" 's Fernow a' „*Römische Studien*-"ben emlitettek ez ellen. Szép amattól a' characteristicusok characteristicája; Fernow vizsgálatjának keves hija, 's kimeritő volna. Az idealt ellenébe teszi a' characteristicának 's megmutatja, hogy a' characteristicának kifejezése eszközöl müvalóságot. Mennyire szükséges ez, meg van mutatva: azonban még ez nem szépség 's szép mivészségről még szó sincs. Kiviláglik innen, hogy valóság és characteristica a' mivészetnek sem egész, tökéletes, sem legfőbb czélja nem lehetnek, hanem még

a' forma idealitasának 's az ábrázlás szépségének kell hozzá járulni. Az idealnak szép ábrázlása characteristicai feltételek alatt az, mitől itt minden függ. Vö. IDEAL és Falk kisded értekezéseit a' poësis- és mivészetről.

CHARADE, mellyet magyarul talánynak lehetne mondani, a' szórejtés azon neme: midőn valamelly szó egyes tagjait megannyi külön álló szónak tekintjük, vagy betüjiből több más szót rakunk kényünkre öszve 's mind ezt, valamint magát a' fő szót is, titkos értelmü 's viszonyu leirásokba rejtjük. Itt is, mint minden illyes játéknál, ez az elrejtés teszi a' munka becsét és kellemét. Minél bővebb, elmésb, hivebb a' leirás, mellyet a' takart szó tárgyáról adunk, de minél tágabb, csalóbb, tévesztőbb egyszersmind a' kifejezés, mellyel élünk, annál jobb, gyönyörködtetőbb a' talány, 's nem kell hinni, hogy az volna a' legjobb, mellynek megfejtése legnehezebb. Elmésség, találékonyság kell ehhez, igen, de nem fötörés; 's ha csakugyan jutalmat kell adni valamellyiknek, én ezt a' charadeirónak adnám, nem a' megfejtőnek. — Alakjára nézve legillőbb a' charadeot csinos versezetekbe öltöztetni, például rövid verses elbeszélésbe, dialogusba, dalba, sonettbe: mikor azután a' rejteményeknek szorosb egybeillést 's a' darabnak kevés költői csint és becset is lehet adni. A' franczia 's német nyelv az illyesekre igen alkalmas; emezeknél Kind, Grosse, Körner, Göckingk, Hell jeleseket adtak, 's van nekik illyes gyüjtemények, sőt almanachjok is („*Agrionien*"). A' magyar szavakból nem olly könnyen 's nem olly bőven lehet más meg más szavakat kiszedni, 's minthogy ez a' vers-és játéknem a' conversatio körébe tartozik, melly nálunk mind eddig jobbára németül foly, az a' kevés, mellyből lehetne, sincs még elég csinnal 's izléssel használva. —*t*—

CHARDIN (Jean), szül. Parisban 1643. Atyja, mint maga is, Protestans és drágaságokkal kereskedő volt. Még nem vala 22 esztendős, már atyja gyémántok vásárlása végett Keletindiába küldé. Suratében keves időt töltvén, Ispahanban 6 eszt. tartózkodott, hol nem annyira kalmári dolgokkal, mint mély tudományokkal 's vizsgálódásokkal foglalatoskodott 's az udvarral való egybeköttetését Persia polgári és katonai állapotjáról való leghitelesebb tudositások öszvegyüjtésére használta 's igy a' régiségekről és történetekről jeles materialekat szerzett. 1670 visszatért Franciaországba, de látván, hogy vallása miatt hivatalt nem várhat, nevezetes számu drágaságokat vett magához 's 1671 ismét Persiába utazott. Részént itt, részént Indiában 10 évet töltött. 1681 Londonba érkezett, 's II. Károly nem sokára nemesi czimmel ajándékozá meg. Utazásának első kötetét kiadá Chardin Londonban 1686 's a' többieket is készüle kiadni, midőn a' hollandi generalstatusoknál az angol király meghatalmozott ministerévé 's ugyan ott az angol keletindiai társaság agensévé neveztetett. Uj tisztje azonban nem foghatá egészen el kedvencz munkájától, 's utazásának két kiadása jelent meg 1711. Nem sokára visszatért Angliába, hol 1713 megholt. Jegyzeteinek pontosságát és igazságát 's esmereteinek sokféleségét minden későbbi utazók bizonyitották. Chardin utazásainak legjobb kiadása Langlès ügyelése alatt, tiz 8-czad kötetben, hozzá mellékelt föld abroszokkal, 1811 jöttki.

CHARENTON Paristól harmadfél órányira, a' Troyesbe és Lyonba vivő országuton fekvő mezőváros, hol a' Marne a' Seinebe ömlik. Ezen fekvéséért sok kereskedő és fabrikai intézetek alkottattak Charentonban, melly igen eleven és népes hely. A' Marnen lévő hidja Parisnak kulcsa lévén, több izben megtámadtatott Franciaország belső 's külső háborui alkalmával. Már 865 elfoglalták a' Normannok 's lerontották. 1814 is kemény csata támadt itt, midőn a' szomszédságában lévő alforti baromorvosló oskola nevendékei kérték ki magoknak az országlástól, hogy ők oltalmazhassák ezt a' nevezetes helyet a' Würtember-

giek és Austriaiak ellen, 's kérések teljesittetett; de vitézi ellenállások mellett is engedniek kellett a' győzedelmes szövetséges seregnek. A' hozá közel fekvő Petit-Charentonban van az eszelősök hires ispotalya, mellyben rendszerént 4—500 mind a' két nemen lévő szerencsétlenek ápolgattatnak kölönös gonddal 's orvosoltatnak. A' gyógyithatatlanok Bicêtrebe küldetnek. Itt holt meg 1813 Sades „*Justine*" szerzője, kivel Napoleon parancsolatjára ezen erkölcstelen és veszedelmes munkájáért ugy bántak az intézetben, mint bolonddal. *L—ú.*

CHARETTE DE LA COUTRIE, l. VENDÉE.

CHARGÉ D'AFFAIRES, l. KÖVET.

CHARITES, l. GRATIÁK.

CHARKOW, fővárosa a' slobodi Ukraniának az orosz birodalomban, 1500 h. 15,000 lak. kik nevezetes kereskedést üznek, 's 4 nagy vásárral. 1803 oskolája universitassá tétetett 's Németországból több tudósok hivattak tanitóknak. A' császár eszt. 130,000 papirosrubelt rendelt tartására, ezenkivül a' nemesség 400,000 rub. alkotására 's a' szükséges dolgok megszerzésére, de 1809 a' nemesek ajánlások nagyobb részével még adósok voltak. 38 tanitója 's mintegy 300 tanulója van, kik közül 60-an a' császár költségén tanulnak. Ezek az universitasból lett kiléptek után 6 eszt. kötelesek az universitas kerületének oskolájiban szolgálni, mint tanitók. Az universitasnak egy könyvtára, egy természeti mivek és physicai gyüjteménye, Charkownak még egy gymnasiuma, katonai oskolája 'sat. van. Itt tartja egy philotechnicai társaság is üléseit. *L—ú.*

CHARLATAN. Ezen szó eredetét sokképen igyekeztek kipuhatolni. Ki egy, ki másképen származtatá. Leghihetőbbnek látszik az, hogy ezen olasz szótól származik: ciarlare, fecsegni, locsogni, mivel ebben áll a' charlatánnak főmestersége. A' charlatanság főczélja a' pénzkeresés, 's rendszerént azok szoktak vele élni, kik lelki tehetségeik szegénységét érezvén, ezt az által igyekeznek eltakarni, hogy másokkal az ellenkezőt akarják elhitetni 's ennek elérésére mindenféle fogásokat elkövetnek. Szélesb értelemben mind azok charlatanoknak neveztetnek, kik szemtelen dicsekedéssel, hangos kérkedéssel 's gőzcsinálással kivánják a' publicum figyelmét magokra vonni 's a' köz vélekedésnek csalfa irányt adni. Ismeretes dolog, hogy az illynemü emberek rendszerént szerencsésebbek a' köz kedvesség elérésében, mint a' legnagyobb érdemü, de az egyenesség utjáról soha el nem térő szerény lelkűek; innen számtalan emberek maximája a' *mundus vult decipi*, 's a' charlatanság minden rendü embereknél 's mindenféle formában uralkodik. A' vallásos és politicus secták fejei többnyire ügyes charlatanok voltak. A' tudósok közt uralkodó charlatanságról több izben nyomtatott satyrát irt Mencken (mh. 1732): „*De charlataneria eruditorum*" Sehol sincs azonban a' charlatanságnak olly nagy mezeje, mint az orvosi tudományban, mivel az élet szeretete a' könnyenhivőséget még a' különben legokosb emberekben is nagy mértékben felébreszti 's táplálgatja. — Az orvosi charlatanság számtalan alakokba öltözve mutatkozik a' mi időnkben 's leginkább a' nagy városokat választja lakhelyül. Sokfélék azon módok, mellyeket némelly orvosok és álorvosok elkövetnek, hogy hirtelen, könnyen 's minden nagy fáradság nélkül hirre 's tekintetre jussanak. Egyik minden pillantatban az utszán láttatja magát, ha szinte semmi dolga nincs is, nem jelenhetik meg egy társaságban sem a' nélkül, hogy abból valami nehéz beteghez ne hivassék, a' mit azonban rendszerént önszolgája tesz meg, ki többnyire akkor jő, mikor a' vendégségnek vége van; másik nem megy egy beteghez sem, hanem rendszeréntes sétálásokban mutatja magát a' publicumnak, mellyek neminemü pompás menetelhez hasonlitanak 's mint valamelly háromlábúról osztogatja segedelmét. — Egyik nem mulaszt el semmi alkalmat, hogy az avatatlanokat nagy curájiról, nagy rangu 's idegen betegeiről, kik hozzá folyamodtak, ne tudósitsa; egy másik valami ujonnan feltalált gyógymóddal áll elő, mellynek mindenütt segiteni kell, sőt a' melly-

ben áll az egyedül igaz és valóságos orvosi tudomány; egy harmadik megelégszik ezen czélra egyetlenegy szerrel is, mellyet ő maga talált vagy fedezett fel, 's mellyet maga készit és titokban tart. Egyik minden szerek közt a' legdrágábbakat adja 's csaknem beléjek fulasztja betegeit; egész gyógyszerüveg-batteriák gyülnek öszve a' beteg ágya mellett; másik olly apró dosiskában adja orvosságait, hogy alig van szaggjok, izek, 's alig illethetik az érzékeket, de a' mellyek, mint mondják, az orvosi szerek quintessentiájából állanak, 's azért drágán kell őket fizetni. Egyik felette hosszu 's a' szükségtelen aprólékokig menő kérdezősködésekkel és vizsgálódásokkal kezd a' gyógyitáshoz, másik minden vizsgálódás nélkül csak az arczvonásokból, a' szemekből, érverésből, vizeletből 'sat. akarja megesmerni a' betegséget 's ezt practicus tekintetnek nevezi, mellyet egykor ihletésnek, titkos bölcseségnek 'sat. tartottak. Egyik mérték felett való finomságával 's galanteriájával, másik gorombaságánál fogva akarja magát észre vétetni. Egyik mindennemü ujságokkal 's a' hizelkedésnek minden csábitásival édesgeti magához a' betegeket; másik nagy fénygőzt csinál maga körül, mellybe senkinek belépni nem szabad 's mellyből hippocratesi méltósággal osztogattatnak a' ritka tudomány segédszerei. Egyik minden betegeknek, kik hozzá folyamodnak, a' leghirtelenebb segedelmet 's hamar gyógyulást igér, még pedig a' legnagyobb bizonyossággal 's bizakodással; másik minden eseten vállait vonitja, mindenütt kétségeskedéseket 's aggodalmakat mutat, minden kis betegségből nagyot csinál, minden beteget ugy vesz, mint már megholtat — 's gyakran mind ketten a' leg érdemletlenebb dicsőséget aratják. A' charlatan általjában véve mindég több sulyt tesz a' külsőre, mint az esmeretekre, müveltségre, tudományra. Nem csak az, hogy ugy nevezett felfedezéseit más müvelt orvosok itélete elejébe nem terjeszti, hanem inkább azokat egészen elveti 's rendtuli keménységgel, sokszor irigységgel és igazságtalansággal vádolja őket, sőt nem irtózik minden más orvosokat tudatlan és rossznemü embereknek rágalmazni. A' sokasághoz folyamodik; az ujságokban 's napi levelekben igyekszik hirének mulékony thronusát felemelni; és vagy maga dicsekszik vagy mások által trombitáltatja ki magát. Perlekedéseit inkább gorombaságokkal mint okokkal viszi, a' szoros tudományos vizsgálódásokat megveti. Van még egy neme a' charlatanoknak, kiknek serege nagy 's kik az emberek könnyenhivőségén épitvén, szemtelen vakmerőséggel árulják 's ajánlják gyógyszereiket. Ide tartoznak azon titulus nélkül való 's pénzvadászó kuruzsolók, kik titkos poraikat, tincturájikat, kenőcseiket uton utfélen 's minden előforduló nyavalyák ellen ajánlgatják, nem gondolván a' lehető rossz következésekkel, 's végre a' sebgyógyitó 's füstölő asszonyok serege, kik közül többen ügyes practicájikkal, még a' müveltebb classisból is a' gyenge 's változékony principiumaikat, a' lengeteg itéletü- 's felületes esmeretüeket sokszor lábaikról leveszik, minek nálunk, fájdalom! számtalan példáji vannak.

A. Balogh Pál.

Charlemont és Givet, Franczia-országnak igen erős várai, az ardennei megyében, 3500 lak. a' Maas mind a' két partján, 5 rpf. felfelé Namurtól, több országutak egyesülésének pontjánál, hegyes tájékon feküsznek 's katonai tekintetben igen fontos helyek, mivel mind a' ket'en védelmére vannak a' hidnak 's egy a' Maas mentében előnyomuló 's a' vár birtokában lévő sereg szárnyának fedezésére szolgálnak; ha pedig ellenség a' vár birtokosa, akkor amazt megakadályoztatják 's az őrizetnél legalább kétszerte erősebb vigyázó sereg hátrahagyására kényszeritik. A' charlemonti várat 's kicsiny várost V. Károly épittette 1555. XIV. Lajos, kié a' nimwegeni békekötés által lett ez a' hely, csak két bataillonnak való közét megnagyobbittatta, a' hegy tövében fekvő Givet mezővárosát falakkal körül vetette 's Charlemontot megerősittette, ugy hogy ez a' hely most tulajdonképen négy várból áll, mellyek közül Charlemont és Nagy-Givet a' Maasnak bal, Kis-Givet és Mont d' Haure jobb partján

fekűsznek. A' charlemonti vár egy keskeny 20 öl. magas az ellenséget csaknem minden oldalról featartó, a' Maas és nyugot felé függőlegesen leereszkedő, éjszakra igen meredek 's csak kelet felé lejtős kőszikláu fekszik 6 bastionnal, keleti, egyetlenegy megtámadtatható oldala felől egy szarv- és egy koronaelővárral (*Horn- und Kronwerk*) 's ezenkivül több védbástyákkal megerősittetve; csaknem minden sánczai kőszíklába vannak vágva. Nagy-Givetnek 4 bastionja 's száraz sánczokkal körülvett 3 raveline Kis-Givetnek 4 bastionja 's vizes sánczai vannak, mindazonáltal védfala nincs, 's Mont d' Haur, Charlemont-al szemben fekvő halom, egy koronaelővár formára épittetett erősség által védelmeztetik 's egyszersmind besánczolt tábor gyanánt is használtathatik. A' vár 11,000 főből álló őrizet számára van alkotva, de 25,000 ember is megfér benne 's 3—4000-rel is oltalmaztathatik. Ha a' Givetek 's Mont d' Haur megtámadtathatnak 's épen nagy akadályt és nehézséget nem tesznek is, Charlemont maga csaknem megtámadhatatlan 's még nem is támadtatott meg szoros értelemben véve, és jól lehet 1815 a' Burkusok készültek is ellene, 's a' Givetek és Mont d' Haur kezekre kerültek is, Charlemontra nézve elvesztették reménységeket. A' parisi békeség után orosz őrsereg tétetett Charlemontba. *L—ú.*

Charleroi, Német-Alföld Hennegau nevü grófságának városa, 4000 lak. a' Sambrenál Namurtól 4 mf-re, a' Philippevilletől és Avesnestől Brüsselbe vivő országuton, egy kerületnek főhelye, katonai és historiai tekintetben nevezetes várával. Először a' Spanyolok erősitették meg 1666, kik királyok nevéről nevezték a' várat; hanem 1667 a' franczia sereg közelgetvén, félben hagyták az épitést. XIV. Lajos azonnal munkába vétette azt Vaubannal, ki a' várat hatszegletü formára ugy épitette fel egy a' Sambre jobb partján álló meredek hegyen, hogy két homloka a' Sambre, a' más kettő tavakká elgátolt patakok által védelmeztessék, a' még védetlen két oldalaihoz pedig sánczbástyák nehezitsék a' várvivóknak a' menetelt. A' Sambre jobb partján egy koronaelővár épittetett, melly hasonlóképen a' vizek árjai által oltalmaztatott. 1668 az aacheni békekötéskor a' vár épittetőjének engedtetett, ki azt a' nimwegeniben 1678 elvesztette, hanem 1693 a' Francziáktól ismét elfoglaltatott, Vaubannak a' vár épitőjének, vezérlése alatt, ki a' várnak délnyug., egy tó által védelmeztetett homlokát támadtatta meg. 1746 olly rosszul védelmezte magát ez a' hely Conti herczeg ellen, hogy a' vizsánczok felnyitása után 5 nappal abban a' szempillantásban adta meg magát, midőn az ostromsánczból 200-an minden parancsolat és rend nélkül már az előbástyákra felhágtak, sőt már a' kapukon benyomulván, prédáltak is a' városban. 1794 Charleroi a' Francziáktól négyszer bekerittetett 's lövöldöztetett, mindazáltal háromszor felszabadittatott az ostrom alól és csak Jun. 25, midőn az őrsereg az utólsó ostromkor egynéhány százra olvadt le 's igen ki volt fáradva, a' város hamuvá lett, a' falak megrongáltattak 's az ellenség már csak 180 láb. volt a' földbástyáktól, adta meg magát alkudozásnál fogva. Ha az őrsereg még egynehány napig kiállhatta volna az ostromot, negyedszer is felszabadittatik vala az ostrom alól mert már nem messze volt Koburg herczeg seregével 's Jun. 26 a' nélkül, hogy tudta volna a' vár elfoglaltatását, megütközött az ellenséggel Fleurusnél (l. e.). A' Francziák lerontották Charleroinak falait; mindazáltal az 1815-ki táborozás alkalmával ennek a' helynek fontosságát a' tapasztalás ismét megbizonyitotta, innen egy volt ez a' vár azok közül, mellyeknek a' Francziák által fizettetett adóból fel kellett épittetniek, 's munkába is vétetett. *L—ú.*

Charlestown, déli Carolinának fővárosa az egyesült statusokban, melly az Ashley és Cooper folyó közt fekvő egyik félszigetre épittetett 1630. Jól épült város, egy bankja 's 25000-nél több lakosa, kik közt 13000-en Negerek, 's 2900 háza van a' felterhelő házakon és portékatárakon kivül. Az innen mind Europa, mind a' nyugotindiai szigetek felé

való kereskedés igen fontos. Kivitetni szokott nevezetesebb portékáji ezek: iis, dohány, pamut, indigo. Eszt. 1000-nél több hajó evez be és ki. Megjegyzést érdemelnek benne: literaturai 's philosophiai társasága, szép könyvtára, füvészkertje, földmivelő társasága és fegyvertára. *L—ú.*

Charlotte Auguste, wallisi herczegasszony IV. György és Karolina királyné leánya, szül. Carltonhouseban Jan. 7 1796; élte első esztendejit anyjának szemei előtt tölté el, a' ki különös szeretettel vigyázott reá; utóbb lady Clifford felvigyázása alá adatott, 's az exeteri püspök kormányzá oktatását. Tanittatása elintézésében szem előtt tartatott rendeltetése, hogy t. i. majdan egy hatalmas nemzet királynéja lend, 's reggeltől estig studiumaival kellett foglalatoskodnia. Azt állitják felőle, hogy az ő világ legjelesebb szerzőjit esmerte 's az europai statusok történeteiben és statisticájában, kiváltképen pedig honja alkotmányában 's intézeteiben nagyon járatos volt. A' franczia, német, olasz és spanyol nyelveket könnyüden beszélé, gyönyörüen énekle 's jelesen játszótt hárfát, klavirt és guitarret 's tájképeket izléssel rajzolt a' természet után. Irása módja tetszetős volt, 's az angol poësis magasabb stylusát szerette. Az atyja és anyja közt támadt boldagtalan visszálkodás alatt az utóbbihoz hajlott. Férjül az oraniai herczeg választaták néki, 's a' nép ohajtá ezen egybekelést, mert a' herczeg, Angliában neveltetvén, esmerte a' nép erkölcseit 's érdekeit, 's minekutána az oxfordi egyetemben tanulását végezte volna, az angol seregnél szolgált Spanyolországban 's megkülönbözteté magát. De a' herczegasszony ellenkezése megsemmisité ezen egybekelést. Azonban bevezetteték ő 19-dik születésnapján ez udvarba. A' herczegasszony, ki minden viszonyban ékessége lett volna nemének, élénk de nemes indulatot 's érzeteiben önlétezést és magasságot mutatott, gyakran mondá, hogy Anglia királynéjának Ersébet királynét kell például választani, 's azt akarták némellyek megjegyezni, hogy ő Ersébet királynéhoz hasonlitott. Koburgi herczeg Leopold — most a' Belgák királya — 1814 érkezett Angliába a' szövetséges fejedelmek kiséretében. Az ő pallérozottsága 's gyengéd magaviselete behatott a' herczegasszony szivébe, 's megengedtetett neki, ennek kezét kérni. Az egybekelés, itt személyes hajlandóság következése, Maj. 2-kán esett meg 1816. A' herczeg, egy nemes, szeretetre méltó férjfi, gyengéden szereté hitvesét. Mindég együtt voltak, együtt lovagoltak ki, együtt látogaták meg a' mezei lakosok kunyhójit 's legörvendetesb képét tevék a' házassági szeretetnek. Clarentont ritkán hagyák el 's Londonba csupán akkor mentek, midőn jelenlétek szükséges volt az udvarnál. Házi életek egészen polgárilag volt elintézve; ebéd után együtt rajzoltak, este pedig muzsika- és olvasással mulatkoztak. A' nép azonközben vágyva vágyott a' herczegasszonyt, ki iránt mély tisztelettel viseltetett, anyai örömökben részesülni látni. De fájdalom! első terhessége megcsalá a' várakozást időelőtti lebetegedése által; hanem meginl jó remény kecsegteté nem sokára Angliát. A' herczegasszony jól érzé magát, mig Nov. 5 kén 1817 három napi vajudás után holt gyermekkel betegedett le. A' lebetegedés után néhány óra mulva görcsöt kapott 's megholt.

Charon, a' mythologia szerént Erebusnak és az Éjnek fija. Foglalatossága abban állt, hogy a' holtakat a' fekete Acheronon, a' halottak sirását szüntelen harsogtató Cocytuson és a' Styxen, melly még az isteneknek is rettenetes volt, általvivé. Fáradságáért a' halottak hajópénzt tartoztak neki fizetni, melly eltemettetések előtt szájokba tétetett. Ki pénzt nem vitt magával, vagy a' felső világon eltemettetés nélkül maradott, annak árnyéka kénytelen vala az Acheron partján bolyongni mind addig, mig őt Charonnak hajójába venni nem tetszett. Képzelték mint komor ábrázatu, bozótos szakálu 's rongyos ruháju öreget. *K. J.*

Charost (Armand Joseph de Béthune, herczeg), szül. Versaillesben 1728; jóltévősége 's hazaszeretete által nagy ősének, Sullynek,

méltó unokája, a' háboruban több izben kitünteté magát. Mint katonájinak barátja és apja, a' vitézebbeket tulajdon zsebéből jutalmazá meg. 1758 minden ezüstjét a' pénzverő házba küldé, hogy az ország szükségein segithessen. Az 1763-ki béke csendes hatáskörnek adá őt vissza, de ő az alatta volt katonák iránt jóltévőségét folytatni még sem szünt meg. Különösen a' földmivelés és köz tanitás javitásán munkálván, a' jobbágyi szolgálatokat 's kinszeritő hatalmat jószágaiban még jóval a' polgári zendülés előtt eltörlötte, a' feudalismus ellen irt 's egy alaprajzot készitett a' kamatok, jövedelmek 'sat. eltörlésére. Különféle jóltévő intézeteket alkotott, az árva gyermekek tartásáról és oktatásáról gondoskodott, orvosokat, bábákat állitott, egy kórházat alapitott 's azt gazdagon felkészitette. Egy drága esztendőben önköltségén vitetett gabonát a' calaisi kikötőbe. A' tartományi gyülésekben a' jobbágyi szolgálatok ellen szólott, a' notable-ek gyülésén pedig a' köz terhek egyenlő elosztása mellett szavazott. Kiütött a' zendülés. Ő még a' hazafi adakozást rendelő parancsolat előtt 100,000 fr. szabad ajánlatot tett. A' rettenet ideje alatt Meillantba vonult. Itt elfogták, 's csak Thermidor 9-ke után nyerte vissza szabadságát. Azon bizonyságokban, mellyeket neki a' zendülési biztosságok adának, mindenütt mint a' szenvedő emberiség apja és jóltévője emlittetik. Meillantba visszatérvén, ott egy földmivelő társaságot állitott. Előtte semmi áldozat nem volt nagy, 's roppant birtoka alig vala elég jó czéljainak kivitelére, mig Oct. 27. 1800 sok számtalanoktól, kikkel jót tett, gyászoltatva, himlőben megholt. *J.*

Charron (Pierre), egy, huszonöt gyermekes könyváros fija Parisban 1541 szül. Elejénte törvényt tanult 's ügyvédkedett is; de utóbb papságra adá magát 's mint egyházi szónok szép sikerrel. Margaretha királyné predikátorának nevezé, 's paptársai azzal mutaták iránta becsléseket, hogy 1595 tartott gyülésekben a' jegyzőséget, vagy titoknokságot, reá bizák. Szoros barátságban élt Montaigne-el 's annak philosophiáját, mert a' magáéban 's igen okosan, nem bizott, jobbára beszivá. Két munkája esmeretesb. Egyike: „*Traité de la sagesse*," nem igen bölcs munka. Másika: „*Traité des trois vérités*," nem épen mathematica igazságokat tanitó munka. Egyik igazság, mellyet ebben az Atheusok ellen akar megmutatni, az, hogy van vallás. Mintha ezt az atheusok tagadnák. Másika, mellyel a' Nem-Keresztényeket böki, az, hogy egyedül a' keresztény vallás igaz. Holott ezt a' magokéról amazok is megmutatják. Harmadik, mellyel az Eretnekeket sérti, az, hogy egyedül a' romai vallás idvezit. Pedig ez idvezséget az Eretnekek neki nem irigylik. — Övé ez is „*Discours chrétiens.*" Mh. 1603. —*t*—

Chartan. A' középkorban minden oklevel carta-, charta- vagy chartulának neveztetett, 's számtalan különbféle nemeitt különbözteték meg, mind a' benne foglalt tárgy, mind az anyag, mellyre az oklevél irva volt, mind külső és belső formája különbféleségéhez képest. Az utolsó okból neveztetnek p. o. az Angliában szokásban lévő oklevelek *Indentures*-nek (*chartae indentatae* vagy *partitae*), mert ezek egy darab pergamenre iratnak mind a' két fél számára, 's aztán ketté vágatnak fürész vagy iv formára, 's az illyen oklevelek bizonyitóságára megkivántatik a' tökéletes öszveillés. (Hajdan valami szavat, rendszerént chirographumot is irtak hosszában a' kettős kiadás közé, 's ez vágatott aztán ketté, a' honnét ez a' mód chirographumnak is neveztetett.) A' hullám forma lineák kimetszését a' status papirosok meghamisitása ellen is használták bátorság okáért; bekőttetvén t. i. minden illyen papirosok egy könyvbe, azután kimetszetnek, ugy, hogy minden számnak illeni kell a' kötetben maradt számhoz. A' Charta szó ujabb időben közönségessé lett értelme, melly szerént valamelly egész status vagy az ő egyes részeinek nyilvános törvényét, alapalkotmányát illető oklevelet tesz, szinte Angliából származik, hol a' városi és egyéb corporatiók jusainak adományáról szóló királyi levelek, *Chártae libertatum* vagy *Charters*-nek neveztetnek.

Egy nemzet sem becsülte az illyen okleveleket annyira, egy sem tartotta fen régi jusait és szabadságait olly szorgosan, mint az Angolok; ugyan azért e' részben egy literatura sem olly gazdag mint az angol. 1783-tól fogva, midőn a' „*Domesday-book*“ ama' hires országos könyv, (törvényszéki napkönyv) vagy is feljegyzése 's öszveirása minden adomány birtoknak I Wilhelm idejéből (kezdődött 1080 's végződött 1085) a' parlament költségén kinyomatott, 's kiváltképen 1800 olta, a' mikor a' még feltalálható régi oklevelek kikeresése 's kinyomatása végett egy parlamenti biztosság neveztetett ki, felette sokat tett a' nemzet a' történet és alkotmány ezen emlékeinek elterjesztésében. Rymer gyüjteménye (*„Foedera, conventiones, literae et cuiuscunque generis acta publica inter reges Angliae* etc. 1704 — 35, 20 köt., fol., Haag, 1745, 10. köt., fol.) már első kiadásában rendkivül bő foglalatu és jeles volt mint privat gyüjtemény; de a' mostani 2-dik és részént 3-dik kiadása, melly a' parlament ügyelése alatt és költségén jelenik meg, még sokkal feljebb mutandja az elébbieket. Első része 1816 jelent meg. A' biztosság 1821-ben tett tudósitása szerént 1801-től fogva addig általjában 45 (folio) kötet régi oklevelek nyomattak le, mellyek 700 évnél nagyobb időközt foglalnak magokban 's a' történetekre és statusalkotmányra nagy világot terjesztenek. Ezen törekedés legbuzgóbb előmozditója, Abbot Károly, most lord Colchester. (Illyen gyüjtemény hazánkban az, mellyet Nagyságos és Főtiszt. Fejér György apátur „Codex diplomaticus“ czim alatt fáradhatatlan buzgósággal ad ki). London városának még két eredeti szabadságlevele van I. Wilhelmtől, 1066-dik esztendőről, mellyek egyike a' városnak Eduardtól, a' Megvállótól, nyert jusait erősiti meg, másika pedig a' gyddersdauri adománybirtokot ajándékozza neki; 6 ujnyi hosszaságu 's 1 ujnyi szélességü pergamendarabokra, angol szász nyelven, csinosan vannak irva; az első 9, a' másik csak 3 sorból áll; a' pecsét még most is rajtok függ selyem erszénykében, de már darabokra töredezve. — Az Angolok legnagyobb nemzeti szabadságlevele (l. CHARTA MAGNA) után a' Charte szó értelmét legujabb időkben csupán alkotmányi oklevelekre szoritották 's olly okfőt igyekeztek minden alkotmányi ügyek alapjául felállitni, hogy minden alkotmány csupán csak a' fejedelem szabad akaratjából származhatik, 's minden kinszerités maga után vonja az alkotmány semmiségét. A' legnevezetesebb 's áldással legteljesebb e' nemü oklevelek harcz és veszekedés szüleményei, 's mind ezek, mind azok, mellyek egy uj kifejezés szerént „octroyaltattak“, azaz, az uralkodó szabad akaratjából adattak, csak mind a' két fél akaratja által kapnak kötelező erőt; 's ha már egyszer kiadattak 's elfogadtattak, visszavehetetlen egyezségekké válnak.

Zs. G.

CHARTA MAGNA, közönségesen Magna charta (angolul: *The great charter*). A' többi bevett tévedések közé tartozik az a' vélemény, mintha az az országos alapegyezség, mellyet az Angolok János királytól csikartak ki 1215, az angol statustörvény főoklevele volna, 's a' királyi jusok tetemes megszoritását foglalná magában. János király szabadságlevele csupán történeti oklevel, 's a' tulajdonképen divatbeli Magna charta az, mellyet János fija 's felváltója, III. Henrik, országlása 9-dik évében (Febr. 11. 1224) adott ki. Egyébiránt nem is a' nép javára változtatták meg ezen szabadságlevelek a' fenállott törvényt, hanem inkább a' királyi hatalom nevelése végett, 's nem is engedményeket, mellyekre a' király kinszerittetett volna, hanem csak megesméréseit az előbbi jusnak, továbbá igéreteket ennek jövendőben szorosabb megtartása felől 's végre bizonyos kinszeritő szerek elrendelését foglalják magokban. Már I. Wilhelm sem olly korlátlanul uralkodott az Angolokon, mint „Hóditó“ mellékneve mutatni látszik. Ennek fija, I. Henrik, a' ki Wilhelm nevü bátyját 1100-ban váltotta fel a' királyi széken, országlása kezdetekor adott ki egy szabadságlevelet, melly a' vasal-

lokra nézve neminemü tekintetben kedvezőbb volt János királyénál. Ezzel ő testvérbátyja, Robert, kizáratását a' korona örökléséből vásárlotta volt meg, melly azt még II. Wilhelm előtt illette volna, 's egy — az imént nevezettel kötött egyezség által — számára világosan fentartatott. Hasonlók voltak a' környülmények István és II. Henrik királyok uralkodásának kezdetén is, mert vitatás alatt volt mindeniknek örökési jusa, 's ugyan azért uj szabadságlevelet adott ki mindenik (1135 és 1154). János király szabadságlevele legelsőben az 1217-diki vadászati egyezség által bővittetett meg, 's III. Henrik békételen uralkodása alatt hét izben ujittatott 's erősittetett meg. A' vadászati egyezség (*Charta de foresta*) által megkönnyittettek azon nyomások, mellyeket I. Wilhelmtől fogva részént a' királyok vadászatszeretete okozott, részént a' vadászat kir. jusa megengedett. Egész kerületekből állottak a' kir. tilos vadászó helyek, 's a' vadászat- és erdősértésekre legkeményebb büntetések voltak téve. A' vadászati egyezségben azon kerületek közül sok felszabadittatott (*disafforested*), a' vadaszat minden adománybirtokosnak megengedtetett saját földjén, 's a' büntető törvények annyira meglágyittattak, hogy legnagyobb büntetésnek egy esztendei fogság rendeltetett. János király magna chartája 60, a' III. Henriké pedig csak 37 czikkelyből áll. Azon rendeléseken kivül, mellyek a' király adományuri jusait megállapitották 's az eddig visszáélés által gyakorlott nyomásokat eltávoztatták (például: hogy a' vasallok öröklő leányai 's özvegyei ne kinszerittessenek a' király akaratja szerént férjhez menni; hogy pénzbeli segedelmet a' vasallok csak a' három megesmert esetben tartozzanak adni; pénzbüntetés senkire se vettessék törvényes itélet nélkül; pénzbüntetés miatt senki se üzessék ki adománybirtokából, 's az ezen lakó jobbágy gazdasági készületétől meg ne fosztassék 'sat.) csak néhány közönséges pont maradt erőben a' mai időkig; illyen p. o. Henrik király 1224-diki Chartájának 11-dik czikkelye, mellyben az ország főtörvényszékének (*Communia placita*) állandó hely rendeltetik; 's mindenek előtt a' 29-dik czikkely: „A' szabad ember ne fogassék el, ne vettessék tömlöczre, ne fosztassék meg adománybirtokától, szabadságaitól, vagy vele született jusaitól, ne számüzessék, ne vettessék ki az országból 's ne károsittassék meg akar melly módon, 's mi sem akarjuk hatalmunkat ellene forditani vagy fordittatni (*nec super eum ibimus, nec super eum mittemus*) másképmint az ő rangsorsosainak törvényes itélete, avagy az ország törvénye szerént.“ A' magna charta 1300-ban erősittetett meg utoljára J. Eduard által. Régibb kiadásai gyakoriak; legrégibb lenyomása az 1507-diki. Le van ezen kivül a' parlamenti végzések minden gyüjteményében is nyomtatva („*Statutes at large*“ Runningtontól, 4.) Legjobb kiadása Blackstone ügyelése alatt jelent meg (Oxford, 1753. 4) és az ő „*Law tracts*“ jaiban. (1762, 2 köt.) Az 1215 és 1224-ki oklevelek Martens „*Sammlung der wichtigsten Reichsgrundgesetze*“ (1, Gött. 1794) czimü munkájában is megjelentek. *Zs. G.*

CHARTA PARTITA, l. CERTE PARTIE.

CHARTE-CONSTITUTIONNELLE (franczia-országi, 1814—1830), Bármelly kevessé elégedett meg elejénte a' nemzet nagy része ezzel, a' király teljeshatalmuságából származottalkotmánnyal: utóbb még is, midőn észrevehető volt, hogy a' régi nemes párt a' constitutionalis fejedelemség még ezen tökéletlen alapjait sem szándékozik megtartani, hanem ezeket csak a' köz vélemény ideig való lecsilapitására használt szernek, sőt tulajdonképen a' dolog régi rendjéhez leendő további visszatérés első lépésének tekinti, majdnem olly becses lett az a' nemzet előtt, mint az Angoloknál azon, még sokkal hijányosabb alaptörvényi szabadságok, mellyek János, II. Károly és III. Wilhelm alatt szereztettek. „*Vive la Charte*“ lőn most az egyik fél jelszava, valamint „*Vive le Roi*“ a' másiké, 's a' mint a' következés megmutatta, amazok komolyabban

vették a' dolgot, mint ezek. Mert mennél figyelmesebben vizsgáljuk az ugy nevezett ultraroyalisták cselekvésmódját, annál világosabban látjuk, hogy ők a' királyi hatalom megerősitésével keveset, annak ideig óráig leendő kiterjesztésével pedig csak azért gondoltak valamit, hogy ez által régi elsőségeik 's külön jusaik birtokába helyezhessék magokat, mellyeknek mértéktelensége legfőbb oka, 's mellyeknek megsemmisitése legelső foganatja volt a' revolutiónak. A' kivándorlottak jószágainak visszaadasa, a' földesuri jusok helyreállitása, a' jobbágyi tartozások, a' tized 's mindenek előtt a' kizáró jus a' status és egyház főhivatalaira olly nyilvánosan kivántattak, hogy a' követek kamarájában már a' seigneur szót is lehetett hallani. Ezért volt olly fontos a' küzdés, valljon önlétes hatalmából adá e a' király a' chartet, mint csupán királyi akaraton nyugvó és sem magát a' fejedelmet, sem felváltójit nem kötelező rendelést, valamint a' royalisták állitották, vagy pedig megmásolhatatlan egyezségre lépett abban a' király a' nemzettel, 's mint a' franczia nép feje és képviselője annak öszves akaratját nyilatkoztatta ki. Sok maradt még hátra, mit a' charte részént világosan megigért, mint a' statustisztviselők felelet alatt létének szorosabb meghatározását, részént pedig mint szükséges egészitést csendesen kivánt, hova kiváltképen a' községi szerkeztetés jobb elintézése tartozott. A' mi Napoleon országlásában főképen kárhoztattatott, az önkényes administratio constitutionalis formák alatt, a' praefecturák és a' bureaucratia a' ministertől fogva le a' falusi biróig, megmaradt, mint elébb volt. A' községek és departamentok saját közös ügyeiknek szabadabb és önlétesebb administratiójára nézve semmit sem nyertek vissza abból, mit a' revolutio első törvényei e' részben rendeltek, 's a' mi valóban legfontosabb feltétele a' nép kifejlődésének. Hanem épen azért tartozik ezen tárgy törvényes elhatározása a' legterhesebb és legcsiklandósabb munkák közé, mert közvetetlen hat a' nép nagy számára 's olly érdekeket érint, mellyek a' szegényt a' gazdaggal egyiránt illetik. Az a' törvény, melly a' követek elejébe az 1821-ki ülésben terjesztetett, teljes bélyegét viselte az akkori ministeriumnak (Pasquier), melly az aristocratiát az országló szék által ezköz gyanánt használhatni vélte, 's ugyan azért fél engedményekkel kinálta azt meg, mellyek az egyik részt elkeseritették, a' nélkül hogy a' másikat megnyerhették volna. Az emlitett törvény szerént a' helységekben a' leggazdagabbaknak kelle az előljárókat választani, 's nekik választás nélkül is kellett az ügyek folytatására befolyásoknak lenni; hanem mind a' helybeli előljárok, mind a' kerületi és departementi követségek jusai az országló szék iránt felette szük korlátok közé valának szoritva. E' csupa hibás utánazása volt az angol grand jurynak (l. Jury), melly ezen ország legjelesebb intézetei közé tartozik, 's egyszersmind bizonysága a' ministerium csekély törvényadási bölcseségének. Mert ha a' községek dolgaiban minden tekintetben hibás administratiót szándékozunk behozni, csak a' gazdagokra kell azt biznunk, 's egyszersmind szabad tetszésekre hagynunk azon tagok választását, kik mint nem legnagyobb adófizetők, nem törvényes administratorok. Az utóbbi ministerek, noha egészen a' régi nemes párthoz tartoznak, még sem bátorkodtak municipalis rendszert javalni, mert jól általlátták, hogy sok tárgy kivitelére több kivántatik a' követek kamarája többségénél 's mind a' mellett, hogy az országló szék a' hatalom minden külső eszközeinek birtokában volt, 's a' királyi párt az uralkodást egészen elfoglalta, — még sem érezték magokat elég erősöknek a' nép érzeteit 's érdekeit egyenesen megtámadni. Terjesztett ugyan Martignac, a' belső dolgok ministere, 1828 egy törvényjavalatot a' municipalis és departementalis rendszerre nézve a' kamara elejébe, de ez azt el nem fogadta. Igy tartott a' küzdés mind erre, mind más, a' charteban el nem határozott tárgyakra nézve 1814 olta 1830-ig; de mivel a' királyi párt a' szabad érzetekkel megegyezni nem tudott; a' király mértéktelen jusairól lemondani nem

akart, a' status főtisztviselőji felelet alatt lételének meghatározására szükséges lépéseket nem tétetett; sőt a' charte 14-ik czikkelyénél fogva annak egyéb czikkelyeit is szabad tetszése szerént magyarázta 's az egészet felfüggeszthetőnek, a' követek választása módját saját rendelése által megváltoztathatónak állitotta, a' sajtószabadságot eltörlötte, 's igy a' chartet ugy szolván, lábaival tiporta: maga a' király letétetett, az octroyalt constitutio pedig megváltoztattatott. *Zs. G.*

Charte constitutionnelle (franczia országi uj). Minekutána a' zendülés és vérontás, mellyet X. Károly Jul. 25 1830 költ 5 rendelése okozott, Parisban megszünt a' követek kamarája, Aug. 3-dikán összegyülvén, az ország állapotját fontolóra vette, 's hogy a' békét és rendet helyre állitsa, egy nyilatkoztatást készitett, melly I. Lajos Filepet a' királyi székre szólitja, 's a' charte constitutionnelleben szükséges változásokat tesz. Ezen nyilatkoztatás, mellyben a' pairek kamarája felszólitás nélkül is megegyezett, 's mellyre a' király Aug. 9 megesküdt, teszi már most a' franczia polgári alkotmány alapját. Következő nevezetesebb pontokban változtattatott meg általa az elébbi charte: Ennek bevezetése, melly a' polgári alkotmányt királyi kegyelemből folytnak állitja, kitöröltetett. A' catholica vallás uralkodása eltöröltetett. Minden hitvallások szolgáji az országos kincstárból fizettetnek. A' Franczi-áknak, ha megtartjak a' törvényeket, jusok van vélekedéseiket közreboesátani 's kinyomtattatni. A' censura többé soha be nem hozathatik. A' király sem fel nem függeszheti a' törvényeket, sem azoknak végrehajtását el nem mellőzheti. Idegen katonaságot törvény nélkül nem fogadhat szolgálatjába. A' kamarába nem csak a' megyék, hanem a' kerületek is küldnek követeket. Törvényt javalhat a' király, a' pairek háza és a' követek kamarája. A' melly törvényjavalatot a' három hatalom közül egy visszavet, azt ugyan azon ülésben nem lehet ujra felvenni. A' pairek kamarája a' követek kamarája ülése idején kivül egybe nem gyülhet, kivévén mint törvényszék. A' paireket illető czikkely az 1831-ki ülésben uj vizsgálat alá fog vétetni. X. Károly pairnevezései megsemmisittetnek. A' királyi vérbeli herczegek születések jusánál fogva pairek. Azon czikkely, melly azt rendeli, hogy a' királyi herczegek csak a' király parancsára, melly minden üléskor izenet által fog megjelentetni, foglalhatnak helyet a' kamarában, különben megsemmisittetik minden, a' mi az ők jelenlétében történnék, kitöröltetett. A' pairek kamarája nyilvánosan tartja üléseit. A' megyék követeinek számát meghatározó czikkely kitöröltetett. A' követek 5 esztendőre választatnak. Egy követet sem lehet a' házba bocsátani, ha csak a' 30 esztendőt, és a' törvény által meghatározott többi feltételeket be nem töltötte. Ha még is valamelly megyében nem találtatnának a' kitett időkorból, kik a' törvényben meghatározott választási adót fizetik, akkor azok száma az azon alól legtöbb adójuak közül pótoltassék ki, és ezeket szintugy lehet választani, mint az elsőbbeket. Választó senki sem lehet, hacsak a' 25 esztendőt és a' törvényben kiszabott többi feltételeket be nem töltötte. A' választó collegium előlülőjét magok a' választók nevezik ki. A' követek kamarája előlülőjét minden ülés megnyitásakor maga a' kamara választja. Rendkivüles biztosságok és itélő székek semmiféle czim vagy nevezet alatt nem állittathatnak fel. A' gyarmatok külön törvények által igazgattatnak. A' király és követőji, midőn a' királyi székbe ülnek, az öszvegyült kamarák jelenlétében meg fognak esküdni a' constitutio megtartására. A' jelen charte és a' benne szentté tett minden jusok a' nemzeti gardának 's minden franczia polgárnak hazafiuságára 's bátorságára lesznek bizva. Franczia ország ujra felveszi szineit. Ezentul a' három szinün kivül semmi más kokarda nem fog viseltetni. *Zs. G.*

Chartuitius (Engel szerént Hartvicus), püspöki méltóságot visele, de hol és mikor, nem bizonyos. Megirta Sz. István király életét; melly életirás először Krakóban jött ki 1540, azután Coloniában;

később pedig felvétetett Bongars és Schwandtner gyüjteményeibe, amott a' III., itt az V. szám alatt. A' munka előbeszédje Kálmán királyhoz van intézve; de Timon „*Imago novae Hungariae*" czimü munkájában azt véli: hogy ezen név alatt nem Kálmán magyarországi királyt, hanem II. András kisebbik fiját, Kálmánt, kell érteni, a' ki 1214—1220 Halics fejedelme vala királyi nevezettel, azután pedig Tótországban lakozék; és 1241 bátyja, IV. Béla, mellett viaskodván a' Sajónál, halálos sebet kapott; és hogy a' szerző ennek idejebeli bosnyai püspök volt. Ugyan arra a' korra viszi a' szerzőt Schwartz Gottfried. Stilting ellenben, 's utána. Pray és Cornides belső 's külső okokkal és bizonyságokkal támogatják azt az állitást, hogy a' 12 században élt Kálmán magyarországi király alatt, a' mikor még szokásban nem vala a' püspöki megyék nevezetének kitétele a' püspökök nevei mellett; melly okból nem tudhatni, melly ik megye püspöke volt legyen. *Fábri Pál.*

CHARYBDIS, a' mythologia szerént Neptunusnak és a'Földnek leánya, ki telhetetlenségéért Jupitertől a' tengerbe vettetett, hol tengeri örvény képében minden hozzá közelgető hajót a' mélységbe 's a' viz alá lehuzott és elnyelt. Alkalmat ezen mesére a' siciliai tenger hires örvénye adott, melly a' hajdani tudatlan hajósokra nézve annál veszedelmesebb volt, minthogy, midőn ki akarták kerülni, gyakran a' Scylla kősziklája miatt hajótörést szenvedtek. Máj napon a' hajósok már nem félnek a' Charybdistól, 's mikor a' tenger csendes, kivált mikor déli szél nem fu, bátorságosan elmennek rajta. Mostani neve Calofaro és la Rema. *K. J.*

CHASSEKINEK a' törökcsászár feleségei közt a' legelső nevezetik, vagy az, ki legelőször szül azok közt herczeget. *L—ú.*

CHASTELER (János Gábor, marquis), Spanyolország első osztálybeli grandja, austriai cs. k. pattantyusság generala, avagy fő hadi tármester, velenczei hadi kormányozó, a' lotharingiai herczegi nemzetség egyik mellékágából származék, szül. 1763. Mulbais várában Hennegauban. Első neveltetését a' metzi várbeli collegiumban vette. 1776 austriai hadi szolgálatba lépett. 1778—80 a' bécsi ingenieur academiában tanult; azután hadnagy lett a' geniekarnál 's 1781—84 a' Józef rendelte Josephstadt és Theresienstadt erősségek épitésénél jeles hirt szerzett magának. Tanulta egyszersmind a' történeteket, természet- és hadi tudományt, kiváltképen pedig a' hadi épités mesterségét. A' török háborban herczeg Koburg seregénél szolgált; 1788 Chotym megszállásánál összevagdaltatott jobb lába. A' focksani ütközetben Theresiakeresztet nyert. Azután az orosz seregnél különbözteté meg magát Repnin alatt. A' fegyverszünet után Oláhország felvételénél 's hadi földabrosza kidolgozásánál használtatott; Belgrádban, Péterváradon, Brüsselben 'sat. jeles megbizásokat vitt végbe. A' német-alföldi nyugtalanságok alatt legnagyobb bizonyságait adá ragaszkodásának a' császári házhoz. A' franczia revolutio kiütésétől fogva részt vett, mint ezredes helytartó a' geniekarnál, az austriai seregek minden táborozásában, például: a' namuri vár védelmében 1792, Valenciennes, Quesnoy és Maubeuge megszállásában 1793. A' wattignyi ütközetben (Oct. 15 és 16. 1793) visszanyomta a' franczia sereg jobb szárnyát. 1796 és 1797 mint diplomaticus is dolgozott Lengyelországban és Sz. Pétervárában. A' campo-formioi békekötés után meghatalmaztatott az ujonnan szerzett velenczei tartományok általvételére 's a' határok kijelelésére; 1799 pedig fő hadi szálásmester lőn az egyesült orosz-austriai seregnél Olaszországban. Kray győzedelmét Schereren Veronánál nagyon előmozditotta. Suwaroff bizodalmát megigazolta a' Trebia mell. ütközetben (Jun. 17 — 19, 1799). Az Alessandria előtti futó sánczokban 13dik sebét kapta kartács által. Tavasszal 1800, midőn terhes sebéből még alig épült ki, a' rajnai hadseregbez, mellyet Kray 's az után János főherczeg vezérlett, küldé őt báró Thugut; Chasteler egy brigádát kapott vezérlése alá Tirolban, 's ott a' tiroli védsereget elkészitette hadi szolgálatra. Minekutána Károly főherczeg Stadt

Steyerben fegyverszünetre lépett volna, kitakarodtak az austriai seregek Tirolból, 's csak egyenlő számu franczia és austriai sauvegardák maradtak ott. Chasteler volt az Austriaiak feje, Nansouty pedig és Demont a' Francziáké. Ezen csendes időben jeles planumokat készitett Chasteler Tirol megerősitésére 's ugyan ott a' véd- és felkelő sereg formálására. Ezért meg is honositották a' tiroli rendek. 1802 Parisba ment, a' hol szerencséje lett a' német-alföldi kivándorlottak lajstromából kitörültetését kieszközleni. A' háboru kiütésekor 1805 egy sereg vezérlése bizatott reá. A' strubi szoros utnál adott ütközete Deroy bajor osztálya ellen, Salzburg felé menetele, 's Marmont elüzetése Grätzból, 'nevelék régi hirét. 1808 Komárom megerősitése bizaték reá; azután pedig a' 8-dik seregtestet vezérlé a' belső austriai hadi seregnél. Annak egy kis része Tirolba rendeltetvén, János főherczeg Chastelerre bizá — tartományi esmeretei miatt — azon törekedés kormányozását. Ch. és Hormayr volt a' tiroli felkelés 's az ezzel egybefüggő politicai hadi következések lelke. Idő közben megesett a' szerencsétlenség Regensburgnál, Ch. kénytelen volt éjszaki Tirol felé fordulni. Napoleon, megbosszankodvan 8000 Franczia-és Bajornak Inspruckban történt capitulatióján, Ennsben egy napi parancsot ada ki, mellyben „bizonyos Chastelert, állitólag austriai szolgálatbéli generalt, mint zsiványvezért, mint a' fogoly Francziákon és Bajorokon elkövetett gyilkosságok okozóját 's a' tiroli felkelés szerzőjét, a' polgári társaságból kizárja, hadi tanács elejébe állitatni 's 24 óra mulva agyon lövetni parancsolja.“ Ferencz császár visszatorlásokat rendelt ezen — a' nemzetek törvényével ellenkező — parancs ellen, melly annyival gyalázatosabb volt, minthogy a' foglyok és megsebesittettekről gondoskodni Chasteler foglalatosságainak egyik legfőbb tárgyát tette. Azonban betört a' bajor sereg Tirolba marsall Danzig herczeg vezérlése alatt; Ch. félelem nélkül ment elejébe, minekutána pedig serege Wörglnél Maj. 13-kán szétveretett volna, visszavonult a' brenneri középpontra. Tirol ez időben minden oldalról el volt vágva; alkirály Eugen János főherczeget Villachtól elnyomta 's a' legrövidebb utat kereste Napoleonhoz; a' ki idő közben Aspernnél megveretett. A' mint az alkirály eltávozott, Ch. azonnal kitört Tirolból 's Carinthián és Alsó-Steyeren keresztül Magyarországba nyomult. Befejeztetvén a' háboru hadi kormányzó volt egy ideig Troppauban; 1813 a' fősereg granatos osztályat vezérlé a' dresdai és kulmi ütközetben; azután fő hadi törmester 's theresienstadti kormányozó lett 's ő vette által Dresdát, midőn Klenaunak Gouvion-St.-Cyrrel kötött egyezsége helyben nem hagyatott. Dec. 1814 kormányozónak neveztetett Velenczébe, a' hol 14 sebe következésében Maj. 7. 1825 megholt. Ez a' hős érzetü 's tudományos fővezér 12 nyelvet beszélt 's, szintoly vitéz mint nemesleikü lévén, egy volt a' legnemesebb Wallonok közül Austria seregében. *Zs. G.*

Chatam (Pitt William gróf), apja az 1800-ban megholt minister Pitt Williamnak, egyik a' legnagyobb 's tiszteletre legméltóbb kormányfiai közül Angliának, mellyen ő becsületvadászat, részrehajlás és uralkodásvágytól szintoly távol, mint haszonkeresés- és fondorkodástól, csupán lelkének felsősége által uralkodott Igazságos és hazájáért buzgó, fáradhatatlan a' munkában, gyorsan és messzelátó volt. Az ékesszólásban egy Angol sem multa felül. Beszédjei felségesek valának és hatrak. Győző hatalommal ragadá el hallgatóját. Tetszekenysége és méltósága által, összekötve szép nyelvével és a' legtökéletesb tagjátékkal (a' miben még Garrick is megadá neki az elsőséget) meghóditott minden indulatot; világos, nehezékeny következésektől, dagálytól és keresett elmésségtől ment előadásával pedig mindeneket meggyőzött állitása helyessége felől. Apja boconnocki Pitt Robert volt Cornwallban. Ő 1708-ban szül.; a' hadi szolgálatot felcserélte a' statustudományokkal, 's midőn kevessel azután Old-sarum mező városa által az alsó házba választatnék, magára vonta a' közönséges figyelmet 's patriotismusa miatt már akkor hagyott

neki az özvegy Marlborough herczegné 10,000 font sterlinget, valamint később egy bizonyos Pynsenttől is derék örökséget kapott. Mindazonáltal semmi módon sem igyekezett meggazdagodni, 's még legnyilvánosabb ellenségei — kiknek száma már akkor is nagy volt, később pedig még inkább nevekedett, — sem találhatának characterében szennyet. Elfogadott egy kamarási hivatalt a' walesi herczegnél; hanem 1745-ben letevé azt; 1746 Irland kincstárnokja, a' hadi sereg fő fizető mestere és titkos tanácsnok lőn. Ezen méltóságról is csak hamar lemondott. 1756 a' déli departement statustitoknokjává tétetett, de ezen hivatalát is el kellett ugyan azon esztendőben hagynia II. György király parancsára, a' kit ellene némellyek fondorkodásai felingereltek, 's a' ki az ő ellenkezése által megsértetett. A' nép azonban, melly ő hozzá buzgón ragaszkodék, annyira ostromlá kéréseivel a' királyt, hogy ő 1757 ujra kineveztetett statustitoknoknak. Nagy lelke most mutatkozék teljes erejében. Fényе felülmulá a' parlament minden tagjait 's minden ministereket; akaratját mindenek tisztelék; ő volt az, ki az Angolok munkásságát ismét felemelé 's a' Francziákkal akkor folyt háboru alatt a' polgári katonaság felállitása, a' flották megjavitása, jeles vezérek választása 's más megfontolt planumok által hazájának, a' már majdnem elragadott felsőséget Francziaország felett 's a' kereskedés egyedül uralkodását ismét megszerezte. Francziaország megveretett a' világ mind a' négy részeiben, 's ő már 1760 tanácslá, a' még akkor el nem készült Spanyolországnak hadat izenni, jól áttlátván, hogy az Francziaországot fogja segiteni. Minden törekedése arra volt intézve, hogy Angliát a' bourboni hatalmasságok omladékin felemelje. Hanem hirtelen félbeszakasztá planumait II. György halala. Pitt ellenkezője, gróf Bute, szükeszü kormányfi, II. Györgyöt annyira elidegenitette tőle, hogy ő 1761 önként letevé hivatalát 's csupán az alsó házban maradt. London városa közönséges köszönő irást ada által Pittnek, kinek felesége Chatam báróné lett, az ő tiszteletére felirást szegezteté a' Blackfriarhidra 's a' szabadság palladiumának tekinté őt. Midőn Spanyolország 1762 valóban szövetségre lépett Francziaországgal, Pitt akkor is a' háboru folytatását javalá, melly által talán mind a' két ellenséges status egészen elgyengittetett volna; de az ellenpárt békét kötöt 1763. Pitt a' népnek minden sanyargatás ellen pártját fogta. Előre látván, hogy az amerikai gyarmatok, ha azokban a' despotai keménység tovább is folytattatik, elválandnak az anyaországtól: hathatósan sürgeté — kivált 1765 — azoknak szelidebb kormányoztatását 's a' bélyegacta visszavételét. Ugyan azon esztendőben uj ministerium állitatott öszve, 's a' király őt titkos pecsétőrré, burtoni 's pysenti viscountá 's chatami gróffá tevé. Ez nem annyira érdemeinek nagyrabecsüléséből, mint inkább azért történt, hogy ő az alsó házból, a' hol elnyomó befolyása volt, a' felső házba vitessék, holott a' lord North és ehhez hajlók részén lévő többség miatt nem lehetett olly veszedelmes a' ministeriumnak. Itt is legélénkebb szabadlelküséggel ajánlott Pitt szelidebb rendszabásokat Amerika iránt kivált 1775; hanem elmellőztetett az ő intése, — 's a' gyarmatok 1776 szabadoknak nyilatkoztaták magokat. Egy ujabb probája, mellyet 1777 tett a' gyarmatokkal való megengesztelődésre nézve, hasonlólag sikeretlen maradt; hasztalan mutatá meg, hogy lehetetlen az Amerikaiakat meggyőzni. Apr. 8-kán 1778, noha igen beteg volt, mégis beviteté magát a' házba, hogy a' ministerek igázságtalan 's czélirányatlan bánását Amerikával nyilván kárhoztassa; végezvén beszédjét, elájult 's öszverogyott 's a' parlamentből Kent mellett fekvő hayesi mezei jószágára vitetett, a' hol Maj. 14-kén meg is holt. A' parlament Pitt azon fijának, ki a' chatami grofságot birá, maga és maradéki számára 4000 font sterling évpénzt rendelt, Pittet a' status költségén legnagyobb pompával temetteté el, 's a' westminsteri apátságban, később pedig (1782) Guildhallban pompás emlékoszlopokat emeltetett neki. *Zs G.*

CHATEAUBRIAND (François August, vicomte de), franczia pair, a' nemeslelkü Malesherbes unokája, 1769 szül. Combourgban; 1786 a' Navarra gyalogezredbe lépett. Bekövetkezvén a' revolutio véres idöszaka, elhagyá hazáját 's Ejszakamerikába ment, holott a' kentuckyi vad háznépek között lakása 's később ezen rideg tájékon a' Cap Mendocinig elönyomulása tetemes oka lön azon politicai és vallásos lelkesedésnek, mellyet utób poetai csinu és kellemü munkájiba lehelett. Még Amerikában irá „A' Natché-k" czimü költeményét prosában, melly csak 1826 jelent meg egyéb munkáji közt. 1792 visszatért Europába, hogy az emigransok között harczoljon hazája ellen; de Thionville alatt sebbe esvén, 's más egyéb okokból is Angliába téte, holott szükség és szegénység mind inkább az irói pályára szoriták. A' mit itt „*Essai historique politique et moral sur les révolutions anciennes et modernes considérées dans leur rapport avec la révolution française*" czimmel (London 1797) kiadott, több ollyas szakaszokat foglal magában, mellyek a' legfelvilágosodottabb elmék jóváhagyására tarthatnak számot, csak a' vicomtecra nem többé, ki azolta általlátta hibájit, 's a' mint maga mondja „uj könyvet ó hittel ir." — T. i. Bonaparte jutván a' kormányra 's magát az ugy nevezett liberalis ideák ellen nyilatkoztatván ki, Ch. is ezektől egyszerre elállott 's igen okosan azt hitte, „hogy olly kormány alatt, melly semmi békés véleményt nem kárhoztat, szabad lesz talán a' keresztény-ség védelmét mint literaturai tárgyat felválalni" (Lásd „Atala" előbesz. a' 3-dik kiadáshoz 1801). Ó akkor Napoleont azon emberek egyikének mondá, kiket az istenség, sokalva már a' büntetést, engeszteltsége jeléül küld, —1802 jelent meg „*Génie du christianisme*"-je elébb is Angliában, azután Franczia országban, 's előre okosan készitett hatása igen nagy volt. Jobbkor a' munka nem is jöhetett. Huszonöt évvel elébb szintolly kárhozat érte volna azt a' Sorbonne papjaitól, mint ezek ellenjeitől; de most hallgatott a' papság a' könyv világibb nézeteire, megelégelvén azt, hogy legalább hang és előadás vallásos érzelmet gerjesztének. — Miolta Ch. (Brumaire 18-ka után) Franczia országba viszatért, Fontanes-, La Harpe-'s több jeles tudóssal egyesült 's egyik kiadója lett a' „Mercure"-nek. 1803 keves ideig követségi titoknok vala Romában card. Fesch alatt 's ekkori itt mulatása közben készité „*Les Martyrs*" czimü vallási költeményét, melly később jelent meg. Még azon évben franczia minister leve Wallisban, de 1804 Martiusban, kevéssel Enghien herczeg halála után, letevé hivatalát. 1806 bejárá Görögországot, Rhodust, Jerusalemet, innen Alexandriát, Cairót 's Carthagót látogatta meg, 's Spanyolországon keresztül hazájába tért, saját vallomása szerént nem hozván magával egyebet, mint egy marok kövecset Argosból, Spartából és Corinthusból, egy olvasót, egy palaszk vizet a' Jordanból, egyet a' holt tengerből 's egynehány nilusi nádszált mint hite és szarándoksága jeleit. Kevessel ezután elveszté kiadói jusát a' Mercure mellett, mivel ebbe La Borde spanyolországi utja felől olly czikkelyt iktatott, mellyben a' császár sértő czélzásokat vőn észre. Ekkor jelentek meg „Martyrai", 's természetes, hogy csak némellyeknek tetszettek. — Chenier is egy volt azok közül, kiknek a' munka 's általjában a' vicomte mukáji nem tetszettek. Ellenben midőn 1811 Chenier helyét az institutumnál Ch. nyeré el, olly keves kimélettel szólott ama' felől a' szokott éloge helyett, hogy ebben sértett önszerelme 's czivodást szerető pártoskodó lelke nyilván kitetszenék. Egyébiránt ebben és még inkább az „*Itinéraire de Paris à Jérusalem*"-ben több hely fordul elő Napoleon dicséretére, részszerént mivel a' szerző ennek hadi tetteit 's nagy nevét csudálá, részszerént mivel a' politiaminister egykét oda vetett szavát kiadója javára nézve is (mint önmaga vallja) el nem mellőzhette. Végre az 1812-dik év felemelé régi reményét, hogy a' franczia királyi széket ujra Bourbonok foglalják el, 's 1814 ama' nevezetes, csaknem minden europai nyelvre forditott brochurejét adta ki „*De Buonaparte et des Bourbons*" (Paris), mellyben a' már meg-

tördelt hatalmat egész féktelenséggel 's merészséggel alázza 's ugyan azon férfiut, kit elébb a' gondviselés küldöttjének valla, szintolly erős, de ellenkező 's egészen uj vonásokkal festi. Ez által magát Ch. elhatározattan az ultraroyalisták pártjába veté 's abban, akar szégyen, akar meggyőződés legyenek rugóji, mindeddig megmaradott. Azonban nem eléglé meg azt, hogy lady Morgan szavai szerént, „ki eddig philosophe vala a' pusztában, most philosophe legyen a' Tuileriákban" hanem egyszersmind hatni akart a' köz véleményre is, és ekkori ide czélzó munkája „*Réflexions politiques sur quelques brochures du jour*" a' ministerium kedvező pillantatit reá voná. Napoleon uj betörésekor királyával együtt Gentbe szökött 's ennek itt 1815 Majusában Francziaország állapotjáról egy olly ministeri tudósitást terjeszte elejébe, mellyet mint a' Bourbonok megmaradhatásának épen nem kedvezőt maga Napoleon terjesztgete el kinyomtatás által Parisban. Augustban 1815 pairré és statusministerré nevezé a' király. E' helyzetében kemény rendszabásokat javalott a' politicai factiók ellen, a' törvényszékek régi formáji visszahozását ajánlá, ellene volt a' követek kamarája részenkénti megujitásának 's t. ef. 1816 tagja lőn az academiának. Ugyan azon év végén adá ki „*La monarchie selon la charte*", mellyben egykét jó ideájit a' leggondolatlanabb politicai tanitmányokkal keveré, 's, minthogy egy helyén kérdésbe vonná a' király önakaratját a' September 5-iki rendelés kiadásában, a' király őt statusministerei sorából kitörlé. Ellene volt ezután Decazes ministeriumának 's több iromány kájiban (nevezetesen: „*Remarques sur les affaires du moment*") azt vitatá, el kell veszni Francziaországnak, ha a' kormány rendszere nem változik. 1820 az ugy nevezett kivételi törvények mellett voxolt (l. FRANCZIAORSZÁG); 's midőn ugyan azon év Septemberében a' bordeauxi herczeg kereszteltetnék, egy üveg Jordanból meritett vizet nyujta be a' berryi herczegnének. Ekkor ezt kérdék tőle némelly gonoszkodók, miért nem lelte jónak ezen ábrándos vizzel 1811 „azon bölcsőt öntözni meg, mellyben akkor a' jövendő végzetei szunnyadtanak"? — De im Ch. még azon évben rendkivüli követnek 's ministernek hatalmaztatik Berlinben, a' honnan 1821 visszatérve a' titkos tanács tagjává 's ujolag statusministerré neveztetik. Azonban még azon évben leteszi utóbbi hivatalát. A' következett évben Decazes helyébe rendkivüli követ Londonban, de rövid időn elhagyván e' helyet, Montmorency herczeget váltja fel Veronában a' congressusnál, 's midőn visszatér, ezt a' külső ministerségben (December 28. 1822) követi. Villèle szándékival egyetértőleg kell vala e' helyen, jelesen a' spanyolországi dolgokra nézve, munkálnia; de csakhamar hidegség támada közötte és Villèle között, ki ez ábrándos fővel nem tudott öszveférni a' tárgy felett, 's midőn utóbb Ch. Villèle javalatját a' birtokadó leszállitása iránt — talán olly czélból, hogy a' javalat félrevetése magát a' ministert is megbuktassa — a' pairek kamarájában támogatni elmulatá, önmaga kapta ki elbocsáttatását Junius 5. 1824. — Alig holt meg a' király (XVIII. Lajos), midőn Ch. egy remekül készült brochuret ereszte közre illy czimmel: „*Le roi est mort; vive le roi!*" 'S ezzel az udvar kegyét megnyeré, de ministeriumba többé még sem jött. Annál szabadabban 's annál jobban irt ezután a' contraoppositio szellemében 's felszabadulván egyszersmind a' sajtó, a' *Journal des débats* némelly czikkelyeiben a' ministeriumot élénken szabdalá. Köz helybenhagyást 's kedvességet nyert jelesen ekkori iráskája „*De l'abolition de la censure*," mellyben megmutatja, hogy képviselői országlás sajtó szabadsága nélkül mit sem ér. — 1825 melegen és szabadon szólalt meg a' Görögök mellett „*Note sur la Grèce*" czimü iromány ában 's ez ügyet a' pairek kamarájában is nyomosan vitatta. Később minden munkáji kiadásához fogott „*Oeuvres complètes*" czim alatt, 25 kötetben, mellyért 550,000 francot fizetett neki Lavocat könyváros. 1829 franczia követ volt Romában 's itt egy emlékezetre méltó beszédben figyelmezteté a' conclave papjait a' kor és emberisedés ha-

ladására. — X. Károly szerencsétlensége után — mint nevezé — hive akara maradni az általa tisztelt királyi háznak 's nem esküvék meg az uj constitutióra, hanem, elhagyván hazáját, Genfbe ment, hirdetést adva az ujságlevelekbe, hogy ezennel a' diplomatiai 's irói pályáról egyiránt lelépett. Ez utóbbira nézve azonban hamar megváltozott szándéka, mert, midőn a' követek kamarájában X. Károly és háza örök számüzéséről volna szó, ujra elővevé tollát királya védelmére, 's ugyan azt tevé, midőn az emlitett tárgy 1831 a' kamarák élőtt ujra előfordult. Legujabb hirek szerént Ch. ismét Parisba készült: hogy ott a' journalokba 's a' journalok által dolgozzon; sőt a' *Gazette de Normandie* szerént „*Réparateur*" czimmel maga akar uj journalt kezdeni. — Korábbi munkáji közül megnevezzük még „*Mémories, lettres et pièces authentiques touchant la vie et la mort du duc de Berry*", valamint azt is, hogy egy ideig főredactora volt a' "Conservateur"-nek, melly havi irást azonban a' következett censura elölé. — Chateaubriandnak szelleme poetai: philosophiája poetai; politicája poetai, vallása poetai. Nem azt akarjuk itt mondani, mintha ő vagy más nem lehetne egyszersmind jeles költő 's mély philosophus, nagy politicus és vallásos a' szó legfenségesebb értelmében: hanem azt, hogy nála az ideák eredetisége 's gazdagsága — a' gondolat igazsága és mélysége — az okoskodás helyessége 's alapossága — és az érzés tisztasága és fensége hijányait kellemes, költői kecsü előadás, ragyogó szópompa, csillogó álokoskodások fedik el; melly utóbbi tulajdonok őt a' nevezetes, a' kedvelt és olvasottabb irók sorába helyezik, de azon nagy és szabad lelkek körébe nem fogják emelni, kik maradandó becsü 's századokra ható munkájikban az ideák tömöttségéhez szintannyi mélységet 's alapossá-got kapcsoltak 's az igazságot soha sophisticai fordulatokkal 's az önmagát csalni szerető képzelgés és érzelgés álmaival és áradozásaival el nem ferditék. — Ch-nak több munkáji vannak angolra álttéve, de az Angolok kevesebbé becsülik azokat, mint a' Francziák, 's az Éjszakamerikaiak még kevesebbé, mint az Angolok. Lady Morgan őt a' Coucyk és Neslek, a' Chatillonok 's Montfortok egyes, el nem ért követőjének, a' keresztes hősök utóbbikának 's Europa jámbor szarándokának nevezi. —*l*—

Chateauroux (Marie Anne, herczegasszony), a' Nesle házból származott 's 1734 de la Tournelle marquis felesége lett. 23 eszt. korában özvegységre jutván, nagynénje, Mazarin herczegné, vevé magához, de ezen gyámolát csak hamar elveszté. Minekutána két testvére (Vintimille és Mailly) XV. Lajos szivén egymás után uralkodtak volna, ő is heves érzelmeket gerjeszte a' királyban. Előbb a' királyné palotadámája, utóbb pedig chateaurouxi herczegné lett 's 80,000 livra esztendei jövedelmet kapott. Ennek unszolására vállalá fel XV. Lajos a' Flandriában 's Elsassban álló seregek vezérlését, hogy az ellenség előnyomulását meggátolhassa; de Metzben olly nehéz betegségbe esett, hogy életéről lemondtak, 's kinszeriték, a' herczegné eltávoztatásában egyezne meg. A' herczegné Parisban Richelieunél menedéket talált, 's a' király felgyógyulván, ez ismét öszvebékélteté őket. A' herczegné teljes győzedelmet nyert 's már azon fontos polczra kelle lépnie, hogy a' koronaörökösné surintendanteja legyen, midőn 1744 megholt. — Leveleinek gyüjteménye két kötetben kijött Parisban 1806.

Chatelêt. Midőn Paris még az ő városból (cité) állott, csak két hidon (*le petit pont* és *le pont au change*) lehetett belé menni. Mind a' kettő két toronnyal volt megerősitve: egy kisebbel, melly a' város felé 's a' város falába és egy nagyobbal, melly a' hid előtt állott 's a' mező felé épittetett. Ezen két külső torony a' Grand és Petit Chatelêt. Hogy a' Grand-Chatelêt még Julius Caesar által épittetett volna, igen bizonytalan, ámbár tudósoktól is, nevezetesen La Marretól „*Traité de police*" nevü munkájában, elfogadtatott ez a' rege; az bizonyos, hogy 885, midőn Paris a' Normannoktól ostromoltatott, fenállott. A' Grand-Chatelêtben lakott a' parisi gróf, honnan a' városban és grófságban lévő min-

den királyi törvényszéknek valmint a' feudale törvényszéknek is, helye volt az. A' város tulajdon törvényhatalommal nem birt, kapitányát (*prévôt*) a' király nevezte ki, a' ki (azaz, a' város kapitánya) nem csak a' törvényszéken volt első, (mindazáltal csak névvel, mivel az itéletmondásban semmi részt sem vett), hanem hivatalánál fogva ő vezette a' nemességet is. 1388 olta a' kereskedők kapitányának (*prévôt des marchands*, más városban *maire*) hivatala, melly elébb öszve volt a' város kapitányának hivatalával köttetve, elválasztatott ettől. A' Chatelêt foglalatosságait képviselôji (*lieutenants*) vitték, kik öten voltak: hárman, kik a' polgári ügyeket intézték el, egy criminalis főtisztviselő 's egy rendre ügyelő főtiszt (*lieutenant général de la police*). Az utolsó az ország politiaministere 's széles munka körénél és hatalmánál fogva, kiváltképen ezen hivatalnak a' hires d' Argenson által XIV. Lajos alatt lett uj alkottatása után, egy volt a' status legfőbb tisztjei közül. A' Chatelêtben mindazáltal negyedik ranggal birt. A' tövényszék 56 tanácsosból állott a' status 13 ügyvédjével és altisztekkel, p. o. 63 titoknokkal vagy greffier el, 113 jegyzővel, 236 ügyvéddel 'sat. Mind ezen hivatalokat pénzért meg lehetett venni, nevezetesen az első polgári főtisztét 500,000, a' jegyzőét 40,000 livreért. Chatelêt a' legfőbb törvényszékek (*cours souveraines*) után legelső volt. *L—ú.*

CHÂTELET (Gabriele Emilie, szül. de Breteuil, marquise du), 1706 született régi nemes házból Picardiában. Atyjától, báró Breteuiltől, tanult latánul, 's érté azt olly jól, mint mme Dacier, de kedvesb tanulmánya a' mathesis volt. Még is e' ritka asszonyság mély és józan ésszel, szép ízléssel 's a' társaság és annak örömei iránt érzéssel birt. — 1733 elvonult Cireybe, egy régi, romladékony kastélyba, mellynek vadonjait szelidebbekké, magányát zengőbbé tette, könyvtárt, hangszereket gyüjtött 's olly barátok és látogatók társaságában gyönyörködött, mint Voltaire, Bernoulli, Maupertuis. Az első hat esztendeig lakott vele Cireyben; a' marquisné tőle tanult meg — három hónap alatt — angolul 's Newtont, Locket és Pope-ot vele olvasá. Leforditotta mme Ch. Newton „Elemeit" (*„Principia"*), értekezést irt Leibnitz rendszeréről; Wolffal levelezésben állott szüntelen. A' tüz természetét fejtő értekezését (*„Traité de la nature du feu"*) a' tudományok parisi academiája megkoszoruzá 's a' koszorus munkák gyüjteményébe felvevé. Ch. mh. 1749. Férje, marquis de Chatelet-Laumont, Lescinsky Stanisl. királynak udvari főmarsallja volt. *—t—*

CHATILLONI CONGRESSUS, Febr. 5. — Mart. 19. 1814, 's ugyan azon időbeli hadi történetek. Azon alkudozások, mellyeket a' szövetségesek Napoleonnal már Oct. 10 és Nov. 27 1813 elkezdettek Frankfurtban, azután pedig Decemb. 1-sö napján költ kinyilatkoztatások szerént 1814 ki Jan. 8-kától fogva, midőn a' háboru szine Franciországba tétetett által, félbeszakasztottak, ujra folytattatának Chatillon Sur-Seine (egy kerület főhelye a' Côte d' or departementban, 3700 lakossal) neutralissá tett városában, a' hol Caulaincourt (vicenzai herczeg), a' ki Maret (bassanoi herczeg) helyett lőn külső ügyek ministere, herczeg Metternich válaszát várta utolsó levelére. Lord Castlereagh vezeté itt az alkudozást Nagy-Britannia nevében; ő kivüle 3 brit minister: lord Cathcart, Aberdeen és Stewart voltak jelen. Oroszország nevében gróf Razumoffski, Austriáéban gróf Stadion, Burkusországéban pedig báró Humboldt alkudoztak. Ezen békegyülés története legszorosabb öszvefüggésben áll a' háboru folyamatjával. A' briennei vagy la rothierei (l. BRIENNE) ütközet után Troyesen keresztül hátrála Napoleon Febr. 8. Szajna melléki Nogentig, melly Paristól 23 óra járásnyira fekszik. A' szövetségesek Brienneben Febr. 2-án azt végezék a' hadi tanácsban, hogy a' franczia sereget nem egyesült erővel fogják üzni, mert a' tartomány ugyan azon egy uton előnyomuló két sereg szánára nem szolgáltathatott elegendő eleséget. Elváltak tehát

egymástól Schwarzenberg és Blücher, hogy külön nyomuljanak Paris felé, amaz a' Szajna mind a' két partján Troyesen keresztül, mellyet Febr. 7-én bevett, visszanyomván Napoleon serege egy részét; ez pedig az Aube és Marne mentében Meaux felé, Arcisen és Chalonson keresztül, hogy itt York, Kleist és Langeron seregosztályait magához vonhassa. Hanem Blücher, marsall Macdonaldot üzvén, a' helyett, hogy a' belgiumi éjszaki sereget bevárná, igen sebesen nyomult előre a' Champagneban, és pedig csak egyes csapatokban, mi által erejét eldarabolta. Ő és a' fősereg közt 3—4 menetnyi üres köz maradt, mellyet Napoleon, nem gondolván a' megromlott utakkal, sebes merészséggel használt a' szövetségesek legnagyobb kárára. Azonközben már megnyittatott a' békegyülés Febr. 5-kén, igérvén Napoleon a' Franziaország által visszaadandó tartományokban minden erős helyet azonnal kiadni, mihelyt neki a' szövetségesek fegyverszünetet engednek. Hanem ezek a' béke előleges feltételeit is tüstént alá akarák irni, melly Francziaországnak régi határait meghagyja, ha nekik Napoleon a' legfontosabb határerősségek közül hatot áltengedend. Igy állott az alkudozás, midőn Napoleon — jobbról Troyesen innen Schwarzenbergtől fenyegettetve, balról pedig Blüchertől beszárnyaltatva, kinek legelső seregcsapatja York alatt Febr. 9-kén la Ferté-sous-Jouarre-ig, Paristól 3 menetnyire előrenyomult — egy oldalmenet által azon linea közepét, mellyen a' slésiai seregnek egymástól nagy közökkel elválasztatott osztályai állottak, hárántékosan keresztülvágta ugy, hogy már most az ellenség háta megett és bal oldalán nyomult előre. 36,000 embert hagyott ugyan is Victor, Oudinot és Milhaud alatt a' Szajna és Yonne áltkelő pontjain Schwarzenberg ellen; maga pedig Ney és Marmont osztályaival 's a' Mortier alatt lévő testőrökkel, mindöszve 30,000 emberrel, sietett Feb. 9. Nogenttől a' Szajnán keresztül Sezanne felé; 10-kén 6000 lóval rohant Champaubertnél orosz general Alsusieff seregosztályára, melly 5,000 gyalogemberből és 24 ágyuból állt. Ez kénytelen volt magát bajnoki ellenállása után 2,000 emberrel megadni; 2000 embere az erdőbe vonult 's 15 ágyuja a' Francziák hatalmába esett. Napoleon már most a' Sacken és York alatt előrenyomult sereg háta megett állott. Amaz tehát hirtelen visszavonult la Fertéből Montmirail felé 20,000 emberrel; hanem itt megveretett Febr. 11-kén Napoleon által, — a' ki már elfoglalta Montmirailt, — a' l' Epine és Marchais helységeiben történt véres viadalban, 's minekutánna York serege oda érkezett része által fedeztetett volna, 2400 holtat, 1000 foglyot 's 9 ágyut vesztvén, még azon éjjel visszavonult Chateau-Thierry felé, a' hova, minekutána utócsapatja Febr. 12-kén a' neslei dombokon még egyszer megveretett 's 2,000 embert vesztett volna, szaladva érkezett. Itt burkus királyi herczeg Wilhelm fedező 2000 emberrel az általmenetelt a' Marne jobb partjára, mellyre Sacken és York is, a' ki időközben Meaux alól hátrahuzá magát, Macdonaldtól üzetve mind a' ketten, Rheims felé vonultak. Ezalatt Blücher, mihelyt Napoleon mozdulatjáról tudósittatott, azonnal öszvehuzá Febr. 12-kén a' bergeresi állásponton generallieutenant Kleist és general Kapzewitsch seregosztályait, 's ugy vélekedvén, hogy York és Sacken Napoleont visszanyomták, Etoges felé nyomult 20,000 emberrel, a' hol 13-kán megtámadá Marmont-t, kit ő elejébe küldött Napoleon, 's visszaszáuzé Montmirail felé Vauchampig, hogy ő Sackennel és Yorkkal egyesülhessen. Azonban Napoleon már 14-kén elérte mind itt, mind Joinvillersnél a' burkus előcsapatot. Kevéssel azután minden oldalról megtámadtatva látá magát Blücher, 's most megesmervén helyzetét, hátra-vonulást parancsolt; a' gyalogság massákat formált, középre vévén az ágyusánczokat, a' lovasság pedig a' szárnyakat fedte. E' napon a' Burkusok vitézsége, 's vezérei k, Blücher, Gneisenau, Kleist és burkus királyi herczeg Auguszt hőslelke menté meg a' slésiai sereget Vau-

champnál és Etogesnél. Mert noha számosabb volt a' Francziák lovassága, még sem tudott a' burkus négyszegeken keresztültörni; hasztalan foglalta el Grouchy Champaubert-t, 's 6000 lovaggal az etogesi utat, hogy Blücher hátrálását elvágja. A' Burkusok és Oroszok, ámbár körül valának véve az ellenségtől, visszaverék ennek ismételt oldalrohanásit 's küzdve hátrálának szoros csapatokban, mig be nem értek az etogesi erdőbe. Itt is keresztül kellett magokat vágni az ellenséges gyalogság massáján, melly nálok elébb érkezett oda; itt azonban az utócsapat Grouchy lovasságától oldalról, Marmont gyalogságától pedig előlről támadtatván meg, legnagyobb részént szétüzetett 's elfogatott. Csak éjtszaka ért Blücher 4000 ember és 9 ágyu veszteséggel a' bergeresi álláspontra. 16-kán minden további üzetés nélkül Marne melléki Chalonsba vonult vissza, a' hol Yorkkal és Sackennel 's Langeron sietve érkezett csapatjaival egyesült. A' slésiai sereg ezen hat nap alatt ereje negyedrészét, mintegy 15,000 emberét, vesztette el, de most ujra 60,000 emberből állott.

Witgenstein és Wrede ezalatt keresztül a' Szajnán Napoleon háta megé vonultak, 's herczeg Schwarzenberg a' Szajna mellett álló seregcsapatokat Sensból 11-én, Nogentből 12-kén, Montereauból 15-kén, 's ugy azután Provinsból és egyéb helyekről is elüzte, annyira, hogy a' szövetséges fejedelmek tábora 16-kán Brayig haladt előre. Ez inditá Napoleon császárt, Etogesnél 15-kén felhagyni Blücher üzésével, 's gyors menettel vonult vissza már most 100,000-re nevekedett seregével Montmirailból Meauxig 16-kán, hogy innét az ellenséges fősereg egyes osztályaira rohanhasson. Hanem Schwarzenberg a' Szajna jobb partján fokonként előre nyomuló 3 főseregnek egyszeriben ajánlá a' megtámadó mozdulatot félbeszakasztani. Azonban Witgenstein önkényesen folytatá menetét; ebből a' következett, hogy nem csak a' Pahlen vezette előcsapatját támadá meg general Gerard Mormantnál és Nangisnál 17-kén, a' hol ő egynéhány ezer embert és 10 ágyut vesztett, hanem 18-kán Montereaunál is, a' Szajna bal partján, hol a' Yonne a' Szajnába ömlik, kénytelen volt káros ütközetbe bocsátkozni; itt mindazáltal a' würtembergi bajnok koronaörökös a' 4-ik sereg osztállyal, mintegy 10,000 emberrel és 38 ágyuval, megtartá Schwarzenberg parancsa szerént az általkelést a' Szajnán — a' Victor helyébe lépett general Gerard és maga Napoleon császár ellen, kik őt 30,000 emberrel 's 60 ágyuval támadták meg — egészen 18-kán estig, 's ezután az ellenséges ágyu tüzelése alatt a' montereaui hidon általkelvén, a' foglyokon 's haszonvehetetlenné lett ágyukon kivül 2800 ember veszteséggel akadály nélkül vonult vissza a' főtáborba. E' szerént összegyüjtheté herczeg Schwarzenberg Troyesnél 19-kén minden seregeit. Már most reménylé Napoleon a' herczeget ezen ponton, hol neki minden környülmény fényes foganatot igért, ütközetre kényszerithetni; ehhez járult még a' tudositás egy győzedelemről, mellyet az olaszországi alkirály a' Mincio mellett Febr. 8 — 10 Bellegardon vett *), a' mi annyira nevelé Napoleon bizodalmát, hogy Caulaincourttól a' békekötésre adott korlátlan teljes hatalmat visszavévén, Chatillonban 18-kán kevély hangon terjeszteté elő az elébbieknél sokkal nagyobb kivánatit. Hanem herczeg Schwarzenberg Troyesen keresztül még azon éjtszaka általment a' Szajnán, 's Blücherrel ujra szorosan egyesülve, 21-kén a' nevezett folyó jobb partján allitotta fel seregeit Moryig. Ez a' sokszorosan kárhoztattatott hátrálás 19-kén, — mellyre 25-kén az Auben tul vonulás következék Chaumont felé Colombéig, mert Augereau

*) Az alkirály segédje e' tudósitást azon pillantatban vivé meg neki, a' midőn ő Montereaunál győzött. Napoleon tüstént visszaküldé azt következő szavakkal: „Retournez auprès d' Eugène, racontez-lui, comment j' ai arrangé ces gens-là".

a' főseregnek Schweizzal való közösülését Lyonból fenyegette, — mentè meg mind a' két seregét a' szövetségeseknek, kik most csaknem mindent elvesztettnek láttak, mit a' briennei ütközet olta nyertenek. Schwarzenberg kiküldé Bianchit 30,000 emberrel a' Saone mentében Augereau elejébe nyomulni; egyszersmind fegyverszünet ajánltaték Napoleon császárnak Febr. 19, midőn még Montereauban volt főtábora, 's egy sebes posta megvivé neki Chatillonból az előleges béke projectumát, mellyet Chatillonban Febr. 17 1814 a' szövetséges fejedelmek meghatalmazottjai mind aláirtanak. Azon környülményből, hogy ezen egyezségnek az austriai, angol, orosz és burkus 's „Ő Felsége a' Francziák császára örökösei és felváltóji" közt kelle köttetnie, világos, hogy az angol meghatalmazottak Napoleon császári czimének megesmerését illető külön czikkelyre nem is gondoltak, hanem ezt a' czimet már megesmertnek vették. A' feltételeket a' Parisban felállittatott országló tanács, mellyel a' császár a' projectumot közlötte, elfogadhatóknak találá; de egy mellékvégzet, mellyben a' szövetségesek a' békekötésig Parist seregeikkel megrakni kivánták, annyira megsérté Napoleon méltóságát, hogy ő a' javalatot elvetette, felkiáltván: „Közelebb van ő most Bécshez, mint a' szövetségesek Parishoz!" Austriával mindazáltal külön alkudozást igyekezett elkezdeni. Szintolly kevessé fogadá el a' szövetségesek által Febr. 23-kán ismételt fegyverszüneti ajánlást; abban mindazáltal megegyezett, hogy azon javalatok szerént, mellyeket herczeg Liechtenstein Febr. 25-kén vitt hozzá, folytattassék az alkudozás Flahault és austriai general Duka, gróf Schuwaloff és burkus general Rauch közt Lusigny helységében. Hanem sikeretlen maradt minden igyekezete, Austriát a' többi szövetségesektől elválasztani; Ferencz császár ugyan hajlandónak látszék Napoleonnal megegyezni; de egy bal eset által fentartóztatott utjában az ő javalatival megbizott alkudozó, báró Langenau, 's igy eltünt a' Napoleonnak kedvező pillantat. Mert kevessel azután legszorosabb szövetségre lépett a' négy hatalmasság Francziaország ellen, 's a' béke helyreállitása és fentartása végett a' CHAUMONTI (l. e.) egyezség által, melly Mart. elsőjén köttetett 20 esztendőre, 's melly szerént, ha Napoleon az elejébe terjesztett békejavalatokat el nem fogadná, a' háborut folytatni, ha pedig azokat elfogadná, a' békét, valamint egymás közt elvégezték, egyesült erővel fentartani szándékoztak. Igy lőn a' chaumonti véd- és daczfrigy az europai statusviszonyok alapja.

Mig ezek történnének, Napoleon állandó küzdés közt haladt a' fősereg után 's bevette Febr. 25-kén Troyest. Blücher azonközben ismét elvált Schwarzenbergtől, 's általment 24-kén Vaudemontnál az Auben, hogy az ellenség bal oldalán, a' hol Marmont és Mortier hátrálának előle, az alsó Marne felé előre nyomuljon, 's a' Flandriából sietve érkező éjszaki sereghez közelgessen. A' fősereg pedig visszavonult Schwarzenberg alatt a' Langresnél állott tartalékhoz ugy, hogy már most az austriai sereg, melly 50,000 emberből állt, délszakon a' hessen-homburgi herczeg alatt, a' slésiai pedig Winzingerode és Woronzoff éjszaki sereghez tartozó osztályaikkal Bülow alatt egyesülvén, éjszakon formálák a' főhad szárnyseregeit. Napoleon már most egész erejével rohanhatott Schwarzenbergre vagy Blücherre. De hogyan kényszeritse a' vigyázékony Schwarzenberget ütközetre? Blücher után sietett tehát inkább; hanem Tettenborn, kinek könnyü seregei a' Flandriából érkezett hadak közül kiválva, a' Marne bal partján száguldoztak, már Febr. 27-kén felfedezé Napoleon menetét, melly Arcis-sur-Aube irányában Fère-champenoise-és Sezannen keresztül Jouarre felé volt intézve. Jelentést tőn tehát erről Blüchernek és Schwarzenbergnek, mellyre az utóbbi tüstént félbeszakasztá hátrálását, visszaveré az ellenséges osztályokat Macdonald, Oudinot és Gerard alatt; Febr. 27-kén ostrommal vevé be Bart 's ezzel együtt az Auben

való áltmenetelt; Troyest azonban, melly Bar sur-Aubetól 11 óra járásnyira fekszik, csak a' laubresseli csata után Mart. 3-kán raká meg, mellyre a' Szajna mellett ujra elfoglalá eléhbi állását. Ezalatt Blücher, marsall Marmont-t Paristól néhany mértföldnyi távolságig visszanyomván, hogy a' főseregnek szabadabb kört készitsen, az Aisnen által az éjszaki sereg elejébe menni igyekezett, melly alkalommal Soissonsnak *) Mart. 3-kán történt általadatása mind az ő mozdulatját, mind a' Winzingerode és Bülow alatt lévő éjszaki sereg egyesülését nagyon könnyitette. Bülow ugyan is Avesnesen által nyomult be Flandriából Franciaországba, la Fèret, a' hol sok hadi készület és 100 ágyu volt, Febr. 26-kán bevételé general Thümen által, erre egyesült Winzingerodeval 's Laontól Mart. 2-kán nyomult elő Soissons felé. Blücher Mart. 4-kén Craonenál foglalt állást 100,000 emberre menő seregével 's megrakva tartá Soissonst, a' hol general Rudaewitz 5,000. Orosszal visszaveré Mart. 5-kén a' franczia ostromlókat Mortier vezérlése alatt. Ennél fogva kénytelen volt Napoleon az Aisnen Soissonson felül általmenni. Meg is tevé ezt Mart. 6-kán, minekutána 5-kén Fismesből Rheimst bevette 's Bery-au-Bacnál az Aisne-hidat elfoglalta volna. Erre 7-kén olly sikerrel támadá meg general Sackent és Woronzoffot a' craonei dombokon, hogy az Oroszok, nem meggyőzetve ugyan, de még is 4,000 holtat és sebeset vesztve, a' soissonsi őrizettel együtt a' laoni állásba vonulának vissza. A' Francziák 8,000 holtat 's megsebesittetet számláltak. Elválasztóbb volt a' laoni ütközet Mart. 9-kén. Ez a' 7,000 lakosu város derék fekvése miatt fegyverhelyül szolgált a' szövetségeseknek. Bülow a' Laon előtti dombot őrizé, Kleist és York a' bal, Winzingerode pedig a' jobb szárnyon állottak. A' bal szárnyhoz, mellyet legnagyobb veszély fenyegete, Sacken és Langeron osztályai rendeltetének tartalékul. Mivel mocsárok és szoros utak nehezíték a' hozzá férést, csak délután támadtathatá meg Napoleon Marmont-al az ellenség bal szárnyát, holott az ő bal szárnya az ellenséges jobb szárnnyal már reggeli 8 órától fogva szüntelen ütközetben állt, de nem elválasztóban. Blücher középsorának állását lehetetlen volt megtámadni. Véres erőlködés után szerencséje lett végre Marmontnak a' burkus bal szárnyat Laon felé visszaszoritni 's estennen Athies helységét elfoglalni, más nap várván az ütközet elhatározását. Azonban general York, Kleisttal, Wilhelm burkus királyi herczeggel 's a' lovassággal, melly general Zithen alatt az ellenség jobb szárnyára rontott, rea rohant esti 7 órakor Athies helységére, 's ezen éjjeli megtámadást a' gyalogság a' puskakéssel olly erősen segitette előről, hogy a' hátul és mind a' két oldalról megtámadt Francziák rövid ellenállás után a' faluból kiüzetnének 's tökéletesen megszalasztatnának. Elvesztettek 46 ágyut 's több foglyot 2,500-nál; Marmont seregei 's a' lovasság Arrighi alatt majdnem egészen elszéleszteténck, vagy lekonczoltatának. Napoleon mindazáltal 10-kén reggel a' helyett, hogy tüstént visszavonná magát, megfoghatatlan makacsságból kettőztetett tüzzel támadá meg csekély erejével Blücher jobb szárnyát 's középső hadi sorát; hanem a' véres ütközetnek csak a' lett a' vége, hogy Napoleon kénytelen volt 11-kén Chavignonból és Soissonsból visszavonulni. Ha Blücher a' 9-kén vett éjjeli győzedelmet hirtelen hasznára fordította volna, Napoleon császárt végveszélybe buktatá. Most csak lassan nyomult utána 's Mart. 18-áig az Aisne jobb partján maradt. Azonközben gróf St.-Priest 15,000 Orosz-

*) Soissonsban, mellynek kőbidja vagyon, 's a' Német-Alföldről érkező seregekre nézve Parisnak kulcsa, következőleg hadi tekintetben fontos hely, hanem csak fallal és árokkal van körülkeritve, 6 főországut megy össze. Ezért vette be Winzingerode e' várost ostrommal már Febr. 14-kén; hanem a' montmirailli ütközet után Febr. 19-kén ujra Mortier kezére került az. General Moreau, a' ki Soissonst Mart. 3-kén feladta, hadi törvényszék elejébe állittatott, de Mart. 31-dike megmentette életét.

ból álló serege, egyetemben burkus general Jagow csapatjával, melly az Ardennekből le Vitryn keresztül haladt előre, Mart. 12-kén bevevé ostrommal a' gyenge őrizetü Rheimst. Napoleon, ujra visszavévén Rheimst, utat csinalt magának az Aube felé, hogy megtámadhassa Schwarzenberget, a' ki Blücher laoni győzedelméről tudósittatván, 14-kén mindjárt visszavezeté seregeit a' Szajna jobb partjára 's megindította azokat fel az Aube mellett Arcis felé. (L. az 1814-ki táborozás történetének harmadik szakaszát e' czikkely alatt: PARIS BEVÉTELE 1814). Az alatt hogy Napoleon a' slésiai sereget az Aisne mellett semmivé tenni reményletté, az alkudozás Lusignyben Mart. 5-kén minden foganat nélkül félbeszakadt, Chatillonban pedig egészen megszünt a' békealkudozas, mert Napoleon nem engedett. Végtére Mart. 10-két rendelék a' frigyesek határnapul, a' mikorra Napoleon vagy az elejébe terjesztett békeprojectumot elfogadni, vagy pedig más elfogadható ellenprojectumot általadni tartozott. Caulaincourt azonban e' helyett csak egyes pontokat terjesztett elő, mellyek az alkudozást hosszassá tették volna. Ennél fogva még 5 napot engedtek neki, mellyre Caulaincourt Mart. 15-kén, következőleg a' laoni ütközet után, előterjesztett egy békeprojectumot, melly szerént Napoleon 1-ször Olaszországot Velenczével együtt, mint királyságot, kivánta Beauharnois Eugen és örökösei számára; 2-or Hollandról ugyan lemondott, hanem Német-Alföldet a' Scheldevel és Nimwegennel együtt meg akarta tartani. Azt kivánta továbbá: hogy a' Rajna bal partja Franczia-országé maradjon, Józefnek pedig Spanyolországért, valamint Jeromosnak Westfaliáért, Eugennek Frankfurtért 's Napoleon öccsének, Lajosnak, a' bergi nagyherczegségért, sőt még Elisának, Talleyrandnak és Berthiernek is illendő kárpotlás adassék. De a' császár még ezen javalatokat sem vevé egészen komolyan; még mindég reményit valamelly szerencsés változást, hogy majd azon pontokat visszaveheti. A' bassanoi herczeg ugyan is Mart. 19-kén, épen az arcis-sur-aubei ütközet előtt (l. PARIS BEVÉTELE), illy levelet ira Caulaincourthoz. „A' császár az egyezség megkötése után is olly kevessé kiván az által köteleztetni, hogy dolgait a' hadi történetek szerént intézhesse az utolsó pillantatig 's a' környülményeket használa fordithassa." (l. Schöll „*Traités des paix*" etc." X. k. 413. l.) Ez a' levél még nem esett a' frigyesek kezébe, midőn ők a' chaumonti egyezség értelme szerént, Mart. 18 és 19 a' nyolczadik conferentiával félbeszakaszták a' chatilloni alkudozást 's Vitryben Mart 25-kén költ nyilatkoztatásokban, következőleg azon pillantatban, midőn Paris felé indultak, kihirdették inditó okaikat, miért végezték legyen ezt cselekedni 's a' háborut folytatni. *) (A' háboru további folyamatjáról lásd e' czikkelyt: PARIS BEVÉTELE 1814 esztendőben.) L. Prokesch „*Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Feldmarschalls Schwarzenberg.*" (Bécs, 1823); Koch „*Mémoires pour servir à l' histoire de la campagne de* 1813" (Paris, 1819. két köt.), és „*Beiträge zur Geschichte des Feldzuges in Frankreich in den Jahren* 1814 *és* 1815 *unter dem Commando des Kronprinzen von Würtemberg*, (Stuttgard, 3. füzet, planummal és földabrosszal).

Zs. G.

*) Pons de l' Hérault azt állitja „Congrès de Chatillon" (Paris 1825) czimü kis munkájában, hogy Napoleon a' békegyülés megnyitásakor mindjárt és minden feltétel nélkül akart békét kötni; hanem Caulaincourt félelemből huzá az alkudozást kapott utasitása ellen; a' frigyesek pedig tudósittatván titkon egy összeesküvésről, melly Parisban Napoleon ellen volt intézve, mások is halogatták a' béke alkudozást. Az ő állitása szerént Napoleon Mart. 17 és 19-kén teljes hatalmat ada Caulaincourtnak, mindenben megegyezni, a' mi békére vezethet; ezen meghatalmazásnak vivője azonban az aus riai és orosz seregek által fentartoztatván, csak 21-kén és Chatillontól 4-óra járásnyira találkozott Caulaincourt-al. Caulaincourt Napoleon parancsára még Mart. 25-kén irt herczeg Metternichnek, hogy ő a' császártól a' békekötésre meg van hatalmazva; hanem az austriai császár Dijonban volt, a' seregek pedig már utban Paris felé.

CHATTERTON (Tamás), fiatal angol iró, kit kormánytalan ifjusága, hiuság, hirvágy 's álszégyen korán sirba vittek, 1752 szül. Bristolban szegény szüléktől. Kisded korában nehezen tanult, az olvasásra nem birták megtanitani, mig egy muzsikát tárgyazó régi franczia könyv felgyujtá vizsgaságát, 's hogy ennek csudálatos jeleit érthesse, megtanult olvasni. Most neki dölt a' tanulásnak 's olvasgatásnak, de titkon. Mélázás és ostobaság szine alá rejté igyekezeteit 's egyszerre, tizenegy és fél évü korában, egy satyrával előall, mellyel esmerőst 's nem esmerőst egyiránt meglepett. Ekkor elváltozott viselete, az elébb mélázó, csendes ifju magahányó, szerénytelen lett, ki előtt hir, gazdagság, halhatatlan névlebegtek. Véletlenül némelly régi kéziratok akadtak kezébe, mellyekből ő a' régi bristoli szerzetesek leirását 's történeteit aggatta vagy is inkább költötte egybe 's azt 1768 mint napi érdekletü tárgyat a' bristoli ujságokba iktattatá. Ezen foglalatosság egyszersmind azon gondolatra vivé, hogy saját versezeteit, mint megannyi óságokat 's általa legujabban feltalált kincseket némelly régi költők nevei alatt nyomtassa ki, 's szertelensége annyira ment, hogy Walpole ministernek ebbeli igyekezeteit 's szerencséjét megirván, kéré őt, juttasson neki hivatalt, mellyben gond nélkül poësisének élhessen. Walpole azonban a' beküldött darab álkorát 's hihető szerzőjét kitudván, nyájas elháritással felelt, 's ez Ch-t anyira felingerlé 's bosszontá, hogy magát meg akará ölni, 's azon procurator, kinél eddig mint irnok éldegélt, kénytelen lőn őt házától eltiltani. Ch. Londonba ment, 's azon szivesség, mellyel itt a' könyvárosok fogadták, ujra csillogó reményeket fakaszta keblében. Több journalba irt oppositionalis szellemmel 's nem hitt kevesebbet, mint hogy a' hazát ő fogja restaurálni, a' nemzetet örök jusai birtokába ő helyezteti. — Azonban főgyámola, a' lordmayor, megholt, 's Ch. a' helyett, hogy szük jövedelmeit a' legszükségesebbre forditaná, azt részszerént nyilvános helyeken fecsérlé el, hogy könnyü, jó módot mutasson, részszerént anyjának 's testvéreinek küldé, bogy ezeket fényes állása-'s kinézeteiről való hiedelmekben tovább is altassa. Nem vala képes meghazudtolni ezen kába rendszert 's végszorultságra jutván, minekutána több napig semmit sem evett, mérget vett be (1770) 's tizennyolczadik éve előtt elhagyá e' világot, melly makacsabb volt, hogysem ő hozzá simuljon, makacsabb ő, hogysem az alatt meghajoljon. — Esete kapósságot ada munkájinak, mellyek azolta többször, jelesen 1803, 3 köt. adattak ki. Legszerencsésebbek költeményei, mellyeket 15 évü korában irt 's többnyire Rowley 's más régi költők neve alatt bocsáta közre. Nagy képzeleterőt mutata ezekben 's a' lelemésben bőséget; előadása csillogó, érzése mély. Prosája bökő volt és elmés, satyráji, mellyeket saját neve alatt ada ki, jók. —*t*—

CHAUCER (Geoffrey), az angol költés lelkesebb megkezdője, Londonban szül. 1328. Atyja kalmár volt, vagy mások szerént, birtokos nemes. Cambridgeben tanultakor, „A' szerelem udvara" czimü versezetével gerjeszte maga iránt figyelmet már 18 eszt. korában. Ezen munka, mint vers, legeslegrégibb a' már akkor együvé kerekedni kezdett angol nyelven 's megvan ma is. Német-alföldi 's francziaországi utazásai 's törvénytanulásai után III. Eduard király udvarában leve apród, noha már ekkor meghaladá a' huszat. A' király nagyon megszerette, még inkább pedig annak fija, Gaunt lancasteri herczeg. Ennek unokahugával, Blanca hg. kisasszonnyal, volt titkos szerelmébe avattatva, megéneklé e' szerelmet 's őszvekeléseket és Blanca erényeit; ki azonban hirtelen, a' nála udvari dámául volt lady Catharina Swynfordban, leve kénytelen versenytársát látni. 'S ugyan e' Catharinának testvérét, Philippát, Chaucer hitveséül vévén el 1360, az emlitett herczeggel még közelebi viszonyba lépett. Mig ez mind titokban folyt, Lancaster ajánlásaira Chaucert a' király aranykulcsosává, királyi paishordozóvá 's a' gyapju accisák ellenőrévé nevezte ki, melly utolsóbb hivatal sokat hajtott be.

Majd Genuába követül küldötte, a' mikor Chaucer Petrarcát meglátogatta; később V. Károlyhoz Francziaországba mint biztosát fegyverszünet megujitása végett 's a' walesi hg, Richard, számára a' franczia király leánya megkérésére, a' mit ugyan nem eszközölhete. Eduard halálával 1377 Chaucer még nagyobbra lépését várhatta, mert a' korona örökösnek, II. Richardnak, gyámatyja Lancaster lett, azonban ez hamar öszveveszvén az ifju királlyal, Lancaster hercz. barátját üldözés kergette. Eltávozott jövedelmei rendetlenségbe jötte miatt is az udvartól 's ment Londonba, de az udvar elfogatá 's csak akkor bocsáttatott szabadon, mikor a' király ellenpártjának holmi dolgait, a' mit tudott 's a' mennyit talán kivallani akart, felfedezte. Bajok közé sodrotta Wiklef vélekedéseinek védelme is, mellyeket ő, mint eleven költői világosabb ész, a' hasonlóképp tüzes lelkü Lancasterrel együtt elfogadott. Azonban e' perek 's udvari fonadékosságok közt is áldozgata fel-felvirradt költői világának, 's hogy ezt inkább tehesse, London mellett feküdt kis jószágába, Woodstockba, vonult. 64 esztendős korában illantatta el békéjéből a' kilobbant wiklefi háboru. Ennek védöji 1382 a' papság ellenére is Wiklefitát akartak választani Londonban lordmayornak, 's mivel e' felett zendülés támadt; az udvar pedig maga is, üldözője lévén Wiklefnek, keményen fogta a' háborgókat, Chaucer mint a' világosodás tanitójának személyes barátja Hennegauba futott az azt gyülölö nép haragja elöl. Ott csendességben maradt egy darabig, hanem azok, kikre jövedelmei elintézését bizta, hitetlenül magoknak gazdálkodván inkább, szükség látása miatt kénytelen lett rejtezkedve visszatérni Angliaba, hol azonban ráesmertek, fogságba vették 's emlitett vámos helyét elvesztette. E' szabadságát ugyan visszanyerte, hanem szükséggel kellett küszködnie. Ekkor irta önvigasztalásául: „*The testament of love*“, melly Boëthius „*De consolatione*“ irt munkájának mintegy utánazása, azt ifjuságában forditván is. Állapotja végre a' Lancasterével jobbra fordult. Az a' spanyol koronához juthatás reménye fejében a' kegyetlen Péter spanyol király leányát vevé ezen idök alatt el. Bizalmában megcsalatkozék ugyan Lancaster, de 1389 sok pénzt hoza magával Madridból, mellyet a' pártján lévöknek megint az udvarhoz közelittetésére forditott. 4 esztendö mulva pedig meghalván második felesége is, Catharina Swynfordot vette el, 's igy Chaucernek sógorává lévén, az udvartól ez most hivatalát visszanyerte 's ott megint kegyelembe esett. A' hczg. halálával Chaucer Dunnington nevü kastélyába ment csendességre 's ott még 2 esztendeig élvén, megholt 1400. Sokáig mutaták e' helyen azon cserfát, mellynek árnyékában gondolkodni 's irni szokott 's azért nevét is viselé. Munkáji, Edinburgban 1782 igy jöttek ki: „*The poetical works of Geoff. Chaucer in fourteen volumes*“; „*The miscellaneous pieces from Urry's edit.* 1721“, „*The Canterbury tales from Tyrwhitts edition* 1775“, Kiadta Bell ezen gyüjteményben: „*The poetes of Great-Britain complete from Chaucer to Churchill*“. Mutatja e' 14 kötet tőle: 1) *Canterbury tales.* Ugy mondják el ezen elbeszéléseket azon bucsusok utjokon, kik a' southwarki fogadóban öszveesmerkedtek 's Canterburyba együtt szarándoklottak, mint Boccaccio decameronja személyei az övéiket, mellyből Chaucer a' gondolatot vevé is. Legjobb ezen elbeszélések (*tales*) között: „*The knights tale*“ Boccaccio Theseidéje nyomán és „*The squirr's tale*“. Minden elbeszélés előtt bevezető áll, mellyben a' költő magát majd csinos gunyolónak, majd jóltaláló erkölcs-és szokásfestőnek, általjában az emberi sziv jó és bohó redőjit világosan esmerőnek bizonyitja. 70 esztendős korában kezdé e' munkáját rimes versekben Dunningtonban, 's halála meglepvén, be sem végezhette. 2. „*The romance of the rose*“. Utánazása ezen franczia mivnek: „*Roman de la rose*“, mellyet a' 13 század végén Wilhelm de Lorris kezdett 's a' 14 elején Jean de Meun befejezett. 3) „*Troilus and Creseide*“ elbeszélő versezet 5 énekben. 4) *The house of fame*“ Ezt Pope utánazta igy: „*Temple of Fame*“.

5) „*Sir Topaz*“, olly izléssel van irva, mint a' későbbi „Don Quixote“ 's ebben tehát ő az eredeti. Két munkája prosában fenebb van említve; ugy irta ezt is: „*A treatise on the astrolabe*“. A' 14-dik kötet csupa glossarium, melly elavult 's uj alkotásu szavait magyarázza. Chaucer, mint századjában előre világolt lélek, sok igazságnak olvasóji elejébe adásával ébresztette az akkori setétes gondolkodás tisztulását, vagdalja mindenütt az akkori ostoba és tunya szerzeteseket. Esmerte, ugy látszik a' régiség irójit is, azonban legtöbbet a' troubadourokból meritett, kikről azok tétovázó izlése is reá ragadt, noha néhol az ő tulajdon vele született csinosabb tactusa a' legkedvesebb természetiséggel fakadoz elő. Az Angolok közt ő volt legelső kezdője az ugy nevezett angol hősi vers alakjának, ő elegyité legelőször a' lovagi szellemet hazája poësisébe. Miképen bánt az akkori angol nyelvvel, l. Angol nyelv czikk. Élete leirva Bell és Anderson angol költők gyüjteményében és még Cibbertől: „*Lives of the english poetes.*“ *Döbrentei Gábor.*

Chaudet (Antoine Denis), franczia szobrász, szül. Párisban Mart. 31. 1763. Korában kezde az ó- franczia szobrászoskola kedvesb alakba öltözni, 's az ő szelleme nem kevesethata jobb izlés keletbe hozására a' mivészet ezen ágában. 21 eszt. volt, midőn a' parisi academiánál az első jutalmat elnyerte. Azután Romába ment, hol a' hires Drouais-val szives barátságra lépett, 's hasonló lelkesülés vonà mind a' kettőt a' mivészethez. Midőn visszatért, tagja lett az academiának. Első mive egy basrelief volt:„ *L' émulation de la gloire*“ a' Pantheon peristyle alatt. Ezen csoport nagy és egyszerü ideája nem tetszett a' romlott izlésnek; csak későbben méltatták eredeméhez képest. A' Luxembourg és Trianon-museumban több jeles szobrok vannak ezen mivésztől, p. o. „*La sensibilité*“ egy fiatal leányka, látván, mint vonódik öszve kezei alatt az érzőke (*mimosa sensitiva*), bámul 's gondolkozásnak ered; a' csudaszépségü Cyparissa 's m. Görög egyszerüség és igazság szól ezen mesternek minden teremtéseiből, miket olly mértékben keves mivész ért el, 's Ch. tán első helyet érdemel az ujabb kori franczia szobrások között. Mgh. 1810. *I.*

Chaudon (Lajos M.), egy tudós Benedictinus szerzetes a' hires cluniacumi klastromból, melly 1787 megvilágiasittatott (secularisáltatott), született Martius 10-kén 1737 Valensoleban. Több a' Catholicusok kedvezésére irott munkájival lett jelessé; mellyekért is XIII. Kelemen és VI. Pius romai pápáktól két hozzá intézett brevék által helyben hagyást nyert. Említést érdemel munkáji közül „*Nouveau dictionnaire historique*“ melly először is Avignonban 4 kötetben jelent meg 's több kiadásokat ért. Az utólsó kiadás kijött Parisban 1820 's folyvást ezután 20 kötetben; de ez az elébbieknél hibásabban esett ki a' szerzőnek távolléte miatt a' nyomtató helytől, minthogy ő Limourban lakott a' languedoci tartományban ez idő alatt. Több más történetes 's egyházi tárgyazatu munkákon kivül ügyes együttmunkáló vala ezen könyvek kiadásában: „*Dictionnaire anti-philosophique*“ „*Grands hommes vengés*“ mellyeket Sablons ur szerkeztetett; szintugy e' czim alatti könyvben is: „*Bibliothèque d' un homme de goût* 'sat.“ — Azonban meg kell különböztetni őt Chaudon Maieul rokonjától, ki vele együtt az arcadiai academiának Romában tagja, de Capucinus szerzetes volt. Ennek e' czimü munkája: „*La vie du bienheureux Laurent des Brindes*“ adatott ki Parisban 1787.

Chaufepié (János György), calvinista predikátor (mh. 1786). Bayle nagy dictionariumát folytatá 's kiadá illy czimmel „*Nouveau dictionnaire historique et critique pour servir de supplément ou de continuation au Dictionnaire historique et critique de Bayle.*“ (Amsterd. és Haag. 1750—56 4 köt. fol.) Alapul Bayle munkájának egyik, 10 kötetü, jobbitott 's bővitett angol forditását vevé, 's azon 14,000 czikkelyből, mellyet Ch. ada, hatszázat forditott csupán, 280 bővitett vagy javitott, a' többi saját dolgozása. Ezekben 's az egész munkában sok tudományt 's nagy olvasottságot árult el, de Bayle eszét és saját előadá-

sa módját csakugyan el nem érte. Több hittudományi dolgozásain 's fordításain kivül megirta Pope életét is. —*t*—

Chaulieu (Guillaume Amfrye de), franczia Anacreon, 1639-ben szül. Fontenai kastélyban. A' *collége de Navarre* együtt nevelé de la Rochefoucault herczeggel Parisban, 's oskolai barátságnál fogva, annak később is járván házát, a' parisi legmiveltebb körökben forgott. Első nevezetesb terméke egy rondeau volt Ovidiusnak Benserade által forditott általváltozásaira; azt aztán több alkalmi versei követék, tele kellemmel, 's becsületre kapott. A' vendomei herczegek aumalei apáttá nevezteték, honnan esztendőnként 30,000 livra jövedelme járt, 's apát urból most fejlék ki, mi móddal szerete verselni. Vigasság, gyönyörködés helye lett lakja, mellyet a' nevezett herczegek a' Templeben szerzettek számára. Minden parisi szép elme, kellemes mulattató szabadon járt oda bizonyos kirendelt napokon 's lelkesség beszélgetéseit élet öröme váltogatá. Apróbb versek támadozának jó bor és jó étel közben 's néha mosolygó gyöngyeit csillámoltatá ki a' neki vidult költői szellem. Meglátogatta ezen válogatott Epicuraeusok társaságát gyakran a' vendomei nagyperjel is, de maga Chaulieu vala lelke minden mulatságnak, melly ha tul csapott is néha illendőségen és erkölcsiségen, nem vették komolyan számba. A' melly életet tehát elébb Chapelle és Bachaumot kezdének a' franczia költők közt, azt ezen tanitványok folytatá; Chaulieut ennél fogva Temple Anacreonjának nevezék. Ugy is éle versnek és szerelemnek késő koráig, mint a' görög vidám öreg. A' Templeben hala meg 1720-ban, 's igy 81-dik évében. Munkájinak jobb kiadásai közül való a' parisi 1774-ben, és a' haagi 1771-ben, 2 kötetb. igy „*Oeuvres de Chaulieu d' après les manuscrits de l' auteur*“. Irt 43 költői levelet, odákat 's bordalokat, madrigalokat. *Marquis de la Fare* és *Chevalier de Bouillon* barátjaihoz irt levelei é' nemben a' legelső franczia termékek közül valók. Az elsőben önmagát festi. Dicsekedő vagyok 's nyughatlan, hirtelen haragu, majd munkás majd rest, plánkészitő és — nyugalomban gyönyörködő, mondja. A' másodikban, melly remeke, a' közeledő öregség unalmain való segitést ajánlja. Odájiban nincs Rousseau szárnyalása. Apróbb versei kedves nyájasságok. Csupa természet bennek. Elresteltségeit verseiben igazán tunyasága okozta, szól La Harpe, de izlése csinos lelket mutat.

Döbrentei Gábor.

Chaumonti (Ch. város az Oise departementban) egyezség, melly Mart. 1-jén 1814 köttetett. Ha azon egyezségek, mellyek által Orosz- és Burkusország, Nagy-Britannia, Svédország, Austria 's a' német fejedelmek legnagyobb része 1813-ban Napoleon ellen öszveszövetkeztek, leginkább Németország felszabaditására 's a' rajnai szövetség feloldására voltak intézve, ugy az Austria, Orosz- és Burkusország 's Nagy-Britannia közt Chaumontban kötött szövetségnek egyenesen a' volt a' czélja, hogy Europát Francziaország politicai nyomása alól felszabaditsa 's Europának állandó békét adjon, politicai sulyegyen 's nemzetek függetlensége okfejein alapitva. Ha e' czélt azon alkudozásokkal, mellyek Napoleonnal Chatillonban (l. e.) már elkezdődtek, elérni nem lehetne, azon esetre a' chaumonti egyezségnek meg kelle erősitni a' szövetségesek közt már fenálló viszonos köteleztetéseket, a' háboru hathatós folytatására. Megegyezett ugyan is mind a' négy hatalmasság a' chaumonti egyezség által, mellyet mindenik külön irt alá a' más harommal a' fenérintett kettős czél elérésére szükséges illendő feltételekben, mellyek legnagyobb pontossággal teljesittetvén, az 1814-diki parisi békét szülték. Az egyezséget herczeg Metternich, gróf Nesselrode, lord Castlereagh és Hardenberg, a' burkus statuscancellar, irák alá. Sok vért és nyomoruságot nem látott volna Europa, ha a' statusok előbbi szövetségei Francziaország dölyfősége ellen a' westfaliai békétől 's azon szövetkezésektől fogva, mellyeket a' posonyi és a' tilsiti békekötés feloldott, szintilly belátással kötettek, szintilly egyetértéssel megtartattak 's szintilly erővel teljesittet-

tek volna. Ennél fogva világtörténeti charactere van a' chaumonti egyezségnek. Ebben rejtekezik a' diplomaticai kulcs mindenhez, a' mi dicső akkor Európában történt, e' volt Europa paisa 1815-ben. De mivel csak személyesen Napoleon ellen volt intézve, 's Francziaország 1818 az aacheni békegyülésen az europai csendesség fentartására öszveszövetkezett hatalmasságok közé felvétetett: azért ez az egyezség nem ujittatott meg többé.

Zs. G.

Chaussée (Pierre Claude Rivelle de la), francziai szinjátékiró 1692 született Parisban. La Motte meséjinek birálatját adá ki legelébb. Midőn La Motte azon paradoxont veté oda, hogy odában és tragoediában szükségtelen a' vers: Ch. egy levelkében szólalt meg ellene („*Épitre à Clio*"), mellynek ma is akadnak olvasóji. Első szindarabját: „*La fausse antipathie*" 40-edik évében készité, 's meglehetős sikerrel játszották. Quinault szinnivészné lőn oka, hogy Ch. e' pályán tovább haladt. Ez t. i. egy társalkodási bohózat (*farce*) tárgyában, valami szivrehatót sejdite, mellyből érzése szerént valami komolyat 's érzékenyitőt lehetne alkotni. Közlé ezen gondolatját Voltaire-rel, ez elmellőzé a' munkát, 's most Ch.-nak lőn a' tárgy feladva. Igy készült a' „*Préjugé à la mode*", melly a' *Comédie larmoyante* (siralmas v. pityergő, nálunk érzékeny játék) nemében első darab, melly nem sokára egész sereget vont maga után. Irt Ch. szomoru játékot is („*Maximinien*"-t), de nem szerencsést. Az „*Ecole des mères*" 's a' „*Gouvernante*" tőle inkább tetszettek 's ma is tetszenek. Ch. 1754 holt meg. Voltaire elég gonoszul azt mondja felőle, hogy Ch. az elsők egyike azok után, kik genievel birnak. —*t*—

Chauveau-Lagarde, szül. Chartresben 1767, egy a' leghiresebb franczia törvényszéki szónokok közül a' revolutio alatt. Elég bátor volt, még a' revolutiotörvényszék által előre halálra rendeltetett áldozatokat is saját élete veszedelmével különös ékesszólással védelmezni. Ő Desez-el, XVI. Lajos ékesszavu és merész védelmezőjével, 's Tronçon Ducoudrayval, a' kivele együtt védelmezte Maria Antoinettet, mindég példányul szolgáland annak, miként kelljen a' kötelességet 's becsületet minden környülményben bátorsággal követni. Legniresebb szerencsétlen cliensei közé, a' kiket védelmezett, a' királynén kivül Corday Charlotte és Brissot számláltatnak. Mirandát megmentette a' haláltól. 1814 a' királytól megnemesittetett 's a' becsületlegio rendjét nyerte. 1816 egy tudositást adott ki a' királyné 's Ersébet herczegasszony pere felől.

Chauvelin (Ferencz, marquis), a' követek kamarája constitutionalis vagy liberalis oldalának jeles tagja, a' leghiresebb franczia familiák egyikéből származott. Atyja, marquis Chauvelin, franczia ezeredes helytartó, genuai és parmai minister, utóbb turini franczia követ, korának legeszesebb 's egyszersmind szeretetre legméltóbb férjfijai közé tartozik. Nagybátyja, abbé Chauvelin, is honszeretetéről, bátorságáról, 's belátásáról egyiránt jeles volt, a' miért azonban *lettre de cachet* által számüzetett 's több esztendőkig tömlöczben tartatott. Ez az abbé Chauvelin a' Jesuiták Francziaországból való kiüzésében igen tetemes részt vett. Chauvelin Ferencz 1770 szül. 's a' parisi hadi oskolában neveltetvén, a' revolutio kiütésekor szolgálatban volt már egy pár esztendeig. A' revolutio okfejeit elfogadta ifjusága egész hevével 's 1791 első tábori segédje (*aide de camp*) lőn az utóbbi marsall Rochambeaunak, kire az éjszaki határ védelmének elrendeltetése bizatott. Ügyviselésében olly fényes észtehetségeket fejtett ki Chauvelin, hogy 1792-ki Februariusban, Dumouriez ajánlására ő nyeré meg az akkor rendkivül fontos londoni követséget. XVI. Lajos kivégeztetése után félbeszakasztott Anglia Francziaországgal minden diplomaticai viszont, és Chauvelin uj küldetést kapott Florenczbe; de innét is el kellett távoznia, mert lord Hervey, az angol követ, azt nyilatkoztatá ki a' nagyherczegnek, hogy ő tüstént ágynztatja Livornót, ha Chauvelin 24 óra mul-

va el nem utazánd. A' terrorismus idejében tömlöczbe vették 's megmenekedését egyedül csak Thermidor 9-kének köszöné. A' directorialis országlás alatt csupán a' tudományoknak élt. A' senatus által Brumaire 18-kán a' tribunatba választatvan, Constant Benjaminnal 's némelly más tagokkal együtt leghatalmasban 's legvigyázékonyabban állt ellen a' consularis hatalom terjedező bitorlásainak. Igy kárhoztatá a' becsületlegio rendjének felállittatását. Ezért eltávoztattatott a' tribunatból. Napoleon azonban még is megesmerte Chauvelin characterét 's honszeretetét, mert kevessel azután a' Lys departement praefectusává tevé. Ezen hivatalát 8 esztendeig viselte dicsőséggel, mig 1811 a' statustanácsba hivatott 's Cataloniába küldetett mint főügyelő (*generalintendant*). A' restauratio után a' Côte d' or departement által képviselőnek választatott a' követek kamarájába. Ezen idő olta mindég feljebb emelkedett becsülete a' nemzet előtt; mindég ujra megválasztatott követnek, utoljára 1822. — Chauvelint fényes improvisalásban, eszes és éles feleletekben, elmejelenlétben 's elmés és gyakran mulattató megtámadásban vagy védelmi mesterségekben a' kamarának egy tagja sem mulá felül. A' salonban ugy beszélt mint Beaumarchais, a' tribuneről mint Barnave vagy Vergniaud. A' franczia követek kamarája tanácskozásaiban, mellyek a' kor történeteire 's a' képviselői alkotmány kifejlődésére nézve olly fontosak voltak, az első sorban állt Chauvelin minden fejtegetés alatt, 's még betegeskedése sem volt képes vele az 1820 's következő fontos ülést elmulasztatni.

Zs. G.

Chaux (la) de Fonds, major és falu Neufchatel schweizi cantonnak Valengin nevü grófságában. Hasonló nevü kietlen, földmivelésre alkalmatlan, de baromtartása és sajtkereskedése által tehetős völgye, valamint a' szomszéd Locle is, igen nevezetes helyek, a' bennek készülő sok órák és csipkék által. La Chaux-de-Fondsnak mintegy 5800 lak. 's ezek közt 400 órás és 600 csipkekötő van. A' függő órákon kivül 40,000 arany és ezüst zsebóra készül itt eszt. Loclenek mintegy 5000 l van. Mindenik helyen találtatnak: egy parisi módiportéka kereskedés, könyvnyomtatók, egy könyvkereskedés és több pénzváltók. A' csipkekereskedés főhelye egy Fleurier nevü falu. *L—ú.*

Chazarok, török vagy tatár származásu nemzetség, a' Magyarok szomszédja 's hadi társa a' caspium és a' fekete tenger mellett laktokban. (L. Magyarok.) *F.*

Checks, Angliában privát embereknek vagy kereskedőknek azon személyekhez intézett fizetési rendeléseik, kik pénztári dolgaikat viszik, azaz: kikre ők pénzeik beszedését 's leveleik beváltatását bizzák 's a' kiknél azután a' bejött pénzekről checkek által ismét rendelést tesznek. Ezen személyeknek Angliában banker, Hollandban cassier a' nevek. A' német banquierek nem egészen illyenek; mert ők főképen váltási munkával foglalatoskodnak, a' mit Hollandban és Angliában a' cassirek és bankerek rendszerént nem tesznek. A' checkek, Hollandban cassieri nyugtatványok, a' váltó fizetésekben 's a' közönséges életben kész pénz gyanánt szolgálnak, minthogy csak felette ritkán történik meg, hogy azoknak kifizetését a' cassier vagy banker megtagadná, azért rendkivüles bizodalom uralkodik iránt ok. Gyakran hetekig is vannak forgásban, minekelőtte fizetés kivántatnék, noha ez által törvény előtt elvesztik erejeket, mert a' viszontkövetelés a' kiadón, ha a' banker talán megbuknék, tulajdonképen csak három nap engedtetik meg a' kiadás napja után. Azonban mihelyt más cassier vagy banker kezébe kerülnek, mindjár, az nap megtörténik az öszveszámolás, mert Londonban 's Amterdamban szokás a' cassierektől a' (helyesen elfogadott) nyugtatványokat naponként becserélni 's a' hijányt vagy felesleget megfizettetni vagy fizetni.

Chemia (története). Ezen név alatt, mellynek etymologiája kétséges, azon tudományt értjük, melly a' testek természetét vagy is inkább azon munkálatot tanitja esmerni, mellyel azoknak létalapos tevő-ré-

szei egymásra kölcsönösen hatnak. A' chemiának különböző időkben különböző nevei voltak. Némellyek pyrotechniának (tüzmivészségnek), chrysopoeiának, argyropoeiának (arany és ezüstkészitésnek), mások szorosb értelemben vett physicának 'sat. nevezték. Ezen utólsó név, ugy látszik, mindnyájok közt legjobban illik reá; valóban a' physica és chemia közt lévő különbség igen gyenge lábon áll. Az első a' testeknek egymásra való kölcsönös munkálatját vizsgálja, massájokban szemlélgetvén azokat; az utolsó ugyan azon munkálatot vizsgálja, de az egészitő (integráló) tevő részekben. Ezt a' munkálatot az egyikben közönséges magához vonás vagy eltaszitás eszközli: a' másikban különös összekötés vagy elbontás nemzi azt. De a' mi mostani esmereteink szerént olly lehetetlen a' physicát a' chemiától elválasztani 's meghatározni, mellyik tünemény tartozik különkülön ennek vagy amannak körébe, hogy egyiket a' másik nélkül tanulni nem lehet. A' chemia története eredetében csak költeményeket nyujt, valamivel később tökéletlen figyeleteket, ingadozó ideákat, hypothesiseket, bizonytalan theoriákat; de ezen homály közepette bebizonyositott meglett dolgokat, elmés bánásmódokat a' természeti substantiák módositására, a' szerént, mint a' szükség kivánta, lehet megkülönböztetni. Azon emberek, kik eszközt találtak az érczek felolvasztására, azoknak összekötésére, formálására: azon orvosok, kik legelőször választották el a' legközelebbi plántatárgyakat 's megesmerték azoknak sajátságait, az első chemicusok voltak. De a' helyett, hogy valamelly világos, methodicus, philosophicus, az esmeretesről az esmeretlenre folyvástmenő figyeletet követtek volna, elhagyták magokat csábittatni az astrologiai almodozások, a' bölcsek kövéről való mese 's száz bolond hypothesisek által, mellyek a' chemiából egy homályos chaost csináltak. A' chemia történetében egész 1650-ig csak néhány különös feljegyzésre méltó meglett dolgokat lehet találni. Rhases, Roger Baco, Arnaud de Villeneuve, Basilius Valentin, Paracelsus, Agricola 'sat. közelgettek valamit az experimentálás mesterségéhez. A' vasnak, kénesőnek, piskolcznak, salmiaknak, salétromnak sok tulajdonságait észre vették ők; ők találták fel a' kén-, salétrom- és más savanyakat; ők találták fel annak módját, miként kell a' léles folyósságokat lehuzni, az opiumot, jalappát 'sat. elkésziteni, az alkalikat megtisztitani. Glauber vizsgálódásiban való gondossággal jelelte ki magát. Igyekezett némelly müszerek tökéletesitésén, tanácsolta, hogy az operatiók maradványit nem kell elvetni mint haszontalanokat, felfedezte az ő utána ugy nevezett Glaubersót 'sat. De ezek az egyes felfedezések nem formáltak egy egész tudományt, nem függöttek öszve közönséges theoria vagy egész rendszer gyanánt. Stahl megjelent. Ő tette egy regulaszeréntes tudomány alapját le, de a' melly nem volt elegendő 's egy olly előre való feltételen épült, mellyet későbbi figyeletek megczáfoltak. Sokat köszönt ő a' hires Bechernek, kinek ideáit commentálta, megigazitotta és kibővitette. Érzette ő, hogy legnagyobb része a' chemiai tüneményeknek valamelly közönséges októl, vagy legalább keves principiumoktól függnek, mellyekhez csatolódnak szükségképen minden combinatiók. — A' testekben valamelly gyuladható alaptárgyat vett fel, mellyet az éghető testek az égésnél elvesztenek, 's mellyet azok a' nálok még éghetőbb testekből ismét felvehetnek. Ezt az alaptárgyat ő phlogistonnak nevezte 's igy magyarázta meg: „*Materiam et principium ignis ego phlogiston appellare coepi. Nempe primum igniscibile, inflammabile, directe atque eminenter ad calorem suscipiendum habile principium: nempe si in mixto aliquo cum aliis principiis concurrat*“. Midőn valamelly ércz mésszé vált, Stahl azt mondá, hogy elvesztette phlogistonját. Ha ellenben valamelly érczmész, mellyet szénnel felhevitettek érczalakját ismét visszakapta, akkor azt mondá, hogy az a' szénben volt phlogistont magáévá tette. A' phlogiston természetéről azonban, mellyet elő nem lehetett állitani, homályban voltak a' chemicusok. Macquer a' világossággal hasonlitá azt öszve 's azt hitte, hogy

nincs neki sulya; mások ellenkező értelemben voltak. Kirwan az éghető szesszel zavarta azt öszve; Gren és Richter azt állitották, hogy a' melegségtárgynak valamelly esmeretlen tárggyal való öszveköttetése. Akarmint lett legyen, mindent a' phlogistonnál fogva magyaráztak, melly az érczeknek fényt, a' kénesőnek folyósságot, az aczélnak merevénységet, a' gyémántnak tüzet, a' virágoknak illatot, a' drága köveknek szint 's sat. adott. Egy illy hypothesisnek, melly ekképen csaknem minden tapasztalt tüneményeket egymással öszvekötött, felállitása nagy előreléptet eszközlött, 's valóban Stahlt ugy is kell tekinteni, mint nagy genievel biró férfiut. Boerhave, ki annak rendszerét felvette, sokat tett annak elterjesztésére; ő teremtette, ugy szólván, a' philosophiai chemiát 's gazdagitá azt igen sok experimentumokkal a' tüzről, a' világosság melegségéről 's sat. Ezen philosophusok által a' tudomány előre ment, noha azon principiumok, mellyekből kimentek, hamisak voltak. Stahl theoriájának feldöntése Black-, Priestley-, Cavendish- és Lavoisiernak tartatott fen, ezek lévén a' pnevmatica vagy antiphlogistica chemia teremtői, mellynek történeti részét Fourcroy, „*Philosophie chimique*"- 's „*Système des connoissances chimiques*"-jében legteljesebben előadta. Mihelyt az atmosphaerai levegő öszvetételét kitanulták, látták, hogy az éghető testek, midőn azzal öszveérintésben égtek, a' helyett hogy egyet alaptárgyaik közül elvesztettek volna, a' levegőnek egy állató részét magokévá tették, 's az által sulyok nevekedett. Ezt az állató részt oxygennek (savanytárgynak) nevezték, mivel ha az az éghető testekben feleslegesen van, többeket azok közül savanyakká változtat. A' phlogiston helyére az oxygen lépett, egészen ellenkező szerepet játszván, 's theoriája a' tünemények legnagyobb részét, mellyek azelőtt megmagyarázhatatlanok voltak, kimagyarázta. A' mi azonban a' chemiába egyszerre világot és öszvefüggést hozott, az az 1787 felvett uj nomenclatura volt, melly minden egyes datumokat, rendkivül való könnyüséggel nyom be az emlékező tehetségbe, mivel a' testeknek minden nevei vagy eredeteket, vagy főtulajdonságokat teszik. Tizenkét vagy tizenöt szó elég volt egy methodicus nyelv teremtésére, mellyben csak egyetlenegy nem-tulajdonképen való elnevezés sincsen, és a' melly némelly nevek végsyllabájinak változásával megmutatja a' változást, mellyen a' testek öszveköttetésekben áltmennek. Lavoisier, Fourcroy, Guyton de Morveau és Berthollet ezen szerencsés uj alkat teremtői. A' chemiai nomenclatura semmi önkénytvalót meg nem enged 's nem csak az esmeretes tüneményekre, hanem a' még teendő felfedezésekre is illik. Első példája ez e' rendszeres és analyticus nyelvnek. —

Két módja van a' chemiának a' testek belső természetének kitanulására: az analysis és synthesis (feloldás és öszvetétel). Amaz által elválasztja valamelly öszvetett substantiának állató részeit, ez által öszveteszi az elválasztott állató részeket, hogy a' szétbontott substantiát ismét előállitsa, 's ez által az első módnak pontosságát megmutassa. Ezen módok azon két erőnek lehetőkép teljes esmeretén épülnek, mellyek a' természetben minden testeket mozgásba hoznak, t. i. a' magához vonó és eltaszitó erőnek. Némellyek meg akarták különböztetni az állató részek egymáshoz vonódását a' planetaris magához vonástól, 's az elsőt c h e m i a i r o k o n s á g n a k nevezték; de ugy látszik, hogy a' természetben nincsen kétféle magához vonás, 's hogy a' testek épen ugy munkálódnak részeikben, mint az egészben. A' planetaris magához vonásnál Newton alaptételül azt állitá fel, hogy ezen erő a' massák egyenes, és a' távolságok quadratumának megforditott irányában munkál. Sokáig hitték és még most is sok chemicusok hiszik, hogy valamelly öszvetett testben a' magához vonás ott, hol a' részek egymást érintik és nem érintink, különbféle törvényeket követ: de Laplace azt hiszi, hogy a' chemiai magához vonás egészen a' planetaris magához vonás törvényeit követi, mivel a' részek tulajdonkép épen nem érintik egymást. Akarmint legyen a' dolog,

az állató részek egymáshoz vonódásának 's egymást eltaszitásának felváltó játéka igen sok tüneményekre, mellyek a' mi érzékeinkre munkálnak, 's igen sok öszveköttetésekre, mellyek a' testek természetét 's tulajdonságait megváltoztatják, szolgáltat alkalmatosságot. Ezen tünemények studiuma, ezen öszveköttetések esmerete a' chemia megyéjébe tartoznak. Azt mondók, hogy a' chemia a' physicával elválhatatlan öszveköttetésben van, ugyan azt kell mondanunk a' természethistoriáról is. Hogy valamelly testnek szétbontását mindég annak története előzze meg, szükséges. Sokszor a' külső formák, szin, nehézség, találás helye 'sat. már elegendők arra, hogy analogia által annak chemiai tulajdonságira következést huzzunk. Nincsen e' szerént egy tudomány sem, melly olly kiterjedésü 's olly fontos volna, mint a' chemia, 's a' lélek elbámul azon detail-ok sokaságán, mellyet az magában foglal, nem is foghatja fel egy egyes ember annak megyéjét. Hogy studiumát megkönyebbitsék, különbkülönbféle látpontokból szokták azt tekinteni, mellyek több osztályokra 's alosztályokra oszolnak fel, mellyek közül egynek szentelheti magát az ember, noha a' figyelés, szétbontás és combinálás módja mindég ugyan az, noha minden törvényeket egy közönséges theoriából magyarázhatni ki 's bizonyos törvényekre vihetni vissza, mellyeket már előlegesen esmerni kell. — Ezek a' törvények öszvesen véve formálják az ugy nevezett philosophiai chemiát. Ez ügyel arra, mit kelljen az aggregatio és cohaesio rokonsága és a' compositio rokonsága alatt érteni; ez magyarázza ki, mit a' feloldozódás, megelégedés, kristályosodás, felpezsdülés, megolvadás és neutralisatio tüneményei alatt. A' chemiai processus fontos szemléleteket nyujt a' figyelőnek az alak, tömöttség és temperaturáról az által, hogy a' testek tulajdonságit megváltoztatja és módositja. Ezek a' szemléletek a' philosophiai chemiához tartoznak. Azt is láttatja ez, hogy a' rokonság mutatkozhatik: 1) két egyszerü substantia; 2) egy egyszerü és egy öszvetett; 3) két öszvetett test közt. És azonközben, hogy azon alaptételt állitja fel, hogy valamelly test nincsen ugyan azon rokonságban minden másokkal, hanem különbözőkép vonja azokat magához, előadja azon törvényeket, mellyek a' választó rokonságokat és az azokat módositó okokat meghatározzák, millyek a' testek cohaesiója, massája, feloldozhatlansága, rugóssága, melegmérséklete. Megbecsüli ő mind az egyszerüek, mind az öszvetettek rokonságának erejét. Feljegyzi azon környülményeket, mellyek a' magához-vonások játékát előmozditják vagy hátráltatják; azt tanitja, hogy két test nem munkál egymásra, hanemha egyik a' kettő közül vagy mind a' kettő folyós, hogy a' testek még a' feloldozás állapotjában is csak észrenemvehető távolságokban munkálnak egymásra, hogy két test, mellynek egymáshoz semmi észrevehető rokonsága nincsen, egy harmadik eszközlésénél fogva egyesül; végre hogy a' testek bélyegző tulajdonsági az egyesülés által semmivé lesznek 's hogy az öszvetett test uj tulajdonságokat mutat. Azonközben hogy ezen alaptörvényektől az egyszerü testek vizsgálására megy által, tekintetbe veszi a' philosophiai chemia a' világosság, melegségtárgy és electricitas munkálatját, az egyszerü és öszvetett éghető testeknek, a' levegőnek és viznek természetét; a' savanyaknak formálását és azoknak feloldozását, a' sós alaptárgyak természetét és tulajdonságit, azoknak öszveköttetését a' savanyakkal, az érczek mésszé változását, feloldozását, vegyitését (*Legiren*), a' növevények formálódását és természetét, a' közvetetlen plántatárgyak megkülönböztető jegyeit, az animalisatio tüneményeit és az állati öszvetételek tulajdonságit; végre az organicus tárgyak magában következő elromlását. Ez azon kör, mellyet a' philosophiai chemia áltfut, csak a' közönségesre szoritván magát.

A' szerént, a' mint ez a' közönséges haszonra fordittatik, hét vagy nyolcz különös ágra oszlik a' chemia, mellyeken még rövideden keresztül kell mennünk. Azon nagy jelenetek studiuma, mellyek a' gőzkörben szemléltetnek és a' mellyeket levegői jeleneteknek (meteoroknak) nevez-

nek, formálja a' meteorologiai chemiát. Megmagyarázza ez a' felhőknek, esőnek, ködnek, hónak, vízhengernek formálódását, a' levegőnek hygrometrumi, barometrumi és thermometrumi állását, az éjszaki fénynek 's meteorköveknek formálódását 's általjában mindent, a' mi chemicum földünk golyóbisán történik. — Geologiai chemiának azt lehet nevezni, melly kiváltképen a' természet nagy combinatiójit studirozza, melly által a' vulkánok, az érczmenetelek, a' kőszénfektetek, a' basaltok, az érczes vizek, azon szörnyü só- és mészmassák, a' salétrom az Indus földjén, a' szeksó Egyiptom tavaiban, a' borax Tibet tavaiban előállottak. A' chemicus mint geologus az áradásoknak, földingásoknak, a' vizek megkisebbedésének a' föld golyóbisán igyekszik okait felfedezni, a' chemiának az állatok és plánták szinére, a' virágok szagára, a' gyümölcsök izére való befolyását kitapogatni és magyarázni. Ezeknél a' közönséges szemlélődéseknél kiváltképen a' természettudományra és physicára van szüksége. A' chemia a' természethistoriára alkalmaztatva, ugy osztatik fel mint ez. Innen megkülönböztetik az érczek országának chemiáját, melly a' metallurgiát 's próbáló mesterséget foglalja magában 's minden életmivezetlen tárgyaknak, köveknek, savaknak, érczeknek, földgyantáknak, viznek vizsgálásával foglalatoskodik; a' plántáknak országának chemiáját, melly a' plántákat 's azoknak közvetetlen nemzeményeit bontja széllel, és az állatok országának chemiáját, melly minden holt és élő állatoktól jövő tárgyakra fordittatik. Ezen utolsó ismét feloszlik physiologiai chemiára, melly az állati anyagokban az életmunkásság által előhozott változásokat vizsgálgatja; és pathologiai chemiára, melly a' nyavalyák vagy más organicus sérelmek által okozott változásokkal foglalatoskodik; therapeuticai vagy pharmacologiai chemiára, melly az egyszerü orvosi szereket bontja széllel, az egyszerü 's chemiai orvosi szerek készitését 's rendelését felvilágositja, a' tartás eszközeit megmondja 's megesmerteti a' mindég veszedelmes csalfa okoskodásokat; az egészség tudománya chemiája, melly azon eszközökkel foglalatoskodik, miként kelljen a' lakásokat az egészséghez képest elintézni, a' levegőt, mellyet ott belehelünk, megvizsgálni, a' dögleletes nyavalyákat megelőzni, az egészséget tápláló szereket kijegyezni, a' foglalatosságok, módik és szokások befolyását az emberek egészségére kitapogatni. A' chemiát végre a' házi gazdaságban 's mivészségekben is haszonra fordítják. A' házi gazdaságban az a' czélja, hogy sokféle munkákba, mellyekkel lakásainkban szünet nélkül foglalatoskodunk, hogy azokat egészségesekké, melegekké és világosakká tegyük, hogy ruhákat, eleséget, italokat készitsünk 'sat. minél nagyobb egyszerüséget 's rendet vigyen be. A' kenyérkészités, a' gabona mészben áztatása, a' hizlaló hely készitése, az olajak készitése és tisztitása, a' sütőházak, kemenczék és főző helyek épitése, vászonnemük fejéritése és mosása, mesterséges hideg előállitása 's több eff. ide tartoznak. Sokkal fontosabb 's kiterjedtebb a' chemia használása a' mivészségekben és kézi mesterségekben. Czélja nekie is, azon chemiai bánásmódot, melly által a' feldolgozandó tárgyak szükségeinkhez alkalmaztatnak, feltalálni, megigazitani, kiszélesiteni, tökéletesiteni vagy egyszerüsiteni. Említjük még a' törvényes dolgokban való soknemü használát a' chemiának, valamelly vétek kitapogatásában. A' megétetéseknél, irás- és pénzhamisitásoknál 's egyéb efféléknél csak a' chemia vezethet bizonyos következményekre.

Chemia (természetphilosophiai). A' chemia az ujabb időkben nagy előmeneteleket tett, még pedig nem csak practicai oldalról mint mivészség, hanem theoreticairól is, elkezdvén az esmeretnek alsóbb lépcsőjéről (chemiai esmeretek aggregatumáról) tudományos rangra emelkedni, szorasb értelemben. (L. Tudomány.) Oda, mint a' természettudománynak minden más ága, csak a' természetphilosophia vagy philosophiai természettudomány befolyása által juthat el. Minthogy t. i. a' termé-

szet charactere, ha azt ideájának álláspontjából tekintjük, a' legmagasb egység a' legnagyobb sokféleségben, mivel a' sokfélét az egyszerűből törvényszeresen fejtvén ki, egy organicus egészet formál, innen a' chemiának eddigleni tanító és kézi könyveiben a' chemiai elementumok nagy száma legnagyobb botránkozásköve volt a' philosophiai természetvizsgálónak. Az első ujitás tehát, melly a' chemiára várt, ha tudomány akara lenni, a' sok elementumok kevés alapanyagokra való reductiója (öszvehuzása). Erre a' legelső lökést különösen Winterl adá irásaiban, nevezetesen ebben: „*Darstellug der vier Bestandtheile der anorganischen Natur u. s. w. aus dem Lateinischen übersetzt von D. J. Schuster*" (Jena 1804) noha sok ideig csak kevesen hallgattak reá. Azonban még is használt ez a' lökés, 's a' természettudománynak mostani különös miveltségi állapotjában nem maradhat ki a' chemiának további tudományos kimivelése. Most még csak alapja van letéve a' tudományos chemiának. Az egész látható természetet három őserő formálja 's kormányozza, t. i. a' nehézség, világosság és melegség, honnan ezek **világerejinek** is neveztethetnének. Ezek az őserők egymással a' legszorosb öszveköttetésben vannak, egyesülve munkálkodnak 's az által egy egészet tesznek, mellyet már a' régiek, (philosophusok és chemicusok) őselementumnak, aethernek, tüznek (őstüznek), később az alchemisták menstruum universalénak vagy kezdeti (elementaris) tüznek is neveztek. Az aethernek vagy tüznek ősereji tehát azok, mellyek által az Istennek teremtő ereje legközelebb jelenti ki magát a' természetben, és az aether (mint világanyag) első organuma neki a' physicus világban. Az őselementumból (aetherből, őstüzből) 's az által állt tehát elő legközelebb a' három anyagelementum: a' levegő, viz és föld, mellyből a' földtest formálódott. Ezen anyag vagy földi elementumoknak szükségesképen anyaelementumjoknak vagy nemzőjöknek, az őserőknek, tulajdonságaikkal kell birni, de ezen erők a' földi elementumokban tárgyakká lettek, mellyek amazoknak megfelelnek. Tulajdonképen tehát csak három **alaptárgy** van, mellyekből legközelebb az elementumok, (a' levegő, viz és föld) következésképen minden testek is a' földön 's földben és planetákban állottak elő, 's minden különbség azon különb-különbféle irányból áll elő, mellyben ezek egymással öszve vannak köttetve. Ezen tárgyak nevei: fojtó tárgy, savanytárgy és széntárgy. Az első a' melegségnek (mellynek természetével bir) felel meg, a' másik a' világosságnak, a' harmadik a' nehézségnek. A' levegőben a' fojtó tárgy felülmulkodó, hol mint fojtó szesz savanytárgyszesszel és egy keves széntárgyal van öszveköttetve, a' vizben a' savanytárgy uralkodik viztárggyal (mellynek a' fojtó tárgytól létalapos különbsége nincs) öszvekötve, a' földelementumban (a' földekben és érczekben) a' széntárgy hat felül, savany- és fojtó tárggyal öszveköttetve. Ezek volnának már tulajdonkép a' chemiai elementumok vagy alaptárgyak, mellyeknek száma csak három, ha Okennel nem tartjuk a' viztárgyat a' fojtó tárgytól alapos különbségünek, hanem ezeket ugy tekintjük, mint a' viztárgynak a' savanytárggyal való öszveköttetéseit. Mások ezen hihetőségre semmi tekintettel sincsenek, hanem mind a' két tárgyat, a' mint tulajdonságikra nézve különbözőleg mutatkoznak, különböző elementumoknak is tartják, 's akkor a' chemiai elementumoknak a' physicaiakkal egyenlő számok van. Ketteje ezen chemiai elmentumoknak savanytárgy és széntárgy, földi (telluricus) vagy planetai természetü, mivel már szesz formában is (mint savanytárgy és szénsavanyu szesz) legnehezebbek; a' másik kettő ellenben, fojtó tárgy és viztárgy, a' legkönnyebb szeszeket adják, honnan solaris (napi, aetheri) nemüek. Kettő-kettő ezen tárgyak vagy chemiai elementumok közül egymásnak ellenébe van tétetve vagy is polaris viszonyban vannak egymással, — mint mindenütt a' magasb és alsóbb, solare és telluricum — azaz, hasonló viszonyban állnak egymással mint a' magnes két polusa, vagy mint a' két electricus polus: + E és — E. Innen mind a' fojtó tárgy a' szén- és savanytárgynak, mind a' viztárgy mind a' ket-

tőnek ellenébe van tétetve 's megforditva. De ezenkivül mind a' kétnemü tárgy is polaris viszonyban van egymás közt 's a' savanytárgy ugy van ellenébe téve a' széntárgynak, mint a' positivus polus a' negativusnak, és épen igy van a' viztárgy is a' fojtó tárgynak ellenébe téve. Ezen épül már a' chemiai tárgyak rokonsága is, a' mennyiben a' nemegyenlőnevüek vagy nemegyenlőnemüek (heterogeneumok) egymáshoz vonzódnak, az egyenlőnevüek vagy egyenlőnemüek (homogeneumok) egymást eltaszitják. Ezen nézettel öszveköttetve már, nagy befolyásoknak kell lenni a' chemiára, mint tudományra, azon uj felvilágositásoknak, mellyeket a' természetphilosophia adott a' világosság és melegség, a' magnetismus, electrismus és galvanismus létalapjáról, 's ezen egyszerü alapzatból jövendőben egy természeti rendbe szedett egész chemia, egy tudományos épület fog kikelni. Elejébe is jő mintegy fél utig a' nézelődő vagy philosophiai chemiának az experimentáló chemia az ujabb időkben, a' mennyiben a' tapasztalás és experimentálás utján mindég kevesebb chemiai tárgyakra jő vissza. — Egyszersmind a' fenebbi tudományos alapzatnak alkalmat 's elegendő okokat kell arra nyujtani, hogy a' chemia mint tudomány más természeti tudománytól jobban elválasztassék. Mind eddig a' chemicusok sokat behuztak tudományokba, a' mi sorosan véve nem oda tartozik; a' mi épen onnan ered, mivel előre feltették, hogy minden természeti jeleneteknek különös tárgyakból kell magyaráztatniok, holott sokat csak a' természeti erők munkásságából 's viszonyokból lehet okosan kimagyarázni. Miolta a' természetphilosophia megmutatta, hogy a' világosság, melegség, electricitas, magnetismus 'sat. természetének kimagyarázására nem kell semmi különös világtárgy, melegségtárgy, semmi electricus és magneticus anyag, azolta ezen processusok és erők theoriái nem tartoznak többé a' chemiába (noha szükségesek azok mint előleges esmeretek és propädeutica a' chemiára nézve), hanem a' dynamica physicába (l. Dynamica), midőn mind addig csak a' chemica és mathematica physicát választották el a' chemiától. A' természettudományok ugyan mindnyájan szoros öszveköttetésben vannak egymással, de kimivélésekre sokat tesz, ha egyszersmind mindeniknek határai szorosabban meghatároztatnak. A' chemiának más természeti tudományoktól, nevezetesen a' physicától való elválasztása a' chemicus processusnak másoktól, p. o. az electrismustól, magnetismustól, mellyeket e' végre dynamicus processusoknak neveznek, megkülönböztetésén alapul, mivel ezeknél egy erő, p. o. a' magneticus, két polusra (egyoldalu erőkre) oszlik, mellyek egymásnak mint positivus és negativus ellenébe vannak tétetve. A' chemicus processusnál ellenben az anyag két egymásellenébe tett (egyoldalu, egypolusu) anyagra oszlik, mellyek egymással olly viszonyban vannak, mint a' magnes polusai vagy az electricus polusok egymás ellen feszülésben vannak 's egymással egyesülnek, mihelyt a' feltételek adva vannak. A' chemismus egyik polusa folyós, a' másik merő elementum, ama' viz savany formájában, ez föld, már az akar valamelly föld neme, akar valamelly érczmész, akar valamelly lug (alkali) legyen. Innen noha igen különbféle formákban jelenik meg a' chemicus processus, legtisztábban áll még is elő a' savak nemzésében és képzésében, mellyeknek állató részei (materialis polusai) egy savany mint positivus állató rész és egy föld, lug, érczmész mint negativus állató rész. Minden testek vagy substantiák chemicus processus által állottak elő, 's innen a' chemismus minden földi substantiák előállásánál a' fő képző processus, de a' melly más erők és processusok együtt munkálkodása által különbfélekép módosittatik. Mind ez által már meg van igen is határozva a' chemia köre vagy sphaerája, noha ez határain belől nagy kiterjedésü. A' gyakorló chemia egyoldalt a' testeknek állató részeikre és alaptárgyaikra (physicai és chemiai elementumokra) való szétbontásával és az elementumok arithmeticai irányának bizonyos substantiákban probák által való meghatározásával foglalatoskodik (*analytica praxis*); másodalt uj substantiák előállitásával az ele-

mentumokból, bizonyos irányban való öszvetétel által, czélirányos operatióknál fogva (*synthetica praxis*). A' chemia theoriája öszvehasonlitja a' substantiákat elementumaiknak a' praxis által kipuhatolt irányok és az abból kimenő tulajdonságaik szerént, meghatározza az elementumok viszonyos munkásságának törvényeit, 's ezen öszvehasonlitások és meghatározások szerént rendeli el a' tudomány principiumainak vezérlése alatt a' substantiákat mentől természetesb csoportokba (gruppokba) vagy szakaszokba, melly által ő benne magában methodus, azaz, czélirányos, egymást helyes rendben követő elrendelése (rendszeres methodusa) áll elő előadása tárgyainak. Ezen tudományból ki vannak zárva, ha szorosan el akarjuk azokat választani, a' mérhetlennek, valamint a' mechanicumnak és historicumnak is tulajdonképi theoriáji, mellyek a' propaedeuticába és a' segédtudományokhoz tartoznak. A' chemia ugy tekinti a' testeket mint substantiákat, azaz, elementaris öszvetételekben; a' dynamica physica ezen anyagtalan processusok és erők szerént, mellyek rajtok (a' testeken) mutatkoznak; a' mechanica physica az alak, mozgás, nehézség 'sat. törvényei szerént; a' természethistoria a' testeket kifelé való kifejlések történetében vizsgálja 's azoknak lépcsőszeréntes (rendszeres) elrendelésével és öszveállitásával foglalatoskodik; a' physiologia ugy tekinti őket, mint egészeket belső kifejtődésekben, mellyeknek részeiben (organumaiban) az egész ismételtetik, mivel azok egymáshoz 's egymással egyszersmind szükséges viszonyban és kölcsönös munkásságban állanak 'sat. Igy van a' chemia elválasztva megfogása által más természettudományoktól azalatt, mig valójában mindegyikével a' legszorosb organicus öszveköttetésben áll. — A' tudományos (philosophiai) chemia kimivelésére sokat tett részenként Steffens Henrik, nevezetesen: „*Beiträge zur innern Geschichte der Erde*“ (Freiberg 1801) czimü munkájában, és munkájinak: „*Alt und Neu*“ (Breslau 1821) némelly értekezéseiben. Ide tartoznak továbbá: „*Kastners Materialien zur Erweiterung der Naturkunde*“ (Jena 1805) és „*J. B. Örsteds Materialien zu einer Chemie des neunzehnten Jahrhunderts*“ (Regensburg 1805. Mind kettő Winterl rendszere tekintetében). Az elsőnek ezen kettő közül legujabb munkája: „*Vergleichende Übersicht des Systems der Chemie. Ein Versuch von K. W. G. Kastner, Prof. zu Erlangen*“ (Halle bei Hemmerde und Schwetschke 1821). A' tudományos chemiára nézve a' magneticus, electricus és chemicus processusok egymásra való kölcsönös befolyása tekintetében fontos lehet Oerstednek az electricochemicus magnetismust illető legujabb felfedezése is, mellyről — noha inkább physicai tekintetben — Erman nyomtatott tudósitást adott ki. A' tudományos phytochemiára (növevényi vagy plántai chemiára) nézve, különösen Kieser, Oken és Nees von Esenbeck, legujabban pedig Runge F. iromány által: „*Neueste phytochemische Entdeckungen zur Begründung einer wissenschaftlichen Phytochemie*“ (Zwei Lieferungen, 1821, mit Abbildungen, Berlin bei Reimer) nagy érdemeket szerzettek magoknak. Egy rövid, de jól alapitott és elrendelt áltnézése a' chemia foglalatjának, a' természet mind a' négy országára, tudniillik az elementum-, föld- (ércz), plánta- és állatországra nézve találtatik Oken oskolák számára irt természethistoriájának „*Naturgeschichte für Schulen*“ (Leipzig bei Brockhaus 1821) első osztályában. A' chemiai tanitó és szókönyvek közt különös ajánlást érdemelnek: „*John's Handwörterbuch der Chemie*“ (Leipzig 1817 fg. 4 Bde.) és Thénard chemiai tanitó könyvének kidolgozása Fechner által az eredeti munka negyedik kiadása szerént (Leipz. 1825 fg. 6 Bände, mit Kpf.). és „*Lehrbuch der Chemie von J. Jak. Berzelius von Palmstaedt a. d. Schwed. übers.*“ (Dresden 1824 fg. 3 Bde.) Diletántok, kik a' chemia jelenvaló állapotjának tökéletes és jól elrendelt áltnézését akarják, kiváltképen a' már meglévő meglett dolgokra nézve megszerezni, ezt a' czélt legjobban el fogják érni a' következendő munka által: „*Grundriss der allgemeinen Chemie. Zweite umgearbeitete Auflage von D.*

J. W. Döbereiner". Ezen czim alatt is: „*Anfangsgründe der Chemie und Trigonometrie*". (Mit 4 Kupfern gr. 8. Jena, 1820). Ezenkivül a' chemiának közönséges érthetőségü előterjesztése találtatik Parkes Samuel munkájában, az ötödik kiadás szerént francziára forditva Riffaulttól: „*Chemie des gens du monde*" (Paris 1823, két darab). *A. B. P.*

CHEMNITZ (Márton), a' 16-dik századbeli evang. theologusak között Luther és Melanchthon után legjelesb. Szegény szüléktől származván, Brandenburgban született Nov. 19. 1522, Magdeburgban és Odera mel. Frankfurtban neveltetett 's 1544 Wrizen nevü helységben oskolamesteri hivatalt válalt fel. Melanchthon tanácsára a' mathesist és astrologiát különös szorgalommal tanulta, Sabinus költővel, ki rokonja volt, 1547 Königsbergbe ment, hol 1548 az oskola rectorává lett, 1549 's 1550 esztendőkre ott a' kalendáriomot készitette, 's csillagvizsgálási esmeretiért Albert herczegnek ajánltatván, 1550 annak könyvtárnokjává választatott, 's attól fogva magát a' theologiára adta. Azon tudós vitákban, mellyek Osiander és Mörlin között a' megigazulás felett folytak, Mörlin részére hajlott, 's midőn 1553 Osiander felekezete győzött, ismét visszament Wittenbergbe. Itt Melanchthon „*Loci communes*" czimü dogmaticájára magyarázó leczkéket tartott, melly leczkéjiből utóbb maga is hasonló czimü, még pedig sok tekintetben nagy becsü könyvet adott ki. 1557 braunschweigi predikátor lett. Itt a' Jesuitákat keményen megtámadta illyen czimü könyvében: „*Theologiae Jesuitarum praecipua capita* (Lipsiae 1562). Még sokkal fontosabb 's legnevezetesebb munkája az, melly illyen czim alatt: „*Examen concilii Tridentini*" (Lipsiae 1565, 4 kötetben) a' tridentumi egyházi gyülés végzéseit igen élesen 's tudósan megitéli. Chemnitz Luther tudományát is az Urvacsoráról igen hatalmasan védelmezte a' Reformatusok ellen ezen könyvében: *Repetitio sanae doctrinae de vera praesentia corporis et sanguinis Domini in coena sacra* (Lipsiában 1561). A' lutherana egyház vallásbeli tanitásának megállapitásában 's elhatározásában különösen nagy részt vett 's felette nagy szorgalommal igyekezett a' szász és svab egyházakat a' concordia formulájának bévétele által egymással egyesiteni. Ezen igyekezete nem is maradt foganat nélkül. De az már a' mi időnkben nem szolgálhat dicséretére, hogy ezen igyekezete közben Melanchthont, kinek legjobb tanitványa volt, megtagadta 's a' theologiai tudományt a' szabad vizsgálástól és tovább haladástól megfosztotta. Mh. Braunschweigban Apr. 8. 1586, minekutána hivatalát előtte való esztendőn letette. *K. J.*

CHEMNITZ, a' szász királyságnak első fábrikás és második kereskedő városa, az érczhegyi kerületben, a' Chemnitznél, melly innen nem messze a' Muldába ömlik, szép és erős épületekkel diszlő város 1000 házzal, 's 16,000 lak. 1197 takácsa, 12 kártonfrábrikája, mellyek kö. zül némellyekben 1000 ember dolgoz, kik eszt. 50,000 vég kartont és temérdek számu kártonkeszkenőt készitenek, 40 kisebb 's nagyobb fonó malmai, mellyek közel egy mil. font fonalat fonnak 's némellyek viz, mások gőz, a' kisebbek pedig lovak által tétetnek mozgásba, és igen sok vászonfejéritőji vannak. A' Bécsből Leipzigba 's Nürnbergből Dresdába menő országutak itt vágván egymást keresztül, Chemnitz igen eleven kereskedő város. 5 temploma 's 1 jó karban lévő lyceuma van. Közel lévő erdős hegyében homokkövön és jaspison kivül, mellyek épitésre 's utakra fordittatnak, karniolja, chalcedonja, agátja 'sat. is van. A' város előtt áll Chemnitz régi várkastélya. *L—ú*

CHÉNIER (Maria Joseph de), szül. Aug. 28. 1764 Konstantinápolyban, hol atyja, Louis Chénier, ki a' Maurusokról, Marokkóról 's az ottomani birodalomról irt jeles munkáji által elhiresedett, gen. consul volt. Fiatal korában Parisba jövén, egy ideig mint dragonyostiszt szolgált, erről pedig lemondván, a' literaturára adá magát. Három év mulva fellépett „*Charles IX*" czimü darabjával, melly mint a' polgári zendülés előtt Francziaországban uralkodott izlés emléke tekintethetik,

's nincs minden költői érdem nélkül. Ch. a' nép szenvedelmeinek hízelkedvén, nem sokára annak kedvencze lett. Így egymás után több szomoru darabot adatott elő, mellyek szerencséjeket leginkább azon iparkodásnak köszönhették, mellynél fogva szerzőjök a' személyeket mindenkor az uralkodó párt nyelvén beszéltette. — 1791 „*Henri VIII*" és „*La mort de Calas*" kedvességgel jelentek meg. Az elsőt Ch. különösen kedvelé, elannyira, hogy azt több izben ujra dolgozá. Csak az 1805-ki kiadás az, mellyben minden javitások megvannak. Az 1792 megjelent „*Cajus Gracchus*" jó fogadtatását csak az idő környülményeinek köszönhette. Ezután kevéssel a' conventbe lépett, hol sokáig a' legféketlenebb democratákkal tartott, mint ez az 1793 és 1794 kijött „*Fénélon*" és „*Timoléon*" czimü munkájából is kitetszik. Több dramáji sem elő nem adattak, sem sajtó alá nem mentek. Ezek közé tartozik Lessing „Nathanjának" megrőviditett kidolgozása és Sophoclesből némelly forditások. Vannak Ch-nek tulajdon szépségei, de hibáji is, azonban mind kötött, mind kötetlen beszédben ritka kiterjedésü észt mutat; leginkább jeleskedik a' gunyirásban, de próbát tett a' költésnek csaknem minden egyéb nemeiben is. Végső esztendejiben a' franczia literatura történetével foglalatoskodott. A' parisi athenaeumban 1806 és 1807 felolvasott beszédjei a' nyelveknek, különféle költésnemeknek és kötetlen irásnak I. Ferenczig való történetét tárgyazzák. Egy 1806 kiadott bevezetésben, az egész munka alaprajzát 's főbb czikkelyeit kimutatta. (L. *Fragmens du cours de littérature fait à Athenée en* 1806 et 1807 *etc.* Paris 1808.) Ezenkivül a' franczia literatura legjelesebb szüleményeinek charateristicáját 1787—1808 leábrázolta „*Tableau historique de l' état et des progrès de la littérature française depuis* 1789" munkájában. A' tiz esztendei jutalmakról szóló legutólsó irásában a' legjobb oktató irományra tett jutalmat egy eléhbi ellensége számára vitatta, 's La Harpe „*Lycée*" nevü munkáját olly élesen és pontosan méltányolta, hogy arról soha alaposabb bírálat nem jött ki. — Megholt Jan. 11. 1811. — Bátyja André de Ch. szül. Konstantinápolyban, Oct. 29. 1762; 1788 óta Parisban élt, hasonlókép költő volt, XVI. Lajos mellett irt 's védelmezni akará a' convent előtt, ő szerzé Lajos hivatkozását a' francz. néphez, e' miatt elfogatott 's Jul. 23. 1794 guillotin alá jutott. 1828 jelentek meg Parisban a' két testvér munkáji illy czim alatt: „*Oeuvres complètes de M. J. et A. Chénier précédées de notices, par M. M. Arnault et Daunou*" (10 köt.) *J.*

Chenille, szőrös, bársonynemü fonal, mellyel a' selyemszövő különbféle szinü virágos munkája elkészitésére él. A' hozzá való materia sima tafotakint a' leendő szőrösségéhez képest több vagy kevesebb egyes lánczfonalakkal szövetik selyemkötő-széken, azután sujtásokra vagdaltatik széllel 's fonó miven fonál hegyébe fonatik. Így lesznek belőle bársony- vagy plüsnemü különbféle vastagságu szőrös zsinegek, mellyeket a' Francziák chenille-nek neveznek, mivel hasonlitanak a' szőrös hernyókhoz. *A***s.*

Cherbourg, Franciaország Manche nevü megyéjének városa 14,000 lak. 's egyetlen kikötő a' la Manche csatornájánál, a' la Hogue vagy Rhaz Blanchard foka és Rhaz de Barfleur közt. Torkolatját hat erősség védi; ellenben a' száraz felől nincs megerősitve. Nevezetessé teszik Cherbourgot: kereskedő törvényszéke, börséje, hajósoskolája 's tudós társasága, és a' szomszédságában lévő porczellán- és széksófabrikák, marhákkal való kereskedése és a' világ más részeiből hozott portékák rakhelye. Két század olta a' franczia országlás semmi költséget sem kimélt meg, hogy itt hadi hajóji számára kikötőt épitsen; hanem Napoleon 1808 az épitést félben hagyatta, mivel temérdek költség mellett is legfeljebb 40 lineahajónak adhatott volna bizonyos szelek alkalmatosságával helyet. Mostani, kösziklák széthányatásával csinált, öble mintegy 1000 láb. hosszu, 770 láb. széles, és 50 láb. mély, köv. the-

zésképen 50 hajó fér meg benne; hanem már kezd fövenyesedni. A' kikötőnek nincsenek kapuji, a' honnan tenger-duzzadáskor olly erős a' viz folyása, hogy gyakran 10-12 vasmacskakötel is szükséges egy hajó meg állitására. 1813 Napoleon épen olly nagy hajórekeszt épittetett, a' kösziklát széthányatván, hogy a' hadi hajók, mig tengerre nem eresztetnek, tovább tartás végett szárazon legyenek. A' hajórekesz a' kikötő öblével 100 mil. több francba került, ide nem számlálván a' kikötő torkának javitására annakelőtte hijában tett költségeket. *L—ú.*

Cherson, a' chersoni orosz helytartóságnak fővárosa, a' Dneprnél, (4 1/2 mf-re ezen folyó torkolatjától) 's főállás-pontja, és kikötője a' fekete tengeren lévő orosz hadi hajósseregnek. 1778 épittetett, jól meg van erősitve 's mintegy 2000 résznyire kőháza és 20,000 lak. van. A' város 4 részből áll: u. m. a' várból egy templommal, pénzverő házzal, fegyvertárral 's ágyuöntő műhellyel; az admiralitasból nagy tengeri magazinjaival 's hajóépitő műhelyeivel; a' görög külső városból egy nagy kereskedő udvarral; és a' katonai külső városból. Az admiralitas most Nikolajewbe (az Ingulnak a' Bugba szakadásánál, 1789 épült) tétetett által, melly alkalmatosabb 's egészségesebb fekvésü hely. Kikötőjébe néhány austriai és franczia hajókon kivül, eszt. 400 lapos görög hajó evez be. Hol a' nagy folyóknak torkolatjok felé kicsiny esések van, ott a' föveny leülepedése által a' vizben rendszerént sok iszap szokott formálódni, következésképen a' viz árka csekélyedik, 's innen származnak az iszap naponként nevekedése által a' vizek közt lévő mocsárok és szigetek, mellyek közt a' viz magának uj, de keskenyebb árkokat szokott kimosni. Ezen eliszaposodás annál hamarabb megtörténik, ha két olly nagy folyó, mint a' millyenek a' Dnepr és Bug, szakad valamelly tengeröbölbe. Ez okból az egyesült folyónak uj mély árkot kell asni, 's azt töltéssel jól megerősiteni, hogy a' fövényet ennél fogva legalább néhány századig le moshassa. Ezt a' csatornát Potemkin Cherson alkotásakor elfelejtette, a' honnon minden mélyebben süllyedő hajók birtokosai Oczakowban, mellynek kikötőjében 7 l. mély a' viz, terheknek egy részét kirakják, vagy pedig itt terhelik meg hajójikat egész terhhel. Hanem 1823 a' fekete tengerbe ömlő Ingul árka itt 18 1/2 láb. méllyé ásatván, hajókázhatóvá tétetett ugy, hogy 1826 Nikolajewből egy 110 ágyus lineahajó elevezhetett. A' chersoni vagy nikolajewi helytartóság (1206 n. mf. 523,000 lak.) száraz, dél felé lassanként felemelkedő pusztaság, kövér legelőkkel. A' part földje elegyes vasrészekkel és bőven terem sóplantát, a' honnan igen alkalmatos juhtartásra. Éghajlatja nyáron hév 's télen hideg. Sós földjén jó előmenetellel plántáltatik az eperfa, melly azt igen szereti; hanem a' lakosok nem igen gondolkoznak ezen kedvező környülállás használásáról 's a' selyemmivelésről. Az olajos plánták termésére is alkalmatos volna földje az elébb emlitett oknál fogva, 's hasznos kereskedést is lehetne az azokból készitendő olajjal üzni; hanem a' mezei gazdálkodás még gyermekkorban van. Midőn József császár és II. Katalin czárné Chersont 1787 meglátogatták, itt szövetkeztek öszve a' porta ellen folytatandó háborura. Cherson szomszédságában fekünsznek Potemkin és Howard tetemei. Ehhez a' helytartósághoz tartoznak Odessa, Oczakow és Olbiának a' Bug torkolatjánál lévő omladékai is. *L—ú.*

Chersonesus görögül: félsziget; p. o. 1) a' cimmeriai Chersonesus (*Ch. cimmerica.*), most Jütland 'sat; (Vö. Cimberek); 2) a' tauriai Ch. (*Ch. taurica*, *magná*-nak is neveztetett), a' fekete tenger és Moeotis tava képzette félsziget, a' Krim; 3) a' thraciai Ch. (*Ch. thracica* vagy csupán *Chersonesus*) a' nagy félsziget Thráciában, a' Dardanellák mai félszigete.

Cherub, az első hierarchia második karjának angyala a' szent irásban. Cherubim haebr. többese a' Cherub szónak, Magokban véve Cherubim, valamint Seraphim bibliai kifejezések. Amaz ezt teszi: mint if-

jak; Seraphim: mint tüzlángok. Az egyház helyt rendele számokra a' mennyei seregek rangsorában. Képirók és szobrászok szárnyas gyermekfejek által ábrázolják a' Cherubokat.

CHERUBINI (Luigi), szül. Florenczben 1760, ritka tehetségü 's mindenektől, kik a' valódi fenlengő muzsikát a' közönséges czinczogástól megkülönböztetni tudják, nagyra becsült szerző, Sarti tanitványa; már 18. esztendejében irt Livornóban egy énekes játékot („*Adriano in Syria*"); de a' melly az ottani mivértőknek igen mesterséges volt. Jobban megértették Mantuában, hol (1784) második operája „*Alessandro nell' Indie*" — 's még inkább Turinban, hol (1788) „*Ifigenia in Aulide*" osztatlan tetszést nyertek. Parisba hivatván „*Demophoon*," „*Lodoiska*" „*Medea*" 'sat. operáji által több több figyelmet gerjesztett, de győzedelmi innepét a' hires „*Les deux journées*" (parisi vizhordó) határozá-el. Ennek muzsikája igazi mestermiv, mellyben teljesség, harmonia, erő és fenség, a' legillőbb characterekkel párosulnak. Ch. érdemét igen neveli példás szemérmessége, 's ebben hasonlit a' nagy 's talán utólérhetetlen Mozarthoz, kinek szellemét neminemü vallásos buzgósággal tiszteli. Mint a' parisi conservatorium 5 felvigyázójinak egyike a' gondja alá bizott nevendékeknél szinte ugy ügyel a' komolyra, szoros rendtartásra, nagyra, mint az izlés bizonyos kiképzésére. 1805 Bécsbe hivatott, hogy az udvari játékszin számára egy operát irjon; itt irta „*Faniskát*" mellyet 1806 hangos tetszéssel adtak. Lehet is abban találni mélységet, erőt, tüzet, megrázó meglepéseket, de a' mellyeket, mint legtöbb munkájinál, csak ismételt hallás után lehet érteni. Talán harmoniai segédeszközeit gyakran bokrosan alkalmaztatta. — Parisba visszatérte után szerzett számos munkáji közt kijelelést érdemel egy háromhangu miséje, és a' Tuillerie játékszin számára irt „*Pygmalion.*" „*Blanche de Provence, ou la cour des fées*" szerzeménye 1821 jelent meg 3 felvonásban mellyben Berton, Boieldieu, Kreutzer és Paer is részt vettek. J.

CHERUSKOK, legnevezetesebb német nép az Istaevok közt, melly a' Harz hegyének két oldalán a' thüringi erdő dél-nyug. része, hol a' Cattok voltak szomszédjai, 's a' Saale közt lakott. Tartományok déli részén ment Drusus keresztül, midőn a' Saaletől a' Rhenus felé visszavonult 's éjszaki oldalán keresztül nyomult be Padernbornból, a' Weseren által menvén, az Elbehez. Itt, ugy látszik, az Aller formálta a' Cheruskok éjszaki és keleti határait. Ezenkivül a' Weser nyug. partjánál is birtak némelly tájékokat. A' Cheruskok szövetsége a' Weser, Rhenus és Lippe közt fekvő földet egészen magában foglalta, mellyet a' Kattuarok, Ansibarok, Dulgumniak, Marsok, Chamavok 's mások laktak. A' Romaiak először K. e. 10 eszt. esmerkedtek meg a' Cheruskokkal, midőn Drusus a' Weserig előnyomult, de nem lévén seregének élelme, visszahuzta magát. A' következő eszt. a' Harz bal oldalán a' Cheruskok közt a' Wesertől az Elbeig benyomult. Ekkor még kevessé mutatták magokat retteneteseknek, sőt 7 eszt. K. e. barátságos összeköttetésbe is léptek a' Romaiakkal és katonai szolgálatba állottak azoknál. De midőn Varus adót akart reájok vetni 's romai törvények alá arta őket hajtani, közönségesen felzendültek a' Romaiak ellen. Varus tőlök a' teutoburgi erdőbe csalogattatván, K. u. 9 eszt. három napig tartó véres ütközet után egész seregével együtt levágatott. (L. HERMANN és GERMANIA.) Ezután több izben megtámadták a' Romaiak a' Cheruskokat. GERMANICUS (l. e.), ki a' Marsokat és Cattokat megverte, ellenek ment a' Cheruskoknak, kiknek vezérei, Segest és Hermann, egymással háboruban voltak. Segest t. i. Hermanntól ostromoltatván, Germanicushoz folyamodott segitségért, a' ki meg is szabaditotta Segestet, de több sikeretlen táborozásai után visszavonult. A' Cheruskok ezen utolsó táborozásból nyert hasznaik által igen hatalmasak lettek; még nagyobb hatalomra jutottak a' Longobardokkal és Semnonokkal lett összeköttе-

tések által, melly utolsók a' Markomannokkal kötött szövetségtől elállottak; midőn pedig Hermann Marbod Markomannjain győzedelmeskedett, a' Cheruskok legelső német néppé lettek, mig Hermann meggyilkoltatása után (21 K. u.) ismét belső nyughatatlanságok nem ütöttek ki köztök. Az uralkodás Italicusnak, Hermann familiaja utolsó csemetéjének, adatott által; de ez csak hamar megfosztatott attól. A' Longobardoktól ismét visszaállittatott méltóságába, a' honnan ezek és a' Cheruskok közt, kik szövetségeseiktől elhagyatván, a' Saale 's Harz déli oldala közé szorultak, sokáig tartó és véres háboru dühösködött, mig a' Cheruskok a' 3 száz. minden elébbi szövetségeseikkel együtt a' nagy frank szövetségben, mint független nép, el nem enyésztek. *L.—ú.*

Chester, Anglia Cheshire nevü grófságának fővárosa, püspöki lakhely, 17,000 lak. A' köz vélekedés szerént a' Romaiaktól épittetett 's kőfalakkal vétetett körül. Ez a' hajdani erősités módjának egyetlen maradványa Angliában. Az épitésmód egyetlen a' maga nemében; mert a' házak második emelete bejebb van az elsőnél épitve annyira, hogy tér hely áll előtte, a' harmadik emelet pedig ismét előre nyulván, be fedett tornáczot formál, melly egész utszákon keresztül huzódik. Itt 's amott, kiváltképen az utszák szegletein, lépcsőkön lehet lemenni. Ezen tornáczok a' megettek lévő szobákkal a' kereskedőktől boltoknak használtatnak. A' házak emeleteinek ritkán van egyenlő magasságok 's a' tornáczok gyakran igen alacsonyak. Hajdan hires kikötője a' Dee vizének eliszaposodása által elpusztult. Az ujabb időkben itt egy csatorna (*The new channel*) ásatott, mellyen vizduzzadás idején 350 tonnás hajók is elevezhetnek a' révparthoz. Kereskedése leginkább az irlandi és partmelléki kereskedésre szorittatik. Az irlandi vászonnak Chester a' piacza. Nevezetes kivitetni szokott portékája Chesternek a' hires chesteri sajt. Hajóépitésből szép hasznot veszen be. *L—ú.*

Chesterfield (Philipp Dormer Stanhope, earl of), angol országos ember, szónok és folyóbeszédü iró, régi hires házból 1694 szül. Londonban. Cambridgeben alaposan végezvén tanulását, 1714 utazásnak a' szárazon Hollandba indult, hol a' lelkes ifju, minden fényesebb társaságban szivesen látva, annyira a' játék szenvedelmébe merült, hogy attól idősebb korában sem tudta magát egészen türtőztetni. 1715-ben Paris csinosabb köreiben elevenkedett, 's az a' könnyü, szabad magaviselet, mellyhez itt szokott, életében mindég sajátja maradt. I. György thronraléptekor rokonja, Stanhope generalis, a' walesi herczeghez szerzette be kamarásnak, St. Germain mezővárosa pedig képviselőjévé választotta a' parlamentbe, ámbár még törvényes idejü nem volt. Ezen pálya, mellyre igy viteték, eszét és mivoltát legjobban kifejtheté. Mindjárt az első hónap végével olly beszédet tartott, melly a' hallgatókat mind a' gondolatok velőssége, mind stylus tisztáltsága és az elmondás könnyüsége 's kelleme által bámitotta. Beszédjeinek illy kerekitett tökéletességével jeleskedett gyakran a' felső házban is, hová atyja halálával lépett. Nagy felmenetelt igért most magának mint ellenkező, midőn herczege királlyá lett II. György névvel, de, félvén tőle annak tanácsosai. 1728 követül küldetett Hollandba. Itt a' hannoveri választó fejedelemséget szerencséje leve az azt fenyegetett háborui veszélyektől megmenteni. Jutalmul a' (nevetséges eredetü 's nevü) térdkötő rend nyerésével II. György fő udvari mesterévé neveztetett. Neki azonban ezen üres czim keves volt, 's mind reményében megcsökkenése, mind a' játék és tudós foglalatosságban meggyengült erszénye 's egészsége miatt mindenről lemondott. Londonba tértekor 1732 az ellenkezőkhöz állt 's elvevék czimeit. Királya kegyelme illy elvesztését pótolta magának Pope, lord Bolingbroke, Swift, Arbuthnot 's Algarotti, Voltaire, Montesquieu 's más külföldi, ekkor Londonban mulató tudósok társaságával. 1741-ben le kellvén szállani Walpolenak az első ministerségről, a' király Chesterfieldet a' maga személyével kezdé nézni; 's emlitett versenytársa bosszuságára 1745-ben me-

gint a' szövetséges statusokhoz ment követnek, nem sokára pedig Irlandba vicekirályul. Ügyesen csendesitvén itt le a' praetendens által megindított zendülést, Irlandia áldásával tért Londonba 1746, hol ország titoknokjává tétetett. De hazafiui czélzásait a' ministeriumtól megint öszvezavarva látja 's a' köz jóért forró büszke ember most végkép elhagyja politicai pályáját önkényt. Barátjai és a' Musák levének akkor csak világául; főképen egyetlen fijának, kinek házasságon kivül talála atyja lenni, nevelésére forditotta ezentul minden gondját. Levelekben irá e' kedveltjéhez, minekutána Stanhope névvel törvényesitette, oktatásait, mellyekkel bölcsőjétől fogva világba lépéséig vezeti. Ezen levelei egész Európát figyelemre gerjesztek. Nem csak oskolai, poros nevelő feszeskedvén azokban, hanem világot esmerő országos ember tapasztalásból festi Europa politicai állapotját, a' főrend dolgait, módjait, minemüségeit. Igy az ő karabeli atya és anya kapott rajtok és kap gyermekeiért, kiket azon körökben akar látni, 's olvassa az alrendü ezek megesmerése végett. És az a' természetes ékesség, az a' mély gondolatról könnyelkedésre enyelgve térés, a' mi önalkotta stylusát füszerezi, mint von, mint ingerel mindent! Főokfeje ez: ember, ki a' nagy világ köreiben él, szelid és sima magaviseletü legyen, de e' mellett nemes egyenességü maradjon az illendőségig. Ez e' levelek szép oldala. Azonban csusztata világi külső magaviseletről szóló tanitásai közé ollyakat is, miken az erkölcsiség kényesb érzete fenakad. Chesterfield atya létére nem átalja meg is nevezni fijának azon asszonykákat, kiknek meghóditását ő könnyü dolognak nézi. Ezen ellenvetést azzal kivánnák némellyek lágyitani, hogy Chesterfieldet ollyan sikamlásokra csak kedveltjén volt nagy töprenkedése billentette, mivel tunya 's magával jót tehetetlen fiját csintalan kötekedésü asszonyokba kapás által talán életre valóbbá tehetné. Azonban ennyi gondja mellett is nem láthatá az ifjut vigasztalásául ollyannak, a' millyenné alkotni forrott. 'S e' csalódásához élete vége felé még megsiketülése is járult! Behomályosodott szinzettel folytak tehát e' derék embernek utolsó napjai, a' mint az élet lenni szokott, mellyből 1772 mult ki. Levelei kijöttek Londonban 1776-ban 4 kötetben „*published by Mrs Eugenia Stanhope*". 's azokhoz 1787-ben Londonban még egy „*Supplement to the letters written by — Stanhope*". Samuel Johnson, kivel Chesterfield hasonlóképen társalkodott, azt mondá róla: hogy a' lordok közt szépeszü volt, a' szépeszüek közt lord. Leveleiről pedig: hogy azok kaczér asszony moralját 's tánczmester módosságát tanitják. De tudni kell, hogy Johnson olly nehéz fordulatu volt társaságban, mint az elefánt 's igy szép kaczérnak egynek sem kellvén, mindenikét a' legalább való gyanánt nézte. Más erkölcsi, criticai, politicai munkájit, tartott beszédjeit l. „*Miscellaneous works of Ph. Dormer Stanhope earl of Chesterfield*". (London 1777. 2 vol.). Életéről l. „*Histoire et memoires de l' académie royale des inscriptions et belles lettres*" 40-dik kötet. és „*Curious particulars and genuine anecdotes respecting the late L. Chesterfield and David Hume*". (London 1788.) *Dübrentei Gábor.*

Cheval (á), valamelly tárgynak mind két oldalán, mintegy rajta lovagolva. Igy van katonai értelemben egy test valamelly folyón *à Cheval* akkor, ha egyik szárnya jobb, másika bal partján áll.

Chevalier (Jean Baptiste le), abbé, első főkönyvtárnok a' *Sainte Génévieve* bibliothecánál, szül. 1752 Trelyben Coutances mellett a' Manche departementban, nagy tudományos utazásokat tett, névszerént Asiában 's mh. 1807 Parisban. Tőle való: „A' trojai sik leirása" 's annak mintegy folytatása „*Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin*", mellyek abroszokkal számos kiadások- 's forditásokban jelentek meg. Mély vizsgálatokba nem ereszkedik le Ch., az igazat 's történeti hüséget alája rendeli az aestheticai hatásnak, 's az a' czélja, hogy a' régi Görögországban lelje fel az ujat 's az által Homerus historiai és geographiai valóságát megalapitsa.

Chezy, l. Antal Leonard, a' sanscrit nyelv és literarura professora a' parisi collège royalban, melly tanitószeket neki 's érette alkotta XVIII. Lajos, egyszersmind a' királyi (nemzeti) könyvtár conservatorainak egyike, 1773 született Parisban. Persa nyelvből fordità e' költeményt „Meinun és Leila," a' sanscritből ezen episodiont „Yajnadatta halála." (1814). 2. Hitvese, szül. Klencke, Helmina név alatt esmeretes német költöné, 1783-ban szül. Berlinben; anyja, maga is költöné, a' hires Karschin (l. e.) leánya volt. Helminát gondosan nevelék 's 16. eszt. korában merő gondosságból valami Hastfer urhoz adák férjhez, kinek pénzén kivül kevés jó tulajdoni lehettek, mivel egy év mulva már felbomlott a' házasság. Mme Genlis, ki ekkor több kivándorlottakkal együtt Berlinben lakott, magához vevé ez ifju költönét, igérvén, hogy róla gondoskodni fog. Igy jutott Helmina Parisba 1802, holott ismét a' büszke 's metsző aszony gondoskodása nem volt olly szelid 's olly anyai, mint várhatá. Schlegel Frid. házánál esmerkedett meg Chezy urral, kivel 1803 egybekelt 's őt utobb két fiuval ajándékozá meg. Azonban 1810 elválván férjétől önkényt s' békevel, Németországba visszatért, követvén őt gyermekei; 's minekutána Coloniát, Berlint, Dresdát huzomosabban lakta, most Bécsben 's vidékén él. Chezy asszonyság már Parisban tetemes részt vett a' honjával való tudós közösülésekben s' jelesen a' Cottatól kiadott „*Französische Miscellen*" czimü folyó irásnak ő vala kezdője 's alapitója. Az 1813-ki szabadságviadal lelkesedésre gyujtá kebelét 's német vitézei között, jelesen a' sebhedtek körül nagy gonddal járt, nagyobbal talán, mint ezt a' világ a' gyengéd asszonyiságnak megengedi. Mint költönét élő vágytársnéji között talán egy sem előzi meg a' dalban, 's hogy lelke magasabb szárnyalatokra is képes "*Die drei weissen Rosen*" czimü hőskölteménye mutatja. Novellájit jobbára elmés találmány s' csinos kivitel ajánlják. Legtetemesb darabja e nemben „*Emma*" „válogatott irásai" között (Heidelberg 1817. 2 k.) Weber „Euryanthe"-jához is a' textet ő adá. —*l*—

Chiabrera (Gabbriello), olasz Pindarus és Anacreon, a' mint földijei hiják, Savonában szül. 1552. Atyját még világra lette előtt elvesztvén, 9 esztendős kora olta nagybátyja, atyjának testvére, vezette tanulásaiban a' romai sapienzaban. A' gyermek gyenge alkotásu volt, de benne a' lélek csupa villám 's a' versenytánulás eszével együtt testét is edzette. 20 esztendejében a' szép tudományokat és philosophiát elvégzé. Leginkább nyitotta kebelét Paolo Manuzio és Speron Speroni, kik tanulótársai voltak, társalkodása, főképen pedig Muretus leczkéji. Bátyja halálával Cornaro cardinal szolgálatjába lépett, de néhány esztendő mulva megsérti egy romai nemes, ő bosszut áll rajta 's Romából takarodnia kell. Azolta születése városában minden hivatal nélkül, középszerü jövedelmeiből élt egész 85 esztendős koráig. Költői lelke későn villana fel, és még is ifjui hév merészségeivel. Házasságra is csaknem 50-ik esztendejében adta magát. A' poësisnek majd minden nemében vannak irásai, de ő neki is csak egy két osztály ada inkább dicsőséget, mint más költőknek. Hősi versezete van öt: „*L' Italia liberata*", „*L' Amadeide*", „*La Firenze*", „*Il Forestо*", „*Il Ruggiero*", azonban ezeket ma senki sem olvassa. A' tüzes elmék, mondja azokról szóltában Tiraboschi, kevesebbé szerencsések a' rendes elrakást kivánó nemekben. Igy van a' dolog „*Erminia*" czimü szomoru, igy, „*Amore sbandito*", „*Il ballo delle Grazie*", „*Orizia*", *Il pianto di Orfeo*", „*La pietà di Cosmo*", „*Polifemo geloso*" és „*Il rapimento di Cefalo*" nevü énekes játékaival. Pásztori dramáji: „*Alcippo*", „*Gelopea*" és „*Meganira*" sem emelkedtek hirre. Költői levelei, mellyekben Horatius vala mustrája, már velősebbek ezeknél is megint melegebb szellemüek lantos versei. Dithyrambus és dal, hymnus és madrigal remekelve folyt ki hevéből. Majd játsziság, majd fenlebegés tehát hatalmának köre. Az a' forró indulatja, melly ezeket előteremti, Pindarusson és Anacreonon akada fen legesleginkább, az elsőbbhöz már ifju korá-

ban vonszódott. 'S mikor a' megérett férjfi még gyuló érzéssel annak szárnyala fel világába, érzeni kezdette, hogy neki az olasz nyelv addig megállitott szabásain, verselése nemei korlátozásain keresztül kell rontania. Ezért nem boldogult az öszvecsiptető sonettóval, ezért alakita magának uj schemát: „Vagy ugy leljek uj világot", szokta mondani „mint földim, Colombo, „vagy hullámok között legyen halálom." Miért hagyá el Petrarca utját, előadja rövid önéletirásban, mellyben magáról mindég a' harmadik személyben szóll: Látta, ugymond, az olasz költők félénkségét, melly miatt véteni nem mernek, 's azért ő ujitásokra vágott. Követte a' rimelésben Dantét, ki e' helyett; *Fetonte*, *Orizzonte* igy is mert rimelni, *Feton*, *Orizzon*. Ira canzonét stropheval és epodussal, mint a' Görög, hazaisitott görög szépségeket, eggyé huzván két szót, a' mi az olasz költőknél eddig ritkán történt, mint; „*Oricrinita Fenice*" és „*riccaddobata aurora.*" Vigyázó ésszel kelle ezt neki tenni, mert olasz földijei javalják merészségeit, azok is pedig nagyon féltik nyelvek szellemé elfacsarását. Salvini azt itéli Theocritus forditása előbeszédjében: Pindarus magas mivoltát és Anacreon enyelgéseit csak Chiabrera fogta fel jól, 's azok fogását rejtett mivészséggel okosan tudta az olasz nyelvbe ugy beléjátszani, hogy nem marada rab, hanem önnönéből teremte ki szépet. Chiabrera neve tehát mint olasz Pindarusé és Anacreoné járta be az olasz hátarokat, főurak, herczegek hitták egymás után magokhoz. A' költő ment, de feltételből mindeniknél csak keves ideig mulatott. Esmerte a' nagy urak kénye változásait. Elfogadta I. Ferdinand és II. Cosmo toscanai, Károly Immanuel savoyai, Vincenzo Gonzaga mantuai herczegek és VIII. Orbán ajándékait, magánál azonban egyik sem tartóztathatta. Lantos verseinek több kiadásai között a' romai 1718 legtisztáltabb. De a' velenczei 1757 bővebb. Nagyon dicséri leveleit is Tiraboschi.

Döbrentei Gábor.

CHIARAMONTI, nemzetségi neve VII. Pius pápának, melly 'a mivészség barátjainál mindég tiszteletben fog állani azon buzgoságért, mellyel ő az őskor remekeit gyüjtögette. E' nevet viselik most a' Vaticannak több felséges gyüteményi, nevezetesebbek: a' régi romai 's görög statuák 's basreliefek 60 gyüjteménye; Canova ügyelése alatt a' museum Pio-Clementinummal határos szálában állitattak fel. Továbbá a' romai 's görög felirásoknak számos 's egész Európában mindeddig páratlan gyüjteménye. Ezeket Marini Gaetan a' pápa parancsolatjából a' Vaticannak egy hosszu folyosóján a' falba szerkezteté be. Végre Chiaramontiról nevezteték a' pompás könyvtár, mellyel Zelada cardinalis halála után XII Leo a' Vaticant bővitette.

S. M.

CHIARI (Pietro), termékeny olasz vigszeszü költő 's romániró, Bresciában szül. a' 18. század elején. Tanulása végeztével Jesuitává lett, de hamar világi papnak álla ki 's ugy élt függetlenül, egyedül tudományos világának. Ezen titulussal: A' modenai herczeg udvari költője, Velenczébe telepedett, hol 10—12 esztendő alatt 60 vigjátéknál többel halmozta be az ottani játékszint. Goldoninak versenytársa volt, de a' közönség a' pálmát amannak adá. Versekbe szedett darabjai 10 kötetre, a' prosában irottak négyre vastagodtak. Volna találmányosság játékaiban, látszanék bennek mivészi elrendelés, de erő, de elevenség és comicai ébredezés nem kapta ki azokat fáradtan mászdogaló piperéjikből. A' szegény udvari költő tragoediával is néggyel iparkodott siránkozókat kapni — és senki sem sira munkájin! Számos románjai, mint: „*La giuocatrice di lotto*"; „*La ballerina onorata*"; „*La cantatrice per disgrazia*", szobaleányi világban forogtak, mert annak tárgyain nem emelkedének felül. Chiari nem esmeré a' szív mélyeit. Igy tőle ezek is: „*Lettere scelte*"; „*Lettere scritte da donna di senno e di spirito per amaestramento del suo amante*" és „*Lettere filosofiche*", csak önmagát mulattathaták, mikor azokat irta. Hajló korában Bresciába tért 's ott 1787 vagy 88-ban mene által e' neki dicsőtelen világból egy számára jobb világba.

D. G.

CHIAROSCURO, l. SZÜRKE MIV és VILÁGHOMÁLY.

CHIFFRE. 1) neme a' titkos irásnak, mellyel főképen a' diplomatiai agensek udvaraikkal levelezni szoktak. Az illyes irásmód elejénte sokféle, kulcsa mesterkélt, formája bonyolódott volt, de czéljának épen nem felelt meg, minthogy abban állván az egész titok, hogy a' szokott betük helyett más, de maradandó 's meghatározott értékü betük, jelek, vagy czifrák (chiffres: számjelek, innen a' nevezet) vétettek: a' lefejtés nem volt nehéz. (l. CHIFFREFEJTÉS.) E' helyett most a' sokkal egyszerübb 's még is biztosabb CHIFFRE QUARRÉ (l. e.) vagy chiffre indéchiffrable van szokásban. 2) Igy nevezik azon egymásba font, többnyire páros betüket, mellyekkel a' könyvárosok, könyvnyomtatók, levelirók, kereskedők, pecsétmetszők 's egyebek névjel gyanánt élni szoktak, 's mellyekhez rendszerént a' kereszt 's vezeték név 2—3 kezdő betüji vétetnek.

CHIFFREFEJTÉS, a' titkos irás, jelesen a' chiffreirás (l. CHIFFRE) értelmének magából az ugy irt darabból kifejtése. Nem minden titkos irást 's nem minden chiffret lehet igy lefejteni. Ez csak akkor sikerül, midőn az irás egyes, önkény szerént választott, de maradandó értékü betüjelekkel történik 's különben a' szokott irásmódtól el nem tér. Illyenkor 1) legelébb is a' magánhangzókat kell keresni; a' mi igy esik meg. Kiir a' fejtő minden két betüből álló szót 's ki minden ugy elválasztottat, hogy a' szó két első betüje maradt csak a' sornak végén, vagy a' két utolsó ment csak által az uj sorba; egyike mind ezeknek kétségkivül magánhangzó. Ide lehet venni, ha gyanitható, hogy magyarul van a' darab, általjában mindenik szó első két betüjét, minthogy nálunk az idegenből vetteket kivéve, keves szó kezdődik két mássalhangzón. E' gyüjteményből azután kikeresi a' legtöbbször előjövő nyolczat, vagy csak a' leggyakorabb ötöt (*a*, *e*, *i*, *o*, *u*,) 's meglátja, ha fordul e minden szóban legalább egy ezen jelek közül elő, különben a' magánhangzó még nincs mind kiszedve 's azt a' gyüjteményből pótolni kell. 2) Ha már megvannak a' magánhangzók, azt kell kitudni, mellyik mi közülök. Erre nézve felteheti a' fejtő, hogy a' melly kettő az irásban legtöbbször előfordul, azoknak egyike *a*, a' másika *e*, mellyekkel azután a' legrövidebb szókban 's a' szók végtagjain tapogatódva, legelébb is a' nyelvnek nyomára jő, 's ha p. o. ugy találná: hogy az a' magyar: ekkor az *a*', *ez*, *az*, *és*, *is*, *ki*, *hogy*, *de*, *melly*, 's több illyesekből, ugy szinte a' leggyakoribb *et*, *ot*, *tott*, *nak*, *nek*, *ok*, *ak*, *os*, *ság*, *ség*, 'sat. végtagokból könnyü lesz neki nem csak az ezekben előforduló többi magánhangzót, hanem a' velek lévő mássalhangzókból is nehányat legalább eltalálni. 3) Egynéhány eltalált, vagy csak hihetőleg eltalált betüvel is próbát lehet tenni az egyes rövidebb szavakon, mellyekben azok előfordulnak; midőn azután egy jel a' másik nyomára, egy lefejtett szó a' másik következetére vezethet. Egyébiránt szem előtt kell tartani a' nyelvnek, mellyet felvesszünk vagy sejtünk sajátságait, mellyek szerént abban ez vagy amaz a' betü előjőni szokott. Igy a' magyarban nem fog a' fejtő egy *e* betühöz a' szóban *a*-t, *u*-t keresni, sem viszont *o* vagy *a* betühöz *e*, *ö* nem járulhat; — b, g, z, l, m után, szó elején, nem jő mássalhangzó; két betüjü szóban nincs *cz*, nincs *zs*; — *gy*, *ty*, *ny* betük egymás után két szótagot nem kezdenek, sem a' többtagu szó végén kettőzve nem állanak, 'steff. Azonban látni való, mennyire nehezülhet az illyes lefejtés már csak az által is, ha a' szók nincsenek elközölve. Sikeretlen marad a' fejtő igyekezete ott, hol egész szókönyvek vétetnek alapul, mellyekben egyes szók, sőt apróbb mondások is egyes számjelekkel vannak kijegyezve 's talán még ezek is ugy intézve, hogy a' számok sora nem követi a' szók ábéczesorát 's az értékes számok közé üres vagy értéktelen számok is (*non-valeurs*) vegyittetnek. Különben is, miolta a' *chiffre quarré* inkább keletbe jött, a' chiffrefejtés ezen theoriája nem alkalmazható.

CHIFFRE QUARRÉ v. chiffre indéchiffrable a' most legszokattabb, mivel legkönnyebb 's még is legbiztosabb titkos irámód, melly-

nek ezen tulajdoni abban alapulnak, hogy itt valamelly önkényes, semmi belső okból ki nem található, puszta emlékezetben is megtartható 's akarhányszor könnyen változható kulcs után a' szokott betük helyett más és mindég más betük iratnak. E' czélra a' következő tábla használtatik, mellyben az ábécze ('s e' könyvben is a' lap szüke miatt a' latán ábécze) ugyan annyiszor iratik maga alá, a' hány betüje van, az első sort egyel kiebb kezdve:

	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z
a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a
b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b
c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c
d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d
e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e
f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f
g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g
h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h
i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i
k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k
l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l
m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m
n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n
o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o
p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p
q	r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q
r	s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r
s	t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s
t	u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t
u	v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u
v	x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v
x	y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x
y	z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y
z	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z

Tegyük például, hogy két levelező között ez a' megálapitott kulcs: Poson, 's emez ezt akarja amannak irni: egyezzetek; az most kora: ezt ő a' kulcs első betüjén (*p*) lefelé 's az irandó szó első betüjén (*e*) befelé menve, u betün fogja kezdeni, melyen t. i. a' két sor egymást keresztül metszi, 's igy haladva a' következő betükkel irni: uvrsnp sntyqofdgkzhgo. — Látni való ebből, mikép kell az irást ugyan azon kulccsal kifejteni, de egyszersmind az is, hogy ezen kulcs nélkül annak lefejtése csaknem lehetetlen. —*t*—

Chile, (hibásan Chili) vagy a' mint kimondatik, Csile, egy a' d. sz. 24° 20'-tól a' 43° 50'-ig kiterjedő keskeny parti tájék a' Cordillerák déli oldalán Délamerikában 's az uj világnak a' természettől legszebb adományokkal leggazdagabban megajándékoztatott tartománya. 10,612 nsz. mf-dön 900,000 lak. van, kik közt 80,000-en spanyol eredetüek 's 580,000-en Indios fideles. Ezeken kivül még 40,000 független Indios bravosok is laknak benne. A' lakosokkal megtelepitett föld 300 geogr. mf. hosszu, 10—90 széles és csak 5548 n. mf. kiterjedésü. Chilenek határai: kel. Tucuman, Cujo (melly kel. Chilenek is neveztetik 's a' talajdonképen vett Chilétől az Andesek láncza által választatik el), és Patagonia; délre Magellan tartománya; nyug. a' déli tenger; 's éjsz. Peru. Magasabban vagy alacsonyabban fekvésének hármas lépcsőjihez képest három természeti részre oszlik, u. m. hegyesre, melly részszerént magas hegyekkel boritott kősziklákkal 's mélységekkel teljes puszta, részszerént pedig termékeny völgyekkel diszlő tájék; középsőre, melly nagyobbrészént tér; és alacsonyan fekvőre vagy parti tartományra, mellyet 42 folyó öntözte 's az Andesektől lenyuló völgy hasit keresztül. 16 tüzokádó hegye és a' gyakori föld indulások, mellyek 1822 és 1824 igen nagy pusztitásokat tettek, sokat alkalmatlankodnak, hanem csak az Andes nyug. részében, mivel a' keletiben esmeretlen a' földindulás. Hegyekről 's tengerről fuvó szelei mérséklik a' hévséget, a' honnan Chile levegője épen olly egészséges, mint a' millyen szelid. Földje olly termékeny, hogy középső részében csak közönséges aratáskor is 1 gabona szem 60—70, 's a' tengernél 40—50 szemmel jutalmazza meg a' reá forditott fáradságot, a' honnan Chile Délamerika gabonásának nézetik. Legbujább a' plántai élet az Andesek völgyeiben, hol mintegy 200 neme van az orvosi erejü plántáknak. Legszámosabb benne a' kokospálma. Minden europai növevények is haszonnal plántáltatnak által Chilébe. Az állatok honi nemei közt leginkább haszonvehetők a' vicogna és guanaco. Az europai állatok felülmulják itt nagyságokra és jóságokra nézve a' mieinket. Tengeröblei 's folyóji felette gazdagok hallal. A' Chiloe-szigeteknél sok tőkehal fogatik, a' partokon czethalat is fognak. Vannak sok megehető héjas állatjai 's tengeri férgei is. Mérges állatok nem találtatnak benne, 's pagi nevü ragadozó állatja is csak a' szelid állatoknak árt, az emberekre nézve ellenben nem veszedelmes. A' bogarak világa különbféle. Legszebb és legnagyobb pillangók találtatnak benne. Selyembogártenyésztés csak rövid idő olta üzetik. Legfontosabb ásványokkal való gazdagsága. Csaknem mindenik hegyében van arany, melly a' folyók fövenyei közt is találtatik. Bőven van ezenkivül reze és ezüstje, vasa, egérköve, büdös köve, czinkje és kénesője, valamint sója, ásványos földjei, mesze, márványa, drága kövei is — Ősi lakosai közül a' szabadságot szerető Araucanok (l. e.) és Puelchik legveszedelmesebb szomszédjaik a' Spanyoloknak, kik az Indusok közt csak Valdivia várát 's kikötőjét birják. A' tartomány 2 részből áll: a' Spanyolok által meg hódittatott része most egészen a' köztársaság hatalma alatt van; ellenben az Indusok alatt lévő része még független; itt fekszik az éjszakra eső Bio-Bio 's a' délen folyó Gallacallay közt az Araucanok földje. Ez a' nép megtartotta szabadságát, a' vitéz Valdivia spanyol vezért 's Chile felfedezőjét és meghódítóját (1541) Tukapelnél megvervén, elfogvan és agyon vervén. Ezen nevezetes csatában egy Lautaro nevü 16 eszt. ifju

mentette meg hazáját a' Spanyol járomtól. Csak hamar ezután a' Valdivia után következett spanyol vezéren, a' tapasztalt Villagranon is, győzedelmeskedett Lautaro, hanem a' harmadik ütközetben elesett 20 eszt. korában. Hire 's neve még most is él a' nép dalaiban. — Chilének Spanyolok alatt lévő része 1810-ig főkapitányság volt; hanem Sept. 10 fegyvert fogott szabadságáért 's Jan. 1. 1818 magát függetlennek kiáltotta ki. Chilehez tartoznak: a' köztársaság által 1825 elfoglaltatott Chiloe-szigetek, egy 3000-nél több szigetekből álló csoport Chile partjain, többnyire kősziklákkal fedettek, összeséggel 172 n. mf. foglalnak el, melyeken 70,000-en laknak, kik baromtartás ól, fakereskedésből és halászatból élnek; továbbá Juan Fernandez termékeny kősziklás szigete, mellyen Selkirk Sándor skot fi 1703—8 tartózkodott (l. Robinson). 1821 olta ide szálittatnak a' chilei statusfoglyok és a' gonosztévők. Chilének fővárosa S. Jago, mellyben a' kormányszék van, 45,000 lak. 's egy universitassal. 15 mf-re fekvő Valparaiso nevü kikötőjéből (15,000 lak.) nevezetes kereskedést üz Limával, Acapulcóval, Buenos-Ayressel és Paraguayal. Kivitetnek Chiléből: gabona, bor, pálinka, zsir, faggyu, kordovan, vicuña, ló 'sat. A' chilei köztársaság szövetséges status és 3 statusból áll, u. m. Coquimboból, S. Jagoból és Conceptionból. A' congress S. Jagóban tartja üléseit. 1823 választatott vezérének, Freyrenek, hivatalát le kellett tennie 's helyette Pinto Fer. Ant. oberster neveztetett ki. Erre a' congress a' polgári alkotmányi törvényt Valparaisoban Aug. 6. 1828 elfogadta. E' szerént Chilének 2 kamarája van: u. m. a' senatoroké és követeké. A' végrehajtó hatalom a' főkormányozó kezében van. 1824 jövedelme 797,122, költsége 917,384 's adóssága Londonban 10 mil. for. tett. Hadi ereje 8400, polgári katonasága 20,860 főből 's tengeri ereje 12 hajóból állott. Keleti Chile vagy Cujo délen erdős és hegyes, éjszakon pedig tér posványos tartomány 's a' platai köztársaságnak provinciája. 10,000 n. mf. fekszik 's ide nem számlálván a' vad népeket, 50,000 lak. van. Fővárosa S. Juan-de-Frontera 19,000 lak. *L—ú.*

Chiliasmus, Chiliastak. Az a' vélekedés, hogy a' Messias egy ezer esztendeig tartó 's mindenféle örömökkel 's gyönyörökkel bővelkedő országot állitand fel a' földön, a' Zsidóknak a' Messias felől táplált reményeikből származott. Ezen remények, mellyeket a' propheták támasztottak 's neveltek 's a' babiloni fogságban és fogság után szenvedett nyomoruságok és a' nyomoruság által nevekedő nemzeti büszke érzések mind nagyobb nagyobb mértékben szükségesekké lettek, Jézus idejében, különösen a' Romaiak nyomása által naponként elevenebbekké 's testiebbekké levének. (L. Messias.) Jézus ugy lépett fel mint a' régen várt Messias 's vallását ugy hirdette ki, mint az ó-testamentomi propheták jövendőléseinek 's igéreteinek beteljesedését. Azon világos magyarázatja, hogy ő nem világi, hanem lelki országot az igazság és jóság terjesztése végett akar felállitani, 's az apostoloknak azon egyenlő értelmü tudománya, hogy tartós boldogságot csak egy jobb világban lehet reményleni, nem tartóztathatott vissza némelly első Keresztényeket azon bal vélekedéstől melly szerént azt hitték, hogy Jézusnak az apostolok által igért másodrendbeli eljövetele már a' földön nem sokára meg fog történni. 'S ehhezképest Jézusnak jövendő boldogságáról szóló minden igéreteit ezen hitek 's reménységek szerént csupa világi boldogságra magyarázták. A' Zsidókból lett Keresztényeknek efféle reményeikkel nem sokára összeelegyedtek a' Pogányokból ett Keresztényeknek azon képzeletei, mellyeket költőjiktől ifjuságokban egy arany idő felől beszittak. Ezen reményeiket pedig 's egy bizonyos arany idő várását még inkább nevelte az a' szorongattatás, mellyben a pogány fejedelmek alatt voltak. Nemcsak az eretnek Cerinthus, hanem még az igazhitüeknek tartatott tanitók is, p. o. Hieropolisi Papias, Irenaeus, Justin, a' martyr, 'sat. gyönyörködve és sokszor elő hozzák azzal a' különbséggel, hogy a' sz. atyák lelkiképen magyarázzák az ezer-esztendei ország dicsőségét. Az ők vélekedése szerént az

abban állott, hogy ennek kezdete előtt a' nyomorúság legfőbb grádicsa ház, de azután a' romai birodalom elpusztúl 's annak omladványaiból a dolgoknak uj rendje fog származni, mellyben mind az akkor élő hivek kimondhatatlanul boldogok lesznek, mind pedig a' megholt hivek is ezer boldogságban részesülés végett feltámadnak; minden gabonakalász tiz ezer szemet, minden gabonaszem tiz font lisztet ad, minden szőlőtő sok millio akó bort terem, paradicsomi ártatlanság a' legnagyobb testi 's lelki gyönyörökkel egyesül, az Istenfélők a' hitetleneken tökéletesen győzedelmeskednek 's lakások az uj Jerusalemben lesz, melly csuda dicsőséggel 's pompával ékeskedve fog az égből leszállani, hogy nekik szállást adjon. Hogy ezen ország ezer esztendeig tartand, annak hivésére a' teremtésnek Moses által irt történetéből vettek okot. Minthogy a' teremtésnek ott leirt történetét ugy nézték, mint a' világ viszontagságainak 's változásainak példázatját, 's minthogy a' 90-ik zsoltárból azt következtették, hogy az Isten előtt ezer esztendő annyi, mint egy nap, a' teremtés hat első napját ugy vették mint a' földi munka fáradság és nyomorúság hat ezer esztendejét 's a' hetedik napot, a' nyugalom napját, a' Krisztus ezer-esztendei országául magyarázták. A' Gnosticusok, kik minden testiséget megvetettek, ellenségei voltak a' chiliasmusnak, mennél buzgóbban védelmezték azt a' Montanisták p. o. Tertulian, annál gyanusabbá tették az igazhitüek előtt. Az alexandriai bölcselkedő oskola, különösen Origenes, már a' harmadik században ollyan okokból keltki ellene, mellyek a' keresztény tanitóknak legnagyobb részét meggyőzték. Ezek között Lactantius volt az utolsó valamennyire nevezetes, ki még chiliasmusról szólott. Ezen álmok a' keresztény vallásnak a' romai birodalomban uralkodóvá létele által a' köz népnél is elvesztettek kicsinyenként minden hitelt, minthogy azon győzedelemnek, szabadságnak és bátorságnak, mellyet az ezer-esztendei ország igért, a' Keresztények már valósággal birtokában voltak. Az ötödik századtól fogva az anyaszentegyház a' chiliasmust egyéb zsidó mesékhez számlálta 's kárhoztatta. Az a' környülmény, hogy némellyek az itélet napját Krisztus születése után ezeredik esztendőben várták, csak keves ideig adott neki egy kis fontosságot 's a' keresztes háborukban támadott efféle reményeket is, minthogy a' dolog kimenetele által nem valósittattak meg, hamar elenyésztek. A' reformatio idejében a' chiliasmus annyiban uj életet nyert, minthogy az azt ábrázoló képek a' pápa hatalmának akkor várt elpusztulására igen reá illettek. Mindazáltal csak némelly eszelősebb felekezeteknél talált hitelt, millyenek az Anabaptisták és egyes theosophicus ábrándozók a' 16 században nagy számmal voltak. A' Franczia-országban 's Angliában folytatott vallásbeli háboruk alkalmával az üldöztettek a' Chiliasták álmodozásaiban kerestek enyhülést és vigasztalást, 's ezekre vetemedtek a' Pápisták között is a' Mysticusok és Quietisták is, 's a' Lutheranusok között a' 30 eszt. háboruban és hábaru után találkoztak a' chiliasmusnak legbuzgóbb 's tudósabb barátjai. Legtovább mentek ezeknél e' részben a' Weigelianusok és Petersen követői; de a' 18 század közepéig még sok egyéb különben józan theologusok között is fentartotta a' chiliasmus álmait az a' környülmény, hogy nagyon kedves foglalatosság volt a' propheták 's különösen az Apocalypsis jövendőléseit feszegetni 's mindenféleképp magyarázni. Minthogy a' chiliasmusnak bölcselkedési okokkal támogatása, mellyet két angol tudós, Burnett Tamás és Whiston, próbált, az igazhitüeknél nem talált kedvességet, némelly apocalypticusok, kik között Bengel egy saját oskolát formált, abban fáradoztak, hogy legalább az időt, mellyben Krisztus ezer-esztendei országa kezdődnék, mesterséges számlálások által meghatározhatnák. Bengel ezen országnak két ezer esztendeig tartást tulajdonitott 's kezdetét Krisztus születése után 1836-ra tette. Mig ennek tanitványai képzelődéseket a' Kisztus ezen országának testi gyönyörökkel teljes leirásán legeltették, Lavater és Jung- Stiling még gazdagabb képzeményekkel, de kevesebb tudománnyal és vigyázás-

sal terjesztettek követőjik között egész a' 19-ik századig hasonló álmadozásokat. A' képzelődésnek csudaszerető csufos játékai között a' chiliasmusnál keves van haszontalanabb 's egyszersmind veszedelmesebb; mert az a' fenálló rend ellen lázaszt, az együtt élő emberek iránt gyülölséget gerjeszt 's egyfelől senkivel és semmivel nem gondolást, másfelől lelki kevélységet plántál a' szivekbe. Ugyan azért nem lehet fájdalom nélkül látni, hogy az obscurantismus és szenteskedés társaságában imitt amott mai napon is chiliasmusi álmodozások mutatják magokat.

K. J.

Chimaera, mesés szörnyeteg oroszlányfővel kecsketesttel, sárkányfarkkal és tüzokadó torokkal, melly Lycia virányait pusztitá 's Bellerophontes (l. e.) által győzeték meg. Alakját mint legkülönbnemü részek természetlen öszvetételét irják le a' költők. Innen chimaera: nemlény, a' phantasiának természetlen szüleménye. Némellyek szerént Chimaera tüzokadó hegy volt Lyciában, mellynek tetején oroszlányok tanyáztak, közepe körül kecskék legeltek 's tövében mérges kigyók tartózkodtak. Mondják, Bellerophon volt vala első, ki ezen hegyet lakhatóvá tette.

Chimani (Leopold), esmeretes gyermekiró, Langen-Enzersdorfban szül. Bécs mellett Februar 20. 1774. Atyja igen tisztelt és érdemes oskolamester volt a' faluban, ki saját számos gyermekeit szeliden oktatá 's jámborul nevelé. Leopold is otthon nem nagy tehetséggel ugyan, mint maga vallja, de nagy szorgalommal 's dicsösztönnel tanula grammaticát, számvetést, keves éneket és musikát 's igen szerencsésnek érzé magát, midőn 1784 a' bécsi főtemplom karnevendékei közé felvétetett 's ott a' gymnasiumot végezhette. De sanyarnan keresé kenyerét, 's a' nagy munka, bu, gond, kora szenvedések már itt lággyá, hajlóvá tevék characterét 's korán azon magamegadásra 's isten- és vallásban enyhkeresésre szoktaták, melly pályáján 's minden munkájiban mint főczél 's vezérszellem kitünik. Tanulni kezdé a' philosophiát Bécsben, de, hogy beteges atyját hivatalában felválthassa, lemonda fényesb kinézeteiről 's magát egészen paedagogiára szánó. Elkészülve erre Korneuburgban Gaheis alatt két évet atyja oskolájában tanitott. ezután ötig báró Sala gyermekeit nevelé. Gaheis elléptével a' korneuburgi fő- és industrialis oskola igazgatója 's első tanitószékét nyeré el (1798) 's azt mind a' kisdedek, mind a' leendő oskolamesterekre nézve, — mert az intézet praeparandiával van egybekötve, — szép sikerrel foglalá 1807 nyaráig, midőn a' bécsi normalis oskolai könyvek eladó hivatalánál az ellenőri számadó factorságot annál nagyobb készséggel vevé ált, minthogy egészsége a' szüntelen szólás és fáradás alatt elbágyadt. 1819 olta ezen hivatalnak administratora. Itt és már elébb készité számos oktató 's olvasó munkájit kisdedek számára, melly utba még Gaheis vezette. Minden darabjai száma többre megy hetvennél. Elbeszélései legtöbbre becsültetnek. Ujabb 's tetemesb gyüjteménye: „*Religion und Tugend, Leitsterne zur innern Zufriedenheit in dem menschlichen Leben und zum Heile. Eine Sammlung neuer Erzählungen lehrreichen, religiösen und moralischen Inhalts, zunächst für die Jugend, aber auch für Erwachsene, die nach Glückseligkeit streben.*“ (12 kötetke a' szerző képével, életével 's munkáji teljes jegyzékével. Bécs. 1828.) Ch. könyvei sok kedvelőre találtak Németországban, kivált Austriában 's igy hazánk fővárosaiban is; de ez a' nevelőt egyedül nem vezeti. A' szerző előadása szép, czélja szent, moralja tiszta, 's könyvei még is a' kisded lelkének ártalmára lehetnek. Főhibájok az ő elbeszéléseinek az, hogy egyszersmind korosnak és kisdednek vannak irva, a' mi itt annál fonákabb, minthogy a' korosb leszálhat ugyan a' kisded körére, de ez fel amazéra soha sem. Az iró e' bajon az által akara segiteni, hogy az előadást folyóvá, szivrehatóvá 's az eszméleti részek mindennapi, tárgyakhoz kapcsolása által mintegy érthetővé igyekezett tenni; de — — — — A' gyermekszivnek irt történetek mivészi szövetében felülmulja Chimanit Schmid, a' gyermekded 's mulatva oktató eltalálásában szerencsésb C[illegible]m-

pe és Glatz, a' már érettebb ifjut nyomosabban oktatja Ebersberg; de ez által nincs tagadva az, hogy értelmes nevelő némelly esetekben, jelesen a' pénzgőgös, bizakodó, szivtelen szülék hasonló indulatu gyermekeiknél Chimani elbeszéléseit sikerrel használhatja. *Csató Pál.*

CHIMAY (Theresia, herczegné), elébb Tallien felesége. Ezen hiressé lett asszony gróf Cabarrus leánya volt egy Galabert nevü saragossai ágyasától. Ritka szépségü és igen tüzes természetü lévén, korán általengedte magát hajlandóságainak. Először Fontenaynak, a' parlament egyik tanácsosának, lett felesége Parisban, hova a' revolutio kiütésénél csak kevessel elébb vitetett. A' revolutiót a' legnagyobb tüzzel fogadta, a' nemzeti gyülés legjelesebb tagjaival magát öszvekapcsolta 's maga körül igen fényes társaságokat gyüjtött öszve. Azonban Fontenaynak nem volt szerencsés házassága, 's azért 1793 el is vált tőle. Ettől fogva minden tudományos és mivészi egyesületek pártfogónéja lett 's különösen kedvelte Laharpe leczkéjit is, mellyeket a' legjelesebb urak 's asszonyságok szoktak vala hallgatni. Azalatt Parisban a' terrorismus legnagyobb fokra hágott. Cabarrus Theresia, hogy annak veszedelmeitől megmenekedhessék, Bordeauxba ment; hol a' nemzeti convent egyik tagjával, Tallienel, közelebbről megesmerkedett; de mindazáltal, ugy látszik, csak azért mutatta iránta szeretetét, hogy annak segedelmével Bordeaux városától a' veszedelmet elhárithassa. Azonban a' terroristákban gyanu támada Tallien ellen, 's el volt végezve nálok, hogy szeretőjével együtt kivégeztessék; de titkok elárultatott; Tallient a' szerelem meglelkesitette, 's Robespierre megöletett. Nem sokára azután Tallien elvette feleségül Fontenaynét, ki ettől fogva Tallien hivatalát sok tekintetben hasznossá tette 's maga is számtalan szerencsétlenek védelmezőjök 's segitőjök volt. Ugyan azért mind felette kitünő szépsége, mind jó tétemenyei által ujra egész Paris figyelmét magára vonta 's a' játékszineken 's egyéb köz helyeken mindenkor nagy tapssal fogadták. Utóbb, midőn Tallien Bonapartéval Egyiptomba ment, attól is elválasztatta magát 's harmadszor 1805 gróf Caraman Ferenczhez ment férjhez, ki később herczegi titulust nyert. Talliennét maga Napoleon is szerette, minekelőtte Josephinát feleségül vette volna; de midőn consullá 's még inkább, mikor császárrá lett egészen visszavonta magát tőle 's az udvarnál megjelenést sem engedte meg neki, a' honnét ez az oppositióhoz állott és Staëlné asszonnyal szorosan öszveszövetkezett. — Most részént Parisban, részént férje jószágán lakik. *K. J.*

CHIMBORASSO, l. CORDILLERAS.

CHINA, Csina, meghóditott 's oltalma alatt lévő tartományaival együtt 248,359 nsz. mf. foglal magában 's 242 mill. lak. van. A' tulajdonképen vett China (a' középnek virága) 61,138 nsz. mf. fekszik (az éjsz. szél. 18°37′—41°35′ közt) 146,280,163 lakosával, kik közül 2 mil. vizen lakik, 31,000-en tengeri hajós legények, 822,000-en gyalog, 41,000-en lovas katonák, 7552 katona- 's 9611 polgártisztek. China alatt lévő meghóditott tartományok: a' Mandsurok országa 34,300, a' Mongoloké 91,360, Turfan 27,290 nsz. mf. Védett statusok: Tibet, Butan, Korea, Lickeio 34,271 nsz. mf. — Csak a' Vasco de Gamát követő portugali hajósoktól kaptak az Europaiak először ezen roppant birodalomnak fekvéséről, kiterjedéséről és minemüségeiről helyesebb esmereteket. Azolta a' mit tudunk róla, némelly követeknek, kik az udvart csak messzéről látták, 's kereskedőknek, kik valamelly határszéli hely külső városában laktak és a' keresztény vallást terjesztők, kik a' mit láttak, elbeszélik ugyan, de a' nélkül hogy azt méltó figyelem alá vették volna, nagy számának küszönhetjük. A' Mantchou uralkodó familiából lévő császárok, kik hibásan tartatnak Tatároknak, hatalmokat az ugy nevezett szabad Tatárországnak, mellynek lakosai mindazonáltal nagyobbrészént Kalmukok és Mongolok 's nem Tatárok, nagy részére terjesztették ki. Hasonlót tettek Siberia felé az Oroszok, és igy az orosz birodalom és China a' Palcati

tava tájékánál kezdődő 's az Amur vizének tarkolatjáig menő linea mentében szomszédok lettek. Ez a' hosszu határlinea közönségesen az Altai, Saian és Daour hegyeik menetele szerént szokott huzatni, jóllehet ezen utolsón tul terjesztették az Oroszok birodalmokat egészen az Amur vizének partjáig. Nyug. határai Chinának a' Palcati tava, az Alak és Belur hegyei, mellyek a' birodalmat a' Kirgisektől, Usbekektől 's más független tatár népektől választják el. Mig China hatalma éjsz. és éjsz. nyug. az asiai orosz birodalom határaihoz közelgetett; nyug. és dél-nyug. Tibetnek szélesen kiterjedő tartományait is elboritotta 's csaknem a' Bengalenben lévő angol birtokokig nyult el. Sirimagur. Nepaul és más kicsiny tartományok 's a' Garrowhegy huznak ezen oldalról határt China es India közt. Tovább keletre a' Birmanok országa érinti Chinának Yun-nan nevü tartományát. Délen az anami császárságnak Lao és Tunkin tartományai Chinának határaik. A' kel. Ocean a' Korea öbölével mossa Chinának partjait 659 mf-re, u. m. Tunkin határának szélétől kezdve az Amur vizének torkolatjáig. Délen vannak a' chinai vagy sárga tenger 's a' tunkini tengeröböl; a' formosai csatorna elválasztja Formosa szigetét a' száraztól; a' kék és sárga tengerek közül ama' China, a' lieukieui szigetek és Japan, e' China és Korea közt terjed el. Koreától az Amur vizéig a' japani tenger fekszik, mellynek legszélsőbb csucsa tatár tengeröbölnek neveztetik. A' szoros értelemben vett Chinának határai: kel. a' kel. Ocean, éjsz. a' már 2000 eszt. előtt épittetett, 300 mf. hosszu, 20 l. magas és 5 l. széles kőfal, melly Chinát a' Mongoloktól és Mantsuktól választja el; nyug. politicai határok tesznek akadályt a' hohonori pásztorkodó Kalmukok vagy Eleuthok és Sifanok kóborlásainak: délre a' chinai birodalomnak 's szorosan vett Chinának határai öszvelütköznek. 1572 városa, mellyek közt legnevezetesebbek Pe-king, Kanton és Nan-king (l. e.), 1193 erőssége, 2796 temploma, 2606 klastroma, 32 császári palotája 'sat. van 's 15 provinciára oszlik. Két hegyláncz hasitja ketté a' tartományt, egyik dél-kel., másik éjsz.-nyug. irányban. Ama' délen Quang-si, Quan-tong és Fo-kien 's éjszakon a' Hu-quang és Kiang-si provinciák közt nyulik el; elejénte nyugotról keletre megyen, hanem Fo-kien határainál éjsz. kel. felé kanyarodik. A' hegy főlánczához, kiváltképen a' kät-cheani és quang-sii provinciákban, az itt lakó vad népek miatt nehezen lehet menni, 's az utazók még csak a' Mei-ling kicsiny hegyet vizsgálták meg, melly a' Po-yang tava felett 3000 lábra emelkedik fel. Éjsz. nyug. lévő hegyei nem annyira rendes hegylánczoknak, mint dombsornak látszanak. Leghegyesebb tartomány Sang-si, mellynek számtalan hegyei egy az Amur vizének partjaitól a' Mongolok földjén keresztülnyuló hegyláncznak tartozni látszanak és csaknem mind függőleges meredek kősziklák. San-tong tartománya is nagyobb részént hegyes félsziget. Ezek a' hegyek, mellyekben kőszénerek vannak, egy Chinának többi hegyeitől egészen külön vált hegycsoportot formálnak. Legnagyobb térségek Kiang-nan tartományában találtatnak a' Hoang-ho és Yang-tse-kiang két nagy folyó közt. Amaz vagy a' sárga folyó a' hohonori Kalmukok tartományának két tavából ered; ez vagy a' kék folyó, Tibettől éjszakra, a' kobii pusztától nem messze, veszi eredetét. Mind a' kettő sebesen rohan le Középásiának magas helyeiről 's mindenik egy hegysorba ütközik, melly által nagyot kell kerülniek, nevezetesen a' Hoang-ho éjszaknak, a' Yang-tse-kiang délnek veszi utját, hanem aztán ismét közeledtnek egymáshoz, 's mintegy 40 mf. távolságra elvégzik pályájokat. Ezen két vizen kivül megjegyzést érdemelnek még: a' Fuen-ho, Honi-ho és Hoay-ho, mellyek a' kék folyóba ömlenek. a' Yalon-kiang, melly 125 mf. folyik keresztül, a' Tchoue vagy Yang-kiang, La-kiang és Yuen-kiang, mellyek a' sárga vizzel közbevetetlenül 's a' Yuen és Yon, mellyek két tónál fogva egyesülnek a' kék felyóval. A' Hoan-kiang délen a' kantoni tengeröbölbe 's a' Pay-ho éjszakon a' pekingi öbölbe ömlik. Ezek és számtalan más folyók, mellyek számos csatornák által köttetnek ösz-

ve, kiszámolhatatlan hasznokat árasztanak a' földmivelésre és kereskedésre. Legnevezetesebb csatornája Chinának a' 300 mf. császári csatorna Pe-king és Kanton közt. Tavakkal is bővelkedik China, kiváltképen Huquang nevü tartománya, mellynek már neve is arra mutat. Legnagyobb tó Staunton szerént egész Chinában a' Poyang-hu, mellynek ellenben du Halde szerént csak 20 mf. kerülete van. Az éghajlatnak olly nagy kiterjedésü birodalomban, millyen a' chinai, természetesen igen különbözőnek kell lenni. Chinának déli részében, a' naptéritőhöz közel, nagy a' hévség, melly mindazáltal bizonyos időkben funi szokott szelek által mérsékeltetik. Keleti és éjszaki tájékaiban hasonlíthatatlanul nagyobb a' hideg, mint Európának a' szélesség ugyan azon grádusa alatt lévő tartományaiban, a' minek okát a' nap magasan létében, a' föld salétromosságának természetében 's azon hóban kell keresni, melly Asiának azon tájékon lévő hegyeit az esztendő nagyobb részében fedi. Felette virágzó állapotban van Chinában a' szántás-vetés, mellynek főtárgya ristermesztés. Az éjszak. nyug.-hideg és száraz tájékokon a' ris európai gabona nemekkel és kölessel pótoltatik ki. Termesztenek továbbá a' lakosok krumplit, répát, babot 's kiváltképen fejér káposztát. A' miveltethető föld minden esztendőben bevettetik 's ugarban soha sem hever. A' legmeredekebb hegyek is járhatókká tétettek, miveltetnek és mesterségesen nedvesittetnek meg. A' földmivelők házai fekvésének módja sokat teszen a' szántás-vetés virágzására, mivel a' földmivelők nem falukban, hanem széllelszórva laknak a' mezőkön. Nem lehet itt kerítéseket 's kapukat, sem vad állatok és tolvajok ellen tett rendeléseket látni. Az asszonyok selyembogarakat nevelnek 's pamutot fonnak; egyszersmind szőtt mivek készitésével is foglalatoskodnak, mivel a' birodalomban az asszonyokon kivül nincs más takács. Közönségesen tudva van, milly tiszteletben tartja az országlás a' földmivelést. Minden esztendőben, az első hónap 15 napján, a' császár legnagyobb pompával, a' herczegektől 's a' birodalom főrangu nagyaitól kisértetve, kimegyen az arra rendelt földre, leborul 's kilenczszer érinti homlokával a' földet, a' Tiennek (az ég istenének) tiszteletére; azután fen szóval elmondja a' cerimoniák kormányától e' végre készitett imádságot, mellyben a' legfőbb valóságtól a' maga és népe munkájára áldást kér. Ekkor, mint a' birodalom főpapja, egy bikával áldozik az égnek, mint minden jók urának. Mig az áldozat az oltárra tétetik, a' császár egy pár pompásan felékesitett 's ekébe fogott bikával, letévén császári ékességét 's az ekeszarvat fogván, több barázdákat szánt. Ugyan azt teszik utána a' főrangu mandarinok. Az innep azzal végződik, hogy a' földmivelők közt pénz és szőtt mivek osztatnak ki. Hasonló módon jelenik meg a' mezőn magvetéskor a' császár. A' birodalom tartományaiban az innepet ugyan azon napon a' vicekirályok tartják. Kevesbbé ment elő a' Chinaiaknál a' faplántálás. Vannak ugyan nekik gyümölcsfájik, de keveset gondolnak azoknak nemesitésével. Az oltás nincs nálok szokásban. A' ribiszke és málna, sőt némellyek szerént az olajgyümölcs is, esmeretlenek Chinában. De ezek helyett a' természet más adományokkal ajándékozta meg Chinát, mellyekkel csupán csak ő bir. Illyenek: a' theaplánta, melly a' Chinaiaknak végtelen hasznot hoz be; a' kámforfa, aloë, bambusnád, nádmézplánta, indigo, pamutfa, rhabarbaragyökér, firnajsz-, szappan-, faggyu-, enyv-, viasz- és litsifa 'sat. A' házi állatok közül minden európai fajok találtatnak Chinában; legtöbb azok közt a' sertés. Legközönségesebb terhhordó állat a' teve, melly igen nagy számmal tartatik. Vadjai közt nevezetesebbek: az elefánt, szarvoru (rhinoceros), tigris, pézsmaállat, a' majmok különbféle nemei, szarvas, vad disznó, róka 's mások. Szelid szárnyas állatjai Chinának számtalanok, főképen kacsáji. A' madarak több nemei fényes tollakkal díszlenek, mint az aranyos és ezüstös fáczánok 's a' sarkantyus páva. Sok vizei hihetetlen sokaságu halakkal gazdagok. Az aranyhalak, mellyek Chinában is csak czifraságul tartatnak, esmeretesek. Bogarai közt

legfontosabb a' selyembogár, melly közönségesen elterjedt Chinában, 's ugy látszik, itt van hazája. Az ásványok országából való jövedelmeire nézve Chinának keves pontos tudósitasaink vannak. Ezüstbányáji jövedelmesek, de nem igen miveltetnek. Aranya leginkább a' folyók fövenyéből szedetik, Ne-tchuen és Yun-nan nevü tartományaiban sem arany, sem ezüst pénze nincs. Megjegyzést érdemel Chinában a' toutenague nevü ásványos materia, mellyből edények 's több effélék készittetnek 's mellyet némellyek igen tiszta czinknek, mások mesterséges elegyitésnek tartanak. Továbbá Chinának különös nemü reze, sok kénesője (Yunnanban), egérköve is van; ónja és czinje ellenben kevesebb. A' draga kövek közül van lazurköve, hegyi kristálya, mágnese, a' márványnak 's földeknek különbféle nemei, mellyek közül csak a' porczellánt emlitem. A' só is nevezetes ásványa Chinának, mellyel az országlás jövedelmes kizáró kereskedést üz.

A' Chinaiak arczvonásai 's kaponyájok alkotmánya arra mutat, hogy mongol eredetüek, mindazáltal China szelid éghajlatja alatt több századig lakván, a' Chinaiknak ezen, származásokat megesmertető jelei szelidebbek lettek, 's nem olly kitetszők, mint a' Mongolokban. A' chinai asszony akkor tartja magát szépnek, ha kicsiny szeme, egy kevéssé vastag ajkai, egyenes szálu 's fekete haja és igen kicsiny lábai vannak. Ezen utolsó a' szépséget tökéletessé teszi 's ugy nyerik az asszonyok, hogy lábaikat befüzik, 's növéseiket megakadályoztatják. A' férjfiaknak testessége, a' munkátlan élet jele, neminemü tiszteletet szerez. A' sovány emberek butáknak tartatnak. Az előkelők körmeiket meghagyják nőni. Hajokat 's szakálokat feketére festik. Egyébiránt a' Chinaiakban egy szolgai, mesterségeket és kereskedést üző népnek közönséges jó és rossz tulajdonságai megvannak. Az uralkodás formája határtalan monarchiai; mindazáltal a' mandarinok és törvényszékek a' császárnak alázatos előterjesztéseket tehetnek. A' császár magát az ég szent fijának, a' föld egyetlenegy előljárójának 's népe atyjának nevezi. A' polgári alkotmány szerént neki mindég a' status dolgaival kell foglalatoskodnia. Három felesége van, kik közül csak egy viseli a' császárné nevet 's e' bir császárnéi ranggal. Lakhelye Pe-king; nyári mulató helye Tsehol. Képének 's királyi székének áldoznak alattvalóji; személye imádtatik 's leborul a' nép előtte. Közönséges helyen soha sem jelenik meg másképen a' császár, mint 2000 poroszlóval, kik a' napkeleti önkény jelétül lánczokat, fejszéket 's más büntető eszközöket visznek utána. A' status jövedelme 200 mill.-ra tétetik 's nagyobbrészént termesztményekből áll. A' jövedelem kutfejei: a' földre vetett adó, a' külső 's belső kereskedésből bejövő vámok és harminczadok 's a' főtől való adó, mellyet minden 20 és 60 esztendő közt lévő alattvaló fizet. A' chinai hadi erő 900,000 főből áll, de illy temérdek száma mellett is ugy látszik, hogy nehezen tudna az asiai rendetlen csoportoknak is ellenállani, még kevesbbé az europai tanult seregeknek. A' chinai nemesség két osztályból áll, u. m. a' személyes és hivatali nemesekből. Az elsők közt öt lépcső van. A' három elsőt csak a' császár atyjafijai teszik, kik rendszerént herczegeknek neveztetnek, 's a' császári palota körül kell lakniok. A' személyes nemesek nagyobb ranguak a' mandarinoknál vagy azoknál, kik hivataloknál fogva nemesek. A' mandarinok rangjait süvegeken lévő gombjaik szine különbözteti meg. Vannak titularis mandarinok is. Összeséggel 13—14,000 polgári és 18,000 katonai mandarin van Chinában, azok 9, ezek 5 osztályban. A' birodalom legfőbb igazgató széke a' ministermandarinok tanácsa, melly a' császárral együtt dolgoz. Ez alatt lévő középponti kormányszékek: 1) a' Lipu (tisztek őre), melly a' megkegyelmezés tárgyait terjeszti elő; 2) Ho-pu (köz jövedelmi gyülés); 3) Li-pu (*forum ceremoniale*); 4) Ping-pu (fő hadi tanács); 5) Hong-pu (igazság kiszolgáltatásra ügyelő gyülés és főépitő hivatal). Mindenik provinciában egy mandarin a' helytartó, a' ki mellett egy felvigyázó 's a' mandarin parancso-

latjait végrehajtó tanács van. A' városok ügyeit tulajdon törvényszékeik intézik el. A' mandarinok öltözete virágos atlasz, kék kreppfátyollal behuzva. Elől hátul belé van varva tiszti jelek, mellyből katonai vagy polgári rangjokat meg lehet esmerni. Azt a' just, hogy némellyek közülök süvegeken hátul pávatollat viselhetnek, ugy lehet nézni, mint az europai rendjeleket, 's különös császari kegyelemből adatik az érdemeseknek. A' chinai törvények magasztalt jóságát ezen egy két szóval eléggé ki lehet fejezni: hogy azok helyes és jó erkölcsi tanitásokra épitett politiai rendelések. Ezeknél fogva a' császár (valamint a' mandarinok is) határtalan hatalommal uralkodik a' népen, melly megszokta az előljárói iránt való vak engedelmességet első kötelességének esmerni. A' status polgárait számtalan cerimoniák emlékeztetik minden szempillantásban a' rangbeli különbségre. (L. „*Chinesisches Complimentirbuch in Versen, gedruckt zu Makao*“ 1824.)

Lelki miveltségére nézve a' nemzet régolta csaknem mindég ugyan azon ponton áll, a' minek oka részszerént a' réginek minden Asiaiakkal köz szeretete, részszerént a' lelki öszveköttetés és más népek ideájival való megesmerkedés hijánya. Sokat teszen erre az is, hogy irások felette nehéz, mivel chinai nyelven a' tárgyak nem betükkel iratnak le, hanem mindenik tárgy tulajdon jelével adatik elő, minden tárgynak különös jele, és igy a' hány tárgy, annyi jel, lévén. (L. Chinai nyelv és literatura.) A' mechanicában igen nagy előmenetelt tettek; a' különbféle materiák, porczellán, fénymáz 's több effélék készitésében való készségek csudálásra méltó, valamint csatornájik és kertjeik is, mellyeket igen mesterségesen tudnak alkotni. Több legnevezetesebb találmányok vannak, mellyek előbb voltak Chinában esmeretesek, mint Europában. Nevezetesen előbb nyomtattak a' Chinaiak könyvet, mint mi, a' tárgyak jeleit fa táblákba metszyén, melly mód még most is megvan nálok; a' magnestőt előbb esmerték 's használták, mint mi; de mind a' mellett is a' hajózásban messzére vannak utánunk, mivel hajóépitések módja felette tökéletlen. Általjában Chinának emlékmivei talán tul a' rendjén is magasztaltatnak; mindazáltal némelly országutjai, roppant hidboltozatjai, pyramis formáju tornyai, kivaltképen pedig nagy kőfala, melly chinai nyelven Van-Li-Tsingnek neveztetik, 's 10,000 li hosszu, bámulásra méltók. Ez a' fal magas hegyeken, mély völgyeken és folyókon, mellyek felett bolthajtásokra épittetett, megyen keresztül, Shen-si tartományától Wang-hayig vagy a' sárga tengerig, 600 órányira. Némelly helyeken, hogy a' nevezetesebb utak védelmeztethessenek, kettős, sőt hármas is. Alja 's szegletei nagy granitdarabokból, nagy része pedig kékes téglából van épittetve, mellyet igen tiszta 's fejér malter foglal öszve. Mintegy 200 lépésnyire mindenütt négyszegletü tornyok vagy erős bástyák állanak rajta. Nemzeti characterek a' Chinaiaknak a' bevett szokás szüleménye. Minden embernek 's minden rangban, elejébe van szabva 's álthághatatlan rendszabások által meg van határozva, miképen éljen naponként. Részegitő italokkal a' chinai ember nem él, ellenben a' thea közönséges ital. Főeledelek a' Chinaiaknak a' ris. Sok feleséget tartani csak a' nagyoknak és mandarinoknak szabad. A' császár nagy serailt tart. Az asszonyok sorsa rabság. Különös és csaknem isteni tisztelettel viseltetnek a' Chinaiak őseik iránt, kiknek sirjaikon emlékezetekre innepeket tartanak. Chinának eredeti vallása, ugy látszik, a' Saman-vallásnak ága, mellynek főpontja a' csillagok 's más természeti tárgyak imádása. Ez a' régi vallás más későbbi vallásalkotók által kiszorittatott. Ezek közt legnevezetesebbek Kon-fu-tse (Confucius) és Laokiun vagy Tao-tse. A' nép nagyobb része a' Fo, Indiából jött vallásán van. (L. Con-fu-tse és Fo.) A' császár, a' ki tatár-mantsui familiából való, vallása a' Dalai-Lama-vallás. (L. Lama.) A' kereszténységnek Chinában való terjedésére nézve l. Missiók. A' császár ellen 1823 kohólt pártütésnek felfedeztetése után a' Keresztények kegyetlenül üldöztettek; hanem 1824 megszünt ezen ül-

döztetés. A' Chinában lévő franczia missio tudósitása szerént a' Keresztények száma 46,287-re ment 's a' fingyermekeknek 27, a' leányoknak 45 oskolájik voltak. A' Chinaiak külső kereskedése a' birodalom kiterjedéséhez 's gazdagságához képest csekély. A' Portugaliak itt Macaóra, a' többi külföldiek Kantonra vannak szoritva; csak a' Spanyoloknak szabad még azonkivül Ha-mu (Amoy) kikötőjét meglátogatni. 1806 kivitetett: 45 mil. font thea, 16 mil. f. czukor, 21,000 darab nankin, 3 mil. f. toutenague, továbbá veres réz, póris, timsó, kéneső, porczellán, fénymázos mivek, fahéj, rhabarbara, pézsma, patikai szerek, 123 u. m. 90 angol, 30 amerikai 's 3 dán hajón, mellyek Chinába rist (36 mil. fontot), pamutot, posztót, 's más szőtt miveket, üveget, róka-, vidra-, 's hódbőröket, szandelfát, arecadiót 'sat. vittek. Az Europaiakkal való kereskedés 12 privilegiált kereskedőből álló társaságra van bizva, kik Hannistáknak neveztetnek 's temérdek nyereséget vesznek be.

Chinának legrégibb historiája homályos és mesés. E' szerént Chinában több millio esztendők alatt istenek, Tien-Hoan-Si 's mesés királyi familiák uralkodtak, mint Ti-Hoang-Si, Kiehu-Tohu-Ki, melly utolsóból való volt Fo-hi, a' Chinaiak törvényhozója, U-Ti, melly familia alatt kezdődött a' magasztalt Yával a' Su-king, mellyből a' Chinaiak legrégibb historiájokat meritik. Ez a' munka mindazáltal nem állja ki a' historiai criticát. Az első homályos időszakaszbeli királyi familiák az emlitetteken kivül ezek: a' Kia (K. e. 1767-ig), Sang (1122-ig), Tseu (358-ig K. e.). Ezen familia alkotójának közönségesen Wu-wang tartatik, jóllehet az alkotás módjára nézve az előadások felette különbözők. Némellyek szerént t. i. az előbbi uralkodó familiából való Seu-sint méltóságától a' Chinaiak fosztották meg; mások szerént a' nyugot felől külföldi seregével jövő Wu-wang tette azt, ki legelőször vitt pallérozottságot Chinába. Ezen familiának kezdete után nagy hézag van a' chinai historiában, mellyet a' chinai történetirók mesékkel töltenek be. A' Tseu familia uralkodásának idejére (770—320 K. e.) tétetik a' Tseukue hadakozó királyok, vagy a' sok, egymás szomszédságában lévő apró statusok egymással való csatázásainak időszakasza, mig végre a' Ting herczegi házból született vitéz Si-hoang-ti, kivel a' Tsin familia (256—207 K. e.) kezdett Chinában uralkodni, Hannibal idejében, az apró fejedelmeket Tseu familiájával együtt ki nem irtotta 's egész Chinát 247 hatalma alá nem hajtotta. Ez épitette az emlitett nagy kőfalat a' Tatárok beütéseinek megakadályoztatására. Halála után a' birodalom szétoszlott fija, Ul-si, alatt, hanem tiz esztendő mulva Liu-pang által ismét egyesittettek Chinának szétoszlott részei. Liu-pang Hang nevet vett fel 's a' Hang familia alkotója lett, melly K. u. 220-ig uralkodott 's nyug. és kel. Hangra oszlott. (Si-hang 217-től K. e. 24-ig K. u. és Tong-hang 24—220-ig K. u.) Az ezen familiából lévő fejedelmek messzére kiterjesztették a' birodalom határait, napnyugot felé több tartományokat foglalván el, 's részt vettek Középasiának dolgaiban. A' Tao-tse vallás alattok lett uralkodóvá 's ekkor csuszott be a' Zsidóság is Chinába. Hanem lassanként elfajultak a' fejedelmek, 's Hien-ti alatt China három királyságra oszlott széllel (220), mellyek Wu-Ti által ismét egy egésszé tétettek 280. Ennek familiája 265—420 birta a' császári méltóságot; hanem rossz uralkodók származtak belőle, kik közül az utolsó, Kong-Ti, a' császári székről levettetvén, a' Song familia lépett fel arra, 's 420—479 ült benne. Ennek uralkodása alatt állittatott fel 386 azon különös királyság, melly U-tainak vagy öt familiának neveztetett. A' Song familiából lévő fejedelmek is hijábanvaló emberek voltak. Midőn a' nemzetek vándorlásával napnyugot uj formát öltözött magára, a' Tsin familia elenyészvén, Chinából két ország származott, éjszaki (386) és déli (420), melly utolsó U-tainak vagy öt familia országának neveztetett. Ebben egymás után a' Song (379-ig), Tsin (502-ig), Lang (537-ig), Tsin (589-ig), Sui (619-ig), familiák uralkodtak. Az éjszaki ország (386—587) az által állittatott elő, hogy a' Goli Tatárok a'

chinai éjszaki tartományokat elfoglalták. Itt négy familia uralkodott, u. m. két honi 's két külföldi, t. i. a' Goei, a' To-pak 's a' Heu-tseu a' Sien-pi törzsökéből: a) Goei familiája 386—556 uralkodott 3 különös ágban (a' Yuen-Goei ág 534-ig, a' Tong-Goei 550-ig és a' Si-Goei vagy nyug. Goei 550-ig); b) a' Pe-tsi (éjszaki Tsi) fam. 550—577; c) a' Heu-tseu (utolsó Tseu) fam. 557—581; d) a' Heu-leang (utolsó Leang) fam. 554—587. Heu-tseut 581 Yang-kien megfosztván az uralkodástól 587 elfoglalta a' Heu-leangok, 589 a' Tsinek országát 's a' Sui familiát alkotta, mellyből már a' második császár, Yang-ti, letétetett méltóságából Li-ien által 617, a' ki a' Tang familiának adott lételt. E' 300 eszt. birta a' királyi széket és Sia-gan-fu-t tette lakhelyévé Sen-siben. China ezen familia első császárai, kiváltképen Li-ien tudós fija, I. Tai-tsong, alatt (626) igen elhatalmasodott. Hanem az utána következett császárok elpuhultak, 's mind rajtok, mind a' birodalmon heréltjeik uralkodtak. Ebből belső lármák 's nyughatatlanságok lettek. Az utolsó császárt, Tsao-siuen-tit, Suwen fosztotta meg az uralkodástól, 's vele uj familia, u. m. a' Hehu-lang, ült a' császári székbe 907. Valamint ez, ugy a' következő familiák, mint a' Hehu-Tang (923), Hehu-Tsin (936), Hehu-han (946), Hehu-tseu (957) uralkodása rövid ideig tartott. Ezek Hehu-Utainak, vagy utolsó öt familiának neveztetnek. China tele volt zürzavarral és csaknem mindenik tartománynak tulajdon független uralkodója lett. Ekkor a' Chinaiak 990 a' császárságra mind-n tekintetben érdemes Tsao-Quang-jut, a' Sing vagy Song familia, melly 1279-ig uralkodott, alkotóját kiáltották ki császárnak. Első örökösei hasonlók voltak hozzá. A' Tatárok beütései miatt mindazáltal sokat szenvedett China, sőt 1012 Yin-tsong alatt adót is kénytelenittettek a' Chinaiak a' Leao-tsang Tatároknak fizetni. Hoey-tsong lerontotta ugyan a' Leao-tsangok országát 1101; de 1125 ezen Tatárok magát egész éjszaki Chinát (Pe-tselit) is elfoglalták. II. Kao-tsong csak mint adozó király uralkodott a' déli tartományokban. A' Chinaiak tehát 1180 a' Tatárok ellen Dsingis-khánnal szövetséget kötöttek, 's a' Nindsok ezen hatalmas hóditó hatalma alá estek. De a' Mongolok majd China ellen fordították fegyvereket 's Kublai-khán urává tette annak magát, az utolsó császár Ti-ping 1260 történt halála után. A' Tang ág alatt szépen virágoztak a' tudományok Chinában, sőt a' császárok magok közt is sokan tudós férjfiak voltak. A' chinai irók a' mongol császári familiát Yuennek (1279—1368 uralkodott Chinában) 's Kublai-Khánt Si-tsunak nevezik. E' volt az első eset, hogy egész China külföldi fejedelmektől igazgattatott, kik mindazáltal a' chinai szokásokhoz alkalmaztatták magokat 's a' Chinaiak törvényein 's vallásán legkisebb változást sem tettek. Az ezen familiából való császárok többnyire dicséretet érdemelnek. Hanem Timur-khán vagy Tsing-Tsang (1307) 's még inkább Yeson-Timur-khán vagy Tai-ting halála után (1318) a' császári familiában lévő szakadások gyakran belső háborukat támasztottak, mellyek a' Mongolok erejét igen elgyengitették. Tokamur-khán vagy Sun-ti, huja életü fejedelem, ellen a' chinai Su fegyvert fogván, minthogy a' Su szerencséjére a' mongol nagyok egymással egyenetlenségben éltek, Toka-mur a' mongol földre haladt 1368, 's itt is holt meg 1379. Fija Bisurdar, Karokorumot (egy régi mongol várost) tette lakhelyévé 's a' Kalkasok vagy éjszaki Yuenek országát alkotta. De nem sokáig maradt statusok egyesülve, mivel a' Tokoz-Timur halála után (1460 táján) mindenik csapat függetlenné lett tulajdon Khanja alatt. Ennek a' lett következése, hogy ez idő olta legalább nagyobb részént a' Chinaiak alatt voltak. Su, a' ki aztán IV. Taitsoonak neveztetett, egy közönséges de a' császárságra érdemes chinai ember, megszabaditván népét a' Mongolok jármától, a' Wing familiát alkotta (1368—1644), melly a' birodalomnak 16, 's csaknem mind igen dicséretes uralkodókat adott. A' Nindse Tatárok maradványi, kik most Mantsu nevet viselnek, a' birodalom határain laktak. Sin-tsong császár alatt ezeknek elébb Leao-tong tartományában mutattatott lakhely, azu-

tán pedig csakhamar ki akarták a' Chinaiak őket innen kergetni; de Taïtsu nevü fejedelmek alatt olly szerencsésen állottak ellent, hogy Leaotongot elfoglalták, 's Taïtsu császári nevet vett fel, a' ki Quan-tsong és Hi-tsong chinai császárokkal egészen haláláig folytatta a' háborut. Utána fija, Ta-tsong, 's Chinában Hi-tsong utan Hoai-tsong, egy jámbor de gyenge fejedelem, lett uralkodóvá. Midőn Ta-tsong megholt, a' Tatárok nem választottak uj uralkodót 's abban hagyták a' háborut. Chinában azonközben Li-tsing felzendült; melly lárma alkalmával Hong-Puan magát megölte 1644. A' Li-tsing ellenpártja a' Mantsukat hitta segitségül, kik meg is jelentek 's elébb Pe-kinget, azután pedig lassanként az egész birodalmat elfoglalták 's mind e' mai napig is birják. Sun-si, egy hat esztendős gyermek hajtotta végre China meghóditását (1646—1647) 's alkotta a' mostani Tai-thsing vagy Tsin (Tsing) familiát. Utána 1662 fija Kan-hi, a' Mongolok Khanját meggyőzte, Formosát elfoglalta 's birodalmát több tartományokkal nagyobbitotta. A' Kereszténveknek vallásbeli szabadságot engedett; ellenben fija Yong-tsing számkivetette őket 1724. Hasonlóképen üldözte a' Kereszténveket fija Kien-Long (l. e.) is 1746—1773. Elfoglalta Kasgart, Jerkent, a' Sungarok tartományának nagy részét, Tibetnek és Lassának éjszak-kel. részét, Miao-tse, Siao-Kin-tsuen országokat 's birodalma határait Hindostanig és Bucharáig kiterjesztette; végre a' Sungarok kiüzetése által elpusztult Kalmuk országot az orosz birodalomból kivándorlott Torgorokkal és Sungarokkal megnépesitette. 1768 az avai Birmannoktól tökéletesen megveretett, 's a' Chinaiak, kik mind e' mellett is 1770 egy várost elfoglaltak Avában, csak seregek fele részével tértek vissza hazájokba. Szerencsésebbek voltak a' Chinaiak a' Miao-tsék (hegyi lakosok) ellen. Életének vége felé sok kellemetlenséget okozott neki ministere, kedveltje és veje, Ho-Tsington. Kien-Longot 1799 15-ik fija Kia-King követte, a' kinek országlását több izben nyughatatlanná tették a' belső ellenségeskedések. Chinában ugyan is a' nép minden osztályaiból lévő békételenek több titkos összeszövetkezéseket alkottak, mellyek közül egy: „A' tudomány fejér vizi rósájának" neveztetett. Ez éjjeli gyüléseiben átkozza a' császárt és egy uj Fo-nak, a' ki arany időt hoz magával, elérkezésére mindent előre elkészit. A' Catholicusok, kikhez ezen összeszövetkeztek kedvezéssel voltak, térítésbeli vigyázatlanságokkal minden szabadságaikat eljátszották 's a' keresztény vallás terjesztése magában Pe-kingben is megtiltatott. Kia-Kinget 1820 második fija Tara-Kwang, kit az Oroszok Daoguannak neveznek, váltotta fel a' császári székben. A' milly kevesre mehetett lord Macartney (l. e.) követsége a' chinai udvar 1000 esztendőnél régibb politicájának megváltoztatásában, épen olly keveset boldogult abban gróf Golowkin orosz, lord Amherst (1816) angol követ; mivel a' világnak ezen mennyei birodalmával (mint a' Chinaiak dicsekesznek), melly más monarchákkal ugy bánik, mint vasallaival, sem politicai, sem kereskedésbeli összeköttetésbe nem léphettek. L. Staunton „*Miscellaneous notices relating to China*" (London 1822); Timkowskynak „*Reise nach China dureh die Mongolei in den Jahren* 1820 *und* 1821" czimü munkáját, mellyet orosz nyelvből Schmidt forditott németre. (Leipzig 1825 3 Theile.) és Malpiere „*La Chine, moeurs, costumes, arts et metieres etc.*" (Paris 1827). *L—ú.*

Chinahéj (Cortex peruvianus), több Délamerikában, nevezetesen pedig Peruban termő 's a' cinchonák neméhez tartozó fák héja. Nagyon hihető dolog, hogy a' chinának hideglelésüző erejét Peru lakosai már az Europaiak odamenetele előtt esmerték, 's azt ezek előtt sokáig titkolták. Azt beszélik, hogy az Amerikaiak az oroszlánynak köszönik ezen gyógyszer felfedezését, melly, mint némellyek állitják, a' váltó hideglelés bizonyos nemének alá van vetve 's akkor ezen fa héjából szokott enni. Mások azt mondják, hogy egy váltó hideglelésben szenvedő Indus olly tóból ivott vizet, mellybe sok chinahéj hullott, 's meggyógyult.

Az Europaiak csak 1638 esmerkedtek meg a' chinahéj orvosi erejével. Ezen időben t. i. del Cinchon grófné, a' perui vicekirály felesége, ki régolta szenvedett váltó hideglelésben, hamar meggyógyult abból chinapor által, mellyet nekie a' loxai corregidor küldött. Ezen szerencsés siker arra inditá a' grófnét, hogy Loxaból chinahéjt hozatván, azt a' váltó hideglelősöknek osztagatná ki, honnan azt rendszerént del Cinchon grófné, vagy csak grófné porának nevezték. Később ezt a' tisztet a' Jesuitaknak engedé által, 's innen azt sokáig Jesuiták porának nevezték. Visszatérvén 1640 del Cinchon gróf 's felesége Spanyolországba, orvosok, Ivan de Vega, szerencsés curákat tett azzal Sevillában 's drágán adta el ott. 1649 a' limai Jesuiták Romába nagy mennyiségü chinahéjt küldöttek cardinalis Lugónak, kinek palotájában az a' szegényeknek ingyen, a' gazdagoknak drága pénzért osztogattatott ki, honnan Cardinalis poranak is neveztetett. Az orvosok előtt azonban még mindég esmeretlen maradt ezen hires orvosi szer. Mind eddig az igazi chinahéjt Loxa környékéről hozták, hol az végre annyira elkezdett fogyni, hogy az azzal kereskedő lakosok, nem elégithetvén ki az europai szükséget, különbféle más fahéjakkal vegyitve küldötték azt a' panamai piaczra. Ez felfedeztetvén, a' chinahéj becse igen nagyon leesett 's több ezer font hevert a' kikötőkben, a' nélkül hogy valaki vette volna, mi a' chinahéj becses erejének közönségesb megesmerését igen háttáltatta. Végre egy Talbot nevezetü angol orvos, Sydenham kortársa, ismét hirt szerzett annak 1679, 's mint arcanumot XIV. Lajosnak eladta, ki azt közönségessé tette. Ezen időtől fogva a' china a' kereskedés nevezetes ágává lett, kivált minekutána azt nevezetes orvosok, mint Sydenham, Hoffmann, Boerhave 's később Morton, Pringle, Whytt, Werlhof, van Swieten 's több mások magasztalták. Micsoda fa ad eredetet a' chinahéjnak, sokáig esmeretlen maradt, mig a' hires La Condamine Amerikába utazott 's a' többek közt ezen fával is a' Cajanuma hegyen Loxa mellett, hol a' legjobb faj terem, megesmerkedett 1737 's azt pontosan leirta. Linné *Cinchona officinalisnak* nevezte azt. Nevekedvén napról napra a' china haszonvétele, a' kereskedők több más cinchonafajok héjait is öszvekeverték egymással, mellyeket Mutis, Ruiz, Javon, Humboldt, Bonpland, Wahl, Lambar 's több más hires füvészek leirtak. De ezeken kivül több a' cinchonanemhez nem tartozó fák héjait is vegyitik az igazi chinahéjhoz, mellyeket sokszor igen nehéz egymástól megkülönböztetni. A' kereskedésben négy főneme fordul elő a' chinának t. i. a' szürke, a' sárga, a' veres és fejér. A' szürke chinahéj (*China fusca*) nevezet alatt több jó és rossz fajta héjak fordulnak elő. A' legjobbak (*Ch. fusca selecta*) cső formán öszvegöngyölgetett, fél vagy egész lineányi vastagságu, kivül ránczos, repedezett, szürke, fejéres vagy barnás szinü, 's többnyire moszatokkal fedett felbőr, belől sárga vagy barnás; veres, gyantás ragyogó törésü; egy kevessé dohos, de gyenge szagu; keserü és öszvehuzó izü darabokból áll. Egy ez a' legbecsesb és sikeresb héjak közül, 's Uj-Granadában, a' loxai tartományban találtatik leginkább. A' sárga chinahéjnak két faja van: a' királychinahéj (*china regia*) és a' narancssárga chinahéj (*ch. flava ordinaria*). Az első, melly 1790 olta esmeretes, részént öszvegöngyölgetett, szürke és repedezett, sokszor moszatokkal fedett felbőrü, belől világossárga felületü, 1—2 lineányi vastagságu, részént vastag, kisebb nagyobb mértékben lapos darabokban fordul elő. Fő esmertető jegye ezen fajnak az igen keserü, alig öszvehuzó iz, különösen pedig a' rostos és fénylő szövet. A' másik ritkán fordul elő a' kereskedésben. A' veres chinahéj 1779 olta esmertetik 's legbővebben előfordul a' kereskedésben, részént lapos, részént öszvegöngyölgetett nehéz darabokban, mellyek fejéres repedezett felbőrrel vannak fedve, belől barnaveresek, 's igen rostos törések van. A' fejér chinahéj ritkán fordul elő a' kereskedésben. Rendszerént vékony, lapos darabkákban fordul elő, mellyeknek szürke, szemölcsös fel-

bőrök és belől fejérlő felületek van. — A' chinahéjhoz számláltatnak még a' cinchona némelly rokon nemei is, mellyek a' kereskedésben *china nova* név alatt fordulnak elő. Sok hires chemicusok, (Fourcroy, Vauquelin, Séguin, Laubert, Reuss 'sat.) igyekeztek felfedezni a' chinahéjban munkás principiumot, de csak az ujabb idők chemicusai juthattak annak esmeretére. Gomez fedezett fel legelőször Lissabonban egy tulajdon chinatárgyat, mellyet *cinchoninnak* nevezett, 's mellynek kali (sóbasis) természetét Pelletier és Caventou mutatták meg 1822, valamint azt is, hogy az a' chinahéjban chinasavannyal van öszve kötve. Ezen két franczia chemicus ezenkivül egy más hathatós principiumot (chinasót) is fedezett fel a' chinahéjban, mellyet *chinin*-nek (quinine) neveztek. Ezen nevezetes felfedezésből kijő, hogy a' chinahéjban tulajdonképen ezen két alkaloidek, vagy is a' savanyakkal belőlök előálló felolvadható savak, a' munkás részek. Leghathatósabb Pelletier és Caventou szerént a' veres chinahéj, mivel azon kivül, hogy benne mind a' két alkaloid megvan, legnagyobb mennyiségben is találtatnak abban minden chinahéjok közt. Ezen két són kivül a' chinahéjnak többi állató részei, veres festéktárgy, chinaveres (*Reuss*), chinasavanyu mész, csertárgy, valami kövér anyag; sárga festéktárgy, chinasárga, keményitő és farost. Alig van egyegy az orvosi szerek seregében, mellyet az orvosok olly nagy kiterjedésben használnának, mint a' chinahéj, részszerént mint hatalmas erősitő szert, részszerént mint specificumot a' hideglelések különb-különbféle formáji ellen. Csaknem két század olta ez az egyetlenegy szer, mellyel az orvosok különösen a' váltó hidegleléseket gyógyitják, 's tagadhatatlan, hogy sokaknál szerencsével; de nagyon csalatkoznak azok, kik ezt ugy tekintik mint csalhatatlan hidegelésüző szert. Sokaknál, hol nem illett az a' nyavalyára, vagy hol rendentuli mértékben 's hosszu ideig adatott az, más sokkal terhesb, sinlődő és gyakran életröviditő nyavalyákat szült. A' hidegelésen kivül sokféle, kivált az izomrendszer gyengeségéből származó chronicus nyavalyákban, mirigyek nyavalyájiban, angol nyavalyában, kiszáradásban, scorbutusban, syphilisben, köszvényben, mindennemü felesleges kifolyásokból származó gyengeségekben, az emésztő organumok sokféle nyavalyájiban, hypochondriában, histeriában, lépdaganatban, dugulásokban, mely gyengeségében, taknyos aszszu korságban 's több más nyavalyákban dicsérik azt. Lásd legujabban „*Dr. L. W. Sachs, die China und die Krankheiten, welche sie heilt*“ (gr. 8 Königsberg 1831.) A' chinahéjat sokféle formákban szokták az orvosok adni, nevezetesen: porformában, vizes és léles öntetben, főzetben, kivonatban, tincturában, essentiában, syrupban 'sat. Legnagyobb hirt és kedvességet nyert magának néhány esztendők olta a' chinasó vagy is chinin, mellyet a' Francziák egyik legfényesb felfedezéseknek tartanak. A' váltó hidegleléseknek és sok más nyavalyák gyógyitásában főszerepet játszik a' chinin, részént mivel annak dosisát könnyebb meghatározni, részént mivel bevétele könnyebb 's a' gyomrot annyira nem terheli. A' chinint többféle savanyakkal szokták öszvekötni. Ezek közt legesmeretesb és az orvosi praxisban legtöbbször előforduló a' kénsavanyu chinin (*chininum sulphuricum*), mellyet a' franczia, angol és hollandi orvosok nagyon szokásba hoztak. Most e' helyett igen sok orvosok a' sósavanyu chinint, (*murias chinini*) szokták rendelni, melly könnyebben felolvad. Legközelebb pedig prof. Harless a' phosphorsavanyu chinint (*chininum phosphoricum*) ajánlja mindenek felett. A' chinát az is nevezetesiti végre, hogy a' hires Hahnemannak az e' körül tett vizsgálódások adták az első ideát az általa fundált uj orvosi oskola alaptételének feltalálására. *A. Balogh Pál.*

CHINAI NYELV, IRÁS ÉS LITERATURA. A' chinai nyelv az egyszótaguakhoz tartozik 's ezek közt legegyszerübb, azaz, legképzetlenebb. Egyszótagu szavai egy magánhangzóból állanak egyetlenegy elejekbetett mássalhangzóval; ha irásainkban több betükkel fordulnak elő,

szükségből történik, hogy hangjait utánazhassuk irásjeleinkkel. Minthogy azon kivül a' B, D, R, X és Z hijával van a' Chinai, az egyszerü mássalhangzók száma, mellyeket szavai elejébe tesz, igen csekély. Két mássalhangzót egymásután ki nem mondhat; 's ha külföldi szókban leli azokat, mindenikéhez vocalist rekeszt. A' *Hoc est corpus meum* igy hangzik: *Ho-ke-nge-su-tu-es-ul-pu-su-me-vum.* Illy felette egyszerü gyökhangja vagy gyökszava régibb tudósitások szerént 328 vagy 350, Rémusat szerént 252, Montucci szerént 400 van a' Chinainak. Sokszorozásokra nincs egyéb módja az accentnél. Ez ötféle: az egyenlő (mint mi ezeket mondjuk egy kettő, három 'sat.), a' mély-egyenlő (azon szókban, mellyeket aspiralni lehet, mindég aspirált), a' magas (magasan kezdődik, vége rövid, mind mikor haragjában ezt mondja, valaki: nem!), emelkedő (valamennyire mélyen kezdődik, de emelkedik, tovább is nyujtatik mint más hang, mint nálunk a' csudálkozó ugy) és a' röviden elharapott (mintha valaki az elkezdett hangot be nem fejezhetné). Általjában némellyek 8, mások 11 és 13ra teszik a' hangok számát, mellyek azonban hihetőleg csak egyes esetekben használtatnak. A' külföldinek füle 's nyelve ezen módositásokat fel nem éri, 's a' Chinai is gyakran egy szót rekeszt mellé magyarázatul 's ugy segit magán. Vegyünk fel általjában öt hangot, ezek által a' Chinai 328 gyökéből 1625 különbféle szót nyer. Az aspiratio 3250-re vagy legnagyobb calculus szerént 7700 neveli őket. Ezek, miket a' chinai fül különbféléknek érez, teszik a' Chinai egész nyelvkincsét 's a' gyakran felette különös innepély jelentésekkel, mi által némelly szó körül-belől 50 jelentést kap, elegendőknek kell lenniek minden concret és abstract megfogások kifejezésére. Mivel egyszótaguak, a' beszédrészek nincsenek megkülönböztetve; származás és tulajdonképi hajlitás sincs. A' declinatiót és conjugatiót körülirás pótólja nagyon szegényül. E' miatt sok homályos marad irásában, 's innen van, hogy régi classicus könyveit, a' King-eket, minden fejtegető más-, meg másképmagyarázza — Szintolly különös a' Chinai **irása**. Sem természetes vagy symbolicus hieroglyghica, sem szótag v. betüirás ez, hanem kiképzett megfogásokat fejez ki, mindnikét saját jel által, a' nélkül hogy a' nyelvvel öszveköttetésben volna. Lehet tehát a' chinai könyvet érteni tanulni a' nélkül hogy a' nyelvből tudjunk valamit. A' chinai nyelvnek 6, részént egyenes részént különbféle módon görbitett linea szolgál alapul; ezek képzik legközelb ama' 214 ugynevezett kulcsot vagy eredeti jelt; mellyekkel minden egyéb jelek — számokat 80,000-re teszik — öszvekapcsoltatnak. Egy emberélet nem elegendő mind ezen jelek megtanulására; azonban, a' ki 8 — 10,000 jelt megtanult, a' közönséges könyvet megértheti. A chinai **literatura** gazdag különbféle munkákkal. Confucius előtt poësise is volt. Maradványait lelhetni a' Si-kingben. Saját osztályt tesznek a' King-ek vagy szent könyvek, mellyeknek Confucius adta mostani formájokat, tartalmok részént történeti, részént erkölcsi-vallásos, részént költői. A' Kingekből forditva van francziára a' Su-king. A' hist. munkák egyik legfontosbika a' (hibásan) francziára forditott: „Chinai birodalomtörténet". Emlitendő még: az angolra forditott „Chinai büntető-törvénykönyv", a' „Mukhdenre irt dicséret", „Yü felülirása" 'sat. A' császári chinai encyclopaedia, mellyet Kan-hi alatt 1680 kezdtek 's a' mult században végeztek el, 6109 köt. áll. Pekingben hetenként szörnyü nagy formában selyemszöveten jő ki egy ujság, mellyet a' chinai birodalom évkönyve 's egyetlenegy törvénykönyve gyanánt tekinthetni. Ezt a' császár gyakran maga censurálja. A' chinai nyelv megtanulására Fourmont-, Beyer-Rémusattól vannak segédszerek. Szókönyvet (mellyet igen gáncsolnak) az ifjabb Deguignes adott ki; egy másikat Montucci igért. A' chinai nyelv studiumára nézve nagy munkák találtatnak kéziratban a' missionarinsoktól Romában, Parisban. Péterváratt 's m. h.

CHIO, a' régieknél Chios, l. SCIOS.

CHIOSK, l. KIOSK.

CHIRAGRA (görög szótól χειρ, kéz és ἀγρα, fajdalom) azt a' köszvényt jelenti, melly a' kéz csuklójit lepi meg, és annak mozdulásit akadályoztatja. Ha azonban a' nyavalya nincs meggyökerezve, ezek ismét visszatérnek. Az utolsó esetben, visszatértével mindég a' kezekre és ujakra veti magát, megfosztja lassanként amazokat hajthatóságoktól, ezeket meggörbiti, elékteleniti 's mozgásokat megbénitja az által, hogy az inak körül valami meszes materiából csomókat és golyóbisokat halmoz öszve, mi által végre a' csuklók egészen megmerednek. (Vö. KÖSZVÉNY). *A. B. P.*

CHIROGRAPHUM, kézirat, főkép kötelező levél, mellynek ereje a' lekötelezettnek saját kezével irt vagy legalább aláirt feltételeken épül. Innét chirographarius, chirographumos, kéziratos hitelező az, a' kinek követelése adósság vagy váltólevelen 'sat. alapul, minden zálogi jus nélkül, melly követelésnél a' zálogos (hypothecas) keresetek természetesen elébb valók.

CHIROLOGIA, ujbeszéd, vagy azon mesterség, mellynél fogva kezek és ujak segélyével közüljük egymásnak ideájinkat. A' némák-és siketnémákra nézve fontos közlésmód.

CHIROMANTIA, *monstrum nulla virtute redemptum.* Származik ezen görög szókból: χειρ, kéz, μαντεια, jósolás. Ez a' sok századokon keresztül tisztelt 's a' legjobb főktől való alapokon épült tudománynak tartatott része a' magiának nem csak azzal dicsekszik, hogy az emberek jövendő sorsát előre megtudja, hanem annak tisztelői még azt is állitják, hogy azon vonások által, mellyeket az isteni bölcseség eredetileg minden embernek kezébe rajzolt, teljes bizonyossággal meg vannak határozva az ő hajlandóságai 's kivánsági, hibáji és virtusai, szeretete és gyülölsége. Ezen jelek közül némellyek a' test alkotását, mások az egészséget, az élet tartósságát sőt még a' halálnak módját is illetik. Rövideden, ott az életnek minden fontos története kiolthatatlan vonásokkal van feljegyezve, a' minek megfejtésére azonban különös tudomány kell. A' chiromantiának már Aristotelesnél is találtatnak nyomai, a' ki t. i. azt állitja, hogy ha egy vagy két linea a' tenyér egész hosszában fut, hosszu élet jele. A' chiromántok azonban messzebb felmennek 's hogy mesterségeket isteni kimondásokon alapithassák, a' sz. irásból hoznak fel bizonyságokat, millyek: Azért legyen ez jelül a' te kezedben 's emlékül a' te szemeid előtt. (2 Mós. 13, 9. Vö. a' 16-ik verssel), és másutt a' Vulgata szerént: *in manu omnium hominum signat, ut noverint singuli opera sua* (Jób 37, 7.) A' chiromantiát különösen a' középidő mivelte ki, 's minthogy annak álmodozási mai napig sincsenek egészen elfelejtve, minthogy az emberi szivbe mélyen be van oltva a' jövendőbe tekinthetés kivánsága, innen, ugy látszik, nem lesz felesleg való annál egy szempillantásig mulatni. A' chiromantok ugy nézik az ember tenyerébe rajzolt lineákat, mint az embernek tulajdonképi sorskönyvét. Azt közülök, melly a' hüvelykuj mellett fut el, életlineának nevezik, mivel annak helyezetéből, annak majd félbeszakadt, majd félbenem-szakadt hosszaságából vagy rövidségéből, annak erős vagy gyenge voltából, mélységéből vagy laposságából, az életnek tartósságát és minemüségét meg lehet határozni. Valamint ez közvetetlen összefüggésben van a' szivvel, ugy szoros összeköttetésben van egy másik, melly a' tenyér közepén fut, az agyvelővel 's az ember lelki erejével, és természetes vagy fejlineának neveztetik. A' harmadik nagy linea, melly az elébbivel párhuzomosan fut az ujak alatt, közönségesnek vagy asztalinak neveztetik, 's általjában a' test erejére mutat 's arra, a' mi az egész testet vagy minden egyes tagot érni fogja. Azon függőleges linea, melly a' két elsővel egy háromszeget képez, májlineának neveztetik 's az emésztő erőket, következésképp a' testnek természetes tulajdonságát tanitja esmerni. Nagyon fontos a' chiromantnak azon linea, melly a' kéznek és karnak határát jeleli 's mellynek arab neve rascet-

ta. Ha azon helynek, hol ez van, jó a' szine, úgy áz jó complexiót jelent. A' Saturnus- vagy szerencselinea a' rascettától a' középuj felé megy a' kézen keresztül; ez a' többi lineák értékét erősiti és azt pótolja ki, a' mi még belőlök hibáznék. Azon linea, melly a' rascettától a' kis uj felé fut, tejlineának neveztetik; ebből esmerik meg a' kiváncsi, locsogó, állhatatlan férjfiakat, kik magokat könnyen el engedik az asszonyok által ragadtatni. Most már csak azon lineák vannak hátra, mellyek mindenik uj alatt vannak; különös neveik ezeknek nincsenek; azt azonban, melly (kivévén a' hüvelykujat) a' két középujat egy kis ivben körülfogja, Venus övének nevezik, mivel az rendkivüli való bujaságra mutat. Ezekből a' lineákból csinálja a' chiromant a' maga prognosticonját. Ez a' studium azonban szörnyen öszvebonyolt azon soknemü kivételek és sajátságok miatt, mellyek előfordulnak. Majd egyszerük, majd kettősök, hármasok és négyesek, sőt ágasok is; majd egyenesek, majd görbék vagy kacskaringósak ezen lineák; csinálhatnak szegletet, három- vagy négyszegü, vagy más figurákat. Mind ez igen nagyon megváltoztatja azoknak jelentését. Sokszor apró keresztek szaggatják azokat félbe, a' mi, ha az ellen más jegyek nincsenek, a' legszerencsésb prognostiçon a' világon. Mind ezek, a' mik itt mondattak, csak alapvonatjaik az alsó chiromantiának; hogy annak valóban felséges charactere legyen, öszvekötötték azt az astrologiával is. Ez a' két testvértudomány különösen a' 15, 16 és 17-ik században érte el legnagyobb virágzását, mellyekben Europa tudósainak legnagyobb része el volt ragadtatva azoknak istenisége által. Csak a' 18-ik század közepén kezdette az addiglani nagy tekintetét elveszteni, 's most leginkább a' Czigányok foglalatoskodnak annak gyakorlásával, kik annak esmeretét a' titkos tudományokat annyira kedvelő napkeletről hozták, 's kiket Münster igy ir le: „*Anus eorum chiromantiae et divinationi intendunt; atque interim quod quaerentibus dant responsa, quot pueros, maritos, uxores sint habituri, miro astu et agilitate crumenas quaerentium rimantur et evacuant.*“

A. B. P.

Chiron, Saturnus és Philyra fija, mondják, hogy Thessaliában a' Centaurok közt, és pedig ló képében született, hogy a' féltékeny Rheát elámithassa. Kortársai ügyes orvos-, astronomus-és muzsikusnak tartják. Bölcseségének hire tevé, hogy az akkori fejedelmek csaknem mindnyájan őt választák fijaik tanitójául, 's Aesculap, Nestor, Peleus, Theseus, Ulysses, Castor és Pollux, Achilles, Aeneas, Bacchus, Iason sat. tanitványi voltak. Felette agg koráért, 's mivel atyja halhatlanná tette, végre, mondja a' mythologia, megúná ez életet 's arra kérte Jupitert, engedné meghalni.

Chironomia (χειρονομία), a' kezek mozgatása, különösen ha mint mivészség üzetik, 's igy mint gesticulatio, melly a' mimicának egy része. A' kézmozgatás fontosságát általlátták már a' régi szónokok 's különösen figyeltek azon kifejezésre, melly általa eszközölhető. Gibert Austin „*Chironomia, or a treatise on rhetorical delivery* (Lond. 1806; kivonatb. Lipcse 1818 „*Die Kunst der rednerischen und theatralishen Declamation*“) a' gestusok és kézmozgatás megjelelésére saját rendszert alkotott, mintegy jelbeszédet, mellyel, mint kottákkal a' muzsika hangjait, a' szónok vagy szinmivész által az indulat valamelly állapotjának kifejezésére alkalmaztatandó actiót bélyegezhetni, 's ugy valamelly szónok vagy szinmivész remek gesticulatióját eleven emlékezetül 's a' jövendőnek tanitásul fentarthatni. A' jeleknek figurák adnak világot. De feletté messze halad az éleszü férjfiu, ha azt véli, hogy az általa felvett 15 alapállás, mellyek számát változtatások által 139-re emeli, a' lehető állásokat és mozdulatokat kimeriti, 's ha lehetőnek tartja, hogy az azokra mutató jelezetek a' szónok- vagy szinmivésznek egész actióját elejébe szabják.

Chirurgia, az orvosi tudománynak azon része, melly mint a' szó származása mutatja, (ezen görög szavaktól χείρ kéz, és ἔργον, munka)

kézzel való munkálatokból áll. Ugy lehet tehát azt meghatározni, mint az orvosi tudomány azon részét, melly vagy csupán magát, vagy pedig az instrumentumokkal felfegyverkezett kezet forditja az egészség fentartására, vagy a' nyavalyák gyógyitására. A' chirurgia nem tulajdonképen való orvosi tudomány, hanem inkább csak segédeszköze, még pedig a' leghatalmasb és hathatósb segédeszköze az orvosi tudománynak. Hippocrates tökéletesen jól méltatja azt, azt mondván: a' mit az orvosi szerek meg nem gyógyitanak, meggyógyitja a' vas, mit a' vas meg nem gyógyit, meggyógyitja a' tüz, a' mit pedig a' tüz meg nem gyógyit, gyógyithatatlan. Csak akkor folyamodunk a' chirurgiához, ha a' diaetetikai vagy patikai szerek nem elegendők vagy már kifogytak. Egy televérü embert a' gutaütés fenyeget: csak egy kézorvosi operatio, egy érvágás fordithatja azt el. Fene esik valamelly tagba vagy valamelly erős zuzás által organisatiója semmivé lesz: lehetetlen orvosi és patikai szereket használni, mivel nincs többé benne élet. Csak mechanicus vagy chirurgicus segedelem által lehet egy helyéből kimozdult csontot ismét visszatenni. Minden eszközök, mellyekkel a' chirurgia él, nem csak magokban mechanicai munkálatok, hanem azok ezek a' feltett czélra nézve is, és pedig különösen ezen tekintetben. El lehet tehát bátran mondani, hogy a' chirurgia az orvosi tudomány mechanicai része. Hihetőleg a' volt az első, a' mire az embereket a' szükség, 's az, a' mi a' segedelemben szembetünőbb, vezette az embereket; legalább a' legrégibb történet csak olly emberekről tudósit bennünket, kiknek orvoskodások különösen a' sebekkel való bánásra terjeszkedett ki. A' hadak, mellyek azonnal kiütöttek, mihelyt az emberek statusokba egyesültek, 's az abból következett gyakori megsebesedések ezt a' dolgot elébb szükségessé tették, mint az embereknek akkori életmódjoknál fogva ritkábban mutatkozó nyavalyák. Igy tudva van a' legrégibb időkből, hogy már 50 esztendővel a' trojai háboru előtt Melampus, Chiron, és tanitványa, Aesculapius, az Argonauták expeditiójánál, mint orvosok jelen voltak; végre hogy Aesculapiusnak két fija, Machaon és Podalirius, gondoskodtak a' trojai háborubau a' megsebesedett Görögökről. Hogy mindazáltal később mind a' görög, mind az arab orvosok a' chirurgiát 's belső orvosi tudományt egyesitve dolgozák ki, bizonyitják Hippocrates, Galenus, Celsus, Aeginai Paulus, Albucasis 's mások munkájik. Azonban Hippocrates idejében egyes chirurgiai operatiók el voltak az orvosi tudománytól választva. A' mi több, a' hippocratesi esküvésben a' kőmetszés operatiója meg volt az orvosoknak tiltva. Az Araboknál ezenkivül neminemü irtózás uralkodott az operatióktól, 's gyalázatnak tartatott, ha azt magok az orvosok vitték végbe. A' Romaiaknál többnyire a' rabszolgákra bizták azt. A' középidőben az egész gyógymivészség gyakorlása csaknem kizárva a' barátok és papok tulajdonja volt; de 1163 a' toursi egyházi gyülés megtiltott a' papoknak, kik a' Zsidókkal együtt gyakorolták az orvosi tudományt a' keresztény Európában, minden véres operatiót. A' chirurgiát számkivetették az universitasokból, azon hijában való szin alatt, hogy a' szentegyház utál minden vérontást. Ekkor vált el a' medicina a' chirurgiától. Ez az elválás az által annyival inkább előmozditatott, hogy már a' ferdősök és borbélyok czéhei felállottak, kik most a' chirurgia gyakorlását magoknak tulajdonitották. A' keresztes háboruk idejében t. i. (1000-től fogva) sok börkiütéses és más nyavalyák jöttek napkeletről Európába, különösen Olasz-, Franczia- és Németországokba, mellyek alkalmat nyujtának a' ferdőkkel való gyakori élésre és ferdőszobák felállitására. Franciaországban felállott a' borbélyczéh, midőn (1096) a' roueni érsek, Wilhelm, a' szakálhordást megtiltotta. Több századokon keresztül maradtak a' chirurgia birtokában ezek a' ferdősök és borbélyok. Azonban a' középidő ködei elszéledtek. Megvilágosittatván az anatomia által, uj alakot nyere a' chirurgia. Noha még mindég tulajdon kereset tárgya volt, de még is mint tudománnyal a' leg-

nagyobb orvosok foglalatoskodtak azzal 's egy Carpi Berenger, Fallopius, egy Eustachius 's mások voltak azon esmereteknek igazi forrásai, mellyekkel Paré Ambrus a' borbélymesterséggel való öszvekötés által lealacsonyitott tudományát gazdagitá. Egy Caesar Magatus, Fabricius ab Aquapendente, Wisemann, Harvey Wilhelm, Hilden Fabricius, Ruisch felfedezései által bővitve, uj előmenetelt tett a' chirurgia. Franczia országban parlagon maradt ez a' tudomány azalatt, mig XIV. Lajos alatt minden mivészségek és tudományok virágoztak. Végre a' környülményeknek szerencsés öszveütközése itt is kiemelé azt lealacsonyitott állapotjából. 1731 egy tulajdon academiája fundáltatott a' chirurgiának, mellyet csak hamar egész Europában elhiresedett. Olly férjfiak, mint Marechal, la Peyronie és Lamartinière 'sat. maradandó érdemeket szereztek magoknak. A' chirurgia academiájának emlék- és pályairásai ezen virágzó időszak történetét foglalják magokban. Itt találja az ember egy Petit J. L. Garengeot, Lafaye, Lecat, Sabatier és több más practicusok munkájit, kiknek több vagy kevesebb része van ezen munkában. Ezen példák által egész Europa vetekedésre indittatott fel. Ugyan azon időben éltek Angliában Chelden, Douglas, két Monro, Sharp, Alanson, Pott, Smellie, két Hunter; Olaszországban Molinelli, Bertrandi, Moscati; Hollandiában Albinus, Deventer, Camper; Németországban és éjszakon Heister, Platner, Stein, Röderer, Bilguer, Acrell, Callisen, Brambilla, Theden és Richter. Egész a' mult század végéig sok tiszteletes tagokat számlált a' franczia chirurgiai academia, de épen az ők kebléből emelkedett ki egy ember, hogy őket a' mivészség történetében, valamint kortársainak tiszteletében is kipótolná. Desault az uj oskola fejévé lett. Örökösité ő nevét azon pontosság 's methodus által, mellyet az anatomia studiumába bevitt, az eltört tagokkal való bánásmódhoz talált elmés készületekkel, a' chirurgiában való clinicus oktatás által, operatiójinak merészsége és egyszerüsége által 's azon sok kijelelt tanitványok által, kiket nevelt, mint Dubois, Boyer, a' halhatatlan Bichat és sok mások. Csak most, hogy a' chirurgia a' tulajdonképi orvosi tudománnyal kezet fog, midőn a' lehetőségig szoros anatomiai esmeretekre támaszkodik, mehet az bátorsággal a' mindég nagyobb tökéleteség elébe. Azonban nincs minden orvosnak ügyessége a' nagy operatiók végbevitelére. Az arra szükséges tulajdonságokat csak részszerént lehet gyakorlás által érni el, részszerént pedig a' természettől kell azokat nyerni. A' chirurgus létalapos tulajdonságit igy adták elő: *Sit juvenis, strenuus, audax, solers et immisericors.* (Legyen fiatal, erős, merész, ügyes és könyörületlen). — A' parisi chirurgiai oskolán kivül hiresek a' strasburgi 's különösen a' montpellieri (hol magát Delpech kijelelte), mellyek nem mindég egyeztek meg a' parisival. Roux, franczia seborvos, munkájában: „*Parallele der franz. und englisch. Chirurgie*" (Paris 1815) a' franczia, valamint dr. Ammon ugyan illy tárgyu munkájában: „*Parallele der franz. und deutschen Chirurgie*" (Leipz. 1823) a' német chirurgiát egy kevéssé egyoldalulag emelék ki. — Esmeretesek Cooper Sámuelnek „*Dictionary of surgery etc.*" czimü munkája (4-dik kiadás, németül, Weimar 1824, 4 darab) és a' Richerandé: „*Grundriss der neuen Wundarzneikunst nach der 5 Aufl. übers*". (Leipz. 1823 kv. 8 rész). *A. B. P.*

Chiwa, l. Turkmenország.

Chladni (Erneszt, Florenz Fridrik), szül. Wittenbergben 1756. Atyja Chladenius E. M. az ottani törvénykarnál rendes oktató volt. Tudományos pályáját a' grimmai herczegi oskolában kezdé, később pedig a' törvénytanulmányokat Wittenberghen 's Lipcsében gyakorlá 's ezen utobbi egyetemnél 1781 bölcselkedés, 1782 pedig törvények doctora lett. Atyja meghalván, abban hagyta a' törvényeket 's egészen a' természet buvárságára szentelte magát, mellyre elébb is minden üres órájit fordità. Mint muzsikakedvelő (noha azt csak 19-ik évében kezdé tanulni) észre vette, hogy a' hang theoriája a' physica minden más ágainál sokkal elhagyatot-

tabb, 's e' hijányt kipotolni legfőbb törekedése leve. El is éré czélját, mert a' mathesis és physica a' hangmivészség tekintetében olly karba helyheték, hogy annak mind vizsgálódó, mind gyakorló részére nézve uj ösvényeket törhetett. 1787-től fogva jelesen a' csengésről, csattanásról és hangról kiadott több rendbeli irásai, mély természetviszgálónak bizonyiták. Ezek közé tartoznak: „*Entdeckungen über die Theorie des Klanges*" Leipz. (1787) „*Beiträge zur Beförderung eines bessern Vortrags der Klanglehre*" Legnevezetesebb munkája azonban „*Akustik*" (Leipz. 1802), melly a' maga nemében igazi remek. Ennek ujonnan kidolgozott franczia fordítását kiadta Paris. 1809. „*Traité d' Acoustique*" czim alatt. Említést érdemelnek továbbá ezen irásai: *Neue Beiträge zur Akustik*" (Leipz. 1817.) és „*Beiträge zur prakt. Akustik und zur Lehre vom Instrumentenbau*" (ugyan ott 1822). Chladni találta fel az Euphon és Clavicylinder nevü muzsikaszerszámokat. Ezeknek megesmertetése végett tiz esztendő alatt nem csak Németország fővárosait, hanem Hollandiát, Franczia-, Olasz-, Orosz-, és Dánországokat is beutazta 's a' beavatottaktól mindenütt tiszteletet nyert. Ezen muzsikai utazásnak a' muzsikáról 's hangmivészekről a' „*Musikalische Zeitung*" czimü ujság levelekben közlött több derék értekezéseket köszönhetünk. 1812 visszatért honjába, hol szüntelen uj próbatételekkel foglalatoskodott. Tett ő nyomozásokat a' levegői tüzes testek körül is, mellyek jeleneteinek, millyenek a' láng, füst, csattanás, 'sat. keves közök van az electrumi folyam jeleneteivel, mellyekkel azelőtt felcseréltettek. Ő tanulta ki, hogy azon tüneményck nem csupán földkörbeli, hanem cosmicus természetüek, 's két remek munkájiban („*Über den Ursprung der von Pallas gefundenen, und anderer ihr ähnlichen Eisenmassen.*" Riga. 1794. és „*Über Feuermeteore*" Wien 1819) igyekezett megmutatni 1., hogy a' kő- és vasmassákról való beszédek nem költemények, hanem egy valódi természeti tünemények vizsgálatjai; 2., hogy ezen massák és meteorok földükkel nem rokonok, hanem légkörünkön kivülről jőnek hozzánk (Vö. Meteorkövek). Mh. Ch. Breslauban April 3. 1827. J.

Chlopicki, lengyelországi osztályos general, nemes, de kevessé esmeretes 's nem vagyonos familiából szül. Galitiában 1772. A' hadi pályára kora ifjuságában lépvén, jelen volt a' mult század utólsó tizedjében hazája háborujiban Kosciusko alatt, később pedig az Olaszországban Dombrowski alatt öszveseregleti lengyel ezredekhez zárakozott. Kapitány korában már jeles hirü tiszt volt. 1807 a' franczia-lengyel háboru alkalmával az első Vistula-ezeredet vezeté; a' reá következett esztendőben pedig vezére lőn Spanyolországban mind a' négy Vistula-ezrednek. Saragossa ostromlásánál dicsőn viselte magát. Erre brigadás generallá neveztetvén, 1812-ig marsall Suchet parancsa alatt állt, a' ki az ő Mémoire-aihan, mellyekben több lapokat szentelt neki, a' többek közt azt mondja róla, hogy reá bizott minden távolabbi expeditiót, mellyet ő maga (Suchet) személyesen nem kormányozhatott. Midőn a' lengyel osztály 1812 Spanyolországból az orosz háboruba menendő sereghez rendeltetett, a' marsall igen elevenen érzé a' derék general elvesztését. Chlopicki Smolensknél terhes sebet kapott 's kigyógyulása után osztályos generallá neveztetett Napoleon által. Ennek letétele után az ujonnan alkatott lengyel királyság hadi seregéhez hivá őt Sándor császár, ki előtt — a' mint mondják — Wellington nagyon magasztalá Chlopickit a' bécsi békegyülésen, a' spanyol háboruban legféltebb ellenségei egyikének állitván. Azonban csak rövid ideig szolgált ő az orosz-lengyel seregnél. Nagyherczeg Constantin által személyében megsértetvén, letevé tisztségét 's ezen idő olta privát életet élt, legnagyobb részént Varsóban. Ha már jeles hadi tettei miatt is nagy tekintetben állott nemzete előtt, még inkább megnyeré ennek kedvét becsülettel teljes kiléptével az orosz szolgálatból. 'S ez a' köz kedveltség volt az oka, hogy Chlopicki, midőn Varsóban Nov. 29. 1830 a' revolutio

kiütött, mindjárt a' véres éjre következett reggel, nevezetesen Nov. 30, a' kormánytanácsba hivatott herczeg Radziwil és Czartoryskival, gróf Kochanowski és Paz Lajossal 's a' hires Niemczewicz Gyulával együtt a' végre, hogy közbenjárások által a' béke és csend helyre állittassék. Ez a' köz kedveltség okozta továbbá, hogy midőn a' kormánytanács szinte Nov. 30-kán előbbi helyéről a' financzminister palotájába áttétetnék, az öszvesereglett nép Chlopicki nevét ezerszeresen harsogtatta, 's a' hadi erő vezérlését ő reá kivánta bizatni. Hanem Chlopicki valamint a' 29-diki történetekben részt nem vett, ugy 30-kán sem mutatta magát. A' kormánytanács első proclamatiója alatt az ő neve nem látszott; mert mint a' valóság, nem pedig a' képzeletek országában neveltetett ember, noha forrón óhajtá a' hazáján fekvő orosz iga lerázhatását, nem akart a' szinre fellépni, mig nem látá, hogy a' kezdet az egész nemzet kivánatival megegyez. Ennek kitudására Nov. 30 elég alkalma volt; 's nyugyan azért, minekutána a' kormánytanács által a' nemzeti seregek fővezérének még ezen napon megválasztatott volna, Dec. 1-jén elvállalá a' fővezérséget; hogy azonban az alkudozás utját, mellyet egyedül tartott lehetőnek 's czélirányosnak, teljesen el ne zárja, egyenesen kinyilatkoztatá, hogy e' lépést csak a' király és császár nevében teszi. Ezután a' fővárosban a' béke, csend és rend helyreállitására fordità figyelmét, a' mit annyival könnyebben eszközölhetett, mivel teljes bizodalmát helyezvén benne a' nemzet, az ő szavának vakon engedett, 's felszólitására még a' haza legnagyobb ellenségeinek tartatott emberek üldözésével is felhagyott. Idő közben két párt fejlett ki a' fővárosban; az egyik békés alkudozás utján, a' másik pedig fegyverrel akará a' nemzet ügyét eldönteni, 's e' végre nagyherczeg Constantint orosz katonájival együtt elfogatni, Lithvaniába csapni, 's a' lengyel koronához tartozott többi tartományokban is a' nemzeti függetlenség ideáját elterjeszteni 's igy az orosz birodalomtól tökéletesen elválni szándékozott. Ezen planumnak senki sem volt olly igen ellenére, mint Chlopicki, a' fővezér; mivel pedig a' heveskedők, kik leginkább fiatalokból állottak, épen ő tőle reményvették szándékok végrehajtását, csalatkozván ezen várakozásokban, annyira elfogódtak ellene, hogy közülök a' leghevesebbek Dec. 4 az idejig való országló szék ülési teremébe benyomulni 's ott a' generalt, mintha a' revolutio folyamát gátolni igyekeznék, legkeserübb szemrehányásokkal illetni nem átallanának. Chlopicki, a' ki különben is igen heves mérsékletü 's mint hadi fenyiték alatt megőszült ember illyen jelenetekhez nem szokott, érezvén lelkében a' vádak helytelenségét, ugy felindult, hogy a' szél megütötte, 's lerogyott magán kivül. Ennek hire zavart okozott a' városban 's egyszersmind bosszankodást a' heveskedőkre. A' sereg egyenesen kikelt imádott generala mellett, szintezt cselekvé a' népség józanabb része is. Ezt látván Chlopicki, hogy hazájáról a' belső egyenetlenség következéseit elháritsa, feltevé magában, a' főhatalmat magára ruházni. Midőn tehát 5-kén a' nemzeti sereget vizsgálná, egybegyüjté a' tiszti kart 's kinyilatkoztatá előtte, hogy ő az ország rendjeinek öszvegyüléséig, azaz, Dec. 18-ig, dictator kiván lenni. A' sereg ezen nyilatkoztatást helybenhagyólag fogadván, a' dictator saját teljes hatalmából tüstént feloldozá az ideigleni országlást 's proclamatiót bocsáta ki, mellyben lépését a' haza criticus helyezetével 's a' kormányban az egység szükségével menti 's egyszermind fogadja, hogy hatalmát, mellyet csupán a' nemzet javára használand, az egybegyülendő kamarák kezébe le fogja tenni. Mint dictator tökéletesen helyre állitá a' rendet az ország belsejében, 's hogy hazája az orosz hatalommal háborúba ne kénytelenittessék keveredni, követeket külde Petersburgba, nevezetesen Lubeckit a' volt franczministert és Jezierskit, a' nemzeti képviselők egyikét, kik a' lengyel nemzet panaszait a' király és császár elejébe terjesszék, azoknak tekintetbe vételét és eligazitását eszközöljék 's igy a' különben elkerülhetetlen véres hadakozást szükségtelenné tegyék.

Mig ezek történnének, azonközben egybegyültek az ország rendjei Dec. 18, 's Chlopicki mindjárt ezen napon letevé kezekbe a' magára ruházott főhatalmat. Látván azonban a' kamarák mind a' polgárok egy részének, mind a' katonaságnak kivánatját a' dictator további megtartása iránt, hogy belső zavarokra okot ne adjanak, minekutána a' dolgot jól megfontolták volna, Dec. 20 megerősitették Chlopickit a' dictatori méltóságban, melléje rendelvén mindazáltal egy országos kiküldöttséget, mellynek hatalmában álla szükség esetében a' dictator helyébe más generalissimust kinevezni. Erre Chlopicki ismét elvállalá a' főhatalmat 's nemzeti tanácsot állitott fel, melly a' kincstárra ügyeljen, a' hadi sereget szaporitsa 's felfegyverkeztesse, a' sereg eltartásáról, a' rend és bátorság fentartásáról, az igazság kiszolgáltatásáról 's a' nemzeti szellem terjesztéséről gondoskodjék. Eddig Chlopicki még mindég reménylé, hogy az alkudozás utja nem lesz sikeretlen. Sőt még akkor sem akart reményéről lemondani, midőn a' Petersburgba küldött követek a' császár hajthatatlansága 's azon kivánatja felől tudósitának, hogy Lengyelország az engedelmességre minden haladék és feltétel nélkül térjen vissza 's a' lázadás kezdőjit büntesse meg. Ugyan azért, hogy a' dolognak jobb fordulást adjon, saját segédjét, ezeredes helytartó Wylezinskit, küldé Petersburgba ujabb utasitással; de ennek sem volt az elébbinél jobb sikere. Chlopicki szorgosan eltitkolt mindent, mi a' követség kimenetelét illeté; mindazáltal még sem gátolhatá meg, hogy az orosz czár kemény válaszának hire ne futamodjék a' felkelt Lengyelországban. Ha már elébb is gyanus szemmel néztek reá a' hevesebb hazafiak, kik a' háborut tartották egyetlen egy módnak Oroszországgal valamire mehetni, most még több okot találtak a' megelégedetlenségre, minekutána látták, hogy az alkudozás utja foganatlan, 's csak időt enged az orosz hadak összevonására. A' megelégedetlenség nőttön nőtt 's mindenfelé nyilvánozá magát, sőt ugy látszik, összve is esküdtek sokan a' dictator ellen. Az országos kiküldöttség elejét kivánván venni ezen veszéllyel fenyegető állapotnak, tanácsosnak itélé az országgyülést Jan. 18-kára egybehini. Minekelőtte a' kamarák összeültek volna, még Jan. 16 kinyilatkoztatá Chlopicki az országos kiküldöttség előtt, hogy lélekesmerete meg nem engedi a' seregét az ellenség ellen vezetni, hogy inkább az alkudozást tartja szükségesnek 's ugyan ezért le akar mondani a' dictatorságról. Haszontalan volt ez ellen minden előterjesztése az országos kiküldöttségnek, melly más nap reggel ujra egybegyülvén, irásban keresé meg a' dictatort, hogy legalább a' sereg fővezérségét vállalja fel korlátlan hatalommal, az ország kormánya pedig külön tanácsra bizassék. Erre Chlopicki azt felelé, hogy tekintetbe vévén azon iszonyu harczot, mellybe hazája ereszkedni akar, 's Lengyelország csekély segédeszközeit, a' békés megegyezésnél egyebet nem javalhat; mert ha most a' nemzetet háboruba akarná vezetni, mellyet győztesen befejezni lehetetlen, ugy őt a' maradék bizonyosan hazaárulónak fogná bélyegezni; ugyan azért csak olly dictatorságot válalhat fel, melly minden korláttól ment lévén, tökéletesen szabad kezet enged neki. Ezen kinyilatkoztatásra azt válaszolá a' kiküldöttség, hogy nincs hatalmában valakit illy dictatorságra emelni; terjessze tehát Chlopicki bbeli javalatját a' más nap egybegyülendő kamara elejébe. Alig vevé a' dictator ezt a' feleletet, azonnal lemonda főméltóságáról. Chlopicki ezen lépése után a' legkeserübb szemrehányásokkal illettetett; voltak, kik őt mint hazaárulót hadi törvényszék elejébe állittatni 's agyon lövetni kivánták; 's az a' proclamatio, melly ezen változást a' nemzettel közlötte, bizonyosan nem volt alkalmas a' köz véleményt iránta megengesztelni. Ha közönséges ember volt volna az exdictator, 's ha nem csupa belső meggyőződés birá kárhoztatott lépésére, ennyi sértegetés után kétségkivül hátra huzza magát, vagy épen eltávozik hazájából. De ő nem igy cselekedett; Epaminondassal felelt mind ezekre: kiállt a' harczra, hogy hazája romjai alá temetkezzék. Ha nem akarta nemzetét felelet

terhe alatt olly viadalba vezetni, mellynek szerencsés kimenetelét nem hitte, volt még is bátorsága, honjáért meghalni. Midőn az orosz hadak Lengyelországba benyomultak, mindjárt elment a' lengyel sereghez, hogy mint a' generalstab feje Radziwil, a' fővezér, neve alatt az egész sereg munkálódásait kormányozza. Ezolta ő volt a' lengyel hadi erő lelke. A' Febr. 25 előtti esetek mind az ő rendeléseinek következései; az emlitett napon pedig a' hires grochowi ütközetben nem csak kormányzá az egész sereget, hanem midőn látná, hogy az Oroszok egy egerligetet, melly a' Lengyelekre nézve igen kedvező pont volt, véres küzdés után elfoglaltak, az ebből következhető kár elháritása végett személyesen vezérle két izben seregeket a' mondott liget visszavételére. Első ostromlása közben két ló lövetett el alóla; a' második alatt pedig egy gránát a' harmadikat üté agyon, 's Chlopickinak mind a' két lábát olly veszedelmesen megrontsolá, hogy elkezdett hősmunkájának további folytatására alkalmatlanná lett. Segédjei bevitték Varsóba, a' honnét sebeinek gyógyittatása végett Martius első napjaiban Krakóba viteté magát. *Zsivora Gy.*

Chlor, chlorine (ezen görög szótól χλωρος zöld v. zöldelő) egy Scheele által 1774 felfedezett egyszerü test, mellyet sokáig oxygenált sósavanynak neveztek, mivel azt vélték, hogy sósavanyból és savanytárgyból áll. Ezen nevezetes felfedezést, melly a' chemiában neminemü revolutiót csinált, sok addig bevett vélekedéseket megváltoztatván, némellyek Thénard és Gay-Lussac hires chemicusoknak tulajdonitják. Ők esmerték meg annak egyszerü voltát 's ők adták annak a' chlor nevet. A' chlor zöldelő-sárga, erős, fojtó szagu, igen kellemetlen izü szesz, mellyben a' gyertya elejénte homályosan ég, aztán elalszik. A' viztárgyszesszel olly nagy rokonsága van, hogy azt többnyire minden öszvekötéseiből kiszakasztja; igy a' vizet sósavannyá (hydrochlorsavannyá) és savanytárggyá változtatja. Keves vizzel öszvekötve, a' fagy pont alatt mint chlorhydrat sárga, általtszó, a' melegben könnyen elolvadó 's 30°-nál chlorvizzé és chlorgőzzé változó leveles kristályokat formál. Az érczekre különös befolyása van. Ezek abban részént hidegben, részént melegben meggyuladnak 's öszvekötik vele magokat. Mind ezen esetekben tömött chlorurétek és igy a' chlornak megsürüdése áll elő. Nevezetes munkálatja van a' chlornak a' nedves életmives anyagokra is, mellyeknek szinét megsemmisiti. A' chlornak ezen tulajdonságán nyugszik a' Berthollet módja szerént való vászonfejérités. Ellenáll továbbá a' chlor a' rothadásnak is, sőt a' már előállott rothadást is megsemmisiti, mint azt Raimond, lyoni chemicus, megmutatta. Ezen rothadás elleni tulajdonsága a' chlornak nagybecsüvé teszi azt a' többek közt a' holt testek bebalzsamozásában, a' zoologiai tárgyak megtartásában 's több eff. Egy az emberiségre nézve nagyhasznu tulajdonsága végre a' chlornak az, hogy a' ragadványok több nemeit elbontja és semmivé teszi. A' Guyton-Morveau által feltalált bánásmód ezen czél elérésére ezen tulajdonságán épül a' chlornak. (Vö Ragadvány, Ragadó nyavalyák.) A' chlorszeszt igen könnyü késziteni, ha egy üveg palaczkban concentrált sósavanyat két annyi porrá tört szürke vasfényfoszlány-érczel öszvevegyitünk 's felmelegitünk. A' kifejlő és sósavannyal vegyitett szeszt vizzel tölt harangokban fogják fel, melly által megtisztul. Rendszerént való készitésmódja a' chlorszesznek, 4 rész konyhasóból, egy rész vasfényfoszlányból, két rész közönséges kénsavanyból 's két rész vizből (a' kénsavany felereszétésére), környülményesebb és többnemü veszteséggel jár. Az ujabb időben igen nagy nevezetességet nyert magának a' chlor ragadvány semmisitő tulajdonsága által. Ez az által esik meg, hogy a' chlor a' gyanus anyagokban létező vizet szétbontja, sósavannyal kötvén magát öszve annak viztárgyával, azalatt mig a' szabaddá lett savanytárgy az életmives öszvetételeket öszverontja. A' chlort vagy szesz formában, vagy basisokkal öszvekötve szokták használni. A' chlorszesz minden szineket elront 's e' mellett a' tüdőknek nagyon ártalmas, hon-

nan szintolly kárt tehetne, mint az elforditandó rosz. Legjobb tehát a' chlor öszvekötéseivel élni, millyek a' chlormész és a' chlorszékső, mellyekből lassanként fejlik ki a' chlorszesz. A' lakó szobákban lévő levegő javitására némellyek a' száraz chlormészport ajánlják, mások megnedvesitik azt egy keves vizzel, ismét mások egy font chlormészt felolvasztanak tiz font vizben 's ezt az olvadékot lapos tálakban tartják a' szobákban. Igy szokták a' cholerabetegek szobájában is a' ragadványt megsemmisiteni. A' megtisztitandó mobiliákat, ruhákat, ágynemüeket 's egyéb jószágokat ollyan szobába rakják, mellynek levegője chlorszesszel tele van. Ha valamelly folyosságot akarunk megtisztitani, chlorszesszel vegyitjük aztjól öszve. A' merő testeket vagy chlorszesszel szokták füstölni vagy chlorvizzel mósni. Mint őrszert a' cholera mérge ellen nyakbakötőnek ajánlják a' chlormészt apró zacskócskákban, mellyel minden gyanus pénzt, levelet 'sat. megtörülni javalnak. *A. Balogh Pál.*

Choc (franczia szó, lökés, rárohanás), hadi értelemben az ellenségnek hirtelen és nyomos megtámadtatása, melly a' lovasság által kivont fegyverrel, a' gyalogság által lefeszitett puskakéssel történik. Főkivánatok: 1) a' linea meg ne szakadjon, hogy a' rohanás minden ponton egyszerre történjék; 2) a' rohanás, mennyire csak lehet, sebes legyen; hogy az ellenség annál könnyebben essék zavarba.

Choczim (Chotsim), nevezetes, Kaminiecczel szemben fekvő orosz határszéli erősség, a' Dniester jobb partján, Bessarabiában, 25,000 lak. 's virágzó kereskedésével. Mesteremberei egészen tábori eszközök készitésével foglalatoskodnak. A' Törökök Choczimot 1718 olta franczia hadi földmérők által igen megerősitették; de mind e' mellett is megvették 1730, 1769 és 1788 az Oroszok. Most, mivel a' két (u. m. a' török és orosz) birodalom határa Europában a' Pruth vize, fekvése mind a' katonaság bátorságára, mind a' hadi seregnek szükséges dolgok megszerzésére nézve felette fontos. *L—ú.*

Chodowiecki, (Daniel Miklós), képiró és rézmetsző, szül. 1726 Danzigban. Kalmárságot tanula; de szünórájiban a' mivészséggel foglalatoskodott 's későbben egészen annak szentelte életét. Jelesb mivei közé tartozik Calas (l. e.) történetét ábrázló képe, mellyet rézmetszetben is kiadott. Rézlapjainak száma 3000-nél több. Ch. egyszersmind egy egészen uj münem, a' jelenkori (modern) alakok character ábrázlása, alapitója Németországban. Megholt mint a' berlini müacademia igazgatója 1801. *I.*

Choiseul (István Ferencz), choiseuli 's amboisei herczeg, XV. Lajos statusministere, szül. 1719. Mint gróf Stainville katonai szolgálatba lépett, fényes bajnokságot mutatott 's rövid idő mulva felemelkedett. Elvévén egy gazdag örökösnét, Gontaut herczegné testvérét, 's öszvekötetésben lévén marquise Pompadourral, reménylte becsületvágyát kielégithetni, mellyet soha sem titkolt el. Mint követ Romába ment 's 1756 szintilly minemüségben Bécsbe, hanem még azon esztendőben felváltá cardinal Bernist, a' külső ügyek akkori ministerét, a' ki megbosszankodván azon ellenmondásokért, mellyeket az Austriával kötött szövetség után kellett szenvednie, lemondott hivataláról. Az uj minister csak hamar legnagyobb befolyást szerzett magának, herczeg és pair lőn, egyszersmind a' hadi departement vezérlését is áltvevé, hanem később a' külső ügyek departementát altengedé gróf Choiseulnek, a' ki utóbb herczeg Praslin lett. A' nélkül hogy a' nevet viselte volna, első minister volt 's egyedül ő kormányozott minden ügyeket. A' Jesuitákat soha sem szenvedhetvén, egyesült a' parlamentekkel, hogy azoknak megbuktatását eszközölje. A' hét esztendős háboru azonban egyre tartott, 's Franczia-ország mindég csak vesztett. Mivel pedig a' financzia egészen ki volt meritve, kénytelen volt az országlás 1763 békét kötni terhes feltételek alatt. A' két ministernek, kik a' status kormányát egymás közt felosztták, nem lehetett ezen szerencsétlenséget tulajdonitani; másoknak, cse-

kélyebb észtehetséggel bíróknak, talán nagyobb áldozatokat kellett volna tenniek; de Choiseul és Praslin e' mellett még tiszteletlel 's kegyelemmutatással tetéztetének, ez keserü vádakra ingerlé ellenségeiket. Azt állitották, hogy ők huzták a' háborut, csak hogy szükségesekké tegyék magokat 's vétkül tulajdonittatott nekik, hogy elébb nem kötöttenek békét. Pompadour megholt 1764, a' dauphin 1765 's ennek hitvese 1767. Choiseul ellenségei, egy herczeg Aiguillon, egy abbé Terray és Maupeou, a' cancellar, minekutána a' dauphin halála felől legizetlenebb 's leggyalázatosb hireket igyekeztek volna elterjeszteni, hogy Choiseult a' legutálatosb gyanuba keverjék, a' legalábbvaló eszközökhöz sem átallottak nyulni. Annyira vivék a' dolgot, hogy XV. Lajos, ministere előterjesztése és saját adott szava ellenére, Du Barry grófnét az udvarnál bemutattatta 's ez által a' királyi szék tekintetét lealacsonyitotta. Du Barry elejénte mindenben kedvezett a' ministernek; a' volt czélja becsületvágyának, hogy Pompadour helyét egészen betöltse. Choiseul elmellőzé büszkén az ő ajánlatit; hanem bár melly dicséretre méltó volt is magaviselete a' maitresse iránt, királyát 's jóltévőjét még sem volt szabad megbántania. Engedékenység által vezethette volna őt, daczolásával pedig csak elkeseritette, 's ellenségei kezébe maga adott maga ellen fegyvert. Grammont herczegnének, a' minister testvérének, mindég nagy hatalma volt ennek eszén, 's azt ő ezen alkalommal a' legcsekélyebb mérséklet nélkül használta, serkentetve a' nép megelégedetlensége által, melly akkor a' cancellar Maupeoutól megtámadtatott parlamentek pártját fogta. A' parlamentek 's a' minister ügye egy lett. A' királyt meggyőzték, hogy azokat Choiseul ingerli ellenállasra. Még egy ideig küzdött Lajosnak ministere iránt való régi jóakaratja a' fondorkodások ellen, mig végre neki Dec. 1770 kemény kifejezésekkel teljes level által tudtára adá kegyelemvesztését 's őt Chanteloupba számüzte. Choiseul elutazása diadalhoz hasonlitott, 's távozását nemzeti szerencsétlenségnek tekintették. Három esztendőt töltött számüzésben, fényes és válogatott társaságtól körülvéve. XV. Lajos halála után visszanyeré szabadságát, minekutána csak épen annyi ideig volt számüzetve, a' mennyi hirének nevelésére 's a' köz tiszteletnek, mellyben állott, kétségen kivüli helyezésére szükséges volt. Mint hadi minister hét esztendei veszteségek után megváltoztatá a' hadi sereg elrendeltetését. Erre Fridrik uj hadi mestersége kinszerité. Bár melly nagyon bosszankodtak ezért az idősb tisztek általjában, még is csak hamar kitetszett az elkezdett változtatások szükséges volta. A' pattantyusság uj formát kapott; jeles oskolák állittatának fel, mellyekben tisztek neveltetének, kik a' franczia pattantyusságot Európában első helyre emelék. Szintez történt a' genietesttel. Choiseul az Antillákra különös figyelmet fordított; Martinique ujra megerősitteték, 's St. Domingo a' jóllét legmagasb fokára emelteték. Midőn Choiseul és Praslin 1770 a' ministeriumból kiléptek, nem egészen hét esztendő alatt egészen helyre állittatott a' flotta vesztesége; ez akkor 64 sorhajót 's 50 fregattát és corvettet számlált. A' tárházak meg voltak töltve. Ezenkivül Choiseul kötötte azon familiai egyezséget is, melly a' Bourbon házbeli minden országlókat összeszövetkezteté, 's a' spanyol flottát Franciaország kezébe adá. Igy szerzé vissza a' franczia névnek becsületét, mellyet az a' hosszas szencsétlen háboruk által elveszteni látszott. A' mi Franciaország valódi erejében hibázott, azt az ő állhatatos erős charactere kipótolta. Corsicát megyette 's meghóditotta a' nélkül, hogy Anglia bátorkodott volna magát nyilván ellene szegezni. Meggyőződve Lengyelország függetlenségének fontosságáról az europai sulyegyenre nézve, szüntelen semmivé tevé Oroszország nagyravágyó plánjait, 's háboruba keveré azt a' Törökökkel, a' kiket még hathatósban segitett volna, ha a' király ellene nem szegezé vala magát. Franczia hadi tisztek küldetének a' lengyel confoederatusokhoz, a' Törökökhöz 's a' keletindiai fejedelmekhez, melly utóbbiaktól reménylé, hogy az ameri-

kai gyarmatokkal együtt fegyvert ragadnak az Angolok ellen. Saját vagyonját pazarolta, a' status költségeivel pedig kímélve bánt. XV. Lajos, a' ki Choiseul eltávoztatását csak hamar megbánta, Lengyelország felosztatását hallván, igy kiálta fel: „E' nem történt volna, ha még itt van Choiseul!" Minekutána XVI. Lajos fellépett a' királyi székre, visszahivatott Choiseul az udvarhoz 's nagy becsülettel fogadtatott, de a' ministerium nem bizatott többé reá. Choiseul, noha szörnyü sok adóssága volt, még is nagy pompával élt 's mag nélkül holt meg 1783. — Öccse és örököse, herczeg Choiseul Stainville Claude Antoine Gabriel, 1762 szül. 's már a' revolutio előtt paire volt Francziaországnak. A' király megszöktetésében munkás részt vett 1791, erre elfogatott, hanem a' vád alól feloldoztatott, mi után kivándorlott 1792, egy huszárezeredet állitott fel 's Franczia ország ellen szolgált. Utóbb egy hajótörés a' franczia partokra vetette. Ekkor négy esztendeig tartatott fogságban, melly idő alatt megvizsgáltaték, valljon lehessen e' a' Francziaországba visszatérő kivándorlottak ellen hozatott törvényeket reá alkalmaztatni. Az első consul feloldozá őt 's egy neutralis tartományba viteté Jan. 1. 1800; 1801 pedig engedelmet ada neki Francziaországba visszatérni. A' restauratió után generallieutenanttá lett. A' pairek kamarájában a' constitutionalis parttal tartott. Munkáji; „*Relation du départ de Louis XVI., le 20 juin 1791*", és „*Histoire et procès des naufragés de Calais*" (a' „*Memoires des contemporains*"-ban jelentek meg.) *Zs. G.*

Choiseul-Gouffier (Marie Gabriel Auguste gróf), Francziaország paire, szül. 1752, a' Gouffier nevet akkor vevé fel, midőn Gouffier kisasszonnyal házasságra lépett. 1776 Görögországba 's Asiába utazott. Utazásának a' tudományokra nézve bőtartalmu leirásáért tagja lőn az academiának. 1784 Konstantinápolyba küldeték követnek, a' hova sok tudóst 's mivészt vitt magával, kiknek társaságában üres órájit tudós vizsgálatokra forditotta. 1791 a' londoni udvarhoz neveztetett követnek, de azért még is Konstantinápolyban maradt 's Németországba küldé minden tudósitásait XVI. Lajos ott élő testvéreihez. Levelezése a' champagnei hátrálás alkalmával a' köztársaságiak kezébe esvén, a' convent őt Oct. 22. 1792 elfogatni rendelte. Eltávozék tehát Konstantinápolyból, 's Oroszországba ment, hol a' császárné évpénzt adatott neki mint academicusnak. Febr. 1797 titkos tanácsnokká nevezteték I. Pál császár által. 1802 visszatért Francziaországba 's a' következett évben mint a' hajdani academia tagja helyet foglala a' nemzeti intézetben, később pedig az academiában. Megholt 1817 nyáron. „*Voyage pittoresque de la Grèce*" czimü munkájának 1 füz. 1809; 2 füz. 1820; 3 ka pedig 1824 jelent meg, nagy fol., réz metszetekkel 's földabroszokkal. Utazásának első kötete 1782 nyomatott ki. — 1816 a' német philosophusok ellen olvasott fel egy munkát „*Dissertation sur Homère*" a' feliratok academiájában.

Cholera, Cholera morbus (némellyek szerént ezen görög szókból χολη epe, és ῥεω, folyok; mások szerént a' χολας szóból, melly belet jelent; Kraus szerént a' χολεῤα szótól, melly fedelcsatornát tesz; dr. Burchardt szerént ezen zsidó szóból: „chole" nyavalya, és „ra" gonoszfaju), egy a' napkeleten a' legrégibb idők olta esmeretes hirtelen lefolyásu nyavalya, mellynek főjelenetei: a' görcs, az egymást érő hányás és hasmenés 's az ezeket követő hirtelen elerőtelenedés a' tagok jéghidegségével 's csaknem észrevehetetlen érveréssel. A' cholerának epés faját esmerte már Hippocrates is, 's ő utána Celsus, az orvosok Cicerója, adott arról egy jeles fejezetet; de senki sem irta azt le a' régiek közül olly mesteri kézzel, mint a' derék Aretaeus. Ő kivüle pontosan leirta azt Caelius Aurelianus is. Később a' 16-dik és 17-dik században, sok interessans tudositások fordulnak elő mind a' kóborló (sporadicus), mind a' néplepő (epidemicus) choleráról, mellyek közt leg-

kitünőbbek 's fontosabbak Anglia két nagynevü orvosának, Willisnek és Sydenhamnak, leirásai a' Londonban 1669 és 1670, azután később is uralkodott epidemiáról. Ezen időtől fogva vége hossza nincs a' coleráról irt értekezéseknek. Nem bizonyos, ha azon dögleletes nyavalya, mellyet Deguignes leir, 's melly 1031 Indiából Korasant, Turkestant, Syriát, Armeniát áltdulta 's Konstantinápolyig terjedt, és az, a' melly egy arab mendemonda szerént valami 500 eszt. előtt Indiából Egyiptomba, Nubiába és Abyssiniába elterjedt, cholera lett legyen e. Az ujabb időkben Bontius emlékezik munkájában (1642) egy általa Indiában több izben szemeivel látott coleraról. A' 17-dik század közepén egy Dellon nevü franczia utazó orvos, ki Keletindiában ezen nyavalyát, — mellyet ott rendszerént mordyximnak neveznek — maga is kiállotta, környülményesen leirta azt. Ő utána Thevenot 's más utazók irták azt le. — A' cholera azelőtt nem tapasztalt dühösséggel 's néplepőleg a' mult század közepe táján lépett fel Keletindia lakosai 's az ott lévő angol és franczia seregek közt. Nevezetesen a' coromandeli partokon uralkodott az Sonerat szerént az esős vagy téli hónapokban 1774—1781. De Gravier szerént már azelőtt is 1756—57 tapasztalta annak öldöklő erejét az angol sereg Arcotenál, hol 1770 W. Scott szerént 's 1781, 1783 és 1787 ismét kiütött. 1769 és 1783 Amborethalban 's 1787 Ganjamban uralkodott ugyan csak a' seregek között. 1774, 1781 és 82 Madrast, 1778 Móricz szigetét, 1787 Yellorét, 1790 Trinconomalét látogatta meg. 1781 és 82 a' Pondichery előtt álló franczia seregben dult. Ezen időtől fogva igen gyakran ki voltak téve cholera dühének az angol és franczia seregek. 1815 és 16 Bengala több tájékán uralkodott a' cholera 's Madrasban az angol sereget is bántotta. Egész 1817-g nem hágta által ezen pusztító nyavalya lakmegyéjét, mellynek ártalmas helybeli befolyásai annak csaknem örökös táplálatot nyujtanak, sőt ragadó természetet sem öltözött magára. Ezen esztendőben uj characterral 's azelőtt nem esmert gonosz természettel lépett az fel. Eltöltvén az atmosphaerát felette szálékony 's messze elterjedő méreggel, meglátogatta az azon tajékokat is, hol semmi helybeli táplálékot nem talált, 's hol még is majd keves idő alatt szám nélkül hullottak áldozatjai. Ezen szörnyü méreggel feltünt cholera tavasszal 1817 több a' Ganges mellett fekvő városokat, Noddiát, Bakart, Patnát, Benarest 'sat., mellyek Calcuttától éjszaknyugotra 80—150 angol mértföldnyire fekszenek, meglátogatott: de mind addig nem gerjesztett ez nagy figyelmet, mig Jessoreben Aug. 19. néhány órák alatt többen 's néhány hét alatt valami hat ezeren meg nem holtak. Robert Tytles, kit ezen betegekhez hittak, elejénte azt gondolá, hogy valamelly plántaméreg okozá ezeknek hirtelen halálát, mig a' további tapasztalás másra nem tanitá. Jessoréból csak hamar elterjedt az a' Ganges két partjain, 's már Augustus végén Calcuttában is kiütött, hol felette nagy mértékre lépett, ugy hogy hetenként 200-an holtak meg 's honnan a' félszigetnek csaknem minden nagy városaiba elterjedt. 15 hónap alatt ellepte az Bengalát és az egész keletindiai félszigetet egész az arab öböl partjáig. Novemb. 1817 megtámadta az angol armadia egy részét, a' Betoah folyó jobb partján, 's 12 nap alatt, 8, 9, mások szerént 20 ezer embert elseprett, kiváltkép azokat, kik növevényi eledellel éltek, de a' gyermekeknek 's asszonyoknak kedvezni láttatott. Azonban egyszerre megszünt, midőn a' sereg a' tulsó partra költözködött. Nem kedvezett sok helyen az állatoknak sem. Tevék, juhok, kecskék, kutyák, szarvas marhák sőt tyukok is hirtelen vesztek el sok helyt. 1817 és 1818-nak elején nyugotra és délre terjeszkedett ki a' cholera. A' coromandeli partokon végig Madrasba (Oct. 5. 1818), egész Cap Comorinig, Madrasból 's Calcuttából a' félsziget belsejébe, nyugotra pedig Bombayba Aug. 10. 1818 's innen Arcoteba és Surateba vándorlott, követvén többnyire mindenütt a' sereget. A' kereskedő hajók elősegitették a' veszély messzebb terjedését. — Dec. 1818 Ceylonban, Jeffnapatnam nevü városban, tüntek fel

egyes esetek, 's már Januar. 1819 Colomból an, Febr. Candyban és Trinconomaléban volt. A' nyavalya az általellenben fekvő coromandeli partokról látszott ide jöni, 's itt egymástól távol fekvő pontokon ütni ki, ugy hogy a' közben fekvő helyek sokáig mentve maradtak. Sehol sem uralkodott olly kegyetlenül, mint itt. A' benszülettek közül csak ritka menekedett meg. Ceylonból az indiai tenger többi szigeteire is, Sz. Móricz szigetére (*Isle de France*), Madagascar mellett (Oct. 1819), 's a' legkeményebb quarantaine ellenére a' szomszéd Bourbon szigetre is áltköltözött. Az elsőn 1802 közepéig 6, mások szerént 10 ezeret vitt el 100,000-ből; az utolsón Martiusig (1820) 256 beteg közül 178 holt meg. A' Ganges-deltából Arracanba, Malaccába, Sincaporeba terjedt el 1819 's ezen forró földhajlat mocsáros tájain darabig kegyetlenkedett. Csaknem egy időben csapott be a' siami tengerölbe is ezen tartomány fővárosába, Bancock-ba, hol több mint 40,000 embert megölt, kiknek nagy része emberek nem létte miatt a' házakban 's utszákon feküvék halva. Ezen kákás és mocsáros lapályokon 1821—22 's kivált 23 ismét felébredt a' cholera 's százezereket elvitt. 1819, mint mondják, kereskedő hajók által Java szigetébe is áltplántálódott a' cholera 's 1821 és 22-ben is fel-felébredett és négy millio lakos közül 400,000-et seprett el. Hasonló dühösséggel látogatta meg Sumatra, Celebes és más moluccai szigeteket is. Egy szörnyü szélvész után (Oct. 2. 1820) harmadnap mulva Manillaban is — melly a' cholera keleti kiterjedésének legvégsőbb pontja — kiütött a' cholera 's 14 nap alatt 15,000 embert seprett el. A' siami tengerölbölből tavasszal 1820 a' tunkini és cochinchinai tengerpartokra költözött által, ott kegyetlenül dühösködött 's onnan Chinában Kantont látogatta meg Oct. 1820 's ott olly dühösséggel uralkodott, hogy a' megbetegedteknek fele megholt. Igy tartott ez Chinában — hol a' cholerát, az odavalók állitása szerént, már Hippocrates ideje előtt is jól esmerték — egész 1827-ig, midőn erős éjszaki szelek 's nagy havak az atmosphaerát megtisztitották a' ragálytól. A' megholtak számát — holtak lajstroma nem lévén — másfél millióra teszik.

A' cholera nyugotra terjedésének története bizonyosabb datumokon épül. Bombayból Surateba csapott a' cholera 's innen az Indus két partján vándorolt az arab és persa tengeren keresztül Arabia nyugoti partja felé a' persa tengeröblbe (Jun. és Jul. 1821), hol Mascate nevü kereskedő városban olly példátlan dühösséggel uralkodott, hogy az emberek csaknem egy pillantat alatt végeznék életeket. Legalább 60,000 ember elveszté életét. Mascatéból nyugotra és délre terjeszkedett el a' Wechabiták és vándorló Arabok közt 's köztök szörnyü pusztitást tett, ugy hogy néhány hét alatt valami 125,000 ember veszett el. Innen Bender-Abbas és Abusir persa kereskedő városokba, 's ezekből részént Persia belsejébe, részént Bassora török kereskedő városba költözött. Ezen utolsóban 14 nap alatt 18,000 embert ölt meg. Bassorából ez a' népveszély az Euphrates partjain ment fel felé a' karavanokkal és seregekkel, ugy hogy Augustus végén 1821 már Bagdadban is kiütött 's 5—6 ezer embert elvitt. Innen a' karavánuton, áltmenvén a' syriai pusztán, egész Aleppóig terjeszkedett, hol Nov. felé 1822 ütött ki. Utjában több helyeken csaknem egyszerre ütött ki. Decemberben megszünt, de uj dühösséggel ébredt fel Junius elején 1823 Laodiceában 's tiz nappal később Antiochiában. Innen a' középtenger partjain délre és éjszakra terjeszkedett, egy felől a' Caspium-tengerig, más felől a' régi Antiochiáig. Éjszaknyugoti utján Aug. végén 1821 Bender-Abbasból egész Sirasig ment 's néhány nap alatt 16,000 embert ölt meg. Ispahan csak az által szabadult meg, hogy a' kereskedő utat Jesden keresztül parancsolták vinni, hol Sept. végén ütött ki, de Novemberben a' hideg idő beköszönésével megszünt. Felébredt azonban ismét 1822 és a' karavánuton mindég elébbre ment, kedvezvén ez úttal Teherannak 's majd minden városban

városban mulatván egy két hétig, nyár végén Taurisban princz Abbas-Mirza lakhelyében, üté fel sátorát 's Cormick szerént nem kedvezett Mirza hadi seregének sem, melly csak egy éjszakát töltött a' város falai alatt. A' cholera követte Mirza seregeit 's még Erzerum bevétele előtt kiütött közöttök, ugy hogy ezen armadia csaknem semmivé lett. Taurisból Ardebilba jutott az 's meglátogatta a' Caspium-tenger nevezetes városait, Reshdet és Balfarnsht, de Novemberben itt is megszünt. Martiusban 1823 ismét kiütött Ghilan tartományban 's több az orosz birodalom határaihoz közel lévő kerületekben és Majusban elejénte az utolsó persa békekötés olta orosz birtokban lévő Sirvan tartományt, Juniusban Lenkorant, egy a' muszka ország déli határán lévő városkát, Juliusban pedig Salliant, a' Kurnak a' Caspium-tengerbe való kifolyásánál, jóforma dühösséggel. Innen a' sirvani lapos völgyeken a' Kur folyamát követvén fel felé, a' Caspium-tenger keleti partján fekvő Baku nevü muszka erősséget látogatá meg Aug. végén, de a' hol kevesen holtak meg, 20—30 beteg közül 4, 5, az itt szokásban lévő gyógymóddal szabadittatván meg, melly abban áll, hogy az öszverogyott beteg azonnal hideg vizzel végig öntöztetik, feje jeges vizzel borongattatik 's tagjai erősen dörgöltetnek és gyuratnak. Sept. 22 egyszerre a' nélkül, hogy ki lehetett volna tapogatni, honnan 's miként, hirtelen az innen távol lévő Astrachanban megholtak egynéhányan cholerában, még pedig egymástól igen távol lévő pontokon. Mint sok más helyeken, ugy itt is, ezen esztendő folyásában igen döglöttek az állotak is. Különös, hogy épen az uralkodó veszély alatt, melly itt keves embert ölt meg, más nyavalyák igen ritkán fordultak elő. Egy ide közel lévő városban, Krasnoyában, csak 25-en holtak meg, 's ezzel a' nyavalya megszünt. A' következett esztendőben, 1824, ismét megjelent ugyan, de sokkal gyengébben 's tovább nem terjedt. 1824 a' cholera csak lakhelyében, Keletindiában, ébredt ismét fel, még pedig Bengalában, 's a' Ganges és Jumnah partjain épen ugy, mint a' félszigeten innen a' Gangesen, a' golcondai, carnatiki, mysorei, madurai tartományokban, a' Mahratták földjén, 'sat. sőt Persiában is. Különösen nagyon uralkodott Calcuttában és Madrasban Aug. 1825. Még azon esztendőben innen a' Gangesen délfelé terjeszkedett ki 's megjelent ismét Pondicheryben. Még dühösebben uralkodott az 1826 Bengalában, kivált a' Ganges mellett 's a' Mahratták földjén. 1827 és 28 a' madrasi igazgatóságban ütött ki, 's ott a' gubernatort, Monrót, is megölte. Innen éjszak és kelet felé a' seikek tartományába 's a' delhi országuton Persiába és Samarkandba tolakodott. 1828 nem csak Calcuttában, hanem a' félsziget keleti partján, Bombayban, is megjelent a' cholera. Ezen esztendő azonban igen kedvező volt Hindostan nagy részére nézve. Bucharába 's nevezetesen Chiwába a' cholera Korasanból plántálódott 1829, hihetőleg a' chiwai khán serege által, mellyet Korasan határain a' nyavalya meglepett. Chiwából kereskedő karavanok Orenburgba vitték azt (asiai Muszkaország nyugoti határán), hol az ősszel 1829 ütött ki, de az esztendő végével megint kialudt, fel- felébredvén ismét a' következett esztendőben. Persiában már 1829 nagy dühösséggel uralkodott a' cholera, megtámadta az eddig megkimélt Teherant, Taurist 's más városokat. Innen 1830 nyáron által Georgiába, Kaukasiába 's déli és nyugoti Muszkaország több gouvernementjaibe behatott. Elisabethpolból két irányt vett magának: a) a' Kuron felfelé Tiflisnek, Grusia fővárosának környékére; b) a' Caspium-tenger mellett a' Wolgán felfelé Muszkaország belsejébe. Ezen az uton ismét kiütött Astrachanban Jul. 19 's naponként száz embert ölt meg. Aug. 4. 1830 Zarizynben 's 6. Saratowban mutatta magát a' cholera. Astrachanból a' moszkaui nagy országuton terjedt az előre olly nagy dühösséggel 's halálossággal, hogy a' megbetegedteknek fele, sőt némelly helyeken több is megholt. Augustusban Saratowon keresztül Pensát és Simbirsket, a' következett hónapokban Kasant és Nisnei-Nowgorodot 's több más városokat és gouver-

nementokat támadott meg, 's már Septemberben a' régi czárok fővárosában, Moszkauban, volt. Mennyit 's micsoda buzgósággal tett a' muszka országló szék ezen népeket pusztitó nyavalya elharitására 's megsemmisitésére, az a' közönséges ujságlevelekből tudva van. Sept. 29. a' császár maga utazott Moszkauba, hol rettenthetlen bátorságával 's emberszeretetével az elcsüggedt szíveket felelevenitette. Az első négy hétben a' gonoszfajuság 's halálosság legnagyobb fokát érte el a' nyavalya, melly magasb volt, mint magában Indiában 's Persiában is, mert száz beteg közül 80 holt meg, sőt némellyek szerént alig szabadult tiz közül egy. Összeségesen Sept. 20-ikától 1830 Martius 23-ikáig 1831 8570-an betegedtek 's 4690-en holtak meg Moszkauban. Martiusban minden azt vélte, hogy a' cholera megszünt, 's hálaadó imádságokkal innepelték az örvendetes dolgot. Decemberben 1830 Bessarabiába és Podoliába 's innen Moldvaországba, Januariusban 1831 pedig Bulgariába is becsapott a' cholera. Podoliából, Satanowon keresztül az austriai Galitiába a' tarnopoli és czortkowi kerületbe ütött be, de áldozatjai kevesen lettek. Febr. 5. ment be három csapatban a' muszka armadia Lengyelországba. A' cholera, mint Keletindiában, ugy itt is követte a' seregeket. Dec. 1830 Luzkban mutatkoztak a' cholera nyomai, a' következett hónapban pedig Brzescben uralkodott az, hova, mint mondják, Zsidók vitték be. Tavasszal 1831 a' pultawai, kiewi, podoliai, wolhyniai, grodnoi és wilnai gouvernementokat látogatta meg, ugy hogy Majus 5-ikéig 25,697-en betegedtek 's ezekből 13,219-en holtak meg. Martius elején megujult dühösséggel ütött ki Brzescben a' Zsidók és katonaság között, 's innen csakhamar Terespol lengyel városba is általment, honnan fenakadás nélkül ment az országuton Varsónak, hol Aprilis 25. ki is ütött 's Majus 5-ikéig 2580 beteg közül 1110-et seprett el. Ekkor a' cholera mintegy megszünni láttatott, de az ostrolenkai ütközet után (Maj. 26.), mikor az armadia Varsó felé visszahuzódott, ismét nagy erővel kiütött. Valamivel később, mint Varsóban, Polangenben, a' keleti tengernél fekvő muszka határvárosban, ütött ki a' cholera, de szeliden, 's csaknem egy időben Rigában, hol Junius 23-áig 4782 ember betegedett 's 1890 holt meg. Rigából Mitauba és Bauskéba vándorolt a' cholera. Látván az europai hatalmasságok a' veszélynek minden felől fenyegetődző közelgetését, minden kitelhetőkép igyekeztek annak ellenállani. A' svéd és burkus országló székek felszolitották alattvalójikat a' lehető óvakodásra. Az utóbbik több polgári és katonai orvosokat küldött Muszkaországba a' nyavalya természetének 's gyógymódjának kitanulására. Az austriai országló szék már Oct. 22. 1830, egy tulajdon biztosságot rendelt ki főcancell. gróf Mitrovszky előlülése alatt, a' legczélirányosabb eszközök felől való tanácskozásra. Két orvos Muszkaországba küldetett a' status költségén. A' felállítandó vesztegházakra nézve szoros instructio tétetett fel, 's a' Wolhynia, Podolia és Moldvaország felé álló cordonon kivül még egy másik is állitatott fel Muszkaország felé, 's Galitiában az egészség állapotja szoros felügyelés alá vétetett. Még Anglia is küldött egy orvost Moszkauba. Később kiütvén a' cholera Lengyelországban, a' burkus országló szék katonai cordont állitott fel veszteglntézetekkel a' lengyel határok felé, 's csak hamar azután a' kurlandiai határon is cordon huzatott. Egyszersmind mind Burkusország, mind Saxonia immediat-commissiókat állitottak fel a' cholera ellen való czélirányos munkálkodások végett 's orvosokat küldöttek Varsóba a' nyavalya tudományos vizsgálására. Azalatt Lengyelországban és Galitiában naponként oriási lépésekkel ment a' cholera előre. A' csaták után elszéledt katonák különösen sokat tettek annak elterjesztésére. Lassanként Lengyelország csaknem minden irányban megvesztegettetett, 's a' veszély kisebb nagyobb dühösséggel, több vagy kevesebb ideig uralkodott a' megmérgesitett helyeken. Jun 28. Czenstochauban és az ettől 1 ½ mértföldnyire, a' burkus határlszéleknél fekvő faluban, Lobodnában, ütött ki,

hova azt a' Varsóból elbocsátott kaszahordók vitték, mint mondják. Augustusban azonban megszünt. A' slésiai határszéleken sok lengyel falukban dühösködött, 's mindennap féltek a' veszély beütésétől a' burkus statusokba az erős cordon ellenére is, annyival inkább, mivel már Majus végén hihetőleg a' keleti tenger felől, Danzigba is utat talált magának a' cholera 's egész Németországot rettegéssel töltè el. Hasztalan igyekeztek Danzigban házelzárásokkal megakadályoztatni a' veszély tovább terjedését. Aug. 28-ikáig 1379 ember betegedett, 352 gyógyult 's 1003 holt ott meg. Danzig környékén azonkivül 90 helységet látogatott meg a' cholera. Az egész kerületben 3194 ember betegedett, 2118 holt és 854 gyógyult meg. Danzigból keleti és nyugoti Burkusországba is kisebb nagyobb mértékben kiterjeszkedett a' cholera, minek okát a' buzakereskedőknek a' muszka táborral való szakadatlan közösülésében keresik. Keleti Burkusországban a' gumbinneni és königsbergi kerületekben mutatta magát ez a' népveszély, de nem nevezetes erővel. Königsbergben magában, hol a' nép a' házak elzárásával megelégedetlen lévén, az orvosok 's politia ellen lázadást inditott Jul. 28., mellyet katonasággal csendesitettek le, Augustus 7-ikéig megbetegedtek 419, meggyógyultak 23, megholtak 217, cura alatt voltak 179. Noha a' cholerának kialvása Muszkaországban olly sok izben hirdettetett, mindazáltal folyvást uralkodott az az europai Muszkaország, uj Muszkaország és Bessarabia nagy részében 's ujra kiütött, a' hol már legkisebb nyoma sem volt. Igy Junius 24. 1831 ismét mutatta magát Moszkauban. Azon hónap 29-ikén Witepskben nagyherczeg Constantin is áldozatjává leve annak. A' muszka táborban ezen időben 8343 cholerabeteg volt, kik közül megholt 3692, meggyógyult 4638 's 313 betegen feküdt a' kórházakban. Kiütvén Rigában 's a' Wolga mellett lévő némelly városokban a' cholera, azonnal minden Petersburgba 's Kronstadtba vivő utakon erős és többféle cordonok állittattak fel, vesztegházakkal, 's mindenféle portékák és papirosok füstöltettek. Azonban mind ennek ellenére is Junius 14. kiütött a' cholera Petersburgban, de, mint mondják, szelidebb characterrel mint másutt, a' honnan azt két azelőtt Keletindiában volt angol orvos elfajult cholerának (*ch. dégénéré*) nevezte. Az epidemia legnagyobb erejében az orvosi mivészség semmit sem tehetett mindaddig, mig az alább nem kezdett szálani, 's akkor is csak a' nyavalya kitörésének első órájiban. Igen gyakran ment által typhusba a' cholera, a' mi Moszkauban ritka eset volt. Az elzárások miatt Julius 7. Petersburgban is lázadás történt, mellynél néhány orvosok is elvesztek életeket, 's mellyet csak a' császár személyes megjelenése csilapithata le. A' betegek száma Julius 31. 8092 volt, kik közül 4136 holt meg. Augustus közepén már nagyon kezdett a' nyavalya szünni, ugy hogy 15-ikben már csak 9 beteg volt. Julius 26. a' finnlandi nagyherczegségben ütött a' cholera ki, mellyért az orosz igazgató szék cordont huzatott 's vesztegházakat állittatott fel, hogy a' nyavalya uj behozása megakadályoztassék. Egyébiránt noha Muszkaország sok helyein kialudt a' cholera 's köszönő inneplések tartattak a' szerencsés megszabadulásért, de még is sok helyt uralkodik az most is. Uj Muszkaországban 's Bessarabiában folyvást dühösködik sok helyeken, mint Odessában ujra kiütött (Jun. 24.), ha szinte charactere nem olly gonosz faju is, mint a' mult esztendőben. Nagy erővel ütött ki a' cholera ezen esztendőben Moldvaországban is. Jassyban rövid idő alatt 4000 embert ölt meg. Mint mondják, Aug. 10. egészen kialudt ott. Oláhországban is mindenfelé elterjedt. Bukarestben a' cordon ellenére is kiütött Julius 23., 's napjában 40, 50 ember betegedett meg. Kiütött Krajowában is, melly hg. Milost arra inditá, hogy országát a' török határ felől cordonnal elzárná. Szörnyü dühösséggel ütött az ki különösen tul a' Dunán Bulgariában, hol nagy sebességgel elterjeszkedett Rustsuktól egész Sumláig, 's a' fekete tengerpart egész hosszában Mingreliáig. Julius 11 Konstantinápolyban magában is, hol attól inkább félnek mint a' pestistől, mutatkoztak a' cholera symptomáji. Ga-

litiában, hol a' cholera, mint fen mondatott, Januarius elején 1831 a' tarnopoli és czortkowi kerületbe hurczoltatott be, egész Juniusig uralkodott ezekben a' veszély. Azonban leginkább lengyel generalis Dwernickinek az austriai birtokokba futása Tarnopol vidékén 's népének (4000 embernek) elszéledése adott alkalmat a' nyavalya hirtelen elterjedésére Gallitiában. Keves idő alatt száz faluban mutatkozott. Ennek következésében mind itt, mind Morva-, Cseh-, Magyar-, és Erdélyországokban állandó commissiók rendeltettek, 's erős cordonok huzattak. A' m. kir. helytartó tanács három királyi biztost 's orvosokat küldött a' határszélekre a' szükséges rendszabások fentartása végett. Lembergbe két orvos küldetett a' nyavalya ottani természetének kitanulására. Majus 6. Brodyban ütött az ki nagy dühösséggel, ugy hogy azon hónap végéig 1135 ember holt meg. Junius 7-ikéig öszvesen 4039 ember betegedett meg, kik közül 2093 meggyógyult, és csak 1767 holt meg. Julius 27-ikéig egészen kialudt a' nyavalya. Hasonló dühösséggel mutatta az magát Lembergben, hova azt Dwernicki táborából portékás Zsidók vitték, 's hol Majus elején ütötte ki magát egy szegény és mocskos Zsidóktól lakott külvárosban. Maga a' commandirozó generalis fmsll. Stutterheim 's felesége is megholtak. Aug. 4-ikéig 4857 megbetegedtek, 2186 gyógyultak és 2552 holtak meg. Nov. 5-éig Galitiában öszveségesen megbetegedtek 258,887-en, meggyógyultak 161,936-an, megholtak 937.288-an, cura alatt maradtak 202-en. Julius elején Krakóban is kiütött a' cholera, és pedig nagy erővel, 's legelőször a' zsidó városban mutatta magát. Mint sok más helyeken, ugy itt is, annyira félt a' köz nép a' kórházaktól, hogy készebb volt nyavalyáját eltitkolni, azzal elbuni, vagy az utszán halni meg, mint orvosi kezek alá jutni.

Junius közepén minden elzárások ellenére Magyarországra is becsapott a' cholera 's legelőször is Tisza-Ujlakon Jun. 13 's csak hamar néhány más falukban is mutatkozott Ugocsa vármegyében. Ugy vélik, hogy a' szálakkal jött volna be Maramarosból a' veszély. T. Ujlakról mindenütt a' Tisza mentét követte a' nyavalya 's csak hamar ismét a' szálakkal Szólnokot látogatta meg Heves vármegyében, de csaknem egy időben több helyeken is felütötte fejét, mint Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Bereg 's Borsod vármegyékben kisebb nagyobb mértékben. Elejénte ugy látszott, hogy mindenütt a' Tisza mentét követi, de később kitetszett, hogy semmi bizonyos irányt nem követ, hanem félre, lefelé, felfelé szökdös, 's végre csaknem minden vármegyéket meglátogat. Megvalósodván csak ugyan az elejénte csak kétkedést gerjesztett cholera Heves vármegyében, Pest vármegye cordonnal elzáratott 's kölönösen Pest városa veszteg intézettel is felkészittetett. Nevezetes azonban, hogy már Martiusban, mikor még senki sem gondolkodott róla, a' többek közt egy igen gonoszfaju 's hamar halálos kimenetelü cholera-eset fordult elő a' városban egy első rangu uri házban. Julius közepén több gyanus esetek, adván elő magokat a' hidnak felszedése is szükségesnek itéltetett, de ez a' hirtelen elválasztása a' két egymás nélkül nem lehető városnak 's Pestnek minden felől elzárása a' lakosok közt nyughatatlanságot okozott, 's a' haza igyekező tanulő ifjuságot, később pedig a' dulakodni 's kicsapongani szerető pórnépet is lázadásra inditá (Julius 17-kén), melly csak katonaság által csendesittethetett le. Ennek következésében lerontotván a' veszteghäz 's egyéb óvó intézetek, kapu nyittatott a' rossznak, 's ezen idő ólta naponként nevekedett a' két városban a' betegek száma. September vége felé szünni kezdett mind a' két városban a' cholera, 's még néhány napokig, csak keves esetek adták elő magokat, több napokig egy sem, meg ismét egynéhány, mig végre egészen kialudt a' gonosz járvány. Pesten öszvesen megbetegedtek 1459-n, meggyógyultak 920-n, mh. 1539-en. Pest vármegyéből csak hamar a' tul a' Dunaiak is részesültek a' félelmes rosszban. Fejér, Komárom- Györ 's más vármegyék bőven adták az áldozatot. Posony városában Sept. elején fordultak elő egyes gyanus

esetek, de a' cholera kétségtelen symptomáji csak 9-dikén tüntek fel, elejénte itt is gonosz, később szelid characterrel. A' m. k. helytartó tanácsnak tudósitása szerént Magyarországban a' nyavalya első kiütése napjától (Jun. 13) fogva Nov. 22-ikéig 3846 helység tapasztalta a' cholera mérgét, mellyekben megbetegedtek 435,330, meggyógyultak 215,464, megholtak 139,998, gyógyitás alatt maradtak 31,868. Egészen megszünt az 1728 helységben, ismét kiütött 63 helységben, megtamadt 25 uj helységet. Némelly vármegyékben, Abauj, Fejér, Borsod, Heves, Liptó, Nyitra, Pest, Posony, Szepes, Szabolcs, Torontal, Trencsin, Zemplén vármegyékben, a' Jászság- és Kunságon, igy némelly városokban, mint Debreczenben (hol 10,355 ember betegedett meg, 6574 gyógyult fel 's 3787 holt meg), Esztergamban, Pesten, Bártfán, Győrött, Lőcsén, Kassán, Szabadkán, Budán, Fejérváratt, Szegeden, különös méreggel dühösködött. A' cholera áldozatinak nagy száma kedves hazánkban nagyon szembetünő más europai országokkal öszvevetve; de tekintetbe kell vennünk, hogy azok közé igen sok más nyavalyákban megholtak is számláltattak, mivel a' rettegéssel tele egészségesek nem láttak egyebet, mint cholerát, kivált ha annak egyik vagy másik symptomája, hányás vagy hasmenés, mutatkozott. Nem kell azt sem feledni, hogy a' megholtaknak egy nagy része orvosi segedelem nélkül, mellyet vagy megvetett 's kikerült, vagy nem kapott, vagy ha kapott, kivált nemorvostól, azzal visszaélt 's vesztét siettette. Ide járul az is, hogy az orvosok nagy szüke miatt kénytelenek lévén a' törvényhatóságok mindent, ki az orvosi tudománynak legcsekélyebb esmeretével birt is, haszonra forditani, sokan a' tudatlán és ügyetlen orvoskodók áldozatjai lettek; ellenben az ügyes és gondos orvosok kezei alatt igen sokan meggyógyultak. Mint másutt, ugy Magyarországon is, mindennemü óvakodó intézetek megtéttettek a' veszélytől való megmenekedésre. Az első hir a' nyavalya véletlen kiütéséről, Szolnokon, félelmet és rettegést terjesztett el minden felé. Az igazgató szék azonnal az egész országot 21 királyi biztos közt felosztotta, hogy azok czélirányos rendeléseik 's cordonhuzásaik által a' veszély tovább terjedését eltartóztassák 's a' törvényhatóságok egymással való öszveütkezéseit és a' közösülés lehetséges módjait elintézzék. Minden ember tulajdon ovó szerekkel vette magát körül, a' házak mindenféle szerekkel füstöltettek, különösen nagy divatban volt a' chlormész, — melly különösen a' lehelés organumaira való ártalmas befolyásinál fogva igen soknál több kárt tett, mint hasznot, — mellynek gőzében ferdett csaknem minden ház, azonkivül hogy szamtalanok amuletum gyanánt hordták azt nyakokban. Sokan minden ruhájikat chlorméssszel füstölték 's nem olvastak semmi idegen kézből jött irást, minekelőtte azt meg nem füstölték volna. Számtalanok kámfort hordtak zsebeikben. Mások a' sok orvosoktól ajánlott füszerszámokban, erős italokban, tincturákban 's t. ff. keresék szabadulásokat. Sokan legszorosabban elzárták magokat minden közösüléstől. Nem kevesbbé gondosok voltak a' törvényhatóságok is. Több vármegyék rendentuli keménységgel voltak cordonjok megőrzésében 's a' fertézett házak elkülönzésében, a' mi sok helyeken, nevezetesen pedig Zemplén, Szepes és Nográd vármegyékben, sok vad kegyetlenségekkel tele lázadásokra nyujtott alkalmat, mellyeknek főczélja hol a' nemesség, hol a' papság, hol az orvosok voltak, kiket azzal vádoltak a' parasztok, hogy őket méreggel akarják kiveszteni, 's mellyeket katonasággal és a' bünösök kemény megbüntetésével kelle lecsilapitani. Egyébiránt a' cordonok fentartására katonaság nem fordittathatván, azokat az adózó nép által sokáig fentartani nem is lehetett; részént mivel a' szegény ember nyomorult élelme mellett a' félbeszakadt kereskedés és közösülés, a' megakadályoztatott gazdasági foglalatoskodások miatt való elcsüggedés és busulás 's a' körülte hulló áldozatokon való megrettenés miatt erre alkalmatlan volt 's gyakran álló helyében öszverogyott; részént mivel minden cordonok ellenére is ott, hol senki sem vélte volna, kiütvén a' cholera, 's innen a'

nyavalya ragadóssága kétségbe hozatván, könnyen jött azon szerencsétlen gondolatra, mintha nekie vesztére igyekeznének. Mind ezek az igazgató széket arra inditák, hogy a' cordonok 's szorosb elzárások és vesztegintézetek további fentartását megszüntetné, mellynek következésében Sept. végén a' kir. commissariusok is visszahivattak. — Julius végén Erdélyországban is, hol igen erős cordonok és vesztegházak voltak, kivált Magyarország felől, kiütött a' cholera, honnan 's miként nem bizonyos. — Tótországban legelőször Borovoban, egy a' Duna mellett fekvő Verőcze vármegyei faluban, mutatta magát a' cholera Aug. 10-én. Nevezetes, hogy ezen falu lakosai, tökéletesen el voltak különözve, meg lévén már Julius 5 olta minden közösülés akadályoztatva a' Duna bal partjától, 's magok a' földmivelésből élő lakosok el sem hagyták falujokat; e' mellett a' cholera nyolcz mértföldnyi távolságra volt tőlök Baranya vármegyében. A' magyarországi cholera történetében több illy esetek fordultak elő, valamint ellenben ollyak is, hogy némelly helységek, bár mennyire kivoltak is téve a' fertézésnek, mentve maradtak. Illyen volt a' többek közt Bucsa Zólyom vármegyében, hol a' cholera mindenütt a' Garan folyamot követte 's meglepett minden helységeket, kivévén ezt, holott ez szintugy a' viz partján fekszik, nagy országut 's minden felé cholerás falukkal volt körülvéve. — A' cholera mind tovább terjedvén a' Dunán tuli vármegyékben, a' császári város erős cordonokkal vétetett körül, 's Bruckban vesztegház állittatott fel. Augustus elején a' cordon mellett lévő helyekben, Rohrau, Gerhaus, Bachfart és Hollernben mutatták magokat a' cholera nyomai, 's csak hamar több helységekben is fordultak elő egyes esetek. Minden nagy vigyázat mellett is Sept. elsőjén Hernalsban 's ettől fogva hamar egymást követve Edelsthalban, Schwadorfban, Schönabrunnban, Enzensdorfban, Badenben, Hizingben, Penzingben, Pfaffstettenben, Scharndorfban, Ebersdorfban, Sechshausban 's több más Bécs körül lévő helységekben 's végre magában Bécsben is mutatkoztak a' cholera symptomáji, de szeliden, ugy hogy egész Dec. 5-kéig összesen 4017-en betegedtek, 1979-en gyógyultak 's 1922-en holtak meg, 116-an pedig még orvosi kéz alatt voltak. — Morvaországot Sept. közepén látogatta meg a' cholera, 's nevezetesen Brünnben Sept. 21-kén ütött ki, hol November 30-dikáig 1691-en betegedtek, 908-an gyógyultak 's 661-en holtak meg, 112-en pedig még cura alatt voltak. — Összesen Morvaország és Silesia kerületeiben Oct. 29-dikéig 307 helységekben megbetegedtek 16,193-an, meggyógyultak 7912-en, megholtak 3674-en, cura alatt maradtak 2697-en. — Burkus-Silésiában a' megerősitett cordon ellenére is Julius 27-ikén Benthenben egy katonai chirurgus cholerába esett 's 14 óra alatt megholt. Minden egyes elrekesztések és elkülönözések sem használtak semmit, a' nyavalya mindég tovább harapodzott 's csak hamar több helységekben kiütött, de általjában véve igen keves áldozatjai voltak itt annak. Sept. 7-dikén a' breslaui kerületben is felüté az fejét. Breslauban Nov. 21-dikéig 1252-en betegedtek, 453-an gyógyultak és 655-en holtak meg, 144-en pedig cura alatt maradtak. — Csehországban a' grubichi uradalomban fordultak elő az első gyanus esetek Oct. 20, 's azolta több kerületekben is elterjedt a' nyavalya. Nov. 28 Prágában is kiütött az, 's Dec. 10-dikéig 29-en betegedtek meg, kik közül 15 megholt, 2 meggyógyult 12 cura alatt maradt. Általjában itt is kevesek a' cholera kiválasztottjai. A' burkus birodalomban Julius és Augustus hónapokban mindég tovább terjedt a' cholera, különösen a' poseni nagy herczegségben. Posenben magában Julius 14-dikén fordult elő a' legelső eset egy muskatéros katonán. Innen mindenütt a' Wartha mellett a' brandenburgi tartományban terjeszkedett ki. Aug. 28 egy hajós legény cholerába esett Charlottenburgban, 's még az nap másutt is fordultak elő gyanus esetek a' környéken. Aug. 31-dikén pedig Berlinben is kiütött, ugy hogy Dec. 7-dikéig 2226-an betegedtek, 1404-en holtak, 's 815-en gyógyultak meg. Az első 512 megbetegedtek közül Casper

szerént Berlinben csak 49, Danzigban 1202-közül csak 257; Posenben 268 közül csak 59; Königsbergben 153 közül csak egy gyógyult meg. Sept. 6 oderai Frankfurtban is adták gyanus esetek elő magokat, 's ezen napokban a' potsdami kerületben több esetek is fordultak elő. Igy terjedt lassanként tovább tovább a' veszély keleti és nyugoti burkus országban 's részént Pomeraniában és Brandenburgban. Fenebb Helsingfortsban és a' sweaborgi erősségben (orosz Finnlandiában) is kiütött az. — Oct. 9 már Hamburgban is találkoztak choleraesetek, 's egy héttel azután Altonában, de csak igen lassan harapódzott a' nyavalya maga körül, 's a' halálesetek száma kevés volt, ugy hogy a' halandóság általjában véve kisebb volt, mint a' mult esztendőben. Hamburgban Nov. 14-dikéig 787-en betegedtek, 409-en holtak, és 263-en gyógyultak meg, 115-en cura alatt maradtak. Oct. 22-dikén a' hannoverai királyságban ütött ki a' cholera, melly mint mondják Hamburgból plántálódott oda. Nov. 12-dikéig az egész királyságban megbetegedtek 87-en, meggyógyultak 21-en, megholtak 52-en. A' londoni Courir szerént Novemberben már Angliában is Sunderlandban, Duxhamshire-ban, Londontól 300 angol mértföldnyire, kiütött a' cholera. Némellyek szerént hamburgi hajók vitték azt oda, de mások azt mondják, hogy már az előtt Newcastle-ben egy kötelgyártó, ki a' hajókkal semmi közösülésben nem volt, igazi cholerában holt meg. Az eddig megbetegedtek számát bizonyosan tudni nem lehet, mivel a' Courir szerént az orvosok igen sok eseteket eltitkolnak. Az ujságok szerént Nov. 28-ikáig megbetegedtek 306-an, megholtak 93-an.

A' cholera különbkülönbféle módositásokkal szokott megjelenni, a' tartományok, népek, clima, esztendőszakasz, egyes emberek és sok más alsóbbrendü környülmények különbkülönbféleségéhez képest 's a' szerént, a' mint kóborlólag vagy néplepőleg áll elő. Innen sok orvosok kételkednek mai napig is, ha valljon az igazi indiai cholera e az, melly most Európát rettegteti. Azonban a' nyavalyának bélyegző létalapja, melly a' görcs, mindég megmarad. Az idegrendszernek ezen kitünő szenvedésében kell annak közelebbi okát keresni, hogy ezen nyavalya olly gonosz természetü, távolabbi okát pedig egy különös és mind eddig kimagyarázhatatlan földi okban, melly hozzánk Indiából költözött. A' nyavalyának sokszor vannak megelőző symptomáji is, de a' mellyek nem mutatnak mindég a' kifejlendő cholerára; illyek a' kedvetlenség, semmivel meg nem elégedés, nyomás és szoritás érzése a' gyomor szájánál vagy a' köldök környékén, étvágytalanság, hideg viz óhajtása, haskorgás, a' has falainak öszveesése, gyakori szék, lábikragörcs, lábak és kezek hidegsége, bővebb testkipárolgás, a' rendszerént valónál sebesb érverés, lankadtság 'sat. Ezek a' symptomák, mellyek diaeteticai okokból vagy meghülésből, de az epidemica constitutio befolyásából is származhatnak, hajlandóvá tehetik az embert a' cholera mérgének felvételére, kivált ha még ezekhez a' félelem is hozzájárul; a' mi sokszor egy két nap, máskor egy két óra mulva is megtörténhetik. Leggyakrabban az egészségesnek látszó embert hirtelen támadja meg a' kegyetlen nyavalya. Az egész testen végigfutó hideg borzongatás, a' fő nehézsége 's szédülése, a' test hirtelen elgyengülése, tagok görcsös öszvehuzodása sokszor olly hirtelen követik egymást, hogy a' beteg vagy csak tántorogva megy, vagy neha öszve is rogyik. Némellyek mindjárt elejénte szörnyü főfájásról panaszkodnak, a' mi sokszor a' szemek vérbeborulásával is öszve van kötve, mások a' melynek nagy nehézségéről, melly a' lélekzetvételt akadályoztatja, mások ismét igen fájdalmas öszvehuzásról vagy égésről a' gyomor szájánál, a' mit Annesley a' nyughatatlan tekintettel 's szorongó lélekzéssel öszvekötve a' cholera bélyegző symptomájának tart. Ezen symptomák csak igen rövid ideig tartanak, 's akkor a' nyavalya legveszedelmesb symptomáji lépnek fel. A' rosszabb esetben főbódultság, fülzugás, nehéz hallás, az arcz öszveesése, szemek mély bevonulása, rekedt hang, kezek és lábak elhidegedése 's érzéketlensége, vagy igen fájdalmas ösz-

vehuzodása, érverés aligérezhetősége, az egész test vagy csak a' végtagok kék foltossága, (márványossága) vagy egész elkékülése, körmök feketekéksége, kéz- és lábujak ránczossága, szorongattatást és nyughatatlanságot mutató arcz és mozgások, panaszkodó nyöszörgéssel vagy rekedt, csaknem érthetetlen hangon való panaszkodással, minden erő elvesztése, néha merevitő vagy állkapczagörcs jelennek meg, 's némellyeknél mint nálunk is több izben tapasztaltatott, hol gutaütés, hol szivszélütés jelei közt egy, két, három óra alatt halált okoznak. Ott, hol ezen symptomák szelidebb mértékben tünnek fel, a' merevény (tonicus) görcsöt, rángató (clonicus) görcs váltja fel, 's a' nyavalyának mintegy második stadiuma áll elő, de legtöbbeknél mindjárt elejénte ennek symptomaji mutatkoznak, nevezetesen a' hányás és hasmenés, néha csak az egyik, máskor csak a' másik, legtöbbször mind a' kettő. Rendszerént a' hányást megelőz a' hasmenés, melly sokszor olly nagy, mintha a' beleknek minden benneke egyszerre kiürülne, 's ez hol fájdalommal, hol a' nélkül, néha a' beteg akaratján kivül történik. Ez a' sokaknál patak módjára kizudulo ürület sokszor elejénte zöldes, később 's többnyire vizes, színetlen, néha a' tojás fejéréhez vagy a' keményitős vizhez vagy savóhoz, néha husmosadékhoz hasonló, néha szagatlan, máskor igen büdös folyadék. A' hasmenést hol követi, hol megelőzi, hol vele csaknem egy időben áll elő a' hányás, mellyet többnyire kegyetlen öszveszoritó fájdalom a' szív gödrében 's gyakran olly nagy hasfájás követ, hogy a' beteg, gyenge és rekedt hangjával csak ezen baj enyhülését kéri. A' hányás által elejénte a' gyomorbennék, néha epével vegyitve, később pedig szinte, mint a' hasmenés által, vizes, néha büdös folyadék ürittetik ki könnyü kivetéssel 's gyakran a' beteg könnyülésével. Ezen kiürülések, mellyekben rendszerént az epének legkisebb nyoma sincsen, a' mi a' most uralkodó epidemiát bélyegzi, egymást érik és sokszor csaknem hihetetlen mennyiségüek. Ugy látszik, mintha a' testnek minden nedvei a' belekre tódulnának. Ennek következésében az egész test öszveesik 's mintegy megsoványodik. Az arcz különösen nagy változást szenved, halotti képbe öltözik, elhalványodik, beesik, a' kékelő orr megvéknyul, a' többnyire halvány kék gyürüvel körülvett lankadt 's félignyilt mocskos és merő szemek a' szemgödörbe visszahuzódnak 's az egész arcz tulajdon kinyomással jeleli a' nagy szenvedést, szorongottatást 's elbusulást (*facies cholerica*). A' szünet nélkül való kiürülések, mellyek később minden fájdalom nélkül valók, kimeritenek majd csaknem minden életerőt, noha mind a' mellett is a' betegek szörnyü nyughatatlanságokban, mellyet a' megakadályoztatott vérforgás és lélekzetvétel okoznak, takarójokat elhányják 's az ágyban csak alig tartóztathatnak. A' bőrgörcsnek 's a' testnedvek belrészekre való sietésének, vagy egy szóval, a' bőr felfüggesztett functiójának következésében, elhervad a' bőr 's öszveránczosodik, kivált a' kéz- és lábujjakon. A' test egész felületét, különösen pedig a' végtagokat, márvány hidegség 's néha szagatlan vagy kellemetlen szagu hideg izzadtság önti el 's még a' száj üregébe is elterjeszkedik. A' nyelv, melly némelly esetekben tiszta, halvány és száraz, többször sárgásfejér mocsokkal fedett, jéghidegségü, valamint maga a' lehelet is; és még is a' betegek nagy belső hőségről panaszkodnak, melly csaknem mindeniknél kiolthatatlan szomjusággal 's a' hideg viz után való epedéssel van öszvekötve, mellynek szakadatlan befolyását kivánnák szájokba, noha azt többnyire azonnal kihányják. Az elerőtlenitő ürületeket elébb vagy később többnyire görcsök követik, mellyeket elejénte kisebb rángások előznek meg a' kezek és lábak izmaiban. A' görcsök rendszerént a' kezek és lábak ujain kezdődnek 's azoktól terjeszkednek tovább a' test egyeb izmaira, kivévén a' legtöbb esetekben a' hátgerénczi, arcz és nyak izmait; leginkább pedig a' lábikrákat 's az előkarok izmait szeretik 's iszonyu fájdalmakat okoznak. A' görcsök néha olly erősek, hogy a' beteget több emberek is alig tudják tartani. Vannak azonban olly esetek is, hol épen

semmi görcsök sem tapasztaltatnak, 's ezek a' legjelesb orvosok állitásai szerént leggonoszabbak 's veszedelmesebbek, mivel ez a' környülmény az idegrendszernek neminemü szélütéses állapotjára mutat. Ezekhez járul a' nagy szorongattatással együtt járó, nehéz és szorult lélekzés, az érverés érezhetetlensége, melly a' vérforgás valóságos fenakadásának következése, a' szív igen gyenge, reszkető verése 's gyakran alig érezhetősége. A' bélcsatornába olly nagy lépcsőre hágott elválasztás 's az egész testet elfoglaló görcsös szenvedés következésében, a' vizellet, 's ritkább esetekben a' nyál 's könnyek elválasztása is megszünik, noha valamint minden eddig előadott symptomáji a' cholerának, úgy ezek is különbkülönbféle módositásokat szenvednek. Az idegrendszer szenvedésénél fogva, szenvednek a' külső érzékek is, különösen a' hallás és látás. Hátgerenczét csaknem minden beteg fájtatja. A' felsőbb lelki functiók nem láttatnak szenvedni, sőt ha el voltak is azok nyomva, a' nyavalya vége felé az öntudat visszatért. Sokszor a' beteg egész a' végszempillantásig beszél, máskor csendesen, minden fájdalom nélkül 's mintegy kábulva láttatik feküdni 's csak a' szomjuság, vagy a' vissza-visszatérő fájdalom ébresztik fel elalélt állapotjából. A' halál kapuja felé közelgetésében könnyebbséget érez a' beteg; a' hányás és hasmenés valamint a' görcsök is alább hagynak 's néha egészen meg is szünnek. Ezen kivül ritkán beszél a' beteg, sőt gyakran halála oráját előre megmondva, de teljes érzéketlenség állapotjában alszik el. Gyakran a' cholera ideghideglelésbe (typhusba) megy által, kivált ha a' segedelem sokáig halasztatott, 's a' beteg helyezete kedvez ezen kimenetelnek, leginkább pedig akkor, ha az ingerlő szerek adása mértéken tul üzetett, 's akkor ezen állapotnak esmeretes symptomáji lépnek fel. A' nyavalya kedvező kimenetelének jelei: az egész testbe visszatérő melegség, langyos párolgása a' bőrnek, a' gyomorgörcs szünése, az érverés emelkedése, a' rekedtség mulása, szabadabb lehelés, a' székürület sárgás szine, a' vizelet visszatérése, vidámabb tekintet, csendes álom. Rossz jelek ellenben a' hányás és hasmenés hijánya, vagy hirtelen megszünése, a' hideg izzadással fedett bőr érzéketlensége és elkékülése, a' láb- és kézujak ránczossága, a' nyelv ránczossága 's hidegsége, álmosság, a' szarubártya beesése, hideg és nehéz lehelet, igen nagy gyomorgörcsök, csuklás, nyughatatlan hánykolódás, görcsök nemléte 'sat. A' felgyógyulás több vagy kevesebb ideig tart; némellyek néhány óra alatt visszanyerik elébbeni egészségeket, de mások igen sokáig elgyengélkednek 's különösen a' has organumainak bajaival vesződnek, a' honnan könnyen 's gyakran származnak visszaesések, mellyek az első nyavalyánál rendszerént sokkal veszedelmesebbek. Némelly esetekben, kivált ha tökéletlenül vagy rosszul gyógyittatott a' cholera, más nyavalyák állnak elő, nevezetesen a' hideglelésnek többféle nemei, a' eachecticusoknál lábvizdaganat vagy közönséges vizkórság, hosszas gyomorfájások, hasmenésre vagy makacs szorulásra való hajlandóság, a' lábak szélütése, gyengesége, szemek gyengesége, siketség, fuladozások, sőt sokszor gutaütések is, mint Sokolow tapasztalatjai mutatják. Nevezetes és valóban csudálkozásra méltó dolog, hogy a' cholerában megholtak teste csak későn megy ált rothadásba, holott a' vér vegyelékének olly nagy megzavarodásából ellenkezőt kellene várni; de még inkább az, hogy az izomingerelhetőség sok esetekben a' halál után is darab ideig fenmarad. A' napkeleti és muszka orvosok sok esetekben a' holt testeken erős görcsös rángásokat láttak. A' többek közt Marshall Ceylonban két illyen esetet látott, 's Sokolow ugyan annyit Orenburgban, de nálunk több példáji voltak annak; sokan 20—24 óra lefolyása után is rángásokat 's mozgásokat láttak a' holt testeken. Dr. Schröter szerént Lembergben egy égiháboru alatt, a' halottak kamarájában, a' holt testek vonaglottak 's ujaikkal játszottak. Hasonló jelenet tapasztaltatott Bécsben is sok holt testeken, mint dr. Reider tudósit, minden égiháboru nélkül, 's azólta danzigi és berlini orvosok

is sok illyen példákat láttak. Ezen jelenetekből nem ok nélkül következteti prof. Marx, hogy azok a' még nem egészen kialudt élet részecskéjére mutatnak, 's hogy ez valóban igy van, mutatja azon nálunk egynehányszor előfordult szomoru tapasztalás, hogy az illy látszatos halálban lévő szerencsétlenek otthon vagy a' halottak kamarájában ismét magokhoz jöttek 's nehány esetben beszéltek 's jártak. Szerencsések, kiket ezen felébredés a' halál álmából nem a' sirban ért, mint sokakat valójában ért! A' holt testek bontásai a' nyavalya belvalójának kitapogatására nem sokat tettek, mint egyéb nyavalyájiban is az idegrendszernek. Külsőkép igen hasonlitanak azok némelly esetekben az opiummal vagy kéksavannyal megmérgesitettek vagy a' széngőzben megfultak holt testéhez, a' mennyiben hajthatók és lágyak maradnak vagy lesznek a' test izmai, de máskor ellenkező állapotban találtatnak azok. Sokszor Keletindiában 's egyebütt is az azelőtt jéghidegségü testek ismét felmelegednek 's néha mely- és hasüregeikben 10—12 óráig is lágymelegek maradnak. Többnyire, kivált mikor a' nyavalya tovább tartott, a' belső nemes részekben az agyvelőkérek 's agyvelőnek, tüdőknek, gyomornak, májnak, lépnek edényei a' szív 's nagyobb edények fekete sürü vérrel tele vannak, a' mi a' bőrrendszert elfoglaló 's annak functióját, a' kipárolgást, lehelést 's melegnemzést teljesen felfüggesztő, különösen pedig a' vérforgást megakadályoztató görcs következése. A' kaponya üregében sokszor a' kérek közt kiizzadások, máskor öszveragadások, az agyvelő üregeiben sokszor nagy mennyiségü vér, vagy savós nedvesség találtatott. A' hátgerénczvelő hasonló állapotban volt. A' szivben sokszor polypusok találtattak. Az epehólyag tele van setétzöld, vastag epével, ellenben a' belekben annak semmi jelensége, honnan a' cholerát némelly muszka orvosok acholiának nevezték. A' gyomorban 's vékony belekben, mellyek sokszor szörnyen ki vannak terjeszkedve, többnyire gyuladás jelei mutatkoztak a' belső hártyán. A' hugyhólyag többnyire üres és öszvetöpörödött. Mind a' verő mind a' vérerek, valamint a' szivnek mind két kamarája egyforma fekete sürü vérrel találtattak tele, másutt a' szív- 's verő erek öszve voltak esve, 's csak keves fekete vér találtatott bennök. A' cholera természetéről való nézetek különbkülönbféle'k a' szerént, a' mint az orvosi figyelmezőt a' nyavalyának ez vagy amaz szembeszökő tüneménye foglalja el. Innen ki a' gyomorban 's bélcsatornában, ki a' májban, ki a' szivben, ki a' bőr functiójának megzavarodásában, ki a' ki- és elválasztások megbomlásában, ki a' nagy, ki a' kis agyvelőben, ki a' hátgerénczvelőben, ki a' bujdosó idegben, ki a' ganglionok rendszerében, ki valamelly savanyuságban, ki egy a' belekben lévő mérges anyagban keresi annak okát 's ülőhelyét. A' legszorosb figyeletek 's tapasztalások, a' nyavalya symptomájinak feltünése 's kifejlése, mellyeket prof. Harless olly szép öszvefüggésben 's olly szellemmel tele dologesmerettel ád elő jeles munkájában, kétségkivül valóvá teszik azt, hogy mindenek előtt az idegrendszer, nevezetesen pedig az n. n. plexus solaris, a' ganglionok rendszerének középpontja (a' has agyveleje), azon része az organismusnak, mellyet a' cholera mérge legelőször 's mindenekfelett érdekel, 's innen terjeszkedik el a' gyomor és belek hártyájira 's azoknak edényeire, a' májra, mellynek functiójit, az epekészitést és a' kapuvérérvér általváltoztatását (decarbonisatióját), megakadályoztatja, a' bujdosó idegre (nervus vagus) 's ez által a' tüdők functiójira, az agyvelőre 's az ennél a' cholerában még szenvedőbb hátgerénczvelőre; hogy ennek következésében a' vér élete hirtelen 's tulajdon módra feldulatik 's az organismus élete fentartására alkalmatlanná tétetik, az együttszenvedésbe jött bőrrendszer functiója megszünik, ellenben a' belek taknyos hártyájában az elválasztás renden tul nevekedik, 's kimerítő hasmenés áll elő, melly ismét más nedvek, nevezetesen a' hugy elválasztásának megakadályoztatására szolgáltat alkalmat: hogy a' vérforgás megzavarodván, ez az életnedv a' belső részekre tolódik 's azok functióját is-

mét tulajdon módon zavarja meg, 'sat. 'sat. Miben álljon közelebb ez vagy amaz résznek 'a' cholera mérge által való illetődése, arról ismét sokfélék a' vélekedések. Igen sok orvosok véleménye, hogy a' cholera mérge tulajdon nemü gyuladást gerjeszt. Dr. Nissen azt tartja, hogy ezen nyavályának legközelebb oka ideggyuladás, nevezetesen pedig ganglionitis, melly majd centrális majd peripherica. Sokkal többen, nevezetesen a' keletindiai 's muszka orvosoknak nagy része, gyomor és bélgyuladásnak tartja a' cholerát, 's maga Hufeland is hajlandó ezen vélekedésre, de legmeghatározottabban állitják azt Broussais tanitványi, nevezetesen Gravier, Negrin, Ozanam; Tanchou 's mások. Azonban a' legjelesb 's legfigyelmezőbb orvosok a' cholerás helyeken, nevezetesen pedig Keletindiában (Scott, Annesley, Jameson Adam 'sat.) 's Muszkaországban (Sokolow, Solomow, Rang, Loder, Hübenthal 'sat.), letettek ezen rossz utra vezető ideáról 's a' cholera létalapját a' hasidegek kitünő szenvedésében keresik 's ezen ideát a' legfontosb védokokkal támogatják. Az idegek szenvedésének módjáról ismét különbözők a' nézetek az orvosok közt. Némellyek azt tartják, hogy csak a' bélcsatorna idegei jőnek rendentuli ingerlésbe a' külső befolyások által, 's ezek közt Christie azt állitja, hogy a' cholera csak az első utak taknyos hártyájinak erős náthája; mások, mint Richter, Behrends és Hufeland a' gyomor és belek nyavalyatörésének nevezik azt, mások ismét az epentak, görcsös öszvehuzodásában keresik a' cholera legközelebbi okát. (Mason Good, Pupürow). A' legtöbbek által elfogadott 's legtöbb okokkal támogathatóbb idea az, hogy a' cholera mérge legelőször is a' has idegeiben görcsöt nemz, melly onnan az egész idegrendszerre elterjeszkedik 's az organismusnak csaknem minden functiójit kisebb nagyobb mértékben megzavarja. Hogy ezen minden más cholerára illő közönséges meghatározáson kivül, a' napkeleti cholera még más sajátságokkal is bir a' vér chemismusának és a' lymphás savós, valamint a' hajszáledények elválasztó 's képző munkásságának megváltoztatásában, előre is lehet gondolni. Prof. Harless szokott elmésségével még ezenkivül egy különös tendentiát is tulajdonit a' cholerának, valamelly skárlát vagy pétécs-forma kiütés nemzésére a' gyomor 's különösen a' vékony belek belső hártyáján (exanthesis intestinalis), mellyre őt a' többek közt a' holt testek beleiben több izben látott apró foltocskák és pecsétecskék hozták, 's mellyeknek ő létalapos részt tulajdonit a' nyavalya tovább terjedésében vagy is ragadósságában is. Ezen vélemény azonban, mellynél fogva az indus cholera valamelly belső, specificus bélkiütésen alapulna, azon sokféle hypothesisek sorába tartozik, mellyekkel az orvosok a' cholera létalapját felvilágositani igyekeztek, noha Harless ezen idea elsőségét mindenkép igyekszik magának kivini. Méltó még itt megemliteni azon igen fontos és minden gondolkozó orvos figyelmét megérdemlő ideát, mellyet most Németországon több jeles fők (prof. Sachs, prof. Graefe, dr. Neidler, prof. Radius, cs. kir. tan. Reider, dr. Pauli, dr. Sander) majdnem egy időben terjesztettek, igen alapos okokkal támogatva, világ elejébe, hogy a' cholera igen közel atyafiságban van a' posványhideglelésekkel, sőt hogy annak létálapja nem egyéb mint egy álarczos gonoszfaju hideglelés, (febris intermittens larvata perniciosa algido-cholerica), ugy hogy ott a' hol az atmosphaerai befolyások által a' rendszerént való posvány- vagy nyári és őszi hideglelések kifejlődése megakadályoztatik, ez az álarczos nyavalya áll elő kóborlólag vagy néplepőleg a' szerént, a' mint annak feltételei kisebb vagy nagyobb erőben tüntek fel, 's már az első paroxysmusban, melly mintegy compendiuma vagy is öszvehalmozása több valamelly gonoszfaju hideglelés paroxysmusainak, képes minden életerőt kioltani. A' szerént, a' mint a' nyavalya az organismusnak alsóbb vagy felsőbb sphaeráját illeti erősebben, a' mi ismét különösen az individuumoknak különb-különbféleségétől 's több más környülményektől függ, különböző ideig tart annak lefolyása. Mig a' nyavalya az élet alsóbb kö-

rében marad 's a' gyomor és bélcső idegeit gyengébben illeti, addig annak lefolyása is lassubb 's gyakran a' jobbulás jeleivel csalogat. Vannak több példák, mint nálunk is voltak, kogy a' cholera 3—4 sőt hat napig is eltartott, hányás, hasmenés és görcsös fájdalmak között. Ellenben a' hol a' nyavalya mérge, minden előjelek nélkül, azonnal az élet nemesb sphaerájit, a' vérforgás, lehelés, vagy az idegek öszveséges rendszerét, nevezetesen az agyvelőt támadja meg, ott az élet sokszor villám sebességgel alszik ki. Az azelőtt makk-egészségü embert hirtelen olly gyomor- és bélfájdalmak veszik elő, hogy foglalatosságinak közepette vagy az utszán mentében öszverogyik 's egy-két óra alatt elvégzi földi pályáját. Berggreen beszéli, hogy Julius 23. 1823 husz fiatal és erős Arab Aleppo mellett a' mezőn dolgozván, hirtelen elkezdett kiabálni: Jaj belem! (Kalbi! Kalbi!) 's azonnal elővették őket a' hányás, hasmenés és görcsök, 's némelly része három óra alatt, más nap reggelig pedig mind megholtak. Nálunk is több helyeken az egészséges földmivelőt munkája közepén lepte meg a' nyavalya, 's az érezvén a' halált hozó változást testében, pajtásitól bucsut véve rogyott öszve 's keves idő alatt kiadá lelkét. Bengalában az emberek Vos szerént, mintha a' menykő ütötte volna meg őket, hirtelen öszverogytak 's megholtak. Igy volt az Fraser szerént Sirasban is, hol sokan az utszán hulltak el, ugy hogy a' hirtelen haláltól való félelem az emberekből csaknem minden felebaráti érzést kioltott. Hasonló esetek a' Caspium tenger mellett is számosak voltak. Legveszedelmesebbek, 's mint már fenebb is említők, leghirtelenebb halált szerzők azon esetek, mellyekben a' test minden hányás és hasmenés nélkül egyszerre márványhideggé lesz, megkékül, a' görcs által öszvehuzódik, a' kéz és lábujak bőre őszveránczosodik, minden érverés megszünik, 's a' beteg szív, tüdők vagy kereszthártya bénulása által hal el. Ezt a' gonoszfaju nyavalyát, mellyet Hübenthal szerént az arkataki lakosok fekete cholerának neveznek, nálunk is sok helyeken fekete halál név alatt esmerték. Vannak 's nálunk is voltak több olyan esetek, hogy a' beteg a' vérnek az agyvelőre vagy tüdőkre való hirtelen tódulásából származott gutaütés miatt 1—2 óra alatt megholt. Egyébiránt a' legtöbb esetekben 3—24 óra alatt oltja ki a' cholera az életet. A' nyavalyától sem életkor, sem nem meg nem ment, annyi azonban igaz, hogy a' középidejü 's koros emberek leginkább ki vannak annak téve. Némelly orvosok tapasztalása szerént megkiméltе az a' terhes asszonyokat, de az mi nálunk nem tapasztaltatott, sőt többek szerént a' szelid grádusban kifejlett nyavalya is könnyen halálos lett azoknál, a' mit az orenburgi orvosok is tapasztaltak. Néhol a' szoptatós asszonyok is igen szenvedtek. Hogy egyik embert, egyik nemzetet előbb 's nagyobb mértékben megragadja a' cholera, mint a' másikat, annak oka nagy részént az életmódban van. Keletindiában sokkal több benszületett meghal a' cholerában mint europai, mivel ezek jobban óják magokat a' változó időtől 's egyébb ártalmas befolyásoktól a' helyett, hogy amazok tele vannak mindennemü babonás előitéletekkel, azonkivül hogy magokra kevesebbet ügyelnek 's magokat böjt és rossz ételek 's italok által elgyengitik. 1817 olta négy millióra teszik a' cholera által elseprett Indusok számát. Egyébiránt nálunk is, mint többnyire mindenütt, a' szegényebb sorsuak voltak leginkább kitéve a' cholera mérgének, kiket a' több fáradtsággal, nyomorusággal 's szegénységgel öszvekötött életmód, öszveszorult lakás, veszett levegő, a' nyavalya ellen tett nagy és költséges készületek 's felőle renden tul nagyitott ideák 's képzeletek által bennek is részszerént felébresztett félelem és rettegés annak elfogadására hajlandóbbá tett, noha voltak több esetek nálunk is, nevezetesen Pesten, hol az a' gazdagok 's könnyéletüek küszöbén is beköszönt. Moszkauban a' nemesség, felsőbb katonai és polgári hivatalbeliek közül 307-en, a' papok közül 42-en holtak és több mint két annyin betegedtek meg, de a' kik Loder szerént részént dobzódó életmódjok, részént

gyermekes félénkségek által vonták azt magokra, a' minek azonban a' nálunk gyüjtött tapasztalásoknál fogva nem lehet általjában hitelt adni. A' rendetlen életü, részegitő italokat kedvelő 's akarmi okból elgyengült emberek rendszerént áldozatjaivá lettek a' cholerának, de voltak olly helyek, hol a' részegeskedők megmaradtak, a' józan életüek 's egészségesek ellenben abba belé estek. Legveszedelmesebb a' nyavalya azoknál, kik már az előtt is valami régi nyavalyával küszködtek, kik magokat dobzódások 's kicsapongások által elgyengitették, kiket bu 's félelem, vagy más lenyomó indulatok bántanak, kiket az öregség terhe nyom 's kik az első órákban orvosi segedelmet nem nyertek. — Az egyszer meglepett helyekben több vagy kevesebb ideig szokott a' cholera mulatni a' szerént, a' mint ez vagy amaz helyen kisebb vagy nagyobb fogadékonyságot talál a' lakosokban; inn. n van, hogy két ugyan azon cholera mérgének kitett 's ugyan azon külső környülmények közt lévő helységekben, mind a' cholera mérgének dühe, mind a' meglepettek száma felette különböző. Meglévén a' receptivitas, sem elzárás, sem semminemü amuletumok nem képesek az embert megmenteni, a' helyett hogy más a' cholera kifejlésének mindenkép kedvező környülmények közepette is mentve marad. Prof. Harless azt a' tételt alapitja meg, hogy többnyire a' civilisált s polgári és egyéb élet- és táplálatviszonyaikban jól elintézett statusokban sokkal kisebb a' fogadékonyság a' cholera mérge iránt, 's hogy általjában véve a' rossz épitésü, mocsáros helyezetü, rossz és egészségtelen lakásu helyeken sokkal nagyobb az. Azonban ez legalább nálunk igen sok kivételekkel lehet igaz, mivel sok esetekben a' legegészségesebb fekvésü helyeken rendkivül dühösködött a' cholera, mig sokszor a' legrosszabb helyezetetü helyek vagy egészen mentve maradtak, vagy ezek későn részesültek ezen népveszélyben. Hogy az életmód egyébiránt felette sokat tesz ezen fogadékonyság kifejlésére, az már fenebb is emlitődött. A' félelem, szorongattatás és bu különösen kedveznek annak (*contagium psychicum*). Smith Sándor beszéli két hadi seregről, hogy az egyik, melly a' forró esztendőszakaszban egy alacsony tájékon, posványos tó mellett 's szük lakhelyekben feküdt, tökéletes egészségben maradt, mivel az emberek vidámak 's megelégedettek voltak; ellenben a' masik osztályt, melly ugyan akkor igen egészséges halmokon a' legjobb kvártélyokban feküdt, de a' melly megelégedetlen volt, 's magát szerencsétlennek érzé, a' cholera több izben meglátogatta 's igen sokat elseprett. Rendszerént mikor a' cholera valamelly helyen kiüt, az első napokban keves embert lep meg, de csak hamar többekre elterjed 's nagyobb kegyetlenséggel dühösködik, ugy hogy sokszor az első meglepetteket mind elragadja, mint ez többnyire minden muszka és lengyel 's nálunk is sok városokkal történt. Később 8—20 nap mulva szünni kezd mérge, szelidebbé lesz 's kevesebbeket, vagy legalább nem olly erővel támad meg. Ezen tüneménynek oka kétségkivül abban van, hogy a' cholera első áldozatjai azok, kik mások felett nagyobb hajlandósággal birnak a' miasma elfogadására, melly másokban, kiknek fogadékonysága kisebb, szelidebb nyavalyát és sokszor egyebet mint cholerát gerjeszt. Láttam egész helységeket, hol egyszerre sokan hányást és hasmenést kaptak, a' gyomor szájánál megjelent 's innen az egész hasra elterjedt görccsel, hideg kezekkel és lábakkal, néha lábikragörccsel, a' nélkül hogy a' cholerának veszedelmesb symptomáji kifejlettek volna (cholerine). A' már azelőtt is betegek, különösen a' hideglelésben lévők, ritkán kerülték el az epidemiának reájok való befolyását, 's gyakran azok, kik étel vagy indulat által elrontották emésztő organumaikat, annyival inkább, ha gyomor- vagy epehideglelést kaptak, sokszor egy két óra mulva már a' cholera symptomájit mutatták. A' mi több alig volt az egészséges emberek közül is egy, ki egy vagy más módon ne érzette volna az atmosphaerában létező miasma befolyását, különösen gyomrára 's emésztő organumaira nézve. Ki gyo-

morfájásról, ki emésztetlenségről, kf rossz appetitusról, ki rossz szájízről, ki felböfögésekről, ki hascsikarásról 's hasmenésről, ki dugulásokról, ki szélbujdoklásokról a' hasban, ki tagok lankadtságáról, ki lábikragörcsről, ki álmosságról vagy álmatlánságról, ki főszédelgésről és fájásról, ki ingerlettségről, ki fázékonyságról, ki repülő hőségről, ki hideglelős változásokról panaszkodott. A' cholera csak lassanként szokott az egyszer meglátogatott helyen megszünni, mind addig t. i. nem, mig receptivitast talál az emberek közt mérges anyagjának felvételére, a' mi Europában rendszerént 2—6 hétig szokott tartani. Mind addig sem hideg, sem meleg, sem semminemü időváltozások meg nem akadályoztatják azt, noha rendszerént a' tél beköszönésével, vagy néha egy nagy égi háboru után meg szokott szünni. Későbbi szelid természetét 's lassanként való megszünését, valamint azt is, hogy némelly helységeket egészen elkerült, néha sokakat általugrott, hogy néhol egészen kialszik, más helyen pedig kipusztithatatlan, kétségkivül jobban kimagyarázza a' fogadékonyság ideája, mint az, mellyet Hahnemann a' miasma későbbi megvéknyulásáról mond, mit már csak az is bizonyit, hogy a' cholera megszüntével más nyavalyák, nevezetesen váltó- és ideghideglelések állnak elő, mellyek hihetőleg ugyan azon epidemiai befolyásnak szüleményei. Sokszor ez a' fogadékonyság egyes emberekben 's egyes helyeken ismét felébredhet, 's innen ugyan azon individuumot 's ugyan azon helyet másodszor is, és pedig szinte egész dühösséggel megtámadhatja. — A' cholera ez vagy amaz helyen való felébredésének oka titok fátyolával van fedve, valamint általjában annak természete 's létalapja, noha mind e' mellett is az orvosok által kigondolt hypothesiseknek száma vég nélkül való 's naponként nevekedik. A' cholera felébresztő okát némellyek a' föld terméseiben, az eledelek minemüségében 's az azokkal való mértékletlen élésben keresik. Igy némelly helyeken igen sok 's ritka nagyságu anyarozs találtatott, melly sokak előtt igen gyanus tünemény volt. Rang ennek tulajdonitja a' Tatárok közt a' cholera kiütését, mások a' rossz termésben, a' rossz gabonából csinált rossz kenyérben keresik annak okát. Tytler Indiában az éretlen, ki nem száradt riskását (oose rice) vádolja 's a' cholerát innen morbus oryzeusnak nevezi. Némellyek az idei rossz gyümölcsben is, nevezetesen a' dinnye, ugorka, tök, baraczk 'sat., mások a' disznóhus vagy megromlott halak ételében is cholera gerjesztő okot találnak. Mások ismét az az előtti nyarakon uralkodott sok váltó hideglelésben, őszi vérhasban 's más hasmenésekben, a' megelőzött marhadögben vélik feltalálni ezen epidemia elterjedésének okát. Mennyire kedvezzen a' cholera kifejlésének a' lélek állapotja 's az ingerlő italokkal való élés, már fenebb látók. Nem kisebb befolyással vannak arra a' nagy mennyiségü 's czéliránytalan, különösen pedig a' gyengitő gyógyszerekkel való élés, a' testi és lelki erőnek megszoritása 's a' koplalás. Az orvosok legnagyobb része a' földnek az atmosphaerához való viszonyaiban 's a' meteorologiai tünemények keresi a' cholera epidemicus kifejlésének okát. Némellyek, mint Ranken, az esztendőszakoknak a' rendes járástól való eltérésében 's az időnek szörnyü rendetlenségében, különösen pedig a' hideg és meleg hirtelen változásában, végre a' növényi és állati substantiák elrothadásában 's az ebből eredő gyengitő kifolyásokban, mások, mint a' calcuttai orvosok, az esztendőszak rendkivül való 's nagy nedvességgel öszvekötött hévségében; Gravier a' nedves hidegben; Davy a' nagy szárazságban; Johnson azon változásokban, mellyeket a' naptérítő kör climájának és a' nagy nappali hőség és éjjeli hideg, valamint a' tartós szárazság és az esős idők nedvessége közt való nagy változásoknak minden emberben, de különösen az europai jövevényben okozni kell, melly véleményt dr. Julius is oltalmaz; Mennier a' szélekben 'sat. Adam a' cholera előjeleinek tartja a' sürü elszaggatott felhőket, 's náhunk is a' bánáti Oláhok, de a' debreczeni csikósok is valamelly sürü

büdös felhőnek tulajdonították, midőn közülök a' mezőn egyszerre többen halálosan megbetegedtek. Az elsőbbek tovább mentek 's ezen halált nemző felhő gerjesztését valamelly boszorkánynak tulajdonították, mellynek mindennemű babonás szertartásokkal nyomába jutni igyekeztek. A' muszka paraszt azt tartja, hogy a' cholera egy vénasszony, melly oda, hol imádkoznak, be nem tér, de a' hol vigság 's dinomdánom van, becsuszik 's az embereket megmérgesiti. Hasonló 's több más babonás vélekedések uralkodnak napkeleten a' cholera eredetéről. Valamint a' régi ugy a' mai orvosok is azt tartják ott, hogy az epidemicus és ragadó nyavalyák okát az istenek haragjában 's büntetésében, a' rossz lelkek munkálkodásiban 's a' csillagzatok befolyásában kell keresni. Borchart, berlini orvos, csaknem hasonló vélekedésben van, azt mondván, hogy az Isten a' cholerával részént az emberek istentelenségét akarja megbüntetni, részént tanácsvégzését végrehajtani, 's hogy a' cholera bünbánatra 's megtérésre ebresztő eszköz. (!) A' cholerának fentebb említett gerjesztő 's alkálomadó okai kedvezhetnek ugyan a' nyavalya kifejlésének, de azt kimagyarázni nem képesek, mert, mint Annesley helyesen jegyzi meg, hasonló befolyásai a' climának 's földnek, hasonló változások az időjárásban, esztendőszakaszban, helyek constitutiójában, ugyan azon irányok az ételben, lakásban 's életmódban máskor is már és sokszor nagyobb mértékben megvoltak és pedig nem csak a' napkelet, hanem a' napnyugot tropicus tartományaiban is, a' nélkül hogy egy, a' mostanihoz hasonló, nagy kiterjedésü 's gonoszfaju cholera-epidemia ütött volna ki, miért ne lett volna tehát hasonló okoknak az előtt is hasonló munkálatjok? Humboldt azt mondja, hogy épen az időjárás rendes volta 's a' meteorologiai processusokban való egyirányos nyugalom mozditja elő az epidemiák előállását 's elterjedését. A' cholera minden éghajlat alatt kifejlik, nem köti magát az esztendőszakhoz 's időjáráshoz 's épen ugy uralkodik a' forró és száraz mint a' hideg és nedves időben. Nem akadályoztatja meg a' föld minéműsége sem, mivel a' száraz lapályokon 's homok pusztákon, mellyeket semmi folyam nem öntöz, épen olly örömest mulat, mint a' mocsáros és vizenyős helyeken 's folyóvizek partjain, felhág a' hegyek közé is, hol az emberek sokszor szabadulásakot keresik, azonban 5500 lábon felül a' tenger szine felett nem emelkedik. Innen a' butáni alpesi tartományba, mellyet Bengalától egy 1000 lábnyi magasságu hegyláncz választ el, épen olly kevessé hat a' cholera mint Nepalba és Sirinagurba; még kevesbbé hathat be Thibet magas lapályira a' Himaláyán tul. Bántatlannl hagyta a' Kaukazus magasb völgyeit is, noha aljánál, a' Kur mellett, mindenütt felfelé terjedt, mint fenebb elbeszélők.

A' clima, föld, időjárás, helyezet és életmód nem lévén elegendők a' choleraszülő anyag nemzésének kimagyarázására, legtöbben magában a' föld golyójában 's annak atmosphaerájában keresik annak tanyáját. Voltak ollyanok, kik a' föld életében alapuló természeti tüneményekkel teszik összefüggésbe az epidemiák 's nevezetesen a' cholera kifejlését. Igy Johnson 's ő utána a' derék Schnurrer a' tüzokádó hegyek kitöréseit 's a' földrengést nagy befolyással lenni vélik ezen nyavalya előállására 's továbbterjedésére, mivel épen a' cholera kiterjeszkedési megyéjét, tegtávolabb pontjaiban, különbféle nagyságu földrengések által mint valamelly csillagképet ki lehetne tüzni. Ezen hypothesis támogatására előszámlálja Schnurrer azon vulcanicus kitöréseket és földrengéseket, mellyek 1801—1822 Java, Banda, Hindostan, Persia 's több más napkeleti tartományokban történtek. De azonkivül, hogy ez semmit ki nem magyaráz, Asiának több tartományira, Európára pedig, hol ezen természeti tüneményeknek legkisebb nyoma sem volt, a' cholerás helyeken általjában nem illik: honnan magyaráznók azt ki, hogy épen ott, hol a' legtöbb 's legerősb földrengések vannak, nevezetesen déli Amerikában soha még illyen epidemia ki nem fejlett? Termékenyebb a' cholera anyag-

jának kimagyarázására azon hypothesis, mellynek sok orvosok hódolnak az epidemicus és ragadó nyavalyák eredetének kipuhatolásában, mintha ez a' tavak, mocsárok, vizenyős helyek 's az ezekben öszveromlott 's megrothadt növevényi és állati substantiák kifolyásainak szüleménye volna, melly az atmosphaerai levegő chemismusára is tulajdon befolyással lévén, ebben azt a' gonosz miasmát nemzi, mellyet azután a' szelek, nevezetesen Gravier szerént, a' Hindostan bérczeiről jövő éjszakkeleti szelek vagy levegő folyamok által tovább terjesztetik. Azonban miképen, micsoda feltételek alatt származik ezen forrásból egykor egy, máskor másnemü epidemia, épen olly kevessé magyarázhatjuk ki, mint más hypothesisekből. Nem kevesen vannak az orvosok, sőt a' nemorvosok közt is ollyak, kik a' levegő ez vagy amaz esmeretlen ok által meghábortott electricitasában keresik a' cholera legközelebbi okát. Ez az idea eredetikép Reginald Orton madrasi orvosé, ki azt mondja, hogy a' cholera okát a' levegő megvéknyulásában, a' szabad electricus folyamnak az atmosphaerában való megkevesedésében 's az agyvelő és idegrendszer energiájának innen származó megkisebbedésében kell keresni. Ezt a' theoriát Annesley bővebben kifejtette, 's elfogadták azt Searle, Ranken, Sokolow, Müller 's mások, ki egy, ki másféle módositással. Noha tagadhatatlan, hogy a' földben 's atmosphaerában létező electricitasnak, annak az állati organismushoz való különbféle viszonyainak 's a' benne történő nagyobb változásoknak szembetünő befolyása van nem csak az idegekre 's izmokra, hanem, mint a' minap Edwards és Bellingeri experimentumaik által bebizonyitották, a' vérre 's annak állapotjára is, mind ebből azonban még semminemü nyavalya, annyival inkább a' cholera jeleneteit, kifejlését 's tovább terjedését ki nem magyarázhatjuk, esmeretlen lévén előttünk mind a' testben lévő bioelectricumnak ezen külső befolyások által változást szenvedendő törvényei 's viszonyai, mind ezen változásnak módja és minemüsége. Ide járul, hogy mint fenebb is emlitők, a' cholera az atmosphaerának, időjárásnak, földnek különb-különbféle állapotjában kisebb nagyobb erőben kifejlik 's kimagyarázhatatlan módon terjeszkedik el, még pedig csak bizonyos irányokban, bizonyos utat követve, kisebb nagyobb kiterjedésü, utjába eső helyeket nem is érintve. Azok, kik az illynemü theoriákban nem gyönyörködnek, mint nagy része az indiai angol orvosoknak (Scott, Henderson, Cormick, Corwell 's mások), bizonyos saját, esmeretlen természetü és valóju, de igen finom, a' levegőben elterjedhető 's repülékeny anyagot vesznek fel, melly némellyek szerént chemiai, mások szerént mechanicai módon van a' levegővel öszvevegyitve. Dr. Müller Saratowban ezt az anyagot levegőformájunak tartja 's a' bányákban lévő lángszeszhez hasonlitja, mellynek belehelése a' szerént, a' mint az nagyobb vagy kisebb intensitasu, kisebb nagyobb mértékben gerjeszti fel a' nyavalyát. A' levegőfertőzésnek bizonyos nemét Harless is megesmeri 's abban helyezteti az atmosphaera epidemica constitutiójának igaz bélyegét, de szerénte ez csak mintegy contaminatiója vagy is bizonyos tulajdonnemü anyaggal (miasmával) való eltöltése az atmosphaerának, melly vagy önanyagjaiból belső chemismusában bizonyos magasb erők által okozott változásoknál fogva választathatik ki, vagy pedig a' föld 's annak termékeiből vitethetik belé. A' nagy érdemü Hufeland a' cholera-miasma forrását eredetileg az atmosphaerában 's ennek tulajdonkép megváltozott életprocessusában vagy is betegségében keresi, melly is a' földnek 's atmosphaerának egymásra való viszonyos hatásaik által áll elő. Az ekkép nemzett miasma helyről helyre terjedésének kétféle módja van: részént t. i. a' levegő által, melly önmagát elébb lépve fertőzi meg, (*progressive Luftansteckung*), 's leginkább a' folyamok mentét követi; részént megfertőzött emberek és dolgok által, de a' mi nagyon feltételes és ennélfogva sokkal ritkább mint a' másik: mert ritka beteg éri el a' ragadó nyavalya magasságát, 's kevés viszont a' szükséges fogadékonyság mérté-

kével biró ember. Harless nem fogadhatja el Hufeland vélekedését, mert igy szól: a' fertőzés csak az élő állati organismus által történhető, tisztán állati processus, mellynek eredeti anyagja földi atmosphaerai elementumokból áll ugyan, de a' melly csak az állati test által, annak az életbe ellenségeskép betolakodó miasmával ideg- és vérrendszerénél fogva ellentételbe (antagonismusba) lépő visszamunkálkodása által jut önállóságra 's ragadvány nemzésre. Az atmosphaera, igy szóll, nem állat, 's ennélfogva ragadványt, melly az organicus élet nemzeménye, nem hozhat elő, hanem csak miasmát, mellyből az állati testben, még pedig több ugyan azon faju individuumokon való áltmenetel által, ragadvány állhat elő.

Ez a' specificus visszanemző tulajdonsággal biró contagium elébb vagy utobb az állati organismusnak lassanként felüluralkodásra emelkedő antagonismusa által vagy megsemmisittetik, vagy igen megszelidittetik. Mi is lenne abból, igy szól, ha az atmosphaera ragadó anyagokat nemzhetne tulajdon elemeiből? hogy állhatna meg abban az emberi és állati élet, a' nélkül, hogy minden népek és lakosok az által meg ne fertőztetnének? De hát esmeretlenek e prof. Harless előtt azon meglett dolgok, hogy sok helyeken igen sok emberek a' helynek vagy városnak különböző részeiben megbetegedtek, sőt hogy sok helyeken, mint kedves hazánkban is, csaknem mindenütt igen ritka ember volt, ki fogadékonyságának mértéke szerént, kisebb nagyobb mértékben nem érzette volna az epidemiai befolyást, mint fenebb is mondók; hogy sok helyeken egy igazi choleraeset sem fejlett ki, hanem csak azzal rokon hasbajok leptek meg egyszerre sok embereket? Ezen 's ezekhez hasonló eseteket prof. Harless elmés és a' cholerától messze irt theoriája ki nem magyarázza. Nekem az epidemicus nyavalyák 's nevezetesen a' cholera eredetének kimagyarázására legtöbb világot láttatik hinteni a' természetphilosophia. Ennek megfogásai szerént az atmosphaera, melly a' nagy mindenséggel cosmicus, a' föld életével gedig, mellynek része, közvetetlen összefüggésben lévő, ennél fogva tulajdon élettel biró elementum, a' föld belső dynamo-chemismusában történt különös változások, a' föld héjának termékei 's kilehelései, annak electro-magneticus feszüléseiben 's viszonyaiban hirtelen előállott változás, és több más titoktele feltételek hozzájárulása által tulajdonnemü, beteges változást szenvedhet, mellynek productuma bizonyos tulajdonnemü 's bizonyos individualis életformára igyekező lény vagy is miasma, melly más magasb életü életmives lények életének ellensége, ha azok ezen veszélyes vendég elfogadására legkisebb hajlandósággal birnak is. Ez a' föld 's atmosphaera egymásra való kölcsönös hatásaik szüleménye a' levegőben magát tovább nemzheti — mint az ázalékfércecskék generatio similaris által — 's bizonyos, előttünk egészen esmeretlen törvényeket követő irányokban terjedhet el előrevándorlásában ott, hol a' földi, ennek kedvező már többször emlitett befolyások, mellyek a' choleramiasma elementumai, annak megfelelnek 's hol az ott lakó állatok és emberek életmódjok 's egész valójok által annak elfogadására hajlandók, kifejlik az életfenyegető nyavalya; ellenben ott, hol ezen feltételek megnincsenek, az atmosphaera kebelében rejtező miasma fel nem serken, a' honnan egész darab földeket áltugorni látszatik. A' föld életében létező rendkivül való változásnak vagy is betegségnek szüleménye az is, hogy az idén, sőt már néhány ez előtt való esztendőkben is, csaknem mindennemü termés, különösen pedig a' gyümőlcs, igen sok helyeken ártalmas tulajdonságokat öltözött magára, 's hogy, mint némellyek beszélik, a' kutak és vizek is némelly helyeken igen rossz behatással voltak az emberi testre. Darmstadti stáborvos Hoffmann azt mondja, hogy a' földi ártalmas befolyások különösen a' vizet ruházzák fel mérges tulajdonsággal. Egyébiránt ha szinte ezen theoria sem vezet is bennünket, valamint a' többiek, a' choleramiasma létalapjának 's az állati organismusra való hatásának igaz esmeretére, ugy látszik legalább, hogy ez annak tüneményeit másoknál nagyobb világba

helyezteti. A' föld életében történt közönséges, minemüségi, akarminek nevezendő változást, ennek befolyását a' föld felületén létező organicus lényekre — mellyek a' természetphilosophia magas nézetei szerént szintugy annak productumai 's vele igen soknemü öszveköttetésben vannak, — kétségkivül valóvá teszi a' nyavalyáknak 12—15 esztendő olta szembetünőleg megváltozott charactere is. A' helyett, hogy ez az előtt gyuladásos volt (sthenia, verő-eres munkásság), most ideges az (véreres munkásság, asthenia), mellynek következésében kevesebbek a' gyuladásos nyavalyák, többek 's makacsabbak a' hideglelések, gyomor, rheumaticus, köszvényes bajok, gyakoribbak az ideghideglelések, 's a' nyavalyák nagy része asthenicus characterü Ez a' megváltozott közönséges nyavalyagenius, melly, mint némellyek mondják, keletről terjeszkedett nyugotra, készité a' mostani epidemiának az utat, mint azt a' derék és tudós dr. Reider Bécsre nézve megmutatta. Ezen előadásból kijő, hogy már a'. mult esztendei ősszel 's télen sok epés hasmenések, vérhasok, kolikák hányással és hasmenéssel, a' mult tavasszal pedig igen makacs, sokáigtartó 's messzeterjedt nátha uralkodott, mellyet influenzának neveztek. Később (Maj. Jun.) igen sok makacs váltó- és epés hideglelések, csaknem mindég nehéz ideges symptomákkal uralkodtak, 's Jul. és Augustusban kolikák hasmenéssel és hányással 's eggyes még pedig más esztendőkhöz képest szembetünőleg több cholera esetek mutatkoztak. Lassanként gonoszabb characterrel lépett ez fel, 's már Aug. végén kiütött az epidemia a' nélkül azonban, hogy, kivévén a' nyavalya erejének magasb gradusát, egyéb különbséget meglehetett volna mutatni. A' városnak egymástól távollévő részeiben olly emberek betegedtek meg, kik egymással semminemü öszveérintésben sem voltak, a' honnan világos, hogy nem valami specificum contagium, hanem az atmosphaerában lebegő miasma vagy a' levegő sajátnemü constitutiója volt a' nyavalya szülő oka. Az, a' mit Reider Bécsre nézve előad, épen ugy volt Pesten 's ugy volt sok más helyeken is nálunk és a' külföldön, mint a' figyelmező orvosok tudositási bizonyitják. Méltó megemliteni, több más imitt amott tapasztalt nevezetes levegői tüneményeken kivül, az égnek azt a' nagy és sokáigtartó estveli veresség ét, melly Aug. és Sept. hónapokban, mindenek figyelmét magára vonta 's gyakran valamelly távollévő nagy tüz veresség ét gyanittatta. Mind ezek Niebuhrnak azon jegyzését erősitik, hogy a' pestises estendőket a' természeti erőknek mindég illyen kinyilatkoztatási követik. —

A' cholera ragadós vagy nemragadós voltáról való vetélkedéseknek vége hossza nincs az orvosok közt. Az a' ki csak távolról szemléli a' közelgető 's közönséges félelmet okozott gonosz nyavalyát 's csak az iró asztalról harczol az ellenséggel, mellytől maga is fél, rendszerént tüzes védője a' ragadványnak, de a' ki szinről szinre látta ezt a' szélvészt — mint Berggreen nevezi a' cholerát — annak ezen ijesztő chimaerát általjában tagadni kell. Valóban igen sok orvosok, kik minekelőtte cholerás beteget nem láttak, nagy contagionisták voltak, ellenkezőre változtatták vélekedéseket, midőn azzal közelebbről megesmerkedtek. Azok, kik mindenik rész védokait méltatni kivánják, középutat választanak 's azt mondják; hogy kétféle a' cholera terjedésének módja: a' levegő és ragadvány által; az első a' rendszerént való, de nem lehet tagadni, hogy a' betegség magas kifejlésében 's különösen ott, hol egy szük házban több betegek fekszenek, ezeknek kigőzölgései a' levegőt ragadvánnyal tőltik, kivált ha sem a' levegő nem tisztittatik, sem a' beteg tisztaságára 's ürületeinek eltávoztatására elegendő gond nem fordittatik, (Hufeland, Clarus, Harless. Dyrsen 's mások). Ez volt az én vélekedésem is, mind addig, mig — kivált a' temesvári katonai kórházban — a' legnagyobb intensitásu cholerában fekvők körében nem voltam. Voltam — 's darab ideig mulattam a' legnyomorultabb házikókban, mellyeknek néhány üvegdarabokból álló ablakai be voltak a' sárfalakba tapasztva, mellyeken tehát soha fris

levegő be nem hathatott, hol a' legnyomorultabb helyezetben feküdtek 's holtak meg a' betegek szennyes, féligrothadt ágyaikban ürületeiknek gőzkörében elhagyatva csaknem mindentől, hol ennélfogva a' ragadvány kifejtődésének csaknem minden feltételei megvoltak, és még is sem a' félénk házbeliek mind el nem kapták a' cholerát ennyi kedvetlen környülmények közt is, sem magam régi gyomorbajom 's ennélfogva némineműi hajlandóságom ellenére is ábba nem estem. Prof. Marx szerént a' ragadvány kifejtődésének akkor van különösen helye, mikor a' végéhez közelgető nyavalya typhusba megy által. Igaz, hogy ott, hol szoros helyen sok emberek laknak együtt, kiknek kigőzölgései 's lehelései által a' soha sem ujitott levegő megromlik, hol szegénység 's nyomoruság uralkodik, valamint a' tisztátalan 's tömöttebb kórházokban is a' netalán kifejlett typhus ragadóssá lehet, de korán sem áll itt elő a' megfertőzöttekben az eredeti nyavalya, mellyhez a' typhus járult, hanem ezen utólsó. — A' contagionisták véloka ikat legnagyobb készülettel adták elő Harless és Marx prof. urak, kik közül amaz azt alapitja meg iró asztalán, hogy a' choleraragadvány repülő, emez pedig, hogy álló természetü. Mind ezek azonban igen csekély 's nagyrészént theoriai alapon vagy elmagyarázott és sokszor hamis történeti datumokon épülnek, 's szembe tünők a' ragadvány behurczolását ez vagy amaz ember által megmutatni akaró erőlkedések. Azon sok történetecskék, mendemondák, költemények 's mesék, mellyeknek elterjesztésében az ujságleyelek olly nagy készséget mutattak, mintha itt egy nyakravaló, másutt ágynemü vagy ruhadarab, ismét másutt egy cholerában megholtnak pudlikutyája vagy a' mi legtöbb, egy gyanus helyen vett kendőre való tekintés által közöltetett volna a' ragadvány, csak a' nép ijesztésére szolgáltak, de meggyőződést a' gondolkozó emberben nem szerezhettek. Azon esetek is, mellyek valóban megtörténtek, 's mellyeket a' contagionisták vélekedések támogatására felhoznak, igen erőltetve 's helytelenül magyaráztatnak a' ragadványból, annyival inkább, hogy azoknak sokkal nagyobb fontosságu eseteket lehet ellenekbe tenni, a' miből okosan lehet következtetni, hogy a' contagionisták datumai egy időben történt eseteket mutatnak ugyan, de azoknak egymástól való függését be nem bizonyitják. A' legjelesb angol orvosok, kik Indiában a' cholerát esztendőkig observálták, mint Annesley Madrasban, Johnson a' Burbon, Marshall és John Davy Ceylon, Kinnis a' Móricz-szigeten, Stewart, Anderson, Robson, Tytler, Cormick, 's több mások teljes meggyőződéssel nyilatkoztatták ki, hogy a' cholera nem ragadós. Scott, ki mint a' madrasi kormány orvosa, mindég a' bureauban ült, az europai contagionisták módja szerént, csak az iró asztalon igyekezett megmutogatni a' cholera ragadós voltát. Ellenben a' calcuttai orvosi fő törvényszék, melly száz orvos hivatalos tudositásán alapitá itéletét, a' cholerát nemragadósnak határozá meg. A' bombayi egészségi tanács, negyven orvos tudositására, felfüggeszté itéletét. Az Arabok, Persák és Muszkák a' cholera nemragadós volta felől meg vannak győzetve. Seydlitz megczáfolhatatlan okokkal bebizonyitotta a' petersburgi orvosi tanácsnak, hogy a' cholera Europában (Astrachanban 1823) nem ragadvány által, hanem magában (sponte) fejtődött ki, 's hét egész esztendeig azután semmi nyoma sem volt Muszkaországban a' cholerának, a' mi kimagyarázhatatlan volna, ha ragadvány hozta volna azt be Európába. Az orenburgi departement-ban 18 $^{29}/_{30}$ kiütött choleraepidemiáról sem lehetett megmutatni, hogy ragadvány lett volna eredetének oka, a' mit a' petersburgi orvosi tanács, melly mindenkép rajta volt a' behurczolt contagium megmutatásán, igazságszeretőleg megvallott. A' moszkaui, petersburgi 's rigai orvosok ön tapasztalásaik után többnyire mind anticontagionisták. A' pesti, bécsi, 's csaknem minden orvosok, kik a' cholerával közeltársalkodásban voltak, azt vallják, hogy ez nem ragadvány által terjedő, hanem magában kifejlő, vagy is benszületett (autochthonus) nyavalya, a' mit prof. Clarus is mint kétséget gerjesztő kör-

nyülményt felhoz. Egyébiránt a' cholera nemragadós voltát kétségkivül valóvá teszik a' következendő meglett dolgok: 1) Nincsen egy cholera eset sem, melly felől tökéletesen meg lehetne mutatni, hogy ragadvány által fejlett volna ki, mint ezt sok helyeken tett igen szoros vizsgálotok 's utánajárások kétségkivül valóvá tevék. Hogy a' cholera mindenütt az országutakat, a' kereskedő karavánokat, folyó vizeket, a' hadi seregek mentét 's táborát követte továbbterjedésében, hogy népinnepek, vásárok, bucsujárások után ismét kitört, mint Scott, Kennedy 's ő utánok az europai contagionisták felhordják, nem próbál semmit, mert mint prof. Burdach igen helyesen jegyzi meg, ott, hól eleven a' kereskedés, ott a' lakhelyek, vendégfogadók 's korcsmák tele vannak emberekkel, kik sokszor eltörődve elfáradva és éhezve érkeznek meg; az utasoknál 's még inkább a' katonáknál mindennapi dolgok a' megszoritások, gyomormegterhelések, dorbézolások 's kicsapongások. A' hajokázásból élők leginkább nedves és igen népes lakhelyeken élnek. Mind ezek, hozzájárulván a' levegő constitutiója, kedveznek a' cholera kifejlésének. Nem kell feledni azt sem, hogy a' most jött idegenekre nagy befolyása van a' hely 's climaváltoztatásnak, a' helybeli 's epidemicus befolyásoknak, honnan rendszerént azokat támadja meg először. 2) A' cholera kezdete, nevekedése vagy fogyása egészen más környülményektől függ, mint a' ragadós nyavalyáké. Az innep- és vasárnapok után az akkor tett dorbézolások következésében a' már fogyni kezdő nyavalya ismét nagyobb erőre kapott. A' psychicus befolyások, félelem 's szorangattatás, nagy befolyással vannak az idegekre, következésképp a' cholera nemzésére is, noha azt prof. Rust tagadni 's egy főokát ebben keresni láttatik annak, hogy az a' jobbsorsuakat, kik épen csupa félelemből rendesb életet élnek 's magokra jobban vigyáznak, kevesebbé bántja. Azonban minden kétséget kizáró meglett dolgok bizonyitjak, hogy a' félelem, ijedtség 's undorodás a' cholera legfontosb aetiologiai pontjai közé tartoznak, mint ezt a' többek közt prof. Clarus physiologiai és pathologiai tüneményekkel is erősitve előadta. A' rigai orvosok az előkelőknél épen a' lélek szenvedésében keresik a' cholera kifejlésének főfactorát. Mint több más idegnyavalyáknál, nevezetesen a' görcsöknél 's nyavalyatörésnél, ugy a' choleránál is igen hihető, hogy már a' puszta borzasztó tekintet által is, kivált az együtt lakóknál, igen sok esetekben kifejlik a' nyavalya. — A' házbezárások 's ebből származó szorangattatás igen sokszor volt egész háznépek kihalásának oka. — Bécsben egy háromszor 24 óráig tartott szörnyü záporeső 's zivatar után felette megszaporodott a' betegek és hirtelen halálok száma; másutt ellenben egy nagy szélvész után egyszerre megszünt a' cholera. Sokszor egy nap alig betegedett meg 3, 4 ember, már más nap egyszerre 's különb-különbféle helyeken száz 's több choleraesetek tüntek fel. Sokszor lassanként fejtődött ki a' cholera, mint Berlinben 's más varosokban, sokszor egyszere ütött ki, mint Petersburgban. Mind ezek 's több ezekhez hasonló környülmények a' ragadó nyavalyáknak nem tulajdonaik. 3) A' cholera menetele 's terjedése módja, öszvehasonlitva a' ragadós nyavalyák terjedése módjával, már eléggé kivija a' kettő közt lévő sarkalatos különbséget. A' cholera sokszor egy városnak különbféle pontjain egyszerre ütött ki olly emberek közt, kik egymással semminemü közösülésben nem voltak. Innen Sydenham ugy képzelé azt magának, mint valamelly földből kiömlő ragadványt. Sokszor nagy ugrásokat tett. Igy Altonába 30 mértföldnyiről ment a' nélkül, hogy a' közbe lévő helyek közül egy is megfertőztetett volna. A' ragadós nyavalyák embereken 's állatokon kivül jószág 's mindennemü butorok által is terjesztetnek. A' cholera felől különbözők ezen tekintetben a' contagionisták vélekedései. Professor Marx 's más némellyek azt állitják, hogy a' jószágok 's butorok is tovább terjesztik azt; prof. Harless ellenben ezt csak akkor tartja lehetőnek, ha azok a' betegek vagy annak effluviumaival közvetetlen érin-

téshe jöttek; prof. Lichtenstädt, prof. Loder, pr. Clarus, dr. Barchewitz 's mások soha sem. A' rigai igazgató orvos azt nyilatkoztatá ki, hogy a' choleraragályt csak emberek terjeszthetik tovább, az állatok felől ez bizonytalan, a' bolhák felől pedig bizonyos, hogy nem ragályvezetők. Ide járul, hogy ha ragály által történnék a' cholera terjedése, annak különbféle utakon már régólta Europába kellett volna jutnia, a' mi nem történt, mig az annak kedvező levegő-constitutio ki nem fejlett. 4) A' cholera kifejlésének kedvező genius epidemicus, mint már fenebb is mondók, csak lassanként fejlődött ki. Különbféle azzal atyafias nyavalyák előzték azt meg, 's a' már jelenlévők bizonyos hajlandóságot kaptak a' cholerába való áltváltozásra; lassanként való megszünésével pedig ismét vele rokon bajok állottak elő. Mind ezek a' ragadós nyavalyáknak nem tulajdoni. 5) Többnyire épen azok, kik a' beteggel közvetetlen soknemü 's minden időbeli öszveérintésben voltak, azoknak gőzkörében lakoztak, mint az orvosok, beteggel-bánók, atyafiak, jó barátok, végre a' halottal-bánók, halotthordók- és sirasók, mentve maradtak a' cholerától, a' mi ragadós nyavalyáknál hallatlan dolog volna, mint azt az 1809, 1813 és 1814-ki szomoru tapasztalások bőven bizonyitják, midőn az orvosok nagy része a' typhus áldozatjává lett. Voltak nálunk olly példák, hol a' megholtnak atyjafiai kedveseik után való bujokban a' megholtnak ágyába belé feküdtek olly czéllal, hogy abban magok is meghaljanak, a' nélkül hogy azt elérhették volna. Saratowban egy nemes ember felesége, kétségbeesésében cholerában megholt férjének testére rohant 's lenyalta szájáról a' tajtékot, hogy vele együtt meghaljon, de semmi baja sem lett. A' choleraepidemiában sokszor ott, hol a' legszorosb rendszabások tétettek a' betegeknek az egészségesektől való elválasztására, sokkal többen megbetegedtek (Danzigban p. o.) mint ott, a' hol csaknem semmi rendelés e' végre nem tétetett (p. o. Brodyban 's különösen Varsóban). Ide járulnak azon nem megfetendő merész próbatételek, mellyeknek magokat sok orvosok alája vetették. Némelyek a' beteg ürüléseit bedörgölték bőrökbe, nyelvekbe; beszitták a' haldoklók leheletét (dr. Foy), vagy a' holt test szájára tévén szájokat, a' holt test belsejében lévő levegőt felszitták, mint dr. Wagener muszka orvos, megsértették magokat a' holt test bontásakor, beoltották a' beteg fris vérét magokba, sőt mint Scipio Pinel, francziai orvos, Varsóban, a' haldoklók végbélnyálkáját véredényeikbe befecskendették, a' nélkül hogy valami bajok történt volna. 6) A' choleraepidemia megjelenésével a' rendszerént való constitutio stationaria egyéb formáji csaknem egészen megszüntek. Sok helyeken régólta nem volt olly jó az egészség állapotja, mint épen az epidemia előtt. Egyszerre sok a' cholerához hasonló 's attól csak grádusra nézve különböző nyavalyák léptek fel, sok helyen egyszerre csaknem minden lakosok rosszul érzék magokat, mint már fenebb is emlitők. Ezt a' jelenetet az okossággal legmegegyezőbben ugyan azon egy okból, t. i. a' közönségesen elterjedt epidemia befolyásából, származtathatni. Ezen befolyás még az állatokra nézve is veszélyt hozó volt. Nem csak Asiában, hanem Europában is tapasztaltatott, hogy a' cholera mérge a' házi állatokat is, marhát, lovat, juhot, szeliditett majmot, elefántot, kivált pedig kutyát, de szárnyas állatot is megtámadott; már pedig a' tapasztalás azt mutatja, hogy csak igen ritkán terjed valamelly ragadvány emberről állatra, vagy megforditva, a' mi itt annyival kevesbbé hihető, mivel a' choleramiasmától megtámadt állatokban, organismusok nagy különbségénél fogva, tulajdon tüneményekkel fejlett ki a' nyavalya. Bécsi és berlini tudósitások szerént, a' mint az epidemia kiütött, egy csókát és verebet sem lehetett a' városban látni. Sok tavakban majd minden halak megdöglöttek, mint a' burkus choleraujság hirdeti. Az albisi halászok panaszkodtak, hogy vagy döglött halakat vontak ki, vagy ha azok elevenek voltak, azonnal megdöglöttek. Oct 25-kén az Albist, az altonai tudó-

sitások szerént, annyira tömve találták apró fejér-szürke férgecskékkel, hogy a' viz tőlök sürü volt. Mind ezek 's több más illyen tünemények a' föld életében történt nagy változás világos jelei. 7) Az orvosi tudomány principiumaival ellenkezik, mint dr. Reider felhozza, valamelly ragadó anyag nemzése és kifejlése olly nyavalyában, mellynek már első symptomáji elnyomott 's csaknem megbénult idegmunkásság 's minden visszmunkálat hijánya által jelelik ki magokat. Prof. Marx a' ragály kifejlésére főfontosságu környülménynek tartja iró asztaláról a' choleránál a' nyavalya vége felé rendszerént kifejlődő forró hideglelést 's typhust ennek specificus szagával, 's hihetőleg — igy szóll — ettől 's a' belépő colliquatiótól függ a' nyavalya gonoszsága 's kitünőleg ragadós volta. Azonban a' typhus csak az ennek kedvező 's fenebb elmondott környülmények, legtöbbször pedig a' vakmerő 's helytelen gyógymódok következésében áll elő, 's ha ragály képződik, ideghideglelést de nem cholerát fog nemzeni.

A' cholera ragadós vagy nemragadós voltáról való vetélkedések, magokban véve, korántsem olly nagy fontosságuak, mint az ebből folyó rendszabások, mind az egyes emberekre, mind a' statusra nézve. Megállittatván egyszer a' ragály ideája az orvosok által, 's félelem, rettegés és szorongattatás terjesztetvén el az emberek közt, mint az csaknem minden országokban történt, mig a' cholera csak távolról fenyegető veszély volt, a' status mind a' felelet terhének elháritása-, mind az elejénte megrettent népek megnyugtatására kénytelen volt szörnyü költségekkel és áldozásokkal megtenni mindent, mit a' kormányhoz közel lévő orvosok javalottak a' veszély lehető elháritására, a' mit háládatos érzéssel kell megesmernünk. Fájdalom, hogy ezen nagy és költséges experimentum sehol sem felelt meg a' várakozásnak, 's hogy a' tapasztalás megczáfolhatatlan bizonyosságra hozta ezen tételt, hogy a' cholerát sem cordonok, sem elzárások, sem vesztegházak, sem semminemü emberi rendszabások továbbterjedésében fel nem tartóztathatják. A' muszka, austriai és burkus birodalmak iszonyu költségeik, áldozataik 's megszoritásaik díjáu adták a' nagy és használatos leczkét Európának. Magyarországon mindent megtettek a' cholera eltávoztatására, a' nélkül hogy a' kivánt czél elérődött volna. Az első Galitia felől huzott cordon semmit sem használt. A' cholera becsuszott a' Karpatus völgyein, 's áltugorván Beregh és Marmaros vármegyéket, váratlanul ütött ki Tisza-Ujlakon. Ezen vármegyék elzárattak, de a' veszély annak ellenére is nagy sebességgel terjedt lefelé a' Tiszán. Egy harmadik cordon, melly Galitia határszéleitől kezdve, Sáros, Heves és Pest vármegyéken keresztül a' Garan mellett vonatott, épen olly keveset használt. Hasonló kimenetellel állittatott fel egy negyedik cordon a' Duna jobb partján. Ezenkívül minden vármegyék, minden városok és helységek szorosan elkülönözték magokat, de ezen néplepő veszély minden cordonokat áltlépdelt 's mindenütt elvitte áldozatjait. Az Austriát 's a' császári várost, valamint a' Morvaországot elrekesztő cordon hasonlókép siker nélkül volt. Tehetnék talán a' contagionisták azt a' kifogást, hogy a' magyarországi cordon csak az adózó nép által formáltatván, a' megkivántató igen szoros rend azoknál nem tartathatott fen; de ezt kielégitőkép megczáfolják az Austria 's különösen a' császári város körül felállitott, valamint a' muszkaországi cordonok is, mellyeknél katonaság használtatott. Szinte olly sikeretlen 's képestségesen még sokkal több költségbe 's áldozatokba kerülő rendszabások, az egyes városok 's ezekben a' városrészeknek 's hazaknak elzárásai; ezekben a' vesztegházak, külön kórházak, tisztitó és füstölő intézetek felállitása. Nem lehet szomorubb helyezetet gondolni, mint azt, melyben Magyarország a' cholera kitörésének első idejében volt. Csaknem minden vármegyék kisebb nagyobb, némellyek valóban minden kifogáson tul lévő szorossággal voltak egymástól elrekesztve, a' mire katonaság nem létében az adozó nép fordittatott. Nem lehetett

szánakozás nélkül látni a' szegény 's élelemkereső, rendes munkájától elszakasztott 's rendszerént a' folyók partjaira állított embereket a' nap hév sugárinak 's az idő minden viszontagságinak kitéve, többnyire éhezve őrzeni a' határokat a' titoktele járásu 's bizonytalan tulajdonságu fojtó angyal becsapásától, mellynek sokszor ott magok áldozatiá lettek. Az adásvevés, kereskedés megszünt, a' kézi 's mezei munka 's egyéb táplálatot és ételt szerző életmódok csaknem egészen félbeszakadtak. Az azelőtt szekerekkel rakott 's eleven országutak puszták voltak. Mindenütt neminemü rémitő csend láttatott uralkodni. Az emberek képén szorongattatás és a' közelgető veszély félelmes várasa volt festve. Minden ember kerülte a' másikat, kivált ha az a' rosszullétel legkisebb jeleit is mutatta; a' ki pedig szerencsétlenségből cholerába esett, gyakran mindenektől elhagyatva 's önsorsának engedtetve, minden segedelem nélkül lett a' nyavalya áldozatjává. Sokan az orvosok közül csak távolról tekintették meg a' betegeket, kiket jó előre a' szabad levegőre kihoztattak; sokakat erőszakkal kelle kényszeriteni a' beteghez való járulásra. Legborzasztóbb volt az élőkre nézve azoknak sorsok, kik ezen kegyetlen nyavalya martaléki lettek. Azon alaptalan 's helytelen vélekedésnél fogva, mintha a' holt testek is képesek volnának a' ragályt tovább terjeszteni, a' mit prof. Marx erősen hiszen, alig találtatott ember, ki azokhoz hozzá mert volna nyulni. Csaknem hihetetlen, mennyire kioltja sokszor a' nyavalya elragadásától 's az elzárástól való félelem a' betegek 's megholtak szomoru sorsára jutástól való rettegés az emberiség érzését. Vas vagy fa villákkal tették a' holt testeket a' koporsóba, vagy Czigányokra sőt a' hóhérra is bizták ezt a' tisztet, 's mennél előbb vitték ki a' temetőbe, sokakat csak azért, hogy még egyszer az egészen ki nem aludt életnek iszonyatos tudására ébredjenek fel 's az előbbinél szörnyübb halállal haljanak meg. Tagadhatatlan, hogy az elzárások, mellyeket ugy is csaknem lehetetlen, kivált az egyes utszákra 's házakra nézve, ugy a' mint az elérendő czél kivánná, eszközölni, igen sokkal több nyomoruságot szerzettek, mint maga a' nyavalya, 's nevelték a' félelmet és szorongattatást, — mellyek, mint fenebb is mondók, az epidemicus nyavalyáknál fő nyavalyaszülő okok; — a' helyett, hogy nyugalmat öntöttek volna a' szivekbe, a' mire különösen a' köz népnél kellett vala igyekezni. Az elzárt házak lakosit ijedtség és szorongattatás veszi körül, a' másokkal való közösülés 's élelemkeresés félbeszakasztása miatt felébredt bu és gond 's hozzátartozójik rettentő betegségén és halálán való epekedés csakhamar felébresztik bennek is annak magvát, honnan sokszor az igy bezárt házakból mind kiholtak a' benlakók. Dr. Houselle és sok mások meg vannak f löle győzetve, hogy az epidemia intensitasa, az elzárási rendszabások szoros kivitelével egyenlő lépést tart. Lehet e valjon rajta csudálkozni, ha a' nép ezen annyira magasztalt 's olly nagy rigorral felállitott intézeteket a' nyavalyánál inkább gyülölte 's készebb volt magát ennek mérgének kitenni, mint azon erőszakos elkülönzések terhe alatt nyögni, kivált minekutána csak hamar természetes eszével is általlátta, hogy azok a' hirdetett czélnak meg nem felelnek? hogy a' legszorosabban elzárt helyen kiütött a' cholera a' helyett, hogy sokszor a' megfertőzött város lakosival legelevenebb közösületben lévő helységek lakosi mentve maradtak, mint az a' többek közt Hamburgban — egy esetet kivéve — történt, hogy a' beteggel-bánók, a' megholtakat öszvecsókoló, azokat megmosó és felöltöztető atyafiak, az orvosok- 's papoknak többnyire semmi bajok sem lett. Lehet e továbbá csudálkozni, hogy az elzárásoktól annyira rettegő nép, a' cholera létét hinui nem akarta, 's az elháritó rendszabásoknak egészen más okát kereste, hogy — mint Berlinben — a' betegkosarakat 's halottszekereket, „éljen a' cholera!“ kiáltással kisérte, az orvosokat üldözte, sőt sok helyén a' legborzasztóbb excessusokra is vetemedett. Az imitt amott felállitott vesztegházak nem kevesebb nyomorusagnak voltak szülőji, mint a' cordonok, 's gyakran veszélyhozóbbak voltak, mint magok

a' megfertőzött helyek. Pesten a' quarantaine vásári deszkaboltokból állott; Bács vármegye határán csak a' szabad ég alá szállittattak az utazók; Kostélynál a' Bánátban nyolcz szalmával fedett 's mennél ritkábban font oldalu kunyhó, mindenike egy sövénnyel elkeritett 's rácskapus udvarocskával, mellyekben eső, szél és zivatar szabad kény szerént uralkodhattak, volt készitve a' Temes alacsony partján a' veszteglendők számára. Csaknem hasonló test- és lélekbetegitő hajlékokból állott a' contumacia Kossovicza mellett, az Erdélyt Magyarországtól elválasztó 's dicső kilátásokkal kedveskedő bércz hátán. De mind ezeknél nyomorultabb volt, mint mondják, Erdélyországban a' lasszói veszteghéz, mellyben több emberek életekkel adóztak. Azon némelly orvosok által felállitott bal vélekedés, mintha a' jószágok és butorok által is tovább terjedhetne a' cholera ragály, ezeket is a' kereskedés nagy megcsökkenésével quarantaine-re kárhoztatá. Göttingai prof. Marx azon tétel megmutatására egy cholerában megholtnak pudlikutyáját hozza fel, melly két embernek halált okozott, (?) 's azt mondja, hogy azon tételt ellenkező példák, ha szinte azoknak száma legio volna is, meg nem gyengithetnék (?!) Ellenben bonni prof. Harless tagadja a' jószágok és butorok ragályvezethetőségét 's azokat minden contumacia alól felszabaditja 's legfeljebb egyszerü tisztitás alá veti, 's ez az orvosok legnagyobb részének mostani vélekedése. Sok baj volt a' postákkal is, a' levelek, irományok, könyvek, pakétok tisztitása 's megfüstölése végett csupa orvosi vélekedésnél fogva, holott senki azoknak ragalyvezető tulajdonságát meg nem mutatta. Mi temérdek költségek 's áldozatok, mi nagy megszoritások 's nyomoruságok, mennyi könyhullatások 's veszélyhozó nyavalyák, mennyi nyughatatlanságok 's háborgások, mennyi vad szenvedelmek 's kicsapongások, mennyi erkölcsi félrelépések 's elromlások szülő okai voltak ezen intézetek a' nélkül, hogy az ohajtott czél elérődött volna: azt eléggé bizonyitja a' cholera története az ez által meglátogatott országokban, mellyek az 1831-iki szerencsétlen esztendő sulyát sokáig fogják érzeni. A' danzigi városi tisztviselőség azt nyilatkoztatá ki, hogy a' cholera, ha szinte a' lakosok harmad részét elragadta volna is, olly mély sebeket nem okozott volna nékiek, mint az elzárás, mellynek hasztalan volta meg van mutatva, ha szinte a' vele öszvekötött temérdek költségekről nem szólnak is. Ha azon temérdek költségek, mellyeket a' kormányszékek a' nyavalya elháritására tettek, a' nyavalya czéliranyos gyógyitására 's a' szegénysorsuak nyavalyagerjesztő életmódjának jobbitására forditattak volna, a' megholtak száma igen igen sokkal kisebb volna. A' gyülöletes cordonok felszabaditása 's a' nem kevesbbé gyülölt kórházak eltörlése, mellyel a' bölcs kormányszékek nem késtek, igen jóltévő befolyással volt a' felháborodott lelkek megnyugtatására, 's a' nép közt azonnal több elevenség, kedv 's jóllétel mutatkoztak, a' nyavalya pedig nem az, hogy kegyetlenebb szint öltözött volna magára, hanem inkább szelidebb béleggel folytatta futását.

Az egyes embereknek 's familiáknak a' cholerától való megóvására czélzó orvosi rendszabások, tanácslatok 's őrszerek hosszu sora vég nélkül való. Legközönségesebb lévén azon vélekedés, hogy a' cholera mérge a' levegőben tanyázik, ennek megtisztitására (desinfectiójára), igen sokféle szerek ajanltattak. A' régiek azt vélték, hogy minden epidemiánál tele van az atmosphaera gonoszfaju bogarakkal 's a' levegőnek ezektől való megtisztitására nagy tüzeket kell rakni. Mayer, berlini orvos, ugyan ezt ajánlotta 1830 a' muszka belső dolgokra ügyelő ministeriumnak 's ajánlja most is. Ez Lüders javalatja is, azzal a' különbséggel, hogy ő füstölgő, ama' pedig lánggal égő tüzet ajánl. Egyik sem képes arra, hogy az atmosphaerára 's annak chemismusára nagy behatással legyen. Helyesen jegyzé meg ezen kivül prof. Burdach, hogy ha a' tüz és füst a' choleraméreg megsemmisitésére valamit tehetne, ezt a' lengyel csaták ágyuropogásai végbevitték volna, a' mi épen nem történt meg.

Ajánltattak szobafüstölésekre a' borostyánkő, tömjén és más füstölő porok, a' köz nép számára pedig a' fenyő-mag és fa. Rigában a' kórházak előtt is éjjel nappal égett ez. Sokan a' savanyu gőzöket ajánlják. Fő szer itt a' tiszta és erős eczet, mellyel vagy magával, vagy vízzel vegyítve lágymelegen ajánlják a' testet mosni, de csak azoknak, kik a' beteg körében forgolódnak, az egészségesekre nézve elegendőnek tartják a' szobáknak eczettel való füstölését, forró kovakövekre vagy porczellánscserepekre öntvén azt. Némellyek különösen ajánlják a' tolvajeczetet, (*vinaigre de quatre voleurs*). Mind ezeknél hathatosabbak 's leginkább ajánltatnak az érczsavanyu füstölések salétrom savanyu- vagy chlorszesszel. (L. Chlorin). A' chlormész Magyarországban felette nagy kiterjedésben használtatott. Sok vármegyék csaknem hihetetlen mennyiségüt elfogyasztottak, a' nélkül hogy annak dicsért tulajdonságait a' tapasztalás legkisebbé is igazolta volna. A' pórnép, mellynek az többnyire a' szükséges utmutatás nélkül osztogattatott ki, itt ott be is vette azt, 's nem megvetendő az e' miatt megholtak száma. A' chlormész, söt még a' Labarraque chlorszéksó olvadékával való füstölések is igen terhesek és alkalmatlanok 's különösen a' melyet támadják meg, a' honnan rendszerént több kárt tesznek, mint hasznot. Ide járul, hogy mind eddig igen bizonytalan a' chlornak ragálysemmisitő tulajdonsága, a' honnan több helyeken, nevezetesen Rigában is a' kórházakból kiirtatott az. Prof. Marx a' jól kiégetett fris faszénport ajánlja, tudva lévén — igy szóll — annak a' gáznemeket beszivó nagy ereje. Némelly elmés orvosok a' choleramiasmát életmives tulajdonsággal ruházzák fel 's hogy állati lények, (levegői infusoriumok) nemződnek 's léteznek a' föld atmosphaerájában, a' tapasztalás bizonyitja. Mint a' tenger, ugy a' levegő is, sok alsóbbrendü, történeti nemzés (*generatio aequivoca*) által előállott lények születéshelye 's bölcsője Zimmerman szerént. Brougmann a' kórházi ragályt is illyen gyengéd, a' levegőben lebegő állati lényekből állani mondta. Több nagy nevü tudósoknak ezekkel atyafias tapasztalási 's ideáji esmeretesek. Legközelebb consil. Hahnemann is, ki a' csalékony dátumok ugylátszó ereje által elfoglalva, a' cholera ragadós voltát szellemmel 's tüzzel oltalmazza 's a' ragályhordást az orvosoknak 's beteggelbánóknak tulajdonitja, azt mondja, hogy a' choleramiasma hihetőleg végtelen finom, láthatlan, élő lényekből áll, mellyek különösen az emberre ragaszkodnak 's életét ellenségeskép támadják meg. Ezen élő miasma megsemmisitésére Hahnemann egy pár csepp kámforolvadékot ajánl belsőképen, vagy a' gyanus idegeneknek tiszta kámforspiritussal való megfecskendését külsőképen. Dr. Heidler a' szénsavanyu szeszt ajánlja ezen czélra, mellyben ugy mond minden állati élet kialszik, mit az is eléggé bizonyit, hogy az ezen szesszel megterhesitett folyosságok, mellyeknek megrothadása igen apró állati lények nemzésében áll, soha sem romlik meg. A' legegyszerübb, legártatlanabb 's legbizonyosabb szer a' betegszobák tisztitására, a' levegő gyakori ujitása, mellyben minden ragály, még a' pestis és himlőragály is elveszti erejét; a' beteg ruhájinak 's butorainak 's a' gyanus helyről jött embernek megtisztitására pedig a' tiszta viz, mint Németországnak két nagynevü tudósa, Hufeland és Burdach, ajánlják.

A' belsőkép ajánlott őrszerek száma nagy. Sokan gyenge hashajtókat ajánlanak, igy prof Brandeis a' tisztitott borkövet; mások mindenféle gyomorerősitő szereket, keserü essentiákat és elixireket, erős borral készitett füves borokat; prof. Bischoff belsőkép székfü vagy más illatos olajat, mellyet különösen Kraus Antal hozott divatba Bécsben, külsőkép fejér szurok flastromot; prof. Radius kénsavanyu chinint fekete kávéban. Dr. Searle 's ő utána prof. Graefe china forrázatot valami füszerszámmal kávé helyett, pálinkával készitett ürömforrázatot és borsot, az individumok különbkülönbfélesége szerént. Mások a' kámfort külső és belsőképen, igy dr. Messerschmidt a' kámforral való füstöléseket; némellyek Haller savanyu elixirjét; prof. Elsner a' faeczetet; dr. Wi-

demann az édes só-spiritust vagy chlornaphthát; prof. Hartknoch az illatos eczetet; udv. orvos Wedekind, az étető sósavanyu kénesőt, igen sokan (Sundelin, Krüger-Hansen, v. Hübenthal 's mások) az opiumot, Woskoboinikow muszka orvos 's ő utánna prof. Elsner a' földolajat (Theer); némellyek különbkülönbféle izzasztó szereket, illatos füvekből főzött théket, kivált ha a' hasban valamelly kedvetlen érzés van, millyet az epidemia kitörésénél sok helyt csaknem minden érzett; mások, mint dr. Krajewszki, idegingerlő szereket; dr. Seidlitz olajbedörgöléseket; Krüger-Hansen hánytató borkövet, mások burgundiai szurokflastromot a' hasra; dr. Elbel állandó vesicatoriumot vagy fontanellát a' karon; a' frankfurti és berlini orvosok pamutingeket, a' lengyelországiak flanell öveket; dr. Wendt selyem vagy viaszkos tafota vagy vászon ruhát, kivált az orvosoknak, mit prof Marx is ájánl; némellyek szaglószereket eczetből, fa vagy illatos eczetből, coloniai vizből, eczetnaphthából, chlormészből, 'sat. Annesley őrszerül china- és colombofőzetet ajánl Minderer spiritusával. Hall azt mondja, hogy nincs jobb őrszer az ingerlő ételeknél, keves léles italnál, vagy a' mi jobb. tarnics (gentiana) tincturánál; 's ezen tanácslatot nálunk is igen sok orvosok elfogadták. Nálunk imitt amott az érvágással is őrszerül éltek az orvosok, nevezetesen a' Bánátban, hol mihelyt valaki szédülésről 's főfájásról panaszolkodott, azonnal vérbocsátással akarták megelőzni a' kifejlendő nyavalyát. Néhol, mint Galitia határain, nevezetesen pedig Kassán, olly nagy volt a' nyavalya elháritására való készség, hogy az orvosok az utszán is szájokba öntötték az egészséges embereknek 's gyermekeknek az őrszert, különösen pedig a' magisterium bismuthit sokaknak szembetünő veszedelmekkel, a' mi az orvosok ellen való lázadásra nyujtott alkalmat. Prof. Harless mint megóvószert a' choleraméreg öldöklő ereje ellen felhozza a' cholera broltását is, mellyet azonban veszedelmes volta miatt ajánlani nem mer, ellenben annak a' ki fél 's kitől telik, ajánlja a' mentől magasb hegyeken fekvő városok és falukba költözést. Végre müncheni prof. v. Walther azt mondja, hogy nincsen sehol szabadulás, hanem a' ki életét félti, fusson Amerikába, hová ezen népveszély bizonyosan még sokáig nem hat, a' mit azonban pr. Harless nem hisz, 's valóban az ujságlevelek szerént, már egy pár honap olta uralkodik a' cholera Pennsylvaniában. — A' homoeopathia sem mulatta el őrszereket ajánlani a' cholera ellen. Dr. Schubert a' fejér hunyor tincturájából ajánlott 1—2 a' decillion olvadékkal megnedvesitett golyócskákat bevenni minden hét napban. Ugyan annyit 's ugyan annyi idő alatt ajánlott venni consil. Hahnemann a' réztincturából. Bécsben igen sokan kerek rézlapocskákat hordtak gyomrok száján felakasztva. Voltak ezeken kivül több titkos szerek (arcanumok) is, mellyeket vén asszonyok 's kuruzsolók árulgattak a' könnyenhivőknek. A' tapasztalás eléggé megmutatta, hogy mind ezek az őrszerek nem csak hogy a' nyavalya eltartóztatására képesek nem voltak, hanem nagy részént erős munkálkodásik által az organismusra, annak fogékonyságát a' külső befolyások iránt nevelték, 's igy igen sokaknak veszedelmet okoztak, azon kivül hogy magokban véve is igen gyakran ártottak. A' külső ártalmas befolyások 's ennélfogva a' cholera mérge iránt való fogékonyságot is nincs semmi szer melly, olly sikeresen megkisebbitse, mint a' jól elrandelt életmód. Az idegek lévén azon részei a' testnek, mellyekre a' cholera mérge különösen hat, legfőbb pont itt a' bátorság 's magas lelki erő, mellynek csudálatos ereje a' cholera ideje alatt sokszor kimutatta magát. Peking a' cholerától való megszabadulását egyedül a' császár erős akaratjának köszönheti, ki alattvalójihoz igy szóla „Ne higyjétek, hogy a' nyavalya erősebb volna mint ti; csak a' kislelkűek halnak abban meg". Ezen pillantattól fogva mindnyájan neki bátorodtak 's a' nyavalya csakhamar megszünt. A' léleknek ezen felemelkedése, minden lenyomó indulatok 's szenvedelmek kerülése, vidám és sok gond nélkül való élet, lelki és testi nagy megszoritásoknak, éjszakázásoknak, részegi-

tő italoknak 's kicsapongásoknak elkerülése, a' mértékletes élet 's az emésztő organumok functiójának puffasztó, hidegitő, forrásra vagy rothadásra hajlandó, savanyu, kövér, emészthetetlen eledelekkel való meg nem háboritása, tiszta levegőjü 's egészséges helyen lakás, a' szabad levegőben való mindennapi mozgás, 's végre a' meghülésnek gondos kerülése, legegyszerübb, ártatlanabb 's bizonyasabb őrszerek a' cholera mérgének megtompitására.

Az, mit prof. Heinroth mond, hogy Goethe „szabad pillantásának" (*des freien Lebensblicks*) vagy a' világos, el nem fogódott gondolkozásnak hijánya, mint minden fontos dolgoknál, ugy a' choleránál is felette érezhető volt, tökéletes igaz. Az ebből eredt sok rosszaknak egy részét már fenebb látók. Itt még a' cholera gyógymódjáról kell szolanunk. A' gyakorló orvosi tudománynak bizonytalan alapokon állását, hozzávetékeny, változékony 's gyakran egymással ellenkező rendszabásit soha sem lehetett inkább tapasztalni, mint a' cholera ideje alatt. Azon igen sokféle theoriák, mellyeknek számát csaknem minden orvos — akar látott, akar nem látott cholerát — nevelni kivánta, a' szerént a' mint az általa látott, vagy mások által leirt nyavalyának ez vagy amaz oldalát, ez vagy amaz kitünő symptomáját fogta fel, 's az ezen nézeten alapitott különb-különbféle, egymással igen sokszor ellenkező gyógymódok, mellyek közt mindenik a' magáét dicsérte legjobban 's nem hagyta helyben a' másikét, természetesen igen szembetünő egyoldalusság 's bizonytalanság szülője volt, még pedig mindég a' beteg rovására, mivel ugyan azon egy nyavalya olly egymással ellenkező képekben fel nem léphet, 's az, ki helytelen képet fogott fel, a' nyil sebességgel lefolyó nyavalya ellen tett hibáját többé csak igen ritka esetekben teheti jóvá. Ha meg gondoljuk, hogy a' cholera, mint a' szomoru tapasztalás bizonyitja, első dühében csaknem mindent elragadt ott, hol kitört, hogy csak ott volt a' szabaduláshoz reménység, hol a' nyavalya dühe szünni kezdett, 's szelidebb bélyeget öltözött magára, hogy ezen időszakban a' legkülönb-féle gyógymódok magasztaltattak, 's a' betegek a' legellenkezőbb gyógymódok mellett meggyógyultak, kételkednünk kell, ha valljon az orvosi mivészség tarthat e' nagy számot az emberiség háládatosságára, 's ha vallyon a' legtöbb esetekben nem a' gyengébben megtámadt 's egészen meg nem bénitott jóltévő természet volt e a' szabaditó ? noha ezt nagyobb része az angol orvosoknak tagadja, de a' mit ellenmondhatatlan tapasztalatok bizonyitnak. Fájdalom, hogy még most is távol látszik lenni azon időpont, mellyben az orvosi vélekedések tengere egyirányuságra lépvén, a' cholera gyógymódja is csalhatatlan alapot nyerhetne. Mennyi különbség uralkodik az orvosok közt csak pathognomonicus jeleiről is a' choleának, mutatja a' többek közt a' rigai orvosok protocolluma. Az empiricus, sokszor minden tudománnyal 's ésszel ellenkező szereknek magasztalása 's javalása végnélkül való. Prof. Marx szerént minden systemáknak ki kell állani a' tüzpróbát ezen nyavalyában (?), 's épen ezen örökös probálgatások, keresések, tapogatások, találgatások és habozások voltak okai a' többször, mint nem, szerencsétlen kimeneteleknek 's lesznek ezután is. A' legjelesb orvosok, mint Hufeland, Reider 's mások, őszinte meg valliák, hogy egy methodust sem esmernek, melly az orvosi mivészség kivánságinak a' choleára nézve megfelelne, 's prof. Harless sajnálkozva hozza fel, hogy a' sok egymással ellenkező, összevissza probálgatott gyógymódokból nem lehet ezen fontos nyavalyára nézve termékeny resultatumot hozni le, hogy épen e' miatt számtalanok az orvos probatételek áldozatjai, mellyek az orvosi tudományba való bizodalmat nagyon megcsökkentik. — Egyébiránt a' cholera gyógyitásában az orvosoknak rendszerént három főczéljok (indicatiójok) szokott lenni: 1) hogy az ideg- és véredényrendszer külkörében (peripheriájában) lesüllyedt életmunkásságot felemeljék, 's a' bőrrendszer functiójit helyre állittsák: 2) hogy a' megbomlott vérforgást normalis renbe hozzák; 3) hogy a'

belekben vagy is a' ganglionok rendszerében renden tul felemelkedett sensibilitast eltávoztassák, 's a' görcsöket lecsendesitsék. Ezen kivül még vannak más kisebb rendü indicátiójik is. a' symptomáknak különbkülönbfélesége szerént. Az első indicátiónak különösen a' bőrmeleget gerjesztő szerek felelnek meg, 's ezek közt fő helyen áll a' külső meleg, melly a' bör edényeinek görcsös öszvehuzódását feloldván, 's ez által a' vérforgást helyre állitván, a' legtöbb esetekben, minden más segédszerek nélkül megfelelt az ohajtott czélnak. E' végre a' beteg meleg ágyba tétetik, 's kivévén fejét mennél melegebb takarókkal betakartatik, lábaihoz meleg téglák vagy forró vizzel tele korsók, gyomrára 's hasára mennél melegebb ruhák rakatnak, lábai 's karjai meleg ruhákkal dörgöltetnek a' takaró alatt; belsőkép meleg viz vagy meleg theák adatnak neki mind addig, mig izzadásba nem jött, mit csendes álom szokott követni. Ezen egyszerü mód által Magyarországban legtöbb betegek meggyógyultak a' nyavalya kisebb grádusából. Ott, hol a' nyavalya nagyobb mértékre lépett a' meleg ferdők, különösen pedig a' gőzferdők többnyire jóltévő sikerrel használtattak mind nálunk, mind Muszkaországban, hol azokat a' legjelesb orvosok nem győzték eléggé magasztalni. Legjobb, ha azok tiszta vizből, minden hozzátétel nélkül készültek, de a' mit ritkán tettek az orvosok, mindég többet várván a' keverékektől. Némelly muszka orvosok a' forró hamuferdőt, mások az eczetgőzzel való párolásokat ajánlották, 's legközelebb Herberger az eczettel való mosásokat, Tilesius különösen a' lugferdőket ajánlja és magasztalja. Egyebiránt a' meleg ferdőknek Annesley, Ranken, Chalmers 's mások ellene vannak, 's Graefe sem ajánlja azokat. Harless a' királyvizből csinált czombferdőket ajánlja Scott és Johnson methodusa szerént, mint mind a' bör-, mind a' vér-, mind az epe rendszerre hatalmas behatásu szert. A' meleg ruhákkal, flanellal, kefével való száraz dörgöléseknek, kámforspiritussal való mosásoknak igen jóltévő hasznai voltak. A' bedörgölésre igen sokféle spirituosus folyóságokat 's ingerlő kenöcsöket ajánlottak. Ezek közt legnagyobb divatban volt a' vissnitzi Zsidók tinctuŕája, melly erős borlélből, kámforból, mustármagból, borsból, körösbogárból és fokhagymából állott, mellyel 240 közül csak 2 holt meg, de melly nálunk 's másutt is a' bőrt felmarván a' czélnak meg nem felelt. Nálunk a' fokhagymás vagy kámforos palinka vagy eczet sokkal többet tett. Ezen classisba tartoznak a' bőringerlő és veresitő szerek is, mellyek sokszor elleningereik által jót tehetnek. Illyek a' körösbogárflastrom, mustártészta akar magában, akar pedig tormával és paprikával vagy veres hagymával és fekete szappannal erősitve. Indiában a' gyomor és felhas táját sarétromsavannyal kenték be, hólyaghuzás véget, vagy Scott, Kinnis 's Taylor ajánlása szerént sósavannyal vegyitették azt; azonban Annesley szerént nem hólyagot hanem csak fájdalmas sebeket nemz ez. Sokan ajánlják az égető szereket is, különösen a' tüzes vasat, kivált a' torpornak nagy mértékében. Dr. Mayor (Lausanne-ban) a' forró vizben megmelegitett tüzes kalapácsot ajánlja a' fel- és alhasra; 's a' hátgerénczi oldalaira egynéhányszor $^1/_2$ — 1 minutáig tenni. Ezt ajánlja stáborvós Hoffmann is. Dr. Hertz, Konigsbergben a' gyomor szájára, mások a' talpra, bokákra, lábikrákra vagy czombokra, dr. Bock és Frank urak a' főre tüzes vasat ajánlanak tétetni. Vannak, kik a' moxát dicsérik; mások alkohol égetést ajánlanak a' gyomor száján. Dr. Abendroth tudósitása szerént Odessából a' hideg lábaknak forró vizzel megöntése sokszor használt. Creuzer a' has megöntését ajánlja azzal. Rang, Pupürew és Hufeland urak a' hasra, czombra és karokra száraz, mások a' hátgerenczre véres köppölyöket ajánlnak tétetni az első indicatio elérésére. Bock és Frank lipsiai orvos urak Varsóban még a' szivbe való tőszurást (acupuncturát) is megpróbálták, de legtöbb jót láttak a' minden 10—15 minutában poharakkal adott forró viztől. Az eddig elősámlált szerek közvetetlenül ingerlik a' bőrt, 's ezeknek ellenébe áll a' hideg viz, melly közvétve hozza ingerlésbe a' bőr-

rendszert 's ébreszti fel annak functiójit. Már Celsus és Aretaeus is ajánlották azt. Az újabb időben sok orvosok által mint hatalmas és csudás erejü szer ajánltatik az a' cholerában, a' mit a' nálunk 's a' külföldön tett tapasztalások is bizonyitnak. Dr. Gravier sok nevezetes tapasztalatokat gyüjtött Pondicheryben a' hideg viz használról a' cholerában. Egy beteg kinzó szomjuságában bele ugrott egy vizes hordóba jól lakott vizzel, 's ájultan vonatott, ki de utána 11 óráig aludván, meggyógyult. Timtsenko, muszka orvos, tudósitása szerént Sallicuban, a' Caspium tenger mellett, 12 ember csupán a' hideg vizzel való öntözések 's dörgölések által szabadult meg. Tauris, Sirwan, Baku, Ispahan 's más persiai és muszka városokban, végig öntözik a' betegeket hideg vizzel, vagy abba bele mártják, jól megdörgölik és dagasztják, 's akkor meleg ágyba tévén, meleg théket adnak nekie, mint Fraser, Seidlitz, Cormick 's mások beszélik, a' legjobb sikerrel. Sok betegek nálunk is belösztöneiktől vitetve, rocska vizeket meg ittak 's meggyógyultak, 's Bécsben is jó kimenetellel használták a' legterhesebb choleraesetekben a' jeges vizbe mártott spongyiával való dörgölést, jeges borongatásokat a' főre 's szivgödörre, belsőkép 6—8 gran nehézségü jégdarabokat, vagy 2—3 kanál jeges vizet, 's mikor a' beteg fogai a' hideg miatt vaczogtak, meleg ágyba tették, dörgölték, 's igy meleg izzadásba hozták. Néhány esetben fagylaltat is haszonnal adtak. A' hideg viznek legnagyobb dicsérője prof. Oertel, ki mint sok más nyavalyákat, ugy az indiai cholerát is egyedül ezzel mondja gyógyithatónak lenni. Mind ez azonban csak az első stadiumára illik a' choleránák, később 's kivált ott, hol már más szerek által a' beteg meleg izzadásba hozatott, a' hideg viz itala, hirtelen halált okoz, mint ez nálunk is igen sokszor történt. — A' második indicatio betöltésére legfőbb szer az érvágás, mellyet a' nyavalya kezdetében, minekelőtte a' görcsök mutatkoznának, sok orvosok égig magasztalnak, részént hogy a' vérnek a' nemesb részekre való tódulását elhárítsák, részént hogy a' nagyobb edényekben fenakadt vért mozgásba hozzák: 's a' külkörre vezessék. Az angol orvosok, ezen nagy vampyrok, mint sok más nyavalyákban, itt is vesztegetve bánnak az emberi test ezen nemes nedvével. Corbyn és Jameson rendszerént 1—2 fontot ajánlanak lecsapolni minden choleraesetben, 's annak minden stádiumában, sőt ha a' görcsök nem szünnének 2—3 óra mulva, ezt ugyan annyi mennyiségben, a' mi több még harmadikszor, negyedikszer is ismételni javalják, 's ezt azért, mond Jameson, mivel a' holttestben az egész bélcsatornát gyuladva találták, (bizonyosan a' szörnyü mennyiségben beadott calomel következésében). Ez a' nagy vérszopó, sokszor 12 óra alatt 5—8 font vért is lecsapolt a' betegből. Ugyan ezt tették csak nem minden indiai angol és franczia orvosok, Johnson, Adam, Annesley, Whyte, Kennedy, Negrin, Lesson 's mások, ellen nem állván azon sok szomaru tapasztalás, hogy az érvágás után hirtelen megholtak a' betegek, 's inkább más képzelt okoknak tulajdonitván ezt. A' muszka orvosoknak nagy része, követte Corbyn és Jameson methodusát, 's a' petersburgi orvosi tanács is rendelte az érvágásokat, a' mit azonban a' moszkaui orvosok egy része nem követett. Ezek közt Loder különösen ellene van az érvágásoknak. Mennyi sok áldozati voltak ezen csupa theorián épült, 's ennélfogva menthetetlen vampyrismusnak, kivált a' vele összekötött gyógymóddal, a' szörnyü mennyiségü calomellel és opiummal mutatja a' cholera története. Mind Lengyel- mind Magyarországban nagy része az orvosoknak ön tapasztalásaik után nem csak szükségtelennek, de a' legtöbb esetekben károsnak találta az érvágást, 's Németországban is sok nagy nevü orvosok, mint Hufeland, Reinfeldt, Krüger-Hansen 's mások hasonló értelemben vannak, noha vannak annak sok óltalmazóji is. Boek és Frank dr. urak, kik a' legkétségbeesettebb gyógyszereket sem hagyták Varsóban próbálatlanul, még a' verő-érmetszéssel is próbát tettek. A' choleránák lefolyása 's egész képe, sőt a' különben csalékony holt-

test-bontások, valamint más részről a' legszerencsésb gyógyitások kétségkivül valóvá teszik, hogy itt a' gyuladás csak az orvosok fejében volt, 's hogy itt csupa vértódulásokról lehet szó, mellyeknek a' minden erőt kimeritő érvágás nem orvossága, mivel azok csak következetei egy más oknak, t. i. az idegszenvedésnek; honnan az érvágásnak soha és semmi esetben helye nem lehet. Az érvágással még nem elégedtek meg az angol orvosok, hanem pioczákat is sokszor bőven raktak fel, különösen Annesley ki 30—50—60 pióczát is felrakat a' hasra, melyre vagy főre, 's ezt teszik Broussais tanitványi is Gravier, Geoffroy 's mások, kik — mint egykor Riolanus — gyomorgyuladásnak tartják a' cholerát. Azok kik chemiai szempontból menyén ki, a' cholera létalapját a' vérben, annak különös megváltozásában, megsürüdésében, vagy rendentuli szenes voltában keresik (Jähnichen, Hermann, Grohmann 's mások) részént a' megfogyatkozott savanytárgy kipótlására, részént a' gyomor és belek rendentuli ingerlékenysége mérséklésére a' savanyakat ajánlják, nevezetesen a' salétromsavanyat Macgregor, Annesley, Keraudren, különösen pedig Cristoph Bowes és Thomas Hope, kik számos esztendők olta szerencsés sikerrel adták azt ópiummal öszvekötve Keletindiában a' vérhas és cholera ellen. Még több dicsérőji vannak Európában az alkohollal öszvekötött kénsavanynak vagy Haller savanyu elixirének, 's prof. Harless is igen sokat vár attól, noha ennél még többet tart a' phosphorsavanyról. — A' harmadik gyógyczél elérésére, t. i., a' fájdalom és görcs csendesitésére ajánlott szerek száma legnagyobb. A' gyomor nagy ingerlékenységének lecsilapitására, 's a' hányás megszüntetésére sokan a' szénsavanyn magnesiát rendelik, mellyet Ainslie specificumnak mond, de Campbell gyaláz. Sokan az europai orvosok közül is, nevezetesen a' rigai orvosok, szeretnek azzal a' cholera ellen élni, de Wedekind és Harless annak a' szénsavanyu széksót és szénsavanyu büzsót is elejébe teszik. Corbyn a' kénsavanyu magnesiát, Corwell a' neutralis savakat ajánlják. — Sokan adták a' potio Riverii-t nálunk is, mellyet a' muszka orvosok annyira dicsérnek. A' fenebb emlitett czél elérésére sokan nyálkás, sós-lisztes és kocsonyás szereket is ajánlnak italul, nevezetesen árpa- riskása-, sago-, vagy salepfőzetet. A' most fejt tejet még a' legveszedelmesb cholera- esetekben is varázs-munkásságunak lenni mondják a' rigai orvosok közönséges ital gyanánt, a' tynklevest Sydenham után, mások a' kocsonyaolvadékot kenyérfőzettel ajánlották. Legnagyobb része azonban az orvosoknak görcscsendesitő aromaticus füönteteket rendelt italul. Ezek közt legnagyobb divatban voltak a' méh- es székfü nálunk, a' fodor- és borsos menta másutt, mellyek mind kámfornemü tartalmuak. Ide tartozik egy nem rég esmeretes keletindiai 's jó reményfoki plánta, a' diosma crenata (L.) is, mellynek kámfornemü olaj tartalmu leveleit az indiai orvosok nagyon magasztalják a' cholerában, 's Európában is különösen a' rigai orvosok (dr. Müller 's mások) igen jóltévő erejünek mondják azt. Ajánlja Tilesius is. A' leghiresebb 's legnagyobb divatban lévő szerek a' gyomor és belek nagy sensibilitasának 's görcsöknek eltávoztatására a' calomel és az opium, mellyeket rendszerént egymással öszvekötve szoktak nyujtani. Az egyiktől várták a' jelenlévő gyuladás legyőzését 's az elválasztó organumok megbomlott functiójának rendbehozását, a' másiktól a' görcsök lecsilapitását. Az opium a' cholerának kóborló nemében is Willistől és Sydenhamtól fogva sacra anchorájok az orvosoknak, 's az indiai cholerában sokan mint specificumot vagy legalább mint hasonlithatatlan szert ugy nézik azt. Az indiai orvosok szörnyü nagyságu dosisokban adják azt betegeiknek, 60—80 sőt néha száz csepp Laudanum liquid. pro dosi, pálinkában vagy más léles italban, 's ezt minden 10 minuta, fél vagy egy óra mulva ismételik. Csaknem hihetetlen, a' mit ezen tekintetben különösen Jameson, Ranken, Corbyn, Lloyd 's mások tettek. Boyle egy esetben, hol a' beteg már 250 csepp opiumtincturát és 100 gran calomelt (!!) vett be egy óra a-

latt 's jobban nem lett, két könting opiumtincturát adott be kristélyben 's megszabaditá a' beteget (?). Sokan Corbyn és Jameson methodusa szerént az opiumot mindég calomellel adják, a' mi meleg ferdőkkel és huzó flastromokkal öszvekötve Keletindiában jót tenni mondatik. Muszkaországban sok orvosok követték az indiai orvosok észetlen, megmérgesitő methodusát, nevezetesen Sokolow és Somolow. Azonban nagy része a' muszka, lengyel és burkus orvosoknak, az opiumot a' tett próbatételek után mint az agyvelőre 's idegrendszerre nézve ártalmas szert kárhoztatták, 's annak nagy dosisai nálunk sem találtak követőket, de annál többeket a' kis dosisok. Némellyek használták a' morphiumot is mellyet Harless és Marx ajánlanak. Dr. Hertz, ki a' cholera gyógyitásában minden belső szereket számkivetni kiván, az opiumot is csak külsőkép ajánlja. A' calomel, kivált nagy dosisokban, minden europai orvosok tapasztalásai szerént ártalmasnak találtatott a' most uralkodó cholerában, a' honnan azt igen kevesen rendelték betegeiknek. Némellyek a' kénesőnemek bedörgölését ajánlják, különösen Adam és Müller. Wedekind a' sublimatnak nagy kedvelője ezt ajánlja bedörgöltetni bals. vitae Hoffmanni-val a' gyomortájba 's nagyon sokat igér magának az azzal készitett ferdőktől. Ezeknél nagyobb névre kapott Europában a' varsoi dr. Leo által ajánlott magisterium bismuthi, mellyet ő specificum gyanánt hirdetett ki a' cholera ellen. Azonban Lengyelországon kivül mindenütt rosszul ütött azzal a' próba ki. Galitiában száz beteg közül alig szabadult meg egy; de sehol sem hagyott az olly szomoru emlékezetet maga után, mint Magyarországon, hol az azzal való gyógyitásnak számnélkül való áldozatjai voltak, 's hol az az elzárásokon kivül legtöbbet tett a' lelkek elkeseritése- 's az indulatok felingerlésére és dulongásira. — A' görcsök lecsendesitésére próbát tettek némellyek a' kéksavannyal hyoscyamussal, nux vomicával, ignáczbabbal (dr. Henschel), castoreummal, czink-mésszel 'sat. Ezeknek munkálatit sótalan husléből, keményitővel, tójás sárgájával 's opiummal készült kristélyekkel mozditották elő, mellyeket a' kimeritő hasmenések ellen sokan dicsértek. A' legfényesebb következettel adatott minden addig elmondott szerek közt a' görcs lecsendesitésére, következésképp a' cholera létalapjának megsemmisitésére, az ipecacuanha részént magában, részént opiummal öszvekötve (*pulv. Doveri*), noha dr. Harless nagyon kétkedik annak cholera ellenes erejében 's mint hánytatót épen nem hagyja helyben. Azonban azonkivül, hogy nálunk ezen szer a' patikai szerek közt ellenmondhatatlanul legtöbb beteget meggyógyitott, tapasztalták annak jóltévő erejét a' külföldi orvosok is. Dr. Abendroth szerént Odessában, dr. Müller szerént Rigában, dr. Reider szerént Bécsben az ipecacuanha mint hánytató szer, de kis dosisban is (*dosi refracta*), dicső szolgálatot tett a' cholera gyógyitásában. Az asiai orvosok közül is többen általányos specificumnak tartják azt. Némelly orvosok (dr. Rehmann, dr. Hierländer, dr. Schubert 'sat.) a' hánytató borkövet is ajánlják mint hánytatót, de a' mit igen kevesen követnek. A' gyógyszerek itt előterjesztett seregéhez tartoznak az idegekre ható erejeknél fogva az ingerlő szerek, mellyekkel a' cholera gyógyitásában gyakran élnek az orvosok. Ezek közt az aether phosphoratus dr. Gottelnek főszere. A' valeriana, arnica, serpentaria, angelica, moschus sokaknak kedvelt szereik. Legnagyobb nevezetességü 's legfontosabb azonban a' cholera gyógyitásában az u. n. ingerlő szerek közt a' kámfor, meliyet dr. Hahnemann mint specificumot dicsér, de a' mellyet sok mások is magasztalnak. Dr. Stiebel a' cholera gyógyitására kámfort ajánl kristélyekben, mustártésztát és ferdőket. Dr. Pupke szerént a' gumbinneni kerületben minden szerek közt legkedvezőbb sikerrel adatott a' kámfor. Dr. Mayer igen szerencsés sikerrel használta azt Galitiában. A' derék Reider sok betegeket megszabaditott Hahnemann tanácsa szerént kámforspiritussal, noha azt nem tisztán követvén, többen a' tulingerlés által ideghideglelésbe estek; de más részről nem kell azt sem feledni,

hogy a' cholerának nálunk uralkodott formájára a' kámfor csak ritka esetekben illett. Mind e' mellett is nálunk az ipecacuanhán kivül legtöbb jót tett a' kámfor, mellyet falukon pálinkában vagy eczetben rendeltek betegeiknek orvosaink, noha Harless csupa elmés theoriájánál fogva annak igen kis kört szab ki a' cholera gyógyitásában. Valóban csak a' kámforral való nagy atyafiságának köszönheti a' dr. Tierney által ajánlott cajeputolaj is olly hathatós erejét a' cholera ellen, hogy, mint egy angol hadi tiszt bizonyitja, Madrasban száz azzal gyógyitott beteg közül csak egy holt meg. Dr. Dürr 's Harless is a' drága cajeputolaj helyett az olcsó terpentinolajat ajánlják, mellyet Percival, Philipps, Latham és Brooke angol orvosok esmertettek meg közelebbről. Vannak még az itt előszámláltakon kivül sok más gyógyszerek, mellyek a' cholera ellen ajánltatnak. Prof. Sachs 's mások, kik a' cholerát álarczos, gonoszfaju váltó hideglelésnek tartják, a' chinaalkaloidokat 's annak savait ajánlják opiummal. Azonban dr. Grohmann ezt a' theoriát tagadja 's azt állitja, hogy a' chininnel minden haszon nélkül tett próbákat, 's Harless tudományosan megmutatja, hogy a' chinin és cinchonin nem lehet jó a' cholerában, de annál hasznosabb az utócurában. Muszkaországban a' Searle és Short által javalott konyhasóval, melly az Indusoknak házi szerek, többen tettek próbákat, nevezetesen dr. Isenbeck stáborvos, és prof. Ockel Petersburgban, olly szerencsés sikerrel, hogy 50 beteg közül csak egy holt meg. Dr. Burdach a' fekete ürmöt mint specificumot ajánlja. Dr. Gehka a' nyir- és égerfa leveleit ajánlja száraz ferdőnek, melly által mint a' Muszkák és Scandinaviaiak példája bizonyitja, leghamarabb izzadásba lehet a' testet hozni. — A' homoeopathia is elejébe terjesztè publicumának a' közös ellenség ellen való gyógyszereit. Dr. Schulbert négy szert ajánl az ellen, mellyek az ipecacuanha, chamomilla, veratrum és arsenicum. A' két első a' könnyebb, a' két utólsó a' nehezebb esetekben használható. A' cholerát már Hipprocrates is veratrum albummal (fejér hunyoral) gyógyitotta, 's ezt ajánlotta Gallenus is, mint olly szert, melly az egészségesekben egészen a' cholerához hasonló nyavalyát hoz elő. Milly szerencsés sikerrel adatott az első mind nálunk, mind a' külföldön az orvosok által, ha szinte nem a' homoeopathia előiratja szerént is, már fenebb látók. Sok hasznot tett a' második is az egyszerübb házi orvoslásokban, ha azzal az orvoskodók vissza nem éltek. Egyébiránt a' homoeopathia rendszabási szerént legnagyobb kiterjedésben gyógyitott nálunk publicumától emberszeretőleg segittetve dr. Bakody, Győrben, kinek 215 betege közül csak 8 holt meg, de a' kik halálokat részént a' már végpontján lévő nyavalyának, részént szófogadatlanságoknak köszönhetik; voltak ellenben a' meggyógyultak közt 14-en ollyak, kik a' rendszerént való gyógymóddal sikeretlenül gyógyittatván, már a' harmadik stadiumban voltak. Az általa használt szerek az ipecacuanha, veratrum, cuprum, chamomilla, cicuta és laurocerasus voltak. Dr. Hahnemann a' kámfort ajánlá külső- és belsőképen a' cholera első stadiumában, de voltak példák a' Bánátban, hol az az utolsó stadiumban is hasonlithatatlan sikerrel adatott. Itt a' cuprumot ajánlá Hhanemann, a' ne tán kifejtődött ideghideglelés ellen pedig a' bryoniát és rhus-toxicodendront. — Nem hevertek az orvoskodó vénasszanyok, kuruzsolók, 's javasok sem, kik könnyenhivő publicumok erszényéből sok pénzt kicsalták cseppeikért, tincturájokért, kenőcseikért 's flastromaikért. Németországban leghiresebbek voltak Hamann cseppei. — Dicsérve kell emlitenünk uri asszonyságinknak, papjainknak 's egyéb laicusainknak emberszerető munkalkodásait 's megvallanunk, hogy ők egyszerü szereikkel, a' külső meleggel, az izzadást előmozditó meleg öntetekkel, a' tagoknak vagy szárazon, vagy eczettel, vagy kámforos pálinkával való dörgölésével, miket már ama' hajdani nagy orvos Aretaeus is ajánlott, a' legnehezebb esetekben pedig gőzferdőjikkel felette sok jót tettek. Valóban mint több jeles és részrehajlatlan orvosok megesmerik, a' cholera gyó-

gyitásában a' legegyszerűbb szerektől legtöbbet lehet várni. Mi csekély értékűek az orvosoknak szám nélkül való theoriájik, mihelyt az élet próbakövére jutnak, szomoruan tapasztalók a' cholera ideje alatt. Prof. Ammon jeles munkájának csaknem $^2/_3$ részét a' cholera ellen ajánlott őr- és gyógyszerek receptei teszik, 's még is mi felette csekély volt az orvosi tudomány dicsősége minden megszoritásai, feláldozásai 's igyekezetei mellett is! Főoka ennek valóban nem egyéb, hanem hogy az orvosok nagy része az értelmet az érzékektől rendszerént elválasztják, 's hogy amannak kedvezvén, mindég az esmeretlen, belső okot keresik, mellyen gyógymódjokat alapitsák. A' cholera létalapja mindég ugyan azon egy marad, 's azon sokféle formák, mellyekben a' nyavalya mutatkozik, a' leggyengébb cholerinetől fogva a' legerősebb cholera exquisita vagy confirmatáig, mind ugyan azon egy főképnek módositásai 's árnyékolatjai, mellyek közt határt vonni nem lehet, 's mellyeknek meggyőzésére egy két jól választott szer, egy két egyszerü rendszabás mindég elegendő. Minden a' hamar segedelemtől függ. Egy óra elvesztése — igy szól Annesley — egy élet elvesztése. A' ki még életerővel bir 's a' drága időt el nem mulasztja, ezen világháborító fojtó angyal martalékja nem lehet. *A. Balogh Pál.*

Choliambus, sánta jambus, másképen scazon, vagy Hipponax verse, mivel Ephesusi Hipponax gunyköltő élt vele, vagy épen az is kezdette. Ezen jambusos sántáló versrend tulajdonképen olly hatos jambus, mellynek utolsó v. hatodik czikkje (rendszerént lába) a' várt jambus helyett trochaeussal vagy spondeussal tünik elő 's az által az olvasó érzése meghökken és mintegy sánta ugrást teszen. Catullusnál az első 's harmadik czikk jambus helyett spondeust is elfogad. Ekképen a' kimérés igy lehet:

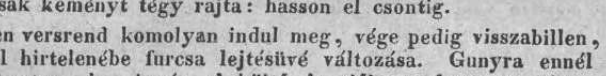

P. o. Catullusnál:

O quid solutis est beatius curis:

Virágnál:

Scázon, szerettem Scázonom, kemény vágást,
Oh csak keményt tégy rajta: hasson el csontig.

Mivel ezen versrend komolyan indul meg, vége pedig visszabillen, érezhető azzal hirtelenébe furcsa lejtésüvé változása. Gunyra ennél fogva igen alkalmatos, ha vigyáz a' költő 's elől csendesen bocsátja nyájas szavát, végén pedig mintegy váratlanul csip a' fulánk. (L. „*Zimmermann, Dramaturg. Blätter*" Nro 8.) *Döbrentei Gábor.*

Choral (francz. plain-chant, kevesbbé helyesen plein-chant), olly melodia, melly szerént az egyházi énekek a' közönséges isteni tiszteletnél az egész község által énekeltetnek, 's melly csupa lassan mozgó melodiai főkottákból áll. Ez által a' choral komoly és méltóságos charactert nyer, mellyel a' szivet buzgó érzetekre gerjeszti. Choral magát a' templomi éneket is teszi. *J.*

Choregraphia (tánczrajz), ujabb idők találmánya, melly szerént a' táncz bizonyos jelek által, ugy mint az ének kották által, ábrázoltatik. Leirja ez minden tánczosnak utját (figura, fordulat), az utnak minden szakaszait, mellyek minden tactushoz vagy ennek részeihez tartoznak; mit kelljen t. i. minden időre, minden kottára tenni, a' lábnak, karnak, deréknak állását, a' lépés nélkül vagy azzal teendő mozgásokat. E' felett még a' sebességet is minden mozgásnál feljegyzi, ugy hogy az egész a' táncztudó előtt szinte olly érthető, mint valami leirt muzsikai darab a' hangmivész előtt. Choregraphiai rajzolatnak nevezték a' hadi tudományban azt is, melly az állást, mozgást és kifejlést ábrázolta.

Choriambus, l. Rhythmus.

Chorographia, egyes tájék leírása, ellentételben a' geographiával (földleirással). Teszi tartományabroszok rajzolásának mivészetét is.

Chouans a' franczia zendülés háborujiban a' Loire vidéki ugy nevezett lázadókat, revolutio ellenzőket, jelenté. Tulajdonképen a' Loire jobb partján, a' hajdani Bretagne, Anjou és Maine földjén lakó királyiak viselék e' nevet, kik a' revolutio seregeit szinte Napoleon consullá lételéig szüntelen csatázásokkal fáraszták. E' név eredetéről kettő a' vélemény: némellyek egy kovács illy nevü fijairól vélik áltvettnek, kik azon tájékon legelébb gerjesztének lázadást; mások ismét a' *chat-huant* (bagoly) szó rossz kiejtésének tartják, melly szóval azon vidékeken a' sóval orozva kereskedők elnevezésére éltek. Volt t. i. Bretagneban egy egész társaság, melly a' sónak ezen tartományból a' szomszéd tartományokba orozása által tetemes summákat nyert, 's ennek tagjai ezen tilos foglalatosságok közben a' bagolyüvöltéshez hasonló hangjelekkel szóliták egymást figyelemre vagy segélyre. 'S midőn később ezen kereseteknek véget vetett a' revolutio, megszokván a' kóborló életet és gazságot, rablásra és zsiványkodásra adák magokat, 's számok azon háborgó időkben mind inkább nevekedett. Egyesülvén azután a' Vendéeiakkal (l. e.) ezen jó emberek, a' vallás és királyság mellett amazokkal együtt harczoltanak. Utolsó főhősök Cormatin volt. Többeket vezéreik közül a' megtért XVIII. Lajos érdem- és diszjelekkel jutalmazott meg.

Chrisma. (magyarul lehetne mondani kenetnek), azon szentelt olaj, mellyet jeles szertartással a' deák anyaszentegyházban közönségesen 's rendszerént a' püspök szokott szentelni Nagy-Csötörtökön, balzsamot és faolajt együvé vegyitve. A' keresztség, bérmálás, egyházi rend, utolsó kenet feladásakor szokott használtatni a' szertatáshoz megkivántató módon. De vannak a' szentelés más olly nemei is, p. o. harang-, kelyh-, templom-, oltár- 's t. ef. szentelések, mellyekben a' chrismával való kenés használtatik. (L. Consecratio).

Christian, l. Kereszтely.

Christiania, a' norvegiai királyság fővárosa, az országlás és a' storthing gyülésének helye (az éj sz. 59° 53′ 46″ alatt). 1500 ház. 11,040 lak. a' christianiai vagy aggerhuusi megyében, a' Christiansfiord öblének éjszaki végénél fekszik, egy ollyan tájékon, hol a' kertmivelés igen jó karban van. Külső városain kivül tulajdonképen vett Christianiából vagy az uj-városból, mellynek IV. Christian adott lételt 1624, az ó-városból vagy Opslóból és az 1815 lerontatott Aggerhuus nevü hegyi várból áll. Christiania városa vagy az uj-város 1000 lépésnyi hosszu 's ugyan annyi szélességü négyszeglet formára, egyenes, egymást tökéletes szegletekben keresztül vágó, széles, felemelt gyalog utakkal 's két emeletü, nagyobb részént kőből épült házakkal diszlő utszáji vannak, mellyek minden esztendőben szebb szebb épületekkel ékesittetnek. Megjegyzésre méltók benne: a' királyi palota, az uj tanácsház 's az uj börse. 1811 olta van egy universitasa is (Friedericia) egy philologicum seminariummal, füvészkerttel, csillagvizsgáló toronnyal, könyvtárral, különbféle gyüjteményekkel. 18 tanitóval 's 200 tanulóval. Ezenkivül van katonaoskolája, kereskedő intézete, hazafiui társasága, bankja 'sat. is. Fabrikáji közt legnevezetesebb nagy timsófőzése. Jövedelmes kereskedését, kiváltképen deszkával és vasmivekkel, igen előmozditja derék kikötője. Az eszt. kivitetni szokott deszka ára 810,000 forintra tétetik. Szomszédságában 136 fürészmalma van, mellyek eszt. 20 mill. deszkát adnak. *L—ú*

Chrom (chromium), egy, Vauquelin és Klaproth által egy időben (1797) felfedezett, ritka és mind eddig igen kevessé esmert ércz, mellynek neve onnan van, mivel különbféle érczes substantiákat, mellyekben találtatik, kisebb nagyobb mértékben veres vagy sárga szinre fest. A' természetben soha sem fordul tisztán elő, hanem csak mint oxydum és

só a' sibiriai és russbergi veres ónérczben (chromsavanyu ónban), a' természetes vasérczekben, smaragdban, kigyókőben, rubinban, meteorkövekben 'sat. A' tiszta chrom, mellyet Vauquelin a' sibiriai veresönből nyert, szürke fejér szinü, fájin szemü törésü 's igen törékeny, melly az elolvadásra a' hévségnek felette nagy grádusát kivánja. A' chrom oxydatiójának három foka esmeretes. Az első (protoxydum), melly zöld szinü, a' természetben ritkán találtatik 's az által áll elő, ha a' chromérczet a' szabad levegőn megtüzesitik, vagy ha a' chromsavanyat savanytárgya egy részétől megfosztják. A' másik (deutoxydum) barnafényes, melly vizben és savanyakban fel nem olvad, alkalikban alig. A' harmadik (hyperoxydum), melly chromsavanynak is neveztetik, bársonyveressziné, erős, öszvehuzó izü, a' vizben könnyen felolvadó prismákat formál. Az olvadék aranysárga vagy sáfránysziné. Minden testek, mellyek a' savanytárggyal közel atyafiságban vannak, szétbontják a' chromsavanyat 's barna vagy zöld oxydumot állitanak elő. A' chromsavanyöszvekötéseknek, mellyek közt a' chromsav. kali legnevezetesebb, mivel minden más szines chromsav. öszvekötések ebből készittetnek, sok technicus hasznai vannak a' mivészségekben. Nem csak viz- és olaj-, hanem üveg-, porczellán-, mesterséges drága-kő-, ércz- és agyag-, sőt az ujabb időkben gyapju- és selyem-, pamut- és lenfestésekre is használják az azokból készült, nagyrészint igen szép festékeket, mellyeket mindennemü módositásokban elő lehet állitani a' szerént, a' mint a' chromsav. kali-olvadék, valamint az érczolvadék is, több vagy kevesebb vizzel van gyengitve. A' pamut- és lenszövetek festése az igy készült festékekkel a' mivészség legmagasb pontját érte el a' szövet-nyomtatás ezen megyéjében. *A. Balogh Vál.*

Chromaticus. A' Görögök hangjaik körét nem csak olly négyesekbe (tetrachord) foglalták, mellyek egy nagy félhangnak és két hasonló hangnak folyamatjából állottak 's mellyeknek öszvekötéséből azon hangsor támad, mellyet diatonicus — természeti, eredeti, törzsök — hangnemnek vagy hanglajtorjanak nevezünk; hanem ollyanokba is, mellyek két fél hangnak 's egy kis tertiának folyamatjából (mint: e, f, fis, a,) állottak, 's illyen négyesekből öszveszőtt egész hangsort chromaticus — változtatott, származtatott, — vagy szines hangnemnek is neveztek, hihetőleg azért, mert az illyen változtatott menetelt más szinnel vagy tintával vala szokás megjelelni, mint az eredetit. Az ujabb muzsikában is különös hangnemre vagy lajtorjára szedték a' félhangok folyamatját, melly szinte chromaticusnak neveztetik. Ez ugy áll elő, ha a' hangoknak azon módositásai, mellyek a' kemény vagy lágy hangnemnek a' lajtorja többi hangjaira való általtétele miatt szükségképen történnek, az eredeti hangok sorával egybeköttetnek. Minthogy pedig ezen általtételeknél vagy változtatásoknál a' hangok egy részének egy kis félhanggal lejebb kell esni, igy a' chromaticus hangsornak tulajdonképen két külön neme származik; egyik t. i. melly a' hangok felemeléséből, mint: c, cis, d, dis, e, f, fis, g, gis, a, ais, h, — másik, melly a' hangok lecjtéséből, mint: c, des, d, es, e, f, ges, g, as, a, b, h, fejlik ki. De mindenikben csak az egy kis fél hangot tevő menetelek chromaticusok, mint c, cis, des, d, 'sat. — a' többiek, mellyek vagy fél hangot formálnak, mint cis; d, c, des, — diatonicusok, eredetiek. Innen az illyen hanglajtorját nem ok nélkül diatonico-chromaticusnak is nevezik (Vö. Hang, Hangnem). *J.*

Chronica, l. Krónika.

Chronicus, idős nyavalyáknak (ezen görög szótól χρόνος, idő, sokideigtartósság) azok neveztetnek, mellyeknek lefolyása lassu, 's mellyek ennél fogva sokáig tartanak, a' hirtelen lefolyó (*acutus*) nyavalyákhoz képest. A' régiek bizonyos időt szabtak ki a' hamarlefolyó és idős nyavalyáknak. Némellyek azt nevezték chronicus nyavalyának, a' melly 40, mások azt a' melly 60 napnál tovább tart, 's ezt a' meghatározást

még az újabb nosologusok sem hagyták tekintet nélkül, mint Harless, Burdach, Haase, Hecker, Richter 's mások. Azonban ezen igen különbféle, változékony 's bizonytalan meghatározáson alapitni semmit sem lehet, mivel vannak olly nyavalyák, mellyek a' nosologusok meghatározása szerént még 60 napon tul is acutusok, vannak ellenben ollyak is, mellyek chronicusok, és még sem tartanak tovább, mint az acutusok, sokszor addig sem. Ide járul, hogy sokszor az acutus nyavalyák chronikusokba mennek által a' nélkül, hogy ezen áltmenetel időpontját meg lehetne határozni. Prof. Harless a' chronicus nyavalyák létalapját azon irányban keresi, melly az individualis organismus visszahatása 's a' külső vagy belső nyavalyaszülő ok közt van. Ezen belső antagonismusnak bizonyos lassuságában, a' visszhatási processusok 's jelenetek kifejlésének 's egymást-követésének bizonyos restségében és különbféleségében, majd ez, majd amaz rendszerben feltünő, sokszor megszünő feszülés és polaritas állapotjában, a' bio-chemismusban kifejlő eltérések 's anomaliák nagyobb mértékében, a' nedvromlásokra (cacochymiákra) való nagyobb tendentiában, az igazi, tökéletes, elhatározó crisisek hijányában áll — igy szólt ő — a' chronicus nyavalyák természete. A' symptomák ezen lassu kifejlésében tartják igen sok más nosologusok is a' chronicus nyavalyák létalapjat. Azonban igen sok chronicus nyavalyák vannak, mellyek acutus nyavalyák symptomájival 's az individualis organismus nagy reactiójával fejlenek ki, 's csak későbbi lefolyások lassu, nevezetesen az ollyak, mellyeknek magva már régolta a' testben lappangott. Hasonló tudományos megfogását próbálták megalapitani a' chronicus nyavalyáknak Dumas, John, Haase 's mások, de a' mellyek mind nem elegendők az acutus és chronicus nyavalyák ideájának teljes kifejtésére 's az azok közt lévő határlineának meghatározására. Rendszerént azon nyavalyákat nevezik chronicusoknak, mellyek: 1) hideglelés nélkül vannak vagy legalább a' nélkül kezdődnek. Ide tartoznak mind azon nyavalyák, mellyek eredetikép nem az irritabilitas megyéjében, a' vér rendszerben, alapulnak, tehát az öszveséges idegrendszer nyavalyáji, lélek és szív nyavalyáji, görcsök, hypochondria és hysteria, valamint a' visszanemzésrendszerének nyavalyáji is, ollyak, mellyeknek fészkei az életmives massa alsóbb megyéjében vannak, lassan állnak elő és sokáig folynak le. 2) Mind azon hideglelések, mellyek vagy törvényszeres lefolyásokat álthágták 's hosszabb ideig tartanak, mint a' mennyit ez magában foglal, vagy azok, mellyek más nyavalyákhoz kötik magokat. A' hideglelésseknek rendes és meghatározott lefolyások van; ezek néha a' harmadik, negyedik, rendszerént a' 7-ik, 14-ik, 21-ik napon, legfeljebb négy hét mulva végződnek, 's a' szerént a' mint ez vagy amaz seregbe tartoznak. Ha a' természeti erők szüke vagy ártalmas befolyások által criticus elválások meghábórittatik, akkor a' nyavalya a' helyett, hogy egészségbe menne által, más alakba öltözve folytatódik 's chronicussá lesz (L. Hideglelés és Metastasis). Az első sereg már magokban chronicus nyavalyájihoz néha hideglelléses állapot is járul, melly a' nyavalyának az eredeti megyéből az irritabilitaséba való áltlépéséből ered, 's ezt chronicus hideglelésnek nevezik. Ide tartoznak az ugy nevezett lappangó, kiszáritó, hecticus hideglelések. Azonban sem ezek, sem egyéb más megfogatok, nem elegendők az acutus és chronicus nyavalyák természetes hátárainak meghatározására. A' chronicus nyavalyákat különb-különbféle felosztási alapok szerént próbálták a' nosologusok classificálni, de a' mellyek mind untalan változnak a' szerént, a' mint a' physiologiának 's általjában véve a' természeti tudományoknak hatalmas lépésekkel előmenő tanulmányai változnak. Egy mind ezektől általányosan különböző eredeti ideát állitott fel a' chronicus nyavalyák természetéről a' homoeopathia nagynevü fundálója, doctor Hahnemann. E' szerént minden chronicus nyavalya egy az organismusban mélyen fekvő ósrossz, melly miasmaticus természetü 's mellyet mihelyt

egyszer kifejlett, sem a' legerősb testalkat, sem a' legegészségesb életmód és diaeta meg nem győz és ki nem olt, hanem a' melly esztendőről esztendőre uj 's mindég rosszabb symptomák hozzájárulásával nevekedik mind addig, mig a' halál az életnek véget nem vet. Az eddigleni vizsgálódások szerént három illyen chronicus miasma vagy ősrossz minden esmeretes chronicus nyavalyák szülője Európában: a' syphilis (bujakórság), sycosis (fügölykórság) és psora (rüh). Mind ezek közt legrégibb és legtöbb alaku az utolsó, melly, kivévén azon nyavalyákat, mellyek a' bujakórságból erednek, minden egyéb esmeretes chronicus nyavalyáknak, ezeralaku kórságoknak és szenvedéseknek igazi és egyedül való forrása. Ezen ideán alapul a' Hahnemann által 1828 közönségessé tett gyógyitása a' chronicus nyavalyáknak (L. Antipsorica.) *A. Balogh Pál.*

Chronologia, időszámolás, azon tudomány, melly az időt (l. e.) mint mennyiséget mérték alá veszi 's ezen mérték különböző becsét és változásait előadja. Természeti, legjobb időmértéket adnak a' föld 's más égi testek forgásai, mellyekből az év, hónap és nap mértékei önkényt kifejlenek. Ezeket tehát természeti időmértékeknek 's az illy felosztást természeti időfelosztásnak lehetne mondani. A' mindennapi élet foglalatossági azonban rövidebb 's meghatározottabb felosztást tőnnek szükségessé, millyenek az óra, negyed, percz, másod-, harmadpercz 'sat., mellyeket önkényes időszakaszoknak, önkényes időfelosztásnak nevezünk. De hiszem e' tárgyban minden az ember eszétől és önkényétől függ: például az első rendüeknél ki határózza meg, a' napot kövessem e, vagy a' holdat; ki azt, hol kezdjem az évet, hónapot? A' polgári társaságokban már az első törvényadók magokénak esmerék e' just 's ők határozák meg az év, hónap és nap 's más kisebb mértékek kezdetét és mennyiségét is (vö. Kalendarium); de mivel az nagyobb részént az égi testek még teljesen nem esmert, pontosan fel nem számolt forgásin alapult: különbözés tamadt a' polgári 's természeti, vagy is igazabban szólván, csillagtudományi időszámolás között, 's innen a' chronologiának történetiré és csillagtudományira való felosztása. Emez a' csillagzatok kitanult forgásaihoz méri pontosan az időt 's a' szerént teszi időosztásait; amaz a' polgári időfelosztásokat fejtegeti ugy, a' mint azok a' legrégibb kortól fogva különbféle népeknél epochánként, hosszabb időszakokként (periodi) keletben voltak. Egyik a' másika nélkül nem lehet el; minden történeti chronologia a' csillagtudományin alapul, 's a' csillagtudományi nem teheti, nem közölheti számolásait máskép, mint a' polgári kiszabott értékü kisebb v. nagyobb időmérték szerént. A' történeti chronologiának tisztje előadni: 1) azon különböző évformákat, mellyek különféle népeknél törvényadás vagy vallásszerzők által behozattak 's megállapittattak; 2) azon történeteket, mellyek különféle népeknél epochául, azaz, hosszab évsor kezdő pontjául választattak, például a' jug a' Hindusoknál, Seleucus aerája a' Chaldäusok- Syrusok- Persák- 's Egyiptomiaknál, világ teremtése a' Zsidóknál. Krisztus születése a' Keresztényeknél, Mohammed futamlása vagy a' hedsra a' Mohammedánusoknál 'sat. Hogy pedig ezen különféleségeket egyeztetni, egymáshoz mérni lehessen: felvétetik valamelly évszak 's egy valamelly évrend, mellyhez a' többiek hasonlittatnak. A' mostani chronolog 's történetiró, például, minden évet 's évsort a' most folyó 's legesmertebb Krisztus előtti és utáni évrendhez fog mérni. Utmutatást a' csillagtudományi chronologiára astronomiai munkákban kell keresni; jeles az, melly Lalande „*Astronomie*“-je második kötetében áll (2 d. kiad. 270... lap). Történeti chronologiára nézve, szemmel tartva mindég az előbbi nemüt is; jeles kézi könyv a' Gattereré: „*Abriss der Chronologie.*“ Tetemesb munka az egészre nézve Idelertől: „*Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*“ (1. köt. Berlin 1825, 2-ik 1826).

Chronometrum, l. Időmérő.

Chronostichon, chronogramma, olly vers, hol a' benne előforduló romai számbetük azon történet évszámát jelentik, mellyre a' vers

viszonylik; p. o. *reges ConCeDant paCeM*; itt a' CCDCM együtt 1800 évszámot jelent. 1700 Leopold császárhoz illy kérelmet intéze valaki, *ConCeDe paceM*, 's a' császár ezt felelé: *ConCeDaM*".

Chryseis, l. Achilles.

Chrysippus, hires stoicus philosophus Ciliciából, ki vitatásbeli mestersége és ereje által jelelte ki magát. Az Epicuraeusok főellenje volt, 's mondják, mintegy 700 különféle munkát irt, többnyire dialecticai fogalalatut, mikből már ma csak töredékek vannak fen. Agg korában holt meg 206 kör. K. e.

Chrysolithus (aranykő), egy sárgászöld-szinü, áltlátszó, csigatörésü, üvegfényü, kvarczkeménységü ásvány, mellynek specif. nehézsége = 3, 49. Leginkább darabokban, vagy befecskendve, igen ritkán prismaticus kristályokban találtatik. Két nemet szoktak megkülönböztetni: 1) a' nemes chrysolithus, melly pisztáczzzöld-szinü 's hozzánk különösen Peruból, Brasiliából és Egyiptomból jő. 2) a' szemes chrysolithus (olivint), melly szemekre váló setétebb vagy világosb sárgászöld-szinü 's néha 30 fontnyi nehézségü áltlátszó darabokban vagy szemekben fordul elő basaltban, a' Vesuv által kivetett basalt-lávában 's a' kraszojacki termésvasban Siberiában; nálunk a' selmeczi calvaria tetején, Bohuniczon és Borfőn Hont vármegyében; Sóváron Sáros vármegyében; Fülek és Sávoly közt Nográd v.ben 'sat. fordul elő. A' chrysolithust a' drága-kőárosok a' másodrendü drága kövek sorába helyeztették. Azonban a' chrysolithusnak keves a' tüze, 's nem nagy keménysége lévén, a' hordásban elveszti politurájáit 's szépségét. Rendszerént mint a' topasnál, mellyet a' régiek a' chrysolithussal öszvezavartak, a' befoglaláskor aranyleveleket tesznek alá. Vauquelin analysise szerént a' chrysolithus állató részei: mész (55,28) és phosphorsavany (44, 72). Ettől nagyon különbözik Klaproth analysise, melly szerént az csaknem egyenlő mennyiségü kovakőből 's valami 12 vagy 19,00 vasoxydumból áll. Ezektől ismét különböznek Stromeyer, Gmelin, Berzelius 's mások analysisei. *A. Balogh Pál.*

Chrysoloras (Emanuel), előkelő Görög Konstantinápolyból, szül. a' 14 század közepe táján; a' görög literaturának Italiaba volt első áltplántálójának tekinthetni. Paläologus János császár 1391 Italiába és Angliába küldötte, segélyt keresni a' Törökök ellen. Ekkor megesmerkedett Italiában 's 1395 körül visszatért oda, a' görög literatura tanitójának hivatván meg Florenczbe. 3 évig mulata Florenczben, hol számos minden rangu 's koru tanitványai voltak, 's valamint viseletének méltósága 's előadásának kelleme, szinte ugy tudományosságának gazdagsága által köz enthusiasmust gerjeszte. Az ő oskolájából kerültek Bruno Leonardo, Poggius, Philelphus Ferencz 's a' classicus tanulmányok viszonfelserkentésének más fejei. Szintillyen vala hatása később Majlandban, — hova Manuel görög császár, ki 1400 jött vala Olaszországba, hita meg—Paviában, Velenczében 's végre Romában. XII Gergely pápa nyilvános ügyekben is használta 's a' többek közt Konstanzba küldötte az egyházi gyülésre, hol 1415 h.m. Nem kell öszvetéveszteni Chryoloros Jánossal, testvére fijával, ki Iteliába kisérője volt.

Chrysopras, l. Chalcedon.

Chrysostomus (Aranyszáju Sz. János), egy a' legjelesb egyházi atyák közül, szül. Antiochiában 344. Atyja, Secundus, hadvezér volt a' syriai seregnél. Az ékesszólás mesterségét Libanius nevezetes szónok alatt tanulta Chrys. és nem sokára meghaladta a' tanitvány mesterét. Majd a' sz. irás tanulására adta magát 's eltökélé, távol a' világ fényétől a' syriai magányban Istennek szentelni életét. Három esztendőt tölte Antiochiában; Basiliussal, Theodorussal utóbb mopsuestei-, és Maximussal utóbb seleuciai püspökökkel, szoros barátságban élt. Midőn a' püspöki gyülekezet őt és Basiliust egyenlő méltóságra akarná emelni, Chrys. elrejté magát; Bas. pedig püspökké tétetett, a' mit ő barátja

fortélyának köszönt, keservesen panaszolkodván ellene; de Chrys. védelmezé magát azon igen szép munkájában, mellyet a' papi hivatalról irt. Ekkor 20 esztendős volt Chrys. 374 visszavoná magát a' remeték közé, kiket négy esztendő mulva oda hagyott és még mélyebb magányt keresett 's feltalálá azt egy barlangban, hol két esztendőt olly sanyarogva töltött, hogy veszedelmes betegségbe esnék. Visszatért tehát Antiochiába (387), hol még ebben az esztendőben diaconussá, 385 pedig pappá szenteltették. Majd a' püspök vicariusának nevezé, reá bizvan, mit ekkor még csak püspökök tettek, az Isten igéjének hirdetését. Ekesszólása hallgatására birta a' Pogányokat, Eretnekeket és Zsidókat. Innen Arcadius csász. által a' konstantinápolyi püspökségre hivatott. Hogy pedig az antiochiai nép szándékának ellene álljon, alattomban viteté Konstantinápolyba, hol Theophilus, alexandriai patriarcha, által püspökké szenteltetett. E' főhivatalát önházának megszoritásával kezdé és kórházakat állitott 's tartott; a' papság erkölcseit tisztitá és sok Pogányt 's Ereknekeket térite meg. Olly gazdagon alamizsnálkodott, hogy alamizsnás Jánosnak neveznék őt közönségesen; de különösen gondját a' betegekre fordità. Az evangelium terjesztésére egy püspököt külde a' Gothokhoz, egy mást a' Szittyákhoz és másokat Persiába és Palaestinába. Ekesszólása erejével két izbeli lázadást nyomott el. 399 egyházi gyülést tartott, melly Asiának több püspökét a' simonia miatt hivatalából kitette. Severin, syriai püspök, a' szónoki székben Chrysostomra meré emelni kezét 's a' népet ellene lázitani, de mint rágalmazó kivettetett. Két veszedelmesb ellensége volt: a' császárné, Eudoxia, kinek igazságtalansága és rablásai ellen nyilván kikelt, és Theophil, alexandriai patriarcha, kiben irigyét lelte. Ez utolsó több püspököt gyüjte öszve Chalcedonba, kik Chrys. ellen a' panaszokat megvizsgálnák; Chrys. vonakodott megjelenni, mivel reá nézve az egyházi törvények sértve voltak; ellenben 40 püspököt gyüjte maga Konstantinápolyba; de ellenségei gyülölsége győzött. Letétele meghatároztatott és Arcadius által megerősittetett, ki egyszersmind egy számüző parancsolatot irt alá. Chrys. alattomban hagyá oda a' várost, netalán baráti menetelében gátolják, és Bithyniába szándékozott; de a' nép lázadással fenyegetőzött; következő éjjel földindulás rémitette a' várost; Arcadius szorultságában visszavevé a' számüző parancsot, maga Eudoxia hivá vissza a' szent püspököt. A' nép győzelmileg kiséré őt be; ellenségei futottak, de csak kis időre. Egy innep, melly némelly pogány balgatagságokkal egy a' császárnénak állitott szobor felszentelésére nyilván tartatott, felhevité buzgalmát a' főpapnak, és nyilván szóla ellene. Eudoxia felette megbosszankodék; a' részén álló püspököket visszahivatá, kik Chrysostomot megitélték 's kárhoztatták, jóllehet 40-en állának mellette. Arcadius egy falka katonát küldött elüzésére; a' templom megfertőzteték 's vérrel mocskoltaték. A' pápa, I. Incze, és Honorius, a' nyugoti császár, Chrysostom részére hajlottak és uj gyülekezetet kivántak, de Arcadius egy illyent öszvehivatni vonakodott és meghagyá Chrysostomnak, hogy számüzés helyére sietne el. Chrys. engedelmeskedett és Nicaeába vitetett (404). Hamar ezután Sophia temploma és a' palota, hol a' tanács öszvegyülve volt, leégett. Ezt a' császár Chrysostom barátinak tulajdonitá. Több részről sürgettetett Chrysostom visszahivatása, minekutána az Isaurok és Hunnok pusztitanák az országot. De Arcadius mozdulatlan maradt. Eudoxia nem sokára megholt, minekutána egy kis örmény várost, Kukusát, a' Taurus pusztájában rendelne a' sz. püspök lakjául. El is utazott ide betegség, szükölködés és 7 esztendei utazás által elerőtlenedve. Buzgalma itt sem volt munkátlan. Persiába és Phoeniciába missionariusokat küldött; 17 levelet irt Olympiashoz, mind erkölcsi tárgyuakat. Ugyan Olympiashoz intézé e' czimü irását: „Senki sem árthat annak, a' ki maga nem árt magának". Az egész kereszténység tisztelettel és szeretettel tekinté a' kegyes türőt. De a' császár, ezen részvéten felbosszankodva, megpa-

rancsolá, hogy az euxini pontus partjára vitessék, legtávolabbi határszélen fekvő Pityont városába. Fedetlen fővel, gyalog, a' nap legforróbb heve alatt, hurczoltatott ide 's megdölt az elaggott öreg. Komanában Sz. Basil oratoriumába kelle őt vinni. Fejérbe öltözék itt, megáldozék, elmondá imádságát, keresztet vete magára 's elhunyt 407, életének 63 eszt. Teste Sz. Basil mellé temettetett, de 438 Konstantinapolyba innepileg vitetett és az apostoli templomba a' császárok közé helytetett. Később Romába vitettek tetemi a' Vaticanumba. A' görög egyház innepét Novemb. 13 üli, a' romai Januar. 27. A' Chrysostom (aranyszájú) név csak halála után adatott neki ékesszólása emlékéül, mellyel ollyannal birt, hogy Hellas legjelesb iróji között méltán állhat. Munkáji görögül leghivebben adattak ki Saville Henriktől (1612 9 köt. fol.) görögül 's latánul legteljesebben Montfaucontól (Parisban 1618 13 köt. fol). *G. I.*

Churchill (Charles), angol gunyköltő, 1731-ben szül. Westminsterben, hol atyja pap volt. Már gyermekkorában az ollyan véralkatuak közül lévőnek mutatta magát, a' kiknek eleven esze fel-fellobban, de semmi rendet tartani nem tudnak 's, ugy szólván, eszes korhelyek. Churchill csak öszvekapkodta tudományát. Az oxfordi egyetem azért is nem vevé fel, mert a' régi nyelvekben nem vala alapossága. Nyilván ezen megsértődése miatt szabdalgatta később gunyaiban azon egyetemet, mert ő a' rossz lelkü kevélyek szerént azzal mentegetődzött, hogy csak azért felelt hibásan, mert a' kérdések silánysága bosszantotta Már 17 esztendős korában megházasodván, a' kenyérrekaphatás szorgalomra késztette 's annyit tanult magától, hogy, ámbár egyetemnél nem végezett, Sherlock püspök még is felszentelte papnak. Csak 300 forintot adó helyén azonban alig élhetvén, almaborral kezdett kereskedni, de rendetlenkedései miatt megbukott. Most helyéről, Walisból, hol egyébiránt egyházi beszédjeiért szerették, Londonba költözködött megholt atyja székébe. Hanem uj adóssági miatt itt is üzőbe vették, 's elzáratásától egy érette kezessé lett barátja mentette meg. Thornton, Colman, Lloyd és ő valami kis literariai szövetségben éltek, 's Lloyd e' czimü munkájával „*The actor*“ benne ezen gunyoló versezet „*The Rosciade*“ irását gerjesztette. Kapóssá lévén a' guny, melly szinjátszókat ostoroza, előtolta a' költő nevét is, a' mivel előbb elhallgatott. A' feleletet reá még szabdalóbb válasszal fogadta. Garrick okosan kiváná elcsendesiteni az ő ellene is nyilazottat, mentette szinjátszójit, dicsérte Churchill szép eszét 's valóban a' még elszuzóbb villámot elszélesztette. De annál inkább előcsipék a' gunyolót mások, kiket sérte, 's belé akadniok igen könnyü volt, mert erkölcsei példásak épen nem valának. Lloydhoz ira erre egy levelet „*The night*“, abban mentette magaviseletét. Azzal együtt jelent meg e' versezetének; „*The ghost*“ első éneke. Ollyan fogásu ez, mint Hudibras. Ekkorban juta John Wilkes esmeretségébe, ki a' Skotokat nyomta mindég mint ellenkező a' parlementben. Skotország ügyét, mellyet ma csakugyan igazságosan megnyert, üldözte Churchill is, azért e' gunyában: „*The prophecy of famine a scotch pastoral*“ Wilkesnek ajánlva Skotországot és pártfogójit nagyon lecsufolta. Dicsérék ezt az ő részén lévők 's a' költőt Popenál többnek kiáltozák, de ezen rövid napi hire egész becsületébe került, mert a' vele nem tartók minden bolondságait, szennyeit napfényre hozták, 's igy az emelkedett költő mint ember porban maradt. Okozta ezt balgatag és korhely magaviselete, mert a' tiszteletes ur pajkos czimborákkal gyanus helyekre járt, papi köntöse helyett más szabásut, szinüt öltött 's hitvesétől elvált. Szive minemüségét mutatja Hogartthal bánása, kivel jó barátságban élt. Hogarth Wilkesre caricaturát ada ki, „*The times*“ czimü rajzában. Churchill erre Hogarthhoz egy levelet irt, abban annak erkölcsi characterét csuful legyalázta; a' mi a' nagy mivész halálát siettette is. 1763-ban jelent meg „*The ghost*“ versezete egészen; ebben Johnsont gerebenezte meg Pomposo név alatt. E' tajatt lépett elő ezen

gunyalvel is: „*The conference*“ és „*The author*“. Ez jó. 1764-ben jött ki, „*Gotham*“ versezete, mellyben egy király kötelességeit adja elő. Majd: „*The candidate*“ a' hires lord Sandwich indulatos megtámadásával, és „*The Farewell*“. Ez gyenge. Utóbb; „*The times*“, 's „*Independence*“, „*The journey*“ és predikácziójinak igen maró ajánlása Warburtonhoz, Pope barátjához. 1764-ben Boulogneba utazott a' számkivetésben lévő Wilkeshez 's ott veres himlőben megholt 33-dik évében. Munkáji többször jöttek ki, mint 1763-ban és Anderson 's Bell költői gyüjteményében. Predikácziói külön 1765-ben. Neve brit Juvenalis, de köztök még is nagy az erkölcsi különbség. A' romai nem mindég csak vétket korbácsol, hanem melegen védi az erényt is, az angol czélja inkább gyülölségének kielégitése. 'S e' miatt egykor, a' bántott személyek életében, hire volt, ma felejtve. *Döbrentei Gábor.*

Chylificatio, tejnedvképzés, azon zoochemicus processus a' belekben, mellyeknélfogva az ételpépből, (chymusból), a' test táplálására képes anyagok, a' vékony belek felszivó edényei által felvétetnek 's fejér tej forma folyossággá változtattatnak, a' feloldozhatlan 's ennél fogva haszonvehetetlen részek pedig a' végbél által a' testből kiürittetnek. Mikép történik az ételpépnek tejnedvvé való általváltozása 's a' felszivó edényeknek mellyik részében, azt még eddig semminemü experimentumok 's vizsgálodások ki nem puhatolhatták; mint egyéb processusait az organicus életnek, ugy ezt is titok fátyola fogja mindenkor fedni. Annyi igaz, hogy a' felszivó edények mindjárt, a' mint elhagyják a' beleket, chylust vezetnek, sőt Cruikshank már a' bélbolyhokban is azt vette egy próbatételben észre, holott még a' chymusban annak csaknem semmi nyomát sem találhatni. *A. Balogh Pál.*

Chylus (ezen görög szóból χυλος, nedv) étel- vagy tejnedv, az ételpépből a' hasnyálmirigynedv és epe által kiválasztott folyósság, mellyet a' vékony bél belső lapján nyitvalévő beszivó edények felvesznek és a' vérbe bevisznek. A' chylus tejfejérségü, tiszta a' füevő állatoknál általtátszó, husevőknél ált nem látszó, a' tapintásra ragadós, hol sürübb, hol ritkább folyósság, melly a' bevett ételeknek semmi tulajdonságival többé nem bir, de a' mellynek a' vérrel sok hasonlatossága van, megalszik ugyan is mint a' vér 's két részre oszlik, folyós- és összeállóra. Az első tojásfejértárgyas savó, a' másik rosttárgyból és festő anyagból álló lepény, mint a' vérnél. Az ettől való különbség csak abban áll, hogy a' savóban kevesebb a' tojásfejértárgy, a' lepényben az aludt vér és rosttárgy, 's hogy a' chylusnál még mind a' kettőben egy különös kövér anyag van. Egyébiránt a' chylus minemüsége igen sokat függ azon tápláló eledelektől, mellyekből készül. Különbözik ezen kivül a' belchylus a' tejnedvcsőbeli chylustól. Amaz még forma és képzés nélkül való életmives anyag, ebben már az életmives alakzat első lépcsőjét — golyócskákat — találnak. Végre a' tökéletesség legmagasb lépcsőjét a' vérben éri el a' tejnedv; veres golyócskák 's több vérrost, mellyek az organicus élet elementumai, állnak elő benne. *A. Balogh Pál.*

Chymificatio, chymusképzés, a' gyomorban végbemenő emésztés processusa, vagy is a' tápláló eledeleknek chymussá való általváltoztatása. (L. Emésztés.) *A. Balogh Pál.*

Chymus (ezen görög szóból χυμος, nedv), éltelpép, az emésztő organumok functiójinak első productuma, a' be vett tápláló eledelekből, melly ezeknek minemüségéhez valamint a' bélcsatornának azon részéhez képest is, mellyből vétetett, különb-különbféle bélyegü. Rendszerént azonban a' chymus egy rutszinü, folyós, pépforma, a' tapintásáa ragadós, édeses vagy savanyu izü, kedvetlen szagu massa, mellyben Home szerént már azon vérgolyócskák is benne vannak, mellyeket ő lymphaticusoknak nevez, 's mellyek sokkal számosabbak és apróbbak, mint a' festő anyaggal körülvett veres golyócskák. Az emberi chymus chemiai

analysise még igen tökéletlen, de az állatok chymusának természetére nagy világot hintettek Brodie, Marcet 's különösen Prout vizsgálódási. *A. Balogh Pál.*

Cibber, I. Colley, angol dramaköltő és szinjátszó, Londonb. szül. 1671. Hg. Devonshire alatt szolgált azon revolutióban, melly az orania. fejedelmet a' királyi székre tevé, azután a' drurylanei játékszinre lépett. Elejénte nem kellett, mig saját szerepére nem talált, melly a' morgó természet volt. Igy tetszék ki Congreve „*The old batchelor*" czimü játékában. Önmaga irta vig játéka: „*Love's last shift*" 1695 jelent meg nagy tapsok között. Leginkább a' módizó szélcsapók minemüségeit tudta festeni 's előadni. De játékszini költői hirét „*The careless husband*" darabjával alapitotta meg. Ez még nyilvános ellenségéből, Popeból, is dicséretet kényszerite ki. Characterei nem ujak ugyan benne 's a' bog nem mesterséges kötésü, de ideje kora szokásait, nevetségeit jól lekapta. „*The Non-juror*" vig játékában Tartuffet alkalmaztatta angol környüllállásokhoz 1717. A' Jacobiták ellen lévén ez, az udvar érette jól megjutalmazta; azonban annál inkább üldözé az ellenkező rész; nevekedett ellenségei száma azon módja miatt is, mellyel a' drurylanei játékszint 1711 olta együtt kormányozta. Csufolák ezek most, midőn 1736 koszorus költővé neveztetett. Ő azonban könnyü vérrel vevé gunyoltatását, maga is gyalázta verseit 's ezzel életlenné tevé nem baratjai fegyverét. Csak Pope törekedett szüntelen nevetségessé tenni. 1750 lemondott a' játékszinről 's önéletéről védirást ada ki, melly lelkesen és őszintén folyván, érdekletes lett. Mh. 1757. — II. Theophilus, az emlitettnek fija, 1703 szül. Hasonlókép szinjátszó volt. Mély belátással tudta felfogni 's elevenen előadni szerepeit, ezzel elfelejtette nézőjivel teste silányságait, csak hogy korhelysége hátráltatta kifejtődésében. A' dublini játékszinre utaztakor 1757 hajótörés éré társaival, 's a' vizbe fult. Azon angol és irlandi költők életirásai, mellyek neve alatt jelentek meg, Robert Shielstől valók, ő tiz guineáért adta azok elejébe nevét, midőn épen adósságai miatt a' Kingsbenchben üldögélt. Felesége, Susanna Maria, testvére volt a' hires doct. Arnenak, kitől a' „*Rule Britania*" muzsikára tétele került. Hóditó szépség 's igaz szinjátszónéi talentum volt. Szül. 1716, mh. 1766. Férjével nem sokáig élt. *D. G.*

Ciborium, olly egyházi szentelt edény, mellyben az Ur vacsorája kiosztására szolgáló sz. ostyák tartatnak, 's rendszerént nemesb 's belől megaranyozott érczből készittetik, keresztte 's himzett palásttal ékesitett fedővel zárva tartatik tisztelet okáért. Igy neveztetének némelly, egyiptomi növevényből készült ivó poharak is. *Sz.*

Cicero (Marc. Tullius), hires romai polgár, Arpinumb. született Roma 647 évéb. és 106 K. e. Nemzetsége a' lovagkarhoz tartozott, hivatalt azonban soha sem vállalt. Atyja, ki mezei csendjében a' tudományoknak élt, barátságban állott a' köztársaság első polgáraival. Ezeknek egyike volt Crassus, a' hires szónok, ki maga kivánt szorgoskodni az ifju Cicerónak és testvérének, Quintusnak, neveltetéséről, nekik tanitót választott és tanulásaikat vezette. Ifjusága első éveit görög irók olvasásával, a' költés, ékesenszólás és philosophia tanulásával töltè. Sokat irt görög nyelven; versei szépen voltak alkotva, de költői becsre nézve a' középszert fel nem multák. Arra született, hogy Romának főszónokja legyen. Először Sylla alatt vitézkedett a' Marsusok ellen. Visszatérte után Philo academicus és Molo hires szónok tanitásait hallgatta 's több évet forditott a' szónoknak szükséges esmeretek megszerzésére. Marius és Cinna kegyetlenségeinek, Sylla számüzéseinek tanuja volt; az elgyengitett 's vérrel mocskos köztársaság csendesen maradt vérengző dictatora járma alatt. Cicero, ekkor 26 évében, nagy elmével 's gazdag esmeretekkel felkészülve megjelent a' törvényszék előtt először néhány polgári, azután egy főbenjáró perben, mellyet Syllának szabadosa, Chrysogonus, az atyagyilkosságról vádolt Roscius Amerinus ellen inditott. Ifju tüz-

zel folytatá a' védelmet, zavarba hozá a' vádlókat és bírájit a' vádlottnak feloldozására kényszerité. Ezen fényes tette után még esztendeig lakott Romában 's olly peres ügyet válalt magára, melly a' dictatornak nem tetszhetett. Hanem elgyengült egészsége utazásra ösztönzé. Elment Athenébe, melly még akkor a' tudományok lakhelye volt. Itt egy academicus házánál, minden felekezeti philosophusoktól felkerestetve 's ékesenszólást tanulva, hat évet töltött Atticus barátjával. Ugy vélik, ekkor avattatott be az eleusisi sz. titkokba. Asiában is utazott és név szerént Rhodusban tartózkodott, hol hasonlóan felkereste a' legügyesb szónokokat 's részt veve gyakorlásaikban. Romába visszatérvén, uj győzedelmei által megbizonyitá a' görög tanitás becsét. A' többek közt védte a' hires szinjátszó Rosciust, barátját és tanitóját a' szavalásban. Végre 30 évében a' nyilvános dolgok palyájára lépett. Quaestorrá lőn Siciliában, mikor Romát éhség nyomorgatá, és sok gabnát tudott ide szálitani a' nélkül, hogy a' lakosokat békétlenkedésre fakasztaná. Később folytatá Romában szónoki pályáját, a' magányos személyek ügyét egyedül hirért oltalmazván. Dicső napja derült Cicerónak, mikor Sicilia követei arra kérték, hogy hazájok ügyét Verres helytartójok ellen védje. Méltó a' nyomott nép ezen bizodalmára, kikelt az akkoron mindenható 's a' hires Hortensiustól védett rabló ellen, minekutána Siciliában maga öszveszedte a' gonosz tett bizonyságait. Legélénkebb szinekkel festette ezeket halhatatlan beszédjeiben. Hetet irt ez ügyben, de csak a' két elsőt mondá el. Hortensius elnémult az igazság előtt, és Verres önkényt számkivetésbe ment. Cicerónak ez egyik legnagyobb 's legdicsőbb tette, melly által a' patriciusoknak örökös 's szinte egész életében érzett haragját lázitá magára, mint Verres ellen irt utolsó beszédje 70 és 71 fej. érinti: „*Videmus, quanta sit in invidia quantoque in odio apud quosdam homines nobiles novorum hominum virtus et industria. — — Hominum nobilium non fere quisquam nostrae industriae favet, nullis nostris officiis benevolentiam illorum allicere possumus: quasi natura et genere disjuncti sint, ita dissident a nobis animo ac voluntate. — Non idem mihi licet, quod iis, qui nobili genere nati sunt, quibus omnia populi romani beneficia dormientibus deferuntur*“ 'sat. Ezen per után aedilissé lőn. Ámbár vagyonja igen középszerü volt, okos bőkezüsége által még is meg tudta a' nép kedvét nyerni. Szándékának teljesitése végett a' nagyok barátságát szükségesnek látván, Pompejus pártjára állott, ki a' nemesség feje 's a' szabad Roma első polgára volt. Dicsérője 's legbuzgóbb párthive lőn. Catilina ekkor kezdé czélzásait a' köztársaság ellen. Vádoltatott afrikai helytartóságakor tett nyomásai miatt, és Cicero fel akará válalni védelmét; de a' consulság keresése vágytársakká tevé őket. Cicero érdeme meggyőzte mind irigyeit, mind Catilina ravaszkodásait. Közakarattal consulnak választatott, 's politicai élete legfényesb időszaka most kezdődék. Sikerült neki Catilina (l. e.) öszveesküvését semmivé tenni. Egyszersmind magányos perben is dolgozott, a' következő évre kinevezett consult, Murenát, Cato Stoicus vádjai ellen remek beszédjével oltalmazván. Catilina eleste után Cicerót kiki haza atyjának köszönté. De egy zenebonáskodó tribunus nem engedé, hogy kormányzásáról számoljon, és consulságát elhagytakor csak ezen hires esküvést teheté: „esküszöm, hogy a' köztársaságot megmentettem.“ Caesar mindég ellensége volt, és Pompejus félt a' polgártól, ki inkább szereté a' szabadságot, mint a' triumvirok akarák. Tekintetét lassanként hanyatlani, sőt szemévilyét is veszélyben forgani látván Cicero, most leginkább a' tudományokra adta magát, consulságának történetét görögül irta le, és latán versezetet is készitett róla három énekben. Végre kitört a' vihar. Clodius, ellensége Cicerónak, megujittatá a' törvényt, melly hazaárulónak kiáltá azt, ki valamelly romai polgárt megölet, minekelőtte a' nép halálra itélte volna. A' nagy consularis gyászba öltözve 's a' lovagoktól és számos ifju patriciusoktól kisértetve jelent meg Roma utszájin, keresvén a' nép

pártfogását. Clodius vezetvén fegyveres párthiveit, több izben sértegeté, sőt a' tanácsot is vini merészkedett. Erre Cicero önkényt számkivetésbe ment, bentazta Italiát 's végre Thessalonicában Plancusnál keresett menedéket. Clodius azonban uj tanács végzések által Cicero kerti házait lerontatá és Romában háza helyén a' szabadságnak templomot épittete, Cicerónak hitvesét és gyermekeit méltatlansággal illette. Mig ezen esetek hire a' szerencsétlent közel kétségbe ejté, részére Romában uj változás készült. Clodius vakmerősége mindenkinek türhetetlen leve. Pompejus biztatá Cicero barátjait, hogy eszközöljék visszahivatását. A' tanács kinyilatkoztatá, hogy addig semmi dologhoz nem fog, mig a' számüző végzés vissza nem vétetik. Lentulus consul buzgósága által és több tribunusok javaltára a' véres és Quintusnak, Cicero öccsének, nehéz sebet okozott zenebona ellenére is elfogadtatott következő éven a' visszahivó végzés. Igy tiz hónap mulva becsülettel tért vissza Cicero. Az összevegyült tanács a' város kapujánál fogadta és bevezetése triumphushoz hasonlitott. A' köztársaság magára vette hazainak felépittetését. Ez időponttól fogva uj élete kezdődik. Köztársasági tüze annál inkább tikkadt, mennél szorosabban csatlá magat Pompejushoz, kit legnagyobb jóltévőjének vallott. Clodius fegyveres kézzel ellenzé Cicero házainak felépittetését 's magát is megtámadta; Milo fegyverrel üzte vissza a' dühöst 's egyszersmind törvénybe idézte. Roma gyakran lőn csatamezővé. Azonban Cicero több évekig neminemü nyugalomban élt, ékesenszólási miveivel foglalatoskodván. Pompejusnak tetszeni vágyásból védte Vatiniust és Gabiniust, két rossz polgárt, 's engesztelhetetlen ellenjeit. 54-ik évében az augurok közé lépett. A' Milótól megölt nyughatatlan Clodius halála megszabaditá legveszedelmesebb ellenjétől. Barátját és bosszulóját szép beszéddel oltalmazta; hanem mondása közben Pompejus katonájinak megpillantása és Clodius párthiveinek lármája zavarba hozá. Ekkor tájbán a' tanács őt Cilicia helytartójának nevezé. Uj hivatalában szerencsésen csatázott. A' Parthusokat visszaverte és katonájitól imperatornak köszöntetett. A' triumphus mindazáltal tőle megtagadtatott. Mihelyt küldetésében eljárt, visszatért Romába, mellyet a' Caesar és Pompejus közt kiütött szakadás nagy történettel fenyegetett. Utálván a' polgári háboru rettentőségeit, igyekezett öszvebékéltetni a' vetélkedőket, de hijában. Caesar Roma ellen vonult, és Pompejus kénytelen volt a' consulokkal és tanáccsal eggyütt elfutni. Cicero, ki ezen hirtelen előnyomulást nem álmodá, még Italiában tartózkodott; Caesar Formióban láta, de semmire sem birhatá. Cicero, ámbár látná, hogy az ellenpárt biztosabb, és ámbár veje, Dolabella, egyike volt Caesar barátjainak, mindazáltal becsületérzésből ismét Pompejushoz állott. A' pharsalusi ütközet és Pompejus elfutása után nem válalta fel a' Dyrrachiumban maradt seregek vezérlését, hanem visszament a' Caesar helytartója, Antonius, igazgatta Italiába. Visszatértét némelly kedvetlenségek követték, mig a' győztes nem irt neki és kevessel azután barátságosan nem fogadta. Cicero most egészen a' literaturára és philosophiára adta magát. Terentia feleségétől elvált, hogy egy gyámsága alatt volt, szép 's gazdag leánnyal kelhessen öszve. De még ezen lépését tanácsló gazdasági tekintetek sem birhatták soha arra, hogy az uralkodóknak hizelkedjék; sőt inkább készakarva hátra vonult, gunyolván Caesar hizelkedőjit 's ellenek Catót dicsérő beszédjét szegezvén. Azonban Caesar nagylelkűsége, hogy Marcellusnak megbocsáta, legyőzte békételenkedését. Felmelegülvén ezen nagy tettre, melly egy barátját visszaadá, félbeszakasztá hallgatását, és ama' hires tanusággal szinte, mint Caesar dicséretével teljes beszédjét tartá. Kevessel ezután Ligarius mellett szólott és a' halálos parancs kiesék Caesar kezéből. Cicero ismét visszanyeré tekintetének egy részét. Caesar meggyilkolása uj pályát nyitott neki. Nagy politicai erőt reménylett nyerhetni; az öszveesküdtek önkényt megoszták vele tettek dicsőségét, és mennél kevesebbet tett maga, annál inkább sietett a' tettet helyben hagyni és elő-

segélni. Hanem Caesar helyébe Antonius lépett. Még ezen nyugtalan évben is talált időt Cicero tudományos dolgokra, és a' többek közt elvégzé munkáját: „*De gloria*“, melly csak a' 14 században veszett el. Bátorság kedvéért Görögországba utazott, azonban nem sokára visszatért Romába, és most azon csudált beszédeket irta Antonius ellen, mellyek a' Philippicák neve alatt esmeretesek, és mind ékesenszólásának, mind hazaszeretetének legjelesb bizonyságai. Engesztelhetetlen ellenje lévén Antoniusnak, helyesnek hitte az ifju Octavianust pártolni; ámbár ennek tettetett mértékletességétől el nem ámittatott. Tőle származtak az erős tanácsvégzések azon háboru iránt, mellyet a' consulok és az ifju Caesar viseltek Antonius ellen. Midőn a' consulok éleste után Octavianus elfoglalta a' consulsagot 's Antoniussal és Lepidussal frigyet kötött, a' tanács és szónok hatalma elhanyatlott a' triumvirok fegyvere előtt. Cicero, ki Octavianust mindég kimélte, sőt tanácsolta Brutusnak, béküljön meg vele, látá végre, hogy nem leszen többé szabadság. Tusculumban, hova öccsével és unokájival együtt félre vonult, tudá meg, hogy Antonius kivánságára neve is a' számüzötteké közt vagyon. Kétkedve a' tengerpartra ment és hajóra ült. Ellenkező szelek visszahajták a' szárazra. Szolgájinak kérésére másodszor is hajóra ült, de nem sokára ismét kiszállott, hogy mezei lakásán Formiae mellett várja sorsát. „Azon hazában“, mondá, „mellyet több izben megmentettem, akarok meghalni.“ Szolgáji tudván, hogy a' vidéket Antonius katonáji nyugtalanitják, gyaloghintóban törekedtek őt elvinni; de csak hamar nyomokban látták a' gyilkosokat. Készültek tehát a' csatára. Hanem Cicero kikerülhetetlennek érezvén halálát, tiltá az ellenállást, Popiliusnak, a' gyilkosok vezérének, kit egyszer megmentett, elejébe nyujtá fejét és bátrabban szenvedte a' halált, mint türte a' szerencsétlenséget. Megholt 64-ik évéb. a' v. é. 711 K. e. 43. Fejét és kezeit Antonius azon szószékre tétetté, mellyről a' szónok, mint Livius mondja, olly ékesen szólott, hogy emberi szózat soha még utol nem érte. Cicero teljesen megérdemlé Augustusnak illy szóval tett bizonyságát: „Ő jó polgár volt, ki igazán szerette hazáját.“ Ő, a' mi olly ritkán párosul a' nagysággal, erénnyel is jeleskedék, mert csak gyengeségei voltak, 's nem vétkei, a' jót mindég a' jóért, vagy a' mi legkönnyebben megengedhető, a' dicsőségért kereste. Szive minden szép 's nagy érzésnek, a' hazaszeretetnek, barátságnak, háládatosságnak és tudománykedvelésnek nyitva állott. Cicero ékesenszólása folyvást példaképen szolgált. A' tudományok feléledése után őt csudálták leginkább a' régi irók közül 's elsőségéért hazája remek irói közt irásmódjának tisztasága és választékossága örökre kezeskedik. Philosophiai miveinek irásmódja, távol a' szónoki pompától, ama' finom atticismussal diszeskedik, mellyet beszédjeiben is szerettek volna némelly kortársai. A' szónokot azonban huzós, nem eléggé élénk beszélgetése elárulja. Philosophiai mivei, mellyek főfoglalatja a' Görögöktől kölcsönözve, részént az academia, részént a' stoa tanitásait és okfejeit egyesiti, reánk nézve nagyon különböző értékűek. Igy munkája: „*De natura deorum*“ csak hibagyüjtemény; Tusculumi kérdéseit (*Quaestiones tusculanae*) az athenei oskola agyafurtsága bélyegzi; ide tartozik a' „*De finibus bonorum et malorum*“ czimü munkaja is. Ellenben a' gyakorlati erkölcstudományt illető mivei egész becseket megtarták. Irása „*De officiis*“ örökre emberi bölcseség szülte, legszebb értekezés marad az erényről. A' barátság és öregség örömei soha sem adattak elő jobban, mint Cicero munkájiban „*De amicitia*“ és „*De senectute.*“ Politicai munkájának „*De republica*“ nagy részét ismét felfedezte Majo és 1822 kiadta Romában. Ezen mivét 54-ik évében irta. Meg akará benne mutatni, milly politica, milly erők és erkölcsök által nyeré el Roma a' világ uraságát. Cicero munkájának „*De republica*“ sarmatiai codexéről, melly 1581 egy wolhyniai nemes ember birtokában volt 's azolta elenyészett, utasitást ad prof. Münnich Gustav: „*M. T. Ciceronis L. de republica Codicis Sarmatic.*“ (Götting.

1825.) Cicero munkáji „*De divinatione*“ és „*De legibus*“ tanusággal teljes emlékei a' régi világnak. Ugyan azon philosophusi lélek bélyegzi oratori irásait, kivált fontosabbikát „*De oratore*“; ámbár reánk nézve, valamint a' többi is: „*De claris oratoribus*“, „*Topica*“, „*De partitione oratoria*“ 'sat. nem sok hasznost foglal magában. Cicero miveinek az utóvilágra nézve leggyönyörködtetőbbike az „*Epistolae familiares*“ és „*Ad Atticum*“, mellyek legfontosb 's legelevenebb képét adják a' köztársaság akkori állapotjának és szerzőjöket egész sajátságában mutatják. Életét Plutarchus és az ujak közül Middleton és Morabin irtak le. Munkáji kiadása közül szép érdemet szerzettek a' két Manutius, Lambinus, a' két Gruter és Gronov. Minden munkájit ujra kiadák Ernesti, Beck és Schütz; stereotypben Tauchnitznál, Ernesti után Nobbe egy kötetben (Lipcse 1827). — Cicero, betünem, l. Betük. *B. L.*

Cicerone, Olaszországban, főkép Romában, az, ki a' nevezetességek- és régiségeket mutogatja 's fejtegeti az idegennek. Mivel az efféle emberek felette bő beszédük szoktak lenni, tréfás czélzat által Ciceróra, Cicerone nevet kaptak. A' jó Cicerone azonban nem lehet alapos tudós esmeretek nélkül, a' honnan több archaeologusok és mücriticusok, mint Fernow, Hirt, Reifenstein 's m., méltónak lelték, olly foglalatosságban járni, hol másoknak használhattak, magok pedig a' mivek ismételt szemlélése által azokat mind inkább esmerni tanulták.

Cicisbeo, az olasz asszony meghitt, állandó mulatója 's társalkodója férjén 's házán kivül. A' 17-ik században kezde szokássá válni az olasz főbb házaknál, hogy a' férj nejével csak otthon társalkodjék, nyilván 's más házi körökben a' barát kisérje ezt 's körüle minden apró szivességeket, nyájasságokat megtegyen. Ez okon már reggel az öltöző rejtett téreibe bebocsáttatik a' szép uracs, kiteriti itt hirekkel, ujságokkal, anecdotákkal 's édességekkel tömött táskáját, vagy ha ez üres, együtt ásitozik a' donnával 's kikéri majd a' délntánra parancsait. — Akarmit mond Jagemann „Olaszországi leveleiben“ e' szövetkezés szépitésére: nehezen fogja azt a' jó erkölccsel 's jó házas élettel öszveegyeztetni, 's csudálni lehet, hogy épen a' féltékeny Olaszoknál jöve ez szokásba. A' magyar férj sokkal hevesb és sokkal kényesb, hogysem illy embercsét eltürhessen, 's a' magyar asszony sokkal süzebb és sokkal őszintébb, hogysem illyes mit elfogadjon. Magán az olasz földön is ritkulni kezd már e' rut szokás. Pater Barri egész munkát irt a' cicisbeatura erkölcsi jó- vagy rosszaságáról; 's a' bölcs ember különbözést von a' cicisbeatura *larga* és *stretta* között, — amazt megengedi, ezt kárhoztatja. Nálunk neve is csak gyéren forog fen ezen férjpótoléknak, 's ha fenforog, csak rossz értelemben. *Csató Pál.*

Cicognara (Leopold, gróf), szül. Ferrarában 1780 körül 's szép jószág ura volt e' város birtoka határiban. Jeles talentum, deli alkat 's férjfiméltóság ritka szorgalommal 's a' mivészetekhez vonzó nagy szeretettel párosultak benne. Első munkája (Ferrara 1811) Baruffeldi „*Memorie storiche dei letterati ed artisti Ferraresi*“ czimü mivének birálatiból támadt. A' cisalpina respublica alkotásakor főkormányhivatalt nyere 's republicanusi érése 's gondolkozása mellett nyiltan ellenkezék honjának királysággá változtatásával Napolen alatt. Azonban engede a' szükségnek 's elfogadá a' velenczei müacademia elölülőjéül lett kineveztetését. Ezolta Velenczében lakott 's házát a' jó izlet- és tanuságos társarkodásnak tette középponjává. Részént dus jövedelme, részént szellemе belső forrási kepessé tették, mindent, ki izlettel birt 's kedvelte a' mivészetet, egybegyüjteni maga körül. Napoleon is gyámolitotta iparkodásait 's a' vas korona vitézévé nevezte. Ennek megbukása után Ferencz császár megerősitette hivatalában. C. vitte Bécsbe, 1818, Karolina austriai császárnénak a' Velenczéből számára ajándékul küldött müdarabakat. Az e' czélra készitett pompamunkából: „*Omaggio delle provincie Venete alla Maestà di Carolina Augusta*“ (Velencze 1818, fol.)

egyszermind 100 példányt nyujta be, hol 18 réztáblán, magyarázó texttel együtt a' 4 szobor, 8 gemma 's az emelt mivek és ötvösmunkáju triposok rézmetszetekben, mind velenczei mivészektől, vannak leábrázolva. Ujabb időkben alig tisztelkedett valaki izletesb hódolattal. Az ajándékpéldányokon kivül csak 500-at nyomtattak ezen munkából, 's könyvárosokhoz ezek sem kerültek, e' miatt az emlitett „*Omaggio*" nagy bibliographiai ritkaság. — Azön ideát, melly szerént Winkelmann mütörténetét a' legujabb korig szándékózék folytatni, sok évig hordozá C. keblében 's öszvegyüjtögete és elkészite minden hozzá valót. Első része 1813 jelent meg illy czimmel: „*Storia della scultura dal suo risorgimento in Italia sino al secolo di Canova*" (Velencze, fol. 43 rézm. contourokban); Második része 1816 illy czimváltozattal „*Sino al secolo XIX*" (90 rézzel); a' harmadik 1818 (48 r.). Nagy része volt benne Giordano Pietrónak is. Ezen munka hosszadalmas és hijányos volta magában Italiában is kemény, de egyszersmind egyoldalu birálatokat vont magára. Legsanyarubb, de részinyire szenvedelmes recensióját adta Emeric David a' „*Revue encyclopédique*"-ben (1819, 3, 4 r. és 1820 7 r.)Elkészülvén az első rész, Parisba utazott C., hogy azt Napoleonnak, kinek ajánlva van, benyujtsa,'s a' nemzeti intézet, mellynek tagja lett, innepélyen idvezlette szerjőjét. Maga a' status is gyámolitá költséggel e' munkát, de megszünvén ez a' parisi béke után 1814, a' kiadó, ki vagyonja nagy részét e' vállalatra szentelte volt, nagy zavarba esett. Nemi bal értelem — egy más Cicognara mint a' carbonarismus részese Italiában elfogatott, 's C. Leopold, kit amazzal öszvetévesztettek, Parisból az egész vizsgálatot igen szabadon irt levelben bocsátotta közre — volt oka, hogy visszatértekor hidegen fogadták Velenczében. E' miatt, mint Ferrarai, Romába ment, hol maiglan él. A' velenczei müacademia, a' mivészet emelése és a' nyilvános képtár, mellyben a' velenczei oskola remekei tartatnak, felállitása körül volt buzgalmát tudják méltánylani. Saját vagyonja felette sokat szenvedvén, 30 évig nagy költséggel gyüjtött mükönyvtárát áruba bocsátani kénytelenittetett, 's e' végett adott ki egy lajstromot bibliographiai jegyzetekkel: „*Catalogo ragionato dei libri d' arti e d' antichità posseduti dal Conte Cicognara*" (Pisa, 2 köt). Kisebb irásai, mellyek részinyire egyenként, részinyire journalokban jelentek meg, igen ritkák. Nevezetes egyebek közt ez is: „*Le fabriche più cospicue di Venezia misurate, illustrate ed intagliate dei membri della Veneta r. Accademia di belle arti*" (Velencze 1820, 2 fol. köt). Segitették ebben Dindi és Selva Antonio velenczei épitők is.

Cid, l. Diaz.

Cigarro apró dohánytekercs, egy tiszta levelből, mint hüvelyből, 's ebbe takart finomabb dohányhulladékokból áll. Egyik vége nyilt, másikon a' boritéklevel sodródik öszve, és ezt hasonlókép meg kell metszeni, midőn a' tekercset szini akarjuk. Rendszerént ugyan maga a' cigarro vétetik szájba, de kevesbbé árt a' melynek és a' szemnek, ha szopókába van dugva. A' legjobb cigarrók Spanyolországban és Amerikában, jelesen Havannahban készülnek.

Cignani (Carlo), a' bolognai oskola utolsó nagy festője, szül. Bolognában 1728 's Albanónak vala tanitványa. Neve hamar elhiresedett, 's Livornóba hitták meg, hol Paris itéletét festette. Haza térvén, a' farnesei palotában dolgozott. I. Ferencz franczia királyt ábrázló freskoképe, midőn betegeket gyógyit, különösen jeles. Ezután Romába ment a' pápával, 's Sz. Andrást ábrázolta le ezen szent templomának számára. Honvárosában már uj munka várta, 's hazajöttével 4 freskoképet festett a' bolognai Sz. Mihály-egyházban, angyaloktól tartott oválokban. Parmában a' fejedelmi kertet ékitette némelly czélzatokkal a' szerelemre, mellyek Carracci Agostino festései által semmit sem vesztenek. Midőn 1686 a' forlii Madonna- del- Fuoco- templom kupolájának festését bizták reá, Forliban telepedett le számos tanitványival. Ezen mü, mellyen 20

évig dolgoza, Maria mennybemenetelét ábrázolja 's C-nak fömunkája. Ranuccio grófi rangra emelte a' mivészt, 's XI. Kelemen pápa a' bolognai academia igazgatójává nevezte. Mh. Forliban 1719. Compositiója jeles, 's alakjait ugy tudta elrendelni, hogy képei nagyobbaknak tetszettek, mint valóban voltak; rajza hibátlan; szinezete velős és eleven. Miveit több mesterek adták ki metszésben. Jelesb tanitványai: Crespi, Franceschini, Quaini, gróf Cignani Felix, fija, és gróf Cignani Pál, unokája. Életét Zanetti irta meg: „*Vita del Conte C. Cignani, pittore*" (Roma 1722. 4). *I.*

Cilicia, egy a' hajdani földleirásban Pamphilia és Syria közt fekvő tartomány, mellynek éjsz. határa a' Taurus hegye volt. A' partok lakosai tengeri rablásaikkal rettenetesekké tették magokat; kik az Aegeum- és ioniai tengereket is háborgatták. Éjszaki lakosainak egy része pásztori kóborló életet élt, a' keletiek pedig földmivelők voltak. Cilicia Nagy Sándor által macedoniai, azután syriai s Pompejusnak a' tengeri rablókon nyert győzedelme által elébb részszerént, Vespasianus alatt pedig egészen romai provinciává lett. *L—ú.*

Cilicium. Eredetileg Cilicia tartományban bakszörből készült ruházat 's köntös, mellyet az ottani szokás szerént a' hadviselők 's hajóslegények viseltek. Utóbb 's most is azon lószőrből vagy vas hegyecskékből 's akarmi szuró szerekből összeszövött belső ruha vagy öv, mellyet a' remeték vagy szorosb életü monostori barátok, vagy akar kik is poenitentiatartásképen vagy testöldöklésül a' ruhán belől meztelen testeken hordoznak. *Sz.*

Cilley, grófok, a' Sonney báró nemzetségből veszik eredeteket. Ebből Ulrikot és Hermannt, a' Haimburg grófi ház magvaszakadtával a' Cilley vár birtokosait, IV. Károly császár 1362 grófoknak nevezte ki az akkori austriai herczegek megegyezésével. — Vilmoshoz, Ulrik egyetlen fijához, adta I. Lajos magyar király Kázmér lengyel király halála után, ennek egyetlen leányát, Annát, reménylvén, hogy igy helyeztetése csekélysége által a' lengyel örökösödéshez minden reményét elveszti. Annát azonban, ezen házasság egyetlen gyümölcsét, I. Ulászló, lengyel király a' Jagjel nemzetségből, még is thronusa megerősitése végett vette el Hedwignek, I. Lajos leányának, magtalan halála után. — Fridrik, az emlitett Hermann unokája (szül. 1360), nagy befolyással volt Magyarország történeteire. Sigmond császár ezt 1436 herczegitett grófnak nevezte ki az austriai herczegeknek, kik őt még mind jobbágyoknak tekinték, megegyezése nélkül. Azért véres háboru ütött ki közte és Fridrik austriai herczeg közt, mellynek csak ennek német királlyá valasztása vete véget. Albert magyar király halála után, özvegyének legtüzesebb partosa volt fijával, Ulrikkal, együtt. Részt vett ezzel a' Méhbenhagyott László kiszabaditásában Fridrik kezéből és a' Hunyadi haz üldözésében, mig Julius 13-án 1454 megholt, buja élete, kegyetlensége, fösvénysége és vallástalansága miatt mindenektől megvettetve. Feleségét, Modrusi grófleányát, tulajdon kezével ölte meg ágyasa, Dresnitz Veronika, kedvéért. — Borbálát, Fridriknek testvérét, az öreg Hermann iránt, ki kiszabaditásában munkás volt, háládatosságból, de tündöklő szépségétől el is ámitva, vette feleségül Sigmond császár 1405. Később a' vallásbeli meghasonlás elintézése végett Németországra szándé ozván, Magyarországot kormányára biztá 1413. Esztendő mulva Aachenbe romai királynénak koronáztatta, de már 1418 haza térvén, alkalmasint bujaságáért, annyira felindult ellene, hogy leányával, Ersébettel, együtt Nagy-Váradra küldé számkivetésbe. Itt nagy nyomorusagban és szükségben élt több esztendőket. Minden igyekezetek Sigmond egyeztetésésére sikeretlenek voltak, mig Ersébetet Albert austriai herczeghez férjhez nem adta 1422. Ekkor Borbálának is megengedett, sőt egynéhány esztendő mulva cseh királynénak koronáztatta 1437. De ez csak nagyravágyását élesztette. Férje egészségének ha-

nyatlását ugyan is észre vévén, a' Kelyhesekkel kezde alkudozni, hogy leánya és veje elmellőzésével az országot szálitsák kezével együtt a' lengyel Ulászlóra, ámbár ő 48, ez pedig 12 esztendős volt. Ezt Sigmond megtudván, még halálos ágyán elfogatja őt. Albert magyar királlyá választásával szabadságát visszanyeri ugyan, de Csehországban mesterkedéseit megint elkezdi, és ezeknek felfedezésével Lengyelországba szökik 1439, hol Ulászló Sandomir várral ajándékozza meg. Leányának halála 1442 megint Csehországba csalja, azonban már most Podiebradnak erővel teljes kormánya mesterkedéseinek hathatós gátot vetett. Megholt Borbála feslett, nyugtalan és bünnel teljes életének 70 esztendejében Királyné-Hradekben, a' világtól elfelejtve, Julius 11-én 1451. — Ulrik, az alávaló Fridrik még alább való fija, leginkább magára vonja figyelmünket. Albert magyar király halálával özvegye, Ersébet, pártjának feje lőn, mig Hunyadi János Ulászlót pártolá. Ez volt a' 1.ét nemzetség halálos gyülölségének első oka. Nem kevessé nevelé ezt Ulrik részéről, hogy 1440 az Ulászló seregei által körülszállott Győrből ki akarván szökni, annak fogságába esett, és csak 24 kezes állitása után nyeré vissza szabadságát, hogy Hunyadi Ulászló halála után seregeinek beütését Horvátországba minden birtokainak feldulásával bünteté, 1445, főként pedig, hogy irigységének tárgya megkülönböztetett érdemei tekintetéből Magyarország kormányozójának választaték. Azért 1452 Eytzinger Ulrikkal egyesülve a' Méhbenhagyott Lászlót Fridrik császár kezéből kiszabaditván és gyenge öccsének hajlékony elméjét egészen hatalma alá hajtván, a' nagy Hunyadit az országlásban minden befolyástól eltávoztatja, mig másfelől a' jóindulatu gyermek-király erkölcseinek megrontásán egész erejéből dolgoz. Később ugyan az elmellőztetését nehezen türő Eytzinger helyéből kitolta, Hunyadi pedig befolyását visszanyerte, de ekkor is Cilley Ulrik a' nagy hőst a' Törökök ellen nyert győzedelmeinek folytatásában kétszeri beütésével Tótországba hathatósan gátolta 1453, — sőt a' hajlékony király kegyelmét Eytzinger megbuktatásával megint visszanyervén, gyülölségének a' Hunyadi ház ellen szabad utat engedett. Hunyadi Jánosnak élete után törekedett nyilvánságosan. De ebben nem boldogult, sőt a' Törökök közelgetésének hirére történt gyáva megszökése és ez által a' magára hagyott nagy hős utolsó legtündöklőbb győzedelme által magára örökös szennyt, dicső ellenségére pedig maradandó uj fényt háritott. Ennek elhunyta után fiját, Lászlót, jelelte ki alacsony bosszuvágya martalékának. De ez őt megelőzi és egy e' felett támadott szóversengés következésében némelly baráti segitségével öszvevagdalja Novemb. 15. 1457. Benne kiholt a' Cilley grófi ház nemzetsége. Feleségétől, Ersébettől, Brankovics György rácz fejedelem leányától, több gyermekei születtek ugyan, de ezek mind még kisded korokban holtak el. *Gr. Teleki Józef.*

Cimabue (Giovani) a' középkorban egyike a' képirás helyreálitójinak, szül. Florenczben 1240. Hogy a' festéshez vonzó hajlandóságát követhesse, lemondott a' tudományokról. Első tanitója két görög mivész volt, kiket a' tanács azért hivott meg Florenczbe, hogy a' Santa-Maria-Novella-templomban egy kápolnát fessenek. Ambar e' mivészek nem legügyesben bántak az ecsettel, megtaniták mindazáltal C-t régi hagyomás szerént azon irányiatokra, mellyeket emberi alakok utánzásában követtek a' görög mivészek. Figyelve oktatásokra főkép a' szép antik szobrokat tanulta. Ő mutatá meg az utána következendő képiróknak legelőször a' szép ideal elemeit, mellynek emlékét a' nyugtalanságok 's bal sors több századi eloltották. Nem látszik ugyan C. mivein amaz öszvehangzó rendelet a' világ és árnyék elosztásában, melly az ugy nevezett világhomályt teszi; szine száraz, lapos és hideg; alakjainak contourai kék, zöld vagy sárga feneken vágják egymást keresztül a' czélba vett hatáshoz képest. A' vonal- és légperspectivről nem volt ideája; alakjai sajátkép egyszinüek. De ezen hijányokat, mellyeket a' mivészet gyeremekkorá-

nak kell tulajdonitani, legmagasb szépségek pótolják ki. Nagy stylus, sanyaru és hiv rajz, természetes kifejezés, nemes csoportozat 's gyönyörü redőzet: ezek teszik általjában véve a' nagy mester érdemeit. Mivei legtökéletesben emlékeztetnek az ó világ nevezetes festéseire. Legjelesbjeik a' florenczi Santa-Maria-Novella-templom- 's az assisii convento sacroban találtatnak. Mh. 1300. Müteremét Giotto nevü tanitványának hagyta. Az üveg- és frescofestést 's az architecturát egyenlő sikerrel gyakorlá. Az ő talentumát kapcsolatnak tekinthetni az ó és uj képirás között. C. törte meg az utat, mellyen Massacio, Perugino Péter, Bellino János, da Vinci Lénárd, Titian, Bounarotti és Rafaël értek czélt. *I.*

Cimarosa (Domenico), hires musikaszerző, szül. Nápolyban 1754. Minekutána első muzsikai oktatását Sacchinitól vette, a' lorettoi conservatoriumba ment, hol Durante oskolájának okfőjit magáévá tette. Olly tüzzel tanult, kogy nem sokára fényes bizonyságait adta mivészetének, különösen: „*Sacrificio di Abramo*" és „*Olimpiade*" nevü operájiban. Még nem volt 25 esztendős, már gyakorta tetszést nyert Olaszországnak főszinházaiban. Hire napról napra nevekedett. Meghitták Cimarosát Oroszországba, hol 4 évig mulatott, és több német udvarokba, hogy ott hősi és comicai operákat irjon; és ki-ált az utóbbiakban eredetisége, tüze, szeszélye, ideájinak elevensége jelelte ki, 's az, hogy igen esmerte a' szint. Keves muzsikaszerzők találtak fel többet azon szerencsés motivókból, mellyek az olaszok kifejezése szerént *di prima intenzione* — első irányzatbeliek —, 's ezen bövelkedő képzelme adott alkalmat arra az állitásra, hogy Cimarosának egy finaléja egész operára nyujthat anyagot. Több operájit szintugy diszesiti gazdag kiséret, mint az éneklésnek tisztasága és kelleme. 120-nál több operát irt. Komoly operáji közt legnevezetesbek a' mondottakon kivül „*Penelope*", „*Gli Orazj e Curiazj*"? „*Artasarse*" és „*Artemisia di Venezia*"? ezt halála nem engedte elvégezni; opere buffe-i közt pedig „*L' Italiana in Londra*"; "*L' Amor costante*"; „*Le trame deluse*"; „*L' Impresario in angustie*;" „*Il Pittore parigino*;" "*I nemici generosi*;" „*L' Imprudente fortunato*;" „*Il Credulo*; *La ballerina amante*;" „*Gianina e Bernardone*," és utolsó munkája „*Il matrimonio per raggiro*;" azután intermezzóji: „*Il maestro di Capello*;" „*Il calzolare.*" De egyik sem gerjesztett közönségesebb lelkesülést, mint „*Matrimonio segreto*" mellyet Bécsben irt 1791 esztendőben és mellynek az a' különös szerencséje volt, hogy Leopold császár parancsára egy estve kétszer adták egymásután, valaminthogy Nápolyban is 1793 a' szerzőnek tulajdon igazgatása alatt 57-szer egymásután az udvarnak jelenlétében. Bécsből Nápolyba ment s' a' lázadási mozgalmak őt is magokkal ragadák. A' fogságban méltatlanul bántak vele 's ez okozta halálát Jan. 11. 1801 Velenczében. Szobrát Canova Romában a' Pantheonba 1816 Sacchini és Paesiello mellé állitotta.

Cimberek v. Cimmerek. Ezt a' német nemzetséget legelőször esmerték a' Görögök a' többi német nemzetek közt, és pedig nem sokára a' trojai had után, midőn a' Cimberek Tauriában 's europai Tatárországban volt lakhelyeikből Kis-Asiába beütöttek. A' Scythák ugyan is a' Massageták előtt a' Caspium-tenger keleti oldaláról nyugotra a' Cimberek felé kénytelenittettek huzódni. Ezek sokáig nem tudták magokat elhatározni, királyaik akaratja szerént a' jövevényeknek fegyveres kézzel ellen álljanak e, vagy pedig, mint egy más párt tanácsolta, kiköltözzenek honjokból? A' két párt közt ütközetre került a' dolog, mellyben a' királyi párt elnyomatott. Minekutána a' holtak a' Tyrasnál (Dniester) eltemettettek volna, a' hol Herodotus a' sirhalmokat még látta, a' megveretett párt a' Pontus éjszaki 's keleti tájékára szaladt és Asiába beütött, 's ekkor kezdettek a' Cimberek esmeretesek lenni a' Görögök előtt, a' másik rész pedig elébb a' Vistulához vonult, innen pedig azután bejebb nyomult. A' Görögök közt csak az a' rege maradt fen a' Cimberektől, hogy éjszaknyugot felé vonultak, a' honnan, midőn a' Görögök az éjszak-nyug.

Oceánhoz jöttek az itt talált népeket Cimmereknek tartották, 's épen ezen okból kapta a' mostani dán félsziget a' cimberi vagy cimmeri félsziget nevet. Homerus a' Cimbereket az Avernus körül lakó vad, barlangi lakosok közt kereste; Pytheas ellenben a' dán félszigeten talált nemzetséget tartotta Cimbereknek, melly mesék csak arra valók voltak, hogy a' különben is homályos régi historiában még több zavart csináljanak. Az igazi Cimberek soha sem mentek be olly messzére éjszakon, hanem a' Vistulánál laktak 's innen tették magokat Cimberek név alatt a' Teutonokkal együtt a' Romaiak előtt rettenetesekké. K. e. 114 eszt., midőn a' Romaiak a' keleti Alpesek egy részének a' mai Krainban, Istriában 'sat, már urai voltak 's Dalmatiát és Illyricumot a' tengerpartok mentében hatalmok alá hajtották, véletlenül 's hirtelen egy temérdek sokaságu idegen nép jelent meg, melly Papirius Carbo consult a' mai Steyermarkban megverte, de a' helyett, hogy Olaszországba nyomult volna, éjszakon tovább vonult 's csak hamar azután a' Tigurinokkal egyesülvén, az Allobrogok földjére ütött. A' Romaiak L. Cassius consul és M. Aurelius alatt két sereget küldöttek ellenek, hanem mind a' két romai vezér megveretett: amaz a' Tigurinoktól, ez a' Cimberektől. De a' győzedelmesek ez uttal is békét hagytak Olaszországnak, 's e' helyett három csapatban Galliát borították el. Ezen három csapat elsőjét a' Teutonok, másodikát a' Cimberek, harmadikát az Ambronok tették. A' Romaiak mind a' két serege, mellyek C. Manlius consul és Q. Servilius Caepio vezérlése alatt ellenek mentek, a' Rhodanuson tul megveretett, 's a' Romaiak Aëtius előadása szerént 80,000 embert vesztettek el. A' győzedelmesek egész nyug. Európát bekóborolták 's Galliát feldulták; az Iberusoktól 's Belgáktól ellenben visszaverettek. Ekkor Olaszországot tették beütések tárgyává, ugy pedig, hogy a' Teutonok és Ambronok az Alpesek nyugoti, a' Cimberek és Tigurinok pedig keleti oldalán fekvő tartományokat támadják meg. Olaszországot ezen kedvetlen helyeztetéséből Marius ragadta ki; mert minekutána három egész esztendeig várakozott volna reajok, K. e. 102 eszt. két nap alatt: az elsőn az Ambronokat, a' másodikon a' Teutonokat Aixnél Provenceben, tökéletesen megverte. A' Cimberek, kik azonközben az Adigenél Catulus consult visszaverték 's a' Po mellékét ellepték, földet kivántak a' Romaiaktól; de Vercellinél Mariustól K. e. 101 hasonlóképen megaláztattak. Ez idő olta nem tétetik említés a' Cimberekről és Teutonokról a' historiában. Egy részek a' tábori butorral Belgiumban maradt. Ezek az Advaticik. Csak később esmerték a' Romaiak német népnek a' Cimb'ereket, minekutána külsejekről ítélvén, sokáig Celtáknak tartották volna azokat, melly celta-formáju külsejeket a' Cimbereknek onnan lehet kimagyarázni, hogy a' Duna 's a' Karpatok mellékéről Olaszország felé lett menetelek alkalmatosságával a' Celtákkal összeköttetésbe jöttek 's öszvekeveredtek. *L—ú.*

Cimon, a' hires Miltiadesnek és Hegesipylének, Olorus thraciai király leányának, fija, Plutarch szerént nagyon hijányos nevelésben részesült 's fiatal korában igen feslett életü volt. De a' Persák ellen viselt háboruban hires kezdett lenni, 's midőn Themistocles azt tanácsolta az Atheneieknek, hogy hagyják el a' várost, üljenek hajóra 's hadakoznak a' tengeren, Cimon több ifjakkal együtt megjelent a' várban, lova fékét letette a' templomban 's a' helyett a' bástyáról egy paist vett és azzal a' hajóssereghez ment. A' salamisi ütközetben nagy bátorságot mutatott. Aristides ezt észre vévén, hozzá adta magát, minthogy általa Themistocles káros szándékát meggátolhatni reménylette, midőn az Atheneinek a' többi Görögökkel egyesülve Asiába az ott lévő görög gyarmatoknak a' Persák járma alól kiszabaditása végett hadi hajóssereget küldöttek, Aristides és Cimon tétettek annak fővezérreikké, 's mikor nem sokára azután Aristides Athenébe visszatért, Cimon vezérlette az egész görög hadi hajóssereget. Thraciában igen megkülönböztette magát, a' Persákat a' Strymon partjain megverte 's a' tartományt elfog-

lalta. Scyros szigetét is, mellynek lakosai tengeri tolvajságot üztek, meghódoltatta 's azon egy athenei gyarmatot telepitett meg. Innét Theseus tetemeit Athenébe vitte, hol ezen hős számára ekkor épitetett elsőben templom. Azután jókora sereggel Kis-Asiába ment, minden partmelléki városokat elfoglalt 's a' Tithaustres vezérlése alatt lévő persa hajóssereg ellen indult, melly az Eurymedon torkolatjánál feküdt 's mellyet tökéletesen meggyőzött 's győzedelme által Xerxest a' békekötésre hajlandóvá tette. Athenébe visszatérvén, a' békeség idején nem kevesbbé nagynak mutatta magát, mint a' háboruban. Szántóföldjei, rétjei és kertjei körül minden kerítéseket lerontatott, hogy azokból kiki vehessen, a' mit akar, asztalát a' maga curiajabeli polgárok számára mindenkor készen tartotta; valahányszor köz helyeken megjelent, rabszolgaji által öltözeteket vitetett magával, mellyeket a' szegényeknek kiosztogattatott; a' várost saját költségén sokféleképen ékesitette. Ezen bőkezüséget pedig nem azért gyakorlotta, mintha a' népnek hizelkedett volna. Mert Themistoclesnek 's utóbb Periclesnek és Ephialtesnek, kik a' nép hatalmát akarták nevelni, mindenkor ellenek dolgozott. Főigyekezete oda czélozott, hogy egyetértést eszközöljön az Atheneiek és Lacedaemoniak között, kik közül az utolsók őt nagyon szerették 's általa követésre méltó példáknak tartattak. Midőn Krisztus születése előtt 460-dik eszt. a' Thasusbeliek pártot ütöttek, megverte őket 's nem csak városokat, hanem aranybányájikat is elfoglalta, 's Amphypolis városát fundálta. Alig ment vissza Asiából, midőn Pericles és a' nép egyéb fejei bevádolták, mintha, a' macedoniai király ajándékai által megvesztegettetvén, ezen fejedelemnek törvénytelenül kedvezett 's kedvezésből attól országának egy részét el nem foglalta volna, jóllehet, béke lévén, az illy elfoglalásnak helye sem lehetett. A' nép az illy alaptalan vádat megvetette. A' thasusi háboru idején a' heloták, a' Lacedaemoniak ellen pártot ütvén, ezen utolsók az Athenieknél kerestek segedelmet, 's Cimon eszközlésére azt meg is nyerték. de utóbb, minthogy az Atheneiek állhatatlanságától féltek, azt ismét visszaküldötték; a' mit ezek igen rossz névén vettek. Más felől Pericles és Ephialtes Cimon távollétét arra használták, hogy az areopagustól sok ügyeket elvettek 's a' Heliasták törvényszékére biztak, az által a' köz népnek igen nagy hatalmat adtak. Cimon hijában próbálta visszatérése után a' dolgokat régi állapotjokba helyeztetetni, sőt ezen próbája által annyira maga ellen ingerlette a' népet, hogy számkivettetett. Ekkor Beötiába ment. Midőn nem sokára az Atheniek a' Lacedaemonbeliek ellen háborut kezdettek, ő is viszont fegyvert fogott a' maga tribusával ezek ellen, 's a' vezérlése alatt lévők olly vitézül harczoltak, hogy csaknem mindnyájan elestek. A' háboru tovább tartván 's igen kétséges kimenetelü lévén, Cimon visszahivatott, ki nem sokára a' Lacedaemonbeliekkel békeséget kötött, de egyszersmind az Atheneiekkel Egyiptom és Cyprus ellen háborut kezdetvén, két száz hajóval Cyprus szigetébe ment, 's onnét hatvant Egyiptomba küldött. Cimon ezen táborozásban megholt, 's halála után az Atheniek magokat visszavonták. Athene benne egyik legjelesebb polgárát vesztette el, kinek elhunytával a' köz nép felekezete felette elhatalmazott 's az országot végromlásra juttatta. *K. J*

Cincinnatus (Luc. Quinctius), hőstetteiről szinte, mint nemes lelkéről nevezetes patricius a' romai köztársaság korábbi idejéből, 460 K. e. consulnak választatott az ütközetben elhullott consul Valerius helyett. A' hirvivő követek szántva találták mezei jószágán. Kis ideigleni kétkedés után, mivel a' mezei életet nagyon megszerette, elfogadta a' hivatalt 's csak azt sajnálta, hogy csekély jószága miveletlenül maradt. Consulságát önhasznát nem keresve 's dicsően viselte; de esztendő végével, ámbár a' jövőre ismét elválasztatott, tisztjét elhagyta és visszament előbbi csendjébe. Keves idő mulva azonban, hogy consul Minucius táborát az Aequiusok igen veszélyes helyeztetésbe hozták, dictatorrá ne-

veztetett hat hónapra. A' tanács követei ekkor is ekéjénél találták. Tüstént segédjére ment a' bezárt consulnak, éjszakán meglepte az ellenséget, seregét elfogta, a' zsákmányt vitézei közt felosztá, magának semmi egyebet nem tartván, mint a' seregtől hálából ajándékozott koronát. Tizenhat nap mulva, elébb győzedelmi pompáját megülvén, lemon ott hivataláról 's visszavonult mezei magányába. 80 évében még egyszer dictatorrá lőn, hogy a' nyughatatlan és veszedelmes Spurius Maelius uralkodni vágyását megtörje. Legsikeresb eszközökhöz nyult, és hogy Ahala megölte a' pártost, ennek számos hiveit szétszórta. Igy Cincinnatus kétszer lőn szabaditója nemzetének, melly őt atyjaként tisztelte. *B. L.*

Cinna (Luc. Cornelius), párthive Mariusnak, akkor lőn consullá, midőn Marius számüzése miatt Sylla magára bosszantá a' tanácsot és népet. Alig lépett hivatalába, Syllát, ki épen mint proconsul Asiába készüle, perbe idézte, hogy rosszul kormányozta a' köztársaságot. Sylla nem vélvén tanácsosnak e' vádra megjelenni, hajósseregével napkeletre evezett 's Romát Cinna kényére hagyta. Hogy azután Cinna a' szövetségesek javára egy törvényt erővel ki akará vinni, párthivei és a' tanács Octaviustól, a' masik consultól, vezéreltt felei közt véres csatára került a' dolog, mellyben Cinna meggyőzetett 's 10,000 holtat vesztvén, Rómából kiüzetett. A' szövetségesekhez futott, 30 legiót szedett öszve, a' számüzetteket 's ezek közt Mariust is magához hitta, elfoglálván Romát, 's reá állott Marius rettentő tanácsára, hogy a' néppel ellenkező tanacsosokat mind megölesse. Ezen vérengezés öt napig tartott. A' következő évben is Mariussal együtt önhatalmából consul maradt. De most megjelenék Sylla. Ellene akart Cinna vonulni, hanem vonakodtak katonáji és végre őt meggyilkolták. — Cinna (Cornelius), unokája Pompejusnak, feje volt az Augustus császár ellen koholt öszveesküvésnek, kitől azonban kegyelmet nyert, sőt consulságra is emeltetett. Erre Cinna szinte halálig sérthetetlenül hiv maradt császárához. *B. L.*

Cino da Pistoja, jeles törvénytudó és költő, 1270 szül. Pistojában. Valódi neve Sinibuldi v. Sinibaldi Guittone volt, 's a' Guittone kicsinyitőjéből, Guittoncinóból, kapák fel legelébb a' Florenczieck a' Cinót. Tanult Bolognában 's bírósági viselt Pistojában 1307-ig. Ekkor polgári visszálkodások üzék el innen egyik barátjához Lombardia szélén, 's annak leánya, Selvaggia, tevé a' törvénytudót költővé. De a' leány elholt, 's C. utazni ment. Bejárta Lombardiát és Francziaországot; mulatott Parisban. 1314 ismét Olaszországban volt, mert itt és ekkor adá ki hires commentariusát Justinianus codexéhez, melly a' szerzőnek doctori czimet, hirt és kapósságot szerzett. Vetekedve vadászák az universitasok. Három évet mulatott Trevisóban, többet Perugiában, holott a' hires Bartolo tanitványa volt, 's 1334 hihetőkép polgári törvényt tanitott Florenczben. Hogy Bolognában, Sienában, sőt Parisban is tanitott volna, nem bizonyos, de bizonyos az, hogy Petrarca és Boccaccio nem voltak tanitványai. 1336 viszatért Pistojába 's ugyan ott csak hamar meg is holt. — Commentariusa felülmult mindent, a' mit e' nemben előtte dolgoztak. Költeményei közelednek becsben Petrácáéihoz, 's illy kora időszakának legjobb mivei közé tartoznak. Ezeket legelébb Pilli adta ki 1558 Romában. Később egy második kötettel is megtoldák Velenczében, de az ebbeliek legalább is kétségesek. Legteljesb kiadás a' Ciampié (Florenczben 1812 másodszor, a' szerző életével). —*t*—

Cinque Ports (öt kikötő). Igy nevezetnek Hódító Wilhelm olta a' kenti és sussexi partokon Francziaországgal szemben fekvő kikötők (Dover, Sandwich, Romney, Hithe és Hastings), mellyeket a' hajóssereg beevezése ellen a' többieknél sokkal könnyebben lehetett bátorságba helyeztetni, és jóllehet később még kettő (Winchelsea és Rye) adatott hozzájok, elébbi nevezetek továbbra is ugyan az maradt. Hogy ezen helyek lakosai annál hivebbek legyenek Anglia iránt, sok szép szabadságokkal ajándékoztatták meg 's különös felvigyázó, *the lord warden* (fő-

kormányozó) *of the cique ports*, rendeltetett belejek, a' kinek esztendei fizetése 3000 font st. 's admiráli törvényhatósággal bir. Ezen rendelésnek czélja ugyan annyiban már megszünt, mivel a' kikötők annyira eliszaposodtak, hogy nagyobb hajóssereg befogadására már nem alkalmatosak; hajdani jusaik minazaltal, legalább részszerént, megmaradtak. Illyenek a' többek közt: hogy ezen városok közül, bármelly csekélyek is, mindenik két parlamenti tagot választhat; hogy polgáraik bárónak nevezik magokat 's ezek viszik koronázaskor a' mennyezetet, melly a' koronázás végével nekik ajándékoztatik. A' felvigyazói hivatal is megvan még mint sinecura 's rendszerént az udvar valamellyik kedveltjének vagy valamelly főhivatalbeli embernek szokott adatni. *L—ú.*

Cipriani (Giambattista), képiró és rézmetsző, szül. 1716 Pistojában, mh. 1785 Londonban. Tanitója nincs tudva, de hogy Correggio volt példánya, kétségtelen. 18 eszt. korában ment Romába, magát a' mivészetben tökélyesiteni. Nem sokára nagy hirbe hozák talentumai. Néhány Romában mulató Angol arra birta, hogy Londonba menjen. Itt az 1769 alkotott kir. academia első tagjainak lett egyike. Rajza correct; fejeit báj és kellem jelesiti. Szinezete öszvehangzó, 's compositiójának egésze gyönyörrel hat a' nézőre. Ariosto „*Orlando furioso*"-jához kicsi rézmetszeteket adott, hol egész kellemében mutatkozik talentuma. Bartolozzitól több csinos rezek vannak C. módjában. *I.*

Circassia, Asiának egy tartománya, a' Kaukasus éjszaki oldalán, a' fekete tengertől a' Caspium-tengerig. A' lakosok magokat Adigének nevezik, a' Törököktől és Tatároktól pedig Cserkasoknak (azaz, haramiáknak), az Araboktól Memalikoknak 's az Ossetektől, egy hasonló képen Kaukasus melléki néptől, Kasachoknak neveztetnek. Lakhelyeik e' következő kerületek: 1) Nagy-Kabarda; 2) Kis-Kabarda; 3) Beslen, a' nagyobb Labánál, melly a' Kubanba ömlik; 4) Termirgai, a' Sagwasánál; 5) Abasech, a' Psaha vizénél; 6) Bseduch, a' Khuas alsó tájékain; 7) Hadukai; 8) Bsana. Ezen erős és hadakozó nemzet rettenetes lehetne, ha a' helyett, hogy most sok apró fejedelmek alatt van, egyetlenegy fő alá adná magát. Legnevezetesebbek a' Kaban melléki circassiai nemzetségek közt a' Temirgaik: kik 40-nél több megerősittetett falukban laknak, 's két ezer embert állithatnak ki. A' Sagakik, kik Anapán (egy orosz váron) alól laknak, fejedelme hajdan a' fekete tengeren hajókat tartott. A' kabardai Circassiak, egy félig pallérozott nemzet, termékeny tartományt birnak, mellynek éjszaki határa a' Terek, 's szépségekre nézve minden Kaukasus melléki népeket felülmulnak. A' férjfiak magas termetüek, szép testalkatásuak 's kardjokat hasonlithatatlan készséggel tudják forgatni. Az asszonyoknak szelid 's nyájas vonásaik, fejér bőrök, barna hajok, karcsu termetek 's teljes melyeik vannak, honnan a' török császár haremébe, mellyben ők tartatnak legszebbeknek, számosan vitetnek. A' circassiai herczeg vagy nemes, azaz, mindenik, a' ki nem szolgál 's egy lovat tart, mindég fel van tőrrel és pisztolyokkal fegyverkezve 's ritkán megyen ki házából kard és kéziv nélkül. Fejét és melyét sisak és pánczél fedi. Egész Kabarda 1500 nemest vagy uzdot 's 10,000 fegyvert fogható parasztot vagy szolgát állithat ki a' csatamezőre, és igy hatalmas tartomány lehetne, ha fejedelmei egymást szüntelen való ellenségeskedéseik által nem veszteget-nék. Kabardának földje miveltetésre igen alkalmatos; csak hogy tele kemény és tartós, nyara ellenben igen rövid. Lakosai gondatlanul elmellőzik a' természet ajándékait, nevezetesen a' gazdag vas- és réz- (mellyből fegyvereiket készitik) bányákat 's nem igen dolgozzák. Gazdagságok nagy része kecskéből, juhból, szarvas marhából és lóból áll. Gyapjut 's viaszt eladnak. Lovaik különösen szépek, erősek és gyors-futók. A' jó faju csikókra bélyeget sütnek. Megjegyzést érdemel feudale systemájok. A' jobbágy t. i. a' fejedelem tulajdonja, mindazáltal ez őt el nem adja, hanem minden személyes szolgálatra kötelezi; adót ellenben

nem fizettet vele. A' nép közt való jó rendet a' nemesség tartja fen, melly a' fejedelemnek katonai szolgálatot teszen. A' házasság gazdagság 's születés szerént köttetik. Ha a' fejedelem gyermeke világra jő, azonnal elvitetik szülejitől 's egy nemes emberre bizatik nevelése, ki a' gyermeket, ha fiu, vadászatban, ragadozásban és katonaskodásban, ha pedig leány, varrásban, kötésben és szalmafonásban oktatja. — A' Circassiak közt szentnek tartatik a' vendégi jus, mellyet ők kunadinak nevezinek, 's ha ezt valamelly idegennek a' Circassi megigérte, életét is fel áldozza annak bátorságban maradásáért. A' gyilkoson a' megöletettnek rokoni véres bosszut állanak, és nincs az a' temérdek kincs, melly ezeket megengesztelhetné. Hajdan ezek a' népek keresztény hiten voltak; most Mohammedanusok, mindazáltal az Islam rendszabásainak nem igen buzgó követőjik. — A' Chazarok országának elpusztulása után a' Circassiak, ugy látszik, az Arabok, Tatárok 's talán a' Georgiaiak alatt is voltak. A' 16 száz. vége felé Oroszok vasallusai lettek. Wasiliewits Iwán czár Doskow vezére alatt 1565 egy kicsiny sereget küldött Temruknak, egy circassiai fejedelemnek, segitségére, melly alkalmatossággal a' Circassiaknak egy része orosz felsőség alá hajtatott; hanem Iwán halála után az orosz udvar keveset gondolt ezen messze lévő alattvalójival, kiket a' krimi Tatárok khánjai, élvén az alkalmatossággal, adófizetőjikké tettek. A' Tatárok felsősége alatt igen nyomorultul éltek a' Circassiak, mivel a' tatár tisztektől igen sanyargattattak, a' honnan egyszer fegyvert ragadván, a' Tatárok 30,000-ből álló seregén győzedelmeskedtek 's a' tatár jármot levetették. Most Circassia (Cserkessia; 1500 nsz. mf. 600,000 lak.) orosz védett tartomány. Oroszország a' Persiával kötött béke által itteni határait az Araxesig terjesztette ki 's azolta Eriwant, Etsmiasint 's a' több. birja. *L—ü.*

Circe, hatalmas boszorkány, némellyek szerént Heliosnak és Persának, mások szerént Hyperionnak és Asteropénak leánya, Aëtesnek és Pasiphaenak testvére. Olaszországnak napnyugoti partjai körül egy félre fekvő szigetnek völgyében lakott, hol ragyogó kövekből épült palotája tágas térségen emelkedék, mellyen megszelidittetett oroszlányok és farkasok futkoztak. Szövéssel foglalatoskodott 's a' szövés közben énekléssel mulatta magát; négy hegyi és vizi Nympha szolgálta. Midőn Ulysses bujdosása közben ezen szigeten kikötött, Eurylochust néhány embereivel elküldötte a' tájékot szemlélni 's vizsgálni. Ezek Circe palotájához értek, 's Circe őket elébb étellel 's itallal megvendégelte, azután pedig disznókká változtatta. Egyedül Eurylochus volt olly vigyázó, hogy nem ivott a' varázsos italból, 's tudtára adta a' történetet Ulyssesnek. Ez maga fegyveresen ment a' szigetre, társait megszabaditani. Mentében megjelent neki Mercurius, megtanitotta miképen mentheti meg magát a' megbájoltatástól, 's moly nevü plántát adott neki, hogy társait megszabadithassa. Illyen készülettel lévén Ulysses, Circe italától nem félhetett. Mercurius tanácsa szerént fegyverrel rohant Circére, ki, megijedvén, esküvéssel igérte, hogy nem fog neki ártani 's társait is szabadon bocsátja. E' meglévén, Ulysses egy egész esztendeig mulatott Circénél, ki elmenetele előtt azt jövendölte neki, hogy csak ugy ér szerencsésen hazájába, ha elébb az alvilágba lemegyen 's ott Tiresiástól tanácsot kér. *K. J.*

Circuláló papirosok, l. Forgó papirosok.

Circulatio, l. Pénzforgás.

Circulatiobank, l. Pénzforgási bank.

Circulus, l. Kör.

Circus-oknak nevezték a' Romaiak azon fedeletlen épületeket, mellyekben nyilvános szeker és lóversenyzést és egyéb küzdő játékot tartottak. Egyközü négyszeget ábrázoltak, csak hogy egyik rövid oldalok félkörré görbült. A' bejárás egyenes rövid oldalokon volt, 's belől e' mellett mind a' kétfelől hat hat tornácz (*carceres*), mellyekben a' lovak és szekerek állottak. A' két hosszabb 's görbe oldalon voltak a'

nézőknek lépcsőnként egymásfelé emelkedő ülései erős boltozatokra épitve és ezek alatt még egy széles vizárok (*euripus*) zárta el a' vadakat a' nézőktől. Belől a' falak közt fövenyezett üres tér (*arena*) volt, hol a' játékok adattak. Ezen tért hosszában két részre hasitá egy 12 láb. szélességü, 6 láb. magasságu és kis templomocskákkal, oltárokkal, szobrokkal, csucsoszlopokkal és tekeforma tornyokkal ékesittetett fal (*spina*). Illyen torony (*meta*) három három állott a' falnak mind két végén. Czél gyanánt szolgáltak, mellyek körül a' pályázás történt. Az első metánál, ellenében a' circus görbe oldalának, állott más hét oszlop, mellyek csucsain tojásdad alakok vagy gömbök (*ova*) voltak. Minden kerület végeztével egyet levettek. Kivülről a' circust oszlopzatok, karózatok, boltok és nyilvános helyek környékezték. Ezen épületek legnagyobbika, a' circus maximus, Romának 11-dik kerületében feküdt azon piaczon, hol Romulus játékot tartott, mikor a' Sabinusok hölgyeit elraboltatá. Tarquinius Priscus adá az épület előrajzát, 's néhány gazdag tanácsosok felépitették. Ebben tartották az ugy nevezett „*ludi magni*" játékokat. Hosszát 9331 $^1/_2$, szélét 2187 lábra teszi Halicarnassusi Dénes. Plinius szerént 260,000. Aurilius Victor szerént 385,000 ember fért belé. Julius Caesar megnagyobbitotta és felékesitette, Nero alatt elégett és Antonius Pius idétte bedölt. Trajanus ismét fel kezdé épittetni, és Nagy Constantin elvégzé. Most csak csekély omladékait láthatni. Legépebben maradt Caracalla circusa a' város első kerületében. *B. L.*

Circusi játékoknak hitták Romában a' circusokban, főkép a' circus maximusban tartatni szokott játékokat. Már Romulus szerzett illy játékot Neptunus tiszteletére. Pompájok az aedilisek vetélkedéséből idővel mind inkább 's inkább nevekedett és a' császárok alatt főpontra lépett. Legjelesbek voltak a' „*ludi romani*" vagy *magni*, vagy Cybele egyik melléknevéről, „*megalenses*", mellyek Septb. 4—14-dikéig az ugy nevezett főbb istenek tiszteletére tartattak. Milly szenvedéllyel ragaszkodott a' nép ezen játékokhoz, bizonyitja a' két legfőbb szükségeit öszvefoglaló kiáltása: „*panem et circenses*" (kenyeret és circusiakat). Az innep fényes menetellel kezdődött. Minekutána a' főistenek képszobrai a' capitoliumi Jupiter templomába vitettek, innen indult ki a' sereg keresztül a' forumon és velabrumon a' circus maximusba. A' legfőbb tisztviselő vezette. Elől vitték a' szárnyas szerencsének (*Fortuna alata*) képét. Utána jöttek Jupiternek, Junónak, Minervának, Neptunusnak, Ceresnek, Apollónak, Dianának és Julius Caesar holta után ezen megistenitett Romainak, idővel hihetőleg az istenek közé számlált többi csá. szároknak képei is lovaktól vagy öszvérektől, szarvasoktól, özektől, tevéktől, elefántoktól, sőt oroszlányoktól, párduczoktól és tigrisektől is vont, pompás fedett szekereken. Nyomban követték ezeket az atyjokat vagy anyjokat vesztették gyermekek (*pueri patrimi* vagy *matrimi*), kik pályázáskor a' lovakat vezették. Utánok jöttek a' 15—16 évü patriciusfiak, felfegyverkezve, részént lovon, részént gyalog, azután a' város tisztviselői; végre a' tanács és lovagfiak lovon és gyalog. Most következtek a' pályázó szekerek és lovok, a' különbféle küzdők, az öklözők, birkozók, futók, mindnyájan, kivévén ágyékok boritékát, egészen mesztelenül. Ezekhez kapcsolták magokat tánczoló férjfiak, ifjak és gyermekek, kor szerént sorba osztva, violaszinü ruhába öltözve, derekokon érczöv, kezekben kard és kurta dárda, 's ezeken kivül a' férjfiak fején sisak. Mindenik osztaly előtt egy ember ment, ki a' táncz fordulásait mutatta; következett a' muzsika 's ezután Silenusoknak és Satyrusoknak öltözött személyek serege, kik virágfüzért tarván kezeikben, mindenféle tréfás tánczokat tánczoltak és ismét muzsikától kisértettek. A' kicsapongó örömet követte a' szent. Legelől jöttek a' camillusok, áldozáskor a' papoknak szolgáló gyermekek, baljokban nyilt tömjénedényt, jobbjokban áldozó korsót vivén; azután az áldozó szolgák, kezeikben különbféle áldozóedények; a' haruspexek áldozó késeikkel és áldozatölők, kik a' feléke-

sitett barmokat oltárhoz vezeték; a' különbféle papok kisértetve szolgájiktól, legelől a' főpap (*pontifex maximus*) és a' többi pontifexek, fedett fővel 's kezekben áldozó csésze, azután a' flamenek, csucsos sipka fejeken, bot és olajág kezekben, az augurok fedett fővel és görbe bottal, a' quindecimvirok a' Sybilla könyvével, Vesta szüzei boritott arczczal, olajág és áldozó csésze kezekben, azután az alsóbb rendü papság. A' menetelt bezárta az istenek képeit, néha még az ellenségtől nyert zsákmányt is vivő sereg. A' circust belölről az egész menetel néhányszor megkerülte 's ezután a' consulok és papok áldozáshoz fogtak. Minekutána helyeikre takarodtak a' nézők, megszólamlott a' muzsika és kezdődött a' játék. Illyen volt: 1) a' versenyzés szekerén és lovon. Ezt olly nagyra becsülték, hogy a'· legelébbkelők is kiálltak pályázni. Az egész versenyzés, mellyben a' pályázók négy szakaszra oszoltak, 24 járásból és minden járás 7 kerületből állott, mellyek összevéve mintegy másfél német mértföldet tettek. Mindenik szakasz hat járást tett, hármat reggel 's ugyan annyit délután. Igen könnyü szekereiket rendszerént két vagy négy egymás mellé fogott ló vonta; 2) a' küzdés (*certamen gymnasticum*); 3) a' trojai játék. Ez lovas vivó játék volt, mellyet Aeneas szerzett, Julius Caesar pedig megujitott: 4) a' vadküzdés, mellyben vadak viaskodtak vagy egymás közt vagy emberekkel. Néha az illy játék szörnyü költségbe került; igy 2-dik consulságakor Pompejus 500 oroszlányt állitott elő illy játékra, mellyek 18 elefánttal együtt öt nap alatt leöldöstették. (Lásd erről bővebben. „*Ausland*“ (Num. 91. 1831); 5) a' tengeri csata utánzása (*naumachia*), melly végre a' circusba vizet lehetett bocsátani. *B. L.*

Cis (a' muzsikában) második lépcsője a' diatonica-chromaticus hanglajtorjának. *Cis-dur*, azon HANGNEM (l. e.), mellyben a' kereszt által felemelt *c* hang a' kemény hangnem alaphangjául vétetik. Elől hét kereszt jeleli. *Cis-moll*, a' lágy hangnem, mellyben a' kereszt által felemelt c hang a' lágy hangnem alaphangjául vétetik. Szomoruság és ki nem elégitett szerelem panasza fekszenek körében. Négy kereszt van elejébe téve. Mind a' kettő ritkán jó elő mint alaphangnem valamelly muzsikai darabban.

Cisalpina respublica (Alpesen innen lévő köztársaság). A' Lodinál Majus 10. 1796 történt ütközet után Majus 20. Bonaparte Lombardiat függetlennek hirdettette ki, 's ebből a' transpadana, Bolognából és Ferrarából a' cispadana respublicát alkotta, melly utolsónak nem sokára Modena és Reggio is alkotó részeivé tétettek, valamint Romagna 's Mesola tartománya is, mellyekről Februarius 19-kén 1797 mondott le a' pápa Francziaország részére. A' cispadana respublica Martius 17-kén 1797 polgári alkotmányt kapott, 's a' transpadanával egyesittetvén, cisalpina respublica nevet nyert, melly névvel Ferencz császár a' campo-formioi békekötésben (Oct. 17) független statusnak megesmerte. Alkotó részei ezek voltak: austriai Lombardia, Mantuával 's az ehhez tartozó helyekkel együtt, Bergamo, Brescia, Crema, Verona és Rovigo velenczei provinciák, a' modenai herczegség, a' massai 's carrarai hercz. 's Bologna, Ferrara (Mesolával) és Romagna pápai delegatiók vagy megyék. Oct. 22 1797 Weltlin, Worms és Claeven, Graubündenhez tartozó tartományok, is hozzá adattak 's a' 10 megyéből álló köztársaság 771 nsz. mf. és 3 ½ mil. lak. foglalt magában. A' törvényhozó gyülés (a' 80 vén tanácsa 's a' 160 tagból álló nagyobb tanács) és igazgatás helye Mailand volt. A' köztársaság hadi ereje 20,000 franczia zsoldos katonából állott. Mart. 1798 támadó 's védő szövetségénél és kereskedési egyezésénél fogva még szorosabb összeköttetésbe lépett Francziaországgal. Midőn Mart. 1799 Austria és Francziaország közt had ütött ki, az Austriaiak és Oroszok győzedelmei által szétbontatott ugyan, de Bonapartenak Marengonál Jun. 14. 1800 nyert győzedelme által ismét helyre állittatott. Ekkor a' köztársaság 50 tagból álló kormányszéket (*consulta*)

's 9 tagból álló végrehajtó tanácsot (*governo*) kapott. Sept. 6 Novarese és Tortonese tartományokkal nagyobbitatott, 's a' lüneville-i békekötéskor (Febr. 9. 1801) Austriától ismét megesmertetett függetlensége. Jan. 25. 1802 olaszországi társaság nevet vett fel, 's Bonapartét fő-, és Melzi d' Erile Ferenczet alelőlülőjévé választotta. Mint olasz köztársaság 13 m egyére szakadt; hanem már Mart. 17. 1803, midőn követei által a' franczia császárt az olasz királyi méltóság felvevésére megkérte, királysággá tétetett. (l.. Olaszország.)

Cisplatana, l. Paraguay.

Cisrhenana respublica (Rhenuson innen lévő köztársaság). A' cisalpina és liguriai köztársaságok alkottatása 's azon ez időtájbeli (1797) közönséges vélekedés, hogy a' köztársasági uralkodás formája legtökéletesebb, nem csak egész tartományokban, hanem egyes városokban is felserkentette a' köztársasági létel vágyát. Igy kiáltották magokat szabadoknak a' franczia felsőség és védelem alatt több Rhenus melléki városok, nevezetesen Köln, Aachen, Bonn 's Sept. 1797 cisrhenana respublica nevet vettek fel; hanem mivel a' campo-formioi békekötésnek (Oct. 17. 1797) egyik titkos czikkelye a' Rhenus bal partját Franczia ország alkotó részévé tette, a' cisrhenana respublica azután valósággal is Franczia országhoz kapcsoltatott, ennél fogva a' cisrhenana confoederatio alig lett csak nevéről is esmeretessé 's elenyészett. *L—ő.*

Cistercitak, Dijonhoz közel Citeaux nevü származások helyétől vevék elnevezéseket, holott is Sz. Robert, molismei apát, 1098 vetémeg első alapját ezen egykor nagyhirü szerzetnek. Mind Robert, mind még inkább Clairvauxi Sz. Bernárd munkássága által annyira elterjedt a' serdülő rend, hogy már egy század mulva 1800 monostornál többet számlálna különféle tartományokban. Alapitója szándéka oda irányzott, hogy Sz. Benedek regulája egész kiterjedésében pontosan megtartassék; innen istenes elmélkedések és kézi munkák váltogatva foglalatoskodtaták a' jámbor szerzeteseket. Ámbár pedig távol valának magokat elvonni a' püspökök felvigyázása alól: ámbár maga Sz. Bernárd egyik munkájában elég hathatósan kikelt az efféle kifogások ellen: midazonáltal az egyházi főszemélyek vetélkedve halmozván reájok kegyelmeiket, többnyire önként lemondának az őket illető felvigyázásról, minek következésében a' szerzet közvetetlen felügyelése alá jutván a' romai széknek, ezentul a' citeauxi, clairvauxi, la-fertei, pontignii 's morimondi apátok és 20 egyéb definitor által kormányoztatott, kik is főtekintettel felruházva, e'sőben esztendőnként, utóbb harmadévenként tartatni szokott közönséges káptalanokban intézék el a' rend ügyét. A' számos egyesületek közül, mellyek idővel abból szakadtak, nevezetesbek: a' Mezitlábuaké vagy Feuillantoké, a' portroyiali 's a' recollectióról nevezett apáczáké (az Franczia-, ez Spanyol országban) végre a' trappei szerzeteseké. Hogy e' virágzó és hatalmas szerzet későbben első buzgoságából alább hagyott 's ez által hanyatlásra jutott, nem csudálhatni; sorsa ez minden emberi intézetnek, melly a' kor szelleme kényének 's egyéb ellenséges környülmények befolyásának ki van téve. Innen sok monostor már a' reformatio előtt, még több annakutána részént magától elenyészett, részént idegen kezekre került. Ma Spanyol- 's Lengyelországon és az austriai birodalomon kivül alig találhatni e' rendbeli szerzeteseket. Hazánkban 's a' hozzá kapcsolt tartományokban közel 49 apátságot birtak; ezek közül maiglan virágzanak: 1) a' zirczi, melly 1198 hihetőleg Imre Király által állittatott, 's az ujabb időkben Henrichoviumtól való függetlenségét nem különben, mint a' pilisi 's pásztoi apátságokkal való egyesülését Dréta Antal apátur halhatatlan munkásságának köszöni; 2) a' sz. gothardi Vas vármegyében, mellyet III. Béla 1183 épitett, 's különféle viszontagságok után a' sz. keresztí monostor Austriában magához huzván, mindekkoráig bir. A' Cisterciták fejér ruhát fekete övvel és scapularéval viselnek. *B. V.*

Citadella, l. Fellegvár.

Ciudad-Rodrigo, Portugal felé fekvő spanyol határszéli vár, a' salamancai prov. 11,000 lak. kik Jul. 10. 1810 kemény ellenállás után adták meg magokat a' Francziáknak. Massena Portugalból lett visszavonulásakor kényszerittetett ezt a' várat a' sorsra bizni. Jan. 8. 1812 az Angolok bekerittették Wellington alatt s' olly keményen ostromolták, hogy a' város már Jan. 19 éjjel megvétetett rárohanás által, jóllehet a' vitéz őrsereg elfogatásáig házrol házra védelmezte magát. A' cortesek Wellingtont ciudad-rodrigoi herczegségre emelték 's első osztálybeli spanyol naggyá nevezték. *L—ú.*

Civillista. Ez a' kifejezés hajdan csak Angliában volt szokásban, 's azt a' jövedelmet jelenti, mellyet a' parlement a' királyi ház és udvar, több tisztviselők és collegiumok, követek 's általjában polgári országlás fentartására minden királynak uralkodása kezdetekor rendel. Angliában, valamint más german statusokban is, okfő volt, hogy a' fejedelem az országlás minden költségeit, a' hadiakat is ide értvén, a' koronajószágokból (fejedelmi jószág, domaine) tartozott viselni, 's az alattvalók semmit sem köteleztettek azokhoz adni, kivévén, ha valamit különös egyezség mellett magokra vállaltak. Már ezen alaptörvényes 's a' koronajószágok származásának története által megerősittetett tételből is világos, hogy a' koronajószágokat nem lehet általjában az országló familia privat jószágainak tekinteni. Sőt inkább regula szerént valódi statusjószágok ezek, mert ollyan jusokból származtak, mellyek a' fejedelemnek az országlás czéljainak elérésére engedtetének, — a' német tartományokban részént a' birodalom jószágaiból, mellyek a' birodalmi hivatallal fizetés gyanánt valának összekötve. A' szász királyoknak igen nagy koronajószágaik voltak 's ezek a' normann hóditás alkalmával confiscatiók által még inkább neveltettek, hanem kevessel ezután a' számos adományzás miatt ismét megkevesedtek. Ujra megszaporodtak ugyan, és pedig rendkivül, IX. Henrik alatt a' monostorok 's főpapok jószágainak elfoglalása által (mert akkor a' monostorokon kivül 27 püspöksüveges apát és két perjelség volt Angliában), de ennek sem volt látatja egy olly pazarló fejedelem alatt. III. Vilmos országlása erősitése végett szükségesnek találá, legnevezetesebb hiveit gazdagon megajándékozni, 's erre a' koronajószágokat olly bő kézzel forditotta, hogy azoknak elidegenitése a' következett országló alatt törvény által megtiltatnék (1702). Ennél fogva már most csak keves jószága van a' koronának, 's a' mi van, az is a' status financzkormányába foglaltatik, a' jövedelmes ragaliák legnagyobb részével. Azelőtt a' király udvartartási 's minden országlási költségeinek fedezésére csak bizonyos esztendei segédsummát kapott, melly II. Károly alatt legelsőben állapittatott meg 1,200,000 fontban; II. Jakab alatt pedig 1,900,000-re szaporittatott, ide nem értvén a' skotországi jövedelmeket. Minthogy az ország az 1688-diki revolutio után III. Vilmos harczvágyától félt, azért a' hadi erőre teendő költségek az ország financzkormányába felvétettek, a' királynak pedig az udvartartás és a' közvetetlen királyi tisztségek költségei fejében civillista név alatt bizonyos jövedelem rendeltetett, melly 700,000 fontra becsültetett, később pedig felemeltetett 800,000 fontra. Anna királyné alatt csak 691,000 fontot tett ezen jövedelem; I. György alatt 750,000 font számláltatott, hanem utóbb 850,000 fontra nevekedett. II. György civillistája 800,000 font volt. III. György a' korona minden örökös jószágait 's a' civillista számára rendelt jövedelmeket egészen áltengedé a' status financzkormányának esztendei 800,000 f. kész pénzért, melly summa 1777-ben 900,000, és végre 1812-ben 1,028,000 fontra emeltetett. Hanem ezenkivül a' parlament a' civillista adósságait is általvette több izben, a' mi 1760—84 majdnem 22,000,000 fontot tett. IV. György számára az országlása alatti első parlamentülésben Nagy-Britannia 850,000 és Irland 207,000 fontot rendelt. A' civillistából kell az udvar költségeit viselni, a' ministereket, követeket, főbirákat 'sat. fizetni, ebből kerül

ki a' király külön költsége is, melly 60,000 fontra számláltatik, hanem a' királyi herczegek számára külön tartás van rendelve a' status jövedelmeiből. Ennél fogva az udvartartásra és a' király számára nem épen nagy summa maradna, ha a' fejedelemnek más fentartott jövedelmei nem volnának, mellyek (hihetőleg a' németországi 's ezelőtt 100,000 fontra számlált jövedelmeken kivül) 300,000 fontra tétetnek. Francziaországban a' revolutio alatt vettetett ki legelsőben a' királyi udvar és familia számára bizonyos summa és jövedelem, melly az angol civillistától abban különbözik, hogy minden tulajdonképen való statusköltségek el vannak tőle választva. Az 1814. Nov. 8-iki törvény a' király és az udvartartás számára esztendőnként 25,000,000 livret (1 millio 41,000 font sterling) rendelt, a' királyi herczegek és herczegasszonyok számára pedig 8,000,000, hanem ezenfelül a' parisi királyi várakon (a' Louvren és a' Tuileriákon) kivül még a' versaillesi, marlyi, st. cloudi, meudoni, rambouilleti, compieguei, st. germain-en-, layei, fontainebleaui 's sat. várak és jószágok is elidegenithetetlen koronajavakká (*dotation de la couronne*) tétettek, minden bennek találtató drágaságokkal és mivészetekkel 's a' sevresi, gobelinsi, la savonneriei és beauvaisi manufacturákkal együtt. Ezen koronajószág használása minden adósságtól és tehertől menten szál az országló királyra; kormányzása pedig a' királyi ház ministerét illeti. Különbözik a' koronajószágtól a' status jószága (*domaine privé du Roi*), melly utóbbit a' király országlása alatt a' privat törvény szerént szerzi és birja, 's minden adót és nyilvános terhet kell érte viselnie. Az illyen jószágról egyezés és végintézet által szabadon rendelkezhetik ugyan, de ha ez meg nem történt, halálával a' statusra szál minden privat vagyonja. Azon privat jószágok is, mellyeket a' király országlása előtt birt, királyi székre lépésekor törvény szerént a' status jószágaihoz kapcsoltatnak. Lajos Filep civillistája még nincsen meghatározva, azonban hihető, hogy 12,000,000 livrenél kevesebb és 15,000,000-nél több nem lesz. Burkusországban, mint az 1821 hivatalosan közre bocsátott statusjövedelmi 's kiadási lajstromokból látszik, a' civillista nem szokott kitétetni. Itt ez egészen a' status jószágaiból fedeztetik, mellyeknek egy része, mintegy 2,500,000 tallér jövedelemmel (l. Bosse „*Darstellung des staatswirtschaftlichen Zustandes in den deutschen Bundesstaaten*“ 1820, 505 lap.), elidegenithetetlen koronajószággá tétetett. Azonban ezen jószágok sokkal nagyobb része, mintegy 5,600,000 esztendei jövedelemmel, statusköltségre vagyon rendeltetve. — Bajorországban a' statusjószágok legnagyobb részént eladattak, 's értékek a' status pénztárába tétetett le; ugyan azért ebből 2,745,000 forint fordittatik esztendőnként a' királyi ház és udvar tartására. Szintezen okfejek szerént van a' statusgazdaság Würtembergben és Badenben elintézve. Ezen két tartományban a' civillista, a' francziaországi szorosabb értelemben véve, közel 1,200,000 forintot tesz, melly summához Würtembergben még az udvari jószágok jövedelme is járul 300,000 forinttal. Ezen summákat a' nevezett országok összes jövedelmével egybehasonlitván, ugy találjuk, hogy Angliában az egész jövedelem $\frac{1}{60}$, Burkusországban $\frac{1}{37}$, Bajorországban $\frac{1}{17}$, Würtembergben és Badenben $\frac{1}{5}$ része kivántatik meg az udvar 's országló ház tartására, s ez az irány az apróbb statusokban még inkább nevekedik. Némelly tartományok annyira mentek, hogy a' statusjószágok összes jövedelmét áltengedék az udvarnak 's az országló háznak, a' rajtok fekvő adósságot pedig magokra vállalták, noha ezt a' törvény szoros okfejei meg nem kivánhatták. Azt ellenben méltán javalta az okosság, hogy illyen tartományokban, mellyeknek fenmaradása nem önlétező hatalmon alapul, a' fejedelem jószágai a' statuséitól szorgosan elválasztassanak, 's amazok az országló ház privat vagyonjának tekintessenek. Az austriai császárnak és magyar királynak nincs megállapitott civillistája. *Zs. G.*

Clairon (Claire, Josephe, Hippolyte, Leyris de la Tude), Clairon név alatt esmert hires franczia szinmivészné, szegény szüléktől 1723 nem messze Condétől született. Élte első kora nem vala borutlan. „Gróf Essex" és a' „*Folies amoureuses*", mellyek látására hosszu kérései után engedelmet nyert, olly benyomást tettek reá, hogy álmát és étvágyát elvesztette; emlékezetébe pedig a' csak egyszer hallott szavak annyira hatottak, hogy azokat mindég tökéletesen elmondhatta. Erre a' szinjátékhoz vonzó kedvét kinyilatkoztatá; anyja parancsokkal és ütésekkel szegzé magát ellene, de végre kénytelen vala leányának engedni. Tizenkét esztendős vala Clairon, midőn az olasz szinen, de keves sikerrel, fel lépett. Kisded alakja 's más szini féltékenykedések miatt nem haladhatván, elhágyta a' fővárost, 's Rouenben mint tánczosné 's énekesné is láttatta magát, azután pedig Gentben, Havreben és Dünkirchenben, honnan 1743 a' parisi operához visszahitták. De rövid idő alatt a' *Théâtre français*-hez jött, hol elejénte mellékszerepeket adott, mig makacssága a' szomoru játék komoly szerepeit ki nem vitta. Legelőször 1743 Phaedra szerepében lépett fel, 's diadalma annál tökéletesebb lőn, mennél váratlanabb vala. Egyértelmüleg csudálták 's esmerték kortársai azon tulajdonságait, hogy a' költő szellemét helyesen felfogni 's remekül előadni tudta. Dumesnil szinjátszóné, kivel Clairon vetekedék, még mindég tetszett ugyan; de Voltaire magasztalása minden előtt sokat hatott arra, hogy Cl. mellett nem sokára elődjeinek nevei homályba süllyedének. Azonban büszke magaviselete a' mindennapi életben szemet kezde szurni, 's Clairon soknál kedvetlenségbe eséc, noha a' világ azt is regélte, hogy alsóbb sorsu emberekhez gyakran leereszkedik 's meghitséget mutat irántok. Huszonkét esztendeig hizelkedett kedveltje vala a' franczia parterrenek, midőn egyszerre, méltó haragra gyulván egy semmirekelő ellen a' szinjátszók közül, Lekainnal 's másokkal a' szinre fel nem akart lépni. 'S igy történt, hogy amannak hatalmas pártfogóji lévén, a' már öszvegyült nézők kiáltási: „*Frétillon à l' hôpital! Clairon au fort l' Evêque!*" ez egyszer bételesülének. Clairon más nap (April. 1765) börtönbe viteték, 's a' parisi közönség előtt, melly reá ezen szégyent hárítá, többé meg nem jelent. Hirének gróf Caylus egy gyalázó irás (*Histoire de Mlle. Cronel dite Frétillon* 1743) által nagyon ártott. Meglehetős gyanyja, mellyet szerzett vala, abbé Terray financziai munkálódásai által tetemesen megcsonkult. Az anspachi markgrófot, kivel mint barátnéja élt, anspachi udvarába követte, hol 17 évet tölte el. Innen Parisba visszatérvén, mh. Jan. 18. 1803. A' „*Memoires d' Hippolyte Clairon et réflexions sur la déclamation théâtrale*" czimü, Parisban 1799 megjelent munkájában, mellynek utolsó része Rancourt szinjátszónénak tulajdonittatik, talentuma tulajdonságait 's azon módot, mellyet az illy megkülönböztetés elérésére követett, a' közönséggel megesmerteti; 's ezért ezen munka az illető szinjátszóknak felette hasznos. Lásd: „*Mémoires de Mlle. Clairon, actrice du Théâtre français, écrits par elle même, nouv. édit. mis dans un meilleur ordre*" (Paris 1822) „*Notice sur Mlle. Clairon*" Andrieuxtől és Döbrentei Gábor „Külföldi szinjátékai" (1820, 2-ik köt.)

Clan, Skótországban a' hegyi Skotok földes ura; más értelemben pedig nagyában vett familiastatushoz hasonlító társasági egybeköttetés ezen földes ur és a' hozzátartozók között felső Skocziában és a' Shetland 's Orkney szigetcsoportokon. Ezen földes ur tiszteletbeli neve laird. Ez az örökös clanság már akkor megvolt Britanniában, midőn ezt a' Romaiak birták. Ez világitja fel Ossian dalait, a' kedvelt Scot Walter románjainak főanyagját, a' lairdek vonzodását a' praetendensekhez, a' skot ezeredek származását a' szárazföldi hatalmasságok minden háborujiban, kivált a' reformatio olta, végre az angol országló szék elnézését, hogy egyes földes urak alattvalojik közül ezereket is áltszálithattak erőszakkal az ország belsejéből a' tenger partjokra 's őket halászokká változtathatták, kik a' számokra rendelt csekély földet ásóval kénytele-

lenek mivelni. Volt a' skot lairdeknek királyok, de ennek nem állt szabadságában a' lairdek és alattvalójik viszonyaiban valami határozást tenni. Az utóbbiak lairdjeik nevét viselték, 's volt nekik a' tackesmenek osztályaban alsó nemességek, mellyből minden községben lakott egy vagy kettő, kik béke idején a' község oktatójik, harczban a' kiszedett katonák vezérei 's ezenkivül beszedőji voltak azon csekély adónak, mellyet az alattvalók borzbőrben, tollban, száritott halban és juhban szolgáltattak lairdjeiknek. Az angolna-és lazaczhalászat a' tavakközti helyeken, a' vadászat, a' lairdek és tackesmenek kihatározott erdejében a' hegyi Skotok ezen szabadosainak tulajdonjai voltak, különben pedig a' halászat, vadászat, legelő 's be nem keritett erdő közös java mindenkinek. Az alattvaló hegyi Skotnak saját birtoka egy kő kunyhóból, kertből, egy kis rétből 's szántóföldből állt. Ezért védadót fizetett 's némelly csekély kézi és szekeres szolgálatot tett a' lairdnek vagy tackesmennek, Clanjából elköltözheték 's ingó vagyonját magával viheté. Csupán zabot termesztett, mellyet melegitő tulajdonsága miatt kenyér-használatra minden más gabonánál többre becsült; barmot tetszése szerént tenyészthetett; hanem a' sziklás, homokos és sárrétes földön, melly a' ködös éjszakon vad közösségben biratott, nagy számu baromnyáj téli tartása terhes lévén, a' barom-tenyésztés soha sem mehetett nagyra. Irt törvényt vagy kötést lairdjekkel avagy tackesmenjekkel csekély birtokokról nem esmertek az alattvaló hegyi Skotok. Csak Ossian Morvenében lehetett sok erdő, de az ország más részeiben bizonyosan nem volt. A' felső skotiai nagy faültetvények az angol adományosoktól származnak, kik a' Jakabhoz ragaszkodó lairdek szárazföldi birtokainak a' cullodeni ütközet után 1746 történt majdnem közöséges confiscatiójára következtek. A' skot lairdeknek az volt hajdan legnagyobb hasznok alattvalojikból, hogy ezeket hazájokon kivüli hadi szolgálatra toborzották. Egy ezered vagy zászlóalj hegyi Skot volt a' lairdek utószülöttjeinek közönséges öröksége. Ezek fegyverre szólitott alattvalójikat 's a' más clanokból önként szolgálatba lépteket idegen zsoldba adták. A' nyereség nem csekély volt, mert a' skot katona kevesebb zsoldot kapott, mint a' status, melly őt használta, a' lairdnek fizetett. Ellenben ez is atyailag gondoskodott rendszerént az ő alattvalojiról mind hazájokban, mind a' harcz mezején, 's főkép éhség idején, melly egy illy szegény tartományban nem igen ritka volt. Ezen lairdek a' közöttök kiütő veszekedéseknek, mint a' fejedelmek szoktak, fegyveres kézzel vetettek véget. A' reformatio alatt a' lairdek legnagyobb része Catholicus maradt, mert közönségesen catholicus hatalmasságokkal kötöttek egyezséget katonaállitásról. Az alattvalók akadály nélkül választhatták vallásokat, azonban becstelenség volt, kifejezések szerént, más Istenben hinni, mind a' laird. A' skot királyoknak semmi sem volt kellemesebb, mint ha nyugtalan vasallusaik nagy sereggel mentek külföldi szolgálatba, mert illyenkor béke és csend volt az országban. Ugyan azért az okos királyok lehetségig védelmezték az eltávozott lairdek vagyonját minden csorbitások ellen. Az országlással meg nem elégedett nemesek mind ki szoktak volt vándorolni; ezért találni Europa száraz földjén még ma is sok skot nevet. A' cullodeni ütközet után az angol országló szék eltörlé a' skot clanságot; az adó, mellyet a' régi és uj laird familiák huztak, divatban maradt; a' szolgálatok ellenben és szolgálatra kinszeritések a' lairdek törvényhatóságával együtt elnyomattak. Minekutána azonban a' lairdek legnagyob része a' praetendens elüzött követőji confiscált jószágaiból nagy jószágait királyi adomány által ujra visszaszerezte volna, nem találá az országló szék tanácsosnak, a' letelepedett 's előbb alattvaló hegyi Skotok földes uraik iránti viszonyaikba avatkozni, szintolly keveset hivén nekik, mint az elüzött lairdeknek. Erre az uj lairdek ugy bántak velek, mind Angliában a' haszonbérlőkkel; határozatlan kötések (*leases*) mellett meghagyták őket egy ideig földjeik birtokában; de a' mint a' juhtenyésztés és erdőtermesztés Skotországban

terjedni kezdett, lassanként általszállították őket a' tengerpartokra, megfizetvén elköltözésekkor nyomorult kunyhójik becsét 's hátra lévő adójokat.

Clare (John), a' northamptonshirei paraszt, földmivelő és költő, Helpstoneban szül. Peterborough mellett 1793. Nyomorék atyját 's ennek háznépét neki kellett, bármelly szükenis, sanyaru kézi munka által táplálnia, 's ezen szenvedés és keserü inség az, mellyet „*Address to plenty in winter*" költeményében olly szivszaggató elevenséggel fest. Atyja segélypénzt kapvan a' községtől, C. ez által megkimélhete keresményéből annyit, hogy mesterét az olvasásban és iráshan fizethette 's majd Robinsont 's más kölcsön kapott munkákat olvashatott. Thomson „Evszakai" fakaszták kebléhen az első poetai ömlést, melly ekkor (13 évü korában) „*The morning walk*" 's kevessel ez után „*The evening walk*" czimü legelső dalait szülé. Igy dalla C. továhbis, lelkesülve az istenség és természet szépségeitől minden egyéb buzditás nélkül 13 évig, egyszersmind ásóval és kapával dolgozgatva. 1818 egyik sonettje „a' lemenő naphoz" Drury Eduard, hamfordi könyváros kezébe juta, 's ez ösztönzé C-t, gyüjtené egybe költeményeit. Igy készült „*Poems descriptive of rural life and scenery, by John Clare, a Northamptonshire peasant*" (London 3-ik kiad. 1820.) A' könyv meleg és közös részvéttel olvastatott. Darabjai (dalok, sonettek, balladák, vegyes költemények) a' falusi életet egyszerün, de vonzó hüséggel és tapadással festik. Képei eredetiek és bővek; nyelve uj szavakkal és vidéki használatuakkal tömve, de ezek, noha megakasztják néhol az olvasót, az egésznek kiválhatatlan sajátságai. Ujabb gyüjteménye C. verseinek ez „*The village minstrel and other poems.* 'sat." (London 1821. 2 kötet a' szerző arczképével.) 'S ezolta C. neminemü irói keresményben is részesül, de mind e' mellett falvához 's szerény polgári állapotjához hiv maradt. —*l*—

Clarence, l. IV. Vilmos.

Clarendon (Hyde Edward, clarendoni gróf), Angliának nagycancellara, szül. Dintonban Wiltshireben 1608 eszt. Miután tanulmányait Oxfordban 17 esztendős korában elvégezte, a' törvénytanuláshoz fogott, atyjatestvére Hyde Miklós, a' kingsbench elülője, alatt. Az ugy nevezett hosszu parlamentben I. Károly alatt, tehetségei által kijelelte magát 's megnyerte minden tagjainak bizodalmát. Okfőjinek tisztasága és hazája törvényeihez ragaszkodása megfosztották ettől. Midőn a' polgári háboru kiütött, Clar. a' király pártját követte, és I. Károly a' kincstár cancellarának és a' titkos tanács tagjának kinevezte. Későbben Károly herczeget (utóbb II. Károlyt) kisérte Jersey szigetre; a' herczegnek Francziaországba utazta után másfél évig' maradt Jerseyen 's a on időben kezdette irni történetét a' pártütésről. Azon különbféle irományokat is Jersey szigetén szerkeztette, mellyek a' parlament manifestumaira a' király nevében jelentek meg feleletül. I. Károly kivégeztetése utáa az uj király Francziaországba hitta meg. Legelébb Madridba küldé próbát tenni, eszközölheteud-e segélyt a' spanyol udvartól, 's azolta mindég élt tanácsa-'s tollával. Károly 1657 Anglia nagy cancellarának nevezte ki. Hyde Edwardnál Cromwell halála után senki nem mozditotta elő hathatósabban azon alkudozásokat, mellyek II. Károlyt a' királyi székbe ültették. Azolta a' fejedelmnek teljes bizodalmával birt és bőven tapasztalta kegyeit. 1660-ban az oxfordi egyetem cancellara lett: a' következő évben pedig csak hamar egymásután pair és báró Hyde, cornburgi viscount és clarendoni gróf. Illy nagy szerencsének irigységet kelle gerjeszteni, egy váratlan történet még előmozditotta azt. York herczeg, II. Károly testvére, leánytestvérénél, az oraniai herczegasszonynál, volt Bredában 's megesmerkedett Hyde Annával, Clar. öregebbik leányával, ki a' herczegasszony tiszteletdámája volt. Ez olly hév indulatot gerjesztett benne, hogy Novemberben 1659 a' királynak és nagycancellarnak hire nélkül el is vette. Csak akkor, midőn II. Károly

ismét a' királyi székbe lépett, árulta el Anna terhessége ezen egybekelést. A' király, mihelyt a' házasságnak törvényességéről meggyőződött, Hyde Annát yorki herczegnének megesmerte, testvérét ösztönözte, hogy őt továbbá szeresse, és kinyilatkoztatta, hogy ezen eset nem változtatja meg indulatját cancellara iránt. Ezen házasságnak gyümölcse ke leány lett, Anna és Maria, kik mind ketten ültek az angol thronuson. Most irigyei közt lord Bristol lépett legelőször ellene, 's mivel a' parlament azon izetlen panaszát, mellyet Cl. ellen tett, elutasitotta, a' közvéleményben igyekeztek neki ártani ellenségei. Más részről kisebbült befolyása a' királynál, kinek nyugalmas birtoka egynehány éve után hiv barát- és ügyes ministernél inkább hizelkedők kellettek, kik szeszélyeinek, főként pazarlásának hódolnának; elidedegenett igy a' sanyaru Clarendontól, kit Buckingham szünetlen meggunyolgatott és ki a' nép előtt mint első minister a' kormánynak minden hibájiról felelni tartozott. Azon keves szerencse, mellyel Holland ellen folyt a' háboru, Dünkirchen eladatása és más esetek köz elégletlenséget gerjesztének; a' királynak kedvetlensége pedig gyülölséggé lett, midőn azon tervét, hogy hitvesétől elválik, és a' szép Stuart ladyval egyesül, Clar., ki a' lady 's Richmond herczeg közt intézte el a' házasságot, semmivé tette. Meghatározta tehát, hogy őt megbuktatja, elvette tőle a' pecsétet és megfosztotta hivatalaitól. Felségsértési vádat koholtak ellene; ő pedig szaladás által menekedett meg és Calaisból küldött mentséget a' felső háznak. Mind a' két ház azt rendelte, hogy ez az irás hóhér keze által elégettessék, 's Clarendon örökre számkivettetett. A' népnek gyülölsége még a' szárazon is üldözte. Evreuxben hajóslegények rohantak reá, veszedelmesen megsebesitették, és csak fáradsággal ragadtatott ki kezeik közül. Hat esztendőt élt szamkivetésben, felváltva Montpellier-, Moulins- és Rouenben, hol Dec. 7-én 1674 megholt. Holt teste Angliába vitetett és a' westministeri apátságban temettetett el. Lord Cl. egész éltében a' király barátja és gyámola volt az elpártoltak ellen, és a' királyi hatalomnak bitorlása ellen honja szabadságainak védője. Háladatlanság és előitélet annyival könyebben buktatták, mivel komoly és büszke characterével nem tudta magát megszérettetni. Több irásai közt, mellyeket hagyott, legfontosabb az ő nagy pontossággal és részrehajlatlansággal irt „*Hist. of the rebellion and civil wars in England*"-ja (1641—60. Oxf. 1702. következ 3 kötet fol. Uj kiad. Oxf. 1807. 6 köt.) Ehhez tartoznak: „*The hist. of the civil war in Ireland*" (London 1721); Clarendon „*Statepapers*"-je (1621—60 Oxf. 1767. követ. fol.) és „*The life of Edw. Earl Clarendon, written by him self*" Oxf. 1761. 3. köt.)

Clarinett, 1690-ben Denner János Keresztelytől Norimbergában (szül. 1655.) feltalált fuvó muzsikaszer, melly csaknem ugy van alkotva, mint az oboë, lyukakkal, billentyükkel és fuvókával (az utóbbi mindazáltal széles, vastag és madárorformáju), mellyet körtvélynek neveznek és a' mellynek hátulsó részébe nádlap tétetik. Most igen gyakran használják a' muzsikakarokban; hangja teljesebb és homályosabb mint az oboë hangja és a' fenebbjáró emberszóhoz leginkább közelit. Hangköre a' kis octavának c-jétől egész a' háromvonásos g-ig megyen. Egyébiránt különös benne, hogy nem minden hangba szaval, hanem bizonyos hangnemekben vagy némelly közbeteendő darabok által azon hanghoz alkalmaztatják, mellyből a' darab megyen, vagy egészen más clarinettet is vesznek elő, mert vannak A, B, C 'sat. clarinettek, 's azoknak hangzása mindenkor megvan határozva. C-clarinetten legkényelmesebben lehet C, G és F dur-, A, E és D mollból, B-clarinetten B, Es, F és As durból 's a' rokon moll-hangnemekből; A-clarineten A, D, E, H dur, és a' rokon moll-hangnemekből funi. Mennél fenebbjáró a' clarinett, annál élesebb és általhatóbb; mennél mélyebben jár (tehát mennél nagyobb), annál teljesebb hangja van. Azonkivül minden clarinettben az alsó, felső és középhangok különböznek valamenyiben a' hangzásra nézve, de ez által nyer

a' clarinett. Középhangjai legszebbek. Ennek fejében a' szerzők ott, hol a' clarinett nem épen verseng, osztályát oboëk és fagottok közé teszik; de gyakran hangegyenben is mennek ezekkel. Ujabb időben sokat változtattak rajtok a' nádlapnak alkalmaztatására és billentyükre nézve. Müller Iwan, a' hires clarinettista, ugy intézte azokat, hogy elégséges gyakorlás mellett a' clarinetten egészen tisztán és egyelően minden hangnemből lehessen játszani. Illyen clarinetteket Mainzban és Lipcsében készitenek. Arra nézve, hogy kelljen ezekkel bánni, ugyan ezen virtuos Müller adott ki elébb franczia nyelven „Clarinettoskolát", melly azután bővitve és javitva 's több gyakorló darabokkal németül is kijött. (Lipcsében, Hofmeisternél 1826.)

Clarke (Sam.), Locke és Newton után a' legjelesb angol philosophus, egyszersmind jeles hittudós, 1675 szül. Norwichben; tanult Cambridgeben. Jóllehet Newton nyomos és mély vizsgálatit már közre bocsátotta: Descartes állitmányainak még számos pártfogóji voltak. Clarke, kit a' philosophálásban Newton vezetett 's ki ennek „Opticáját" latánra fordità, sokat tőn a' régi homály elszélesztésében. — Egyszersmind buzgón mivelé a' hittudományt, mellyet a' philosophiával meg akart egyeztetni. Valóban merész szándék. — A' norwichi püspöknél 12 évig viselt káplányságot, 1706-ban parochiát kapott Londonban 's itt nem sokára Anna királyné udvari káplánya, 1709-ben pedig st. jamesi plébános lett. 1812-ben értekezést ada a' Sz. Háromságról, mellyben azt vitatá, hogy ezt az első Keresztények nem hitték. Azonban a' londoni püspökök nem találák jónak az ebbeli feszegetéseket 's azon fogadást csikarák ki tőle, hogy ezentul e' tárgyról sem irni, sem szólani nem fog. Legbecsesebb munkája C.nek az, melly nyolcz, egymásba folyó szentbeszéd (predikáczio) formájában az Isten lételét és tulajdonságait fontolgatja. Ezenkivül még sokat 's hathatósan irt a' korabeli szabad gondolkodásnak ellen. A' német philosophusokkal is német nyelven sokat polemisált; angolul adá Leibnitz ellen ezt „*Philosophical inquiry concerning human liberty*" (London 1715—17, 2 kötet.). Kiadta, 's igen jól, Jul. Caesart, ugyszinte az Ilias első 12 könyvét jegyzetekkel 's latán forditással, mellyhez a' 2-dik kötetet 's az Odysseát fija kapcsolá. Mh. 1729. —*t*—

Clarke (Eduard Daniel), egy hires angol utazó 's professora a' mineralogiának a' cambridgei universitasban. Származása tudós familiából való, 's anyai oldalról való eleji közül egy a' hires Wotton volt; nagyatyja egy esmeretes értekezést irt a' romai, ó-saxoniai és angol pénzekről; atyjának levelei a' spanyol nemzetről két izben forditattak német nyelvre (Lemgo és Lübek 1765), 's testvére (James Clarke) a' most uralkodó nagybritanniai király káplánya 's könyvtárőrzője, dicséretesen esmeretes mint Nelson pompás életleirásának (1810) 's a' „*Life of James the Second*"-nak (ezen király kéziratjából, London, Longmann, 1815, két darab) szerzője. Ő maga Willingdonban az essexi grófságban született, Junius 5. 1769. Az elkészitő oktatást Tunbridgeban nyerte, az ügyes oskolai tanitótól, Vicesimus Knoxtól, 's 1785 Cambridgebe ment a' Jesus-Collegebe, hol 1790 baccalaureussá lett. Ugyan azon esztendőben utra kelt 's meglátogatta a' walesi herczegséget, Irlandiát és nyugoti Angliát. Két esztendővel azután egy előkelő rangu fiatal embert kisért Franczia- és Németországon, Helvetián, Olaszországon és Hollandián keresztül. 1794 mag. art. lett Cambridgeben 's 1797 áltutazta Scotiát, a' felföldeket (High-Land) és a' Hebrideket egész St. Kildaig. Minekutána ekként hazájának különbféle tájaival megesmerkedett, Cripps utazó társával 1799 Daniába hajózott, honnan Norvegiát, Svéczián, Lapponiát, Finnlandiát, Muszkaországot, a' doni Kozákok tartományát, a' Kuban által öntözött földet, Tatárországot és Krimiát meglátogatta 's azután Konstantinápolyba ment. Midőn a' Britusok egyiptomi expeditiójokhoz fogtak, ő is napkeleti utjára kelt 's igen in-

teressans tudositásokat gyüjtött Kis-Asiában, Syriában, Egyiptomban és Görögországban. Minekutána Macedoniát és Thraciát bejutazta volna, főtanulmánya, a' mineralogia, arra serkenté őt, 1802, hogy Bolgár- és Oláhországon keresztül a' magyarországi bányákat látogatná meg, honnan Német- és Francziaországon keresztül tért vissza Angliába. Midőn Cambridge-be érkezett, az universitas L. L. D. méltósággal tisztelé meg, 's a' Jesus-College, melly tudós intézetben már régolta felvéve volt, annak tutorává tette őt. Mivel azonban 1806 sir William Rush leányát elvette, az által collegiumának minden további rangjairól lemondott. A' következett esztendőben nyilvános leczkéket tartott az universitasban a' mineralogiáról, mellyekben szüntelen való tekintettel volt a' mechanicus mesterségekre 's az élet szükségeire, valamint az ó historia felvilágositására is. Ő volt az üvegforrasztó cső feltalálója is. Az universitas előljárói olly nagyhasznuaknak találták ezen leczkéket, hogy a' mineralogiának ezen okból egy egészen uj professorságot fundáltak, melly a' senatusnak egy végzése által dr. Clarkenak adatott által. E' mellett 1817 az universitas könyvtárörének is kinevezték őt. Sok dicső utazásaiban szerzett márványokat ajándékozott ő a' cambridgei universitasnak, különösen az eleusisi Ceres collossalis szobrát, mellyről 1703 egy tudós értekezést irt. (L. irásainak lajstromát a' „*Biographical Dictionnary of the living authors of Great Britain and Ireland*-ban"). Neki köszöni Anglia a' hires sarcophagus birtokát a' három nyelvü felirással. Róla irt munkája: *The tomb of Alexander, a dissertation on the Sarcophagus brought from Alexandria, and now in the British Museum.* 4. 1805. Ez a' munka azonban neki kemény szemrehányásokat okozott Hammer urtól, ki azt állitja, (A' *Topographische Ansichten, gesammelt auf einer Reise in die Levante*, Wien 1811, és abból a' *New Monthly Magazine*-ban, Oct. 1815), hogy nem Clarke, hanem ő fedezte fel a' saisi omladványt, 's hogy Clarke ő tőle Isis szobrát, melly most Cambridgeben van, elvette, noha az emlitett értekezésben egészen másképen van a' dolog előadva. Ha felelt e Clarke neki, 's mit, előttünk nincs tudva. Jeles utazásleirása, mellynek első része 1810 jelent meg, hat quartkötetet tölt el, 's olly tetszéssel fogadtatott Angliában, millyennel talán egy hasonló munka sem dicsekedhetik a' mi időnkben. Négy erős kiadása ugyan is ezen tudós és drága munkának Cadell és Dariestől, ugy látszik, még nem szüntették meg, az utána való tudakozódást. Utazásainak egy kipótló darabja „*Travels through Denmark, Sweden, Lapland, Norw, Finl. and Russ.*" Clarke halála után jelent meg. London 1823, 4.). Összeséges munkáji 11 quart- és octavdarabban jelentek meg: „*E. D. Clarke 's Travels in various countries of Europa, Asia and Africa*" (London 1819—24). Németországban dicsérve emlékeztek az érdemesnek egyes darabjairól, ugy a' mint kijöttek, a' göttingai jelentések (*Göttin. Anz.*); a' két utolsó Beck allg. Repertoriumában (*der neuesten in-und ausländ. Lit.* 1829, *II Band S* 173 *u.* 218) van jelentve. Az oxfordi universitas megvette drága görög és napkeleti kéziratjait. Az elsők közt van Plato hires codexe, mellyet Patmos szigetén fedezett fel. Több esztendők olta a' harltoni predikátori helyet viselte Cambridgeshirban. Megholt Aprilis 9-dikén 1822. Characterének fővonásai lelkesedés és jó akarat voltak. Barátja W. Otter adá ki életét 's hátrahagyott papirosait ezen tudósnak (többnyire levelek, mellyeket formájok 's foglalatjok ajánl) Clarke képével, mellyet a' pompás „*British Gallery*"-ben is (Cadellnél) láthatni. *A. B. P.*

Classicus, a' latán „*classis*" szótól. Ezen nevezet eredetikép a' romai nép elébbkelő vagy első osztálybeli polgárait jelenté. Kik után az ujak idővel a' görög és romai irókat nevezték általjában classicus, azaz, jeles vagy remek iróknak, bátor közöttök nagy a' különbség, és belső becsre nézve igen is elütnek egymástól. Illy értelemben veszik a' classica literatura, mivészség és költés nevezetét is, ellenébe teve az ujnak

vagy románosnak. A' régi és irányt főkép a' keresztény hittől nyert új világ különböző okfejeinél fogva a' régiség elmeszüleményeinek vagy is a' régi literaturának saját bélyege van. Szabadon született 's szabadon nevelt férjfiak, részszire előkelő polgárok, kiket nagy gondolatok teremtésében és erejek szabad nyilatkoztatásában polgári korlátozas vagy épen nem, vagy nagyon keveset gátolt, léptek hajdan az irói pályára, nem említvén egyéb, a' régi művészségre és literaturára kedvezőleg hatott 's politica, hitvallás és égszak szülte környülállásokat. Ha tehát a' régi classicusok jeleseitől az egyszerü méltóságot és szépséget, nagy észt, velős tömöttséget és tökéletességet el nem tagadhatni, azok kétségkivül örökre példáji, örökre tanitóji lesznek az utóvilágnak. De az uj literatura is diszeskedik classicus irókkal 's azért illy értelemben ezeknél is classicus helyekről, classicus becsről emlékezünk. Classicus mivnek tehát csak a' maga nemében belső- és külsőkép tökéletest mondjuk. Kétségkivül sok belső és külső környülállásoknak kell öszvekerülni, a' nemzet történetében és literaturájában, valamint egyes tagjai lelki miveltetésében, hogy még az arra termett ember is remek iró lehessen. A' történetirás tanusága szerént ez főkép az országalkotmánytól, religiótól, lelki miveltségtől és erkölcsöktől függ. Mennél szabadabb a' nemzet országalkotmánya, mennél inkább megalapitja 's megőrzi polgári szabadságát az idő szellemével egyező országalkotmány alatt, mennél könnyebben 's többoldaluan mivelhetik magokat polgárainak lelkei; annál könnyebben fejlik ki nyelve is, és remek irói annál korábban deritik fel ennek aranykorát. Mennél tisztább 's nemesebb a' religio, annál hathatósban emelkedik a' nyelv; különösen az érzéshaladó dolgok sorába tartozó igazságok kifejtése által igen sok elvont képzettel kell a' nyelvnek gazdagodnia, mellyek nélkül a' roligiónak csupán érzéki képzeteinél megállapodó nemzet nyelve szükségképen szükölködik. A' mivészségek és tudományok közül a' költés, ékesenszólás, philosophia és történetirás hat szembetünőleg a' nyelvre. A' társalkodás legsimitottabb nyelve sem pótolhatja ki a' költés, ékesenszólás, philosophia és történetirás tárgyainak előadásbeli nagy erejét; soha sem lehet egészen miveltnek tartani a' nyelvet, melly remek irók között a' költők és szónokok mellett egyszersmind philosophusokat és történetirókat is nem számlálhat. Végre a' nemzet együgyü 's tiszta erkölcsei is hatnak a' nyelvre, mert ezek visszfényei a' nemzet nagyoob részénél uralkodó erkölcsiségnek. Mennél szorosb kapcsolatban állanak a' nemzet erkölcsei a' lélek öszveséges erejének egyirányos mivelésével, a' nyelv nemessége és méltósága, valamint köre és hathatósága is annál inkább nevekedik, és a' tiszta erköcsök jótékony szelleme félreesmerhetetlenül festi magát az értelmi miveltség előhaladásában. Hol ellenben az erkölcstelenség 's ezzel együtt a' nemzeti bélyeg megvesztegetése elhatalmazik, a' nyelv is hanyatlik 's belső méltóságát elveszti. Innen remek mivet rendszerént csak azon nemzetnél kell keresni, mellynek már literaturája vagyon 's melly szinte ugy nem miveletlen, valamint nem elmivelt vagy nem rendjén tul mivelt. Azonban a' remek előadás ennél sem áll csupán a' nyelvtisztaságban és rhetoricai ékesgetésben. A' remek mivnek nem csak gramm ticai és logicai hibátlansággal, hanem szépséggel is kell diszeskednie, e' két főtulajdont feloldhatatlanul öszvekapcsolnia 's az alsó, vagy középső, vagy felső irásmódban szakadatlanul megmaradnia. A' való genie itt ugyan kivételt tesz, gyakran megelőzi időkorát 's egykorujit ellenállhatatlan erővel ragadván meg, utójinak is törvényt szab. Igy koszoruzza önmagát remek irónak a' nagy elme; ellenben félszeg miveltség vagy ellenkező környülállás miatt némelly jeles főnek sem sikerül e' tetőpontra felvergődhetni. A' görög és romai classica literaturára nézve Fabricius görög és latán bibliothecáján kivül utasitást ad Eschenburg, Fuhrmann, Monike és Schöll munkája. A' görög irók a' természetnek és hathatósan munkálkodó életnek voltak nevendékei. Szép 's nemes fajból sarjadozva, fogékony érzékkel 's vig elmével

megáldva, enyhe 's tiszta ég alatt, az esmeretközlésre olly igen alkalmatos tengermelléken éltek és virágoztak ők. Inkább a' természetben, mint az oskola rendszeres, félig értett 's az emlékezetre erővel tolt formáji közt nőttek fel. Igy érzékek és lelkek vidám élénkségre fakadozott. Miveltetések az élet viharai közt tökéletesült. Férjfikorokat szüntelen küzdések közt tölték a' személyes és polgári szabadságért, a' testi és lelki miveltség béréért. Tehát a' természet és szabadság volt a' régiek miveire teremtőleg ható két védlélek. Csak mig szabadon munkálkodhatott ezen két ok, miveik addig maradtak remekek. A' járomba görbedt Asia legyőzése és a' honi zsarlók elüzése szülte Hellas első költőjit. Ők szakadatlan sorban követték egymást, az ékesenszólással és történetirással jobban megbarátkoztak, mint akarmelly más nemzet dalosai, és minden képző mivészséget magok után vontak, mig elfajulás, önség és megigáztatás a' természetet és szabadságot el nem nyomták. A' macedoniai 's azután romai uralkodás véghatár a' görög remek literaturában. Ezentúl csak tudós nyomozásokat, gazdag tudományos kútfőket mutathat, de alakra és szellemre nézve jeles miveket nem. A' Romaiak, mint természet gyermekei, dúrvák és vadak maradtak, azután szertelen szerencse által nagy hatalmoknál fogva hirtelen elfajulásra, szolgai utánazásra és képtelenségre hanyatlottak. Remekek csak a' polgári életből sarjadzó mivekben, a' történetirásban 's ékesenszólásban lehettek. Virágzások időszaka az önkény első napjaival határos, innen jött gyors elaljasodások, azon időkorok, mellyben a' köz szerencsétlenséget és erkölcsi elvadulást vagy fenekedő elkeseredéssel vagy gyönyörködő romlottsággal festik. A' görög és romai classicusok örökre remekek, örökre az izlés közönséges példáji maradnak, mert kihalván nyelvek 's igy változhatatlanná lévén, munkájik örökre ifjak maradnak. Ellenben az élő nyelv remek irójinak más a' sorsa. Ezek általjában véve, csak bizonyos tekintetben lehetnek remekek. Mert az élő nyelv egy nyomon járván a' folyvást előre törekedő emberi elmével, a' miveltségnek és érettségnek olly idejére juthat, mellyben virágzó remek irói a' korábbiakra homályt vonnak. A' csinosulni indult élő nyelvnek első gyámolói a' költők, kik neki bőséget, szép hangzást 's nemzetiséget adnak. Ezekhez kapcsolják magokat a' philosophusok, kik a' nyelvnek hibátlanságot, határozottságot és tudományos bélyeget szereznek. Követik ezeket a' szónokok, kik a' bő, szépen hangzó és tudományos rendbe szedett nyelvet az élet tárgyaira alkalmaztatják. Végre a' történetirók az egészen mivelt nyelvén nemzetek külső 's belső változásait elevenen festik. Igy lassanként haladván a' nyelv, bátor már miveltetése első korában mutathat némelly egyes jeles irókat; arany kora mindazáltal csak akkor derül, midőn a' polgári szabadságot védő országalkotmánynak 's a' tiszta, felvilágosodott religiónak hatalmas befolyása alatt, valamint a' nemesitett erkölcsök segedelmével 's a' tudományokban és mivészségekben tett előmenetellel remek irói a' prosát, költést és ékesenszólást teljesen 's egyiránt az alsó, közepső és felső irásmódban mivelik, 's igy neki olly érettséget, olly tökéletességet adnak, melly belső becsét a' nemzet elenyészése után is folyvást fentartja. A' franczia literaturáról nézd La harpenak és Levizacnak „*Cours de littérat. franç.*" (az utolsóé Paris. 1807. 4. r.) czimü munkájit; azután Bouterwektől: „*Geschichte der Poesie und Beredsamkeit*", valamint Idelernek és Noltenek kézi könyvét. Az angol literaturárol Bouterwek, Ideler és Nolte munkájikon kivül utasitást ad Johnson és Warton. Az olasz classicusokat megesmerteti Tiraboschi, Ginguené, Sismondi, azután Bouterwek és Ideler. A' spanyol főirókat megnevezi Velasquez és Rodriguez da Castro spanyol bibliothecája (Madrit 1781—86); Bouterwek, Sismondi és Buchholz kézi könyve. A' német irókat hosszu sorral felstámlálja Ersch „*Handbuch der deutschen Literatur*" nevü könyvében (uj. kiad. 1822. 4 köt.). Honi literaturánk milly karban álljon, a' mondottakból megitélhetni; honnan itt csak némelly irójinkról emlékezünk. I. Pro-

saicusok: Bárány Ágost., Báróczy, Budai Esaiás, gr. Desewffy Jós., Döbrentei, Endrődi, Faludi, Fejér György, Gorové László, gr. Gvadányi, Guzmics Isid., Horvát István, Imre János, Kazinczy Fer., Kis Ján., Kölcsey, Kreszmerics, Kulcsár Ist., Magda, Márton Jós., Papai Sám., Pethe, Révai, Ruszek, Sárvári, Schedel, gr. Széchenyi Ist., Szekér, Szilasi, Szlemenics, Takács Jós., gr. Teleky Jós., Thaisz, Verseghi, Virág 's mások. II. Költők: Ányos, Bacsányi, Bajza, Berzsenyi, Bessenyei, Csokonai Vitéz, Csuczor, Dajka, Döbrentei, Dugonics, Faludi, Fáy, Horvát Adám, Horvát Endre, Kazinczy, Kis Ján., Kisfaludy Kár., Kisfaludy Sand., Kölcsey, Rájnis, Révai, Szabó Dávid, Szemere, Sz. Miklósi, Verseghi, Virág, Vitkovics, Vörösmarty, gr. Zrinyi 'sat. III. Szónokok: Alexovics, Diószegi, Fejér, püspök Horvát János, Hunyadi, Kis János, Kopácsi, Majer, Mészáros, Molnár, Nagy József, Pázmán, Somogyi Leopold, Szalay, Zsombori. *B. L.*

Classis osztály, valamelly egésznek tetemesb szakaszi, mellyek egynemü, valamelly közös tulajdonban egyező tárgyakat foglalnak magokban; néha az illyes tárgyak is, együtt véve, classisoknak neveztetnek a' nélkül, hogy valamelly egésznek szorosan kimetszett szakaszait tennék. Igy a' természet országai classisokra (osztály), ezek sorokra, a' sorok nemekre, a' nemek fajokra 's alfajokra oszlanak. Az oskolában nem csak a' tárgyak és évfolyamok szerént kitüzött szakaszok, hanem a' tanulóknak előmenetelek szerént készitett sorozatja is classisnak neveztetik. Van I. II. és III. classis; nálunk a' fiu még az első classist is megelőzheti, ha eminens. —*t*—

Claud Lorrain, l. Gelée (Claude).

Claudianus (Claudius), alexandriai fi, Theodosius császár és ennek fijai alatt élt, latin költő 's egyszermind tapasztalt katona volt. Költeményei olly hirt szerzettek neki, hogy Arcadius és Honorius császárok a' tanács kérésére Trajanus piaczán neki szobrot állitanának, mellynek felirása azt vallá felőle, hogy Virgilius geniejét és Homerus Musáját egyesité magában. Honoriusra, Stilicora és másokra irt dicsérő versezetén kivül két elbeszélő költeményét, Proserpina elragadtatását és Gigantomachiáját, idyllionjait 's epigrammajit birjuk. Festéseit fénylő képzelés gazdag szinadás, különbféleség és határozottság diszesiti, ellenben gyakran izlés és kellem nélkül szükölködik. *B. L.*

Claudius (Tiberius) Drusus Caesar, romai császár, legifjabb fija az idősb Claudius Drusus Neronak ifjabb Antoniától, Augustus császár huga leányától, született Lyonban, miveletlenül többnyire rabszolgák és asszonyok közt nőtt fel 's az udvar gunyának és megvetésének tárgya volt. Igy élt mint figyelmet nem érdemlő magányos ember és a' tudományokkal foglalatoskodott. Többek közt egy romai történetet irt Caesar halálától maga idejéig 43 könyvben és önéletét. Caligula megölése után a' testőrzők kikutatván a' palotát, őt egy rejtett zugban találták, honnan elővonván, császárnak kiálták 41*6* K. e. A' tanács, bátor meghatározá a' köztársaság helyreállitását, kénytelenittetett engedni. Claudius magányságból 's nyomorgatásból hirtelenül határtalan szabadságra jutván, uralkodása elején vitt ugyan véghez némelly dicső tetteket: visszahivá a' számüzötteket és jószágaikat visszaadá, megszépité Romát és sokféle épületeket kezdett a' köz haszonra, Mauritaniát romai tartománnyá tette, seregei szerencsésen csatáztak a' Németekkel és Britanniában megőrzék a' várakat; hanem nem sokára bujaságba 's tobzódásba merült, felesége, név szerént a' hirevesztett Messalina, és szabadosai, Narcissus és Pallas, egészen magokhoz ragadák az uralkodást, pénzért adogatták a' tisztségeket és hivatalokat, és büntetlenül üzék a' legnagyobb ocsmányságokat. Második felesége, Agrippina (Nero anyja), méreggel vesztette el életét 63-ik évében. Istenitését Seneca „*Apocolocynthosis*“ nevü irásában gunyolta. *B. L.*

Claudius (Mátyás), más néven: Asmus, vagy a' wandsbecki követ, egyike a' német legjobb népköltőknek, kinek irásait bizonyos saját szeszély, őszinteség és szivesség bélyegzi, 1741 született Reinfeldben Lübeck mellett. Elejente Wandsbeckben magányoskodott Hamburg mellett, 1776 tartományi főbiztos lett Darmstadtban, de 1777 elhagyván hivatalát, visszatért Wandsbeckbe. 1778 revisorrá lett Altonában a' schleswig-holsteini banknál, melly hivatal mellett kedves Wandsbeckében lakhatott. Különbféle folyó irásokban elszórt költeményeit és értekezéseit összeszedve ezen czim alatt: „*Asmus omnia sua secum portans oder: saemmtliche Werke des Wandsbecker Boten*“ (1712-dikig 8 köt.) kiadta. Ezek énekek, romanczák, elegiák, mesék, epigrammák, váltva prosában irt értekezésekkel. Életbölcseséggel jeleskednek és igyekeznek természetes köz értelmü, gyakran szeszélyes és furcsa nyelven jámborságot, jótékonyságot, hazaszeretetet ajánlani, guny és megvetés által a' bolondságot és vétket fenyiteni. Mindannyit heves érzés, józan értelem, nemes gondolkozás, elmésség és jószivü szeszély diszesiti. Azonban némelly dolgozásai nem állják ki a' szoros mücriticát. Megholt 1815. Hamburgban. *B. L.*

Clausulák, l. Zárlatok.

Clavicembalo-nak nevezték ezelőtt a' spinétet 's azután a' klavirt is.

Clavicylinder, l. Chladni.

Clavigo vagy

Clavijo y Flaxardo (József, don), tudós Spanyol, kit Beaumarchais (l. e.) hozott rossz hirbe és kárba, épen nem olly undok 's gyalázatos lelkü volt, mint a' millyennek őt hirszomjas és veszedelmes eszü ellensége festi, hanem inkább világos elme, nemes szív, szelid, emberséges lélek. Köz tiszteletben élt C. mint nyilt, tiszta eszü tudós 's „*El Pensador*“ czimmel egy journal kiadója Madridban, midőn őt Beaumarchais, kinek egyik testvérét C. szerette volt, de már szeretni megszünt, e' végett olly fortélyosan szőtt 's csaló fénybe helyezett vitába vonó, melly akkor C-nak életébe ugyan nem, de jó hirébe 's hivatalaiba került. Nevezett folyó irásán kivül kiadá még C. a' „*Mercurio historico y politico de Madrid*“ husznál több évi folyamát 1773-tól fogva; spanyolra fordità Buffon „Természethistoriáját“ (Madrid 1785—90, 12 köt) 's a' természethistoriai cabinet aligazgatója, egyszersmind a' *de los Sitios* játékszin kormányozója volt, midőn 1806 Madridban megholt. Esmeretes Göthe „Clavigoja“, mellyet az Beaumarchais memoiresja után készitett 's dicsőült Kazinczynk (L. „Munkáji“ Pest 1814—1815. 5-ik köt.) magyarra fordított. —*l*—

Clavis, l. Kulcs.

Clemence Isaure, a' romantica gyengéd érzésü leánya, 1464 szül. Toulouse mellett atyja kastélyában. Öt esztendős vala, midőn az vitézül elesett 's kegyes anyja egyetlenegyét már jókor a' Sz. Szüznek kezdé nevelni. Clementia mindég szebb, mindég lelkesebb lett. Költés muszika és virág vala szerelme. Azon magányban, mellyben neveltetett, legnagyobb örömét találta virágai körül gondoskodásában magas falakkal keritett kertjében. Vizet merit egyik napon öntözőjébe a' kutnál 's hárfahangokkal éneket hal. Közeledik lábhegyen a' falnak iszalaggal befutott helyére 's e' két név csendül meg fülében: Raoul és Isaure.. Félre huzza az iszalagot, nyilást lát a' falon, egy idegennek pillantatjába ütközik az övé 's megijedten szalad lakjába. Fel-feltevegeti, hogy a' kuthoz többé nem megy — de virágai öntözést várnak; 's igy másnap tétovázva, akaratja nélkül is egyszer csak ugyanazon a' helyen áll. Semmi sem motszan; hanem a' nyilás szélesebbnek látszik neki, oda tekint, mit lát? egy ifju lovag ül a' pázsiton, mellette ezen hárfája, pillantatja a' falra szegezve. A' leány megdöbben, az ifju lelkesedik, Isaure azt sem tudja miként, félre huzza az iszalagot, a' troubadour hárfáját penditi meg; szeng éneke mellé a' legszivesebb ének, 's a' mint hallja a' leány,

annak tárgya ő, más nem lehet, csak ő. Az ifju könyörgve közeledik, eseng, hogy a' szép ott ne hagyja, a' félemlő leány távozni is nem is akarttában, részvétellel tartja szemeit a' deli ifjun: Isaure! rebegi ez gyengédeden 's még inkább igy suhan le annak ajakáról: Raoul; hárfa hangoztatása nélkül ismétli ez most romancza végsorát:

„*Vous avez inspiré mes vers,*
Qu' une fleur soit ma récompense.
(Versimre Kegyed ihlele,
Legyen jutalmam egy virág.)

Pirulva szemérmesen huz ki Isaure egy violát bokrétájából, oda tüzi hirtelen a' fal nyilásába 's beszalad. Este tudakozza dajkáját, ki lakik a' szomszéd kastélyban. „Az a' kastély Toulouse grófjáé 's csak lelkek lakják," mondja Josrande „szerencsére a' mi kastélyunk káplánja megszentelte a' kutat a' kert végen, a' mellé nem mer lépni kisértet" 's Isaure mosolygva kérdi, millyen azon kisértetek külseje 's Josrande rémitő festése a' szüzet tökéletesen megnyugtatja. Minden nap megjelenik most a' kutnál, minden nap a' leggyengédebb ohajtozás dalait énekli az ifju troubadour. Ez csinnal magyarázza azokban a' virágok jelentéseit, és a' viola, a' liliom, az ezerszép, a' vad rózsa, majd a' peremér (*calendula*) mellyeket egymásután nyujtott a' leány, némán tolmácsolák a' dalnok iránt gerjedelmeit. Szinetlen gyapju szövetü öltözete, hermelin sapkája 's olvasója, a' mi mindég rajta és vele volt, eléggé nyilvánossá tevék hallgatása okát. Nem sokáig tarta csendes boldogsága. Raoul, Toulousei Raimond grófnak természeti fija, háboruba megy atyjával Maximilian császár ellen 's atyastul együtt a' guinegastei csatában marad dicsően. Csak a' vallás enyhithetett Isaure bánatján, örömest tevé az oltárnál fogadását. Emlékezetében lebege azonban a' dalnoki tiszta szerelem 's annak emléket akara alkotni. Rég megszünt volt már a' költői innep megülése, mellyet Toulouseban azon század elején a' hét troubadour vidám társasága kezdett. Clemence Isaure JEUX FLORAUX virág-mulatság (l. e.) név alatt ujitotta meg azt 's azon öt különbféle virágot, mellyek az ő szerelme nyelvéül szolgáltak, aranyból és ezüstből készülve rendelte költői dijul. Nevezetes nagy értékét mind ennek alapitására szánta. Isaure maga főbb volt a' vidám mivészségben (*gaye science.*) Majus első napján, mellyre a' dij kiosztást határozta, egy odával lépett elő a' tavaszra 's arról Toulouse Saphójának nevezteték. Melly szép tárgy ez románosköltéshez. *D. G.*

CLEMENS (Titus Flavius), Alexandrinus (nem szülőföldjéről, melly hihetőkép Athene volt, hanem későbbi lakhelyéről), egyike a' keresztény egyház nagy nevü tanitójinak, a' 2-ik század végén 's a' 3-ik elején élt. Philosophus létére a' keresztény hitre általtért 's hosszas utazásai után a' keleten 's elébb még Görögországon és Italián presbytere lőn az alexandriai egyháznak, egyszersmind tanitó (katechetes) az itteni hires oskolánál. (Vö CATECHETAK OSKOLÁJA.) Ezen tisztében Pantánust, oktatóját, váltá fel 's őt ismét tanitványa; Origenes, követé, mind a' hárman diszei ezen oskolának és századjoknak. C. fenmaradott munkáji között legjelesbek „Protreptikos"; „Paedagogos" és „Stromateis vagy Stromata," mind görög nyelven. Az első meghija és inti a' Pogányokat a' keresztény hit elfogadására. A' másik a' keresztény erkölcstudomány előterjesztése. A' harmadik, legvelősb 's legsajátabb munkája a' szerzőnek, mellyre az ujabb ker. hittudósok is gyakran hivatkoznak, görög bölcseséget és keresztény theologiát dus és csudálatos vegyülettel ső együvé. Általjában C. munkáji nagy fontosságnak mind a' tudomány akkori állapotjának megesmerésére, mind azért, mivel számos töredéket és tudósitást foglalnak magokban az ő kor eltévedt irójiról 's ezeknek irományairól. Maga C. az eclectica philosophia szellemét vivé be a' kereszténység philosophiájába 's a szent irás képleges és mysticus (rejtett értelmü) magyarázatjához inkább hajlott. Ebből eredt, hogy

némelly, valóban ábrándos, állitmányai később eretnekieknek tartattak, 's C. hitelének egy részét a' betühöz ragadt Orthodoxusok előtt elvesztette. Első kiadása munkájinak a' florenczi (1550 fol.) 's a' heidelbergi (1592 fol.), legteljesb az oxfordi Potter Jánostól (1715). Ugyan ez ál-nyomásb. Velencze. 1757. —*t*—

Clemens (pápák), l. Kelemen (pápák).

Clementi (Muzio), egy a' legjelesebb klavirjátszók és pianóra szerzők közül, egyszersmind egyetlen előkelő virtuos ezen a' muzsikaszeren, kivel az Olaszok előállhatnak 's kit egy Bachnak ellenébe tehetnek. A' Francziák tréfásan a' mostani klavirjátszók apjának nevezték, részént kora miatt, részént, mivel a' mostani legjelesebb klavirjátszóknak, nevezetesen Cramer- és Fieldnek tenitója, nem különben a' klavir játszásban egy uj oskolának felállitója. Szül. Romában 1752, hol atyja ezüstmives volt, ki maga is szeretvén a' muzsikát, arra igen hajlandó fiját tehetsége szerént legjobb tanitásban részesitette. Első tanitója Buroni, egyik rokonja, volt. 7 esztendős korában Cordicellitől tanulta a' generalbassust és már 9 esztendős korában kiállotta a' vizsgálatot mint orgonajátszó. Azután a' hires énektanitó Santarelli és Carpini contrapunctista kezei alá került. Ebben az időben, t. i. 12 esztendős korában, négyszavu misét irt, mellyet nagy tetszéssel fogadtak. A' spinéten olly előmenetelt tett, hogy egy Beckford nevü Angol a' brit földre vinni eltökélette, a' mit atyja végre meg is engedett. Most tehat azon Angolnak falusi lakján Dorsetshireben tanult és familiájánál a' nyelvnek tökéletes birtokába jutott. 18 esztendős korában gyakorlottságban 's kifejezésben minden kortársait megelőzte, és Opus 2-át adta ki, melly a' szerzésnek ezen nemében uj időszakot alapitott. E' volt az alap, mellyen a' mai pianoforte-sonatáknak egész formája épült, és egyszerüsége 's ujsága által az esmerők és kedvelők csudálását felébresztette. Miután Dorsetshiret elhagyta, Londonban az operai muzsikakarnak igazgatása bizatott reá. Jó neve hirtelen nevekedett és gazdag jutalmat szerzett nekie. 1780-ban Parisba ment, hol lelkesülve fogadták. Onnan nyárban 1781 Bécsbe, hol Mozarttal és Haydennel megesmerkedett és az elébbivel II. Jósef előtt játszott; ki is adott több munkákat. Angliába visszatérte után a' nemesek concertjeinél nyert hivatalt. 1784 keves időre ismét Parisba utazott, de azután 1802-ig Angliában maradt. Kiki tolongott hozzá, oktatást venni, noha egy oráért egész egy guineára emelte a' dijt. 1800-ban egy nagykereskedő-háznak bukása által megkárosodván, arra biratek, hogy a' kereskedést általvegye; de szabad óráiban klavirjátszással és a' pianónak javitásával foglalatoskodék. Már ennekelőtte adta ki hires: „Bevezetését a' klavirjátszás mesterségébe". 1802 hires tanitványával, Fielddel, harmadszor utazott Parisba, innen pedig Bécsbe 's azután Pétervárába, hol Field meg is maradt. Mindenütt csudálást nyert. Pétervárából Zeuner klavirjátszó követte Berlinbe és Dresdába. Dresdából vele ment a' tanulni vágyó Klengel, ki most orgonajátszó ugyan ott; ezzel Schweizot bejárta és viszatért Berlinbe. Itt vette el második feleségét, kivel Olaszországba utazott, de Berlinben visszatérte közben a' halál elragadta tőle. Berlinből a' becsült pianojátszó és tanitó Bergert Pétervárába vitte magával 's innen Bécsbe utazott. Nyárban 1810 a' száraznak folyvást tartó zára alatt élt a' veszélyes áltevezés alkalmával 's, szerencsésen érvén Angliába, harmadik feleségét vette el. Azalatt szünetlen szerzett és a' philarmoniai társaság concertje számára néhány nagy symphoniát irt. Egy a' legérdemesebb munkáji közül a' „*Gradus ad Parnassum*," mellyen sokáig dolgozott. Készittetett továbbá muzsikaszereket tulajdon utmutatása szerént, és kereskedői czime felette jövedelmes vala; egy darab ideig muzsika kereskedő is volt. 1820 ujolag a' continensre utazott 's télen által Husvétig 1821 Lipcsében tartózkodott, hol két ujonnan készült symphoniáját is előadták. Ez a' férfiu még vén napjaiba is szokatlan vidorsággal és elevenséggel bir. Szerzeményei tetszenek, mert

nem csak kecsegtető gondolatokkal teljesek, hanem alaposan is vannk rendelve és a' legtisztább stylusban dolgozva. Játszását legfényesb kivitel bélyegzi. Az improvisálás ritka tehetsége által minden elébbi kortásait felülmulta.

CLEMENTINÁK, az egyházi torvény-könyvnek (*Corpus Juris Canonici*) azon része, melly V. Kelemen pápa törvény szerkeztetését foglalja magában: azon törvény hozásokat 's egyházi rendelkezéseket, mellyek az ő kormányviselése ideje alatt a' bécsi (Vienne Franczia országban) egyházi nagy gyülekezet előtt, alatt 's után alkottattak; de a' mellyeket utóbb XXII. János pápa tétetett közönségesekké 's divatosakká. (L. EGYHÁZI TÖRVÉNYKÖNYV.) *Sz.*

CLEOPATRA. Egyiptom fejedelemnéji közül többen viselték ezen nevet; de leghiresebb volt Ptolemaeus Auletesnek illynevü legidősb leánya 's fijának, Ptolemaeusnak, uralkodó társa és felesége. Atyjok halálakor mind a' ketten kiskoruak lévén, Pothinus és Achilles gyámsága alá kerültek, kik Cleopatrát az uralkodástól megfoszták és Egyiptomból kiüzék. Ő Syriába ment, hadat gyüjtött és igazát fegyverrel akarta kivini, hogy Caesar Alexandriába érkezvén, kéretlenül is köz birává tevé magát. Cleopatra egy titkos öszvejövetelben az ifjuság és szépség iránt nem érzéketlen dictatort maga részére tudá hóditani, és ámbár testvére lázadást gerjesztett Alexandriában, sikerült még is Caesarnak a' népet lecsendesiteni 's Clopatrát uralkodó társának beiktatni. Pothinus ujra felzendité a' népet; innen eredt az ugy nevezett alexandriai háboru, és mivel ebben az idősb Ptolemaeus elesett, Cleopatrát egyedül nevezte királynénak Caesar azon feltétel alatt, hogy II eszt. öccsét, Ptolemaeust, uralkodó társának és férjének fogadja. Caesar még egy ideig mulatott C. udvarában 's vele Caesariont nemzé. Caesar eltávozása után békésen uralkodott Cleopatra. Azután Romába utazott, hol Caesartól fényesen fogadtatott és szobra a' Venusé mellé helyeztetett ezen istenné templomában. De épen ezért gyülöltetvén a' néptől, öntartományaiba visszatért. Hogy öccse, elérvén 14-ik évét, az uralkodásban részesülni akart: megétette uralkodása 14-dik évében. Már most egyedül uralkodott. A' római polgári háborukor a' triumvirok pártjára állott és a' Philippi mellett esett ütközet után Tharsusba evezett Antoniushoz, hogy kecsei hatalmával ezt is megkisérthetné. Akkor 25-dik évében volt és legfőbb testi szépségével elmésséget, szerénységet és társalkodási kellemet párositott. Bibor vitorláju, ezüstös evezőjü 's egészen megaranyozott hajón, aranyszövetü mennyezet alatt, mint Venus öltözve, jelent meg. Körülvéve szép fiuktól és leányoktól, kik szerelemkék és kegyszüzek gyanánt udvarolták. Antoniussal találkozását legpompásban ülötte, azt Tyrusba követte 's onnan visszatért Egyiptomba. Antonius sietett szerelme után, vele legdrágább 's legcsapongóbb mulatságokba elegyedett 's csak ugy hagyá el, hogy ismét visszatérjen hozzá. Cleopatra elkisérte őt a' Parthusok ellen és midőn az Euphratesnél tőle elvált, ajándékul Cyrenét, Cyprust, Coelesyriát, Phoeniciát, Ciliciát és Cretát nyerte, sőt kivánságára még Judaea és Arabia egy részét is. Antonius erre elfoglalta Armeniát, győzedelmeskedve visszament Egyiptomba és mind Caesarion, mind Cleopatrával nemzett három saját fiát királyokká tette. Most kiütött a' háboru Antonius és Octavianus között. Antonius a' helyett, hogy sebes lépéssel megelőzné ellenségét, egy egész évet töltött Cleopatrával inneplések és mulatságok közt Ephesusban, Samosban és Athenében és eltökélé végre, hogy szerencséjét tengeri csatára bizza. Actiumnál csapott öszve a' két hajóssereg. Cleopatra, ki Antoniust 60 hajóval segité, röktön szaladásnak eredt 's igy a' csatát elvesztette, mert Antonius szinte őrülve repült utána. Egyiptomba szaladtak és tudtára adták Octavianusnak, hogy ennekutána magányos életet élnek, ha Egyiptom Cleopatra fijánál marad. De Antonius halálát kérte Octavianus és Alexandria ellen vonult, mellyet amaz védeni sietett.

Cleopatra eltökélé, hogy kincseivel együtt megégeti magát; de Octavianus titkos utakon megnyugtatá. Ezen alkudozások nem maradtak rejtve Antonius előtt, ki árulást gyanitván, Cleopatrához sietett, hogy halála által bosszulja meg magát. Ez futott, Isis temploma mellett épitett sirboltjába rejtezkedett, kihiresztelte, hogy önmagát meggyilkolta. Erre önfegyverébe rohant Antonius; még halála előtt tudosittatván Cleopatrának életben létéről, hozzá viteté magát és karjai közt mult ki. Octavianus most kézre keritette Cleopatrát. Ez reménylé, hogy szépsége ez uttal is diadalmaskodik. Azonban, mivel minden mestersége füstbe ment és nyilván látá, csak azért akarja életben tartani, hogy triumphusban vele kérkedhessék, elhatározá ezen gyalázatot önkényes halál által elkerülni. Fényes innepet rendelt, őreit elparancsolá és az egyik hiv cselédje által virágok alá rejtve hozott viperát karjára bocsátá, mellynek marása miatt keves idő mulva fájdalom nélkül holt el. Teste Antoniusé mellé temettetett. 39 évet élt, 22-ig uralkodott. *B. L.*

Clerfayt (de Croix Ferencz Sebestény Károly József, gróf), austriai fővezér, szül. 1733 Henegauban, Binch mellett, a' bruillei kastélyban. A' 7 esztendős háboruban, 's kivált Praga-, Lissa-, Hochkirchen- és Liegnitznél olly jeles tettekkel különbözteté meg magát, hogy 1757 egy az elsők közül kapná Maria Theresia rendjét. A' német-alföldi felkelés alkalmával 1787 megvetett minden ajánlást, mellyel hivtelenségre akarták birni II. Jósef iránt. 1788 és 89 mint főtábornoki helytartó harczolt a' Törökökkel, 's 1790 pattantyusgenerali méltóságra emelkedett 's a' Theresia-rend nagy keresztjével tiszteltetett meg. 1792-ben 10,000 emberből álló osztályt kormányozott Német-Alföldön. A' jemappesi szerencsétlen ütközet után a' Roer megé vonult; következett tavasszal felszabaditá Maestrichtet az ostrom alól; azután Nerwindennél harczolt 's bevette Le Quesnoit. 1795 főtábornokká tétetett 's a' Rajna melléki austriai seregek fővezérévé; azonban felváltatott nem sokára főherczeg Károly által, mellyre az udvari hadi tanácsba lépett, 's megholt Bécsben 1798. A' város pompás sirkövet emeltetett neki. Clerfaytben a' fővezéri talentumokkal minden tulajdonságok egyesültek, mellyek a' polgárt jóvá, az embert jelessé teszik. Jobbágyainak emberséges urok volt. Erszénye nyitva állt minden érdemes és szükölködő alattvalójának, 's halála előtt elégeté e' nemü kötelező leveleit. Öltözete közönségesen egyszerü volt; de ha az ellenség ellen ment, soha sem mutatá magát másképen, mint status-formaruhájában 's rendjeivel ékesitve. „Az ütközet napja" mondá, „menyekzője a' harczalónak."

Clerk (John), esquire of Eldin, a' tengeri dolgokban nem igen forgott mezei gazda, azonban az ujabb angol tengeri tacticának feltalálója, a' tengerhadi megtámadás 's az ellenséges hajóssereg lineáján való álttörés uj theoriáját legelébb is 1779-ben közlé barátival. Lord Rodney alkalmaztatá ezt először a' Dominique és Les Saintes szigetei közölt történt csatában a' Francziák ellen (Aprils 12. 1782), 's általa tökéletes győzedelmet nyert. Azolta minden brit admiral Clerk utasitása szerént intézé csatáit 's lord Howe, és St. Vincent 's Duncan és Nelson ennek köszönék legfényesb diadalaikat, ennek jelesen Nelson az abukiri (l. e.) szép napot. L. Playfair emlékirását „az edinburgi kir. Társaság irományai" közt. 9-ik köt. 1.'s köv. lap.

Clerus, Clericus, görög származatu neve amaz ugyan az egész egyházi rendnek, emez pedig mindenegyik egyházi rendü személynek; mellyel az egyháziak 's papok a' világiaktól (laicusoktól) kirekesztőleg megkülönböztetnek. Ezen görög szó κληρος eredetileg és tulajdonképen sajátságos 's örökségi részt jelent, 's olly értelemben neveztetik igy az egyházi rend, mintha az egyházi rend 's rendbeliek az Isten sajátinak 's örökségi részeinek mondatnának. — A' clerus és clericusok már az anyaszentegyház régibb idejében fő- és alranguakra osztattak; a' förangba a' püspökök (érsekek is), áldozó vegy felszentelt papok 's diaco-

nusok számittattak; a' többiek pedig mindnyáján lefelé az alrendüekhez tartoztak. A' clerusba felvétetés az első hajnyirés (*prima tonsura*) által történik meg. A' Clerusnak mindennemü elágazásait l. Egyházi személyek czim alatt. Sz.

Cliensek, Romában közsorsu polgárok, kik a' felsőbb osztályokból patronust választának magoknak, olly kötelezéssel, hogy törvényes ügyeikben pártjokat fogja, rólok atyailag gondoskodjék 's bátorságot szerezzen nekik. Ők ellenben tartoztak patronusok leányait kiházasitani, ha annak csekély vagyonja volt; tartoztak háboruban elfogatott patronusokat kiváltani, 's midőn az nyilvános hivatalt keresett, szavaikat neki adni. Patronusnak és cliensnek viszonos kötelessége volt egymást be nem vádolni, egymás ellen nem bizonyitni 's általjában egymásnak semmi sérelmet nem okozni. Romulus, a' ki ezen viszonyt a' patriciusok és plebejusok minél szorosabb egybekapcsoltatása végett hozta be, megengedte törvény által, hogy azt, a' ki mint patronus vsgy cliens kötelességét megsérti, akarki agyonüthesse. 'S valóban 600 esztendő lefolyta alatt semmi egyenetlenség nyomát nem találni a' patronusok és cliensek közt; csak a' császárok alatt szüntek meg ezen régi kötelezetések. — Nálunk a' patronus ügyvédet 's a' cliens ollyan embert jelent, kinek ügyét amaz viszi. *Zs. G.*

Clifford (George), cumberlandi gróf, a' térdkötőrend vitéze, tengeri tetteiről nevezetes nemes Ersébet angol királyné alatt. Születése helye Brougham-Castle Westmoorelandban. A' harczjátékokon közönségesen mint a' királyné lovagja jelent meg, attól egy önkészitette kesztyüt nyert ajándékba, mellyet innepi alkalmaknál nyakán hordott. Gyakran tulajdon, néha királyi hajókkal indult a' Spanyolok ellen 's többnyire szerencsés kicsapásokat tett: ő kormányozta azon hajóssereget, melly az ugy nevezett Armada ellen volt küldve; egyike vala azon paireknek is, kik Stuard Mariát elitélték. Noha a' Spanyoloktól nyert zsákmányok által temérdek kincset gyüjtött, még is a' többszöri hajó-kikészitésre, kölönösen pedig a' lovaginnepekre, lóversenyekre 'sat. tett pazarlással csaknem mindenét elvesztegette midőn 1605 meghalt.— Clifford (George), angol követ természethistoriai tekintetben emlékezetes, jelesen Linné által esmeressé lett amsterdami törvény tudó Hartecamp nevü jószágán, Amsterdam és Harlem közt, volt egy akkor egész Europában legpompásabb 's a' világ minden részeiből öszvehordott plántákkal leggazdagabb kertje, számos négylábu állatokkal 's midenféle külföldi madarakkal ritka vadas kertje, tökéletes természethistoriai museuma, sok országból öszvekeresett függyüjteménye, és ahhoz illő könyvtára. Linné egy darabig házi orvosa és kertjeinek felvigyázója volt 's közre bocsátotta az abban tenyészett ritka növevények leirását „*Hortus Cliffortianus*“ czim alatt, mellyet Clifford fényes nyomtatásban adatott ki. Linné a' pisangfának egy ott találtatott nemét Cliffordtól *Musa Cliffortiana*, egy növevényfajt pedig *Cliffortia* névvel nevezett el.

Clima. A' régiek ezen név alatt az egyenlitővel egyirányosan menő körök közeit értették, melly köröket gondolatjokban olly távolságokra huztak a' föld szine felett, hogy egyik körtől a' legközelebb fekvőig a' leghosszabb nap $^1/_2$ órával nevekedett. Ezen osztály szerént az aequatortól kezdve, hol a' leghosszabb nap 12 órányi, a' földsarki körig, hol 24 óráig tart, 24 clima van. A' földsarki körtől kezdve a' leghosszabb nap olly hirtelen nevekedik, hogy ettől egy gradussal tovább a' földsark felé már egy hónappal hosszabb. Ezen ugy nevezett hideg földöveket, ugy mint az éjszaki és déli földsarki körtől az éjszaki és déli földsarkakig menő földköröket [a' földleirók ismét 6 climára osztják. Azonban a' különbféle tartományok szorosabb esmeréséből tudjuk, hogy a' meleg vagy hideg nem függ csupán a' geogr. szélességtől, hanem hogy a' helybeli környülállások igen nagy eltávozásokat okoznak az emlitett közönséges felvételtől, melly

szerént az egyenlitőhöz közelebb fekvő tartományoknak melegebbeknek kellene lenniek, mint a' távolabb lévőknek. Mi tehát a' clima alatt valamelly tartománynak melegségét és hidegségét, száraz vagy nedves természetét, termékenységét és az idő járásának minemüségét értjük. A' millyen különböző a' clima minemüsége, olly sokfélék ennek okai is, és a' még eddig tett viszgálódásokból semmi bizonyos következtetést sem lehet kihuzni. Általjában mindazáltal a' geographiai szélesség az a' fő-környülállás, mellyet valamelly tartomány 's ország climájának vizsgálásánál kell szemeink előtt tartani. A' hévség legfőbb pontja az egyenlitő, 's a' legnagyobb hideg a' földsarkak alatt találtatik. Az ezek közt fekvő helyeknek fekvésekhez 's minemüségeikhez képest különböző mérsékletü levegőjök van. Az egyenlitő alatt a' hévség nem mindjárt nagy. Legtürhetetlenebb az Afrikának homókos pusztájin, kiváltképen nyugoti partjain, valamint Arabiában és Indiában is; igen mérséklett ellenben Délamerikának hegyes tájékin. Afrika hévségének legmagasabb pontja 70° Reaumur szerént; a' földsarkak alatt lévő legnagyobb hideget ellenben nem lehet meghatározni; mivel oda még egy halandó sem mehetett. A' nap délponti magasságának különfélesége 's a' láthatáron való mulatása a' geogr. szélességtől függ. Mennél nagyobb ez a' magasság 's mennél tovább tart, annál melegebb valamelly tartomány, akarminők legyenek is helybeli tulajdonságai. Valamelly helynek a' tengerszinen felül emelkedése egy másik fontos meghatározó pontja a' climának. Azonban nem kell a' föld felső szinének minemüségét is elmellőzni. A' meleg a' föld miveltségével nevekedik. Igy lett Németországnak climája is mintegy ezer esztendő olta melegebb, az erdők kiirtatása, tavak leeresztetése, mocsárok és posványok kiszárasztatása által. Kétségkivül a' tartomány földjét fedő ásványos materiának is van befolyása a' meleg nagyobb vagy kisebb voltára. A' holt homok sokkal inkább beveszi a' meleget, mint az agyagos föld. A' rétek térségei nyáron épen nem olly forrók, mint a' kopasz tájékok. Nevezetes befolyások van a' climára a' szeleknek, mellyeknek fekvéséhez 's minemüségéhez képest ki van tétetve valamelly tartomány. Ha valamelly tájékon sok éjszaki 's kel. szelek funak, tehát itt hidegebbnek kell lenni, mint más hasonló geogr. szélesség alatt fekvő helyen, hol a' szelidebb déli 's nyug. szelek lengedeznek. Az időjárásbeli változások a' két naptéritőn belől legcsekélyebbek. A' hévség, melly a' napnak a' tetőponton állása alatt türhetetlen volna, az azután beálló esős idő által mérsékeltetik; 's midőn a' nap a' forró földöv masik feléhez közelget és igy a' tető ponttól távozik, mindég kellemetesebb lesz az idő. Limában és Quitóban, a' mint irják, legszebb az időjárás az egész földön. Nagyobbak az időjárás változásai a' mérséklett földöv alatt; mennél közelebb megyen az utas a' földsarki körökhöz, annál szembetünőbb a' hideg és meleg közt való különbözés. A' szélesség magasabb gradusai, nevezetesen az 59—60° körül fekvő tartományoknak Juliusban Fahrenheit szerént 75 — 80° melegek van, a' millyen az egyenlitőhöz 10° közelebb eső helyeken alig találtatik. Grönlandban a' hévség nyáron olly nagy, hogy a' hajókon lévő szurok elolvad. Torneában (Lapponiában) a' nap sugárai a' leghosszabb nap idejében épen olly résztosan érik a' földet, mint Németországban az éj- és napegyenlőségnek idejiben; még is a' meleg hasonló a' forró földöv alatt lévőhöz, mivel a' nap csaknem mindég a' láthatár felett áll. A' földsarkak alatt talán legállandóbb a' clima. Ott, ugy látszik, mindég olly nagy hideg uralkodik, a' millyent mi nem esmerünk. Örökös jege nyár közepén sem olvad el, midőn a' nap sokáig, sőt a' földsark pontjánál 6 hónapig nem megyen le. A' földsarkat körülvevő temérdek jég a' nap menedékesen sütő 's gyenge sugárait épen nem érzi 's ugy látszik, minden esztendővel nevekedik, melly megjegyzést érdemlő környülállásnak nyilvános tanuhizonysága az, hogy több elébbi századokban lakásokkal teljes tájékoknak nyomait lehet ott találni. Az utolsó esztendőkben ezen roppant jégmassákból nagy he-

lyeket boritó darabok váltak el 's a' déli tengerekre usztak. Ezen környülállás ébresztette fel az angol országló székben az éjszaki földsarkakhoz mehetés reménységet. Ross és Parry kapitányok utazását, l. Éjszakföldsarki utazás. *L—ú.*

Climactericus esztendőknek (ezen görög szótól κλιμαξ, lépcső.) azokat nevezték a' régiek, mellyeknek az ember életére, egészségére és szerencséjére különös criticus befolyások van. Pythagoras, ki igen sok titkos dolgokat vélt lelni a' számokban, a' Chaldaeusoktól vette ezen tanulmányt 's annak nagy oltalmazója volt. Nagyobb része a' climactericus esztendők hivőjinek a' hetedikre tette azt, melly szám valamint egy odalt bizonyos szentséggel birt a' régieknél, ugy más részt iszonyu (fatalis) is volt. Marsilius Ficinus, hires Platonicus a' 15-dik században, a' hetedik esztendőnek ezen gonosz természetét a' planetákban kereste, mellyeknek hetedike, a' Saturnus, — igy szóll — gonoszfaju lévén, természetes, hogy a' hetedik esztendőnek is veszedelmesnek kell lennie. Plinius ezen lépcsőesztendőkről, mellyeket ő scansilis annorum lex-nek nevezett, igen okosan itél 's Aesculap oskolájának ebbeli tanitmányát megczáfolni igyekszik. Azonban, mint sok más astrologiai bolondságoknak, ugy ennek is vannak még ma is hivőji és tisztelőji. Némellyek minden 9-dik esztendőt climactericusnak tartanak. Mások a' 7 és 9 számot összevegyitvén, a' 63-dik számot tartják a' legveszedelmesb nyavalyák szülőjének. Vannak, kik minden 3-dik esztendőt climactericusnak tartanak, 's azt hiszik, hogy a' test minden 3, 7 vagy 9 esztendőben megváltozik 's eggyel sem bir elébbi tagjai közül. A' physiologiában azokat nevezik egészen más értelemben climactericus esztendőknek, mellyekben az emberi organismus nagy változásokon megyen által. Illyen a' pubertas ideje mind a' két nemben 's a' havi tisztulás megszünése az asszonyoknál, mellyeknek az organismusra nagy befolyások van. *A. B. P.*

Climax és anticlimax (felléptetés és leléptetés), egy szóval gradatio, (léptetés, — Bitnicz emelkedésnek nevezi) szólásképek a' rhetoricában, mellyek szerént a' gondolat 's az indulat fokonként vagy erősödik vagy enyhül 's mintegy alább száll. Ez a' fokonként emelkedés és enyhülés az értelmet ellenállhatatlanul meggyőzi, a' szivet ellenállhatatlanul megragadja. De hogy az légyen e' figura, a' mi akar lenni: a' fokoknak, mint a' hágcsóban (*climax*), elválva, de szakadatlanul kell egymást követniek; az egyik tulajdon hijánya tautologiát, a' másiké sikeretlen ugrásokat szülne. *Cs. P.*

Clinica. Ezen szónak κλινη (ágy) görög szotól számazása azt mutatja, hogy ennek valamelly oktatást kell jelelni a' betegágynál, mellynél fogva a' nyavalyák symptomájinak igaz charactere, azoknak menetele 's külön-különbféle végződése a' gyógymódnak minden egyes szabásaival együtt magában a' jelenetben esmertessenek meg. A' clinica tehát az egyes nyavalyákat tanitja megesmerni, megitélni és meggyógyitani 's ennél fogva a' theoreticus orvosi esmereteket a' betegágyaknál haszonra forditani. Azt kivánja ez e' szerént, hogy a' nyavalya szoros figyelet alá vétessék, ugy a' mint a' természetben előjő, 's ahhoz vezet, e' képzi a' valódi tapasztalást. Vajmi igazi lépésekkel ment volna minden időkben az orvosi tudomány előre, mennyi tévelygésektől megkiméltetett volna az, ha a' nyilvános oktatás mindég ezen természetes irányt követte volna, a' végre hogy a' tanitványoknak csak világos és meghatározott megfogatokat adjon 's őket az előiratok haszonraforditásával, mit a' dogmaticus oktatás mindég határozatlanul hogy, közelebbről megesmerkedtesse! Általjában esmeretlen azon methodus, mellyet az Asclepiadesek familiája követett az orvosi tudomány betegágyi oktatásában, de annak resultatumait mindég csudálni fogják Hippocrates irásiban, ki az, ugy szolván, örökségbevett tapasztalási tudományt mind azon alapos esmeretekkel, mellyeket ugyan azon uton szerzett, gazdagitá. Ő utána megszünt az orvosi tudomány különös familiák tulajdonja lenni, 's

csak hamar eltávoztak a' figyelet szoros utjától, mellyet ő annyira ajánlott. Az anatomia és physiologia még ingadozó előlépései, Aristoteles philosophiájának állhatatos studiuma 's az ember természetéről, a' nyavalyákról és gyógyszerekről való végetlen vetélkedés, foglalatoskodtatták az orvosok figyelmét; ama' bölcs methodus, a' nyavalyákat szoros figyelet alá venni 's szorosan leirni, nem miveltetett. A' kórházak eredetek idejében inkább a' Keresztények kegyes jóltévőségének gyakorlására szolgáltak, mint az orvosi tudomány tökéletesitésére. Az alexandriai oskola olly hires volt akkor, hogy, mint Ammianus Marcellinus mond ja, az abba való szorgalmatos járás mindennemü just adott az orvosi tudomány gyakorlására. Egy más régi, noha keveshbé esmeretes, de igen virágzó oskola volt Nisapourban Persiában, 's meg kell jegyezni, hogy ott a' kórházak már az Arabok ideje előtt, kiknek ezen szerencsés ideát rendszerént tulajdonitják, az orvosi oskolával öszveköttetésbe voltak téve. Ez az Aurelianus császártól fundált oskola görög orvosokból állott, kik Hippocrates tanitmányát ismét felébresztették egész napkeleten. Fentartá az magát sok századokon keresztül, 's kétségkivül itt formálták magokat Rhazes, Ali-Abbas, Avicenna 's a' leghiresb arab orvosok. Ugyan azon időben volt a' hires Mesve János Damaskusból a' bagdádi kórház igazgatója. Azon methodusról, mellyet abban követtek, semmit sem tudhatni, de semmi magas ideát sem lehet csinálni az oktatásról egy olly időben, mellyben még az arab polypharmaciának minden álmodozási olly hitelben voltak. Az orvositudománynak ugyan azon sorsa volt azon vad időszakban, mint egyéb természeti tudományoknak. Nem is gondolkoztak arról, hogy magokat a' Görögök példája szerént sok betegek egyesületében lassan 's alaposan oktatnák. Ugy látszék, hogy az universitások felállitása képes lesz a' tudományokat ismét helyre állittani, különösen Spanyolországban, 's épen az Arabok idejében, Sevillában, Toledoban, Cordovában, hires oskolak és kórházak voltak, hol magokat ifju orvosok formálták. Azonban a' clinicai tanulmányok csaknem egészen parlagon hevertek. A' helyett hogy a' nyavalyák történetét buzgón kitanulni igyekeztek volna, a' leghaszontalanabb dolgokról fecsegtek. Nem több foganatja volt azon utazásoknak sem, mellyeket a' tizenkettedik vagy tizenharmadik században ugyan azon czélból Olasz- és Franczia országba tettek. Különösen a' parisi 's montpellieri hires oskolákat látogatták meg, hol az orvosi oktatás egyszerü leczkékre 's a' leghomályosb tárgyakról való örökös commentatiókra szorult. Még akkor is, midőn a' tizenötödik század végén, a' régi görög orvosok munkájit kezdék nyomtatni, a' magyarázatokkal és szóvetélkedésekkel való foglalatoskodást folytatták. Két század folyt még el a' clinicum studiumok helyreállitásáig. Mint azok fundálójit Hollandiában Straten Wilhelmet, Henricus Ottot, Sylviust nevezik a' tizenhetedik század közepe felé. Dicsérve emlitik a' hamburgi, bécsi és strasburgi oskolákat is arról, hogy ezen időben clinicum institutumokat állitottak fel. De mik voltak annak resultatumai? hol találjuk feljegyezve a' követett methodusokat, 's micsoda befolyások volt azoknak az orvosi tudomány gyakorlására? Maga Boerhave, ki 1714 folytatá Sylvius clinicai oktatmányit Leydában, elmulatta számot adni figyeleteinek napló könyveiről, 's megelégedett azzal, hogy igen nevezetes academiai beszédekben, az orvositudomány studiumáról közönséges alaptételeket állitott fel. Ezen hires oskolának befolyása legközelebb Edinburgban, később Bécsben volt észrevehető, két olly oskolában, mellyeknek hire a' clinicában csak hamar meghomályositá Leydát, a' közös anyát. Egy a' leghiresb tanitói közzül a' gyakorló orvositudománynak Edinburgban, doctor Cullen, jobban ragaszkodott beteg organismusról 's a' nyavalyák közelebbi okainak kifejtődéséről való szörszálhasagató theoriákhoz, mint hogy leczkéjiben szoros methodust követhetett 's a' betegszobákban elejétől fogva végig figyelet alá vett nyavalyák pontos történetét vehette volna fel alapul. Az,

a' mi a' tizennyolczadik század mentében Olasz-, Német- és Franczia-országban történt a' clinicai intézetek dolgában, egy részt azt mutatja, hogy azoknak fontosságát mindég jobban 's mindég közönségesebben ált kezdték látni, más részt, minemü nehézségekkel van az illy intézetek felállítása összekötve. Nem késünk mindjárt a' bécsi oskolára áltmenni, melly van Svieten, Haen és különösen Stoll által a' clinicai oktatás mustrája leve, hol magokban a' kórházakban tartottak nyilvános leczkéket, 's a' görög orvositudománynak egyszerüségéhez tértek vissza. Franczia-országban az orvosi tudomány gyakorlása a' kórházakban közönségesen csak mellesleges eszköz volt a' nyilvános bizalom megnyerésére az orvosi studiumok közönséges visszaállitásának időpontjáig, 's az Ecole de Santé felállitásáig. Csak akkor vitetett be világosan a' clinicai oktatás. Három tanitói szék állittatott fel a' belső 's külső gyógytudománynak és ritka eseteknek 's uj tökéletesitő methodusoknak. A' clinicai oktatásnak főczélja, a' forró nyavalyák igaz characterének 's a' helyezetek 's esztendőszakok által előhozott változásoknak methodicus meghatározása. Ebben a' legszerencsésb lépések is tétettek, midőn most mar a' Hippocrates által kimutatott uton Sydenham, Stoll, Hufeland, Hildebrand, Schaffer 's mások dicséretesen előmentek. Az orvosi 's minden természettudományok ezen alaprészének megjobbitása által a' dolgoknak uj rendet kelle nyerni. Minden érzi, hogy a' clinicai oktatás elvesztette volna tudományos characterét, ha a' figyelet alá vett egyes nyavalyákat rokonságok 's eltérések szerént öszveköttetésbe nem hozták volna. Csak ez a' mód, melly által az orvosi tudomány egy regulaszeréntes és methodicus egészet formálhata. *A. B. P.*

Clinton (sir Henri), hadvezér az amerikai szabaditó háboruban. Mint vezéri őrmester vitézkedett Amerikában 1775 Howe alatt, 's midőn Howe 1778 Angliába vissza tért, ő vette által Philadelphiaban a' fővezéri pálczát. Washington közelebb nyomulása kinszerité Philadelphiát elhagyni. Ügyes visszavonulást tett Newyorkba. 1779 Januar. elfoglalta Charlestown városát. 1780 meg akará támadni a' Francziákat Rhodeislandnál; de abban Washington megakadályoztatá. Most vesztegetés által próbált győzni. Arnold hadvezért megnyerte, 's ez a' westpointi állást neki által adta. De a' levelet vivő André főőrmester elfogatása által az egész igyekezet semmivé lett. 1782 Carleton vevé által Clinton helyét. Londonban 1784 kiadá „Jegyzéseit az amerikai háboru történeteiről.“ Megholt mint gibraltari kormányozó 1795. Clinton (George), az éjszakamerikai egyesült statusok alelőlülője, szül. Uj-Angliában 1739. Tulajdon atyja, Clinton ezredes, alatt mint hadnagy szolgált a' Canada ellen viselt hadban; háboru végével ügyvéd, — 1773 pedig a' gyarmatok gyülésen tartományának képviselője lett, hol az angol erőszakos bánásmódnak magát ellene szegezte, 's azért 1775 a' congressus tagjává választatott, de ebben ritkán jelent meg, mivel a' szabaditó háboruban mint osztályos hadvezér vitézkedett. 1777 newyorki kormányozó lett 's harmincz évet haladt igazgatása alatt e' tartomány boldogságát szemlátomást nevelte. 1804 az egyesült statusok alelőlülőjévé, 's a' tanács előlülőjévé választatott. Nagy érdemet szerzett itt magának az által, hogy 1811 az egyesült statusok közönséges bankjának eltörlését kivitte, 's az által a' csaknem minden actiákat magokhoz ragadó angol kereskedőknek mind inkább nevekedő befolyását semmivé tette. Mh. Washingtonban 1812.

Clio; Jupiternek és Mnemosynénak leánya, a' történt dolgok és hirnév Musája. Fején borostyánkoszoru, jobb kezében trombita- 's baljában egy könyvtekercscsel van képezve. *K. J.*

Clodwig, Chlodowig, a' Frankok királya, szül. 465. Atyja, Childerich, után 481 fővezére a' hadakozó Salius frank népnek, melly a' tenger és a' Scaldis vize közt terméketlen földön lakott. E' nép már előbb is gyakran beütött a' szomszéd tartományokba, de erdeji és tavai közé mindég visszanyomatott. Clodowig tehát egyesité magát Rag-

nacarral, Cambrai királyával, 's Syagriusnak (Aëtius fijának), ki Soissonsban romai helytartó vala, hadat izent. A' Romaiak 486 Soissonstól nem messze tökéletesen megverettek. Syagrius Toulouseba a' Goth király Alaric udvarába futott, de ennek nyulszivü tanácsosi kiadák a' szerencsétlent Clodwignak, ki azt megöleté. Soissons most a' Salius Frankok uj birodalmának fővárosa leve. A' durva Clodwig uj jobbágyain okosan és kimélve uralkodott, jelesen a' papok barátságát kereste. Belgia secundának minden városai alája veték magokat, 's 493 maga Paris is, mellyet 507 birodalma fővárosává tőn. Hogy a' hatalmas nyugoti Gothoknak könnyebben ellenállhasson, elvette Clotildet, Gondebaud burgnndiai király unokáját. Ezen herczegné a' catholica vallásban lévén nevelve, igyekezett férjét is arra tériteni. Midőn ez Zülpichnél (496) az Allemannokkal volt ütközetben felette megszorult, Clotilde 's a' Keresztények Istenét hivá segitségül. A' győzelem részére fordula, 's az Allemannok uroknak esmerék a' frank királyt. Az ékes beszédü St. Remigius rheimsi érseknek könnyü vala most a' hódoltatót megtériteni. Clodwig Dec. 23. 496 Rheimsben sok ezer, mind két nemen lévő Frankokkal innepileg megkeresztelkedett, melly után őt St. Remigius fel is kente. Nem sokára meghódolának királyi pálczájának 497 Armorica (Bretagne) városai is. Már csak két nemzet marada Galliában független, a' Burgundiak és nyugoti Gothok. Amazoknak két királyok volt, Godegisel és Gondebaud. Clodwig ezen utolsót, kinek birtoka az Alpesekig és a' marseillei tengerpartokig terjedett, megtámadá. Gondeband Godegiseltől hirtelenül elhagyatva, Dijonnál elvesztette az ütközetet 's kénytelen vala a' győzedelmes Clodwignak Lyont és Viennet általengedni, maga pedig Avignonba futott. Itt békét kötött. Clodwig gazdag zsákmánnyal tért haza. Midőn később Gondebaud a' fogadott kötelezéseket megszegte, Clodwig a' Gothoktól féltében uj frigyre lépett vele. Nem sokára kiütének a' goth királlyal, Alaricchal, való ellenkezések. Clodwig a' Poitierstől dél felé a' Vonne és Clouère folyók közt tartott ütközetben önkezével veré le ellenjét, teljes győzedelmet nyert, Aquitaniát meghodoltatta, téli szálásra Bordeauxba ment 's a' Toulouseban talált kincseket Parisba küldötte. Ezenközben a' keleti Gothok királya, Theodorich, hogy a' nyugoti Gothok elpusztulását eltávoztassa, ostromhoz készült; 's minthogy ugyan akkor a' Frankok Arles és Carcassone mellett vesztettek, Clodwig hajlott a' békepontokra 's megelégedett Aquitaniával. Ezen foglalás után Anastasius császártól consuli megtiszteltetést nyert. A' Frankok királya, fején koronát viselve, tunicában és veres bársony köpönyegben jelent meg Toursban St. Márton templomában, 's a' néptől mint consul és Augustus névvel köszöntetett. Clodwig mind inkább megerősité hatalmát, de dicsőségét gyilkosságokkal és kegyetlenségekkel szennyezé be. Megholt Nov. 26. 511, 30 évi uralkodása után. Négy fija a' birodalmat felosztá. 25 esztendő lefolyta után a' Burgundiak is a' Frankok hatalma alá kerültek, a' nyugoti Gothok kénytelenek valának Arlest és Marseillet nekik engedni, és Justinianus Galliában való fejdelemségeket megesmerte. Még uralkodása utolsó esztendejében egyházi zsinatot hivott öszve Clodwig Orleansba, 's ettől veszik eredeteket azon jusok, mellyekkel a' franczia királyok más catholicus fejedelmek felett az egyházi dolgokban a' pápa ellen birnak. (Vö. Salius ok.)

Clos (P. A. F. Choderlos de la), hires ocsmány románjáról „*Les liaisons dangereuses*“, elébb katonatiszt, később Orleans herczeg titoknokja és titkosa 's a' revolutio alatt ennek tervei kivitelében segédje volt. 1791 a' Jacobinusok egyike 's az „*Ami de la constitution*“ szerkeztetője lett. Mint pattantyusság inspectora a' nápolyi seregnél Tarantoban holt meg 1803.

Clotho egyike a' Parcáknak (L. Parcák.)

Clotilde (de Vallon Chalys), ki a' leggyengédebb verseket irta, mellyek valaha asszonyi kebelből fakadtak, 1405 szül. Vallon nevü kastély-

ban az Ardeche partján Languedocban. Uri szüleji nagy gonddal nevelték. 11 eszt. korában már Petrarcának egy odáját forditotta franczia versekre. Valahogy épen az ő korában négy költőné lakott egy tájékon, Louise de Effial, Rose de Beaupuy, Tullia de Royan kisasszonyok 's egy olasz leány, ki Rocca név alatt fordul elő Clotilde verseiben, 's ezek versenyt dallának együtt. A' kedves költőnék nyájas academiáját meg-meglátogatá Jean du Sault tanult ur is, ki őket akkor nyájasan utasitotta. Clotildet 10 esztendős korában feleségül vevé Berenger de Surville, egy 22 esztendős lovag. Alig kele öszve a' boldog pár, a' lovag kénytelen vala VII. Károlyt, mint akkor még dauphint, Puy en Velay alá követni; elválását a' gyönyörü hölgy azon heroidájában siratá, melly kiadott versei közt legelől all. Hét esztendő mulva pedig szeretett férje Orleans alatt táboroztakor leve hősi lelke áldozatjává. A' csalódott szerelmü szép özvegy élete 23-dik évében most csupa bánat. Felvidámulása sokáig csak egyetlenegy életben maradt fiacskája, Jean de Surville; 's majd meg barátnéji halnak ki mellőle. Erzései törtdelve. A' fajdalom költést zsibbaszt, Clotilde csak elébbi versein csinositgat, uj nem foly. Hirét 's életét is feledékenységbe boritotta volna magánya, mellybe vonult, ha egy üldöztetése nem gerjeszti vala figyelmét iránta az emlitett Lajos korona herczeg hitvesének, Skócziai Margitnak. Alain Chastier valami nyomoru rimelő, mert nagy költő nem lehet irigy, szünetlen becsmérelte csufoló criticával Clotilde verseit, Clotilde erre a' verselő emberkére egy rondeaut irt, melly Skocziai Margit kezébe akadt. 'S Margit oltalmába vevé Clotildet; egy borostyán koszorut külde neki, melly tizenkét virágból volt mivészileg fonva arányból 's a' levelek ezüstből. Terjeszté hirét Jó Filep hg. dicséretére irt versezete is, midőn ezen Filep az orleansi herczeget 25 esztendei angol fogságából kiszabaditotta. Orleans ezért, ki maga is jó verseket tuda irni, egész köszönő követséget külde Clotildehoz. Udvarába azonban egyike sem édesithette, soha sem ment. Emlitett dicsértetése mellett vegre kedves fijának egy Heloise de Goyom de Vergy igen kellemes kisaszonnyal lett egybekelése által virrada szivére is öröm. Mikor hala meg, nincs tudva. 1495 még VIII. Károly győzedelmét éneklé meg 's igy akkor 90 esztendős volt. Versei közel 400 esztendeig hevertek elfelejtetésben. Unokájinak egyik unokája, Jos. Etienne de Surville, akadott rájok 1782, midőn nemzetsége régi leveleit felhányta 's ez maga is birván költői lélekkel, nagy ingert lele azokban, mellyeket elolvasgathatott, 's hogy mindent tisztán értsen, a' régi franczia nyelv tanulására adta magát; lemásolta azután az elrongyolott eredetit 's a' szokásból kiment szavak alá magyarázatokat rakott. 1791 ezen Etienne de Surville kiköltözködvén, csak a' leiratot vitte magával, 's igy az eredetit később a' rovolutio langjai több nemes levelekkel együtt semmivé tevék. Survillet 1798 mint vissza alattomosan tért kiköltözöttet épen a' fen emlitett Puy en Velay mellett agyon lőtték, 's özvegyétől a' másolat Vanderbourg kezére került, ki azt 1803 kiadta, igy: „*Poésies de Marguerite Eléonore Clotilde de Vallon Chalys, depuis Madame de Surville, poëte française du XV Siécle*“. (Paris) Holmit ezeken, a' mint látszik, Etienne de Surville maisitott, de a' régi kornak még is bennek maradott szelleme kétségtelenné teszik asszonyi saját kebelből származásokat. Becse lesz e' gyüjteménynek idők idejéig. Bizonyos, csak születés által nyerhető kecs, a' leggyengédebb érzés, repte és felkapódása a' lángésznek, mindent jól találó nyelv von és ihlel bennek. Legszebbjei: „*Quatre chants d' amour*“ „*Les trois plaids d' or*“, a' Roccához irottak 's kivált ez: „*A la plus belle*“; Elegia Heloise halálára és „*Chant royal*“ VIII. Károlynak Fornovónál volt győzelmére. Mutatásul, millyen volt az 1400-beli franczia nyelv 's mivé tette azt ennek mivelése, álljon itt Clotildenak anyai gyengéd érzésü ezen daláből: „*Verselet à mon premier né*“ az első négy sor:

O cher enfantelet, vray pourtrairt de ton pere,
Dors sur le seyn, que ta bousche a pressé!
Dors, petiot; cloz, amy, sur le seyn de ta mere
Tien doulx oeillet par le somme oppressé.

Döbrentei Gábor.

Clôture (la), befejezés (mint p. o. tanácskozásnál), a' franczia követek kamarájában használtatik, midőn a' pártok egyike sürgeti a' tanácskozást megszüntetni, befejeztetni 's a' kérdéses tárgyat szavak többségével meghatároztatni. Tagadhatatlan, hogy a' franczia követek kamarája a' statustudományi tárgyak szónoki fejtegetésében egyre ügyesbedik; de annyival kevesebbet lelni benne ama' senatori érzelemből, melly a' tanácskozások külső méltóságában is bizonyitja, hogy a' pártok különböző irányai mindég ugy vannak intézve, hogy valamelly felsőbb törekedésben öszveüssenek. Illy bizonyos megesmerés nélkül nem képzelhetni igazi 's mind a' feleket, mind a' közönséget felvilágositó fejtegetést, millyent az angol parlament elmult jobb idejéből bőven mutathat elő. Igaz ugyan, hogy a' parlamentaris fejtegetés csak akkor volna a' czéllal 's kivánattal megegyező, ha mindenki csupán belső meggyőződése szerént adná szavát, de a' tökéletesség e' fokára az emberi gyengeségek miatt soha nem érhetünk. A' ministerek mindenha 's mindenütt azzal kezdék hivatalokat, hogy magoknak követőket szerzének, kik mindég velek szavazzanak, akarmint gondolkozzanak is különben a' tárgyról. Ez szüli azután az ellenkező pártot (oppositio), melly ugyan kénytelen a' viszonyok természete szerént mindég kisebb számmal lenni, hanem kötelességét már azzal is teljesitve látja, ha ellentörekedő erőt formál, melly a' statuskormánynak középirányt ad, 's ez által a' félszeges tulságokat ha meg nem gátolja is, legalább gyengiti. De még csak illyen oppositio sem volt a' franczia követek kamarájában a' restauratio alatt. A' pártok ugy álltak egymás ellen, hogy semmi közös nem volt köztök. Mit akart egyik vagy másik párt, akkor nehéz volt megmondani, 's csak a' következésből tudjuk. (L. Côté droit, Côté gauche, Centre, Constitutio, Liberalisok, Royalisták, Servilisek, Ultraroyalisták.) Az illyen állás nem csak a' barátságos fejtegetést zárja ki, melly egyedül az eszközök-, nem pedig a' czélra nézve követ különböző nézeteket; hanem lehetetlenné is tesz minden fejtegetést. Illy esetben nem marad a' kisebb számnak egyéb hátra, mint a' tanácskozásokat arra használni, hogy az ellenkezőknek keserüséget mondhasson, a' miért ezek nem csupa visszonozással szoktak bosszut állni; hanem iparkodnak a' tanácskozásokat, mellyek a' nép öszves meggyőződésének ugy is csak vak fényét viselik, tehetségig megröviditeni; a' szavazást, tanácskozás befejezését lármásan kivánják, minekelőtte az, a' mint kellene, mind a' két felen tartott előterjesztések által kimerittetett volna. A' kisebb szám kénytelen e' miatt észrevételeit 's önvédelmét ellenkezői csipkedései ellen ezeknek beszédje közben előadni, mi azután a' másik oldalról sem marad visszonoztatás nélkül. Ez által valóban majdnem minden méltóságát elvesztette a' követek kamarája, mellyben az „*Aux voix*" vagy „*La clôture*" kiáltás minden fejtegetést hátrál, különösen támaszkodva a' csekély többségre. Ennek nem oka a' kamarába bevett rendszabás, melly Jun. 25. 1814 legnagyobb részént az angol perlament szokásai után igen czélirányosan készittetett. Nem találni ezt a' „*Bulletin des lois*"ban, valamint a' pairkamara belső rendtartásának 1814 Jul. 2-ki elintéztetését 's az 1814 Aug. 13-ki. törvényt sem, melly a' király és kamarák 's a' két kamara egymásközti közléseinek formáját előadja. (Megvan mind a' három Lanjuinais „*Constitution de la nation française*" czimü munkájában, Paris 1819, I. l. 35-63) *Zs. G.*

Cloud (St.), Paristól két órányira fekvő, a' franczia-országi polgári nyughatatlanságok historiájában nevezetes és III. Henriknek Clement által Aug. 2. 1589 lett meggyilkoltatásáról esmeretes, az újabb időben

pedig a' 18-dik brumairei revolutióról, melly a' directoriumot eltörölte 's consuli igazgatást vitt be, hires mezőváros és kastély. Napoleon a' st-cloudi kastélyt választotta lakhelyévé, s' innen származott ez a' kifejezés: „st. cloudi cabinet", melly helyett annakelőtte „versaillesi cabinet" volt szokásban, most pedig „Tuileriák cabinctje„ használtatik. Mart. 31 1814 St. Cloud a' szövetséges fejedelmek nagy seregének előcsapatjától, mellyet Langeron vezérlett, elfoglaltatott. Apr. 7 fő hadi szállássá tétetett 's az is maradt Junius 3-ig, melly idő alatt Schwarzenberg herczeg több fényes mulatságokat adott. 1815 St. Cloud Blücher fő hadi szállása volt, ki Napoleon háló szobáját tette magáévá, 's a' mint a' Francziák állitják, sok bosszusággal illette őket, azt akarván nekik visszafizetni, a' mit ők elkövettek 1806 a' Poroszokon, melly magaviselete Blüchernek egy megalázott ellenségre nézve nem nagy becsületére válik. Itt köttetett meg Jul. 3. 1815. azon katonai egyezés is, melly szerént Paris másodszor is a' szövetségesek kezére került. Francziaország részéről Bignon, Guilleminot és gróf Bondi, Prussiáéról báro Müffling 's Angliáéról Hervey ezredes voltak az alkudozáson jelen. Ezen egyezés, némelly czikkelyei kétértelmüek lévén, azután sok kölcsönös szemrehányásokra szolgáltatott okot. — St. Cloudnak bájoló fekvése van. Kastélya 's mulató erdeje rendkivül szépekké tétettekNapoleon által. A' st. cloudi bucsut (Sept. 7-én 's következő napjain) a' parisi népnek csaknem hatodrésze meglátogatja, midőn a' franczia falusi nép vig érzését legelevenebb formájában lehet látni. *L—ú.*

Clubb (ang.), zárt társaság, melly vagy mulatkozás végett, vagy egyéb czélból, p. o. mivészeti vagy tudományi vagy statusi ügyek iránt tartandó tanácskozások okából szokott bizonyos helyen öszvegyülni. A' polit. clubbok Angliában támadtak, de nem sokára áltszálottak Francziaországba is, hol a' revolutio idejében igen fontosakká lettek. Névszerént a' Jacobinusok clubbja tetemes hatalmat 's tekintetet nyert 's egy ideig az egész rovolutiót ez intézte (L. Jacobinusok).

Clytæmnestra, Tyndarus királynak és Ledának leánya, Helenának ikertestvére. Férjének, Agamemnonnak, két leányt, Iphigeniát és Electrát, szült és egy fiut, Orestest. Mig férje a' trojai háboruban volt, megszerette ő Aegisthust, azzal együtt férjét, midőn haza ment, megölte és Micenäben hét esztendeig uralkodott. Utóbb mind kettejeket megölte Orestes, Clytämnestra fija. *K. J.*

Cnidus, l. Gnidus.

Coak, l. Kőszén.

Coalitio, a' chemiában az elébb elválva volt részek belső egyesülését vagy egybekötődését jelenti. — A' franczia revolutio kezdetekor ezen szóval némelly szerzők több hatalmasságok Francziaország elleni szövetségét fejezték ki, mintegy megvetőleg 's talán mivel nagyon nemesnek tarták erre az alliance szavat. Azolta a' német diplomatica szótárába is felvétetett a' coalitio, 's a' mostani értelem szerént az alliance és coalitio közt lévő különbséget ugy lehet meghatározni, hogy az elébbi közönséges és nem mindég előre szorosan meghatározott esetekre 's jövendő ellenség ellen, az utóbbi pedig valamelly meghatározott esetre 's csak bizonyos és már esmeretes ellenség ellen köttetik. Szükség mindazáltal megjegyezni, hogy az alliance szavat az illyen szövetségek kijelelésére még mindég tulajdon müszónak kell tekinteni; 's hogy a' coalitio szóval még most is látszik valamelly gyülöletes mellékképzet egybekötve lenni; hogy p. o. két vagy több hatalmasság, kik valamelly más hatalmasság ellen öszveszövetkeztek, ezen szövetségeket nem coalitio-, hanem alliance-egyezségnek nevezik, 's hogy ellenben az ellenség az ő ellene intézett szövetséget mindég coalitiónak bélyegzi. Az első coalitio Francziaország ellen Austria és Burkusország között köttetett a' német birodalom szerkeztetésének fentartása 's a' franczia revolutio megvivása végett (Febr. 7. 1792). Burkusország külön békéje Baselben Apr. 5. 1795, 's az éjszaki Németország határ-

lineája előpostáji voltak a' német birodalom felbomlásának. 2) Az 1793-diki coalitio. Németország (Mart. 22.) birodalmi háborut izent, melly-hez utóbb Portugalia, Nápoly, Toscana 's a' pápa is hozzá álltak. Ehhez járult a' londoni szövetség Nagy-Britannia és Oroszország között. 3) A' hármas szövetség (Triple alliance), melly Oroszország, Austria és Nagy-Britannia közt Petersburgban köttetett Sept. 28. 1795, olly időben, midőn több birodalmi fejedelmek visszahuzák seregeiket. Ezt a' coalitiót felbontotta az Austria és Francziaország közt Campo-Formioban kötött béke, mellyben egyszersmind közönséges békegyülés rendeltetett Rastadtban (Dec. 9. 1797 — Apr. 1799). Az itteni alkudozásokat Austria megsemmisitette: mert ez alatt 4) egy uj coalitio állt fel Oroszország, a' fényes kapu (Dec. 23 1798) és Anglia közt, mellybe Austria és Nápoly beléhuzatának. Ezt egyes békekötések oldák fel: a' lunevillei béke Austriával és Németországgal (Febr. 9. 1801.) a' florenczi Nápollyal (Mart. 28. 1801), a' parisi Oroszországgal (Oct. 8. 1801.), ugyan ottani a' fényes kapuval (Oct. 9.) 's az amiensi Nagy-Britanniával (Mart. 25. 1802). 5) Mind ezen statusok közül Anglia izent legelsőben hadat Francziaországnak (Apr. 18. 1803.), 's 1805 Aprilisben négy uj alkudozás kezdődött Anglia, Oroszország, Austria és Burkusország közt egy coalitio iránt Francziaország ellen. A' két első hatalmasság közt megállapittatott Petersburgban, hogy a' béke és sulyegyen helyreállitása 's szövetkezési rendszerzés, 's igy a' nemzetek törvényeinek bátorságba helyezése végett az europai statusokat Francziaország ellen közönséges szövetségre birják. El volt végezve, hogy minden hatalmasság felszólittassék, e' szövetségbe lépni. Résznyire még azon esztendőben feloldoztatott az a' posonyi béke által, melly Austriával Decemb. 26. 1805 köttetett, tökéletesen pedig a' parisi franczia-orosz béke által Jul. 20. 1806. — Burkusország, melly az elébbiben nem vett részt, elég erősnek tartá most magát, Francziaországgal győztesen vihatni; hanem itt is lehet 6) Anglia és Oroszország (előbb Szászország 's hihető más veszteglő tartományok) részvétele által coalitiót feltenni. Ennek a' tilsiti béke (Jul. 7. és 9. 1807) vetett véget, valamint 7) a'bécsi béke (Oct. 14. 1809) az austriai 's angol coalitiónak. Megemlitjük még végre az utolsó nagy szövetséget is Francziaország ellen, melly a' képzetet véve, csakugyan coalitio volt. Ez elejénte Oroszországból 's Angliából állt, hanem lassanként hozzájárultak Spanyolország és Portugalia, Svéd- és Burkusország, Austria, a' német fejedelmek egynéhány kivétellel, Nápoly 's végre Dánország. Befejeztetett pedig a' parisi békével (Maj. 31. 1814), hanem Napoleon visszatérte által 1815 még egyszer életre hivatott. Belőle fejlett ki az europai négy nagy hatalmasság: Oroszország, Austria, Anglia és Burkusország békeszövetsége, mellybe 1818 Aachenben Francziaország is felvétetett mint ötödik szövetséges hatalmasság.

Cobbett (William), politicai ujságiró, egy surreyi grófságbeli haszonbérlő fija, szül. 1766; 1783 beálla katonának, 's elment Uj-Scotiába. 1791 megkapá elbocsáttatását Angliában 's azután Francziaországon keresztül Amerikába ment, a' hol Philadelphiában könyves boltot nyitott, s Porcupine (süldisznó) Péter rossz és egyszersmind jó hirü név alatt politicai szerző és ujságiró lett. Ez időben majdnem mindent elnyomott Amerikában a' franczia érdek, 's Cobbett ennek igyekezett ellene munkálódni. Közel 10 évi tartózkodása után Philadelphiában visszatért Londonba, 's itt egy „*Porcupine*" czimü journalt kezdett kiadni, melly azonban nem nagy pártfogásra talált. Annál nagyobb sikere lett „*Weekly register*"-ének (hetenkénti mutató), melly még most is folytattatik, 's a' kor történeteire nézve nagy becse van, valamint eszes és éles polemicája miatt is élénk érdekletü. 1810 a' *Weekly register* egyik czikkelye miatt törvény elejébe idéztetek a' korona ügyvédje által 's a' jurytól 2 esztendei fogságra Newgateban 's 1000 font sterling büntetésre itéltetett.

A' fogság, mellyet nem egészen magyar értelemben kell képzelnünk, nem gátlá őt journalja folytatásában 's nem háborgatá szabadelelküségében. Angol nyelvtanitása a' regulák világositására szolgáló példák csipősségéről nevezetes. Nyáron 1817 Amerikába ment, de már 1820 ismét visszatért Angliába, hol a' radicalreformerekhez (gyökeres változtatókhoz) kapcsolta magát. Most inkább mezei gazdasági mint politicai munkákat ir, azonban még is gyakran főszemélyt játszik az angol nép gyülésein, hol a' szabadelelkü képzeteket, mellyeket Amerikában szivott be, teljes erejéből terjesztgeti. *Zs. G.*

Cobenzl (Lajos), arany gyapjas vitéz, Sz. János és Sz. István magyar király jeles rendje nagykeresztese, fija a' Német-Alföldön tisztes nevet szerzett austriai meghatalmazott minister gróf Cobenzl Jánosnak, szül. Brüsselben 1753. Legelső szolgálatját az njonnan szerzett Galitiában 's Lodomeriában tevé, azután követ lett Kopenhagában nem sokára az 1771-ki revolutio után; 1775—78 pedig Berlinben a' nagy Fridriknél. 1779 békekövetnek küldetett Teschenbe; de ezen munkájában a' Lengyelek meglepése által gátoltatott. Erre Petersburgba ment mint követ, ott maradt 1779—97 's Katalin császárné kegyelmét és kedvezését mind ügyviselési ügyessége mind azon buzgósága által megnyeré, mellyel ezen fejedelemasszonynak — az ő játékszine számára uj darabokat készitvén 's az előadásokban személyesen is részt vévén — udvarolni meg nem szünt. Oct. 1795 szövetségi egyezséget kötött császára nevében Angliával és Oroszországgal. 1797 egy volt azon meghatalmazott követek közül, kik Bonapartéval alkudozni Udineba küldettek, 's Oct. 17-kén ő irá alá a' békét császára és a' franczia köztársaság között. Azután a' rastadti békegyülésre ment; 's Selzben több izben beszélgetett hivatalosan minister Neufchateau Ferenczel azon esetekről, mellyek Bernadottet, a' követet, Bécsből eltávozni kényteleniték. Rastadtból visszament Petersburgba; 1801 a' lunevilléi békeséget kötő, 's erre statuscanczellár lőn 's igazgató ministere a' külső ügyeknek. Nov. 1805 Olmützbe kiséré az udvart, 's megholt 1809 Bécsben, (l. a' „Zeitgenossen“ 8 füz.) — Cobenzl (János Filep, gróf), az elébbinek bátyja, szül. 1741, II. József és II. Leopold alatt udvari és statusalcancellár volt cancellár herczeg Kaunitz haláláig. A' teschení békealkudozáson 1779 ő volt Austria meghatalmazott ministere. A' brabanti nyugtalanságok alatt oda ment alkudozni; de a' rendek kinszeriték Luxemburgba vonulni, a' hol egy nyilatkoztatást bocsáta közre, melly szerént a' császár a' nyugtalanságot okozott edictumokat mind visszavette, 's mindent az előbbi lábra állitni igért. Enneknutána jószágaira ment, 's minden befolyásról lemondani látszott a' lunevillei békéig, a' mikor mint rendkivüles követ Parisba küldetett. Ujra kiütvén 1805 a' háború, odahagyá Parist 's azontul Bécsben élt, a' hol 1810 megholt, 70 éves korában. Benne magva szakadt a' Cobenzl familiának. Jószágait Austriában és Illyriában rokonja, gróf Coronini, öröklötte.

Cocagna, a' nápolyi országlástól észt. adatni szokott mulatság, mellynek alkalmával a' népnek étel és bor osztogattatik ki. Innen jött az a' köz mondás, hogy Cocagna tartománya az, a' hol bőség és könyü élet találtatik. A' Cocagna hasonlit a' régi Romaiak congiariájához. — Mats de Cocagne, ollyan szappannal megkent árboczok, mellyekre, a' kinek kedve van, fel mász, 's ha tetejét eléri, a' rajta lévő jutalmat elnyeri.

Cocarde, e' szótól coquarde, egy csomó kakastoll, mellyel a' Horvátok süvegeiket ékesitni szokták; Francziaország szines galandokból készült rózsátskát vett fel jegynek, melly azután nem sokára nemzeti jegy 's a' politicai pártok esmertető jegye lett. Austria cocardája fekete-sárga rózsa.

Cochenilla. Ezen bogárka (*coccus Linn.*), melly a' skárlátot, ezt a' ragyogó és dus festéket, adja, hasonlit egy igen szép kis le-

gyecskéhez vagy mások szerént a' polocskához, mellynek külső részecskéjit microscopium nélkül nem lehet megkülönböztetni. A' Spanyolok 1518 látták, hogy ezen bogarat az Amerikaiak festésre használják, de csaknem két századdal azután fedezték fel, mi legyen az igazán, midőn t. i. Hartsoeker, Leuwenhoeck, de la Hire és Geoffroy figyeleteik azt ellenemondhatatlanul bebizonyitották, hogy az nem magszem, mint hitték, hanem insectum. A' cochenilla a' nopálon (*cactus nopal*) él, melly Mexicóban fa nagyságu, 's vastag levelei czukros nedvvel teljesek. Innen ezen plánta ültetményekre (*nopaleries*) nagy gond van. Az esős idő közelgetésekor levagdalják azon ágakat, mellyeken legtöbb még nevendék bogárkák vannak, 's gondosan megóvják őket minden ártalmas befolyásoktól. Vége lévén az essős időnek, az az alatt nagyra nőtt bogárkákat fris plántákra rakják, apró moh vagy pehely fészkecskébe 12 — 15-ével, mire néhány nap mulva a' bogarak az egész fán elterjednek és számlálhatlan sok bogarat nemzenek. A' himek kibujván 30 nappal születések után fejér, enyves gyapjokból, szárnyra kelnek, megtermékenyitik a' nőket, mellyek szárnyatlanok 's azonnal elhalnak. Egy him elég néha 300 nőstény megtermékenyitésére. A' nők 30 napig hordják terheket, tojnak 's elvesznek. Ezen időpontra igen gondosan vigyáznak 's a' cochenillaaratásra fordítják. Minekelőtte tehát az anyák tojnának, leszedvén őket egy késsel, forró vizzel megölik 's a' napon, némellyek kemenczén, vagy forró vastáblákon megszárasztják. Az új bogarak három hónap mulva magok is termékenyek lesznek. Ezt a' második fajzást élni hagyják; de az öregeket haza viszik 's megölik. Ez a' második fajzás ismét aprókat nemz három hónap mulva; mivel ezek azonban az essős időben mind elvesznének, leszedik 's megölik mindnyáját, elegendőt hagyván azonban a' jövő esztendei szaporitásra, 's ez a' harmadik aratás. A' kemenczén szárasztott cochenillának jaspis szine van, vagy is szürke szine skarlátszin erekkel, honnan ezt a' Spanyolok *grana jaspende*-nak nevezik. Ezen bogárkák belső részében van az olly nagyra becsült szép veres festék. A' festéket csak a' nöstény adja, melly nagyobb, mint a' him. Amerikában a' cochenilla-vetés és nevelés sok embert foglalatoskodtat. Vannak némelly tájakon plántálások, hol 50—60 ezer fa, egyenes sorban, a' cochenilla-tenyésztésre szolgál. A' déli Amerikából esztendőnként kivitt cochenilla árát 500,000 fontra (3 millio 700,000 talérra) becsülik. Hierry de Menonville, a' kormányszéknek minden segedelme nélkül St. Domingóba vivé ált sok veszedelmek közt a' nopalt 's ezen bogárkákat, 's mind ezen nevezetes plánta miveléséről, mind a' cochenillával való bánásról ő adta ki a' legpontosb 's jobb utmutatásokat. („*De la cultivation du nopal et de la cochenille*") A' keletindiai társaság 6000 fontot (40,000 tallért) tett fel jutalmul annak, ki a' cochenilla tenyésztést az angol birtokokba beviszi. A' mexicoi cochenilla (*grana fina*) legbecsesb; a' brasiliai, mellyet *grana silvestre* név alatt esmernek, sokkal kevesb becsü, mivel sem nem olly fényes, sem nem olly tartós. Mint áru suronokban vagy öszvevart száraz állatbőrökben jön a' cochenilla, rendszerént Cadixon keresztül, a' kereskedésbe. *A. Balogh Pál.*

Cochin (Charles Nicolas) rézmetsző, szül. 1688 Parisban, 21 évéig képirást gyakorla 's igy tetemes készülettel adta magát a' rézmetszésre. 1731 tagja lett a' parisi academiának 's mh. 1754. Lapjain főkép középszerü nagyságu alakjai szellem, merészség, pontosság és harmonia által jeleskednek. Fija, Charles Nicolas, felülmulta. Restout Jánosnál tanult 's meglátogatta Olaszországot. Tagja, azután titoknok-történetirója lett a' parisi academiának; kósőbben a' királyi cabinet rajzolatinak felvigyázójok, udvari rajznok és rézmetsző és a' Sz. Mihály rend lovagja 's mh. a' Louvreban Apr. 29. 1790. Elénk szelleme inkább az étetésmint a' metszésmivészethez voná. Étetett lapjai legjelesbek is. Mivei gyüjteménye 1500 lapnál többet foglal magában; van köztök 112 medailleportrait, mellyek a' nevezetesb franczia tudósokat és mivészeket ábrázol-

ják, kik mindnyájan baráti voltak. Az academia emlékirásaiban megjelent értekezésein kivül vannak tőle egyéb munkák is, mellyek érdekes tudósításokat közlenek a' mivészet különféle tárgyairól. p. o. Herculnumról. Czimrezei 's elő- és végvignetti csinosak 's igen kedvesek. Legnagyobb becsek van a' 16 franczia tengermelléki város réveit ábrázoló rajzainak. Compositiója általjában dus, gyengéd és bájos. *J.*

Cochinchina (Kodsin-Dsina), azaz, nyug. China, nagy 's belső Indiához tartozó tartomány (2900 nsz. mf. 1,300,000 lak.), most az anami császárságnak alkotó része, melly Bissachère szerént Tunkin, Cochinchina, Chiampa, Cambodsa, Laos és Lac-tho belső indiai tartományokat (ösz. 16,700 nsz. mf. 23 mill. lak.) foglalja magában. Cochinchina hajdan Tunkinnak provinciája volt. Ezen tartományokat a' Chinaiak birták, kik azokat egy helytartó által igazgattatták. Egy zendülés alkalmával a' chinai kormányozó meggyilkoltatott, 's a' Tunkiniak magok közül választottak királyt, kit a' chinai császár azon feltétel alatt esmert meg királynak, ha mind ő, mind pedig az utána következendők méltóságokban leendő megerősítéseket a' chinai császártól fogják kérni. Tunkintól Cochinchina elszakadván, tulajdon királyt választot magának. 1774 zendülés ütött ki benne, melly által a' király méltóságát elvesztette 's három testvérei, a' pártütők fejei, osztoztak meg a' királyságon. Ezek közül egy, kinek része Tunkinnal volt határos, meggyőzte a' tunkini királyt, országát elfoglalta 's meg is tartotta kezei közt, ámbár a' chinai császár a' kiüzetett királyt, a' ki nála keresett segitséget, mint védő uránál, vissza akarta is méltóságába helyeztetni. Az országától megfosztatott király fija mindazáltal vissza foglalta atyja birtokait, 1800 Cochinchinát is egyesitette ezekkel. Elejénte a' chinai császárral iktattatá be magát a' tunkini királyságba; hanem később egészen függetlenné tette magát 's Gialong császári nevet vett fel. A' mostani (1816 olta) Mi-clo-me nevet visel 's Phuxuanban lakik déli Anamban. A' mostani anami császárságnak határai: éjsz. Chinának déli tartományai, nyug. Siam, délre az indiai 's kel. a' chinai tenger. A' Gangesen tul lévő félszigetnek egész keleti partját magában foglalja, a' h. 118° tól a' 127° ig 's az éjsz. sz. 8° tól a' 23° ig, 's részszerént nagy folyóktól, nevezetesen a' Menam-Komtól, melly hihetőképen egy a' Kambodsa vizével, öntöztetik földje. Tartományai több hegylánczok által, mellyeknek menetele mindazáltal nem esmeretes, választatnak el egymástól. Hegyei igen meredekek; hanem termékeny völgyek s' térségek nyulnak el köztök. A' tenger 's hegyek között léte mérsekli hév levegőjét 's a' climát eggyé teszik a' legkellemetesebbek közül Asiában. Szántó földjei kétszer, néhá háromszor is teremnek eszt. Lakosai rist legtöbbet termesztenek. Ezenkivül vannak theája, fahéja, igen jó nádméze, borsa, gyömbére, pamutja, kokus- firnájsz-, faggyu- és tekfája, melly igen jó hajóknak, festő fája, nemes déli gyümölcse, rendkivül nagy elefántjai, szarvoruji, tigrisei, zergéji, nagy számu majmai és kigyóji, indiai madárfészkei, selyme, különbféle szárnyas állattjai, halai, legfinomabb aranya, ezüstje, reze, czinje, vasa, salétroma 'sat. A' lakosok mindazonáltal kevessé esmerik a' bányászságot, sőt nem is esmerhetik, mivel meg van tiltva az uj bányák keresése, hogy az Europaiak telhetetlenségét ne ingereljék. Tunkinnak 's Cochinchinának lakosai arczvonásaikra, nyelvekre 's szokásaikra nézve sokat hasonlitanak a' Chinaiakhoz, a' nélkül mindazonáltal, hogy mindent, a' mi külföldi, mint ezek, megvetnének, 's a' pallérozottságnak is ugyan azon lepcsőjén állanak, mellyen a' Chinaiak; a' laosi és chiampai lakosok ellenben többnyire pásztorkodó vándoréletet élnek. Amazok földmivelők, ércz miveket készitenek, pamut- és selyemfabrikájik 's ágyuöntő műhelyeik vannak, igen jó hajókat épitenek 's az irás és könyvnyomtatás mesterségét esmerik. Literaturájok gazdag erkölcsi, játékszini és füvészi munkákkal. A' kalendáriumot egynéhány császári udvarnál lévő tudósok adják ki. Az épités módja, festés és muzsika

hasonlók a' chinaihoz. Kereskedése jó lábon áll. Saigun nevü kereskedő városának 180,000 lak. van. A' Chinaiak, Malaiok, Sunda szigetbeliek, Japaniak gyakran meglátogatják a' tengerpartokat. Ellenben az europai kereskedő nemzetek nem jöhettek velek összeköttetésbe. Az udvar 's nagyok vallása a' Conficiusé, a' köz nép pedig Buddha tudományát követi némelly változtatásokkal. A' pagodok, mellyek hasonlók a' chinaiakhoz, 's a' bonzok száma igen nagy, mivel mindenik közönségnek tulajdon pagodja 's védistene van. A' missionariusok több száz-ezereket megtéritettek a' keresztény vallásra. Az uralkodás formája ollyan mint Chinában, önkényes és katonai. A' mandarintól kezdve a' legutolsó koldusig bambusnád pálcza a' büntető eszköz. A' császárnak 4 ministere van, kik közönségesen a' császár legközelébbi rokonjai. A' birodalom részeit helytartók igazgatják. A' hadi sereg, melly mintegy 50,000 főből ál, chinai módra van alkotva, hanem több pattantyusai 's jobb fegyverei vannak, mint a' chinai katonaságnak. Ezen fegyvereket az Europaiak vitték be. Tengeri ereje 200 gályából áll, mellyeken 26,800 hajóslegény van, kik egyszersmind tengeri katonák. L. Crawford John: „*Journ. of an Embassy* (1821) *from the governor general of India to the Courts of Siam and Cochinchina*" (Lond. 1828, 4) *L—ú.*

Cochlea Archimedis, vagy is meritő csiga alatt értődik 'hydraulicában egy henger körül' több izben tekergődző egyirányos bőségü kőrösleg bezárt 's csak két végén nyitva lévő vizcsatorna, mellyet, a' mint mondják, Archimedes talált volna fel Igen foganatos müszer a' vizerőmivtudományban, minthogy a' viznek mélyebb helyről magasabbra való gyorsabb kimeritésére használtatik. Lehet kettős vagy hármas is, ha két vagy három csatorna tekergődzik egymás mellett a' a' henger körül. *A***s.*

Cochrane (Sándor Tamás, lord), chemiai esmereteiről hires lord Cochrane Archibald, dundonaldi gróf, legidősbik fija, bátorsága- 's szerencséjéről egyiránt jeles hajós, szül. Dec. 2. 1775 's admiral sir Alex. Forester Cochrane által nevelteték, a' ki 1715 Washingtont bevette 's elpusztitotta. Öccse, kapitány John Dundas Cochrane, gyalog utazott Franczia- és Spanyolországon 's Portugalián, azután Oroszországon keresztül egész Kamtsatkáig (l. „*Narrative of a pedestrian journey trough Russia etc.* 1820—23", London 1824) 's 1825 Colombiában holt meg, midőn déli Amerikát kezdé gyalog bejárni. Lord Cochrane a' parlament tagja volt, de mivel 1814, hogy statuspapirosokat haszonnal adhasson el, hirt költött 's terjeszgetett Napoleon halála felől, azért pelengérre, egy esztendei fogságra 's 1000 font sterling pénzbüntetésre iteltetett, 's mind a' parlamentből, mind a' Bathrendből kizáratott. A' pelengért elengedé neki a' király; a' pénzbüntetést pedig barátjai rakák öszve. Lord Cochrane 1818 Chile tengeri ereje kormányát vevé által, azután pedig Brasiliaét. I. Pedro császár maranhami marquisságra emelé. Minekutána Portugalia Brasiliával békét kötött, kilépett ennek szolgálatjából, visszatért Angliába 's görög szolgálatba akart lépni mint admiral 1826; hanem az e' végre Angliában épitett hajók haszonvehetetlenek lévén, Marseilleben 's Genuában várakozott egy ideig más hajókra. Azután csakugyan elment Görögországba 's áltvette a' tengeri erő vezérlését, de nem gen volt alkalma különös tettekre. Midőn Franczia-ország, Anglia és Oroszország a' görög status függetlenségét megesmerték, szükségtelennek tartván tovább is Görögországban maradni, letevé méltóságát, 's azolta legnagyobb részént Franczia-országban él. *Zs. G.*

Cocles, l. Horatius.

Cocon-nak nevezik azon finom szövetet, mellyel magokat a' phalaenák vagy pillék, minekelőtte még pupára változnának, beszövik. A' cocon finom fonalkákból áll, mellyet a' pillék egy arra szolgáló tulajdon nedvből készitenek, 's melly a' levegőn megkeményedik. Ez a' fonat csak keves nemeknél használható. A' leghasznosabbat a' selyembogár ad-

Ja. Coconbőrnek a' coconok maradványa neveztetik, mikor már nem lehet róla több selymet lemotólálni. Leginkább vata, paduai selyem 's olasz virágok készitésére használják. *A. B. P.*

Cocytus, a' hajdani Epirus folyama, melly az Acheronba omlott. Mind a' két folyamnak fekete szinü vize van. A' Cocytust a' görög költők feketének és panaszoktól harsogónak nevezik. Körülfolyja a' Tartarust 's a' mese szerént az elkárhozottak könyhullatásiból eredett. Továbbá a' mese azt is mondja, hogy a' Cocytus a' Styxnek fija és Phlegethonnak 's Menthének atyja. Pausanias igy ir róla: „Cichyrus mellett vannak az Acheron tava, az Acheron és Cocytus folyamai, mellyeknek vize keserü. Homerus az én vélekedésem szerént látta ezen vizeket 's a' Tartarus folyamainak azon folyamok neveit adta, mellyek Thesprotisban vannak. *K. J.*

Codes (les cinq), a' franczia uj törvénykönyvek. Francziaország polgári törvénykönyve, kereskedési törvénye, büntető törvénykönyve, polgári és büntető törvénykezési rendje egy egészet tesznek, melly — itéljünk bár akar miként e' munkák általányos becséről — eltörülhetetlen emléke marad mindég a' császári országlásnak. Ezen munkák a' kor, a' nemzet szelleméből támadtak, 's végkövei a' revolutiónak, mert megerősitik, mi annak törekedéseiben a' józan okossággal megegyezett, 's egyszermind kiküszöbölik, mi a' józan okossághoz illőnek korlátit álthágta. Szintolly kevessé kerülik ki ezek a' tökéletlenség vádját, mint a karmelly más emberi munka, 's meglehet, hogy a' philosophiának 's a' törvényfejlődés történeteinek alaposabb tanulása kivált német tudósoknak just ad ezen munkák éles olcsárlására (l. Savigny „*Von dem Beruf unserer Zeit zur Gesetzgebung*“ 1816), mindazáltal Francziaország előbbi törvényhozási állapotjához hasonlitva ezeket még a' késő maradék is nagy jótéteménynek fogja tekintetni, szintugy, mint a' Burkusok II. Fridrik törvényeit. Reberg irása: „*Über den Code Napoleon und dessen Einführung in Deutschland*“ 1814, bizonyosan nem fogja silány 's szenvedélyes declamatiójival ezen érdemét csonkitni; ha bár ez a' kérdés, nyert volna e Németország Napoleon törvénykönyvének behozatása által, ha t. i. némelly kormányfiak, például Almendingen, e' részbeli törekedései sikerülének? már most haszontalan, 's illyen váratlan változások után most csak ugyan máskép is kellene reá felelni, mint 1810. Francziaország törvényszerkeztetése a' revolutio előtt szintolly zavarban volt, a' millyenben Europa nagyobb részéét még most is láthatni. Segédnek tekintetett ugyan általjában a' romai törvény 's kivált a' kötésekről szóló tanitásokban használtatott is. Hanem a' házastársak vagyonjusaira, a' földbirtok modificatóijira, a' földes uri jusokra 'sat. nézve felette különböző törvények voltak az egész országban. A' german nemzetségek bevándorlása a' romai törvénnyel együtt a' gallus nemzet jusainak még addig fenmaradt nyomát is eltörlé, 's ennek majd tökéletesebb majd csekélyebb mértékben kellett megtörténni, a' mint a' romai szerkeztetés a' régi lakosok között erősebb vagy gyengébb gyökeret vert, 's a' mint ezek magok az uj urak alatt politicai tekinteteket fentartották. Ezért Francziaország éjszakibb részében 's a' Frankok uralkodása alatt jobban elnyomatott a' german rendtartás által a' romai szerkeztetés, mint az ország délszakibb, Olaszországhoz közelebbi népesebb részében 's a' Westgothok és Burgundiak országlása alatt. Itt tehát mindég maradt fen valami a' romai városi és törvényszéki szerkeztetésből; a' romai törvény, kivált a' mint II. Theodosius öszvegyüjtött rendeléseiben foglaltatott, nagy tekintetben állott, főkép a' házastársak vagyoni jusaira nézve. Azon tartományokat, mellyekben a' romai törvény ekként divatban maradt, *Pays du droit écrit*, irott törvényi tartományoknak, nevezték. Az egyes helyek, báró- és grófságok különbféle szokásbeli törvényei, mellyek Francziaországban divatban voltak, a' romai törvényü tartományokban is találtattak, azon időben támadtak, midőn a' közönséges statushatalom az adomány-birtokosak feltelenségében elenyésztt, minden bá-

róság 's minden város független egészet tett, 's a' király nem volt más, mint egyike Francziaország nagyadománybirtokos fejedelmeinek (illyenek voltak: Normandia, Aquitania, Burgund és Bretagne herczegei, Champagne, Flandria, Provence 'sat. grófjai), saját fejedelemségében pedig alig valamivel több, mint első a' bárok közt. Mind ezen osztályokban a' régi szabad községi szerkeztetésnek a' báró birtorlásai elleni küzdéséből, mellyben végre az első egészen elenyészett, egy tulajdon törvényrendszer fejlődött ki, mellynek sajátságai, nem annyira valamelly belső 's a' nép kivánatiban és szellemében alapuló szükségből, mint véletlen környülményekből 's esetekből származtak. Mindazáltal nagyobb becset kell tulajdonitani a' tartományok avagy hajdani országos fejedelemségek törvény rendszerének, mert ez részszinre a' fejedelem és a' rendek egyenes törvényhozásán alapul; 's e' részben főhelyet érdemelnek Normandia törvényei, mert ezek, legalább az adományjusra 's általjában a' földbirtok viszonyaira nézve alapja lettek az egész angol jusnak. (Houard „*Traité sur les coutumes anglo- normandes*", Dieppe 1776, 4. k. 4. rét.) Ugyanis I. Wilhelm az ő normandiai adománybirtok-jusát Angliában is divatba hozta; ezen adománybirtokjusi viszonyokra volt az ő egész status- és törvényszerkeztetése épitve, 's még a' franczia nyelv is századokig megmaradt Anglia cancellariájiban 's törvényszékeiben. Sőt még még ma is szokásban vannak a' parlamentben némelly franczia formulák. Normandia törvényei után legfontosabbak voltak Paris városa 's grófsága szokásai és statutumai, mert sok másoknak szolgáltak mustrául, 's a' parisi parlament kerületében neminemüleg segéd-törvényforrásnak tekintettek. Némellyek ezen részes törvények közül már korán kidolgoztattak 's irásba szedettek. Ide tartoznak: *Etablissement de St. Louis*, a' királyi bárságokban divatban volt 's IX. Lajos által megjavitott törvény, és Desfontaines Péter tanácsai a' 13-ik századból; a' városok a' városi jussal együtt gyakran saját városi törvényeket is kaptak (l. ennek példájit a' kiralyi rendelések nagy gyüjteményében, mellyet Lauriere kezdett 1723). Azonban ezen külön törvények legnagyobb része csak a' lakosok és birák emlékezetében élt, 's ezért nagyon bizonytalan volt alkalmaztatások. Erre nézve, midőn VII. Károly az Angolokat a' franczia földről elüzte, megparancsoltatott az 1453 iki országgyülésen, hogy minden szokásbeli törvények irásba szedetvén, bizonyossággá tétessenek. Legelsőben a' lakosokat hallgatták ki tizenként — vagy per turbam — a' divatban lévő törvény felől, mig elegendő bizonyságra nem jutottak; ezen törvények azután törvénytudósok által rendbe szedetvén 's a' statustanácsban megvizsgáltatván, a' király által megerősittettek. Ez a' munka 100 esztendőnél tovább tartott 's egynéhány száz illyen megerősitett külön törvényeket és statutumokat szolgáltatott, mellyeknek legtökéletesebb gyüjteményét Bourdot de Richebourg szedte öszve („*Coutumier général*" Paris 1724 8, köt. fol., négy száznál több van benne). Ezen rendkivül sok külön törvények mellett a' közönséges országos törvényhozás sem volt munkátlan; a' két első országló ház capitulariákat adott a' nemzet megegyezésével. Hanem a' harmadik országló ház, mint már érintetett, az adománybirtokosak féktelensége idejében nem csak az ország nagy vasallusainak 's herczegeinek kénytelenittetett tökéletes függetlenséget 's fejedelmi felsőséget engedni (*pays hors l'obéissance du Roi*), hanem még az ő saját fejedelemségebeli (ez az ország ellenében a' király tartományának nevezteték) kisebb bárók is nem sokkal csekélyebb önlétezéssel uralkodtak alattvalójikon. A' királyok törvényadó hatalma tehát elejénte csak a' városi jusok kiosztásában mutatkozhatott munkásnak, mi által a' bárók hatalma nem csak a' polgárok, hanem a' korona hasznára is korlátok közé szoritta-tott. De II. Filep. Augusztól fogva (1180—1223) az az okfő lett uralkodó, hogy a' király a' birtokos nélkül való országos adományokat saját örökös tartományával, mint tulajdonképeni koronatartománnyal egybe-

kapcsolhatja, 's a' legelső szerzemény Normandia herczegsége volt. Ez által a' király nagyobb külső hatalomra kapott, mellyet IX. Lajos (1226—70) okossága 's személyes nagy tekintete annyira nevelt, hogy a' király részént bárójival, részént ezek nélkül is újra tehetett 's végre is hajthathatott közönséges rendeléseket, mellyeknek akar a' rendek megegyezésével végeztettek, akar pedig csupa királyi hatalomból származtak, ordonnance volt a' nevek. Azonban ezek is csak a' király örökös tartományaiban birtak erővel; az ország nagy fejedelmei hasonló törvényadó hatalmat gyakorlottak az ők birtokaiban. Csak akkor terjedt ki az ordonnanceok törvényes ereje az egész országra, midőn egynéhány apró fejedelmi birtokon, a' dombesi, orangei, bouilloni fejedelemségen 's az avignoni és venaissini grófságon kivül, az egész ország egyesitve volt a' koronával; a' minek eszközlésére VIII. Károly egybekelése a' bretagnei herczeg öröklő leányával utolsó lépés volt. De egyszersmind azon korlátlansághoz is közelgetett a' királyi hatalom, melly Richelieu alatt a' nagyok tökéletes elnyomása által előre készittetett, XIV. Lajos alatt tökéletességre vitetett 's visszaéléseivel XVI. Lajos alatt a' revolutiót okozta. Az ezen korbeli ordonnanceok közt vannak egynéhány jelesek, a' törvényszéki szerkeztetés és törvénykezési rendről, mellyben akkor Franczia ország egész Európát megelőzte; a' többiek sok helybeli tárgyat illetnek 's az egyház viszonyát a' statushoz. Amazokhoz tartoznak az 1446 és 1453-ki ordonnanceok 's az 1539-kiek, mellyek V. Károly németországi büntető rendjével majdnem egy időben állitották az irásbeli perlekedést az eddigi rendetlen és lármás, 's minden uradalomban különböző perlekedési rend helyébe. Szerzőjök cancellár Poyet Guillaume volt, a' kiről Guillelmine nevet is kaptak. Továbbá az orleansi ord. 1560, melly közönséges országos perrendet foglal magában; a' bloisi ord. 1579 'sat. Ezen rendelések sem egyenként, sem összegyüjtve nem viseltek Code nevet. Az ordonanceok előbbi tökéletlen gyüjteményei (rendszerbe szedve Fontanon adá ki legelsőben; azután 1611 4. fol. köt.; chronologiai rend. ben kiadá Neron és Girard 1620, 4. fol. köt.) haszontalanná tétettek az által, mellyet cancellar Pontechartrain készitett, 's mellynek első köte te Lauriere ügyelése alatt jelent meg, folytatása pedig Secouisse, Villevault, Brequigny, Camus és Pastoret által adatott ki (18. fol. köt. 1816). Ezen gyüjtemény I. Ferencz országlásával fejeztetik be. III. Henrik az előtte kiadatott királyi rendelések rendbeszedetését a' hires Brissonra bizta, a' ki azokat *Code Henry* vagy *Basiliques* név alatt ki is adta, a' nélkül mindazáltal, hogy az törvényes tekintetet nyert volna. XIII. Lajos alatt 1629 világos rendelést készitett cancellar Marillac Mihály a' törvénykezés módjáról 's a' rendek egyéb panasziról 461 czikkelyben; de minthogy a' jegyző könyvekbe beiktatva nem volt, az itélő székek által soha sem tekintetett törvénynek. Ez *Code Marillac*- vagy *Code Michaut*-nak neveztetett; 's későbben valami meghatározott időszakbeli rendelések privat gyüjteményeinek többször adtak Code nevet (p. o. Code Louis XV., Chaussepierretől, melly az 1722—40-ki rendeléseket foglalja magában, XII. köt. 12-ed rét.), valamint egyes tárgyról gyüjtötteknek is (*Code noir; Code des curés*, Paris 1780, 4 köt. 12-ed rét; *Code pénal* l' Averdi-tól 1777, 12 'sat.); de minden törvényes jelentés nélkül. XIV. Lajos országlása törvényhozási munkássággal is megkülönbözteté magát. Kiterjedő rendelések vagy inkább valódi törvénykönyvek jelentek meg alatta a' polgári perlekedésről (1667), a' büntető perről (1670), a' kereskedési törvényről (1673), az erdei törvényről (1669), a' tengeri erőről (1681) 's az egyházi törvényhatóságról (1695). XV. Lajos legfontosabb rendelései az ajándékozást (1731), végintézeteket (1735) és substitutiókat (1747) illették. A' törvényadás ezen állapotja mellett a' törvény nagy különbözése szintolly terhes volt a' polgári életben, mint ellenkező a' józan okossággal. Csekély népesmeretet árul el, a' ki azt gondolja, hogy a' törvény azon különbféleségе nem okozott nagy káro-

kat. Nem csak gátolja az a' törvénytudománynak magában való kifejlődését, véletlen egyes esetekkel kénytelenitvén az foglalatoskodni a' helyett, hogy a' közönséges törvény vezérokfejeire támaszkodhatnék mindég, mi által a' romai olly tökéletessé lett; hanem felette ártalmas gátlása is a' kereskedésnek, 's bizonytalanság és veszteség forrása azokra nézve, a' kik más helyek és tartományok lakosival viszonyban állnak. Ezért volt azon 400 külön törvénynek egyesitése egy polgári törvénykönyvben egyike a' nemzet legközönségesebb kivánatinak, 's Napoleon semmivel sem gondolta a' nép kedvezését jobban megnyerhetni, mint ha a' békéhez 's az egyházi viszonyok helyreállításához (1801) ezen planum végrehajtását is ragasztja, mit a' revolutio alatt hasztalan probálgattak. El lévén már törölve egy némelly törvényes intézetek, mint a' földes uri jusok, familiai fideicommissumok 's az adomány birtokok oszthatatlansága, ez által nagyon megkönyebbittetett a' polgári törvénykönyv készitése, de egyszersmind szükségessé is lett, mint az már az 1791-ki constitutióban megesmertetett, noha az akkori követ, utóbb második consul 's országos cancellar, Cambacérès, háromrendbeli munkája helybenhagyást nem talált. A' polgári törvénykönyv igen nagy gonddal készült, annyira, hogy annak hijányit egyáltalján a' franczia törvénytudomány akkori állapotja következésének kell tekinteni. A' restauratio sem tett rajta semmi nevezetes változást. Készittetett ugyan egy uj hivatalos kiadása („*Bulletin des lois*", VII, ser. II. 109.), de abban csak azon kifejezések vannak megváltoztatva, mellyek Napoleonra 's a' császári szerkeztetésre vonatkoznak, valamint Napoleon is tétetett vele hasonló változtatást a' császári méltóság felvételekor. Csak egyetlenegy pontban változtattatott meg eddig a' polgári törvényadás; eltöröltetett ugyan is a' házassági elválás, melly a' catholica hit tanitásának ellenére a' revolutio alatt egészen szabad volt, Napoleon idejében pedig némelly korlátok közé szorittatott. Nem tekintvén az egyházi rendeléseket, mellyek nem minden Francziát köteleznek, ha csupán erkölcsi álláspontból tekintjük a' dolgot, bizonyosan nem találjuk kétesnek, hogy a' házasság szentsége 's erkölcsi méltósága jobban fentartatik az által, ha a' házassági kötel felbonthatóvá tétetik, a' könnyelmüségnek pedig és indulatosságnak késleltető és terhelő formák vettetnek elejébe, mint ha a' kötel felbonthatatlansága a' házastársak idegenkedését még inkább neveli 's a' házasságnak csak szinét, nem pedig lelkét tartja fen közöttök. Azonban már ez iránt is nyujtatott be javalat a' követek kamarájához 's az elválást megengedő törvény visszaallittatott.

A' polgári törvénykönyv után főképen a' büntető perlekedési rend szülöttje a' kornak. Az 1670-ki büntető törvényrend szerfeletti keménysége (a' benne előforduló kétszeri kinzás, *question préparatoire*, a' vallás kisajtolására, 's a' vesztés előtt a' talán volt büntársak kitudására a' *question préalable*) még inkább pedig azon mód által, mellyel a' törvényszékek mind ezeket végre hajtották, közönséges utálatot vont magára. A' felsőbb törvényszékek uralkodásvágya, melly nem csupán a' birói hatalom függetlenségére, hanem egyszersmind politicai befolyásra is volt intézve, továbbá a' birói csalhatatlanság kevély hiedelme 's a' czéhi lélek, melly felső és alsó törvényszékeket egyesitett, a' megtörtént hibák elfedésére 's mentegetésére törekedni, öszvekötve ezen tanitással, hogy elitélésre önvallás nem szükséges, hanem tanuk is elegendők (mellynek kiküszöbölése az 1532-ki német büntető perrend legjelesebb érdemét teszi), számtalan visszaéléseket 's felháborító eseteket vontak magok után, (igy ártatlanul végeztettek ki Lebrun, Langlade, Calas, Sirwen, Montbailli, Labarre, Lally és többek). Egyik részről Beccaria és Voltaire, a' másikról pedig az angol büntető törvényszerkeztetés példája 's Montesquieu és tanitványainak magasztalásai munkálódtak. Ennél fogva a' kinzás eltörlése 's a' büntető törvényszékek és perlekedés tökéletes megváltoztatása egy volt a' revolutio legelső czélzásai közül. A' törvény-

székek angol módra állittattak fel, esküdtek hozatának be 's a' büntető perlekedési rend (Sept. 29, 1791), mellyre Oct. 6-kán büntető törvénykönyv, Oct. 21-kén pedig tökéletes utasitás következett az iránt, miként kelljen az előforduló vétkes eseteket megvizsgálni 's elintézni, azon munkák közé tartozott, mellyekkel az első nemzeti gyülés (*Assemblée nationale constituante*) munkálódását befejezte. Noha változtattatott ezen valami a' büntető törvénykezésről szóló későbbi törvényekben, a' *Code des délits et des peines*-ben, melly Oct. 25. 1795 adatott ki 's más egyes rendelésekben (l. Dupin „*Lois criminelles extraites de la collection du Louvre et du bulletin des lois*" Paris 1821) azért még is változatlanul maradt annak alapja, szóbeli előterjesztés és védelmezés az irásba foglalt vizsgálat után, 's az esküdtek itélése, 's még Napoleon büntető perlekedési rendjében, a' *Code d' instruction criminelle*-ben (Nov. 27. 1808), is fentartatott. Azonban még mindég kevessé elégedtek meg a' Francziák a' törvényadás ezen részével, 's kiváltképen azt a' kivetőt találták benne, hogy az országlás tisztviselőjinek igen nagy befolyást enged az esküdtek választásába; ugyan azért meg is vizsgálta 's megtette benne a' szükséges változtatásokat az 1831-ki kamara. A' franczia büntető perlekedési rend ellen intézett számos irások közül némellyek igen jelesek, p. o. Bérengeré „*De la justice criminelle en France*" Paris 1818; Dupiné „*Observations sur plusieurs points importans de notre législation criminelle*" Paris 1821. A' franczia nemzet nagyobb közelitést kiván az angol törvényhez, noha az ujabb időkben ez is nevezetes ellenkezőkre talált. — A' tulajdonképeni büntető törvénkönyv „*Code pénal*", melly Febr. 22. 1810 adatott ki, uj kidolgozása az 1791-ki Oct. 8-kán kiadatottnak 's a' „*Code des délits et des peines*"nek, melly Oct. 25. 1795 bocsáttatott közre. A' revolutio előtt nem volt Francziaországban büntető törvénykönyv, hanem csak egyes rendelések állottak fen 's a' romai törvényekre épitett theoria, a' melly, egynehány pontban lágyitva, még az uj törvénykönyveknek is alapjok. Ezen büntető törvényadás ellen is több kárhoztatók állottak fel (Bavoux „*Leçons préliminaires sur le Code pénal*" Paris 1821).

A' polgári törvénykezési rend (*Code de procédure*" Apr. 24-kéről 1806) nem egyéb az 1667-ki törvénykezési rend uj szerkeztetésénél 's ugyan azon alapokon épült. A' vád, felelet, szóváltás 's a' tettbeli perpontok egész megállapitása az ügyvédek közt a' törvényszék beleszólása 's vezérlése nélkül történik meg; az oklevelekkel való bizonyitás regula; kiegyenlittetik azonban a' per illyen forma viteléből származó tökéletlenség az által, hogy a' per minden helyezetében szabad az ellenfélnek a' fenforgó tettbeli környülményekről hitletétel gyanánt szolgáló meghatározott kinyilatkoztatást kiviványi (*interrogation sur faits et articles*); a' felek utolsó előterjesztése az egybegyült törvényszék előtt 's élő szóval történik, melly után rendszerént itélet hozatik. Itt tehát ugyan azok az alapok, mellyeken a' törvénykezési rend régibb időkben 's kivált 1654 előtt Németországban is alapult, mig itt a' törvényszékeknek kötelességévé tételték a' vádat 's az erre adott feleletet megvizsgálni, az utolsó szóbeli előterjesztés helyébe pedig irásbeli állittatott. Ollyan szörnyü nagy hiba volt e az utolsó, hogy ezért az előbbinek használát is fel kellett áldozni, ez iránt a' tudatlanok véleménye előbb jött tisztára, mint a' dologhoz értők itélete.

A' „*Code du commerce*", melly Sept. 20 és 21-kén 1807 adotott ki, uj kidolgozása a' fenérintett rendeléseknek, mellyek a' kereskedés és hajózás tárgyában 1673 és 1681 bocsáttattak közre. — Ez az öt törvénykönyv sok commentatorra 's kiadóra talált. Történeti alapon nyugosznak mindnyájan, noha a' közönségesre 's a' csupa véletlennek eltávoztatására czélzó törekedés, legalább a' *Code civil*-ben, egészen szembetünő. Ennél fogva ezen munkák tudományos magyarázására okvetetlenül szükség mind Francziaország régi törvényeit, mind származások történetének materialéjit, a' tövényszékek és a' tribunat javalatit, a' statustanácsbeli fej-

tegetéseket 's a' törvényhozó test gyüléseiben tartatott előterjesztéseket tudni. A' materiálék legnagyobb része le van nyomva. A' hivatalos kiadáson kivül mind az egyes részeknek, mind az öt codenak összvesen több kiadása van, mellyek közül kettő kiváltképen érdemes a' feljegyeztetésre, mert hasznos jegyzeteket 's toldalékokat is foglalnak magokban, nevezetesen: „*Les cinq Codes annotés par Sirey*“ (1818, 5 köt. 4.) 's mint kézi kiadás: „*Manuel du droit français contenant la charte constitutionnelle et les cinq Codes etc. par Pailliet*“ (Paris, 5. kiad. 1821). A' franczia törvény történetét kidolgozták Fleury (Heineccius „*Hist. juris romani*“ kiadásában) és Bernardi („*De l'origine et des progrès de la législation française*“, Paris 1816). *Zs. G.*

Codex, Igy hitták a' régiek a' héj alatt lévő fát. A' papiros feltaláltatása előtt viasszal bevont fatáblákra irtak, könyvformára rakgatták öszve azokat 's codexnek nevezték. Ezt a' szót, midőn papiroson kezdének irni, is megtartották 's azzal jelelének minden nagy könyvet. E' volt jelesebb munkáknak, vagy általjában költők, historicusok, philosophusok 'sat. miveinek a' nevek, mellyeket azután eltettek — *Codices manuscripti.* (L. Kéziratok.) — Országtörvények gyüjteményét szinte Codexnek nevezték és mellé rekeszték az országló nevét, ki alatt a' benne foglalt törvények hozattak.

Codicillus, végintézeti toldalék, kevesbbé innepies, de még is törvényes kinyilatkoztatása a' végakaratnak az iránt, a' mit valaki vagyonja kisebb részével holta után tetetni kiván. Erejére megkivántatik, hogy három törvény rendelte tulajdonságokkal bíró 's együtt jelen lévő tanú előtt történjék; de ha az intéző tudatlanságból vagy gyengeségből nevét aláirni nem tudná, ennek megtételére a' negyedik tanú szükséges, ki tartozik érinteni, hogy az intézőnek nevét ugyan annak felszólitására irta alá. A' Jászok és Kunok két tanu előtt készitik intézeti toldalékaikat, hanem a' tanúk az illető törvényhatóságot 15 nap mulva tartoznak e' felől tudósitni. Mivel az intézeti toldalék csak a' vagyon kisebb részéről szólhat: nagyon természetes hogy több illy toldalék is megállhat egymás mellett, 's ha végintézet is van téve, ezt sem rontja meg okvetetlenül. De a' mennyiben a' végintézeti toldalékok egymással 's a' végintézettel ellenkeznek, annyiban megrontják az utóbbiak az elsőket. Külföldön lévő hazánkfija az ottani szokás szerént teszi végintézeti toldalékát. A' végintézeti toldalék egészen elenyészik, ha a' törvényrendelte külsőformák közül valamellyik nélkül szükölködik; ha pedik ollyan tárgyról szól, a' miről az intézőnek vagy egészen vagy részszyire nem volt szabadsága intézetet tenni, egészen vagy részszyire leszen erőtelen. Sikeretlen marad a' végintézeti toldalék még akkor is, midőn azt az intéző halála előtt visszavette; midőn a' tárgy, mellyről szól, vagy elveszett, vagy az intéző által elidegenittetett; 's midőn végre az örökös által el nem fogadtatik, a' mi akkor szokott történni, midőn semmi haszon sincs vele öszvekötve. L. az 1715-ki 27-dik törvényczikkelyt. *Zs. G.*

Codrus, Athene utolsó királya 1060 K. e. Az Athénebelick háborut viseltek a' Lacedaemoniakkal, 's azt nyilatkoztatá az oraculum, hogy azon fél győzend, mellynek királya elesik. Codrus hazájának áldozta fel életét; pórköntöst ölte fel t. i. 's vakmerő czivakodásokba bocsátkozék a' Lacedemoniakkal 's megöletett.

Coëfficiens a' betüszámvetésben azon czifra, melly a' betü által jelelt mennyiség elejébe téve, azt jelenti, hányszor van az önmagához adva. P. o. 4a annyi mint a + a + a + a. Határozatlan coëfficienseket (a' felsőbb mathesis körében) szinte betük által jelelhetni.

Coehorn (Menno, báró), hires hollandi ingenieur, született 1641 ben Leuwarden vidéken Frieslandban. Atyja, jeles katonatiszt, belé csepegtette kis korában a' katonai tudományok szeretetét, mellyeket nem sokára alaposan meg is tanult. Már 16 esztendős korában mint kapitány lépett szolgálatba. Maestricht körülszálásánál 1673 's a' Senefnél, Kas-

selnél, St. Denisnél és Feurusnál vert véres csatákban dicséretesen megkülönböztette magát. Gyorsan egész lobersterig haladott. Minthogy azonban a' megigért ezeredet meg nem kapta, Louvoisval alkudozott, hogy franczia szolgálatba állhasson. De az oraniai herczeg feleségét 's nyolcz gyermekét kezeseknek tartóztatta le 's ez által őt viszszatérésre kényszeritette és érdemeinek megesmérése által lekötelezte. Az 1680-ki háborúban Franczia ország ellen újra megkülönböztette magát. Erdekl6 vala, mint védelmezte a' Wilhelm nevü erősséget, mellyet maga épitett, Vauban ellen. Mind a' kettő kifejté egész lelki tehetségét, mert az ellenek érdemesek valának egyik a' másikára. Végre Coehorn megsebesittetett 's csak 150 legénye maradt védelmezésre: akkor által adá az erősséget Junius 26-kán 1692. 1702-ben mint generalhadnagy beütött Flandriaba 's megsemmisitette a' franczia lineákat Sz. Donatnál. Ugyan azon esztendőben kiadta Leuwardenben az uj erősitő mesterség theoriáját. Az 1703-ki táborozásban még több körülszálásokat vitt végbe 's Majus 14-kén három napi árohanás után Bonnt vette meg. A' következő esztendőben Marlborough hivá meg őt Haagba a' további munkálódások iránt tanácskozni. Ő teljesitette e' meghivást, de ottan Martius 17-kén 1704 megholt. Coehorn régi becsületes gondolkozásu 's erkölcsü férjfi volt. Az ő érdemei az erősitő mesterségre nézve fényesek 's megesmertek. Ő majdnem minden hollandi várat megerősitett. Bergen-op Zoomt a' maga remek munkájának tartotta. A' hollandi Vauban mellékneve ruháztatot reá. Azonban az ő 's Vauban systemája egészen különböznek. Vauban maneuverekkel munkálódott 's kiszámolta a' pattantyuk 's emberek használását, mind a' kettőt kimélte 's elfáraszta és eldarabolta ellensége erejét; Coehorn öszvezuzott a' pattantyuk 's emberek massája által, mind a' kettőt feláldozta a' sebes 's alkalmas munkálatnak. Vauban munkálatjai számoláson épültek, mellyeknek mindenkor urai vagynnk; Coehorn a' magáét hatalomra alapitotta, mellyel a' harczoló nem mindenkor parancsolhat. Még is az ő systemája nagy 's gazdag példánya maradt az erősitő 's körülszáló mesterségnek, 's azon alapra, mellyet ő letett, már több becses épület állitatott fel. Vannak a' kik Coehornt magyar atyától származottnak tartják 's Kőszarvinak nevezik.

Coelibatus, l. Nőtelenség.

Coelestinusok. E' szerzetesek, kik a' 13 század közepe táján Olaszországban eredtek 's elsőben Sz. Damian remetéjinek hivattak; minekutána alapitójok V. Coelestin neve alatt a' romai székre emeltetett, nyerék jelen elnevezéseket. Sinórmértékül Sz. Benedek regulájat vevék fel, fejér öltözetet fekete csuklyával 's scapularéval viselének 's csupán elmélkedő életnek szentelék magokat. A' 18 század elején Italiában 96, Franczia országban 21 monostorra voltak szoritva, 's úgy látszik, az ujabb időkben még inkább megfogytak. *B. V.*

Coenobita, l. Anachoreta és Klastromok.

Cohaesio-nak (öszvefüggésnek) nevezteték a' magához vonásnak (attractiónak) közönséges jelenete azon különös esetben, ha ugyan azon testnek egymással érintésben lévő részei ugy öszve vannak köttetve, hogy azoknak elválasztására külső erő szükséges. A' részeknek erősb vagy csekélyebb öszvefüggése szerént kemény és puha testeket különböztetünk meg. Ezen cohaesiónak okai egy a' physicusok által még mind eddig ki nem fejtett problema. Azonban minden eddig a' cohaesio tünemenyével tett próbatételekből és tapasztalatokból az az alaptétel látszik kijőni: hogy az öszvefüggés annál erősebb, minnél többek az érintés pontjai. Ez legalább az eset két különbféle testnél, mellyek egymást sima felületekkel érintik. Igy p. o. két izmos, körül-belől két linea áltmérőjü henger olly erősen öszvefügg egymással, ha allapjokat simára köszörülik 's neminemü forditással egymáshoz nyomják, hogy husz 's több font kivántatik azoknak egymástól elválasztására. Még erősbbé tétetik a' részek öszvefüggése, ha allapjok közé

valami folyós substantiát tesznek, melly a' még darabos részeket kitölti 's az érintés pontjait szaporitja. Sok a' mivészségekben esmeretes öszvekötő szerek, az enyvezés, forrasztás, ragasztás 's t. eff. a' cohaesiónak ezen törvényéből magyaráztathatnak ki. Oktató tapasztalásokat lehet találni a' cohaesióról ezen munkában: „*Anfangsgründe der theoret. und pract. Chemie von de Morveau*“ németül Weigel által (Lp. 1779. I. Bd. S. 49 fg.) *A. B. P.*

Coimbra, keritetlen és rosszul épült fővárosa Portugal Beira nevü provinciájának, a' Mondego éjszaki oldalán, részszerént egy meredek kősziklán, részszerént egy a' Mondego jobb partján lévő mélységben, szőlő-, olajfa-, és citromkertekkel körülvétetve, 15,200 lak. Ez a' város Portugal egyetlenegy universitasnak, melly 1291 alkottatott Lissabonban 's 1308 tétetett ide által, helye. A' tanulók száma közönségesen több 1500-nál. Az universitas-nak van egy csillagvizsgáló tornya, természetiek és physicai gyüjteménye, nagy könyvtára és igen szép rendben tartott füvészkertje. A' várost püspök lakja, 's a' főoskolai collegiumnak és a' kiralyi mivészi collegiumnak helye. Méltó megnézésre 20 bolthajtásos vizvivése. Borkövén, sok vásznán és fazokain kivül a' lakosok hires szaruműveket is készitenek. *L—ú.*

Colbert (Jean Baptiste) nagyeszü, de szerencsétlen korban munkálodott franczia financzminister, posztó- és borkereskedő fija, 1619 Rheimsben született. 1648 Le Tellier országtitoknokhoz szolgálatba állott; ez Mazarin cardinalnak áltengedte; ki megesmervén nagy eszét, főügyelőjévé nevezte. Ez által Colbert az ország financzialis kormányában részt venni köteleztetett. Mazarin 1654 az ifju királyné mellett lévő titoknoki hivatallal jutalmazta meg és halála oráján, 1660, XIV. Lajosnak ajánlotta. Ezen király Colbertet financzialis főügyelővé (*intendant*) tette, mellyből Fouquet megbukása következett; mivel romlására Le Tellier vetélkedés-, Colbert pedig becsületösztönből szövetkezének öszve. Igy most Colbert, mint főellenör, a' financziák kormányán állott, hol néki kellett ismét azon hibákat helyre hozni, mellyeket XIII. Lajos gyenge és zivataros uralkodása, Richelieu fényes, de erőszakos válalati, a' Fronde czivakodásai és Mazarin alatt a' financzia zavarodása okozott. Mindenütt csalárdság, rendetlenség és alattomosságok tüntek szemébe, a' koronajószágok el valának idegenitve, a' haszonbérlett földek uzsorás adosságokkal megrakva, a' köz terhek, kiváltságok és kivételek mérték nélkül sokasitva; az ország maga a' főhaszonbérlők zsákmánya, melly még is csupán az ők segédjével tartatott fen. A' nép 90 millio forint adót fizetett, mellyből a' király csak 35 milliót vett kezéhez, azonkivül a' jövedelmek már két esztendőre előre kiszedve, a' királyi kincstár pedig üres vala. Colbertnek azon pontból kellett kieredni, mellyből hajdan Sully erede. De a' vetélkedő, féltékeny és tüzeskedő Louvois, a' háboruk, a' fényüzés és XIV. Lajos tékozlása reá nézve az akadályokat sulyositották, mellynél fogva pályája közepén azon lépéseket, mellyeket elébbre tett vala, visszamenni kénytelen volt. Mindenek előtt egy financztanácsot és egy itélő széket szerzett: amazt, hogy önmaga tökéletesebb áltlátást vehessen: emezt a' főhaszonbérlők (*fermier géneral*) tolvajkodása kinyomozására és az ország adósságai lefizetésére. Az ország terhein enyhiteni szándékozván, elsőben is az esztendőbeli kamatokat alább szálitotta; ezen tett gyülöletessége enyhitésére pedig a' fizetendő adót kisebbitvén, Colbert egyszersmind a' hátramaradtat egész 1656-ig elengedte. A' felesleg tisztviselőkből sokat kitett, a' terhes kiváltságokat visszavette, a' fizetéseket alábbszálitotta, a' hivatalokkal való gyalázatos kereskedést és a' nem kevesebbé veszedelmes szokást, melly szerént az udvariak a' jószágok kibérlésénél nyerekedtek, eltörlötte, az adószedők iszonyu nyereségeinek korlátot vont, kölcsönöző pénztárt alapitott, a' tőkepénzek kamatjait leszálitotta, a' királyt jószágaiba visszahelyeztette és minden kiadásra bizonyos tőkét jelelt ki. Egy

uttal az adó sikeresebb elosztása és beszedése által csaknem felényire szált le. Nem sokára a' legszerencsésebb következések koronázták bölcs és bátran véghezvitt kezdeteit. Jóllehet egy majd tiz esztendős háboru a' kiadásokat árasztá, jóllehet a' fénykedvelő király sokat pazarolt, még is Colbert annyira vitte dolgát, hogy 22 e. alatt a' bevétel 28 millióval szaporodott, a' teher pedig csaknem ugyan annyival kisebbült; a' mint is 1683 következett halálánál a' valóságos bevétel 116 millióra ment. 1664 Colbert az épületek, mivészségek és kézimivek főügyelője, és 1669 tengeri minister lett. Az ő eszének, munkásságának és nagy kilátásainak köszöni Francziaország kézmivei és kereskedése közönséges kifejtődését és sebes gyarapodását. Mert nem csak azon adótól menekedett meg, mellyet fényüzése miatt a' külföldnek fizetett, de még azon müszorgalom hasznaiban is részesült, melly addig csak Anglia, Hollandia, Velencze, Genua és Levante tartományaiban 's egynehány flandriai 's németországi városokban vala otthonos. Gyárok és kézmivek állittattak fel és virágzásra hozattak, az országutak megjavittattak 's uj utak nyesettek. Colbert épité a' languedoci csatornát, a' burgundi csatorna rajzát kidolgozá, Marseillet és Dünkirchent szabad kikötőknek rendelte. Be- és kivitelárakat szabott, a' vámokat és harminczadokat czélirányosan intézé, kármentő intézeteket alkotott, a' kereskedésnek egyértelmü törvényeket szabott 's azt tisztességes foglalatosságra emelvén, egyszersmind a' nemességet részvételre meghitta. 1664 Kelet- és Nyugotindia részére két kereskedő társaság intéztetett, mellyekhez a' király önmaga tetemes summákat kölcsönözött. A' canadai, martiniquei de főképen a' st. domingoi gyarmatok a' koronával való öszveszerkeztetések által ujonnan lelkesittetvén, miveltettek és virágzani kezdettek. Ugy szinte Cayenneben 's Madagaskarban zsenge gyarmatok szállittattak. Ezen távol lévő birtokok fentartására tetemesb tengeri erőre volt szükség. Colbert itten is tudott teremteni. C-nek a' tengeri ministeriumba léptekor a' franczia hajóssereg csak egynéhány, Mazarin idejében rothadásra jutott, darabokból állott. Colbert elejénte a' külföldről szerzett hajókat: de igazgatása alatt nem sokára az országban is épültek. Rochefort nevezetes kikötő hely lett. Brest-, Toulon-, Dünkirchen- és Havreben pedig tengeri tárházak készültek. E' felett tengeri oskolák szerzésével a' hajósság minden ágaiba több élet és rend hozatott be. 1662 Franczia-ország csak 40 lineahajó- és 60 fregattal birt. De 1681 mint tengeren és szárazon diadalmas hatalmasság 1931 hajóval 's 166,000 emberből álló tengeri haddal büszkélkedett. Colbert tanácsára a' király mind a' polgári mind a' fenyitő törvényt javitotta, a' mivészségek és tudományok gyarapitattak, 's Francziaország gyönyörüen virágzott általok. Az ő pártfogása alatt, 1663, 's tudajdon házában alapult az emlékirások academiája. Három esztendővel utóbb a' tudományok és 1671 az epités academiáját szerzette. A' képiróintézet uj formába vétetett, a' romai oskola felállittatott. A' királyi könyvtárt és a' növénykertet megnagyobbitotta. Csillagvizsgáló tornyot épitvén, ehhez Huigenst és Cassinit fogadta. Franczia-országban a' kimérésekhez fogván, egyszersmind természetvizsgálokat küldött Cayennebe. (Vö. Föld cz.) Paris neki számtalan szépitéseket köszön; sőt minden franczia- és europai tudós pártfogást lelt nála. De mind e' mellett ezen nagy minister némelly szemrehányásoktól nem menekedhetett meg. A' legnevezetesebb ez, hogy a' kézmiveket a' földmivelés kárával gyarapitván, a' szántó vető embert segéd nélkül nyomorogni hagyta. Még igazságosabb azon vád, melly szerént sok aprólékos és kegyetlen parancsok közrebocsátását hányják szemére, 's megengedik ugyan, hogy a' bevétel- és kiadásba rendtartást hozott de az igazgatás rendes folyását alatta tagadják. Mindazonáltal Colbert csak a' környülállások szerént itélendő, mellyek közt élt. Ő mindent megtett, a' mit lehetett, de nem mindent, a' mit akart. Nem volt neki a' király lelkére, czéljaira 's végezeteire azon befolyása, mellyel hajdan Sully birt.

Ez urának törvényt szabott, amaz urától vett parancsokat. Az első csaknem a' nép ministere, emez csak a' királyé volt. IV. Henrik és XIV. Lajos mindketten nagyra vágytak, de amaz Franczia-országért, emez önmagáért, és ezen hasonlatlanság szülé a' két kormány különbözéseit. Sully mindenkor független 's bizonyos lévén, hogy tetszeni fog, az országot bölcs gazdálkodásával jó karba helyeztette, miben őt IV. Henrik, ki népét mint tulajdon gyermekeit ugy tekintette, elősegélé. Colbert mindenkor függve és feltételiben zavartan, ámbár a' király pazarolt, számos hadak és költséges háboruk iszonyu terheket okoztak, az országot fentartá, sőt virágzásra is hozá, néha kénytelenittetvén olly eszközökhöz nyulni, mellyeket mai környülállásokban örökké kárhoztatott volna: igy az előlülőnek, kit keményen rajta volt, hogy kölcsönözés köttessék, azt felelte „Uraságod sebet nyit, mellyet unokájink sem fognak gyógyitva látni". Mihelyest a' békeség szabadabb helyeztetésbe tette, ő feltételeihez visszatért, mellyek szerént az akaratja ellen tágitott rosszon csak hamar enyhitvén, oda vitte dolgát, hogy tisztviselése vége Lajos uralkodásának legfényesebb szakasza lett. Colbert dicsvadászó, de becsületes ember volt, ki örök alattomossággal és irigységgel küzdvén, nyugodalmas szerencsét nem ért. Megholt 1683, 64 e. korában, szünetnélküli munkától kimeritve, gond és nyughatatlanság által sorvasztva, a' jelen környülállásokon nagy bajjal segitvén, a'jövendőre aggadalommal pillantván. A' parisi nép amaz uj adó okáért fellázasztva, melly akkor az élelemre vettetett, temetésénél zenebonát inditott, holt tetemeit széttépni szándékozván, de azon szerencsétlenség, melly nem sokára az országot érte, felnyitá ellenségei szemeit és őket arra birta, hogy ennekutána legalább emlékezetét tiszteljék azon férjfiunak, kivel önkora éltében olly érdemetlenül bánt. *N. J.*

COLCHESTER, J. ABBOT.

COLCHIS, egy termékeny tartomány a' fekete tenger mellett; mostani neve Mingrelia. Első lakosai a' régi hir szerént egyiptomi gyarmatoktól származtak. A' Görögöket legelsőben az Argonauták esmertették meg vele. Lakosai felől az mondatik, hogy mértékletesek voltak 's erdejik termékeit nagy szorgalommal igyekeztek megnemesiteni. Strabo és egyebek azt beszélik, hogy ezek azon helyeken, hol a' hegyről leomló vizek csendesebben kezdettenek folyni, a' vizekbe bárány bőröket raktak 's ugy szedték ki belölök az arany port, mellyet azok a' hegyekből magokkal hoztak. *K. J.*

COLERIDGE, politicai ábrándozó 's angol költő 1773 szül. Devonshireban. Pap atyja megtömte volt házát gyermekeivel. Ezen legifjabbik Londonban vétetett be az ugy nevezett kékköntös oskolába (*Crists hospital*), melly kegyes, jól oktató helyen már jókor rendkivüli természeti ajándéka és különködései által vont magára figyelmet. 19 évében a' Jesus Collégebe ment Cambridgebe, hol metaphysica és versköltés voltak tárgyai. 1794 kiadott költői próbáji naggyá leendőségét jövendölteték, de tunya 's változó véralkatja gátlá emelkedését. Ugyan azon évben „*The fall of Robespierre*", historiai dramáját taps fogadá. Az egyenlőség, köz szabadság akkori szép mámora az ő fejét is elszéditette 's Oxfordba mentekor több pajtást lelt, kik közül a' tiszteletet érdemlett költő Southey és Robert Lovell legnevezetesebbek. Ezek egészen vele tartván, a' három ifju ábrándozó ott hagyá oskolája setét boltjait 's a' politicai világ ujra alkotásának esett. Tetszett nekik Bristolban ahhoz fogni. Coleridge tanitásokat tartott a' felől, hogy az emberiséget csak republicanismus boldogithatja, 's a' hány heves férjfi és asszony fő Bristolban volt, mind pártjokra állt. Munkát is ada ki itt: „*Conciones ad populum or adresses to the people*, és „*A protest against certain bills then pending for suppressing seditious meettings*". Kevesebbé ügyeltek reájok más városok, mellyekben szabadsági ujságát: „*The watchman*" fel sem vették. Két kötetnyi versei azonban pótolák kárát. 'S

midőn a' szabadság-hirdető ifjak kétségbe esve láták az ó világnak arra éretlenségét, uj országot akartak alkotni külön *pantisocracy* névvel. Azonban a' három kalandos legény három testvér leányba szeret, 's egyiket Coleridge, másikat Southey, harmadikat Lovell veszi feleségül. 'S tüzök másfelé ömlik! Coleridget kenyér nem léte nagy zavarodásba hozá. Szerencséjére Wedgwood urak vették pártul, 's tanulásait azok segélyével Németországban végezte. Szól itt mulattáról „*Bibliotheca literaria*" két kötetü munkájában, mellyben elbeszéli Klopstock vélekedését Lessing, Göthe, Wieland, Kotzebue felől. Göttingában Blumenbachot és Eichhornt hallgatta. Angliába tértekor a' „*Morning post*" czimü ministeri ujság főbb czikkjeit irta. Az elébbeni revolutiós, a' republicanus! Majd Schillerből fordita néhány darabot 's Maltába kisérte sir Alexander Ballt mint titkosa. De ott sem kapott állandó fizetésre. Később magára élt külön 's érzette az irói életnek nyomoru oldalait, mellyet önéletleirásában senkinek sem is ajánl. Irásai előszámlálását lásd: „*Biogr. dictionary of the living authors of Gr. Brit. and Ireland*", Versezete: „*Christabel*" sok jeles hellyel kinálkozik. Lord Byron azt nagyon dicsérte. Elegyes értekezései, mellyeket „*The friend*" név alatt ada ki, a' leginkább keresettek. Részt vett ebben is: „*Encyclopaedia metropolitana*". Egyébiránt földijei vad, különködő 's gyógyithatlan költői lángésznek tartják. A' német literaturát szereti, a' franciát nem. *D. G.*

Coligny (Gaspard de), Francziaország admirala; születése helye Chatillon-sur-Loing 1516. A' cerisolési csatában megkülönböztette magát I. Ferencz és II. Henrik alatt, ki előbb a' franczia gyalogság vezéri ezredesévé, 1522 pedig franczia ország admiralává tevé. Ütközetben bajnokság, hadi fenyiték fentartása, Spanyolokon nyert győzedelmek, különösen St. Quentin oltalmazása valának érdemei. St. Quentin ostrommal megvétetvén, C. fogságba esett. II Henrik halála után Medici Katalin alattomos mesterkedései arra birták, hogy a' Guisek ellen a' Calvinisták fejévé lenne. Olly hatalmas pártot formált, melly Francziaországban a' catholica vallást veszéllyel fenyegette. Condé becsület féltőbb, merészebb, munkásabb, Coligny előrevigyázóbb, mérsékletebb 's ügyesebb volt arra, hogy egy párt feje legyen; a' hadban ugyan szinte olly szerencsétlen, mint Condé, de fortélyos, a' már menthetetlennek látszót ismét helyre hozni, 's vesztett harcz után veszedelmesebb, mint ellenségei győzedelem után, ezenfelül erényekkel tündöklő, mellyeket, a' mennyire a' pártszeszély és az idő vészei engedték, gyakorlott is. A' Hugenották és Catholicusok közt esett első ütközetet (Dreux-nél 1562) elvesztette; de még is megszabaditotta a' sereget. Midőn Guise herczeg az orleansi ostrom alatt megöletett, Colignyt vádolták, mintha ő javalta volna ez orgyilkosságot, de letett esküvel tisztitá ki magát, noha arra szüksége sem volt; nemes indulatja és nagy lelke minden gyanu alól feloldozták.—A' polgári háboru 1567 öregbült dühvel ütött ismét ki. Coligny és Condé vezérlék a' st. denysi csatát Montmorency connetable ellen, de itt a' viadal nem volt elhatározó; következett 1569 a' jarnaci ütközet, mellyben a' Calvinisták tetemesen vesztettek. Condé elesett, 's a' fővezérség egész terhe Colignyra szállott. Pártját egyedül tartá most fen; 's noha Moncontournál ismét megverték, bátorsága még sem csökkent. Egy kedvezőnek látszó béke 1570 tetszőleg végét szakasztá az ellenkezésnek. Coligny megjelent az udvárnál 's, mint követői, keggyel tetéztetett. IX. Károly kárpótlásul 100,000 frankot 's a' tanácsban széket adott neki. Mindenfelől inték, hogy ezen hizelkedéseknek hitelt ne adjon. A' Louvreból jöve Aug. 22. 1572 az admiral, midőn egy ablakból puska golyó repült rá, melly jobb kezét és bal karját megsebesité. A' lövést, Medici Katalin önrendelésére, melly igen hitelőleg Guise herczegnek is tudtával volt, a' St. Germain l' Auxerrois klastrom épületéből egy Maurenel nevü tette. Károly mély fájdalmat mutatott, a' bünöst nyomoztatta 's igy szólott Colignyhez: „Atyám, a' seb tied, de a' fájdalom enyim".

Ezt azon pillantatban mondá Károly, midőn már a' Protestansok lemészárlására meg volt téve a' készület. Bertalan éjelén Aug. 24. 1572 kezdődött a' vérferdő. Guise herczeg számos kísérőkkel sietett az admiral házához. Valami Bêhme vagy Besme nevü legelől tört be mezteln karddal az öreghez, ki egy karszékben ülve nyugodt indulattal szólitá meg a' vezetőt: „Ifju ember! ősz fejemnek tiszteletet kellene benned gerjeszteni! azonban tégy tetszésed szerént, életemet csak keves napokkal rövidítheted meg.“ Mellyre őt a' nyomorult több szurásokkal általvervén, az ablakból az udvarra lökte. Teste három napig a' dühödt nép kezei közt hagyatott, aztán pedig lábánál fogva a' montfauconi akasztófára köttetett. Sógora, Montmorency, levétette 's alattomban a' Chantilly kastély kápolnájában eltemettette. *J.*

Coliseum, egy oriási omladék Romában. Ezen 1612 láb kerületü és 80 csarnokot magában foglaló épület volt a' legnagyobb amphitheatrum, mellyet a' romai fényüzés emelt. Vespasianus épittette, 's mint állitják, 12,000 zsidó és keresztény fogoly egy év alatt állitotta fel. Az irók Egyiptom pyramisainál 's a' régi világ egyéb csudájinál is fenebbvalónak tarták, 110,000 néző fért bele, kik közül 90,000 ülhetett. A' romai nagyság ezen emléke szinte a' 13-ik századig alkalmasint sértetlenül maradt; azután II. Pál pápa ebből vétette S. Márk palotájának épitésére szükséges köveket, és utóbb még több paloták épültek omladékából. Most nem bántják ugyan; azonban kicsinyenként magától leomlik és felső részéből nem sokára talán semmit sem láthatni; alsó része ellenben örök ideig tart. Még épen állanak a' vadak ketreczei, honnan ezek kirohanván, az akkori nép vad mulatságára e' csudamiv rakójit szétszaggatták. XIV. Benedek az arena közepén egy keresztet allittatott. Vasárnapokon délesti isteni tisztelet tartatik benne. Egy remete is lakik ezen szörnyü omladékok között. Nevét Neronak ide hozott colossusától vevé. *B. L.*

Collé (Charles); franczia játékszini költő, 1709 szül. Parisban. Apja ügyvéd volt. Még ifju korában Haguenier, Gallet és Pannard társaságába jutván, kik anacreoni 's köz-népi vig dalokat irtak 's Epicurust tarták legokosabb philosophusnak, ő is ezek vidám élete módját követte. Első mivében: „*Alphonse l' impuissant*“, la Chausséet parodiázta. Azután az orleansi hg. játékszine számára, ki neki pártfogója volt, készitett apróbb kedves darabokat. Tőle ezt: „*Partie de chasse de Henri IV.*“ mellyhez az észképet Dodsley vig játékából („a' király 's a' mansfieldi molnár“) vette, a' Francziák ma is elragadtatással nézik. Collétól IV. Henriket igen igen sokszor kivánta látni a' közönség. De jól is vannak kikerekitve benne a' characterek, 's a' jó király millyen nagyon jól van képzeltetve. „*Dupuis et Desrouais*“ is még mind előkerülő darabja. Egyéb játékaiban épen ollyan elmésen és helyesen csipkedte ideje kora szokásait, csakhogy néha ecsete épen olly kicsapó, mint a' költő ur maga volt. Megholt 1783. „*Journal historique*“ czimü napló könyve, mellyet 1748—1772 irt, 's nagyon érdekletes, 1807 jött ki 3 kötetben. *D. G.*

Collectiv, Collectivum, gyüjtő, a' mi gyüjt, összeszed. Innen a' grammaticában *collectivum nomen* az, melly már az egyes számban is több egyfajut gondoltat és nevez, 's azért névmása és igéje egyesben is, többesben is állhatt; illyen ez: sereg, száz. — Collectiv üveg, l. Gyujtó üveg.

Collegiale systema, az egyházi szerkezet rendszere a' világi kormányhoz hasonlitva. (L. Egyházi kormány.)

Collegiált egyház, l. Egyház.

Collegiumok (*Colleges*), Angolországban ollyan egyházi és oskolai örök hagyományok, vagy is hagyományos jövedelmekkel biró társaságok, mellyeknek tagjai, (*fellow*, hagyományos tanulók) tanitójikkal (*tutors*) és felvigyázójikkal egy előljáró alatt (*head*) különös épületekben klastromi módra együtt laknak. Ezen épületek nagy négyszegek, hozzájok tartozó kertekkel és fekvő birtokokkal. A' regibbek, elébb

klastromok, a' 13 és 14 századból származnak, némellyek pedig VIII Henrik idejében leginkább Wolsey cardinalis által alapittattak. Némellyek régi német épitésmóddal, mások tudományos és mivészi gyüjteményekkel jeleskednek. Ma is bámulást érdemel bennek a' helyes üvegfestés; melly mesterség Angolországban mind eddig fenáll. Egy illy collegium elöljárója (*master*, *warden*, *rector*, *dechant*) többi elöljáró társaival (tisztek, *deans*, *censors*) 's tanulókkal 's tanulókkal egy a' többi collegiumoktól, sőt a' tudományos egyetemtől is független testet formál. Mind azok, kik egy illyen hagyomány javaiban tökéletesen részesülnek, társaknak (*fellows*) hivatnak. Mig még közéjek mások is felvétettek, különböző osztályok támadtak a' társak közt ugymint: féltársak — ½ *fellows* —, *postmasters*, *scholars*, *exhibitioners*, vagy segitményesek, és *servitors*, vagy is ollyan ifjak, kik a' többieknek az asztalnál szolgálnak 's azért 4 esztendeig ingyen tanitást és élelmet kapnak. Ezenkivül több collegiumoknak vannak káplányaik, karéneksiek (*choristers*) egyházfijaik (*clerks*) 's nagyszámu szolgájik. Az elöljáró 's a' tisztek a' collegiumot a' hagyomány rendszabásai szerént igazgatják. A' peres eseteket a' visitor itéli el, mellyre az alapitó közönségesen egy püspököt vagy lordot nevezett ki. Ezek alatt állanak mind, kik még rangot nem nyertek; kemény fenyiték alatt vannak, 's olly formán bánnak velek, mint az oskolás gyermekekkel. Mindennap templomba kell menniek 's a' házon kivül hálniok nem szabad. Ki valami rangot keres, azt egy dean mint candidatust az egyetemnél bemutatja. A' társak hagyományos jövedelmeket az egyetemeknél hóltokig, házasodásokig vagy addig, mig többet hozó fekvő jószágokban örökösödnek, mindég megtartják. Egymás közt elébb lépnek ugy, hogy jövedelmek esztendei 30-tól 150 ft. sterlingre 's tovább szaporodhatik. Ezekből töltetnek be a' parochiák, melly esetben hagyományos jövedelmeket közönségesen elvesztik. Oxfordban van 19 collegium és 6 *halls* vagy is kosztoskola, mellyeknek hagyományaik, következőleg társaik sincsenek, hanem minden tanuló maga pénzén él. (A' collegiumok ebédlő szobáji is *halls* névvel neveztetnek.) Cambridgeben van 12 collegium és 4 kosztoskola, mellyek mind hagyományosak. Mind az oxfordiakban, mind ezen utóbbiakban vannak függő vagy is hagyományból élő 's független, azaz, tulajdon költségeken élő társak, kik azonban csaknem minden oskolai törvényeknek szinte alávetve vannak. Rangjok és fizetések különsége szerént *noblemen*, *fellow-commoners*, és *commoners* nevet viselnek. (L. Küttner „*Beiträge* 'sat." II. 12 l. Spiker „*Reise durch England* 'sat. 1816) Az etoni oskolának is van egy collegiuma egy prépostra, 7 társra és 70 gyermekre, kik *collegers*, azaz, nevendékeknek hivatnak. Az etoni fellowoknak szabadságokban áll megházasodni 's hagyományi pénzeken felül parochiát is birni, 's ugy tekintetnek, mint templomi méltóságok, — *dignitaries* — (p. o. mint kanonokok). Ezek 's a' prépost kormányozzák az egészet, igazgatják a' collegium jószágait, betöltik a' megürült parochiákat és hagyományos helyeket, választják a' tanitókat. Az etoni nevendékek — collegers — közül a' legfelső gyermek a' cambridgei *kings* — királyi — collegiumba, az első megürült helyre, mint scholar — tanuló — lép, három év mulva társ lesz, 's igy róla holtáig gondoskodva van. (Vö. Ackermannak „*Hist of the Colleges of Winchester*, *Eton*, *Westminster*." Lond. 1817. és ugyan annak: „*Gesch. der Westminsterabtei und der Universität Oxford und Cambridge*," — rezekkel.) A' tanitás főtárgya a' classica literatura, 's innen van az a' községes esmeret, mellyel Angliában Görögország és Roma felől a' főemberek és gazdagok is birnak. A' tudományokról való oktatás olly szükkörü, melly alig nyujt szükséges utmutatást az önszorgalomra, melly okon ezeknek alapos esmeretében az Angol, kivévén a' mennyiség tudományát, a' Németnél mindenütt hátrább áll. Azonban a' kifejlődésnek ezen önállásu módjánál fogva minden ágban képezik magokat tudósok, ha mindjárt ezen ágon kivül esmereteik soványok is. A'

collegiumok nem annyira nevelő intézetek, mint tudós köztársaságok olly lépcsőnként elrendelt osztályokkal, mellyekből egyik a' másikra hat 's 'a nemzet szellemével összefüggésben áll. Az angol egyetemek szerkeztetése magara a' status alkotmánya fentartására is befolyással van. Ez az angol egyháznak hierarchiai méltóságot ad 's a' rendek egyvelitése által neminemü polgári egyformaságot eszközöl. Ez által a' külső mivelődés is nyer. Azon tekintet mellett, mellyel Angolorszagban a' tudós bir, minthogy függetlensége, rangja és jólléhetése bátorságositva van, nem nyomorog ugyan gondok sulya alatt a' főbb oskoláknál és magasabb papi hivataloknál; de annál inkább a' kis parochiáknál, 's a' brit tudósoknál is sok oskolatudósságot és egyoldaluságet vagy félszegséget lehet találni. J.

Collin, 1) Henrik József, 1772 szül. Bécsben, 1781 a' Löwenburg nevelő intézetébe jött, hol mivelését kezdé, melly öntanulás által tökéletesitve őt fontos dolgok viselésére alkalmasitotta, valamint elméjével 's vasszorgalmával párasodva jeles iróvá is tette. A' cs. kir. financziánál hivatalról hivatalra emelkedett, mig 1809 a' hitelbiztosságnál udvari tanácsossá leve és Leopold keresztjét nyeré. Gyengélkedő egészségére sem ügyelvén, fáradhatatlanul dolgozott; még szerelmét, a' költést, is feláldozta hivatalos kötelességeinek. Sokszor iró asztalánál lepte a' reggel. Igy hanyatló erejének el kellett fogynia. 1811 inhideglelés végzé munkás életét. Korábbi költeményeit maga elenyészté. Fogadván barátjaival, hogy 6 hét alatt szomoru játékot készit, irta Regulusát. Már elébb fejében forgott ennek ideája, rendelgetett 's változtatgatott rajta; fogadása most ösztönzé munkáját végre hajtani. Ezen becses költeményét követték egyéb mivei. „Habsburgi Rudolf" czimü eposának töredékei mutatják, mit adhatott volna a' költés ezen nemében, ha egyedül a' Musáknak tömjénezhessen. Régiek tanulásával táplált lélek 's egyszerüség bélyegzi minden miveit. Erős, velős nyelve megvet minden hiu ékesitést. Ezért látszhatik költése néha hidegnek 's feszesnek, valamint már tárgyainak választása is azt mutatja, hogy inkább szerette a' férfiasan emelőt, mint a' szivérdeklőt és megrázót. Munkáit összeszedve öccse adta ki Bécsben 1814. 6 köt. Bécsnek jeles épitésü, S. Károlyról nevezett templomában áll egyszerü emléke, mellyre segedelem a' birodalom minden részeiből gyült. A' felesleg jött pénz kamatja egy törvénytanuló stipendiumára fordittatott. — 2) Máté, öccse Henriknek, 1779 született Bécsben. Már 20-dik évében irta „*Calthon und Colmal*" czimü operáját, mellyhez Winter jeles muzsikát szerzett. Hajlandóságból philosophiával és történettudománnyal a' literaturát párositván, rokoni kivánságára törvényt is tanult és 1804 a' bécsi universitasnál doctori koszorut nyert. A' német birodalom szétoszlása után elhagyá a' törvényes pályát és 1808 aestheticát és philosophia történetét tanitá a' krakói universitasban. Minekutána Krakót az Oroszok elfoglalták, a' philosophia történetének tanitójává lőn a' bécsi universitasnál, 's egyszersmind cs. kir. concipista a' financziánál. 1815 Ferencz császár és király a' reichstadti herczeg nevelőjévé tette. Ezen hivatalában holt el 1824. Collin, mint dramaköltő, bátyját utól nem éri. Mivei több izlést és studiumot mutatnak, mint költői tehetséget. Bátyja halála után kiadá annak irásait és leirta azon idő történetét, mellyben bátyja élt. 1813 áltvette a' „*Wiener Literaturzeitung*" valamint 1818 a' „*Jahrbücher der Literatur*" folyó irás szerkeztését. Mind a' kettőt több criticai értekezéssel gazdagitá. Válogatott költeményeit Hammer József adta ki biograph. előszóval. (Bécs 1827, 2. kötetke). *B. I.*

Collin d' Harleville (Jean François), játékszini költő, 1750 szül. Maintenonban Chartles mellett. Elhagyván az ügyvédi pályát, a' franczia játékszint ezen ma is kapós charactermivekkel gazdagitotta: „*L' inconstant*" „*L' optimisme*"; „*Les chateaux en Espagne*"; „*Monsieur de Crac dans son petit castel*"; „*Les artistes*". Az elsőben még látszik

a' csak mástól tanuló, később saját utján járt. Legjobb mive: „*Vieux célibataire*". Ennek erkölcsi irányzatja is van, mint a' hogy a' játékszin intézete kivánja; charactereinek jó rajzot ada, azok mindég magokhoz hasonlóan szólnak, tesznek, 's a' darab fonadékából erejek és tökéletes mivoltok hihetőséggel kerekedtek elő. Általjában mindazonáltal nem eleveniti darabjait a' furcsaság ere, 's comicai characthereinek nem válnak külön ábrázatjaik. Allegoriás költeményében: „*Melpoméne et Thalie*" 2 énekben, természeti könnyüség ragadoz és szelid érzelgő életbölcseség érdekel, csakhogy egy kisség néhol piperéskedik 's elegiai elsüllyedése több költői felszárnyalást, erősebb folyamatu verset kivántat. Meghalt Parisban 1806. Munkáji 4 kötetben jelentek meg Parisban 1828. *D. G.*

COLLISIO I. ÖSZVEÜTKÖZÉS.

COLLOREDO, az austriai monarchiában a' leghirescbb familiak egyike, melly a' Friaulban fekvő Colloredo hegyi vártól veszi nevezetét. A' 3ik linea egyik ága megnyeré Csehországban az örökös asztalnoki méltóságot 's 1763 birodalmi herczegi rangra emeltetett. Ez az ág viseli egyszersmind a' Mansfeld czimet is. Nevezetes tagjai ezen familiának a' többek közül: I. Fabricius, szül. 1576, 's szolgálatba lépett mint apród Medici Ferdinand udvarában. II. Cosmus követnek küldé őt II. Rudolf császárhoz. Kisérője Eremita Daniel, egy nemes Flandrus, latán nyelven irá le ezen utat. Aztán egy sereget vezérlett, melly a' mantuai herczeget a' sabaudiai herczeg ellen segitette, 's II. Cosmus felváltója, II. Fridrik, alatt első minister lett. Megholt Florenzben 1645. — II. Rudolf, waldseei gróf, II. és III. Ferdinand alatt a' császári seregek fővezére, szül. 1585 's megholt 1657, a' harmincz esztendős háborúban 's kivált Lützennél és Praga védelmezése által 1648 nagyon megkülönbőztette magát. — III. Ferencz, a' most országló Ferencz császár főudvarmestere, aztán titkos status- és conferentiaminister 's feje az udvari és statuscancellariának, szül. 1737, az austerlitzi ütközet után hátrahuzta magát a' nyilvános ügyektől 's megholt 1806. — IV. Colloredo-Mansfeld Ferencz Gundacar, birodalmi herczeg, szül. 1731., megholt 1807. 1767—71 követ volt Madridban; 1772 után főbiztos a' birodalmi kamaratörvényszéknél; 1789 olta birodalmi alcancellar Aug. 6. 1806-ig melly napon a' német császár letevé a' birodalom országlását. — V. Jeromos austriai cs. k. főszertárnok, szül. 1775; 1813 az első seregosztályt vezérlé, a' győzedelem megnyerésére nagyon sokat tett KULMNÁL (l. e.), a' háboru után pedig fő hadi kormányzónak nevezteték Csehországba. Megholt 1822.

COLLOT D' HERBOIS (János Maria), csekély észtehetségü comoediás, Aug. 10 's Sept. 2-ka körül 1792 a' gonosz hirü parisi municipalitásnak, utóbb pedig a' nemzeti conventnek tagja, Robespierre megbuktatása után kitaszittaték a' conventből 's számüzeték Cayennebe, a' hol Jan. 1796 megholt. Ez javalta a' nemzeti convent első ülésében a' királyságot eltörleni 's Franciaországot köztársasággá tenni. Feje lévén Lyonban azon biztosságnak, mellynek e' várost, hol a' régi törvény 's rend mellett utolsó láng villant, megfenyitnie kellett, ő hozta be a' politicai áldozatok seregenként való agyon lövetését, minthogy a' guillotinák, noha a' kor müszava szerint „*en permanence*" voltak, nem találtattak e' munkára elegendőknek.

COLMAN (George), angol játékszini költő, 1733 szül. Florenczben, hol atyja angol residens volt. 1760 jelent meg legelső vig játéka: „*Polley Honeycomb*". Sok pénzben örökösödvén, egészen a' lituraturára adta magát. 1768 megvette a' Coventgarden-játékszin egy részét 's vitte igazgatását is, majd megint eladta, hogy a' haymarketinek tökéletesen ura legyen, mellyet 1777 olta nagy divatba is hozott. Élete vége felé megtébolyodott 's a' bolondok házában mult ki 1794-ben. Játékszini munkája 26 maradt, mellyek között jó: „*Clandestine marriage*". Ir-

ta Garrickal együtt. Forditotta Horatiusból „*Ars poetica*“ jegyzetekkel, követi ezekben Wieland vélekedését, hogy az tulajdonképen csak Pisónak egy unokájához irt level lett volna, mellyben azt a' költéstől ennek nehézségei előadása által eltéríteni kivánta. Tőle még: „*Prose on several occasions*“. 3 kötet. — Fija George, szül. 1767, birtokosa maradt a' haymarketi játékszinnek. Forditotta Terentiust és jól. Ennek vig játékai 's furcsa operáji az angol játékszinek divatban maradottabb mivei közül valók. *D. G.*

Colombia. Igy nevezi magát Dec. 17. 1819 olta hajdani spanyol Délamerikának leghatalmasabb szabad statusa, melly az egyenlitő két oldalán (a' d. sz. 5° 50'-tól az é. sz. 12° 30'-ig), 63,559 nsz. mf. terjed el 's a' csendes tenger partjától az Andesek legmagasabb csucsain keresztülmenvén, a' magas Chimborassot 's a' Quito völgyét, az Orinoco vizét az atlasi tengerig 's a' caraibi tenger egész partját foglalja magában; délen Peru és Brasilia, éjsz. a' nyug indiai Archipelagus mellékén lakó népek határai 's a' dariai földnyelvnél fogva Mexicóval összeköttetésben van. Ez a' tartomány, mellyet mint az uj világ szárazát legelőször fedezett fel Colombo, a' kel. felé eső Caraccasból vagy Venezuelából és Uj-Granadából áll, melly utolsó nyug. az Andesek legmagasabb 's három hegylánczu által hasittatott mellékét foglalja magában. Uj-Granada 1811 tette magát főcongresse alatt Spanyalországtól, melly ezt a' provinciát vicekirályok által igazgatta, függetlenné (l. Délszakamerikai revolutio), a' tartomány hajdani nevét, Cundinamarát (igy neveztetett a' Tlaskalaniaktól a' szerelem istenasszonya, kinek templománál a' nép gyülései tartattak), vévén fel. 8 eszt. tartott csatazása után Bolivar (l. e.), a' congress elölülője 's a' köztársaság fő vezére, Jun. 1819, seregével a' csaknem járhatatlan Cordillerákon keresztülmenvén, Uj-Granadába nyomult 's Bochicánál Jul. nyert győzedelmével szabaddá tette ezt a' statust, melly őt elölülőjévé nevezte ki, midőn Sept. 9 közönségesen ki nyilatkoztatta a' cundinamarai népek azon kivánságát, hogy Venezuelával egy köztársaságba egyesittessenek. A' venezuelai szabad status angosturai congresse a' Cundinamaraiak ezen kivánságát Dec. 17. 1819 teljesitette is. Végre Bolivarnak calabozoi győzedelme Jun. 24. 1821, mellyet La Torrén nyert, megállapitotta a' colombiai köztársaság lételét. Erre a' venezuelai és uj-granadai uralkodó nemzeti congress Rosario de Cucuta városában az Angosturában tartatott venezuelai congresstől Dec. 17, 1819 elfogadtatott polgári alkotmány talpkövére épittetett sarkalatos törvényeit a' colombiai köztársaságnak, Jul. 12. 1821, a' függetlenség 11-dik eszt. kihirdette, mellyet minden követek, számszerént 57-en, az elölülő Marquez és alelölülő A. M. Briano alá irtak. A' colombiai polgári alkotmány főczikkelyei ezek: a' nép uralkodása; a' nemzetnek követei vagy képviselői által a' közönséges dolgokban való részvétele közönséges választási jussal; a' legfőbb nemzeti hatalom, melly törvényhozó, végre hajtó és birói hatalmakra osztatik, szolgájinak felelet terhe alatt léte; személyes bátorság 's a' vélekedések és könyvnyomtatás szabadsága. Egyszersmind az is elvégeztetett az emlitett gyülésben, hogy a' calabozoi térségen egy emlékoszlop állittassék fel, mellyre a' hadban elestek nevei metszessenek fel, 's főváros épittessék, mellynek neve Libertador Bolivar legyen. Colombia függetlenségének 's népei egyesülésének és győzedelmeinek innepéül Dec. 25, 26 és 27 napjai rendeltettek. Alelölülővé Santander vezér, a' ki 1828 olta fogva volt, választatott. — Keves idő mulva az uj szabad statusnak még spanyol kézben lévő tartománnyai is elfoglaltattak Bolivar által, nevezetesen Jun. Maracaibo (egy hasonló nevü tónál, Uj-Zamora nevü kereskedő városával); Oct. 5 Cartagena; azután Puerto-Cabello; Oct. 25 Cumana. Maj. 15. 1821 kötött egyezésénél fogva a' guayaquili (Quito tartományának városa 's a' Peruval való kereskedés főhelye, a' csendes tengernél) junta is a' colombiai köztársaság védelme alá adta magát Ugyan azt tette Pana-

ma (egy a' dariai földszorosnál fekvő tartomány és főváros a' csendes tengernél, melly Peruval, Chilevel és Nyug-Mexicoval kereskedést üz) is. Aztán Bolivár Perut (l. e.) tette szabaddá, haza jövetelekor, otthon mellette 's ellene lévő pártokat találván, a' polgári alkotmányt megsemmisitette, az ocanai 52 követből álló nemzeti gyülésnek nagyobb részét haza küldvén, aztán pedig Bogotában Aug. 27. 1828 uj alaptörvényeket hozott 's a' hadi sereg számát megszaporitotta. E' miatt öszveszövetkeztek némellyek ellene, mit Sept. 26 elnyomott, 's az ellenpártot, közönséges bocsánatot hirdetvén ki, megengesztelte maga iránt. Azonközben Peru Colombiának hadat izent; hanem Torres colombiai vezér Narancianál Febr. 26. 1829 nyert győzedelme által tökéletesen semmivé tette a' perui vezérnek, Lamarnak, szándékát. A' status sarkalatos törvényeit a' Jan. 2-ra 1830 öszve hivott nemzeti congress állapitotta meg, 's Bolivar dictatorsága által a' középponti igazgattásmód győzedelmeskedett a' szövetséges alkotmány mellett buzgó párton, melly azt akarta, hogy a' statusnak mindenik alkotó része különös egészet formáljon, 's kiflön igazgattassék, hanem egymással mindnyájan szövetségben legyenek.

A' colombiai köztársaságnak mintegy 3 $^1/_2$ mil. lak. (ezek közt 1 mil. Mulattok, 104,000 rabszolgák 's 204,000 szabad Indusok) vannak. A' congress Jan. 12. 1824 a' köztársaságot 12 megyére, mindenik megyét provinciákra 's mindenik provinciát cantonokra osztotta 's minden vallást egyformán szabaddá tett. Az angol colombiai földmivelő társaság az uj szabad status, melly 1825 Nagy-Britanniától függetlennek esmertetett 's védő és kereskedésbeli szövetséget kötött a' londoni udvarral, termékeny földjére sok uj lakókat telepit meg. A' földmivelés, mesterségek, kereskedés, országutcsinálás, bányászság, oskolai intézetek 'sat. még leendő félben vannak. Laguayra nevü főkikötője kávét, indigot, pamutot, kakaot, bőrt 's festőfát viszen ki. 1828 Németország ide 777,114 spany. tallért érőt vitt be 15 hajón és igy többet, mint Anglia vagy akarmelly más status, kivitetett pedig Németországba 189,759 tallért érő portéka 12 hajón. 1829 Bolivartól az 1823 olta eltiltott spanyol portékak bevitetésének, ha neutralis hajókon vannak, Colombia kikötői felnyittattak. Fővárosa, Bogota, a' cundinamarai depart. 40,000 lakosával 's Popoyaon 20,000 lak. sokat szenvedtek a' Nov. 16. 1827 dühösködött földindulástól. A' status jövedelme 1826 23 $^1/_2$, a' költség csak nem 31, 's a' status adóssága 67 $^1/_2$ mil. for. tett. Angliának a' kamatot sem fizethette. Serege 30,000 főből áll 's polgári katonasága 60,000-ből; hajósserge 80 hajót foglal magában, mellyek közt 6 corvet 's 6 ágyuzó sajka van. A' tartomány minemüségére, a' Llanosokra, lakosokra, ezeknek erkölcsi tulajdonságaikra, utazásmódjokra, a' városok épittetése- 's a' legnevezetesebb férjfiak characterére nézve l. Hamilton ezeredesnek „*Travels through the Interior of Colombiá*"-ját (London. 1827), Moliennek „*Voyage dans la rép. de Colombia en* 1823" munkáját (Paris 1823, német 's angol nyelveken is ki jött 1825), mellyben leginkább nyug. része iratik le. Rajzolatja nem legkedvezőbb. A' „*The present state of Colombia*" a' revolutio historiáját is magában foglalja egy földabrosszal 1827; valamint Restrepo Manuel Jósef, belső minister „*Historia de lla revolucion de la rep. de Colombiá*"-ja is (Parisbau 1827 egy atlassal). *L—ú.*

Colombo (Christoforo), spanyolul Colon 's latán végzettel Columbus, az uj világ felfedezője. Szül. genuai Caguretóban 1447 (mások szerént monferrati Cuccaróban.) Atyja, tengeri hajós, szorgalmasan nevelte 's már 14 éves korában a' középtengeren tett utjára magával vitte. 1464 Islandiában volt, később pedig ismét a' földközi tengeren száguldozott azon hajók al, mellyeket egy rókonja a' Törökök és Velenczebeliek ellen indita ki. Itt egy csata közben hajója tüzet kapott; az ifju tengerbe ugrék 's nagy erőlködéssel uszva partot ért. Akkor Portugal voná magára Europa figyelmét tengeren tett próbáji által; Colombo te-

hát Lissabonba ment, hol rokonira és honosira talált, itt egybekelt Perestrello Bertalannak, egy tengeri utazónak, leányával, ki Madeira felfedezésében részt vett volt, kiterjedt esmeretei mellett, jeles földabroszokkal és műszerekkel birt. Ezeket használta C. 's mind inkább megerősödött azon gondolatban, hogy, mint merész lelke már előbb is sejditette, földünknek másik oldalán is száraznak kell lenni, melly hátulsó Asiához tartozik, 's az eddig kevessé esmert Indiával egybenfüg. A' Portugallak Afrika körül keresték az oda vezető utat, C. pedig azt hitte, hogy nyugot felé tartva, könnyebben 's rövidebben oda lehet jutni. Hijában kére segitséget hazájától, Genuától, 's szinte haszon nélkül fáradozott portugali II. Józsefnél is. Ekkor a' Spanyol udvarhoz fordult, bátyjának, Bertalannak, pedig Angol- és Franciaországba kellett volna menni, de ezt szerencsétlenségére a' tengeri rablók elfogták. C. alaprajzát Ferdinand királynak 's Isabella királynénak elejébe terjesztette, 's a' tudatlanság és rossz akarat által utjába gördített akadályok ellen 8 évig tartott küzdése után a' királynétól 3 kis hajót nyert 120 fegyveres emberrel. Igy minekutána neki nagyadmirali 's a' felfedezendő tengereken és földeken vicekirályi czim, — melly utolsó méltóság nemzetségénél egyszersmind örökös leendő vala — a' nyereségnek egy részével innepies alku mellett megigértetett. Maria nevü legnagyobb hajójára szállott, Aug. 3. 1492 a' palosi kikötőből elevezett. Mihelyt a' Canari-szigeteknél fris vizzel megrakodott, délnyugotnak tartva a' még eddig soha meg nem járt atlasi széles tengerre ereszkedett. De midőn 21 napig folyvást egy irányban haladva, égen, vizen kivül semmit sem látnának, bátortalanság és elégedetlenség lepé meg a' legénységet. Bizonyos veszély elejébe sietünk — mondák — ezen hullám sivatagban, 's a' kormányozót tüstönti visszatérésre kell kinszeriteni; sőt a' vakmerőbbek azt is tanácsolák, hogy a' tengerbe kell lökni. Mig Columbusnak minden lelki erejét öszve kelle szedni, hogy a' csüggedőket felemelhesse, a' lázasztókat pedig korlátok közt tarthassa, olly tünemények mutatkozának, mellyek őt is bámulással tölték el. A' magnestő egy egész lépcsőre elhajlott az éjszaki polustól 's bizonytalannl mozgott. azután egy pillantat alatt az egész tenger füvel benőve látszott 's feneketlen mélységekkel és elrejtett szikla csucsokkal fenyegetett. Ellenben mutatkoztak madárseregek is, mint a' nem messze lévő föld előpostáji; most már ezek repte ellenébe evezett C., 's több napokig uj erővel folytaták ismét az utazást, mig végre a' nyughatatlanság olly közönségesen kitört, hogy C., ha harmad nap alatt földet nem találnának, a' visszatérést felfogadná. Erősen meg lévén győződve, hogy a' szárazhoz közel kell lenniek, annak, ki azt legelőször megpillantja, jutalmat igért. Egész éjjel mind ébren maradtak, 's minekutána Oct. 11-én este C. az önmaga észrevette földet meghittjeinek megmutatta, éjfélkor a' legelől evező hajó árboczkosarából megcsattant az igazoló kiáltás: föld! Guanahani vala a' sziget, melly előttök feküdt, mellyre nem soká C. egyik kezében zászlót, másikban mezetelen kardot tartva, legelőször lépett, mig ez alatt az álmélkodó lakosok körülötte öszvesereglének, katonáji pedig, kislelküségek szégyenében lábaihoz borultak, szabadulásokért a' Mindenhatót áldva, vezéreket mint admiralt és vicekirályt köszöntötték. C. legott felüté a' zászlót 's a' kiállott veszélyek emlékére a' szigetet San Salvadornak nevezte. A' lakosok azt állitván, hogy délre gazdag aranytermő föld fekszik, C. arra irányzá utját, felfedezé Cuba és Hispaniola szigeteit; de mivel egyik hajója öszvetört, a' másik pedig tőle elszakadt, elvégezé magában, hogy utazása foganatjáról maga viszi Spanyolországba a' tudósitást. Elébb tehát az öszvetört hajó darabjait egy fa erősség épitésére fordítván 's annak védelmére 30 szabadon vállalkozottakat hagyván, Jan. 1. 1493 visszatérő utjára indult, mellyen már másod nap az elveszettnek vélt hajóval ismét egyesült. Azonban egy rémitő szélvész mind a' két hajót csaknem végveszélyre juttatta. C. nem annyira maga megmentésével, mint felfede-

zése megtartásával foglatoskodva, egy pergamentüretre jegyzé azt, mellyet egy hordóba jól becsinálva, azon reménnyel, hogy a' vizár valahol partra veti, a' tengerre bizott. De alig vala készen ezen munkával, a' szélvész lecsendesedett. Mart. 15-kén a' nép örömkiáltása, ágyuk dörgése és minden harangok zugása közt evezett be Palosba. Innen nyomon Barcellonába sietett, hol Ferdinand és Isabella udvara tartózkodott 's az ujonan felfedezett tartományok termesztményeit győzedelmileg maga előtt vitetvén, pompás bemenetelt tartott. Számára a' királyi szék mellett volt hely készitve, honnan jelentését ülve tette, melly álmélkodást gerjesztett. Majd grand méltóságra emelve, 's a' királyi kegyelem minden czimeivel halmozva Sept. 25. 1493 Cadixból 17 hajóval és 1500 emberrel másodszor is tengerre szállott, és Nov. 2-án ismét Hispaniolába érkezett. Minthogy az itt hagyott gyarmatot eltörölve találta, egy megerősitett várost épittetett, 's azt a' királyné tiszteletére Isabellának nevezte, öccsét, Diegót, pedig kormányozójává tette. Innen meglátogatta Jamaicát 's midőn innen betegen visszatérne, örvendetesen lepé meg Bertalan testvérének jelenléte, ki fogságából elillantván a' gyarmatnak élelemre 's egyéb szükségre valókat hozott. — Ez alatt C. követői közt közönséges zugolódás támadt. Ezek őt azon balgatag véleménynél fogva kisérék, hogy az uj világban fáradság nélkül gazdagságot szerezhessenek 's e' helyett csak munkát és bajt találtak. Ezek rágalmazással bosszulák meg magokat; azt jelenték be, hogy az udvar, várakozásában megcsalatkozott 's mind az országot, mind a' kormányozót leggyülöletesebb szinekkel festék. C. ugy vélte, hogy ellenjeit legjobban legyőzheti, ha fejdelmének nevezetes kincseket nyujt be, melly végre az eredeti lakosoktól minden aranyat, nem épen erőszakos mód nélkül, összveszedetett. Aguado, Columbusnak személyes ellensége, mint biztos jelent meg a' panaszok megvizsgálására. A' vice-király, ki méltósága alatt lenni vélte, hogy azon országban, mellyben hatalmát gyakorlá, törvény elejébe idéztessék, Bertalan testvérét legott helytartójává nevezte 's Mart. 20. 1496 255 Spanyollal és 30 eredeti lakossal Europa felé forditotta a' vitorlákat 's megjelenésével, de még inkább a' hozott kincsekkel, ellenségeinek minden fondorkodásait porba döntötte. Mind a' mellett is tudták ezek a' gyarmat szükségeire szolgáló holmik elküldését egy esztendeig, a' hajók kikészitését pedig még egy esztendeig késleltetni, ugy hogy C. harmadik utjához 6 hajóval csak Jul. 4. 1498 foghatott. Ezen hajók egy részbeli felfegyverkeztetésére a' fogházak üritettek ki, melly rendszabást Columbus gondolatlanul maga tanácsolta, 's mellyet ellenségei a' lagnagyobb vággyal hajtottak végre. Három hajót legrövidebb uton Hispaniolába küldött C., hárommal pedig nyugoti irányban uj felfedezésekre indult. Több szigetekre akadt, jelesen Trinidadra 's elérte Amerika száraz földjét. Megvizsgálta a' pariai 's cumanai partokat, 's midőn ezeket valódi erős földnek tapasztalta, Hispaniolába tért. Itt hátrahagyott rendeléséhez képest az Isabella gyarmat egy ujonnan épitett városba ellenkező részre áltáltétetett, ennek St. Domingo nevet adott. De ezen gyarmatot már annyira forrásban találta, hogy annak megmentésére olly módokhoz vala kénytelen nyulni, mellyeket szive helyben nem hagyhatott. Minekutána bölcs mérséklés által a' csendet külsőképen helyre allitotta, hogy a' munkások szükén segithessen, a' birtokok és lakosok felosztásához fogott, 's midőn ezeket uraik önkényére engedte, egyszersmind megvetette azon rabszolgaságnak talpkövét is, melly egész a' mi időnkig fenmaradt. Columbus ellenségei azonban szüntelen ostromlák a' fejedelmet, mintha ő hatalmával visszaélne 's azon volna, hogy magát függetlenné tehesse; mig végre Isabella is már megkérlelt férjének engedett 's Bovadilla Francescót nagy meghatalmazással Hispaniolába küldötte, hogy a' vicekirályt számadásra vonja. Ez alig érkezett meg, Columbust elejébe hivatja, 's midőn ez gyanu nélkül megjelenik, elfogatja 's békóba vereti. Sorsában testvérei is osztozának. Legdühösebb

ellenségeinek vallása jegyző-könyvbe vétetvén, ezzel együtt mind a' hárman Spanyolországba küldettek. Ezen mély gyalázatot C. hozzá illő lelki erővel türte el, 's mihelyt Nov. 23. 1500 Cadixba érkezett, irt a' királyhoz 's a' szenvedett keseritésekről jelentést tett. Kegyelmes válasz hivá erre az udvarba, 's a' megszégyenitett fejedelmek szokott megkülönböztetéssel fogadák. Egyszerü beszéddel mentette magát, 's a' vád alól felszabaditatva, méltóságaiba visszatétetett. Sőt Ferdinand Bovadilla letételében is megegyezett, 's ennek kell vala az admiralnak igért elégtételben első lépésnek lenni. De az idő megváltoztatá ezen gondolkozást. Nagy készületekről beszéltek, 's mivel ezek időt kivántak, az alatt Nicolao de Ovando y Lares mint helytartó Hispaniolába küldetett. C. sürgetve kivánta az innepileg tett igéretek betöltését, mig végre két esztendei várakozás után meggyőződött, hogy igazságos kereseteinek nem teljesitése el van határozva. Nemes lelke ezen is meg tudott nyugodni; csak elkezdett munkájának bevégzése feküdt szivén; 's azon véleménynél fogva, hogy az ő látta száraz föld Asia, nem kételkedett, hogy a' dariai tenger szoroson keresztül Keletindiába utat lehet találni, honnan a' Portugaliaknak legelső gazdagon megrakodott hajósserege az Afrika körüli uton épen akkor tért haza. Négy nyomorult, az udvar által e' próba végett felkészitett hajón indula végre ki Columbus Cadixból Mart. 2-án 1502 testvérével, Bertalannal, és fijával, Ferdinanddal, 's eredeti szándéka ellen Jun. 25-én St. Domingo előtt állapodott meg, hol foganat nélkül esdeklett a' kikötőbe mehetés engedelméért, hogy ott részént hajójit kiigazithassa, részént a' fenyegető szélvészt bevarhassa. Azonban a' következő éjjel, mig az orkán dühösködött, még is talált módot kis csoportja fedezésére, midőn a' Spanyoloknak egy 18 hajóból álló serege, melly az ő intése ellen vitorlájit szélnek eresztette, csaknem egészen tenkre ment. Ezután folytatta utját Daria felé a' nélkül, hogy a' vélt rést feltalálhatta volna Ez utjában két hajóját zuzá öszve a' szélvész, kettő pedig Jamaica előtt süllyett el, hol késérőjivel csak nehezen menekedhetett meg. Itt a' szerencsétlent állhatatosságának legnehezebb próbáji várták. A' többi világtól elszakasztva, ugy tetszett, hogy itt elkerülhetetlen romlásnak van kitéve. Még is tudott keriteni az odavalóktól egy pár csolnakot 's kettőt a' legmerészebb és legtapasztaltabb hajósok közül reá birt, hogy ezeken az odvas fatuskókból faragott ladikokon Hispaniolába indulni vakmerőlködjenek 's a' helytartót az admiral állapotjáról tudositsák. Hónapok multak, mig szabadulás mutatkozott. Kisérőjinek egy részét kétségbeesés fogá el. Gyalázattal tetézték, éltét több mint egy izben fenyegették, végre elváltak tőle 's a' sziget más oldalára vonultak Itt kegyetlen bánásmódjokkal a' lakosokat minden Spanyol ellen annyira felingerlettek, hogy ezek élelemre valót szolgáltatni megszünének. Mindnyájok végveszélye bizonyosnak látszék. De Col., kinek bátorsága a' veszedelemmel nőtt, itt is tudott szabaditó eszközt találni. Egy előre kiszámolt tökéletes holdfogyatkozást használt a' könnyen hivő szigetbelieknek az Istennek haragjával való ijesztésére, ha ellenségeskedéseiket tovább is folytatnák. Szavainak igazságát a' holdbeli csudajeleneteknek kelle igazolni, Minden rémülésben volt; hoztak, mit kivánt, 's térden kérék, hogy az Istenek haragját engesztelné. Ellenben közte 's a' lázasztók közt támadtak ellenségeskedések, mellyeknek folytában az utóbbiak küzül többen megölettek, vezérek pedig elfogatott. Minekutána e' szomoru állapot esztendőnél tovább tartott volna, eljött végre a' szerencsétlenekre a' szabadulás orája. Ama' két hajós csak ugyan szerencsésen elérte a' hispaniolai partokat, de a' hajthatatlan helytartónál semmire sem mentek, végre még is találtak módot, hogy magok vettek egy hajót. Ezen hagyá el C. az övéivel Jamaicát Jun. 28. 1504. St. Domingóba ment, de csak hajója kiigazitása végett, 's azonnal Spanyolországba sietett. Betegen ért haza, megérté Isabella királyné halálát, hasztalan sürgeté Ferdinandot az

alku betöltésére, néhány évekig még öregbedő betegeskedésben élt, 's megholt Valladolidban Maj. 20. 1506, életének 59. esztendejében. Holt teste, rendeléséhez képest, St. Domingóba, később pedig némelyek szerént Cuba szigetébe vitetett. A' békók, mellyeket viselt, sirjába tétettek. Sevillában a' Carthusianusok templomában pompás emléket tettek neki. L. „Columbus élete" olaszul Bossi L.-tól (francz. Paris, 1824.); Spotorno, „Colombo 's felfedezései" németül Wagner Ad. (Leip. 1825); továbbá „*Memorials of Columbus*" (Columbus eredeti kézíratjai, spanyolból és olaszból angolra forditva, Lond. 1824) és „*Codice diplomatico Colombo-Americano* (Genua 1825. 4.) Washing. Irving „*Columbus*"-a (Lond. 1828, 4 köt.) remek miv. Navarrète C.ról szóló spanyol munkáját (Madrid 2 köt.) Verneuil és de la Roquette forditotta, 's eszrevételekkel Rémusat-, Balbis-, Cuvier-, Jomard-, Letroune-'s egyebektől illy czim alat jelent meg: „*Relations des quatre voy. entrepris par C. Colomb, suivies de diverses lettres et pièces inedites extraites des Archives de la monarchie espagn.* (Paris 1828, 3. köt.) J

COLON, l. INTERPUNCTIÓ.

COLONIA, l. KÖLN.

COLONIAI ÁRUK, gyarmati áruk, l. VILÁGKERESKEDÉS.

COLONIÁK, l. GYARMATOK.

COLONNA, Romának egyik legrégibb nemzetsége a' 7-ik századból. Egy pápa, V. Márton, több cardinal és tudós 's a' hires olasz költőné, Colonna Vittoria, ezen familiából származtak. Vittoria, a' nápolyi nagyconetable, Colonna Prosper (ki 1522 Bicocánál a' Francziákat megverte 's 1523 h. m.) leánya, 1490 szül. Marinóban. Mint 4 évü leánykát nőül szánták d' Avalos Fern. Ferencznek, pescarai marchesének, hasonló koru fiunak. Testi 's szellemi ritka jelességei, mikkel a' természet 's leggondosb nevelés ékesité, köz csudálás tárgyává tették, 's fejedelmeket is számlált kérőji sorában. Azonban Vittoria megtartá fogadalmát 's d' Avalosnak, ki időszaka legdelibb férjfijainak egyike lett, adta kezét. Legboldogabb házasságot éltek. Midőn férje a' paviai ütközetben 1525 elesett, a' magány- és költésben kerese Vittoria vigasztalást. Költeményei mind férje emlékezetének vannak szentelve; 7 évet tölte felváltva Nápolyban és Ischián 's azután klastromba vonult, elébb Orvietó- azután Viterbóban. Később lemondott a' klastromi életről 's Romába telepedett, hol 1547 h m. „*Rime*"-ji a' korabeli Petrarchisták nagy részéénél nem alább valók. Legtöbb becsüek „*Rime spirituali*" (Velencze 1548, 4); mély érzelem 's tiszta jámborság bélyegzik. Összes költeményei először Parmában 1538, 3 köt., utoljára Bergamóban 1760 jelentek meg.

COLONNE, az épitő mesterségben OSZLOP (l. e.) a' hadi mesterségben a' marsirozásnak (ellépésnek) azon neme, midőn a' seregek ugy állittatnak, hogy az állás homloka sokkal csekélyebb mint mélysége 's ez által mintegy oszlopot képez. Ezen oszlopállás középet foglal a' linea és rottaállás közt. A' lineaállásban a' seregnek igen hosszu homloka vagyon minden mélység nélkül. Ez jobbra vagy balra kanyarodva, ugy hogy igazán homloka se legyen, rotta állást ad, melly csak ellépésre, való. Nagyban a' colonneok nagyobb vagy kisebb mértékben tömött 's egymásba zárt seregosztályok, u. m. ezeredek, bataillonok, divisiók, pelotonok, szakaszok, mellyek nagyobb homlokot nem mutatnak, mint a' millyen erős minden osztály magában, 's mellyek vagy a' termérdekség hatalma által az ellenség homlokán keresztültörni iparkodnak, vagy hozzá-közelitvén lineába széllelhuzódnak (felmarsiroznak, deployroznak). Ezen oszlopok képzésének, felosztásának 's egyátaljában használásának sok nemei vannak. A' paradeellépések vizsgálásoknál 's egyéb innepi alkalmaknál mindég en colonne (oszloposan) történnek. Az oszlop a' sereg szokott 's természetes rendje minden marsban; mellyért is

a' széles 's a' seregek marsirozására alkalmatos vagy arra készült utak colonnnetaknak neveztetnek.

Coloratura (szinezés) a' muzsikában minden sebes hangkötés, melly által valamelly hangzatnak melodiája ékesittetik (*melismatica figura*); különösen pedig az éneknél a' remek ariákban azon futó és görgő menetelek, mellyeket az éneklőnek bizonyos ügyességgel kell elő adni. Ezeket a' szerzők néha magok felirják, néha az énekes izlésére bizzák; gyakran nem helyén és halmozva élnek velek. Ezek használásánál a' kimondandó magánhangzókra is kell ügyelni.

Colorit, l. Szinezet.

Colossus, l. Oriás.

Colossusok, l. Oriások.

Colquhoun olv. Cohun (Patrick), a' hansavárosok diplomaticus ügyviselője a' brit udvarnál, 's statistica, politica és szegények ápolásáról irt munkájiról hires szerző, 1747 szül. Dumbartonban Scotiában. 16 éves korában Virginiába ment Amerikába, a' hol kereskedésre adta magát 's ügyessége miatt különbféle munkákra használtatott. De az éghajlat nem kedvezett egészségének, mire nézve öt esztendei távolléte után visszatért hazájába, 's Glasgowban telepedett le. C. ezen városnak 's az ő keresetmódjának sokféleképen használt; mint lordpropstja a' városnak ennek számára tetemes kedvezésekre tudá birni az országlást. A' parlament azon actája, melly a' manufacturistákat 1788 az auctiovám alól felszabaditotta, a' britus pamutkereskedés előterjesztésének következése volt, mellyet C. nyujtott be minister Pittnek, minekutána a' felvilágositó pontokat Manchesterben öszvegyüjtöte volna. Hogy a' scotiai és manchesteri pamutportéka Europa száraz földjén annyira kerestetik 's kél, annak is ő vetette meg alapját egy utazása alkalmával Német-Al. földön. 1789 Londonba költözött familiájával együtt. Dologhoz értését, önhaszna nem vadászását, ügyességét 's igazságszeretetét, mellyel ugyan ott 1792 olta egy politiahivatalt viselt, mind a' király, mind az egész ország megesmerte. Munkája: „*On the police of the metropolis*“, melly németül Leipzigban jelent meg, hat izben nyomatott ki. C. egy planumot készitett azon szemtelen tolvajkodás meggátlására, mellynek a' Themsen álló hajók voltak alája vetve, 's azt minden fizetés és önhaszon nélkül, legnagyobb erőlködéssel végre is hajtotta. Igy az idegen és honi tengeri hajósok 's a' londoni nagy kereskedési czéhek védve láták vagyonokat a' jeles férjfi által. Nem kevesbbé érdemesek C. fáradhatatlan törekedései, a' szegények inségén segiteni. A' Quaekerekkel közösen három nagy levesházat alapitott a' szükölködők számára, 's midőn 1798 Westminsterbe költözött, ott is állitott fel hasonló intézetet, 's későbben oskolát a' szegények számára. Politiai és táplálási ügyekben semmi sem történt az ő tanácsa nélkül, 's már 1797 kinevzte őt mint „*virum egregium, tamdiu legum interpretem et acerrimum vindicem*“ a' glasgowi egyetem törvények doctorának. Midőn a' háboru 1803 hivatali kötelességeit rendkivül megszaporitotta, 's egészsége elgyengült, még akkor sem hagyott alább szokott munkásságával. Hamburg 1804 ügyviselőjének választá Londonban, 's több izben kinyilatkoztatá iránta való háladatosságát tisztelet ajándékokkal. Kevessel azután Brema és Lübeck által is megkéreték, hogy hasonló tulajdonságban viselje képeket. 1806 ban: „*A new system of education for the labouring people*“ 's nem sokára azután „*A treatise on indigence*“ czimü munkákat adott ki, mellyekben bő tapasztalás 's erre épitett jeles rendelések foglaltatnak. Utolsó nagy munkája: „*On the wealth, power and resources of the british Empire*“ (1814, németül Ficktől Nürnbergben 1814) e' tárgyban legjelesebb. Megholt April. 1820. *Zs. G.*

Columbanus, mint missionarius és a' szerzetes élet megujitója esmeretes. Született Irlandiában 560. Itten az akkor virágzott hires bangori klastromban szerzetesséletre lépett. Innen Anglián által Franczia-

országba költözött más tizenkét szerzetes társával 589, hogy itt a' szerzetet és a' keresztény hitet terjessze, és 590 Burgundban az annegrayi, luxeuili 's fontainei klastromokat felállitotta. Az ő általa behozott 's sok helyeken mint: Salignac-, Corbic- 's Salesben elterjedt szerzetes rendszabásai vak engedelmet, hallgatást, böjtölést, imádkozást és dolgozást parancsoltak követőjinek 's olly kemény fenyitéktartást, hogy a' kisebb elköveteléseket is veréssel büntettetné, a' miből egyszersmind azon kornak durvasága is kitetszik. Megtartatta az övéivel a' régi irlandi szokásokat, mint p. o. a' Husvét inneplését a' romai szertartástól eltávozólag. Brunnehild királyné őt hajlatlanságáért tartományiból kitiltotta 609, és ekkor a' még pogány Alemannok megtéritésére szánta el magát és Bregenzben a' bodeni tóvidékén kezdette a' keresztény hitet hirdetni. Gál (v. Gallus, a' sz. galli klastromnak alapitója) nagy részben gátolta iparkodásit a' pogányság sz. helyeinek heves erőszakkal végbevitt lerontásával. 'S igy innen is eltávozni kényszerittetvén, Longobardiába ment és az Apeninusokon Babbio nevü klastromot állitotta fel, a' mellybe szerzetesintézetét is behozta és végre 615 e. October 22-én megholt. Rendületlenségét, erőlködését 's elhatározottságát I. Gergely és IV. Bonifacius pápákhoz irt leveleiben kitüntette. Ellenkezésben volt ő a' romai anyaszentegyházzal a' Husvéttartásban, és becsuszott megvesztegetését a' keresztényeknek keménykedve érdeklette. Azonban a' behozott monostori szoros fenyiték és a' neki tulajdonitott csudatettek által a' szentek sorában tiszteletessé leve. Keves asceticai tárgyu irásai is maradtak. Szerzetesi rendszabásai a' luxeuili szerzetesházban sokáig divatban tartattak, mig a' 9-dik században Sz. Benedek szerzetével eggyé nem olvadtak. Szerzetestársai 's követöji fejér köntöst viseltek. *Sz.*

COLUMBIA. Igy neveztetik Éjszakamerikában egy az egyesült statusok congressének Marylandtól és Virginiától 1799 általengedtetett 's egy statushoz sem tartozó tartomány a' Potowmaknál, mellyben fekszik a' szövetség városa WASHINGTON (l. e.) 100 angol vagy 4 7/10 geogr. nsz. mf. négyszegeletet formál 's mintegy 40,000 lak. van. Columbia nevet még 3 grófság visel: az első a' newyorki szabad statusban, 38 nsz. mf. 33,000 lak. Hudson nevü fővárosával; a' második a' georgiai szabad statusban 12,000 lak., 's a' harmadik az ohioi szabad statusban 11,000 lak. Három illyen nevü város is van; Déli-Carolinában a' kormány és universitas helye; a' másik Virginiában; 's a' harmadik nevezetes kereskedő hely az ohioi szabad statusban. Nevezetes a' Columbia vize is, melly az éj. sz. 54° 23′ egy kősziklás hegyből ered, dél felől a' Multnomaht, melly Uj-Maxicoból jő, 's éjszakról a' Levist veszi magába 's 's Washingtontól 48° távolságra (az é. sz. 46° 10′) a' csendes tengerbe, nevezetesen a' Spanyoloktól 1775 felfedeztetett Heceta torkába ömlik. Columbia vizének melléke a' louisianai szabad statushoz tartozik 's az egyesült statusok kereskedésének legnevezetesebbb utja; mert a' belföldi vizekkel, a' Missisippivel 's Lőrincz, vizével csatornáknál fogva való egyesittetése által, az atlási europai kereskedés a' nyugotival, China, India 'sat. felé, összeköttetik. Ezt a' földtájékot Amerikaiak fedezék fel, 1791 ugyan is nyáron egy Columbia nevü amerikai hajó Gray kapitány alatt bement az Entrada de Hecetába és a' folyón felevezett; 's innen kapta a' viz mostani nevét. Azután lefelé való folyását vizsgálták meg 1793 Mackenzie, 1805 Lewis és Clarke kapitányok 18,000 ölnyi széles torkolatjáig. Végre Porter tengeri vezér 1816, az országlás parancsolatjából megvizsgálta az egyesület birtokainak éjsz.-nyug. részén lévő partjain 's figyelmetessé tette hazáját a' Columbia partjain megtelepitendő uj lakosok hasznaira. Ez a' folyó bővölködik lazaccal 's más halakkal 's hajókázható. A' tenger duzzadása 183 ang. mf-re felhat rajta. Columbia völgye termékeny. Mivel t. i. az éjsz.-nyug. partok levegője a' csendes tengernél a' föld kelettől nyugot felé való lejtősségénél fogva 15°-sal szelidebb, mint az atlasi tengernél lévő éjszaki partokon, tehát

a' ptántai élet is sokkal bujább amott; következésképen ezen gabonával gazdag parti tartomány miveltetése és népesedése is hirtelen előmenne 's nevekednék. Azon indiai nemzetségek közt, mellyek a' Columbiánál vadászatból, halászatból 's prémbőrekkel való cserekereskedésből élnek 's általjában kicsinyek és csunya külsejek van, többen igen ügyesek a' csolnak csinálásban 's házi eszközök készitésében, kiváltképen a' Clatsopok. (L. Lewis és Clarke kapit. utázásának leirását.) A' viz torkolatjánál az egyesült statusok 1791 egy Columbia nevü katonai álláspontot alkottak. A' Columbiánál 1785 megtelepitett gyarmatok, az 1805 épittetett Clotshop nevü erősség, az 1810 alkottatott Astoria városa 's a' Columbia mellékvizeinél 1812 tett telepitések az utolsó háboruban az Angolok kezére kerültek; hanem a' genti békeségben visszaadattak az egyesült statusoknak. Ezen békeségre épitette a' congress Éjszakamerika éjsz. nyug. partjai azon részének 1822 meghatározott megtelepitéséhez való jusát. A' congress e' végre a' szükséges földet be akarja a' lakosoktól váltani, melly tettével, ugy látszik, az orosz-amerikai kereskő társaságnak azon tájékon való terjedését akarja megakadályoztatni. Egyébiránt a' chinai és indiai portékákért menő amerikai kereskedőkre nézve legrövidebb a' Columbián keresztül vivő ut; mert a' kösziklás hegyeknél kezdődő szárazon lévő ut a' Missouri első hajókázható helyéig 340 angol (73 német) mf., mellyek közül 200-on igen jó szekerut van csinálva 's még csak 150-et kell járhatóvá tenni, a' mi ha megtörténik, Északamerika Chinával, Japannal, Indiával, Peruval és Chilével közel és közbevetetlen öszveköttetésbe fog jőni. *L—ú.*

COLUMBUS, l. COLOMBO

COLUMELLA (Lucius Junius Moderatus), a' hajdankornak legtudósabb practicus gazdasági irója, szül. Cadixban Spanyolországban, élt az első század közepe táján, 's „*De re rustica*“ még most is meglévő 12 könyvet irt, mellynek egyike, a' kertészségről, versekben van. Ezen munkájában a' gazdaságnak minden ágairól szól. Ehhez járul még egy különös könyv a' fatenyésztésről. Munkájinak legjobb kiadása van Gesnernek „*Scriptores rei rusticae*“ gyüjteményében (Lip. 1735, 2 köt. 4) 's Ernestitől kiadva (Lipcse 1773 's a' köv. 4), végre Scheidertől 1794 — 97, 2 kötetben. — Magyarra forditotta Fábián József esperest és tóthvázsonyi prédikátor. (Pesten Trattner J. Tamásnál, 1819, 2 dar). *A***s.*

COLUROK, l. CSILLAGKÖRÖK.

COMENIUS (János Amos), az oskolák rendbeszedése által jóltévője az emberiségnek, 1592-ben született Komna helységében Brumau mellett Morvában; azért nevezte magát Comeniusnak, valóságos neve nem tudatik. Szüleji, kik a' morva atyafiakhoz tartoztak, Herbornban tanittatták. 1614 rectorrá lett Prerauban és 1616 Fulneckben. Ezen várost 1618 a' Spanyolok kirabolták és leégették. Comenius elveszté könyveit, kéziratit és minden vagyonját. Hogy az ellene és minden acatholic. predicátorok ellen kiütött üldözést elkerülje, Lissába futott Lengyelországba, hol az oskolák javitásán dolgozott és 1632 püspökké választatott a' cseh és morva atyafiaktól. Itt adta ki munkáját: „*Janua linguarum reserata*“ melly 26 év alatt 12 europai 's még arab, persa és mongol nyelvre is áltfordittatott. Comenius ebben akkorra nézve uj módot mutatott a' nyelv tanitására, melly által a' nyelv, mint hasznos esmeretek kulcsa, kellemetesen tanittatik 's a' száraz szavak unalmas tanulása elmellőztetik. Szinte olly köz hirre kapott „*Orbis pictus, oder die sichtbare Welt*“ czimü könyve, melly Hanau 1659 és Nürnberghen 1666 jött ki, az első képes könyv gyermekek számára 's tárgyai választása miatt hasznos. Comenius 1641 Angolországba hivatott, hogy az oskolákat jobb rendbe szedje; de polgári háboru által e' dolog gátoltatván, Svédországba ment, hol cancellar Oxenstierna különösen pártfogolta. Innen Silesiába 's Erdélybe utazott, és ismét visszatért Lissába 1656, hol ujra elveszté könyveit és kéziratinak egy részét, hogy X. Károly Gusztav

hátrálása után a' csász. lengyel sereg öszveégette a' várost. Ezután Silesiába, Brandenburgba 's Hamburgba ment, végre Amsterdamban telepedett meg, hol még néhány munkát adott ki és 1671 megholt. Élete végnapjaiban religiói fonakságokra vetemedett. Bourignont (l. e.) ihlett személy gyanánt tisztelte. Munkájit Adelung 92 szamitá, holott csak 54 van kéz között; azonban többet irt, de csak keves érdemel még olvasat. *B. L.*

Cometa, l. Üstökös csillag.

Comicus, comicum. A' mütudományi comicum különböző magyarázati azon külön nemü formákból erednek, mellyekben a' comicum mutatkozik. Nem minden, a' mi nevettet, vagy talán a' mi csak furcsa, comicum; 's viszont nem minden comicum nevettet, nem minden comicum szükségképen vig is vagy furcsa. Csak a' dramai vig lehet comicum; 's igy ennek valóját az emberi tettekben mutatkozó erkölcsi fonákságok 's ferdeségek teszik. Mivészileg, idealisálva 's characteri hüséggel fogja fel és adja ezeket a' költő; csak ezen ideali, mivészi 's characterhü előadásával annak is, a' mi különben az erkölcsi nemes és tiszta érzést megsértené, gyönyörködtethet comicumokkal, a' mivész 's csak ez által teheti azokat a' szép mivészet külön tárgyaivá. De minthogy lelke ezen fonákságok szemléletében rendszerént szelid mosolyra, játszi enyelgésre, inkább vagy kevesbbé csapdozó gunyra 's dévajkodásra fakad, 's ennél fogva előadása is eleven, elmés, vig, játszi, nevettető: innen mind ezek a' comicum bélyegeinek 's talán alfajainak tartattak 's az elnevezés (péld. comicum: játszi, comoedia: vig játék) is ezekből vétetett. A' fenadott elhatározás szerént comicus emberekről, ötletekről, jelenetekről a' köz életben csak akkor lehet szó, midőn ezek visszás oldalaiknál fogva különösen a' játékszini comicum előadására emlékeztetnek, arra talán alkalmazhatók 's illyes természeteknél fogva bizonyos felsőbb poetai nevetést, kaczajt gerjesztenek; ellenben a' puszta szójátékok, elmésségek, tréfák, bohózatok, vagy a' mindennapi 's talán aljas élet rendetlen ábrázolási comicumoknak nem tarthatók. Vö. Schütze „*Versuch einer Theorie des Komischen*" Leipzig. 1817. *Cs. P.*

Comines (Philippe de), Argenton ura, szül. 1445. a' cominesi várban Menin mellett, Flandriában; ifjuságát burgundi herczeg, Jó Filep, és Merész Károly udvaraikban töltè. Ez utolsónak meghittje volt, 's legtöbbet tett arra, hogy ez XI Lajossal öszvebékélt. Más illy elintézéseknél is ügyesen viselte magát. 1464 XI. Lajos szolgálatjába állott, melly lépésre hihetőleg Károlynak indulatos és gondolatlan charactere 's Lajos igéretei birták. Lajos kegyének jeleivel halmozta. Midőn Merész Károly eleste után Lajos a' burgundi herczegség birtokába lépett, Cominest küldé oda, de majd nem sokára Florenczbe követnek nevezte, hol esztendei mulatása alatt a' Pazziak öszveesküvése ugyan kiütött, de foganat nélkül. Comines ez alkalommal a' Mediciek részére legnagyobb munkásságot mutatott. Ezután Lajos Savoyába küldötte, hogy a' fiatal Philibert herczeget kézre keritvén, egészen nagybátyjának, a' királynak, gyámsága alá állitsa. 1483 megholt XI Lajos. — A' következő uralkodásnál nem állott C. hasonló kegyelemben. Az igazgatóság alatt statustanácsossá lévén nevezve, Beaujeu Anna bölcs és jóltévő uralkodása ellen a' herczegek részére állott; az orleansi herczegnek minden fondorkodásaiba bele keveredett, különösen az öreg connetable Bourbon Jánoshoz csatolta magát. Egy felfedezett öszveesküvésben lévén részes, nyolcz hónapot egy vas kalitkában kellett töltenie. A' parlament pert inditott ellene, 's 1488. mint több pártütőkkel és gonosztévőkkel egyetértőt vétkesnek esmerte. Az itélet szerént, melly, ugy látszik, nem hajtatott végre, egyik jószágán töltendő tiz esztendei számkivetésre, 's értéke negyedrészének elvesztésére vala kárhoztatva. — VIII. Károly Olaszországban különféle elintézésekre használta, de a' kormány igen ingadozó 's gondolatlan volt tetteiben; Comines jobb tanácsára nagyon

keveset hallgattak. Fáradságáért csak becsmérelést 's meg nem elégedést nyert. XII Lajos alatt—úgy tetszik—a' köz dolgokban nem vett részt. Megholt 1509. Argentonban. Jegyzései (legtökéletesebb kiadás London 1747. 4 köt. 4.) az akkori idő történeteire nézve megbecsülhetetlen értékűek. Azokban a' korabeli eseteket, mellyekben többnyire maga is részt vett, nagy igazságszeretettel, eleven és természetes beszéddel adja elő, 's mindenütt helyes ítéletet, mély dolog- és emberesmeretet mutat. *J.*

Comitia, romai népgyülések, mellyekben szavak többsége|által igazittattak el az ország dolgai. Már a' királyok alatt szokásban voltak, a' köztársaság idejében a' consulok tartották. Ha consul nem volt, az interrex, dictator, néptribununsok, aedilisek és decemvirok, vagy, ámbár csak a' rendkivül való esetben, a' pontifex maximus által is öszvehivathattak. Fő tárgyaik voltak: fő köz tisztviselőket választani, uj törvényeket hozni vagy az állókat sikeretleniteni, háboruról 's békekötésről tanácskozni és az országos vétséget megbüntetni. Tisztviselők választása végett rendszerént Mars mezején, az előadott egyéb okokból majd a' forumon, majd a' Capitoliumban, főkép pedig az ugy nevezett Comitiumban gyültek öszve. A' császárok megtartották ugyan látszólag a' népgyülést; de kények szerént vezérelték. A' népnek centuriákra, curiákra és tribusokra való felosztása szerént a' népgyülések is comitia centuriata, curiata, tributa; a' bennek választandó tisztviselőktől pedig comitia consularia, praetoria, aedilitia, censoria, pontificia, proconsularia, propraetoria és tribunitia névvel neveztettek. Legfontosbak voltak a' comitia centuriata, mellyekben 193 centuriaja szerént adta szavát a' nép. Csak bizonyos napokon volt szabad népgyülést tartani. Tizenhét nappal előbb (*per trinundinum*) rendszerént parancs által hivatott öszve. Gyülés napján az előlülő tisztviselő egy augurral sátorba szállott a' város előtt, hogy az auspiciumokra figyelmezzen. Ha az augur ezeket kedvezőknek állitá, megtartatott a' gyülés, ellenkező esetben más időre halasztatott. Nap kelte előtt és nyugta után semmi sem vétetett elő. Az előlülő tiszti székén ülve az augur által elejébe mondott imádsággal nyitá meg a' gyülést. Azután kihirdettetett a' tanácskozás tárgya, mire a' nép azonnal tribusaira és centuriájira oszlott. Régenten először a' lovagok, azután az első osztály centuriáji s. i. t. adták szavaikat, későbben sorsozás határozta el az elsőséget, rendszerént az első centuria szavához a' többi mind hozzá állott. Elejénte mindenik centuria élő szóval, későbben kis táblácska által mondta ki véleményét. A' mit valamelly centuria szavak többsége által határozott, azt mint a' centuria szavát kihirdette a' herold. Félbe szakasztatott a' gyülés, ha valakire nehéz nyavalya jött, (melly ezért *morbus comitialis*-nak neveztetett), ha a' néptribunus vetot vetett közbe, és más akadályok miatt. *B. L.*

Comma, a' mathematica hangtudományban két olly közt tesz, mellyek a' közök irányainak öszvehasonlitásánál és számbavételénél mint differentiák fejlődnek-ki. Legközönségesebb ezen kis közök közt a' *Syntonicus comma* vagy *Didymus commája*, mellynek iránya 81—80. Ez azon különséget teszi, melly egy nagy egész és kis egész hang közt van; mert ha az ember a' nagy egész hangnak irányából 10: 9 kivon, ugy a' maradék vagy különség a' két egész hang közt annyi mint 81: 80. — Másik comma a' diatonicus vagy pythagoricus, azaz, a' tiszta Octava 2: 1. és azon hang iránya közt való különség, melly mint octava 12 tiszta quinta vagy quarta öszveadása által származik, is mint 531,441: 224,288. Comma, orthog. jel, l. Interpunctio.

Commandement (fortifif), valamelly sánez vagy erősség melyvédje koronájának függőleges köze az azon kivül fekvő ponttól. Igy vagyon p. o. a' főtöltésnek 18 commandementja a' glacis felett, ha melyvéd koronája 81'-val magasabban fekszik, mint a' glacis. Meg kell a' commendementt különböztetni a' dominirozástól, mert ebben azon linea, melly

a' dominálo ponttól a' dominálra vonatik, fődolog, 's azon pont a' dominálóbb, a' hol ezen linea a' dominált tárgyra huzott perpendiculummal a' leghegyesebb szegleteket képzi. E' szerént valamelly a' dominált ponttól távolabb fekvő helynek több commandementja lehet, mint a' közelebb fekvőnek, 's még is kevesebbet dominálhat, ha tőle a' dominált pontra vont linia csak a' közelebb fekvő alacsonyabb pont alatt megyen el.

COMMERSON (Philibert), munkássága-, tapasztalati- 's szép gyüjteményeiről nevezetes füvész, szül. 1727 Châtillon-les-Dombesben, tanult Montpellierben 's ugyan ott lett gyógytudomány doctora. Itt tette le herbariumának alapját; legnagyobb volt ez azok között, mellyeket valaha privat ember összegyüjthetett. Linné kivánságából a' svéd királyné számára leirta a' középtengerben találtató legritkább halakat; e' volt akkor a' legteljesb ichthyologia. 1755 füvészi utat tett a' savoyi és schweizi hegyekben, születéshelyén gazdag füvészkertet alapitott, meglátogatta az auvergnei és dauphinei hegyeket füvészi tekintetben 's 1764 barátjának, Lalandenak, felszólitására Parisba ment. C. volt azon természetvizsgálók egyike, kiket a' franczia király kinevezett, hogy Bougainville-el a' világot körülutazzák. Egy ifju franczia hölgy Barré Hortenseről, ki őt férjfiruhában kisérte, nevezte el a' Hortensia név alatt esmert virágot. Ezen utja közben Isle de Franceon hm. 1773. Növényeit, rajzait és irásait a' parisi kir. cabinetnek hagyta, 's ott tartatnak maiglan. Kisebb munkájin kivül „Füvészi martyrolog"-ját birjuk, melly azoknak életirását foglalja magában, kik füvészi iparkodásiknak lettek áldozativá.

COMMITTÉE, angolul, francziául Comité, kiküldöttség, valamelly tárgy megvizsgálására vagy bizonyos tanácskozásra nagy gyülésből választatott személyek, kivált az angol parlamentben 's a' franczia kamarákban. Az illyen kiküldöttséggel minden felvilágositások 's irományok közöltetnek, mellyek megbizásának teljesitésére szükségesek. Midőn a' reá bizott tárgyat megvizsgálta, elejébe terjeszti tudositását a' kiküldő gyülésnek, mellyre ez a' dolgot elintézi. A' franczia revolutióban az Angolok ezen intézete is követésre talált, 's a' convent még az ország kormányzását is egyes kiküldöttségekre bizta. A' „*Comités du salut publique, de sûreté générale de guerre*" vivék a' legfőbb kormányt. Volt egy idő, mellyben Francziország egész kormánya 24 illyen kiküldöttség közt volt felosztva. *Zs. G.*

COMMODORE, az Angoloknál a' hajóskapitány, vagy más tengeri tiszt, a' ki, a' nélkül hogy admiral volna, hajóosztályt igazgat 's más tisztnek főigazgatása alatt nem áll. E' czimet, melly a' tárgyhoz nem pedig a' személyhez vagyon kötve, csak addig tartja meg, még commandója tart, melly idő alatt brigadageneral rangja vagyon. Tisztességből commodorenak a' legőregbik kapitány is neveztetik, három vagy több csupán kószáló hajóknál. — Commodorehajónak nevesztetik a' kereskedői hajóseregnél a' kisérő 's főhajó (*convoy-schip*). Ez vezeti 's tartja együtt a' többi hajókat 's ezért éjjel gyertya vagyon főárboczán.

COMMODUS (Ant. Ael. Aurelius), 161 K. u. született Marcus Aureliustól és Anna Faustinától, Antoninus Pius leányától. Kegyetlen és buja indulatjának korán adta jeleit. 12-dik évében, mivel ferdővize nagyon meleg volt, az arra ügyelőt tüzbe vettette. Atyja, ki őt szelidséggel 's jó példával reménylé jó utra vezethetni, korán részesité az uralkodásban. Felruházta tribunusi hatalommal és 16-dik évében consullá tette, kevessel azután Augustus és haza atyja nevével is megajándékozta. Aztán öszveházasitá Crispinával, Bruttius Praesens leányával. Atyja halála után 180 thronusra lépvén; még Caligulánál, Domitianusnál és Neronál is nagyobb szörny leve. Kedvtöltésből az elejébe vetődött embereket ketté vagdalta, szemeiket kiszurdalta, oraikat 's füleiket levágta 'sat. Rendkivül erős volt, és gyakran, hogy Herculest utánazza, oroszlány bőrbe burkózva 's doronggal fegyverkezve jelent meg. Undok bu-

jasága nem elégelvén meg 300 ágyasát, az ugyanannyi elrontott gyermeket 's Romának legalább való szingyulájit, még testvéreivel is vértörőleg társalkodott 's egyikét, Lucillát, mivel vad vágyának nem engedett 's öszveesküvést forralt, megölette. Hogy pazarlásai miatt kiürült kincstárát megtölthesse, népét szertelen adóval terhelte, a' helytartóságokat és tisztségeket a' többet igérőknek adta, sőt büntetéseket is engedett el pénzért. Erejét és ügyességét akarván mutatni, az amphitheatrumban nyilván küzdött. Ugy tartják, 735 izben viaskodott 's ugyanannyiszor győzött. Mindjárt uralkodása elején a' Quadusokkal dicstelen, egyéb német népekkel pedig gyalázatos békét kötött. Derék vezére, Ulpius Marcellus, Britanniában a' Caledoniusokon nevezetes győzedelmet vett, miért Commodus az Imperator és Britannicus nevet vevé fel. Az uralkodás gondjait elejénte szabadosának, Anterusnak engedte. Ezt, mivel a' császár elcsábitását neki tulajdoniták, a' testőrzők vezére megölte; mire Commodus, ki kedvencze halálát vérengzően megbosszulta, egy Cleander nevü, hajdani rabszolgát ültete a' kormányra. Hanem hogy a' város egy része hamuvá égett, és éhség a' népet kétségbe ejté, lázadás ütött ki, és a' császár kényszerittetett mind ezekről vádolt kedves emberét lenyakaztatni. Roma 946-dik évében Januar. elsőjén mint consul és küzdő szándékozván egyszersmind fellépni, meg akará mind a' két consult öletni. Barátjainak, kik ettől tartóztatni akarák, ellenkezése olly dühbe hozta, hogy sokak elvesztését meghatározá. Történetből a' halálra kiszemeltek nevét foglaló levelke megtaláltatván, egyik ágyasának, Marciának adatott, ki bámulva ünnevét is azon találta 's azért a' császár kivégzésére öszveesküdt. Mérget adtak neki; de mivel ez nem elég hamar hatott, kedvencze Narcissus, egy küzdő, megfojtotta 192 K. u. Halálát, mellyet gutaütés következésének mondottak, meg tudván a' tanács, őt haza ellenségének kiáltá, szobrait öszvetöreté és nevét a' nyilvános felirásokból kitörölteté. 31 év. 9 hón. élt és 12 $^1/_2$ évig uralkodott. Roma neki köszöni legszebb ferdőjit (*Thermae Antonivianae*). A' város eltartására az egyiptomiakon kivül afrikai gabonás hajókat is rendelt. *B. L.*

COMMONER, l. COLLEGIUMOK.

COMMUNIO, l. ÚR VACSORÁJA.

COMNENUSOK, egy kiholt uralkodó familia, melly a' rege szerént Olaszországból származott 's a' konstantinápolyi (1057 — 1204) és trapezunti (1204 — 1461) császári székeken 18 császárt, ezenkivül 19 királyt 's számtalan független fejedelmet számlált. (L. BYZANTIUMIAK és TRAPEZUNT.) Midőn tudni illik a' keresztes hadak a' Comnenusok Konstantinápolyi császári székét felforgatták 's helyébe a' latán császárságot állitották 1204, akkor a' Comnenusok régi familiájából egy herczeg kis Ásiában, Trapezuntban, a' hol helytartó volt, független statust alapitott. Ezen házból utolsó volt Comnenus David. Azt állitják, hogy ettől származik egy Comnen Demeter nevü franczia dragonyoskapitány, a' ki mint maréchal de camp Parisban 1821 maradék nélkül holt meg. De ezen származást nem lehet történetileg bebizonyitani. Ducange, egy igazságszerető, pontos és tudós történetiró, világosan mondja, hogy Konstantinápoly meghóditója, II. Mohammed, minekutána az ugy nevezett Trebisonde császárságot, melly alig volt akkora mint egy franczia departement, David császártól egyezés mellett megszerezte volna, ezt a' fejedelmet hét fijával együtt Konstantinápolyba vitette. Hogy azonban a' számára rendelt jövedelmet elfoglalhassa, öszveesküvés örve alatt magát és fijait is megölette minden kivétel nélkül Adrianopolyban 1462. Ezt bizonyitjak Dugange után minden egykoru irók, Chalcondylas, Ducas, Phranzes. Allitja ugyan egy későbbi történetiró, hogy egy azon gyermekek közül megszabadittatott 's Laconiába (Maina) vitetett, a' hol azután ez a' familia 200 esztendeig fiuról fiura hagyta a' hadakozást a' Törökök ellen, 's hogy végre Comnen Constantin elárultatván de meg nem győzetvén, kivándorlott Mainából 's 1676 sok vele együtt kiván-

dorlott Görögökkel Genuában kötött ki 's Corsicában egy darab földet mivelt, mellyet az ő maradéki is kormányoztak, fiuról fiura szálván a' kapitányi méltóság, mig Corsica Francziaországgal való egybekapcsoltatása által jószágaikat elvesztették. De ez az állitás nem hihető, mert 1462 olta Comnen Dávidnak gyermekéről vagy maradékiról sehol nem tétetik említés. Kapott ugyan Comnen Demeter, állitólag ezen gyarmat familiának utolsó ivadéka (szül. Corsicaban 1750), kárpótlást a' franczia országlástól; de ennek, mint Dávid maradékának, megesmertetését a' parlament jegyző könyvébe beiktattatott nyilt királyi levél által 1782 csupa politicai okokból eszközlötte Vergennes ur. Akkor ugyan is közelgeni vélték Konstantinápoly megbukását, 's Francziaország érdeke kivánta a' törvényes öröklés jusát azon nemzetség Francziaországban élő ivadéka számára fentartani. Ha eltöretett volna akkor a' nagyur fejedelmi széke, Francziaország bizonyosan igyekezik azon lovastiszt jusát a' háboruban fentartani, meg lévén az XVI. Lajos oklevelében a' trapezunti császár törvényes maradéknak esmerve. — Kapitány Comnen Demeter a' revolutio kezdetében kivándorlott, Condé zászlója alatt harczolt, 1802 visszatért Francziaországba 's 1814-ig 4000 franc esztendei fizetésből élt, mellyet Napoleon adott neki. Ezt XVIII. Lajos is megerősité 's egyszersmind maréchal de camp-á nevezé őt és Lajosvitézzé. Megholt Sept. 8. 1821 's egy kéziratot hagyott maga után, mellyben igyekezik megbizonyitani, hogy a' görög népek már Homer előtt sem voltak barbar állapotban. — Tudományos-történeti tekintetben nevezetes Comnena Anna herczegasszony, I. Elek császár leánya, ki a' 12 ik század első felében élt. Ez apja történeteiben, kit — mint Stäel asszony a' magáét — szeretettel emel ki, kora szokásait 's a' konstantinápolyi udvar állapotját lelkesen festegeti. L. Gibbon „*Roman Empire*" czimü munkája 48-ik részét.

Como, egy delegatiónak fővárosa a' mailandi gouvernementban a' Lago di Como délnyug. csucsánál, kies völgyben, mellyet magas hegyek környeznek, 14,700 lakossal. Kőfalak 's tornyok veszik körül, 's hajdan erős vár oltalmazta, mellynek omladékai egy kupforma domb tetején látszanak. A' nyilvános épületek pompások. A' püspöki székes egyház fejér márványból van épitve. Részinyire a' többi 12 templom is emlékezetes. A' Galli és Odescalchi paloták a' Vico külvárost ékesitik. Az Odescalchi palota kertében állt a' hires szilfa, mellyet az ifjabbik Plinius említ leveleiben. Számos selyemmanufacturájiban bársony, tafota, kéztyük és harisnyák készülnek. A' közelfekvő márványbányák productumaiból szobrászok dolgoznak. A' Graubünden-, Schweiz- és felső Italiával való kereskedés több házat foglalatoskodtat. Az Alpesek közelléte miatt a' clima nem ritkán kicsit sanyaru; de a' gyakran éles szelek a' föld termékenységét nem akadályoztatják, 's a' szőlő és olajfa még most is olly buján terem, mint a' Romaiak idejében. Como a' legéjszakibb pont, hol az olajfa tenyészik, mert a' tó közel az olajhegyekhez gyengiti az éjszaki derek hidegét. A' közelfekvő Lago di Como, mellyet az Adda képez, romános festő partjairól nevezetes, hol magas hegyek koszoruja környezi szőlő- 's olajhegyek közepett a' csinos mezei házakat. A' tó éjszaki részét chiavennai tónak is nevezik. Legnagyobb hossza 15 órányi, legnagyobb széle egy német mértföldnél kevesebb. Viztükre 700 lábnyira feksziks a' tenger felett.

Comoedia, l. Szinjáték.

Compagni (Dino), olasz krónikás, sőt lelkes megkezdője olasz nyelven hazája történetirásának. Munkája: „*Cronica o istoria fiorentiza*", 3 könyvben, 1280—1312 megy. Dantének kortársa volt, de születése bizonyos ideje nincs tudva. Ugy tartják 1250 körül a' florenczi köztársaság földjén. Ennek 1289 és 1301 kormányzóji között léte előbbkelő házból eredtét mutatja, 1293 *gonfaloniere di giustizia* volt. Igy minden esetnek a' Guelfek és Ghibellinek közt forrását tudhatván, hiven

irhatott, 's látszik, akart is. Legelső vala, ki az olasz prosát velőssé tette, mondásai jól kerekednek ki egymás után, elbeszélésében öszveköttetés, ezt mondja Denina, 's ennél fogva aligha Boccacciót tartanák ma az olasz prosa alapitójának, de Compagni kéziratja eltévedt, csak a' XVIII. században akadt rá Muratori 's akkor adta ki, a' „*Scriptores rerum italicarum*" 9 kötetében; 1728 pedig Manni bocsátá közre. Már addig minden Olasz első prosaicusának Boccacciót nézésében nevekedett fel. Compagni verselt is, néhány darabját Crescimbeni adta ki. „*Cronica*"-ja ujra Pisában 1818 jelent meg. Halálát 1323-ra teszik. *Döbrentei Gábor.*

Compania, 100—150 gyalogból álló hadi osztály (a' Francziáknál a' draganyosok és az egész lovasság is compániákra osztatnak), melly egy kapitány, egy fő-, egy vagy több alhadnagy 's egy zászlótartó alatt áll. Némelly fegyvernemeknél, p. o. a' pattantyusoknál, vadászoknál 's néha egész hadi seregeknél nincsenek zászlótartók. A' magyar gyalogságnál vagyon egy kapitány egy fő- 's egy alhadnagy és egy zászlótartó; a' Francziáknál zászlótartó nincsen. Nálunk két compania egy divisiót, 's három divisio egy bataillont teszen. A' kapitány vagy valóságos feje a' companiának vagy csak más felsőbb tisztnek (főőrmesternek, ezredes fő hadnagynak) helytartója (kapitányhadnagy), 's ez feje a' companiának. Különben a' compania számos elosztása a' különböző hadi seregeknél különbözik 's a' szerént is változik, a' mint a' sereg hadi vagy békeségi lábon áll; ezenkivül pedig a' fejedelem önkényének vagyon alája vettetve.

Comparativus, l. Melléknév.

Compasse, franczia szó, a' szokatlan compartir szótól származik (több figurákat összmértékesen felállitani) 's a' carouselben a' quadrillek (lovagok osztályai) fellépését a' korlátok közt jelenti. Azért a' szinjátszók nyelvén is, comparseria a' statisták, azaz, a' néma személyek vagy állatok fellépésének elrendelését jelenti. Magok a' fellépések is igy neveztetnek, nem különben népcsoportok, öszvesereglések, csaták 's ef. előadásai, mellyek az ugy nevezett regie gondjainak egy részét teszik. E' szerént a' statisták s' egyáltaljában a' játékszinen fellépő minden néma személyek comparseknek neveztetnek. Ámbár ezek alá vannak rendelve, még is szükséges arról gondoskodni, hogy megjelenések a' benyomást ne háborgassa 's nevetséget vagy bosszankodást ne okozzon, a' hol ellenkező behatások tárgyaltatnak.

Compassus, megkereső vagy kisérő levél, melly mellett egyik törvényhatóság a' kebelében hozatott, 's az adós vagyonjának szüke miatt végre nem hajtható itéletet azon törvényhatósághoz, mellynek kerületében bir valamit a' marasztaltatott, olly felszólitással küldi által, hogy annak, a' mennyire még teljesitve nem volna, foganatot szerezzen. Szinte igy neveztetnek azon levelek is, mellyek által valamelly áltkisért gonosztévőnek más törvényhatóság alatt lakozókkal való szembeszálitása vagy akarmelly más törvényes munka megtétele kéretik. *Zs. G.*

Competentiája, illetősége a' törvényszéknek vagy birónak, az a' törvényes hatalom, mellynél fogva valamelly személyt vagy dolgot birói széke elejébe idézhet; általjában, minden hivatalnak törvényes munkaköre. Nálunk, hol annyi féle biró van, különösen kell vigyázni az illetőség eltalálására, melly munkában szükség tekintetbe vennünk 1. Az alperes polgári minemüségét, egybekötve a' keresetbe vagy üldözőbe vett dolog vagy vétekével; 2. Magát a' törvényszéket 's a' neki tulajdonitott birói hatalom minemü-és mennyiségét, 3. A' törvényszék kiterjedését. Ha ezek tekintetbe nem vétetvén az illetőség elhibáztatik, tartozik a' törvényszék az alperes kivánságára bíróságát leszálitani. — Competentia alatt néha apanaget, utószülötteknek rendelt, jövedelmet is értünk. — Competentia jótétemény*e* (*beneficium competentiae*) különféle viszonyokban erővel biró jus, mellynél fogva a' kereset megvételét nem eszközölhetni legnagyobb keménységgel, hanem csak annyira, hogy az adósnak szükséges tartására elegendő vagyonja maradjon. Ezen jussal birnak például a' há-

zastársak egymás közt a' szülők gyermekeik iránt a' testvérek, 's az ajándékozók a' megajándékozottak iránt. Birnak ezzel továbbá a' papok, nyilvános tisztviselők és katonák, kiknek tisztségi jövedelmeiből csak egy harmadrészt lehet a' megitélt kereset fejében biró által elfoglaltatni, vagy inkább letiltatni. Az illyen jussal biró adósok még öszvehivó per utján is megtartanak annyit, a' mennyi életek folytatására szükséges. *Zs. G.*

Compilata és Approbata, constitutiók Erdélyben. I. Approbata const. (jóváhagyott alkotmány). Erdélynek, melly Magyarországtól való elválasztását az 1540-ik esztendőtől számlalja, 1652-ig, száz tizenkét esztendő elfolyása alatt 258 országgyülése volt. Ezen számos országgyülésből sok egymáshoz nem illő törvények jöttek elő.— Betlen Gábor, a' fejedelem, 1619-ben ezen törvények rendbeszedéséhez kezdett és a' perek folyamatjának meglehetős rendszerét adta ki, de nem meritette ki még is ezen munka a' régi törvények teljes velejét; mellyre nézve I Rákóczi György, hasonló szándéktól vezetve, a' régibb törvényeket a' vármegyék és városok leveltáraiból és jegyző könyveiből öszvegyüjtette; de elébb az uralkodás gondja, utóbb pedig halála jó szándékában akadályul volt. II-ik Rákóczi György tehát, ugyan ezen akarattól lelkesitve, a' Febr. 18-ki 1652 Fejérvárt tartott országgyülésen, a' 11-ik törvényczikkelynél fogva, az emlitett törvények egybeszerkeztetésére egy országos biztosságot, melly tizenhárom tagból állott, neveztetett-ki. A' nagy munka esztendő alatt végre hajtatott és azon országgyülésén, melly Jan. 15. 1653 Fejérvárra hirdettetett, minekutána az ország által és fejedelem tanácsában is szoros viszgálat alá vétetett, az országgyülés utolsó napján, Martius 15-kén 1653, a' fejedelem által is megerősittetett. Jóvá hagyta I. Leopold császár is 1691, midőn Erdélyt oltalma alá fogadta, ezen törvénykönyvet királyi levelének 3-ik pontjában. Öt részre oszlik ezen könyv: az első rész egyházi, a' második a' közönséges, a' harmadik különös törvényeket foglal magában, a' negyedik a' törvénykezés módjáról, az ötödik pedig köz hirdetményekről (*edicta*) szól. — Az első részben X. a' másodikba XVI, a' harmadikban LXXXVI. a' negyedikben XX czim (*titulus*), az ötödikben pedig CIII. hirdetmény (*edicta*) van. Kiadásai 1653-ban N. Váradon, egész rétben (folio); 1677-ben Kolosvárt, egész rétben, Veresegyházi Szentyel Mihálynál; 1696-ban Kolosvárt, negyedrétben, Kis Miklosnál; 1779-ben Kolosvárt nyolczadrétben; 1815-ben Kolosvárt, negyedrétben, Halmágyi mutatójával. — II Compilata constitutio (kiválogatott alkotmány). Szomoru idő szakasza következett Erdélynek, a' jóváhagyott alkotmány (*approbata constitutio*) kiadása után; a' fegyverek kőrülhangzó zörgése és a' fejedelmek veszedelmes változásai miatt a' haza törvényei szánakozásra méltóként öszvezuzattak, zavartattak és egymással többnyire ellenkeztek. A' rendeknek és fejedelemnek egyező kivánságok volt, ezen rosszon segiteni; mellyre nézve 1668-han Beszterczén Jan. 10- kezdett és Februarius 3-dikán bevégzett országgyülésén a' 33-ik törvényczikkely által meghatároztatott: hogy az 1654-ik esztendőn kezdve tartott 37, azaz, harminczhét országgyülés törvényei, mellyek a' haza alaptörvényeivel ellenkeznének választassanak ki, a' kiválasztattak válogattássanak, a' kiválogattak viszgáltassanak, a' vizsgáltattak pedig szedessenek rendbe és nyomtattassanak ki. A' kiválasztó biztosok nevezése a' fejedelem (I Apafi Mihály) és tanácsa rendelésére, ki ezt 1668-ban teljesitette is, hagyatott, és a' munka ugyan ezen esztendőn bevégeztetett. Vizsgálatja ezen munkának 1679-ben a' Fejérvárra Jan. 25-kére hirdetett országgyülésen elkezdetett, 's sok idő is fordittatott reá, de el nem végeztethetvén, egy más biztosságnak adatott által a' jóváhagyott alkotmány rendjéhez való alkalmaztatás végett. Ezen biztosság az alkalmaztatást megtette, és a' kiválogatott alkotmányt hasonlólag öt részre osztotta. Az I. részben az egyházi törvények I.,

a' másodikban a' közönséges IV, a' harmadikban a' különös törvények XVI, a' negyedikben a' perlekedés módja XVII czimet foglal el, az ötödikben pedig LI köz hirdetmény van. Kiadásai Kolosvárt 1671-ben egész rétben Veresegyházi Szentyel Mihálynál; Kolosvárt 1695-ben negyedrétben Miszt Tótfalusi Kis Miklósnál; Kolosvárt 1779-ben nyolczadrétben; Kolosvárt 1810 negyedrétben. *T. J.*

Componium, egy iró szekrény formáju 's 1824 Amsterdamban feltalált erőmiv, melly akarmi feladott muzsikai themát minden lehetséges harmoniai combinatiókkal változtat. Feltalálója, ki rajta 7 esztendeig dolgozott, Winkel, lippstadti német születés. Catel és Biot ezt a' Parisban közönséges álmélkodást gerjesztő önmozgót, melly egyszersmind a' tüstént találmányosságot csudáltatja, szorosabban megvizsgálták 's jelentésekben azt vallották róla, hogy ha ezen eszköznek valami thema adatik változtatásra, mellyet a' találó egy csak előtte tudvalévő módnál fogva az eszköz szerkeztetéséhez alkalmaztat, akkor magától elkezdi a' változtatásokat, minden lehető részeket legfinomabban 's legrendesebben kidolgoz, a' modulatiókat olly csudálatos különbféleséggel adja, millyennel csak a' legmakranczosabb képzelődés gondolhatná ki, 's a' szünetlen folytatott melodiát és harmoniát magától olly váratlan módon képzi, hogy a' merész öszverakást még azok sem találhatták volna ki, kik a' mechanismust tökéletesen esmerik. Minden aria, mellyet változtat, mintegy egy perczenetig tart. Ezen találmány után nem sokára Giuliani egy hasonló muzsikai caleidoscopium magyarázatját a' bécsi muzs. ujs. 1824. 7 szám. iktatta.

Compositio, a' muzsikában uj hangdarabok vagy hangmivek szerzésének mestersége. Ide tartozik a' muzsikai feltalálásbeli észtehetség, az elegy tétel rendszabásainak 's a' gyakorló hangmivészségnek esmerete. Innen componistáknak, muzsikaszerzőknek, csak azok hivatnak, kik szellemmel és érzéssel teljes hangmiveket teremtenek. Mert huzamos szorgalommal mindenki szerezhet a' harmoniáról alapos belátást, a' muzsika hatásairól 's annak okairól hozhat legpontosabb itéletet, minden partiturában a' tiszta tételtől való legkisebb eltérést felelni, sőt szükségből muzsikai darabokat öszverakni is ugy megtanulhat, hogy azokban a' rhythmust és a' tiszta tétel rendszabásait tekintve, a' legszorosb critica sem tehetne kifogást; de mind ezen tehetségek csupán egy tapasztalt harmonistai névre adnak just. A' szerzés országába erős lábbal léphetésre szükséges a' melodia, harmonia, rhythmus, fugák generalbassusa, ugy a' canon és kettős contrapont esmerete. Ezekről tanitást ad Weber Gottfried „*Versuch einer geordneten Theorie der Tonsetzkunst*“ czimü munkájában 2. kiad. 4 köt. Mainz 1824.) Ezekkel, a' szerzéshez szükséges szemlélődői ágazatokkal, mellyek a' harmoniai helyes és különbféle önkifejezést tanitják, de a' szerzés czélja elérésének tulajdon eszközeiről keves utasitást adnak, sok van ugyan téve, de korántsem minden. A' még ide vágó tudományos részek messze határokból öszvehordandók. Igy p. o. az énekszerzésre megkivántatik: a' nyelv tökéletes esmerete általjában, az accentus, declamatio 'sat. megfogásának helyessége; a' szeres muzsikára minden egyes használandó szerszám természetének, hatásának, mérsékletének, hangkörének, hangnemeinek a' többiekhez való irányának 'sat. tudása. Noha már ezen esmeretek és segédeszközök amazokkal párosulva erős foganatuak, a' hangmivbe lelket és charactert még sem önthetnek. Ezeket csak természeti észtehetség által érhetni el, 's ez főképen a' finom és helyes érzésben, tüzes képzelő erőben 's a' characternek azon simultságában áll, mellynél fogva magát ez vagy amaz szenvedelembe könnyüséggel általalteheti. De ezen utolsóra 's jelesen annak szerencsés általvitelére szükséges, hogy az illy szenvedelmek már elébb a' szerző lelkében feküdjenek 's a' jelen eset által csak felgerjesztessenek, ez pedig ifjabb korban nyert képzést 's az erkölcsi világ különbféle helyezetivel való czélirányos társalkodást és szoros esmeretséget tesz fel. Gyakran a' muzsikai darab is **compositiónak**, szerzeménynek, mondatik.

Compromissum, írásba foglalt megegyezés, mellynél fogva a' perlekedő felek a' köztök fenforgó ügy megvizsgálását 's elhatározását egy vagy több szabadon és köz megegyezéssel választatott 's e' munkát felvállaló alkalmas személyre bizzák. Compromissumnak csupán polgári esetekben van helye, 's ezekben is csak arra terjed a' választott bíróság hatalma, a' mi az egyezésben világosan ki van téve. A' törvénykezés szokott formáját a' választott bíróság előtt is meg kell tartani, ha a' compromissumban ez iránt rendelés nincs téve. A' választott bírák itélete olly erővel bir, hogy azt feljebbvinni sem lehet, ha csak feljebbvitel az egyező levelben meg nem engedtetetett. A' pernjitásnak van helye.

Comus, a' vendégeskedések istene; de csak az ujabb iróktól tétetett azzá. Tulajdonképen Comus a' régieknél részszerént az ollyan fiatal emberekből álló mulatságoknak görög neve volt, kik együtt ettek ittak, 's aztán énekelve esmerőseik 's szeretőjik házait sorban járták, részszerént pedig az efféle énekeket 's egyéb bordalokat jelentette. *K. J.*

Concav, l. Homorú.

Concert, 1. az orchestrumi daraboknak azon neme, melly szántszándékkal ugy van készitve, hogy abban egyik muzs. szerszám, a' főhangzat vitele által a' többiek közül kitünjék s' azok felett mintegy uralkodjék. Valamint a' szeres muzsika eredetileg az ének követése, ugy különösen a' concert a' teljes hangzattal kisért egyes éneknek vagy más szóval az ariának utánazása. Innen szorosan véve, minden concertben főczélnak kellene lenni, hogy valamelly egyes személynek ez vagy amaz indulatját kitünőleg egy meghátorzott szerszám characterében fejezze ki. Ha a' főhangzat egyes szerszámnak van adva, akkor a' concertmuzsika jelensen concert vagy concerto di camera; ha két egymással versenyező szerszámok közt van felosztva, kettős concert; ha végre a' teljes orchestrum tételei közt több szerszámok majd változva, majd együtt szólanak, az illyen concert versenyező symphonia (*Concerto grosso*). — 2. Mulatság, mellyben több teljes hangzatu muzsikai darabok adatnak, 's hova jelesen a' leirt szeres concert tartozik. Az illyen mulatságot vagy valamelly fejedelem adatja maga és udvara számára udvari muzsikája által, vagy pedig nyilván, valamelly hangmivész vagy mükedvelő társaság intézi. Az illyenek elrendelése izlést 's a' választásban változtatást kiván. — Concert spirituel Parisban a' végett felállitott concert vala, hogy a' hangmivészség barátinak azon napokon, midőn a' játékszinek zárva vannak, nem-operai muzikák előadása által mulatság szereztessék, — noha nem mindenkor szellemiek valának. Erre 1725 Anne Damican, máskép Philidor, a' hires muzs. szerző testvére, nyert első engedelmet; különféle igazgatók alatt egész a' polgári zendülésig fenmaradt, a' rémülés ideje után ismét felállittatott, de a' conservatorium concertjei nem sokára elnyomták. — Concertando játszik azon egy vagy több muzs. eszköz, melly a' melodiát a' főhangzattal felváltva viszi, vagy a' főhangzat tételei közt tökéletes egyes tételeket hallat.

Concertmester, a' nagyobb orchestrumoknál az első hegedüs. Minthogy a' hegedü rendszerént a' főhangzatot vivén, az orchestrumban legfontosabb szerszám, azért az első hegedüs mint a' szeres kar vezérlője tekintetik. Neki kell az ochestrumot hathatós játéka által tactusban tartani, 's igy a' tactust, mellyet a' muzsikaigazgató vagy karmester adott, hirtelen és pontosan felfogni 's azt a' többi orchestrumi muzsikusokkal mintegy közleni.

Concetti (az olasz concetto [conceptus] többese), csillogó de csalfa állitások, fényes de tompa elmeskedés, finom és mesterkélt szójátékok, rövideden szóár, millyenek által kiválkép Marino (olasz költő) szerzett hirt magának. Szenvedtek e' bajban minden fejlődő literaturák, 's épen nem csuda, ha a' jobb izlés megállapodásáig türte, sőt kegyelte ezt a' publicum. Angolok és Spanyolok sokáig csudálák ez álfényt, 's Marino,

ki azt az Olaszoknak általadá, a' Franczziáknál kapá fel, kik között egy költő a' szelet Acolus nyargalójának, a' napot a' gyertyák királynéjának nevezte. — Közöttünk, Magyarok között, is hajtottak illyes fattyu növések, de tanuljuk türni a' criticát. — *t* —

Concilium, gyülekezetet teszen, jelesen pedig azon egyházi gyülekezetet, mellyre a' püspökök és egyéb egyházi főelőljárók a' keresztény hit 's erkölcs ügyének 's az egyházi fenyitéknek elintézésére, és a' fenforgó kétes kérdéseknek elhatározására törvényes meghivatás szerént összevegyülni szoktak. Neveztetik zsinatnak is (*synodus*) görög kifejezéssel. Az efféle egyházi gyülekezetek vagy közönségesek, a' mellyek t. i. az egész anyaszentegyházból törvényesen meghivott püspököktől az anyaszentegyházat közönségesen illető ügyekben tartatnak, vagy magányosak vagy is részbeliek, a' mellyeket vagy csak egy nemzetnek, vagy tartomány- v. püspöki megyének egyházi tisztviselőji alkotnak; 's ehhez képest vagy nemzeti, vagy tartományi, vagy megyebeli zsinatoknak hivatnak. (Elejénte ugyan a' keresztény népnek világi tagjai és vénei is megjelentek ezekben, de elhatározó itélettel nem birtak; és tulajdonképen ezen egyházi gyülési jussal, valamint kezdetben az apostolok, ugy ezeknek is csak tisztkövetőji, a' püspökök, birhatnak a' hit 's erkölcs dolgának elintézésében 's elhatározásában, ezt igy hozván magával a' Krisztus religiói 's egyházi szerzeménye). A' kereszténység zsengéjében, kivévén azt, mellyet az apostolok Sz. Péter vezetése 's előlülése alatt Jerusalemben tartottak, az anyaszentegyház békeségének visszatértéig olly egyházi zsinat, mellyet közönséges nek 's az egész anyaszentegyházra kiterjedhetőnek lehetne tekinteni, nem tartatott egész 325 esztendeig. — A' mi pedig az egyházi közönséges (*oecumenicum*) gyülekezeteket illeti, azoknak törvényes tarthatására a' catholica anyaszentegyház mivolti szerkődzése szerént az egész anyaszentegyház püspökeit meg kell hini, 's ha mind meg nem jelenhetnek is, annak törvényességére mindazáltál megkivántatik, hogy annyi jelen legyen, a' hány az egész anyaszentegyháznak képviselőségére 's hitbeli egyetértésének bebizonyitására szükséges 's elégséges, és ha ne talán valamellyik nemzet vagy országhól senki jelen nem lehetne, a' reá következő egyetértés 's elfogadás (mint az első konstantinápolyi zsinatból láthatni) a' közönségességnek mutatkozó fogyatkozását kipótolhatja. A' közönséges egyházi gyülekezetekre a' meghivás, a' mennyire a' hit 's erkölcs 's egyházi fenyitték 's szertartás tárgyai fordulnak elő, az egyházi főhatalomhoz, a' mennyire pedig a' polgári 's társasági környülmények együfolyása és függése megkivánja, a' világi főhatalmasághoz is tartozhatik. Az elsőbb nyolcz századokban az egyházi fők jelentésére 's kérésére a' fejedelmek hittik egybe ezen köz zsinatokat; utóbb minthogy a' keresztény világ számtalan uralkodók közt vala felosztva, a' romai pápák, de a' fejedelmeknek jóváhagyásával, mivel ezeknek tisztében állott látni, ha valljon a' köz jónak hasznára vagy ártalmára megengedhető e a' püspököket külföldre kibocsátani vagy nem? Az egyházi illy köz gyülekezetben jelen voltak ugyan a' fejedelmek is vagy személyesen, vagy követeik által a' szükséges jó rend fentartása és a' köz jóra háramolható ártalmak elháritása végett, sőt a' végzések megerősitését is eszközölték, hogy azok annál könnyebben és sikeresebben végre hajtathassanak; de a' tulajdonképen való előlülést nem viselték, és erre nézvést valamint a' részbeli egyházi zsinatokban az előlülést a' patriarchák, primások, metropoliták (érsekek), püspökök tartották köreikben, ugy a' közönségesekben teljes igazsággal és renddel a' romai pápák vagy személyesen vagy képviselőjik által voltak mindenkor az előlülők; és csak a' pápa nem létében vagy az ellenezés esetében történhetek meg: hogy az egész anyaszentegyházat képező egybegyült atyák a' pápa után valót vagy más valakit választanának előlülőjöknek. — Az ekképen tartatott nagy gyülekezetnek vagy a' pápa, vagy a' köz elfogadás 's egyetértés által helybenhagyott végzetei az egész keresztény anya-

szentegyházat kötelező erővel bírnak. A' Catholicusoknak azon állítmánya pedig, hogy valamint az anyaszentegyházat, úgy annak közönséges egybegyülekezését is, minthogy az ebben foglaltatik, a' Szent Lélek vezérli és hibázhatatlanná teszi, azt a' tekintetet szerzi a' közönséges egyházi gyülekezet végzéseinek, hogy ezeket a' hit 's erkölcs tanításában hit ágazatul is el lehet 's kell fogadni; ámbátor azt nem szükséges az egyházi fenyitéket, kormányformát 's külső szertartási rendeléseket érdeklő határozásiról következtetni. Efféle közönséges zsinatok időről időre e' következők tartattak a' catholica anyaszentegyházban: I. az első nicaeai (Bythiniában) 325 e. — II. az első konstantinápolyi 381. — III. az ephesusi 433 's reája következőleg a' chalcedoniai 451. — IV. a' második konstantinápolyi 553. — V. ugyan ott a' harmadik 680. — VI. a' második nicaeai 785. — VII. a' frankfurti 794. — VIII. a' negyedik konstantinápolyi 868. — IX. az első lateranumi (Romában) 1123. — X. a' második lateranumi 1139. — XI. a' harmadik lateranumi 1179. — XII. a' negyedik lateranumi 1215. — XIII. az első lugdunumi 1245. — XIV. a' második lugdunumi 1272. — XV. bécsi (*Vienne* Francziaországban) 1307. — XVI. a' pisai 1409. — XVII. konstanzi 1412—1414. — XVIII. a' baseli 1423. — XIX. a' ferrai v. florenczi 1438. — XX. tridenti 1545. — 1563. — Ezolta a' catholica anyaszentegyházban mindeddig közönséges egyházi sinat nem tartatott. *Sz.*

Conclave (betü szerént zárt lakhely), bevett köz értelemben azon helynek neve, mellyben a' cardinalok a' pápaválasztásra egybegyülve és bezárva lenni szoktak. X. Gergely pápa, kinek választása három esztendőre huzódott, az 1274-ki második lugdunumi köz zsinatban a' conclaveban leendő pápaválasztást meghatározta, azt rendelvén, hogy ha a' pápa akármelly városban meghal, a' hol t. i. az ő udvarával tartózkodott élete fogytán, a' jelenlévő cardinalok tartozzanak 10 napig többi társaikra várakozni; melly időnek elfolyta után gyülekezzenek öszve azon palotában, mellyben a' pápa megholt 's lakott, mindnyájan egy szobába (*conclave*), melly nem közfallal, hanem csak posztó kárpittal lenne elválasztva kinekkinek részére, de a' szobának minden mellékajtaji 's nyilási el legyenek zárva és csak egy főbejárás hagyassék, de az is erős vigyázókkal őriztetve; hogy t. i. senkinek a' conclavéba zárt cardinalokkal közösülni ne lehessen, 's senki titkon velek ne beszélhessen; senkinek közülök szabad ne legyen valakinek levelet vagy izenetet küldeni vagy elfogadni, 's csak egy ablakon adassanak be az eledelek. Ha három nap alatt meg nem eshetnék a' választás, a' következő öt napon csak egy déli 's esti étellel meg kelljen elégedniek. Ha pedig ez idő is elmulnék választás nélkül, kenyéren, boron 's vizen kivül semmit se kapjanak. X. Gergelynek efféle rendelései neminemü változásokat szenvedtek ugyan, de a' mivoltiakban a' mi időnkben is divatban maradtak. Mivel pedig a' pápák többnyire Romában holtak meg, a' conclave is a' vaticanumi nagy palotában szokott tartatni, a' hol idővel olly készület tétetett, hogy a' Vaticanumnak fentornáczain (*Gallerie*) egy sorban fekvő a' cardinalok számához képest több kis szobácskák építtettek, mellyeket csak egy keskeny köz választ el egymástól. Ezekbe zárkoznak a' választásra megjelent cardinalok a' pápa eltemettetésének más napján vagy is tizedik napon halála után, minekutána a' Szent Lélekről mondott (*Veni sancte*) misét meghallgatták, 's itt maradnak szoros elzárás alatt, mig a' pápa legalább is két harmad szavazással meg nem választatik. *Sz.*

Conclavista, egyházi 's világi társa vagy hozzátartozója a' conclavéba menő cardinalnak. Mindegyik cardinal t. i. vehet maga mellé egy papi 's egy világi társat segédül 's szolgálatul, 's ha megbetegednék egy harmadikat is. A' bezárás pedig szintugy érdekli a' conclavistákat, mint magát a' cardinalt. Csak bebizonyitott terhes nyavalya miatt engedtethetik meg ezeknek a' conclavét elhagyni. A' jó tartásban ugyan nincs fogyatkozása a' bezártaknak; de a' hosszas válasz-

tás esetében alkalmatlanság nélkül nem szükölködik ezen szoros elzáratás. A' conclavisták tisztje igen becses 's azért vágyva kerestetik is. A' megválasztatott pápának volt conclavistáji a' hierarchia rendjében többnyire jeles megkülönböztetést 's szerencsés előmeneteleket szoktak nyerni. Azonban a' többi conclavisták is, kik többnyire tudós és tenult emberekből válnak, közönségesen a' cardinalok collegiumának kedvezésére érdemesittetnek. Mindegyik cardinalnak 20 négyszeg lábnyi szobácskája vagyon, mellynél a' conclavista szobája sem nagyobb. Fütő helyek vagy kürtők nincsenek, de ha szükséges, a' cardinal és conclavista hajléka közt lévő keskeny folyosón raknak tüzet a' melegedésre. Minthogy pedig naponként három-három más 's más cardinal lép fel az ideigleni kormányviselésre, a' conclavistáknak alkalmatosság nyujtatik ügyességeket kitüntetni mint irnokoknak vagy segédeknek; a' mi annyival szerencsésebben üthet ki, mivel a' conclavéban lévő cardinalok a' conclavisták ekkori szolgálatját jeles tekintetben szokták tartani. *Sz.*

Concordantia, olly szókönyv, mellyben betürenddel minden szent irásbeli szók, azon helyeknek, mellyben előfordulnak, pontos kijegyzésével adatnak elő. Vannak pedig mind a' dolgokat, mind az egyes szókat előterjesztő concordantiák, mellyeket igen helyesen magyarul szent-irási szótárnak lehetne nevezni. Ezek szerkeztetésében alapul szolgálhat akár az eredeti, akár a' közönségesen használt fordítás is. — Nagy hasznát vehetik ezen szótárnak a' sz.-irás-magyarázók az egyező (*parellela*) helyeknek kikeresésében 's öszvehasonlitában, valamint az egyházi szónokok 's lelki tanitók is, a' kik mindenegy szót vagy kifejezést, mellyre csak homályban emlékeznének is, könnyü munkával kitalálhatnak. Illynemü munkát a' 13-ik században legelőször szerkeztete Szent Caroi Hugo (Hugo a S. Caro) a' deák Vulgata nevü 's a' Catholicusoktól használni szokott sz. irás kiadása szerént. Azolta számtalan és időről időre tökéletesebbült kiadások jöttek világosságra a' mi időnkig. A' legutolsó tiszta 's ügyes pontosságu kiadás adatott Bécsben 1825, 4 rét. *Sz.*

Concordatum, a' romai pápának mint az anyaszentegyház látható fejének a' világi fejedelmekkel és nemzetekkel az egyházat illető dolgokban tett egyezése 's alkukötése. Azon egyezések, mellyeket a' pápa, világi fejedelemséggel is birván a' politicai ügyekben, a' fejedelmekkel 's nemzetekkel köt, concordatumnak nem neveztetnek. Azon meghasonlások, panaszok 's sérelmek, mellyek a' világi uralkodói és az egyházi főkormány közt az egyházi javak kiosztogatásában, az egyházi hivatalok kinevezésében 's megerősitésében, az annaták 's más fizetési követelésekben, a' püspöki törvényhatóságnak körülszoritásában és viszont történt beavatkozásokban előfordulnak, adtak vala alkalmatosságot a' kérdésbe hozott ügyeknek concordatum által teendő elintézéseire. És már majd 800 esztendő olta szokásban van, hogy az egyházi 's világi hatalmasságok közt fenforgó villongások 's egyenetlenségek efféle viszonos alkukötésekkel végeztessenek, mellyek az egyházi törvényszerzésnek egyik ágát is teszik ugyan az egyes országokra nézve; de még is igen nehéz ezek mellett is a' két hatalomnak elválasztó határit kielégitőleg kiszabni 's teljesen megállapitani, és igen gyakorta egyik concordatom az ujabb egyezések sőt néha önkényes megszegések által is megszünik 's változik. Nevezetes és a' maga nemében mint egy első concordatum az, melly II. Calixtus pápa és V. Henrik császár közt 1122 eszt. Vormatiában köttetett, 's melly majd 50 esztendeig tartó t. i. VII. Gergely pápa és IV Henrik császár által kezdett, az investiturát illető villongásoknak vetett véget. (L. Investitura és VII. Gergely czikk.) Illy félék az aschafenburgi 1448 III. Fridrik cs. 's V. Miklós közt; a' bononiai X. Leo és I. Ferencz franczia király közt 1516 'steff. Ezen elsőbb időszaki concordatumok többnyire ugyan a' fejedelmek 's nemzetek kényszeritésére készittettek a' pápák által, a' nemzeti gyülekezeteknek is

hozzájárulásával 's köz egyetértésével, és lehet állitani, hogy a' 15 és 16 századig a' romai széknek inkább, mint az ellenfélnek hasznára 's nyertére. De az utóbbi időkben, különösen a' 18-ik század másod fele olta nagyobb öszveütközésekbe keveredett a' romai szék a' hatalmasságokkal 's kénytelen leve az efféle egyezésekben megelégedni: ha engedvén az erősben reá nehezülő időszellemnek, némelly elébb nyert jusait is fel kelle áldoznia, csak hogy az eredeti hatalom gyakorlásában 's a' religio fentartásában jó móddal megmaradhasson. Bonaparte, a' franczia respublicának főconsula, VII. Piussal kötött egy concordatumot 1801., melly a' püspökségeknek megkevesitését, a' papi hivataloknak a' kormány által leendő kineveztetését, a' szerzeteseknek megszüntetését 'steff. vonta maga után, 's a' pápának csak a' kinevezett püspököknek megerősitése az ehhez járandó mérsékelt irnokfizetéssel hagyatott fen, 's a' religio az isteni tiszteletnek gyakorlásával lábra állittatott. Uj zavarba jöttek mindazonáltal az egyházi dolgok, minekutána a' Napoleontól kineveztetett néhány püspököknek helybenhagyását a' pápa megtagadta, 's ezen öszveütközést az 1811 tartott parisi zsinat sem szüntethette meg; és ámbár 1813 némelly egyezést látszott is tenni Napoleon VII. Piussal Fontainebleauban, de ez is valamint alaptalan volt, ugy sikeretlen is maradott. XVIII. Lajos kormánya alatt 1817 egy uj concordatum készült, melly a' romai széket az 1516-ki concordatumba visszahelyeztette; de Franczia-országban a' revolutio által behozott változások nagy 's mély gyökeret vervén, a' nemzetnek hozzájárultát 's elfogadását nem eszközölhette, 's azért az egyházi dolgoknak a' római székkel való elintézései egy ujabb rendelkezést látszattak kivánni, de a' melly ismét a' legujabb történetek által függőben maradt. Ugyan VII. Pius kötött egyezést 1818 a' nápolyi királlyal is, melly egészen a' pápa kivánságára ütött ki; meghagyván még is azon egyházi szabadságokat, mellyekkel a' királynak mint a' pápa született követének tekintetéből bir Sicilia. Uj kötés az is, melly Bajorországban behozatott 1817, mellyben a' catholica religio 's egyházak tetemes engedelmeket nyertek 's azon aggodalmak, mellyeket a' Catholicusok és Protestansok visszonyai szültek, elhárittattak. Austria és Poroszország is hosszas alkudozásokban állanak a' romai székkel. Helvetiára nézve még megnyugtató concordatum nem készülhetett. A' többi német szövetségi fejedelemségek részére fognak szolgálni egy közönséges concordatumnak készithetésére az e' végre Frankfurtban kinevezett és 1818 elvégzett kiválasztottságok. *Sz.*

Concordia, az egyetértés istennéje. Romában több templomai voltak, 's számára eszdendőnként Januarius 16-kán innep tartatott. *K. J.*

Concordia formulája (*formula concordiae*). Igy neveztetik az Evangelicusok egyik legfontosabb symbolicus könyve, melly Augustus szász választó fejedelem rendeléséből több nagy tekintetü theologusok által készittetett. Augustus, látván, hogy az Evangelicusok közül sokan hajlottak Calvin tudományához, vagy legalább illyen hajlandósággal sokan találkoztak, a' vallásbeli efféle zavarodás megszüntetése végett legjobbnak tartotta, egy olly munkát készitetni, mellyben az Evangyelicusok megkülönböztető vallásbeli tudománya közös egyezéssel feljegyeztetnék. Ezen szándékát tizenkét hires theologus által végre is hajtatta, kiknek munkája több választó fajedelmek, herczegek, grófok és birodalombeli városok által aláirással megerősittetett 's 1580 kinyomatott. *K. J.*

Concretum, logicai müszó. Ha valamelly tulajdonságokat ugy gondol az ember, mint valamelly tárgyban lévőket, tehát akkor a' philosophia nyelve szerént azokat in concreto tekinti; ha pedig azokat a' tárgytól külön válva gondolja, akkor in abstracto tekinti; p. o. egy igaz ember concret előterjesztés, az igazság pedig abstract megfogás. Concretumok tehát az individualis tárgyaknak vagy legalább olly közönséges megfogásoknak látatjaik, a' mellyek igen közel járnak az individualitashoz. (L. Gondolkozás.) *A. B. S.*

CONCUBINATUS, ágyasság, férjfinak asszonnyal való együttélése házassági kötel nélkül a' testi gyönyörüség gyakorlása végett. Hogy illyen öszveköttetést a' jus fogatja megenged, szintolly világos, valamint az, hogy a' statusnak, mellynek a' házasságot 's familiai életet szentnek kell tartani, szabadságában áll, azt külön törvények által eltiltani. A' Görögöknél az ágyasság még házas embereknek is meg volt engedve, 's ágyasaik száma egyáltaljan nem volt korlátok közé szoritva. A' Romaiaknál az ágyasság sem tiltott, sem gyalázatot okozó nem volt, sőt inkább a' *Lex Julia* és *Lex papia poppaea* által nőtelen embereknek egyenesen megengedtetett, olly meghatározással mindazáltal, hogy csak egy vetlenegy ágyast tarthassanak, 's ezt is a' legalacsonyabb származásu fejér személyekből, szabadon bocsáttatakból 's szinjátszónékból 'sat. válasszák. Az ágyasságban nemzett gyermekek nem tartattak törvényeseknek, hanem természetieknek neveztettek 's az ágyas és gyermekei öröklési jusa szük korlátok közé volt szoritva. A' kereszténység felvétele után megszünt az ágyasság, 's már nagy Constantin hozott ellene törvényeket. A' „*Code Napoleon*“ nem tiltá meg egyenesen az ágyasságot; de még is van jussa a' feleségnek lakás és asztalra nézve elválasztatást (nem pedig tökéleteset) kérni férje ellen, ha ez a' közös lakházban tartja ágyasát. Hazánk irt törvényei az ágyasságról hallgatnak, hanem a' szokásbeliek véteknek tekintik azt, 's a' törvényszékek a' szerént büntetik, a' mint paráznaság, házasságtörés vagy vérségfertőztetés származik belőle. Illyenkor a' feddő büntetésen kivül elválasztásnak s' botránkoztatás büntetésének is van helye a' sz. széki ügyvéd felperessége allatt *Zs G.*

CONCURSUS, öszvefutás, törvényes értelemben a' hitelezők öszvejövetele, hogy adósok vagyonját kereseteik viszonyaihoz képest egymásközt felosszák. Ez az eset akkor fordul elő, midőn az adós többel tartozik, mint vagyonja tészen. Megtudván ezt az illető törvényhatóság, az adós minden vagyonját öszveiratja biztosai által, 's birói zár alá véteti, azután a' hitelezők nagyobb része megegyezésével vagyon- és pergondviselőt nevez ki, amazt, hogy az adós vagyonjának számadás terhe alatt jó gondját viselje 's kinlévő kereseteit bészedje, ezt pedig, hogy a' vagyont csalárd hitelezők ellen védelmezze. Ezek után vagy a' per gondviselője, vagy a hitelezők benyujtják a' keresetlevelet, mellyre az esmeretes hitelezők megidéztetnek, az esmeretlenekre nézve pedig az adós neve, esmertető jegyei, lakása, a' bíróság, per- és vagyongondviselő neve és a' megjelenés határnapja a' magyar kir. helytartó tanácsnak ujságokba is iktatott körlevele által kihirdettetnek. Elérkezvén a' határnap, mind azok megjelennek a' perben, kik a' vagyonjában bukott adóson valamit követelnek; minekutána keresetek valóságát bebizonyitották 's annak elsőségéről vetekettek volna, a' bíróság végitéletet hoz azon okfejek szerént, mellyeket hazánk törvényei e' részben felállitnak. Elosztja ugyan is a' hitelezők keresetét osztályokra, az elsőbe azokat tévén, mellyek természetek szerént szabadosak, a' másikba az illető törvényhatóság közkönyvébe való bejegyeztetés vagy birói itélet mellett közzáloggal birókat, a' harmadikba az adós kezével aláirt, a' negyedikbe pedig az általa alá nem irt követeléseket. A' második osztályban a' bejegyeztetés ideje, a' két utolsóban az adósság kora szerént határoztatik meg a' kifizetési rend. A' bíróság illetőségének megitélésére nézve az az egy regula van: a' ki a' követelt legnagyobb summában sikeresen itélhet a' meg. bukott adós ellen, azt illeti a' bíróság az öszvehivó perben is. Ha azt gondolják a' hitelezők, hogy az adós valamit eldugott, kiyánhatják ezt hitletétel alatt kinszerittetni vagyonja felfedezésére. Az 1807: 12 czikkely a' csalárd bukókat mint lopókat illendő büntetés alá vétetni rendeli *Zs G.*

CONCUSSIONIS CRIMEN, pénzzsarolás, ollyan vétek, mellyet felsőségi személy követ el, midőn a' nála alábbvalót vétekkel hamisan vádolva avagy más erőszak által megijeszti, vagy az igazság kiszolgáltatását késlelteti csupán pénzzsarolás tekintetéből.

Condamine (Charles Maria de la), hires természetvizsgáló, született Parisban 1701 's megholt ugyan ott Febr. 4. 1774. Tüzes lélekkel 's erős testtel a' gyönyörüségnek adta La Condamine mágát ifjuságában; csak hamar azonban letett arról, valamint a' már elkezdett katonai pályáról is, hogy magát a' tudományoknak szentelje. Az academiába mint *Adjoinnt chimiste* lépett. Tudni vágyása többféle tudományokkal való foglalatoskodásra inditá a' nélkül, hogy csak egybe is valami mélyen ereszkedett volna. Különbféle utazásokat tett, mellyek esmeretekkel gazdagiták. Minekutána a' földközi tengeren Asia és Afrika partjait meglátogatta volna, 1736 arra választatott ki Godinnal és Bouguerval, hogy egy Peruban teendő megmérés által a' föld formáját meghatározza, mellynek a' polusok felé való belapulása az ő fáradozási által kétségkivül valóvá tétetett. (L. Föld formája). Azt a' felfedezét is tette itt egyszersmind, hogy a' hegyek a' nehéz testeket magokhoz vonják, 's azoknak más irányt adnak, mint a' mellyet vennének a' nehézség egyszerü törvénye szerént; 's ezt az igazságot azután Maskelyne és Cavendish is bebizonyitották. Elvégezvén munkájit Condamine Amerikában, ezer nehézségek 's veszedelmek meggyőzésével nyolcz esztendei távolléte után visszatért hazájába, 's csak hamar azután Romába ment, hol XIV. Benedek pápa által megkülönböztetéssel fogadtatott, 's tőle a' kért dispensatiót megnyerte, hogy testvére leányával öszvekelhessen. Tudni vágyását sem veszedelmek, sem irtózás vissza nem nyomhatták. Következendő anecdotát beszélnek e' felől: Damiens kivégeztetésekor, hogy ezen rettenetes halálnemnek semmi környülményei figyelmét elne kerüljék, az azzal foglalatoskodó hóhérok közé vegyült. El akarták utasitani, de a' fő közülök, ki Condamine-t esmerte, megakadályoztatá azt, ezen szavakkal: „*Laissez Monsieur, c' est un amateur*". Főmunkáji utazásleirása és a' föld formájáról 's a' meridianus három gradusa megméréséről szóló irományi. Azonkivül több memoire-okat irt a' himlőoltásról, mellynek elterjesztését nagy buzgósággal igyekezett előmozditani. *A. B. P.*

Condé (Louis de Bourbon, királyi herczeg), a' nagy Condé, hires fővezér, szül. 1621. Jeles külseje mellet volt benne valami, a' mi önkénytelen is magához vonzott mindenkit. Atyja éltében Enghien herczegi czimet viselt 's e' nevet a' rocroi ütközet által örökösité, mellyben 22 éves korában meggyőzte a' Spanyolokat (1643). Minekutána este a' csatára mindent elrendelt volna, olly mély álomba merült, hogy a' megtámadás idejének közelgésekor fel kellet költeni. Akarhová ment, diadalmat vitt magával; szerencsés volt marsall Turenne veszteségét helyre hozni; Dünkirchent 1646 a' spanyol sereg láttára ostromlotta 's legelső keritette azt franczia hatalom alá. Nem kevesbbé volt szerencsés, mint Franczia ország külső ellenségei ellen, azon polgári háboru lecsilapitásában, mellyet Mazarin okozott, a' ki nem tudván annak végét vetni, kénytelen volt Condéhoz folyamodni. Mazarin, tartván a' herczeg dicsőségétől 's büszkeségétől, fogolyként viteté megszabaditóját 1650 Vincenesbe, 's csak egy esztendő mulva adá neki vissza szabadságát. A' megsértetett Condé alkura lépett most Spanyolországgal 's olly szerencsével harczolt hazája ellen, hogy Parisba mehetett. Elfoglalá a' szomszéd helyeket, azonközben hogy Turenne a' fővároshoz közelgete annak fedezése végett. Olly bajnokul harczola St-Antoine külvárosánál Jul. 2. 1652 mind a' két fővezér, hogy ez által mind a' kettőnek hire nevekedék. Kevessel azután megköttetett a' béke, de ebben Condé meg nem egyezett, hanem inkább Német-Alföldre ment. A' pyrenaei béke 1659 ismét visszaadá a' nagy Condét Franczia országnak Turenne halála után 1675. még egy ideig vezérlé a' franczia sereget Németországban. Végre kinszerité a' podagra Paris melletti szép mezei jószágára, Chantillyba, vonulni, hol a' tudományokra szentelte idejét. Itt gyakran meglátogatták Corneille, Bossuet, Racine, Boileau, Bourdaloue, 's szintugy örvendettek a' herczeg

lelkes mulatságán, mint ez az övékén. Megholt Fontainebleauban 1687. Parisban Sz. Lajos templomában emléket állitottak neki. *Zs. G.*

Condé (Louis Joseph de Bourbon, kir. herczeg), Bourbon József 's a' hessen-rheinfelsi herczegasszony egyetlenegy fija, szül. Chantillyban 1736. Szülejinek halála miatt báttya, gróf Charolais, gyámatyasága alá jutott 5 éves korában. Keményen neveltetett 's szép előmeneteleket tett a' tudományokban. 1755 házasságra lépett Rohan-Soubis herczegasszonnyal, a' kivel 1756 herczeg Bourbon-Condét nemzé. A' hét esztendős háborúban bátorsággal 's helyes belátással különbözteté meg magát 's 1762 Johannisberegnél megnyeré az ütközetet a' braunschweigi örökös herczeg ellen. Hive lévén a' régi szerkeztetésnek, ellene szegezé magát XV. Lajosnak, midőn ez a' parlamentet uj formába önté; Ezért számüzetett, de rövid idő mulva ismét visszahivatott. A' béke idejét tanulásra fordítá barátságos társaságban kora legjobb fejeivel, 's egyszersmind Chantilly szépitésére, holott l. Pál is meglátogatta. Lovagérzetét bizonnyitja viadala gróf Agoultval, mellynek alkalmával megsebesittetett. A' revolutio idejében 1789 Brüsselbe költözött, innét pedig Turinba; erre a' kivándorlott nemesekből 1792 Wormsban 6806 fejre menő sereget alkotott, melly a' Wurmser alatti austriai sereghez zárakozott. Mineknitána Aachenben 1791 III. Gusztáv svéd királlyal jövendő munkálódásaik felől értekezett volna, a' nemzeti gyülés követe 's maga a' király által felszólittatott Wormsban jószágai elvesztése alatt, 14 nap mulva Franciaországba visszatérni. Koblenzben a' többi kir. herczegekkel együtt tagadó feleletet adott. A' háboru kiütésekor az ő serege megkülönbözteté magát; de az Austriaiak munkálódási planuma nem egyezett meg a' kivándorlottak nézetével, 's ezért maradt herczeg Condé öszveköttetése Pichegruvel minden következés nélkül. 1795 angol szolgálatba lépett seregestül. 1796 vitézileg küzdött Schwabenben. 1797 orosz szolgálatba állott 's Orosországba ment seregével együtt, a' hol I. Pál lakvárosában nagylelküleg fogadtatott; 1799 Suwaroff alatt ismét visszatért a' Rajna mellé. 1800, midőn Oroszország a' coalitiótól elállt, az Angoloknál vett ujra szolgálatot. Az 1800-ki táborozás befejezé a' herczeg hadi pályáját; ezentul Angliában az amesburyi apátságot lakta 1813ig, melly esztendőben második felesége, a' monacoi herczegasszony, megholt. Majus 14. 1814 ujra visszatért Parisba, hol a' 10-dik sor ezeredet 's a' gyalogság főezredesi méltóságát kapta, egyszersmind *Grand maître de France* és a' Lajos-rend protectorává is tétetvén. Jelen volt a' Mart. 17kén 1815 tartatott hires kir. ülésen, a' királlyal együtt Gentbe szaladt 's ugyan azzal 1815 vissza is tért Parisba, hol a' pairkamara egyik bureaujának elölülőjévé neveztetvén, egy ideig tartózkodott, utóbb pedig Chantillyba vonult. Itt irta hajdan „*Essai sur la vie du grand Condé, par L. J. de Bourbon, son 4me descendant*“ czimü érdekletés munkáját, melly 1760 olta két izben jelent meg. Megholt Parisban 1818. Herczeg Enghien (l. e.) az ő unokája volt. *Zs. G.*

Condé (Lajos Henrik József, bourboni herczeg), az előbbinek fija, szül. Apr. 13-kán 1756 's hadi szolgálatra neveltették. Alig hogy a' gyermekkorból kilépett, a' leghevesebb szerelemre gerjedt Orleansi Louise Maria Theresia iránt. Az végezteték felőle, hogy még két esztendeig utazzon, minekelőtte jegyesével egybekelne. Hanem ő elragadá szerelmesét a' klastromból, 's herczeg Enghient nemzé vele 1762. Condé tüzes élénksége viadalt okozott ő és gróf Artois közt 1778, melly az ő számüzetését Chantillyba vonta maga után. Feleségével is szinte meghasonlott 's elvált tőle 1780 (ez 1822 holt meg). 1772 a' st.-rochi táborba utazott gróf Artoisval, Gibraltart ostromolni, a' hol magát megkülönböztetvén marsallá tétetett. Kevélysége, heves vére 's a' királyi hatalomban vetett bizodalma a' revulutio elején talán szembetünőleg megvető lépésekre ingerlette a' lázadó nép ellen. Szüntelen az erőszak használását javalta. 1789 Turinba költözött atyjával, azután a' franczia hivándor-

lottak seregéhez zárakozott, 's 1792, 93 és 94-ben bebizonyitotta a' Condék régi bátorságát. 1795 Bremából Quiberonba hajózott, a' Vendéeban fordulást eszközleni, de kényteleu volt minden foganat nélkül Angliába visszatérni. 1797 Oroszországba ment a' kivándorlottak seregével, a' honnét 1799 ismét visszajött a' Rajna mellékére. 1800 a' franczia kir. sereg szétoszlatása után Angliába ment, a' hol 1814-ki Majusig élt. Majus 15-kén 1814 a' könnyü lovasság főezredesévé nevezteték Parisban, Napoleon uj beültetése alkalmával a' nyugoti departementokban bizaték reá a' fővezérség. De kénytelen volt Nantesban egyezés mellet hajóra szálni. Spanyolországba hajózott, a' honnét Augb. Bordeaux és Nantesen keresztül visszatért Parisba. Elvált felesége Jun. 5-ke olta 1816 ismét Parisban lakott. Ő maga az 1830-diki revolutio után néhány nap mulva kivégezte magát, a' most uralkodó király harmadik fijára hagyván minden vagyonját. Kiholt benne a' Condé ág.

Condillac (Etienne Bonnot de), franczia philosoph, 1715 szül. Grenobleban 's elvontan a' tudományoknak élt, „*Essai sur l' origine des connaissances humaines*" czimü munkája (1746. 2 köt.) legelébb vona reá köz figyelmet, 's ha igaz is, hogy Locke uj találmányai a' tapasztalati lélektudomány (*psychol. emp.*) körében befolyással valának munkájára, kétséget nem szenved abbeli érdeme, hogy viszgálatiban több mélység, fejtegetéseiben nagyobb pontosság mutatkozik. Azonban maga is érzette, hogy a' lélek legelső 's legegyszerübb müködései még nincsenek, sehol sincsenek elég tisztasággal 's világgal kifejtve, 's erre utal, ezt kivánja „*Traité des systéme*" czimü könyvében (1749. 2 köt.). Igen elmés a' megfejtés, mellyet „*Traité des sensations*" cz. munkájában (1754. 2 köt.) ezen kérdésre ad: mikép mennek ált az érzeki ötletek lelki öntudásba? — Megsértetve azon terjedő hir által, hogy ideájit Diderot és Buffon munkájiból kölcsönözte, 1775-ben „*Traité des animaux*" könyvét irá, mellyben Buffon állitásait a' „*Traité des sensations*" ban általa kivivott okfőből czáfolja meg. Az a' világos és éles ész, melly C. irásit bélyegzi, arra méltatá szerzőjöket, hogy a' parmai herczeg 's infans, XV Lajos egyik unokaöccse, nevelőjévé választatnék, melly helyezetében nevelőtársa-, a' lelkes Keralioval együtt „*Cours d' etude*" (1755. 13 kötet) czimü munkáját adá ki, itt is kifejtőleg a' belső ötletek küljeleit vizsgálgatva. Végezvén a' nevelést, Parisba visszatért 's itt 1768 az academiába felvétetett, de azt beköszöntése után egyszer sem látogatta meg. „*Le commerce et le gouvernement considérés relativement l' un à autre*" (1776) nem tett nagy szerencsét. Logicáját, utolsó munkája, felszólitva, a' lengyel oskolák számára irá (1780.) Ebben is gondolatink visszavitelét a' legegyszerübb elemekre buzgón ajánlotta. Megholt ugyan azon évben Aug. 3-ikán. „*Langue des calculs*" je később, 1798-ban, jelent meg. Munkáji gyüjteménye, mellyhez ujabb gonddal maga hozzá kezdett, 1798 jelent meg Parisban 23 köt; 's ugyanazon évben 35 kötetb. Ujabb kiadások az 1803-iki 31 köt. 12-rét. (Vö. Franczia bölcselkedés) — *t* —

Condorcet (Marie Jean Antoine Nicolas Caritat, marquis), a' Dauphiné legrégibb familiájinak egyikéből Ribemontban St. Quentin mellett szül. Sept. 17. 1743. Nagybátyja, Condorcet Jakab Maria, lisieuxi püspök által, segittetvén, Parisban a' navarrai collegiumban neveltetett. Egy nyilvános próbatétel alkalmával, mellyen d' Alembert, Clairaut és Fontaine hallgatóképp jelen voltak, valamelly mathematicai tétel kivitelének különös módjával megnyeré a' nevezett férjfiak helybenhagyását, 's ez a' dicséret annyira felbuzditotta a' 16 éves ifjut, hogy feltevé magában ezentul egyedül csak az exactus tudománynak szentelni életét. Herczeg Rochefoucault jóltévője lőn, 's bevezeté őt 19 éves korában a' világba; de ennek ingerei nem voltak képesek a' fiatal embert a' legkomolyabb studiumok iránt hivtelenségre birni. 21 éves korában nyujtá be a' tudományok academiájának „*Essai sur le calcul intégral*"

szimü munkáját, melly Fontainet olly nyilatkoztatásra birá; hogy féltékeny ezen talentumra. Ezen értekezése egyetemben az utóbb kijött „*Memoire sur le probléme des trois points*“ czimü munkájával még egyszer megjelent bővitve az ő „*Essai d' analyse*“-ében. Egy illyen tartalmu munka érdemlett helyet szerze neki a' tudományok academiájában 1769. Meglepő könnyüséggel 's ügyességgel fejtegeté Condorcet a' nagyságtudomány legnehezebb feladásit, de ugy látszék, az utmutatásban nagyobb örömöt talált szüntelen tovább törekedő lelke, mint a' kivitelben. Academiai magasztaló beszédekkel is tett próbát, hogy Fontenelle helyét kipótolja. Noha az ő „*Elloges des académiciens morts avant* 1699“ (Paris 1773) czimü beszédjeiben sok a' kivánni való, még is olly jeleseknek találtatának azok, hogy az academia titoknokságát 1777 még ellenkezői sem tagadták meg tőle. Ez kötelességévé tevé a' tudományoknak — mellyeknek legjelesebb előmozditójiról számot adni tartozott — végetlen körét vizsgálgatni, hogy a' legujabb felfedezéseket előterjeszthesse, de még ez által sem engedé magát mathematicai studiumától elvonatni. Az üstökös csillagokról irt theoriája által megnyeré 1777 a' berlini academiától kitételett jutalmat, 's szakadatlanul gazdagitá a' petersburgi, berlini, bolognai, turini és parisi tudós társaságok actáját legmélyebb értelmü munkájival a' felsőbb mathematica köréből. Minister Maurepasnak iránti idegenkedése 1782-ig késlelteté beléptét a' franczia academiába. Egy beszéd által, mellyben a' polgári társaságra a' physicai és moralis tudományok egyesitéséből háramló nyereségről szólt, foglalá el ezen — már régen neki itélt — diszhelyet. Turgotval a' legmeghittebb viszonyban élvén, az oeconomisták rendszerének szoros vizsgálatjára indittatott, d' Alembert által pedig munkás részvételre az „*Encyclopaedia*“-ban. Emberi méltóság hivése 's az emberi élet valamelly felsőbb nézete tünik ki minden irásiból; örvendetes jelenet az ő környülményiben! Igy mutatkozék e' munkájában is: „*Eloges et pensées de Pascal*“ (London, 1776). Ugyan azon érzelem inditá őt pártját fogni az Amerikaiak ügyének, 's még a neger rabszolgákról 's szabadságra való neveltetésekről is megemlékezni („*Reflexions sur l' esclavage des négres*“). 1787 kiadá „Voltaire életét“, mintegy toldalékul Voltaire minden munkájinak tökéletes kiadásához, mellyet jegyzékekkel 's bevezetésekkel felkészitve bocsátott közre 's kifejezé abban bámulását, mellyet a' nagy férjfi geniusa, az ő sokoldalu sikeres munkálódása 's az emberiség ügye mellett való buzgólkodása által csikart ki belőle. A' polgár és ember jusairól való meggyőződése elidegenité tőle herczeg Rochefoucault-t, az ő elébbi jóltévőjét; azonban még sem kell a' néppártnak kedvező irásiról („*sur les assemblées provinciales*“; utóbb a' „*Bibliothéque de l' homme public*“-ba irt, 's a' „*Feuille villageoise*“ is övé) más inditó okot feltenni azon enthusiasmusnál minden nagy 's jó iránt, melly őt néha a' legközelebb elérhetőnek határin tul ámitotta. Ellenségei azt álliták, hogy ki nem neveztetvén a' dauphin tanitójának, miért folyamodott, mintegy bosszuvágyból álla a' néppárthoz. Mennél mérsékletebb volt külseje, annál inkább kellett felzudult indulatossága kitörésétől félni. D' Alembert, ki őt végintézete végrehajtóji egyikének nevezé ki, hófedte vulkánhoz hasonlitotta. Befolyást „*Feuille villageoise*“-a szerze neki, mellyben a' statusviszonyok első alapvonatit egyszerüleg terjeszté elő. Tudósittatván a' király megszőkése felől, egy — akkor csudált — beszédben a' királyi méltóságot társaság elleni szerkezetnek festegeté. A' királyi kincstárnak, mellynél 1791 olta biztosi hivatalt viselt, az ő javalására nevezteték nemzeti kincstárnak. Végre Paris által követnek választaték a' törvényhozó gyülésbe, ebben pedig nem sokára titoknoknak, bár milly kevessé látszék is testi ereje gyengesége miatt erre alkalmasnak. Febr. 1792 elölülővé neveztetvén, ő készité a' Francziákhoz 's Európához intézett tudositást, mellyben a' királyi méltóság eltörlése kinyilatkoztaték; a' nemzeti conventben, hol mint Aisne departement követének volt

helye, legnagyobb részént ugyan a' Girondistákkal 's Lajos perében a' legkeményebb büntetés mellett volt, de a' mellynek nem lett volna szabad halálosnak lennie, 's egyszersmind javalta jövendőre nézve egészen eltörleni a' halálos büntetést, mellyet egyedül csak status elleni vétkek esetében kellene használni. Ezen részvétel a' király perében okozá neve kitöröltetését a' petersburgi 's berlini academiák tagjai lajstromából. Az 1793-ban Majus 31-kén kiütött revolutio akadályozá, a' Condorcet- kidolgozta constitutiót divatba jöhetni. Az, melly az említett napon hozatott be 's mellyet ő kimélés 's tartózkodás nélkül kárhoztatott, lőn oka vádoltatásának a' törvényszék előtt Jul. 8-kán. Mint Brissot czimborája vádalatti állapotba helyeztetett Oct. 3. Erre rejtekezni kénytelenittetvén, kizáraték a' törvény védelme alól. Egy — Verney nevü — nemeslelkü asszony 8 hónapig rejtegeté 's mind életéről, mind felviditásáról gondoskodott, az utóbbiról még apró költeményekkel is. Ezen rejtekében, minden segédeszközök nélkül 's körülvéve helyezete irtózatait, készité C. e' munkáját: „*Esquisse d' un tableau historique des progrès de l' esprit humain*", még mindég tele enthusiasmussal azon szabadság iránt, mellynek elfajulásáért épen akkor lakolt keményen. Visszonozásul azon vigasztaló szavakra, mellyekkel védőnéje gyakran felderitette, irá: „*Epitre d' un Polonois exilé en Sibéri à sa femme*", tele érzelmekkel, mellyek élte nemesebb alapvonatját tevék. Végre megtudá ujságlevelekből, hogy halálos büntetés fenyegeti azokat, kik számüzötteket befogadtak magokhoz. Már most nem tartóztathaták a' nemeslelkü asszony esengő kérései; álruhát vőn magára; kimene Parisból, egy ideig fel és alátévelyge, mig éhségtől unszoltatva Clamarban egy rossz fogadóba betért, hol az ottani revolutiotörvényszék egyik tagja által mint gyanus letartóztattatván, további vizsgálatig tömlöczbe záraték. Más nap reggel (Mart. 28. 1794) halva találták a' szoba padolatján, hihetőleg méreg következésében, mellyet már régolta hordozott magával, 's mellynek korábbi használatjától csak felesége 's leánya iránti szeretete tartóztatá. Irásamódjáról igy itélt Rivarol: „C. opiummal irt ón táblákra". Számos irásainak teljes gyüjteménye, mellybe azonban mathematicai munkáji nincsenek felvéve, 1804 jelent meg Parisban. („*Oeuvres complètes, publices par Garat et Cabanis*" 21 köt). Munkájinak legtökéletesebb öszveirását a' „*Notice sur la vie et les ouvrages de Condorcet, par Ant. Dianyère*" (1796) foglalja magában. A' „*Mémoires de Condorcet sur la révolution française*" (Paris 1824) merő koholmány.

Condottieri (csoportvezérek). Igy neveztettek a' vége felé közelgető középkorban Olaszországban azon hadi csoportok vezérei, mellyek nem a' hazáért, hanem csak zsold v. nyereség végett folytattak 's kerestek háborut 's ezért kardjokat minden felekezetnek, a' melly őket fizethette, 's minden azon által védett ügynek ajánlottak. A' számtalan háboruk 's visszalkodások, mellyek az olaszországi tartományok 's rendek közt uralkodtak, hitták ezeket életbe, 's lassanként övék lőn az egész hadi hatalom. Czimborájok többnyire olly emberekből állott, a' kik becsületes életmódra vagy tehetetlenek, vagy restek valának, avagy valamelly elkövetett gonoszság büntetése alól ki akartak buni. A' nagyravágyóbb condottierik néha nagyobb tárgyakat is ohajtottak. Illyen volt Sforza Francesco, a' ki a' Mailandiak által seregek vezérévé választatván 1451, Mailand urává s' herczegévé tette magát, 's a' kinek nemzetsége utána is uralkodott Mailandban. Magyarországban is akadunk azon idő tájban az effélék nyomába czimbora nevezete alatt. Illyenek voltak a' cseh bratrikok, a' kik I. Mátyás és II Ulászló alatt hadi szolgálatot tettek.

Confirmatio. A' mi a' Catholicusoknál a' bérmálás, az a' Protestansoknál a' confirmatio (L. Bérmálás.) A' reformátorok a' bérmálást egészen eltörölték, vélekedvén, hogy az a' keresztség erejét gyengiti. De utóbb a' keresztségbeli fogadásnak innepe megujitása hasznosnak találtatván, az Ur vacsorájához először járuloknak bérmálása, confirmálá-

sa, azaz, megerősitése ismét helyre állitatott, de azzal a' különbséggel, hogy az olajjal megkenés elmaradott. Ezen helyreállitás némelly német tartományokban már a' 16-ik században, másokban pedig a' 17-ben megtörtént, de csak a' 18-dik század közepe után lett esztendőnként gyakorlott szokássá. — A' confirmatiónál a' Protestansoknál csak az a' dolog veleje, hogy a' confirmalandók vallásbeli esmereteikre nézve megvizsgáltassanak, 's azokban eléggé tanultaknak találtatván, vallástételek általok elmondassék, 's keresztségbeli fogadások megujitassék, azután őket a' predikátor imádsággal és kezeinek reájok tételével megáldja. Egyéb cerimoniák a' protestantismus lelke szerént szükségtelenek és felesleg valók. *K. J.*

Conformisták Angliában, l. Egyformaságagtája.

Confucius, l. Kon-fu-tse.

Congestio. Már az egészség állapotjában sem mindég ugyan azon mennyiségü vért kapják az állati test egyes részei, hanem hol többet, hol kevesebbet. Igy p. o. az emésztés alatt több vér tódul a' gyomorba és májba, az eleven 's folytonfolyva való beszéd, éneklés, szaladás által több vér gyülekezik a' tüdőbe 's szivbe, megszóritó gondolkozás által az agyvelőbe. Általjában minnél elevenebb valamelly résznek functiója, annál több vért kap az; de ez az egészség állapotjában épén olly hirtelen elvezettetik, mint odatódult. Innen semmi kárát sem tapasztaljuk annak. — Néha azonban megtörténik, hogy a' vér nem elég sebességgel vezettetik el, hanem az egyes organumokban igen meggyülekezik 's kelleténél tovább mulatozik, akkor ártalmas mukálatja van annak az illy organum alkatjára 's functiójára. A' vérgyülekezés nyavalyás tulajdonságu 's congestiónak neveztetik, melly szó nem teszen ugyan egyebet gyülekezésnél, 's azért mindennemü folyósság gyülekezésére használtathatik, de azért az orvosi tudományban csaknem egyedül a' nyavalyás vérgyülekezést értik az alatt. — A' congestióra azonban először mind az alkalmat adhat, a' mi általjában a' vér mozgását sietteti, 's különösen azt valamelly egyes rész felé vezeti; igy p. o. esmeretesek mint congestio okai a' kifejtődés periodusai, mellyek mindenike az organumok különös rendszerére dolgoz, továbbá a' crisisek 's végre az organumok történetbeli megszóritásai. Illy környülmények közt a' congestio legközelebbi oka a' verő erek felingerlett állapotja közönségesen 's az egyeseké különösen. Másodszor ha a' vérmozgás valamelly orgenum felé megakadályoztatik, akkor egy másikban kelleténél több öszvegyül. Innen nyujtanak olly sokszor alkalmat congestióra a' lábak megfázása, a' véres és más elválasztások elnyomása. — Végre harmadszor az elvezető véredények, az idegek is néha olly állapotban vannak, mellyben rendeltetéseknek nem felelhetnek meg eléggé; p. o. ha már az előtt igen tele vannak, ha erejek a' vér felvételére 's továbbmozditására vagy elveszett, vagy megkisebedett és ha külső nyomás, kötés, daganatok 'sat. őket munkásságokban megakadályoztatják. — Ehhez képest activa és passiva, materialis és venosa congestiót különböztetnek meg. — A' hol azonban a' vér nagyobb mennyiségben öszvegyül, ott az organumok veresebbek és melegebbek lesznek, az érverés erősebb, az vérerek többször kiterjeszkednek; az illy rész volumenje nagyobb lesz, nyavalyás érzések, fájdalom, nyomás 'sat. jelennek itt meg. Az illy organumok functiója megváltozik, a' congestio mérséklett fokán nagyobb ingerlésbe jőnek azok; ha nagyobb gradusu 's tovább tart az, akkor elnyomatnak, meggyengülnek, sőt egészen félbeszakasztatnak. Minthogy pedig már minden egyes organumok saját functióval birnak, következik, hogy a' congestió symptomájinak, mellyek ezen alapulnak, az organumok mineműségéhez képest, mellyekben történik, igen különböznek 's különb-különbféléknek kell lenniek. Más organumokban ellenben a' vér szükének jeleit tapasztalhatni, millyek a' halványság, hidegség, volumen öszveesése és gyengeség. — A' congestio rendszerént csak keves ideig tart, többnyire azon-

ban, ha jó eleve el nem hárittatik, 's visszatérése, mire nagyon hajlandó, még nem akadályoztatik, csak másnemü nyavalyás változások sorának kezdete, 's hol vérzésekbe megy által 's azokkal végződik, hol gyuladásig emelkedik, hol chronicus nyavalyává változik, azaz, a' vér hosszas ideig öszvegyülekezik, kiterjeszti a' vérereket 's ezek tartós kiterjeszkedésének feltételévé lesz, az ingerlés tüneményei, mellyek a' congestióval öszve vannak kötve, elvesznek, 's annak helyére restség (*torpor*) 's gyengeség állapotja lép. A' congestiónak ezen általváltozását értjük a' vérállás (*stagnatio*), dugulás (*infarctus*) nevei alatt. — A' rendszerént való gyógymód szerént mindenek felett a' congestio mérsékléséu kell igyekezni, a' mit helybeli vérereszlések, pióczák, hideg borongatások 'sat. által érhetni el. Igyekezni kell továbbá a' vérnek a' fenyegetett részektől való elvezetésén, láb és kézkötők, távolabb részeken való vérbocsátás 'sat. által. Végre, a' mi fődolog, a' congestio forrását kell bedugni, annak ingerlő okait eltávoztatni 's azon más nyavalyás állapotot, melly annak feltétele, elháritani. *A. B. P.*

Congregatiók-nak neveztetnek jelesen a' romai udvar- vagy is törvény- 's kormányszékhez tartozó 's a' cardinalokból vagy más papai tisztviselőkből is öszvealkotott gyülekezeti egyesületek, mellyek különbféle ügyeknek elintézésére, 's mind az egyházi, mind a' világi kormányviselésre vannak öszveállitva, 's a' mellyeknek, egyenként véve, valamellyik cardinal szokott elölülője lenni. Illyféle nevezetesebb congregatiók Romában e' következők: A' cardinalok congregatiója (a' sz. hivatal v. is sacri officii congregatio). — A' tiltott könyvek lajstromának congregatiója (indicis). — A' keresztény hit terjesztésének congregatiója (propaganda). — A' tridentumi gyülekezetet magyarázó congregatio (interpretum concilii Tridentini). — A' püspökök 's szerzetesek, a' szertartások, a' bucsuk (indulgentiae) 's t. e. ügyeit elintéző congregatiók (in negotiis episcoporum et regularium, rituum, indulgentiarum etc.). Sőt vagyon a' katonai dolgokra ügyelő congregatio is, mellynek elölülője szinte egy praelatus. — Ezeken kivül congregatiónak neveztetik a' több egy renden lévő szezetesek öszvesége vagy azon egyesületek is, mellyek egy ugyan azon szerzetesi testet tesznek, káptalant tartanak és előljárók választására öszvegyülnek, vagy egy provinciához tartozó szerzetes- vagy néha tudós társaságot is képeznek, mint p. o. a' hires congregatio S. Mauri. *Sz.*

Congregationalisták, l. Independensek.

Congressus, 1) fejedelmek vagy követeik gyülése köz érdekletek iránt tartandó tanácskozások végett; *) 2) az éjszakamerikai szabad statusok képviselőjinek gyülése egy elölülő alatt.

Congreve (William), az angol jobb dramairók egyike, régi házból eredett Staffordshireből. Sirköve után (a' westminsteri apátságban) 1672 született. Ő magát Angolnak tartá 's nevezé, mások Irlandit csinálnak belőle. Legelébb a' kilkennyi oskolában tanult, azután Dublinban nevelék 's 16 évü korában Londonba bocsáták, hogy törvényt tanuljon, de C. költést tanult. Legelső dramai mive a' nagy tapssal fogadott „*The old Bachelor*“ („A' vén Baccalaureus“ vig játék) volt, mellyet először 1693-ban adtak. Megnyeré ez által lord Halifax kegyét, ki neki hivatalt adott. „*The double dealer*“ (vig játék 1694) nem igen tetszett; „*Love for love*“ (1695) jobb amannál. „*The mourning bride*“ szomoru játéka (1697) egy az angol szin legjobb darabjai közül 's még ma is adatik. Utolsó szinjátéka; „*The way of the world*“ ismét nem tetszett, 's ezért C. elvonta kezde élni. 1710-ben adá ki „*Miscellaneous poems*“-jét. Midőn a' Whigek, kikkel ő is tarta, 1714-ben felülkerekedtek, Jamaica titoknokja (*secretary for Jamaica*) lett 's évenként 1200

*) Némelly congressusok hövebb előadása a' censura tilalma miatt maradt el.

font sterlinget (ugyan annyiszor tiz pengő forintot) huzott. Mennyire becsülték, kitetszik abból, hogy Pope „Iliade"ját neki ajánlá. 1729-ben holt meg. Mint szinköltő eredeti. Charactereit jól, szerencsés tapintással választá, de a' természettől festésekben gyakran eltávozott. A' dramára mintegy születve volt; ha másba fogott, elhagyták ereji. Munkáji 1761 jöttek ki 's ismét 1788 két köt. Londonb. Vö. Dupin: „*Voyage dans la Grande-Bretagne depuis* 1816—1820" 1 rész. *Cs. P.*

Congreve (William, sir), az utána ugy neveztetett congreve-rakétáknak hires feltalálója, született Máj. 20. 1772. Ő Angliában ugy is mint a' csatornák és zugók épitésének megjobbitója 's ugy is mint az angol seregnél végbevitt ujitásoknak legmunkásabb társa hires. Több becses munkákat adott ki hydraulicai tárgyakról 's a' pattantyusság tudományáról. Az orosz császár azon szolgálatért, mellyet rakétáji a' lipcsei ütközetben tettek, Sz. Anna rendjével tisztelte meg. C. a' parlament tagja, az angol pattantyusság generala, felvigyázója a' királyi laboratoriumnak 'sat. volt. 1816 's 1817 Miklós császárt, akkori nagyherczeget, Anglia belsejébe tett utazásaiban kisérte. Az ujabb időben ollyan gyujtó rakétákat készitett, mellyekből a' hajtás legfelsőbb pontján egy esésellenző ernyő fejtődik ki 's a' levegőben felségesen egy bombát tart, melly, ha a' szél kedvez, azon városba esik le, mellyet meg akarnak gyujtani. (l. Rakéták) C. feje volt az angol gázvilágitási társaságnak is, melly 1824 azon czélra egyesült, hogy több europai fővárosokban a' gázvilágitást hozza be. Mgh. Toulouseb. Maj. 15. 1828.

Conjugatio, l. Ige.

Conjunctio, l. Foglaló

Conjunctio (astr.), l. Aspectus.

Connetable, comes stabuli, a' lovasság vezére. Ez a' méltóság már a' Romaiaknál szokásban volt 's onnét ment által a' Frankok polgári alkotmányába, 's a' major domus királlyá léte után a' comes stabuli lőn a korona és ország első tisztviselője, a' hadi sereg fővezére 's a' katonai ügyek legfőbb birája. A' Valois házbeli utolsó királyok alatt olly nagy politicai tekintetet adott ezen méltóság annak, a' kire ruházva volt, hogy arra XIII. Lajos connetable de Lesdiguieres halála után nem nevezett többé tiztviselőt, sőt edictum által egészen eltörlé azt 1627. Napoleon visszaállitá mint az ország főhivatalainak egyikét; de ő vele együtt ez is ujra elenyészett.

Conrad (Fridrich Wilhelm), szül Delftben 1769, megholt 1808 mint főigazitója a' német-alföldi vizi épitésnek (gátmiveknek). Ezen, egy tengertől nyert tartományban, hol a' kitörő elem az ország egy részére majdnem mindég végveszélyt szokott következtetni, rendkivül fontos munkakörben maradandó érdemeket szerzett. Tanitványa 's barátja a' hires Brüningsnek (l. e.) fel is váltá ugyan ezt a' rynlandi kerület gátmiveinek főügyelői hivatalában; a' következett esztendőben egyszersmind az egész vizi epitésnek főigazitója lett. A' Rajna vizének a' catwycki csatorna 's ennek nagy zsilipei által ő adta vissza torkolatját az éjszaki tengerbe, melly munkája emlékét örökiteni fogja. Több értekezéseken kivül le irá Brünings életét, melly azonban még nincs kinyomva. Conrad, mint sok német-alföldi gáttiszt, kora halálát hivalalában talá á, melly a' gátveszélyeknél 's vizi épitéseknél nagy és elkerülhetetlen erőlködésekkel van egybekötve.

Conradin (Svábországi), a' Hohenstaufenek sváb császári házának ivadéka, IV. Konrád fija, II. Fridrik unokája, 1754 ugyan ennek örököse Napolyban és Siciliában. IV. Kelemen pápa nem akará őt — mint egyházi átokban megholt országlónak fiját — megesmerni, 's Siciliát Anjoui Károlynak, Szent (IX.) Lajos franczia király testvérének, ajándékozá. Midőn ennek kormányzása az alattvalóknak nem tetszett 's nem tetszhetett, meghivák ezek a' törvényes örököst, kinek Olaszországban Conradino volt a' neve, az őt illető királyságokat elfoglalni. Conrad gyermek kori

barátja Fridrik badeni herczeg kiséretében mintegy 10,000 emberből álló sereggel érkezett Olaszországba 1267. Elejénte szerencsésen látszott előre haladni, 1268 benyomult Romába seregestül; de Tagliacozzónál megveretett 's szökése közben Frangipanitól elárultatva barátjával együtt elfogatott. Erre az érzéketlen Károly a' pápa helybenhagyása mellett mind a' 16 éves ifjut, mind barátját, Frideriket, lenyakaztatá Oct. 25-kén 1268 a' nápolyi vásárpiaczon. Conradin csudálatra méltó állhatatossággal holt meg, minekutána rokonját, Aragoniai Pétert, örökösévé rendelte volna a' tőle elrablott királyságban, a' ki csak ugyan el is foglalta Siciliát 1282, midőn a' siciliai este a' franczia hatalomnak véget vetett. Ez az ifju herczeg nagy kedvelője volt a' költésnek 's német nyelvnek, melly hajlandóság nagy apjáról, II. Fridriktől, maradt reá. Az a' vélemény, hogy a' Manesti gyüjteményében második helyen 's Conrad ifju király név alatt álló szerelmi dal ő tőle van. (L. Raumer Fridrik „*Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit*", a' 6 köt. Leipzig, 1825.)

Conring (Herman), korának egyik legjelesb tudósa, 1606 született Nordenben keleti Frieslandban. Theologiát és gyógytudományt Helmstädtben 's Leidenben tanult, amott 1632 philosophia professora, 1636-ban a' gyógytudomány doctora 's professora lett, itt is holt meg 1681-ben. Csaknem minden tudományban olly hirt szerzett, hogy 1649-ben ugyan a' frieslandi herczegné, 1650-ban pedig a' Svédek királynéja (Christina) hivá meg orvosául; XIV. Lajostól évpénzt kapott, a' dán és svéd királytól 's a' palatinatusi választótól pedig később tanácsosi czimet. Messze földről a' legfontosb birodalmi 's országos kérdésekben kikérék C. tanácslatit. De legszebb érdemet szerzé magának C. a' német birodalom történetei 's a' német statustörvény körül, melly utóbbiban uj, szép pályát tört. Nem irt ugyan sem egész systemát, sem compendiumot, de annál több külön értekezést egyes tárgyak felett, megannyi követendő példányt; 's tudós tanitványi száma nem kevesebb. Munkáji teljes kiadása 's ebben élete 1730-ban Braunschweigban jelent meg 6 fol. kötetben Göbel által. Foglalatjok polgártudományi, történeti, természet-és gyógytudományi, törvényi, bölcselkedési 's több illyes nemü iratok, levelek és versek. — *t* —

Consálvi (Ercole), cardinalis és hires országos férfi, született 1757 Toscanellában; tanult theologiát és politicát 's a' muzsikát és litteraturát párositá velek. A' franczia polgári zendülésről nyilván kimondott okfőji XVI. Lajos nagy nénjei előtt kedvességbe ejték, 's ezek által a' rota auditora lőn. E' tulajdonságban az bizatott reá, hogy azokra, kik Romában a' Francziákkal tartanak, vigyázó szemmel legyen; a' mit nagy keménységgel teljesitett. E' miatt a' Francziák 1798 beütésekor fogságba esett és számüzetett. Mint Chiaramonti cardinalis titoknokja, ennek pápaságra (VII. Pius) emeltetésekor az első cardinalisok közt nyert helyet 's nem sokára statustitoknok lett. C. volt, ki ama' hires concordatumot Napoleonnal megkötötte 's aláirta Párisban, hol szépsége, módossága és esmeretei által egyforma tekintetet szerzett. 1806 Casoni de Sarzana cardinalis lépett helyébe mint statustitoknok; ő pedig, mint fejedelme, magányos forma életet élt 1814-ig; midőn mint pápa követe a' fejedelmek bécsi gyülésén jelen volt. 1815 szinte ezen tulajdonságban minden Franczia-országgal tett alkudozásokba befolyt, 's ugyan azon idő közben nagy munkássággal dolgozott a' pápai statusok belső alkotmányán 's ama' hires edictumot „*Motu proprio*" 1816 elkészité, 's a' többiekkel alá is irta. Ezentul egész a' pápa haláláig Roma egyházi és világi dolgainak kormányán állott, teljes bizodalmát birván VII. Piusnak (l. e.), kinek 23 esztandeig istápja vala. Ennek emlékjeléhez C. 50,000 forintot rendelt. Megholt Romában Jan. 24 1824. (L. Bartholdynak „*Züge aus dem Leben des Cardinals Consalvi*" Tüb. 1824.)

Conscriptio, l. Összeirás.

Consecratio (felszentelés, feláldozás), azon szent cselekedet, melly által valami a' világi használatból egyházi 's religioi czélokra 's gyakorlásokra elválasztatik. De jelesen az Ur vacsorájában (misében) azon felszentelés, melly szerént a' Catholicusok értelmében a' kenyér 's bor Krisztus testévé 's vérévé általváltozik, consecratio névvel jegyeztetik. (L. Ur vacsorája 's Mise.) — Ugyan consecratiónak neveztetik az érseki v. püspöki, apáti 's más főegyházi méltóságokra való felszenteltetés; valamint a' templom, kehely 's más lelketlen dolgoknak olly felszentelése is, melly szentelt olaj (chrisma)- kenéssel szokott véghez vitetni. (L. Chrisma és Benedictio.) Sz.

Consequentia (e' latán szótól: *sequi*, következni), mind a' mindennapi beszélgetésben és a' philosophiai oskolai nyelvben, mind pedig a' juristai foglalatoskodások nyelvében előfordul. A' philosophiában a' consequentia nem csak azt a' gondolkozásban való regulásságot jelenti, melly minden alaptételeknek és az azokon épült esmereteknek egymás közt és egymással való tökéletes megegyezésekben áll, hanem azt a' cselekvésben való regulásságot is, melly szerént az embernek egész mivelete és minden egyes cselekedetmódja 's cselekedete megegyezésben van a' cselekvésnek bevett alaptételeivel vagy maximájival. Van tehát gondolkozásban, tudásban, hitben és cselekvésben consequentia. A' gondolkozásbelit theoreticusnak, a' cselekvésbelit practicusnak lehetne nevezni. Midőn valamelly embernek tudásában és hivésében tökéletes consequentia találtatik, akkor azon tételek sorában, mellyeket ő igazaknak tart, egyetlenegy sincs ollyan, a' melly valamelly ő tőle bevett más tétellel vagy azon legfőbb alaptétellel, mellyből azok mint következtetések származtak, ellenmondásban állana. Valamelly systemában vagy tudomanyos alkotmányban consequentia uralkodik akkor, mikor a' systemának egyenként minden feltételei egy legfőbb alaptételből természetes következtetéssel jönek ki. Ebben az esetben a' systema és az, a' ki azt alkotá, consequens; ellenkező esetben inconsequens. Inconsequentia mutatkozik tehát olly tételek felállitásában és bevételében, mellyek közül egyik a' másiknak ellenmond, vagy legalább egyik a' másikból nem helyes következtetéssel folyik. Gyakran akad olly eset, hogy valamelly systema minden egyes tételeiben nagyon consequens, de mind a' mellett valamelly hamis feltevésen, helytelen alaptételen áll, a' mellyre épittetett. Ebben az esetben minden consequentiája mellett is öszveomlik az, mihelyt annak alapja megrendittetik, azaz, helytelen alaptételnek megesmertetik és megmutattatik. A' consequens gondolkozásban minden utóbbi tétel közvetetlenül következik az elébbeniből. Minden tételei a' gondolatsornak lánczszem módra folynak egymásból; semmi csorba, semmi ugrás, következésképen semmi ellenkezése is az utóbbinak az elébbivel nincsen abban. Sulzer láta egykor egy gyermeket, ki mellett egy felettébb sovány eb csámpáskodott. Sulzer kérdé: Ugyan mi az oka, hogy ez az eb olly sovány? Gyermek: Nem fal semmit. S. De miért nem fal? Gy. Nem kap semmit. S. De hát miért nem kap semmit? Gy. Nem adunk neki semmit. S. De miért nem adtok neki semmit? Gy. Semmink sincs. Ez az anecdota egy igen egyszerü példáját adja a' consequenitának kérdésben 's feleletben, vagy egy rövid gondolatsorban; itt egy középmegfogás sincs áltugorva. Consequentiákat huzni, annyi mint valakinek állitásaiból olly tételeket hozni ki, mellyeket azokból ki lehet hozni. Ez történhetik vagy azért, hogy annak, a' ki valami állitást feltett, alkalmat nyujtsunk, hogy az abból kikerülő következtetést is, mellyről talán mindjárt nem gondolkozott, valónak esmerje; vagy hogy őt állitásának helytelen 's határozatlan voltára figyelmessé tegyük. Plato, mint tudjuk, illy meghatározást adott: Az ember tollatlan kétlábu állat. Diogenes mintegy szemei elejébe akará neki terjeszteni ezen állitás helytelenséget 's előhozatván egy kivedlesztett kakast, mondá: Imhol a' te embered! Ezen valónak vett tételből: tollatlan kétlábu ál-

lat ember, igen természetesen következett az a' tétel, mellyet abból az ellenfél huzott: tehát egy kivedlesztett kakas ember. Cselekvésbeli consequentiát mutat, hogy példával éljünk, az, a' ki semmi kisérteteket nem hivén, nem is fél semmi kisértetektől, és igy, ha hivatala kivánja, éjfélkor is rettegés nélkül általmegyen a' temetőn. Ellenben inconsequentiát árulna el az, a' ki tagadja észokokkal a' kisértetek lehetségét, de rettegés és borzadás nélkül éjtszaka egy temetőn sem menne által. Mindazáltal ezen inconsequentiának oka talán a' korábbi kiirthatatlan beuyomásokban van, azért is azt nem lehet olly igen kárhoztatni, mint más practicus következetlenségeket. Consequentia a' juristai nyelvben rendesen ezen formulában jő elő: Azonban minden további következés (*consequentia*) nélkül, olly engedelmekben, mellyeknek csak a' jelen esetben van erejek a' nélkül, hogy abból azoknak jövendő esetekre kiterjedő erejét következtetni lehetne. Ha tehát p. o. valaki a' maga rétszomszédjának megengedi, hogy valamelly nedves időben való kaszáláskor a' maga szénáját az ő rétjén által vigye haza, azonban minden további következés nélkül: tehát a' szomszéd nem formálhat abból just, hogy a' jövő és minden következő esztendőben is a' más rétjén által hordja haza a' maga szénáját. *A. B. S.*

Conservatoriumok, Olaszországban muzsikaoskolák, mellyeknek czéljok a' mivészséget előmozditani és tisztaságában megtartani, részént közönséges, áhitatos hagyományok, részént egyes gazdagok által alapitott házak. A' nevendékek szabad szálást, tartást, ruházatot és oktatást kapnak. Fizetésért is bevétetnek ollyanok, kik a' muzsikában képeztetni vágynak; mert Olaszországban minden mágányos tanitásnál előbbvalónak tartják a' conservatoriumbelit. Ezelőtt Nápolyban fiugyermekekre 3, Velenczében pedig leányokra 4 conservatorium volt. Amazok közt a' legnevezetesebb, Santa Maria Loreto, 1537 alapittatott. Leo, Durante, Scarlatti és Porpora itt valának tanitók, 's Traetta, Piccini, Sacchini, Guglielmi, Anfossi, Paesiello és több hires neveket nevendékei közt számlált. A' Loreto-conservatoriumban közönségesen két száznál felesebb, 8—10 esztendős, a' többiekben mintegy felényi nevendék volt. Bevétettek 8-tól 20 esztendős korig. A' kötelezés mellett kitöltendő idő általjában 8 évre volt szabva; de ha elmetehetség nem tapasztaltatott bennek, korán visszaküldettek. — Hasonló lábra valának szerkeztetve a' velenczei leányconservatoriumok is; nevek: „*Ospedale della pietà*", *delle mendicanti*, *delle incurabili*" és „*Ospedaletto di San Giovanni a Paolo*". Sacchini ezen utolsóban sokáig első tanitó volt. Erkölcsi tekintetben a' leányok igen szorosan tartattak 's közönségesen addig maradtak a' conservatoriumban, mig férjhez mentek. Itt a' nyilvános concerteknél minden muzsikaszert asszonyok és leányok játszottak. Ezen conservatoriumokból jöttek ki ama' nagyszámu szerzők, énekesek és énekesnék, kik egész Europában elterjedtek. A' nápolyi conservatoriumok száma egyre szállittatott 's ez „*Real collegio di musica*" név alatt 1818 a' hajdani S. Sebastiano apácza klastromba helyeztetett. Mailandban 1808 állitott a' vicekirály conservatoriumot, mellynek igazgatását Asioli nyerte el. Van benne 14 tanitó és 60 nevendék. Fraczia országban azon időpontig, mig az olasz és német muzsika Piccini, Sacchini, Gluck 's más nagy mesterek által esmeretes lett, nem igen üzték a' muzsikát. Ekkor sejditék, hogy az énekeseket előbb képezni kellene. Az opera tehát egy muzsikaoskolát alkotott, melly 1784 „*Ecole royale de chant et de déclamation*" czimre emeltetett. Azonban csak a' polgári zendülés alatt fejlett ki ezen intézet nagyobb fontosságra. 14 hadseregnek szeres-muzsikusokkal ellátásában érezhető vala a' szükség, 's innen 1793 Nov. a' convent egy „*Institut national de musique*" felállitását elrendelte, melly később, 1795, végképen elszerkeztetvén „*Conservatoire*" nevet kapott. Alkotva volt mind a' két nemre 's valamennyi departamentből választandó 600 nevendékre 115 tanitó alatt. A' költségek 240,000

francban állapittattak meg, hanem ezen summa 1802 100,000-re szállittatott le, 's igy a' tanulók és tanitók száma is megkevesittetett. A' tanitás két ágra oszlott, t. i. muzsikára és szinjátszói declamatióra. Itt mindenkor a' legkitünőbb tanitók voltak, kik közül csak Gossec, Méhul, Garát, Choron és Cherubini neveit emlitni is elég. Alapitása olta több mint 2000 muzsikust, énekest és énekesnét képzett ki. Parisban a' conservatoire egyszersmind minden muzsikakedvelők gyülekező helye. A' nevendékek nyilvános gyakorlásai Parisban a' legfényesebb concertek. Jelesen a' symphoniák előadása felülmulhatatlan. Csaknem minden ágban adott ki kezdő-könyveket vagy ugy nevezett methodusokat is, mellyek egész Europában esmeretesek 's bevétettek. Illyen nevü, de kisebb fontosságu intézetek a' bécsi és pragai is.

CONSILIUM ABEUNDI (eltávozás tanácslása), az egyetemeken az elüzés gyengébb neme, melly az ekként elüzöttet nem gátolja tanulását más egyetemben folytatni; az ő polgári becsületét meg nem sérti, mert nem valódi vétkes tettért, hanem csak fiatalkori meggondolatlanságok- 's illetlenségekért szokott rendeltetni.

CONSISTORIUM, az ország fejedelmétől vagy egyházi gyülekezettől rendeltetett kormányszék, melly az egyházat illető jusokat valamelly tartományi kerület vagy hely egy vagy több egyházaira nézve gyakorja. Maga a' név a' romai császárok idejéből 's kivált Hadrian császáréból (Kr. sz. u. 138 e.) való; azok körül mindég volt tanácsnokokból (consistoriani) álló collegium, melly csak ugy itélhetett a' császár elejébe közvetetlen terjesztett tárgyakról, ha minden tagjai együtt voltak (consistebant). A' collegium neve: Consistorium sacrum, vagy consistorium principum volt. Midőn a' HIERARCHIA (l. e.) ez egyházi ügyekben a' püspököknek adatott törvényhatóság által lassanként behozatott, ezek is a' világinak formájára 's ugyan azon nevezet alatt intézték el egyházi uralkodásokat; a' reformatio után pedig a' protestans tartományokban is szint igy hozattak be consistoriumok. Ezek mindazonáltal csak ott vannak szokásban, hol a' fejedelemnek, egyes városnak vagy uradalomnak van jusa az egyházat kormányozni; ott ellenben, a' hol ezen kormányt a' tanács egyedül viszi; az egyházi tárgyak szintugy, mint a' világiak, a' tanács gyüléseiben határoztatnak el. A' consistoriumok vagy 1) országos consistoriumok, mellyek az egyházi hatalom bizonyos jusait az egész országbeli egyházakban gyakorolják 's az ország, vagy ha ez más vallásu találna lenni, az ország szerkeztetése szerént az ő szolgájitól 's az ő nevében rendeltetnek, vagy 2) közvetőlegesek, mellyek egyes alattvalóktól rendeltetnek, kiket az egyház kormánya különös jusnál fogva illet. Igy vannak Németországban, p. o. a' szász felső Lausitzban consistoriumok, mellyeknek tagjait egyes főrendü uraság, város, vagy csupa nemesi jószág birtokosa nevezi ki. Ezek még a' reformatio idejében vették eredeteket, a' midőn a' Csehországgal egybekapcsolva volt Lausitzban a' helybeli protestans felsőségek, egyes városok, főrendü uraságok, nemesi jószágbirtokosak császári levélek erejénél fogva magokéva tevék ezen ügyek kormányzása jusát. Mi a' személyeket illeti, mellyek a' consistoriumoknak alájok vannak vettetve, erre nézve az ország polgári alkotmányát 's a' consistoriumok jusainak kiterjedését kell tekintetbe venni. Azok alatt állnak néha minden egyházi hivatalt viselő személyek, özveggyeikkel 's gyermekeikkel együtt, továbbá azok, kik az egyház jószágait 's földjeit birják; végre minden — akarmelly rangu — világi személyek, ha ügyök tulajdonképen consistorium elejébe való. Ide tartoznak különösen: házassági ügyek, az egyházi hivatalokra való kinevezés, ebből támadt perlekedések, a' temető és temetési visszálkodások, továbbá a' felvigyázat az egyházi hivatal kötelességeinek teljesitésére, a' nyilvános isteni tiszteletre, liturgiára, egyházi szertartásokra, városi és falusi oskolákra; végre a' felvigyázat az egyházakat 's egyházi pénztárakat illető minden vagyonra 's jószágra. — A' consistori-

um külön értelemben véve a' pápai udvar legfőbb statuscollegiumát teszi, mellyben a' cardinaloknak ülések 's szavok van. A' rendes consistorium a' pápai palotában gyül öszve hetenként egyszer; a' rendkivüles és ugy nevezett titkos consistoriumokat a' pápa akkor hija öszve, midőn ezt az uj egyházi rendeléseket kivanó környülmények szükségessé teszik. Ezen consistoriumban vétetnek fel minden fontos statusügyek, a' cardinalok, érsekek és püspökök kineveztetései. — Magyarországban a' cathol. egyházi törvényszékek (szent székek) is *consistoriumnak* hivatnak 's a' megyebeli püspöknek vagy helytartójának (vicariusának) elölülése alatt a' kanonokokból és néhol még más jeles 's tudós választott papi köz birákból is a' püspöki megyei kormány elintézésére és az egyházi törvénykezésekre vannak öszvealkotva; hazai törvényeink eddigi rendje szerént a' házassági, testamentomi 's álesküyési pereket és ügyeket is törvény és itélet alá idéziK.

CONSOLATO DEL MARE, l. KERESKEDÉSI JUS ÉS TENGERI JUS.

CONSONANTIA, a' muzsikában a' hangoknak olly öszvezengése, melly közvetetlenül kedves a'fülnek. Legtökéletesebb consonantiák az octavák, quinták és quarták. (L. ÖSZVEHANGZAT, INTERVALLUM). Minthogy a' muzsikai idomzatokat leginkább a' hurokon tapasztalták, igy az előtt, mint Sulzer, az öszvezengés vagy egybeillés alapját a' magasabb hangoknak alaphangjaikkal való együtthangzásából következtették. De Chladni szerént, egy hurnak illy tulajdonságaiból, mellyek más hangzó testekkel nem közösök, a' hangok általányos theoriájára semmit sem bizonyithatni. Chladni szerént a' szétzengés, azaz, öszveillés vagy öszve nem illés alapja egyedül a' hangidomzatoknak több vagy kevesebb egyszerüségében áll, mellyet a' fül minden felszamolás nélkül épen ugy érez, mint a' szem a' szineket. Azonban a' tapasztalás tanitja, hogy minden az 1—6 számban 's ezek kettőztetéseiben közvetetlen foglalt hangidomzatok öszveillenek, öszvezengenek, azaz, a' fülnek kellemesek, épen azért, mert legegyszerübbek. A' többiek mind szétzengenek, azaz, némellyek sértik a' fület, mások pedig, mellyek hasznavehetők, csak egyszerübb hangidomzatba menetel által elégitik azt ki. Valamint általányosan az egység tetszetős a' sokféleségben, — mond Chladni —, akkép a' fül is gyönyörüséget talál részént az egyszerü (*consonans*) idomzatokban, részént mivel ezek egyedül 's csupán magokban keves változtatást adnának, ollyanokban is, mellyek kevesebbé egyszerüek (*dissonans*), ha más még egyszerübbel öszvevettetnek.

CONSTABLE, eredetileg rokon értelmü a' franczia CONNETABLE (l. e.) szóval. Ez értelemben véve a' lord high constable egyike volt Anglia legfőbb korona-'s országos tisztviselőjinek, egészen hasonló a' francziaországi connetablehez. De midőn a' norman hóditás után minden viszony adományjusi formát 's nevet kapott, a' község öreg előljárója, a' borsholder, borges vagy borrows-ealder, is hadakozóvá, constableé, változott. Anglia nagyconstablei méltósága adományozható volt, 's utoljára a' Staffordok, buckinghami herczegek, familiája birá 's akkor veszté el, midőn Stafford Eduard, buckinghami herczeg, VIII. Henrik alatt felségárulás vétkében marasztaltatott. A' községi constable (*petty-constable*) ellenben mai napig fenmaradt; I. Eduard alatt még főconstablek (*high-constables*) állittattak fel, kiknek munkája főképen az ország felfegyverzésére ügyelésben állott. A' constablek kötelességeit jól leirta Vinke („*Darstellung der innern Verwaltung Grossbritanniens*," 71 — 89 l.). Ők a' végrehajtó hatalom nagy láncában fontos gyürüt formálnak, 's egyáltalján nem törvényszolgák, hanem mint hajdani községi előljárók, legalsó végrehajtó tisztviselői a' statusnak. Van nekik saját és létező tiszti hatalmok, kivált a' csendesség helyreállitására némelly késedelmet nem szenvedő esetekben 's a' tetten kapott gonosztévők elfogására, melly végre kétféle tiszti jeggyel, a' hosszu pálczával (ez egy fa pálcza, hossza 3—4 lábnyi, vastagsága 1 1/2 hüvelyknyi, 's a'

felső végén királyi czimer van) 's a' rövid palczával (melly sárga réz, 4 hüvelyknyi hosszu, 's felső végén egy kis korona látszik) bizonyitják be hivatalokat. Ezenkivül teljesitik a' békebirák, mint legközelebbi előljárójik, parancsait. Hivatalok nem tart holtok napjáig, hanem minden esztendőben választatnak a' községek, néhol a' földesuri tisztek, egyházi előljárók, békebirák által, a' mint a' helység régi szokása tartja; 's mivel fizetések nincs, néha felette terhes soros szolgálat a' constableség. A' tehetős emberek, midőn megválasztatnak, deputy constablet állitnak magok helyett, de annak cselekedetiért felelni tartoznak, ha az constablenek rendesen fel nem vétetik 's meg nem eskettetik. Mentek ezen szolgálattól némelly tisztviselők 's rendek, például: az ügyvédek, orvosok, seborvosok, predikátorok 'sat., valamint azok is, kik utonállót, hamis pénzcsinálót 's más illyeseket felfedezvén (l. VÉRDIJ), a' kerületi tisztviselőktől felmentő czédulát (*Tyburn-ticket*, akasztófa-czédula) kaptak. Mivel pedig a' constablek illyen gonosztévők elfogásáért magok is tetemes summát, 10—50 fontot, kapnak, történtek már, kivált nagyobb városokban, esetek, hogy ők magok nyujtottak alkalmat gonosz tettre, azután meg elfogták a' vétkest, hogy jutalmat nyerjenek. Londonban 213 constable van a' status zsoldjában, kiknek *policeofficers* a' nevek; a' londoni városi tanács pedig 's általjában minden békebiró, *magistrates* név alatt értődik. (l. BÉKETÖRVÉNYSZÉKEK, CORONER, SHERIFF). — Constablernek nevezteték hajdan a' katonaságnál az, ki a' pattantyusoknak puskaport 's golyóbist tartozott osztogatni 's az ágyukat is segitette elsütni.

CONSTANT DE REBECQUE (Benjamin), a' szabadérzetüek avagy constitutionalisok pártjának 's a' franczia követek kamarája bal oldalának egyik legjelesebb szerzője 's legnagyobb szónoka, szül. Lausenneban 1767. Ósapja, Constant de Rebecque Ágoston, 1605 kiköltözék Franczíaországból 's Genfbe ment. Apja a' Hollandusoknál szolgált mint general; de letevé ezen hivatalát 's visszament hazájába, a' franczia Schweizba, 's ugyan ott a' hadi sereget vezérlé; 1791 pedig visszament Franczíaországba 's mint viszont honositott Franczia 1812 holt meg. Benjamin a' braunschweigi Carolinum nevendéke volt; később a' törvénytudományokra adta magát 's ugyan ott udvari szolgálatba lépett, melly azonban őt soha sem kötő le, mert majd Parisban élt, majd Waadtlandban, mig végre egészen Franczíaországhoz zárakozott. A' revolutio kezdetekor Parisba ment; 1796-ban a' nantesi edictum visszavétele által elüzetett hontársainak ügyét védelmezé az ötszázak tanácsa előtt 's kevessel azután polpári alkotmányról 's revolutio tárgyairól irt több rendbeli munkájával különbözteté meg magát azonközben, hogy a' német nyelv 's literatura szorgos tanulásával foglalatoskodnék. Az anarchiának és despotismusnak egyenlő bátorsággal 's egyirányu keménységgel szegzé magát szüntelen ellene. 1797 mint a' cercle constitutionnel tagja beszédjeinek heve által gerjeszte figyelmet 's ekként készite magának utat a' tribunná neveztetésre, melly tulajdonságában a' polgárok egyenlősége, a' képviselői rendszer, a' sajtó szabadsága nemkülönben a' rendes törvényszolgáltatás megtartása mellett mindent elkövetett. Ő volt az főképen, a' ki kieszközölte, hogy a' directorium 1797 herczeg Talleyrandt külső ügyek ministerének kinevezé. Beszédjei 's irásai gyülölséget gerjesztének ellene az első consulban, a' minek az a' következése lőn, hogy 1802 kitéteték a' tribuni hivatalból. Hasonló érzetei Stael asszonyhoz kapcsolák, a' kivel több statust beutazott, mig Napoleon megengedé neki, Parisba rövid időre egynéhányszor visszatérni. Végre Göttingába ment, és a' német literaturával foglalatoskodék ott 's egy munkával az isteni tisztelet különbféle módjainak történetéről. A' svéd korona örökös kiséretében ujra megjelent Parisban 1814 's a' Bourbonok ügye bátor védőjének mutatkozék nyilván, kivált Martiusban 1815, a' „*Journal des debats*"-ba iktattatott heves czikkelyei által. Azonban még is engedé ma-

gát Bonaparte által Aprilisben statustanácsnokká neveztetni 's dolgoza a' majus-mezei constitutión, mellyet élénken is védelmez több munkájában. A' király visszatérte után Brüsselbe ment. Nov. 1816 megengedteték neki, Parisba visszamenni; 1819 pedig a' követek kamarája tagjának választaték. Mint szónok legvilágosabb 's legékesebb szavu ügyviselője volt a' Chartenak 's minden constitutionalis okfőnek; hanem hangja gyenge, beszédje pedig szapora volt, 's a' harag rendítő ereje és a' mindent magával ragadó hatalom hibázott benne. Általjában véve sokkal jobban irt mint beszélt. De senki sem tudta jobban, mint ő, felfogni azon pontot, hol az ellenkező gyenge részt mutat. A' dialectica minden mesterségével gyengéd ironiát, kifejezés finomságát 's csinos stylust kapcsolt öszve, mellyekkel ellenkezőjit, a' midőn őket kimélni látszanék, egészen lesujtotta. Megvolt benne a' lelkesedés 's a' helyes pillanat felemelkedése. Kiváltképen csudálták azon parlamentaris küzdésben, midőn a' kivételi törvények ellen 's a' választási törvény megváltoztatása ellen harczolt. Ezen hires repülő irásában: „*Des motifs qui ont dicté le nouveau projet de loi sur les élections*“ (Paris 1820) ugy vette fel az uj törvényt, mint a' régi nemesi párt győzedelmét nem csak a' szabadérzetüeken, hanem a' nemzet érdekén, a' ministeriumon, sőt magán a' királyon is. Ugyan abban herczeg Decazest és herczeg Richelieut jó erős szinekkel festegeté. E' szellemben, melly bővelkedik messze terjedő nézetekkel, vezérlé szüntelen az oppositiót; de 1822 olta, a' midőn a' sajtóvétkek a' jury itélése álól kivétettek 's a' journalok politiájára nézve uj rend szabatott, csak keményebb 's csipősebb lett ellenkezése. Ő és barátjai az 1822 és 23-diki ülésekben gyakran nem is szavaztak, 's Constant Benjamin a' tanácskozás tárgyáról mindég a' kormány egész rendszerének vádolására ment által. Azon beszédjei közül, mellyekben megmutatá a' veszélyt, ha az aristocratismus az uj törvények által a' néppártot meggyőzné, különös említést érdemel az, mellyet a' journalpolitiatörvényről tartott (l. *Lit. Conv. Bl.*“ 1822, 69 szám), valamint az is, mellyet Mart. 13. 1822 a' budget fejtegetése alkalmával mondott (veleje le van nyomva az „*Allegemeine Zeitung*“ 1822-diki 51-dik toldalékban). Ebben a' kormány egész rendszerét megtámadá 's hevesen kikelt a' fenálló választási törvény, a' missionariák 's általjában a' ministerium ellen. Midőn a' kamara 1824 megujittatnék, ujra követnek választatott, miut elébb Strasburg városa által, 's hosszas ellenmondás után végre csak ugyan megesmerteték franczia polgárnak. Ekkor is feje lőn az oppositiónak, 's 1830 egy volt a' kamara azon 221 tagja közül, a' kik a' királynak elejébe terjesztették, hogy Polignac ministeriuma az ország bizodalmát nem birja. Mellyre a' kamara szétoszlatván, ő ujra megválasztaték Strasburgban 's jelen volt Parisban, midőn X. Károly Franczia ország királyi székéről letéteték. Beteges állapotja ugyan nem engedé e' nevezetes esetben munkás részt venni; de még sem mulasztá el a' kamara azon üléseit, mellyekben a' Charte constitutionelle vizsgálat alá vétetett 's a' szükséges változtatások megtétettek rajta. Kevessel azután statustanácsnokká neveztetett 's előlülőjévé a' statustanács törvényadó osztályának. Megh. Dec. 8. 1830. Temetése napja valódi nemzeti gyásznap volt Parisban. Száz ezernél többen kisérték meghidegült tetemeit 's ezerszeresen harsogták: „a' Pantheonba, a' Pantheonba“! Világos élénkség a' stylusban, phantasia és tudományos mélység az éles szemlélődésben jelesen különböztetik meg az ő munkájit sok egyebek felett, noha nem mindég ment a' declamatióra való hajlandóságtól 's a' fonák okoskodástól. „*De la force du gouvernement actuel de la France*“ czimü munkájával már 1796 figyelmet gerjesztett. Ezután következett 1797: „*Des réactions politiques*“, és „*Des effets de la terreur*“. 1800 irá: „*Suites de la contrerévolution de* 1600 *en Angleterre*“. Többi munkáji közt jelesek a' következők: „*De l' esprit de conquête et de la usurpation dans leurs rapports avec la civilisation européenne*“ (1814); „*Reflexions sur*

les constitutions, la distribution des pouvoirs, et les garanties dans une monarchie constitutionnelle" (1814); „*De la liberté des brochures, des pamphlets et des journaux, sous le rapport de l' intérêt du gouvernement*" (1814); „*Observations sur le discours prononcé par S. E. le ministre de l' intérieur en faveur du projet de loi sur la liberté de la presse*" (1814); „*De la responsabilité des ministres*" (1815); „*Principes de politique, applicables à tous les gouvernements représentatifs et particulièrement à la constitution actuelle de la France*" (1815); „*Principes du droit public*" (1815); — 's legujabb munkája; „*De la religion considéré dans sa source, ses formes et ses développemens*" (Paris, 1824), 2 köt). Ezeken kivül Schiller „Wallenstein"-ját a' franczia játékszinre alkalmaztatta. — Benjamin testvére, báró Constant de Rebecque János Victor, generalhadnagy a' német-alföldi hadseregben. Ez Genfben szül. Sept. 22. 1773; 1792-ig a' franczia seregnél szolgált; 1793 után az oraniai örökös herczeg 's most német-alföldi király alatt a' szövetségesek seregével együtt harczolt; erre 1795 angol 's 1798 burkus szolgálatba lépett. A' burkus király által 1805 az oraniai herczeg kormányzójának neveztetett, a' kit 1811 a' spanyol táborozás alkalmával is kisért. 1814 és 15-ben Német-Alföldön harczolt 's Bergen- op- Zoom. ostromlásánál, Quatrebrasnál és Waterloonál megkülönböztette magát. *Zs. G.*

Constantia, mezei jószág a' jó remény fokán. Itt terem a' hires foki bor (*Capwein*) egy hideg, száraz tájékon. Csak bizonyos helyeken diszlenek az emlitett bort szülő becses gerezdek, a' honnan a' bornak különféle nemei vannak. Legjobb bort egy Holland szür, kinek birtoka egyébirant legkisebb. *L—ú.*

Constantin. (C. Flavius Valerius Aurelius Claudius), melléknévvel Nagy-Constantin, C. Chlorus császárnak 's Helenának fija, született 274-ben. Midőn Diocletián Constantin atyját uralkodótársának kinevezte, fiját kezeiképp udvarában tartotta, de e' mellett még is szorgalmasan neveltette. — Lemondván az uralkodásról Diocletianus és Maximianus: Constantin, hogy Galerius cselveit kikerülje, atyjához Britanniába futamodott, hol ennek halála után (306-ban) a' katonáktól császárnak kiáltatott. Galerius vonakodott őt Augustusnak megesmerni 's egyedül a' Caesar tiszteletnevet engedte nekie. Constantin azonban Galliát, Hispaniát, Britanniát, atyjának tartományait, egfoglalván 's a' Frankokat, kik akkor Galliát pusztitották, legyőzvén, sőt ezeknek két vezérét is elfogván, a' Rhenuson általlépett, a' többieket hirtelen megtámadta — 's széllelkergette. Majd Maxentius ellen forditotta fegyverét, ki Maximinussal ellene frigyet kötött. — Mikor Italiába vezeté táborát, mint beszélik, a' nap alatt lángoló keresztet látott ezen felirással „*In hoc signo vinces*" e' jellel fogsz győzni, a' következő éjjelen pedig Krisztus is megjelenvén nekie, megyhagyta, hogy azon látott fényoszlop képét választ zászlóul. — Constantin azonnal készittetett egy keresztforma zászlót, mellyet Labarumnak neveztek. Néhány nap mulva (Oct. 27. 212) Maxentius seregét Romának falai alatt megverte, — 's ez szaladtában a' Tiberis vizébe veszett. — C. győzelemmel Romába belépett 's azokat, kiket Maxentius igazságtalanul tömlöczbe hányatott, régi szabadságokba visszaállitván, azoknak is kegyelmet hirdetett, kik ellene pártoskodtak. — Ekkor a' tanács őt első Augustusnak (főbb császárnak) és főpapnak (pontifex maximusnak) választotta. 313-ban Licinussal együtt ama' nevezetes vallástüredelmi parancsolatot kihirdetteté, melly szerént mindennek szabadon engedte választani azon vallást, mellyet gondolkozásmódjával legegyezőbbnek itélt, — a' Keresztényeknek visszaadattak jószágaik, mellyek az üldözés alatt tőlök elragadtattak, 's többé nem csak üldözni nem volt szabad, de a' polgári tisztségből sem lehetett őket kizárni. Ezen parancsolat tünteti fel a' kereszténység győzelmét 's a' pogányság elbomlását. C. leányát Liciniusnak jegyzette el; de ez még is az ő dicsőségének nemtelen vágytársa maradván, gyülölségét iránta

azzal nyilvánositotta ki, hogy a' Kereszténveket ujra üldözni kezdette. — Fegyvert ragadott erre a' két császár, és (314-ben) Pannoniában szembe állott egymással a' két ellenséges tábor. — Constantin körülvéve püspököktől és papoktól, a' Keresztények Istenéhez imádkozott segedelemért, Licinius pedig jövendőlőjivel 's büvölőjivel tanácskozván, magát isteneinek oltalmába ajánlotta. — Licinius megveretett; a' győző békeséget adott neki, de Licinius megujitván az ellenségeskedést, ismét meggyőzetett, elfogatott 's Constantin parancsolatjára megöletett. Igy lett C. 325-ben a' keleti 's nyugoti birodalomnak egyedüli ura. — Most főgondját a' nyilvános békeség megerősitésére 's a' keresztény vallás kiterjesztésére forditotta; több jóltévő intézeteket alapitott; igy az erkölcsromlást siettető köz helyeket eltörlötte, a' szegények gyermekeit önköltségén tápláltatta, engedelmet adott tisztjei ellen igazságos panaszokra sőt a' vádlóknak nem csak vallásaikat kihallgatta, de még ha vádjaik alaposak valának, jutalmakat is rendelt. A' földbirtokadót $^1/_4$-re leszállitván, annak igazságos felosztására uj adólajstromot készittetni parancsolt. A' császári fiscus eddig a' vétkesek minden jószágát elfoglalta; Constantin azok ártatlan feleségeinek 's gyermekeinek sorsát megkönnyitvén, a' nők részjószágait az elfoglalás alól felszabadittatta; és mivel — mint mondani szokta — az ártatlannak meghalni a' tömlöczben rettenetes, a' vétkesnek pedig kedves, parancsolatban adta, hogy a' foglyok azonnal itélet alá szólittassanak. Az egészségtelen tömlöczöket 's a' kinozó bilincseket eltiltotta, alapul állitván, hogy szükség ugyan a' vétkeseket az elillantás félelméből biztos helyeken őriztetni; de őket vétkeiken felül szenvedtetni igazságtalanság. A' betegeknek, özvegyeknek, 's árváknak az alsóbb birságtól a' felsőbb törvényszékekhez a' feljebbvitelt megengedvén, ellenjeiknek megtagadta. Ezelőtt az örökösök a' hátrahagyott rabszolgákat is egyenlőn osztották fel, Constantin megtiltotta ezen osztálynál a' férjeket feleségeiktől vagy az atyákat gyermekeiktől elszakasztani. — A' házassági elválás igen közönségessé válván a' Romaiaknál, ezt Constantin megnehézitette. A' Keresztényeknek templomokat épiteni nem csak engedelmet adott, hanem császári jószágaiból költségeket is rendelt azok felépitésére. Uralkodói szorgalmai 's a' háboru terhes munkáji között is a' Donatisták hitszakadásának végét szakasztani akarván, Arles városába egyházi gyülekezetet, majd 325-ben ismét egy más közönséges gyülekezetet (*concilium oecumenicum*) hirdetett Bithynia tartományának Nicaea nevü városába, 's ez utóbbiban maga is jelen volt. — Ezután Nov. 16.. 329 Thracia tartományának Byzanz városánál a' Bosporus mellett birodalma másik anyavárosának alapját tette le. — Bizanzot, melly Severustól majd egészen széllelrontatott, Constantin ujra felépittette, környékét kiterjesztette, 's azt tágas piaczokkal, ugró kutakkal, viadalteremmel (*circus*) 's fényes épületekkel kiszépitette. — Ezen uj Roma az ő nevéről Konstantinápolynak hivatott 's kedvező fekvése által Romának vetélkedő társnéja lett. Minden kincsek a' napkeleti birodalomba folytak, oda vitték minden népek adójokat, oda kereskedésre mindeneket, 's igy a' régi világuralkodó Roma lesüllyedt magasságáról. Constantin a' roppant birodalmat négy részre osztotta, mellyeket négy praetorium praefectusaival (elöljárójival) kormányoztatott. Ezen négy rész ismét 13 megyéből (dioecesisből) állott, mellyek közül mindeniknek volt különös helytartója (vicariusa) 's ezen 13 megye ismét 117 tartományt számlált. Egy más kárt vont még Constantin a' birodalomra az által, hogy a' határok őrizetét bérlett katonákra bizván a' rendes sereget (legiokat), melly eddig a' határokon táborozott, a' tartományokban szétlelosztotta. Életének vége felé az Arianusoknak inkább kedvezett, mellyre őt Nicomediai Eusebius hizelkedése birta, 's több keresztény püspököt számkivetett. 337 nem messze Nicomediától megbetegedvén, magát megkereszteltette 's 31 esztendei uralkodása után elhunyt. Constantin végintézetében, (testamentomában) azon politicai hi-

bát követte el, hogy Constantin, Constantius és Contans három fijai között birodalmát felosztotta. Crispus fijának megöletése, kit második felesége hamisan vádolt be, mintha ez őt megkeriteni szandékozott volna, — mindenkor igazságos szemrehányással terheli őt. — A' kereszténység terjesztésében mutatott serénysége is kisebb dicsőségben tünik elő azon észrevétel említése által, hogy ő, látván a' romai birodalom nagyobb számu lakosaitól a' keresztény hitvallás elfogadását, 's igy a' kedvezés által uralkodói hatalma kétségkivül erősebbé válhatván, e' politicai tekintetből inkább, mint igaz hajlandóságból 's terhelt lelki esmérettel vigasztaló tanitásai miatt mozditotta legyen elő a' keresztény hitvallást. Határtalan dicsvágya, szertelen bőkezüsége 's keleti pazarló fényüzése is szemére vettetnek. — Különben seregei előtt vitéz, jobbágyai iránt szelid, nyájas, népének kedveltje, ellenségeinek félelme volt. — 332 ujra szerencsésen harczolt a' Gothusok ellen, legöregebb fija több győzelmet kivivott; az ellenség küzül mintegy százezeren hullottak el kard, éhség, nyomoruság által. Constantin bölcsen tudta használni győzedelmeit egy illő békekötésre, melly valamint a' győző- ugy a' meggyőzöttnek kedvező volt. Felszabaditotta igy magát azon gyalázatos adóktól, mellyeket az előtte uralkodók e' vad népnek fizettek, 's megbiztositotta határait a' Duna felől. — A' Sarmatáknak, kiket hasonlóan legyőzött, Thraciában, Kis-Asiában, Macedoniában, sőt még Italiában is letelepedésre telkeket adott, midőn ezek rabszolgájik által — kiket önmagok gondatlanul a' Gothusok ellen felfegyverkeztettek — tartományaikból kiüzetvén, nála menedékhelyet kerestek. Még életének 56 esztendejében is, kevessel halála előtt, a' Persák ellen személyesen akarta seregét vezetni. — A' fegyverek mellett kedvelte 's buzgón előmozditá a' tudományokat. Sokat olvasott 's leveleit többnyire önmaga irá. Eusebiusnál nem keves hittudományi tanultságáról olvashatunk említéseket. Sok szentlajstromolók (martyrolog) őt is a' szentek közé számitják, 's Maj. 20-ára teszik innepét. A' Görögök és Muszkák Majus 21 ülik azt. Minden irók között, kik characterét, politicáját 's befolyását előtüntetni igyekeztek, elsőséget érdemel Gibbon. Jó ez is „*Leben Konstant des Grossen von Manso*" Breslau 1817.

CONSTELLATIO, l. CSILLAGZAT.

CONSTITUTIO (az orvosi tudományban), több egyes dolgoknak egy egésszé való egyesülését jelenti, melly által bizonyos nyavalyákra való hajlandóság neveltetik, 's mások lefolyásokban 's kimenetelekben módosittatnak. Ezek az egyes dolgok részént az individualis organismuson kivül, részént abban belől találtatnak, 's ehhez képest individualis és epidemico- endemica constitutiót szoktak megkülönböztetni. Az individualis constitutio sajátsága az örökségen, azon befolyásokon, mellyek az anyára és magzatra a' terhesség alatt munkálnak, a' különbféle életkoron, nemen, temperamentumon 's az olly külső befolyásokon alapul, mellyek csekélyebb hatással (intensitással), de hosszabb ideig munkálnak az organismusra. Ez magát az egész test alkatja, az egyes részeknek az alkat és functio tekintetében egymáshoz való iránya, a' bőr szine 's egyéb módositásai, a' kisebb nagyobb mértékben eleven tekintet 's a' szem egyéb változásai, a' saját érzelmi állapotokra, szenvedelmekre és indulatokra való hajlandóság 's azon kisebb vagy nagyobb elevenség és erő által, mellyel a' különb-különbféle functiók végbe mennek, már az egészség állapotjában is kimutatja 's valamelly rendszernek, a' lymphaticus, véreres, verő-eres vagy az idegrendszernek felüluralkodásától származik. Ehhez képest lymphaticus (*scrophulosus*), véreres (*phlegmaticus, atrobiliosus*), verő-eres (viritó és izmos), ideges (*spasmodicus* és *psychicus*) testszerkezetet lehet mint alap- és elementaris constitutiókat megkülönböztetni, mellyek közt az izmos tudvalévőleg ugy tekintetik, mint a' melly az egészség ideáljához legközelebb áll. — Az endemica constitutio okait a' földnek helybeli képestségeiben, az egyes földhajlatok kisebb vagy na-

gyobb nedvességében vagy szárazságában, melegségében vagy hidegségében, a' tengerfelületen való kisebb nagyobb magasságban és azon különbkülönbféle 's tartós kifolyásokban kell keresni, mellyek a' földből mellyen élünk, kiömlenek. — Végre az epidemica constitutio azon saját képestségeknek köszöni eredetét, mellyek a' földre 's az emberi testre behatnak, a' különbféle esztendőszakoknak, szeleknek, holdváltozásoknak, a' föld mindennapi kerengésének, a' testi és lelki miveltség azon fokának, mellyen az embereknek nagyobb egyesülete áll, azon viszontagságoknak, mellyeknek az alá van vetve, 's általjában azon történeteknek, mellyek az embereknek egy egész egyesületére munkálnak. Az egyes nyavalya igen gyakran mind ezen különbféle constitutiónak, ezenkivül sok történetbeli és az egyes emberre erősen munkálkodó 's az alkalomadó okok neve alatt esmeretes környülményeknek resultatuma. *A. B. P.*

Constitutiók. 1) Mint korunk iránylata. Bizonyosan nincs szó, melly az ujabb idő minden mozgásaival olly szoros szövetségben volna, vagy inkább majdnem ennek characterét olly tökéletesen magában foglalná, mint ezen szó: Constitutio. Mindazáltal ollyan szó sincs több, mellynek értelmében olly kevessé egyeznének meg az emberek; mert ez alatt az egyik rész a' már meglévőnél egyebet nem ért, a' másik valami teremtendőt fejez ki vele; az egyik csak ott talál constitutiót, hol a' nyilvános hatalom különbféle ágaira, azoknak formáltatására 's határaira nézve számos czikkelyekből álló önkényes rendelések vannak, körülvéve a' nemzeti képviselés ősi formájival, mig egy másik azt állitja, hogy a' valódi constitutio minden emberi önkényen felül lévén emelkedve, mindenütt megvan azon módban, melly szerént valami nép igazgattatik, mert épen az országlás ezen módja teszi a' nép története- 's kifejlődésének resultatumát, a' mellyen semmit nem változtathatni minden nyilvános rend megsemmisitése nélkül. A' fogatok ezen különbféleségében nyilatkozik az a' visszálkodás, melly ugyan kezdettől fogva mindég uralkodott a' nemzetek közt, de most jobban szembe tünik, mert a' két ellenkező nézet követői számra 's kivált lelki erőre nézve sokkal egyenlőbbek, 's mivel egyszersmind az utolsó 30 esztendőben a' népek sorsa egy részről valóban sulyosodott azonközben, hogy ők más részről minden nyomás iránt érzékenyebbek lettek. Ennél fogva valamelly határzatlan unszolódást éreznek, kilépni mostani állapotjokból, 's az a' képzet, mellytől sérelmeik orvoslását reménylik, a' constitutio neve alatt jelenkezik nekik. Ezen törekedést, midőn ujabb időkben kiterjedésre szintugy mint belső erőre nézve tetemes előmenetelt tenne, sokan igyekeztenek korunk különös 's részént az emberiség közönséges megromlása, részént egyes demagogok és pártok mesterséges incselkedései szülte nyavalyajának 's olly mámornak festegetni, mellyet vakitók 's nyereségkivánó gonosztévők oltottak a' népekbe 's főkép az ifjuságba. Mutatnak időszakokat, mellyekben az emberek elkezdének elsőben a' hit iránti 's azután a' polgari engedelmességről lemondani, mellyre elébb egészen hajlandók voltak 's mellytől azért boldog megelégedéssel jutalmaztattak meg. Ezen eltávozást az egyházi 's polgári felsőségtől teszik főesmertető jegyévé a' Revolutio (l. e.) fogatjának, 's mivel a' constitutióra való törekedés czéljának egyszersmind a' fenálló polgári felsőség megsemmisitését is állitják, ennél fogva azt, minekelőtte mutatkoznék, mint revolutionalis jelenést átkozzák, kárhoztatják. Kik az igazságot megesmerik és szeretik, azoknak nem nehéz kitalálni a' fonákságot, mellyen illyen nézet alapul; de az a' szomoru a' dologban, hogy az érintett fonák képzet egyszersmind rendszabásokat is vonz maga után, mellyek a' helyett, hogy a' bajt enyhitnék 's elháritnák, még inkább nevelik azt és siettetik foganatját. Mindenek előtt nem igaz, hogy a' változtatásra 's tökéletesebb állapotra való törekedés különös nyavalyája korunknak. Miolta emberek lakják földkerekségünket, mindég közös volt annak érzése, hogy a' tökéletlenségek, mellyekkel küzdenek,

nem orvosolhatatlanok, és soha sem enyészett el egészen azon tökéletlenségek esmerete, 's mindég tétettek próbák valami jobbnak kiküzdése végett. Az egyházi hatalom küzdése a' világi ellen, a' városoké a' nemesség ellen, a' kis nemességé a' főrangnak ellen, a' földmivelőké a' lovagok ellen, a' mesterembereké a' városi nemesség ellen 's a' Schweiziaké 's Német-Alföldieké az önkényes uralkodás ellen mind ugyan azon egy forrásból származtak, habár egészen különböző külső formát vevének is magokra. Van az emberi szivben a' törvényességre valami kiirthatatlan ösztön, melly minden emberi — önkényes parancs ellen felzudul. Megkábitható ugyan ezen ösztön, kivált ollyan fatalistica vallás opiatumai által, melly az életnek érzéki éldeletnél alig enged egyéb értéket, 's az ebben elmulasztottat egy jövendő örök gyönyörüség özönében kipótolni igéri; kielégithető is ez, ha az igazságra való törekedés a' nyilvános hatalom munkálatjában világosan szembe tünik; de ha egyszer tiszta eszméletre ébred, csupa erőhatalommal többé ki nem irtható. Pedig fel kell ennek minden népben ébrednie, midőn az a' kifejlődésnek ollyan fokára ér, honnét a' just 's igazságot felsőbb javaknak esmeri, mint állati hajlandóságinak kielégitését. Magában véve tehát nem nyavalya a' constitutiók ohajtása, hanem a' népek lelki egészségének bizonysága. Az sem igaz másodszor, hogy a' constitutióra való törekedés a' revolutionalis lélekkel egy legyen. Nagyon megelégednének minden népek, mellyek illyentén kivánatokat nyilatkoztattak ki, ha visszaadatnának azon nemzeti szabadságaik, vagy constitutionalis intézeteik, mellyeket korábbi 's résznyire nem igen régi időkben tagadhatatlannl birtak, vagy ha teljes helyreállitása nélkül a' régi szabad közönségi szerkezetnek, melly a' german nemzeti alkotmány alapcharacterét tevé, legalább csak azon okfejek tartatnának meg, mellyek a' status természetéből magoktól következtetnek. Egy Trajan alatt alig kivánna a' nép bátorságot egy Commodus ellen, ámbár helytelenül, mert épen a' legjobb országlás nyujt a' reá következőnek minden rosszra eszközt a' constitutionalis ellenkezet lefegyverzése által. Azonban a' constitutionalis törekedés csak akkor egyeztethetik meg a' természettel, midőn arra van szoritva, hogy megerősitse a' népben már uralkodó fogatokat a' jusról 's ennek okleveles viszonyos megesmeréséről, hogy a' jelenlévő intézeteket a' közönséges törvényes bátorság biztositására használja 's megnyerje azon nemzeti szabadságokat, mellyek részént általjában elkerülhetetlenek az okos embernek, részént pedig a' nép különös helyzeténél fogva legkivánatosbaknak látszanak. Ezért voltak mindég azon constitutiók legnagyobb következésüek, mellyek legalább egynéhány különös panaszon alaposan segitének, egyes meghatárzott szabadságokat 's biztositásokat nyujtának, de nem törekvének a' nép egész nyilvános állapotját tökéletesen uj formába önteni. Az utóbbiak azon kivül, hogy alig kerülhetik el, hogy számos határzatokat fel ne vegyenek, mellyek a' nép indulatjával meg nem egyeznek 's mellyeknek következő foganatját előre látni nem lehet, — soha sem kerülhetik ki a' tökéletlenség 's összehalmozás ellenkező hibáját, mellyek közül az utolsó bizonyosan legveszedelmesebb. Igy a' romai tizenkét tábla, egy capitulatio, mellynek főczélja volt, az apró jószágbirtokosnak a' nagy és uralkodó birtokosak ellen törvényes bátorságot nyujtani, századokig munkálódott; igy János és III. Henrik angol királyok szabadságleveleik egyetlenegy hasonló czélu rendelés által: *Nullus liber homo capiatur, vel inprisonetur aut disseisiatur de aliquo libero tenemento suo, vel libertatibus vel liberis consvetudinibus suis, aut utlagetur aut exulet, aut ullo aliquo alio modo destruatur, nec super eum ibimus, nec super eum mittemus, nisi per legale judicium parium suorum, vel per legem terrae* *) veték meg alapját Anglia nem-

(*) Egy szabad ember se fogassék el, se tömlöczbe ne vettessék, se szabad birtokától, szá

zeti szabadságainak, 's mind a' kettőből olly kiterjedő törvényrendszer fejtődött ki, a' tizenkét táblából a' privát törvényre, az angol szabadságlevelekből pedig a' köz törvényre nézve, melly a' nemzeti határokon sokkal tul haladván, más népek és idők használatjára is igen alkalmas lett. Azon constitutiók közül ellenben, mellyek tökéletes rendszert igyekeztek felállitani a' köz törvényre nézve, eddig még csak kevesen juttottak valódi életre 's fenállásra, mert nagyrészént inkább csak véleményes külső viszonyokon alapultak (igy Olaszország köztársasági constitutiója 1796—99), mint a' népek belső szükségein. Illyen alkotmányi rendszerekről méltán elmondhatni, hogy csak papiroson van becsek, a' népek életére pedig csekély a' befolyások, 's csak annyiban érnek valamit, mennyiben a' bennek foglaltattak a' nép szellemében már alapitva vannak. De annyival éretlenebb az a' megvetés, melly a' köz törvény minden okleveles megerősitése ellen, gyakran inkább fitogtatás kedvéért, mint valódi meggyőződésből mutattatik. Mert noha való, hogy legtöbb függ azoknak igaz akaratjoktól, kik a' constitutiót megtartani kötelesek (kivált elejénte, mielőtt az intézetek gyakorlás által bizonyos önlétező erőre kaphatnak), mégis nagy nyereség, ha illyen alkotmányi törvényekben világos és egyenes itélet nyilatkoztattatik ki a' jusról 's igaztalanságról. A' nyilvános hatalom legnagyobb visszaélései a' jus bizonytalanságából erednek, mert egészen más, világos törvényelleniséget vagy e' részben csupán kétértelmü tettet elkövetni. Tehát a' constitutionalis törekedés erre nézve korántsem haszontalan játék theoreticai szappanbuborékokkal, hanem valami igen realis és practicus a' czélja. Csak az a' főkérdés harmadszor, magában véve valóban szükséges e 's megmarad e a' törvényes korlátok közt? A' szükséget ismét igen különbözőleg kell megitélni, a' mint t. i. a' köz jus már divatban 's erőben lévő törvényeinek csupán megesmertetniek kell, vagy egyszersmind valódi változtatásokra czéloznak a' status alkotmányában. Az első minden időben hasznos, kivált ha a' régi alkotmányi törvények betüszerénti rendelése köz használat által már megváltozott, 's más törvény van divatban, mint a' melly az irásban áll, vagy ha a' statuskormánybeli visszaélések az alaptörvények tulajdon értelmét bizonytalanná tették; szükséges pedig kiváltképen akkor, midőn a' kormány visszaélései olly magas fokot értek el, hogy magát a' czélt, a' népeknek jus törvényei alatt leendő erkölcsi kifejlődését megsemmisitéssel fenyegetik. Ez által a' divatban lévő alkotmányi törvények ujra megesmertetnek, helyre állittatnak, megerősittetnek; azonban időről időre a' változtatások is elkerülhetetlenek. Egy alkotmány sem tökéletes 's egy sem lehet az; de szakadatlan közelitésre a' tökéletességhez szüksége is, alkalmassága is vagyon mindeniknek. Valamelly nép nyilvános állapotja egy időszakban sem ment egészen minden igaztalanságtól, 's egyforma a' kötelességek mind a' statusoknak mind a' népeknek, mellyek a' jus természeti érzete által ösztönöztetnek, minden megesmert igaztalanságot eltörleni. Mennél őszintébben teljesiti az országlás kötelességét, — mindazáltal inkább engedve a' népben uralkodó jusfogatoknak, mint ezeknek parancsolva — annál inkább megerősitendi hatalmát, okosság szerénti értelemben véve: ha ellenben hirtelenkedve törli el vagy változtatja a' nép érzelmében még erővel biró törvényt, noha ez a' felsőbb critica törvényszéke előtt meg nem állhat, még azok is tyranninak fogják tekinteni, kiknek javát előmozditni törekszik. Igy járt II. József az ő jóakaró változtatásival Német-Alföldön, hol a' papság és nemesség a' népet is saját érdekébe tudá vonni, noha ennek a' löweni egyetem javitása 's egyéb rendszabások által csak nyernie lehetett.

---

hadságaitól, se szabad szokásaitól meg ne fosztassék, azokról el ne üzessék, ki ne rekesztessék, vagy más akarmelly módon meg ne károsittassék. Mi sem magunk nem rohanunk reá, sém embereinket nem küldjük ellene, hanem csak rangsorsosi itéletének, vagy az ország törvényének erejénél fogva.

Ezenkivül a' köz jusnak csupán legfőbb alapokfejei változtathatatlanok 's örökké valók, mint maga az Istenség, melly által az emberek szivébe irva vannak. Minden organicus szerkezetei a' polgári életnek, a' különböző rendek 's egyesületek különbözősége és jusai csak bizonyos viszonyokban lehetségesek törvényesen, vagy néha szükségesek. (L. Aristocratia.) Azonban legtermékenyebb a' köz törvényben ez a' közönséges tétel, hogy minden szabadság csupán csak kötelességből származhatik, s' hol kötelességet nem lehet gondolni, ott semmi jus sem lehető. Ha tehát azon feltételek 's kötelességek elmulnak, a' rajtok alapuló 's nekik megfelelő jusnak is el kell mulni, különben igaztalanság származnék belőle. Mert ha már egyszer megengedtetett a' közös anyaföldnek 's adományainak kevesek közti visszavehetetlen felosztatása, az által engesztelhetetlen ellenségeskedés magva hintetett el ezek 's mind azok közt, kik a' felosztáskor üres kézzel maradtak, 's most résznyire a' kedvezettek kegyelméből élnek, 's még ezért is kisebb nagyobb mértékben szorosan lekötelezve mint rabszolgák, adófizetők, szakmánylók, napszámosok szolgai munkákat megtenni tartoznak. A' birtokosak tulajdonasai lesznek a' nyilvános hatalomnak, a' szolgálattal tartozókat kizárják a' nyilvános ügyekből, holott ezek nagyobb számmal vannak, 's idő haladtával a' tulajdonképi népet teszik. Igy háborujok támad a' justalanoknak azok ellen, kik a' törvényadást magokhoz ragadták, 's csak saját hasznok 's szabadságaik terjesztésére használták vagy visszaéltek vele; háborujok a' hazátlanoknak a' földbirtokosak ellen. Ez a' háboru minden népeknél megvolt, tovább égve mint földalatti tüz, 's időről időre szörnyü kitöréseket szült. A' historiai eredeti szabadság emlékét az erkölcsi és külső önlétezés szétdulhatatlan jusának az emberi szivben mélyen fekvő érzete részént szüntelen megujitja, részént kipótolja. Agraria törvények, rabszolgalázadások, szövetséges társak harczai, parasztlázadások, valsassinok küzdése nagy földesurak ellen, a' franczia revolutio, a' kiirthatatlan nyugtalanságok Irlandban, a' reformerek Angliában és sok más hasonló jelenetek csak különböző formáji ugyan azon egy önerő munkálatjának — az elvesztett sulyegyen visszaállítására való törekedésnek. Maga a' természet szüli az egyenetlenséget, hanem az igen magasra emelkedetteket is szinte ő buktatja meg saját sulyok által. Fonákság, az uralkodó birtokosságnak a' szolgálattal tartozó szegénység iránti viszonyaikban szolgálatért való védelemnek mind a' két részre nézve hasznos kölcsönösségéről szólani. Az uraknak öszvesen véve soha sem jutott eszekbe, hatalmokat hivatalnak tekinteni, mellyből nekik több kötelességeik volnának, mint szabadságaik; az alattvalók pedig felette jól tudták mindég, hogy ők csak saját erejek által védelmeztetnek 's hogy őket szabadabb községi szerkezet bizonyosabban védte 's egyszersmind megótta volna vagyonjok- 's életeknek feláldozásától leggyakortább olly viadalokban, mellyekben minden egyébről volt szó, csak az ők saját hasznáról nem. Az országlás kezébe adá Isten a' mértéket; az ő kötelessége, fentartani a' sulyegyent 's egyszersmind arra vigyázni, hogy el ne ragadtassék tőle még a' lehetőség is, a' feldult sulyegyen helyreállitására. Leginkább kiteszi pedig magát a' veszélynek, ha a' nép elsőségekkel biró részével a' nagy massa ellen öszveszövetkezik, azon massa ellen, melly legnagyobb erő, mihelyt csak akarja; ha a' nemzeti képviselésben csak a' nagy földbirtokosakat engedi részesülni 's ekként az egész törvényadást ugyan azok önhaszonkeresésének adózójává teszi. De még nagyobb lesz a' veszély, ha a' birtok és szükölködés közti viadalban a' polgári élet alaperejének egyike, még pedig épen a' positiva, az eleven, a' munkás, a' megtámadóval egybeszövetkezik vagy legalább az ő szándékát elősegiti. Az restség tartóztató 's a' mozgás előreösztönző ereje teszik kölcsönös munkálatba a' statusok életét, valamint a' természetben a' széthajtó 's a' magábavisszatérő okfő küzdenek egymással, 's játékokból áll minden élet. Nemes

indulatnak jóra forditják mind a' két erőt; bennek az egyik a' jobb után törekszik, a' másik meg a' rosszabb ellen védelmezi őket; azonban hibázhat mind a' kettő. De az önhasznokat kereső emberekben az egyik rész éldeletben, habár törvénytelenben, igyekszik magát fentartani, a' másik még a' legigazabb birtokot sem tartandja szentnek. Maga a' természet öreg és ifju kor közt osztá el a' feladást; a' lelki örökséggel, mellyel az ifjuság a' mult idő által ruháztatik fel, öszve van benne kötve meleg érzet a' jobbért, a' tapasztalatlanság bátorsága 's az a' szükség, hogy törekedjék arra, mit az öregebbek már birnak. Az öszveesküvések, mellyekről imitt amott szó van, a' közönséges folyammal öszvehasonlitva nem egyebek habnál, mellyet a' lefelé hempelygő hullámok hánynak fel, jelei, nem okai a' mozgásnak; a' környülmények szerént meg nem szenvedhető, de kevessé ártalmas kifajzatok. Egyesül ugyan minden, mi az embert előre ösztönzi, az igazságnak 's a' dolgok mélyebb esmeretének ohajtása, valamint a' jus és uralkodás terjesztése is a' népben constitutionalis változtatások iránt nevekedő kivánatokkal; de más részről önhaszonkereső 's igaztalan ujitásvágy foglalja el azokat. A' tudományokat, kivalt az emberekre nézve épen legfontosbakat, a' kötelesség és jus utolsó okainak vizsgálgatásait, ezen foganatjok miatt kárhoztatni szintolly czéliránytalan, mint a' nap világát valamelly tartománytól azért, hogy annak sugárai egy kis kárt is okoztak, nagy leplekkel elfogni. Szintolly hibás, valamint a' tudományoktól való félelem, az a' vélemény is, hogy a' constitutionalis iránylat, még ha változtatásokra való törekedéssel volna is öszvekötve, mesterséges productuma legyen a' rossz akaratnak. Hol ezen iránylat valóban jelen van, 's nem csupa rém, mellynek jelenkezéseivel a' nagyokat ijeszteni 's kormányozni igyekeznek, ott az a' környülmények természeti szüleménye, mellynek megitélésében a' moralis imputatio is majd egészen elmarad, 's csupán azt kellene kérdezni, miként lehessen a' kor igazságos kivánatit leghamarabb 's legalaposabban kielégiteni; az igaztalanok azután magoktól elenyésznek. Rovolutiók ellen csak idején 's az idő kivánatihoz képest tett változtatások oltalmaznak. De még revolutióknál (a' constitutionalis iránylat erőszakos 's ugyan azért már magában véve törvényelleni nyilvánzódásainál) sem lehet, a' mennyiben azt egy egész nép vagy ennek nagyobb része eszközli, törvényes és erkölcsi megitélést sinórmérték gyanánt használni. Ez csak egyesek tetteire alkalmaztatható, 's ezek méltán esnek a' fenálló törvény, vagy ha szerencsés kimenetel által ezen felülemelkedtek, a' historia felsőbb itélete alá, melly historia Washingtont mind eddig nem mondja vétkesnek, noha szándékáért, ha az sikeretlen marad vala, bizonyosan a' törvény szerént lakolt volna. De a' rovolutiókhoz tartozó cselekedetek summáját megint csak olly történetnek kell tekinteni, melly egyedül a' természeti szükség törvényei alatt áll. Ha a' népek természetes kifejlődésének csupán gát vettetik elejébe, melly az előrehaladást gátolja vagy akadályozza, a' helyett hogy annak rendes folyamot szerezne, akkor az öszvehalmozott massa erejének végre nagyobbnak kell lennie, mint az ellenállás ereje lehet. A' nép uralkodó fogatit megsértő állapot csupa erőszak által soha sem tartathatik fen. Hogy pedig a' constitutionalis iránylat illyen helyezetben valóban revolutionalissá válik, az nem az ő hibája, hanem azoknak okoz szemrehányást, kiknek kötelességekben állott a' népeket az ők természeti rendeltetésének elejébe vezetni, 's ezen kötelességeket annak erőszakos megtartása által vélték teljesitni, a' mi voltaképen csak szakadatlan változtatásban áll fen. — Igy tehát a' kor constitutionalis iránylatja az emberi természet legbelsőbb törvényeiből származik, nem nyavalyája a' kornak, hanem csak meghatározattabb irányt kap a' népek előrehaladó kifejlődése által; magában nem ártalmas, hanem csak akkor lesz azzá, midőn annak, a' mi ezen természeti folyamban valóban helyes 's természetünkhez illő, hamis ellenállás vettetik ellene.

II. Constitutionalis képzetek. Minden constitutionalis képzet summája arra megy ki, hogy egy embernek sem lehet a' másikon határtalan önkényes hatalma, 's hogy minden illyen hatalomnak valami felsőbb regula alá kell vettetve lennie, mellynek organja a' nép közép lelki pallérozódásában, vallási 's jusi fogatiban találtatik. Ez a' tétel szabad községi szerkezetre vezet, mint talpkövére minden köz jusnak annyira, hogy a' monarchia ez által kizárva ugyan nincs, sőt inkább nagyobb statusokra nézve legczélirányosabb forma marad, de ama' regulát, a' népben élő jnst, maga felett meg kell esmernie. Mert nem a' nép összes akaratját, nem valami véleményes dolog miatt tett kivánás nyilatkoztatását, hanem annak összes meggyőződését arról, a' mi jusi 's erkölcsi tekintetben szükséges, teszi az országlás, ha ollyan, millyennek lennie kell, cselekvésének sinórmértékévé. Méltán buzognak néhány ujabb publicisták, például: Müller Ádám, Schlegel Fridrik és mások az ellen, hogy az, mit ők dölyfös privat észnek neveznek, az egyes férjfiak 's oskolák tanitása, ama' közép lelki pallérozódás helyébe ne tétessék, mellynek a' nyilvános hatalomra nézve regulául kellene szolgálnia. Csakhogy az alkalmaztatásban néha elfelejtik, hogy maga a' minister sem egyéb egyes embernél, 's hogy individualis véleményének mint privat okosságnak szintolly kevessé szabad felülemelkedni a' közönségesen, mint az egyes gondolkodóé- és tudósénak, kinek erre rendszerént még helyesebb okai vannak. Mert a' felsőbb belátás, mellyel a' nép bölcsebb tagjai annak közép pallérozódásán felülemelkednek, lassan lassan behat az életbe, 's még azon közép belátássá válik, mellynek az öszvességérti cselekvést, az országlást, meghatároznia kell. Ezt a' constitutionalis alapképzetet világosan megesmerni a' népek minden törekedésében, melly régi nemzeti szabadságaik fentartására vagy viszonmegszerzésére czéloz. Az mindenek előtt a' törvényhozó hatalomnak elválasztására vezet a' kormányzótól (melly utóbbi igen félreesmertetik, ha mint csupa végrehajtó hatalom eszközzé tétetik, mert szükség, hogy annak feje maga legyen a' mümester), azután pedig a' két elébbitől a' birói hatalmat választja el, melly mint védője az individualis szabadságok- 's jusoknak, közbenjárólag lép az országlás és nép közé. Azonban e' három legfőbb hatalom, mi a' foganatot illeti, nem tökéletesen független egymástól, hanem különböző munkálódásai egy legfőbb statushatalomnak, mellyek egymást kölcsönösen egészitik 's korlátozzák, 's mellyeknek munkássága egy pontból, az országlótól, indul ki. A' tökéletes elválasztás hiba volt, melly a' felsőségeket egymás iránt ellenséges állásba helyezé, 's melly mindég csak a' szerkezet vég veszélyével végződhetik. Ez volt 's marad alaphibája az 1791-diki franczia constitutiónak 's a' szerénte készitett spanyolnak. De megint tul jár az országlásnak a' törvényhozásra és törvényszékekre való befolyása a' helyes mértéken, ha amannál több mint tagadó 's ezeknél mint formaság. Soha ne tulljon az országlás sem a' nemzetre törvényeket, sem a' törvényszékekre itéletet meggyőződések ellen. Második constitutionalis alapokfő a' hatalom többek közti felosztása, melly az elébbitől, a' hatalom különbféle munkálódásainak elválasztásától igen különbözik. Ezen alapul többeknek egyesülése a' nyilvános hatalom minden munkájára, melly által a' hamis irányt adható individualis indító okokonak neutralisáltatniok kell. Az országló, ki minden személyes feleletalattiságon felül van emelve, feleletalatti országtisztek által gyakorolja hatalmát; a' nép választja a' közép lelki pallérozódás organjait; a' törvényszékekben ismételt vizsgálat által állittatik fel a' változhatatlan jus. A' felosztás ezen okfején nyugszik a' collegialis szerkezet, a' nyilvános hatalom minden cselekedeteire nézve, mellyek nem csupa végrehajtásból állanak. A' constitutionalis status harmadik alapok fejét a' szerkezetképesti engedelmesség teszi, mellyel a' statustisztvise-

lők saját felelelalattisága egybefüggésben van. A' ki ollyan parancsoknak engedelmeskedik, mellyek a' formára vagy tartalmokra nézve törvényelleniek, magára válalja a' származható kárt és felelet terhét. Helytelenség ezen feleletalattiságot csupán az ország legfőbb tisztviselőjire szoritni; hogy foganatja legyen, szükség annak, mint Angliában, a' legalsóbb tisztviselőktől fogva a' legfelsőbbekig terjednie.

III. Constitutionalis intézetek. A' constitutionalis képzetek megvalósitására legkülönbféle formákat használtak a' népek. Időről időre szerencséje volt az egyháznak a' lelkinek szerezni uralkodást a' physicai erő felett, 's bár milly megvetendők voltanak is hellyel közzel mind czéljai, mind eszközei a' theocratiának, ebből származott még is majdnem mindenütt a' jobb rend kezdete. Hanem ez hosszabb időre nem mérkezhetik a' világi hatalommal, 's midőn befolyását külső elsőségekkel, gazdagsággal 's világi uralkodással nevelni törekszik, elveszti legjobb részét tulajdonképi felsőbb álláspontjának. Minden szabadok eredeti egyenlőségéből uri kar támad, melly ugyan ellene munkál az önkényes főuraságnak, de a' nép törvényes bátorságára nézve még amannál is veszedelmesebb lesz. A' városi szabadság előrelépés volt a' közönséges szabad községi szerkezethez való közeledés felé, melly szerkezet minden constitutionalis képzetnek alapjául szolgál 's egyikét teszi a' german népcharacter valódi ermertető jegyeinek be nem mocskolva, mint a' görög-romai időben, számos rabszolgasereg által. Ez ugyan csupa részesen mivelt, 's a' polgári rend csak némelly tartományokban emelkedhetett a' lovagrenddel egyenlő politicai fontosságra (mint Angliában); de a' hol szabad földbirtokosak rendjével kapcsolódhaték egy egésszé 's a' hol egyszersmind a' felsőbb lelki pallérozódást is felvevé magába, ott a' valódi constitutionalis intézetek terjesztő oskolájává lőn. A' nemzeti szabadságnak elejénte nem annyira az önkényes uralkodás, mint a' földbirtokos urak nyomása ellen kellett magát védelmeznie, 's csak Angliában vettetett meg jókorán a' nép különböző osztályi közt fenforgó minden visszálkodások kiirtásának alapja. (Csak az ujabb időkben támadt ott meghasonlás a' földbirtok aristocratiája 's az abból kizárt népmassa közt, melly évről évre nevekedett annyira, hogy a' ministerium szükségesnek találná a' képviselői rendszerre nézve nemínemü változtatásokat javalni a' parlamentnek, melly javalat, miután a' felső házban egyszer félre vettetett volna, most (Januarius 1832) másod izben forog az alsó ház előtt). A' városok ujabb időkben is foglaltak helyet, habár nagyobb részént csekély jelentésüt, az ország- és tartományrendek közt, mellyek tökéletlen kezdetét tevék egy helyesebb nemzeti képviselésnek. Tökéletlen volt az, mert csak a' nép pénz- vagy materialis érdekének egy részét, nem pedig annak közönséges és felsőbb (igazán valódi) érdekét, annak erkölcsi szükségeit vevé tekintetbe, 's a' nagyobb számot nem csak kizárá, hanem annak javát a' nagy földbirtokosak 's a' városi keresetmód javának egyenesen feláldozá. Ez volt oka, hogy az országrendes egyesületek, Anglián kivül, majdnem minden tartományban elvesztek tekinteteket még sokkal előbb a' revolutionál, 's az országlásban rendszerént többet bizott a' nép, mint ő bennek. Hasonló foganat azon tartományokban sem marad ki, mellyekben a' rendek viszon-helyreállitásánál vagy a' régi formák kerestettek ismét elő, vagy az uj intézetek a' materialis érdek 's főkép a' földbirtok egyáltalján hamis alapjára épittettek. Ezt a' tapasztalás imitt amott már is világosan bizonyitja, 's mind azon okok közül, mellyek e' rendszer mellett felhordattak, egyetlenegyet sem lehet csak neminemüleg is alaposnak mondani. Ha ezen rend néhány régibb próbatételei jó sikerrel koronáztatának, ha p. o. az aragoniai justiziának még az országlókra 's országlási tettekre is kiterjedő birói hatalma fenmaradhata, ugy a' monarchiai szerkezet bizonyosan elenyészett volna. A' franczia revolutio legelső kezdetében, a' régi rendek, a' szabado-

sok (*privilegiati*) 's velek egyesült parlamentek kikelése volt a' korlátlan monarchia ellen, melly kikelést azonban a' népmassa csak hamar ő ellenek fordította. Az udvar volt az a' kötelék, melly a' királyi országlást az elsőséggel biró rendekkel egybekapcsolta, 's őket magával rántotta le az örvénybe, melly tulajdonképen nem számokra volt készitve. De a' revolutionalis időszak képviselése sem felelt meg e' szó valódi fogatjának, mert a' népmassának csupa számviszonyán épült, 's azt a' felsőséget, mellyet a' papság 's elébbkelők a' tulajdonképi nép véleményén még mindég gyakorlottak, tekintethe nem vette, a' nemzeti convent végzetei pedig majdnem egyáltalján csupán egy párt mive valának, melly párt a' parisi népsalakon 's ez által saját collegiumain is uralkodott. A' katonai despotismus, melly 1800-tól kezdve minden szabad nyilatkoztatását eltörlé a' valódi nemzeti belátásnak, 's munkálódását nem csupán Francziaországra szoritá, valami igen természetes visszahatásnál fogva ujra helyre állitotta a' régi országrendes intézeteket. Ezek azonban csak keves ideig maradhatának fen, valódi képviselést, melly a' constitutionalis intézetek közt első helyet foglal, soha nem nyujthatván; mert ennek, az elébbiek szerént, a' nép jelenkori közep lelki pallérozódása organjának kell lennie, 's nem lehet ollyanokból állnia, kik egyes materialis érdekek védelmére vannak meghatalmazva. Illy öszvetételből soha sem származhatik tiszta munkálat az emberiség felsőbb czéljaira, a' nép egyetlenegy valódi érdekére. Erre nézve az ujabb constitutiók legnagyobb részében felette sok kivánni való van. Ezek a' választási voxolás jusát igen szük korlátok közé szoritják; Francziaország 30 millio lakosa közül alig bir 200,000 voxolási jussal; más statusok pedig majdnem csupán földbirtokra ruházák ezen fontos statuspolgári just 's még inkább elfonták a' dolgot azzal, hogy minden rendnek egyedül maga kebléből engedék meg a' választást. Ez annak következése, hogy a' dolog olly hamis szempontból vétetett fel, mintha a' rendek gyülésének a' tehetős néposztályok egyes véleményes akaratját kellene mintegy öszves akarattá olvasztani, holott az volna tulajdonképi feladása, hogy kimondja a' nemzet öszves itéletét a' nemzet kötelességéről 's arról, a' mit az, mint öszveség, magáért általjában 's egyes részeiért tenni tartozik, 's a' mit — mint just — megtartani köteles. Ezt pedig egyes meghatárzott rend sorsosi közönségesen sokkal kevesbbé tudják, mint mások, 's ugyan azért szükség az osztályba nem tartozókat is választhatni. Gyakran és méltán tétetett már ez az észrevétel, hogy sokkal kevesebbet kell a' nép jusairól, mint kötelességeiről, beszélni, 's ezen észrevétel itt is bőnek mutatkozik practicus következésekben. — Második constitutionalis intézet a' független 's az országlás befolyásától ment törvényszékek. De itt is több szükséges a' birói kar csupa létezésénél. Egy statusban sem voltak olly törvényszékek, mellyek olly függetlenül álltak volna szembe az országlással, mint Francziaországban a' parlamentek 's más *Cours souveraines*-ek, 's mindazáltal sehol sem teljesittetett tökéletlenebbül a' constitutionalis czél, az individualis jus bátorsága. A' parlamentek nyilt haboruban voltak ugyan majdnem mindég a' ministerinmmal, de a' birói kar pártos lelke, uralkodása 's czéhi szelleme, és egyes birák heveskedése- 's indulatoskodásának több áldozatjai estenek el ottan, mint máshol az országlás befolyásának. Szoros felvigyázás a' birákra az országlás részéről, hanem törvényesen meghatárzott formák közt, sokkal inkább czélra vezet, mint a' függetlenség, melly Francziaországban a' törvényszékek egész állásából származott, főkép pedig a' hivatalok örökös voltából 's eladathatóságokból (l. Paulette). Az Angoloknak saját constitutionalis intézetek van a' néptörvényszékben, esküdtek törvényszékében (*jury* itéletei), mellynek kettős haszna van, mert mind a' hatalmasok bevádoltatását könnyiti, 's e' részben a' statustisztviselők felelet alattisága rendszerével szorosan egybefügg, mind az egyeseket

üldözések ellen biztositja. Ezen intézet historiai nagy becsét, 's hogy Angliában valóban megérdemli a' polgári szabadság palládiuma nevét, kétleni nem lehet; többet lehet az ellen mondani, ha criminalis tekintetben helybenhagyható e; nem veszti e el politicai jelességeit ártatlanok könnyelmü elitélése által, 's más tartományoknak, kivált olly megnyirbált formában, millyent Francziaországban adtak neki, érdemes e olly tüzzel, mint történik, ajánltatni (l. Jury, Fonk). Angliában is nehezen szülte volna e' foganatot, ha nem áll vala még két más constitutionalis intézet mellette (a' *Habeas-corpus-just* a' törvényes szerkeztetés létrészének is kell tekinteni), mellyek körülzárják körét, nevezetesen a' kérelmi jus (l. Petition), mellyel egyenlő fontosságu a' megengedett czélokra való egyesülés — 's a' sajtószabadság (l. e.). Mert csak ezen két jus teszi lehetővé a' tisztviselők hatalmának minden visszaélését 's minden eltávozást a' törvényes rendtől, a' felsőségnek olly módon elejébe terjeszteni, hogy az a' törvénynek gáttalan folyamot engedni kénytelen, ha különben az egész világ szeme előtt részese nem kiván lenni az igaztalanságnak.

Előterjesztjük itten a' különbféle constitutionalis statusokat, mellyeknek vagy a' régi országrendes szerkezet, vagy az uj képviselői rendszer tételték alapjokul. 1) A' középkor adománybirtokosi (feudalis) rendjeinek szerkezete 's az egyesületi rendszeré legnagyobb részént ősi minemüségében maradt: 1) Az austriai monarchiában. Az országrendek ugyan is *a*) az alsó austriai főherczegségben, Styriában, Carinthiában, Csehországban, Morvában 's az April 13-kán 1817. költ cs. kir. rescriptumnál fogva 's ennek Lembergben 1817 Maj. 5-kén történt kihirdettetése olta Galitiában és Lodomeriában Bucovinával egybekötve, négy osztályból állnak: főpapokból, urakból, lovagrendből és polgári rendből, melly utóbbinak képét a' királyi vagy fejedelmi városok tanácsának követei viselik. — Tirolban a' Martius 24-kén 1816 felállitott országrendes szerkezet szerént a' negyedik osztályt megint a' parasztok rendje, a' harmadikat a' polgári, a' másodikat az uri és lovag, az elsőt a' főpapi rend teszi. De az adórendelés régi jusát a' Tirolok sem nyerték többé vissza; azonban megengedtetik nekik, az ország nevében kérelmet 's előterjesztést nyujtani a' fejedelemhez. — Slesiának Austriához tartozó részében csupán a' herczegek, a' szabad országrendes urak 's az ország fejedelme alatt közvetetlen lévő lovagság teszik a' rendeket. *b*) A' lombard-velenczei királyságban az Apr. 24-kén 1815 adatott constitutio szerént egyesületi rendszeren alapulnak a' rendek. Ugyanis a' két középponti congregatio Mailandban 's Velenczében 's a' különbféle tartományi congregatiók ott a' király, itt pedig a' középponti congregatio 's gubernium kinevezte követeiből állnak a' nemes 's nemtelen jószágbirtokosaknak 's a' királyi városoknak a' cs. kir. kormányzó vagy delegat elölülése alatt. Mind ezen rendek jusai majdnem csak a' királyi kivánatok (postulatumok) helybenhagyásából áll 's az adó felosztásából és előteremtéséből; némellyeknek van jusok, az országlással tanácskozni, 's kérelmeket annak elejébe terjeszteni. *c*) Magyarországban a' 4 osztályból, főpapságból, ország zászlósaiból 's magnásokból, nemesi rendből 's szabad királyi városokból álló országrendek tetemes és fontos jusokkal birnak (l. Magyar constitutio). A' nemesség 's a' városok magok választják követeiket 's utasitást adnak nekik. *d*) Erdélyországban a' nagyfejedelem bizonyos felségi jusokat csak a' három fő nemzet: Magyarok, Székelyek és Szászoknak általa egybehivatott képviselőjivel egyetértve gyakorolhat, melly képviselők részént kir. tisztviselőkből, részént király-nevezte, részént pedig különbféle egyesületek-választották követekből állanak. — 2) A' sardiniai monarchiában, 's nevezetesen Sardinia szigetén, hol a' papság, lovagság 's a' városok és mezővárosok követei a' királlyal közösen gyakorolják a' törvényho-

zás 's adórendelés jusát. — 3) Svédországban a' Jun. 7-kén 1809 költ legujabb constitutio szerént is négy osztályból állnak az ország régi rendjei: 1) nemességből vagy lovagokból, három curiára osztva; 2) papságból; 3) polgárokból; 4) korona- vagy országjobbágyokból. Az országgyülés jusa a' törvényhozás, adórendelés 's felvigyázás a' financzkormányra, bankra 's pénzverő házra; a' királynak határtalan vetoja van. — 4) A' szász királyságbeli rendek három osztályt tesznek: 1. a' főpapság, herczegek, grófok és urak, a' leipzigi egyetem követeivel együtt; 2. a' lovagság mellyhez 1820 olta a' négy egyes kerületben az öszves nemes-jószágbirtokosakból 29 tag választatik olly formán, hogy a' választást nem születés vagy ősök megbizonyitása, hanem csupa birtok 's a' választók bizodalma határozza el; 3) a' városi tanácsok által választatott követei a' városoknak. Az országgyüléstől függ az adórendszer, az adó kiszabása és meghatározása 's az ide tartozó számadások megvizsgálása; ezenkivül a' fontos közönséges országos törvényeket is elejébe kell terjeszteni megfontolás végett. (A' szász királyságban 1831 történt constitutionalis változtatások iránt l. Szászország). — 5) A' szász-gothai herczegség régi gyülése is szinte fenáll a' grófok, nemesek és városok három öszves voxával 's a' rendek egy követségével. Az altenburgi herczegség gyülését nemesek 's a' városok formálják. — 6) A' hannoverai királyságban Dec. 7-kén 1819 a' régi egyesületi rendszer megtartása mellett két curiára vagy kamarára osztatott a' rendek közönséges gyülése, melly azonban 1831 ujra némelly változtatásokat szenvedett. (L. Hanovera.) — 7) A' Liechtenstein herczegségbe az Austriában fenálló országrendes szerkezet hozatott be Nov. 9-kén 1818; a' rendek papságból 's minden közönség előljárójából 's esküdteiből állnak, kik a' közönségek képét viselik. Szabadságok van javalatokat tenni. — 8) A' meklenburgi, schwerini és strelitzi nagyherczegek statusaiban. — 9) A' Reuss fejdelemségekben még mindég fenállnak a' régi rendek; valamint 10) a' dán király birtokában lévő Sachsen-Lauenburg herczegségben is. — 11) A' hétszigeti köztársaság Mart. 21-kén 1800 állittatott fel 's a' Dec. 6-kán 1803 orosz befolyás alatt adtatott constitutio szerént aristocratiai módon igazgattatott. Midőn a' köztársaság britus oltalom alá került, Maitland, a' britanniai biztos, feloldá a' senatust, melly Corfuban 1803 olta fenállott, 's Jan. 1-jén 1818 uj constitutiót vitt be, melly szerént a' törvényhozó gyülés a' választó nemesek közül, a' senatorok pedig a' törvényhozó gyülésből választatnak.

II. A' régi egyesületi rendszert 's a' nép képviselését választott követek által a' britus constitutio kapcsolta öszve. Bár milly nagyok legyenek az angol nép képviselésének hijányai (l. Anglia), még is bizonyos az angol constitutio sikeréből, hogy olly szerkezet, melly egy nép tulajdonképi szellemének 's characterének megfelel, ugyan azon népnek nem csak politicai létezését 's méltóságát fentartja, hanem azt nagyobb jóllétre 's tetemes politicai sulyra is emeli a' külső viszonyokra nézve. Egyébiránt ezen szerkezetből fejlődött ki legelsőben a' harmadik rend küzdése a' régi adománybirtokos aristocratia ellen.

III. Közönséges népképviselés legelsőben az éjszakamerikai egyesült statusok constitutiója által hozatott be 1787. A' fővonatok ezen szerkezetből, mellyben semmi nyoma nincs az aristocratiai 's oligarchiai okfejeknek, nem sokára felvétettek Franczia ország és más statusok által, mellyek az adománybirtoki rendszer bilincseit lerázták, monarchiai szerkezetek törvényibe, inkább vagy kevesbbé vegyitve aristocratiai elemekkel. Általjában véve 40 esztendő olta 120 és egynéhány irt szerkezet állittatott fel Europában 's Amerikában, mellyek közül 40 és egynéhány már ismét elenyészett, 82 pedig a' nyilvános statusélet-ben mai napig fenáll 's 100 millio embernél többnek szüli javát- kárát, a' világ két legpallérozottabb részében.

A. Franczia országban a' revolutio olta tiz különböző constitutionalis törvény volt divatban: 1) a' monarchiai-democratiai képviselési constitutio 1791; 2) a' köztársasági democratiai, melly Jun. 24-kén 1793 költ, 's az elébbinél még kivihetetlenebb lévén, életre sem kapott; 3) A' Sept. 23-dikai 1795, melly directorialis országlást hozott be 's a' nemzeti gyülés törvényhozó testét vének tanácsára 's ötszázakéra osztá, a' képviselők választását pedig ugy nevezett ősgyülésekre vagy is közvetetlen a' nép massájára bizá, 's e' szerént egy olly status kormányában, a' millyen Francziaország, hibázott az egység ereje; ugyan azért 4) helyébe az 1799-iki Dec. 13-kai constitutio lépett, melly egy főconsult állitott fel, körülvéve statustanáccsal 's ministerekkel 's a' kezdemény (iniciativa) jusával felruházva. Ezenfelül háromszoros választási fok is állapittatott meg, az rendeltetvén, hogy minden egyes község kerületebeli polgárok mutassanak magok közül számok tizedrészére terjedő ollyan polgárokat, kiket nyilvános ügyviselésre alkalmasaknak tartanak; a' departementok községi lajstromiban megnevezett polgárok ismét egy tizedet válasszanak körökből; a' departementi lajstromokban megnevezett polgárok újra egy tizedet válasszanak magok kőzül, 's aztán minden departementok választottjai öszvesen tegyék azt a' nemzeti lajstromot, mellyből a' senatus törvényhozókat, tribunokat, consulokat, cassatiotörvényszéki birákat 's számvételi biztosokat választhasson. Ezen — a' monarchia visszatérendésének utat egyengető — constitutióban hibáztak már a' sajtószabadság és egyebeknek elébb elfogadott okfejei; 's maga a' constitutio is nem sokára tetemes változtatásokat szenvedett az ugy nevezett organicus senatusconsultumok által. 5) Az 1802 Aug. 2 és 4-kén hozatott organicus senatusconsultumok a' főconsult, Bonaparte Napoleont, haláláig való első consullá tevék, 's több monarchiai jusokat ruházának reá; végre általadá neki 6) az 1804 Maj. 18-kai organicus senatusconsultum az örökös császári méltóságot, 's ezentul Francziaországnak egyáltalján monarchiai szerkezete volt, néhány democratiai formákkal, mellyeknek egyikét, a' tribunatot, eltörlé az 1807 Aug. 19-kei organicus senatusconsultum. 7) A' senatus Napoleon megbukása után az 1814 Apr. 6-kai 5-dik constitutiót készité, melly a' senatorok familiajiban örökös aristocratiát állita fel, de a' nép szabadságai iránt is foglalt magában biztositást. Hanem tudva van, hogy XVIII. Lajos St. Ouenben Maj. 2-kán 1814 csak bizonyos alapokat fogadott el abból, mellyek a' két-testbeli képviselési rendszert, a' ministerek feleletalattiságát, a' birák le nemtétethetését, a' nemzeti jószágok eladatásának megmásithatatlanságát, 's minden Franciának minden polgári 's hadi tiszteségekre való alkalmasságát 'sat. illették. Erre a' király kiadá Jun. 4-kén 1814 az általa rendeltetett biztosság készitette 6-ik franczia constitutiót, vagy is a' Charte constitutionnellet, melly egy — királyi kinevezéstől függő pair, — 's egy — a' választó collegiumokban nevezendő — következamarát rendele törvényhozás organjának, sokat pedig meghatározatlan hagyott. Visszatérvén Napoleon Elbából Apr. 22-kén 1815 toldalékul a' 4 constitutióhoz egy uj szerkezeti munkát bocsátott közre, mellyet a' nép Juniusban a' Majus-mezőn elfogadott; de minekutána XVIII. Lajos ismét visszatért volna, ujra életbe lépett az általa adatott charte; hanem ennek democratiai okfeje a' nép képviselésére nézve rendkivül meggyengittetett az 1820-diki választási törvény által. Ez a' charte 1830-ig tartott, a' midőn az uralkodó tetemes visszaélései miatt letétetvén, a' constitutio is nevezetes változásoknak vettetett alája. (L. Charte constitutionnelle és Franczia ország.)

B. Hasonló változások történtek a' statusszerkezetben Német-Alföldön is. Itt a' foederalismus követőjinek ellenkezetét az unitaséival (a' democratákkal) erőhatalommal kellett elháritni, mielőtt a' harmadik franczia szerkezet után készült 1 constitutioja a' bataviai

köztársaságnak, a' már másodizben egybehivatott nemzeti gyülés által Apr. 23-kán 1798 elfogadtatott volna. A' 2 constitutio, melly Oct. 16-kán 1801 költ, a' negyedik franczia szerkezet után készült, 's ugyan azért benne is hibázott az országlási rendszabások egysége. A' bataviai köztársaság ezen oknál fogva Napoleon befolyása alatt 3-dik inkább monarchiai constitutiót kapott Mart. 15-kén 1805, mellyben egy statuspensionariusra bizaték a' kormány vezetése. Ezt a' constitutiót csak kevesben kelle változtatni, midőn a' Francziaországgal Maj. 24-kén 1806-ban kötött statusegyezség a' hollandi uj királyságot a' franczia politica érdekéhez legszorosabban kapcsolá. Ez a' hollandi királyság 4 constitutionalis törvénye által történt meg, melly Jan. 10-kén 1806 hozatott 's 1810-ig tartott, a' midőn Holland Jul. 9-kén a' franczia birodalommal egybekapcsoltatott. — De az utolsó örökös helytartó fija, I. Wilhelm, a' mostani király, már 1813-ki Decemberben megesmertetett Német-Alföld fejdelmének. Ez mindjárt 1814-ki Martiusban öszvehivá a' nemzet legjelesb tagjait, kik az általa elejekbe terjesztett constitutiojavalatot elfogadák. Igy a' bécsi békegyülésen felállitott német-alföldi királyság 5-ik constitutióját kapta Aug. 24. 1815, melly a' belginmi catholicus előkelők ellenmondása elmellőzésével a' belgiumi tartományokba is bevitetett, következőleg az öszves királyság mind a' 17 tartományában foganatba tétetett 1815. Ez a' szerkezet képviselési rendszeren alapul. A' generalstatusok, mellyek a' német-alföldi nép képét viselik, 's a' törvényhozó hatalmat a' királlyal közösen gyakorolják, 's az országos költséget meghatározzák, két kamarából állnak. Az első tagjait a' király nevezi ki egész életekre, a' másodikéit pedig a' tartományok rendjei 3 esztendőre választják. Az egyes tartományok statusai avagy rendjei három osztályból: nemesekből, városokból 's földmivelőkből állnak. Ez a' constitutio most már csak a' hollandi királyságban áll fen, mert Belgium, miután Hollandtól elvált volna, egészen uj szerkezetet készitett magának a' képviselés alapjára (l. Német-Alföld).

C. Lengyelország, melly 1791-ig aristocratiai-monarchiai köztársaság volt, legelső teve lépést népképesti szerkezetre, midőn a' lengyel városoknak Apr. 14-kén 1791 szabadságlevel adaték, melly Lengyelországban az egész polgári kart az uj rend részére hóditá. Kevessel azután elfogadtatott az 1791 Majus 3-kai constitutio. Ez egészen a' lengyel nemzet characterét viselé; 's megjegyzésre méltó, hogy négy hónappal korábban készült el, mint az első franczia constitutio; hanem azt a' II. Katalin védelme alatt felállott targowitzi confoederatio elenyésztette 's helyre állitotta a' régi szerkezetet. Midőn utóbb Napoleon a' tilsiti békekötésben a' varsói herczegséget felállitotta volna, ugyan ennek constitutiót is adott Dresdában Jul. 22-kén 1807, melly szerkezet egyebek közt a' rabszolgaság eltörlését parancsolta, 's minden polgár egyenlőségét a' törvények előtt. Miután a' bécsi békegyülés Lengyelországot az orosz birodalommal öszvekapcsolta, Sándor császár Apr. 30-kán 1815 Lengyelország királya czimét vevé fel, 's e' statusnak az 1815-ki Nov. 27-kei constitutiót adá, melly a' lengyel nemzetnek nemzeti képviselést engedett. Ez a' képviselés országgyülésen eszközöltetett, melly a' királyból 's két kamarából állt. Az első kamarát a' senatus tevé, mellynek tagjai a' király által neveztetének ki; a' másodikat 77 tartományi követ 's 51 községi küldött képezé. Ez a' constitutio addig tartott, mig a' szabadsága 's függetlensége mellett felkelt dicső lengyel nemzetet az autocrat éjszaki csordáji el nem nyomták. Azolta nincs Lengyelországban nyoma constitutiónak, 's még nem tudni, leszen e valaha. Talán szolgasággal fognak a' szabadságért 's függetlenségért — a' legnagyobb nemzeti kincsekért hevültek büntettetni, — vagy talán a' veszély szüntével megengesztelődik az elmérgesült czár! — A' bécsi békegyülésen ujonnan

alkatott krakói köztársaság is Maj. 3-kán 1815 uj constitutiót, mellyet herczeg Metternich, herczeg Hardenberg 's gróf Rosumoffsky irtak alá 's melly a' democratiai kormányformához közelit. A' képviselők gyülése áll: 1. minden külön község egyegy választott követéből; 2. a' senatus (igazgató szék) három kiküldött tagjából; 3. káptalan küldötte három főpapból; 4. hivatalban lévő hat békebiróból. *D.* Sveciának 's Norvegiának, noha egy a' királyok, két külön constitutiójok van. A' svédről már fenebb tétetett említés. Norvegia, midőn a' kieli békekötés után (Jan 14. 1814.) létezését fen akará tartani, az eidswoldi democratiai-monarchiai constitutiót adá magának Maj. 17-kén 1814, mellyet a' svéd király is elfogadott mint Norvegia királya. Ez a' szerkezet a' két szomszéd királyság — Norvegia és Svédország — egyesülése következésében, Norvegiának Christiniában tartatott storthingja által Nov. 4-kén 1814 némelly részben közelebb határoztatván meg, már most 1814-diki Nov. 4-dikei constitutiónak neveztetik (l. Norvegia).

E. Spanyolország régi monarchiája Napoleon befolyása alatt ujittatott meg legelsőben az általa Bayonneba hivott junta által, melly Jósef Napoleon 1808-diki Jul. 6-kai constitutioját készité 's elfogadá. Hanem azon országlás, melly Spanyolországot VII. Ferdinand nevében igazgatá, Mart. 9-kén 1812 uj szerkezetet ada az országnak; a' cortesek constitutióját, mellyet azonban VII. Ferdinand, midőn királyszékére visszatérne, Valenciából Maj. 4-kén 1814 közre bocsátott nyilatkoztatása által eltörlött, de utóbb a' hadi sereg és városok felkelésétől kénytelenittetve Mart. 7-kén 1820 elfogadott 's megesküdt reá. Ez a' szerkezeti törvény Spanyolországban nem csak a' régi feudalis és hierarchiai formákat törlé el, hanem democratiai okfejekkel a' királyi hatalmat is felette megszoritá annyira, hogy a' spanyol földön számos ellenpárt támadna, mellyre a' veronai békegyülésen 1822-diki Decemberben az első szárazföldi hatalmasságok közül négyen hathatósan kivánták annak monarchiai értelemben leendő megváltoztatását; ezt azonban a' cortesek csak akkor határozhatták volna el, a' constitutio 375 czikkelye szerént, midőn az már 8 évig volt foganatban. Ebből háboru következett Franczia országgal, 's a' constitutio 1823-ban eltöröltetett.

Portugalia is nyert az 1820 Aug. 24-kén kiütött revolutio által a' spanyolhoz hasonló, de a' királyi hatalmat még szükebb korlátok közé szoritó constitutiót, mellyet a' cortesek Lissabonban készitettek, a' király 1822 Oct. 1-jén esküvel erősitett meg, a' katonarevolutio pedig eltörlött Majus 27-kén 1823. Azonban Pedro király Apr. 23-kán 1826 Brasiliából uj szerkezeti törvényt adott Portugaliának; de ez sem soká tartott, megsemmisittetvén a' hazájába visszatért 's a' király székre bitorlólkép felült don Miguel által. — Nápolyországban is szinte erőszakosan csikarták ki a' spanyol constitutiónak a' nép és hadi sereg közt elterjedt kedvelői annak bevételét, mellyre a' két siciliai királyságnak Nápolyban Oct. 1-jén 1820 öszvegyült parlamentje a' király által már Jul. 13-kán hittel erősitett spanyol constitutio alapjaira Nápoly és Sicilia számára 1821 Januariusban uj szerkezetet készitett, melly azonban az austriai seregeknek a' laibachi békegyülés végzete következésében történt benyomulása által már 1821-ki Martiusban elenyészett. Szintez történt Piemontban, hol a' fellázadt katonaság által Mart. 10-kén 1821 kihirdettetett spanyol constitutio az Austriaiak Turinba nyomulása után ugyan azon évi Apr. 10-kén ismét eltöröltetett.

F. Olaszország ujabb időkben legtöbb politicai változást tapasztalt népeinek képviselésére nézve Europa minden tartományi között. — a) Sabaudia, Nizza és Piemont 1796-tól 's 1798-tól fogva 1814-ig Franczia országnak adatott constitutiók szerént kormányoztat-

tak; 1814 olta pedig képviselői kormányformák nélkül uralkodik a' király rajtok. Genua 1797 elvesztè aristocratiai kormányformáját 's generál Bonaparte eszközlésére a' Montebellóban Jun. 6. 1797 kötött egyezség által democratiai szerkezetet kapott, melly 1797-ki Dec. 2-kától fogva 1802-ig volt erőben, a' midőn a' cisalpini constitutio formájára készitett 's Bonaparte és Talleyrandtól aláirt Jun. 26-kai (1802) szerkezetnek ada helyet, de a' Dec. 2-kán 1802 költ uj szerkezeti törvény által nagyobb részént ismét megujittatott. Utóbb a' liguriai köztársaság Jun. 4-kén 1805 Francziaországhoz kapcsoltatott, 's Genua csak Apr. 19-kén 1814 nyeré vissza lord Bentinck által Anglia közbenjárására régi nevét 's 1797 előtt divatban volt aristocratiai köztársasági kormányformáját. De a' bécsi békegyülés ezt is eltörlé, a' genuai köztársaságot, mint herczegséget Sardiniához kapcsolván, melly a' képviselői kormányformát megszünteté; nyert mindazáltal az uj herczegség senatust, saját főtörvényszéket 's tartományi tanácsosokat, kiknek megegyezése nélkül uj adót nem vethetni reá. — b) A' cisalpini köztársaság első constitutioját, melly az 1797-diki franczia szerkezet formájára volt készitve, 's következőleg a' democratiai okfő uralkodott benne, general Bonapartetól kapta Jun. 29-kén 1797; hanem Trouvé, a' franczia követ, már 1798 tetemes változtatásokat tett rajta, 's Austria és Oroszország fegyverei által magával a' köztársasággal együtt eltöröltetett 1799. Erre a' marengoi ütközet után 1800 ismét helyre állittatván 's ideigleni módon igazgattatván, egy — Lyonba hivatott — statusconsultatól mint olasz köztársaság uj constitutiót kapott Jan. 28-kán 1802, 's elölülőt az első consulban. Ez a' szerkezet három választási collegiumában: a' földbirtokosak-, tudósok- 's kereskedőkében, tetemes elsőségekkel birt az 1799-diki franczia constitutio felett. Midőn azonban az olasz köztársaság olasz királysággá változott 's Napoleon Mart. 16-kán 1805 Olaszország királyává lett volna, három constitutionalis statutumot adott e' statusnak, Mart. 16, Mart. 27 's Jun. 5. 1805, mellyek által a' monarchiai kormányforma kifejtetett. Ferencz császár Napoleon megbukása után a' lombard-velenczei királyságot állitá itten fel, 's Apr. 24-kén 1815 az egyesületi rendszeren alapuló szerkezeti törvényt adá neki (l. fenebb). — c) A' luccai aristocratiai köztársaság egy franczia generaltól az 1795-ki franczia constitutio formájára democratiai szerkezetet kapott, melly azonban alig léphetett életbe, mert a' szövetségesek egyre előrenyomultak Olaszországban. A' marengoi győzedelem következésében Napoleon egy constitutio-biztosság által uj 's az 1802-diki cisalpinihez hasonlitó szerkezetet készittete, melly Dec. 26-kán 1801 hirdetteték ki a' status alaptörvényének. Hanem a' köztársaság 1805 megkéré a' császárt, adna neki saját familiájából fejedelmet. Ez general Bacciochi (l. e.) Lucca és Piombino herczege volt, 's Napoleon eltörlé az 1805-diki Jun. 23-kai constitutiostatutumot. A' bécsi békegyülés 1814 ezen herczegséget, melly voltaképen még ma is az 1805-diki szerkezet szerént kormányoztatik, Etruria elébbi királynéjának adá. — d) Az egyházi fejedelemséget general Berthier Febr. 15. 1798 változtatá romai köztársasággá, melly Daunou által készittetett 's az 1795-diki francziához hasonlitott constitutiót kapott Mart. 20. 1798; de ez a' köztársaság megszüntével elenyészett 1799. A' pápa, minekutána birtokába visszaállittatott, Jul. 6. 1816 nem ugyan uj constitutiót, de még is czélirányos organicus végzetet adott ki. — e) A' st. marinoi csekély köztársaság még ma is fentartja régi democratiai képviselői szerkezetét, néhány aristocraticus elemmel vegyitve. — f) Nápolyország 1809 Junius 20-kán kapott akkori királyától, Józseftől, Bayonneban constitutiót, mellyet Napoleon is megerősitett, de Józsefet felváltója, Joachim, eszközlésbe nem vett; csak midőn 1815 végveszélyét szeme előtt látá, már megveretése után, készittete hevenyében

minister Agar által egy constitutiót, melly azonban csupán felszegezve volt, nem pedig bevéve. — Lord Bentinck a' siciliai királyságnak, mellyen akkor Britannia oltalma alatt IV. Ferdinand 's kevessel azután ennek fija, Ferencz, uralkodék, már 1812 adott szerkezetet, hasonlót az angolhoz, — melly szerkezet a' törvényhozó hatalmat a' két kamarából, pairekből 's követekből, álló parlamentre bizá kizárólag, a' végrehajtót a' királyra, a' biróit saját független törvényszékekre, 's a' feudalis szerkezetet egészen eltörlé. — Ez a' szerkezet 1814 Jul. 13-ig volt erőben, melly napon IV. Ferdinand, ki az országlást ujra általvette, megszünteté az Anglia-rendelte constitutiót egyetemben az eddigi siciliai parlamenttel. De midőn Murat meggyőzetése után, a' bécsi békegyülés actájánál fogva 1815 Nápolyországot is visszanyeré, ismét öszvehivá a' siciliai parlament mind a' két kamaráját 's közölteté velek a' Sicilia számára készittetett 's 1815 Maj. 16-kán költ uj constitutiót, melly sokban hasonlit a' XVIII. Lajos által 1814 adatott Chartehoz; de ez a' constitutio sem vétetett eszközlésbe. Azonban minekutána IV. Ferdinand Dec. 8. 1816 Nápolyt és Siciliát együvé kapcsolta 's illy czimet: I. Ferdinand mind a' két Sicilia királya, vett volna fel: közre bocsátá az egész monarchiára nézve az 1816-ki Dec. 12-kei organicus törvényt, melly a' feudalismus eltöröltetését ugyan helyben hagyta 's megerősitette, de a' nemzeti képviselést többé be nem hozta (l. fenebb *E. Spanyolország*).

G. Németországban, mellynek hajdani birodalmi szerkezete egészen a' különböző rendek feudalis aristocratiai 's egyesületi okfején alapult, eszközle ugyan a' rajnai szövetség confoederatioactája, melly Jul. 12. 1806 költ, egyes statusokban uj constitutiókat; de a' benne kijelentett szövetségi gyülés soha sem lépett foganatba; a' szövetség egyes népeinek repraesentatiójáról pedig említés sem tétetett benne. Ellenben a' Junius 8. 1815 költ németszövetségi acta következésében nem csak megnyittaték Main melléki Frankfurtban a' szövetség gyülése, mellyet a' fejedelmek és szabad városok követeik által képeznek; hanem 13-ik czikkelyében ezt is kijelentette: „A' szövetség minden statusában leend országrendes szerkezet.“ E' czikkely magyarázása sok nehézséget szült 's azt okozta, hogy végre a' historiai avagy rendeken épülő 's a' monarchia alap tekinteték minden uj országrendes szerkezet főbélyegének. A' rajnai szövetség 's német szövetség actája következésében a' német statusokban 1806 's 1815 olta különbféle constitutiók támadtak, mellyek részént inkább az ujabb képviselői, részént inkább a' régi rendes 's egyesületi rendszerhez közelitnek. Azon statusok, mellyek a' régi feudalis rendeket 's egyesületi rendszert egészen megtartották, vagy ujra visszaállitották, l. alatt már előszámláltattak. 1) A' *westfaliai* királyság, melly 1807—14 állott fen, legelső nyere német földön franczia képviselői rendszer formájára készült 's ugyan azért a' német nemzeti characterhez nem igen illett constitutiót, melly azután a' rajnai szövetség egyéb statusainak szolgála mustrául. Ezt Napoleon adá Nov. 15. 1807, az 1808 Decemb. 23 költ statutum pedig kiegészité. — Mint a' westfaliai, szintugy elenyészett 2) A' *francfurti* nagyherczegség eléhbihez hasonló szerkezeti törvénye, melly 1810 Aug. 16 költ, 's 1813-ig volt erőben. 3) A' *bajor* királyság egészen uj nemzeti képviselést alkotott az 1808 Majus 1-én költ constitutio 's 6 organicus edictum által; hanem az elsőszülöttségi 's nemes adományi javak birtokosai 1811 a' December 22-kei decretum által a' bajor nemzet született képviselőjivé tétettek. Végre minekutána Maj. 17. 1818 a' községi szerkezet megjelent, kiadá a' király a' statustanácsnok Zenkner készitette szerkezeti oklevelet 's 10 edictumot Maj. 26. 1818. Bajorország az által a' britus parlament 's a' franczia kamarák példája szerént nyilvános országrendi gyülést nyert két kamarában, hol

a' nemzet kormányfijait 's képviselőjit valódi nyilvános charactereik szerént esmerni tanulta. Ez a' szerkezet nem képviselői, hanem országrendi, mert a' népképviselők választása nem az ország összes népességén alapul, hanem a' statuspolgárok különböző rendekre (nemességre papságra 's tudósokra, polgárokra, parasztokra) osztatásán. Megerősittetének egyszersmind a' mediatisáltak 's egyéb főnemesség elsőségei, a' patrimonialis törvényhatóság, adózásbeli kedvezés, fidei commissumok, elsőszülöttí javakra 'sat. nézve királyi edictum által. Egyébiránt meg van benne a' bajor nép polgári 's politicai szabadságának minden alapja, meg a' vallási szabadság, a' sajtószabadság, a' törvény előtti egyenlőség, az egyenlő jus a' status szolgálatja minden fokaira, az adózási egyenlőség, a' rendek meghatározott része a' törvényhozásban; jusok az előterjesztett budget szerént az adó mennyiségét kiszabni, valamint a' panasztétel jusa 's minden statustisztviselők felelletalattisága is. Van ezenkivül egy királyi parancsnál fogva, melly Jan. 1. 1822 költ, mind a' 8 kerületben külön tarományi tanács, melly egy választási collegium által választatik. 4) A' würtenbergi királyságban Fridrik az 1-ső király már 1806 eltörlé a' régi egyezségeken alapult országrendi szerkezetet 's szoros monarchiai módon uralkodott azon organisatiodecretum szerént, mellyet Martius 18. 1806 adott ki. De midőn a' bécsi békegyülés kijelentette volna, hogy minden szövetséges statusokba országrendes szerkezet vitessék be, akkor Jan. 11. 1815 költ manifestuma által siettetni akará az országrendes szerkezetnek statusaiba való bevitelét; hanem a' rendek gyülése, mellyet Martiusban 1815 hivott öszve, elveté az elejébeterjesztett uj szerkezetet, a' réginek helyreállitását kivánván. (L. Würtenberg.) Végre egyezség utján még is felállittatott a' szerkezet Sept. 25. 1819, a' két-kamarás rendszer vétetvén alapjául. 5) A' badeni nagyherczegség már Julius 5. 1808 bizonyossá tétetek uj szerkezet felől; e' helyett azonban Nov. 20. 1808 csak uj igazgatási organisatiót kapott. A' herczegség rendjeinek egybegyüjtésére csak a' bécsi békegyülés következésében határzá el magát Károly, a' nagyherczeg, Martiusban 1816. Végre kiadá az uj szerkezeti oklevelet Augustus 12-én 1818, melly idő- és népképesti okfejei által jelesen különbözteti meg magát 6) A' hesseni választó fejedelemségben az 1806 szerkezet 1813 visszaállittatott ugyan, de a' választó fejedelem az 1815-ki Mart. 1 napján megnyitott országgyülésre nem csak a' három rend, a' nemesség, papság és városok, követeit, hanem a' paraszt rendjeit is meghitta, ebből visszálkodás eredt, 's midőn a' gyülés az uj constitutio ellen kikelt 's ellene mondott, tüstént szétoszlatott. Ezolta rendek nélkül országolt a' választó fejedelem, hanem Jun. 29. 1821 mind a' statusministeriumot, mind az igazgatást uj rendbe szedte; minekutána pedig a' környülmények a' dolgot tovább halasztani nem engedték, eleget teve a' nép kivánságának, képviselői rendszeren alapuló szerkezetet adván ki 1830. 7) A' hesseni nagyherczegség magától a' nagyherczegtől kapott Mart. 18. 1802-ben két kamarából álló országrendi szerkezetet (l. Hessen). 8) A' Pyrmonttal egybekötött waldecki fejedelemség Jan. 28. 1814 kapott fejedelmétől egy szerkezeti 's elrendelési végzetet, de a' melly több ellenmondásra nyujtott okot; ennek következésében a' fejedelem 1816-ki Martiusban Arolsenbe hivá a' rendeket; hol az 1816-ki Apr. 19 költ országos egyezség a' fejedelem uj 's igen szabadlelkü szerkezetét alapitotta meg, melly szerént a' lakosok egy közönséges gyülésben 's a' végrehajtás végett kiküldött deputatióban az eddigi nemes jószágok birtokosai, a' városok polgármesterei 's a' parasztrend községeitől magoktól választatott képviselők által repraesentáltatnak. 9) A' nassaui herczegség, még az 1814-ki Sept. 2-kai patens által nyert országrendes szerkezetet két kamarával, mellyeknek csupán másodikába választatnak a' tagok, elsőjében pedig vagy is ugy nevezett uri padon holtig való

és örökös tagok ülnek. ezzel szoros egybeköttetésben volt a' Julius 1. 1816 kihirdettetett uj országigazgatási organisatio. Később az is rendeltetett, hogy a' követek kamarája nyilvánosan tartsa üléseit. Nov. 5. 1815 elrendelé két patens a' rendek választatását 's a' nemes jószágok birtokosinak öszvesen 6 egyes voxot adott az urak padján, hova ők saját kebelekből választanak képviselő követeket. 10) Szász-Weimar Sept. 20. 1809 nyert constitutiót, midőn még a' rajnai szövetséghez tartoznék. Minekutána a' herczeg a' bécsi békegyülés által nagyherczegi méltóságra emeltetett, újra organisalá ez Dec. 1. 1815 statusministeriumát; Jan. 30. 1816 pedig nagyherczegi parancsot adott ki, mellyben a' szerkezeti oklevel készitésére tanácskozó országrendes gyülést hirdete 's annak formáltatása 's egybehivatása módját elhatárzá. Ezen országgyülésén az országrendes szerkezet Maj. 5. 1816 költ, 's a' német szövetségtől biztositott alaptörvénye által közös képviselés fogadtatott el, két kamarára osztás nélkül. Ezen képviselő kamarába tiz-tiz tagot küld minden rend (nemesjószágok birtokosai, polgárok és parasztok) magok köréből választva, 's egy követet a' jenai egyetem. Igy tehát a' tudósok, mivészek, kereskedők és fabrikások nem nyertek tulajdon képviselést; egyébiránt az uj szerkezet készitésekor nagy szabadelküséggel vétetett tekintetbe minden, a' mi legczélirányosb. A' választás egyáltaljén szabad, 's a' sajtó szabadsága feltétetlen volt benne kijelentve. Hanem az 1820-ki Dec. 17 megnyittatott országgyülésen megtagadtaték az ülések nyilvánossága, 's megállapittaték a' status tisztviselőknek a' fenálló törvények szerént, itélet és jus nélkül, elbocsáttatása. Az országgyülési tanácskozásokból csak kivonatokat lehet sajtó által közre bocsátani. 11) A' szász-koburgi herczeg Aug. 21. 1817 ada tartományának szerkezeti oklevelet, melly szerént a' nemesség, városok 's falusi községek választott követei egy gyülésben tanácskoznak az egész tartomány érdekei felől; az országgyülés együtt nem létében kiküldöttség vigyáz a' szerkezet és egyéb törvények teljesitésére. Az országrendes szerkezet, választási és országgyülési rend, Dec. 15. 1820 költ manifestumok által határoztatván el, az első országgyülés 1821 tartatott. 12) A' szász-hildburghauseni herczeg megvizsgáltata a' rendekkel egy uj szerkezeti javalatot, melly Jan. 7. 1808 elfogadtatván, mint országos alaptörvény kihirdettetett 's a' német szövetség biztositása (garantia) alá helyeztetett. A' nemes jószágbirtokosak, városok, kerületek 's egyházi rend választott követeiből álló országgyülés egy kiküldöttség által szakadatlan repraesentaltatik. 13) A' schwarzburg-rudolstadti fejedelemség országrendes szerkezete Jan. 8. 1816 szedeték ujra rendbe, 's azolta a' nemes jószágbirtokosak, városok 's földbirtokosak választják a' tartomány képviselőjit; a' szerkezet Apr. 21. 1821 elfogadtatott törvényesen, 's mindjárt akkor országrendi kiküldöttség is rendeltetett. 14) A' lippe-schaumburgi fejedelemségnek 1815 Jan. 15 költ végzés adott uj, időképesti országrendi szerkezetet, melly szerént az országgyülés nemesjószágok birtokosaiból 's városok és kerületi alattvalók választatott követeiből áll. 15) A' lippe-detmoldi fejedelemség is nyert Jun. 8. 1819 egy választási formán alapuló 's minden tekintetben jeles országrendes szerkezetet, mellyet az országló gyámanya, Paulina herczegasszony, maga készitett, de a' mellynek a' nemesség és városok régi országos rendjei, úgy szinte a' schaumburgi herczeg, mint vérrokon, ellene mondottak. 16) A' braunschweig-wolfenbütteli herczegségbe a' rendek által 1820 Jan. 19 aláirt uj országgyülési rend hozatott be, melly szerént a' rendek gyülése két osztályból áll. Az elsőben 6 főpap 's a' 78 nemesjószág birtokosai jelennek meg; a' másodikban a' többi országgyülésre alkalmas 6 főpap, 19 városi követ 's 29 küldöttjök a' szolgálattól ment földbirtokosaknak. Hanem a' városi követek közt az első polgármesternek hivatalánál fogva van helye. Egy egészet tesz a' két osztály 's az egész tartomány képét viseli. Az adó rendelésére nézve erőben hagyatott a'

régi szerkezet. 17 Frankfurt szabadvárosának, melly még hajdani urától, a' primasherczegtől, szabadlelkü organisatiót kapott Octob. 10. 1806, már Julius 19. 1814 ajánlott statusminister báró Stein constitutioi javalatot; hanem a' senatus 1816 csak egészitő actát készitett a' város régi szerkezetéhez, mellyet a' polgárok ugyan azon évi Jul. 18. voxok többségével fogadtak el. E' szerént a' patricius nemzetiségek hajdani jusai megszüntek, 's az egész polgárság képét a' törvényhozó test viseli. 17. 18. 19) A' három Hansaváros, Hamburg, Lübeck és Brema, 1814 ismét visszaállitotta régi szabad szerkezetét, mellyet Villers Ch. „*Constitutions des trois villes libres-anseatiques*" (Leipzig, 1814) czimü munkajában közlött. 20) A' szász-meiningeni herczeg 1824 Sept. 4-kén állita fel szerkezetet, melly a' nemes jószágbirtokosak, polgárok 's parasztok rendjéből választandó 21 követtel tanácskoztat a' tartomány érdekei felől.

H. A' schweizi szövetség, mellyet a' franczia directorium 1799 helvetiai köztársasággá változtatott, democratiai kormányformával, 's mellynek azután Napoleon Febr. 13-kán 1803 a' mediatioacta által ó és uj elemekből alkotott uj szövetségi szerkezetet adott, ujra öszveállott azon szövetségi egyezség erejénél fogva, melly Zürichben Sept. 8. 1814 köttetett. A' 19 canton szövetségébe ez uttal három uj, nevezetesen Wallis, Genf és Neufchatel, vétetett fel. Régi elemekből 's a' mediatioacta okfejeiből kifejlődött saját képviselői szerkezete van minden cantonnak; egynéhányban az aristocratiai, másokban a' democratiai okfő uralkodó; de tiszta aristocratiai már most egy sincs. Néhányan ellenben tiszta democratiaiak, mint Wallis, Graubünden, Zug, 'sat. (l. ezen czikkelyeket). Neufchatelnek pedig aristocratiai- democratiai- monarchiai szerkezetet ada fejedelme, a' burkus király, Jun. 18 's Dec. 26. 1814, országrendes képviseléssel párositva.

I. Támadtak végre Amerikában is képviselői szerkezetek a' Plata melléki tartományok egyesülete, Chile, Colombia, mexicoi egyesület, Guatemala, Bolivia és Peru democratiai szabad köztársaságokban, 's a' brasiliai (l. e.) császárságban. Ezeknek legnagyobb részént az éjszakamerikai szerkezet szolgált mustrául. Paraguai constitutio nélkül igazgattatik. A' haitii királyság 1811 nyert szerkezeti oklevelet. A' haitii köztársaság Jan. 27. 1807 költ democratiai szerkezete megujittatott 1816, 's minekutána a' királyság 1820, a' hajdani spanyol St.-Domingo pedig 1822 hozzá kapcsoltattak volna a' köztársasághoz, kiterjeszteték az egész szigetre. E' szerkezet szerént a' törvényhozó hatalom gyakorlása — valamint az éjszakamerikai egyesült statusokban — képviselői kamarára 's senatusra van bizva, a' végrehajtó pedig egy elölülőre, kit a' polgárok szabadon választanak. Csak Indusok, Afrikaiak, Mulattok és Mestizek lehetnek polgári e' szabad köztársaságnak. Fejérek nem birhatnak polgárjussal.

K. Legujabb jelenet a' képviselői szerkezetek körében az az ideigleni constitutio, mellyet a' Görögök nemzeti gyülése 1822 — a' függetlenség első évében Jan. 1 (13) — hirdettetett ki Epidaurosban. E' szerént két testből áll az országlás, választott követek törvényhozó senatusából 's a' végrehajtó tanácsból.

Azon statusok előszámlálása után, mellyek részént képviselői, részént időképesti értelemben vett országrendes szerkezetet, azaz, ollyant nyertek, mellyben a' képviselés valódi 's szabad a' részvétel az ország és nép közös érdemeinek előmozditásában, — szükség még azokat a' statusok is emliteni, mellyek IV. minden szerkezeti törvény nélkül sem nem képviselői, sem nem országrendes formák alatt kormányaztatnak. Ide tartoznak: 1) Piemont, Sabaudia és Nizza; 2) Toscana, Parma és Modena; 3) a' két Sicilia; 4) az egyházi fejedelemség; 5) Poroszország, kivévén Neufchatelt; de már igért egy királyi végzet Maj. 22. kén 1815 képviselői szerkezetet az egész monarchiának, 's valóban behozattak a'

tartomány rendek, mellyeknek tanácsoló szavok van 's befolyások az adó felosztásába. 6) A' hessen-homburgi landgrófság. 7) Az anthalti herczegség. Nyert ugyan az anhalt- kötheni herczegség fejedelmétől Dec. 28. 1810 constitutiót, melly — valamint a' reáépitett elrendelése a' kormánynak — az akkori franczia birodalom intézetei példájára volt készitve; hanem Oct. 24. 1812 mind kettőt felfüggeszté a' következett herczeg gyámatyja. Azolta mind Köthenben, mind a' két más Anthalt herczegségben a' régi közös országrendes szerkezet 's az ettől függő hitel- 's adósságrend áll fen, a' herczegi ház mindenkori seniora főkormánya alatt, de tulajdonképi országgyülés már 1698 olta nem tartatott. Követségi 's országos számvevő gyülést mindég hi öszve a' senior, mikor a' szükség megkivánja. 8) A' Hohenzollern- Hechingen és Sigmaringen fejedelemségek. 9) A' Schwarzburg-Sondershausen fejedelemség. 10) Az oldenburgi herczegség. 11) A' holsteini herczegség. A' két utolsóban épen most van munkában egy országrendes szerkezet készitése. 12) A' dán királyság, hol a' régi országrendes szerkezet 1660 töröltetett el. 13) Az orosz birodalom.

Az egyes szerkezetek 's országgyülések különbféle formájiról l. RENDEK GYÜLÉSE, 's udvari tanácsnok Pölitz e' munkáját: „*Die Constitutionen der europaeischen Staaten*" (historiai bevezetéssel, Leipzig 1817—23, 4 rész) Pölitz „*Staatswissenschaften*" czimü munkája 4-dik részével együtt, mellyekben a' constitutionalis formák megjelenése történetileg terjesztetik elő. Politicai tekintetben Ancillon méltánylotta e' tárgyat: *Ueber den Geist der Staatsverfassungen und dessen Einfluss auf die Gesetzgebung*" (Berlin 1825).

CONSTITUTIÓK (apostoli), azon részt teszik az egyházi törvény könyvben, mellyet némellyek I. Kelemen Pápától egybegyüjtött 's az apostoloktól származott törvényszabásoknak állitnak. És jóllehet több szintaz apostoli időktől divatba hozott szokásokat 's rendeléseket foglal magában ezen gyüjtemény; még sem lehet azt akar az apostoloknak, akar I. Kelemen pápának sajátul tulajdonitani; mert egyébiránt Sz. Jeromos s Eusebius, kik az apostolok, régibb sz. atyák 's irók munkájit szorgosan öszvegyüjtögették, erről is említést tenni el nem mulasztottak volna. Némellyek vélekedése szerént ezen (apostoli) constitutiók N. Constantin csász. alatt, de még az I-ső nincaeai concilium előtt 309 és 325 eszt. között, mások szerént pedig szinte később-ben szedettek öszve és 8 könyvre 's több fejezetekre osztva a' törvénybe iktattak. A' régiség még is tekintetet szerze ezeknek. *Sz.*

CONSTITUTIONISTÁK, l. UNIGENITUS.

CONSUL. 1) A' romai 's 2) a' franczia köztársaságban a' status legfőbb tisztviselője czime; 3) az uj europai statusokban bizonyos tisztviselők czime. Elüzetvén Rómából a' királyok, két, minden évben ujra választandó consul, azaz, tanácsadó, tanácsló, állittaték a' köztársaságot igazgató senatus elejébe. Hogy valaki választatható volt legyen, Rómában kellett jelen lennie 's meghaladnia élte 43-ik évét. Ez utóbbi rendszabástól csak három izben tért el a' köztársaság. A' consulok hatalma a' nép akaratja szerént következő pontokra terjedett. Ők rendeltek senatus- és népgyüléseket, ők ültek ezekben elől 's ők teljesiték ezeknek végzeteit; mert a' nép kivitta magának a' törvényadó hatalmat, 's csak a' végrehajtó maradt a' senatusnál. Hadban ők vezérlék a' sereget, gondoskodának ennek szükségeiről 's kinevezék az alvezéreket. Ha veszélyben forgott a' status, korlátlan volt hatalmok; akkor határtalan hatalommal ruházhatának fel egyes tisztviselőket a' nélkül, hogy a' népet megkérdezni tartoztanak volna. Kihallgatták az idegen nemzetek követeit, áltvevék a' statushoz intézett leveleket, hadat izenének, felügyeltek a' status pénztárára, a' tartományokra 's a' praetori hivatal felállittatása előtt az egész törvénykezésre. Az igazgatás- 's elölülésben hónaponként sőt néha naponként felváltá egymást a' két consul. Rólok nevez-

tettek a' törvények 's az esztendő, (mellynél fogva a' status analisai consularis évkönyveknek (*fasti consulares*) hivattak; hivatali munkálódásaik közben pompás széken (*sella curulis*) ültek, kezekben királyi pálcza helyett elefántcsont vezéri pálczát (*scipio eburneus*) tartva, 's bársony prémü togába (*toga praetexta*) öltözve, melly a' császárok alatt himzett togává változtatott, 's tizenkét lictor kiséretében járkáltak, kik a' FASCES-eket (l. e.) vivék előttök. Ezen vesszőkötésekben hajdan fejszék is voltak, jeléül az élet és halálon való hatalomnak, de azok Valerius Publicola ideje olta kivétettek belőlök, midőn a' consulok a' városban jelentek meg, csak Román kivül tétettek ismét vissza. Igy királyi hatalmok 's királyi tekintetek volt a' consuloknak, királyi név nélkül. Hivatalba léptekor innepélyes üdvözlésekre mentek házaikba Roma senatusa 's nagyai; ők pedig azután a' senatus kiséretében innepélyes áldozatot nyujtottak fel a' Capitoliumban. Az esztendő végével ollý eskü mellett tevék le hivatalokat, hogy ők azt a' törvény szerént viselték. A' volt consul ezen idő után consularis nevet vőn fel, 's mint illyen elsőséggel birt a' többi senatorok felett, kik még nem viselték ezen méltóságot. Elsőségeik közé tartozott, hogy a' romai tartományokba helytartóknak küldettek, a' holott proconsul volt a' czimek. Midőn Roma kormányformája Augustus Caesar után ismét egyfejdelmivé változtattatott, meghagyattak ugyan a' régi méltóságok, hogy a' népet elejénte ámitsa a' köztársaság szine; hanem tekintetek 's hatalmok egyre alább szált, 's végre annyira üzé csufolódását egy szemtelen Caesar, hogy lovát nevezé consulnak. Roma első consulai a' vs. é. 244. évében Junius Brutus és Tarquinius Collatinus voltak, utolsóji pedig Justinian császár alatt, Kr. sz. u. 541-ben. Franczia országban a' köztársaság VIII. évében Brumaire 18-kán (Nov. 9. 1799) kiütött revolutio eltörlé a' directoriális országlást (a' harmadik constitutiot), 's egy a' törvényhozó testtől kineveztetett consularis biztosság (Bonaparte, Siéyes és Roger Ducos) negyedik constitutiot készité, melly már Dec. 15 kihirdettetett, 's melly által Franczia ország consularis igazgatásalatti köztársasággá tétetett. Három választott consul (Bonaparte, Cambacérès, Lebrun, mindegyik 500,000 frank esztendei fizetéssel) vevé ált tiz évre a' végrehajtó 's majdnem korlátlan hatalmat; a' törvényhozó a' tribunatnál 's törvényhozó gyülésnél maradt, 's ezenkivül ugy nevezett fentartó senatus is állittatott fel. Bonaparte azonban már Aug. 2. 1802 első consulnak választatott holta napjáig, 's ez által a' franczia status szerkezete, miségére nézve ujra tökéletesen egyfejdelmi lett. Jus adatott neki, felváltóját kinevezni, a' két más consult ajánlani, a' senatorokat, statustanácsnokokat 's a' népgyülések előlülőjit kinevezni, azokat öszvehini, üléseik tartását meghatározni, a' törvényhozó testet tetszése szerént egybehini 's elbocsátni. Önkénye alá vetteténk minden büntető 's polgári törvényszékek, neki adatott a' kegyelmezés jusa, a' tribunat tagjainak száma pedig felényire szállittatott. Ő igazgatá a' status bevételét 's kiadását, gondoskodék belső bátorságról 's külső védelemről, parancsa alatt álla a' hadi erő, ő vitt minden egybeköttetést a' külfölddel, ő erősite meg minden egyezést, 's ha a' statust veszély látszék fenyegetni, hatalmában álla még a' constitutio felfüggesztése is. Igy kapcsolt öszve az első consul királyi hatalmat 's királyi tekintetet, 's hogy ezt annyival inkább fentarthassa, civillistája hat millio frankra emelteték, 's Aug. 15. 1802 mint az első consul születése napján St. Cloudban consularis udvar is állittaték fel, a' hol a' hajdani udvari kinszerités ujra bevétetett. Ezen köztársaságban az első consulok egyszersmind utolsók is voltak, az egyik császár lőn, társai pedig herczegek.

A' keresztes háborúk ideje olta különbféle statusokban találni consulokat, mint felsőséget a' tengeri és kereskedési ügyek elhatározása-, védése- vagy verificatiójára. Az olasz statusok használták főképen a' keresztes háborúkat arra, hogy az asiai fejedelmektől just nyerjenek,

azoknak statusaiba illy védelmezőket nevezni saját nemzetekbeli kereskedők számára, melly példát más europai statusok is követték Levante és Afrika azon helyeire nézve, hová alattvalójik kereskedést üztek, sőt a' 15 és 16 század olta még egymás között is, annyira hogy a' kereskedési consulok száma Europán kivül 's belől már most felette tetemes. A' consulküldés jusa felségi jusnak tekintetik; de csak oda küldethetnek consulok, hova egyezés vagy régi szokás arra just ad. Az a' kötelessége minden consulnak, hogy nemzete kereskedőjit 's hajósit védelmezze 's oltalmazza, a' kereskedési egyezségek megtartására ügyeljen 's fejdelme alattvalóji kereskedésének consulsága helyén való állapotjáról 's javáról udvarát tudósitsa. Az elsőségi jusokra nézve különböznek az afrikai 's levantei consulok az europaiaktól. Amazok, kik mint követek tekintetnek, tökéletes polgári törvényhatósággal birnak fejdelmeik alattvalójira nézve, gyakran még külföldiek vádjaiban is; ezek ellenben csak korlátok közé szoritva ügyelnek fejedelmeik alattvalójira, 's ezekre is csak egymás közti kereskedési ügyeikben, 's még itt is nagyobbrészént csak választott birák, és noha minister eknek kell őket tekinteni (a' mit azonban egynémellyek nem akarnak elfogadni), mindazáltal még a' legutolsó osztálybeli követekkel sem állnak egyenlő ranghan, nem lévén creditivájok, hanem csak megbizó levelek, mellyet azon statusnak, a' hol tartózkodnak, még elébb meg kell erősitenie. Ennél fogva nem birnak a' követek elsőségeivel, nem mentek a' törvényhatóságtól 's adózástól, nem tarthatnak követségi isteni tiszteletet, 'sat. Rendszerént alája vannak vettetve azon hely törvényhatóságának, a' hol mint consulok tartózkodnak. Generalconsul az, a' ki több helyre van kinevezve, vagy a' ki alatt több consul van. Néha alconsul is adatik a' consul mellé.

Consulta, statusconsulta, azaz, statustanács, egy tulajdon ága volt az olasz köztársaság utóbb olasz királyság statuskormányának. A' consulta nyolcz személyből állt 's leginkább a' külső ügyekről 's diplomaticai egyezésekről tartozott gondoskodni.

Consultatio, rendszerént több orvosok egyesületét jelenti a' betegágyaknál, az egyes öszvejövetelek rendszerént conferentiának vagy consilium medicumoknak nevetnek, az ujonnan odahitt orvos pedig consiliariusnak mondatik. A' consultatiók haszna a' betegre nézve a' legtöbb esetekben problematicus, mert ha a' rendes orvos a' jobbakhoz tartozik, akkor az ujonnan odahitt felesleg való, ha a' rendes orvos nézetével megegyez, ha pedig mind ketten ellenkező értelmüek, akkor igen gyakran háboru áll elő, melly a' beteg költségén vitetik. Azonkivül igen gyakran megzavartatik a' consultatiók által a' gyógyitás planumának egysége és öszvefüggése. — Némelly egyes esetekben, p. o. az igen veszedelmes, igen öszvetett és sokáigtartó nyavalyákban van még is a' consultatióknak hasznok. Az igen veszedelmes nyavalyákban az által a' beteg és orvos lelke megnyugosztaltatik; az igen öszvetett és öszvebonyolt nyavalyákban a' környülallások ismételt és mindenoldali megvizsgálása az itéletet megigazitja; végre a' sokáigtartó nyavalyákban sokszor az által a' betegnek jóltévő reménysége a' gyógyuláshoz 's bizodalma a' mivészséghez ujonnan felébresztetik, ha hozzá más orvos hivatik. — Ha azonban a' consultatióknak valami hasznát akarjuk látni, igen sok orvost nem kell tanácsba hini; olly orvosokat kell igyekezni öszvehini, kik egymáshoz jó indulattal vannak 's a' főtételekben megegyeznek, a' tanácskozásoknak a' betegágynál olly nyelven kell tartatniok, mellyet a' beteg nem ért, vagy pedig más szobában, 's különösen a' nyavalyás állapot megitélésével foglalatoskodniok. *A. B. P.*

Contagium, l. Ragadó nyavalyák.

Contarini, velenczei nemes nemzetség. Domenico Contarini velenczei doge volt 1043—71. Az aquilejai patriarcha által felégetett Grado városát felépitette 's a' pártot ütött Zara várost meghódoltatta. — Jacopo C. doge 1275—80. Kormánya alatt kinszeriték a' Velenczések

Ancona városát az adriai tengeren való uraságoknak megesmerésére. — Andrea C. doge 1367—82. A' Genuaiak Doria Pietro alatt 1379 elfoglalták Chiozzát, sőt magát Velenczét is fenyegették; C. 1380 ismét visszavette tőlök e' várost 's a' köztársaságot megszabaditá az ellenségtől. — Francesco C. doge 1623—25. Austria elfoglalá Mailandot és Waadtlandot 's hatalma alá iparkodott hajtani Graubündent is, hogy igy Waatlandon keresztül a' spanyol király olasz birodalmai és a' császár német tartományai közt egybeköttetés állittassék fel. Velencze XIII. Lajos franczia királlyal, a' savoyi herczeggel 's a' helvetiai protestans cantonokkal segitségekre sietett a' Graubündenieknek. Waatland 1624. ismét visszavétetett. — Carlo C. doge 1655—56. Lazaro Mocenigo, a' köztársaság admirala, Junius elején 1655, fényes tengeri ütközetet nyert a' Törökök ellen a' Dardanellák alatt. — Domenico, doge 1659—74. Kandia szigete miatt 5 esztendeig háborúskodott Velencze a' Törökökkel. Háom évi példátlan megátalkodott ostromlás és védelmezés után általadá Francesco Morosini Kandiát Sept. 26-án 1667, mire béke következett — Francesco C. 1460 Paduában philosophiát tanitott, II. Piushoz mint követ ment, a' velenczei hadakat vezette a' Florenczieknek ellen, kik a' Sienaiakat megtamadták, 's leirta a' háboru történeteit. — Ambrosio C. (1477—83.) mint a' köztársaság követe, Usun Kassan persa királyhoz küldetett. Ezen érdeklő utazásnak leirása olaszul legelőször 1481 jelent meg Velenczében. — Gasparo C. mint V. Károlynál velenczei követ, a' császár 's a' köztársaság közt állandó békét eszközlött. 1527 mint követ Romába; onnan Ferrarába ment, hogy VII. Clemensnek, kit V. Károly a' St. Angelo erősségben fogva tartott, szabadságot nyerjen, ezt végre hajtván, követ lett a' pápánál, 's visszatérte után Velenczében senator. III. Pál 1535 cardinalkalapot ada neki. 1541 mint papai követ a' regensburgi gyülés tanácskozásaiban részt vett; hol igen mérsékletesen viselte magát. Azon alkalommal, midőn a' püspökök a' Protestansok által felállitott 22 czikkelyt félre vetették, ezeket magához hivatta 's intette, hogy fényüzés, haszonleséa és nagyravágyás által ne adjanak több bosszuságra okot a' népeknek, hanem inkább egyházi megyéjiket látogassák, oskolákat állitsanak, a' szegényeket gyámolitsák 's az egyházi javakat érdem szerént, nem pedig más tekintetekből osztogassák. Visszatérte után mint pápai követ Bolognába küldetett 's ott megholt 1542. — Giovanni C., született Velenczében 1549, megholt 1605. Korának egyik leghiresebb képirója, Titian módja szerént dolgozott, különösön kitünt a' padlatok festésében, mint ezt a' „Feltámadás" S. Francesco di Paolo templomában Velenczében bizonyitja. — Vincenzo C. szül., Velenczében 1577, megholt 1617, olly nagyhirü tudós, hogy a' paduai magistratus, csak hogy az ottani egyetemnél megtarthassa, a' görög és latin ékesszólásnak rendkivüli tanitószéket állitott a' 26 esztendős C. számára. Itt tanitott 1614-ig. — Simone C., szül. Velenczében 1563, megholt 1633, költő és st. marcoi ügyvéd. Velenczei követ volt a' savoyi herczegnél, II. Filep spanyol királynál, III. Mohammednél Konstantinápolyban, V. Pál pápánál, II. Ferdinand császárnál 's azután st. marcoi procurator lett. Még ekkor is tett egy utat Konstantinápolyba a' senatus dolgaiban. Midőn 1630 döghalál pusztitná Velenczét, nem akara eltávozni a' városból, hogy az illy veszélynél szükséges rendet fentarthassa. J.

CONTAT, l. FRANCZIA SZINMIVÉSZSÉG és PARISI JÁTÉKSZIN.

CONTÉ (Jakabb Miklós), mivész, mechanicus és chemicus, szül. St. Ceneryben Sees vidékén Aug. 14. 1755, megh. Dec. 6. 1805, leginkább mechanicával 's festéssel foglalatoskodott. Jó szerencsével festett már 18 esztendős korában a' nélkül, hogy e' miatt a' physicai és mechanicai tudományokban hátra maradott volna. Egy tőle feltalált hydraulicai erőmiv modellje (mustrabasonmása) megnyerte a' tudományok aca-

demiájának tetszését. Ezután Parisban telepedett meg. A' physicához való nagy hajlandósága vitte arra, hogy (1793) a' dologhoz értő többek társaságában a' viznek vas által történendő feloldozását nagyban próbálná, holott ez azelőtt csak puskacsövekben történt. Tanácsadásai, faradhatatlan éjnappali erőlködései sokat segitettek a' dolog jó kimenetelén. A' kormányszék parancsára Meudonban ismételnie kellet ama' próbákat, mellyek szerencsés kimenetele ada okott azon gondolatra, hogy a' köztársaságot levegőgolyók által kellene védelmezni. Ő leve a' levegőben-hajókázási (aërostaticum) intézet igazgatója, 's ezután a' hadi seregnél a' levegőhajósoknak kormányozója. Ekkor talált fel egy felséges iró 's rajzoló cerusanemet, 's ezeknek készitésére nagy kézmivet állitott, melly mai napig is ellátja még egész Franciaországot. Később több tudósokkal az egyiptomi expeditióhoz vala meghiva. Itt az alexandriai kikötőnek nagy töltésén két nap alatt golyók tüzesitésére kemenczéket állitott fel, mi által az angol hajókat, mellyek rárohanás által elvehették volna a' várost, illendő távolságban tartotta. Azután felállitotta Cairóban a' hadsereg számára való fegyverek 'sat. készitésére szügséges mühelyeket, ugy szinte szélmalmokat, a' cairoi pénzverésre, napkeleti könyvnyomtatásra, puskapor 's különbféle öntésekre szügséges erőmiveket. Aczél 's kard, viaszos (firnajszos) vászon, vastag papiros 'sat. készült mühelyeiben. Tökéletesité a' kenyérsütést, előteremté a' szükséges szereket az ispotályok, mathematicai müszereket a' földmérők, üvegeket a' csillagviszgálók, nagyitó üvegeket (Loupen) a' természetvizsgálók, cerusákat a' rajzolók számára, egy szóval mindent, a' mi szükséges illyen tartományban illyen egy planum kivitelére. Nem sokára telegraphot is állitott, noha ennek felállitása ezen forró égaljban végtelen akadályokkal történt. *A***s.*

CONTEMPLATIO, az a' belső, lelki szemlélet vagy vizsgálat, mellynél fogva a' lélek minden külső benyomatoktól elvonva a' belsőben feltünő képekkel és megfogásokkal foglalatoskodik. Kivaltképen pedig igy neveztetik ez az állapot akkor, mikor tartós, és igy midőn az ember a' maga belsejének jelenetei körül soká mulat és mintegy önmagába süllyed; továbbá midőn az érzékfeletti világ tárgyai, vagy a' testi világnak a' lelkihez való viszonya és annak ebben való elmerülése az, a' mit a' lélek illyformán képzel és szemlél. Ez a' szemlélődés sokszor tulajdonképi vallásos dolognak is tartatik 's kivált annak tartatott a' napkelti népeknél. Az ők climájában és philosophiájokban van a' szemlélődő élet csirája, és tőlök vitetett az által a' 3d. század. is, a' Gnosticusok és Uj-Platonicusok ideájival (a' testi világ felett való felemelkedésről) meggazdagitatva, a' keresztény vallásba, mig végre a' szerzetes élet által megtestesittetett. Ellenben egy világi gondolkozásu időkorban az elménck magába való elmerüléséről, mellyet a' contemplatio mindenkor felteszen, teljességgel semmit sem akarnak tudni. *A. B. S.*

CONTESSA, (Keresztely Jakab), 1767 született Hirschbergben. Öccsével együtt dramákat és elbeszéléseket adott ki, némelly darabokat irt a' slésiai zsebkönyvbe 'sat. Románja: „*Der Freiherr und sein Neffe*" jeles képe politicai vélemények által magában meghasonlott társalkodási életünknek. Libenthalban holt meg Slésiában 1825. — Öccse, Contessa Károly Vilmos, novellairó és vigjátékköltő, 1777 született Hirschbergben, a' hallei paedagogiumban neveltetett, 1797—1801 Hallében és Erlangenben tanult, azután Weimarban és Berlinben lakott, mig végre hitvese halála után barátjához, Houwaldhoz, ment Sellendorfba Alsó-Lausitzban 's ezt később Neuhausba Lübben mellé követte, hogy fiját barátjának gyermekeivel együtt nevelhesse. Irt tapssal adott kisebb vig játékokat, elbeszéléseket, gyermekmeséket, 'sat. Berlinben holt el 1815. Hoffmann ezen költőnek, ki mint tájfestő is némelly jó miveket készitett, mérséklett, jószivü characterét remekül rajzolta *Serapionsbrüder*-reiben. Munkájit Houwald adta ki 1826. *B. L.*

Conti, (Antonio Schinelle abbate), velenczei patricius, szül. Padnában 1677, mathematicai vizsgálati juttaták Newton figyelmébe. Le mondván a' papi életről, elébb Parisba, 1715 Londonba ment, a' hol Newton ajánlására felvétetett a' kir. társaság tagjai sorába. Bekeveredett ő is a' Newton és Leibnitz közt folyt vitába; de azon törekedvén, hogy egyikét se sértse meg, sem ez, sem amaz nem volt megelégedve vele. Történetből birtokába jutott egy kézirat, melly Newton időszámlálási systemáját tárgyazta. Ezen iratot Freret-vel közlötte, ki éles jegyzetekkel bocsátotta közre. Ezt Newton igaztalanságnak mondta. Beteges léte kényteté C-t 1726 honja szelidebb ege álá vonulni. Többnyire Velenczében egészen literat. és költői foglalatosságinak élt. Munkájinak, mellyeket kiadni szándékozott, 6 kötete közül csak a' két első jelent meg (Velencze 1739, 4); az első hosszu költeményt foglal magában: „*Il globo di Venere*", mellynek platoni ideákat a' szépről kell vala érzékitenie. C nek halála (1749. Padua) után jelent meg Florenczben 1757 4 szomoru játéka („*Junius Brutus*," „*Caesar*" „*Marcus Brutus*" és „*Drusus*"; költői becsét nem tevék kétségtelenné. C. munkájiban mindenütt inkább az abstract gondolkodóra, mint alakitó költőre esmertek 's nyelvét azzal vádolják, hogy minden velőssége mellett idegen egyvelegektől nem ment.

Conti, l. Bourbon

Continentale systema, l. Szárazföldi rendszer.

Co'ntorniati, régi pénzek, mellyek a' pénzesmerők szorgalmát sokáig foglalatoskodtaták 's a' gyüjtemények ritkasági közé számláltatának. Vékony érczlapból ('s nem, mint sokan hiszik, kettős érczből) állanak, verések lapos, 's az a' sajátságok, hogy mind a' két odalokon, azon helyen, hol a' régi pénzeken gyakran gyöngykoszoru fut körül, barázda van belejek vágva vésővel. Ez a' kivájt linea, mellynek olasz nyelven Contorno a' neve, nyujthata alkalmat mostani nevekre. Az igazi contorniatik másik esmertető jegye egybehuzott EP vagy PE betük, mellyeknek valódi értelme még nincs felfedezve, 's mellyek különbféle benyomott jegyek, leggyakrabban pálmaágak mellett állnak. Ezen benyomott jegyek horpulatját gyakran látni ezüsttel betöltve. Ezek a' betük is második kéz munkája, 's voltaképen különböznek ez által a' pénzmesterek ugy nevezett monogrammjaitól 's hasonlitnak neminemüképen a' romai emlékpénzek benyomott jegyeihez (*signa incusa*). Bronczból vannak minden contorniatik 's nagyságokra nézve hasonlitnak a' nagybronczokhoz, olasz pénzgyüjtők kifejezése szerént medaglioncinikhez. A' typus rajtok felette különböző, a' munka durva 's a' reájok vert felirások gyakran hibáznak a' régiség pénzein szokásban volt curialis stylus ellen. Ez uj bizonysága, hogy noha romai császárok képét viselik magokon, nem ezeknek idejéből valók, hanem későbbi kor szüleményei. Eckhel contorniatikról irt jeles értekezésében Morelli és Mahudel véleményét fogadja el, kik azoknak idejét Nagy Constantintól fogva Valentinianig teszik. Kétséget nem szenved, hogy nem a' nyilvános hatalom parancsára veréttek, 's mivel rendeltetésekről semmi nyomot nem hagytak a' régiek, csak gyanitnunk lehet azt. A' rajtok gyakran előforduló futópálya, pálma, kocsiigazgatók buzditása, Nero és Trajan császárok képe 'sat alig hagynak kétséget a' felől, hogy ezen pénzek a' romai és konstantinápolyi circusi játékok látogatóji számára voltak készittetve, kiknek mulattatásáról e' két császár olly igen gondoskodott. Hihető, a' csapatok vezérei 's elrendelői mint bebo sátási jegyeket osztogatták ki azokat a' nézőknek. Némelly hires férjfiak rajtok találtató képei az iconographiára nézve kevessé becsesek, mert nem pontosan az eredeti után 's csak ügyetlen bélyegmetszők által vágottaknak látszanak.

Contour, l. Környülrajz.

Contrabassus, l. Bassus és Hegedü.

Contrahangok, l. Tabulatura.

Contrapont. Ezen név alatt eredetileg azon harmoniai több hangzatu kiséretet értették, mellyet valamelly melodiához tettek. Hajdan t. i. a' kottákat csak egy sor, több lineákra rakott pont által jelelték ki, 's ha még egy vagy több hangot akartak kiséretül hozzá adni, egy illyen sor ellenébe még egy másikat, és igy minden pont ellen még egyet kelle tenni, azaz, ellenpontozni. Ezen értelemben tehát a' contrapont tulajdonkép nem más, mint a' harmoniai öszveszerkeztetés vagy maga a' tétel mestersége, melly szerént több hangzatok kedvesen zengőleg egyesittetnek. Szorosabb értelemben pedig azon különös módot jelenti, mint kelljen egy feladott vagy talált melodiát több hangzatokkal kisérni. Ez értelemben egyszerü vagy közönséges contrapont azon muzsikai tétel, mellyben a' magasabb vagy mélyebb hangzatok melodiája egymással fel nem cseréltetik. Ha ezen hangzatok egymással felcseréltethetnek, 's menetelek változtatása vagy a' harmonia sértése nélkül feljebb vagy alább tétethetnek, ugy hogy p. o. a' bassus menetelét, melly elébb a' discantot csupán kisérte, most mint melodiát maga ezen hangzat veszi által, vagy ellenben, a' discant melodiája a' bassus menetelével, melly elébb csak kiséretül szolgált, felcseréltetik, 'sat. — akkor ez kettős vagy sokszoros contrapontnak neveztetik. Minthogy e' szerént a' kettős contrapontnál főkép egy hangzatnak más közbe való általtétele forog fen, igy a' contrapontnak épen annyi külön nemei vannak, mint a' hány közök szolgálnak illy általtételére a' hangzatoknak. Innen van kettős contrapont secundában vagy nonában, tertiában vagy decimában, quintában vagy duodecimában, octavában vagy decimaquintában, 's igy tovább. Teljes oktatást találni róla Kirnberger „*Kunst des reinen Satzes*" czimü munkájában és Albrechtsbergernél. — A' contrapont hihetőleg legelébb a' Wallisiak, Skotok .s Irlandiak előtt volt esmeretes.

Contraprotest, l. Protest.

Contraremonstransok, l. Remonstransok és Gomaristák a' Reform. egy ház czik.

Contrast, l. Visszásság.

Contraviolin, l. Hegedü.

Contre-alt, hangmivészségben a' tenor és discant közt való középhangot teszi, általjában Alt-nak nevezik.

Contrebande. Igy neveztetik minden portéka, melly törvény ellen vitetik be valamelly tartományba, vagy pedig onnét ki. Van 1) hadi — 2) kereskedési contrebande. Mi legyen hadi contrebande, azt a' statusok közt fenálló egyezségek határozzák meg, mellyek azonban korántsem egyenlők. Már az olasz kereskedő statusok Consolato del mareje (l. Kereskedési jus) előtt megtiltották alattvalóiknak több hatalmasságok, az ellenségnek fegyvert vinni. Utóbb magok a' hadakozó hatalmasságok egyezségei 's rendelései által még a' neutralis statusok is eltiltattak a' hadi szerek ellenség ellen vitelétől, 's innét jött szokásba a' contrebande — contra bannum — név. Ennek fogatja később olly anyagokra is kiterjesztetett, mellyekből hadi szereket lehete készitteni. Ellenben minden másnemü portékák, ha bár hasznosak lehettek az ellenségnek, mint a' buza, bor, eleség, pénz 'sat. szabad portékáknak tartattak, némelly, külön egyezségek által meghatároztatott kivételeken kivül. Illyen egyezség volt az, melly Spanyol- és Francziaországok közt 1604, 's az, melly Angolország és Holland közt 1654 köttetett. Hanem legujabb időkben hallatlan kiterjedés adatott a' hadi contrebande fogatjának. A' mult század vége felé kiütött háboru alkalmával félszegüen magyarázgaták azt több hadakozó hatalmasságok. Igy Anglia és Oroszország azt kivánták 1794, hogy a' neutralis hatalmasságok Francziaországba még gabonát se vigyenek, 's végre Anglia egész dictatori önkényt fejtett ki, még a' besózott hust is contrebandenak nyilatkoztatván, olly ürügy alatt, hogy az csak őrség vagy hajós katonaság számára lehetne rendeltetve. A

kereskedési contrebandeot minden egyes status maga határozza meg, leginkább ezen okfő szerént, hogy semmit sem enged bevitetni, a' mi ben az országban elég bőven termesztetik 's készittetik, 's tiltja kivitelét mindennek, a' mi az ország belső szükségét felül nem haladja.

CONTREGARDE vagy Couvreface, az erősitő mesterségben olly külmiv, melly a' bástya vagy más erősségmiv elejébe tétetik, hogy bélésfalát fedezze és kettős védelmet is adjon. A' tetemes költségek, mellyek minden contregardenál 100,000 forintra is mennek, nem felelnek meg az ebből származható haszonnak, főképen ha a' contregarde igen keskeny 's pattantyuk nélkül vagyon, a' mikor különösen couvrefacenak neveztetik.

CONTRESCARPE, szorosan véve a' hadi tudományban a' sáncznak a' mező felé való menedékes oldala, melly a' sáncz belső, a' város vagy erősség felé való menedékes oldalával (*escarpe*) általellenben vagyon. De ez alatt nem csak az, hanem a' tul rajta fekvő fedett ut is a' melyvéddel és glacisval együtt értődik.

CONTRIBUTIO (öszverakás), 1) az az adó, mellyet az ellenség a' meghóditott tartományokra vet; 2) az, mellyet az országlás háborn idején saját alattvalójira vet, hogy a' status megnevekedett költségeit fedezhesse; 3) némelly tartományokban a' földbirtokadó, melly eredetileg szinte hadi adó volt. (Vö. ADÓ.)

CONTROLE. 1) A' felsőségi statushivatalokban vagy cancellariákban kettős lajstroma az irományok kiadatásának, hogy ez annál nagyobb biztossággal történjék 's minden csalás kikerültessék. 2) Kettős számvitel, ellenszámvitel, mellyet egy második számló tiszt viszen; innét ellenőr, elleniró, olly ügyelő, a' ki nyilvános bevételeknél 's kiadásoknál azt, mit a' beszedő bevesz 's kiad, könyvébe vagy ellenlajstromába szinte bejegyzi, ugy hogy tökeletesen meg kell egyezni mind a' kettő könyvének vagy lajstromának. 3) Általjában minden lajstrom vagy napló könyv.

CONTUMACIA, makacsság, engedetlenség birói rendelés iránt, elmulasztása bizonyos cselekedetnek, mellyet valakinek törvény előtt 's kiszabott határnapon kelle vala tennie. A' perek folytatása ezen okfőn alapul, hogy illy elmulasztás lemondásnak tartassék, 's az elmulasztó az ellenfél kinyilatkoztatni kellő kivánsága szerént elvessze jusát, az elmulasztott cselekedetet későbben megtehetni. A' törvényrendelte 's nem birószabta határnapok elmulasztása esetében pedig kérni sem kell a' makacsság büntetését, mert ez akkor magában értődik. A' törvényszékek két nemét különböztetik meg a' makacsságnak, a' megjelenés 's a' védelmezés elmulasztását. Megtörténik amaz, midőn az idéztetett alperes az első megjelenést vagy egészen elmulasztja, vagy legalább nem törvényesen teszi meg; ez pedig, midőn a' perlekedő felek egyike, több rendbeli intő itélet után is elmulasztja megtenni a' megteendőket. A' meg nem jelenési makacsság az alperesnek 'a' megjelenő fél teljes keresetében 's a' késedelem költségében való marasztaltatásával büntettetik, az 1723: 32, 1729: 38 czikkely szerént. De ha a' keresetlevelben olly valami kéretnék, melly a' benne előadott esetnek a' törvényekkel való összehasonlitásából egyáltalján nem folyik, hogy azt, mint a' követelő fél keresetéhez világosan nem tartozót a' biró megitélje, tiltja az igazság. Igy azonban csak az első biróság előtt történt megjelenési makacsság büntettetik; a' feljebbvitt perekben csupán a' további feljebbvitel megtagadását szüli a' megjelenés elmulasztása. — A' nem védelmezési makacsság büntetése pedig abban áll, hogy a' makacs további előadása be nem váratván, az addig előterjesztettek szerént hozatik ellene végitélet. — Hanem mind ezek csak a' polgári perekre alkalmaztathatók 's nem a' büntetőkre, mert ártatlant megbüntetni, még ha maga

akarná sem szabad. Szokásban van ugyan itt ott a' büntető perekben a' meg nem jelenőket mint makacsokat marasztalni, de ha az ollyan utóbb megjelenik, ujra kell ellene a' pert kezdeni. — A' makacssági itéletekre nézve méltó megjegyezni: 1) hogy a' meg nem jelenés makacsság itéletét alsó törvényszékek előtt a' kiszabott határnapon tartozik a' felperes kérni, 's a' biró hozni. Ha később hozatik, végrehajtatásának sikeresen állhat ellene az alperes. A' királyi táblán csak negyed nap mulva kéretik a' megjelenés után 's az itélet még később is hozathatik. 2) A' királyi, bani, kerületi 's horvátországi törvényes táblák meg nem jelenési makacssági itéletei nem hajtatnak tüstént végre, hanem az alperes az itélet hozatala után 15 napig váratik, 's ha ez idő alatt megjelenik 's a' 2. R. 59 czikkelye szerént késedelmének törvényes okait adja, sőt hosszu folyásu perben ha ezt sem teszi, megengedtetik neki a' per folytatása 's védelmének tüsténti előadása 's csupán a' késedelem költségét tartozik megtéritni, de ezt is csak a' per befejezte után. Ha azonban a' mondott tizenöt nap alatt sem jelennék meg, vagy ha a' per rövid 's nem hosszu folyásu lévén, a' kiszabott határnapon elmulasztott megjelenésének törvényes okát adni nem tudná, vagy ha végre védelme előterjesztése megengedtetvén neki, ezt tüstént tenni elmulasztaná, akkor a' makacssági itélet megerősittetvén, végrehajtatása elhatároztatik. — A' tizenöt napi várakozás jótéteményével egyéb alsó törvényszékek előtt nem birnak az alperesek, hanem az itélet hozatala után végrehajtás rendeltetik. — A' makacsság büntetése alól kimentő törvényes okok a' 2. R. 59 's az 1723: 32 czikkelye szerént ezek: hirtelen megbetegedés, vizek kiöntése, zsiványok által való letartóztatás 's más hasonlók, mint például, ha az ügyvédvallásról szóló bizonyság, mellyet a' törvénybe idéztetett fél jó eleve adott postára, akarmelly okból későn érkezett meg. De ha az alperes nem személyes megjelenésre volt idézve, mivel ügyvédje által is megjelenhetett volna, a' makacsság büntetésének kikerülésére nem elég saját személye akadályoztatását bebizonyitni, hanem szükség egyszersmind azt is megmutatnia, hogy egyáltaljáu nem vallhatott ügyvédet. — 3) A' makacssági itélet akar meg nem jelenés, akar védelmezés elmulasztása legyen az alapja, olly erős, hogy birtokon kivüli ujitáson kivül minden törvényes óvó szert — még feljebbvitelt is — kizár.

Conus, l. Kup.

Convenientia, megegyezés, kivált a' viselet bizonyos eseteire nézve divatban lévő megegyezés, melly néma egyezségen alapul. Mi a' társas viszonyokban erkölcsökre, szokásokra vonatkozik 's régi időkben elejénte talán egytől tétetett, azután pedig egyesektől 's végre legtöbbektől követtetvén, most mintegy közönséges egyezésnél fogva illendőnek tartatik valamelly tartományban vagy helyen, mind az convetionell, convenientiához képesti. Megesik gyakran, hogy a' kor jobb izlése egy, addig convenientiánál fogva divatban volt szokást, erkölcsöt elnyom, mást állit helyébe, 's illyenkor amaz elavul, e' pedig convenientiává válik.

Convent, öszvejövetel; innét national convent a' franczia nemzet öszvegyülése követei által. Klastromokban convent-nek neveztetik a' szerzetesek gyülése, melly a' klastrom ügyeit illeti, továbbá maga a' gyülés helye, sőt gyakran a' monostor is. — Conventualisok-nak neveztetnek nem csak a' klastromi káptalan tagjai, hanem, az observansoktól való megkülönböztetés végett valamelly rend azon ágai is, mellyek gyengébb regulákat tartanak, például Sz. Ferecz szerzete 's a' Carmeliták 'sat. conventualisai. Conventiculumnak hijuk a' vallási felekezetek fiókgyülését, titkos öszvejövetelét, p. o. a' vallási rajoskodókét, cseh atyafiakét 'sat. (l. Separatisták). — Convent-

nek nevezik végre az ágostai vallástételt követők egyházi gyüléseiket, mellyek consistoriumi hatalommal nem birnak.

CONVENTIÓS PÉNZ, l. PÉNZLÁB.

CONVERGENTIA, különbféle pontokból kimenő, de egymáshoz egyre közelbedő két vonal vagy sugár öszvehajlása vagy egymásba-esése.

CONVERSATIO, l. TÁRSALKODAS.

CONVEX, domboru, l. HOMORU.

CONVULSIONNAIREK, l. JANSENISTÁK.

COOK (James), világkörülevező, szül. 1728 Yorkshireb. Angliában. Atyja, vagyontalan földmives, 13 éves korában 7 esztendei inasságra adta egy szénszállító hajóshoz, ki Newcastleből Londonba járt. Ez idő alatt több utat tett Cook Londonb., sőt egykor a' hajóbeli szakács helyét is pótolta. Végre egy kormányosnál segéd lett. Itt minden megtakaritott pénzét a' mathesis és hajóstudomány magányos tanulására forditotta 's ezekben sebes előmenetelt tett. Majd messzebb utakat válalt a' keleti tengerre, Pétervárába. Wiburgba és Norvegiába, 's mint mestersegéd Louisbourg és Cap Breton ostrománál jelen volt. Esmeretei, pontos, hiv és feddhetetlen viselete által, 1759, midőn Anglia Quebeck ellen fegyverkeznék, Saundres admiral hajósseregénél hajómester lett. Itt szinte olly bátorságot, mint előrelátast és ügyességet, bizonyitott. Innen Newfundland felvétele reá bizatott; 1764—67 a' déli partokat egészen, az éjszakiakat pedig legnagyobb részben felvette, 's helyes földképeket adott rólok. Itt egy szerencsétlen eset jobb kezén hüvelykétől 's még egy ujától megfosztá. A' keveshez szokott 's maga ellen sanyaru hajós ezentul esztendei kárpótlásul 4 font sterlinget fizettete magának, a' mit minden tengeri szolgálatban megsebesültnek megadnak egy olly pénztárból, mellyhez a' legutolsó hajóslegény is öt pencet tartozik zsoldjából hónaponként adni. 1759 lord Hawke azon hajónak, melly Venus általmenetelének szemlélésére a' déli tenger szigeteire küldetett, hadnagyává és parancsolójává nevezte. Banks Józef, doctor Solander, és más tudósok vettek részt ezen otaheitii utban, mellynek leirását Hawkesworth Cook és Banks kéziratiból adá ki. Bánása által hamar bizodalmokat nyeré az Otaheitiaknak, kiknél a' Francziák kegyetlenkedése még emlékezetben volt. Venus áltmenetelének és Otaheiti geographiai fekvésének szemlélete legczélirányosabban hajtatott végre, ezenkivül az egész sziget körüleveztetett 's más szomszéd szigetekkel felvétetett. Cook itt felfedezte, hogy Neuseeland két szigetből áll, mellyek közt fekvő tengerszoros Cook szorosának neveztetett. Felfedezvén azon tengerszorost is, melly Uj-Hollandiát Uj-Guineától elválasztja, visszatért Angliába, hol a' király kormányozó-hajómesterré (a' hadnagy és kapitány közt) tette. Ezután az országlás „*The resolution*" és „*The aventure*" két hajót készittete fel 1772 a' nagy déli tenger pontosabb megvizsgálására; az elsőt, mint az egész munkálat feje, Cook, a' másikat pedig Furneux Tóbiás, mint hajómester, vezérlé. Mind a' két Forster Cook uti társa volt. Csak azon helyes rendszábasok, mellyeket Cook és Forster közösen tevének, eszközlék azt, hogy a' scorbutot elkerülték 's a' hajósnépet olly jó egészségben megtartották, hogy három esztendei utazás alatt, mellyet Forster leirásából esmerünk, csupán egy ember holt meg e' betegségben. Cook megevezte a' világtengert a' déli szélesség 60°, és a' poluskarika közt, örökös hajótörés veszéljének lévén kitéve a' jéghegyek miatt. Majd is csaknem füstbe ment az egész próbatétel, mivel Cook halálos beteg lett. Végre jobbulás mutatkozott, de tökéletes felépülhetésre elkerülhetetlenül fris hus kivántatott, pedig egy otaheiti kutyán kivül, melly a' Forsteré volt, a' hajókon semminemü állat nem találtatott. Forster ezt tüstént leölette, 's csak igy lehete Cookot lábra állitani. Igy minekutána 28 hónapig a' tengeren voltak, Caphoz jutottak. Cook most flotta kapitánya lett, 's a' greenvichi kórháznál egy helyet nyert. Távollétében az éjszakföldsarki vizek vizsgálatjával is pró-

bát tettek, de ebben Philipps kapitány, (később lord Mulgrave) nem igen volt szerencsés. E' miatt egy parlamenti végzés annak, ki a' déltengerből az atlanticum tengerre éjszaki áltmenetelt talál, 20,000 font sterling jutalmat 's ha a' földsarkhoz 1 gradusnyira közelitni képes lenne, 5000 ft. sterlinggel még többet tett fel. Erre is Cookot javalák, ki Juliusban 1776 két hajóval, mellyek közül a' Resolution nevüt maga, a' Discoveri czimüt pedig Clarke kapitány vezérlé, ismést a' sik tengerre szállott. — Nov. 9-én hagyák el Capot. Legelébb megvizsgálta Cook a' Manian és Kerguelen feltalálta szigeteket, ezután meglátogatta Uj-Hollandiát, Uj-Seelandot, és a' társasági szigeteket. Az Otaheitiaknak különbféle állatokat vitt 's néhány uj-hollandi muskátdiófát ültetetett nálok. Az esztendő végén éjszak felé evezett, 's a' következő évi Martiusban elérte az amerikai partokat; ezek hosszában felfelé hajózott 's az eddigi földabroszok hibájit kiigazgatta; Asia és Amerika közt feltalálta a' tengerszorost, melly éjszakkeletre vonult, 's már vágyai czéljánál képzelé magát, midőn egyszerre jég fogá körül. Mivel a' polus felé földet vélt, az asiai oldalra fordult, hogy a' siberiai partok hosszában előre nyomulhasson. De innen is vissza kelle fordulnia azon utra, mellyet elhagyott. Innen oldalast kitértében a' keleti hosszas. 200° és éjsz. szél. 22° alatt, a' Sandwich szigeteket (l. e.) felfedezé. Itt Ovaihi mellett vasmacskát hányt, hol jól fogadták 's minden szükségesekkel ellátták. Tovább evezvén, egy erős szél hajója előárboczát ketté tőré, 's igy visszafordulni kénytelen vala. Most tolvajoknak 's ravaszoknak mutaták magokat a' lakosok. Egy csolnakot elraboltak. Ennek visszanyerése végett a' sziget fejéhez akara Cook menni. Egy a' lakosok közül vakmerő sértegetésekkel támadja meg; Cook heves mérgétől elkapva tüzet ad rá. Azt is beszélik, mintha Cook, hogy tüzi fát kaphasson, egy a' parton álló kunyhót lerontatott volna, nem tudván, hogy az valami elpusztult szent hely. És ez gerjesztette volna fel ellene a' szigetbelieket. Reá rohantak 's négy emberével együtt agyonverték. Ez történt Febr. 14. 1779. Testét darabokra tépték, 's csak egyes tetemeit tudták az Angolok megmenteni. Igy mult ki eme' nagy felfedező, ki mind a' két földsarki övbe, 's a' délibe, mellyet előtte senki nem esmert, három izben nyomult be, 's kinek a' déli tengerről és déli Indiáról a' legelső hiteles tudósitásokat, a' csillag- és füvésztudományokban, ember- és népesmeretben számtalan felfedezéseket köszönhetjük. Szerencsés természeti ésszel fáradhatatlan munkásságot, nem csökkenő bátorságot 's társai szükségében eleven részvételt párositott. Azonban elmulasztott nevelése minden tudósság gyülölésére tántoritá, kapzsivá, morgóvá és társaságkerülővé tevé. A' mi volt, egyedül maga által lett. Az ujabb felfedezők Portlack, Dickson, Wilson 's mások az ő tanitványi. Utazásait, mellyek Angliában többször leirattak, a' Németek részére különösen uti társa, Forster, dolgozta ki. Legjobb életirását Kippis után Wiedmann adta. *J.*

Cooper (James Fenimore), Amerika legjelesb, még élő románirója, 1826—1829 az éjszakamerikai egyesült statusok consula Lyonban, később ugyan azon status követsége mellett Londonban, Angliában huzomosan lakott 's legujabban Németországot is bentazá. Románjaiban, ugy látszik, sir Walter Scott vala példánya, annyiban legalább, hogy nála is valamelly történeti tett körül forog az egész, a' képzelet önalkotta személyeit ehhez füzi, 's az ezek egymiségéből eredő tetteket ama' főtett valóságának alája rendeli. Saját hecse C. románjainak az egyszerüség 's ama' természetes kapocs, melly által bennek költés és valóság mintegy egybeolvad. Ezenkivül 's a' legtisztább nyugalom és párttalanság mellett a' dolgok elbeszélésében, hazája függetlensége 's szabadsága iránt mindenütt a' legforróbb, legszivesb részvétet láttatja. Ha Walter Scott hazafilag Angliát 's kivált Scotiát vevé tündér ábrázolatinak láthelyül: C. phantasiája Amerikának szétomló téreit 's a' nagy Oceant futja be. „A' susquehannai telepedők" eleven rajza egy uj status támadtának. „Loot-

sen"-je Paul Jonesnak, a' széphirü amerikai tengerhősnek, leplezett történetei. „Lionel Lincoln" (3 kötetben), „A' spion" (3 k.) „Az utolsó Mohican" (3 k.), „A' prairie" (3 köt.), 's „Az Éjszakamerikaiak" (1828. 4 köt.) tőle irattak. Munkáji parisi kiadása („*Oeuvres de C.*" 1829. 27 köt. 12-r.) jegyzetekkel, világositásokkal, földképekkel 's vignettekkel ékeskedik. Le vannak minden darabjai németre is forditva, magyarra egy sincs.

Coquette, coquetterie, asszonyi characternek azon hibája vagy vétke, melly szerént a' hölgy kellemeinek ingerlő 's hóditó hatalmát vagy azért gyakorolja, hogy győzzön, hiuságát táplálja, (begyesség); vagy azért, hogy a' remény és édes bér után esengő férjfi czéljait eszközölje, akar gyönyör legyen aztán ez a' czél, akar haszon (kaczérság). Következéskép a' kaczért tárgya megválasztásában mellékes czélok vezetik 's nem a' sziv. Mert a' szerelmes hölgy is gyakran tudta 's akaratja nélkül, hódit és ingerel, de még nem kaczér, mert csak azért czelekszi ezt, mivel szeret és csak azért, hogy szerettessék. És igy, ugy látszik, elvétik a' dolog értelmét azok, kik a coquetterieből tetszvágyat akarnak csinálni. Ez egészen más. Tetszeni és tetszhetni minden asszonynak nem csak szabad, szent és természeti ösztöne, hanem a' leghivebbnek, legszerényebbnek is szintugy kötelessége, mint a' férjfinak az erő 's nyájasság. — A' férjfi hiusága 's testisége okozza, hogy a' szép és eszes kaczér ritkán téveszti el emberét 's őt a' legkeményebb, legszilárdabb is sohajtva kerüli. Melly igaz, melly hiv az, mit a' költő mond :

„*Faut-il, qu'elle soit si charmante!*
Ah, de mon coeur prenez pitié.
— — — — — — — — — —
Ah, cachons bien que mon coeur est sensible,
La coquette en abuserait". —t—

Copia, l. Másolat.

Corday d' Armans (Marie Aline Charlotte), Marat gyilkosa, 1768 szül. St. Saturninban Seez mellett Normandiában. Nemének minden kecse benne 's a' mellett ritka bátorság. Kedvesét, a' caeni várőrcsapat egyik tisztjét, ugy adá fel Marat mint a' respublica ellen öszveesküdtet, 's azt legyilkolák megfizetett gazok. Ez Charlotteot bosszuállásra lobbantá. Mély gyülölséget sziva lelkébe a' hajdankor történetirása olvasásából minden elnyomók ellen 's feltevé, hogy Marattól megszabaditja hazáját, mert ezt nézé azon szörnyek fejéül, kiket akkor vérivóknak (*buveurs de sang*) neveztek. Még egy inditó ok merészkedtette. Barbaroux-, Louvet-, Gaudet- 's több más követre, kikkel Charlotte egy politicai vélekedésen volt, Marat Majus 31. 1793 halált mondatott, 's azok a' Francziák szabadságát kiálták segédjekül, mellyet illy idők iszonyai igy letapodának. Charlotte elhagyja honját; Julius 12. 1793 Parisban terem, kétszer megy Marat lakjába, de egyszer sem bocsátják elejébe. Még az nap este ir hozzá: „Polgár! épen most érkezem Caenből. Szeretete a' hazához azt téteti fel előre velem, hogy azon tartomány szerencsétlen eseteit tudni akarja. Bocsásson egy szempillantatra magához. Szorgos titkokat kell felfedeznem." Virrad a' második nap, Charlotte Marat lakjához; kebelében gyilok. Marat épen kikelőben vala ferdőjéből. Parancsol: „Bocsássák be". A' calvadosi gyülésekkel áll elő a' leány. Marat csupa figyelem. Neki feszülve hallgatja azok neveit, kik azon gyülekezeteket elevenitik. „Rövid időn mind a' hóhérpadra ezekkel," dörgi, 's e' pillanatban Marat szivében forditja meg kését Charlotte. „Nekem ezt," visitja az, 's vége. Mint egy áldozó Vesta állott a' leány bátran az öszvetódultak között. Az apátság fogházába vitték. Hadd halljak én meg e' leányért, könyörge egy ifju. Igen, meg kelle halni annak is. Legelőször is atyja mentségéért esedezett, mert az élete erre szánásáról semmit sem tud, mondá. Azután ezt irta Barbarouxnak:

„Holnap kezdődik perem 5 órakor 's reménylem, Brutussal és más régi nagyokkal az elysiumban még holnap találkozom.“ Önérzete méltóságos magatartásával allott a' revolutioi itélő szék előtt. Minden felelete határozott volt és nemes. Tettéről ugy szóla, mint a' mellyel hazája iránt tartozott. Ügyvédje (Chauveau Lagarde) elfogódik bátorságán a' bámulástól 's igy ronta ki hevenyében. „Halljátok a' bevádoltat magát. Maga vallja meg vétkét, maga esmeri meg, hogy ahhoz hideg elgondolás után fogott, semmit sem titkol, semmi mentséget nem akar! Ez a' megrendithetlen nyugalom, ez az önmaga tökéletes megtagadása, ezek a' belső lelki esmeretbeli nyugalom tanuji nincsenek a' természetben! Illy jelenetek csak a' politicai ábrándozásból kifejthetők, az ada kezébe gyilkot! Lássátok most, polgáresküdtek, mit nyom ezen erkölcsi nézet az igazságosság mérő serpenyőjében!“ A' vérszomjuzó birákat e' mondások meg nem hathaták, de meg itt most a' köz bátorság 's rend megtámadása, mellyel rohanni nyilvános gazemberre sem szabad, büntetéséről vala szó. Az itélet kimondatása után Charlotte igy intézé haláját védelmezőjéhez: „Örömest nyujtanék valamit zálogául tiszteletemnek, mellyet Kegyed bennen most maga iránt gerjeszte. De ezen urak szerént, a' mint épen most hirdeték ki, minden vagyonom is elvétetik. Hanem fogságomban holmi apró adósságom marad fizetni való, e' kötelességet Kegyedre hagyom!“ — Veres köpönyegbe takaródzottan vivék a' véréllásra, mosolygó tekintettel ment végig a' népen keresztül, melly, mint örökké bolond, szidalmazá. Ezen nyugalmában maradt végső perczéig. A' sokaság közül egy szózat hangzék: Nézzétek, nagyobb Brutusnál. Adam Lux vala ez, Mainz városa követe. Fellelkesedetten irá az itélő széknek, hogy ugy kiván ő is meghalni, mint Charlotte Corday, kit a' guillotine 1793-ban Julius 17-dikén végze ki. *D. G.*

Cordeliers, 1) tagjai egy a' Franciscanusok rendjéhez tartozó szerzetesegyesületnek; 2) 1792—94 igy neveztetett gyülése helyéről egy felekezete a' Jacobinusoknak, kik beszédjeikben 's cselekedeteikben legkevesebb mérsékletet sem esmertek. Marat 's egyebek csak hamar felszólamlának e' clubban; Danton elméje tekintetet szereze annak, 's Camille-Desmoulius az agg Cordelier neve alatt egy népujságot ada ki, hol utóbb az Ultrarevolutionisták ellen kikelt 's Hebertnek, valamint társainak, gyalázatos szándékokat felfedezni igyekezett. De később maga is Dantonnal együtt fogságba esvén 's kivégeztetvén, a' társaság hanyatlani kezde 's a' Jacobinus-clubbnak még bezárta előtt feledésbe méne. *B. V.*

Cordilleras de los Andes, egy a' dari földszorostól Magellan tengerszorosáig 650 mf-nél tovább terjedő hegyláncz, mellynek legmagasbb csucsa a' Himalaya (l. e.) esmeretesbbé léte előtt a' föld golyobisán legmagassabb pontnak tartatott. A' Spanyolok ezt a' hegyláncot Cordillerasnak nevezték, mivel láncz formára terjed 's csaknem tökélétes szegleteket formaló 3 főágra oszlik el. Ezek közül az első a' dari földszorostól nem messze a' venezuelai part mentében a' Magdolna vizéig 's Trinidad szigetéig terjed. Ennek részei a' Sierra Nevada, Santa-Marta (14000 lak.) és Merida (15000 lak.) nevü havasok. Ezen legmagasabb csucsok közt hegyi térségek nyulnak el, mellyek paramosoknak neveztetnek 's 4—5, sőt 9000 láb. is felemelkednek a' tenger felett. A' második ágat Humboldt az Orinoco vizesései Cordillerasainak nevezi. Humboldt ezen hegyláncot a' nagy Paráig megvizsgálta: de bejebb, a' hol vad nemzetségek laknak, nehéz lévén a' járás, nem ment. Ezen ág az Anadesek nagy törsökétől a' d. sz 3°—6° közt válik el, keleti irányban menvén, nevezetes magasságra emelkedik fel, nagy folyóknak ad lételt, 's rajta van az Orinoco forrása is, mellyet még egy Europai sem látott. A' havasoknak ezt a' láncát egy don Antonio Santos nevü Spanyol tette esmeretesebbé, a' ki meztelen utazott oda, mintha vad ember volt volna, testét az ott kedves veres réz szinre

festvén 's magának a' lakosok nyelvében mennél nagyobb készséget szerezvén. Az említett láncz Guyanáig nyulik 's hozzá tartozik a' fénylő sárgaságu palakőtől elneveztetett aranyhegy vagy Eldorado. Hegyei csak 40,000 láb. 's pálmafákkal, ananásszal és becses eczetfákkal olly sürüen fedetnek, hogy nem lehet köztök járni. Egy Duida nevü tüzokádó hegy emelkedik fel belőle 8465 l. a' tenger felett. Ez az egész láncz eredeti hegyekből áll, és igy a' hajdani világnak semmi kővé vált testei vagy maradványi nem találtatnak rajta. Az Andesek harmadik lánczát a' chiquitosi bérczek teszik, mellyekből erednek a' d. sz. 15—20° közt kelet felé mind azok a' folyók, mellyek a' Maranonba és Platába ömlenek. Ezek kapcsolják öszve az Andesek oriási tetőjit Peruban a' brasiliai és paraguayi hegyekkel. Ezen három roppant hegyláncz által délszaki Amerika épen annyi végtelen kiterjedésü térségekre osztatik, mellyek nyug. felé az Andesek főlánczа által bezáratván, kel. az atlasi tengerig elnyulnak. Legéjszakibb térség az Orinoco alacsony völgye, mellyben Uj-Andalusia és Guyana feküsznek; második térség a' Maranon erdőkkel teljes völgye, mellyhez tartozik még éjszaki Brasilia; a' déli térség a' barmokkal gazdag pampákat formálja, mellyek Rio-Janeiroig s' Buenos-Ayresig terjednek. Az Andesek főlánczа Quito táján 20,000 l. magasságra emelkedik fel. Legmagasabb minden csucsai közt a' Chimborasso, melly 20,142 l. magas. Humboldt Jun. 23. 1802 18192 l. felment. A' Chimborasso után legközelebb van magasságára nézve az Antisana 17, 958 l., Kotopaxi 's Pichincha, melly magasabb 15,000 lábnál. Ezen hegyek keves távolságra feküsznek délre az egyenlitőtől, Quito és Loxa közt, a' déli tengertől alig 25—30 mf-re. Hóval 's faggyal fedett csucsaik csaknem általjában porphyrból állanak, 10—12.000 l. magasságra, ellenben granit csak mintegy 11,000 lábnyira találtatik a' tenger felett. Igen sok gyuladós részek vannak bennek, mellyek iszonyu földindulásokat okoznak, midőn nem csak lavát, hanem sok agyagot és döglött halat 's egész folyókat vetnek ki magokból. Ezen tüzokádó hegyekből gyakran olly dühös szélvészek is jőnek ki, mellyek mindent földre teritnek, a' mi utjokban áll. Általjában az emlitett hegyek igen gazdagok mindennemü ásványokkal, ónon kivül. A' platinán kivül egy igen különös érznem találtatik bennek, melly agyagból, vasmészből, só savanyos és termésezüstből áll. Rendkivül való magasságok 's a' mellett is, hogy a' hólinea a' 15,000-dik lábnál kezdődik, következésképen a' Chimborasso csucsát 5000 l-ra soha el nem olvadó hó fedi, nincsenek az Andeseken jeges bérczek, mivel az egyenlitő alatt csaknem mindég egyenlő a' levegő mérséklete, 's a' nap egész esztendőn által csaknem mindég egyforma erővel süt; ennél fogva az Andesek völgyeiben soha sem történnek hó leomlások. Abban különböznek az europai Alpesektől, hogy iszonyu mélységü kősziklahasadásaik vannak, mellyek néha 4000 l-nál is mélyebbek 's egészen függőlegesen ereszkednek le. Kiváltképen nevezetes egy Icononzo nevü kősziklahasadék, mellyen a' Summa Paz vize folyik le természettől alkottatott hidjáról, melly 300 l. magasan áll a' viz felett, 50 l. hosszu, 40 l. széles és 8 l. vastag. Virginia magasabb részében is van a' természetnek egy illyen csudálatos munkája. Egy roppant mészkősziklának t. i., mellynek függőleges falai 230 l. magasak, 90 l. széles hasadéka van, melly felett olly vastag bolthajtásos hid megyen keresztül, hogy a' legnagyobb terhes szekereket is elbirja. Az odavaló lakosok az Andes mélységei felett az agavefahártyából font kötelekből csinálnak hidat, mellyet náddal vagy kákával fednek be. Az Andesek közt lévő folyók esései közt megjegyzésre méltóbb Bogatában a' Tequendama, mellynek vize egy igen kies tájékon 40 l. szélesen 's két csatornán ömlik le 600 l. magasságról mély öblébe. *L—ú.*

Cordon (sinór), katonai értelemben a' hadi sereg azon állása, melly által szakadatlan lineát, mintegy sinórt, képez, hogy a' tarto-

mányt vagy ellenséges becsapások, vagy a' ragadó nyavalya behatása 's kiterjedése ellen védje.

Cordova, a' Guadalquivirnél, régi hires város spanyol Uj-Andalusiában, főhelye egy róla neveztetett provinciának, hajdan pedig a' Maurok egy kicsiny királyságának, mintegy 35,000 lak., az éj. sz. 37° 52′ 13″ alatt. Egy hegy lejtős oldalán fekszik 's hosszukás négyszeget formál, kőfallal 's erős tornyokkal körülvétetve. Egy része romai, a' másik mauri eredetü. Sok épületei leomlottak. Lakható közének nagy részét sok kertjei foglalják el. Utszáji keskenyek, görbék és tisztátalanok; mindazonáltal a' Plaça Mayor (főpiacz) nagyságára, rendességre 's a' körülte lévő tornáczok szépségére nézve kitetsző. A' Maurok királyai lakhelyeinek maradványa most az érseki palotának egy része. Az érseki templom a' 7 száz. vége felé Abderhaman királytól épitett pompás mecset, mellynek csudálatosan öszveköttetett, részszerént nyolcz szegletü, részszerént kerek kupjait 850 jaspis- és márványoszlop tartja, mellyek 19 tornáczot formálnak. A' folyón keresztül vivő hid 16 bolthajtáson áll s' a Mauroktól épittetett. — Cordova elejétől fogva jó kereskedő város volt 's már a' Maurok idejében messzére vitettek a' csupán itt készittetett fényes bőrök, mellyek róla maig is kordovánoknak neveztetnek. Mikor tették legyen le a' Romaiak e' város (*colonia patricia* későbben Corduba) talpkövét? nem tudatik. 572 a' Gothok 's 692 a' Maurok vezére Abderhaman által foglaltatott el, a' ki azután magát a' damascusi khalifák hatalma alól kihuzván, királyi nevet vett fel 's Cordovát királyi lakhellyé tette. A' cordovai provincia 195 nsz. mf. nagy 259,000 lak. 's a' Guadalquivir termékeny és szép völgyén kivül, a' részszerént örökös hóval fedett sierra-morenai hegyeket foglalja magában. *L—ü.*

Corelli (Arcangelo), hegedüs, szül. a' bolognai birtokban Fusignanóban 1653. Templomi muzsikában Matteo Simonelli, a' romai Péter kápolnában énekes, világi muzsikában pedig Basanno képzé Bolognában. 1706 Németországba utazott, a' bajor választó fejedelemnél szolgált 's öt év mulva hazatért. A' hegedüt mély belátással 's hihetetlen ügyességgel tudta játszani. Más hegedüsök ugrásai 's enyelgő édesgetései előtte idegenek voltak. Előadása tulajdon characterü, keccsel 's kifejezéssel teljes hangja erős és egyforma volt. Romában pártfogolta Ottoboni cardinal. Corelli képezte 's igazgatta Crescentini utasitása szerént azon hires muzsikai academiát, melly az Ottoboni-palotában minden hétfőn tartatott. Hegedüsonatáji és concertjei által mintegy uj harmonia teremtője leve, különösen önszerszámára nézve. Megholt 1713 's nem csekély vagyonon kivül, egy drága képgyüjteményt hagyott, melly Ottoboni cardinalra szállott. A' Pantheonba temették.

Corilla, l. Improvisatorok.

Corinthus, hasonló nevü földszoroson, melly Moreát Livadiával köti öszve, fekvő város alig 200 lak. Itt 's amott egyenként álló házcsaportja közt omladékok, szőlőkertek, mezők, ház- és olajfa kertek feküsznek a' földszoros mentében az aegeusi és lepantoi tengeröblök közt. Ezen hajdan legpompásabb görögországi városnak omladékai kőfalakból 's oszlopokból, mellyek most semmit sem tartanak, áll. A' corinthusi öbölnél lévő éjszaki kikötője, Lochaeon, valamint Cenchrea is, melly a' saroni öbölnél van, elpusztult 's Schoenos nevü legcsekélyebb, hasonlóképen éjszakra fekvő kikötőjének, melly a' pompás város vásárpiacza volt, alig lehet nyomát látni. Ezen kikötők most levegőt megvesztegető posványok. Mostani templomai, mecsetei és a' lakosok házai, a' hajdani Corinthus omladékaiból vannak épittetve. A' Törökök csak az erősséget, Acrocorinthust, tartották fen valamennyire; de az utolsó görög ostromkor ez is megrongáltatott. — A' hajdani Corinthust az aeoliai Sysiphus alkotta, a' kinek familiáját a' Heraclesé, ezt a' Bachidák aristocratiája, ezt pedig tiszta democratia váltotta fel, melly az achaiai szövetségnek feje volt. Ez a' szövetség különös mérsékléssel viselte magát; de Romá-

nak aristocratiája, melly a' királyokat 's aristocratiákat megszenvedte szomszégságában, nem türhette el a' corinthusi democratiát, mellynek a' romai patriciusok esküdt ellenségei voltak, honnan Mummius consul az achaiai szövetségnek ezen fővárosát K. e. 146 egészen lerontotta. Ambár Julius Caesar Corinthust a' kereskedésre nézve alkalmas fekvéséért ismét felépitette; de hajdani fényét csakugyan nem szerezhette vissza. — A' legszebb oszloprend a' hajdani Corinthustól kapta nevét. Corinthusinak neveztetett a' paloták belső fénye 's gazdagsága. A' Byzantiumiaknak különös udvari hivatalok volt corinthiarii névvel, melly a' belső ékes házi butorokra ügyelt. Corinthus mellett az egyébiránt pallérozottabb Athene szegény volt, minden, mi csak közönséges vagy közhasznu czélra volt szenteltetve, corinthusi pompával fénylett. A' feslettségben is felülmulták Athene hetairiájit a' corinthusiak 's olly fényt üztek, melly szeretőjiket elszegényitette, annyival inkább pedig, mivel Corinthusban szokás volt drága és költséges hetairet tartani. — A' corinthusi földszoros keskeny hegyhát, itt az isthmusi játékok innepeltettek a' Neptun temploma előtt lévő fenyvesben. A' győzedelmesek jutalma fenyőágból font koszoru volt, 's szobraik a' szent berek fáji közé helyeztettek örök emlékezetül. Nero császár oktalan 's épen azért félben maradt feltételei közé tartozik, a' corinthusi földszorosnak az ő uralkodása alatt elkezdett keresztülásatása, mellynek még most is lehet nyomait látni. Ez a' munka abban hagyatott; mivel a' Nerónál erkölcsi tekintetben jobb romai császárok botránkoztatónak találták ezen közhasznu feltételt, mellyhez egy emberiség ostora kezdett, végre hajtani. — Corinthustól nyugotra virágzott a' hajdani 's termései és kereskedés által gazdag sycioni fejedelemség. Egész Görögországban sehol sem uralkodott olly fény, mint a' sycioni udvarban, hol a' köz vélekedés szerént a' festés és képfaragás mivészségei származtak. Sycionról örökség szerént Corinthusra maradt a' fényre 's más testi gyönyörüségekre való hajlandóság. *L—ú.*

CORINTHUSI ÉRCZ, Görögországban Corinthus feldulatása előtt régen esmeretes volt, meglehet, hogy talán természet szüleménye is, de a' régiek leirása szerént minden esetre sárga réznem volt. *A***s.*

CORIOLANUS (Cajus Marcius), melléknevét akkor nyeré, midőn a' Volscusok fővárosát, Coriolit, csaknem maga foglalta el. Az Antiumiakon nyert győzedelemben mutatott vitézségét consul Cominius aranyláncczal jutalmazta meg. Azonban nemzete szerelmét elveszté Coriolanus a' Romában kiütött éhségkor (491 K. e.), midőn azon patriciusok vezére lőn, kik a' népet meg akarák szabadságaitól fosztani, sőt azt javalta, hogy a' Siciliából jött gabona csak ugy osztassék ki a' nép között, ha a' tribunatus eltöröltetik. Elkeseredvén a' tribunusok, őt magok elejébe idézték, 's mivel meg nem jelent, elfogatni iparkodtak és ebben sem boldogulván, arra itélték, hogy a' tarpeji kőszirtről levettessék. De a' patriciusok megmenték 's ügyét a' nép itélésére bizták. Megjelent Coriolanus és a' tribunusok vádjaira, hogy zsarló és királyi hatalom után törekedik, tetteit 's hazája iránt mutatott szolgálatjait beszélte el. Sebhelyekkel boritott melyét felfedé 's szinte könnyekre fakasztá a' sokaságot. Azonban mivel a' vádakat nem tudta megczáfolni, kivált azt, hogy törvény ellen a' zsákmányt katonáji közt felosztá, holott a' questornak kellett volna általadnia, számüzését kivitték a' tribunusok. Erre Coriolanus eltökélve, hogy hálátlan hazáján magát megbosszulja. Roma legdühösb ellenségeihez, a' Volcusokhoz, ment 's reábirta őket, hogy Romát a' fegyverszünés multa előtt megtámadják. Hadvezérnek ő maga neveztetett Attiussal 's Latium városait hirtelenül elfoglalta. Már hadjával Roma előtt állott, mikor ez még sereget sem állithatott önszabaditására. A' tanácstól küldött követség azon felelettel tért vissza, hogy Roma csak a' Volscusoktól elvett tartomány visszaadásával vásárolhat békeséget. A' második követség sem volt szerencsésebb, és végre, hogy

a' hozzáküldött papok és augurok is végzés nélkül tértek haza, Roma szinte kétségbe esett. Ekkor Valeria, Valerius Publicola testvére, mintegy isteni sugalástól ihletve felszólitá hölgytársait, próbálják meg, ha a' gyenge nem könnyei nem tudják e érdekelni a' férjfi kőszivét, mellyet férjfiui büszkeség nem volt képes meglágyitani. Veturiához, Coriolanus anyjához mentek, ott találták Volumniát is, annak hölgyét, 's mind kettőjöket reábirták, hogy velek kimenvén a' győző szivét végképen megkisértsék. A' tanács helyben hagyta szándékokat, 's Roma hölgyei, vezetve Veturiától és a' gyermekeitől körülvett Volumniától, Coriolanushoz indultak. Mihelyt anyját, hölgyét és gyermekeit megesmerte, parancsolván poroszlójinak, hogy rőzséjiket hajtsák meg előttök, leggyengédebb ölelkezések közt fogadá őket. Elejénte inté, hagyják el a' csalfa Romát 's jöjenek hozzá. Hanem anyja nem szünt meg kérésével vini, hogy engedjen hazájának tisztes békét 's erős hangon kimondá, hogy csak testén keresztül mehet Romába. Erre tovább nem állhata ellen, elérzékenyülve felemelé elejébe borult anyját mondván: „Győztél anyám, Roma megszabadult" és lassan hozzá tevé: „de fiad elveszett". Visszavezette hadját, és mikor a' Volscusok gyülésében tettét menteni akará, az Attius gerjesztette zenebonában meggyilkoltatott. Roma tanácsa pedig a' hölgyek szerencséjének templomot emeltete azon helyen, hol Roma szerencséjére fiját megengesztelte Veturia, 's őt nevezte első papnéjának. *B L.*

Cork (éjsz. sz. 51°53′54″ allatt), püspöki lakhely, a' Lee torkolatjánál; 9000 ház. 100,533 lak. második városa Irlandnak. Climája déli fekvése mellett is nedves és ködös. Corkot a' 6 százb. hihetőképen a' Dánok alkották a' Leenek egy szigetén, 's csak 2 hidnál fogva volt a' szárazzal öszveköttetve. Azolta a' város a' viznek mind a' két partján elterjedt, 's a' két elsőhöz még 5 hid jött. — Cork tisztán 's jól van épülve, de minden pompa nélkül. Jó karban lévő kivivő kereskedése besózott marha- és sertéshusból, vajból faggyugyertyából, szappanból 's kikészitett 's nyers marhabőrből, palinkából, vitorlavászonból, czérnából, vászon-, 's üvegmivekből áll. Kikötője (Cork-Cove) 3 órányira a' városon alól, bátorságos és alkalmatos voltára nézve hires. Eszt. mintegy 3000 hajó evez belé. Keskeny és mély torkolatja két erősség által védelmeztetik. Két kicsiny szigete is meg van erősitve, mellyekről a' torkolathoz lehet lőni. *L—ú.*

Cornaro (Lodovico), régi nemes velenczei házból, melly a' hazának több doget 's Cyprus szigetnek a' 15 században egy királynét ada, ki országát Velenczének hagyá, 1566-ban holt meg Paduában 104 éves korában. Hosszu korát azon rendkivül mértékletes életnek köszöné, mellyre magát negyvenedik éve körül szánó 's a' mellyet holtiglan megtartott 's több rendü könyveiben ajánl. C. 25 esztendős korától fogva gyomorgyengeségben, köszvényben 's titkon fogyasztó lázban kezde szenvedni 's minekutána bajaitól az orvoslás szokott ingadozó utján meg nem menekedhetett, a' lehető legnagyobb mértékletességben keresé és lelé gyógyulását. A' rakott asztalokhoz szokott el nem képzelheti, melly keves az, a' mivel C. erős testi és lelki munkássága mellett is naponként beéré, a' mint ezt „a' józan élet hasznairól" irt latán könyvében bővebben láthatni. Lehet, hogy C. ételszaka nem minden embernek volna hasznos, de általányos nézetei e' tárgyban mindég megtartandják hiteleket. Melly foganatja volt hős elszántának önmagára nézve, legjobban kiviláglik abból, mit „az ember születéséről és haláláról" irt könyvében a' 95 esztendős öreg önmagáról ir: „Egészséges vagyok" ugy mond, „és vidám, mint a' 25 esztendős ember lenni szokott; hét, nyolcz órát irok naponként, a' többi időt sétálásban, beszélgetésben 's concerthallgatásban töltöm. Kedvem derült; a' mit eszem, izemre van. Képzelő erőm eleven, emlékezetem erős, itéletem jó, 's a' mi koromban csudálatot gerjeszt, hangom erős és pengékeny." — *t* —

Corneille (Péter), a' franczia szomoru játék teremtője, a' XIV. Lajos idejebeli irók legöregebbike, szül. Jun. 6. 1606 Rouenben, hol atyja királyi ügyvéd volt. Még későbbi és tökéletesb munkájiból is kitünt, milly behatással volt legyen ifjukori képzésére az udvari fondorságnak és nyughatatlanságoknak ideje XIII. Lajos uralkodása első éveiben. Hogy vig-játékköltésben próbát tett, első ösztönt kapott reá azon kétértelmü szerencséből, mellyet barátja kedvesénél talált, kihez őt amaz, semmit nem gyanitva, önként vezeté. E' történetet t. i. versekbe foglalta, melly „*Melite*" név alatt 1629 a' játékszinre vitetett. Jó kimenetel többre buzditá. Igy következének „*Clitandre*" Az özvegy" „*La galérie du palais*", „A' szobaleány" és „Király piacz" (1635). E' darabok olly kedvelést nyertek, hogy miattok egy különös szinjátszó társaság állt öszve, 's némellyek, egyesekben megifjitva, még későbben is becsültettek. A' természet elmellőzésében C. korával osztozik. Senecát utánzva 's épen olly szónoki módon, mint annak munkáji, készült általa „*Medea*" (1635). Akkoriban a' hatalmas cardinal Richelieu több költőket tartott zsoldjában, kik az ő feladása szerént tartozának vig játékokat irni. C.-nek is ezek sorába kell vala lépni; de egy változtatás, mellyet nemi elejébe adott alaprajzon tenni bátorkodott, mindent elronta. Visszavonult hát Rouenbe. Itt Chalon ur, hajdan Medici Maria titoknokja, tanácsolá, hogy szomoru játékokra adná magát, 's követésül a' Spanyolokat ajánlá. C. megtanult tőle spanyolul, 's „Cid" (1636) igazolá a' belátó barát jövendölését. Csak egy vala, ki nem látszék részt venni a' főváros álmélkodásában, Richelieu cardinal, ki azzal, hogy megigért kegyét a' költő szabadon megveté, keseritve lévén, meghagyá az ujon állitott academiának, hogy Cidről véleményét mondja ki. Chapelain, a' társaság szószólója, tudós okoskodással iparkodék alapitójoknak eleget tenni a' nélkül, hogy a' közönség szavával összeütköznék. A' „*Sentimens de l' académie française sur la tragicomédie du Cid*" olly oklevel, melly a' franczia tudósok igazságszeretetének több becsületet tesz, mint belátásának. Mások a' gyülölt költő lealacsonyitása által reménylék a' minister kegyét inkább megnyerni. C. munkáji által czáfolá meg őket. 1639 megjelentek tőle a' „Horatiusok" (az első kiadásokban „*Horace*" a' későbbiekben „*Horaces*" van); itt azon szemrehányást, mintha teremtői erővel nem birna, megczáfolta; noha azt még akkor is ismételték, midőn „Heracliust" (1647) Calderon után, és a' „Hazugot" (1642) Pedro de Roxas után előállitá. Talán e' szemrehányás kedvetlenité el a' költőt az uj europai történetek tárgyaitól. Mert csaknem kirekesztőleg a' romai történetekre adá magát; régi Romaiak szoros hazaszeretetének 's az ujjabbak dicsvágyó politicájának kelle nála, mint egy lelkes mübiró megjegyzi, a' lovagi becsületet és hiveséget kipótolni, mellyeknek ábrázlása a' Cidben a' spanyol dramaticusok szellemével való rokonságot tesz fel. A' franczia mübirák Cinnáját (1639) hajlandók remekének tartani; melly állitást a' külföld csak akkor tartandja igaznak, ha „*Polyeukt*"-re nem emlékezik. Szerencsés elegyitése az érzékenyen inditónak amaz innepélyes komolysággal, mellyre C. olly felette hajlott, darabját a' többinél vonzóbbá teszi. Ellenben „Pompejus halálában" (1641) mind azon nemes mód mellett is, mellyel a' romai nagyok érzelmét az elnyomók ellen küzdésben festé, dagályosságra hajlását nem lehet észre nem venni. A' „Hazug" kidolgozása érdemmel teljes. Ez az előbb szokásban volt költemények helyett természetet és igazságot adott a' vig játéknak. Az eredeti spanyollal („*Lo sospechosa verdad*") összehasonlitása a' dramai müvészség barátinak tanulmányos. Végre, ugy látszék, kifogyott a' termékeny költő ereje. „*Rhodogune*" (1646), C.-nek kedvelt darabja, fájdalmas behatást okoz, mellyet az öszveilletés minden mesterségével egybehalmozott ijedelmek semmi módon sem képesek helyre hozni. Későbbi darabjai („Heraclius" 1647: „Aragoniai don Sancho"; „Andromeda", ez táncczal és muzsikával) kevesbbé esmeretesek, 's a' Francziák véle-

ménye szerént is nem igen érdemesek, kivévén „Nicomedest", melly Talma által felemeltetvén, a' játékszinen folyton megmaradt. A' sors makacs kigunyolása olly tulajdonságot ad a' bajnoknak, melly igen nagy hatásu. De itt is azon ellentételekben gyönyörködő rhetoricát lehet tapasztalni, melly sok darabjain zavart okozva terjedez. „*Perthurite*" (1653) épen nem tetszett. Tehetségén maga is kételkedve, egészen abban akará hagyni a' dramai mivészséget 's hat esztendőt „*De imitatione J. Chr.*" czimü könyv leforditásában töltött és ennek első részét már versekbe is foglalá. Ekkor Fouquet ismét a' játékszinre birta. „Aedipus" 1659, „Sertorius" 1662 a' nézők kedvezését, ugy látszék, ismét részére vonták, mert ezeket még fényes kárpitokkal is iparkodott mellesleg megvesztegetni; de a' következők: „Otho" "Agesilaus" "Attila" 'sat. csak ollyan költőt árulának el, ki minden vetélkedő társ nélkül fejlődvén ki, hanyatló erővel is pálma után iramlik. Hagyott 33 darabja közül mintegy 8 fordul meg játékszinen. Most idő haladtával tekintete nyert; a' Francziák már régtől nagynak nevezék, noha Voltaire, ki irásait kiadta, és Laharpe, hires elődjét használva, C. érdemeiről nem legkedvezőbb itélettel voltak. Mit Schegel A. W. mondott róla, tudják a' dramai literatura baráti. Több darabjainak gyengéjit már Lessing tündöklő játszi elmével mutogatta ki. Elevenen kell sajnálni, hogy nagy tehetségei a' fanyar romaiságra alkalmazás miatt kifejlődésekben, mellyet Cidről fényest igértek, gátoltattak. Kora történetei által ingereltetve, politicai visszálkodásokat szomoru tárgynak vett; maga Voltaire észre vette, hogy ezeknek „Cinna" elrendezésére 's az ettől okozott következésekre befolyások volt, észre vette, hogy az épen gerjedező jansenistai veszekedések „Polyeukt" több helyei érdekletének emelésére használtattak, mellyeket talán épen ezek szültek. — C. az életben keves tetszőséggel birt, mulattatása unalmas és válogatatlan volt. Mint Türennet, inkább korlátoltnak tartották. Külsejére egy roueni kalmárhoz hasonlitott, honnan könnyü megfogni, hogy darabos szokásaival 's önérdemének nem csekély érzetével az udvarnál nem igen volt helyén. Hire és tehetsége nem gazdagitá meg. Olly mértékletesen élt, hogy gyakorta szükölködés látszott rajta. 1647 Maynard helyére a' francz. academiába felvétetett 's megholt 1684, mint e' kör legöregebbike. Idősbb fija után még 1813 élt egy sarjadék, de a' sorstól szinte olly kevessé kedvelve, mint a' nagy Corneille unokájának leánya, kinek Voltaire hazája köz adósságát C. munkáji kiadása által fizette le. A' Francziáknak ezen, az ők játékszine körül nagy érdemü férjfiról való legujabb nézeteit lehet találni „*Eloge de Corneille par M. Victorin-Fabre*" munkában, melly 1807 a' fran. academiától jutalmat nyert 's azolta ismét kiadatott. Munkájinak legpontosabb, legtökéletesebb kiadását, öccsének jelesb iratival, Voltaire észrevételeivel 's Palissot kiválogatott jegyzékeivel gazdagitva, Renouard eszközlé (Paris 1817. 12 köt.). *J.*

Corneille (Tamás), az elébbinek öccse; szül. Rouenben Aug. 20. 1625 bátyjával, Péterrel, végig legszivesebb egyetértésben élt. Egy latin versekbe foglalt vig játék, mellyet mint tanuló a' Jesuiták collegiumában irt, 's melly előadásra méltónak találtatott, nem különben azon kedvesség, mellyet bátyjának munkáji nyertek, arra birák, hogy magát dramai költésre szánja. Calderon után dolgozott első vig játéka „A véletlen eljegyzés" 1647 tetszéssel fogadtatott. Ezt számos hasonló, szinte a' Spanyoloktól kölcsönözött darabjai hamar követék. Dramai szüleményeinek száma 42-re telik; de ezek nagyobb részben annyira feledékenységbe mentek, hogy feljegyzések még a' franczia academia történeteiben sem egészen helyesen találtatik. Akkoriban az ifjabb testvér vig játékait csaknem örömestebb nézték, mint bátyjáéit. Ezt mustraul vévén, próbát tett Tamás a' szomoru játékban is, és „Timocrat" (1656) olly tartós kedvezést talált, hogy a' szinjátszók az annyiszor ismételt előadást végre elunván, a' játékszinről kértek engedelmet, hogy valahá-

ra mást adhassanak, mivel különben minden többi darabokat elfelejtenek. Azolta soha sem jött játékszinre. Hasonló mozgást okozott „Camma és Pyrrhus“ (1661), mellynek előadásakor a' nézők annyira tolakodtak, hogy a' játszóknak alig maradt hely. Dramaï munkáji közül ma is figyelmet érdemelnek „Ariadne“, melly Racine „Bajazet“-je mellet az öszvehasonlitást kiállotta; — „Az esmeretlen“ vitézi vig játék (1675), melly egy innepi alkalommal a' Tuileriákban 1724 ismét elővétetett, 's ekkor XV. Lajos az udvar minden fiatalaival balletet tánczolt; mindenek felett „Gróf Essex“ (1678), melly szinte mint „Stilico“ és „Ariadne“, a' parisi közönségnek néha néha most is adatik. Bátyjánál Tamás még is gyengébb vala, de Voltaire itélete szerént ahhoz legközelebb állott. Mint nyelvbuvárnak érdeme tagadhatatlan. Midőn t. i. 1685 bátyját, a' franczia academia tanitói székében mindenek egyforma választásából követné, a' franczia szókönyv kiadójihoz csatolta magát, megjelent ez 1694, 's ő Vaugelas észrevételeihez jegyzéseket adott, a' „*Dict. de l' acad.*“ szókönyvhöz pedig egy töldalékot ragasztott, mellyben a' mü- és tudományos szókat megmagyarázta 's ezt a' későbbi „*Encyclopédie*“ alapjául lehet tekinteni. Ezenkivül szorgalmas köz dolgozó volt a' „*Mercur galant*“ folyó irásnál, mellyet barátja du Visé adott ki, de mint tudós is megérdemlette, hogy a' „Felirások academiajába“ tagnak felvétessék. Agg korában szeme világát elveszté, 's az idejebeliektől tiszteltetve és társasági erényeiért szeretve, megholt Andelysban Dec. 8. 1709. Társalkodásban vidám és elmés volt. Maradt két gyermeke. Fijának Ferencznek leányát Voltaire de la Tour du Pin grófhoz adá férjhez. Kiválogatottabb Dramáji közönségesen bátyja munkáji mellé csatolva találtatnak. Többi iratjait, mellyek nagy részben jobbakkal vannak kipótolva, nem nyomták öszve. *J.*

Cornelia, anyja a' Grachusoknak, leánya az idősb Scipio Africanusnak, hitvesse consul Grachusnak, nagylelkü romai hölgy, élt 130 K. e. Fijait (l. Gracchus) jelesen nevelte. Tudva van, hogy egy kösöntyüjivel kérkedő Romainénak, ki Cornelia kincseit kiváná látni, gyermekeit mutatá elő legdrágább érteke gyanát. A' nép oszlopot emelt neki. *B. L.*

Cornelius Nepos, romai történetiró, Hostiliában született Verona mellett, Roma nyelvének aranykorában és Catulussal, Ciceróval, Pomponius Atticussal barátságban élt, megholt 30-dikban K. e. Számos irásai közül csak „*Vitae excellentium Imperatorum*“ maradtak fen. Ő ebben remek irásmóddal, tömött rövidséggel és világos értelmességgel adja elő a' régiség legnevezetesebb, többnyire görög 24 hadvezéreinek életét, ámbár némelly idegen vezéreké, az öregebb Cato Romaié és Atticusé is köztök vagyon. Charactereit rendszerént jelesen festi; csak előadásában néhol nincs egyirány, mivel a' fontos dolgokat igen röviden, ellenben a' csekélyeket hosszasan irja; kutforrási sem mindég tiszták. Rövidsége miatt nem sok uj világosságot terjeszt a' történetirásra. Innen azt hiszik csaknem közönségesen, hogy a' hozzánk jutott könyv egyedül Aemilius Probus készittette (Theodosius alatt) kivonatja Nepos munkájának. Legbecsesb kiadása Steventől van. (Leidenb. 1773). Jó uj kiadások a' Fischeré, Harlesé, Tzschuckéé, Bremié. L. Hisely „*Disquisitio critica de fontibus et auctoritate Corn. Nepotis*“ (Delft 1827). *B. L.*

Cornides (Daniel), szül 1732 Sz. Miklóson Liptó vármegyében, a' honnan apja Márton-Orváros-, későbben Körmöczbányára tette által lakását. Ugyan itt kezdte Daniel tanulását Sexti, folytatta Losonczon Kármán és Posonyban Bél Mátyás és Tomka Szászki alatt, a' kiktől bele oltatott a' honi történetkutatás iránt való megkülönböztetett hajlandóság. Minekutána Erlangenben, a' hol négy esztendeig mulatott vala, befejezte volna 1758 tanulását, a' bölcsekedés mestere nevének megnyerésével Hadadi Veselényi István báró özvegyétől, Vargyasi Daniel Polyxena asszonytól, gyermekeinek nevelésére meghivatott Erdélybe, a'

hol egyszersmind a' kolosvári ref. collegiumban német nyelvtanító is vala mintegy 15 esztendeig. Azután Széki Teleki József, római sz. birodalombéli gróf, titoknokjává lett, a' kivel bejárta Olasz- és Francziaország jelesebb városait. Midőn pedig épen azon volna, hogy az emlitett gróf két fijával, Lászlóval 's Istvánnal, a' külföldi tudományos intézeteket meglátogatná, a' magyar királyi tudományos egyetemben diplomatica 's heraldica tanitójává 's a' könyvtár őrzőjévé neveztetett ki. Azonban esztendeig tartó szabadságot nyervén, Göttingenben töltötte el azt az ifju grófok mellet, a' hol a' királyi tudós társaság ülésében Sept. 10. 1785 egy értekezést olvasott fel a' Magyarok hajdani vallásáról, mellyre nézve ama' tudós tarsaság levelező tagjává választatott. Ugyan abban az esztendőben visszatért honjába 's beállott a' neki szánt tisztségbe; de már 1787 halála történt 55 esztendős korában. Erdélyben való lakozása, a' külföldön való utazása 's tartózkodása, valamint helyezetéből származott öszveköttetése is bő alkalmatosságot nyujtottak vala neki a' honi 's külföldi nevezetesebb könyvtárak és kéziratgyüjtemények viszgálására 's használására; melly alkalmatossággal ő el nem mulatott élni, a' miről bizonyságot tesz főképen a' honi történetesmeretet illető eredeti 's másolt oklevelekből, felülirásokból, apróbb irományokból, pénzekből és képezetekből álló gazdag gyüjteménye, a' mellyet testvéröccsétől és örökösétől általján fogva meg vett Teleki József gróf és koronaőrző, 's a' melly most Pesten tartatik a' Teleki házban. Nyomtatásban ki jött tudományos munkáji e' következők: 1) „*Regum Hungariae, qui seculo XI regnavere, Geneologiam illustrat, atque ab objectionibus Reverendissimi Domini Antonii Gánóczi vindicat Daniel Cornides, philos. Mag.*“ (Poson. 1778. 4.). Alkalmatosságot szolgáltatott ezen értekezésekre a' Pray György és Gánóczi Antal között támadott vetélkedés a' nagy-váradi püspökség alkotója felől, a' kik közül az első Sz. Istvánnak, az utolsó pedig Sz. Lászlónak tulajdonitá annak felállitását, 's egyszersmind Praynak egyéb történetesmeretbeli, neveztesen a' magyar uralkodó ház elágazására tartozó állitásait is kétségbe igyekszék hozni. Cornides Pray ügye mellett harczol felhozott munkájában, és honi 's külföldi irók mondásaiból világositja az arpádi törzsök ágazatjait. 2) Windisch 1780 egy tudós társaságot állitott fel Posonyban, a' melly tudományos dolgozásait füzetenként e' következő czim alatt adá ki; „*Ungrisches Magazin, oder Beyträge zur ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft, und die dahin einschlagende Literatur.*“ E' tudós társaság tagja lévén Cornides is, a' honi történetesmeretre tartozó hat értekezése jelent meg az emlitett folyó irás I, II és III darabjában. 3) „*Commentatio de religione veterum Hungarorum. Edidit, suamque de origine Hungaricae gentis dissertationem adjecit Christianus Engel.*“ (Viennae 1791. 8.) 4) „*Danielis Cornides vindiciae Anonymi Belae regis notarii. Editae, auctae a J. Christiano Engel.*“ (Budae 1802, 4.) Magában foglalja Cornidesnek az emlitett Anonymust illető öszve nem függő jegyzéseit, a' mellyeket az kéziratban hagyott vala, a' kiadótól renbe szedve 's tulajdon észrevételeivel 's értekezéseivel bővitve. Hozzá van adva a' magyar föld képe, ama' nevetlen iró előadása szerént készitve Hell Maximiliantól. Kéziratban hevernek még Cornidesnek mintegy 30 a' honi történetesmeretet tárgyazó munkáji 's értekezései, a' mellyeket az ő könyv- 's irománytárának tartalmával együtt fel hord: „*Danielis Cornides bibliotheca hungarica, sive catalogus scriptorum de rebus omnis generis Hungariae, adnexarum provinciarum, gentiumque finitimarum, tam typis publice editorum, quam manu exaratorum.*“ (Pestini 1792. 8). Készitette Koppi Károly, kegyesoskolabeli szerzetes, a' ki a' magyar királyi tudományos egyetemben beszédet is tartott vala Cornides emlékezetére 's dicséretére. *Fábri Pál.*

Cornwallis (Károly, marquis és gróf), szül. Dec. 31. 1738, megkülönbözteté magát mint a' britus hadi sereg vezére az amerikai szabad-

sághában. Bevevé Philadelphiát, sokat tőn déli Carolina meghódítására, 's general Gatest csekély erővel veré meg. Hanem Oct. 19. 1781 egyeznie (capitulalni) kelle Yorktownnál. Keletindiát mint főkormányzó 1786 olta dicsőn 's bölcsen igazgatta. Bangalore meghódítására (Mart. 21. 1791) Tippo Saïb teljes megbukása következett. Minekutána az Angolok keletindiai birtokait e' háboru által tetemesen kiterjesztette volna, visszatére Angliába 1793, marquisivá 's admiralság lordjává, Irland alkirályává (*lordlieutenant*) nevezteték, hol a' lázadást elnyomta, 's 1798 Septemberben a' szigetre kiszált Francziákat kinszeritette magokat megadni. Ezután nagyon előmozditotta Irland egybekapcsoltatását Angliával. 1801 béke iránt alkudozott Francziaországgal, 's ő irá alá az amiensi egyezséget 1802. 1805 nyáron Indiába utazott mint főkormányozó, a' hol ugyan azon évi Oct. 5-kén holt meg. A' Pál-templomban emlékoszlop állittaték neki.

Coroner (coronator), Angliában egy tisztviselő, ki a' grófságok freeholderei által választatik, hogy a' korona jusaira vigyázzon. Főfoglalatossága: hirtelen halalos esetek okait esküdtek hozzájárultával megvizsgálni 's szántszándékos gyilkosság (*murder*) v. gy agyonütés (*manslaughter*) esetében a' törvényes megbosszulás munkáját elkezdeni. Öngyilkosság esetében megvizsgálja, ha ideigleni tébolyodottság (*mental derangement, insanity*) következése volt e az, vagy véteknek kelljen tekintetnie (*felonia de se ipso*), mellyre becstelen temetés 's vagyonvesztés van téve. Ha a' község henye politiája az oka valamelly ember halálának, arra vet a' coroner pénzbüntetést; azon dolgokat, mellyek által a' halál okoztatott (*deodant*, p. o. lovat vagy kocsit, mellyen valaki szerencsétlenül járt) a' királynak itéli. Vannak ezeken kivül még birói foglalatosságai is. (L. Haláltörvényszék).

Corpus, a' könynyomtatók nyelvén a' betüknek bizonyos meghatározott vastagsága; ugy szinte egy bizonyos betünem, melly az esmeretes garmondnál valamivel nagyobbacska, 's onnan származtatják nevét, hogy az első corpus juris nyomtattatott vele. — A' papiros készitőknél a' nyomtató papiros tömöttségét és erősségét jelenti. *A***s.*

Corpus Catholicorum és corpus Evangelicorum. A' német birodalomnak tagjai a' Luther reformatiója (religioi ujitása) által két egymástól elszakaszkodó és a' hitvallásra nézve különböző egyesületre oszolván, kik a' catholica felekezetnél a' császárral egyesülve maradtak *corpus Catholicorum*-nak — kik pedig a' reformatio ügyét védni öszveszerződtek az evangelica vallást követők közül, *corpus Evangelicorum*-nak neveztettek. T. i. mennyivel kevesbbé igyekeztek catholicus tagjai a' német birodalomnak a' közös igazokra nézve, bizván a' szavazhatasnak, többségében annyival inkább törekedtek az Evangelicusok a' szavak többsége ellen magokat védő állapotba helyeztetni. A' szász és hassiai fejedelemség 1526 Torgauban kezdtek egyesületre lépni a' vallási különség védelmére, mellyekhez azonnal a' lüneburgi és meklenburgi, az anhalti 's mansveldi grófok 's Magdeburg városa hozzá járult. És ezen egyesült evangelicus országos rendek a' spirai gyülekezetben 1529 ellenmondottak (protestáltak) az Evangelicusokról hozott rendelkezésnek. A' többi evangelicus ország rendjei már a' norimbergai vallásos béke szövetkezésben 1532 mint egyesült test (*corpus*) a' catholicus testől külön foglalatoskodtak; de ezek csak a' religiót illető kérdésekben használták e' különböző elnevezést. És mivel a' 30 esztendei villongások inkább 's inkább meghasonlókká tették e' két felekezetet, már a' westfaliai békekötéskor a' két test közti elválás szembetünőbbé leve, és 1720-ban egész elhatározottsággal eggyé alkatott a' Corpus Evangelicorum és mint egymástól külön állóvá tétetett a' Corpus Catholicorum-tól. Az evangelicusi egyesülethez (corpushoz) tartoztak minden e' felekezeti uralkodók akar Luther, akar Calvin követői, sőt még azon evangelicus tartományok fejedelmei is, kik egyébként személyekre nézve

Catholicusok valának. 'S ámbár az országgyülésekben, a' hol az egymástól elválás szükségesnek nem látszott, a' dolgok elrendelését a' mainzi választó fejedelem igazgatósága vezette, még is az ellenkező esetekben két igazgatóság állittatott, a' mainzi vál. fejedelem a' Catholicusok, a' szász vál. fejedelem pedig az Evangelicusok részén vezetvén az igazgatást. III. Fridrik szász vál. fejedelem avatkozott legelőször országgyülési követe által a' Protestansok ügyének vezetésébe. Azután János, ki Állhatatosnak neveztetett, 1530 az ágostai vallástétel alkalmával Schmalkaldba hiván a' tanácskozást, mind a' két vallási felekezet egyetértésével vette fel az igazgatast. Noha pedig egy ideig az igazgatási tisztviselés kivált a' 30 esztendős háboru változósága miatt majd egymás választó fejedelemre szállott: utóbb a' német birodalom felosztásáig a' szász vál. fejedelmek voltak mintegy törvényes igazgatóji az evangelicusi corpusnak. És noha végtére II. Fridrik Ágoston a' catholica vallásra tért is a' brandenburgi vál. fejedelem, I. Wilhelm Fridrik, reményltе az igazgatóságot (*directoriumot*) megnyerhetni, és II. György hannoveri vál. fejedelem szabad választást javaslott, ezen méltóság a' szász udvarnál meghagyatott. Az igazgatóságot pedig követe által, a' kinek még is evangelicus vallásunak kellett lenni, ugy gyakorolta, hogy az egyéb ügyekben ugyan ez fejedelmének utasitásaitól, a' vallás 's a' *corpus evangelicum* dolgaiban pedig annak titkos egyházi dresdai tanácsától függene 's venné rendeléseit. *Sz.*

CORPUS DELICTI, vétekjel, valamelly cselekedet külső jelenése, nem tekintve a' cselekvő belső inditó okait 's ezek határozta törvenyes vagy moralis minemüségét a' tettnek. Kiváltképen tehát a' büntető törvényben azon külső tettbeli esmertető bélyegek, mellyek valamelly vétek fogatjához tartoznak, például: emberhalál, melly más valaki behatása által következik; valamelly dolog elidegenitése a' birtokostól erőszakkal vagy nélkülе; az elidegenitett tárgy becse 'sat. Ezen tettbeli bélyegek némelly cselekedeteknél megesmerhetők a' hátramaradt nyomokon (*facti permanentis*); illyenek példának okáért valamelly emberen elkövetett sértések, a' kifüggesztett gunylevél, az irt vagy nyomtatott beszéd, a' meghamisitott irás; másoknál minden illyen nyom nélkül csupán emlékezetben maradnak fen (*facti transeuntis*), mint az élő szóval tett sértegetés, az elkövetett fajtalanság, 'sat. A' büntető pernek illendőkép megállapitott vétekjelből kell mindég kiindulnia, melly vétekjel annak elkerülhetetlen alapja. Bebizonyitott emberhalál nélkül 's annak megbizonyitása nélkül, hogy ez a' halál más behatása által következett, senki sem itélthetik el mint agyonütő vagy gyilkos. Halotti vizsgálat, a' megsértetett feladása, mellynek hittel is kell erősittetnie, első feltételei minden büntető pernek. A' vétekjel tökéletes hijányát vallomás nem pótolja ki, sőt inkább minden foganat nélkül való ez utóbbi; ha például bevádolná valaki, hogy valamit elidegenitett vagy embert ölt, de meglopott vagy megölt embert találni nem lehetne, foganatlannak kellene vádjának maradni. Olly esetekben pedig, hol a' vétekjel azért, mivel a' vétkes annak minden nyomát megsemmisitette (p. o. a' holt test tökéletes elégetése által), közvetetlen tekintéssel ki nem eszközölhető, más környülményeket szükség keresni, mellyek a' vétek elkövetését bizonyossá teszik, 's ezek nélkül jus szerént semmi törvényes büntetést nem lehet szabni. Igy gyilkosságnál is bizonyosnak kell annak lenni, hogy a' halál a' sértés következése, vagy inkább, hogy az elkövetett sértés magában elegendő oka volt legyen a' halálnak. E' részben néha felette messze mennek a' vizsgálódók 's még a' legtávolabbi lehetséget is felkeresik, hogy a' vétekjelet bizonytalanná tegyék. Az angol büntető törvény szerkezetének ellenben az egyik legnagyobb hijánya, hogy szerénte a' vétekjel megállapitását egyáltaljáu lehetetlen meghatározott regulák alá vetni, 's annak megitélése, mondjanak bár akármit a' kihallgatott orvosok, mindég a' tapasztalatlan esküd-

tek dolga. Igy néhány esztendő előtt halálra ítéltetett egy ember, mint felesége gyilkosa, mivel egy gyógyszertáros annak fején egy sebet halálosnak állitott, noha maga megvallá tökéletes tudatlanságát az orvosi tudományban, egy seborvos pedig a' fején lévő sebet egészen ártalmatlannak mondá, 's vérkiöntés sem találtatott az asszony agyavelejében, a' ki inkább csak alsó részeinek gyuladásában holt meg. Igy a' Fonk ellen folyt hires büntető pernek is egyik legnagyobb hibája volt, hogy a' vétekjel (a' szerencsétlen Cönen fején találtatott sértések) nem elegendő orvosi pontossággal vizsgáltatott meg, 's gyilkost kerestek, minekelőtte a' gyilkosság bizonyos volt volna. Több izben megtörtént, hogy emberek kivégeztettek, mint gyilkosi valamelly elveszettnek, a' ki utóbb ismét elevenen megjelent, 's e' részben korántsem lehet azzal megelégedni, hogy talán az állitólag megöletettet többen látták halva, mig a' holttest vagy maradványai vagy legalább a' halál egészen csalhatatlan bizonyságai fel nem találtatnak. Olly vétkeknél, mellyek semmi nyomot nem hagynak magok után, tanukon 's ezeknek el nem fogadhatása esetében önvalláson nyugszik ugyan a' bizonyitás egész lehetősége; de illyenkor még más környülményeknek is szükség hozzájárulniok, mellyek az önvallásnak gyámául szolgáljanak, például: olly cselekedeteknek, mellyeket többen vehettek észre, 's mellyek a' vétekre vonatkoznak, 's ennek gyanitását alapitják. A' vétekjel kitudására nézve sok esetben szükség, hogy az igazságszolgáltatásnak segitségére legyen az orvosi tudomány; de ez is számos bizonytalanságra akad, p. o. megétetésnél 's e' kérdésnél: elevenen jött e világra valamelly gyermek vagy nem? A' törvényszéki orvosok elejébe gyakran tétetnek kérdések, mellyekre egyáltalján nem felelhetnek; de illyenkor nem is akarnak egyebet tudni annál, hogy azokra nem lehet bizonyosat mondani. Felette fontos e' részben az a' kérdés, mennyire lehessen a' holtat haláláig orvoslott orvos bizonyságának vagy a' holtat vizsgáló törvényszéki orvos nyilatkoztatványának (a' mennyire ez nem közvetetlen érzéki észrevételeket közöl) elsőséget adni. Egy elhiresedett esetben, a' holt testet vizsgálók egérkővel történt megétetésnek nyomaira akadtak, magára pedig az egérkőre nem; holott az utolsó nyavalyabeli orvos állitása szerént a' halál elkövetkezéséig semmi esmertető jele nem látszott a' megétetésnek, hanem a' betegség egészen természetesen folyt le. Más esetben azt nyilatkoztatá ki az orvos, hogy a' halott sebgörcsben holt meg, holott a' vizsgálók állitása szerént a' kapott seb minden befolyás nélkül volt a' halálra. Hasonló kétségek dr. Castaing esetében is fordultak elő.

CORPUS JURIS. Igy neveztetének Justinian törvénykönyvei 's gyüjteményei a' 12-ik században, midőn annak egyes részei zárt egésznek kezdettek tekintetni. A' romai törvény corpusához a' pandecták számláltatának 3 kötetben. A' 4-ik kötet a' codex 9 első könyvét foglalá magában, az 5-ik (Volumen nevü) kötetben az institutiók, novellák, vagy az authenticum voltak 9 osztályban vagy collatióban, mellyekhez az adománytörvény gyüjteményei 's az ujabb császári törvények mint 10-ik collatio járultak, 's a' codexnek még hátralévő 3 könyve. Egyes tudósok a' romai-német császároktól még későbbi törvényeket is akartak 11-ik collatio gyanánt hozzá ragasztani; de ez nem esmertetett meg, 's a' corpus juris civilis Accursius ideje olta befejeztetettnek tekintetett. Justinian törvényadásának azon részei, mellyeket a' glossatorok tanitási előadásaik körébe nem vontak, az europai törvényszékekben nem emelkedtek törvényes tekintetre, noha később még is felvétettek a' romai törvény teljes gyüjteményébe. Az egyházi vagy pápai törvény gyüjteményeire nézve szinte illyen bánásmód tartatott meg. Gratian a' conciliumok régibb végzeteiből 's pápai decretumokból, igazakból 's hamisakból, a' 12-dik század közepe táján szedé öszve „*Concordantia discordantium canonum*“ czimü munkáját, melly később decretumnak neveztetett. Ehhez járult a' 13-dik században a' későbbi pápai végzetek vagy decretalék

gyüjteménye 5 kötetben (IX. Gergely parancsolatjára Pennaforti Raimund által 1234 készitve), melly már valami külsőnek, hozzájárultnak tekintetik, 's ugyan azért Extra névvel neveztetik, VIII. Bonifácz 1298 a' 6-ik könyvet ragasztatá hozzá, V. Kelementől a' viennei egyházi gyülés (1311) végzetei, Clementina vagy a' decretalék 7-dik könyve neve alatt adatának hozzá, 's ezzel befejeztetett a' corpus juris canonici, noha 1340 körül XXII. János pápa 's 1488 körül egy privat tudós a' pápák utóbbi decretaléjit öszvegyüjtötték, mellyek Extravagantia név alatt függesztetének az elébbiekhez. A' corpus juris név a' törvények és törvénykönyvek több privat gyüjteményére is ruháztatott, igy van „*Corpus juris germanici antiqui*" Georgischtól; „*Corpus juris feudalis*" és „*Corpus juris germanici publici et privati medii aevi*" Senkenbergtől; egy németül irt „*Corpus juris*" Bürgermeistertől 'sat. Egyes tartományok törvényei is gyüjtetének néha e' név alatt öszve, p. o. a' „*Corpus constitutionum marchicarum*", melly a' porosz-brandenburgi törvényeket 1807 foglalja magában. A' porosz törvényrend legelsőben (1781) mint a' „*Corpus juris Fridericianum*" első könyve jelent meg, valamint már elébb nagycancellar Cocceji uj törvénykönyve egy részét, „*Corpus juris Fridericiani*" javalatja czime alatt tette közzé. Illyen továbbá a' „*Corpus juris hungarici*", vagy is magyar törvény könyv, melly a' benne előforduló tárgyak különbféleségéhez képest 3 részre osztatik. Első része Verbőczy István hármas törvénykönyvét foglalja magában, melly Cseh Ulászló kir. parancsára készittetett, 1514 a' királynak általadatott, ez által pedig az országosan egybesereglett rendek vizsgálatja alá terjesztetett. Ez legelsőben 1517 nyomtattatott ki Bécsben; azolta több izben adatott ki 's magyarra és németre is fordittatott. Elrendeltetése következő: előbocsáttatik benne 16 czikkelyből álló előbeszéd, mellyben a' jus általányos okfejei 's az igazság, jus, törvény, szokás, állitványok képzetei magyaráztatnak. Maga a' munka 3 részre oszlik, azután minden rész czikkelyekre, 's nevezetesen az első 134-re, a' második 86-ra, a' harmadik 36-ra. Ez a' munka rendesen ugyan nincs megerősitve a' törvényhozó test által; de mivel már három század olta bir erővel, 's ujabb törvényeink nagy része reá vonatkozik, nem szenved legkisebb kétséget, hogy valódi törvénynek kell tekintetnie. A' magyar törvénykönyv második része az országgyüléseken Sz. István idejétől fogva mostanig hozott 's a' koronás fejedelmek által megerősitteteti végzeteket foglalja magában. Ezeket III. Rudolf végzetéig Mossóczy Zachariás, nyitrai püspök, adá ki legelsőben. A' harmadik rész több toldalékokból áll, mellyek közül csak a' tárnoki czikkelyek, katonai rendszabások, 's a' hitletétel formáji birnak törvényes erővel, a' többiek pedig csupa utasitásul 's tanuságul szolgálnak. *Zs. G.*

Correa de Serra (Jósef Ferencz), portugali diplomaticus és tudós; szül. 1750 körül Serpában, Alentejo tartományban, elébb Rómában, azután Nápolyban neveltetett a' hires Genovesi apát által. Rómában a' régi nyelvek és füvészség tudományára adta magát. 27 éves korában barátja, Foens herczeg, hazájának visszaadá. C. most Lissabonban részt vett a' tudományok királyi academiája alapitásán, melly Foens herczegben alkotóját, a' nevezetes Pombalban pedig előmozditóját tisztelte. Amaz előlülő, Correa pedig az academia állandó titoknokja leve. Ezzel közösön munkálva természeti ritkaságok gyüjteményét, dolgozó mühelyeket, 'sat. jelesen pedig egy nevezetes nyomtató intézetet állitottak, mellynek teljes sajtószabadságot eszközlöttek ki. Correa birta reá az academia tagjait a' hazai történetek végett egy „*Monumentos ineditos*" öszvegyütésére is. Füvészi vizsgálatiban a' növevények physiologiája körül jeles érdemmel foglalatoskodott. De félvén nehogy a' türedelmetlenség áldozatja legyen, kénytelen volt Portugalt birtelen elhagyni. 1768-ban Parisba ment. Ekkor Broussonet természetviszgálóval legszorosabb szövetségre lépett. Midőn azonban III Péter halálá után, ellenségei befolyásokat elveszték, visszatért Portugalba. Később Brous-

sonet is a' parisi rettenet elől futva, Lissabonba jött, hol Correa tekintetéből Foens herczegnél nyájas elfogadást talált. De a' franczia kiköltözöttek, kik Broussonetnak az első zendülési mozgásokban való rézvételét el nem felejthették, bevádolák őt az inquisitio törvényszéke előtt mint Jacobinust és szabad kőmivest 's bajába barátját, Correát, is belékeverték. Nem volt a' futásnál egyéb mód, mit már elébb Broussonet is tett, kit Foens herczeg több napokig a' királyi könyvtárban tartott elrejtve. C. Londonba ment, hol Banks ur, az academia elől-ülője, jól fogadta 's a' társaságnak bemutatta, ez pedig tagjának választotta. Ő ennek emlékirásait természettudománybeli tárgyakról szóló értekezésekkel gazdagitá. A' portugali tengeri erő ministere, gróf Linhares, közbenjárására a' londoni követségnél követségi tanácsosnak neveztetett. Az amiensi béke után azonban a' hivatalt elhagyta 's Parisban még 11 esztendeig élt, hol az academia levelező tagnak tette. 1813 tudományos buzgósága az éjszakamerikai szabad statusokba csalta ; itt a' portugali országlás az 1816 gyülésre meghatalmazott ministerének nevezte. Mh. Washingtonban 1827. J.

CORRECT, l. TISZTÁLTSÁG.

CORREGGIO (Antonio Allegri, vagy születése helyéről: Antonio da Correggio), szül. 1494 Corregióban a' modenai birtokban. A' tudományoknak kell vala magát szentelnie, de mivésznek alkotta a' természet. Mennyit köszöne tanitójának (hihetőleg nagybátyja Allegri Lorenzo volt), meg nem határozhatni. Szelleme jelelte ki halhatatlanságra vezérlő pályáját. Egykor, midőn a' nagy Rafaël egyik festését megpillantá, igy kiálta fel: *Anch' io sono pittore* — én is képiró vagyok! — azonban C.nak Romában volta nincs bebizonyitva, Parma- 's Modenában pedig, hol — d' Argensville szerént — láthatta volna Rafaël miveit, azok közül idejében egy sem találkozott, nincs tehát e' regének bizonyos alapja. C.t, noha az antikokat 's előtte éltek remekeit nem látta, önereje az utána élők példányává tette; 's bámulatunkra ez okból annál méltóbb. Milly nagy volt C. a' rajzban, világ- és árnyékban, szinezetben, compositióban, redőzetben és harmoniában, megmutatta Mengs („*Gedanken über die Schönheit in der Malerei*"). Kelleme, harmoniája 's ecsetének vitele bámulat tárgyai maradnak mindenkoron. Saját báj ömleng alakjai mozgásin 's kifejezések kelleme kimondhatlan kecscsel hat a' lélekre. (C. kelleméről l. Speth „*Über die Kunst in Italien.*") Illy állásokat, illy fordulatokat csak a' kurtitásokban nagy mesternek ecsete teremthet, mik több különféleséget is öntenek a' képbe 's emelik is a' kellemet. A' durva 's kemény ellenje lévén, csaknem asszonyi puhaság által törekvék kecsegtetni az érzéket. Oda czélzott szinharmoniája is. A' világhomályban tulhaladhatlan 's ügyességében, mellynél fogva alakjainak gömbölyüséget adott 's azokat elő- 's visszalépteté, miben a' lombardi oskola — fejének C.t nevezik — általjában jeles. Redőzetiben nem ügyelt szorongva a' hüségre, hanem mindég a' világhomály hatásait tartotta szemmel; féltinták segitségével ügyesen ált tudott menni egyik szép szinből a' másikba. Mindenkor a' főtárgyat igyekezék kiemelni; mert a' világból örömest siet a' szem enyhébb massákra pihenni. Egész teljében lebeg ezen mivészet lelke ejében (*Notte di Correggio*); most a' dresdai képtárt diszesiti. Hogy C.t költői szellem is lelkesité, bizonyitják czélzásai némelly festésein, p. o. a' fejér nyul az ugy nevezett Zingara (Czigányné, Szüz Mária képe, mellyet keleti főékességéről neveztek igy.) mellett (Dresdában 's Nápolyban) és a' tenglicz Sz. Katalin menyekzőjénél (Nápolyban). Ezen távozásokat feledő szilaj állatok emelik a' cselekvő személyek ártatlansága 's tisztasága megfogását 's a' jelenet nyugalmát és csendjét jelelik. Legjelesb mivei közé tartoznak ején kivül, Sz. Jeromosa, melly sok hires képirót igaztalanságig lelkesite Rafaël ellen, — a' bünbánó Magdolna, Sz. Ferencz, Sz. György és Sz. Sebestyén oltártáblájik, Krisztus az olajkertben (Spanyolországban), Amor (Bécsben), fresco-

festései Parmában 's mindenek előtt a' parmai székes egyház padlatfestései. Mh. 1534. Azon regét, melly szegénységéről 's erről mint halála okáról szól, régen megczáfolták.

Corregidor, Spanyolországban 's Portugaliában polgári tiszviselő, másodrendü politiabiró.

Corsarok, tengeri rablók, kik a' tengeren a' kereskedő hajókat felkeresik 's elrabolják. E' név az olasz corso szótól származik melly ide 's tova kocsizást jelent. Corsaroknak neveztetnek közönségesen az Algir-, Tunis-, Tripolisból 's a' marokkoi kikötőkből kievező rabló hajók; ellenben azon hajók, mellyek által az Europaiak háboru idejében országlások engedelmével az ellenség hajóit elfoglalni iparkodnak, capereknek neveztetnek.

Corsica, nagyságára nézve Olaszországnak harmadik szigete, Sardiniának éjszaki partjaitól a' San-Bonifacio nevü 4 órányi széles tengerszoros által választatik el, Toscana partjaitól 20, Francziaországéitól 40, Spanyolországéitól 60 órányi távolságra fekszik, 178 nsz. mf. 18 várost (ezek közt 4 tengeri várost, a' nagy hajósseregek számára való 3 kikötőtorokkal), 5 mező vár. 560 falut (ide számlálván 63 mivelt völgyét is) és 18,0000 lak. foglal magában. Fekvéséhez képest S. Fiorenzónnak kellene fővárosának lenni 's meg kellene erősitve lennie. Egy sok mellékágra oszló 's a' szigeten keresztülnyuló hegyláncz a' sziget közepe táján olly magasan emelkedik fel, hogy az esztendő nagyobb részében mindég hó fedi csucsait. A' Monte rotondo és Monte d' oro (8—9000 l. magas) örökös hóval borittatik. A' hegy részént meredek kőszikla, részént erdőkkel fedetik. Sok apró folyóji közt csak a' Cholo hajókázható. Nyáron többnyire gyakran kiszáradnak. Keleti partja térebb, mint a' nyugoti. Éghajlatja kellemetes, mivel a' nap hévsége a' magas hegyek és tengeri szelek által mérsékeltetik. Némelly tájékain az álló vizek egészségtelenné teszik a' levegőt, honnan a' föld pusztán hever, melly kiváltképen a' völgyekben 's a' tengerparton igen termékeny. Ez az oka, hogy a' lakosok, jollehet a' földmivelést igen resten üzik, elegendő gabonát aratnak zabon kivül, melly nem termesztetik. Corsicának alacsonyabb sorsu lakosai gesztenyével élnek, 's ritkán van buza kenyerek. Bora, melly hasonló a' malagához 's a' francziaországiakhoz, bár keveset gondolnak a' lakosok a' szőlőtermesztéssel, igen sok terem, valamint lenje igen jó 's nemes déli gyümölcse is olly sok, hogy ki is vitetik; gesztenyefáji egész erdőket formálnak; olajfáji számtalanok; erdejit szép tölgyfák 's 122—130 l. magas fenyőfák is diszesitik. A' baromtartás szorgalmatosan üzetik; hanem lovai, szamarai 's öszvérei apró nemüek, szarvas marhája ellenben nagy, de sovány; juhainak durva gyapjok van. A' lakosoknak egy főfoglatosságok a' tin-, szardella- és csigahalászat. Hegyeiben sokféle érczek találtatnak; mindazáltal a' bányászság csaknem egészen esmeretlen a' lakosok előtt. Kiválképen jó érczei közt a' vas. A' Corsicaiak, egy még igazi természetes nép, nagyobb részént Olaszok 's catholica hiten vannak. A' mesterségek közül még a' minden nap szükségesek sem igen esmeretesek; kiki csaknem mindent maga csinál, a' mire szüksége van. Házaik, házi ezközeik 's öltözeteik nyomorultak. Felsőbb oskolájok egy sincs. Charactervonásaik: vitézség, szabadságszeretet 's tunyaság. Az első carthagoi hadig a' Carthagoiak birták ezt a' szigetet. Azután a' Romaiak kezére került. Később minekutána egy ideig a' Vandalok birták volna, egymást felváltva most a' görög császárok, majd a' Gothusok birták, 850 a' Sarecenusok foglalták el, kik azt a' 11 száz. első negyedjéig birták, midőn a' Pisaiak hajtották hatalmok alá. 12 4 a' Genuaiak lettek a' sziget urai, kik már 806 elfoglalták azt, de nem sokáig maradhadtak birtokában. A' Genuaiak 400 esz. tartott felsősége alatt igen nyomatván, fegyvert fogtak a' Corsicaiak Genua ellen 1729 's azolta le sem tették azt. Genua 1730 császári 's franczia seregeket hivott segitségére, 1736 Neu-

hofi Theodor westfaleni báró annyira meg tudta a' népet maga iránt nyerni, hogy ez őt királyává nevezte ki; hanem midőn a' franczia seregek közelgettek, oda hagyta az uj király országát és segitséget ment keresni. A' Francziák a' német háboru kiütésével 1741 kitakarodván Corsicából, azonnal kiütött a' zendülés. 1755 a' corsicai tanács Paoli Pascalt nevezte ki vezérévé, a' ki Corsica dolgait olly jól kormányozta, hogy a' Genuaiak 1764 olta a' franczia őrseregek segitsége mellett is csak egynéhány tengeri várost 's Bastiát, a' sziget fővárosát, tudták kezeik közt megtartani 's minden a' sziget hatalmok alá leendő hajthatására való reménységről lemondottak. Ennél fogva 1768 Francziaországnak engedték azt egy Choiseul herczegtől és Spinolától köttetett egyezés által, ugy t. i. hogy a' franczia király a' Corsicaiakat meghóditván, mind addig uralkodjék rajtok, mig a' Genuaiak a' hadi költséget vissza nem fizetik a' Francziáknak. Ez a' feltétel mindazonáltal csak Anglia elámitására való volt és hogy a' tanács Corsica eladásával ne vádoltassék. Francziaország azt vélte, hogy Corsicát csekély hadi erővel hatalma alá fogja hajtani; de Paoli, bizván az Angolok segitségében, olly tüzesen állott a' Francziáknak ellene, hogy a' táborozásra tett költség már 30 mil. livrere ment a' nélkül, hogy a' franczia sereg csak valamennyire elő ment volna is Corsica meghoditásában. Az udvar tehát 30,000-re szaporitotta a' Corsicában táborozó franczia katonaság számát de Vaux vezérlése alatt. Anglia azonközben munkátlanul nézte a' Corsicaiak küszködését, kik magok is olly kevessé teljesitették több ütközetbeni kötelességeiket, hogy Paoli minden ellenálással felhagyván, Angliába szaladt, a' hol kegyelem-pénzből élt. A' hegyek közt mindazáltal folytattatott a' csatázás 1774-ig. A' franczia zendüléskor a' sziget öszveköttetésbe lépett Francziaországgal, mint ennek különös megyéje, 's követeket küldött a' nemzeti gyülésbe. Paoli ekkor visszatért hazájába; hanem midőn Parisba hivatott, a' hol kétségkivül kivégeztetett volna, felszólitotta a' Corsicaikat a' halálfő (Corsicának hajdani czimere) zászlója alatt való viaskodásra 's az Angolok segitségével, kik Febr. 18 1794 száltak ki, Maj. 22 Bastiát, 's Jun. 4 Calvit elfoglalta. Erre a' nemzet a' corsicai követek cortei közönséges gyülésében Britannia alá adta magát Jun. 14. 1794, midőn, mint Nagy-Britannia alatt lévő negyedik királyság, angol polgári alkotmányt 's törvényeket kapott, tulajdon parlamentje volt, mint Irlandnak 's egy vicekirály által (a' ki Elliot volt) igazgattatott. De már elejénte a' Corsicaiaknak nagy része nem szenvedhette az Angolokat, mint eretnekeket 's a' franczia párt Gentili vezér alatt (Oct. 1796) igen elterjedt a' szigeten. Az Angolok helyeztetését a' betegségek is nehézitették, kik, hatalmok Livornonak a' Francziák által 1796 lett elfoglaltatása után ezen tájékon igen elgyengülve, oda hagyták a' szigetet. 1811 olta Corsica különös franczia megye, mellynek fővárosa Bastia. Francziaország Corsicából 1821 csak 500,000 franknyi jövedelmet vett be, midőn a' kormányozás esztendő alatt 3 mil. fr. került. L. Napoleonnak „*Memoires*"-eit (Lond. 1824) gróf Montholontól és *Sketches of Corsica* 1823 Bensontól (1825 Lond), továbbá Boswellt *Historish-geographische Beschreibung von Corsica* és Lassú „Olasz statusok". *L—ú*

Corso, Romának főutszája, melly nevét, mint több olasz városok, p. o. Florencz hosszu utszáji, azon lóversenyezéstől kapta, mellyel Rómában mindenik farsangi estve szokott berekesztetni. A' romai Corso mintegy 3500 lépésnyi, magas, többnyire pompás épületek állanak mellete két felől, hanem szélessége nem egyirányos, mivel némelly helyein legfeljebb három szekér mehet el egymás mellet. A' főbb ranguak rajta szoktak kocsikázni. ezen estveli kocsikázás, melly minden nagy olasz városokban fényes szokott lenni, 's a' kisebbekben, bár keves kocsikkal is, szokásban van, igen sok sétálókat édesget a' Corsóra. Ezen vasárnapi 's innepnapi mulatságok főpontja, 's az idő, mellyben a' Corso leg-

fényesebb, a' farsang. L. Göthe *Beschreibung des römischen Carnevals und des Corso,*

Cortes, Spanyolországban és Portugaliában hajdan az országos rendek gyülései (Corte, azaz, udvar, lakhely, residentia, egy értelmü a' jószágbirtokkal 's birtokosi rendséggel). Spanyolországban az egyesült spanyol monarchia idejében a' főnemességből, főpapságból, Sz. Jakab, Calatrava és Alcantara vitézi rendekből 's bizonyos városokból álló castiliai cortesek birtak az első ranggal. Korábbi időkben nagyon függött tőlök a' király; birtokába helyezék ők magokat a' fegyverjusnak, mellyet nem ritkán gyakorlának maga a' királyszék ellen. Aragoniában, hol az országrendes szerkezetnek saját 's felette nevezetes formáji voltak, a' gyülésekben körökből választatott 's *el Justitia* nevü legfőbb biró ült elől, ki a' királyi hatalmat szerkezet képesti korlátok közt tartá. Aragoniai Ferdinand királynak 's hitvesének, Castiliai Isabellának, szerencséjek volt magokat a' cortesektől (las Cortes) függetlenebbékké tenni, 's midőn a' Castiliaiak bátorkottak V. Károly által a' Toledoban 1538 tartatott országgyülésen egy rendkivüli adót megtagadni, szétoszlatá a' király a' gyülést. Ezolta sem a' nemesség, sem a' papság nem, hanem csak a' 18 város követei hivatának öszve, 's ezek is csupán akkor, midőn uj adót kellett megajánlani. Az Aragoniaiak elsőségi jusait II. Filep szoritotta korlátok közé 1591. V. Filep a' spanyol öröklési háboru után az austriai párttal tartott tartományokat minden hátra lévő szabadságaiktól megfosztotta. Ezolta a' cortesek csak a' királynak vagy az austriai herczegnek hódolni hivatának öszve, vagy a' koronaöröklés felől kelle valamit végezni. De midőn Napoleon Spanyolországot elfoglalni akará (l. Ferdinand VIII. és Spanyolország 1808 olta), cortesjuntát hiva öszve Bayonneba (Jun. 15 1808). Ennek utolsó ülésében (Jun. 7. 1812) elfogadtaték az uj constitutioacta, mellynek 9-ik czikkelye a' cortesekről avagy a' nemzeti gyülésről szól, melly 25 érsekből, 25 nemesből 's 122 népválasztotta követből állni rendelteték. Utóbb ugyan törekedett Napoleon olly ajánlással, hogy a' corteseket hajdani méltóságokba visszaállitandja, a' spanyol nemességet 's ez által a' nemzetet megnyerni; de ezen fortélya foganatlan maradt. — A' spanyolországi és portugaliai ujabb cortesek felől l. a' Spanyolország és Portugal czimü czikkelyeket.

Cortez (Fernando), Mexico meghóditója, szül. 1485. Medelinben Estremadurában. 1504 Nyugotindiába ment, hol Cuba helytartója, Velasquez, egy uj földnek keresésére küldött hajóssereget biza rá. C. 10 hajóval, 600 Spanyollal, 18 lóval 's néhány ágyunval Nov. 18. 1518 hagyta el San-Jagót 's a' mexicoi tengeröbölben kötött ki. A' lovak, mellyekről a' Spanyolok viaskodtak, a' mozgó várak, mellyekben a' tengeren keresztüljöttek, a' vas, mellyel boritva voltak, a' fegyverek ropogása mind annyi rémülettel tölték el a' többnyire nemhadakozó népeket. Cortez Nov. 18. 1519 ment be Mexicóba. Montezuma, a' tartomány feje, mint urát fogadá, a' lakosok pedig — ugy beszélik — istennek 's a' nap fijának tarták. Cortez öszvetörette templomaikban a' bálványokat 's helyekbe Szüz Maria és a' szentek képeit állitá. Azonközben mindég bejebb nyomolt a' tartományba, a' Montezuma iránt ellenséges kazikokkal frigyet kötvén, a' többieket pedig részént erővel, részént egyezéssel nyervén meg. De mivel Montezuma egyik vezére titkos parancsolatnál fogva a' Spanyolokat megtámadta, Cortez a' császári palotát elfoglalta, ama' hadvezért tisztjeivel együtt eleyenen megégettette 's a' békóba vert császárt V. Károly felsőségének nyilván megesmérésére kinszerité. A' szerencsétlen fejdelem e' hódoláshoz még 600.000 marka tiszta arányból és nagy számu draga kövekből álló ajándékot mellékelt. Azonban Velasquez féltékénysége képviselőjének tettei által ugy felgerjedt, hogy ellene hadsereget küldene. Cortez, Spanyolországból jött csoportokkal erősödve, ennek elejébe ment, meg tudta nyerni az ellene

küldött katonákat 's velek ujonnan megverte a' Mexicoiakat, kik öncsászárok ellen is, mintha áruló volt volna, feltámadtak. Minekutána Montezumát, ki megjelenésével a' népet lecsendesiteni reménylé, a' lázadók megölték, unokája és veje, Guatimozin, a' Mexicoiaktól császárnak esmerve, még egy darabig némelly szerencsével viaskodott. Három hónapig védé koronáját, de tovább nem állhata ellen a' spanyol fegyvernek. Cortez ismét bevette Mexicót 's 1521 a' császár, császárné, ministerek és az egész udvar kezébe estek. A' győzők pénzszomja legborzasztóbb kegyetlenségeket szüle. Cortez magánál Spanyolországnál nagyobb birodalmat nyert V. Károlynak, mellyért az főhadvezérnek 's Uj-Spanyolország helytartójának tevé. De majd ujabb lázadás ütött ki; Cortez temérdek kincsekkel tért Spanyolországba. Mexico igazgatását az uj-spanyolországi audiencia (törvényszék) vette által, 1530 pedig tulajdon vicekirályt kapott Mexico. Cortez e' változásokon bosszankodva, uj felfedezésre indult 's 1536 felfedezte California félszigetét. Bővebb segitség nyerés végett innen is haza fordult, de hidegen fogadtatott. Meghalt 1547. — Cortez elszánt, vitéz, kormányértő 's bajtürő, de csaknem azon mértékben kegyetlen és hitszegő volt. J.

CORTONA (Pietro Berettini), képiró 's épitő-mivész, 1596 szül. Cortonában; innen nevezete. Atyja szinte mivész volt, 's Pietro elébb is tőle tanult, azután Romában Commodi Andrástól 's Baccio Ciarpitól. Elejénte olly ügyetlennek látszott, hogy társai gunynévvel illetnék, de C. az antikok 's Rafael és Caravaggio 's Michel Angelo tanulására adta magát 's a' rablott Sabinákkal mint mivész lépett fel. Krisztus születése a' lorettoi Szüz templomában megalapitá hirét. A' becsület vagy tisztesség diadala, mellyet a' Barberini-palota egyik nagy teremének padolatján feste, egy a' legoriásibb compositiók közül, mellyet valaha festő, Mengset ide nem értve, kivitt. Lombardiát, Velenczét 's birtokait és Florenczet, hol a' Pitti-palota padlatjait festé, beutazván, Romába visszatért 's szakadatlanul épite vagy feste. Ha a' köszvény miatt álláson nem dolgozhatott, képgéme (Staffelei) elejébe ült, de igy készült munkáji ritkák 's kisebb becsüek is mint a' nagyobbak. Kiékité a' della Pace templom oszlopfolyosóját, 's VII. Sándor pápa sarkantyus vitéznek nevezé jutalmul. A' festők templomában, Szent Lukácsnál, egy csinos oltárt emele Szent Martinának, 's itt nyugszik maga is 1669 olta, hol nevét munkája hirdeti. C. a' tetszőt keresé leginkább 's feláldozta ennek a' hüt és igazat, noha még igy sem éré el czélját mindenkor. Azonban rajza liibájit termékeny és vidám leleménye fedi 's az az édes báj, melly fiatal hölgyalakjain lebeg és még mind ezeknél inkább a' virágzó 's váltogatásiban olly keccsel öszvezengő szinezet. Ez utóbbi C.-nak saját 's legnagyobb érdeme, mellyet hasonló mértékben sem előtte, sem utána senki nem ért el.

CORUÑA, 11,000 lak., kikötős város Galiciának, Spanyolország egy tartományának, éjsz. ny. partjain, egy a' betanzosi öböl torkolatjánál fekvő félszigeten (az é. sz. 44° 23′ 32″ alatt). A' városnak egy magassabban fekvő felső része kőfalakkal van körülvétetve 's egy fellegvár által védelmeztetik. Utszáji keskenyek 's rosszul vannak kövekkel kirakva. Az alsó városnak, egy keskeny földnyelven, széles és tiszta utszáji vannak. Nevezetesek benne a' fegyvertár 's egy régi igen magas torony. Itt laknak a' főkapitány 's provincia polgári kormányozója, itt van a' galiciai királyság főtörvényszéke. Félhold formáju kikötője tágas és bátorságos. A' beevezés S. Martin és Sta-Cruz nevü várkastélyai és S. Amora 's S. Anton nevü két erőssége által védelmeztetik. Az utolsó egy hullámoktól körülvétetett köszikián fekszik 's egyszermind statustömlöczül is szolgál. Egy a' várostól 1 orányira eső hegyen világító tornya van, mellynek lángját 15 német mf-re lehet látni. Két postahajó evez ki kikötőjéből, egyik minden hónapban Havannahba, melly Portoricóban szokott kikötni, a' másik minden két hónapban a' szarufok körül a' Philippinekbe.

Hasonló módon váltják fel egymást az angol és spanyol postahajók Falmouth és Coruña közt. Jan. 16. 1809 Coruñától nem messze támadta meg Soult franczia vezér a' Moore alatt visszavonuló Angolokat. Moore elvesztette ugyan életét egy ágyugolyóbis által, de azért a' Francziák még sem akadályoztathatták meg az Angolok hajóra ülését. Coruñával szemben fekszik Ferrol, egy erős hadi kikötő, 20,000 lak. *L—ú.*

Corvin (János), szül. 1470, I. Mátyás magyar királytól és Krebruck boroszlói polgármesternek a' briey-lignitzi herczeg udvarában tartózkodó leányától vévén eredetét. Mátyás csak hamar születése után udvarába vette, fijának megesmerte és a' legnagyobb gonddal neveltette. Ugoletto és Galleotto voltak tanitói. Később látván második feleségének, Beatrixnak, is magtalan voltát, jövendő követőjének jelelte ki, de ehhez az elméket lassan-lassan akarta szoktatni. Mindezek előtt hunyadi grofnak, majd liptói herczegnek nevezte ki; a' Gara nemzetség magva szakadtával a' siklósi uradalommal ajándékozta meg; számára Slesiában több herczegségeket hóditott meg, a' troppauit pedig becserélte. Később a' gazdag Bianka Maria, milanoi herczegasszonyt jegyezte el részére. E' mellett mindég mágával vitte, az igazság kiszolgáltatásában igen gyakran használta, a' kegyelmek kiosztogatásában az ő ajánlására különös tekintettel volt, fényes alkalmakkal saját személyének viselését, sőt halála előtt kevessel a' legnevezetesebb várak oltalmát, a' hires fekete sereg vezérlését reá bizta és meghitt emberei közül többeket megesketett arra, hogy őt választják királyoknak halála után. A' következő király választó gyülésén személyesen meg is jelent Corvin rettenetes sereggel; de mind magának, mind hiv barátainak, kivált Sigmond pécsi püspöknek és Ujlaki Lőrinczcnek minden igyekezetei sikeretlenek valának. A' hatalmas Zápolya István nádor tanácsára Cseh Ulászló választaték királynak az ő elmellőzésével. Mellyre az országgyülést hirtelen és fenyegetődzések közt hagyja oda, de az utána küldött Kinisy Pál és Bátori István utólérik és tökéletesen megverik gondatlan csoportjait. A' szerencsétlen kezdet elijeszti a' thronra alkalmatlan gyenge ifjat minden további lépéstől; a' fejedelmi czimért és a' Dráván tul fekvő részekért, hol már azelőtt is atyja adományából több várakat birt, a' thronról, mellyért atyja annyi áldozatokat tett, lemond és a' gyáva Ulászlót, atyjának érdemetlen versenytársát, királyának nem csak megesmeri, hanem koronázását fényes jelenlétével dicsőiti 's mint Tót-, Horvát- és Dalmatországoknak bánja itt levő seregeinek vezérlését áltveszi. Mind Miksa romai király vezérei, mind a' Törökök ellen szerencsésen harczol: azoktól Zagrábot visszaveszi, ezeket Jaicza alatt megveri, táborokat elfogja, a' nevezett vár ostromát felbontja. Oct. 12. 1504 életének 52 esztendejében megholt. A' milanoi herczegasszonyal kötött kézfogása 1493 a' pápa által felbontatván, Frangepan Beatrixot vette feleségül. Ezzel két gyermeket nemzett, Kristófot és Ersébetet, de mind a' kettő kisded korában holt meg. Özvegye később György brandenburgi véggrofhoz ment férjhez, de ettől gyermekei nem voltak. Bonfin ugyan velünk el akarja hitetni, hogy Corvin mindenekben dicső atyjához hasonlitott, de rövid életének egész folyamatja, melly szelidséggel kevert gyengeséget, határozatlanságot árul el, eléggé megczáfolja őt. *Gr. Teleki József.*

Corvisart des Marets (Baron Jean Nicolai), Napoleon egykori udvari orvosa, szül. Gricourtban Vermandoiban. Minekutána a' parisi orvosi facultasnál tanitó (*docent*) volt volna, a' st. sulpicei ecclesiához szegények orvosának neveztetett ki. Ezen hivatalában jeles practicus orvos hirére tett szert. 1788 a' Charité-kórháznál orvosi hivatalt viselt. Itt a' megelőzője Desbois de Rochefort által elkezdett clinicus oktatást folytatta, még pedig olly sikerrel, hogy őt ugy lehet nézni mint a' clinica tulajdonképi fundalóját Francziaországban. Innét az uj orvosi oskoláknál a' clinica professorának is kineveztetett; 1797-ben a' College de Frace-ban lett orvosi tudomány professorává. Méltó juson tarta-

tik ő egynek a' legügyesebb practicusok közül a' korabeli franczia orvosok közt. Bonaparte, kit mint első consult egy visszament bőrkiütés ellen gyógyitott, gouvernement orvosnak nevezte ki. Mint az institutum tagja a' király parancsolatjára a' tudományok academiájába lépett 1816. Különbféle munkákat adott ki, mellyeknek nagyobb része forditásokból áll.

A. B. P.

Corybantes, Cybele papjai voltak Creta szigetén és Phrygiaban, 's Corybastól, Cybelenek és Iasionnak fijától, származtak, vagy egy másik 's még régibb rege szerént Vulcanustól. Midőn Rhea Jupitert mindjárt születése után nekik általadta, fegyvereikkel rettenetes zörgést és lármát csináltak, hogy Saturnus a' gyermek sirását meg ne hallhatná. Apollodorus szerént a' Corybantok Apollónak és Thaliának 's még mások szerént Apollónak és Rhetiának fijai voltak. Cureteseknek, Idaeusoknak 's Dactylusoknak is neveztettek, a' Romaiaknál pedig különösen Gallusoknak 's ezen nevezet alatt Romában egy különös papi egyesületet formáltak.

K. J.

Cos vagy Coos (ma Stanchio vagy Stincho), sziget az aegaei tengerben közel a' kis-asiai partokhoz, Halicarnass és Cnidos városokkal szemben, Apelles- és Hippocratesnek hazája. Területe 4 ½ nsz. mf., lakosa most 4000. Hires temploma volt itt hajdan Aesculapnak, 's itt készültek a' régiektől olly nagyra becsült, finom, féláttlátszó selyem szövetek.

Cosel (grófné), a' pompaszerető II. Auguszt lengyel király 's szász választó fejdelem barátnéji közül az, ki mint királyi szerető legelső lépett fel az udvarnál, Auguszt kedvét legtovább megtartá, legnagyobb hatalmat gyakorla felette 's legtetemesebb költségébe került. Brocksdorf nevü holsteini nemzetségből származott, 's becsületdáma volt a' braunschweig-wolfenbütteli örökös herczeggel egybekelt Holstein-Plöni Johanna herczegasszonynál. Hoymb, a' cabinet ministere, Wolfenbüttelben tanulá esmerni, 's szépsége-'s pallérozottságától megbájolva hitvesének választá; hogy azonban az udvar csábitgatási ellen védelmezze, jószágain lakatá. Hanem a' király, ki előtt egyszer maga Hoymb, bortól részegedve, élénk szinekkel festegeté hitvesét, csak hamar kieszközlé ministerénél, a' deli szépnek Dresdába hozatalát, mellynek következése a' lőn, hogy a' hölgy kevessel azután elválasztatá magát férjétől 's Madame de Cosel nevet vőn fel. A' császár birodalmi grófnévá tevé. A' király palotát épittete számára (a' még ma is fenálló Coselt Dresdában), melly mindent kimerite, a' mit csak pompa 's pulyaság előmutatni tudnak. Szobáji az évrészek szerént valának helyezve, 's csupa belső készületek többe került 200,000 tallérnál. Tovább 9 esztendőnél tartá meg Cosel a' király kedvét. Még becsültetést is tudott tőle nyerni; de uralkodásvágyának 's szerelemféltésének határt vetni nem volt képes. Akaratja parancs gyanánt szolgált, 's a' ki ellene volt, annak bukni kellett. Igy buktatá meg a' király kedvenczét, cancellar gróf Beichlinget, 's szintezt akará tenni herczeg Fürstenberg Egonnal 's gróf Flemminggel, a' főtábornokkal, de a' kik végre az ő megbukását eszközlötték. Midőn Auguszt 1716 Varsóban tartózkodnék, 's Cosel őt szerelemféltés tekintetéből ugyan ott meglepni akarná, utközben a' slesiai határszélen egy testőrcsapat által Dresdába visszatérni kinszeritteték, ennét pedig még a' király visszatérte előtt számüzetett. Elsőben Pillnitzbe ment, azután Berlinbe, 's midőn itt sem legjobban fogadtatnék, Halléba, hol azonban Auguszt rendelésére elfogaték 's végre Stolpen régi erősségébe viteték. 45 évi fogsága után mint 80 esztendős asszonyság 1761 holt meg. A' szemmel látott tanuk állitása szerént, még holt teste is legvilágosabb nyomait viselé a' hősléleknek és szépségnek. Elfogatása okai, ugy látszik, a' király ellen boszuállásra czélzó kinyilatkoztatások valának, mellyeket az, Cosel ellenségeitől megtudván, komolyabban vett, mint értettek a' mondás alkalmával. Azon számtalan leveleket, mellyeket Coseltől fogsága első esztendejiben vett,

elejénte válaszatlan hagyá, azután fel sem bontá, 's végre, a' mint érkezének, tüstént tüzbe veté. Midőn egyszer tanácsolnák neki, hogy Coselnek a' levelezést egészen tiltsa meg, igy felele: „A' grófné unatkozik, miért fosztanám meg ez ártatlan időtöltéstől.“ Stolpenbe menvén a' király 1727 az öreg ágyugolyobisok basaltfejek elleni foganatját megvizsgálni, megszólíttaték Cosel által le az ablakból franczia nyelven, de erre nem felelt a' király, hanem kalapját könnyüden billentvén, tovább szöktetett. A' király halála után több szabadságot engedtek Coselnek 's jobb lakással kinálták meg, de már annyira hozzá szokott volt fogságához, hogy azt soha többé nem akarta elhagyni. A' számára rendeltetett tetemes pensiót II. Fridrik, midőn a' hét esztendős háboruban Szászország birtokában volna, kifizetteté ugyan rendesen, de csupa Ephraimitákkal, amaz esmeretes keves bécsü pénzzel, mellyet Ephraim, egy leipzigi Zsidó, porosz helybenhagyás mellett vert. Részént időtöltésből, de leginkább hogy bosszankodását e' pénzen, mellyen sokat vesztett, kifejezze, tele szegezé e' rossz pénzzel szobáji falait. 's uj módi szönyegzetét mindennek mutatá, a' ki hozzá bejáró volt. Zsidókkal olly gyakran társalkodott, hogy azt vélnék felőle, hogy már vénasszony korában Moses vallására tért. Hanem ez nem látszik hihetőnek, ha csak vagy a' catholicus udvar daczára vagy féltébolyodottságában nem történt, melly megalázott kevélységből származván, nem ritkán lepte meg őt. Igy p. o. te-zett mindent, a' ki hozzá látogatóba ment, 's fejdelmi személyeknek, kik Stopenbe bészálának, kegyelmes köszöntését jelenteté. Halála után nem találtak nála pénzt, 40 Cosel aranyon és forintoson kivül arnyékszéke vánkosában, a' mellyeket, valahol kaphatá, mindenütt beváltatá. A' király e' pénzeket, mellyek a' királyi 's gróf coseli czimereket egyesitve ábrázolak, csupán Cosel unszoló kérésére vereté 's csak igen csekély számmal, 's ugyan azért felette ritkák. Kétséget nem szenved; hogy Cosel egyik legszebb 's legelmésebb asszonya volt korának. Szemének tüze mintegy sugárzott, társasága bájló volt, 's ő maga felette járatos a' franczia literaturában. Fogságában is egy kis kerten kivül, mellyet maga ültetett, könyvtárát szerette leginkább, és sok könyvbe irt észrevételeket, mellyek leginkább a' földi dolgok mulandóságára vonatkoznak. Gyülölsége a' király ellen elejénte határtalan volt, de ismét rajoskodó szerelemmé változott annyira, hogy midőn Auguszt király halála tudtára adatnék, majdnem megölék könnyei. Egy fija 's két leánya maradt.

COSMETICUS SZEREK, l. SZÉPITŐ SZEREK.

COSMICUS, a' mi a' világalkotmányra 's napra különösen viszonylik, p. o. valamelly csillag a' nappal egyetemben (cosmice) nyugszik el. — Cosmogenia, a' világ támadásáról szóló tanitás. — Cosmologia, a' világról általjában szóló tudomány.

COSMO I., l. MEDICIEK.

COSMOPOLITISMUS, világpolgári érzet, köz lélek (e' szavakból: κοσμος világ, és πολιτης polgár). A' nemesitett ember nem csupán familiájáé, statusáé vagy honjáé; rokon nagy familiája az egész emberiség, az egész világ hazája. Ha honja minemüségét részrehajlatlanul itéli meg, annak elsőségeit okosan becsüli, 's ezzel élénk buzgóságot köt öszve, a' hon javát, a' mennyire tehetségében áll, előmozditani; akkor hazafi, barátja honjának; de ha azon buzgósággal, mellyet legközelebb hazájának szentel, tüzes és nemeslelkü szeretetet kapcsol egybe az egész emberi nem iránt, ha lelkes részt vesz az egész emberiség lelki javában bajában annyira, hogy nem csak rajoskodó ábrándozások töltik be lelkét 's nem csupa üres szavak csusznak le ajkairól, hanem valósággal 's cselekedettel igyekszik előmozditni az emberiség javát 's az emberi nyomoruságot gyengitni; ha kivánja, hogy az emberiség legfőbb javai minél előbb maradandó köz javai legyenek az egész emberi nemnek, 's szóval 's tettel törek-

szik ezt elősegiteni: akkor ő világpolgár, cosmopolita. 'S ez a' valódi világpolgárság igen jól öszvefér az igaz hazafiasággal.

Cossé (Károly), ismeretesebb e' név alatt: marsall Brissac, fija Cossé Renének Anjonban, Brissac urának 's Franczia-ország fősólyommesterének, szerencsésen szolgált a' nápolyi 's piemonti háborukban, 's mint ezredes kapitány megkülönböztete magát a' perpignani ütközetben 1541. A' franczia könnyü lovasság vezére lévén, az ő oskolájában készültek háborura az ország legelső nemesei 's még a' királyi herczegek is. Midőn V. Károly császár 1543 Landrecyt megszálni akarná, három izben veré őt vissza Brissac, 's egyesült daczára az ellenség nagyobb erejének I. Ferenczel, a' ki seregével Vitrynél állt. A' király karjai közé szoritá őt, saját ivó poharából itatá 's vitézévé tevé az ő rendjének. Egyéb nagy tettei után Franczia-ország pattantyusságának lőn nagymestere, 's II. Henrik által mint követ küldeték a' császárhoz, béke felől alkudozni. Itt még jó diplomatnak is mutatá magát, 's ez által elnyeré Piemont kormányát 's Franczia-ország tábornoki pálczáját (1550). Azután mint Picardia kormányzója visszament Franczia-országba, 's legfontosabb szolgálatokat tett ezen tartománynak. Brissac termete alacsony volt, de igen finom; az asszonyságok csak szép Brissacnak hitták. Azt mondják, hogy a' valentinoisi herczegné különös kedvezéssel viseltetett iránta, 's hogy [II. Henrik csupa szerelemféltésből tevé őt olaszországi főhelytartóvá. Brissac, a' csudált hős 's tiszteletetett ember, Parisban Dec. 31. 1563 holt meg.

Coster (Laurens), másképJanssoen, azaz, János fija, tehetős harlemi polgár, szül. ugyan ott 1370 vagy 1371. Mint a' nagy tanács tagja 418-tól majd biró, majd tárnok, mások szerént pedig már 1399-től a' harlemi nagy templomnál egyházfi volt, melly még akkor igen tisztes hivataltól melléknevét is vette. Hihetőleg azon döghalál idejében holt meg, melly Harlemet 1439 év másik felében pusztitá, mivel már 1440-ben csak özvegye emlittetik. Ennyi, a' mit róla a' korabeli városi lajstromok mondanak. Száz esztendővel később, a' 16 század közepe táján, találni nyomait egy népregének, melly a' nyomtatás feltalálását Harlem városának tulajdonitja. Továbbá Junius Hadrian 1562—71 közt irt, de csak 1588 holta után megjelent „*Batavia*" czimü munkájában közli e' feltalálásnak tökéletes történetét, koros emberek szóbeli 's szinte másoktól vett tudósitása után, mellyben Coster az első szerepet játsza. Mint Junius regéli, C. a' város erdejében sétálván, először csak idő töltésből vésett betüket a' fák héjába, utóbb próbáját egész sorokra terjesztette, mig végre egész oldalakat fatáblákra metszeni merészkedett. Igy hozta a' „*Spegel onser Behoudenisse*" nyomtatását tökéletességre. Ezután ón vagy czin betük öntéséhez fogott. De egy bizonyos János, kit segédül maga mellé vett, egy Karácsony éjjelén egész nyomtatói készületét elorozta, 's vele elébb Amsterdamba, onnan Kölnbe és Maizba futott, melly utolsó helyen e' tolvajság Coster találmánya bővebb terjesztésére alkalmat nyujtott. Ez az egész koholmány, a' józan és bár Németország iránt minden előszeretettől ment criticát semmikép nem állhatja ki; még is Hollandia mai napig olly erősen meg van annak igaz voltáról győzve, hogy Costernek 1652 nem csak oszlopot emeltetett 's házát, melly 1818 avultsága miatt öszvedölt, valódi tisztelettel mutogatta, hanem 1740 feltalálásának százados innepét is megülte. Ez innep még 1823 is ismételtetett, mivel azt hiszik, hogy Hollandia e' részbeli követelésének igazsága, Meerman „*Origines typographicae* (1765.) és Koning „*Verhandeling over het oorsprong der boekdrukkunst*" (1816) irati által pontosan meg van mutatva. Mennyiben van igazok? megmutatja ez utolsó irásnak a' „*Hermes*" be (XX füz.) Ebert iktatta birálatja, mellyből annyi jő ki: hogy Janssoen ugyan azon időben, melly a' német feltalálással legalább öszveüt, olly próbálatokkal foglala-

kodott, mellyeknek czéljok és következések a' nyomtatás feltalálása volt. Vö. Ersch és Gruber Encyklop. a' „*Buchdruckerkunst*“ czikk. 's az ellenirást dr. Lehnétől: „*Historisch-kritische Prüfung der Ansprüche, welche Harlem auf die Erfindung der Buchdruckerkunst macht*“ (Mainz 1827.) *J.*

Costume, szokmány, a' mi koronként egész nemzeteknél, községeknél vagy egyes embereknél házon belől és kivül, módra és viseletre nézve szokásban van vagy volt; különösen pedig a' nép és kor szerént változó saját öltözetmód. Ha méltán megkivánjuk a' mivésztől, hogy személyábrázoltain a' nemzeti saját testalkat, szin, arczvonások 's több efféle megtartassanak, nem alaptalan az a' kivánság is, hogy az öltözet, ékesség, fegyver, butor, lakhely 's más illyes mellékrajzolatok a' kor és nemzet különbözése szerént választassanak, 's a' mennyire lehet, történeti hüséggel ábrázoltassanak. Valamint észsértő hiba volna olly scenában, melly Oroszországban játszik, palmaerdőt 's tigrist és oroszlányt láttatni, szintolly kevessé adhatunk Amerika lakosinak turbánt, a' régi romai hadaknak ágyut, a' napkeletieknek asztalt, széket és kést és villát. A' régi és ujabb legjobb képirók is gyakran hibáztak ezen szabás ellen, de senki sem inkább mint a' szinjátszók 's szinékitők. Merope és Cleopatra kurta, kerek ruhában, Medea és Phaedra franczia hajfodrozattal jelentek meg a' szinen, parasztasszonykák befüzve lépegettek 's a' hős a' legtüzesebb csatából is olly feszes-ékes öltözetben rohant elő, mellynek legkisebb redőzete sem bomlott meg. Lekain és Clairon kezdének ebben józanabb szokást a' Francziáknál, ők adtak a' Scythának párducz ot, ők az Asiatának redős, török ruhát. De ennél többet nem igen tehettek. A' szinékités szinte a' legujabb időkig tömve volt botlásokkal. Mi nagy ideje, hogy Semiramis, Babylon királynéja, olly thronról lépett le, mellynek fedezete *à la polonaise* készült, az őt környezők török ruhában állottak, 's maga ő leléptében kezét egy ujabb kori *écuyer* karjára támasztá? A' théâtre français Talmától (l. e.) e' részben sok jót veve, 's a' Németek, jelesen Berlin szinmivészei, már elébb a' jobb utra tértek. Képirók között Vien és David valának e' nemben jobb szokás kezdőji 's ez utóbbinak oskoláját helyes és pontos costumezés bélyegzi. Mennyire lehet azonban itt menni 's mennyire kell a' szépnek feláldozni a' hivet? megfejtve találjuk Müllner „*Almanach für Privatbühnen*“jében (1818. 2 köt.), hol az értekező különbözést tesz a' költői 's a' történeti correctség, hibátlanság, között 's kifejti azon eseteket, mellyekben hol a' költemény szelleme, hol az értelmesség, hol az illetlennek legalább szemsértőnek elmellőzése tekintetéből emennek (a' történeti costumenek) szenvedni kell. Egyébiránt tagadhatatlan az, hogy a' mivész valamint a' nyelvet 's beszédet, úgy a' szokmányt is ideálisálva követi 's követheti. A' costumeről sok a' munka, de egészen jó még egy sincs. Dandré Bardon már 1776 előtt adott ki illy munkát, de nem hü kutfők után indult; Lenznek „*Traite des costumes*“-je igen gyenge próba 's a' mit fordítója, Martini (Dresda, 1784), javitgatott rajta, az nem épen sok. Spalart „*Versuch über das Costume der vorzüglichsten Völker des Alterthums, des mittlern Alters und der neueren Zeiten*“ (kiadta Albrecht, Bécs 1796—99. 3 köt.) jobb, de még is hibás. Használhatóbbak: „*Recueils des costumes antiques*“ Rocheggiani-és Villemintől, noha az egészre ki nem terjeszkedtek, úgy szinte „*Darstellung des ägyptischen, griechischen und römischen Costumes*“, angol után adta Michaelis (Lipcse 1815). Ez után jelent meg „*Moeurs et coutumes anciennes et modernes de tous les peuples d' après les monumens.*“ (Milano és London, olasz és franc ia nyelven, 1816 köv. 9 fol. köt. abroszokkal és rézképekkel.) Gyakran kénytelen a' mivész magokat a' kutfőket felkeresni, illyenek a' régi costumere nézve az archaeologiai rézképgyüjtemények, ujabb korjakra a'

festmények (*Gemälde*), sirkövek, öltözetirások; külföldiekre nézve utazásirások 's általjában földleirás, történetek, régiségek. Ujabb korra 's külföldre figyelve készült ez „*Costumes civils actuels de tous les peuples Connus*“ Saveurtől, továbbá a' nagy „*Sammlung von Costumen verschiedener Völker*“ (London 1800 köv.) 's némelly játékszinek costumegyüjteményei igy: „*Costumes et annales des grands théâtres de Paris*“ „*Costumes des kais. kön. Hoftheaters in Wien*“ (festett rézképekkel Bécs 1812 köv.) 's „*Theatercostumes des Berliner Nationaltheaters*“ (1810—23, a' régiebbek 1789—1813.) —*t*—

CÔTÉ DROIT, CÔTÉ GAUCHE (jobb és bal oldal a' franczia követkamarában). Talán tanácsos volna, minden országos gyülésben a' tagok ülését bizonyos — a' tartományok szerént vagy sors által intézendő rendnél fogva olly erősen megállapitni, hogy lehetetlenné tétetnének nekik politicai nézeteik szerént helyet választani, a' mi a' német statusok legnagyobb részében valóban meg is történt. Igy legalább megnehézittetnék neminemüképen a' szónok meggátoltatása a' közös lárma által, a' mi Franczia országban olly gyakran megtörténik, 's könnyebben lehetne a' rendet fentartani. Azonban sem Angliában, sem Franczia országban nem jöttek még ezen gondolatra. Az angol parlamentben a' szónoktól jobbra lévő első helyek a' londoni követeké ugyan tulajdonkép, de ezek csak az ülés megnyitásakor foglalják el azokat, annakutána pedig a' ministereknek engedik, kik körül bárátjaik gyülekeznek öszve. Az ellenkezők (*oppositio*) mindég az áltellenben lévő padokat foglalják el. Franczia országban mindég a' bal oldalon ült az ellenkezet; a' nemzeti convent leghevesebb tagjai ezen oldal utolsó 's magasabban álló padjaira ültek, 's onnét vették, a' „hegy“ nevet. A' mérséklettek 's az országlás bárátia' terem alacsonyabb előrészén telepedtek le, melly „siknak, hasnak, mocsárnak“ nevezteték. A' különböző pártok a' franczia követkamarában még ma is ekként szokták magokat egymástól megkülönböztetni. A' ministeri párt középen (l. CENTRE) foglal helyet, 's menné inkább távoznak ettől a' követek a' royalismus vagy liberalismus irányalatjában, annál messzebb is ülnek a' két ellenkező oldalon. A' jobb oldal 1815-től fogva 1830-ig a' kamarán belől mindég legerősebb volt; legalább 1815—26 semmi sem végeztetett egyenesen ellene, 's 1820 után olly erőre kapott, hogy az ellenkezők nem álmodozhattak valamelly befolyásról a' végzetekre. Ezt a' nagy erőt az 1820-ki választási törvény által nyerte, melly szerént a' nagyobb jószágbirtokosak a' követek egy részét egyedül valaszták, a' többieket pedig választani segiték, 's igy a' departementi 's kerületi választásokban kettős választási jussal birának. Ezen törvény foganatja a' földbirtokadó leszálitásával 's a' választásra való törvénytelen befolyással még inkább megerősittetett; mind e' mellett csak ugyan érzé a' jobb oldal, hogy hatalma csupán a' kamarában uralkodó, a' nép közt ellenben az ellenkező véleménynek vannak számosabb pártfogóji. Ezen időben a' szabadérzetüek azzal vádolák a' jobb oldalt, hogy a' régi egyházi hatalmat, nemesek uraságát, a' földbirtoknak elidegenithetetlenség-, oszthatatlanság 's adománybirtoki szolgálatok által való terheltetését, 's a' köz emberek kizáratását a' főbb tisztségekből törekszik helyre állitni, melly a' nép szellemében szintolly erős, mint magyarázható ellenállásra fogna találni. A' bal oldalt ellenben azzal vádolák ellenkezői, hogy Franczia ország polgári szerkezetét egyre democraticusabbá csinálni, a' királyi hatalmat rendkivül szük korlátok közé szoritani 's a' dolgot talán a' Bourbonok ujonnani letételével törekszik befejezni. — 1830-ban a' revolutio után uj formát kapott a' követkamara. Az előbbi jobb oldal majdnem egészen eltünt belőle, 's elejénte nem csak a' középpont, hanem a' bal oldal is a' ministerium mellett szavazott. De ez idő folytával ujra megváltozott, ugy hogy a' bal oldal ismét ellenkezetbe szált az ország kormányzó tisztjeivel, kiknek támoga-

tásában csupán a' középpont marad hiv. A' jobb oldal most — ugy szólván — minden politicai tekintet és erő nélkül szükölködik. *Zs. G.*

Cottin (Sophie Ristaud), franczia románirőné. Esmeretesb madame Cottin név alatt. Szül. 1773 Tonneinsban a' Lot és Garonne depart. 17 évében mene férjhez egy bordeauxi származásu pénzváltóhoz 's azzal nem sokára Parisba, hol keves esztendő mulva özvegyen maradt. Szeretvén férjét, bánatjának adá magát 's észfoglalatosságainak, a' mire elejétől fogva hajlott. A' melly tárgyat igy hevesen forgatott elméjében, azt bánatüzésből leirta csak társalkodási köre számára, mert hogy az valaha világot is lásson, meg sem gondolta. Azalatt, mig csak könnyen oda irogatta érzését 's észképeit, lassanként kifejlődék belőle leliki tehetsége, mellyet leánykorában a' mindennap vele éltek sem gyanitottak benne. Első próbáji apró versek voltak 's egy 200 lapnyi történet. Egyik barátjának épen 50 Louis d' orra lévén szüksége, Franczia-országot, honnan kitilták, elhagyó utjára, 's madame Cottin eladá egyik kéziratjat, hogy a' szerencsétlenen segitsen. Igy kapta tőle a' közönség „*Claire d' Alba*" De a' jó barátné a' könyvet épen ngy nem esmerte magától származottnak, mint azon szép segedelmezést. Azonban majd megjelenék tőle: „*Malvina*", „*Amélie*" és „*Elisabeth*," melly munkákat kivált asszonyi szivek élénk gyönyörrel olvastak. Ki festheti fejér nép érzését hivebben, mint azon nemből lévő, azért lelkes iróné nagyon elősegitheti az asszonyi nemesülést, 's csak ferde férjfi csufolódhatik asszonyiróval. Veszt, ha az érzés meleg ékesszólását, a' szív belseje legtitkosb vonásait ugy festeni tudót bánt, mint a' mikép ahhoz mad. Cottin értett. Cottin házi állapotja megengedte, hogy irásaiért kapott summájit jótéteményekre forditsa. Egy vallásos tartalmu mive befejezését nem engedte közbe jött fájdalmas betegsége 's azt sem, mellyet a' nevelésről kezdett. Ezeknek óhajtott volna különben leginkább szives elfogadást, mert irói foglalatoskodást, egyéb irást nem hagya helyben asszonyban — szeszből, vagy már ekkor ereszkedtek ugy is gyengéd idegei 's ezekkel lelki ereje. Három hónapi szenvedései után elhunyt Aug. 25. 1807. Munkájit lásd együtt „*Oeuvres complétes de Madame Cottin.*" Paris 1806.) *Döbrentei Gábor*

Cothurnus, ollyan saru, millyent Diana és vadásznymphái hordoztak, sőt az olasz vadászok is viselnek; tehát vadászsaru. Galenus és Pollux leirása szerént ezen saruk szinte lábszárközépig értek és keresztülhuzott szijakkal hozzá szorittattak, hogy bennek a' vadon helyeken könnyen lehessen futkozni 's ugorni. Bakkancsainkhoz hasonlitottak, mint a' herculanumi képek bizonyitják. Igy nevezték tenyérnyi magasságu 's szijakkal a' lábra füzött parafatalpakat is. Illyeneket a' férjfiak is, de főkép az asszonyok hordoztak. Leginkább viselték a' szinjátszók, midőn szomoru játékot adtak, elejénte talán csak emlékezetül Bacchus vándorlásaira, aztán — és pedig Aeschylus rendeléséből, — hogy hősi magasságot nyerjenek. Innen e' szó cothurnus kölcsönözött értelemben néha magát a' szomoru játékot, Juvenal XV. 29, vagy tragicai fellengő irásmódot, Horat. Od. 4. 1. 12. Virg. Ecclog. VIII. 10. is jelenti 's igy fellengő cothurnusban lépdelni annyit tesz, mint szomoru játékot játszani. *B. L.*

Cottus, l. Centimanok.

Coucy (Renaud, várnagy), hőse egy szomoru történetnek, melly több régi románok és dalok tárgya lőn. Testvérfija, vagy legalább rokonja, mondják, azon Roulnak, Coucy vára urának, ki Filep Ágoston királyt Palaestinába kisérte 's ezzel fel is cseréltetett. Egy 1228 táján franczia versekben irt, 's „Coucy várnagy és Faïel asszonyság románja" czimet viselő kéziratban, melly a' parisi királyi könyvtárban találtatik, — nem különben Fouchet, 1380 táján irt kronikájában következő történetet olvashatni, a' leggyengédebb szerelemnek 's legirtóztatóbb kegyetlenségnek példáját. — Renaud, Coucy várnagya,

megbájolva a' szomszéd (Saint-Quentin városához közel fekvő) Faïel várában lakó Vergy Gabriela, Faïeli Aubert hitvese, kecseitől, szerelmét az asszony lábainál megvallotta; ez visszautasitá ugyan, — de nem örökre. A' szerelmesek titkon láták egymást, 's igy buzditva a' legforróbb érzelmektől, de rettegve egyszersmind Aubert féltékenységétől, költé Renaud szenvedélyes dalait, mellyek egy gyüjteményben fenmaradtak. A' kereszthábora, mellyben részt venni Renaud kötelezteték, félbe szakasztá a' szerelmesek csendes boldogságát. Renaud Marseillben Richarddal, az angol királlyal, hajóra ült, kivel Caesarea és Askalon alatt fényesen vitézkedett. Midőn azonban egy királylakta várat védelmezne, egy mérgesitett nyiltól halálos sebet kapott; 's igy betegen óhajtása szerént hazájába visszabocsáttatott. De már néhány nap mulva érzé közelegni halálát, mellyre a' kedvesének szánt ajándékokat egy ezüst berbenczével hiv apródja kezébe adta. „Vedd" mondá „'s viseld jól gondját, végsohajtásom után zárd szivemet belé 's vidd mind ezt Faïel vár asszonyának." Ehhez még egy levelet mellékele, melly alá nevét végső erőltetéssel már alig irhatá; — kimult, 's a' hiv szolga Faïel várába sietett. De bal sorsa a' vár ura kezébe vezette, ki gyanakodva vizsgálgatván a' jövevény ruháji, Renaud ajándékát 's eloltathatlan szerelme végső ömledezéseit megtalálta. Dühre lobbant 's bosszut forralt a' vár ura. „Vedd ezen szivet" mondá szakácsának, „készitsed ételnek, 's tálald fel nőm asztalára." Megtörtént. 's Gabriela — evett belőle. „Jónak találád ezen hust?" kérdi férje; „ó gyönyörünek" felel a' szegény. „Örömest elhiszem" visszonzá amaz, „jó izün kelle esnie, hisz Coucy várnagynak szive volt!" Szavai iszonyu bizonyságául oda veté neki azon levelet, mellyet Renaud haldokolva irt neki. Ezen irtóztató ebéd után a' szerencsétlen semmit többé enni nem akart, 's önkényes éhhalállal mult ki. Coucy várnagya szerelmes dalai a' „*Memoires historiques sur Raoul de Coucy*" czimü Parisban 1781-ben megjelent munkában (a' régi francz nyelven, az oda mellékelt forditásokkal 's régi melodiájokkal) öszve vannak gyüjtve. Uhland ezen tárgyból egy szép romanczot költött. Crapelet G. A. a' „*Histoire du Chatelain de Coucy et de la Dame de Faïel*" a' régi kézirat szerént, melly a' parisi királyi könyvtárában vagyon, francziára forditotta (Parisban 1829 rézmetszésekkel.)

COULISSÁK, l. SZINFALAK.

COULOMB (Charles Augustin de), szül. 1736 Angoulêmeben, a' genietestbe lépett 's Martiniquere küldetett, hol a' Bourbon erősséget épité. 1769 az egyszerü erőmivek theoriája a' tudományok academiájától erre tett kétszerezett jutalmat megnyeré, 's 1781 az acad. egyesült akarattal vette fel kebelébe. Mindenütt használva, hol az erőmivtudománynak nehezebb tárgyait kelle megitélni, tántorithatlan igazlelkü volt. Bretagne rendjei a' tartományokban készitendő hajókázható csatornáknak planumát elejébe terjesztették, mellyekről vélekedését az országló szék nevében kelle kimondani. C. meggyőződve a' felől, hogy a' belőlök kerekedő haszon az épitési temérdek summákat soha sem pótolandja ki, ellenkező vélekedését mondotta ki. Minthogy ez némelly ministerek interesséje ellen lehetett, szabadlélkü itéletéért az apátságban kelle lakolnia. C. elbocsáttatását kéré, mellyet tőle megtagadtak; 's ujra Bretagneba küldötték. Másodszori itélete is csak ollyan volt, mint az első, 's Bretagne rendjei itéletéért egy a' tartomány czimerével ékeskedő másodperczes órával tisztelkedtek. A' revolutio kiütésekor C. a' Lajos-rend vitéze 's a' genietestnél ezeredesi helytartó volt. Lemonda minden hivatalairól, hogy gyermekei neveléséré fordithassa idejét. Ezen üres életmód a' tudományoknak használt. Név szerént azon erő felett való vizsgálódásai, mellyel meghajtott érczfonalak rugódnak vissza, a' magnetismus és villámfolyam tudományának legbelsőbb titkaira vezették, mellyek előtte azért levének világosabbak, mivel, mint

minden vizsgálódásainál, a' legszorosabb pontossághoz való ragaszkodása miatt a' számolást a' vizsgálódásokkal egyesité. Az intézet helyreállításakor C. tagul vétetett fel 's a' nyilvános tanitás főfelügyelőjévé neveztetett ki. Munkás hatáskörében, mellyet iromá nyai által mind inkább bővitett, szerencsés óvéi kebelében elhunyt Aug. 23. 1806. *A***s.*

Coup, franczia szó, melly a' társalkodási nyelvben más nemzeteknél is gyakran előfordul, általjában ütést, csapást, vágást, szerencsés vagy szerencsétlen, de mindég ügyes, merész tettet jelent. Illyen szerencsés vagy szerencsétlen coup-t csinálhat a' kártyás, a' hadvezér és minden, a' ki nyerhet és veszthet. Coup de main, mintegy: kéz csapás, a' katonáknál valamelly merész, sebes, könnyü és szerencsés megtámadást, meglepést vagy fordulót jelent, hasonló esetekre a' köz életben is használtatik. Coup d'oeil, az a' szerencsés villanatja az észnek, melly által valaki minden, a' jelen tárgyhoz szükséges vagy tartozó dolgokat egy szemnyitással ellát; továbbá annyi mint szemmérték, nézet vagy kilátás. Coup de théâtre, szincsapás, tulajdonképen a' játékszinen olly váratlan, meglepő változás, melly a' történeteknek egészen más irányt ad; különösen igy neveztetnek azok, ha csudakép 's puszta szorultságból, nem pedig a' tett és characterek természetéből erednek. Az életben olly szemtévesztő tettek neveztetnek igy, mellyek csupa vakitásul, csak szinre, vagy hogy a' rut dolog szép szint kapjon, történnek. Coup d'état, kormánycsapás, valamelly nagy, hathatós, néha erőszakos és törvénytelen rendszabás, mellyhez a' kormány szorultság esetén, midőn már máskép menekedni nem tud, vagy valamelly nagy czél annál bizonyosb 's biztosabb elérésére nyul. Illyen volt például az 1830-ki Jul. 25-kei ordonnance Polignac alatt, melly harmad napra X. Károly uralkodását széttörte. Az egész országra nagy befolyásu esetek, például egy főcsata, a' főváros bevétele 's több efféle hasonlóképen Coup d'état-nak, országos csapásnak neveztetnek. —*t*—

Couplet, a' franczia poësisben és muzsikában egyegy szakasza valamelly darabnak, melly több illyen hasonnagyságu allapodásokra v. szakaszokra van felosztva; igy tehát a' poësisben egy stropha, a' muzsikában egy szakasz vagy clausula (például a' rondeauban). Azonban versekben leginkább csak a' dal strophájit nevezik igy, kivált hol a' verspár refrainnel végződik.

Coupon, kamatlajstrom, lemetszett darabocska, vágalék. Igy neveztetnek kiváltképen a' statusadóssághlevelekhez (statusi kötelező levelekhez) mellékelt kamat- vagy felvételi bizonyitványok, mellyekből több nyomatik egy ivre, 's mellyekből minden fizetés alkalmával levágatik egy, 's a' fizető pénztárnak bizonyitványul adatik. Bizonyos statusi kötelező levelek nyomott szél nélküli könyvből vágatnak ki 's igy adatnak által a' tulajdonosnak. Ennek czélja az, hogy a' csalás 's mesterkedés kikerültessék, mert ha az illyen kötelező level nem tökéletesen illik az iv hátramaradt 's levágott részéhez, bizonyos és világos annak hamis volta.

Courbière (Wilhelm René, báró de l' homme de Courbière), porosz királyi főtábornok 's Graudenz vára védelmezője, szül. Febr. 25. 1733 Hollandban Gröningenben. Apja főrmester volt hollandi szolgálatban, nagyapja pedig született Franczia 's nagy jószágbirtokos Grenoble körül, de a' nantesi edictum által honjából kiüzetett. C. 14 éves korában kezdé katonai pályáját. Részt vőn 1747 Bergen op Zoom vára bajnoki védelmében; 1757 mint ingenieur-kapitány porosz szolgálatba lépett, 1758 Schweidnitz első megszállásánál megkülönböztető magát, 's 1759 mint főőrmester szabad osztályt (Freibataillon) kapott. Ezzel remekül vivé a' kis hadat a' háboru szine minden pontján, nagyon megkülönböztető magát 1760 Dresda megszállásánál a' nagy kert bevétele által, melly tettéért az érdemrendet nyeré. Szintilly

jelesül viselé magát ezreddé szaporodott osztályával Kolberg felszabaditásánál, Liegnitznél és Torgaunál, 's több más alkalommal. Minden szabad osztályok közül egyedül az ő ezredjét hagyá meg II. Fridrik a' hubertsburgi békekötés után. Ezredjével, melly azonban osztállyá kevesittetett, keleti Frieslandban állt őrségben 1786-ig. 1780-ban generalmajor lett, 1787 generallieutenant, 's mint illyen, Magdeburgban szerkeztetendő két gyalog brigada formálására hivaték. A' rajnai háborúban a' testőröket vezérlé, kikkel Pirmasenznél jeles tettet vitt végbe, mellyért a' veres-sasrenddel jutalmaztaték meg. 1797 gyalogság generala lőn, 1798 Graudenz kormányzója, 's 1802 a' fekete-sasrendet nyeré. A' porosz hadi sereg az ő előterjesztésének, mellyet a' mostani király országlása kezdetekor tett, köszöni mind a' tisztek, mind a' köz legénység zsoldjának felemeltetését, 's a' kenyér czélirányos kiosztását. 1807 megtartotta Graudenzet, ezen fontos várat, a' Francziák minden próbatétele ellen, melly által nyugoti Poroszország a' tilsiti békében a' királyé maradt, 's 1812 's 1813 keleti 's nyugoti Poroszország védintézetei tetemesen megkönnyebbittettek, 's a' Francziáknak lehetetlenné tétetett, Vistula körüli állásokat megtartani. A' békekötés után főtábornokká nevezteték 's kormányzójává nyugoti Poroszországnak. Megholt Jul. 1811, 78 éves korában. Az általa védelmeztetett vár sánczai fedezik hamvait, 's egy emlékoszlop, mellyet neki a' király és haza szentelt, emlékeztet tetteire. C. derék, szabadlelkü 's igen becsületes ember volt, de igen kemény 's néha majdnem kegyetlen, a' mire szabad osztályt kormányzó korában szokott, mert ezen csapat a' hét esztendős háboru alatt a' hadi sereg seprejéből 's a' fenyitékházak lakosiból állittatott fel. Ugyan azért gyakran választák őt a' legvakmerőbb és semmi eszköz által meg nem javitható vadonczok fenyitő mesterének, kiket ő rendszerént bottal, vesszőzéssel 's akasztófával való fenyegetődzés közt fogadott 's nem ritkán már ez által jobbulásra kinszeritett.

COUR D' AMOURS, l. SZERELEM TÖRVÉNYSZÉKEI.

COURT DE GEBELIN (Antal), nagy ész, franczia jeles iró, 1724 született Nismesben, megholt 1784 Parisban. Protestans atyja a' nantesi rendelés visszavételekor Schweizba vonult. Az ifju G. korán a' régiek tanulására adta magát. Ékesenszólás, költés, történetirás 's a' régiség minden más kincsei egyiránt vonák. Tizenkét esztendős korában bámulást gerjeszte tudományával. Utóbb természettudományt, mathesist, élő és holt nyelveket, mythologiát, régiségeket, archaeologiát lankadhatatlan buzgalommal tanult. Atyja halála után Languedocba utazott 's minekutána a' reá maradt szük örökséget leánytestvérének engedé, maga szép esze kincseivel Parisba ment. A' legjelesb főkkel csak hamar szövetkezék. De tiz év haladt el, mig munkája: „*Le mond primitif*" világot láta. Becsületére van ez az egész nemzetnek, melly G.-t szülte és nevelte: roppant tudomány 's olvasottság benne 's az a' hatalmas ész, melly mind ezt egybe venni, szerkeztetni tudá, méltán csudálást gerjesztenek. Az első eredeti nyelv itt kimutatva, fejtve és letéve, mythologiai képtelenségek kifejtve, az első emberegyesületek, azoknak szokásai, törvényeik, irásjeleik 's egész szellemek merész de való rajzokban előadva vannak. Másik munkája G-nek a' „Museum." A' franczia academia méltányló érdemeit 's hogy őt hasznos és költséges igyekezeteiben gyámolja, kétszer adá neki egymás után azon jutalmat, melly az év folytán megjelenő legjobb munkának volt kitéve. Egyébiránt G. jó, szelid 's természetes erkölcsü volt. „A tudósok köztársasága" ugy mond „nem vivó tér; a' mi tollaink nem öklök. Mi egymást kölcsönösen szeretni, becsülni 's felvilágositani fogjuk. A' helyett, hogy egymást elnyomnók, emeljünk közösen egy nagy épületet, melly az igazságnak szentelve 's a' köz boldogság emelése végett gondviselésünkre legyen bizatva." — Betegségében egykor Mesmerhez folyamodott, 's ez

az állati magnetismus által irtá ki nyavalyáját. G. most Mesmer védelmére szólamlék meg 's kiadá „*Lettre sur le magnétisme animal*“ Paris 1784. 4. — *t* —

Coustou Miklós (szül. Lyonban Jan 9. 1658, mh. Parisban 1732) és Wilhelm (szül. Parisban 1687, megholt u. o. 1748), testvérek a' franczia szobrászságnak XV Lajos állatt nemesebb irányzatot adtak. Amaz magas ideákkal 's tiszta izléssel jeleskedett, 's alakjain a' hibátlan rajz, nemes állás és csinos, finom öltözet kitetszők. Különösen becsülik Krisztusnak a' keresztről leemelését tőle a' parisi főtemplom nagy oltárán. Öccsében magához méltó tanitványt 's a' képző mivészetek academiája directorságában követőt is nevelt. Ettől du Bois cardinal siremlékét dicsérik a' st. honorei templomban. De felülmulá őt legidősb fija Wilhelm, (szül. Paris. 1716, mh. 1777), kinek II. José, Parisban lételekor, önmaga nyujtá ált a' Sz. Mihály-rendet. Venus és Mars természetinél nagyobb idomu szobrai, mellyeket ez 1769-ben a' porosz király számára dolgozott, köz csudáltatást érdemeltek, 's egy másik, szinte jeles mivén, a' dauphin és dauphine (XVI Lajos szülei) siremlékén, azon egyszerü felség látszik, mellyet az illyes emlékeken maga a' mivészet megkiván.

Cowley (Ábrahám), egyik hiresebb angol lyricus, 1618 szül. Londonban. Még gyermek korát annyira megragadta Spencer „*Fairy Queen*-je, hogy azolta mind csak a' költés vágya tüzelte. A' westminsteri oskolában tanultakor társai között könnyenfogósága, szorgalma elsővé emelé. Már 13 esztendejében egy kötetke verset ada ki 's egy vig játékot talán még előbb hánya öszve. 1636 olta Cambridgeben tanult 's eposát: „*Davideis*“, ugy tartják, ott kezdette. Ugyan ott 1643 a' szabad mivészségek magistérévé lett, de akkor Cromwell, kinek nem vala pártján, hamar elkergette. Menedéke Oxford lett 's gunyversét: „*The puritan and the papist*“ bocsátá itt világ elejébe. Buzgósága a' szerencsétlen I. Károly ügye iránt, tudománya és elméssége hamar figyelmet gerjesztett a' királlyal tartók elsőbbjeinél 's különösen lord Falkland olly sürgetőleg ajánlotta a' királynénak, hogy ez titkos levelezései vitele végett magához csatlotta, midőn Parisba kelle folyamodnia. 12 esztendeig volt e' tisztes öszveköttetésében 's azalatt több versét is adta ki illy czimmel „*The mistress*“. Azután Angliába küldötték, mintha el lett volna bocsátva, hogy azonban hazájá állapotját kéz alatt kitudakozza. Mindazonáltal ebben nem boldogult 's fogta magát abban hagyta a' politicai kémlelést, természettudományt tanult. Majd orvosdoctor lett. A' kormányszék visszaállitásakor jelenté magát, hogy el ne felejtenék hiv szolgálatját, egy odájával: „*Upon his Majesty's restaurasion and return*“, de a' szerencséssé lett udvar most fel sem vette az előbb vele türtet. Elkeseredve ezen, Chersteybe vonult 's ha kapott is később Alban gróf és Buckingham herczeg közbejárása által segedelmecskét, nem soká élhete azzal, mert 1667 megholt. Ott ugyan a' Westminster apátursáy templomában emléke illy szép felirással: „*Anglorum Pindarus, Flaccus et Maro*“, de különben azon költők egyike, kiket csak hirrel táplált hazájok. Versei Johnson gyüjteményének 1, 2 kötetében, Andersonnál az 5-dik, Bellnél a' 36—39 kötetben. Más kiadásai: 1707-ben, 1780-ban 's 1802. Ezen utolsó Aikintől. Johnson leirta életét 's igy szól rola: Verseiben stylusa és érzése különbféleképen változik, enyelgő könnyüségről borzasztó nagyságig hág. Elegiája Henry Wottonra megráz. Ez „*Ode on wit*“, felséges. Balladájáról, mellyben szeretőji neveit 's azokkal volt édes történeteit festi: „*The chronicle*“ czim alatt, azt mondja Johnson, *is a composition unrivalled and alone.*“ L. ezt magyarul Kis Jánostól „Helikoni kedvtöltések“, csakhogy ezt nem lehet igy nevezni: „*A traduction unrivalled and alone.*“ A' fen említett Davideis hirevesztett próba volt. *D. G.*

Cowper (William), oktató költő, szül. 1732 Berkhamsteadban Hertfort grófságban. Betegsége lévén az emberkerülés, nem csak a' felső házbeli titoknokságról, melly nemzetségében szinte örökös vala, de minden köz hivatalokról is lemondott 1762, egészen elzárkozva élt, 's ez, vallásos szorongásokkal párosulva, lélekbetegségbe ejté. Ennek leghevesebb ostromiból kigyógyulva, falura vonult 's a' költésre adta magát. Elmetehetségének első zsengéji 1782 jelentek meg, melly évben egyik barátja, Newton, az ábrándozó Guyon után módositott egyházi énekeit „*Hymns of Olney*" is kiadta. Egy tréfának kelle alkalmat nyujtani, hogy honosai megesmerjék, milly elmetehetség szunnyad benne. Mistriss Austen, Miltonnak elmés tisztelője, azt adá fel Cowpernek, hogy egy önkényes tárgyról, p. o. egy épen ott állott pamlagról irjon olly költeményt, melly ama' példa mellett még említést érdemeljen. Erre C. irt egy költeményt, rimetlen versekben, 6 énekben; „*The task*" (feladás) czim alatt. A' megkapó természetábrázolások, mellyekkel C. Thomsonra emlékeztetett, 's a' gondolatok komolysága és méltósága kimenték az Angolok előtt, kik magokat az egésznek rajoskodó komorsága által eredetiségekben érdekeltetni érzék, még azon könnyü és szabad módot is, mellyel ezen szemléletek egybefüzve és előrántva voltak. C. ismét visszaesett eléhbi bus komorságába, ámbár John Gilpin (Bürger utánazta) tréfás balladáját barátnéja mistriss Austen után elbeszélte. Befelejtés végett az „*Iliade*" és „*Odyssee*" fordításához fogott, rimetlen versekben, mellynek a' Popeével öszvehasonlitva több hüségi érdemet tulajdonitanak. A' nagyobb részben fényes kiadások (utolsó és esmeretes Lond. 1816. 4 köt.) megmutatják, hogy Cowper érdeme meg van esmerve, noha a' maga választotta versnem, *blank verse*, sokat tett arra, hogy munkáji nem egészen osztatlan kedvelést találtak. Szünet nélkül betegeskedve, a' szörszálhasogató methodisticus papok által szorongóvá, sőt, mint szüleményei egyenetlenségén nagyon észrevehető, erkölcsi kétségbeesetté tétetve, megholt C. 1800. Végversezeti e' munkában találtatnak: „*Cowper's life and posthumous works by W. Haylay.*" (L. 1809. v. 1812. 4. k.) Levelezéseit, „*Private correspondence of Will. Cowper*", eredeti irásaiból kiadta John Johnson (1824. 2. k.) *J.*

Coxe (William), utazó és történetiró, szül. Londonban 1747, neveltetett Etonban, tanult Cambrigeben, azután a' legelső angol házakból való fiataloknak kalauztársok vala europai utazásaikban, millyenek jelesen Pembroke gróf, a' későbbi parlamenti nagy szónok, Whitbread, és Cornwallis markgróf. E' vándorlásoknak köszönhetjük Helvetián (1779), Lengyelország-, Svéd- és Dánországon (1784—92) tett utazásainak classica leirásait, mellyeket csaknem minden europai nyelvekre forditottak Mint történetiró észre vétette magát „Sir Robert Walpole emléke" (1798) által, ezt követte „*Horatio Lord Walpole*" (1802). 1807 kiadta az „Austriai ház történetét" melly remek munkát Dippold és Wagner németesitettek, 1817, 4. köt. „A' Bourbon házbeli spanyol királyok 1700—88 emléke" megjelent töle 1813, 3 köt. 4. — „Malbourough élete eredeti levelekből" (1818 3. köt 4; németül Bécsben 1823) főmunka ezen, Coxe által méltóképp rajzolt vitéz történetére. — Megholt C. 1827. *J.*

Coxis vagy Coxcis (Mihály), képiró's rézmetsző Mechelnben 1497 született, Orley Bernard tanitványa volt, később Romába utazván, itt Rafaël (kit hihetőkép személyesen is esmere) miveit megkedvelé 's mind fresco-, mind más festeményt sokat készitett. Rafaël szellemében rajzolá Amor és Psyche történeteit, mellyek utóbb ezen rajzok szerént 32 rézlapban jelentek meg. A' bécsi cs. képtárban van egy Madonnája a' gyermekkel. Mivei Német-Alföldön is igen ritkák. Mh. 1592.

Coypel (Noel), az idősb, jeles képiró, 1628 vagy 1629 Parisban v. Normandiában született, megholt 1707 Parisban. Ő festette ki Lebrun

cartonjai szerént 's királyi parancsolatra a' Louvret és Tuileriákat, mire a' romai franczia academia directorává nevezteték. Itt festé a' versaillesi tanácsházba: Solont, Trajanust, Severust és Ptolomaeus Philadelphust, melly képek Romában kitétetve a' mivesmerők csudálatjának tárgyai lettek. Legjobb darabjainak tartatnak: Szent Jakab kinzatása, a' notredamei templomban; testvérölő Kain, az academiában; a' Háromság (szent) 's Szüz Maria foganása, az invalidusok palotájában. Képzelete dus és virányos; rajza correct, szinezete nyájas, 's érté a' kifejezést. Fija, Antal (született Parisban 1661-ben megholt ugyan ott 1721-ben), szép 's leleményes eszü volt. 14 évü korában a' velenczei szinezőket tanulá 's noha korán tért innen Parisba vissza, még is az, a' mit ekkor adott 's adhatott, zajgó tetszéssel fogadtaték. Ez lehetett oka, hogy alaposságra ezentul nem ügyelt. Nagy alkotása 's gazdag leleményessége feledteték a' sokban hibás rajzot, valamint vakitó szinezete a' harmonia hijányát. Az ő nagy hirének kell azon módot (*Manier*) a' franczia képirásban tulajdonitni, mellyben a' mivészség mind inkább élfajult. Sokkal mivészibb, de nem olly kedvelt volt öccse dolgozása. Ez (Noel Nicolas és igy is: az oncle, szül. Parisban 1692, mh. 1735) nem a' fényt 's csillogást, hanem igazat és hüt követve, elég bátor volt mellőzni az uralkodó izlést, de még is a' szinadásban nem épen. Nem jutalmazá a' szelid, jámbor mivészt sem segély, sem köz taps, egyedül az értők kis köre becsülé. Végre helyet nyert az academiában. Legjobb mivének tartatik az, mellyet az Idvezitő templomában Sz. Maria kápolnájának boltozatján feste. Valamint ez az idősb Noelhez, ugy Antal fija, C. Károly Antal (szül. Parisban 1694, mh. u. o. 1752), inkább atyjához szita. Hódolva a' kor hibás izlésének, kedveltetett ugyan, de ez őt még inkább elrontá, mive csupa mód, szinezete a' minden harmonia nélkül oda vetett erős szinmassák által sértő, vakitó lett. Atyja irója még egy igen ékes és tiszta beszélő dialogusnak, melly vizsgálódásokat foglal magában a' képirás felett, 's egy fijához intézett költői levelnek; egyszersmind tetemes része volt XIV. Lajos történetei szerkeztetésében, mellyeket a' felirások academiája emlékpénz folyamatban ábrázolt.

Coysevox (Antal), lyoni szobrász, szül. 1640. 27-ik évében Alsatiába ment Fürstenberg cardinal zaberni pompás palotája kiékitése végett. Honjába tértével a' képiró- és szobrászacademia tagjává lett 's XIV. Lajos melyszobrát többször 's a' királyi paloták számára más egyebet is dolgozott. Kellem, magasság és nemesség látszik miveiben 's az a' szépség, mellyet arczképinek, az a' tüz, mellyet az arczvonásoknak kőben is adni tudott, szobrász-Vandyknek nevezteték. Melly remek miv például tőle Mazarin cardinal szobra a' parisi museumban. Legjelesb compositiói: XIV. Lajos szobra lóháton a' bretagnei karok rendeléséből; Colbert siremléke; Dordogne, Garonne és Marne képszobraik; Castor és Pollux, csoportozat; Venus ülve; Nympha a' conchán; Hamadryas; vig Faun, sippal; Pegasus és Mercur. 80-ik évében holt meg 1720. 44 évig volt az academiának tagja 's állandó cancellara.

Crabbe (George), az ujabb angol költők közt talán legközértelmübb, szül. Dec. 21. 1754 Suffolk grófságban Altboroughban; egy vámtiszt fija, seborvosnak vala szánva. De csak hamar kifejlett a' gyermek költői tehetsége, mellyre atyjának prosai gondolkozása ada okot. Az öreg Crabbe t. i. az ujságokból, mellyeket olvasott, a' verseket, mint haszontalan toldalékokat, ki szokta vágni, az elhányt levelek játékul szolgálának a' gyermekeknek. Igy sok verset olvasa a' kis György, megtanulá őket könyv nélkül, 's minthogy a' kivágott levelekben nem ritkán hijányok is valának, ezeket kipótolni is megpróbálta. Az ujságok számára dolgozott, 's 1778 egy „A' reményhez" irt költeményével jutalmat nyert, melly arra ösztönzé, hogy a' czélzott seborvosságot és születése helyét hagyná el. Igen nyomoruan készülve jöve Londonba, hol

magát egészen a' szép tudományokra adta, Burke Edmund pártfogója leve, végig nézegette az ifju próbájit, javitásokat tanácsolt, kiszemelte a' legjelesbeket, több ahhoz értők itélete alá adá, 's legszélesebb terjedésben a' költőnek atyai barátja vala. C. első versezeti, mellyek közé a' leiró „*The village*" (1782) tartozik, kedvet nyertek. Még az éles biró dr. Johnson is ujabb munkákra ébreszté az ifju költőt. Burke már előbb az isteni tudományokra határozta pártfogoltját, 's C. a' nélkül, hogy valamelly egyetemben lett volna, annyira tudta önszorgalommal vinni, hogy ácademiai megtiszteltetést kapott. Ekkor Rutland herczeg a' mustoni rectoratust (papi hivatal) neki adta, 's azzal a' stathomi lelki pásztorságot egyesitette. Itt megházasodott C. 's számos házi népe lett. Később egy jövedelmesebb hivatalra Suffolkba ment, honnan 1813 a' trowbridgei rectoratusra hivák, mellyet még 1819 viselt. A' theologia tanulása csaknem minden költői munkától elvonta, 's több mint 20 évi szünet után, csak 1807 jelentek meg ismét versei, nevezetesen a' leiró nagy költemény „*The Borough.*" Legujabb munkája „*Tales of the Hall*" történetek és tapasztalások két testvérfiak életéből, kik hosszu elválás után öszvekerülnek 's egymásnak elbeszélik, mi esett az alatt velek. C. kisebb költői elbeszélései is említést érdemelnek. Minden irásai több kiadásokat értek, utolsó években pedig maga a' költő egy gyüjteményt készitett belőlök. Ha C. poësise Teniers vagy Ostade festéseivel öszvevettetik, benne hasonló igazságot, pontosságot, meglepő szemlélhetőséget találunk, minden kecse az olly tárgyakkal való mesteri bánásban áll, mellyek magokban épen nem érdeklők. C. Musája különös szeretettel keresi fel a' szegénység és nyomoruság kunyhójit, 's azokat és lakosait szivszaggató igazsággal és meztelenséggel festi. Természetábrázolásai szemlélhetők, környülményesek, hivek; 's mint egész poësisében, ugy itt is elmellőzött minden szónoki és festői ékesgetést, melly semmi más, mint ékesgetés. Nála minden characterrel teljes, éles és biztos irásmódja csudára méltó tiszta és egyszerü. „*The village*" egy angol falu tüneteit és életét valódi régi pásztor módra ábrázolja. A' csapszékben durva orkalmárok dorbérzolnak, a' parasztok munkájok mellett lejtik az éneket, 's a' szegény leány csecsemőjével egy posványos lapályon keresztül vánczorogtában, ártatlansága vesztét kesergi. Természetes egy kis városnak rajzolása „*The Borough*" versezetben. „*Tales of the Hall*" költemény, az életnek valamivel magasabb körét hasonló igazsággal festi. Valamint C. az élet külső viszonyait mesterileg ábrázolni érti, szinte ugy be tud ő az emberi szív legmélyebb redőjibe is hatni. Innen lélekbontszolónak nevezték. Moore Tamás költő azt mondja: „C. mutatta meg, mit tehet a' lángész több mint galvani ereje az által, hogy nem csak mozgást, hanem életet is öntött ollyan tárgyakba, mellyek azt felfogni képeseknek sem látszanak." *J.*

Crabeth (Dierk és Wouter, testvérek), üvegfestők, némelly irók szerént német, mások szerént német-alföldi születésüek. A' 15 századnak utolsó 's a' 16-nak első éveiben éltek Goudában, hol Sz. János templomában még ma is csudáltatnak 11 üvegre festett képeik Wouter correct rajzban. Dierk erőben haladta felül testvérét. Az üvegfestés mivészsége, némellyek szerént, velek hunyt el. Mondják, felette féltékeny volt egymás iránt a' két mivész, mi okból nem nyilatkoztaták ki egymásnak módjok titkait 's látogatások alkalmával eltakarták készületlen miveiket, hogy egyik testvér a' másik müfortélyait a' festés lassankénti képzéséből ki ne találja 's magának ne tulajdonitsa.

Cramer (Károly Gottlob,) egyike a' legtermékenyebb 's idétte legolvasottabb Német romániróknak, 1758 született Pödelitzben Freiburg mellett. Schulpforrából Lipcsébe ment theologiát tanulni. Azután hivatal nélkül élt Weissenfelsben, és 1795-ig Naumburgban a' Saale mellett, mikor mint herczeg koburg-meiningeni erdőtiszti tanácsos Meiningenbe költözött, hol magányoskodott, mig a' dreissigackeri erdőmivelő academiá-

nál tanitó nem leve, melly hivatalát szinte halálig (1817) folytatá. — Cramer irásai, ugy szólván, képei az elaljasodásnak és izetlenségnek 's azért sinórmértéket nyujtnak nem csak egy nagy sereg olvasó izlésének, hanem némelly egyidejü 's későbbi rokonirásoknak megitélésére is. Bizonnyára az „*Erasmus Schleicher*“ szerzője nem szükölködött talentum nélkül, sőt némelly ügyességet kell neki tulajdonitani, melly által bizonyos olvasókra több évekig szert tudott tenni; csakhogy ezt nem másban lelhetni, mint hogy minden jobbnak ritka megtagadásával a' világot a' legdurvább aljasság szempontjából tekinteti 's az olvasók nagy lomha seregét szörnyek és caricaturák által hozza mozgásba. 1782 jelent meg első románja: Saalfeld Károly, és 1817 már 90 részinyire vastag, kötetet nyomtattatott. „*Erasmus Schleicher*“-ének első kötetét (1789) még a' critica is tetszéssel fogadta, melly később csak kárhoztató itéletet mondott Cramer felől. Nem sokára első fellépte után kifogyott ere, és a' müről képzete sem lévén, folytatott gyakorlás sem vezetheté jobb utra. Innen minden románjaiban a' feltalálás ugyan azon hijányossága, ugyan azon hihetetlenségek, ugyan azon szinte carricaturákká facsart characterek. Ezekhez járul a' világ költői felfogásának hijánya 's olly előadás, melly majd alacsony, majd ismét pompásan tekert, tele nagyitásokkal 's furcsa elmésségekkel. Honnan irásai minden helyesb izlésnek csömört okoznak és már most csak a' legaljasabb köz nép közt találnak olvasókat. *P. L.*

Cramer (Johann Baptist), fortepiánón mester és szerző; fija egy jeles német hegedüsnek, Cramer Vilmosnak, ki Manheimban született 's Londonban mint királyi kamaramuzsikus az odavaló legelső orchestrumoknak közel 30 évig feje volt, 's 56 éves korában 1759 holt meg. — Cramer nem Londonban 1775, mint Gerber „Hangmivészlexiconjában“ hamisan állittatik, hanem Manheimban született 1771. — Képzése a' rendes oskolai uton kezdődött. 11-ik évében klavirra oktatták, 1783 Clementi tanitványa lett. — 13-k évétől magára hagyva, a' legjobb klavirszerzők, jelesen Händel, Bachok, Dom. Scarlatti, Haydn 's végre Mozart munkáit, 1785 Abel Kár. Fer. vezetése alatt a' generalbassust, leginkább Corelli és Händel munkáji után, utoljára pedig a' fugatétel kezdő alapjait is tanulta. Németországon tett két izbeli mivészi utazásait, mellyekben a' legnagyobb német hangmivészekkel, különösen Haydn Józseffel, szorosan megesmerkedett, kivévén, gyermekségétől fogva csaknem mindég Londonban lakott, 's főkép klavirtanitással foglalatoskodott. Szemlélődői esmeretei 's gyakorlói ügyessége kedveltető viseletével 's az idegen szokás és nyelv tökéletes magáévátételével párosulva, Londonban a' legbecsülttebb klavirtanitó tekintetére juttatták. Mint hangszerző azon alapos és jó izlésü mesterekhez tartozik, kik folyó hangvezetés és mesteri kidolgozás által a' teremtői erő fogyatkozását el nem takarhatják 's magoknak tulajdon módot formáltak. Szerzeményei (70 szám) mind egyig klavirra irattak, 's concertekből, sonatákból, rondeaukból, phantasiákból és variatiókból állanak. Többnyire mind czéliránnyos előgyakorlások, szoros, kötött stylusban. Munkáját: „*Il studio per il pianoforte*“ maga Bach Sebestyén is „*Wohltemperirtes Clavier*“-ja előoskolájának, 's legnagyobb munkájának nevezi. „*Etudes*“ hires munkájának szép kiadását Bécsben Hasslinger Tóbiás eszközölte. C. mint játszó még sokkal hiresebb, kivált az adagio csendes előadásában.

Craniologia, l. Kaponyatudomány.

Crassus. Illy nevü Romai kettő érdemel említést: 1) Luc. Licinius Crassus, Roma 658 é. volt consul, és idétte legnagyobb szónoknak tartatott. Tele elmésséggel 's bátorsággal, egyszersmind becsületes ember volt. 2) M. Licinius Crassus, kit „*dives*“-nek, gazdagnak, is neveztek szörnyü sok kincsei miatt. Vagyonja 7.000.000 tallérra ment. Egyszer innepet adott a' népnek 's 10,000 asztalnál saját

költségén megvendégelte, ezenfelül annyi gabonát osztott ki, hogy mindenik háznép három hónapig beérte vele. Roma 683 és 698-dik évében Pompejussal együtt volt consul, 688 pedig censor. Caesar ezt, mint legtehetősb 's mellette igen is nagyravágó embert, ugy szinte Pompejust, részére igyekezett hóditani, velek triumviratust kötvén. A' Parthusokkal telhetetlenségből 's diesvágyból kezdett háboruban sok késérőjivel együtt elhullott 53. K. e. *B. L.*

Craven (Ersébet, lady, azután anspachi markgrófné), grof Berckeley legfiatalabb leánya, szül. 1750 's férjhez mene 1767 Wilhelmhez, az utolsó craveni grófhoz, kitől hét gyermeke született. Nevezett férje, 14 évi házassági szövetségek után olly rosszul bánt vele, hogy mind a' két fél barátinak közbenjárására elválás eszközölteték közöttök 1781. Ezután lady C. a' versaillesi, madridi, lissaboni, bécsi, berlini, konstantinápolyi, varsói, st. petersburgi, romai, florenzi és nápolyi udvaroknál élt, utóbb pedig Anspachban, hol Keresztély Fridrik Károly Sándor markgróf, Nagy Fridrik öccse, platonicus viszonyba lépett vele. Elébb emlitett utja közben gróf Choiseul-Gouffier, konstantinápolyi franczia követ felszólitására 1787 lement az antiparosi grottába,, mellyet előtte asszony még soha sem nézett meg. Mintan lord Craven 1791 Lissabonban megholt volna, házasságra lépett vele a' markgróf 's tartományait évpénz mellett a' porosz királynak áltengedvén, feleségével együtt Angliába ment, a' hol közel Hammersmithez egy kastélyt (Brandenburg) vett 's 1806 megholt. Erre lady C. követelést formált Poroszországon 2000 font sterling esztendei özvegytartás iránt. Egyébbiránt végintézeti örökösnéje volt a' markgrófnak, 's azolta majd Angliában majd Nápolyban élt. Lady C. már 17 éves korában helyes költeményt készitett, melly akkor folyó irásokban jelent meg. Konstantinápolyba Krimen keresztül tett utazásának leirása számos levelekben legelsőben 1789 jelent meg (angolul), 's Mercier javára nyomatott ki (ujabban 's bővitve 1814). Irt ezen kivül költeményeket, játékszindarabokat, románokat. Nevezetességei („*Mem. of the Margravine of Anspach, formerly Lady Craven, written by herself etc*", London 1825, és Paris 1826, 2 köt, Parisott franczia forditása nem hiv) érdekletesek; mert a' szerzőné II. Katalinnal, II. Józseffel 's más fejedelmekkel összeköttetésben állt.

Crayer (Gáspár), német-alföldi képiró, szül. 1582 's Coxcis Rafaelnek tanitványa volt. A' természet tanulása által nagyhirü történet- és arczképfestő lett. A' spanyol udvarnál Ferdinand cardinalt, a' király testvérét, festette le 's évpénzt kapott. Aztán Gentbe telepedett, hol folyvást dolgozott az udvar számára. Állandó szorgalommal dolgoza 86-ik évéig. Midőn Rubens C.nek egy festését az Affleghem apátságban megpilántá, igy kiáltá fel: „Cayer! Crayer! Téged senki nem halad felül!" A' város számára 21 oltártáblát festett. Flandriában 's Brabantban sok mive találkozik; néhány képe a' bécsi és müncheni nyilvanos gyüjteményeket is diszesiti. Miveiben a' természetet, jeles rajzot 's van Dyk módjához közelgő szinezetet magasztalják. Van Dyk barátja volt 's képét is lefesté. Mh. C. 1669.

Crébillon (Prosper Jolyot de), az öregebb, szomoru-játékköltő, kit honosai szinte Aeschylushoz hasonlitottak, szül. Dijonban, Feb. 15. 1674; már otthon a' Jesuiták alatt nagy tehetséget, de egyszersmind könnyelmüséget mutatott. Ügyvédnek szánva, egy parisi ügyvédnél Prieurnél, kelle törvénykezést tanulnia, de mind a' ketten elhatározott baráti voltak a' játékszinnek annyira, hogy e' szenvedelem mellet az ifju tanulása nem igen haladt. Minthogy ezenkivül az ügyvéd tapasztalta, hogy C. érintett szenvedelme miatt jó törvénytudó nem lehet, ellenben a' dramai munkákról tett itéletében belátást és megfontolást árul el, azt tanácsolta az addig csak apró dalokat 's egyes verseket próbálónak, ogy magát a' dramára szentelné.—C. engedett, de első darabját, „Bru-

tus fijai" visszaveték a' szinjátszók. C. elégeté a' kéziratot, többé a' dramákkal bajlódni nem akart; még is Prieur unszolására „Idomeneus" ismét előállott 's 1705 játékszinre jött. Néhány hely kedvéért eltürték a' többi hibát, 's azon könnyüség, mellyel C. az utolsó felvonást, melly az első előadáskor nem tetszett, 5 nap alatt egészen ujon teremtette, figyelmet gerjesztett az ifju költő tehetsége iránt, 's ez, „Atreus" (1707) megjelenése után eleven tetszésre vált. Prieur betegen vitette magát egy logeba 's igy szóla az ifju költőhöz: „Megelégedve halok meg: az urat én tettem költővé, benne olly férjfit hagyok hátra, ki a' nemzet sajátja." Mit a' Francziák Crébillonban birni képzelnek, azt Prieur ösztönzéseinek köszönhetik. De a' természetfeletti dühösködésekben való csudás tetszés, melly először „*Rhodogune*" darabban mutatkozott, okot ada arra, hogy C. ezen módban tökéletesen elmerült. 1709 jelent meg „*Electra*",szinte olly szónoki bőséggel 's hasonló zavarral irva, mint elébbi munkáji; még is izlése szerént volt azon népnek, melly az illy vérrel feresztett szerelmes tüneteken meg nem botránkozott. „*Rhademiste*" (1711.) Crébillon mestermivének tartatik, legalább La Harpe után. De a' haldokló Boileau, kinek Leverrier ezen szomoru darab első jeleneséit olvasá, igy kiáltott, mondják, barátjához: „Istenem idő előtt akarsz megölni? Ez ollyan iró, kihez képest a' Boyerek is Pradon valódi napok. Könnyebben fogok megválni az élettől, minthogy századunk csak illyen balgatagságokkal gazdagszik." Most legtöbben épen ugy éreznének mint Boileau. „*Rhademiste*" 8 nap alatt két kiadást ért, 's Páris és Versailles vételkettek az álmélkodásban. Elhitették Crébillont, hogy ő az irtóztatót igen jól találja; ez okon a' kegyetlenekben módot sem tudott többé tartani, mi miatt „rettenetes" nevet kapot. „*Xerxes*" (1714) az elébbieknél még tovább ment, de hamar eltünt a' játékszinről. „*Semiramis*" (1717), a' fijába szeretett anya, ki szenvedelméből még a' megesmerés után sem gyógyult meg, elevenen gyaláztatott. „*Pyrrhus* (1726) csak 9 év mulva jelent meg, 's várokozása ellen a' szerzőnek, ki ekkor az irtózatosokkal szüken bánt, részvételt talála. Ugy látszék, hogy ezentul házi nyomorusága és szükölködése szellemi erejét elzsibbasztotta. Csekély öröksége az általvett adósságokra és per költségekre felment; szeretett felesége, atyja kimulta után kevessel megholt. Illy elhagyott sorsában is szeszélyes nyakasággal visszaigazitott minden segedelmet, mellyet több oldalról ajánlának neki. Csak midőn Pompadour asszony Voltairet megalázni igyekezett, jutott észbe Crébillon. A' király censorrá tevé a' politia törvényszéknél, 1000 fr. esztendei fizetést és a' könyvtárnál egy helyet adott neki. Igy a' gondoktól megszabadulva, elvégezte „Catilinát" melly 1749 királyi költségen, az akkori udvari játékszin minden fényével adatott. A' Voltairet lealázni kivánó fél elégen tul magasztalá, La Harpe pedig érdemén alól kisebbité e' darabot. Hogy Cicero árnyékát, melly a' köz vélemény szerént „Catilina" által megsértetett, meg engesztelhesse, 76-ik évében irá a' „Triumvirat" darabot, vagy is Ciceró halálát, mellyet 81 éves korában játék szinre vitt. Az agg iránti tisztelet fentartá a' darabot, melly a' költő becsületét kisebbité. Cromvell fenebbi utasításnál fogva töredékben maradt. Ennyit dramai munkálatjairól. Altaljánfogva C. munkájiban sehol sem találhatni a' tragica mivészség felemelését, hanem csak a' Corneille nyitotta ösvény követését, imitt amott szerencsés utánazással. Talán szerencsésb viszonyok törekedésének nemesebb irányt adtak volna, de mint képzelé, az emberektől elhagyatva, utszán öszveszedett kutyák, macskák társaságában (gyakor a' legbetegebbekett leginkább kedvelte) keresett kárpotlást 's a' rendetlen életben bizonyos gyönyört. 1731-től az academia tagja volt. Megholt Jun. 17. 1764, 88 éves korában. XV. Lajos fényes emléket emeltetett neki St. Gervais templomában, de ez csak akkor ment tökéletességre, midőn a' franczia emlékek museumába (aux petits Augustins) általtétetett. Azon ékes kiadáson kivül, mellyet a' szerző hasznára XV. Lajos

a' „Catilina" szerencsésen kiütöt előadása után rendelt, („*Oeuvres de Crébillon*" *inprimerie R. du Louvre* 1750. 2. köt. 4.) van még egy más is, sőt az öregebb Didottól is egy, 1812. 3. köt. de mind ezekből „Catalinában" hibázik hat vers, melly mint világosan Pompadour marquisere czélzó, már az előadáskor kihagyatott. *J.*

Crébillon (Claude Prosper Jolyot de), az ifjabb, az elébbinek fija, szül. Parisban 1707, mint iró egy erkölcstelen időszakban szerencsét tett.. A' csak általtászó fátyollal takart meztelenség ábrázolása 's azon találmányosság által, mellyel a' legelfajultabb erkölcsöket is szépiti, igen segité C. azon romlottságnak közönséges elterjesztését, melly ugyan már akkor a' parisi világ magasabb osztályaiban otthon volt, de a' mellyet még sem lehetett egész Francziaországon eláradottnak mondani. Később, kivált a' zendülés által, ugy megváltozott a' Franczíák érzése, hogy az illy feslettségek ábrázolásait, millyeneket Crébillonnál találni, most kárhoztatják. Sőt annyiszor magasztalt irásmódjában is homályosságot találnak, rendszeres romlottságától megtagadják azon ingert, melly a' cynismust szinlegesen menti. Ha Crébillonban tüz és lelkesedés volna, talán egy nagyon megfeszitett képzelő erőnek sok ollyat meg lehetne bocsátani, mi most azon belső romlotság mellett, melly egy ravasz dialetica| megett rejtezik, utálatosnak tetszik. Azonban ugy tartják, hogy erkölcsei azokkal, mellyeket festett, ellenkezésben állottak. Dicsérik vidámságát, egyenes gondolkozását és feddhetetlen viseletét. A' Dominicaux (vasárnapi társaság) körökben kedvelték, 's a' Caveau, hol Piron, Gallet, és Colé dalokat irtak 's enyelgktek, C. társalkodása által tiszteletben maradt. Irásai közt legnevezetesebbek: „*Léttres de la marquise *** au conte de ****" (1732. 2. köt. 12.), a' kevesbé szatyár „*Tanzai et Neodorne*" 1732 2. köt. 12.), most már nem érthető vagdalásokkal tele, — „*Les égaremens du coeur et de l' esprit*". (Haga 1736. 3. köt.) talán legjobban talált, de nincs befejezve. A' legbujább ábrázolások közé tartozik: „*Le sopha*" (1745. 2. köt.). Hasonló feslett érzéssel készültek többnyire minden más irásai, „*Les amours de Zeonikisul*"(1746); „*Les heureux orphelins*" (1754); „*La nuit et le moment*" (1753); „*Ah! quel conte*" (1764); *Le hasard du coin du feu*" (1763); „*Léttres de la duchesse de ****" (1768); „*Léttres athéniennes*" (1771). — Hogy a' neki tulajdonitot „Pompadour marquisse levelei" valóban tőle származtak, ez még kétség alatt van; ezek munkájinak kiadásban (1779 7. köt. 12 rét.) nem foglaltatnak. C. egy kis censori hivatalt viselt. Megholt Parisban Apr. 12. 1777. *J.*

Credere, del Credere, állani, kereskedési foglatosságokban annyit tesz, mint valamiért jót állani, kezeskedni; helye van közönségesen a' pénzváltó, biztos vagy csiszár részéről, midőn a' vevőt az eladó nem eléggé, amazt pedig jól esmeri, s' illyenkor aztán a' környülményekhez képest százstól $^1/_2$ — 5 del credere adatik. Ez a' del credere már kereskedési foglalatosságokban, például a' kármentés kieszközlésében 'sat. is megvan. — Credit a' kereskedésben az a' hitel 's bizodalom, mellynél fogva egyik kereskedő a' másiknak időre ad portékát, olly igéret mellet, hogy annak ára meghatározott időre lefizettessék. A' hitel méltán mondatik a' kereskedés lelkének, mert a' tőkepénz és idő az a' két dolog, mellyek által a' kereskedő nyer, 's ő a' meghosszabbitott fizetési határnapok által tőkepénzét neminemüképen neveli. — Credit és Debet iránt l. Számvitel. — Creditlevelek, meghitelező levelek kereskedési ügyekben, mellyeknél fogva a' kiadó a' birtokosnak bizonyos kész pénzbeli summa erejéig hitelt szerez. Illyen meghitelező leveleket rendszerént utazók használnak, midőn a' megkivántató pénzt készen vagy váltólevelekben nem akarják magokkal hordani. Nyilt meghitelező levelek azok, mellyek nem bizonyos summáról szólnak, hanem határtalan hitelt adnak.

CREDENTIONALES, hiteladó levél, melly ollyan embernek, a' kire valamelly polgári foglalatosság megtétele bizatott, 's a' végre adatik, hogy megbizatását azzal bebizonyithassa. Igy neveztetik az a' levél, melly mellett hazánk nagyai, kik az országgyülésen meg nem jelenhetnek, követet küldnek magok helyett. Igy az is, mellyel a' vármegye tisztválasztó gyülésén megjelenhető nemes ezen jusa gyakorlását valakire bizza.

CREEKEK, az éjszakamerikai ősi lakosoknak főnemzetsége nyug. Georgiában 's a' Missisippi tájékán. Tartományok elébb éjszakon az éj. sz. 34°-ig 's a' Mobile vizétől az atlasi tengerig terjedt; hanem egyezés és vevés által a' georgiai status ezen földnek nagy részét magáévá tette annyira, hogy a' honi lakosok mindég bejebb szorittattak a' tartomány belső részébe. Innen, midőn 1825 fejeik közül egy, az ugy nevezett Mackintosh vezér, a' ki erkölcseire 's hajlandóságára nézve inkább fejér volt, mint Indus, azt javalotta, hogy több föld is engedtessék Georgiának, a' mi halálos büntetés alatt meg volt tiltva, sőt a' többi 36 fő tudta nélkül egyezésre is lépett Georgiával, halálra itéltetett 's kivégeztetett; a' 36 fő pedig azt végezte, hogy földjökből egy talpalattnyit sem engednek által többé 's ha erővel üzetnek ki honjokból, készebbek annak valamelly szegletében meghalni, mint atyjáik örökségét elhagyni. A' Creekek szabadságokért való háborujokban még 25,000 főből állottak, 5000 fegyvert fogható férjfit állithattak ki 's 55 mezővárosban laktak, a' falukat ide nem számlálván. A' föld közös birtok. A' miveletlen 's még senkihez sem tartozó földet akarki elfoglalhatja, a' ki meg akarja mivelni. Nemzetségek szerént a' tartomány felső, alsó Creekekére és Seminolokéra osztatik. A' férjfiak többnyire télen által vadásznak, nyáron háboruskodnak, vagy henyélnek, 's a' mindennapi szükségre megkivántató élelmet az asszonyok szerzik be 's üzik a' földmivelést. Csak némellyeknek vannak neger rabszolgájik 's ezeknél van a' jó karban lévő baromtartáson kivül a' földmivelés jobb állapotban rendesen elosztott földjeiken. Ekére mindazáltal nincs szükségek 's földjeiket kapával mivelik. Mesterségmiveik: cserépedények, kosarak, bőr, feketére márványozott pipák, fakalanak 'sat. Pallérozott szomszédjaiknak prémet, készitetlen bőrt 's vadakat adnak el. *L—ú.*

CREMONA, megerősitett városa a' mailandi herczegség hasonló nevü delegatiójának, 25,000 lak. (a' h. 27° 41′ 51″ 's a' sz. 45° 7′ 43″) a' Pónál 's Ogliónál, mellyen itt egy hajóhid viszi keresztül az utast. Kerülete 1 német mf. Utszáji szélesek és rendesek, hanem házai nem legszebbek. A' Pót egy csatorna, mellynek egy része a' házak közt nyulik el, köti öszve az Oglióval. 44 templomon és kápolnán kivül kevessel az előtt még 43 klastrom volt benne. Káptalanjának temploma roppant kőmassa, mellynek elejét szép fejér és veres cremonai márvány, belsejét jó fresco-festés diszesiti, 's keresztelésre rendelt részében egy igen nagy viztartót lehet látni egyetlenegy darab veronai márványból. 372 láb. magas harangtornyát két 8 szegletü obelisk formálja, felette egy kereszt áll. Ezen toronyból a' Po egész folyását lehet látni, miképen hasitja Lombardiának széles térségeit. Selyemmanufacturáji nevezetesek, 's hegedüji sokáig legjobbaknak tartattak egész világon. Cremonát egy romai gyarmat alkotta K. e. 291. Több századok alatt Velencze alatt volt. Eugenius austriai vezér itt fogta el, véletlenül ütvén reá, Villeroi franczia marsallt a' vezérkarral együtt, az őrsereg mindazáltal kiszoritotta Eugeniust a' várból. *L—ú.*

CREMOR TARTARI, borkőfel. Ha a' nyers borkövet, ugy a' mint a' boros hordókból kiverik, ahhoz való pótlékokkal főzik, a' tisztátalan részek elválnak tőle, 's az ekként megtisztult borkő tetőre hág az üstben, mint a' tejfel, mellyet lemerengetvén 's megszárasztván Cremor tartarinak neveznek. Vannak többféle orvosi hasznai 's különösen hivesitő szer gyanánt élnek vele. *A. B. P.*

Creolok (spany. Criollos) azok, kik spanyol vagy más europai szülektől veszik lételeket Amerikában, de törvényes házasságból. 1776 III. Károly királytól nyertek szabadságot, hogy papi, polgári és katonai hivatalokat viselhessenek, mellyekből annakelőtte kiszorittattak; mindazáltal az Európából menő Spanyoloknak utánok tétetnek. Más napnyugoti szigeteken épen azon jusaik voltak, mellyek a' Spanyoloknak. Abrázatjok barnás szinü. A' piros arczok ritkaságának oka az Antillák levegője. A' Creolokat helyesen irja le Raynal „*Geschichte beider Indien*" nevü munkájában. *L—ú.*

Crescendo (nevekedve, emelkedve), a' hangmivészségben a' hangoknak játék közben lassankénti erősitése, vagy mivésznyelven a' *piano*ról *forte*-ra és *fortissimo*-ra egy huzomban való áltmenetel. Jele < vagy megröviditve *cresc.* — Azon muzsikaszerszámnak is *Crescendo* a' neve, mellyet 1778 Bauer tanácsos Berlinben talált fel; ugy játszák mint a' klavirt, 's szinte drót hurjai vannak, de alkotása pyramis formára felfelé megy, 's három huzó által, mellyet lábbal igazgatnak, nyolczor lehet változtatni, a' leglágyabb és leggyengébb hangtól a' legmagasabb erőig. Némelly orgonákban is van már ma illyen nevü változtató.

Crescentiis (Petrus de v. Crescenzi), a' mezei gazdaságnak helyreállitója Európában, szül. Bolognában 1230 a' podestának tagja 's ügyviselője volt, mig honja nyughatatlanságai minden eddigi foglalatosságait félben hagyni nem kényszeriték. Beutazta Olaszországot 's közhasznu észrevételeket gyüjtött. Csak 30 esztendő mulva térhetett vissza ismét lecsendesült honjába. 70 esztendős aggkorában tevék város tanácsnokjává. A' földmivelésről tett tapasztalásait Bologna melletti kis jószágán, mellynek mivelésére forditá élete hátralévő napjait, próbálgatta. Lásd erről a' földmivelésről irt értekezését („*Ruralium commodorum libri XII.*"), mellyet II. Károly kivánságára irt. Bővitve a' bolognai tudósok igazitásai által, kiknek C. elejekbe terjesztő munkáját, nevezetes ereklye az emberi elme pallérozódására 's az akkori időnek, melly felett magasan emelkedik, történeteire nézve. Zeno Apostolo bebizonyitá, hogy ezen 12 könyv, mellyek elrendelésében kivált Columellát látszik követni, eredetileg deákul voltak irva. Egy olasz forditás („*Il libro della agricultura di Pt. Crescentio*", Flor. 1487 'sat.) melly még nyelve tisztasága miatt nagyra becsültetik, szülte azon véleményt, mintha C. anyanyelvén irt volna. C. esmerte a' régi irókat, 's használta is. Alapreguláji egyszerük, tapasztaláson épültek 's mentek neminemü afféle előitéletektől, mellyek Europa többi részeiben még századokig voltak nagy becsben. Alig jelent meg könyve, már is egész Európában elterjedett. Több europai nyelvekre forditották, nevezetesen V. franczia Károly számára egy gyönyörü kéziratban (1373), melly még most is meg van, 's alig találtatott fel a' könyvnyomtatás mestersége, azonnal bővebben terjedett. Az esmeretes legrégibb, de felettébb ritka kiadás Augsburgban (1471. in fol.) jelent meg. Ama' legrégibb olasz forditás, mellynek szerzőjéül S. Geminianoi Benvenuti Lőrinczet tartják, még a' nyelvtextusokhoz tartozik, 's a' „*Classici Italiani*" (Milano 1805) gyüjteményben ujra ki van nyomtatva. Pontosabb, de nem annyira becsült forditásról gondoskodott Sansovino. — Biztosabb tudósitásakat C-ről és munkájáról Ru Filep bolognai professornak köszönhetünk. *A***s.*

Crescenzi (d. Juan Baptista), Romában marquis de la Tore, szül. a' 16-ik század vége felé, képirást tanula Pomerancia alatt 's egynéhány fiatalkori munkájával magára voná V. Pál pápa figyelmét, ki azután a' paulina kápolna kiépitését reá bizta. Cardinal Zapata 1617 magával vivé Spanyolországba, a' hol III. Filep kedvezését tudá megnyerni. Egynéhány virágdarabja megbizatást szerze neki az Escurialban ama' temetkezési pantheont készitni, melly pompássága 's egyes részeinek szépsége miatt Europa legnevezetesebb emlékei közé tartozik. L. Santo

„Escurial történetei"t, rézmetszetekkel. A' rajta lévő bronczmivek romai mivészek munkáji. IV. Filep castiliai grandságra emelé a' mivészt, marquis della Torre czimmel, 's még azontul is nagyon megkülönböztetté. Háza nyitva állt haláláig (1660) minden mivész előtt, kik ott gazdag kincseket találtak a' mivészi gyakorlás minden ágára nézve.

Crescentini (Girolamo), egy a' leghiresebb sopranisták közül, ki az éneklésbeli könnyüséget legnagyobb 's legérzékenyebb kifejezéssel egyesité, szül. Urbaniában Urbino mellett. Olaszország 's a' többi Europa legnagyobb játékszinein dicsőséggel lépett fel az *opera seria*ban, 's csaknem minden nevezetesebb udvaroknál énekelt. Midőn Zingarelli „*Romeo* és *Julia*" operájából a' szép „Ombra adorata 'sat." áriát Bécsben 1804 énekelné 's lármás tetszés közt ismételné, mesterséges erőmiv által két galamb szállott a' fellegekből alá 's fejére babérkoszorut tett. 1806-tól Napoleonnál udvari énekes volt. Napoleon a' vaskoronarend vitézévé tette. Napoleon megbukása olta magányos éltet él. Az ének-oktatás körül nagy érdemet szerzett derék gyakorló darabjai által („*Raccolta di essercizj per il canto*" ol. és ném. Leip. Kühnelnél ujra nyomtatva.)

Crescimbeni (Giovanni Maria), literator és költő, szül. Maceratában az anconai markgrófságban Oct. 9. 1663, 's már gyermekkorában mutata hajlandóságot a' költés mestersége iránt; kivált Ariosto verseit nagyon elméjébe nyomta a' „Dühösködő Roland" egy rézmetszetes kiadásából, mellyben a' képeknek megfelelő helyeket kikereste. A' Jesuiták maceratai collegiumában már 13 éves korában irt egy szomoru játékot (Darius), 15 éves korában tagja lőn egy academiának, 16-ban törvények doctora. 1681 Romába küldé apja, törvényesmereteit tökéletesitni; de ennél még nagyobb tüzzel gyakorlá a' költés mesterségét. Filicaja néhány canzonéja megesmertété vele (1687) kortársainak költői érzelmét. Megelégedetlen mindennel, a' mit eddig próbált, egyszerre ösztönöztetettnek érzé magát, csupán a' régi idők nagy példájit követni 's ezen egyszerüséghez 's a' természethez másokat is visszavezetni. C. tagja volt mind a' három academiának, mellyek akkor Romában fenálltak, de a' mellyek közül egyik a' másiknál rosszabb verseket szolgáltatott. Kiválaszta tehát azok közül egynéhány rokon érzetü tagot, 's uj academiát alapita, melly a' szerzők mezei érzelméről fogva egy kevessé játszékony elmésséggel Arcadia nevet vőn fel (l. Arcadiusok). Ezen academia első őre Crescimbeni volt Alfesibeo Cario név alatt 's méltóságában minden uj olympias alkalmával megerősitteték. C. örvendvén planja sikerülésén, nem volt legmunkátlanabb a' költők közt. 1696 jelent meg tőle „*Istoria della volgar poesia*", melly munkában kimondhatatlan a' gyüjtői szorgalom, de rend és critica nélkül. Azután „*Trattato della bellezza della volgar poesia*"-ját adá ki (Romában, 1700, 4.), melly rövid idő alatt háromszor nyomatott ujra, 's valamint előbb emlitett munkája, csak a' „*Commentarj intorno alla storia della v. poes.*" (Roma 1702, 5 köt. 4.) által lett haszonvehetővé. XI. Kelemen kegyelme alkalmasabb helyzetet szerze neki. Kanonoksága nyugalmában, mellyet legfeljebb az Arcadiusok czivódásai háborgatának, gyorsan nevekedék munkájinak száma. Nostradamus „Provencei költők életirását" megbővitve forditá le, Commetarj-jit négy bő kötettel szaporitá, kiadá „az Arcadia történetei"-t, s' az „Arcadiai költők életirását." Majdnem ugyan azon időben jelentek meg első kötetei Arcadiája verseinek (rime), mellyek kedvességre kaptak. C. munkálódását egyházi megkülönböztetéssel jutalmazák meg XI. Kelemen 's XIII. Benedek pápák. Végre földbirtokot kapott az Arcadia V. János portugaliai király ajándékából. A' Janiculuson a' még most is fenálló játékszin épittetett, 's Sept. 9. 1726 tartatának az első olympiai játékok a' portugaliai király tiszteletére. Azon versek, mellyeket C. ez alkalommal olvasott fel, élénk helybenhagyást nyertenek. Ezolta roskadni kezdett teste egy melynyavalya következé-

sében. Minekutána a' rend generala engedelmével Jesus társaságába lépett volna, mellynek öltözetében meghalni ohajtott, kimult Mart. 8-kán 1728. Még éltében emeltetett magának emlékoszlopot Sta-Maria Maggiore templomában, illy felirással; I. M. C. P. ARC. C. Joannes Marius Crescimbenius pastorum Arcadum custos; czimere mellé az arcadiai pásztorsipot illeszteté. Characterére nézve szelid volt, jóakaró, előzékeny és szerény. Számos munkáji, alkalmi irásai, magasztaló életirásai közül a' már emlittettek is elegendők volnának őt honja literaria historiájában diszes hely felől biztositni. „*Istoria d' Arcadia*"-ja előtt (Roma, 1712, 12.) találni Crescimbeni életirását kanonok imolai Mancurtitól.

Crespi (Guiseppe Maria, il Spagnuolo melléknévvel), képiró a' bolognai oskolából, szül. Bolognában 1665, Boscóban Sz. Mihály monostorában tanulá a' remek miveket 's főképen Carraccit követé, kinek miveit le is másolta. Elébb Cantuti, azután Cignani oskoláját látogatá meg, utóbb Velenczébe 's Parmába ment, s' végre saját compositiójával (Hercules küzdése Antaeussal) lépett fel szülő városában. Ezolta halmozva volt megbizással. Igy többek közt cardinal Ottobuoni számára a' hét szentséget festé, mellyek most a' dresdai képgyüjteményben vannak; Eugen, savoyeni herczeg, a' pfalzi választó fejedelem, a' toscanai nagyherczeg 's cardinal Lambertini számokra többeket. Ez utóbbi pártfogója lőn 's mint XIV. Benedek pápa lovaggá tevé. C. azonban gyakran dorgáltatott különös ideáji miatt, mellyek mivein látszanak; igy p. o. Chironnal megrugatja nevendékét, Achillest, egy elkövetett hibája miatt. Ezen kivül a' prima mindent erős ecsettel festett Caravaggio módja szerént 's tarthatatlan szinekkel, általtászó alapra, ugy hogy mivei nem sokára elhomályosodtak. Sok tanitványa volt, kik közt két fija is, Crespi Antal és Lajos. Az utóbbi inkább képirásról irt munkájival különbözteté meg magát. Crespi 1747 holt meg.

Créta, l. Kandia.

Creticus, l. Rhythmus.

Creusa, több hires asszonyai a' görög hajdankornak, nevezetesen Crechteus leánya, ki Xuthusnak, Hellen harmadik fijának, lévén neje, elébb Apollo ölelgetéseiből Iont szülte, harmadik férjével pedig Achaeust nemzette; továbbá Priamus és Hecuba leánya 's Aeneas hitvese, kivel Ascant nemzette. Midőn Aeneas Troja égésekor az istenek képeivel, apjával, nejével 's fijával szökött volna, Creusa hirtelen eltünt oldala mellől. Hasztalan kereste őt a' zavarban, mig, dicsőült alakban előtte megjelenvén, tudtára nem adá, hogy az istenek anyja nem akarván, hogy ő Phrygiából eltávozzék, magához szólitotta.

Creutz, (Gusztáv, Filep gróf), 1726 született Finnlandban. Nyilvános életre neveltetett, mindazáltal hajlandóságból a' költéshez gyakran elvonta magát a' nagy világtól, hogy mezei csendjében a' természet kellemeinek 's kedvelt irójinak élhessen. Ekkoron főkép II. Fridrik testvére, Louisa Ulrika, ki 1751 olta uralkodott Svédországban, mind jobban 's jobban megkedvelteté a' lelkesb társalkodást. A' honi nyelvet, honi költést gyakorlotta 's ápolta udvarának meghittjei közé tartozott gróf Creutz. Még most is becsülik „*Atis og Camilla*" czimü szerelmes 's azon öszveköttetésből származott versezetét, mint a' legkellemetesb svéd énekek egyikét. Keves idő mulva Adolf Fridrik király madridi követnek nevezte Creutzot. Ottani tartózkodásáról Marmontelhez irt levelei bizonyitják, milly szerencsésen vizsgálódott. Néhány évvel későbben madridi tisztét a' parisival cserélte fel, hol háza az elmést mindég barátságosan fogadta. Névszerént Marmontellel és Grétryvel barátkozott meg közelebbről, kiknek előmenetele, mintha magáé volna, örömre fakasztá. 20 évig tartó parisi lakása alatt különös örömére vált, hogy királya nevében 1783 Franklin Benjaminnal Svédország és az egyesült statusok ifju köztársasága közt frigyet és kereskedési egyezsé-

get köthetett. Gusztav erre őt külső ministerévé tette, az upsalai universitas rectorának nevezte és a' Seraphin-rend czimével megajándékozta. Hanem gyenge teste hazája égszaka alatt leroskadt. Megholt 1785. A' Seraphin-rend egyik káptalanjában 1786 maga Gusztav király olvasta a' jeles férjfiu magasztaló beszédjét. *B. L.*

Creuzer (György Fridrik), udvari titkos tanácsos, heidelbergi professor, nyelvtudós és régiségnyomozó, 1771 született Marburgban. Ifjusága olta szerette és tanulta a' classicusokat, tanult Marburgban 's Jenában, azután Giessenben 's vidékén görög történetirók vizsgálásával 's mellette tanitással foglalatoskodott. Ekkor jelent meg első munkája: „*Herodot und Thucydides; Versuch einer höhern Würdigung ihrer historischen Grundsätze.*" (Leipzig 1798 és 1803), melly, valamint a' második: „*De Xenophonte historico*" (1799) tetszéssel fogadtatott. Mint házi tanitó Lipcsén 1798 Beck és Hermann leczkéjit is járta. Marburgba visszatértével academiai életre szánta magát, és Savigny őt ékesenszólást tanitójának nevezvén, szorosban kapcsolta hazájához. Folyvást görög történetirókkal foglalatoskodvan, irt azok történeti mivészségéről („*Die historische Kunst der Griechen*" Leipzig 1803) és tanulásokban talált pihenést hivatalos dolgaitól, mellyek, kivált az elogiumok, megunatták vele Marburgot. Innen 1804 mint nyelvtudomány és régi történet tanitója a' heidelbergi universitashoz állott. Itt már a' hely kiessége szorgalmatos dolgozásra élesztė. Daubbal egyesülve a' „*Studien*" nevü irást, egyedül pedig „*Historicorum graecor. antiquissimor. fragmenta*" (1805) adta ki, irása által: „*Das akademische Studium des Alterthums*" (1807) elkeszitette a' még alatta virágzó philologiai seminarium felállitását és, bator igen keves ideig, a' „*Heidelberger Jahrbücher*" czimü folyó irásnak is társa volt. Ezenkivül szóval és példával hatott az őt szerető számos tanitványaira. Archaeologiáról és mythologiáról tartott leczkéji most olly mezőre vezették, mellyet nyomozásainak eddigleni folytában is szüntelen érintett. Munkája: „*Dionysius s. Commentat. academ. de rerum Bacchicarum origin.*" (Heidelberg 1808) ugy tekintethetik, mint első próbája véleményének a' régi mythusok öszveköttetéséről. Creuzer szerént van egy régibb görög költés (mert Görögországnak kell az egész régi világot megmagyarázni), mellynek foglalatja napkeletről kölcsönöztetett. Homerus és kivált Hesiodus a' helyett, hogy religio vagy mythologia alkotójinak tartathatnának, inkább már költést, philosophiát és theologiát tesznek előre. Ezen költést pedig jelképesnek, sőt jelbeszédesnek is kell tartani. Való ugyan, hogy ezen, keletről kölcsönözött, költés az idő változó formájihoz simult; mindazáltal foglalatjára nézve a' Görögök előtt soha sem volt esmeretlen. Fenmaradt a' papoknál 's a' mysteriumokban, később vizsgáltatott a' történetiróktól és philosophusoktól, de mi csak mivolti tanitásait tudhatjuk 's adhatjuk elő. Ezen régi bölcseség első közlőjinek állitja a' Pelasgusokat, egy, hanem is uralkodó, papi nemzetet, legalább papi uralkodás alatt volt nemzetet. Hanem a' görög földön nem tenyésztek a' szövetkezett papi intézetek. A' Hellenek elüzték a' Pelasgusokat. A' régi nemzetségek elholtával mind inkább 's inkább eltávozott a' görög tanitás napkeletről, világosabb de foglalat nélkül szükölködőbb lett. A' papi nemzetségek osztályokba egyesültek 's a' régi jelentőbb költés maradványa mysteriumokba rejtezkedett. Világos nyomait láthatni Homerusnál és Hesiodusnál, hogy régibb észfogatokat és hagyományokat már ők is félreértették; de szembetünő az is mind kettőjöknél, hogy a' régi theologiában nem voltak járatlanok. Felsőbb nyilatkoztatásban kell tehát az illy magas tanitások magvát keresni, és a' látszólag különbözőt öszveköttetésbe tévén, a' hasonló jelképekből és jelbeszédekből egyenlő ősveleményt következtetni. Allitásait Creuzer kifejté: „*Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen*" czimü munkájában, mellynek uj

kiadása (Leipzig és Darmstadt 1819—21. 5 köt.) még jobban feltüzelte az elsőkor támadt ellenkezőjit. Névszerént Hermann G. „*Briefe über Homer und Hesiodus, vorzüglich über die Theogonie*“ (Heidelberg 1818) nevü munkájában, azután egy levelében Creuzerhez: „*Ueber das Wesen und die Behandlung der Mythologie*“ (Leipzig 1819.) Vosz J. H. a' jenai literaturaujságban (Dec. 1819, Majus 1821 és Mart. 1823) és könyvében: „*Antisympolik*“ (Stuttgart 1824) hevesen kikelt ellene. Hanem védőkre is talált, kik közül udvari tanácsos Hammer a' bécsi folyó irás „*Jahrbücher der Literatur*“ több köteteiben magokból a' keleti kutfőkből igyekezik megmutatni a' görög mythologia öszveköttetését napkelettel. Wyttenbach és Meermann tanácsára elfogadta 1809 Creuzer a' philologia tanitását Leidenben; de minekelőtte székét elfoglalná, érzette a' neki ellenséges égszak behatását és még azon éven viszszatért Heidelbergbe, hol ismét elébbeni tisztébe lépett. Azolta kiadá: „*Plotinus de pulchritudine* 'sat. *Nicephori Nathanaelis antitheticus*“ (Heidelberg 1814), és más értekezéseken kivül tulajdon életrajzát (*Zeitgenossen*). Guigniaut részént fordítva, részént ujra dolgozva kiadta Creuzer symbolicáját ezen munkájában: „*Religions de l' antiquité considerées principalement dans leurs formes symboliques et mythol.*“ (Paris 1824). Creuzert a' felirások parisi academiája 1825 külső tagjának nevezte. *B. L.*

Crevenna (Petér Antal), ki rendszerént Bolongaro Crevenna néven neveztetik, jeles könyvész, a' 18-ik század közepén született Milanóban; jobbára Hollandban élt. Mostoha atyjától (kitől Bolongaro neve) tetemes vagyon birtokába jutván, azon órájit, mellyeket kereskedése el nem foglalt, a' tudományoknak, jelesen tudománytörténeti vizsgálatoknak szánó 's lassanként igen jeles és válogatott könyvgyüjteményt szerze. Azon hirdetmények, mellyeket könyvtáráról közre bocsátott, vagy közre bocsáttatott, az értők és kedvelők előtt becsbe hozák a' nála meglévő könyveket, 's magok ezen hirdetmények vagy lajstromok könyvészi tekintetet nyertek. „*Catalogue raisonné de la collection des livres de M. Crévenna*“ (Amsterdam 1776. 6 köt. nagy 4-r.) czimü könyvsorában számos incunabulát pontosan leir, több ritka könyv egyes példányait egybe hasonlitja, 's a' 17- és 18-ik században élt tudósok által irt több levelet először közöl. Azonban, hogy e' fontos könyvtárt még teljesebben esmerjük, öszve kell ama' lajstromot a' következő, később megjelenttel vetni „*Catalogue des livres de la biblioth. de M. Crévenna*“ (Amsterdam 1789. 6 köt.), melly utóbbinak mind az oda mellékelt ár, mind igen fontos és tanuságos jegyzetei miatt — ámbár nem vevé mind fel az elébbeni lajstrom jegyzeteit — saját 's a' könyvtudós- és könyvtárnokoktól megesmert becse van. Kiakará adni Cr. a' könyvnyomtatás kezdete és haladása történeteit is, mire már nagy számu fac-similéji állának készen; de hihetőkép a' rezek sokasága, mert ő rendszerént a' könyvnek első 's utolsó lapját egészen lemetszeté, volt akadály e' munka megjelenésében. Sajnálnunk kell, hogy legalább holta után nem adattak ebből mutatványok. Minden szeretete mellett is studiuma iránt Cr. 1790-ben könyvtára nagyobb részét eladta árverés utján; a' mi holta után maradt, feljegyzé a „*Catalogue de la bibl. de feu M. Cr.*“ (Amsterd. 1793.) Élte fogytán elhagyta Cr. Hollandot 's Romában holt meg Oct. 8. 1792.

Crichton (James), a' korán érett, rendkivül nagy tehetségü emberek legkitünőbbike, a' Stuartok királyi nemzetségéből, 1551-ben szül. Scotiában, mh, 1583. Huszadik évét alig éré el, már tiz nyelvet értett és beszélett 's minden testi ügyességben kitünő volt. Ekkor Parisba ment. „Egy fiatal ember jött ide“ ugy mond egy akkori iró „mintegy husz esztendős, kiről az academia professori is ugy itélnek, hogy minden tudományban tökéletes. Nem mulja felül senki a' szó- és hangszeres muzsikában, nem láttunk hozzá foghatót a' tánczban, lovag-

lásban, rajzolás- és képirásban. Két kézre viv, 's a' legjobb vivó sem foghat ki rajta. Észbátorsága rendületlen; a' minap 3000 hallgató előtt vetekedett, 's bámulatot gerjeszte feleleteinek igazsága, tudománya, határozottsága. Beszéli a' latán, görög, zsidó, syrus, arab, spanyol, olasz, franczia, angol, flamand és szláv nyelveket, mind helyesen. Valóban nem hinné az ember, hogy egy valaki száz esztendő alatt, ha sem nem ennék sem nem innék, ennyi tudományt szerezhessen. Jelenléte rettegést gerjeszt a' gyengébbekben, mert hiszen ez többet tud, mint ember tudhat, 's azt hiszik, hogy ő az Antichrist." C. Parisból Román, Velenczén és Paduán keresztül Mantuába ment, holott az ifju Gonzaga herczegnek, Vinczének, vezetője lőn. Egykor, farsangi mulatozás közben, több álarczos rohana reá fegyverrel, C. egy pillanat alatt kiveré a' fegyvert kezeikből 's a' mint álarczokat felfedé, saját nevendékét találá közöttök. Tisztelettel nyujtá ennek kardját vissza, 's ez, a' czudar, kit szerelemféltés birt a' tettre, letipratva Cr. nagy lelke által, keresztül üté keblét a' nemesnek. C. — t több munka szerzőjének tartják. — *t* —

Crillon (Louis de Balbe), a' 16 század legnagyobb hadi bajnokinak egyike, 's IV. Henrik barátja, nevezetes piemonti nemzetségből szül. 1541 Mursben Provenceban. Mint ifjabb fiunak a' nemzetséghez tartozó egyik jószágtól Crillon nevet adának, melly nevet ő tettek és erények által ugy megdicsőitett, hogy azt a' Balbe ház fejei is magokévá tették. A' katona félelem nélkül valónak (*l' homme sans peur*), IX. Károly, III. Henrik 's Margit királyné csak „*le brave*", IV. Henrik pedig „*le brave des braves*" czimmel nevezék Crillont. E' mellett szabad érzése 's nemes gondolkozása vitézségéhez ugy hasonlitott, hogy emberisége és erénye által nem kevesbbé volt hires mint bajnoktettei által. Hosszu pályája öt uralkodást dicsőitett. u. m. II. Henrikét, II. Ferenczét, IX. Károlyét, III. Henrikét 's különösen IV. Henrikét. Legelső táborozásban (1557) merész bajnoktette által Calais hamar bevételét igen segitette. Ő volt első az ostromnyiláson, hol a' várkormányozóra akadván, azt megragadta 's a' sánczba lökte. Az Angolok 11 hónapig kinlódtak e' hely elfoglalásával, a' Francziák 8 nap alatt ismét visszavették. Később a' Hugenották ellen Dreux, Jarnac és Moncontour mellett (1561, 1563, 1569) tartott csatákban megkülönböztette, mint maltai rend vitéze pedig a' Török ellen viselt keresztes háboruban igen kitüntette magát az ifju bajnok. II. Selim Cyprust elfoglalá a' Velenczésektől. A' musulman fegyverek rettegéssel tölték egész Europát, egy egyesület álla öszve, 's 1571 megtörtént a' lepantoi hires tengeri ütközet. Crillon e' rémitő viadalban csudákat tett vitézségével, 's innen, bár meg vala sebesitve, reá esett a' választás, hogy a' nagy győzelem hirét a' pápának 's a' franczia királynak megvigye. V. Pius és IX. Károly kegyelmekkel 's tisztelettel halmozák. Ő Bertalan éjszakáját, mellynek előkészületeit előtte gondosan eltitkolták (1572), fennyen kárhoztatta. Következő évben La Rochelle hires ostrománál, később pedig csaknem mind azon jeleneteknél, hol vitézségre és bátorságra vala szükség, találjuk Crillont. III. Henrik Guise herczegnek a' rendek által Bloisban elvégezett meggyilkolását Crillonra merészlé bizni. „Becsületemet fertelmes tettel nem mocskolom be" vala a' felelet. IV. Henrik mellett a' Liguisták ellen legnagyobb vitézséggel harczolt. A' Normandiában Argues mellett esett ütközet után, hol Crillon nem volt jelen, igy ira hozzá Henrik: „*Pends toi, brave Crillon, nous avons combattu à Arques, et tu n' y étais pas. — Adieu brave Crillon, je vous aime à tort et à travers*". — Quillebeuf csak egy kis csoport által védelmezteték Villars marsall serege ellen, Crillon ide szerencsésen bevonult, 's midőn Villars a' várost ujra felkeresvén, azt terjesztené elejébe, hogy illyen csaknem szabad helyet, tábori szerek és elegendő védsereg nélkül ellene fentartani lehetetlen, Crillon, azt felelte: „*Crillon est dedans, et Villars est dehors*". Villars

ostromot futatott; de Crillon visszaverte a' támadókat, 's a' vivással felhagytak. Az ifju Guise herczeg, ki Crillonnal Marseilleben vala, midőn annak kikötője előtt egy spanyol hajóssereg szaguldozott, egy tréfát tett itt vele, melly Crillon vitézérzését egész nagyságában tüntette fel. A' herczeg fiatal barátival éjfélkor Crillon háló kamarájába tör, rögtön felköltik 's kiáltnak: minden oda van, a' Spanyolok a' kikötőt 's város fontosabb pontjait elfoglalták, nincs szabadulás. A' herczeg javalja Crillonnak, hogy vele szabaditsa meg magát. Crillon az ajánlást bosszankodva vetí vissza: „Jobb — mond — marokba szoritott fegyverrel elesni, mint e' hely vesztét felülélni.“ Erre hirtelen felfegyverkezik 's a' grádicson lefelé rohan, mig végre a' herczeg kaczajából észre veszi, hogy tréfát üztek vele. Komolyan fordul most Crillon vissza, 's melyén ragadva a' herczeget, igy dördül rá: „Ifju ember, ne vakmerölködj' többé játszani, hogy egy derék ember szivét próbára tedd. Istenemre! ha gyengének találsz vala, most e' tört melyembe szurnám“. Az Európát megrenditő háborunak véget vetvén utoljára a' Savoyával kötött béke, Avignonba vonult Crillon 's ott 75 évében megholt 1616. E' bajnokot csatában tündöklőnek, tanácsban bölcsnek, szavához és minden kötelességhez hivnek mutatja a' történetirás. Ő akkor sem hagyta el III. Henriket, midőn már a' korona rá nézve elveszettnek látszott; IV. Henrikhez pedig hiv volt, midőn még elébb mindent ki kellett vini. Azonban szabad érzelme gyakran durvaságig ment. Ingerlékenysége határt nem esmért, egy sértő szó magán kivül ragadta. Káromkodásban 's esküvésben [illegible] nem lelhetett, még élte végső napjaiban is kedvelt esküvésével pecsételte meg azon fogadást, hogy többé nem esküszik. Bayard mellett Crillon e' nemben a' legmagasabb character, mellyet a' franczia történetekben találunk. *J.*

Crillon-Mahon (Louis, herczeg) az elébbinek nemzetéből, szül. 1718, első táborozását Olaszországban Villars marsall alatt 1733 tette. Bátorsága 's okossága által előljáróji figyelmét hamar magára vonta. Az 1742-ki táborozásban Harcourt herczeg alatt 150 Bajorral 's 200 Franczival 10,000 emberből álló ellenséges elősereget egy egész nap fentartott. A' fontenoii győzelemben (1745) részt vett, 's következő éjjel egy kis csoporttal még 50 ágyut foglalt el. A' 7 esztendős háborúban is nevet szerzett magának Crillon. Weissenfelsben p. o. midőn Nagy Fridrik Rossbach felé vonultában seregével oda érkezett, ő vezete 17 compagnia franczia gránátost, mellyekkel a' Burkusokat fentartotta. Háboru végével a' franczia ministeriummal való egyenetlenségei arra birák Crillont, hogy a' franczia szolgálatot spanyollal cserélné fel, hol a' Portugaliával folyt háborúban Almeida általadásánál jelen volt. Az amerikai függetlenségi hadakozásban Minorca szigetét vivá ki C. 1782, mellyért mahoni herczeg, spanyol grand 's minden spanyol seregek vezérkapitánya lett. Gibraltar ostrománál (l. *e.*) is ő volt a' fővezér. A' versaillesi béke után Valencia és Murcia királyságok helytartójává neveztetett 's megholt Madridban 1796 a' nélkül, hogy a' Francziaország ellen folyt utolsó táborozásokban részt vett volna. *J.*

Criminalis törvény, büntető törvény 's ugyan annak tudománya. A' törvénytudomány egy része felől sem uralkodnak a' tudósok közt olly igen különböző nézetek, 's ezek egyszersmind egyikben sem olly nagy befolyásuak a' theoriára és praxisra, mint a' büntető törvényben, azon törvények tudományában, mellyek szerént helytelen cselekedeteket nem csupán megigazitani, hanem az elégtételen kivül a' statustól bizonyos rossz hozzáfüggesztése által fenyiteni is kell. Itt az a' legelső kérdés, ha és mennyire van jusa a' statusnak másokra büntetést szabni? Ezen kérdést nem lehet a' positiv törvény rendszabásai szerént elhatározni, mert itt épen arról a' szó, hogy a' positiva törvényadás a' természeti igazság képzetével öszveegyeztessék. A' statusok ugyan kezdetektől fogva gyakorlottak büntető hatalmat a' nélkül, hogy illyetén theoreticai vizsgálatokat be-

vártak vagy ezek által magokat tartóztatni engedték volna; mert nyilvános, hogy büntető igazság nélkül status fen nem állhat. Ha mindazáltal a' büntető törvény jogos lételét magában véve mintegy tett által bebizonyittottnak akarnók is tekinteni, maradnak még is számtalan kérdések, mellyek egyedül csak a' természeti törvény álláspontjából fejtethetnek meg, 's a' törvény gyakorlására, még inkább pedig a' törvényadás theoriájára nézve felette fontosak. Mi itt nem annyira a' büntetés czélját, mint annak törvényes alapját vizsgáljuk; mert nem a' hasznot, mellyet a' status a' büntető hatalom gyakorlásából vár, hanem illyen eszköz használására való jusát kell előterjesztenünk. Azon különböző rendszerek, mellyek e' tárgybeli végzeteknek alapjokul szolgáltak, következő szempontok alá vonathatnak: 1) A' bosszuállás rendszere. A' ki mást megkárositott, nem panaszolkodhatik igazságtalanság ellen, ha szintolly rosszal illettetik ő is, 's a' megsértetettnek vagy (gyilkosság esetében) nemzetségének szégyenére válik, ha elégtételt nem szerez. Ebből származik a' durva visszatorlás rendszere, mellyre olly sok népeknél találni. Mert a' mint egy részről a' bosszuállás ösztöne közönséges érzet által törvényesnek esmertetik, őrizkedniek kell a' bosszuállóknak, hogy a' vett sérelem mértékén tul ne haladjanak, nehogy megtámadtakból megtámadók legyenek. Igy tehát betü szerént kell magokat tartaniok: szemet szemért, fogat fogért, — 's valóban e' fokon találjuk jó ideig a' nemzetek büntető törvényét; vérhosszu és visszatorlás közönséges jussá 's kötelességgé válnak (l. Michaëlis „*Mosaisches Recht*“). Ezen fokon a' jus megsértésének büntetése nem a' község dolga, hanem egyeseké, 's a' nyilvános hatalom csak annyiban mutatkozik munkásnak, hogy a' szüntelen megujuló bosszuállás elejébe korlátot vonni 's a' nemzetségek ellenségeskedéseinek, mellyek a' nemzetet végpusztulással fenyegetik, véget vetni igyekszik. Ebből ered az egyeztetés rendszere. A' sérelmek pénzre becsültetnek, 's kinszerittetik mind a' sértő a' megállapittatott summát lefizetni, mind a' sértett azt engesztelődés gyanánt elfogadni. Ezen előrehaladással a' népbéke képzete van egybekötve, melly béke különbféle meghatározottabb környülmények közt mint királybéke, törvényszéki béke 'sat. fejlik ki, 's egyszersmind megitélő és védelmező nyilvános hatalom megesmerését foglalja magában. Igy megtalálni az egyeztetés jusát a' régi Németeknél, valamint az indiai szigetcsoport lakosinál 's az amerikai ősnemzetségek közt. Ezután legközelebbi lépés azon okfő megesmerése, hogy az összeség általjában tartozik vétkeket meggátolni. A' bosszuállás a' statusra megy által; már nem váratik többé a' megsértetett panasza, hanem maga a' status (a' király, a' község) vállalja fel a' vádoló kötelességét. Ehhez legközelebb áll II) az elijesztés okfeje. A' nyilvános példa által tartóztattatni kell másoknak hasonló tettektől; azért a' büntetés nyilvánosan hajtatik végre, 's mennél utálatosabb a' vétek magában véve, annál inkább törekesznek ezen utálatot a' nép érzékébe kegyetlen büntetések által belényomni. Ezen rendszer ellen, melly a' mult század közepéig nálunk is, Németországban is uralkodó volt, mind a' jus, mind a' czélirányosság tekintetéből igen fontos kifogások tétethetnek. Soha sem engedtethetik meg, embert azért kinozni 's kivégezni, hogy szenvedései másokban benyomást szüljenek, melly bennek legyőzze a' vétekre kisértetést. Azonban e' módon nem is éretik el a' czél, 's ezenfelül ugyan azon czél által szükségessé tétetnek a' büntetések olly mértéke, melly azzal, mellyet a' józan okosság szüntelen kivánni fog, egyenes ellenkezetben áll. A' félelemtől való csupa félelem legcsekélyebbet nyom az emberi szivben; annál felette sokkal többet ér a' természeti 's jó népnevelés és a' felsőség jó példája által nagyobbittatott utálatja mindennek, a' mi magában véve helytelen, igazságtalan és rossz. Ha egymásból folyólag akarnók az elijesztést, mint vétkek óvó szerét használni, ugy (mint ez a' hires Feurbach „*Revision der Grundsätze des peinlichen Rechts*“ [Erfurt 1799] czimü

munkájában is meg van esmerve) épen a' legcsekélyebb vétkek ellen, mellyekre leggyakoribb 's legerősebb az inger, p. o. a' nemi ösztönöikre, kellene legkegyetlenebb büntetéseket szabni, a' nagyobb vétkek ellenben, mellyekre az emberek különben is nehezebben határozzák magokat, majdnem büntetés nélkül hagyathatnának. Ennél fogva, kivált a' halálos büntetés jusára nézve marchse Beccaria ideje olta („*Dei delitti e delle pene*" 1764) mind inkább inkább kétséges lett az elijesztés rendszere, és feletle sok tudós állott III) a' megelőzés (*praeventio*) okfejéhez, mellyuek kétségkivül legélesebb eszü védelmezője lett a' hesseni nagyherczegség mostani ministere Grolmann („*Grundsätze der Criminalrechtswissensch.*" Giessen 1798). Ha egymásból folyólag (consequenter) cselekvő lénynek gondoljuk az embert, ugy minden egyes vétek a' vétkező cselekvési módja okfejét foglalja magában, 's következőleg a' jus jelen megsértésén kivül jövendő hasonló vétkekkel fenyegetődik. Van tehát jusa a' közönségnek, ellene védő rendszabásokhoz nyulni, mellyek, ha a' sértés megtérithetetlen javat illetett, életvesztésig is mehetnek. Ezen okfőnek az az elsősége, hogy legelsőben állit fel magára a' büntetésre nézve valódi törvényes alapot, melly magában véve megczáfolhatatlan. Hanem ez ellen meg azt a' kifogást tehetni, hogy részént ez a' biztositás jövendő vétkek ellen tulajdonképen semmi büntetés, 's hogy e' szerént mindég el kellene a' büntetésnek maradni, midőn a' jövendő sértegetésekkel való fenyegetődés megelőzése az eset különös környülményei vagy igazi megbánás által szükségtelenné tétetnék; részént pedig, hogy ezen okfő a' büntetésben mértéket nem esmerhet, mert a' védelemnek mindég csak ugyan azon egynek kellene lennie, halálnak ugyan is, vagy örökös őrizetnek. A' természeti törvény akkori iránylatja, melly minden jus alapját az egyezségképestiben keresté, IV) az egyezség rendszerére vezérlett, az állittatván, hogy statusba léptekor egyezség által kiki alája veté magát a' büntetésnek. De mivel egyezség által senki sem kötelezheti magát ollyanra, a' mi, ha már egyezség nélkül jó nem volna, emberi méltóságával ellenkeznék: azért ezen uton szinte lehetetlen a' büntetés jusképestiségét megmutatni. Fichte ennél fogva eredeti módja szerént uj fordulatot ada e' nézetnek. Ő abból indult ki, hogy mások ellen elkövetett jussértés által megfosztja magát a' vétkes azon jusától, hogy mint okos lénnyel ugy bánjanak vele, — a' mi tagadhatatlanul igaz, mert a' szabad lény jusa csak viszonyos megesmerésen nyugszik. E' szerént a' vétkek közt magokban véve semmi különbség nincs; kitaszittatást az emberi társaságból von maga után mindegyik. Igy tehát a' büntetést meghatározó egyezség azoknak kedvez, a' kik csekélyebb büntetéssel illettetnek; ez lakolással engesztelő egyezség: a' vétkesek bizonyos rossz elszenvedése által ismét just nyernek felvétetni a' polgári társaságba, 's még a' halálos büntetésre itéltetettnek is jusa van kivánni, hogy büntetése által a' status iránta megengesztelődjék. Sok helyes van e' nézetben; csak a' lakolással engesztelő egyezség tettbeli igazsága látszik hibázni. V) Ugyan azon időtájban Klein és mások az elégtétel theoriáját állitották fel. A' vétkes kétféleképen árt: 1) a' közvetetlen megsértetettnek az elkövetett jussértés által, mellyért annak a' privat törvény reguláji szerént elégtétellel tartozik, 's 2) az adott rossz példa által a' status törvényei iránt tartozó tisztelet megkisebbitésével, a' miért a' községnek felelettel tartozik. Ez a' kár a' büntetés által ismét eltöröltetik, mert midőn a' vétkes büntetést szenved, a' törvény ereje ujra helyre áll a' nép előtt. Ezt a' nézetet Schulz („*Entwickelung der philosophischen Principien des bürgerlichen und peinlichen Rechts*" 1813) és Martin („*Lehrbuch des Criminalrechts*" 1819—25) ujra felvevék 's nagyon éles ésszel fejtegeték tovább. VI) Feuerbach psychologiai kinszeritési theoriája valójában csak az elijesztés rendszerére vagyon épitve, 's csupán ez a' magyarázat hozzá ragasztva, hogy a' büntetéssel fenyegetés

általjában véve jusképesti, mert ez által senki nem tiltatik el valamitől, a' mihez jusa van; a' fenyegetés által pedig a' valódi végrehajtás egyes esetben törvényessé lesz, mert előre tudá a' megbüntettetett, mit kelljen tettéért várnia, 's még is elköveté azt 's következőleg maga szerzé magának a' büntetés baját. Ezen nézetre az ijesztési theoria kifogásainak legnagyobb része alkalmaztatható, 's használáskor tettbeli suppositumai is gyakran nem bizonyodnak be. VII) A' moralis javulás okfejét törvénytudósok ritkán használták. Azon alapul ez, hogy a' büntetés magában a' vétkesben nyomja el azon törvényelleni indító okokat, mellyek őt a' vétkes tett elkövetésére ingerlették. Tagadhatatlan igazság, hogy a' büntetés a' vétkes erkölcsi javulását becsületérzésének elnyomatása, más vétkesekkel való összezáratása 's kereseti ügyességének megsemmisittése által majdnem lehetetlenné teszi, mint nálunk gyakran megtörténik. Hanem ellenben annyi is bizonyos, hogy az emberek indulatja 's erkölcsi javitása közvetetlen tárgya nem lehet a' törvényadásnak, már azért sem, mivel a' javulás előmentét külsőkép egyáltalján nem lehet észre venni. De lehet az embert külsőkép szoktatni p. o. restet munkára, a' részegest józanságra, a' kicsapongót magatartóztatására; 's Éjszakamerika büntető intézetei valóban erre céloznak. Végre VIII. a' visszafizetés theoriáját Kant olta majdnem minden német philosophus elfogadta, hanem törvénytudó eddig még csak keves (Henke „*Handbuch des Criminalrechts*“, Schmid, „*Lehrbuch des Staatsrechts*“, és mások). Ez azon alapul, hogy a' status semmi igazságtalanságot nem szenvedhet meg kebelében; hogy minden juselleni cselekvésmódot meg kell semmisitni, pedig ugy semmisittetik az meg, ha a' juselleni tett elkövetőjére alkalmaztatik; 's ezen nem követtetik el igazságtalanság, ha ugy bánnak vele, mint ő másokkal bánt. Ez a' visszafizetés nem materialis és betü szerént értendő. Nem ugyan azon rosszból áll, mellyet a' vétkes máson elkövetett, hanem a' sértésnek valamelly nemi fogatját keresi fel, 's e' szerént fordítja a' cselekvő okfejét ugyan ő ellene. Itt egyszersmind mértéke is van a' büntetésnek, mellyet a' büntető törvény semmi egyéb okfeje nem szolgáltat, noha ezen mértéket is szükség mennyiségre nézve positiv törvény által meghatározni. — A' büntető törvény rendszereinek előterjesztésével, mellynek Welker („*Über die leszten Gründe von Recht, Staat und Strafe*“, 1813) jó criticai ábrázolatját adá, egyszersmind a' büntető-törvényadásnak, 's ezen törvény tudományos fejtegetésének előmenetele is ki vagyon jegyezve. A' positiv törvényadás elejétől fogva egy ágában sem volt olly munkás mint ebben. A' theoriák ezen nagy befolyása még a' perlekedésre is kiterjeszkedett, valamint nem is megy elő a' népek pallérozódása a' nélkül, hogy annak foganatja 's kivánatjai büntető törvényben ne kapnának legelsőben erőre. A' büntető törvény tudományos kidolgozása Olaszországban kezdődött, de a' 16 század közepéig csekély fontosságu volt. A' büntető törvényszékek iszonyu visszaélései Német- és Franciaországokban adának okot két nagy változtatásra, V. Károly 1532-ki büntetető törvényszéki rendjére, 's I. Ferencz 1539-ki büntető rendjére. Ezekkel kezdődik a' büntető törvény tudományos fejtegetése. V. Károly büntető törvénykezési rendje sok hijányán segitett a' törvénykezésnek, de a' kor szelleméhez képest még mindég megtartatának benne a' kemény büntetések és kinzatások. Carpzov Benedek (megholt 1666), kit utóbb kegyetlen birónak hireszeltek el, sokban igyekezett a' törvényt lágyitni, 's ő veté alapját egy törvényszéki szokásnak, melly a' törvény betüjétől gyakran eltávozott. Ugy nevezett praxis előzé meg a' törvények megváltoztatását, a' mi majdnem szükséges volt, mert a' későbbi törvények is gyakran csak kemény fenyegetődéssel igyekeztek foganatot szülni a' nélkül, hogy valódi használtatások valakinek eszébe jutott volna. Ennél fogva a' 18 század második felének büntető-törvénytudósai, Böhmer J. S. Ferencz, Koch, Quistorp, Meister, Hommel, Klein, Kleinschordt, majdnem inkább a' praxi-

son alapiták nézeteiket, mint a' törvény szaván, 's a' jobbak közülök főképen philosophiai fejtegetésen. A' dolgok ezen helyezetében a' törvényadás neminemüképen munkátlan maradhatott 's a' törvénytudókat engedheté dolgozni. Azonban végre még is felette nagy lett a' praxis eltávozása a' törvénytől, 's egyszermind a' törvényszékek okfejei is igen bizonytalanokká tétettek. Erre nézve az uj büntető-törvénytudók 's kivált Feuerbach méltán sürgették ismét a' törvények használását, mi által majdnem minden német status országló széke kinszerittetve látá magát uj büntető-törvénykönyvet készittetni. Stübel, Tittmann, Erhard, Globig és mások e' részben ugyan azon okfejeket követék; Martin ezeknél szorosabban kivánja a' törvények rendelését megtartani, ide értvén a' romai törvényt is, mellynek használása elébb a' büntető törvényben sokkal szükebb korlátok közé volt szoritva, mint a' privat jusban. A' büntető törvény ezen ujabb kidolgozói által sok helytelen lágyitó ok háritatott el ismét, mellyekkel azelőtt a' törvény keménységét ki szokták játszani. A' mai törvénytudók ujabb historiai oskolája a' most divatban lévő büntető törvénnyel még legkevesebbet foglalatoskodott. Azon pontok közül, mellyekre nézve a' büntető törvény tudománya ujabb időkben különböző véleményeket szült, következőknek van legnagyobb practicus fontosságok. 1) Van e jus, szembetünőleg törvényelleni cselekedeteket megbüntetni, ha ellenek semmi világos positiv törvény nincsen hozva? Kik a' természeti just általjában megesmerik, igennel felelnek, 's általányosan büntetésre méltó cselekedeteket (*delicta juris naturalis*) tesznek fel, mellyeknek a' magokban megengedetteket, de különös törvények által büntetni rendelteket (*delicta juris positivi*) teszik ellenekbe. Gyilkosságot, lopást 'sat., positiv törvény nélkül is meg kell mindenütt büntetni; de a' tilos kereskedést csak ott lehet, a' hol egyenesen büntetés van reá téve. Mások, kivált Feuerbach, fenyegető törvény nélkül nem engednek just büntetésre. 2) Szoros egybefüggésben van ezzel, a' mennyire a' statusnak jusa (vagy, a' mi szintannyi, kötelessége) van, a' külföldön elkövetett vétkek megbüntetése. Ezt a' status önkényére bizni nem lehet, 's szintolly kevessé engedhetni meg, hogy a' külföldön elkövetett vétkek egyikét sem vagy mindegyikét tartozzék megbüntetni. Itt még egy nagy véleményi különbözés forog fen az iránt, micsoda törvények szerént kelljen a' külföldön elkövetett vétket megitélni, a' honiak vagy a' cselekedet helyebeliek szerént e; mind a' kettőnek vannak saját nehézségei. 3) Mennyit kelljen a' büntető-törvényadásban a' környülmények különbözéséhez képest a' birák belátására bizni? Az ujabb irányiat arra czéloz, hogy olly szorosan határoztassék meg törvények által minden, hogy a' biró az itéletet minden esetben feltalálja a' törvény rendelésében, 's a' vétkeknek olly helyes és bizonyos büntetési lajstromá állittassék fel, hogy abból kiki általláthassa itéletét biró nélkül. Nagyon kétes, czélirányos legyen e általjában egy illy apróságokra terjedő büntetésszabás, kivált ha bizonyos mennyiségek, p. o. a' lopás summája, vagy a' vétkes kora, a' büntetést emelik vagy kisebbitik annyira, hogy egy fillérrel több vagy kevesebb több évi fenyitékházat huz maga után, 's a' kor egy negyedórája még azt is elválasztja, valljon a' vétkes csak politia által 's csekély fenyitékkel, legfeljebb 4 esztendei szabadságvesztéssel, vagy pedig halállal büntettessék. 4) Egy a' legnehezebb pontok közül a' mások becsülete ellen elkövetett vétkezés helyes megitélése, melly a' szabad sajtó és sajtóvétkekről való törvényadás egybeköttetésben áll. Mennyi szabadság engedtessék itt az igazságnak, mennyi a' nyilvános rendnek 's illendőségnek? — Azonban legfontosabb véleményi különbözések a' büntető-törvénykezési törvényadást illetik. A' büntető törvény okfejeinek fenebbi előterjesztéséből kitetszik, hogy a' büntető törvénykezés legelsőben mindég privat vádon alapul (vádoló per, *processus accusatorius*), a' hol majdnem ugyan azon okfejek tartatnak meg, a' polgári vádaknál.

Idővel nyilvános vádoló perré változik az, melly perben a' status' a' koronaügyvéd által előterjeszti a' próbákat 's büntetést javal, a' biró pedig részrehajlatlanul áll középen. Ezen okfőn alapul az Angolok büntető pere 's a' Franczia'ké a' revolutio olta. Összefér velo a' törvénykezés azon formája, melly nyilvánosság 's előszavusság név alatt ujabb időkben olly sok kedvelőre talált. Ezen perlekedés alapcharactere abban áll, hogy a' vádoltatott a' bebizonyitás ideje alatt csupán szenvedőleg viseli magát. Nem szükség a' vádra nézve magát kinyilatkoztatnia; hanem elvárja; hogy az bebizonyittassék. Ennek az a' következése, hogy az itéletnek hihetőségen kell alpittatnia, 's mivel e' részben inkább csak emberesmerettől 's a' józan ész helyes itéletétől függ a' dolog, mint mesterséges reguláktól, az a' vélemény, hogy biztosabb a' foganat, 's elmellőztetik a' statns felső tisztviselőjinek befolyása a' zsoldos birákra, ha az itélethozás népből és általa választott férjfiakra, esküdtekre bizatik. Hanem a' vádló per ezen szerkezeténél is, legalább a' legtöbb esetekben, ugyan azon uton kell előre készitni az itéletet, melly Németországban 's nálunk is főrésze, sőt egyetlen egy alapja az illyen törvénykezésnek. Nálunk ugyan is a' büntető per főképen, 's mondhatni, majdnem egészen arra van intézve, hogy a' vádoltatott maga vallja meg tettét 's ennek környülményeit: ez vallató per. Itt sem vádolónak, sem nyilvános fejtegetésnek nincs helye, hanem maga a' biró kérdezi ki a' vádoltat, 's a' környülmények ügyes összveilletése 's a' vádolt fél lélekesmeretének felébresztése által igyekszik őt arra birni, hogy az igazságot tökéletesen megvallja. A' mi itt a' biró főmunkája, azt Franczia-országban a' juge instructeur 's Angliában a' békebiró cselekszi mint politiatiszt, 's közönséges esetekben ott is ez az, mi a' főtörvénykezésnek materialékat nyujt 's irányt szab. A' hol ezen előre készitő vizsgálat semmi bizonyos foganatot nem szül, ott azután a' főtörvénykezés is felette ingadozó 's bizonytalan marad, 's világosan megbizonyithatni, hogy az angol és franczia törvénykezés az ártatlant sokkal nagyobb veszélynek teszi ki, a' vétkessel pedig büntetését könnyebben kikerülteti, mint a' német törvénykezés vallató módja, a' mint ezt az ujabb büntető-törvénytudók, Stübel, Tittmann, Martin 's mások, kifejtették, 's az ujabb törvényadásokat rendbeszedték. Van azonban ama' törvénykezésmódnak is, melly eddig, mi a' franczia perlekedést illeti, legjobban terjesztetett elő Feuerbachtól (*„Betrachtungen über Öffentlichkeit und Mündlichkeit"* 1821—24, 2 kötet), sok 's nagy elsősége, hol a' nyilvánosság bizonyosan első helyet foglal. Itt a' köz itélet mindég tiszta 's nem hozathatik tévedésbe nagyitott előterjesztés által, a' mi kivált politicai vétkek üldözésénél felette nagy fontosságu. Ugyan ezért épen illyen esetekben sokkal nagyobb a' bizodalom a' birói itélet indulatosságtól mentségében, 's ez legnagyobb oka, hogy az Angolok, Trial by Jury-jokhoz, minden tökéletlenségei mellet is, egész indulatoskodásig ragaszkodnak. *Zs. G.*

Crisis, az orvosi tudományban (ezen görög szótól κρίσις, elhatározni) az az időpontja a' nyavalyának, mellyben ez elválik, az a' fordulatpont, mellyből vagy gyógyulásba vagy rosszabbullételbe megy által. Legvilágosabban lehet a' crisist a' hamarlefolyó hidegleléses nyavalyák regulaszeréntes lefolyásában 's erőtele subjectumokban látni, kivált ha a' lefolyás nem zavartatik meg erős és czélellenes szerekkel. Ezért találjuk a' hippocraticus irományokban olly hiven és pontosan leirva a' crisiseket, mert a' görög orvosok igen gondosan figyeltek a' természetre, nem zavarták azt erős orvosszerekkel meg operatiójiban, 's magok azon népek még erőtelibbek voltak, mint a' mostaniak. A' crisis erős és szokatlan megelőző jelenetekkel jelenti közelgetését, a' nyavalya rosszabbra láttatik fordulni, 's a' belső szélvész a' legmagasb fokra láttatik emelkedni. Ez azonban csak az igen acutus hidegelésekben 's erőteli betegeknél történik meg. A' crisis vagy használatos vagy

gonosz lehet, az első esetben a' crisis végződésével minden symptomák szünnek, rendszerént valamelly látható kiürüléssel, izzadással, vizelettel, székkel, genyetség- vagy vérfolyással; a' másik esetben a' criticus jelenetek igen erősek voltak, vagy a' kiürülés nemes organumok kárával történt vagy a' természeti erők nem elegendők valamelly használatos elválasztás eszközlésére, a' crisis halálos vagy tökéletlen lessz, vagy lassu elválasztásba (*lysis*) megy által, vagy pedig valamelly más nyavalyába (*metastasis*). A' hideglelés regulaszeréntes befolyásánál a' crisis bizonyos napokon áll elő: criticus napok. Ezek magokhoz a' nyavalyákhoz képest különbözők. A' fönapok mindazáltal mindég a' hetes számokat követik; a' hetedik, tizennegyedik, huszonegyedik napja a' nyavalyának, valamivel előbb vagy hátrább, a' nyavalya charactere, a' climaticus befolyások 's más behatások szerént, mindég criticus. A' rossz kimenetel azonban rendszerént valamivel előre, a' rossz valamivel hátra szokott esni. Innen a' félhetes — vagy négyes szám tökéletlen crisiseket vagy criticus előjéleket hoz. Ha a' crisis tökéletes és használatos, akkor a' nyavalya maga azzal be van végezve, a' betegnek könnyen kell magát érzeni, 's a' nyavalya minden symptomájinak el kell enyészni. *A. B. P.*

Criterium (czimer vagy különböztető jegy). A' valóság criteriuma az, mellyen a' valót megesmerjük. Ez abban áll, hogy valami a' gondolkozásnak egyetemes törvényeivel és az észi életnek legfelségesb kivánatival megegyezzen. (L. Dogmaticusok és Scepticusok.)

Critica (görög szó), valamelly tárgynak megitélése és vizsgálatja, kivált ha nyomosan ki van vive; továbbá bizonyos tárgyak megitélésének értése vagy mestersége; végre a' tárgyak megitélésének tudománya is, vagy tudományos előterjesztése valamelly tárgy természetéből vagy megfogásából származó reguláknak, mellyek szerént annak valóságát vagy czélirányosságát meg lehet itélni. Minden critica tehát előre feltesz valamelly tárgyat, mint adatottat, de a' mellett mint megitélés 's megitélő mesterség egy theoriát is, melly által valamelly tárgy ideája kifejtetik; mert csupán valamelly tárgy lényébe való tudományos 's tiszta belátásból származhatik a' legtökéletesbb megitélés. Innen tehát p. o. a' mivészi critica előre felteszi a' műtudományt vagy aestheticát, és illy theoria nélkül a' megbirálás csak töredékes és annál fogva bizonytalan bölcselkedés, nem critica. Azonban a' tulajdonkepi critica, mint a' czélirányosnak megitélése, csak a' szabad és önkényes szüleményekre terjedhet ki. Tárgyára nézve tehát a' critica szintolly különbféle, mint különbfélék a' szabad munkásság nemei; különösen pedig kiterjed az emberi munkásság legfelségesb tárgyaira, a' tudományra és mivészségre szélesb értelemben. I) Az elsőbbre való viszonyban, philosophiai vagy historiai critica. Philosophiai critica legszélesb értelemben a' tudományosan kivitt és valamelly tárgynak csupán ideáját 's annak a' megvalósitásra való viszonyát vizsgáló critica; historiai ellenben az, melly valamelly tárgynak vagy mivnek csupán külsejét, az időre 's térre való viszonyzatját és annak abból kifejlő megértését illeti. Igy p. o. valamelly antiknak aestheticai (philosophiai) criticája, különbözik annak technicai 's antiquariusi criticájától, ámbár ez amazzal, mint alak 's tartalom, szorosan egybe van kötve, sőt egyik a' másik nélkül nem lehetséges. Továbbá a' philosophiai critica szorosb értelemben jelenti a' philosophiai munkák criticáját, melly a' logicai 's materialis igazságok főmegkivántatójira intéződik. Végre Kant és az ő tanitványi a' criticának egy még eddig szokatlan jelentést adának az által, hogy azt a' megesmerő tehetségnek megrostálására, vagy annak megvizsgálására forditották, a' mit az embernek általján fogva megesmerni lehetséges. Megkülönböztetik még a' philosophiában a' criticai methodust (criticismust) a' dogmaticai és scepticai renduttól (methodus). (Vö. Philosophia, Methodus, Kant philosophiája). A' historiai critica a' kül-

só meglett dolgok valóságára és azoknak tapasztalás által megesmerhető minemüségére vitetik, és áll bizonyos (kivált irásbeli) tanutételek igazi voltának (authenticitasának) megvisgálásában. Ez ismét olly különféle, mint a' historiai tudomány. (L. Historia.) Ide tartozik jelesül a' történeti vagy historiai critica tulajdonképi értelemben, melly a' történetirók bizonyos előadásainak valóságát és minemüségét meghatározott, a' történet czéljából lehozott, a' historiai bizonyosságnak logicai (az alkalmaztatott logicában kifejtett) criteriumaiból és megkivántatójiból folyó és a' historiai kutfők különbféle nemeire alkalmaztatott regulák szerént megrostalja. Ez egy állató részét teszi a' historiai művészségnek, a' historicusnak szélesb körében vagy munkásságában. Szoros öszveköttetésben áll vele a' philologiai critica (l. Philologia), az irásbeli emlékek vizsgálatja, kivált a' hajdani korbelieké, melly vagy az egész igazi voltának megvizsgálására intéztetik valamelly megnevezett szerzőre nézve (ha valljon az neki helyesen tulajdonitatik e vagy hamisan, még pedig az utóbbik esetben szántszándékkal-e vagy nem), vagy az egyes részek vizsgálatjára, azaz, az egyes helyek igazi voltára 's megvesztegetettlenségére, és ha azok szántszándékkal vagy tévedésből megvesztegettettek, azoknak helyreállitására 's megjobbitásokra (p. o. hozzávetések által — innen conjecturalis criticának neveztetik). Az első magasb, az utóbbi alsóbb criticának mondatik. Ez a' critica a' vizsgálatkor külső környülményekből, mondákból (traditio) 'sat. vagy belső 's lényes viszonyzatokból, azaz, a' munka foglalatjából, szelleméből, nyelvéből és styljéből indul ki, öszveveti ezt az ugy mondott szerzőnek esmeretes nevével 's characterével, 's annál fogva határozza meg, ha valljon annak e, vagy mellyik más szerzőnek 's mellyik más időkornak kell azt tulajdonitani. Elsőbb esetben külső, az utóbbiban belső criticának neveztetik. Ez a' philologiai critica, melly egybekötve a' tolmácsolás mesterségével egyik alkotó részét teszi a' fenebb philologianak, az ujabb időkben kivált a' Németeknél a' tökélynek igen magas lépcsőjére vitetett. Igaz, hogy, kivált a' belső critica vizsgálatjai, gyakran a' valószinüségnek alig észrevehető utasitásaihoz vannak kötttetve; de mivel minden időkor, minden hely, minden individuum olly sok sajátságokkal bir, tehát a' tapasztalás mind a' mellett is megmutatja, hogy ha ki azokat szükséges el-nem-fogódottsággal, elegendő éles elmével, kimeritő dologesmerettel és állhatatos szorgalommal folytatja, nagyobb részént a' legfőbb hihetőségü elhatározásokat teheti. Esmeretesek nálunk is ama' legfőbbjei az ujabb német philologusoknak: Wolf, Hermann, Heyne 'sat. A' mi pedig 2) a' **mücriticat** illeti, az, mint fenebb érintők, a' mivnek belső, idealis vagy aestheticai becsét vizsgálja, és ennyiben aestheticai criticának neveztetik, vagy a' művészségnek avagy valamelly mesterségnek csak külső testi és mechanicai készületét, a' szerszámok és előállitó eszközök regulás alkalmaztatását itéli meg, és ekkor technicai vagy technologiai criticának neveztetik. — A' nyomos vagy igazi criticus, mübiró, különbözik a' criticastertől, vagy álcriticustól, azaz, attól, ki vagy mindent megitél, vagy a' kinek itélete minden valóságos ok és szükség nélkül való, következésképen vagy csak vélemény, vagy mindenkor csak gáncsolás, még pedig rendesen rossz indulatból, irigységből 'sat. származó, vagy pedig önkényes, conventionalis törvényeken, mellyek itt semmit nem végezhetnek, vagy végezetre csak apróságokon 's ugy látszó hibákon alapul. Az emberi gyarlóság 's határok közé szoritatás érzése és annak áltlátása, hogy a' főtökély csak ideál, arra tanitja a' criticust, hogy az emberi szülemények megitélése körül engedékeny legyen, sőt még arra is, hogy önön magáért a' birálgatásnak az életben bizonyos határt vessen, nehogy méltán gyülöletessé legyen. Az utóbbi okon kivül azonban, melly a' criticával visszaélésben alapul, csak a' megitéltnek azon gyáva önszere-

tete lelheti gyűlöletesnek a' criticát, melly azon foglalatosságban, a' mellyet üz, bár melly felséges és fontos legyen is az, csak önmagát látja és a' maga személyes kívánatit igyekszik kielégiteni, vagy pedig a' közönséges rostálgatók renyhesége, kik egyedül csak a' magok érzésére hagyják 's bizzák magokat, akar gyakorlott legyen az, akar gyakorlatlan, akar romlott, akar nem. Ezen igen kitünő rugója az emberi gondolkozás és itélés módjának az igaz, hogy a' criticának 's criticusnak még nevét is, valamint a' critisálás foglalatosságát is gyanus jelentésüvé tették: de bizonyos az, hogy valamig az ember értelmes, eszközöket és czélokat egybehasonlitó lény lesz, mind addig a' maga munkáji valóságos és humanus birálatjának, annyival inkább a' lelkes és nyomos criticának tagadhatatlan becsét meg fogja esmerni, ő azt nagyobb becsünek fogja tartani, mint a' félszeg szüleményes erőt és határok közé szoritott modort (Manir), mellyen a' critica az idea által felülemelkedik. Ezt a' becset bebizonyitja a' tapasztalás és történet is, melly megmutatja nekünk, hányszor megőrzötte és elvonta a' critica az embereket a' tudománybeli 's miveszségbeli eltévelyedésektől és veszedelmes félrevezető utaktól. Csak hogy a' criticus soha se emelje felül magát a' gazdag genienek tulajdonképi teremtő erején. — Nálunk a' criticára 's criticai esmeretek terjedésére Szemere nyita utat derék folyó irása („Élet és Literatura" 4 köt. a' két utóbbi „Muzárion" czim alatt. Pest. 1826—9.) által, mellyben főmüphilosophunk 's criticusunk, Kölcsey, nagy fénnyel lépett fel. A' Bajza által kiadott „Kriticai lapok" (I. Füz. Pest. 1831.) a' czélnak teljességgel meg nem felelnek. *A. B. S.*

CRITICÁJA A' TISZTA ÉSZNEK, l. KANT.

CRITICA PHILOSOPHIA, l. KANT és PHILOSOPHIA.

CROESUS, Lydia utolsó királya, Kr. sz. előtt a' 6-ik században élt. Bajnok volt 's országát sok tartománnyal nagyobbitotta Kis-Asiában. Gazdagsága, mellyet, ugy mondják, bányákból 's Pactolus folyó arany homokjából gyüjtött, többre ment mint előtte akarmelly királyé, 's ez a' kifejezés „Croesus gazdagsága" utóbb kimerithetetlen kincseket jelentett. E' javak birtokára kevély, kicsapongó pompaszeretetet üzött, legboldogabbnak tartá magát a' halandók között, 's a' rege szerént igen rossz néven vette, hogy Solon, az atticai bölcs, midőn udvarába jött, mind ezen roppant kincsek daczára előtte ezt állitotta: embert halála előtt nem magasztalhatni boldognak. De csak hamar megesmeré ez állitás igazságát; mert két szeretett fiját erőszakos halállal veszté el. Cyrustól, ki ellen a' Babyloniak mellett harczolt, megveretett, Sardes meghóditott városában elfogatott 's máglyára itéltetett. Most eszébe jutván ama' szavak, háromszor kiáltá: „Oh Solon!" — Cyrus, mi után e' felkiáltás értelmét megtudta volna, megilletődék általa, megajándékozá Croesust életével, szabadságával, elvivé kisérőkép táborozásiba 's igen jól bánt vele. Halála esztendeje nem tudatik; még Cambyses, Cyrus felváltója alatt is élt, 's kivégeztetését, melly már meg volt parancsolva, néhány udvari szolga fortélya által kerülte ki. — Noha tagadják némellyek a' fenebbi esetet Solonnal, mások pedig a' máglyára itéltetést nem emlitik, még is tanuságos példája marad Croesus a' szerencse változandóságának 's a' szerencse javaiba vetett emberi bizodalom alaptalanságának.

CROKER (John Wilson), Londonban az admirlaság első titoknokja 1809 olta, parlamenti szónok, költő 's munkás részese a' „*Quaterly review*" folyó irásnak, szül. 1781 Dublinban, hol apja város épitő mestere (surveyor-general) volt, tanula ugyan ott, a' törvényt pedig Londonban hallgatá 1800—2, azután szülő városában ügyvédkedett, 's 1807 képviselője lőn az irlandi Downe grófságnak a' parlamentben. Ezen idő olta mindég volt ülése ebben az országos tanácsban. A' parlament elejébe ő terjeszt mindent, a' mi tiszti kormányát illeti, 's beszédi ügyessége miatt felette hasznos segédjek a' ministereknek, midőn az admiralság igazga-

tása ellen panaszok támasztatnak. Tüzesen 's behatólag beszélt, valahányszor e' kérdést fejtegette az alsó ház: tanácsos e az irlandi Catholicusokat a' statushivatalokra 's polgári jusokra nézve a' Protestansokkal egyenlő lábra állitni? mellyre Broughammal, Burdettel 's az egész ellenkezettel együtt mindég igenezve felelt. Jelesül esmeretes mint több prosaicus irások 's költemények szerzője, noha nevét elhallgatá. 1803 jelentek meg tőle a' több izben kinyomatott „*Familiar-epistles*" Joneshez az irlandi játékszinről, mellyekben a' dublini szinjátszókról horatiusi gunnyal mondá meg véleményét; „*An intercepted letter from China*" czimü (1805) tréfás gunyirásában remekül festegeti Dublin erkölcsét, szokását. E' munkácskája. *A sketch of the state of Ireland, past and present*" (1807) sokat mond keves szóval 's becses marad, mert Croker esmeri hazáját. „*Talavera*" czimü költeménye, melly több izben nyomatott ujra, a' legjobb harczfestegetések egyikének tartatik.

Cromford, vagy Crumford, Derbyshireben Angliában, a' hol Arkwright (l. e.) 1774-ben legelébb állitá fel pamutfonó mühelyét. Ezen 's későbben állitott fonó mühelyei által C. igen tehetőssé lett. Ezen hely mustrája szerént alapitott ama' munkás és iparkodó Brögelmann a' kézmivekben szorgalmatoskodó bergi herczegségben nem messze Düsseldorftól egy nagy pamutfonó intézetet, mellyet szinte Cromfordnak nevezett (most a' porosz Kleve-Berg tartomány düsseldorfi kerületében). Tódor Károly választó fejedelemtől 25 esztendőre nyert kizáró privilegiumot. Sok próba után, mellyekre egész vagyonját reá forditotta, végre az angol fonalhoz igen hasonlót állita elő. A' viz különbsége és a' nedves levegő, melly a' fonalak öszveszorulását elősegiti, ugy szinte a' gőzerőmivekhez szükséges tüzrevaló jósága 's olcsósága miatt az angol fonal tulajdonnemü elsőbbséggel bir. Brögelmann fabrikájában mintegy 400 ember dolgoz, 's a' későbben Helvetiában, Szász- 's más országokban nagy számmal állitott fonó házak inkább ettől, mint az angoloktól vették eredeteket. *A***s.*

Cromwell (Oliver), az angol, skot és irlandi köztársaság protectora, egyike a' leghatalmasabb daemoni természeteknek, mellyek valaha revolutio örvényéből kiemelkedtenek; mint kormányfi, mint fővezér, keze egyikében evangelium, másikában szablya, éleszté 's legyőzé a' vallási-politicai fanatismus minden elemeinek felzudulását, azután ravasz, merész uralkodásvággyal nagyot vive végbe, 's még nagyobbat készite; ez a' férjfi, kit kortársai bámultak, káromlottak, féltek, 's kit csak a' maradék méltányolott, most előttünk áll a' historia pitvarában mint oriásképe az emberi erőnek, melly vétkekkel párosodott nagy tettek által az okosság győzedelmét 's a' hideg csudálat magasztalását vivá ki, nem a' halhatatlanság csillagkoszoruját. Cromwell Apr. 25. 1599 szül. Huntingdonban, származását régi nemes nemzetségből vévén, melly Richard Williams által, ki anyja testvére VIII. Henrik statustitoknokja, Cromwell Tamás után, Cromwell nevet vőn fel, 's William ap Yeran által a' tizenegyedik század bárójiig felment. Apja, Cromwell Robert, parlamenttag lőn, mint Huntingdon mezővárosának birtokosa, 's hogy számos familiáját eltarthassa, egyszersmind nagy serfőzést állitott fel. Oliver keményen 's szorgosan neveltetek. Képzelő tehetségét korán foglalatoskodtatá nagy jövendő gyanitása. Gyermekkoraban egy nagy majom kivevé bölcsejéből 's felment vele, nagy ijedelmére a' familiának, a' ház tetejére. Utóbb a' kicsiny vad vakmerőt egy pap huzá ki a' vizből. A' latán oskolabeli rendkivül kemény bánás elidegenité az ügyes 's nagy becsületvágyu gyermeket minden rendes szorgalomtól; egy régi vig játékban ellenben nagy tüzzel játszá Tactus szerepét, a' ki koronát 's bibor köpönyeget talál. Egy óriásasszony álomforma megjelenésére is emlékezék Cromwell ifjusága idejéből, melly asszony ágya elejébe lépett 's azt mondá neki, hogy ő leend a' királyság legnagyobb embere. 17 éves korától fogva buzgón

tanult Cambridgeben, de egyszersmind az athleticus gyakorlásokat is egész verekedésvágyig üzte. Egy év mulva Londonba küldeték anyja által egy törvénytudományi nevelő intézetbe, hol azonban ideje legnagyobb részét korhely társaságban tölté el. Ezt a' vad, kicsapongo életet apjáról maradt örökös jószágán is folytatá, a' miért nagybátyjaival is öszveveszett. Mert természetében bizonyos nyugtalanság volt, melly neki erős rázódásokat szükséggé teve. Végre volt ereje, ifjusága hibajiról 's esztelenségiről lemondani, midőn 21 éves korában Erzsébettel, sir James Bourchier leányával, házasságra lépett, egy asszonnyal, ki mindég feddhetetlenül élt. Indulatja ezen változását bizonyos vallási felekezettel való közelebbi társalkodása eszközlé kiváltkép, melly felekezet utóbb Puritanusok vagy Independensek neve alatt rémitő politicai erőre kapott. Ezolta egyszersmind a' legjobb katonai 's theologiai munkákat tanulta, nagy rendeltetésének homályos előérzetétől vezéreltetve. 1625 mint Huntingdon mezővárosának követe lépett fel Károly király első parlamentjében. Itt bosszusággal vevé észre a' statusigazgatásbeli visszaéléseket; 's a' hires Hampden és St. John, kik rokoni valának, az ellenkezet pártjára hóditák. Ezek mind a' ketten gyülölék az uralkodó egyházat, 's puritanus gondolkodásmódjok Cromwellre is áltmentek, kinek indulatja már korán hajlott a' rajoskodásra. Gyakran vélé ugyan is magát közel a' halálhoz, 's illyenkor rendkivüli órákban hivatá magához az orvosokat, kik őt lépkórságos álomlátónak nevezék. Nagy észtehetségeit senki sem gyanitotta; ekkor még csak Hampden éles szeme esmeré meg azokat. Az 1628-ki parlamentben nagyon kikelt Cromwell a' papismus véleményes predikátorai ellen, de kevesen hitték előadását. Azután visszavonult mezei lakásába, azon pénzt, mellyet ifjabb korában játékon nyert, mint kárhozatost visszaadá, 's 1635 olta Elyben, hol földekben örökösödött, egészen a' mezei gazdaságra adá magát. Itt meggátlá a' mocsárok kiszaritását, mi által olly kedveltté tevé magát a' halászatot üző földnép előtt, hogy mocsárok urának neveztetnék. Utóbb annyival buzgóbban mozditotta elő ugyan azoknak törvényesen rendelt kiszárittatását. Már közelgetet a' zivatar, melly Anglia nyugalmát 's jóllétét megrázandó vala. A' magában igazságos 's jó király parlament nélkül akart kormányozni; mindazáltal még az önkény — mellyel ő adót rendelt, mit a' nép szerkezetképesti módon nehézség nélkül ajánlott volna meg —, sem gerjeszte vala lázadást, ha vallási képzetek 's felekezeti gyülölség az indulatokat lángra nem lobbantották 's a' népet a' politicai küzdésbe magokkal nem rántották volna. A' voltaképen már eltöröltetett szerkezet baráti ezen kiütést olly kevessé gyaniták, hogy familiájikkal együtt Uj-Angliába akarnának kiköltözni; közülök Hampden, Pym, Haslerigge, Cromwell és egyebek, kik utóbb a' revolutióban olly rettentőleg léptek elő, már hajóra szállták, de az országló szék megtiltá nekik a' kivándorlást, attól tartván a' király, hogy ők az angol egyháztól különben is elidegenedett gyarmatokat makacs szellemekkel még inkább felbujtandják. Igy dolgozott maga Károly a' sors kedvezése ellen! C. visszatért Elybe, a' hol kegyes 's tiszteletre méltó életet élt. Akkor a' kegyeskedő hangján irá barátjának, St. Johnnak, „hogy ő Istenéért akar munkálódni 's türni.“ Gyüléseket is tartott házánál a' felekezetebeliekkel, kik előtt maga mondott épületes beszédeket 's imádságokat. Végre kénytelen volt a' király a' skot viták miatt parlamentet öszvehini. Itt Cromwell, kit Cambridge városa választott, és egyebek olly világosan nyilatkoztaták ki elégedetlenségeket az ország egyházi 's polgári szerkezetével, hogy a' király a' parlamentet felbontá; hanem hat hónap mulva, Nov. 1640, ujat kellett egybehinia. C. ezen — ugy nevezett — hosszu parlamentben (1640 Novembertől fogva 1653-ki Aprilisig) majdnem csupán parasztos öltözetével jelelé ki magát 's beszédjének haragos buzgóságával, melly gyakran gorombassággá is fajzott. „De ez a' buta,“

mondá Hampden, „ki olly ügyetlenül beszél, legnagyobb ember lesz Angliában, ha meghasonlás következik a' királlyal.“ A' parlamentnek király elleni panaszos előterjesztésében, melly statusremonstratiónak nevezteték, csekély többséggel ment keresztül, 's a' polgári háborut okozá, tetemes részt vőn Cromwell. Mert Puritanus volt meggyőződésből, 's a' nélkül, hogy már akkor a' pártfejekhez tartozott volna, merész elszántsággal tört egyenesen a' czél felé; hanem ravaszsága utóbb a' tekervényes utakat is megtalálta. A' háboru kiütésekor 1642 kapitánnyá, azután ezredessé neveztetvén, egy lovascsapatot toborzott szülő földje környékén próbált Puritanusokból, kik hitekért, Istenek ügyében mindenre készek voltak. Már az a' mód, a' mint a' 43 éves Cromwell szellemét beléjek öntötte, a' mint őket fegyverben gyakorlotta, 's a' legszigorubb 's egyszersmind asceticus fenyitékre szoktatta, mutatá éles látását, mellyel utóbb három királyságon uralkodott. Első fegyveres tette Cambridge felszabaditása volt a' megszállás alól, hol a' hadi költség fedezésére puritanusi buzgósággal foglala el Isten nevében minden ezüst készületet a' parlament számára; ezután elszélesztő a' király követőjit 's készületeiket elvevé. Nagyon könnyebbité ez által a' parlament seregének gyorsabb alkotását, azonközben hogy a' királyiét megnehézitette. E' mellett szorosan vigyázott a' legpontosabb rendre; csak az uralkodó egyházzal bánt puritanusi vadsággal. Ganish-boroughnak ostrom alól felmentése által alapitá fegyverének hirét. Ezolta vetekedék bátor- és bajnokság, hirtelen elszántság 's elmejelenlétben a' leggyakorlottabb harczolókkal 's a' legtapasztaltabb fővezérekkel. Marston-Moornál Jul. 2. 1644 az ő alkotta lovasság határzá el a' győzelmet Fairfax és az ő vezérlése alatt. Most politicai befolyása is nevekedék. Puritanus és republicanus lévén, ugy gondolkodék mint Ireton és Hampden; hanem merészebben és meghatározottabban mondá ki véleményét; minél fogva magától fejévé lőn a' mindenre elszánt párthak. Minden valódi és látszató őszintesége mellett, már most kezdé ámaz alattomos szerepét játszani, mellyre nézve éles esze 's emberesmerete csak hamar megesmeré a' legokosabb módot. Mint Hobbes megjegyzé, szüntelen a' legerősebb pártnak szolgált teljes erejéből 's annyira vivé vele a' dolgot, a' mennyire maga a' párt akarta. De midőn egyszer gróf Manchestert a' parlament előtt gyávasággal vádolná, azért hogy a' newburyi ütközet után (1643) az ellenség üzőbevételét a' lovasságnak meg nem engedé, félvén, hogyha meg találnának veretni, mint lázadókkal 's árulókkal bánnának velek mindnyájokkal; akkor a' gróf nyilván szemére veté, mint iparkodik az ugy nevezett becsületes emberek által vezérlésére jutni a' seregnek, melly mind a' királynak mind a' parlamentnek szabhatandana törvényt. Generallieutenant Cromwell szerencséjére az Independensek, mint pártja nevezteték, befolyása meg tudá gátolni e' dolog vizsgálat alá vételét; ezolta mindazáltal veszedelmes embernek tarták őt az angol Presbyterianusok, 's fővezér Essex a' Skotok segitségével, kik őt, mivel megvetőleg bánt velek, gyűlölték, kivánta megbuktatni. Ekkor Cromwell barátival egyetértőleg olly lépést tőn, melly ámitó politicájának remeke vala. Egy böjti napon arról tartata London minden predikátorival beszédet, hogy a' parlament csak ugy tisztulhat ki az önhaszonkeresés szennyéből, ha minden tagjai leteszik jövedelmes polgári 's hadi tisztségeiket, 's Istenre bizzák, a' jó ügy kivitelére, ha talán arra az eddigiek méltatlanok valának, más eszközöket választani. Erre az ugy nevezett „*Self-denying ordinance*“, terjeszteték a' parlament elejébe, 's a' szerént sir Harry Vane, Cromwell és egyebek beadák elbocsáttatásokat; mert „a' seregnek szigoruabb fenyitékre 's mindenek előtt keresztényibb vezérekre van szüksege.“ A' javalat keresztül ment; Essex elbocsáttatott, 's a' buzgó, de akarat hijával lévő sir Thomas Fairfax tételték helyébe. — Igy Cromwell 1644 után Vane és Fairfax megett játszá szerepét, a' legkülönbözőbb

characterü 's pártu embereket egy planra tudván hóditni, mellyet külön mindegyik elvetett volna. Minthogy a' becsületes, de együgyü Fairfax vezéri alkalmatlanságát érezte, megnyerte kivételkép, hogy Cromwell, kiben vezéri belátás gyors cselekvő erővel egyesült, a' fenebbi végzet ellen alatta ismét hivatalba tételték, 's neki adatott a' lovasság vezérlése. Most Cromwell alkotá az egész sereget, mint elébb annak egyik részét; 's ő volt az, ki épen az által vivá ki a' mindent elválasztó győzedelmet. Nasebynél (Jun. 14. 1645), hol a' király minden gyalogságát 's ágyujit elvesztette, Cromwell zsákmánya lőn I. Károly levelezése a' királynéval, mellyből a' parlament nyomtatásban tevé közzé mind azon helyeket, mellyek a' királynak és királynének ártandók valának a' köz véleményben. Azon győzedelem 's Bristol bevétele után illy mysticus ahitatoskodó hangon, melly gondolatit elburkolá, ira Cromwell a' parlamenthez: „Hit és imádság győztenek; a' bajnok férjfiak, kik együtt harczoltak, kérik a' parlamentet 's mindeneket, kik az ég áldásán örvendeznek, hogy csak az Ur Istent magasztalják, őket pedig felejtsék el.“ Ez a' szellem a' seregben, melly előtt a' tisztek 's kivált Cromwell épületes egyházi beszédeket tartottak, egész fanatismusra emeltetett; azonban egyszersmind a' fenyiték is ugy meg erősittetett, hogy esküvés, részegség, rablás 's egyéb kicsapongások majd alig történtek. Ez által sikerült general Cromwell a' királyi párt, mellyet fanaticus elkeseredéssel üldözött, utolsó erölködésének teljes megsemmisitésében. I. Károly végre a' skot seregnél keresett oltalmat. De ez hátralévő zsoldjáért eladá királyát (Maj. 5. 1646) a' parlamentnek, melly alkalommal a' biztosok egyike Cromwell volt. A' hadi párt 's Függetlenek fejei a' nemzet reménysége ellen mint fogollyal, ugy bántak Károllyal, 's ezek a' kegyeskedők annyira üzék kegyetlenségeket, hogy a' szerencsétlen fejdelmet még e' vigasztalástól is megfoszták, káplánjai egyikét magánál tarthatni. Most a' parlament birtokában látá magát a' legfőbb hatalomnak, jutalmakat osztagata, 's Cromwell marquis Worcester jószágaiból huzandó 2500 font sterling esztendei jövedelem mellett bárósságra emelteték. De midőn a' parlament a' Függetlenek vallási- politicai szellemével Cromwell által fanatisaltatott hadi sereget elbocsátni akarná, ez Cromwell embereiből 's a' legvadabb rajoskodókból tiszti tanácsot állita fel 's egy gyülést káplárokból 's őrmesterekből, kik agitatoroknak hivatának, 's e' daczos kinyilatkoztatást terjeszték a' parlament elejébe, hogy a' fegyvert le nem teszik, mielőtt a' nemzet szabadsága meg volna erősitve. Néhány katona olly merészen viselé magát ez alkalommal, hogy őket a' parlament elfogatá, mellyben C. nem csak gyámolitá a' házat, hanem panaszkodott is könnyező szemekkel a' seregek makacssága ellen, mellyek még az ő élete után is bátorkodtak ólálkodni. Egynéhány tag mindazáltal megesmeré benne ama' lépés alattomos szerzőjét 's ugyan azért elfogatását javalá: de C. még azon napon elment a' seregbez, mint az alsó házhoz irá, az elámitott seregeket a' rendre ismét visszatéritni; egyszersmind azt is kéré, hogy Fairfax 's más tisztek e' részben segitségére legyenek. Egy az agitatorok közül, bizonyos Soice, ugyan azon napon (Jun. 3. 1647) erőszakkal ragadá el a' királyt Holmbyból 's a' hadi seregnek adá által. Azonban nem hihető, hogy ez C. rendelésére történt volna: mert ő akkor a' királyt méltóságába visszaállitni szándékozott. De midőn a' sereg fanaticus indulatját közelében látná, bizonyos lőn előtte, hogy élte koczkáztatása nélkül nem bátorkodhatik illyen lépést tenni. 'S a' fővezérségben is csak második volt ő, a' legnagyobb befolyásu emberek segitségére pedig, kik mint St. John és Vane ravaszságban, vagy mint Ludlow, Haslerigge és egyebek merészségben mérköztek vele, egyáltalján nem számolhatott; mert ezek mindnyájan buzgó republicanusok voltak 's elhatározottak, a' királlyal a' királyságot is eltörleni. Ugy látszik, Cromwell saját vejétől, a' jeles eszü Iretontól, is félt politicai okfejei miatt; kénytelen volt tehát a' már

egyszer felvett szerepet tovább játszani, 's hogy magát a' sereg kedvében megtarthassa, érzelmeket, benne többé nem lévőket, mindegyre szinleni. Személyesen becsülé a' királyt mint becsületes 's lélekesmeretes embert, sőt azt állitják, hogy előmozditotta a' király megszökését Hamptoncourtból 's azt kivánta, hogy az az országból kiszökhessék; a' királynak gyermekeivel történt első öszvejövetelérőI pedig soha sem beszélt könnyezés nélkül. Cromwell, ki a' privat életben szelid 's nemes érzetü volt, utoljára, engedvén a' környülmények hatalmának, egészen az ugy nevezett köz jó embereihez zárkozék 's ezek gyülésében a' jövendő igazgatási formáról tartott tanácskozás közben csak gyengén védelmezé a' monarchiát, mellyet ama' zeloták gonosznak 's véteknek neveztek, Istent tekintvén uroknak 's királyoknak. Most kitanulá Cromwell embereinek gondolkodásmódját, 's azon durva könnyelmüséggel, melly characterének főbélyege volt, vete véget az ülésnek, Ludlow fejéhez vánkost vágván 's azután lesietvén a' grádicson, hol ő utána is szinte az hajittatott. Következett napon ezt mondá Ludlownak, hogy a' királyság eltörlése javalatját ő is kivánatosnak találja, csak hogy a' dolgot kivihetetlennek tartja. Kevessel azután egészen kiesmeré Cromwell pártjának hatalmát. Mert midőn őt főőrmester Huntington a' lordok házában bevádolta, hogy Iretonnal együtt bujtogatja a' hadsereget a' parlament ellen, 's a' király neve alatt hadi igazgatásra czéloz, lenyomá a' Függetlenek befolyása a' Presbyterianusokét; 's mivel épen a' Wallisiak és skot lázadók ellen kelle harczolni, nem bátorkodának az elmellőzhetetlen generalt vétkesnek találni vagy letenni. Erre meghóditá Wallist sebes rohanással, 's mivel Fairfax presbyterianus kétkedésből a' Skotok elleni fővezérséget magáról elháritá, Cromwell azt annyival örömöstebb elfogadá, mivel a' skot sereg rossz állapotját nagyon jól esmeré 's a' Skotokat régolta gyülölé. Megveré a' Skotokat Prestonnál sokkal csekélyebb erővel; mellyre Edinburgban mint szabaditó fogadtaték. Most a' király megitéltetésének szomoru játéka következék (l. I. Károly, feje vétetett Jan. 29. 1649), mellyre C. Ireton tanácsára határozá el magát, 's mellynél durva könnyelmüséggel fogada el főszerepet, sem bátorságot sem erőt nem érezvén magában a' vétek megátlására. Érzéketlensége annyira ment, hogy nem csak a' fővételt néző számára különösen kiékesitett ablakból, hanem a' király holt testét is megmutattatá magának a' koporsóban. Felállittatott a' köztársaság, 's Cromwell, hogy bizonyságát adja köztársasági erényének, halálra szavazott lord Capel ellen, mert, ugy mondá, elébb való köz jó iránti kötelessége, mint barátsága, mellyet a' király ezen hiv követője iránt érez. Pedig nem volt kegyetlenség Cromwell természetében! Saját helyzetének okos megfontolása birá vérontásra, mert sokkal inkább félt régi barátjai a' Levellerek, egyenlitők pártjától, mint a' királyiakétól. Végre szerencsés volt ama' fanaticusokat szigoru rendszabásokkal elnyomni, mi után távol léténél semmit inkább nem kivánó ellenségeinek bámulatjára Irlandba vezeté a' sereget. Azt akará, hogy győzedelme által még inkább nevekedjék népelőtti kedvessége. Droghedát ostrommal vevé be. (Septemberben 1649) 's mindent levágata benne. „Ez a' keménység" mondá, „Isten kegyelmével sok vérontást fog nekünk megkiméIni". Legtöbb városok ellenállás nélkül nyiták meg kapujikat, 's Cromwell, a' nevétől való rettegésben bizva, noha seregét harcz és döghalál nagyon meggyengitette, vakmerő bátorsággal nyomult elő az ország belsejébe, hol mindenütt félelem-, gyávaság- 's árulásra akadt. Hat hónap alatt egészen el valának nyomva Irlandban a' királyság követői. Most Iretonnak adá által a' fővezérséget, 's a' parlament akaratja szerént 's barátinak unszoló kérésére Skotország ellen, hol Stuart Kálroly, utóbb II. Károly, királynak megesmertetett, kezde hasonló pusztitó hadat. Elejénte azt kivánta Cromwell, hogy a' fővezérséget Fairfax vegye által; de ez azt el nem fogadá, szégyennel érezvén semmivé lételét. Cromwell, mielőtt a' táborba menne,

Angolország jövendő statusreformjáról mulatkozott Ludlowwal. „Azt akarja az ur, hogy népe a' szabadság 's egyenlőség okfejei szerént igazgattassék; ezt hirdeti a' 110 zsoltár". Ezután egy óráig magyarázgatá e' zsoltárt barátjának 's ugy reá bizá a' lovasság vezérlését. — Scotiába nyomultakor proclamatiót bocsáta közre „Minden szent érzetüekhez 's az Isten választottjai hitének sorsosihoz Scotiában". Illyen volt az akkori idők revolutionalis katonai stylusa! Hanem veszedelmes volt reá nézve, hogy a' Skotokkal elébb megvetőleg bánt. Már el volt vágva hátrálási ii. neája, ezenfelül szükölködött eleség nélkül, 's igy Dunbarnál bizonyosan meg kellett volna magát adni, ha a' Skotok ütközetbe nem bocsátkoznak. Midőn Cromwell őket előre nyomulni látná, igy kiálta fel: „Kezembe adá őket az Ur!", — A' dunbari győzedelem (Sept. 3. 1650) megszabaditá a' szerencsés fővezért ellenségeitől, a' Presbyterianusoktól. Erre bement Edinburgba. Midőn kevessel aztán egy veszedelmes nyavalyából felgyógyult, alázatosabban mint valaha, köszöné meg Cromwell Anglia statustanácsa lordelőlülőjének az egészsége iránt kinyilatkoztatott „meg nem érdemlett részvételt". „Mylord, Kegyetek szolgálatjának én reám valóban nincs szüksége; én szegény teremtmény, elszáradt csontváz valék, 's még most is haszontalan szolgája vagyok az én Uramnak. Halálomat vártam; de az Ur máskép akarta. Azonban igazán mondva, Mylord, nem kivánok élni, ha csak olly kegyelemben nem részesit az Ur, hogy szivemet kegyesebb hivségben, háládatosságban 's a' haza iránt, mellynek szolgálok, nagyobb használatban 's buzgóságban probálja meg." — Károly azonközben uj erőt gyüjtött; de C. ügyes menetek (*marche*) által elvágá őt Sterlingnél gyámpontjaitól; hanem a' fejedelem C. várakozása ellenére Angliába nyomult, annyira hogy London is veszélyben forgott. Minden megtétetett C. seregének megerősitésére; e' pedig mint fővezér szintolly munkás volt, mint elszánt, mig a' király táborában gyengeség 's visszálkodás erőtlenité a' harczra kelendőket. Károly Worcesternél Sept. 3. 1651 tökéletesen megveretett. Ez a' győzedelem, mellyet C. Isten kegyelme koronájának nevezett, teljes hatalmat ada a' köz jó embereinek három királyság felett. Hanem Cromwellnek már most is felette nagy befolyása volt a' nyilvános ügyek legfelsőbb igazgatásába. Ő eszközlötte ki, hogy a' majdnem egészen félbeszakadt continentalis viszonyok ujra megállapittatának 's általjában véve a' kereskedés érdekének alája vettetének. Az ő képzete szerént adaték ki a' navigatioacta, 1651, melly Anglia tengeri hatalmát alapitá. Szintezen időben fogá fel a' London városától honszabaditónak tiszteltetett fővezér e' gondolatot, hogy az uralkodást egészen magához ragadja. Mert megholt Ireton, azon egyetlenegy ember, kitől mind eddig félt. Midőn néhány parlamenttag 's a' legelébbkelő tisztek uj országlásformáról tanácskoznának vele, valami monarchiai forma hatalmat ajánlott felállitani; de mélyen hallgatott, mikor a' gyülésben néhány törvénytudó a' gloucesteri ifju herczeget javalná királynak kikiáltatni. Azonközben a' hosszu parlament, melly hatalmát meg akará tartani, egyre gyülöletesebb lett a' nép előtt, mert a' Hollandiakat háborura hivá ki, a' worcesteri foglyokat pedig részént tömlöczökben elveszni engedé, részént a' gyarmatokba rabszolgákként eladatá. Még nagyobb benyomást okoza a' népre egy irtóztató égi háboru Love nevü londoni pap kivégeztetése napján. Most félbeszakasztá Cromwell hallgatását. A' parlament uralkodásvágya, istentelensége 's igazságtalansága ellen panaszkodék barátjai előtt, 's buzdittatva ezeknek segitsége által, bátorkodék végre megtenni az elhatározó lépést 's a' parlamentet Apr. 20. 1653 szétüzé „Isten dicsőségére" 300 katonával. Most mint lord-general hadi tanácsot hiva öszve, mellyben végre a' tisztek, saját választások szerént a' három királyságból 128 személyes parlamentet hivának egybe, melly parlament a' benne főszerepet játszott bőrkereskedő Barebone Gottlobról Praise God-Barebone parlamentjének neveztetett. Cromwell ezt egy beszéddel nyitá meg, mellyben azt mondá, hogy Isten kegyelméből el-

érkezett a' nap, mellyen szentek fognak e' földön uralkodni kezdeni. 15 hónap mulva más esztendős parlament vala az elébbinek helyébe lépendő; de Cromwell már 5 hónap mulva reábira amaz, országlásra egészen alkalmatlan gyülést, a' köz jó gondjának az ő kezeibe tételére. A' tisztek tanácsa ekkor (Dec. 12. 1653) újra birtokába lépe a' legfőbb hatalomnak 's kijelenté, hogy Cromwell Oliver, mint lord-protector egyedül viendi az ország kormányát, mindazáltal 25 személyből álló tanács segélyével. Az uj protector méltóságot 's erőt fejte ki viseletében. Ő és general Lambert tüstént egy constitutiót vagy úgy nevezett országlási instrumentumot készittettek, melly szerént a' haboru és béke jusával felruháztatott protector a' parlamentet három esztendőnként egyszer összehini tartozott 's azt 5 hónap előtt szét nem oszlathatta; a' parlament ajánlta törvényjavalatok ha a' protector által 20 nap alatt meg nem erősittetnének, az ő helybenhagyása nélkül valának törvénnyé leendők; azonban ő is adhata, titkos tanácsa megegyezésével, törvényeket, mellyek idő közben kötelező erővel birának. Halála után tüstént más protector választassék a' tanács által; de utána egy protector se vezérelhesse a' sereget. Cromwell azonnal köte hasznos békét Portugaliával 's a' status erejét a' tengeri hatalom 's kereskedés kiterjesztésére fordità. Franczia- és Spanyolországok keresve keresék a' szerencsés bitorló barátságát, végtére Mazarinnel lépett szövetségre, hogy Anglia gyarmati hatalmát felemelje. Hogy Scotiát egészen meghóditsa, parancsolá general Monknak, minden ellenálló helyet kirabolni 's őrségét leapritni, a' mit Monk olly szigorusággal teljesite, hogy az ijedelemnek legvakabb engedelem lőn következése. A' nemesség rettegé, a' papi rend pedig gyülölé a' protectort; de a' nép, melly iránt igazságos 's nyájasnak mutatkozék, szeretö öt, mert kevesbbé nyomatott általa, mint eddig földes urai alatt. Még nagyobb szigorusággal bánt a' protector Irlanddal. Kegyelmezési actája valóban kétségbeesési eszköz volt egy kétségbeesett rossz ellen. A' tüz, vas és pestis pusztitotta sziget fenmaradt lakosi halálos büntetéssel kinszerittettek a' connaughti grófság egyik termékenlen vidékére költözni, melly közöttök felosztaték, a' sziget egyéb részeinek birtoki sajátsága a' hóditókra menvén által. Illy nagy volt a' gyülölség azon vérferdő miatt, mellyet az Irlandiak a' Protestansokon 1641 Octoberben követtek el! Cromwell azonban itt is, valamint Scotiában, igazságos igazgatást hoza be, melly a' sziget állapotját néhány embernyom után nagyon megjavitandó volt. Hanem a' mindenütt rettegett protector állapotja magában Angliában koránt sem volt biztositva. Egy parlamenti tag nyilván kimondá, hogy neki elviselhetetlen a' nemzet szabadságait egyes ember tyrannsága megbuktatása után más által bilincseltetve látni, kinek jusa kardja hosszaságán kivül nem bir egyéb mértékkel, 's C. olly tetemes ellenállásra talált, hogy az első 5 hónap lefolyta után kénytelen volt a' parlamentet szétoszlatni. Különben a' környülményekhez képest remekül vivé a' status igazgatását. Elegendő eleségtárakat tartott; a' hadsereg zsoldja egy hónappal előre mindég biztositva volt; a' status jövedelme, uj adó nélkül, szigorun 's gazdálkodva használtatott. Biráknak legbecsületesebb 's legfelvilágosodottabb embereket nevezett ki, nem tekintvén korábbi politicai véleményeikre. Midőn elejébe terjesztetnék, hogy Hale, kit az első törvényszék főbirájává tön, a' revolutio legnyiltabb ellenségeinek egyike volt legyen, igy felele: „Tudom azt, de ő közönségesen tisztelt ember, 's benne választófalat akarok emelni bosszuvágyam 's ellenségim között!“ A' protector soha sem tett próbát az igazságszolgáltatás folyamatjába avatkozni. Vallási ügyekben a' türelem okfejét követé. Mindenki követheté lélekesmeretét. A' többiekben is örömest igazgatott volna Cromwell helyes belátása szerént igazságosan 's szeliden, szerette volna a' tudományokat 's mivészségeket előmozditani 's balzsamot csepegtetni a' nemzet sebeibe; de valamint tyranni keménységgel szerzé meg a' hatalmat, szintugy kénytele-

lenittetett arra, gyakran akaratja ellen is, vigyázni. A' Royalistáktól 's Levellerektől egyiránt félvén, még a' hadsereg tisztjeibe sem bizakodhaték; sőt még a' katonáknak sem hitt 's testőrül egy ezered Schweiziakat vett volna szolgálatba, ha nem aggodék vala magát ez által gyülöletessé tenni 's félelmét elárulni. A' fanaticusok segitségével zabolában tartá a' Royalistákat, ezeket pedig ellensulyul használá amazok ellen; miért a' Royalisták leöletése iránt a' hadi tanácsban több izben tett javalatot okosságból, szintugy mint utálatból, szüntelen elveté. Annyi azonban még is rendeltetett a' Royalisták ellen, hogy vagyonjok egy tized részét a' statusnak engedni tartozzanak, magok pedig egyre ellenségként tekintessenek, 's ellenek ne a' közönséges törvényfolyam használtassék. Az emlitett adó beszedése, a' gyanusok megitélése 's talán a' sereg egységének felbontása végett 12 cantonra osztá a' protector Angliát, 's egy major-general határtalan hatalma alá veté mindegyiket, kinek végzetétől csupán a' protectorhoz lehetett appellálni; hanem ezt a' gyülöletes basakormányt még idején eltörlötte. A' britus tengeri erőt ellenben felemelé. Blake, a' hires hajósvezér, 's egyéb tengeri bajnokok nem engedék a' győzedelmet a' hollandi tengeri erőnek Ruyter, Tromp és mások vezérlése alatt. A' Hollanddal kötött békében (Apr. 15. 1654.) megtartá Anglia lobogója becsületét, a' hajózási acta pedig uj emelkedést ada az angol gyarmati kereskedésnek. A' Spanyolországgal 1655—58 szerencsésen viselt had, mellyben Jamaica és Dünkirchen elfoglaltatott, olly engedékennyé tevé az uj parlamentet, mellyből C. választás alkalmával szorgosan kizárt minden republicanust, hogy az őt még a' királyi czimmel is megkinálná. De egyesek, 's közöttök Lambert, a' sereg második fővezére, ki C. után protector lenni reménylett, 's a' hadi tisztek többsége olly világosan nyilatkoztaták ki magokat az érintett végzet ellen, hogy C. félvén Caesar sorsára jutni, az ajánlást el nem fogadá. Sógora, Desborough 's Fletwood, veje, is ellenzék azt neki; még legidősbik fija, Richard, is Royalista volt szivében. E' helyett tehát a' parlament (1657) „alázatos kérés és javalás" czimü actájában fenségi czimet ada neki 's just felváltója kinevezésére, 's másodikben ajándékoztatá meg innepélyesen szónokja által méltósága jeleivel, a' biborszinü bársony köpönyeggel, mint igazság és kegyelem jelképével, 's a' Bibliával, pálczával és pallossal. Cromwell minden felől vevé bizonyságát a' legnagyobb tiszteletnek; de a' bámulat tömjéne nem volt képes eszét ködbe boritni; nyugton, világosan 's gonddal telve nézé a' dolgokat, a' mint voltak. Még Shakspeare sem állitott elő dramaticaibb helyzetet, mint a' millyenben C. volt; de ez abban különbözött a' megrögzött 's kétségbe eső Macbethtől, hogy szelleme szerencséjével nőtt. Felhagyott ez okfejeivel, mellyekből kiindult, mint tarthatatlanokkal. Az okozott rosszat is örömest jóvá tette volna; de azon férjfiak, kiket eddig eszköz gyanánt használt, ellene voltak, 's a' király vérét nem lehetett megengesztelni. Hitvese, kit a' szerencse korántsem büszkite el, tanácsla neki: tegye vissza a' számüzött királyt bizonyos feltételek alatt a' királyi székre; hanem ő mind annak, mind másoknak, kik szintazt tanácslák, ezt adá válaszul: „Stuart Károly soha sem bocsáthatja meg nekem apja halálát, 's ha ezt teheti, nem méltó a' koronára." Cromwell, a' három királyság ura, a' leghatalmasabb fejdelem Európában, a' legnagyobb férfi olly időszakban, melly nem szükölködék nagy férfiak nélkül, 's méltóbb mint akar ki illy magas állásra, ha igaz uton emelkedett volna fel, nagyon szerencsétlen volt élte utolsó éveiben. Szive kivánsága szerént szerkezetképestileg 's szabadlelküen uralkodott volna; de önmegtartása szigoru 's gyanus cselekedetekre kinszerité. Minthogy bitorló volt, despota lett. Végre parlament nélkül igazgatott, mert egy sem mutatkozék elég hajlékonynak, 's a' kegyeskedők, kiktől hajdan magasztaltatott, gyalázatos tyrannak nevezék. Ezeknek összeesküvései az ő élte ellen állandó félelemben tartották őt. Őr nélkül soha

sem ment ki; senki sem tudta, hova szándékozott kocsizni; rendszerént más uton tért vissza; öltözete alatt pánczélt viselt 's ritkán hált egymás után két éjjel ugyan azon szobában. Mint Ludlow elbeszéli, aggodalmat nyilatkoztata ki halálos ágyán, hogy emlékét megmocskolándják 's hamvát lábokkal tiprandják. Egy fanaticus predikátortól azt kérdezé: valljon igaz e, hogy a' választottak többé meg nem bukhatnak? 's midőn az igennel felelne, igy válaszolt: „Ugy meg vagyok szabaditva; mert meg vagyok győződve, hogy egyszer kegyelmi állapotban voltam." Azon erős szerek, mellyek neki beadatának, bizonyos tébolyodottságot szülének harmadnapos láz által elgyengült testében. Orvosit bizonyossá tevé arról, mit a' körüle lévő rajoskodók hitettek el vele, hogy ő nem fog meghalni; mert hatalmasabb az Isten mint a' természet, neki pedig megigérte az Isten viszon helyreállittatását. Utolsó szavai, ugy látszott, közbenjáróéji, ki a' népért imádkozik! Istenhez. Cromwell Sept. 3. 1658, 59 éves korában holt meg, 's a' westminsteri apátságba temetteték. Europa legtöbb udvarai, még a' versaillesi is, gyászba öltöztek érte. Ha nagy volt C. mint fővezér, mint országló még sokkal nagyobb volt. Familiájának 's néhány barátinak körében pompa és kevélység nélkül egyszerüleg 's megvonva élt mint egy privat ember. E' mellett józan volt, mérséklett, fáradhatatlan munkásságu 's foglalatosságaiban szigoru. Külseje sem szeretetet sem bizodalmat nem gerjesztett. Sem kellem sem nemesség nem volt alakjában, beszédje 's szokásai pallérozatlanok voltak 's közönségesek, hangja minden kellem nélkül; nyilvános beszédekben erővel 's tüzzel tele fejezé ki magát, hanem öszvefüggetlenül 's izlés nélkül. Birt ellenben rendkivüles éles látással 's emberesmerettel; senki sem tudá ugy mint ő az embereket megnyerni és saját czéljaira használni. A' legmerészebb terveket szintolly gyorsan készité, mint kivivé bátran és sebesen; akadály soha nem rettenté vissza, 's segédeszközök miatt soha nem jött zavarba. Pénzein ezen jelmondása állott: „*Pax quaeritur bello.*" Zárt kebelü és hideg, de tele nagy tervekkel, békén várá be a' pillanat kedvezését 's tudá ezt használni. A' legfinomabb macchiavellismust 's a' gyanakodás okosságát kegyesség és erény álarczával köté öszve; hanem mind e' mellett szintolly őszinte mint türelmes Calvinista volt. Politicája gyakran ellenkezvén érzetével, majd kegyetlennek, majd mérséklettnek mutatkozék ellenségei iránt. Másokkal társalkodása közben gyakran pajkos 's közönséges tréfákat engede meg magának, mellyek charactere szigorusságával 's keménységével szintolly kevessé egyeztek meg, valamint szólásának galimathiasa 's idomtalan hangja néhány beszédjének magas értelmével 's előadása erejével, mellyel nem csupán a' tudatlan 's fanaticus katonacsapatokon, hanem a' parlament gyülésein is uralkodott. Politicáját önhaszonkeresés 's okosság vezérlé; nagy ága igazságtalanságból 's vétekből származék; a' miért házának hatalma az ő halála után előbbi semmiségébe visszadölt. Felváltójának legidősbik fiát, Richardot, nevezé ki; de nagysága eszköze, a' sereg 's a' tisztek fanaticus vallási republicanismusa, Fletwood vezérlése alatt feldulá Cromwell mivét. A' szelid 's privat ember minden erényével diszeskedő Richardot kinszeriték a' lázadásra hajló tisztek a' parlament feloldására, ő pedig gyengesége éreztében keves nappal azután (Apr. 22. 1659) maga letevé protectori méltóságát. Testvére, a' bátorságot, bajnokságot 's szelidséget magában egyesitő Henrik, is általadá irlandi helytartóságát a' hadi seregnek, minekutána az emlitett országban a' nyugalmat 1654 olta szerencsésen fentartotta, a' kereskedést felemelte 's igazságos igazgatása által a' nép szeretetét megnyerte volna, 's Angliában holt meg mint privat ember. Richard igen megvonva élt, mert jószágai atyja temetési költségei által adósságba keveredtek. II. Károly visszaállittatása után a' continensen tartózkodott, 's csak 1680 tért vissza Angliába, a' hol Clark név alatt Chesnutban a' hertfordi grófságban, mint egy bölcs, csendes magányban 's kevestől esmertetve éldelé a'

háziság boldogságát 's 1712-ben 86 éves korában holt meg. Apja holt teste II. Károly parancsára 1661 felakasztatott 's az akasztófa alá temettetett. Cromwell életéről l. Clarendon és Hume történeti munkáit, Ludlow, Whitelocke és Noble emlékirásait; továbbá Banks és Jeudy Dugour (Paris 1795) irását Cromwell életéről, és Villemain jeles munkáját „*Histoire de Cromwell*" (Paris 1819, 2 köt.); ezeken kivül Cromwell levelei 's statusiratai gyüjteményét, mellyet Carde Tamás 1736 's Nikols 1743 Londonban adának ki; a' „*Memoirs of the Protector, Oliver Cromwell, and of his sons, Richard and Henry*" ezen familia egyik ivadéka, Cromwell Oliver, adá ki Londonban 1820, 4 köt. Ezek eredeti leveleket 's más familiai irományokat foglalnak magokban. *Zs. G.*

Cronion, l. Jupiter.

Cronos, l. Saturnus.

Crotch (William), egy musikai csudagyermek, szül. Norvichban Jul. 5. 1775. Atyja ács volt 's időtöltésből egy kis orgonát készitett. Midőn a' háznak egyik barátnéja ezen orgonán egy este játszott 's mellé énekelt, olly nyugtalan lett a' gyermek, hogy a' szülék elejénte annak okát meg nem foghatták, de végre meglepve vették észre, mi elragadtatással kapott a' gyermek a' billegtetőhöz, midőn anyja az orgona mellett hordozá, 's már más nap, hogy atyja az orgonához ülteté, több hangsorokat öszvefüggőleg játszott olly népdalokból, mellyeket atyjától 's az emlitett barátnétól játszani hallott. Ez idő ponttól valahányszor kedve volt, megengedék neki, hogy az orgonán játszhassék. Mindég több több darabot tanult, néha tulajdon találmányaiból vegyitett valamit közbe, melly mindenkor kellemes hangzásu volt, mivel a' kellemetlen hangoktól felette irtózott. A' 2 éves csudagyermeknek gyakor kelle nyilvános társaságokban játszani. 1778. Nov anyja Cambridgebe, Decemberben pedig Londonba vivé, hol a' szép kékszemü gyerkőcze köz bámulást gerjeszte orgonálásával. 1779 St. Jamesben az udvar előtt annál több tetszéssel játszott, mivel gyermeki valója igen vonzó vala. Mit egyszer hallott, tüstént eljátszotta, gyakor változtatásokkal is. Egyébiránt C. csupa gyermek volt, néha pajkos és vidor, néha makranczos és általjában gyenge alkotásu. Ezután rendes oktatást nyert muzsikában Knyvett tanitótól Cambridgeben, később pedig egyik pártfogója segedelméből Oxfordban a' Sz. Maria collegiumban. Itt 18 éves korában orgonásnak választatott, 's mivészségében bővebben kiképzé magát Malchair vezetése alatt, ki rajzolásra és festésre is tanitá. Majd maga oktatá e' mivészségben a' Spencer grófnékat, 's ugy mondják, rajzolásra szinte annyi elmetehetséggel és izléssel birt, mint hangmivészségre. Oxfordban doctorrá és professorrá neveztetvén, Londonba jött, a' Royal és Surry institutiókban muzsikai leczkéket tartott 's husz esztendei itt mulatása alatt klavirt tanitott; mivel azonban nem legelső játszó, leginkább oskolákban tanit. Jelenleg Fulhamban-London mellett, hivatai nélkül él, magányosan háznépével, 's néhány esztendő ólta köz helyen nem lépett fel. Különben C. sokféle mivéltségü ember, ki még égészi vizsgálatokkal is örömest foglalatoskodik, a' Bibliát eredeti nyelven olvassa, de szemérmes, félénk és visszatartó. Muzsikai munkáji hires mesterek több hangzatu szerzeményeinek klavirra alkalmazásában 's a' különféle muzsikai irásmódokra nézve „*Specimens of various styles of music.*" (3 köt. fol.) czim alatt öszvekeresett characteristicus darabok gyüjteményében áll. Angliában, a' hozzá értők előtt csak egyetlen egy munkája gerjesztett figyelmet, t. i. a' „Palestine" oratorium. Általjában mindenünnen az tetszik ki, hogy Crotch több muzsika felfogó tehetséggel mint teremtő lélekkel bir.

Croup, skot szó, melly beszorulást jelent 's mellyel legelőször Hume élt, a' lélekző cső éles gyuladásának megjelelésére, 's azolta minden nemzetek orvosai közönségesen élnek ezen nevezettel. Ez a' nyavalya különösen a' gyermekeket lepi meg egész 12 esztendős korokig 's

örömest uralkodik nedves és hideg időben, éjszakkeleti szelek fuvásánál, mellyeket nyugoti és délnyugoti szelek előztek meg, különösen az alant fekvő nedves tájakon, te gerpartokon, folyó vizeknél 's több eff. Rendszerént ugy kezdődik mint a' közönséges nátha, jó erős hidegleléssel, de csak hamar elárulja rettenetes természetét a' betegeknél a' lélekzéskor előálló 's mindég nevekedő szorongattatások által a' nélkül, hogy maga a' nyelés fájdalmat okozna vagy akadályoztatnék. A' gyermekek fájdalomról panaszkodnak, azonban nyakok előrészén, a' gége fötáján, a' lehelés rövid idő alatt annyira akadályoztatik, hogy fuladás' symptomáji állnak elő. A' köhögés rekedten, hörögve, a' belehelés süvöltve hangzik. A' gyermek elálmosodik, mikor reá jő a' köhögés, a' köhögés mindég nehezebb, rövidebb és hörgőbb lesz, 's végre meghal, néha csak az ötödik, hetedik, többnyire pedig már a' harmadik vagy negyedik napon, teljes öntudattal, sokszor midőn még kevessel azelőtt beszélt, ivott, játszott vagy más egyebet tett vala. A' nyavala ülő helye tulajdonképen a' gégefőben 's lélekző csőben van, 's néha annak a' tüdőkben való elágazásait követi, ezen részek belső taknyos hártyájának gyuladásaiban áll, mellynél hirtelen a' vérnek felesleg való 's a' legnagyobb mértékben alvékony lymphaticus folyósságától 's a' lélekző csőben takony izzad ki, melly által ez betöltetik 's gyakran takonyhártyával vonatik be, melly a' lélekző cső ágainak eloszlásaiba is folytattatik. Innen sokszor a' köhögés által hosszu, néha még csőforma takonydarabok is vettetnek ki. A' lélekző cső megtelvén ekként takonnyal, az atmosphaerai levegő a' tüdők belsejébe nem hathat 's a' vérnek a' savanytárggyal való élesztő összeköttetése megakadályoztatik; innen van a' hirtelen nevekedő gyengeség és a' betegnek hamar halála gyakran igen hirtelen megfulás által. Már az első 24—36 óra alatt szükséges, hogy a' gyermeknek a' nyavalyához illő szer adassék, különben ritkán lehet reményleni megszabaditást. — Ez a' nyavala kétségkivül nem uj, hanem csak többszöri figyelet, szorosb vizsgálat alá vétetett 's más nyavalyáktól világosabban megkülönböztetett az újabb időkben. Már 1749 látta 's leirta Chisi annak egy epidemiáját Cremonában. A' hatvanos esztendők elején sok eseteit közönségessé tették ezen nyavalyának a' svéd orvosok, különösen Rosenstein. Home Scotiában egy értekezést adott ezen nyavalyáról [ki, melly annak természetére 's létalapjára sok világot hintett el. Michaelis egy bő, alapos munkában minden esmeretest öszvegyüjtött arról (1778). Lentin (*in seinen Beiträgen zur A. W.* 1798 és Hufeland Journalában) legelőször adott bátorságos utmutatást ezen nyavalyának bizonyos és szerencsés gyógyitására. Wichmann (1794) szerzé magának azon érdemet, hogy ezt a' nyavalyát másoktól, különösen pedig a' hozzá leghasonlóbb Millar szükmelyüségétől szorosb meghatározással különböztete meg. Napoleon császár testvére fijának, a' hollandiai princznek, ezen nyavalya miatt következett halála által inditattván 12.000 frank jutalmat tett fel 1807 a' legjobb értekezésre ezen nyavalyáról. Azon 83 iromány közt, mellyek ezen tárgyról beküldettek, a' vizsgálatra kinevezett tizenkét tagu kiküldöttség Parisban 1811 kettőt jelelt ki mint legjelesebbet, mellyeknek szerzőjik Jurine és Albern voltak, amaz Genevában, ez Bremában, kik közt a' jutalom fel is osztatott. *A. B. P.*

Crozat (József Antal, marquis du Châtel), mivészbarát 's mivészetgyüjtő, apjától, ki XIV. Lajos országlása utolsó éveiben financier volt, olly tetemes vagyont kapott örökségbe, hogy tanácsnoki hivatalát a' toulusei (hol 1696. szül.) parlamentnél királyi olvasóival (praelector) cserélheté vala fel. Egész életét mivészeti kincsek gyüjtésére szentelte, mellyek minden mivész előtt nyitva álltak, ki azokat használni akarta. A' birtokában volt képek (ezeknek catalogusa 1755 jelent meg) 's kézrajzolatok mennyiségét képzelhetni a' „*Cabinet de Crozat*“ ból (Paris 1729, fol.), de a' mellynek csak egy része jelent meg egészen 140 rézmetszettel. Azután még 40 rézmetszetet ada ki textus nél-

kül, mint második felét az első kötetnek, noha sokkal több volt készen, mellyek utóbb Mariette (1792, 2 köt. fol.) és Basan által bocsáttattak közre. A' kézrajzolatok száma meghaladta a' 19,000-et, 's többe kerültek neki 450,000 livrenél. Azon 60 év alatt, mig gyüjtését folytatta, egy cabinet sem adatott el Európában, melly résznyire az övébe ne ment volna által. Ennek gazdagitása végett 1714 maga is volt Olaszországban, Antwerpenből pedig évenként megjelent Parisban Vermeulen Cornél, neki mind azt általadni, mit a' Német-Alföldiek kezeik közül kiereszettek. Néhány tetemes gyüjteményt ajándékban kapott. Szintolly nevezetes volt régiség-, metszet- 's kivált metszett-kő-gyüjteménye. Ez mintegy 1400 darabból állt. Ez a' kincs, melly most Petersburgban van, Mariette leirása által hiresedett el akkor, midőn herczeg Orleans birtokába került (1742). Crozat halála (1740) után testvérére, marquis du Châtelre, száltak gyüjteményei végintézete erejénél fogva. Mariette „*Description sommaire des collections de M. Crozat, avec des réflexions sur la manière de dessiner des principaux maîtres*" (Paris 1741) czimü munkája egyedül ad nekünk e' pompás museumról tudósitást.

Crusada, portugaliai pénz, mellynek régi darabjai (400 ree értékűek) arany pénzek, 's valamivel többet érnek 16 garasnál (ezek szerént megy a' számlálás Portugaliában minden váltóleveli fizetés alkalmával), — az ujak pedig ezüstből valók (480 ree), 's mintegy 19 garas az értékek.

Crusca (academia della), l. Academia.

Crypto, alattomos, titkos. E' szó ollyan személyekre használtatik, kiknek nyilvános okfejei titkos okfejeikkel ellenkezetben állanak. — Cryptographia, titkos irás mestersége. — Cryptogamia, alattomos házasság. — Cryptogamiainak neveztetik a' füvésztudományban némelly füveknek még eddig esmeretlen tenyészési módja.

Csaba, legnagyobb, legszebb 's legnépesebb falu Magyarországban Békes várm. postahivatallal, 2063 ház. 's 22,143 lak. kik szorgalmatos gabona-, bor- 's kendertermesztők és sok marhát 's juhot tartanak. A' Protestansok száma benne 18,613. Öt szentegyháza (két cath. két protestans és egy nemegyesült görög) közt megjegyzést érdemel a' paduai Sz. Antalé. *L — ú.*

Csacsina, falu Zólyom vgyében, mellynek környékében négy savanyu-viz forrás van. Ezek közt legjobb 's kedveltebb az, mellyet Jelsovecz-nek neveznek, 's melly a' faluról távolabb keletre olly rejtett 's nehéz utu helyen fekszik, hogy hozzá csak a' lakosok juthatnak. A' viz igen tiszta, sok buborékokkal forr fel, 's ize igen kellemetes savanyu. Az atmosphaerai levegőnél öt gradussal hidegebb. Állató részei: kovakő, szén és kénsavanyu mészföld, szénsav. magnesia és székső, vasmész, kénsav. magnesia és székső, sósav. székső. *A. Balogh Pál.*

Csáki, egy a' legregibb eredeti magyar nemzetségek közül. Béla király nevetlen irótisztje, és Turóczi Jánosnak Kéza Simon történetjegyzetéből meritett tudósitása Szabolcs vezértől, Előd nek, a' hét fő magyarok egyikének, fijától, származtatják, a' ki a' Tisza mellett Szabolcs várát hányatta vala földből. De ennek halála után fijának, Csáknak, nevéről neveztetett mind a' vár Csákvárnak, mind Szabolcs maradéka Csák nemzetségének. Sigmond királynak 1422 Debreczenben költ 's a' Csákiaknak adott levele azt nyilatkoztatja, hogy a' Csáki nemzetség már Sz. István királytól nyert vala némelly jószágokat Pest vármegyében, de azokat maga Sz. István később vizszacserélte 's Bihár vármegyében Margitát adta helyettek. Ugyan Sigmond királynak 1401 költ adománylevele által nyerték Csáki Miklós és György testvérek Keresztszeg (helyesebben Körösszeg) és Adorján várait Bihar vármegyében, a' mellyekről irják magokat a' Csákiak. Nevezetesebbek ezek közül: 1) Csáki Máté, Péter fija, feje ama' felekezetnek, a' melly III. András halála után Cseh Venczelt hitta meg a' királyi székre. Ezen király alatt nádorispányi

méltóságot visele Máté; egyszersmind az országbelieknek Venczel és Robert Károly közt való habozása 's az ebből támadott háborgás és zürzavar alatt szerteszéllel az ország felsőbb részeiben sok jószágokat erőszakosan elfoglala, a' mellyeknek bírásában a' királytól részszerént háládatosságból, részszerént tehetetlenségből meghagyatott, sőt megerősittetett; az a' vidék pedig, a' mellyen legsürübben fekvének birtokai, Mátyus földjének neveztetett el az ő nevéről. Trencsény várát is a' vármegye nagyobb részével neki ajándékozta Venczel; a' honnan közönségesen Trencsényi Máténak szokott ő neveztetni. Cseh Venczel lemondása után Bavar Ottó alatt a' Bors nemzetségebeli Kopasz lett ugyan nádorispány: Máté mindazáltal Ottónak fogságbakerülése után sem állott Kopasszal 's egyebekkel együtt Robert Károly részére; hanem ellen nem állván ennek a' rendes koronával való megkoronáztatása, 1310, 's a' pápa követének, Gentilis sarkegyházi papnak (cardinalis), átka, ugy viselé magát azontul, mint független fejedelem; Trencsényt meg erősité, tájékát kertekkel és vizeresztésekkel szépité; Nyitrán, a' mellyet annak püspökétől erőszakosan elvett vala, pénzt verete; kénye szerént adót parancsola; udvari méltóságokat, még nádorispányt is, neveze. Midőn pedig Omodé nádorispány is, addig a' Robert Károllyal tartók feje, erőszakos foglalásai 's az országos béke megszegése miatt, a' királytól a' rendek ítélő széke elejébe idéztetett, de Kassán, a' hová 1311 betört vala, a' polgároktól agyonveretett volna; nemzetsége 's felekezete Trencsényi Máté oltalma alá adta magát; a' ki nem csak segitő sereget küldött Sáros várába, hanem annak hirére, hogy a' király Sárost megszállotta, egész erejét személyesen vezérelte a' vár felszabaditására, utjában pedig az esztergami érsek jószágain dulás és rablás által nagy kárt tett. Máté közelitésének hirére a' király Sáros alól a' Szepességre vonta magát, a' mellynek nemessége 's polgársága fegyvert fogott mellette 's nagy készséggel követte őt Kassa felé, mellyet a' pártosok az alatt megszállottak vala. Abban hagyta erre Máté a' megszálást és a' Tarcza megé a' rozgonyi tetőkre vonult. A' király vele általellenben a' Hernád völgyében szállott táborba, 's ugy tettetvén magát, mintha félne, lecsalta ez által ellenségét biztos helyezetéből a' megtámadásra. Mihelyt megtudta a' király, hogy lejött Máté a' tetőkről, ellene indult táborából, és a' rozgonyi hegyek tövében 1312 Jun. 15 ütközetre kelt a' dolog. Sok emberét elvesztette ugyan a' király e' makacs viadalban; de végre győzedelmeskedett a' mellette viaskodó keresztviselő lovagok (Sz. János vitéz rendjéből) és a' Szepesiek megátalkodott vitézsége. Véget vető mindazáltal nem vala e' diadalom: mert a' következő két esztendőben is folyt még a' háboru Máté ellen, még pedig nem igen szerencsésen; minthogy Máté annak folytában Komárom és Visegrád várait megvette, sőt 1315 Morvaországba vezérelhette hadjait Luxemburgi János csehországi király ellen, annak békétlen alattavalói mellett. Távollétében visszavették ugyan Robert Károly hadjai Komáromot és Visegrádot: de minekutána Máté, tapasztalván, hogy János király erejével nem bir, egyezésre 's barátságra lépett volna vele, ismét olly állapotba jött dolga, hogy ellenállhata a' magyarországi király hatalmának. Csak 1318 történt magtalan halála nyugtatta meg Magyarországot és vetette azt egészen alája Robert Károlynak. Addig volt hivei a' király hüségére tértek; nevezetesen Máté nádorispánya, Zaach Felician, Robert Károly udvari embere 's kedvelt tanácsnokja lett. — 2) Csáki László, lévai várnagy a' 15 évszáz vége felé, a' kiről azt tartják, hogy ő adott alkalmatosságot e' magyar köz mondásra „nem Csáki szalmája“ minthogy az ő szérüjéről szabadon vihette el akárki a' szalmát. — 3) Csáki Miklós, csanádi püspök 1500—1514, a' mikor a' parasztlámadásban borzasztó módon vesztette életét. — 4) Csáki Mihály, gyulafejérvári kanonok, azután ország korlátnokja 's kincstartója II. János király alatt. Élete vége felé Blandrata György munkálódása által az egységhivők ér-

telmét vette be; mh. 1572. — 5) Csáki István, Brandenburgi Katalinnak, Betlen Gábor erdélyi fejedelem második feleségének és özvegyének, szeretője, a' kivel való öszveköttetés által a' fejedelmi méltóságra igyekezék jutni Erdélyben, de azt el nem érhette. Azután, a' Turzó nemzetség magyaszakadtával, a' fejedelemasszonytól kapott pénzen megvette Szepes várát 1630 és megörökösitette nemzetségét a' Szepességen. — 6) Csáki László, 1649 Szepes vármegyének első örökös főispánya a' Csáki nemzetségből. — 7) Csáki Ferencz, mh. 1670, felső-magyarországi főhadvezér I. Leopold alatt, I. Rákóczi Ferencz idejében, a' kivel való egyetértéssel vádoltaték. — 8) Említést érdemel még Csáki Kata „Mennyei igyekezet" és „Mennyei oltalom" czimü két magyar imádságos és léleképitő könyvéért, a' mellyek kiadattak Kolosváratt 1767 és 88. 8. *Fábri Pál.*

Csáktornya, mezőváros Szala várm. Zrinyi familia régi várával, postahivatallal 's 1459 lak. Most a' Festetits grófoké. Jó édes bort termeszt. *L—ú.*

Csalán, szurós szőreiről esmeretes plánta, mellyek a' hozzáérésskor a' bőrbe behatnak, eltördelnek és alá csipős nedvet ömlesztenek, melly nagy égést okoz. Sok csalánfajok vizeletüző erővel birnak, többek egészséges takarmányul szolgálnak, mások fonalforma rostokat adnak, mellyeket, mint a' kendert, meg lehet fonni, 's igen tartósak. Innen a' patyolatfonal is, egy gyengéd, a' nagy csalán szárainak héjából font 's ennél fogva általjában finom egyenlő fonal. A' Wogulok a' Twoda folyónál fejéritetlen vásznat, hálókat és köteleket készitnek csalánból, 's ugyan azt teszik a' Buskitok, Samojedok és Tatárok is. *A. B. P.*

Csalás. Ha valaki szántszándékkal gerjeszt másban hibás vagy helytelen véleményt, hogy azt valami határozásra birja: ezen tette csalásnak neveztetik. Mivel a' csalatott fél egyáltalján rendeltetésével ellenkező bánásmódnak vettetett alája, 's a' csaló eszközévé alacsonyittatott le: azért már ebből magából folyik, hogy minden csalás erkölcstelen. A' mennyiben a' csalás törvényes szempontból tekintve igazságra való jusnak megsértése, magában értődik, hogy tiszta jusfogatok szerént általa a' csaló semmi just nem szerezhet, noha azt a' polgári törvények nem mindég képesek gátolni. Egyébiránt a' csalás foganatjára nézve sok függ attól: velős e vagy csak mellékes, 's millyen szándékkal követtetett el? A' velős csalás minden rajta épült tettet semmivé, sikeretlenné tesz; a' mellékes pedig a' rajta épültnek megerőtlenitésére ad just. Az ártani kivánó szándékkal tett csalás büntetést von maga után, mellynek nincsen helye, ha a' csalárd ellen olly szándék be nem bizonyittathatik.

Csalóköz (*insula Cituorum*, ném. Schütt), legnagyobb 's a' Duna ágai által képzett sziget Magyarországban. Posonytól Komáromig terjed. Hossza 13, szélessége 3, 4 's 5 mf. Földje igen termékeny; de gyakran elborittatik a' Duna árjaitól. Lakosaitól arany kertnek neveztetik 's már hajdan olly nevezetes hely volt, hogy I. Mátyás király gyakran mulatott és pompás kerteket alkottatott rajta. Helye a' vajkai széknek, melly az esztergami érsekséghez tartozik, különös törvényszéke 's nádorispánya van. Három vármegyéhez tartozik; nagyobb része Posony, legkisebbje Győr, a' többi Komárom vármegy. esik. *L—ú.*

Csanád, Sz. István király ellen zászlót emelt egy Goadtól származott ó hitü fejedelem, a' ki vagy ő alatta ütött vala be Bolgárországból Magyarországra, 's elfoglalta vala ennek azt a' részét, a' melly a' Tisza 's Erdély között a' Dunától fogva a' Körösig terjed, vagy már azelőtt is a' magyar király alattavalója 's a' nevezett vidék megyeőrje (marchio) vala, 's a' Maros vize éjszaki partján Maros (a' Nevetlennél Morisium) várában lakék; és a' ki a' Nevetlentől Othumnak másoktól Achthumnak neveztetik. István király Csanádot (a' Nevet-

lennél Sunád) küldötte ellene, a' ki Othumot meggyőzte 's megölte mintegy 1030, jutalmul pedig ennek özvegyét és várát a' hozzá tartozó megyével együtt nyerte a' királytól, a' ki egyszersmind azt rendelte, hogy emlékezetül a' győzedelmes Csanád nevét viselje azontul a' vár és a' megye. Ezen Csanád felől ketté válik a' történetkutatók vélekedése. Az egyik fél Katonával azt tartja, hogy Csanád, Othum hadvezére, észre vévén, hogy élete után leselkedik a' fejedelem, általszökött István királyhoz a' kalocsai táborba, 's tudósítást adott az ellenség állapotja felől, mellynél fogva szükségtelennek tartotta a' király, hogy egész erejét ellene fordítsa, hanem annak csak egy részét rendelte a' pártos ellen, szabadságára hagyván, hogy vezért válasszon magának. A' kiküldött sereg Csanádot választotta, a' ki meg is felelt a' benne vetett bizodalomnak. Cornides ellenben, és vele főképen Engel, Béla király nevetlen irótisztje szavaiban (*Historia ducum, cap. XI.*) vetvén meg vélekedéseket, azt igyekeznek megállapitani, hogy Csanád I. István királynak Doboka nevü vejétől való unokája vala, a' ki mindazáltal apjával együtt még nagyapja előtt holt meg magtalanul. Említést érdemel itt az is, hogy Mándi István, „Magyar Sunád avagy I. Béla királynak nevetlen iródéakja", czimü fordításában azt iparkodik hihetővé tenni, hogy Sunád a' magyar királyok irótisztjeinek tiszti nevezetek vala IV. Béláig. *Fábri Pál.*

Csanád várm., a' Tiszán tuli ker. Határai kel. Arad, nyug. Csongrád, dél. Temes és Torontál, éjsz. Békés vármegyék. Földje térség, mellyen csak itt 's ott emelkednek fel dombok. Levegője, némelly helyeket, mellyeken posványoktól vesztegettetik meg, kivévén, egészséges, főképen napkeleti részében. Termései: sok buza, jó bor (főképen Makónál), jó dohány és gyümölcs (5712. holdat elfoglaló kertekben). Szélesen kiterjedő és jó legelőjin számos és szép (hiresek nevezetesen a' makói különös szépségü ökrök) szarvas marhát nevel. Juhokat is tartanak 's az erdőkben sok sertést hizlalnak a' lakosok. Legnevezetesebb pedig benne a' lótartás és nemesités, főképen a' mezőhegyesi (l. Mezőhegyes) hires ménesben. Sok halát is méltó megemliteni a' Marosban és Tiszában, mellyek kiöntésekkel nagy mocsárokat 's posványokat csinálnak igen termékeny földjén. Ásványa nincs. Lakosai, kik 3 mvárosban, 6 faluban, 48 pusztán és $29\frac{15}{100}$ nsz. mf. laknak, 's Magyarok, Ráczok, Oláhok, Tótok és Sidók, száma 62,114. Főfoglalatosságok a' mezei gazdálkodás. Vallásokra nézve nagyobbára nem egyesült Görögök; hanem vannak köztök Cath, Evang. és Reform. is. A' vármegye 3 járásra, u. m. makóira, nagy-lakira és battonyaira osztatik. *L—ú.*

Csanád (Magyar-), püspöki mváros has. nevü várm. A' benne lévő püspökséget Sz. István király alkotta 1036. Régi neve Morisena volt. A' mostanit Casnád vezértől kapta, kinek Sz. Istvántól ajándékoztatott, a' pártos Othumon nyert győzedelméért. Hajdan nevezetes város volt; többször tartatott benne országgyülés, 's Kun László tetemei itt nyugosznak. Vára is volt, de elpusztult. *L—ú.*

Csanádi (Demeter), II. János király titoknokja, urának életét és viselt dolgait megirta magyar versekben, e' deák czim alatt: „*Historia de vita, morte, universaque fortunae alea Illustris Principis ac Domini Joannis Secundi, Regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae Dei Gratia electi, per Demetrium Tsanádium in gratiam suae gentis studiose collecta Debrecini*, 1577. 4." *Fábri Pál.*

Csapat, l. Detachement.

Csaplovics (János, Jeszenovai), magyarországi hites ügyvéd, Zólyom vármegye táblabirája, gróf Schönborn középponti igazgatási tanácsosa, 's az elsőszülöttséget illető magyarországi munkácsi és sz. miklósi uradalmak igazgatója, a' bécsi cs. k. mezei gazdasági társaság rendes tagja 's a' hallai természetvizsgáló társaság tiszteletbeli tagja, szül.

September 21. 1780, Hont vármegyének Felső-Pribell nevü, magyar 's tót helységében. Végezvén oskolai 's törvénytanulását, másfél esztendeig volt törvénygyakorló Beszterczebányán, ottani hites ügyvéd Ruttkay Gottliebnél. 1799 Decemberben irnokjává, 1804 aljegyzőjévé, 1808 pedig táblabirájává neveztetett ki Zólyom vármegyének. 1805 mintegy két hónapig viselte a' tartományi biztosság hivatalát, 's ugyan ezen esztendőben megkapta az ügyvédi diplomát. 1808 Bécsbe ment, hogy a' magyar kir. udvari cancellariánál a' dolgok folyamát esmerni tanulja. Innét a' franczia berohanás által 1809 elüzetvén, elfogadá Tótországba Pakraczra hivatását, hol őt Putnik József az ottani nemegyesült görög püspök, consistorialis-fiscussággal 's püspöki titoknoksággal kinálta meg, 's ott maradt 1812-ig. Azután gróf Schönborn gazdasági tanácsosa 's a' munkácsi és sz. miklósi elsőszülöttségi uradalmak inspectora lőn, végre pedig gróf Schönborn igazgatási tanácsosa és a' nevezett elsőszülöttségi magyar uradalmak igazgatója. Ezolta legtöbbnyire Bécsben lakik. Mint iró, a' törvényes, geographico-statisticai, ethnographicai 's gazdasági osztályokban több, részént tulajdon, részént pedig idegen munkákat adott ki, és több folyóirásba számos (részént humoristicai) darabokat 's birálatokat szolgáltatott. Munkáji ezek: „*Enchiridion Lexici juris I. Regni Hungariae, autore Kubiny, edit. II. emendata et aucta a Joanne Csaplovics*," (Posony 1810); „*Nucleus Plani Tabularis, sive synopticus decisionum curialium extractus, ordine alphabetico elaboratus a Joan. Csaplovics de Jeszenova*" (Posony. 1811, 8.); „*Comitis Georgii condam Fekete de Galantha etc., Personalis praesentiae Regiae in Judiciis locumtenentis, Problemata juridica, seu quaestiones in causis per excelsam Curiam Regiam anno 1777 et seqq. revisis, pro et contra ventilatae, edidit J. Csaplovics etc.*" (Posony 1814, 8.); „*Die Bienenzucht in Doppelstöcken, mit besonderer Rücksicht auf die Magazin- und Korbbienenzucht*", (Bécs 1814, 8; második megbővitett kiadása 1815, 8.); „*Slavonien und zum Theil Kroatien, ein Beytrag zur Völker- und Länderkunde, theils aus eigener Ansicht und Erfahrung* (1809 — 1812), *theils aus späteren zuverlässigen Mittheilungen der Insassen.*" (2. rész, Pesten 1816, 8.); „*Topographisch-statisches Archiv des Königreichs Ungarn*", (2. kötet, Bécsben Doll Antalnál 1821. 8.) nagyobb részént folyó irásokból öszveszedve 's tulajdon hozzáadásaival nagyobbitva (1828, 8.) „*Gemälde von Ungarn*" (Pest, 1829); „*Croaten und Wenden in Ungarn*" (Posony 1829), „*Ungarns Vorzeit und Gegenwart, verglichen mit jener des Auslandes*" (Bécs 1830.) 'sat. — Sok darabot adott ezeken kivül az austriai literaturai évkönyvekbe, az austriai császárság 's az austriai literatura chronicája hazafiui lapjaiba, a' bécsi társalkodási lapokba és literaturai jelentőbe, gróf Festetics Albert Pannoniájába, a' tudományos gyüjteménybe, Pesten az Irisbe, a' posonyi ujságba 's ennek mulattató lapjaiba, a' magyar kurir kedveskedőjébe 'sat.

CSÁSZÁR (Imperator, Augustus), az érdemnévvé vált Caesarból származott, noha a' romai uradalom utolsó esztendejiben csak a' tulajdonképi uralkodó segédje vagy felváltója viselte ezen nevet. Nagy Károly Romában (800) történt koronáztatása által ezen czim nyugoti Európában is megujittatott, 's öszveköttetett vele a' keresztyénség közönséges főuraságára való számtartás. A' nyugoti császári czim elejénte sokáig tekintetett egybekapcsoltatottnak Roma uradalmával; a' honnét ez Jámbor Lajos fijainak osztályakor a' legöregebbikre, Lothárra, mint Olaszország királyára, esett, azután pedig Kopasz Károly 's különbféle olasz fejedelmek által viseltetett, mig I. Otto (962) a' császári koronát a' német királyi méltósággal örökre egyesitette. A' császárság a' kereszténység legnagyobb méltóságának tartatott, 's e' végre nem csak tökéletes függetlenség a' többi statusoktól tekintetett szükségesnek, hanem főuraság is más fejedelmeken. Ezen függetlenség miatt már korán

vettek fel császári méltoságot Castilia, Francziaország és Anglia királyai. Napkelet császári méltósága Konstantinápoly elfoglalása által elenyészett (1453); a' császárok helyébe lépett török uralkodók nem kapták meg a' császári czimet a' diplomatiának tiszti nyelvében. Az orosz császári czimet I. Péter (1721) vette fel, hanem csak sokára azután esmertetett meg, a' németbirodalom által 1747, Francziaországtól 1745, Spanyolországtól 1759. Midőn Napoleon 1804 a' császárság képzetét statussзövetségi értelemben 's egy főstatuskormányzása alatt ujra felfogta, 's magát Francziaország császárának nyilatkoztatta ki, II. Ferencz német császár is felvevé minden örökös tartományaira nézve az austriai örökös császári méltóságot. 1806 elenyészett az 1000 esztendős német császári méltóság a' német birodalom statusszövetségével maga II. Ferencz császár lemondása által, 's azon várakozás, hogy az 1815 ismét helyre fogna állittatni, nem teljesedett be. Nagy-Britannia ugy tekintetik, mint császárság; koronája császárinak neveztetik, parlamentje magát The imperial Parliament of Greatbritain and Irelandnak nevezi, hanem a' czimet nem vette fel a' király, ámbár arról 1804 szó volt. Iturbidenek mexicoi vagy anahuaci császársága tünékeny jelenet volt. Valljon meg fog e' erősödni Brasilia, a' legujabbik császarság, az europai miveltségü hatalmak közt? az még kérdés. Az Europán kivüli császári czimek, Sina, Siam, Japan, Feez és Marokko császáráig nem számláltathatnak ide. *Zs. G.*

Császárkoronázás. A' koronázások általjában véve mindég ugy tekintettek, mint a' leginnepélyesebb 's pompásabb 's az ugyan akkor leteendő országlási hit miatt egyszersmind legfelségesebb statusmunkálatok; a' német császárkoronázás pedig minden egyebet felülmult. Uralkodó fejdelmek 's királyok jelenének meg annál mint szolgáló tisztviselők; 's a' császár megigéré, hogy igazságos, népének hasznos országló, az egyház oltalmazója, a' birodalom védője, özvegyek és árvak gyámolója leend, 's midőn az egybe sereglett nép e' kérdésre: „Akarjátok e magatokat illy országlónak 's fejdelemnek alája vetni 's neki engedelmeskedni?" hangos igennel (fiat, fiat, fiat) felelt volna, csak akkor viteték végbe a' felkenés 's koronázás, mellynek Göthe olly élénk rajzolatját adja élte leirásában. Hajdan csak a' német királlyá koronázás történt Frankfurtban Németországban, mellyre Mailandban a' lombardi korona, egy — Krisztus keresztfája vas szegéből kalapácsolt 's arannyal körülvett — abroncs feltétele következett, 's végre Romában maga a' pápa koronázá meg a' császárt. Hanem I. Maximilian olta mindég Németországban koronáztattak a' német császárok.

Császárválasztás, l. Német birodalom és Választó fejedelmek.

Csata, l. Ütközet.

Csatári (János, Sarkadi), szül. 1730 Debreczenben, a' hol megvetvén tudományos miveltsége talpköveit, a' hollandi 's szász-földi oktató intézetekben nevelte 's öregbitette azt; azután születése helyén a' tanácsbeliek rendjébe felvétetett; mh. 1782. Hallében dolgozott és kiadott munkácskájánál „Magyar históriának rövid summája, 1749. 12." sokkal nagyobb figyelmet érdemelnek kéziratban maradt tudományos dolgozásai, a' mellyek által különösen a' honi történet-, regiség-, pénz-, czimer- és földesméretet igyekezék világositani, 's a' mellyek örököseinél talán még meg vannak. Ketteje ezeknek, a' pénz- és czimertudomány, magyar nyelven vala irva. *Fábri Pál.*

Csatornák, mesterséggel csinált folyók a' belső kereskedés előmozditására. A' csatornák ásására forditott tőkepénzek kamatját a' kereskedőktől vétetni szokott vám fizeti. Az angol csatornákra nézve Nemnich ezt mondja: „Az a' dicsőség, hogy egy legközhasznubb feltétel, azaz, csatornák ásatása, munkába vétetett, a' bridgewateri herczegeti illeti. Ennek ugyan is Manchestertől hét mf-re igen gazdag

kőszénbányáji voltak, mellyek neki a' szárazon való nehéz szálitás miatt semmi hasznot sem hoztak. Ő tehát az országlás engedelmével 1758 Manchestertől kezdve kőszénbányájáig csatornát ásatott, melly nagy munkának végrehajtását Angliának legszebb eszü mechanicusára bizta. Brindley mellőzött nevelésü ember 's mesterségére nézve malomépitő volt. Ez a' nevezetes férjfiu, a' ki sem irni, sem olvasni nem tudott, a' legszövevényesebb planumokat és kiszamolásokat is fel tudta vetni toll 's papiros nélkül, és a' legnehezebb esetekre nézve legjobb 's legbátorságosabb eszközöket talált fel. Midőn a' csatorna addig készen volt, a' hol az Irwallon nagyobb hajókkal is lehet evezni, Brindley egy 39 l. magas vizvivésnél fogva folytatta a' csatorna menetelét a' viz szinén felül, hogy a' hajók elmehessenek alatta. Hasonlóképen bámulást érdemel Brindleynek azon remeke is, melly szerént csaknem egy mf-re viszi a' csatornát egy hegy alatt a' kőszénbányákig. Alig volt a' csatorna készen Morsley-Milltől Manchesterig, a' herczeg mást is ásatott, melly 29 mf. hosszu volt 's a' Liverpoollal való öszveköttetésre szolgált. Brindleynek az a' nagy feltétele volt, hogy Londont, Bristolt, Liverpoolt és Hullt csatornáknál fogva egyesitse 's ezen fökikötőkkel ismét más városokat és fabrikás helyeket kössön öszve mellékcsatornáknál fogva. Részszerént el is érte feltételének végrehajtatását; mert 1766 elkezdette a' herczeg a' Great Trunkot, melly által a' Trent és Mersey vizeik, következésképen Liverpool és Hull, köttettek öszve. Ez a' csatorna 99 ang. mf. hosszu 's 1777 lett készen. Mindjárt a' Great Trunk elkezdődésekor Brindley ezen csatornából egy másikat kezdett ásatni a' Severn vize felé, melly által a' Bristol, Hull és Liverpool közt való hajózás szerencsésen eléretett. Ez az ága a' Great Trunknak 46 ang. mf. 's 1772 készült el. Ugyan ezen eszt. holt meg Brindley; de planuma élt 's az után több fő- és mellékcsatornák ásattak. 1802-ig 2896 1/2 mf. hosszu csatornák hasitották Angliát különbféle irányokban, mellyek többe kerültek 13 mil. f. sterlingnél. Az emlitett számba Angliának 43 privat csatornája, mellyek közé tartoznak a' bridgewateri 's más nagy csatornák, nem foglaltatik be. A' Grand-Junction (nagy öszvekötő) csatorna csak 1805 Dec. végeztetett el. Ez Angliának különbféle részeiben lévő főbb csatornájit 's a' Themset, Severnt, Merseyt és Trentet köti öszve. Mas nevezetes csatorna a' CALEDONI (l. e.). Kevessel ezelőtt egy gőzmachina is készittetett a' hajók huzására, melly legalább a' csatorna nyug. felén igen hasznos szolgálatot teszen. Anglia után Francziaország mutat legnevezetesebb csatornákat. 1) A' Canal du Midi (déli csat.) melly elébb languedoci 's királyi csatornának is nevezteteti. Ez Andréossynak planuma szerént ásatott 1666 — 81 Riquet által. 17 1/2 mil. livr. került és a' földközi tengernél lévő cettei kikötőtől Toulouseig megyen, hol a' Garonne vizével egyesül. A' hajók rajta 11 nap alatt az Oceanból a' földközi tengerre eveznek. 45 fran. mf. hosszu, felül 60, alól 32 l. széles és legaláb 6 l. mély. A' rajta evező barkák 2000 mázsányi teherrel sem süllyednek el 5 lábnyira. Partjai mentében vontató utak vannak, egyik 9, másik 6 láb. széles. A' csatornának 62 zsilipe van; 85 toise (franczia láb) hosszan 's 19 láb. szélesen megyen keresztül a' malpasi hegyen. 29 hid viszi keresztül az utast rajta az országutakra. Vizét egy nagy, St. Ferrolban két hegy közt 36 toisenyi vastag kőfallal elzárt, 1200 tois. hosszu, 300 t. széles 's 20 t. mély viztartóból veszi, melly ha tele van, mintegy 1 mil. cubiktoise vizet foglal magába. Fentartása eszt. 300,000 frankba kerül 's tiszta jövedelme is annyi. 2) A' Canal du Centre, vagy charolaisi csat. XVI. Lajos alatt kezdődött, 1782 's 1791 készült el. Eleje Digoinnál 's torkolatja Chalonsnál van, a' hol a' Saoneba ömlik. 81 zsilipe van 's az ország déli tartományainak, a' Rhônen, Saonen, Loiren, briarei csatornán 's Seinen a' fővárossal (Parissal) való kereskedésére való. 3) A' st. quentini csat., mellyet 1724 kezdett el egy társaság 's csak 1809

lett kész. Ez a' Sommet egyesiti a' Scheldevel, 13 liennyi (franczia mf.) hosszu, le Chatelet városánál kezdődik, a' Schelde forrásától nem messze, 24 lab. széles, St. Quentintől Tronquoyig 6 zsilipen 40 láb-ra emelkedik 's Macquincourttól Cambraiig 130 l-ra szál le 18 zsilipén. Vize a' Schelde forrásai által nevekedik 's két helyen vitetik a' föld alatt keresztül, Tronquoynál 700 's Bellicourtnál 2900 toisenyire. Ezen csatorna az Oise, Seine és briarei csatorna által öszveköttetik az éjsz. tenger 's a' calaisi tengerszoros a' földközi tengerrel. Az ujabb időkben sokat tettek a' Francziák az ország részeinek vizek által való öszveköttetésére. Illyen öszvekötő vizi utak: a' jemappesi, sedani, burgundi, arlesi, beaucairei, carcassonnei csatornák, az Ourcq, sóaknák, puszták csatornáji, az előbbi Bretagneben lévő csatornák, az Ille és Rance csat., a' Blavet, a' Nantesből Brestbe vivő csat. 's Napoleon csat. (most Canal de Monsieurnak neveztetik), mellyek még részszerént nincsenek egészen készen. A' franczia országlásnak a' belső öszveköttetésre való gondoskodása a' Bourbonok alatt sem csökkent meg 's a' kamarákban 1822 több csatornák ásatása állapittatott meg, mellyek 100 mil. frankra tétettek 's végrehajtatások, bizonyos szabadságok mellett, különbféle társaságokra bizatott. — Holsteinban a' kel. 's éjsz. tengereket a' schleswig-holsteini csat. köti öszve. 1777—84 építtetett 's 2 1/2 mil. tall. került. 4 3/4 mf. hosszu, felül 100 l. széles, 10 l. mély és 6 zsilipe van. Prussia csatornáji: a' brombergi, Finow és Fridrik Wilhelm csat. 's mások, mellyek a' költségre és mesterségre nézve az emlitettekkel épen nem hasonlittathatnak öszve. Az orosz birodalomban megjegyzést érdemel a' Ladoga csat., mellyet Nagy Péter ásatott a' Ladoga tavon való veszedelemes hajózás elkerülésére. Ez Schlüsselburgtól Uj-Ladogáig megyen a' Wolchow vizébe; 15 német mf. hoszsu, 17 l. széles és 32 zsilipe van. 1732 készült el. Mivel a' Wolchow a' Wolgával egyesittetett, tehát ezen csatornánál fogva a' kel. tenger a' Caspiummal öszveköttetésben van. Spanyolországban az aragoni császári csatorna, melly az Ebroból kapja vizét, legnevezetesebb. A' többi megjegyzést érdemlő csatornák, p. o. a' Trollhaetta, különösön fognak előadatni. *L—ú.*

Cseh atyafiak. Igy neveztetik a' Keresztényeknek egy felekezete, melly a' tizenötödik század közepe táján a' csehországi Hussiták (l. Hussiták) maradványiból támadott. Megneheztelvén a' Calixtinusokra (l. Calixtinusok) azért, hogy ezek a' pápista valláshoz közelebb járultak, nem állottak reá azoknak a' basileai egyházi gyüléssel kötött szerződésére vagy az ugy nevezett compactatákra; 's 1457-től fogva egy Bradacz Mihály nevü papnak vezérlése szerént külön gyülekezeteket formáltak 's magokat egyéb Hussitáktól atyafiak vagy atyafitársaság neve alatt megkülönböztették; de ellenfeleiktől gyakran Waldensiseknek, Picardoknak, 's rejtezkedésekért Veremlakóknak is hivattak. Jóllehet a' Calixtinusok és Catholicusok által keményen nyomattak 's ők soha erőszakkal ellen nem állottak, még is hitbeli állhatatosságok 's tiszta erköltseik által ugy elterjedtek, hogy 1500-dikban már 200 gyülekezetet formáltak. Az Ur vacsorájában a' transsubstantiatiót vagy a' kenyérnek és bornak Krisztus testévé és vérévé változását tagadták, 's Krisztusnak csak sacramentumi vagy lelki titkos jelenlétét hitték. Egyébiránt egész vallástételeket a' sz. iráson fundálták, 's ugyan azért és még inkább a' gyülekezeteikben uralkodott jó rendért és fenyitékért a' 16-dik századbeli Reformatorok előtt kedvet találtak. A' rendet vagy rendtartást a' legrégibb gyülekezetektől kölcsönözték. a' nyilvános bünösöket gyülekezeteikből kizárták, gyülekezeteik tagjait kezdőkre, gyarapodókra és gyarapodottakra osztották, a' különböző nembelieket egymástól elválasztották 's mindnyájoknak erkölcseire különös tisztviselőkkel vigyáztattak, kik püspökőknek, senioroknak, consenioroknak, presbytereknek vagy predikátoroknak, dia-

conusoknak, aediliseknek és acoluthusoknak hivattak. — Minthogy vallásbeli törvényeikhez tartván magokat, semmi hadi szolgálatot sem akartak tenni, Ferdinand király elszedte templomaikat 's 1548-ban körülbelől ezer cseh atyafiak Lengyel- és Prussusországba kiköltöztek, hol először Marienverderben telepedtek meg. Ezen kiköltözteknek az 1570-ben Sendomirban a' lengyelországi Lutheranusokkal és Reformatusokkal kötött egyezés 's még inkább a' lengyel rendeknek 1572-ben a' Dissidensekkel lett megbékülése türelmet szerzett Lengyelországban; mindazáltal, minthogy svetiai Sigmond alatt ismét üldöztettek, szorosabban öszvekapcsolták magokat a' Reformatusokkal, 's illyen öszvekapcsoltatásban még most is vannak maradványaik. A' Csehországban és Moraviában maradott cseh atyafiak II. Maximilian alatt ismét egy kis szabadságot nyertek 's főtanyájok Fulnekben volt Moraviában, honnét moraviai atyafiaknak is neveztettek. Mindazáltal a' 30 esztendős háborunak a' Protestansokra nézve szerencsétlen kimenetele nekik is végső romlásokat okozta, 's utolsó püspökök Comenius, ki a' nevelésre nézve magát olly érdemessé tette, kénytelen volt elfutni. Ettől fogva több izben költöztek ki számosan; de az a' kiköltözés melly 1722-ben történt, legfontosabb következésü lett, minthogy Zinzendorfnak alkalmat adott az ujabb atyafiegyesület vagy atyafigyülekezet fundálására. Jóllehet a' régi cseh és moraviai atyafiegyesületet elenyészettnek kell tartani, még is úgy lehet őt nézni, mint a' keresztény tudománynak és isteni félelemnek a' legmostohább időkben fentartóját 's az utóbb nagyon elterjedett atyafitársaságnak anyját. L. „*Kranzens Brüderhistorien;*“ Schulze: „*Von der Entstehung und Einrichtung der Evangelishen Brüdergemeinde* (Gotha 1822). *K. J.*

Cseh és bajor erdő. A' Fichtel hegytől délfelé a' Duna partjaihoz, ott a' hol az Ilz a' Dunába szakad, egy erdős hegy huzódik le cseh erdő névvel, mellynek legmagasabb csucsai az Arber (4320 l.), Rachel 's mások, és a' melly Csehországot elválasztja Bajorországtól. Ezen utolsónak Alsó-Duna melléki kerületében a' cseh erdő és Duna közt bezárva lévő 's háromszegletet formáló darab föld bajor erdőnek, az austriai és morvai oldalon pedig saari hegynek neveztetik. Kietlen hegyes tájék, mellyen csak zab és len 's lejtőjén itt-amott gyümölcs terem. Baromtartás, szövés és fonás, famivek készitése 'sat. lakosainak főfoglalatossága. Sok fája igen előmozditja az üveghutákat és vashámorokat, mellyek számosak. Földjét a' Regen hasitja keletről nyugotra. Legjelesebb vár ezen kicsiny tartományban Cham (1800 lak.) a' Chamnak a' Regenbe folyásánál; régenten a' chami markgrófok lakhelye volt, kik már a' 11 száz. kiholtak. Lakosai, kik erdeieknek neveztetnek, erősek, megelégedők, merészek, de pallérozatlanok, álnokok 's nyakasak. A' régihez ragaszkodnak 's hegyeik közt sokat megtartottak abból. Nyelvek sokban különbözik a' bajor beszédmódtól, teljes hangu, de nem lehet durvának nevezni; magábanhangzó betü sok van benne. *L—ú.*

Cseh nyelv és literatura. I.) Nyelv. A' régi igen kiterjedett tót nemzetnek cseh dialectusa legelébb miveltetek ki tudományosan a' tót nyelvnek minden beszédmódjai között. Mivel ezen nyelvben nem csak egész szók, hanem egyes szótagok által különbféle észfogatokat lehet kifejezni (mint más nyelvekben is), ezekből pedig ragasztékok által sok uj szók lesznek, megjegyzésre méltó tehát a' cseh nyelvnek bősége szótárbeli kimivelés által. Ez abban áll, hogy 1) a' szó elejébe és utána ragasztandó tagok sokféleképen hajlithatók; igy ezen egyetlen gyökszóból: býti, lenni, 110-nél több származott szót; a' běgati (olv. gyéje sze) gyökszóból 95-nél többet lehet előszámlálni, még a' gyakorló igéket, igeféle magában- és mássalérthetőket ide nem értvén. Az ige sokszor nem is szótagnak, hanem csupán egy betünek elejébetétele által más értelmet nyer, például: sbratiti, vzbratiti, wzbratiti (olv. szraziti, uraziti, vraziti) teszen: le-ütni, meg-ütni, be-ütni. Képezhétőségének nagy része

az olly sokféle ejtegetéseken különböző és sajátos igeidőkön és részesülőkön épül. Ejtegetései többnyire magánhangzón végződnek, és csak a' szónak vége ejtegettetvén még pedig minden articulus nélkül, hasonló a' cseh nyelv a' praecis latánhoz; például: muſi (olv. muzsi) viro; ſené (olv. zsené) feminae. 2) Megkülönbözteti magát a' cseh nyelv képezhetősége az egész szóknak öszvetételeiben péld. Samowládce (olv. szamovládcze) önuralkodó; Hromowládný (olv. hromovladni) menykökormányozó. Sajátosságai közé tartozik még, hogy sokféle kicsinyitő és nagyitó szavai vannak, mellyek által nem csak kicsiny és nagy tárgyakat jelelhet, hanem a' velek járó kellemet vagy kellemetlenséget, sőt gunyt és nevetséget is. Igy panáček, uracsot; mílenka, kedveskét; panenka, szüzecskét; ručička, kezecskét, ručíčka (rucsicska) kis kezecskét; ručíſko, nagy idomtalan kezet jelent. Gyakorló igéji hasonlitnak valamennyiben a' magyar gyakorlókhoz: franciſſkowati ſe (olv. frantiskovati sze) ferenczezni, azaz, Ferenczet sokszor nevezni, dopowati ſe, istenezni 'sat. Vannak patronymica nevei, például: králowec, királyfi. Az elvégzett mivelést röviden jeleli, péld. dopſati, megirni, azaz, minekutána már valami irva van, a' többit is hozzá irni 's befejezni. Vannak lételt kezdő igéji péld. hrzbatim (olv. hrzsbatim) puposodom (puposodni kezdek). A' cseh nyelv rövid és hathatós, mivel segédigéjét sokszor elmellőzheti, péld. dám, adok (adni fogok). A' mult időkben végtagok jelelik a' nemet is, péld. pſal, pſala, pſalo. férjfi irt, fejér személy irt, nemetlen irt; pſalí férjfiak- pſaly= némberek- pſala= nemetlenek irtak. Igy narozen, narozena, narozeno, férj, asszony, nemetlen született. Nem ritkán kihagyja az előljárót vagy a' körülirást instrumentaleja segélyével, melly megegyez a' latán ablativussal, péld. ſečenjm meče hlawu mu ſtal (olv. szecsenim mecse hlavu mu sztjál) kardvágassal levágta fejét. Ezenkivül, mint a' görög, él a' cselekvő igének mult részesülőjével, mit még a' latán is consequentiae ablativussával vagy passivi praeteritumával, mellyet ennek helyébe teszen, mindenkor csak határozatlanul 's kétségesen tehet ki, p. o. Πινδαρος Παυσικλεα αποδειξας επιτροπον και τε παιδος και των χρηματων απηρεν εις Πελοποννησον, Pindarus uſtanowiwſi Paſíkrata za poručnika ſyna ſwého a gebo gmenj, tábt do Peloponneſu. *Pindarus constituto Paside tum filii tum bonorum tutore, in Peloponnesum abiit.* Ertelmes és határozott ezen nyelv nem csak a' mint az eddig mondottakból kitetszik, hanem azért is, mivel minden észfogatot más különös szóval jelel, p. o. ſjti, ſtřjhati, trágeti, teſati, mellynek ellenébe a' magyar is tehet: nyirni, vágni, metszeni, a' cseh ſjti-t kivévén, melly sarlóval metszeni jelent. Továbbá van dualisa, mint a' görögnek, péld. ruce, oči, két kéz, két szem. A' görög aoristus hasonlatosságára (similitudinem) folyvásttartó igét 's határzatlanul mult időt fejez ki, p. o. ſupowat dum, ale nekupil ho, mit más nyelven nem igen mondhatni, mert házat vett, de nem vette meg, képtelenség. Legfeljebb igy: házat venni volt, vevő félben volt 'sat. de ez nem egy szó, és a' cselekvés sem folyvásttartó benne. A' magyarban hasonló: árulta, de el nem adta. — Több illynemü finomságai vannak a' cseh nyelvnek, főként az igék idejiben, de mind ezeket Dobrovszky vagy Negedly grammaticájából bővebben ki lehet tanulni. — Végezetre az értelmességet igen előmozditja a' szóknak szabad összveköttetése, mivel a' cseh nyelv kevesbbé köttetett bizonyos határozott szórendre, mint akarmelly más ujabb nyelv. Némellyek nyers hangunak mondják ezt a' nyelvet, egymasra halmozott mássalhangzói és ř betüje miatt, melly ugy hangzik mint rzs együtt: de ezt nem egyes hangokból, hanem az egész szóknak és a' beszédnek hangzásából kell meg itélni, melly korántsem olly durva, mint némelly tót beszédmódok; noha ezekben is sokat lágyitottak az ujabb szerzők a' nyers hangoknak, hol lehetett, kihagyása vagy másoknak közbevetése által. A' cseh a, b, c-ben majd minden nyelvnek hangjai megvannak.

II Literatura. A' cseh literaturának öt időszaka van. Az első a' mythusok idejében kezdődik 's 1409-kig terjed. Bizonyos, hogy a' sláv

nemzetek közt a' Csehek voltak elsők, kik. nyelveket megnemesitették 's meghatározott regulákat szabtak neki. (L. Szláv és Szláv nyelv czikkelyek alatt a' régi Slávok kora pellérozódása felől). Az őskorból nem maradtak fen irt oklevelek (ha csak a' runairást nem vesszük Krisztus előtt szokásban voltnak); tudjuk mindazáltal a' bálványok, herczegek, folyók, városok, hegyek 'sat. neveiből, hogy azon kor nyelve egy volt a' maival. Illyen nevek p. o., Perun, Przemysl, Boriwog, Wltawa, Bjla, Praha, Tetjn, Krkonose. A' Slávok Medhod sláv apostol és Constantin, máskép Cyrillnek neveztetett philosophus által esmerkedének meg a' kereszténységgel Nagy-Morvában, honnét az herczeg Boirwog alatt Csehországba hatott, 's igy a' Csehek görög 's sláv isteni tiszteletet nyertek (845). Ez a' Constantin gondolá ki a' sláv nyelv hangjai számára a' cyrilli-sláv ábéczét: Az, Buky, Wiedi, Glagol, Dobro, 'sat. legnagyobb részént a' görögből véve. Utóbb támadt a' glagolitai, mellyet kevesbbé használtak. Elnyomván a' romai isteni tisztelet a' görögöt Csehországban, Morvában és Pannoniában, a' cyrilli helyett latán abécze jött divatba. Csehországban a' cyrilli betük csak a' tót isteni tiszteletet tartott szazawai szerzeteseknél maradtak fen, 's midőn azokat Wratislaw király más helyeken is be akarta hozni 's e' végett XII Gergely pápához fontos okokkal folyamodott, megtagadó választ kapott. Ezen szép intézet elenyészett a' latán papság irigykedése miatt. minthogy már most a' Latánok a' régi isteni tisztelet minden betüjit megsemmisitni igyekeztek, 's a' latán nyelv behozatala a' Csehnek általjában ártalmas volt, azért a' cseh literatura a' pápaság által már akkor szenvedett kiszámolhatatlan kárt; miért mi a' korábbi századokból csak keves aprólékos maradványokat birunk ezen irásnemben. A' 10 században már volt a' Cseheknek oskolájok Kutecben, hol latán nyelv tanittaték. Adalbert (Wegtech) püspöktől, egy született Csehtől, van egy ének: „Hospodine Pomiluyny", melly a' cseh literaturában legnagyobb régiség, 's még ma is énekeltetik nem csak Csehek, hanem Oroszok és Lengyelek által is, noha némellyek még régibbnek tartják. A' 11 századból egész munka nem maradt fen, csak latán oklevelekben találni gyakran sláv nevezeteket. A' 12 és 13 század termékenyebb volt. Midőn Ulászló király felszólitását a' hires mailandi táborozásra közre bocsátotta, egész Pragában hangzottak a' fiatal bátor cseh lovagság énekei, de ezek közül egy sem maradt fen. Záwis z Rozmberka több jó költeményt irt 1290. Van a' Cseheknek egy rimetlen lyrico-epicai nemzeti-énekgyüjtemények, melly minden eddig feltalált régi költeményeket felülmul, de a' mellyből csak két egész 12 rétü pergamenlevel 's két keskeny csikocska maradt fen. Hanka ur, a' cseh nemzeti museum őre, volt olly szerencsés, ezen becses maradványokat a' königinhofi templom mellet egy kamarában elhányt papirosok közt felfedezni. Ezen maradványok az irás szerént 1290 és 1310 esnek; némellyek talán még régibbek. Annyival sajnosabb legnagyobb részeknek elveszte. Az egész gyüjtemény 3 könyvből állt, mint a' harmadik könyv fenmaradt fejezeteiből, mellyek 26, 27, 's 28-nak neveztetnek, következtethetni. Tizennégy költemény maradt fen, 's ezek teszik a' 3 fejezetet; következőleg csak 50 költemény veszett el a' 3-ik könyvből. (l. Rukopi „Kralodworsky vydany od Wac," Hanky 1819. (Az első ének „Boleslaw" maradványából nem tudhatni az egész tartalmát; a' második költemény: „Wyhory Dub", Udalrich herczeget szólitja fel a' Lengyelek kiüzésére Pragából (1003); a' harmadik: „Benes" a' Szászokatt üzi vissza, kik Görlitz felől nyomulának előre; a' negyedik Strernberg Jaroslaw „Tatárokon Olmützné vett győzedelmét" (1412) foglalja magában 'sat. Göthe ezen nemzeti énekeket különös figyelemre méltatta. Érdemesek ezek Ossian költeményei mellé állitatni. Maradt még fen ezeken kivül egy cseh zsoltár, egy rimes legenda a' 12 apostolról, mellynek azonban csak 70 versből álló egy level töredéke találtatik a' bécsi császári udvari könyvtárban. Továbbá „egy szerelmes

panasza a' Moldva partjain" (Weltawa) kötetlen beszédben; Jézus szenvedése történetének töredéke rimes versekben; azután ezen egyházi ének: „Swaty Waclawe" számos költeményekkel, dalokkal 's gunyirásokkal együtt, négylábu rimes versekben. A' 14 század már többet mutat elő. IV. Károly császár, a' cseh nyelv előmozditója, alatt alapittatott a' pragai egyetem (1548). Az arany bullában meghagyá ő a' német választó fejedelmek fijainak, hogy csehül tanuljanak. Fija Wenceslaw alatt csehül készitteténck minden végzetek, mellyek elébb latánul voltak irva. Praga akkor nem csak legnépesebb városa volt Németországnak, hanem a' pompakedvelő udvar 's a' polgárok jólléte miatt egyszersmind gyülő helyek a' mivészetek- 's tudományoknak. Mezericki Dalemil versekben irá le Csehország történeteit; Ondreg z Dube cseh törvények gyüjteményét irá 3 kötetben; Wawrinec z Brezowa a' romai császárok történetét, 's lefordità Mandeville utazását; Pribjk Pulkawa cseh történetirást készite; Benes z Horowi pedig a' birodalom történeteit irá le Venczelig. Találatnak ezeken kivül számos szótárak, költemények és énekek, nem különben Nagy Sándor életének fordităsa; IV. Károly császár és király élete; további egy Zerotini Pliehta hős tetteinek 's a' cressyi ütközetnek (1546) leirása, 's egy költemény János király haláláról, melly mind az ő, mind a' többi cseh hősök dicsöségét megörökitette; egy dáliás játék (1315) leirása; János király harcza Máté, a' trencsényi gróf, ellen 'sat.

Hussal kezdődött a' 2-dik időszak 1409—1509, melly a' cseh nyelvnek 's az egész nemzetnek magasb emelkedést ada. Mint bámultak a' Constanzban és Baselben öszvegyült atyák, az akkori cseh nemesség és polgárság közt olly férjfiakat látván, kik nem csak bajnoksaggal 's hőslélekkel gerjesztének Európában csudálást magok iránt, hanem az isteni igét is fontosabb okokkal tudák fejtegetni. Az akkori cseh nemesség nem csak erős karral forgatá a' tettenetes cseh fegyvert nemzete jusainak védelmére, hanem első fokán is állott a' tudományos mivéltségnek. A' vallási vetekedések, mellyek a' magisterek közt a' Carolinumban történtek, reábirák a' népet a' Biblia olvasására 's fontolgatására. Aeneas Sylvius, utóbb pápa, ezt mondá: „*Pudeat Italiae sacerdotes, quos ne semel quidem novam legem constat legisse, apud Taboritas vix mulierculam invenies, quae de novo Testamento et veteri respondere nesciat*" (*Com. in dict. Alph. reg. Sec.* II. 17) Hussinetzi Huss János lefordità Wiklef „Triologus" czimü munkáját cseh nyelvre, ajándékba küldé a' világi embereknek (laicus). A' hat hibáról való értekezést csehül irată a' betlehemi kápolna falára. Ő irá az első postillát Kosy várában (1413), továbbá appellatiót a' pápához, a' tiz parancs magyarázatját, mellyet Constanzból Havlik nevü papnak 's másoknak külde; készite egy munkát Küchenmeister nevü pap ellen; magyarázá a' 12 czikkelyt; ira két egyházi beszédet az Antikrisztusról, „hármas kötelecskét" 's több jeles egyházi énekeket. A' constanzi tömlöczből a' Csehekhez irt leveleit Luther cseh nyelvből deákra fordità, 's előszót adván hozzájok, kinyomtattatá Wittenbergben 1536. Ő, Jacobellus és Hieronymus megjavitták és elterjesztek a' cseh Bibliát, mellynek néhány másolatja egészen a' mi időnkig fenmaradt. Mennyi munkáji enyésztek légyen el a' Jesuiták kezei által, nem tudhatni. A' hit cseh martyrainak, Huss és Hieronymusnak, kegyetlen kivégeztetését ugy tekinték a' Csehek mint az egész nemzet meggyaláztatását, a' miért keserü panaszokra fakadtak 's költemények ben ömledeztették gondolatikat. A' hit védelmére kötelezetetettnek tartá magát mindenki. Ezen védirások közt legnevezetesebb volt egy asszonyé, cseh nyelven irva. A' kehely védőjétől, Trocnowi Zizkától, a' történetirás egyik legelső fővezérétől, kit a' lehetségig igyekeztek homályba boritni, egynéhány level 's hadi rendje maradt fen. Vagynak ezen időből néhány taborita hadi énekek is, mint: „Kdoz gste Bozj bogwnyoy a' zakona geho" (kik vagytok ti Isten és törvénye harczolóji) 'sat., „Nuz mniskowé poskakugte" (rajta barátocskák szökjetek) 's több illyenek; 's egy-

néhány pragai dal. Lupác Márton néhány tudósok társaságában magára vevé, az egész uj testamentomot helyesebben 's világosban forditani cseh nyelvre. Az isteni tisztelet egészen cseh nyelven tartatott. Pelhrimow Miklós, taborita püspök, cseh és latin theologiai értekezést irt. A' cseh nyelvnek még a' királyválasztásra is volt befolyása, 's Albert bajor herczeg azért kináltaték meg a' koronával, mert a' cseh nyelvet tudá. László halála után 1458 Podiebrad György, 's ennek kimultával 1471 Ulászló lengyel király emeltetének a' cseh királyszékre, mert, igy nyilatkoztaták ki magokat a' rendek, általok mind a' cseh nemzet, mind a' sláv nyelv dicsősége nagyobbodni fog. Prachatitzky Kristan azon tájban orvosi tudományt irt; Kabátnjk Márton jerusalemi utazást, Prespole P. Kutenberg és Iglau olly igen elhiresedett bányász jusát. Rokycana János, Litomericky H., Koranda W. és mások különbféle munkákat irának vallási tárgyakról. Chelcicky P. a' vasárnapi evangeliumok magyarázatját ádá ki, ezenfelül a' hit hálóját, — syt wjry — egy beszédet a' jelenések 13-ik részéről, a' vadról és ennek képéről, o selme a obrazu gegjm, 's egy irást Isten szeretetéről. Leghiresebb munkája az volt, melly 40 fejezetben, „Kopyta" — kaptafa — czim alatt jelent meg. A' sok peres irások közt Lupác Márton papé különbözteté meg magát, melly a' szentelt vizhintő ellen van intézve, 's egy elmés ember ezen kérdése: „Mester, mond meg nekem, mellyik madarak jobbak, a' mellyek esznek és isznak, vagy a' mellyek csupán esznek és nem isznak"? „'S miért ellenségei az evőknek és ivóknak azok, kik csak esznek és nem isznak"? Cechtic Bohuslaw illy czimü munkát ira: „Zrcadlo wseho Krestanstwa", az egész kereszténység tükre. Ebben több figurák által ábrázoltatnak az apostolok és romai püspökök ellenkező cselekedetei, ellátva cseh citatumokból. Más három figura Husst ábrázólja, a' mint predikál 's megégettetik, 's 16 level van mellettek, mellyeken Huss életét 's leveleit olvashatni. Két kép után, mellyeknek egyike a' Hussiták isteni tiszteletét, másika pedig a' Taboriták táborozásait ábrázolja, Lucifer gunyoló levele áll; azután egy lap Zizkát, a' vak hőst, ábrázolja serege előtt, melly alatt ezen taborita hadi ének: Neprátel se nelekeyte — Na koristech se nezastawugme"(ne féljetek az ellenségtől — ne álljatok meg rabolni), továbbá egy dialog, mellyben egy atya elbeszéli fijainak, miként jött divatba a' kehely és Isten törvénye Csehországban. Az egész 118 lapból áll, mellyek közül 88-on kép vagyon. Cimburgi és Towacowi Stibor igen elmés munkát irt a' papok jószágairól, mellyet 1467 György királynak ajánla; ezenkivül ő gyüjté öszve Morva markgrófság szabadságait és jusait. Walkowsky z Knezmosta a' papok vétkeiről és tettetéséről irt; Zidek P. 3 kötetben irá utmutatását az uralkodásra 1471 („Zpráwa klárowska"). Az első kötet szól a' király kötelességeiről a' köz jóra nézve; a' második, miként kelljen a' királynak magát személyesen viselnie; a' harmadik általányos áltnézése a' történeteknek a' világ kezdetétől fogva le az ő koráig, 's ezen áltnézésben gyakran érinté, mit kelljen a' királynak kerülni, 's mit követnie. Wsehrdi Cornelius W. 9 könyvet ira Csehország törvényeiről, törvényszékeiről 's országos táblájáról. György király egy mérték-, pénz- és sulyrendet ada ki, 'sat. Huss életét Mladienowic V. irá le, ki mint jegyző szemmel látott tanuja volt Constanzban Huss kivégeztetésének. Ez a' cseh templomokban mindég felolvastatott. Procop tovább folytatá Dalemil rimes krónikáját. Lobkowic J. a' szent koporsóhoz tett utazását irá le. Mezyhori Sasek, Rozmitali és Vlatnai báró Löwnek, egy született Csehnek, nevezetességeit 's Németországon, Anglián, Franczia- és Spanyolországokon, Portugalián és Olaszországon keresztül tett utazásait irá le, mint annak kisérője (hasznos munka a' 15 század történeteinek 's szokásainak megesmerésére), mellyet Horky Józef Edmund Brünnben 1824 német forditásban adott ki. Gallus M., Albjk, Christann, Zidek, Cerny J., Blowic J. és Sindel orvosi tudományról, csillagjövendölésről 's mezei gazdaságról irtak. Már 1447 jelent meg egy munka a' fák ol-

tásáról, de a' szerző neve nincs kitéve. Van ezenkivül egy rimes legenda a' 10,000 lovagról, Aesop meséjinek fordítása, az állatok és madarak tanácsa, kötetlen beszédben és versekben három könyvben („ptacj rada"). Az állatok szájából rimekben folyó minden tanitás előtt ugyan azon állat természeti leirása és a' moral vagyon prosában. Háromszor nyomatott le cseh nyelven, Krakóban pedig 1521 latán versekre forditva jelent meg négyedrétben. Van továbbá egy 132 versből álló gunyirás a' Taboriták papjainak üldöztetése ellen; Podiebrad Hynek, György király ifjabbik fija, majusi álma, több szótár és románok, mellyek közül „Tkadlecek" német forditásban is kijött Bécsben. A' Bibliának 14 forditása maradt fen maig, 10 féle uj testamentommal együtt. A' legrégibb, melly 1400-ból való, Dresdában van. A' könyvnyomás Csehországban sebesen haladt előre. Az első nyomtatott cseh munka Huss constanzi levele volt 1459, a' második a' trojai had, 1465, a' harmadik egy uj testamentom, 1474; az egész Biblia 1488, az első kalendáriom pedig 1489-ben jelent meg.

A' harmadik időszak 1500 — 1620 méltán neveztetik a' cseh literatura arany időszakának; mert akkor érte el a' cseh nyelv tökéletessége 's dicsősége legmagasabb fokát. Noha borzasztó nyugtalanságok bélyegzik ezen időszakot, mellyben nem csak ezen királyságban, hanem a' szomszéd tartományokban is számos népes városok lévének omladékokká, 's számtalan faluk pusztultak el egészen (innét e' köz mondás: cseh faluk), mindazáltal még a' pusztulás e' napjaiban is érlelődött a' cseh nemzet sajátos hajlandósága a' vizsgálatra 's szeretete a' tudományok 's mivészségek iránt. A' tudományos miveltség — más tartományokban, kivévén egyes eseteket, csupán a' papság monopolja — Csehországban köz java volt az egész nemzetnek. A' Csehek vágyva vágytak merész tettek által az őskor hőseinek sorába juthatni, a' midőn a' hadi dicsőség borostyánjaival 200 esztendős békét szereztek magoknak, 's köz mondássá lőn, hogy a' Csehek csak Csehek által győzethetének meg, ezekkel magasztalák eldődjeik 's kortársaik tetteit. Kidolgozták a' tudományok minden ágat, 's a' miveltségnek akkor rendkivüles fokára emelték. Ezen időkor minden irójit előszámlálni nem engedi e' munkának czélja, mert egyedül II. Rudolf alatt többet számlált Csehország 150 tudósnál. A' jelesebbek ezek: Hruby Gergely, Petrarca könyveit a' szerencse 's szerentsélenség elleni szerekről, forditá le; Pjsecky W. Isocrates intését Demonicoshoz görögből forditás; Wsehrdi Cornelius W. Csehország törvényeiről irt; Hassensteini Lobkowic Rotterdami Erasmus e' könyvét, miként kelljen az embernek halálra készülni, forditá le, 's kiadá jernsalemi utazását; Hodiskowi Konac Márton egyéb munkáji közt Lucian beszélgetéseit forditá görögből; Klaudyan N. Lactantius Firmianust az Isten igaz tiszteletéről, Senecát a' haragról; Mnichowi Welensky Udal. Lucian irásait, Rotterdami Erasmust a' keresztény lovagról 'sat.; Wartai Waitowsky János az egész Bibliát forditá zsidóból; Lickai Brykcy a' városi törvényeket adá ki; Puchowi János egy cseh cosmograghiát; Bilegowsky Bohuslaw Csehország történeteit 'sat.; Kuthen M. szinte Csehország historiáját, Zizka életét 'sat.; Weitmillei Krabice György Kopp János orvoskönyvét; Libocani Hágek W. Csehország historiáját 'sat.; Optat Benes irá az első cseh grammaticát; Worlicny Pál Flavius Józef zsidó háboruról irt 7 könyvét forditá; Hágek z Hágku Tádé egyebek közt egy füvészkönyvet (herbarium); Resel Tamás latán-cseh és cseh-latán szótárt 'sat.; Blahoslaw János az uj testamentomot forditá görögből 'sat.; Weleslalojni Ádám Dániel, a' legjelesebb cseh szerző, megelőzőjeit felülmulá munkájinak nem csak száma-, hanem jelességével is; Lomnicky Simon, derék cseh költő, 18 munkát készitett; Paprocky Bertalan, egy lengyel nemes, 14 munkát, mellyek közt a' Morva markgrófság tükre 's Csehország herczegeinek és királyainak sora legnevezetesebbek; mi-

troweci Wratislaw W. Konstantinápolyba tett utazását irá le; Ginterodi Abrahám Cyrus életét fordità görögből; Poleici Harant Velenczébe és némelly napkeleti tartományokba tett utazását irá le; Comenius Ámos Ján. (l. e.) 54 munkát irt, mellyek közül némellyek igen jelesek. Herder ezt mondja róla: „Comenius utolsó püspökök volt a' cseh atyafiaknak. Egy községet sem esmerek Németországban, melly nyelvéről, a' fenyitékről és rendről szokásainál szintugy, mint házi életében, sőt oktatásról és felvilágositásról a' szükséges és hasznos körében olly tiszta buzgósággal gondoskodott 's azokért olly buzgón harczolt és szenvedett volna, mint ez. Ebből pattant ki az a' szikra, melly a' leghomályosabb időkben tüz képen futotta keresztül Olasz- és Franczia-országot, Angliát, Német-Alföldet 's Németországot 's azokat felébresztette." Comenius egy „Janua"-t, egy „Orbis pictus"-t adott ki, mellyek még életében fordittatak 11 nyelvre, számtalanszor nyomattak le, 's tulajdonképen még semmi munka sem multa őket felül; mert birunk e most, utána 150 esztendővel, olly munkát, melly a' mi korunkra nézve az volna, mik azok az övében voltak? Comenius figyelmet gerjesztett egész éjszaki Europában a' nevelésre nézve, a' svéd országgyülés 's az angol parlament figyelmezett javalatira. Ezen és a' korábbi időszak egyházi énekei, mellyeket részszire Luther is leforditott, mustráúl szolgálhatnak minden nyelvnek, 's még maig sem multattak felül. Melly sok cseh könyv nyomatott legyen ezen időszakban, már abból általláthatni, hogy magában Pragában 18 könyvnyomó intézet volt, ezenkivül Csehországban 7 's Morvában is ugyan annyi, 's még is sok cseh könyv nyomatott a' külföldön, nevezetesen Velenczében, Nürnbergben, Hollandban, Lengyelországban, Dresdában, Wittenbergben és Leipzigban.

A' negyedik időszak 1620 kezdődik 's végződik 1774. A' fejérhegyi ütközet után 1620 az egész cseh nemzet hanyatlott, nem csak testre hanem lélekre nézve is. Kiköltöztek a' városok legnagyobb részének 's egész vidékeknek lakosai, hogy vallások iránt hitszegőkké lenni ne kénytelenittessenek. 70.000 embernél több 's majdnem az egész nemesség az egész nemcatholicus papság, tudósok és mivészek, szóval a' nép legmiveltebb része mind hátat forditák hazájoknak 's ezen kiköltözöttek legnagyobb része tevé Mansfeld seregének javát, 's ez az oka, hogy a' 30 éves háboru Csehországot leginkább pusztitotta, mert a' kivándorlottak egyre megujitott berohanások által reményleték hazájokat ismét elfoglalni. De semmi sem ártott a' cseh literaturának annyit, mint a' szerzetesek beköltözése, kik legnagyobb részént Olaszok, Spanyolok 's Déli-Németországiak voltak 's minden cseh munkát, mint eretnekit, tüzre kárhoztattak, ugy hogy egyesek közül ök 60,000 munka elégetésével dicsekednének, mellyeket a' házak kikutatása alkalmával erőszakkal vettenek el az emberektől. A' mi pedig még is megmenekedett a' tüz elől, a' klastromokban erős külön kamarákba záratott, mellyek vas rostéllyal, ajtóval, zárral, lakattal 's lánczal voltak felkészitve, 's intés végett gyakran még „Pokol" felirással tiszteltetének meg. 'S a' hajdani classicus kor mind ezen jeles, felséges munkájiért theologiai észtelenséget adának ők a' Cseheknek, 's tudósitásokat a' pokolról 's bünkemenczéről, mellyeknek olvasása után a' nép közül sokan megtébolyodtak, noha ez a' haszontalan elmeszülemény is elégettetett 's olvasása bölcsen megtiltatott. A' kiköltözöttek állitottak ugyan fel cseh könyvnyomó intézeteket Amsterdamban, Dresdában, Berlinben, Breslauban 's Hallében 's bőven küldözgeték a' könyveket cseh, morva és magyarországi atyjokfijaihoz, de azok csak uj kiadások voltak, mi által a' literatura semmi előmenetelt nem tett. Iparkodtak ugyan néhány Csehek, kik nyelvek hanyatlását fájlalva szemlélték, a' bajon segitni, mint p. o. Pesina z Csehorodu, Beckowsky János, ki a' cseh történeteket 1620-ig folytatá, Wesely W., ki geometriát 's trigonometriát irt

cseh nyelven; hanem felette nagy volt a' munka, gyámol pedig sehonnan nem mutatkozék; a' nemesség idegen volt; a' kormányszék csupán a' német literaturát mozditotta elő, a' miért a' Csehek ezen idő olta inkább csak németül irtak.

Az ötödik időszakban, 1774-től maig, uj reménysugára kele a' cseh literaturának; mert midőn II. József császár alatt az alattomos cseh Protestansok, bizván a' fejdelem nagylelkü gondolkodásmódjában, hozzá egy követséget küldöttek, 's ez által hitek még fenmaradt sorsosinak nagy számát vele megesmertették, 's ő a' türelem 's gondolkodási szabadság behozatala szükséges voltát megesmerte, száz ezer Protestans állt elő Cseh- és Morvaországokban; elrejtett munkájik ujra kinyomatának, 's a' classicus nyelv ismét megesmertették 's mivelteték. Még nagyobb mértékben történik ez I. Ferencz császár dicső kormánya alatt, ki a' sláv nyelvnek, mellyen az austriai statusokban 14 millio lakos beszél, 's mellynek a' cseh irásbeli nyelve, szükséges 's hasznos voltát általtátván, 's a' Slávok veszélyes napokbeli hivségét, bajnokságát 's igaz hajlandóságát jutalmazni kivánván, a' cseh nyelv pártfogására köteleztetettnek érzé magát; mert Cseh- és Morvaországok lakosiból uj meg uj erős nép állt ki mindég a' csatamezőre. Cseh- és Morvaországok 1809 300,000 pattantyus, nehéz lovas, vadász és gyalog emberből álló sereget állitottak, 's midőn a' veszély Znaimnál legnagyobb volt, egész kerületek valának készek, élteket a' haza atyjáért feláldozni. Ezen védelem alatt jeles 's eldődjeik hiréről emlékező férjfiak iparkodnak a' tudományok minden osztályát ujra kidolgozni 's a' már most messze előre haladt szomszédokat, a' mennyire lehet, elérni. Különös említést érdemelnek itt a' tudományok cseh társaságá, a' nemzeti museum 's egyéb hazafiui egyesületek tagjai, 's mindenek előtt a' fővárgróf, gróf Kollowrath-Liebsteinsky 's gróf Sternberg (l. je.) Gáspár — Természeti talentuma van a' Csehnek mathematicára, a' mit egy Copernicus, Wega, Strnad, Wydra, Littrow 'sat. bizonyitnak. Az egész pattantyusság, melly Cseh- és Morvaországokban szedi ujonczait, mindég bővelkedett jeles mathematicusokkal. Philogia a' második, 's muzsika a' harmadik jeles talentuma a' Csehnek. Mozart tanitója, Kluck, született Cseh volt. Az utolsó esztendőkben Sedlaczek Adlabert, a' praemonstratensis szerzet tepli kanonokja, cseh nyelven irt physicai 's mathematicai oskolai könyvekkel 's Dobrowszky (l. e.) vizsgálati által tevé magát érdemessé. Mint természetvisgálók, utazók és füvészek Haenke Tádé (l. e.) és Sieber F. W. (l. e.) méltók az emlitésre. A' mathematicai, technicai 's statusgazdasági osztályban gróf Buquoy neve fénylik, több másokkal. L. Professor Jungmann „*Vollständige böhmische Literatur*" czimü munkáját (Praga 1825, 2. köt.)

Csehország-nak első esmeretes lakosai a' Bojusok (egy celta nép) voltak, kikbenne K. e. 600 eszt. telepedtek meg a' Berruyok királyának, Ambigatnak, unokaöccse alatt, de később a' Markomannoktól nagyobbára ki kergettettek. Negyedfél száz esztendővel K. u. Csehországnak, mellyben akkor német nemzetek laktak tulajdon herczegeik alatt, kik mindazáltal kevesbbé voltak esmeretesek, állandó országlása volt. A' 6 száz. közepén, némellyek előadása szerént, Zecko vezérlése alatt a' Slávok (Czechowoknak, Cseheknek, a' mint nevezik még most is magogat a' Csehek önnön nyelveken), kik annakelőtte a' fekete tenger partjain laktak, nagy sereggel betöttek Csehországba, mellyet elfoglalván, földjét mivelhetővé tették. Mások szerént Zecko a' Slávoktól egészen független személy volt 's maradékai ezektől keményen nyomattak, mindazáltal tartományokból soha sem szorittattak ki. Zecko maradékai közt legelső volt, a' ki név szerént esmeretes a' historiában, Przemislas földmivelő, a' kit 632 Libussa herczegasszony, belé szeretvén, uralkodásra emelt. Jóllehet Nagy Károly 's az utána következtek közt némellyek Csehországot adófizetővé tették is; mindazáltal ezen függése nem volt tartós.

840 Csehország, Slésia és Morva minden idegen felsőség alatt lételtől megmenekedtek 's tulajdon herczegeik által igazgattattak, ámbár neminemü összeköttetésben maradtak a' német birodalommal. 1061 IV. Henrik császár a' cseh herczegnek királyi nevet adott, melly uj méltóságok a' cseh herczegeknek először Wratislaw idejében 1086 esmertetett meg közönségesen. Azután Fileptől 1230 II. Przemislas és maradékai másodizben is megnyerték a' királyi méltóságot, mellyben II. Fridriktől is megerősittettek a' cseh uralkodók, 's ez idő olta Csehország királyság maradt. A' hajdani királyok férjfiui ága 1305 holt ki V. Venczellel, midőn 1310 házasság által Luxemburgi János nyerte el a' koronát, a' mellyet a' familiájából született IV. Károly (mint cseh király I. Károly, ki Csehországot igen virágzó állapotba helyeztette) 's ennek fijai, Venczel és Sigmond (a' ki a' Hussitákkal való csatázása alkalmatosságával Csehországot csaknem elvesztette), egyesittettek a' német birodalom koronájával, mivel egyszersmind német császárok is voltak. Sigmond halála után 1437 Csehország vejére, Austriai Albertre, szállott; de ez már 1439 megholt, 's az ország 1440 halála után született fijára, Lászlora (*Ladislaus posthumus*), jött, a' ki egyszersmind magyar király is volt, és igy Csehország a' német statusoktól elszakadt. Ennek 1457 történt halála után a' Csehek 1458 Podiebrad Györgyöt választották királyokká, a' ki már azelőtt ország kormányozója volt, azután pedig 1469, midőn György a' pápától egyházi átok alá vettetett, Wladislaw lengyel herczegnek adták a' koronát, a' ki mindazáltal csak György halála után élhetett királyi méltóságával 1471. Ezt 45 eszt. tartott uralkodása után 1516 fija Lajos, követte. Mind a' ketten egyszersmind magyar királyok is voltak. Lajos 1526 Mohácsnál a' Törökökkel való ütközethen elesvén, Csehország az austriai házra, nevezetesen Lajos sógorára, Ferdinand főherczegre, Maximilian második unokájára, szállott házassági egyezésnél fogva. Ferdinand a' Cseheket arra akarta kinszeriteni, hogy a' schmalkaldi hadban a' szász választó fejedelem ellen fegyvert fogjanak: de midőn azok nem igen voltak hajlandók kivánságának teljesitésére, sőt olly formán viselték magokat, mintha ki akarnak magokat huzni hatalma alól, V. Károlynak Mühlbergnél nyert győzedelme után igen keményén bánt velek 's Csehországot határtalan örökös statusnak hirdettette ki. Utána 1564 fija Maximilian, ezután fijai, 1576 Rudolf 's 1612 Mátyás, következtek. Ezen utolsó uralkodásának vége felé vallásbeli nyomatások miatt a' Protestansok felzendültek, 's II. Ferdinand helyébe, a' ki már nagybátyja Mátyás életében cseh királlyá koronáztatott, 1619 V. Fridrik pfalzi választó fejedelmet választották a' rendek királlyá. Hanem midőn Nov. 9. 1620 az uj király serege Pragánál megveretett, a' zendülés kezdőji 's kik abban részt vettek, részszerént (27) kivégeztettek, részszerént (16) számkivettettek vagy örökös rabságba tétettek, és jószágaik elfoglaltattak, valamint a' már ekkor megholtak, 29 elszaladtak és 728 magokat önként bünösöknek valló birtokos nemesek jószágai is. A' protestans vallás, mellyen több volt a' lakosok három negyedrészénél, ki irtatott, Rudolf felséglevele (1627) megsemmisittetett 's Csehország tiszta monarchiai és egészen cath. örökös országgá tétetett. 30,000-nél több birtokos familiák (ezek közt 185 nemesi familia), minden protestans papok és tanitók, igen sok mivészek, kereskedők és mesteremberek, kik nem akarták a' cath. vallást bevenni, költöztek ki Saxoniába, Brandenburgba, Hollandba, Schweizba és más tartományokba. Mindazáltal az erdők 's hegyek közt lévő falukban, a' hova sem a' Jesuiták, sem a' katonák nem mentek, számos titkos Protestansok maradtak. — Ezolta a' cseh nyelv közönséges dolgokban nem használtatik többé. A' 30 esztendős háboruban Csehország egészen elpusztult 's jó karban létének virágja elhervadt. Midőn II. Ferdinand 1637 megholt, Csehországnak 3 mil. lakosából, kik 1617-ben 732 városban 's 34,700 fal. laktak, csak 780,000 volt, 's a' városok száma 130-ra és a' faluké mintegy 6000-re szállott

le. VI. Károly meghalván, 1740 Károly Albert, bavariai választó fejedelem, Csehországhoz just formált 's Pragában a' rendeket hüségére felesketté; hanem M. Theresia megtartotta Csehországot kezei közt 's még most is egy az austriai császári korona alatt lévő legszebb tartományok közül.

Csehországnak határai; nyng. Bavaria, kel. Morva és Slésia, éjsz. Lausitz és Meissen 's Austria és Bavaria. 952 nsz. mf.-dön 3,380.000 lak. több van, kik közt a' Csehek száma 2,170,000, a' Zsidóké 50,000-nél több. Lakhelyeik 280 vár., 275 mvár. és 11,924 falu. Uralkodó vallása a' romai chatholica; a' többi vallások csak megszenvedtetnek. Anyanyelve a' cseh, mellynek annya a' sláv nyelv. Némelly kerületeiben és többnyire a' városokban németül beszélnek. Csehországot csaknem minden oldalról hegyek keritik körül, roppant erdők, nagy tavak, mellyeknek száma mintegy 20,000 's igen termékeny térségek vannak benne. Legnevezetesebb folyói: az Elbe és Moldau. Kivitetnek belőle: a' gabonának minden nemei, len, egész Europában legjobb komló 's gyümölcs. Bora keves van; hanem a' Melnik körül termő igen jó. Barom-, kiváltképen juh-, lótartása, sertés és apró marha (a' többek közt faczány) tenyésztése igen jó karban áll. Bányáji ezüstöt (1823-ban 13,873 márkot), rezet, igen jó czint (1800 mázsát), granátot 's más jóféle köveket, vasat (200.000 mázs.), kobaldot, egérkövet, uránt, piskolczot, festő földet, timsót, kalamin-érczet, büdös-követ 's igen sok kőszenet adnak. Igen jó ásványos vizekkel (150) is bővelködik, de sója keves van. A' Csehek a' magok és más tartományok termesztményeit sokképen használják. Az egész országban elterjedt fabrikák közt kitetszők a' vászon-, batiszt-, patyolat-, czérna-, csipke- 's más manufacturák, mellyek 1801 20 mil. for.-nál többet érő portékákat készítettek, mellyeknek fele az országból kivitetett. A' gyapju-manufacturák 10 mil. for. érő miveket adtak, mellyek az njabb időben többek és jobbak is. A' cseh üveg, melly 78 hutában készittetik, egész Europában legjobb, és Spanyolországba, Amerikába, az orosz birodalomba 's napkeletre 2 1/2 mil. for. érő vitetik ki. Ezeken kivül 8 tükörhutája több porczellán- és félporczellán 's más fabr. is vannak Csehországnak. Nevezetesek leginomabb nemü kalapjai, papirosa, selyemmivei, köszörült granátjai, muzsikai eszközei 's más készitményei. Csehország Praga városára 's 16 kerületre' osztatik, mellyeknek elöljáróji a' kerületi kapitányok. Megjegyzésre legméltóbb helyei a' városok közt Jungbunzlau, Melnik, Turnau, Reichenberg, Franzenau, Kuttenberg, Budweis, Pilsen, Karlsbad (l. e.), Joachimsthal, Teplicz (l. e.) mint erősségek, Königingrácz, Josefstadt, Theresienstadt; továbbá Eger, Rumburg, egy manufacturás hely, Adersbach, Sedlitz, Seidschütz, Püllna, Königswart, Franzensbrunnen (l. e.), Marienbad (l. e.) 's mások. Belső kereskedését 231 mf. igen jó országutjai 's 1826 csinált vas-utja, melly a' Dunát a' Moldauval öszveköti, mozditják elő. 1822 Csehországnak 2996 közönséges tanitó intézete, 1 universitasa, 3 theolog. lyceuma, 26 gymnasiuma, 2961 nép-'s polgári oskolája 's 1. muzsikai conservatoriuma volt, öszveséggel 6709 tanitóval és 410,463 tanulóval. A' köz jót privat egyesületek is előmozditják. L. „Schnabel prof. „*Statistische Darstellung von Böhmen*“ (Prag 1826.) és Lassú „Az Austriai birod. stat. geogr. és hist. leirása“ (Budán 1829). *L—ú.*

Cseh-szombati 1) Jósef, egy hazánk legnagyobb hirü 's legtudósb orvosai közül, szül. Rév-Komáromban Julius 11-dikén 1748. Szerencsés talentumának már gyermekkorában szembetünő jeleit adta. Tanulásit R. Komáromban kezdé, Posonyban és Debreczenben folytatá 's ritka szorgalommal és nagy megkülönböztetéssel végzé mind azon felsőbb tudományokat, mellyek a' debreczeni collegiumban tanittatni szoktak. 1776 October elején külföldi utjára indult; 's a' francquerai főoskolában, mellyet akkor a' két Coopmanns, Ipey 's a' hires Camper ékesitettek, az orvosi tudományok tanulásához fogott. Innen a' vele barát-

ságra lépett Camper javalásából, 1778 a' göttingai universitasba ment, hol az akkori nagynevü professorokat, Blumenbachot, Murray-t Gmelint, Wrisberget, Richtert és Baldingert, két esztendeig halgatta, olly megkülönböztetett szorgalommal, hogy ezen hires emberek öt különös barátságokra méltatnák. Visszatérvén Francquerába 1780, ott a' nagy Camper által a' gyakorló orvosi mivészségbe vezettetett be, ennek ajánló levelével 1787 Parisba sietett, hol több hires orvosok, ezek közt Louis, Desault, Portal 's mások, barátságát megnyerte. Haza felé térvén, megállapodott Strasburgban is, több nevezetes tudósokat találván ott, kikkel közelebbi esmeretségre lépni kivánt. Meglátogatván még Németország nevezetesb városait is, 's magának mindenüt barátokot szerezvén, 1781 Sept. elején Bécsbe érkezett, hol fenálló rendszabások szerént a' gyakorló orvostudományi cursust elvégezvén, baró Störck elölülése alatt disputált, 's *de morbis glandularum secundum aetates*, értekezvén, 1782 születése napján graduáltatott. Elvégezvén ekként orvosi pályáját, Pestet választá lakhelyéül, hol csak hamar olly jó alkalma nyilt szerencsés orvosi talentumának kimutatására, hogy a' publicum bizodalmát nagy mértékben megnyerné 's élete végéig birná. Megholt Febr. 2-dikán 1815 száraz betegségben. Cseh-Szombati Jósef egy volt azon ritka orvosok közzül, kik nem elégedvén meg természet ajándékozta észlángokkal, fáradhatatlan szorgalommal igyeknek azt gazdagitani 's a' tudomány előhaladását kedvvel 's buzgalommal követni. Hátramaradt szép könyvtára, mellyben a' mivelt nemzetek minden nevezetesb orvosi munkáji feltaláltatnak, eleven bizonysága ennek. Követte e' felett a' szerencse is — melly nem mindég pályatársa a' tudománynak — dr. Cseh-Szombati orvosi munkálkodásit. Alig volt hazánkban orvos, kinek olly mindenek előtt dicsérve esmeretes neve lett volna, mint neki, 's szerencsés gyógyitásai eleven emlékezetben vannak mai napig is. Nevelte az emberiség előtt szerzett nagy érdemeit köz tiszteletet nyert charactere. A' köz jó iránt való buzgoságát bizonyitja végrendelése is, mellyben a' többek közt a' debreczeni ref. collegiumnak 25,000 forintot rendelt, a' chemia, botanica, mineralogia és technologia tanittatására felállitandó cathedrára. Igen széles kiterjedésü praxisa nem engedé meg, hogy a' tudományt munkájival is gazdagithassa, a' honnan, kivévén Camper egy munkájának deákra forditását (*Observationes circa mutationes quas subeunt calculi in vesica. Pestini* 1784, 4), nincs is neki semmi kiadott munkája. Ezen nagy elfoglaltatás volt annak is az oka, hogy a' Pest vgye rendjeitől ajánlott 's elfogadott megyebeli physicatust csak négy esztendeig viselheté. Egyébiránt nem lehet elnyomni azon kivánságot, hogy bár az illy nagy tudományu 's mély belátásu orvosoknak gazdag tapasztalási ne temettetnének velek együtt a' sirba, hanem maradnának fen ezen nemes, de olly nehéz mivészségnek tökéletesitésére! — 2) **Sámuel**, amannak testvére, szül. Rév-Komáromban Sept. 4-dikén 1757. Elvégezvén a' honi oskolákban az apróbb tudományokon kivül a' philosophiát, mathesist, theologiát és törvényt, az orvosi tudományok tanulására 1786 ősszel Göttingába ment, hol három esztendeig mulatván, 1789 Bécsbe visszatért, hol az orvosi clinicumot néhány hónapokig gyakorolván, Julius 2-dikán 1790 orvos-doctorrá tétetett, 's még azután néhány hónapokig a' szülő- és baromorvosi intézetet látogatván, 1790 végén ismét utra kelt 's Németország nagy részét, Hollandiát, Angliát, Francziaországot és Helvetiát bejárván, 1792 hazájába visszatért 's azolta Pesten gyakorolja az orvosi mivészséget. Dr. Cseh-Szombati Sámuelnek különösen a' himlőoltásra nézve maradandó érdemei vannak. 1801-ben Augustus végén kezdé el azt 's most esztendőnként középszámmal 400-ra megy az általa beoltottak száma. Fáradhatatlan szorgalma, mellyel ezen jóltévő találmánya minden rendü de különösen a' szegény háznépeknél gyakarolja, érdemlett köz tiszteletben van.

A. Balogh Pál.

Cselédek vagy fogadott szolgák, ollyan emberek, kik személyeket 's munkájokat készakarva és egyezség mellett bizonyos időre mások alá vetik. Jusaik 's kötelességeik az egyezségben határoztatnak el, ennek nem létében pedig a' kikötött szolgálat természetéből 's czéljából értődnek. Tartóznak ugyan is a' kikötött vagy a' dolog természeténél fogva magokra vállalt munkákat hiven teljesitni; ellenben jusok van az egyezségben igért, vagy ha ott kifejezve nem volna, bért, tartást 's ruházatott, 's idejek kitöltével érdemlett elbocsátó levelet kivánni. Törvényeink ezeket rendelik a' cselédekre nézve: 1) Tartozik a' cseléd a' kikötött időt, vagy ha ura táborban avagy a' haza ügyében távol volna, még többet is uránál tölteni. Ha időnek előtte elmegy, törvényes büntetések alatt kérethetik vissza akarkitől. 2) Idejének kitelése előtt legalább egy hónappal köteles elmenése szándékát kinyilatkoztatni, elmentekor pedig a' reá bizottakat számadás mellett visszaadni, a' mire letartóztatás által is kinszerittethetik ura által, pedig akkor is, ha talán nemes volna. 3) A' nemtelen cseléd köteles gazdája uri székén törvény elejébe állni. 4) A' cseléd, ha gazdája kifogást tesz ellene, elmozdittatik az ura ellen teendő bizonyságtól büntető perekben, az egy felségsértés esetén kivül mindég, polgáriakban pedig, ha vannak más alkalmatos tanuk vagy bizonyító eszközök. 5) A' cselédek felette nagy bérét a' vármegye mérsékelheti.

Cselekedet, philos. értelemben, az akaratból kiszármazó munkálatja valamelly szabad lénynek. Ha azon érzemény vétetik tekintetbe, melly az akarat meghatároztatásának alapul szolgál, akkor a' cselekedet erkölcsiségéről, — ha pedig annak a' mások szabadságára való viszonya forog fel, annak törvényességéről van a' beszéd. A' szép mivészségben cselekedetnek nevesztetik szélesb értelemben az előterjesztések meglepő 's váltogató különfélesége, a' lelki erők különös elevenségü játéka, melly valamelly mivben kifejeztetik, de szorosb értelemben csak olly munkáknak tulajdonittatik, mellyek bizonyos cselekedeteket elbeszélő vagy dramai formában ábrázolnak elő, minemüek a' mese, az epos, a' román, a' drama, és alatta közönségesen egy vagy több cselekvő vagy cselekvőleg előterjesztett lények miveleteinek nagyobb vagy kisebb egésze értetik. (Vö. Drama.) Melly értelemben azonban nyelvünkben mind ez ideig inkább a' latán actio használtatik. Hogy már valamelly cselekedet mivtárgyul szolgálhasson, szükség, hogy egységgel birjon, azaz, hogy annak minden változatjai egy bizonyos kezdetpontból egy bizonyos czélig szakadatlan és világos következésben fejtődjenek ki, szükség továbbá, hogy való legyen, azaz, a' gondolkozás törvényeivel és az előábrázolt lények természetével megegyezzen; szükség végre, hogy szellemi, erkölcsi és aestheticai interessével birjon, azaz, az értelemnek, az erkölcsi érzeménynek és a' mivészi érzéknek eleget tegyen. *A. B. S.*

Csemege (dessert), neve alatt értődnek valamelly ebéd vagy vendégeskedés után adott édességek, gyümölcsök 'sat. A' régibb időben az olasz konyha volt e' részben első rangu; a' mint ezt a' Veronese Páltól festett kanai mennyekző asztalán látható csudálatos csemege mutatja. Nem kevesbbé hires csemege ékesité XV. Lajos lakodalmi asztalát, midőn Lescsinska Mariával kelt öszve 1725. Még most is Parisban készitik a' legmesterségesebb csemegéket, 's Desfreyes 's Delorme régibb mivészeket Datfoy egészen homályba boritá. Az ő csemegéji az épités és képfaragás mesterségének legszebb mustrájit ábrázolják 's mythologicus és historicus képcsoportokból állanak; 's azontul csinos asztali tüzi játékokkal is tudja egyesiteni. Egy szempillanat alatt az egész csemege apró tüzi játékká változik, ambrai lángok és minden szinü szikrák boritják el az asztalt, 's ezen tüzeső még is a' legfinomabb materiát sem bántja legkevesbbé is. Ezen csemegéknél a' nyalánkság sem szenved rövidséget; minden éghajlat legfinomabb gyümöl-

cse, a' legválogatottabb sütemények, compotok és fagylaltak egyesitik ingereket formára 's valóra nézve, hogy a' szerfelett csiklandott szájnál még gerjeszthessenek valamelly részvételt. A' német és angol vendégségeknél, kivált az utolsóknál a' csemege poharak közt tünik el, 's rendesen a' kavé üzi el végképen. *A***s.*

CSENDES TENGER, l. DÉLSZAKI TENGER.

CSEPEGÉKENYSÉG, l. FOLYÓSSÁG.

CSEPEGŐ KŐ, l. STALACTITES.

CSEPEL, hazánknak a' Duna ágai által formált, 6 mf. hosszu szigete Pest vármegyében. Főhely benne Ráczkeve, mváros. Földje termékeny. Hajdan a' magyar királyok mulató helye volt. 1721 VI. Károlytól Eugen sabaudiai herczegnek ajándékoztatott, a' kinek fényes kastélya még most is fenáll Ráczkevében. Maria Theresia anyjának, Ersébet Krisztina Wolfenbütteli herczegasszonynak, ennek halála után pedig 1780 Krisztina nevü leányának, Albert herczeg feleségének, adta. Albert herczeg 1825 meghalván, a' sziget a' felséges austriai ház familiai birtoka lett. *L—ú.*

CSÉPELNI, CSÉPLŐ MACHINA. A' learatott s' bétakaritott gabona 's hüvelyes vetemények magvának polyvájitól vagy takarójitól való megszabaditására már a' legrégibb időkben szintugy, mint jelenleg, nálunk 's majdnem minden keleti tartományokban lovakat 's ökröket hajtottak reá, hogy kinyomtassák. Később e' végre machinákat találtak fel. Ide tartozik a' cséplő henger (*tribula* vagy *tribulum*), cséplőszán (*traha*) és a' cséplő kocsi (ez az Israëliták könyveiben emlittetik), mellyeket ökrök vagy lovak huztak. Még később jött divatba a' tulajdoni csépelés a' szérün, 's mai napig is a' legközönségesebb mód. Hogy azonban a' cséplésnél az emberi erő, munkabér és idő a' lehetségig kiméltessék, 's a' magvak a' lehetségig tisztán és tökéletesen nyeressenek meg, találták fel a' tulajdoni cséplő machinákat, mellyek ütőleg hatnak a' kalászokra, 's e' végett különös készületüek. Általjában véve a' munkát vagy emelődő és ismét leeső sulykokkal, vagy a' gabona hegyett gördülő hengerekkel, vagy a' sulykokhoz képest emelődő vagy egy tengely körül forgó csépekkel viszik véghez. A' kévék vagy fekvő helyeken maradnak, vagy emberektől rakatnak oda, vagy pedig a' szérü a' munkalódó müszerrel együtt forog 's hajtja a' kévéket a' csépek vagy sulykok alá 's azok alól ismét előre. Mozgások hasonlatossága miatt cséplő malmoknak nevezik. A' 17 század olta mind inkább tökéletesitették, 's a' legujabb gazdaságban sokféle készületek vannak a' végre. *A***s.*

CSEPP, a' folyósságnak egy igen kis része, melly golyó formát vett fel magára. De honnan függ azon golyóforma, mellyet az esőcsepp vesz fel magára a' levegőn keresztül estében? Az összefüggésnek ugyan azon hatalmas az egész mindenségen keresztül elterjedt erejétől, mellynek köszönik a' világtestek golyóformájokat, melly megakadályoztatja, hogy annak csak egy porocskája is el vesszen, 's mellynek létéléről meggyőznek bennünket a' jelenetek a' nélkül, hogy képesek volnánk annak természetéről valami kielégitőt mondani. *A. B. P*

CSERE, széles értelemben minden egyezség, melly mellet jószágért jószág adatik; szorosabban pedig csupán azon egyezség, melly által ingatlan telkek cseréltettnek fel, bővebb haszonvétel 's alkalmasabb használat végett. Természetén semmit sem változtat, ha az egyező felek egyike vagy másika az adott telek csekélyebb értékét pénzzel pótolja, csak hogy csere név alatt adás vevés ne történjék. A' cserében kapott jószág a' familia tagjaira nézve egy természetü a' cserébe adottal annyira, hogy a' cserébe adott jószág természetét még a' ráfizetett pénz sem változtathatja meg, 's a' ki a'cserébe adott telekben örökülendő volt, örökösödni fog a' cserébe kapottban is. A' csere különféle lehet: 1) tiszta vagy elegyes, a' mint vagy adatik

felibe ingó jószág, vagy nem. 2) Örök'ös vagy ideigleni. Amabban mind azon innepélyességek szükségesek, melly az ÖRÖK BEVALLÁSBAN (l. e.) megkivántatnak, kivévén a' megkinálást (praemonitio), melly mind azért, hogy cserélni mindenkinek szabad, akarki mondjon is ellene, mind azért, hogy a' megkinálandók a' csere alapját magokra rendszerént nem alkalmaztathatják, egy általján nem szükséges. De ha az osztályos atyafiak egyike a' cserélni szándékozót a' csereegyezség teljesitése előtt törvényesen meginteti, 's alkalmatos jószágot adni igér, 's utóbb bebizonyitja, hogy az általa ajánlott telek az idegen-adtával egy forma bő haszonvételü 's alkalmas használatu, sikeres keresete van a' csere megrőtlenitésére. 3) Szerzett vagy ősi jószágokról. Amazt sérelem tekintetéből nem lehet megerőtlenitni, mert szerzeményekben nincs helye sérelemnek, ebben pedig arra kell nézni, valódi e a' csere vagy pedig családé? A' valódi csere, habár osztatlan és közösen birt jószágban történt, a' cserélő saját részére nézve sérelemből meg nem erőtlenittethetik, mert a' csere elidegenitésnek nem tekintethetvén, a' familia tagjainak sérelmet nem okozhat; a' családé csere ellenben, minthogy sérelmes bevallásnál nem egyéb, annak keresetére, kit a' sérelem érdekel, megerőtlenittetik. 4) Az örökös csereegyezség vagy e' zárlattal: semmi just 'sat. vagy e' nélkül köttetik. Ezen zárlat betételének vagy kihagyatásának itt is az a' foganatja, mint az örök bevallásnál. 5) Némelly örökös cserében a' királyi megegyezés mulhatatlannl szükséges, másban pedig nem. Végre 6) egyik csere használattá van már erősitve, a' másik ellenben nincsen. Amaz ellen, a' saját használatjával erősitő többé ki nem kelhet; ez ellen pedig lehet törvényes lépéseket tenni. *Zs. G.*

CSEREI, régi 's előkelő székely nemzetség, a' mellyből kitüntek főképen: 1) Cserei Balás (Baróti) Sigmond alatt a' királyi zászlóalj (banderium) hadnagya, követte urát, a' midőn az 1392 Erdélyből Havas-Alföldön által Bolgárországba nyomulna az egyesült török-oláh sereg ellen. Megveretett ugyan ekkor a' Magyaroktól az ellenség, és erőltetett vivás után megvétetett Kis-Nikopoly: de midőn felülhaladó ellenséges erő közelitene, kénytelen vala a' király oda hagyni győzedelme gyümölcsét; visszavonultában pedig megtámadtatván az üldöző lovasságtól, veszedelemben forga élete, minthogy a' tolongásban egy török spahi már nyakához méré kardját a' nem sejtőnek. Ekkor Balás oda vágtatván, lesujtotta a' Török fejét, minekelőtte megejthette volna az a' vágást, és ezt kardja hegyére tüzvén, bemutatta a' királynak. Szétszórta mindazáltal a' magyar sereget az üldöző ellenség, 's a' király Balással egy halászcsolnakba vetvén magát, csak nehezen menekedhetett meg a' Duna innenső partjára, a' hol lakatlan helyeken bolyongván együtt jó ideig, midőn éhségtől zaklattatnának, buzafejeket szaggata Balás és azoknak szemeit markában ki dörzsölvén, a' királynak nyujtogatá e' soványeledelt. Minekutána haza vergődtek, 1393 hüsége jutalmául a' balásfalvai uradalmat nyerte Balás a' királytól más jószágokkal és olly czimerrel együtt, a' mellyen egy pánczélos vitéz jobbjában kard hegyére tüzött csalmás Törökfejet, baljában pedig három buzafejet tart. Cserei Balás 94 esztendős korában holt meg. Maradékai közül sokan megkülönböztették magokat hadi tettek és polgári érdemek által. Ezeknek egyike — 2) Cserei János, a' Bátoriak alatt egy lovasezred vezére, Barótról Nagy-Ajtára tette által lakását; melly időtől fogva Nagy-Ajtaiaknak irák magokat a' Csereiek. — 3) Cserei Mihály (Nagy-Ajtai), Jánosnak, I. Apafi Mihály fejedelem főasztalnokjának és fagarasi várnagynak fija, szül. Rákoson 1667, Fagarason kezdett, Udvarhelyen befejezett tanulása után hadi szolgálatot teve; 's nevezetesen jelen vala 1690 a' zernyesti csatában Teleki Mihály alatt Tököli Imre ellen. Minekutána I. Leopold oltalma alá került Erdély, a' királyi kincstár titoknokja lett Mihály;

II. Rákóczi Ferencz támadása idejében pedig a' királyi párttal tartván, rá bizatott Csik, Gyergyó 's Kászon székely székek kormánya, hogy azoknak az ellenféltől elpártolásra nógatott lakosait megtartaná a' hüségben. De a' pártosok előmenetele miatt kénytelen vala elhagyni munkássága körét és a' brassai falak oltalmába zárkozni, mig a' Rákóczival tartók pusztitása 's rablása által nagy károkat szenvede jószágaiban. Erre nézve Cusani Jakab, megyeőr (marchio) és császári főhadvezér, bizonyságlevelet adott neki, a' mellyben a' királyi ügy mellett elkövetett fáradozása és szenvedett tetemes kára miatt hathatósan ajánlotta őt I. Leopold kegyelmébe. Megholt Cserei Mihály Nagy-Ajtán 1756. Esze 's tudományos munkássága felette magasztaltatik hontársaitól; sőt brassai kénytelen érkezésében megirta magyar nyelven az erdélyi történt dolgokat I. Apafi Mihály uralkodása kezdetétől fogva 1712.; melly munka sokszor iratott le, de soha ki nem nyomtattatott. — 4) Cserei Farkas (Nagy-Ajtai), Ő cs. k. Felsége udvari tanácsnokja 's az erdélyi udvari korlátszék (cancellaria) előadó tagja (referendarius). Tiszti foglalatosságától üres órájit tudományos munkálkodással tölté, a' mellynek kéziratban lévő gyümölcsei közül említést érdemelnek főképen azok, a' mellyek a' törvénytudományba vágnak, ugymint: „*Lexicon juris Transsilvanici, Decisiones casuum judicialium, Jus feminarum Hungariae et Transilvaniae.* Nyomtatásban kijött tőle". Isten annyának Máriának Lorétomi Litaniában lévő nevezetek rendin folyó dicsérete. Képekkel. Bécsben 1772. 8. *Fábri Pál.*

Cserekereskedés. Igy neveztetik a' tiszta cserekereskedés, midőn jószág jószágért pénzközlés nélkül cseréltetik el. Azonban senki sem egyez meg ezen cserében, ha nem tudja, hogy cserélt jószága becsét pénzben megkaphatja, mellyért önjószágát pénzzé álttehette volna; tehát a' cserekereskedésben két különböző kereskedés jő elő. A' miveletlen nemzetek, az érczpénzt nem esmerők, szoktak még is valamelly esmert becsü dolgot használni cseréjeknél, hogy megtudhassák, mennyit ér a' becserélendő jószág. Ez igy nálok pénz helyett van

Cserélt kották (*note cambiate*), a' muzsikában ollyan, az alapharmoniához idegen kották, mellyek a' rendetlen áltmenetelnél a' tactus jó részére jőnek, s' igy a' főkották helyét foglalják el, ellenben szoros értelemben az áltmenő kották a' tactus rossz részére esnek.

Cserhát, egy sürü erdejiről 's hosszáról hires hegylánc Magyarországban. Kezdete Hont várm. van a' Börzsöny és jenői hegyek alatt. Nógrád és Vácz városai közt Naszály névvel Nográd vármegyébe jő, mellyet 10 mf. szakadatlan lánczával keresztülhasitván, Gömör várm. nyulik be, a' hol egy része Medvésnek neveztetik. Ezen utjában a' Cserhát magába foglalja a' Szanda, Salgó és Karancs hegyeit; éjszak 's dél felé több ágakat bocsát ki magából a' többek közt a' megjegyezést érdemlő Várhegyet, melly közel Szakálig nyulik. Dél felé a' Naszályból egy ág Gödöllőnek, egy másik a' Szandából Aszódnak tart az ecskendi nagy erdőséggel, egy harmadik Bokor helységtől a' Szuha és Ber patakok közt Hatvanig folytatja menését. A' Medvés hegynek egy délfelé menő ága özveköti a' cserháti hegylánczot a' Hevesben lévő Matrával; második ága Karancs névvel nyng. és éjsz. felé megyen: harmadik ága azon hegysor, melly a' Sátorost magába foglalván, előbb a' kel. határon megyen, azután Osgyánt, Pongyelokot 's Valykót kerüli meg 's éjsz. a' Zlatno és Djél hegy felett a' Malna pataki hegyekkel egyesül. *L — ú.*

Csernovics (Arzén), ipeki patriarcha, az 1689-ki török háborúban főképen Piccolomini cs. kir. hadvezér munkálódása által I. Leopold részére vonatott az alban- és szerbországi Óhitüek nagy részével együtt. Tudtára esvén t. i. Piccolomininak, hogy ama' tartományok lakosai között olly régi köz monda jár, melly szerént egykor fel fognának szabadittatni a' török járom alól olly fejedelem által, a' kinek tevéjin esmeretlen külföldi állatok ülendenek: szorgosan öszveszerezgete

ő feles számu majmokat, tengeri macskákat, papagájokat és többefféléket; 's ezeket tevék hátaira ültetvén, igy mutatá magát azon a' vidéken, a' mellyre a' császári fegyver győzedelmeinek következésében hadjaival előnyomula. Ehhez járultak a' császár nevében adott többféle igéretek és biztatások. De midőn a' vitéz és nagylelkü Kiuperli Mustafa nagyvezérsége alatt megfordult volna a' hadi szerencse, és a' császári hadak kénytelenittetnének Szerbországot elhagyni: tanácsosnak tartá Csernovics, követni a' császáriak mozdulatjait; és mintegy 30,000 jobbára szerb háznéppel együtt I. Leopold birtokában, nevezetesen a' Szerémségben és Tótországban, telepedett meg 1690. Innen mindjárt Bécsbe küldötte Diakovics Esaiás püspököt, a' ki által ugyan abban az esztendőben két rendbeli szabadságlevelet nyert magának és költözése társainak; melly szabadságlevelek Karloviczban tartatnak az ugy nevezett nemzeti leveltárban és talpkövei ama' jövevények egyházi 's polgári helyezetének. *Fábri Pál.*

Csetnek, mváros Gömör várm. Rosnyótól nyng. felé, 1643 lak. sok nemesekkel, nagy, régi 's jeles templomával, sok vashámoraival, mellyekben egész Magyarországban legjobb vas készittetik, rézbányájával, 's régi várának 's valaha virágzó luth. gymnasiumának omladékaival. Vásárai népesek. Jó dohányt termeszt. *L — ú.*

Csigák, l. Héjas állatok.

Csikszék, a' Székelyek 7 főszékeinek egyike, Gyergyó és Kaszon nevü két fiókszékkel, legvégső része Erdélynek a' Moldva, Háromszék, Udvarhely 's a' Maros közt. Roppant kőszikláktól kirittetik; ezek közt szép térségei vannak, mellyeket az Olt vize 's néhány patakok öntöznek. Nagysága 84 nsz. mf. lak 92383. Fővárosa Csik-Szereda.

Csillag, l. Veszteglő csillagok, planeták és világrendszer.

Csillagabroszok, égabroszok, az égtájékainak felületen való előállitásai. Meg lévén határozva a' csillagoknak az egyenlitőre (egyenes kelet és elhajlás) — 's kivált az eclipticára (szélesség és hosszaság szegeletei által) való helyhetési: azokat a' kerekég lépcsőjit, első 's másodperczeit (gradjait, minutájit, secundájit) vonatok által előállitó reczébe meg felelő helyeikre feljegyezni könnyü. Az első tudományosan meghatározott csillagrendet (catalogust) Ptolemaeustól (Krist. ut. 130 esztendőről) birhatjuk. Ő 1022 csillagnak helyét határozta meg 48 képben. Azután Uhlughbeigh Arab, még 1017 csillagnak helyét mérte meg; mellyeket később a' 16-dik század utolsó felében Tycho de Brahe 777 csillaggal szaporitott; majd Kepler 280-nal és Halley 1677 a' déli láthatárral pótolta ki azokat. Az ég abroszai azon módokon rajzoltatnak, mint a' földiek (l. Földabrosz), mellyeket főképen a' déli és napi vonatok különböztetnek meg. Ha mind a' két vonat egyenes linea, Mercator szerént való vagy tangentialis abrosz, melly a' középpontban lévő nézö szeme után van rajzolva. Ha a' napiak egyenesek, a' déliek karikák, orthographiai abrosz lesz ugy állitva elő, mintha a' nézö szem végetlen messze volna a' lerajzolt gömbtől. Ez a' rajz csak a' holdra alkalmaztatik, ritkán a' földre, — az égre ezen móddal soha sem. De az égsarkaktól távolabb lévő helyeket külön külön kisebb abroszokba e' szerént levenni igen alkalmasnak találta Flamstead. Itt a' napiak egyenesek 's egymás között egyenlő távolságnak, az abrosz közepén lévő déli egyenes, a' többi két oldalra a' napiakon kijegyzett pontokon körre hajlanak. Fortin Parisban 1776 30 abroszban, majd Bode is 1782 kiadta ezeket. De legjobban kiadá hazánkfija seebergi égvizsgáló Zach 1799—1703 Weimarban olly hasonlithatatlan különösséggel, melly szerént a' setét fekete mezőből a' csillagok és egyéb rajzok tiszta fejéren tetszenek ki, mellyet a' weimari szorgalomtár még eddig követhetetlenül állitott elő. Minden abrosz kétféleképen nyomatott, egyszer a' csillagzatoknak déli, napi, szélességi, hosszasági vo-

natoknak, neveknek iratjaival — másszor ezek nélkül pusztán a' csillagok magok, mintha a' setét égen tündöklenének által, melly szerént ezekből nappal is lehet a' csillag helyviszonyait tanulni: „*Neuester Himmels-Atlas zum Gebrauche für schul- und academischen Unterricht, nach Flamsteed, Bradley, Tob. Mayer, Dela Caille, Le Français de la Lande und v. Zach in einer neuen Manier — verbessert, und vermehrt von J. C. F. Goldbach, revidirt auf d. Sternw. Seeberg vom Freyh. F. v. Zach* (Weimar 1803.) Bode nagyobb mappájiban 17,240 csillag van helyre téve. — A' csillagzatkép 's egyéb segédvonatok öszve zavarván a' csillagok tiszta viszonyait, azon vonatoknak vagy igen véknyan kellene rajzoltatni mint, a' Bodéében, vagy kettős nyomattal a' csillagokat magokat is előállitani mint a' weimaribaη, vagy ugyancsak kétszeri nyomással a' figurákat veres vagy más szinnel kellene nyomatni, mikor az égi tárgyak, a' csillagok, magok fekete szint kaphatnának. Igy tökéletesednének az égabroszok. *N. I.*

CSILLAGESMERET, l. ASTROGNOSIA.

CSILLAGIDŐ, csillagnap, csillagév. (*dies, annus astronomicus*). Az az idő, mig ugyan azon veszteglő csillag a' déli körbe jő, csillagnapnak (*dies astronomicus*) neveztetik, és igy ez az ugyan azon csillag delelése (culminatiója) között lévő idő mindég állandó. Ennek a' csillagnapnak $\frac{1}{365\frac{1}{4}}$ része csillagóranak, 'sat. neveztetik és minden égnézési észrevételek illyen csillagidők szerént mennek, mert ezen állandó időközre legjobban lehet az orákat igazgatni egy részről, más részről ezeket az időket az egyenlitő gradjaira vinni könnyü, mert tudhatjuk, hogy egy csillagórában az aequatornak 15° gradja ($= \frac{360}{24}$), egy csillagminutában 15′ aequatori minuta, egy csillagsecundában 15″ aeq. secunda megy által a' déli körön. Megforditva pedig egy körgrad négy csillagidő minutában, egy kör minuta 4 csillagidősecundában 'sat. megyen által a' deli körön. A' csillagév a' napnak ugyan azon égi helyre (csillaghoz) való jövetele között lévő idő, melly 365 nap, 6 óra, 9 min. és 11 secundából áll (20′ 25 $\frac{1}{4}$ secundával több, mint a' közönséges napi esztendő, mert 50 $\frac{4}{7\,6}$ körsecundával történik elébb évenként a' napéjegyenlet [praecessio aequinoctiorum] ezt pedig 20′ 25 $\frac{1}{4}$″-ban járja el a' nap). Láthatni innen, hogy az égi számvetés kulcsa a' csillagidőnek középidőre és megforditva való vitele akarmellyik nap. Az ide tartozó táblákat kidolgozta 's kiadta Németországnak egyik legtudósabb fejedelme (bizonyosan a' gothai herczeg) „*Astronomische Tafeln etc. Als Manuscript für Freunde gedruckt*“ 1799. De meg lehet látni azokat jenai prof. Voigt popularis astronomiájának 432 köv. lap. *N. I.*

CSILLAGMAGYARÁZAT, l. ASTROLOGIA.

CSILLAGSZALADÁS, csillaghullás (csilagtisztulás), a' levegő felsőbb részeiben éjjel ki-kilövelett világoskodó tünemények. Régen, valamint még most is, a' köz nép a' csillagok tisztulásainak (mintha azoknak lehulló hamvai volnának) tartották ezeket 's őszfelé a' mezőkön reggel találtató kocsonyaforma darabokat (mellyeket *tremella meteorica*knak is neveztek) ennek tartották; holott ezen kocsonyásodások, mellyekbe sok félig elemésztett békatagok 's ikrák találtatnak, azt mutatják, hogy ezeket a' fen repkedő vizi madarak vetik ki begyekből. A' csillagszaladások helyeinek, magasságainak, sebességeinek 's irányzatjainak közelebbi meghatározását az ujabb időknek köszönhetjük. 1798 két égtudós (Brandes és Benzenberg) Göttinga körül először, majd később Hamburgból és Göttingából egyszerre vizsgálták a' csillagszaladásokat idejekre, helyeztetésekre nézve, (mint meg annyi háromszegeket, mellyeknek alja [Hamburgtól Göttingaig] 's szegeletei tudva vannak). A' vizsgálat következése volt, hogy a' csillagszaladások 3, 5, 8, 12, 15, 18, 20, 23, 26 — sőt 30 mértföldnyi magasságokban is történnek. Sebességek gyakran olly nagy, mint a' földé, azaz, 4—5 mértföld egy secundában. Minden

fölé, még felfele is lövelődnek — soknak 300 láb áltmerője van. Ugy látszik, hogy némellyik tüzgolyóbis forma, melly az égürben kószál, 's a' mi (oxigenes) levegőnkbe vágván, fellobban, elpattan, mellyből származik a' kőeső és a' levegői kő. De többnyire csak villámszeri (electricus) szikrák, mellyek a' felsőbb levegői sebesen mozgó rétezetek között meggyülhetnek 's ki pattanhatnak. Ezért tartják ezeket nálunk is időváltozás jeleinek. — Még 1-ső, 2-dik, 3-dik 'sat. nagyságuakra is kezdették ezen tüneményeket elosztani, de a' melly még sehogy sincs megalapitva. Sőt a' mi több, a' csillagszaladás valóságos okai is bizonytalanok előttünk. — Még kevessel tudhattunk többet Lichtenbergnél, a' ki Benzenberghez erről azt irá: „Lehetetlennek tartom a' mi alanti meleg chemiánkból kimagyarázni a' csillagtisztulásokat; a' felső chemiai laboratorium épen ellenkezik alantinkéval. — Valljon a' szörnyü hideg nem állithat e elő világosságot épen ugy, mint a' hévség?" 'sat. — A' csillagszaladásokat a' helyhosszaság meghatározására is igen tökéletesen használják. *N. I.*

Csillagtudomány, l. Astronomia.

Csillagzat, constellatio, a' csillagképek őszvejöveteleinek bizonyos viszonya. Az veszteglő és járó csillagok illyes viszonyaitól igen sokat tartottak a' régiek. Nem tudván az itt e' földön lévő történeteknek öszvefüzéseit megfejteni: a' felettünk való égi öszvejövetelekből igyekeztek azokat nagy erőlködéssel kimagyarázni p. o. a' születés napjából 's az akkori csillagöszvejövetelből készek voltak az emberi életet meg jövendölni. Semmit nem jelentő tanakodások lévén ezek, már régen elenyésztek, 's ha itt ott a' pórnép és rajoskodók előtt még kedvet találnának, együgyüségekben hagyatnak. *N. I.*

Csillagzatok, csillagképek. A' veszteglő csillagok sereglete bizonyos képekre vinni igen régen kezdették. Ptolemaeus 48 képet vagy, ha Antinoust és Berenice haját is oda számláljuk, 50 csillagképet szedett öszve. — Az Arabok, Tycho, Halley, 'sat. a' mostaniakig szaporitották azokat más más képekkel. Helyekre nézve elosztatnak: éjszaki félen lévők — naputiak vagy a' zodiacusiak — déli félen lévőkre. (L. Csillagabroszok.) Ezek a' legregibb esmeretségek közé tartozó tárgyak. A' mielőttünk esmeretes csillagképek között igen soknak történeti eredetére nem mehetünk. Némelly familiai öszvefüggéseket érthetünk, mint: 1) a' Hesperisek kertét őrző kigyó bekavaritja az ecliptica polusát, mintha annak őre volna; ennek fejét tapodja 2) Hercules, kinek képe a' kigyótartóval, Castor és Polluxxal, az argohajóval az argohajói első merész hajózást ábrázolja. — 3) Cepheus feleségével, Cassiopeával, leánya, Andromeda, és veje, Perseus, ismét egy familiai ábrázolat. 4) A' naput (zodiacus) jelei az esztendő időtörténeteit mutatják 's ki hatnak jelentéseikkel többnyire a' déli félre is. (L. Tudom. öszves. 1831. II-dik köt. 23—41. lap.). De ezek a' nevek hajdan mások lehettek. Most is sok képnek más nemzeteknél más neve van. A' nagy medvét mi gönczölszekernek nevezzük 'sat. *N. I.*

Csillám, egy puha ércz, melly ritkán hatoldalu táblákba kristályozva, rendszerént igen könnyen 's részént nagy, sokszor áltlátszó vékonyságu levelekre vagy táblákra osztható darabokban, pikkelyekben és levelkékben is, — ezüst- barna, fekete, aranysárga, zöld, veres szinben, érczfénnyel, igen közönségesen elterjedve, mint sok kőszikla fajok vegyületrésze, ritkábban pedig fekteteken, fészkekben vagy menetelekben fordul elő. — Az áltlátszó és nagy táblákban előjövő csillám Peruban és Sibiriában ablakkarikák gyanánt szolgal, használják compassházacskákra, lámpásokra, tárgyfelőli üvegekre a' nagyitó üvegekben 's t. effélékre is. — A' csillámpala egy kvarczból és csillámból réteges öszvefüggésben álló sziklafaja a' legrégibb formatióknak. A' réteg majd vastag, majd vékony, részént egyenes, részént habként hajlott. Csillám és kvarcz egy-

mást felváltó feketetekben jelennek meg. Igen sok érczekkel van történetből öszvevegyülve, áltmegy granitba, gnajszba, agyagpalába, szemfénypalába 'sat. 's a' plánták tenyészésének igen kedvező. A' csillampala igen világosan van rétegesedve, többnyire nagy hegylapályokat formál lassud habforma emelkedésekkel, mellyekben nincsen semmi meredekség, Europa főhegylánczaiban nevezetes rollét játszik 's különbféle érczekkel gazdag, mellyek részént vele vegyülve vannak, részént benne menetelekben és feketetekben jőnek elő. A' vékonyrétegü házfedelekre, a' vastagrétegü épületkövekre 's több effélékre használtatik. *A. B. P.*

Csin, csinos. Az a' miv, mellynek főtulajdonja a' helyesség, tisztáltság, 's mellyben ezekhez a' legközelebb 's legegyszerübb kellemek járulnak, semmi csillogás, semmi pipere: csinos; 's a' báj, melly rajta elömlik, csin. Csinosak Horácz levelei, Wieland versei, 's a' mit közöttünk Kis János gondosan irt. A' franczia minden nemi irók, különösen a' franczia jelesb levelezők saját 's közös kecsek a' csin. *Cs. P.*

Csinált utak (chaussée). Ezen név alatt értődik általjában véve minden mesterségesen készült-, középett egy kevessé magasabb, mind a' két felől illendően lejtős és felárkolt, kővel kirakott vagy nem kirakott, 28—36 lábnyi szélességü ut, akar csupán csak földből, akár pedig földdel és kővel vegyest készült legyen is; szorosabb értelemben pedig chaussée név alatt értődik ollyan ország- vagy hadseregut, mellynek alapja nagy terméskövekből, 's két oldala erős támaszfalakból készült, a' nagy kövek közti hézagai apróbb kövekkel és öreg kaviccsal töltetnek ki és sulykoltatnak öszve erősen; mire töltésformán lejtősittetnek egyiránt, 's vagy csupa öreg kaviccsal, vagy öreg kaviccsal és öszvetöretett kemény kövekkel vegyest borittatnak be és sulykoltatnak öszve; melly felületek végre kemény apróra tördelt kőporral borittatik be 's mellynek oldalai mellett gyalogutak és árkok vannak. Az országutkészités hegyes tájakon gyakran igen bajos, mivel itt részént hegyeket kell kiásni, részént völgyeket betölteni, sőt az utat néha csigaforma tekervényekben lehozni valamelly hegyoldalról. Az országutcsinálásnak egy más akadálya, ha azt mocsárokon kell keresztül vinni, a' hol szükségessé leszen farostélyok, vagy elsüllyesztendő kövek által készíteni tartós alapot. Az országutkészités nem az ujabb idők találmánya, mert a' hajdankorról ollyanok maradtak reánk, mellyeket még most is csudálunk. A' Herodottól leirt királyi ut Persiában, melly Sardestől Susa residentiáig 450 német mérföldnyi hosszu, 's mindenütt kir. nyugvó házakkal 's legszebb vendégfogadókkal ékeskedett a' romai országutak maradványai, mellyeket, nagy mennyiségben és nagy, néha 1200 mértföldnyi hosszu kiterjedésben az egész országban készitettek, azoknak egyenes iránya, melly miatt hegyeket ástak el, sziklákat 's bérczeket rontottak keresztül, magasságok mellyben posványok és apróbb völgyek felett mentek el, a' rendkivüli tartósság és pontosság, mellyet az illyen munkáknál igyekeztek elérni, tul vannak minden várakozáson. Az ujabb időben, ugy látszik, hogy a' különben is szélességek miatt jeles német-alföldi utak valának az elsők, mellyeket töltött utakká változtattak. Ezekre következtek a' franczia, angol és spanyol töltött utak 's Németországban legelébb 1753 olta, még pedig Öttingen és Nördlingen között Sváborszában. A' legjobb töltött utak vannak Spanyol- és Francziaországban, Angliában, Austriában és Bavariában. Hazánkban általjában véve még igen rosszak az utak legtöbb helyen, 's néhány megye példás iparkodását kivéve, ősztől tavaszig többnyire minden kereskedési öszveköttetés félbeszakadt. A' legpéldásabb és követésre méltóbb uti törvényszerkezet Angliában van, a' hol nem csak az országuti teherméröket állitották fel legelébb az uti vámházaknál a' teherhordó kocsik megmérésére, hanem azon, az utak tartósságára és fentartására okvetetlen szükséges rendelést is tették, hogy lovasok középett maradni 's minden kocsi

jobb kéz felől menni tartozzék. Ezen rendelésnél fogva elmarad a' sokféle kerekvágás és számos kitérés; szabad marad azonban az utasnak mindég az előtte lassan ballagó kocsit sebes betérés által megelőzni. Az országuti regalisnál fogva jusa van az uralkodónak *a*) a' lehetségig, rövid utak készítése végett akarmelly földbirtokon keresztül ronthatni; *b*) a' készitési költségek fedezésére uti vámot kérni, *c*) uti rendszabásokat hirdetni, *d*) a' kocsinyom (kerekvágás) és kerektalp szélessé gét meghatározni 's a' záró láneczokat megtiltani, és *e*) a' terhet meghatározni, mellyet a' lovak számához mérve szabad a' szekerre rakni. Az ő kötelessége az országutak jó karban tartása. Minél jobbak az utak, annál többet rakhat fel a' fuvaros, annál olcsóbban szalit, 's annál elevenebb a' kereskedési közösülés. Homokban a' fuvaros egy lóra alig rakhat 6 mázsát, 's Brabant kemény országutjain 35. A' szénhordók Charleroiból Brüsselbe 6 csödörre 22,000 font szenet raknak, 's Anglia vasujtain 1 ló 80 mázsát huz. Francziaországban utkészitésre jóféle köveket 20 órányi távolságról is hoznak. Ha az ut hegynek megy, meg kell fontolni, hogy a' terhet nem annyira a' dörzsölés, mint az emelés nehéziti. Hegyes csinált utakra nem jó a' kővel kirakás (mint az utszákat szokás). Most Angliában öszvetörött kőből készitik az országutakat. A' végre t. i. apróra zuzzák a' köveket 's a' viz behatása ellen bátorságositott földalapra egynéhány ujnyi magasságra feltöltik, és a' lyukakat mindég betömik illyen zuzalékkal, mig az egész erős, boltozott töltéssé nem változik. Ezen Mac Adámtól feltalált utkészitésmódot Muszka-, Franczia- 's Németországban is megpróbálták. *A***s.*

Csipkék, különbféle mustrák szerént különbféle anyagokból készitett gyengéd szövetek. Vagy verve (*geklöppelt*) vannak vagy tővel kötve; amazoknak nevek a' Franczióknál *dentelles*, ezeké *points*. A' vert csipkék főkép Francziaországban készülnek. A' brüsseli kötött csipkék finomság-, jóság-, szépség- és tartósságra nézve minden egyebeket felülmulnak. Századok olta hiresek már 's, mondják, még most is 10e,000 mbert foglalatoskodtatnak.

Csira, mindennemü organicus test alapja, mellyből ez az ahhoz szükséges feltételek hozzájárulása alatt lassanként kifejlik. Különösen a' növényeknél szoktak ezen szóval élni, 's itt három német lehet annak felvenni: a' bimbókat a' többévü plántákon, a' hagymákat (csomókat) a' föld alatt, és a' csirákat a' gyümölcsökben (magvakat). Hogy a' szemek (bimkók) csirák, abból láhatni, mivel belőlök a' beoltás által uj plánták fejlenek ki. Vetni is el lehetne őket, mint a' magvakat, ha nem volnának annyira alája vetve a' rothadásnak a' föld alatt. A' magnemben vagy gyümölcsben ugyan az a' csira, csak hogy máskép burkolva 's a' természettől arra határozva, hogy a' nedves földben fejeljék ki. *A. B. P.*

Csobáncz, csekély helység Szala várm. magas hegyen ülő várával, nem messze a' Balaton tavától a' tapolczai járásban. *L — ú.*

Csók, rendszerént a' tiszteletnek, barátságnak 's szerelemnek jele, de áltment az a' vallás titkaiba 's szertartásiba is. A' barátság 's udvariság csókja vagy is a' köszöntő csók nem csak az Europaiaknál, hanem a' napkeleten is elejétől fogva szokásban volt 's van még mai napig is. Mennyire visszaéltek a' Romaiak ezzel, mutatja Martialisnak egy elmés versezete. (Epigramm. L. 12 ep. 59). A' Romaiak a' homlokot, néha pedig a' szemet szokták csókolni. A' Görögök annak, kit szeretve csókoltak, füleit szokták megfogni, 's ezen csók χυτρα-nak vagy χυτρηδα-nak neveztetett. A' Spanyolok jobb kezét csókolják meg annak, kit köszöntenek, a' Zsidók szájat, kezét vagy vállait, a' Törökök vállát vagy térdjét. — A' tisztelet csókja a' régieknél az isteneket, szenteket, szobrokat, templomküszöböket illette. Napkeleten szokásban van annak, kit nagyon tisztelnek, lábaihoz esni 's azokat megcsókolni. A' kézcsókolás a' régi Pogányoknál a' vallásbeli cerimo-

niákhoz tartozott. Lucianus szerént a' Görögök a' földre vetették magokat a' nap előtt 's kézcsókolással imádták azt. A' csókhányás (jactatio basiorum) már a' régieknél is szokásban lévő jele volt az udvariságnak, de leginkább az istenek imádásánál éltek azzal. A' Görögöktől a' Romaiakra ment által ezen szokás. A' ki a' képszobor mellett mentében elmulatta a' kézcsokolás cerimoniáját, istentagadónak tartatott. A' keresztény vallás elterjedésekor a' püspökök 's főbb papok tartottak számot a' kézcsókolásra mint a' tiszteletadás jelére. A' romai status később éveiben a' tribunusok, consulok és dictatorok tiszteltettek kézcsókolással, 's a' császárok alatt létalapos és elmulhatatlan része volt az az udvari cerimoniának. A' kézcsókolás után legnagyobb jele a' tiszteletnek napkeleten a' tisztelt főrangu személy ruhájának megcsókolása vagy annak illetése után a' kéznek a' szájhoz való vivése. A' régi Pogányoknál szokásban volt a' templomok küszöbének alázatos helyezetben való megcsókolása is, honnan Tibullus igy szól: *Non ego, si merui, dubitem procumbere templis, et dare sacratis oscula liminibus.* A' Görögök 's Romaiak haldokló kedveseiktől szives ölelgetések 's meleg csókok közt szoktak bucsut venni, mivel azt hitték, hogy ezen csókok által a' lelket még avagy csak keves ideig is fentartóztathatják 's hogy azt a' haldoklónak utolsó lehelésével mintegy felfoghatják 's magokévá tehetik. Innen az a' szólás formája a' haldoklókról: *animam in primo ore, in primis labris tenere.* Ezen csókolás neme mai napig is több nemzeteknél szokásban van, különösen gedig az Oroszoknál. A' szerelem csókját némellyek szerént a' galamboktól 's különösen a' gerliczéktől tanulták az emberek, de felesleg való annak eredetét olly messze keresni, mivel arra maga a' természet tanitá az embert. Az emberi ajkak, ezen véredényekkel és idegekkel gazdag 's igen vékony felbőrrel fedett és ennél fogva felette érzékeny részek a' tapintás megnemesitett életmivei, mellyeknek egymást érintések által a' csókban — melly hasonló egy positiv és negativ electricitasu test galvanicus érintéséhez — az egész organismust kedves érzés hatja ált 's a' nemi polaritas felemelkedik. A' költők sokat irtak a' csók édességéről, 's Catullus édesebbnek tartja azt az istenek ebedelénél (Epigr. XCIV ad Juventium). Az egymást tüzesen szeretők tiszta csókja által a' lelkek mintegy kölcsönösen olvadnak ált egymásba, 's ezen tekintetben mondatja Fontenelle Platóval, az érzékeny bölcsel:

Ha szivem fájdalmak özönében fetreng;
'S Agathis csókjait enyhbalsamként nyujtja;
Érzem, hogy hiv lelkem ajkaimon lebeng,
Övéihez repül 's szerelemre gyujtja.

A. Balogh Pál.

Csokoládé. A' Mexicoiak már sokkal a' Spanyolok bemenetele előtt esmerték a' csokoládé készitése módját, de csak tiszta pergelt kakaobaboktól készitették azt, 's felolvasztván meleg vizben, hozzá bizonyos borsnemet adtak, mellyhez a' szegények kukoriczalét vegyitettek, a' gazdagok pedig orleannal festették azt meg. Később nádmézet is adtak hozzá, minekutána azt 1506 megesmerték. A' Spanyolok megesmerkedvén a' csokoládéval, hogy annak izét kelemetesebbé tegyék, többféle füszerszámokat, nevezetesen vanillát és fahéjat vegyitettek ahhoz. Európába legelőször Carletti hozta azt be 1606 Florenczbe, de legtőbbet tettek annak Európában való elterjesztésére a' Spanyolok és Portugaliak. A' spanyol füszerszámos csokoládét elejénte legjobbnak tartották, de most leghiresb a' parisi csokoládé, mellynek vegyitékiránya következendő: 8 font caraccas, 2 font szigeti kakao, 10 font finom nádméz, 3 uncia vanilla, 2 uncia fahéj. Ha a' csokoládé tiszta kakaóból és nádmézből áll, egészség- vagy homoeopathicus csokoládénak, ha pedig füszerszámokkal készült, vanillás csoko-

ládénak neveztetik. Ezenkivül többféle, egyébként kedvetlen ízü orvosszereknek felvételére is használják a' csokoládét, innen a' china-, islandiai, moh,- czitvar,- sassaffras,- salep,- 's t. efféle csokoládék. A' csokoládét igy készitik: megpergelvén a' kakaobabot, egy meleg mosárban megtörik, melly által belőlök a' bennek lévő kövér olajnál fogva durva tészta válik. Ezt egy meleg márványtáblán mind addig dörgölik egy vas hengerrel, mig belőle finom tészta nem lesz. Ekkor hozzá több vagy kevesebb, rendszerént 1/3 résznyi finom porrá tört nádmézet, néha magasb iz kedvéért különbféle finom porrá tört fűszerszámokat, nevezetesen vanillát, fahéjt, némellyek ambrát, pézsmátnarancsvizet 'sat. adnak. Az igy elkészitett kakaotésztát bádogformákba öntik. A' jó csokoládé, mellyet tejben, vizben vagy borban főznek meg, 's néha tojás sárgával vegyitnek, egy a' legkellemetesb 's táplálóbb italok közül, de nincsen egy élemény sem, mellyet olly sokszor 's olly tetemesen megvesztegessenek, mint ezt. Felette ritka a' jó csokoládé, a' minek részént a' gondatlanság, részént a' sok hozzá adott vegyelékek, krumpli, mondola, riskása, borsó, lencse, kukoricza, keményitő 'sat. az oka. Ha tehát az ember nem egészen bizonyos a' csókóládé jó volta felől, sokkal tanácsosabb kakaoöntetet innia. Lásd róla bővebben ezen munkában: „A' kávé, thé és csokoládé, történeti természethistoriai, orvosi, és dieticai tekintetben." (Pest 1831. Wigand Ottónál.)

A. Balogh Pál.

Csokonai Vitéz (Mihály), magyar, gazdagerü költő, 1774-ben született Debreczenben, mholt ugyanott Jan. 28. 1805. Nagyatyja győri 's később alcsuti ref. prédikátor, atyja seborvos vala Debreczenben, 's ugyan itt kezdé Cs. is tanulását. 1795-ben a' poëtica classis praeceptora lett, de gyengélkedése 's azon genialis mód miatt, melly szerént tanitványit az oskolán kivül sétálás és vigalmak között szereté oktatni, felfüggeszté őt hivatalától az oskolai igazgatóság; Cs. lemondott 's Debreczent oda hagyá. 1796-ban törvényt tanult Patakon, de már ez év végén Posonyban látjuk őt, holott „Diétai Magyar Musa" czimmel legelső versgyüjteményét adá ki. 1798 a' nagy Festetics alkotta gymnasiumban oktatói széket tarta Csurgón 's megkérte Lillát, kivel nem rég Komáromban köte esmeretséget. De a' Lilányt egy kalmár nyerte el, 's Cs. elesve támaszától, melly egyedül vala képes elvonni őt csapongásaitól, letevé hivatalát, le mindent, mi kényét korlátba szegheté 's ezentul verseknek és versekből élt, jobbára Somogyban, Pestben és Biharban, holott a' fen említett évben kora halála meglepé. Munkáji az emlitett Dietai Musán kivül e' következők: „Dorottya" vig epos, vagy mint maga nevezé: furcsa vitézi versezet, 4 énekben (N. Várad és Vácz 1803. 8.), „Anakreoni Dalok" (Bécs 1803. 12.), „Lilla, érzékeny Dalok" (N. Várad 1805. 8.), „Ódák két könyvben" (N. Várad 1805. 8.), „Alkalmatosságokra irt Versek" (N. Várad 1805 8.), „A' Tavasz, festő versezet Kleist német munkájából" (Komárom 1802, N. Várad 1806.), „Halotti versek" elmondva bihari administrator gróf Rhédey Lajosné felett (N. Várad 1804. 8.) Kéziratban maradtak: Árpadias, nagyobb eposból, töredék; Az istenek országa; Crimen raptus; Militat omnis amans; comoediák, ifju kori dolgozások 's talán magyar poëticájából valami, mellyet a' Tavaszhoz csatolt előszavában emlit. Mind ezek, az elsőt és utolsó két nemüt kivéve, csintalan pajkosságok miatt világot nem láthatnak. Kijöhető munkáji legtetemesb gyüjteményét Márton Jósef professor ur adá ki Bécsben (1813. 4 kötet.) 's ugyan ebből 1816 „Nevezetesebb poetai munkáji"-t, (Tavasz. Lilla. Ódák. Dorottya. Békaegérharcz. Alkalmatosságra irt versek. Anakreoni Dalok. — A' költő képével 's életirási töredékekkel), mellyek között a' Diétai Musa 's némelly alkalmi versek nem jövének ki ismét, de a' kiadó mind bővebb életirását (a' mi igen kivánatos), mind minden kijöhető munkáji közre bocsátását megigéré, mit azonban mind eddig nem teljesitett. Cs.-nak a' természettől gazdag teremtő képzelet,

szép elme világész, érzékeny szív 's ingerlékeny inak jutottak. Önszorgalma gazdag philologia- 's philosophiai esmeretek birtokába juttatá, de elkényeztetve a' könnyü és fényes siker által épen phantasiája mivelésére és saját mivészete (a' költés és versirás) studiumára nem fordított mélyebb figyelmet, mig élete 's környülállásai egy részről hiuságát 's beteges ingerlékenységét mind inkább nevelék, más részről a' már szokott, köz kedvességet nyert pályán mind folyvást megmaradni kényteték. Prosája naiv, világos, eszes 's a' legtulajdonabb értelemben popular (népszerü), de igy irva keveset birunk tőle, rövid élete inkább költésnek 's verselésnek volt szánva. Cs. verseiben annyi könnyüség, édesség, sajátság, természetesség, rhythmus és nemzeti hang; költésében annyi kiesség, elevenség, eredetiség, ömlengés, szeszély, édes guny, lélek és báj vannak elöntve, mennyi képes volt Cs.-nak a' legközösb, legzajosabb tetszést, szertelen magasztalókat 's számtalan majmolót támasztani. Ezt várni lehete. Cs. olly korban született, midőn a' szükséges és csudált latán nyelv az oskolán belől és kivül legnagyobb keletben, Gyöngyösi és Faludi 's maga a' hazai nyelv feledve, elhagyatva, a' szép és izlés tudományának magyar oskolákban semmi hire sem lévén, dicsőségnek tartatott, ha valaki egy pár nyekegő alexandrinstrophát tudott nagy üggyel egybe szerkeztetni, volt legyen az bár a' paraszt gazda szegény, vagy a' furfangos városi cseléd-ség játszi, badar nyelvén, mellynél jobbat, tisztábbat, szebbet már és még akkor Gvadányi 's Bessenyei sem igen esmertek. 'S most Cs. bámulatos könnyüsége, termékenysége, gazdag, népszerü, rim és mérték kecseiben egy iránt dus nyelve 's költői tagadhatatlan ihlete elő áll: mi csuda, ha mindnyájan csudát kiáltának, ha a' nemzet önmagát 's önnyelvét csudálá, szerette költöjében, 's ha még azok is, kik a' régi görög 's romai, vagy az ujabb külföldi remekek becsletében elfogódva a' magyar geniustól semmit nem vártak, nem tudtak, a' köz hevület tapsai által meggyőzetve, végre elhitték, hogy csakugyan van a' nemzetnek egy költője: Csokonai! De a' fen emlitett 's Cs.-tól megvonhatatlan szépségek egyetlen vagy legfőbb bélyegei e a' költésnek és versnek? Erre állitólag nem fog felelni senki, ki a' költés és költői dictio körét, nyelvünk, izlésünk azoltai haladásait 's azolta támadt koszorus költőjinket esmeri. Cs. kora 's individualitasa sulyaiból ki nem vetkezhetett. Maga az őt olly makacsul 's kirekesztve pártolta Debreczen 's oskolája már rég sejdité kegyenczében a' sok nemü hijányt 's ha a' legujabban Péczely prof. ur által kiadott Lant-ról szabad következtetni, igen is érzi, hogy a' könnyüség mellett a' helyesség és szépség, a' világos és népszerü mellett a' correct- és nemesség, egyszerüség mellett a' mélység 's magasság, a' természet- és characterhü mellett a' tiszta mivészi idealra törekvés a' költésben is, mint minden mivészetben, szinte mellőzhetlen tulajdonok. Cs. mindenben 's mindenek felett popularitast keresett, 's épen ez a' balul vett popularitas volt az, mi más magasb körü költeményeit saját hangjok- 's characterekből kivevé. Azt sem kell bőven mutogatni, hogy Cs. gyakran, igen gyakran az ő szép tulajdonival határos hibákba süllyedt, hogy a' könnyü helyett csin- és gondtalant, a' saját helyett meg nem bocsátható anomaliákat (illyen az „és" esik helyett), a' természetes helyett silány minden napiságot, rhythmus helyett üres rimcsengést, nemzeti és népszerü helyett aljast és pórnépit, érzés helyett gyáva érzelgést, naiv helyett csupaszt 's galádságot ada. Illyektől legjobbjai 's talán egy darabja sem egészen mentek. De midőn mind e' hiba mellett ezt mondja Kölcsey, ki Cs-t másokhoz méré, nem önmagához, classificalta őt nem birálta: „Azonban meg kell vallani, hogy épen ezen oldal, melly felől Cs. olly nagyot buka, neki egyszersmind legtöbb fényt szerez. Sentimental darabjainak legszebbjeik mellett hidegen marad a' szív; de midőn makacsul tréfál 's a' népnek tonusában lép elő, lehetetlen azon genialis szökdellést benne el nem esmerni, melly a' való vocationak bé-

lyegét hordozza; az Evoe Bacche, paraszt dal 'sat. valóban poetai lélekkel irattak 's ezek legtöbb originalitast is bizonyitanak; ez vala 'a pálya, melly Cs-nak megnyittatott 'sat." nem értjük jól a' nem épen hideg, nem épen igazságos criticust. Genialis szókellések 's még sem genie? Való vocatiónak bélyege, de nem vocatio? Való poetai lélek 's nem poeta? Legtöbb originalitas 's még sem original? A' comicumnak való szelleme 's még sem comicus? 'S méltatva van e Cs. tehetsegi, ha a' paraszt dalra 's csak e' nemüekre szoríttatik? Részünkről azt hisszük, hogy Cs. egyik darabjában sem lehet félre esmerni a' költőt, a' való hivatást, 's mi őt sem kicsiny sem nagy, hanem minden esetre olly költői genienek tartjuk, melly mind a' mellett is, hogy néhány teljes szépségü 's maradandó becsü mivet hagya, (millyenek az érintett népdalok, néhány más dala, Dorottyájának egész terve 's nagy részben kivitele) sem önmagára, sem mivészetére nézve tiszta öntudásra, teljes kifejlődésre nem jött, 's hogy nem jött, ebben a' költő ifju korát, iztelen tömjenezőjit 's élte mostohaságát okoljuk. Mert nem kell felejtenünk, maga Kölcsey mondja ezt „hogy Cs. 31-ik évében hala meg 's még nem egészen látszik, melly pontig fogott volna törekedhetni azon erőnél fogva, mellyet neki a' természet engedett; neki tápláló hivatala nem volt 'sat." Azon egyetlen ember, ki Cs-nak mivészi munkálódásaira idves, eldöntő behatással lehetett vala, Kazinczy volt. De milly különbség a' két lélek között. Amaz merő naturel és alkotás, emez merő studium és izlés; amaz ideájit a' nyelvnek, mellyet korában senki olly egészen nem birt, azzal senki olly ügyesen 's szerencsével nem bánt, talaja rendelve; ez a' nyelvet, melly a' mivésznek mindenha szük volt, mindenha szük lesz, a' maga 's a' mivészet ideáljaihoz emelni, alkotni akarva! Cs. érzette ezen ideálok, 's Kazinczy gratiáji báját, 's ugy látszik, küzdött, vágyott azokat magáévá tenni; de az althouitás olly hamar, olly könnyedén nem eshetett meg 's mindent megfontolva, lehet e' Cs-nak rossz néven venni, ha egy két sikeretlen próba után ismét Földyhez, ismét Fazekashoz hajlott? — E' másik pálya másnak 's nagy részben Cs-nál utóbbiaknak volt fentartva; minket és utójinkat illeti azon tiszt, hogy a' több és külön erők által alkotott nyelv- és mivkincseket nemzeti mivelődisünk öregbedésére forditsuk. — Cs. termete közép, inkább kicsiny; külseje nem vonzó, elhagyatott; szava 's tarsalkodása idegenekkel keves, elzárt, ellenben meghittjei között lelkes, elmés 's gyakran a' kicsapongásig vig, élete ha nem rendes, de senkit nem sérző, viselete hon szabad, nyilt; kin szerény, de ha közönség előtt fellépni kelle, ön becse érzetével teljes 's szinte a' renomistáéhoz közelitő volt. Csaknem minden dalai Cs-nak muzsikára vannak téve, kitől egyenként? nem tudjuk. Köz ajkon forogtak azok, forognak 's századokig forgandanak a' magyar ifjuságnál 's a' városi és falusi köz népnél. De amazoknak Cs. sentimentalis tágysága, eredetisége és saját, de épen ezért utánazhatlan, corrigalhatlan dictiója, könnyen ellátható okokból gyakran felette árt. Büsztjét (melyszobrát) a' költőnek Ferenczy készité Romában, 's az most a' debreczeni collegium könyvtárában áll, arczképét igen jol John metszette (munkájinak bécsi 2-ik kiadása előtt). Életéről 's munkájiról lássz többet: Mártonnál 's Domby „Cs. élete 's némelly még ki nem adott munkáji" (Pest. 1817), Tud. Gyüjt. 1817. 3 köt. Toldy kézi könyvében; Muzárion (Élet és Literat.) 3-ik köt. 's egy két szó az arra irt „Észrevételek"ben. (Vő. Magyar nyelv és literatura.) *Csató Pál.*

Csoma, l. Kőrösi.

Csomó, (nodus, Apáczainál bog), az a' helye a' bujdosó csillagoknak, a' mellybe az ecliptikában jőnek. Az éjszaki félről jövők lemenő, a' déli félről az ecliptica felső éjszaki felére jövők feljövő csomót formálnak. Nagy megegyezés van a' planeták csomójiban, mert mindenik csak a' három felsőbb jegybe, a' bika-, kettős- és a' rákba, esik (az ujakat kivévén). Különös az is, hogy igen keveset hátrább hátrább maradnak elébbeni helyeikből a' kölcsönös vonzódás miatt. A'

hold csomóji 19 esztendő alatt egészen körülmennek az eclipticán. A' hold feljövő csomóját sárkányfőnek, a' lemenőt sárkányfarknak nevezték (*caput et cauda draconis*); mert a' Hesperisek sárkánya (l. Csillagzatok) ollyan forma helyet kavarit el az égen, mint a' mennyire van a' hold egyik csomója a' másiktól. *N. I.*

Csomók, l. Tuberculumok.

Csongrád vármegye, Magyarországnak Tisza melléki kerületében fekszik. Határai: kel. Békés vármegye 's a' Nagy-Kunság, éjszak. Heves vármegye, a' Nagy-Kunság 's Békésnek egy része, nyugotra a' Kis-Kunság 's Pest vármegye és délre Bács, Csanád és Torontál várm. melly utolsótól a' Maros és Tisza választja el. A' Tisza közepe táján folyván keresztül rajta, igen alkalmatos a' kereskedésre. Földje tér és igen termékeny, de sem jó inni való vize, sem tiszta 's egészséges levegője nincs. Folyóji az emlitetteken kivül a' Körös, Kurcza, Vidra, Veker, Kórógy, Kontra 's mások. Alacsony fekvése miatt igen ki van tétetve a' vizáradásoknak, mellyek a' mezei gazdáknak sok kárt okoznak és több egészségtelen kigőzölgésü mocsárokat csinálnak. Termései: sok és jó buza, kukoricza, kender, dohány (hires a' szegedi), nagy 's jó izü görög dinnye. Kerti bora nem igen dicséretes, mert gyenge. Fája csak a' Tisza körül van. Nagy legelőjin sok 's szép szarvas marha neveltetik, főképen Holdmezővásárhely és Szentes körül. Juhai is számosak, de nem legfinomobb gyapjok van. A' Tisza sok halászt meggazdagit. Sok vizi madarai közt megjegyzést érdemel a' becses kótsag. 62 nsz. mf-én 1 királyi városában (Szeged), 3 mvárosában, 6 falujában 's 91 pusztáján és szállásán 116,892 lak. van, kik Magyarok, Ráczok 's igen megmagyarosodott Tótok és Németek, vallásokra nézve pedig Cath., kik legszámosabbak, Reformatutusok, keves Evangelicusok, ó hitüek és Zsidók. A' nép főfoglalatosságai: földmivelés, baromtartás, halászat 's kereskedés. Két járása van u. m. a' Tiszán inneni 's Tiszán tuli. *L—ú.*

Csongrád mváros has. nevü Vármegyében, melly nevét tőle kapta 1231 ház. 10643 lak. a' Romaiak Parthisiumának helyén, a' Körösnek a' Tiszába szakadásánál, postahivatallal, vásáraival 's régi várának omladékaival. Lakosai sok marhát tartanak 's bort termesztenek. A' Károlyi grófoké. *L—ú.*

Csonka körök (colurok), a' földleirásban, két délvonal az éggömbön, mellyek mind a' két polust és az aequatort egyenes szeglet alatt vágják ált. Az egyik a' naptéritők mind a' két pontján megy keresztül 's naptéritők csonka körének, a' másik az éjnapegyenleti pontokon megy keresztül 's az éj- és napegyenlet csonka körének neveztetik.

Csontok, az állati test legkeményebb 's tömöttebb részei. Alapul szolgálnak ezek az olly testeknek, mellyek külsőkép nincsenek, mint a' bogarak legnagyobb részének teste, kemény szarunemü fedőlékkel fedve. A' lágy tömött részek a' csontokhoz ragadnak. Mikor előállnak, lágyak ezek 's hajthatók és akkor porczogóknak neveztetnek. (Sok állatok csontok helyett csak porczogókból állanak, honnan porczogóállatoknak neveztetnek, p. o. a' porczogóhalak). Az eredeti anyag, mellyből a' csontok formáltatnak, a' csontnedv, melly phosphorsavanyu mészföldből és állati kocsonyából áll 's mellyből a' porczogó 's később a' csontot körülvevő hártya választatik el és oda tódul, hol a' természet czélja szerént csontnak kell formáltatni. A' csontnedv legelőször ezen helyek középpontja, (a' csontosodás pontja) felé folyik 's ott mindég több több csontanyagot gyüjt öszve, mig a' csont a' porczogó által meghatározott alakját el nem nyerte. Ha valamelly romlást szenved ez, akkor a' természet a' kárt azonnal kipotólja a' csontnedv odavezetése által. A' porczogó, mellyre magát a' csontsubstantia letezsi, még a' verő erek által hozzávitt anyag által is nevekedik. Már az egy hónapos embryókban is lehet porczogót venni észre, de még csontot semmit sem. A' második hónap vége felé lehet csontmagvakat

venni bennek észre 's a' megérés végével egészen kiformált csontokat. A' születés után mindég jobban kiformálódnak a' porczogók 's a' mérték-lett földhajlatokban az embernél a' 15-dik és 20-dik esztendő közt elérik tökéletességeket. Ettől az időtől fogva egész az 50-dik esztendeig semmi különös változást nem szenvednek, noha ugyan azon formájok nem egészen marad meg. Ezen idő után romlásra hajlanak, sőt véknyabbak és könnyebbek lesznek. A' két első classisból való állatok minden csontjai külsőek, felületeken 's mindjárt felületek alatt tömöttebbek és keményebbek, be felé poronyóbbak. Substantiájok, kivévén a' fogakat, csaknem egyforma, 's csak a' legfinomabb csontrészecskéknek egy egész csonttá való öszveköttetése lyukacsos 's mindnyájok, kivévén a' fogakat, csonthártyával van bevonva, melly sürü sejttárgyból, verő- és vérerekből áll. Ez a' csonthártya a' csont megtartására és táplálására szolgál. Az olly csontoknál, mellyek belől üresek, más anyag találtatik, t. i. a' **velő** vagy **csontzsir**, mellyet a' csontba mindenütt benyomuló verő erek választanak el, 's melly hihetőkép arra szolgál, hogy a' csontok mindég engedékeny állapotban tartassanak. A' csontokból folyvást való főzés által vizben, különösen Papinius fazekában, vagy a' földi résznek sok vizzel meghigitott salétrom savanyban való feloldozása által **kocsonyát** lehet elválasztani. A' **csontföldet** a' csontok megégetése vagy messzé változtatása által lehet nyerni. A' csontokról való tudományt **osteologiá**-nak nevezik. *A. B. P.*

Csoport, l. **Grupp**.

Csörgő sapka, l. **Udvari bolondok**.

Csörszárka, csőszárka, l. **Csürszárka**.

Csudáji a' világnak (7). Ezen név alatt a' mivészség némelly emlékeit értik, mellyek vagy szörnyü nagyságok és tartósságok, vagy jeles szépségek miatt olly felülmulhatatlanoknak tetszettek, hogy őket — mivel számok épen hétre megy — a' világ hét csudájának nevezték. A' következők azok: 1) Az egyiptomi pyramisok, mellyek helyett némellyek az alexandriai Pharost számlálják ide. 2) Babylon falai és 3) függő kertjei; (l. **Babylon** és **Semiramis**); 4) Diana ephesusi temploma. 5) Az olympi Jupiter képszobra (l. **Jupiter**). 6) A' Mausoleum (l. **Artemisia** és **Mausoleum**). 7) A' rhodusi oriás (l. **Oriás**). — De nem kell gondolni, hogy ezek csupán és ezek az első mivek, mellyek az ó kor dicső nagyságát hirdetik. Ezen csudakört, mellyet a' Görögök csak Sándor ideje után tevének öszve, leirta Byzanti Philo ezen könyvben: „*De septem orbis spect*“. (Edit. Orelli Leipzig 1816), mellyet Leo Allatius, vaticani könyvtárnok, ada ki először (1640). Schinkel Berlinben lerajzolá azon csudaépitményeket Gropius játékszine számára. **Hirt** sok jeleset mondott a' Mausoleumról 's Diana templomáról, Quatremère de Quincy az olympi Jupiterről 's a': „*Description d' Egypte*“ a' régiség más miveiről.

Csudás, csudálatos széptudományi tekintetben. Minekelőtte ezt fejtegetnők, lássuk, mi a' csudás általjában. Csudás - vagy csudálatosnak nevezzük azt, mi a' természet szokott 's előttünk esmeretes törvényeivel ellenkezni látszik. Ellenkezik e, nem e valójában, ez a' jelen észfogatnál nincs szóban, 's ehhez csak annyi kivántatik meg, mennyi képes ujsága, lepőssége, megfoghatatlan — legalább meg nem fogottsága 's gondolatink hirtelen eltévesztése által azon belérzést támasztani bennünk, mellyet bámulatnak vagy elcsudálkozásnak nevezünk. Ezért gyakran már az is, mi a' természet szokott rendjétől el nem tér, de igen különös elevenen meglep, csudálatosnak tetszik 's igy is nevezetik. E' szerént ha mélyebben vizsgáljuk a' dolgot, a' csudás nem csak azért gyönyörködtet, mert uj, hanem inkább azért, mivel azon titkos és mélyen lelkünkbe rejtett kivánatot gerjeszti bennünk, hogy ezen csudát magunknak megfejthessük 's a' természet örök leplezetü titkaiba, ha lehet, behathassunk. Ugyan azért, mivel a' csudás meg-

annyi rést látszik előttünk ezen behatásra nyitni, kedveljük azt, 's a' mivészet, mellynek eredete 's hatása már csudás, örömest forog annak ábrázolásában. Ebből támad a' szép mivbeli csudás, azaz, olly miv, melly a' csudás szine miatt tetszik. Illyes tetszést fog a' miv gerjeszteni, ha élet 's elevenség lévén önmagában, képzeletünknek határtalan mezőt nyit munkálkodásában, 's egyszersmind magas értelme és czélzása által a' szokotton és mindennapin felülemel. Nem nehéz ebből megérteni, hogy a' csudás rokonságban áll a' felségessel, 's azt sem, miért veszti el a' különös csudás láttatját, ha azt megszoktuk 's igy elménket többé saját munkálkodásra nem ébreszti. Ha a' csudásban valami emberfeletti erő munkálkodása látszik, melly az emberi erőnek legyőzhetetlenül 's fenyegetőleg áll ellenében, akkor a' csudás egyszersmind rettentő; de itt a' személység kisebb nagyobb miveltségétől is sok függ, sem ez a' csudásnak nem szükségés bélyege, melly szelid, nyájas alakban is jelenhetik meg; példa erre Wieland Oberonja 's a' tündérregék. De bármelly alakban jelenjék is meg a' mivészi csudás, fenebb értelem nélkül puszta, gyermeki játéka a' képzeletnek nem lehet. Máskép van a' dolog az értelmességgel, mellyet, minthogy a' csudás természeténél fogva többet rejt, mint kifejt, itt fókivánattá tenni nem lehet. Ugy szinte ellenkezésben áll ugyan a' csudás a' hihetővel, igazszinüvel, de nem az igazzal, mellyet, a' mivészi igazat t. i., melly az előadásnak belső 's önmagával egyezésében áll, a' mivészet itt is megkivánja. Ezért nem tetszhetik sok elbeszélésben mindennapi valónak a' csudással iztelen egybekeverése, 's meg kell a' valóban románostól a' románságost különböztetnünk. — Külön mivészetek különkép adjak 's adhatják a' csudást. Legtágasabb, leghatártalanabb előadás köre van ebben a' poësisnek. Mert egy kiejtett gondolat legkönnyebben hozza képzelet elejébe a' szokatlant, megfoghatatlant, 's emberfeletti valók és tettek leirása által legkönnyebben lehet azt ábrázolni 's kimutatni. Igy nagy hatással lép elő a' csudás olly költeményben, melly tárgyát a' mult kor igen kedvező homályaiból szedi, jelesen az eposban, melly mint ős- és első költemény a' nemzet homállyal borult eredetét 's első csatáit regéli, nem különben magában a' költői regében, mint az eposnak kisebb alakzatjában. Kevesbbé jelenhetik meg a' csudás a' dramában. Mert itt a' való, világos és tiszta jelenben kellvén előlépnie, igen könnyen merő szemfényvesztéssé 's káprázatokká változik; ellenben egészen otthonos az a' román operákban, holott a' muzsika, megrázván a' szív mélyeit, a' csudás hatásának felette kedvez. A' képző mivészetek, mellyek megállapitott munkálatot adnak a' szemnek 's a' természet alakzatit utánazzák, még kevesbbé fogadhatják el a' csudást, leginkább még is a' képirás, melly e' czélra aetheri, tündéres árnyalakokkal él 's az arcz és testjáték (mimica) mozdulatit sokkal könnyebben, szabadabban ábrázolhatja, mint a' szobrászság vagy épités, melly utóbbi a' csudást vadászta közben, könnyen kalandossá 's észsértővé válik. —*t*—

Csukat (Péter), magyar köz katona II. János király seregében, a' kivel jelen vala 1566 Belgrád alatt, midőn a' király az ott táborozó II. Soliman török sultan köszöntésére menne. Mig a' sultan táborában mulatna a' király, sátorához járult egy rácz bajnok, a' ki nagy hirt szerzett vala magának a' küzdésben, és szómagyarázó által kérette a' királyt, hogy állitana ki egy magyar legényt, a' kivel ő megküzdene a' sultan egészségéért. A' király Csukat Pétert nevezte ki esmeretes testi ereje miatt, jóllehet a' küzdésben gyakorolatlan vala. A' küzdésnek jó ideig kétséges kimenetele végre a' magyar bajnok részére hozta a' győzedelmet, a' ki földre teritett ellenese hasára térdelve kedve szerént öklözé azt, mig azalatt a' megalázott fenszóval panaszolkodnék, hogy ez a' küzdés szabásai ellen volna. Erre a' király véget vetett a' dolognak és a' Ráczot száz aranynyal, Csukat Pétert

pedig később a' Bihar vármegyében fekvő Bajom várával és néhány falukkal, 's olly nemesi czimerrel ajándékozta meg, a' mellyen egy magyar bajnok egy térdje alá szoritott Törökre emeli öklét. Midőn 1592 Bátori Boldisár Bátori Sigmond erdélyi fejedelem tudtával és megegyezésével Gálfi Jánost üldözőbe vette, ez pedig szöktében Belényesre érkezett volna: elárulta őt utmutatója a' történetből épen ott lévő Csukat Péternek, a' ki Gálfit, jóllehet szökése oka előtte tudva nem vala, megfogatta 's Nagy-Váradra vitette; a' fejedelemnek pedig a' dolgot megizente, a' kinek parancsolatjára azután feje vétetett Gálfinak Huszton. Hasonlóképen munkás vala Csukat Péter 1594 azon erdélyi főemberek elfogásában, a' kiket halálra szánt vala Sigmond fejedelem. Mert midőn egy Vasárnap reggelén felgyültek volna a' főemberek Kolosváratt a' fejedelem udvarába, hogy őt a' szentegyházba kisérnék; ez pedig, némelly leveleket közölvén velek, elfordult volna a' szomszéd szobába: betoppant Csukat Péter Király Alberttel, Fekete Jánossal és néhány fegyveresekkel, és társaival együtt megragadta 's fogságra hurczolta a' jelenlévő főemberek közül azokat, a' kiknek neveit Fekete János egy a' fejedelemtől kapott papirosból felolvasta. Az elfogattak tizenhárman valának, a' kik között Bátori Boldisár, Kendi Sándor, Ifju János, Kovacsóczi Farkas és egyebek. (Vö. BÁTORI SIGMOND.) *Fábri Pál.*

CSÜRSZ ÁRKA, hosszan tartó földhányás Heves vármegyében, a' melly Árokszálástól keletre, néhol változó iránnyal, az Eger vizéig nyulik, Farmos és Ivánka nevü faluk között; sőt az Egeren tul Borsod vármegye földjén is szembetünik még egy darabig. Nyugotra pedig Árokszálástól hasonlóképen van nyoma folytatásának egy darabig Hatvan felé; aztán éjszakra csavarodik Hontnak, melly helység szomszédságában elenyészik. Egy monda I Mátyás királynak tulajdonitja ugyan e' földhányást, azt állitván, hogy annak árka által a' Dunát a' Tiszával akarta összvereszteni. De hihetőbb Timon vélekedése (*Imago antiquae Hungariae, Lib. II.*), a' melly e' munkát az Avaroknak, nevezetesen Cursus avar királynak tulajdonitja. E' szerént a' Cursus vagy deákos végzés nélkül Curs névből származhatott a' Csürsz vagy Csörsz nevezet. Mások Csőzárkának irják, 's onnan származtatják e' nevezetet, hogy ellenséges becsapások ellen hányatott oltalmul, és rajta őrök vagy csőszök valának vigyázatul kiállitva. Az Avarokról tudva van, hogy ők lakhelyeknek több részeiben különbféle kiterjedésü földhányásokat tettek a' vidék oltalmára (vö. AVAROK), a' honnan legtermészetesebb a' Csürszárkát is nekik tulajdonitani. Ugy látszik, hogy hajdan a' Mátraalja tövében a' Zagyvánál kezdődött és a' Tiszáig nyult Ároktőnél Borsod vármegyében. Az a' vélekedés, a' melly Curzantól, Kurd magyar főember fijától, származtatja e' földhányást és annak nevét, keves ügyeletet érdemel. *Fábri Pál.*

CSUZ (rheuma, rheumatismus), egy igen fájdalmas nyavalya, mellynek a' köszvénnyel olly nagy hasonlatossága van, hogy több orvosok azt épen nem tartották attól különböző nyalvalyának. Azonban meg lehet a' kettő közt lévő különbséget mutatni. (L. KÖSZVÉNY). Az éles csuzt meg szokták az időstől (chronicustól) különböztetni. Amaz keves ideig tart majd ebben majd amabban a' részben, a' főben, a' kézben, a' lábban 'sat. éreztetik, 's a' közönséges embertől folyásnak, — (fluxusnak — neveztetik; vagy valamelly részben megfészkeli magát 's akkor könnyen chronicusba megy által, ha jókor alkalmatos szerek nem használtatnak; néha hideglelés is jő hozzá, vagy pedig más hideglelléseket követ, különösen elejénte. Ezen öszvetétele a' hideglelésnek és csuznak rheumaticus hideglelésnek neveztetik, 's némelly orvosok ugy állitják azt fel, mint tulajdon nemét a' hideglelésnek. Mind addig, mig roszabba nem megy által ezen hideglelés, a' könyebb, legalább veszedelmetlenebb hideglelések közé számláltatik az; de néha, ugy látszik, hogy az ideghideglelés kezdetét vagy első stadiumát teszi. — Némelly tavasz és őszkor, vagy a' hives, nedves, igen változó nyáron és télen is, mikor a' meghülésre

való alkalom különösen könnyü és gyakori, az illy rheumaticus fájdalmak csaknem minden nyavalyákba bele vegyülnek, 's akkor az orvosi mivésznyelvben azt szokták mondani, hogy csuzos constitutio uralkodik. Ha ugyan azon időben igen sokan szenvednek csuzos bajokban, akkor azt is szokták mondani, hogy ezen nyavalya néplepőleg uralkodik. — Az idős csuz, melly a' fel sem vett éles csuzból 's a' régi folyvást munkálkodó és ujonnan hozzájött okokból szokott származni, közelit a' köszvényhez, sőt azt is meg lehet engedni, hogy az ebbe néha áltmegy. Folyvást tartó, nagy, majd egy kevessé engedő, de majd ismét ugyan olly erővel visszatérő fájdalmat, melly által a' szenvedő rész functiója nem csak keves időre megzavartatik, hanem sokszor egészen megakadályoztatik, minden hidéglelés vagy más egyéb symptomák 's a' köszvénynél rendszerént meglévő emésztésbeli bajok nélkül, — ez a' mi ezt a' rosszat kijeleli, melly sokszor esztendeig tart, sőt még néha, mint a' köszvény, habitualissá lesz 's igen nehezen gyógyitható. — Rendszerént a' külső inas-husos életmivekbe helyeztetik ugyan a' csuzt, de néha azt is találták, hogy az által némelly belső részek is, különösen a' savós hártyák, a' pleura, a' has hártya, az agyvelőhártyák megtámadtattak; 's illyen esetek nem ritkán fordulnak elő a' néplepő csuznál 's a' csuzos constitutiónál; ezen nyavalyákat rendszerént fattyugyuladásoknak szokták nevezni, mivel olly móddal mutatkoznak, mint a' megtámadt résznek gyuladásai, 's valóban néha abba által is mennek. — Az éles csuz gyógyitása czélirányos magatartás mellett rendszerént könnyü; nehezebb az idősé, melly ellen a' régi orvosi oskola különösen kénes ferdőket, mesterséges sebeket, fontanellákat 's több efféléket, az ujabb pedig a' symptomák öszveségéhez képest egy két egyszerü gyógyszert szokott használni. *A. B. P.*

Csuzi Cseh (János), ama' nevezetes Csuzi Cseh Jakabnak, először losonczi, azután pedig debreczeni predikátornak, fija, ki elvégezvén hazájában oskolájit, a' belga academiában mind a' theologiai, mind az orvosi tudományokat szerencsés sikerrel hallgatta. Visszatérvén 1702 hazájába, először Acsán Komárom vármegyében, azután Győrben hirdette az Isten igéjét, egyszersmind pedig a' környéken az orvostudományt is gyakorolta, sőt elment Velenczébe is, hol kivált a' köszvényben, mellynek gyógyitásában szerencsés vala, sok betegek vigasztalására volt. Hat esztendő multával azonban letett mind a' két hivatalról, hogy ama' nevezetes magyar csudát, a' Szönyben 1701 született kettős leányt, mellyet többen leirtak, 's mellyet a' szüléktől megvett, Európában körülhordozza. Három esztendeig tartott utazása, 's ezalatt szörnyü nagy summa pénzt összevegyüjtvén, hazájába visszatért 's elhagyott két hivatalába ismét belépvén, azokat élete végéig folytatta. Halála napját, melly 1733 történt, előre megmondotta. Az alchymia kedvelt tanulmánya volt, 's magát egynek mondá az adeptusok közül. Orvosi tudomány tárgyi két iromány a kézirásban maradt. Imádságos könyve (Isten eleibe fel-vitetett Lelki Áldozat. Győrben 1736) az akkori időkben legjobbnak tartatott. *A. Balogh Pál.*

Cuba, legnagyobb az antilli szigetek közt (2309 nsz. mf. 's 725,000 lak. kik közt 225,000-nél több rabszolgák vannak), fekszik az éjsz. napteritőnél, a' nyug. hossz 55 és 56° közt. 150 mf. hosszu és 30—50 mf. széles. Sok tengeröblök vannak partjain, mellyek igen alkalmatos kikötőket formálnak. Keletről nyug. felé huzódik főhegyláncza, melly ezelőtt aranyat és ezüstöt adott. Partjai nagyobbára térek 's esős időben ki vannak a' vizáradásoknak tétetve, mivel a' hegyekről 148 folyó ömlik le, mellyek közt mindazáltal egy sem hajókázható. Igen jó földje, melly legjobbnak tartatik Amerikában, a' Spanyoloktól csak részszerént miveltetik. Eghajlatja hév; de nem egészségtelen. A' lakosok főfoglalatossága földmivelés és kereskedés A' mesterségek közül csak az elmulhatatlanul szügségesek üzetnek. Colombo, a' ki 1493 fedezte fel ezt a' szigetet, Johanna nevet adott annak. Meghódittatása

1511 hajtatott egészen végre. A' Spanyolok igen kegyetlenül bántak, vallásbeli vak buzgóságoktól 's kielégithetetlen telhetetlenségektől ösztönöztetvén, a' lakosokkal. A' lakosok nagyobb része részszerént a' győzedelmesek fegyvere, részszerént a' borzasztó himlő, részszerént pedig az által, hogy az aranybányákban erejek felett való munkával terheltettek, kiirtatott annyira, hogy Cuba pusztává lett. Hanem midőn ezen szigetnek a' Mexicóból Europába evező hajókra nézve való fontosságát a' Spanyolok látták, spanyol uj lakokkal ismét megnépesitették.. Fővárosa Havana (l. e.). Termései: czukor (eszt. 1 mil. mázsa), dohány, pamut, kávé, kukoricza, maniok, szőlő, kókospálma, banan, cassia, kakao, szárcsagyökér, tukma, mahagoni fával 's más becses fákkal diszlő erdők, sok méz, viasz, selyem, europai szelid házi állakok, sok apró marha, vadak, tekenős-békák, halak, arany, ezüst, réz, ásványos vizek, sós források. Kivitetik: dohány, czukor, viasz, pamut, ökörbőr. Cuba a' Mexicoból 's a' mexicoi öböl mellekén fekvő tartományokból jövő 's az Europából az emlitett tartományokba vitetni szokott portékák és pénzzé vert mexicoi arany 's ezüst lerakó helye. A' spanyol és amerikai hajók is itt szoktak kikötni tengeri utazások alkalmával. Cuba még most is Nyugotindiának rabszolgákkal kereskedő piacza. 1824-ben 16,000 szerecsen rabszolga vitetett hajókon Cubába. Ezen szigetnek fontosságát előadták M. Massé „*Cuba et la Havane, histoire topogr. - statist.*“ (Paris 1826) 's B. Huber „*Aperçu statist de l'isle de Cuba*“ (Paris 1826) nevü munkájokban. *L — ú.*

Cubus, l. Koczka.

Cueva (Juan de la), költő, szül. Sevillában a' 16 század közepe táján. A' verselésben, hol Ovid vala példánya, künnyüséggel birt. Ez tökélte őt a' dramai költésre, midőn épen Torres Naharro szerencsével ellenzé némelly tudós szinbarátok próbájit, kik a' görög és romai dramára akarák a' nép izletét kényszeriteni. Naharro, Lope de Rueda és Castillejo Ktristóffal egyesülvén iparkodásában, a' régi felosztást, *Comedias divinas y humanas*, megerősité, valódi-nemzeti érdeket gerjesztvén egyes darabok iránt a' fellépő személyek különbféleségе, tökéletesb versek és három jornadas-ra való felosztás által. Munkáji a' „*Parnaso español*“-ban (8. köt.) találkoznak. Első mivei „*Poesias liricas*“ (Sevilla 1582) ollyan tartalmuak, mint a' „*Coro febeo de romances historiales*“ (Sevilla 1588). Hősköltéményében „*La conquista de la Betica*“ (Sevilla 1603; Fernandez gyüjteményében is, 14, 15, rész.), 20 énekben, a' kivitel szépségei kimentik a' terv hijányait. A' „*Comedias (y tragedias)*) (Sev. 1588), 4 szomoru játék, tetszést nyertek korokban a' költéssel gazdag Sevillában, de sértettek akkor allegoriai személyek elegyitése által az actióba. A' „*Parnaso español*“-ban egy „*Ars poetica*“ is van C. tól terzettekben, melly sokat megfejt előttünk az ó-spanyol dramaticából. Mh. C. a' 17 század elején.

Cujas (Jacques), a' latin Cujacius név alatt esmeretesebb, egy Cujans nevü timár fija Toulouseban, szül. 1522, nevét önkényesen megröviditve Cujas-ra változtatta. Szorgalom és észtehetség mellett tanitójának, Arnoul Ferriernek, törvényoktatásait ugy felfogta, hogy köz figyelmet gerjesztett. Már 1547 Dufaux előlülő gyermekeinek első leczkét tartván, bámulták világos előadását. Még is, midőn 1554 Toulouseban egy törvénytanitószék megürült, azt kelle tapasztalnia, hogy egy igen középszerü ember, Forcadel, elejébe tétetett. Cahorsban, hova 1554 hivatott, 's hova minden tanitványai követték, csak esztendeig maradt; mert Valois Margit, ki azzal, hogy Hopitalt kancellarává választá, éles látásának bizonyságát adta, Cujas talentumát sem hagyta figyelem nélkül, midőn elhatározta, hogy Bourgesben, mint birtokának fővárasában, az akkori időkhöz képest legelső törvényoskolát állitson. Hopital felszólitására ide jött tehát Cujas, 's itt tanitott 1567-ig; ekkor Valenceba ment 's az oskolának itt is hirt és fényt szerzett. Ez időszakban a' legboldog-

talanabb szakadások rongálák Franczia országot, mellyek elől Cujas is távozni kénytelenittetett. 1575 visszatért Bourgesbe, félelem miatt azonban Parisba vonult, hol törvényből leczkéket adott; melly kedvezés egyedül neki volt megengedve, mivel Parisban a' törvényoskola csak XIV. Lajostól fogva áll. 1577 ismét Bourgesbe ment, mellyet, noha Bolognába a' legfényesebb ajánlások kecsegteték, többé el nem hagyott. C. hirét annak köszönte, hogy ő a' romai törvény kutfejeire egész kiterjedésekben visszament 's azokat mesteri módon használni tudta. Az által, hogy a' romai törvénykönyveket kéziratokból, millyen magának is 500 darab volt, számtalan helyeken kiigazitotta, 's a' homály felvilágositására alapos tudósságának egész gazdagságát kimeritette, a' humanistica jurisprudentia alapitója lett, mellyet elmés előadása 's az egyes tételeknek szabadon kimondott, de élesen felfogott magyarázatja akkori időkben kétszeresen érdekletessé tett. Ezenkivül tanitványainak, kik nevére Europa minden országaiból öszvegyültek, nevelte álmélkodását azon részvét is, mellyet a' nagy tanitó személyes sorsok iránt mutatott, és azon okosság, melly minden theologiai vitatásoktól szinte ugy távozott (*Nihil hoc ad dictum praetoris*, vala közmondása), mint IV. Henrik dolgához való hiv ragaszkodás által bizodalmat gerjesztett. Halálát Franczia ország sorsának fájlalása siettette (Bourgesben (Oct. 4. 1590). Akaratja ellen igen innepélyesen temették el. Cujas alacsony, zömök és erős volt, szava vékony, de áltható. Számos munkájit mind a' földön hasalva irta. Végrendelésében azt hagyta, hogy könyvei daraboltassanakel, nehogy a' széleken tett jegyzetekkel való visszaélés emlékének ártson, de hogy Jesuitáknak teljességgel ne adassanak. Kéziratit a' lyoni könyvárosok szennypapiros gyanánt használásra vették meg. Munkájinak azon kiadása, Nivellenél 1577, mellyről még éltében maga gondoskodot, jó és pontos, de nem egész, szinte igy Colombet kiadásában (Par. 1617—1634) sincsenek meg minden irásai. Tökéletes kiadást Fabrot készitett (Paris 1658. 10. köt. fol.), mellyet „*Merillii variantes*, *Roberti obss.*“ és egy bő lajstrommal nagyitva, Nápolyban, Velenczében és Modenában ujra nyomtattak 1758—83. 11 köt. fol. Ezen nagy sor kötetek használására igen javasolható könyv „*Promptuarium operum Jac. Cujacii*, *auctore Dom. Albunensi.*“ (Náp. 1763. 2 köt. fol.) „*Animadversiones et obss.*“ czimü munkáját, egy tudós utasitások és magyarázatok kincsét, Uhl J. C. (Hallében 1737. 4.) ujra kiadta. Két házasságból maradt gyermekei feslettség által iparkodtak nemi hirre kapni. L. „*Jakob Cujas und seine Zeitgenossen.*“ Spangenbergtól. (Leipz. 1822.) *J.*

Cullen (William), orvos, szül. 1712 Lenarkshire egyik falujában Skotországban, Glasgowban pharmaciát és chirurgiát tanult, a' keletindiai társasággal mint seborvos Indiába ment, visszatértével Hunter vezérsése alatt gyakorlá mivészségét, 1740 promoveáltatott 's 1746 Glasgowban, 1756 Edinburgban chemia, 1766 ugyan ott gyógytudomány professora lett. Mh. Feb. 5. 1790. Az edinburgi universitas C.nek köszöni azon hirt, mellyre ezt a' gyógytudomány emelte. A' természetnek éleseszü kémlője volt, 's érdemei az egész gyógytudományra, főkép a' pathologia- és materia medicára nézve tetemesek. A' *solidi vivi* theoriáját ő állitotta fel legelőször egész terjedékében. A' materia medicából számos tévedelmeket számüzött, 's „*Treatise of the mat. med.*“ (Edinb. 1782; németül kétszer)-je remek. „*First lines of the practic of physic*“ (Lond. 1777)-jének 8-dik kiad. 1785 jelent meg. Kiadták több franczia 's német forditásokban is. A' „*Synopsis nosologiae mndicae*“ Edinburg 1772) többször, 1785 és 90 Paviában is, 1786 Lipcsén (németül) láta világot. Egyéb irásai közül még azt emlitjük, melly a' vizbefultak élethozásánál elkalmaztatandó módókról értekezik. Tanitványi közül sokan Anglia leghiresb orvosai. *b b.*

Culloden melleti ütkezet; utolsó harcz a' brit földön 's egyszersmind az elkergetett Stuart nemzetség által az angol királyszék vis-

szafoglalására tett próbáknak vége. (L. Eduard (Károly), Nagy-Britannia és III. Jakab.) III. Jakab fija, Károly Eduard, szerencsepróbáló táborozásában 1745-től fogva változó foganattal védte magát az Angolok ellen, sőt egy izben Londonhoz 20 német mértföldnyire előnyomult, hol félelem és rettegés terjedt el. De szerencsétlen környülmények egybejövetele Scotiába visszavonulni kénytelenité. Ugy látszott ugyan, mintha a' szerencse még egyszer akarna rá mosolyogni, mivel Falkirknél ujolag megverte az Angolokat, de midőn a' cumberlandi herczeg, kire a' fővezérség bizatott, fellépett ellene, a' mindent elhatározó cullodeni ütközet az egész törekedésnek teljesen véget vetett. Itt támadták meg Eduardot Apr. 27. 1746. Seregében nem volt fenyiték. Éhesen és fáradtan menének csoportjai tüzbe, még is bátran viaskodtak, de a' hegyi Skotok heves vitézsége csakugyan hátrált végre a' királyi sereg jól felkészült ágyuji előtt. Az Angolok éjtszaka öldösték le a' csatapiaczon fekvő sebes Skotokat. Eduard, futásában ezer veszélynek kitéve, szerencsésen elillant. Pártosai a' győzők bosszujának áldozati levének, a' legjelesebbek vesztő helyen végeztettek ki, 's a' tájak, mellyek a' lázadás tanyáji valának, elpusztittattak. Ezentul az angol kormány hasonló viszontagságok megelőzésére rendszabásokról gondoskodott. Ugy találák, hogy a' magas tartomány lakosinak a' régi királyi házhoz ragaszkodása, leginkább egész éltek különös önségében alapul. Ennek megsemmisitése végett mind azon intézetek, mellyekhez ez kapcsolva lenni látszott, eltöröltettek. Azolta a' régi skot erkölcsök és szokások az életből mind inkább elenyésznek. *J.*

Culminatio, l. Delelés.

Cultura, latin származatu szó 1) mivelést jelent, azaz, hatást valamelly személyre vagy dologra a' végett, hogy az abban rejtező erő hasznos és czélirányos munkásságra gerjesztessék 's miveltessék; 2) miveltséget, azaz, olly állapotot, mellyben már az érdeklett erők bizonyos fokig ki vannak fejtve és nevelve. Lehet föld, birtok, ember és nép mivelés- és miveltségről szó, az uttóbbit, mi csinosodásnak is nevezzük. Rousseau „*Sur l' inégalité parmi les hommes*" czimü irományában, mellyet kétség kivül komor óráji egyikében irt, azt állitja, hogy testi és lelki sok bajainknak főforrása azon miveltségi állapot, mellybe sok százados társas életünk által jutottunk, mert ez szült aztán olly viszonyokat, olly kivánatokat bennünk, mellyeket türni 's kielégiteni nem tudunk. Egész szivességgel javalja aztán, mennénk vissza a' legelső vadság és miveletlenség állapotjába, itt olly megelégedést fognánk találni, melly az egyszerü szükségek könnyü kielégitéséből származik. Baj, hogy az emberség ezen jószivü tanácsot nem követheti először is azért, mert nem lehet, a' mivelhető ember soká miveletlen nem maradhat, másodszor azért, mivel nem akar, mint hogy a' miveltségből szarmazik ugyan minden rossz, de egyszersmind minden jó. —*t*—

Cuma v. Cyme, Aetoliának legnagyobb 's legelébbkelő városa 's egyszersmind a' legrégibbek egyike az aegaei tenger mellett. Ettől vette a' cumaei vagy cumani Sybilla nevét, 's itt született Hesiodus. Lakosait egyébiránt kissé együgyüknek tartották.

Cumae, igen régi város Campaniában, legrégibb görög gyarmat Italiában, 1039 körül K. e. alkotta Chalcis Euboeában, 's asiai Cumaensok és Phoeniciabeliek népesitették meg. Az Olaszok köz véleménye ide helyeté a' cumaei Sybillát, noha Asiában vala otthon. A' Trivia istennének szentelt ligetben volt a' Veritas (igazság) barlangja 's közelében az acherusiai tó. Ezen tájon birt Cicero mezei jószágot, 's innen volt ennek cumani vagy cumaei jószág neve. Cumaenak tetemes környéke 's Puteoli nevü révében tengerhadja is volt. Neapolist 's Siciliában Zanklét vagy Messanát alkotta. 420 K. e. a' Campaniabeliek foglalták el, 's 345 ezekkel együtt Romától lett függővé. 1207 elpusztittatott.

Cumberland (herczeg), II. György angol királynak második fija, szül. 1721, megholt Oct. 30-kán 1765. A' déltengeri csatában 1743 atyja mellett megsebesittetett. Fontenoinál meggyőzetett a' sachseni marsall hadi tudománya által, ellenben annál több hirt szerzett, lecsilapitván Scotia lázadását, mellyet Stuart Károly Eduard kiszálása okozott 1745. Ezen szerencséjét azonban nem annyira jeles hadvezéri talentumának köszönheté, mint azon tervetlenségnek 's egyenetlenségnek, mellyel vitéz ellenfelei a' hadat viselték. Midőn Károly Eduard, már csak két napi menetnyire lévén Londontól, Carlisléből (Jan. 1746) Scotia felé visszafordult, Cullodennél (Apr. 1746) egészen megveretett. Bemocskitotta a' herczeg utóhirét a' győzedelemmel való legkegyetlenebb visszaélés, mellyet legalább megengedett 's melly által annál inkább lealacsonyitották magokat az Angolok, mivel a' praetendenshez szitók a' Skot-Alföldön és Anglián keresztülmentekben legnemesebb kimélést 's emberséget mutattak. Cumberland 1747 megveretett Laffeldnél a' sachseni marsall által. 1757 Etrées ellen Hastenbecknél elvesztette a' csatát és Sept. 8-kán a' kloster-zeveni conventiót kötötte, melly után visszahivatott, és Ferdinand, a' braunschweigi herczeg, vevé által az egyesültek seregének kormányát.

Cumberland (Richard), fija az utóbb kilmorei püspöknek, szül. 1732 Camridgeban 's lord Halifaxnak privat titoknokja lett. Cumberland ezen minister megbukta után literaturai munkákra fordità idejét. Lord Halifax viszaállittása után Cumberland is fellépett a' nyilvános pályára 's követte pártfogoját Dublinba, hol egy kinált baronetti méltóságot nem fogada el. Visszatérvén Angliába, hivatalt nyert a' kereskedés és gyarmatok kamarájában 's most szabadon adhatá magát hajlandoságának a' dramaticai költésre, melly benne már 12 esztendős korában észrevehető volt. 1765 kijött nyárregéje (*Summers-tale*), olly darab, melly sokaknál nyert kedvességet, de 1769 megjelent „Testvérek" és „Nyugotindiaik" czimü munkáji által, mellyek nagy örömlármával fogadtattak, feledékenységbe ment. A' két utóbbi akkor a' nemes stylusu angol vig játékok közt legjelesebbnek tartatott. Igy itéltek rólok a' mivészetbirálók, de való, hogy ezek Shakespearet igen illetlennek találják, Ezen fogadás álltal buzdittatván, e' vig játékot irá „A' módis szeretö" 's „Hastingsi csata" és „Carmelita apácza" czimü szomoru játékait, melly utóbbi legjobb munkájának tartatik. Románjai kevesbbé tetszettek. („Arundel 2 kötet" „Lankasteri János" „Henrik") leginkább a' házassági hütelenség mentegetése miatt, mellynek pártját fogni látszott. 1780 egy megbizást a' spanyol udvarnál kormánya megelégedésére teljesitett. Ez utnak gyümölcsei voltak „Anecdotáji a' hires spanyol képirókról." Minthogy viszszatérte után a' kereskedő kamara feloldoztatott, Turnbridgebe vonta magát vissza, a' hol pompás társasági viszonyokban élt. „Saját nevezetességein" (2. kötet, 4.) kivül minden későbbi munkáji keves részvételt nyertek. Elete utolját szomoruvá tevék rossz házi körülményei, még a' szükség is, ámbár leányainak egyike lord Bentincknél volt férjnél. Megholt Majus 7-kén 1811. E' czimü munkája „*Observer a Collection of moral, literary and familiar essays*" (utolsó kiadása Londonban 1810, 3 kötet) még a' philologusokra nézve is fontos, mert Cumberland, unokája lévén Bentley Richardnak, némelly abban foglalt tudositásokat a' görög vig játékokról és görög literaturáról, hihető, ennek irományaiból szedett ki.

Cupido a' Romaiaknál Amorral, a' Görögöknél Erossal igen gyakran egyértelmünek vétetik, noha nem az, hanem ehhez olly viszonyban áll, mint a' vágy (Pathos a' Görögöknél, Cupido a' Romaiaknál) a' szerelemhez. De mivel a' szerelem minden hatásait 's nemeit, a' legtisztább 's legállandóbb, valamint a' legmulékonyabb, érzéki szerelmet is Amornak tulajdonitják, könnyü volt vele öszvetéveszteni Cupidót is. Reá illhetnék főképen, mit Propertius mond azon okra nézve, mellyből a' mi-

vész fiugyermek alakjában képzé legelőször Amort: Érzé, hogy a' szerelmest ész soha sem vezérli 's mulékony boldogságért eladja a' legdrágábbat.

Curaçao, Curassao, kősziklás sziget 8 1/2 nsz. mf. 13,700 lak. (az antilli szigeteken belől, nem messze a' venezuelai spanyol parttól. 1527 telepettek meg benne a' Spanyolok. 1634 a' Hollandiak elfoglalták 's a' vestfaliai békekötésnél fogva meg is tartották. Kopasz kősziklájit alig fedi 8 ujnyi föld; mindazáltal a' Hollandiak olly termékennyé tették ezt a' szigetet, hogy most czukrot, dohányt, pamutot, kukoriczát, figét, kakaót, kokosdiót, czitromot, narancsot 's többnyire minden europai kerti veteményeket megterem. Van szarvas marhája, juha, kecskéje, sertése, apró marhája, tekenős-békája, hala és sója is. Vizre nézve szükséget szenved. A' Hollandiakra nézve igen fontos hely ez a' sziget a' spanyol Amerikával való tiltott kereskedésre nézve. Déli oldalán fekszik bátorságos és alkalmatos Sta-Barbara nevü kikötője; hanem egy Amsterdam nevü erősség által védelmeztetett torkolatján igen nehéz beevezni. A' kikötőnél fekszik egyetlenegy városa, Wilhelmváros. Jól van épülve 's teljes portéka-lerakó épületekkel. Ezen városon kivül az egész szigeten csak egynéhány falu van. A' városban igen sok idegen kereskedők tartózkodnak. A' sziget kormányozója alatt vannak Aruba, Bonaire és Aves, három kicsiny szomszéd szigetek, is. 1804 hijában ütöttek reá az Angolok Curaçaóra; hanem 1807 csak ugyan elfoglalták azt. A' parisi békekötés után Anglia és a' német-alföldi királyság közt köttetett egyezés ismét ezen utóbbi korona birtokává tette Curaçaot. *L—ú.*

Curatela, l. Gyámság.

Curetes, l. Corybantes.

Curia, 1) törvényszék; p. o. Magyarországban a' királyi curia, azaz, a' hét személyes és királyi törvényes táblák; Németországban hajdan az adományi curia, adományi udvar. 2) Egyházi ételemben kanonoki lakás. Curialiáknak a' törvényszékek és cancellariák nyelvébe bevett irásbeli formaságok neveztetnek. Curialis stylusra nézve l. Tiszti irásmód és Cancellaria.—A' Romaiaknál a' nép harmincz osztályra nevezteték curiáknak, mellyek Romulus által hozattak be 's eltartottak Servius Tulliusig. Külön épületet birt minden curia gyüléstartó helynek, melly szinte curiának neveztetett, 's innét származott e' szó ujabb értelme. A' német birodalmi gyülésen a' négy padra vagy sorra osztatot birodalmi grófoknak, a' két padra osztatott birodalmi praelatusoknak ugyan annyi öszves vagy curiatszavok volt a' fejdelmi tanácsban. A' fejdelmi tanács egyéb tagjainak fejenkénti szavok (l. e.) volt. A' német szövetséges statusok ujabb országrendi szerkezetében szinte curiáknak nevezhetni a' rendek (közönségesen kétfelé) elválasztott kamaráját, mint p. o. az országló herczegnek Hannovera rendjei gyülését illető 's Jun. 5-kén 1819 költ levelében olvashatni. Igy mindenik kamarának vagyon öszves szava, melly tagjai fejenkénti szavainak többségéből származik. (Vö. Német-szövetségi gyülés és Mediatisaltak. A' romai curiáról l. e.) — Curialistáknak a' tisztviselők 's barátjaik neveztetnek.) — Magyarországban az apróbb, mindazáltal külső s' belső telekkel ellátott nemesi birtokok neveztetnek curiáknak, birtokosaik pedig curialistáknak.

Curialis decisiók, Magyarországban a' két főtörvényszék, nevezetesen a' hét személyes és királyi táblák törvényesen hozott 's teljesen végre hajtott ítéleteik. Ezek, a' mint a' kir. curia viszonfelállittatása, azaz, 1722 olta 1769-ig hozattak, felséges Maria Theresia királyné parancsára gróf Niczky Kristóf 's Vörös Antal és Kelcz Józef itélő mesterek által rendbe szedetvén 's a' két tábla elegyes üléseiben megrostáltatván, utóbb a' királyi felség által végzetek formájában helyben hagyattak, 's azolta alsóbb törvényszékek előtt törvény gyanánt tekintet-

tek. A' „Planum Tabulare", melly Posonyban Weber betüjivel 1800 jelent meg, ezeket foglalja magában. *Zs. G.*

CURIATIUSOK, l. HORATIUSOK.

CURIUS DENTATUS (Marc. Annius), előkelő Romai, kétszer volt consul és háromszor tartott diadalmi pompát. Meggyőzte a' Samniteseket, Sabinusokat, Lucanusokat, és 272 K. e. Tarentumnál Pyrrhust. A' Samnitesek követei békekötés végett nála megjelenvén, egy mezei lakáson találták épen, mikor cserépedényben répát főzött. Arany edényeket ajánlottak neki, hogy részekre megnyerjék; de a' nemes Romai nem fogadá el. „Többre becsülöm" mondá, „cserepeimet aranyaitoknál, nem kivánok gazdag lenni, 's szegénységemben megeléglem azoknak parancsolni, kik gazdagok."

CURRAN (John Philpot), szül. Jul. 24. 1750 Newmarketben Irlandnak Cork nevü grófságában, statusszónok 's *master of the rolls* volt Irlandban. Sheridan, Grattan, Ponsonby 's másokkal egyesült honja javára a' visszaélések és önkény ellen. Rendkivüles talentum a' jóhoz és nemeshez vonzó erős akarattal egyesült benne, mellyek csirájit elébb anyja, azután az oktatás (a' Trinity-collegeben Dublinban, erre 1773 olta a' törvényoskolában, a' Templeban, Londonban) 's jeles polgártársak példája, főkép pedig a' legforróbb honszeretet olly tökéletességre fejtették ki, melly őt kora elsejivel egy sorba helyheté. Midőn először beszélt nyilvánosan, csaknem rebegés volt beszédje félénkségből. E' miatt rebegőnek nevezték; de keresztülronta szelleme minden természeti gátakon, 's nem sokára csudálák ekesszólását. Mint ügyvéd egész erejéből gyámolitá az elnyomottakat, főkép a' Catholicusokat. 1782 olta, mint az irlandi parlament tagja, szüntelen munkálkodék Irland ügyében a' nélkül, hogy az egyesült Irlandiak erőszakos rendszabásait, mellyeknek polgári háboru vala következések, helyben hagyta volna. A' nép tisztelé. Fox 's más patrioták baráti voltak. Fox ministeriuma alatt a' *master of the rolls* hivatalt elfogadta, de letevé azt, midőn az uj ministerium Irlandra nézve más okfőket indula követni. Megholt Oct. 14. 1817. Életrajza (kiadta fija, Will. Henri, Lond. 1819, 2 köt.) egyszersmind Irland politicai története.

CURSIV (betünem), l. BETÜK.

CURSUS, l. FOLYAMAT.

CURTIUS (Marcus), nemes romai ifju, nevezetes hősi elszánásáról, mellyel, mint mondatik, hazája boldogságáért magát önkényt feláldozta. Roma 392-dik évében (362 K. e.) Roma piaczán egy üreg támadt, mellyből veszélyes gőz emelkedett. Az oraculum azt válaszolá, az üreg azonnal bezáródik, mihelyt belé vetik, a' mi Romának erejét 's hatalmát magában foglalja. Curtius kérdé: bir e valami drágábbat Roma, mint a' fegyver és vitézség? és mivel kérdésére tagadólag feleltek, fegyverét ölté, gazdagon ékesitett lóra ült, 's a' nép szeme láttára magát innepikép halálra avatván, bele rohant az üregbe, melly keves idő mulbezáródott. *B. L.*

CURTIUS RUFUS (Quintus), Nagy Sándor történetét irta 10 könyben; mellyekből a' két első elveszett. Egy küzdőnek volt fija, esmeretei által Tiberius kedvébe jött annyira, hogy alatta praetorrá, Claudius alatt consullá, végre afrikai helytartóvá lett. Itt holt el 69-ben K. u. öreg korában. Többet tudnánk felőle, ha munkája két első könyve fenmaradt volna. Mint történetiró nem nagy dicséretet érdemel. Irásmódja ékesitett 's elbeszélése inkább románs, mint hiteles. Elveszett két könyvét kipótolta Bruno Kristóf, a' kettő közt középutat tartva. Legjobban ki dta Snakenburg Leydenben 1724 és ujolag Schmieder Göttingenben 1814. Életéről Buttmann és Hirt értekezett. *B. L.*

CUSCO, CUZKO (Greenwichtől számlálva a' ny. h. 71° 4' 's a' d. sz. 13° 42') Perunak városa, az incák hajdani lakhelyek, 26,000 lak. szép, kő házakkal és sok pompás közönséges épületekkel. A' káp-

talan temploma nagy, szép és igen gazdag. Ezenkivül még 9 más temploma 's több részszerént igen gazdag klastromai is vannak, egy universitassal. A' hajdani perui uralkodás emlékei közt legkitetszőbb egy nagy 's a' város védelmezésére épittetett fellegvár, mellynek falai a' többek közt az által gerjesztenek bámulást, hogy a' benne lévő természetes és nem vágott kövek ugy összeállanak, hogy a' köztök lévő közök betöltésére sem malter, sem más valami nem szükséges, mivel illyen közöket sehol sem lehet a' falakon találni, 's ugy látszik, mintha az egész vár egy darab kőből volna alkotva. Cuscot, a' lakosok közt szárnyaló rege szerént, 1045 az első inca, Manko-Capak, alkotta, 's az a' hely, mellyen most fekszik, több hegyek tövében, 's mellyet a' Guatanay vize mos, eredetiképen kietlen 's dombos volt. Épületeinek, várának 's a' nap tiszteletére épült templomának nagyságán 's pompás voltán elbámultak a' Spanyolok, midőn 1553 Pizarro vezérlése alatt elfoglalták. Közepén egy nagy 's tér piacz volt, mellyből négy főutsza ment ki. Minden ház kőből volt épülve, 's az ország nagyainak palotájiban lévő szobák ragyogtak az aranytól 's ezüsttől. A' város falai, mint a' fenebb emlitett fellegvár, nagy munkával 's tartósan épittettek 's a' nagy várral más három erősség, mellyek a' város falaiba voltak épitve, volt öszveköttetésben, földalatti utaknál fogva. *L — ú.*

Cuspinianus (János, tulajdonképen Spiesshammer), schweinfurthi születés, I. Maximilian romai-német császár meghitt embere, a' kit gyakorta használt a' császár a' szomszéd fejedelmekkel, nevezetesen II. Ulászló magyarországi királlyal, való alkudozásokban. A' tudományos világot több rendbeli munkákkal ajándékozta meg Cuspinianus; nevezetesen megirta ő a' romai császárok viselt dolgait Julius Caesartól fogva I. Maximilianig, nem különben az austriai megyeőrök (*marchiók*), herczegek és főherczegek tetteit a' maga idejéig; melly munkákban sok fordul elő, a' mi a' magyarországi történetesmeretett világositja. De kutfő becsével bir e' két irománya: 1) *Congressus ac celeberrimi conventus Caesaris Maximiliani et trium regum, Hungariae, Bohemiae et Poloniae, in Vienna Pannoniae anno* 1515 *facti brevis ac verissima descriptio.* Hely és esztendőszám nélkül. 4. — 2). *Diarium de congressu Maximiliani Caesaris cum Uladislao, Ludovico et Sigismundo regibus.* A' szerző t. i. maga, mint Maximilian császár megbizott embere, nem csak jelen vala ezen öszvejövetelben, hanem munkás is vala az ekkor tartatott alkudozásokban. Az utolsó munkát felvette Bél Mátyás *in Adparatu ad historiam Hung.* a' VI szám alatt; az első szerént pedig előadta a' fejedelmek öszvejövetelét: *in Hist. urbis Poson. Cap. III.* §. 49. *Fábri. Pál.*

Custine (Adam, Philipp, gróf), szül. Metzben 1740. a' hét esztendős háborúban mint kapitány szolgált. Choiseul herczeg kegye által 1762 egy dragonyosezeredet nyert, melly nevét is viselte. Midőn 1780 a' Saintonge ezered Amerikába rendeltetett, annak fejével megegyezett, az Amerikaiak segitségére vezette azt, visszatértekor maréchal du camp lett. 1789 mint a' metzi nemesség követe, már az első ülésekben a' nép részére nyilatkoztatta ki magát. Azután a' hadi sereghez rendeltetvén, elfoglalta Maj. 1792 a porentruyi (bruntruti) szoros utakat. Jun. az első renusi sereg vezérlését bizták rá, 's a' táborozást Spira bevételével (Sept. 29) nyitotta meg. Minthogy keves ellenállásra talált, megvette Wormsot Oct. 21 egyezség mellet, a' rosszul védett mainzi erősséget, 's 23 Ménus m. Frankfurtot, hol egyszersmind kemény sarczolást tett. Innen a' Burkusok által csak hamar elüzetve, Mainzba vette magát 's azt megerősitette. Az 1793-ki táborozás kezdetével elhagyta Mainzot, mellyet az egyesültek azonnal megszállottak, 's Elsassba vonult vissza. Most minden felől panasz támadt ellene; ő Aprilisben elbocsáttatását kérte, még is a' convent Majus végén az éjszaki sereg fővezérlésében megerősité. De alig vala annyi ideje, hogy a' táborhelyeket megnézegesse. Marat és Varennes nem állának el panaszaiktól 's oda vivék a' dolgot,

hogy a' köz jóra ügyelő kiküldöttség Juliusban 1793 Parisba idézné. A' zendülési törvényszék Aug. 15 kezde ellene pert. Custine nagy lelki bátorsággal védé magát, de halála el vala végezve, igy Aug 27 elitéltetett 's 28-án guillotine által kivégeztetett.

Cuvier (György Leopold Keresztely Fridrik Dagobert, báró), született Augustus 25-dikén 1769 Mömpelgardban, melly akkor Würtembergh-hez tartozott 's princz Fridrik mint helytartó által kormányoztatott. Hamar felébredt lelki tehetségek 's a' lelki mulatkozásokhoz való komoly kedv már gyermek- és gyerköczekorában rendkivül való várásokat ébresztettek Cuvier felől. Atyja tiszt volt a' Waldmer regementben; mivel pedig ő magát igen gyengének érzette a' katonai életre, arra határozá magát, hogy falusi pap legyen, a' mi a' mömpelgardi kerületben legtöbb kilátást nyitott a' vagyontalan Protestansoknak, legalább gondnélkül való jövendőt igért. Hogy a' stipendiumokat elnyerje, mellyeknek segedelmével Tübingában akart tanulni, vizsgálatot kellett nekie kiállni. Ebben egy rosszakaró examinatortól eligazittatott. A' bánásmód azonban olly igazságtalan volt, hogy maga princz Ferdinand kötelességének tartá, ezen sérelmet az által hozni helyre, hogy Cuvier-nek a' stuttgarti Károlyacademiában helyet szerzene. Ez által azonban megfoghatókép a' papi hivatalra való planumoknak meg kellett semmisülniek. Stuttgartban ugyan legközelebb a' törvény tudományokat hallgatta Cuvier, de már akkor is mindenek felett magokhoz vonták őt a' természethistoriai tanulmányok, mellyekre ő fenebb felszenteltetést nyert, 's nevezetesen privat szorgalmától fenmaradt szabad órájit foglalatoskodtatták. Ezen időszaknak köszöni Cuvier a' német nyelv és literatura szorosb esmeretét, mellyet az ő munkájiban megjegyeztek; 's ezen elsőségtől őt földijei közül kevesen foszthatják meg. Szülejinek szorult állapotja, kik akkor mint status-pensionarinsok kétszeres zavarban voltak, arra kinszerité őt, hogy esmereteiből azonnal hasznot huzzon. Egykori tanulótársainak egyike, Parrot, valami gróf D'Hericy-nál Normandiában házi tanitóvá lett, 's most tovább kivánta keresni szerencséjét. Helyével Cuvier-t kinálta meg, ki azt minden tétovázás nélkül elfogadta. Környülményei üres időt engedének neki, 's ő ezt arra használá, hogy geniusának minden erejével a' természettudományoknak feküdjék, mellyek a' tapasztalás bizonyos földjén épen emelkedni kezdének. Cuvier csak hamar észre véve éles elméjével, hogy a' természettudományok széles országában a' zoologia azon polczhoz képest, hova Linné a' füvésztudományt emelte, 's mellyhez a' mineralogia a' német és franczia tudósok egyesült igyekezete által közelgetett, hátra van. Legközelebb tehát az egyes állati organumok szorosb figyelet alá vétele, azok összefüggésének 's az állati életre való munkálkodásának szorosb meghatározása, aztán az álmodozó 's a' meg nem állható magyarázatok és felvételek által inkább zavart okozó mint előmozditó rendszerek megczáfolása voltak gondjai. Cuvier érzette, hogy mind a' két kivánságnak megfelelni képes. A' közel lévő Oceán által nyujtott tengeri állatok vizsgálgatásának előgyakorlásul kelle szolgálniok arra, a' mire czélzott. A' teremtmények azon számos seregének, mellyeket Linné: *Vermes* czim alá leirt, természeti rendbe hozása volt az ő első munkája, 's azon világosság, mellyel abban ni figyeleteit 's szellemtele nézeteit előadta, a' parisi természetvizsgálókkal szorosbban megesmerteté őt. Geoffroy Saint-Hilaire arra vevé őt, hogy a' fővárosba menjen, felnyitá nekie a' természethistoriai gyüjteményeket, mellyeknek őre vala, 's öszveköté magát vele több munkák kiadására a' szoptató állatok elrendeléséről, 's kicsinálta, hogy Cuvier a' parisi középponti oskolában hivatalt kapjon (Majus 1795). Még abban az esztendőben az ismét helyreállitott institutum mint tagot első classisába vette fel. Legközelebb azon középponti oskolák szükségére adta ki Cuvier: „*Tableau élementaire de l' histoire naturelle des animaux*“ czimü munkáját (Paris 1798 8.), melly által nevének hirét meg-

alapitá. Ezen időtől fogva ugy tekintetett, mint egy Europa első zoologusai közül. A' hasonlító anatomia tanitói széke, mellyet legközelebb kapott a' megvénhedett Mertrud segitségére, alkalmat ada nekie előterjesztő talentumának kifejtésére. Esmereteinek alapossága épen olly bámulást gerjesztett itt, mint azoknak fényes és világos előadása egy vegyes kör előtt. Csak hamar egyesite ő a' lyceum hallgató szálájiban, hol néhány esztendőkig előadásokat tartott a' természethistoriáról, mindent, ki szellemre 's miveltségre just tartott, nem csak alapos fejtegetéseiben való ügyessége, hanem nagy, a' természet minden országait felfogó áltnézései által is. Ezen tanitói érdem azon hely által, mellyet D' Aubenton a' College de France mellet birt, méltólag jutalmaztatott meg (Jan. 800), valamint azon igen lármás tetszés által is, mellyel leczkéji a' dugva tele szálákban fogadtattak. Csak Fourcroy dicsekedhetett hasonló megesmeréssel. Illy sokoldaluság bizonyosan nem kerülheté el egy olly fejedelem mekülönböztetését, ki tisztjeinek választásában legközelebb a' haszonvehetőségre nézett. Cuvier-t Napoleon éles szemei nem mellőzték el. A' nyilvános oktatás osztályában, mellyben egymás után a' legfontosb tisztségeket viselte, szerencsés változtatások 's gyors valósitás által munkálkodott. 1813 requetek mesterének nevezte őta' császár a' statustanácsban, 's fontos elrendeléseket bizott reá Mainzban. A' visszatért Bourbonok megerősiték őt egész az ujabb időkig elébbi méltóságaiban, valóságos statustanácsossá emelék, először a' törvényhozás osztályában, azután a' belső dolgok kormányozásában. Cuvier-nek ezen nyilvános viszonyai talán nem voltak mindég arra valók, hogy őt, kivált az utóbbi időben a' többség vélekedésében emeljék. Olly rendszabások oltalmazása lévén kötelességében, mellyek sok szabad érzésüek által hangosan kárhoztattak, sok Francziák elidegenedtek statustanácsos Cuvier-tól, kik ezen nagy tudósban nemzetek kevélységét látták. A' parisi universitas cancellariusának, labbé Frayssinousnak, ujabb rendszabásai arra határozák Cuvier-t, a' közönséges levelek szerént, hogy universitasi tanácsossága helyéről maga nyujtsa be elbocsáttatását (Dec. 1822). Ezen statuspolgári munkásság mellett azonban szakadatlanul a' természettudományoknak szentelte Cuvier idejét a' legszélesb kiterjedésben 's egy olly megye legszorosb megvizsgálásának, mellynek határait ő olly dicséretes felfedezésekkel nem is sejtett távolságig öregbité. Alig lehet megfogni, miként ér reá egy olly minden oldalról elfoglalt ember olly felfogásokra, a' millyek őt foglalatoskodtatják. Nem kell egyebet emlitenünk csak ezen munkáji: „*Recherches sur les ossemens fossiles*“ (1821—24, 3-dik kiadás, 5 darab, 4-ed rétben, rézképekkel) 's ehhez a' classicus bevezetés; „*Discours sur les révolutions de la surface du globe et sur les changemens qui elles ont produits dans la régne animal*“. (3-dik kiadás, Paris 1825), mellyben elenyészett állatfajokat ujonnan teremt, — „*Leçons d' anatomie comparée recueillies par M. M. Dumérilet Duvernoy*“ (1805, 5 darab 8), „*Recherches anatomiques sur les reptiles regardés encore comme douteux*“ (1807. 4.); — „*Mémoires pous servir à l' historia de l' anatomiae des molusques*“ (1826, 4). — „*Le régne animal*“ (Paris 1829. uj kiadás, képekkel, 8-adr.), mellyek mind épen annyi remek munkáji a' legszorosb figyeletnek 's legszellemesb felfogásnak. Kötelességében áll ezenkivül Cuviernek, mint az academiában a' physicai tudományok osztálya állandó titoknokjának, az institutum megholt tagjaira dicsérő beszédeket tartani a' nyilvános ülésekben. Többek ezek közül, mellyek nyomtatásban megjelentek, (*Recueil d' éloges historiques*, Paris 1829, 2 darab) igazi mustraji az illy nemü dolgozásoknak. Azok a' legékesszólóbb Franczia hirét szerzék nekie ezen tudós egyesületből még a' külföldön is. Mint illett, a' franczia academia egyező szabad választással negyvene száma közé vevé fel őt. Csaknem minden tudós egyesületei Európának vetélkedve bizonyiták nekie tiszteleteket tiszteletbeli diplomájik által. Olly sok

hasznos elintézéseken kivül, mellyeket ő hivatalos befolyásával elómozditott, kizárólag nekie köszöni Franciaország egy hasonlító anatomiai cabinet felállitását, melly, mint Europának leggazdagabb osteologiai gyüjteménye, nevelé a' természet minden országainak kincseit a' plántá kertjében. Cuvier megesmeri a' hasonlító anatomia természetphilosophiai felfogásának interesséjét, melly az ujabb időkben Oken, Spix, Bojanus, Weber és mások által, nevezetesen Németországban uralkodóvá lett, kijelenti mindazáltal, hogy áz ő vizsgálódásainak ezen Métaphysique idéaliste és panthéistique-el semmi köze nincsen, 's ha ő meggondolt utján olly fényes resultatumokra nem jő is, annyival inkább reményli, hogy erősb földön marad. *A. B. P.*

Cybele, a' régieknek egyik legrégibb korbeli istennéjek, kit utóbb a' képzelődés sokféleképen változtatott el. Eredeti képén a' Phrygiabeliek honi istennéjek 's, mint Isis, a' holdnak 's a' föld termékenységének példázatja volt; a' honnét utóbb felcseréltetett Rheával, ki elejénte Cretában ugy tiszteltetett, mint a' megszemélyesittetett természet. Cybele már akkor, midőn a' Görögöknél tisztelteini kezdett, a' következő történetbe volt öltöztetve. Cybele Maeonnak, phrygiai királynak, és feleségének, Dindymának, leánya volt. Atyja, bosszankodván azon, hogy fia helyett leánya lett, kitette őt Cybelus hegyre, hol oroszlányok és párduczok szoptatták, utóbb pedig pásztornék találták meg és felnevelték. Felnevekedvén, a' sip és trombita feltalálójává lett, mellyekkel barmok és gyermekek betegségeit tudta gyógyitani. Marsyassal szoros barátságban élt, Atyst (l. Atys), ki hasonlóképen kitett királyfi volt, felette igen megszerette, 's minekutána ennek erejeszegetett és megholt, érette csaknem kétségbe esett. Fel akarván azt keresni, szélleleresztett hajjal trombitálva és dobolva sok országot bejárt 's egész a' legszélsőbb éjszakon lakó Hyperborensokig elment. Marsyas, ki őt igen szerette, mindenütt vele ment, minekutána szerencsétlenségére Apollót meggyőzte. Mig Cybele távol volt, nagy éhség támadott Phrygiában, mellynek mindaddig nem lett vége, mig az oraculum tanácsára Cybele istenné gyanánt nem tiszteltetett 's Atysnak temetetlenül elveszett 's meg nem talált teste helyett annak képe el nem temettetett. Atys emlékezetére Cybele papjai herültek voltak; isteni tisztelete muzsikaszerszámokkal lármázásban 's hegyen, völgyön széllelfutkozásban állott, 's utobb Creta szigetén Rheának 's Olaszországban Ops istenének tiszteletével összeelegyedett. Sokféleképen szokott leáhrázoltatni. Elejénte szobra csupán egy négyszegletü setétszinü kőből állott. Utóbb egy éltes asszony képében festetett 's fején bástyakorona volt, melly a' földmivelés által eszközlött kimiveltetést 's városépitést jelentette. Sokszor fátyollal fedeztetik feje, melly a' természet titkos és megfoghatatlan voltát példázza. Másszor jobb kezében pálczát tart, mint hatalmának jelét; baljában pedig phrygiai kisded dobot; néha gabonakalászok vagy jobb felől a' nap, bal felől a' hold vannak mellette. Gyakran ismét oroszlányoktól huzatott kocsin láttatik vagy oroszlányon ül 's jobb kezében, mint a' hatalmas természetnek, villám van, vagy oroszlány fekszik mellette: mind ollyan képek, mellyek hatalmát és a' vad embereknek általa lett kimiveltetését jelentik. *K. J.*

Cycladák, szigetcsoport az Archipelagusun, délkel. Euboeától és Atticától. Többnyire görög lakosaik vannak. Csaknem középeken fekszik a' legnagyobb Naxos (l. e.) szigete; legdélibb Melos (l. e.). Paros (l. e.) is ezen termékeny 's bájoló szépségü szigetek közé tartozik. *L—ú*

Cycloisek, karikázatok, igen sok formáju 's tulajdonságu felsőbb görbe vonatok nemei, mellyek közönséges, hosszitott, kurtitott, alatti és feletti karikázatokra osztatnak (*vulgaris, elongata, curtata, hypo-epicycloides*). A' közönséges karikázatot leirja egy egyenes lineán elhengeritett karika körének egy pontja p. o. illyen görbet csinál a' szekerkerek talpának egy pontja a' levegőben. Az alsó

linéa cyclois aljának, a' körülmenő karika főkarikának (*circulus generator*) neveztetik. Ezen karikázatnak sok jeles tulajdoni vannak: 1) A' karikázat hossza négyannyi, mint a' főkarika áltmérője. 2) Felülete (a' karikázat és alja között) háromszor nagyobb a' főkarikáénál. 3) Ha egy fonalat rá hajtunk a' karikázatra, lefejtvén innen ismét huzomosan a' fonalat, a' lefejtett fonal vége épen ollyan karikázatot fog formálni (azaz lefejtettje egyenlő beboritottjával, *evoluta aequator involutae*). 4) Ennek mechanicai tulajdonit a' nagy elméjü Haygennek köszönhetjük: abban áll ez, hogy egy hajtható fonalról két cyclois között logó függeleg (*pendulum*) mindég egy időben hintázik egy oldalról a' másikra. Ezért nevezik ezt isochrona, egyidejü, görbének. Ezenkivül megmutatták a' Bernoulliak, hogy a' cycloisban egy ponttól a' másikig minden más linéák között leghamarabb esnek le a' testek, mellyért ezt brachystochronának, leghamarabb idejünek, nevezék. Ha a' leiró pontot nem a' főkerek körébe, hanem ezen kivül egy meghosszabbitott sugárba tesszük, leir ez egy hosszitott karikázatot (*cyclois elongata*), mellynek egymásba vágó karikázat formája lesz. Ha pedig a' főkerek körén belől vesszük a' leiró pontot, a' karikázat nem fog leérni az alsó lineára, 's neveztetik kurtitott karikázatnak (*cyclois curtata*). De épen más formájuak lesznek azok a' cycloisek, a' mellyek nem egyenes lineán, hanem kereken, circuluson, kavarittatnak körül. Igy állnak elő, mint képzelhetjük, az alatti, feletti, kurtitott vagy hosszitott karikázatoknak végetlen sok formálatjai, a' mint t. i. egy kerek körületén kivül vagy belől forog el a' főkarika. *N. I.*

Cyclopsok, a' görög mythologiában két rendbeliek fordulnak elő; az egyik rendbeliek Neptunusnak, a' második rendbeliek Uranusnak és Gaeának (az égnek és földnek) fijai. Az utóbbiak, kiknek nevei, Arges, Brontes, Steropes (villám, mennydörgés, és mennykő) erős oriások lévén Vulcanus mühelyében Jupiter számára a' mennyköveket készitették, mellyért őket Apollo megölte. Egészen különböznek ezektől Neptunus fijai, kiknek száma némellyek által hétre, mások által 100-ra tétetik. Közöttünk leginkább Polyphemus különböztette meg magát. Ezzel egybenfügg azon Cyclopsok neve, kik az Odysseaban (IX. 106 'sat.) ugy festetnek le, mint kóborló vagy hegyi barlangokban lakó, marhatartást gyakorló, rettenetes oriások 's minden társasági egyesülés nélkül élő vad emberek. Ezek Homerus szerént Siciliának napnyugoti részét lakták közel a' Cimmeriusokhoz. Mások máshova teszik hazájokat, majd az Aetna hegye alatt, majd a' riphaeusi he yeken, majd a' liparai köszikläkon kovácsoltatnak velek, majd egy szemüeknek, majd két szemüeknek festik. *K. J.*

Cyclus, l. Kerekszám.

Cyclusi költők, l. Görög literatura.

Cylinder, l. Henger.

Cynicusok, egy philosophusi secta, mellyet Antisthenes, Socratesnek egyik tanitványa, az athenei Cynosargesben 380 K. e. állitott fel. Ezen philosophiának charactere leghivebb maradt a' Socrateséhez, kivaltkép abban, hogy a' gyakorló moralt legfőbb vagy talán egyetlen tárgyává tevé és minden szemlélődéseket megvetett. Az erényt a' megtartózkodásban és a' külső dolgoktól való függetlenségben helyeté, mi által az ember Istenhez hasonlóvá lesz. Az életnek ezen egyszerüségét olly mértéken tul üzék a' Cynicusok, hogy az szinte mocskossággá 's minden illendőség elmellőzésévé fajult. Természetesen akartak élni 's az által vadságig, sőt állatiságig lealacsonyiták magokat. Ahhoz képest nem vala csuda, hogy a' Cynicusok csak hamar köz megvetés tárgyai lettek. Tagjaik közül legnevezetesebbek valának alapitójokon kivül Sinopei Diogenes, Thebei Crates feleségével, Hipparchiával, együtt és Menippus, ki egyszersmind utolsó volt; mert ő utána ezen philosophiából a' méltóságosb stoicusi philosophia kép-

zódék. A' Cynismus szó még most is használtatik, mikor minden külsőnek megvetéséről és elmellőzéséről van a' beszéd. *A. B. S.*

Cynosura, egy Nympha Ida hegyén, ki Jupitert felnevelte 's utóbb a' kisebb medve alatt esmeretes csillagzatba tétetett. A' Phoeniciaiak ezen csillagzat vezérlése szerént intézték hajózásaikat, 's Cynosura kölcsönözött értelemben még ma is annyit tesz, mint vezércsillag, utmutató, sinórmérték. *K. J.*

Cynthius, Apollónak mellékneve Delos szigetének hegyétől, Cynthustól, mellynek tövében temploma volt. Apollónak testvérhuga, Diana, is Cynthia nevet visel ugyan ezen hegytől, minthogy a' mese szerént itt született. *K. J.*

Cyprian (Szent), Carthagóban mintegy 200-dik e. jeles nemzetségből vette eredetét. Nagy lelki tehetségeinél fogva az ékesszólást szülötte földjén nagy dicsérettel tanitotta; de még ekkor pogány vala. 246 Caecilius pap által a' keresztény hitre térittetett. Nem hallgatván a' Pogányok gunyolásira, hogy magát olly alaptalan költeményeknek alája vetette, eladta minden javait, a' szegények közt elosztogatta, mértékletesen élt, és a' világi irói pályát elhagyván, a' szent könyvekre fordult. Érdemei annyira kitüntek, hogy pappá és csak hamar (248) carthagoi püspökké választatnék 's szenteltetnék. Elbeszélhetetlenek az anyaszentegyház javára tett munkáji. Atyja vala a' szegényeknek, ltüköre a' papságnak, vigasztalása a' népnek. A' Decius császár alatt kiütött üldözéskor Cyprian kénytelen vala nyájat elhagyni, de nem szünt meg ez alatt levelei és egyházi szolgáji által velek lenni. A' zivatar megszünte után igyekezett a' kereszténi buzgóság fentartására mindent megtenni; és a' kik az üldözés alatt a' keresztény hitet megtagadták, 's azután a' martyrok és confessorok ajánló levelei mellett kiengeszteltődni akartak, szoros vizsgálat és poenitentiatartásra vonatni kivánta; 's e' végből, hogy t. i. a' feladandó poenitentiák meghatároztassanak, 251 Carthagóban zsinatott tartott. Cornelius pápának Felicissimus presbyter és Psiatus eretnek ügyében az iránt kijelentette magát, hogy ezek megfenyitését az ő püspöki törvényhatóságához vélné tartozni, azt állitván, hogy ott kell megbüntetniek, a' hol vétkeztek. Hasonló vetekedés támadott ő és István pápa között az Eretnekekből megtérőknek megkereszteltetése felől. Cyprián azt állitotta, és többszöri Carthagóban tartott zsinatokban erősitette, hogy az eretnekek által adatott keresztség semmit nem érvén, ha hozzánk jőnek, megkereszteltessenek. Mig végtére ebben István pápának vélekedése győzött, 's Cyprián is végtére az anyaszentegyház egyetértő állitásának engedett. 257 a' Keresztények üldöztetése ismét kiütvén, Curabába számkivettetett, mig végre fejvétellel végezte szent életét; mh. Sept. 14. 258. Tetemei sok általtételek után a' compiegnei klastromban tétettek le és tiszteltetnek. Lactantius és Sz. Hieronymus az első rendü ékesszólók közé számlálják Sz. Cypriant. 81 levelén kivül, mellyek az akkori egyházi történetnek kutfőjit teszik, több jeles munkákat hagyott, mellyek közt nevezetes a' „Miatyánk"-nak magyarázatja. Teljes kiadása minden munkájinak kijött 1726, fol. *Sz.*

Cypris, Cypria, Venus vezetékneve Görögországnak Cyprus nevü szigetéről, hol legelső temploma volt. Cypriporus Amornak vagy Cupidónak vezetékneve.

Cyprus, sziget a' földközi tengeren, Kis-Asia és Syria közt. Hajdan igen nevezetes hely volt felettébb való termékenységéért és szelid elimájáért. Nagysága 343 nsz. mf Lakosainak száma 120,000 's ezek közt a' Görögöké 40,000. A' karfiolnak Cyprus a' hazája. Főtermései: bor, olaj, méz, gyapju 'sat. Nevezetes helyei 's hegyei, mint Paphos, Amathusia, Salamis, a' Venus gazdag templomával diszlett Olympus, igen hires hellyé tették Cyprust a' régi világban. Venus itt tiszteltetett leginkább, mert a' mythus szerént ez az istenasszony Cyprusnak bájoló szépségü partjaira lépett ki a' tenger habjából. Régi

historiáját áltláthatatlan homály fedi. Midőn Amasis K. e. 550 Cyprust egyiptomi felsőség alá hajtotta, a' ioniai 's phoeniciai uj lakóknak több apró királyságaik voltak itt. Egyiptom alatt K. e. 58-ig maradt, midőn a' Romaiak kezére került. A' romai császárság elosztatásakor a' napkeleti császárság alkotó része lett, 's császári vérből származott helytartók által kormányoztatott, kik közt I. Comnenus függetlenné tette magát, 's familiája meg is maradt Cyprusnak királyi székén, mig Richard, angol király, a' Lusignan familiát nem ajándékozta meg a' cyprusi koronával 1191. Lusignannak férjfiui maradékai kihalván, ugyan ezen familiának egy törvénytelen származásu tagja jutott a' királyságra. Ennek felesége, Cornaro Katalin, velenczei születésü lévén, minthogy magtalan volt, a' Velenczeiek just formáltak Cyprushoz 's el is foglalták 1473. Velencze Cyprusnak minden megháborittatás nélkül való birásaban 1571-ig maradt, midőn III. Amurat Marco Antonio Bragadinonak, a' ki Famagustát 11 hónapig oltalmazta, vitézi ellenállása mellett is elfoglalta a' szigetet, mellyet a' török birodalomhoz kapcsolt. Nikosia nevü fővárosa a' török kormányozónak, görög érseknek 's örmény püspöknek lakhelye. A' cyprusi borok veresek, midőn kisajtoltatnak, hanem 5—6 eszt. mulva halványabb színüek lesznek. Csak a' muskatal bornak van elsőbb esztendejiben fejér szine, 's mennél óbb, annál veresebb és sürübb szokott lenni, mint a' syrup. Ize igen édes. Az esztendőnek nem minden részeiben egyformán jó izüek a' cyprusi borok. A' tavasz és nyár legkedvezőbb reájok nézve, a' hideg ellenben árt nekik 's izeket és szagokat elveszi. Elejénte szurkos tömlőkbe töltetnek, a' honnan igen lehet rajtok a' szurok szagát érezni, mellyet csak esztendők mulva vesztenek el. Más tartományokba hordókban vitetnek ki; hanem csak hamar palaczkokba huzatnak le, mert másként elromolnak. Legjobb Commanderia nevü nemek. *L—ú.*

Cyr (Saint), egy a' seinei 's oisei franczia megyében, a' versaillesi cantonban lévő falu, hajdani apátság, 's azon nevelő intézetéért hires hely, mellyet XIV. Lajos 1686 Maintenon asszony javalására alkotott. 250 nemes leány neveltetett 's oktattatatt ebben ingyen élete 20-dik esztendejéig. Ez a' foglalatosság 40 apaczára bizatott, 's ugyan annyi világi személyek voltak a' nevendékek szolgálatjára rendeltetve. A' nagy nevelő házat Mansard épitette. Maintenonnak különös gondja volt ezen intézetre, 's a' király halála után Saint-Cyrbe költözött, és itt holt is meg. A' revolutio pusztitásának ez az intézet is áldozatja lett; mivel a' nemzeti gyülésben ugy iratott le, mint a' royalismus (királyi párton lét) 's aristocratia oskolája. Napoleon Saint-Cyrben katonai oskolát alkotott, melly megbukása után is fen áll 's 300 nevendék tanittatik benne a' hadi dolgokban, kivévén a' pattantyusságot és hadi földmérést. *L—ú.*

Cyrenaicusok. Igy neveztették a' Cyrene városbeli Aristippus által fundált bölcselkedői felekezetnek követőji, melly mineknutána Görögországban és Görögországon kivül körül-belől száz esztendeig virágzott, Epicurus által elnyomatott. Aristippus következőji között a' maga leányán, Areten, kivül leghiresebbek voltak: Antipater, Anniceris, Theodorus, Hegesias, Euphemerus, Bion, Boristhenites 'sat. *K. J.*

Cyrene (Cyrenaica, eredetiképpen phoeniciai gyarmat), hajdan hatalmas görög status Ejszakafrikában, nyug. Egyiptomtól, 5 városával (pentapolis), ezek közt Cyrenevel, egy spartai gyarmattal: most pedig számtalan, még eddig vizsgálatlan régiségek mezeje. Az a' hely, mellyen Cyrene feküdt, most Grennenek vagy Cayronnak nevezetik, Tripolisnak Barca nevü tartománnyában. Az 5 századig Cyrenaica volt a' Gnosticusok helye. Az itt lévő régiségeket della Cella orvos irta le, de csak felülegesen „*Viaggio da Tripoli di Barbarie alle frontieri occidentali dell' Egitto, fatto nel* 1817" (Genua 1819)

nevü munkájában. I. R. Pacho, a' ki 1819 Afrikát bentazta, Cyrenét is meglátogatta 's ezért Parisba lett visszajövetelekor 1826 3000 fr. geographiai jutalmat kapott. L. „*Relat. d' un voy. dans la Marmorique, la Cyrénaique*“ 'sat. (Par. 1827 's köv.). Azon nevezetes phoeniciai és görög felülirásról, melly a' cyrenei omladékokon találtatott 's Maltába hozatott, Genesius (Halle, 1825) és Hamacker (leideni professor, 1825) irtak. *L—ú.*

Cyrillus. Három illynevü szentet emlitenek az egyházi történetek. — 1) Jerusalemi Cyrillus, szül. 315 tájban. 334 diaconusi, egy esztendő mulva papi rendre emeltetett. 350 Sz. Maximus halála után jerusalemi patriarchává lett. Nagy őszveütközésbe keveredett a' caesareai arianus püspökkel, Acaciussal, ki őt a' templomi drágaságok eladásával vádolta, de a' mellyeket ő azért adott el, hogy egy nagy éhség idején a' szegényeken segithetne. Acacius a' Caesareában tartott gyülésben Cyrillust letétette, de a' seleuciai 359 zsinat viszaültette, elüzvén üldözőjit; ujra még két izben kiüzetett helyéből, mig Valens császár halála után ismét 's végképen visszanyerhette hivatalát. A' konstantinápolyi (381) zsinat megerősitette 's helyben hagyta választatását. Megholt 386. Huszon három catechesist irt egyszerü és értelmes előadással; 's ez a' legrégibb 's igen becses keresztény hittanitás rövid foglalatja; ki van adatva nyomtatásban, Paris 1720. fol. — 2) Alexandriai Cyrillus, Theophilus alexandriai patriarchának unokaöccse, minekutána visszatért a' nitriai klastromból, a' hol Serapion apát tanitása alatt 5 esztendeig vala, Alexandriában, mind külső termetére, mind szép előadására nézve annyi tekintetet nyert, hogy rokonja halála után 412. ő választatnék alexandriai patriarchának. Nagy buzgósággal gyakorolta hatalmát; ugy annyira, hogy vérengző veszekedések által kelle némelly foglalatosságainak véghez vitetni. De leghevesebben folytak vetélkedései Nestoriussal (l. e.). Az ephesusi egyházi gyülekezetben vétetett fel ezen ügye Nessoriusnak, a' hova mind a' két fél nagy számu követőkkel jelent meg, és Cyrillus elölülése alatt Nesotrius megitéltetett és uj Judásnak kikiáltatott. De azonban Cyrillus sem kerülte el az ellenfélnek arról tett vádolását, hogy a' felhozott irományok és áláirások meg voltak általa hamisitva. Azonban az antiochiai patriarchának elérkeztével 50 püspökből álló zsinat Cyrillust is kárhoztatta 's az eretneki állitásban megmarasztalta; és annyira jutott a' dolog, hogy fegyverhez nyultak és vér ontatott. Theodosius császárnak katonai erővel kellett a' zsinat pártosait eloszlatni. De azonban a' dolognak vége nem szakadt és az antiochiai patriarcha és Cyrillus közt még három esztendeig tartott a' viaskodás; mig nem ismét Ephesusba a' császár parancsára zsinat rendeltetett, 's itt Cyrillus bezáratott, de kiszabaditotta magát az őröktől 's Alexandriába visszament. Végtére a' sok háborgások után Nestoriusnak le kelle mondani tanitásáról, de ezt nem követvén, klastromi számkivetésbe küldetett, a' hol megholt 340. Cyrillus pedig utána 344 végezte zajokkal teljes életét. Annyi tekintetet szerzett mindaztál tudományával és buzgóságával magának, hogy a' szentek közt tiszteltetik az anyaszentegyházban. Munkájinak legjobb kiadása 1638 jött ki. — 3) Thessalonicai Cyrillus, a' ki Methodius társaságában, minekutána már egy más hunnus eredetü nemzetséget megtéritett volna a' keresztény hitre, a' Bolgároknak hirdette az evangeliumot, megkeresztelvén ezek királyát is, Bogazist 860. Hasonló előmenetelt tett a' Morváknál és Cseheknél, miután Romába költöztek 882, a' hol utóbb meg is holtak. Ők a' Tót nemzetségek apostolinak tartatnak; és esmeretes a' cyrillusi liturgia is, mellyet tót nyelven irt 's a' megtéritett nemzeteknél behozatni is megnyert. Mind a' görög, mind a' deák anyaszentegyházban a' szentek közt tiszteltetik ezen Cyrillus Methodiussal öszvefoglalva. *Sz.*

Cyrus, Cambysesnek, egy előkelő Persának, és Mandanénak, Astyages medusi király leányának, fija és a' persa birodalom fundálója. (L. Assyria). Midőn anyja vele terhben volt, Astyages álommagyarázói

ennek egy álmát ugy magyarázták, hogy unokája őt meg fogja fosztani a' királyi széktől. Ezen okból Astyages parancsolatot adott, hogy Cyrus mindjárt születése után megölessék, ki is végre egy pásztornak adatott által. A' pásztor a' helyett hogy megölte volna a' gyermeket, megszánván azt, felnevelte 's Cyrusnak nevezte. A' gyermek korán nagy bátorságot mutatott, melly őt a' király esmeretségére juttatta. Egy gyermeki játékban, mellyben a' többi gyermekek őt fejekké választották, egy főember fiját megverette. A' megvert gyermek atyja panaszt tett Astyagesnél, ki azért Cyrust számadásra vonta. De ez azt mondotta, hogy arra jusa van, 's ezen jusát olly bátran és okosan védelmezte, hogy a' király tovább vizsgálódott 's végre a' dolog valóságáról meggyőzetett. Magusai által megnyugtatván, Cyrust visszaküldötte szülejihez Persiába. De ez a' Persákból nagy hadisereget gyüjtvén, öreg atyját meggyőzte, valamint nem sokára azután a' lydiai királyt, Croesust, 's a' babyloni királyt, Nabonidot, is. Hasonlóképen meghódoltatta Phoeniciát és Palaestinát is, hova a' Zsidókat a' babyloni fogságból visszabocsátotta. Minekutána e' szerént Asiának nagy részét birta, igazságos ok nélkül hadat izent a' caspiumi tenger éjszaki partjain az Araxesen tul lakó Massageták ellen, kiken ekkor Tomyris királyné uralkodott. Az első ütközetben ravazság által győzedelmeskedett, de a' másodikban (Krisztus születése előtt 529-dik eszt.) tökéletesen megveretett 's életét is elvesztette. Utána fija, Cambyses, következett az uralkodásban. Xenophonnak a' Cyropaediában foglalt előadásai, mintha Cyrus Astyages udvarában neveltetett, annak az országlásban rendes következője volt 's bölcsen uralkodott és természeti halállal mult volna ki, csupa költemények, minthogy Xenophon azon munkában a' historiai igazság félretételével Cyrusban csak egy hatalmas fejedelem remek képét rajzolni 's hazája fijai számára a' monarchiát dicsérni szándékozott vagy talán két különböző Cyrus cselekedeteit tette fundamentumul. — Egy másik Cyrus Darius Nothusnak vagy Ochusnak fija volt, ki az elébbeninél csaknem 150 esztendővel később élt 's már 16 esztendős korában minden kis-asiabeli tartományoknak urává lett. Uralkodásra vágyása már fiatal korában kitetszett, 's midőn atyja halála után testvére, Artaxerxes Mnemon, lépett a' királyi székre, ő öszveesküvést forralt ellene. Az öszveesküvés jókor kitudódot, de bátyja a' helyett hogy őt halálra büntette volna, megkegyelmezett neki 's Kis-Asiának helytartójáva tette. Itt Cyrus nagy hadi sereget gyüjtött, mellyhez 13,000 görög katona is csatolta magát a' nélkül, hogy szándékát tudta volna. Ezen sereggel Artaxerxest, hogy a' királyi széktől megfossza, megtámadta, de vitéz ellenállás után meggyőzetett 's Artaxerxes saját kezei által megöletett. *K J.*

Cythera most Cerigo, 8000 lak. egy a' ioniai 7 sziget közül, 5 órány. Laconiának legdélibb parjától, kiváltképen a' Venus Urania, kinek legjelesebb 's egész Görögországban legrégibb temploma Cythera városában fényleti, tiszteltetéséről hires. A' hajdani Cythera most pusztán hever omladékaival. Partjaira lépett ki Venus a' tengerből 's birtokába vette a' földet (azaz, itt vitték be legelőször a' phoeniciai hajósok Görögországban Venus tiszteltetését). A' sziget kősziklás és terméketlen. Tőle kapta Venus a' Cytherea nevet. *L — ú.*

Czáfolás, l. Megczáfolás.

Czakova, falu Gömör vgyében, hol egy cserjés part oldalában savanyu viz buzog fel az időhöz képest különb-különbféle mennyiségben. A' viz tiszta, kékelő, savanykás izü, gyengéd kénszagu 's keves buborékokat fejt ki. Kutjára nem sok gond van, 's a' vizzel csak a' lakosok élnek, kik azt mindenkori hidegségéért 's kedves izéért igen örömest isszák. *A. Balogh Pál.*

Czartoryski (Ádám, herczeg), Podolia starostja, előbb podoliai gen., azután pedig austriai császári főtábornok, szül. 1731 a' Jagel-

lók régi nemzetségéből. Noha, úgy látszik, magas születése, kimeríthetetlen gazdagsága, jeles esze 's kiterjedt esmeretei fontos befolyásra hivák hazájának zivataraiba; még is alárendelt viszonyokban tartá őt mindég a' természet 's szerencse adományaival gyakorta játszó sors. III. Anguszt halála után ő is a' lengyel királyszékre törekedők közt volt, mellyre talán fel is emelték volna honfijai; de Poniatowski Szaniszló II. Katalintól nyerte meg a' lengyel koronát. Ettől fogva a' Czartoryski ház 's a' hozzá szitók egyenetlenségben voltak az uj királlyal. Noha herczeg Cz. Lengyelország első felosztása után galitiai birtokai miatt austriai szolgálatba lépett, még is mindent elkövetett az 1789 és 1791ki országgyüléseken, hogy Lengyelországban egy tartós kormánynak függetlenséget segéljen kieszközölni. Ezen időtájban rendkivüles követ volt Dresdában, hogy a' sász választó fejedelmet Lengyelország koronája elfogadására birja; innét Bécsbe ment 's megkéré a' császárt, lenne közbenjáró 's oltalmazó Oroszország czélzásai ellen. Sikeretlen maradván ebbeli fáradozása 's Saniszló király a' targovizai confoederatióhoz állván herczeg Cz. jószágaira 's Bécsbe vonula, hol az 1794-ki nyugtalanság alatt a' nélkül, hogy abban közvetetlen részt vett volna, békés életet élt. Ama' lázadás szerencsétlen kimenetele után kénytelenittetett II. Katalinhoz küldeni két fiját. 1815 az austriai császár által főtábornokká tétetett. 1812 első volt, ki mint marsallja a' lengyel országgyülésnek a' confoederatioactát aláirá. Midőn a' bécsi békegyülésen Lengyelország sorsa elhatározandó volt, Bécsbe ment egy követséggel 's az orosz császárnak elejébe terjeszté a' constitutio alapvonásait. Nyájasan bánt itt a' császár ezen érdemes herczeggel, később pedig lengyelországi utjában senator palatinusnak nevezé ki. Felesége szintolly nevezetes hazafiuságáról, mint szépsége- és költői szelleméről, mellyet Delille-el való levelezésében eléggé kitüntetett. Leánya a' wütembergi király nagybátyjához, Lajos herczeghez, ment férjhez, kitől azonban elvált 's most Nápolyban a' mivészetek- és tudományokkal foglalatoskodik. Ettől egy jeles román jelent meg Varsóban „Malvina“ czim alatt. *Zs. G.*

Czartoryski (Ádám, herczeg), az elébbinek fija 's elölülője a' dicső Lengyel nemzet ideigleni országló székének, szül. 1770. Az 1794-ki nyugtalanság elnyomása után, mint fenebb érintők, Petersburgba küldeték atyja által, hol Sándor nagyherczeggel, az utóbbi császárral, együtt neveltetők 's ennek hajlandóságát megnyeré. Hanem I. Pál egészen ellenkező indulattal viseltetett az ifju herczeg iránt, 's ugyan azért mintegy számüzésbe küldé követnek a' sardiniai udvarhoz; de alig lépett fel Sándor a' császári székre, azonnal sietett, nem felejtve elébbi hajlandóságát, a' számüzöttet visszahini, kit kevessel azután külső ügyeinek ministerévé tett. Cz. kisérte a' császárt 1805 németországi utazása alatt. Ugyan azon esztendei Apr. 11 szövetségre lépett Angliával, mellyhez utóbb Austria is hozzá állt 's mellybe Bajorországot is belé akarták vonni. Hogy ezen udvar még szorosban kapcsoltassék az emlitett szövetséghez, a' bajor választó fejedelem örökösével orosz nagyherczegasszonyt akarának elvétetni; azonban félbeszakasztá ezen alkudozásokat Austria becsapása, 's az ulmi és austerlitzi üttközet szerencsétlen kimenetelt ada a' háborunak. Herczeg Cz., tartván attól, hogy a' dolgok e' kimentével ő fogna terheltetni, kilépett a' ministeriumból. Az 1807-ki táborozásban ismét késéröje volt az orosz czárnak a' nélkül, hogy a' status ügyeiben közvetetlen részt vett volna. Az utolsó franczia háborunban is munkás volt hazájáért 's császáráért. A' bécsi békegyülésen mindent elkövetett, hogy hazájának, ha nem is tökéletes függetlenséget, legalább jó 's biztos jövendőt szerezzen. Ő volt az, ki Sándor császárt reá tudá birni, hogy Lengyelországnak az 1815-ki szerkezetet adja. Ő volt az, ki a' császárt szüntelen ostromlá, hogy Litvaniát, Podoliát 's Wolhyniát az anyahazával egyesitse. 'S hihető sikerül vala e' szándéka, ha Nowosilzoff, Sándornak testestül lelkestül orosz tanácsnokja, teljes

erejéből nem javal ellenkezőt 's a' czárt üly lépte által az europai hatalmasságok közül kiesendőnek 's Oroszországot siai tartománnyá süllyedendőnek nem állitja. Igy kis körre szoritva maradt a' hajdan hatalmas Lengyelország, 's fijai bajnokságától várá visszaadatását elébbi nagyságának. Hogy erre nézve minden igaz Lengyel mindent elkövetett, bizonyitják az utóbbi történetek. Erre czélzott Czartoryskinak is minden munkálódása. Mint curatora a' wilnai egyetemnek, szabaderzetü oktatókat vőn fel 's az oktatásnak egyáltaljan nem szabott korlátokat. Lengyelország hajdani nagysága lőn tárgya a' külön tanitásoknak, Wilna pedig ez által tüzhelye egész Litvaniában a' lengyel nemzetiségnek, a' történeti emlékezeteknek 's a' hazafiui kivánatoknak. Hanem a' ravasz Nowosilzoff itt is szemmel tartá a' nemes herczeget 's bebizonyitá a' császár előtt, hogy épen ez legyen utja a' lengyel tartományok elszakasztásának az orosz birodalomtól. Erre Cz. kiesett a' kegyelemből 's megfosztatván hivatalától, munkaköre csupán az országgyülésekre szoritttatott. Hogy itt férjfiuhoz, jeles eszü, nemes érzelmü 's honja boldogulását lángolva ohajtó férjfiuhoz, illőleg viselte magát, bizonyitja nemzetének a' veszély napjaiban benne vetett bizodalma. Midőn Nov. 29. 1830 a' lengyel nemzet függetlenségére czélzó lázadás tudta 's eszközlése nélkül kiütött, figyelemmel vette fontolóra hazája helyzetét 's a' dolgok mibenlétét és vigyázékony ugyan, de még is erős lépésekkel zárakozék honjának igaz ügyéhez, 's midőn látná, hogy a' Nov. 29 esetek, ha nem munkája, de még is elhatárzott kivánatja legyenek az egész nemzetnek, 's hogy minden Lengyel kész hazája kiszabaditásáért vagyonját 's éltét feláldozni, nyiltan kijelenté magát a' hon szent érdekei mellett. Viszonyát Chlopiczkihoz még nagyohb részént homály fedi. Annyi bizonyos, hogy a' dictatorság elején gyámolitá a' generalt tanácsával; de annak lemondása a' dictatorságról Cz. akaratja ellen történt, ki őt ezen léptéért nyiltan kárhoztatta. Jan. 30. 1831 az országgyülés által előlülőjévé választatván a' nemzeti országlásnak, e' nehéz álláspontun mindent elkövetett, a' mit emberi erőtől reményleni lehetett. Fentartá a' belső rendet, hatalmas sereget alkota az országgyülés segélyével 's Európát, a' lengyel dolgokra bámulva tekintőt, fényes nyilatkozásban tudósitá azon inditó okok felől, mellyek a' lengyel zudulásnak mentegetői valának. Ugy vivé a' kormányt, hogy a' Lengyelország egy némelly részeit biró fejedelmeknél bizodalmatlanságot nem gerjesztett maga iránt, nemzetének pedig a' veszély napjaiban valódi őrangyala volt 's mindaddig megmaradt e' méltóságában, mig Krukowiczki dühös pártja az orosz tábortól körülvett Varsóban idétlen vérontast nem okozott. Ekkor letevé hivatalát, de mind a' mellett még is utolsó szempillantatig hive maradt nemzete ügyének 's csak akkor vonult galitiai jószágaira, midőn nemzete ügyét megbukottnak látá. (L. LENGYELORSZÁG 1830-ki REVOLUTIÓJA.) *Zs. G.*

CZÉDULABANK, az a' hitelintézet, melly egyes, bizonyos summa pénzekről szóló czédulákat, ugy nevezett, banknotákat bocsát ki olly igérettel, hogy azoknak névbecsét kész pénzzel fizeti ki minden tulajdonosnak, ki azokat kész-pénzérti felcserélés végett a' banknak bemutatandja. (L. PÉNZFORGÁSI BANK.)

CZÉH, felsőségtől megerősittetett társasága a' mesteremberekneb, kik bizonyos rendtartással és ládával ellátva, valamelly mesterséget mások kirekesztésével üzhetnek. Egészen különbféle nemü mesteremberek is léphetnek egy czéhbe, mint ez p. o. a' tüzmiveseknél, bőrmiveseknél 'sat. történik. A' czéh fogatjából magából következik, hogy annak általjában mind azon jusokkal kell birnia, mellyekkel a' statusban minden megengedett társaság bir. Ezen okfőn alapul a' czéhek jusa: 1) a' czéh javára bizonyos czéhczikkelyekben vagy mesterségi rendelésekben megegyezni 's erről czéhlevelet, azaz, a' felsőségtől irásbeli helybenhagyást vagy privilegiumot birni, mellyben egyszersmind a' mesterség

jusai, szabadságai és korláti foglaltatnak, valamint az is, mit készithessenek tulajdonképen a' czéhbe tartozó mesteremberek. 2) A' jó rend fentartása végett bizonyos czéhfoglalatosságok ügyelését egyes tagokra bizni, 's ha ezeket illető perek fordulnának elő, ezekre nézve ügyvédet vallani. 3) Ha a' czéh java megkivánja, gyüléseket tartani. Végre 4) közös vagyont birni 's a' czéh fentartását 's javát illető költségek fedezésére bizonyos adót rendelni, mellyet a' czéhtársak fizetnek, 's a' czéhet illető többi dolgokkal együtt közös ládában, czéhládában, szoktak tartani. — A' czéhesség a' mesteremberek ezen jusán alapul, hogy ők mint moralis személyek mesterségi ügyeikre nézve rendeléseket tehetnek 's ezeknek kötelező erejét czéhtársaikon kivül egyebekre is kiterjeszthetik. Ez a' szabadság, az autonomia, a' czéhszerkezettel kezdetétől fogva legszorosabban volt öszvekapcsolva 's még ma is fenáll egyes nyilatkoztatásokban, noha a' statushatalomnak a' mesterségi viszonyok alárendelésére való törekedése a' czéhek hajdani függetlenségét mind inkább korlátok közé szoritotta. Már az ősrégiségben voltak osztályai a' népnek foglalatosságai szerént; de az Indiaiak 's Egyiptomiak nemzetségi különbözésből származott kastájit nem lehet az ujabb idő mesterségi egyesületivel öszvehasonlitani. A' Romaiaknál ellenben voltak társaságaik a' mesteremberekneк (*collegia et corpora opificum*), mellyek az ujabb Europa czéheihez annyiban hasonlittathatnak, hogy ők is moralis személyt tettek, 's jusok volt statutumokat készitni. Ezen társaságok a' köztársaság utolsó idejében politicai pártokként mutatkoztak nem ritkán, 's épen ez adott okot a' monarchiai hatalom alapitásakor befolyásoknak korlátok közé szorittatására 's részénti eltörlésére. Olaszországban, melly a' középkorban bölcseje volt a' szabad polgári rendnek, 's kivált a' lombardi városokban, ama' romai szerkezetek maradványai vagy azoknak emlékezete eszközölheték részént a' czéhek felállittatását, mellyek, mint a' polgári rend felemeltetésének 's egyesités által a' nemesség ellensulyává tételének jeles eszközei magoktól ajánlkoztak. A' városok emelkedésével, midőn t. i. a' miveltebb munkásság bennek megtelepedett, 's a' városi szerkezetek alapittattak, kezdődik a' czéhszerkezetek kifejlődése, 's annak főoka, hogy a' középkorban a' mesterségi szorgalom a' Görögöknél 's Romaiaknál kizárólag becsültetett 's a' mezei gazdaság mellett kifejlődheték, azon önlétüségben áll, mellyre a' mesteremberek a' városi rendszer kifejtése 's polgári bátorságaiknak abból származott biztositása által tevének szert. Ezen mesterségi szerkezetek olaszországbeli keletkezésének idejét szorosan meghatározni nem lehet, noha már a' 10 században találtatik nyomok, 's nevezetesen Mailandban, hol a' mesteremberek Credentia név alatt egyesültenek; annyi azonban bizonyos, hogy a' mesteremberek szorosabb egybeköttetései a' 12 században már fenálltak, sőt annak is látszanak nyomai, hogy ezek a' következő századokban politicai fontossággal birtak; a' mi több, már ezen időtájban találni bennek ollyan visszaélésekre, mellyek ellen Németország több századdal utóbb panaszkodott. Midőn a' szorosabb egybeköttetések haszna megesmertetett, mind inkább inkább terjedt illyen társaságok felállitása, 's a' polgári rendnek nemesség elleni küzdése alkalmával ezen czéhekből kelt ki az ellenállás, melly az aristocratiai elemnek democratiait szegeze ellene. Midőn pedig a' polgári rend befolyást nyert az igazgatásra, akkor a' czéhek a' szerkezet alapja levének, 's a' ki a' városi kormányban részesülni akart, valamelly czéhbeli tagnak kellett lennie.

Németországban is szoros öszvefüggésben volt a' czéhek származása a' városi szerkezetek kifejlődésével, 's valamint ezek ahhoz képest, a' mint romai eredetü városok régi községi szerkezeteket megtartották, vagy udvari jusnak, avagy urasági védelemnek vetették magokat alája, vagy a' szabad német községek régi szerkezete tovább is tartott, különbözők voltak, ugy a' mesteremberek viszonyainak is különbféléknek kellett lenniek. A' mesterségek legrégibb időkben általjában alattvalók

kezén voltak, 's a' mint látszik, nagyobb birtokosák jószágain még Nagy Károly alatt is rabszolgák által üzetének. Csak a' kereskedők foglalatosságával nem férhetett öszve a' tökéletes függés. Noha azonban tagadhatatlan, hogy már kora időkben voltak a' függők mellett szabad mesteremberek is, mindazáltal ezek a' városi törvények származása előtt a' nagyobb községekben szinte urasági védelem, vagy udvari jus alatt állottak, kivévén a' romai eredetü városokat (például Kölnöt), a' hol ezen eset nem volt. Ezen törvény szerént, mint tulajdon osztálya az urságok cselédjeinek, már korán birtak valami saját szerkezettel minden egyesület mesterei alatt, mint Strasburg városának egész a' 15 századig terjedni látszó legrégibb városi törvényéből kitetszik, 's meglehet, hogy a' czéhek legnagyobb részént ezen viszonyból fejlettek ki. (L. Eichhorn "*Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte*" 2 köt., 's ugyan annak értekezését a' városi szerkezetek eredetéről Németországban a' „*Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*" 1 köt. 2 füz. 's II köt. 2 füz., 's Hüllmann „*Geschichte des Ursprungs der Stände in Deutschland*" 3 köt. Od. melléki Frankfurt, 1808). Németországban a' czéhek legnagyobb részének kifejlődése a' 12 század második felébe esik, 's ennek legrégibb bebizonyitott példáji a' posztónyirók és boltosok czéhe Hamburgban (1152), a' ruhaszabóké, azaz, posztó- és gyapjuportékakereskedőké (1153) 's a' vargáké (1157) Magdeburgban. A' czéheknek majd kedveztek a' császárok és fejedelmek, majd elnyomták azokat, a' mint t. i. a' városoknak vagy a' nemességnek akartak kedvezni. Politicai fontosságra csak a' 13 században kaptak a' mesterségi egyesületek, miután a' következett két században a' városi kormányban részesülés lőn következése győzedelmes küzdéseknek a' régibb polgárokkal, kik a' Rajna melléki városokban 's déli Németországban nemzetségeknek vagy háztársaknak hivatának, 's kikből elébb kizárolag kelle a' városi tisztviselőket választani. A' czéhegyesület annyira elhatalmazott, hogy még szabad foglalatosságok is, mellyeknél az egyesület gazdagsági tekintetben semmi hasznot nem hajthata, oltalmok alá adák magokat. Politicai hatalmok azonban kénytelen volt az ország megerősödött felségének helyt adni, melly által még társasági szerkezetekre nézve is egyre szükebb korlátok közé szorittatának. — Franczia országban is szinte a' városi szabadságok kifejlődése után keletkeztek a' czéhszerkezetek, 's kivált IX. Lajos olta egyre közönségesebbek levének, de soha sem voltak kifajzások miatt olly nyommasztók 's ártalmasak, mint a' revolutio előtt. — Angliában nem olly tulajdonságuak a' mesterségi egyesületek mint Németországban; ott a' polgári szerkezet democratica elemével szoros öszveköttetésben vannak, 's ugyan azért politicai oldalok érdemel főtekintetet. Ezen egyesületek eredete itt is felmegy a' városi szerkezet kifejlődésének idejéig. Az illy szerkezetü városokban észrevehetőbb a' czéhek egybefüggése a' polgárok képviseltetésével 's a' városi kormány igazgatásával, mint a' continensen. Önlétező mesterségüzés jusát, vagy is fraemanságot vétel vagy bizonyos tanuló idő kiállása által lehet megszerezni, melly időnek eltölte után, minthogy a' legénykedés nincs szokásban, minden további lépés nélkül meg van nyerve a' mesteri jus. De a' mesterségi szabadság, melly az egyesülethe nem lépő rendeknél nincs korlátok közé szoritva, általányos okfőül szolgál; ugyan azért nem is vétetik tekintetbe a' mesterség minemüsége, hanem mindenkinek szabadságában áll tetszése szerént akarmelly czéhbe lépni, 's mivel a' czéhek főelsőségét a' választási jus teszi, ennek megnyerése végett még nemmesteremberek is gyakran felvétetik magokat azokba.

A' czéhek a' középkorban, midőn a' népmiveltség 's mesterségek üzése még igen alacsony fokon állt, 's midőn ezen egyesületek tagjaik becsületérzését ébresztgeték, 's a' gyakorlásban volt technicai esmereteket körökben fentarták 's tovább terjesztek, felette hasznos intézetek voltak. De szintazon környülmények, mellyek a' mesterembert önlétez-

zésre emelék, szorgalmának bizonyos önhasznot vadászó törekedést adának, melly a' czéheknek olly igen tulajdonjok, 's melly még azon kora időkben kifejlett. A' mesterember csak mestersége üzésének kizáró jusában, a' kereskedő csak monopoliumban keresé saját hasznát. Ennek pedig a' lőn következése, hogy azalatt, mig a' városi mesteremberek 's kereskedők kincseket gyüjtöttek, a' nép nagyobb része, a' mezei lakosok, kiknek mesterségi szorgalmát a' czéhek idején korán kezdték akadályoztatni, szegények maradtak. Az a' nagyobb jóllét, mellyre Német-Alföldön mind a' városi, mind a' mezei lakosok jutottak, épen azon alapultnak látszik, hogy itt szabadabb nézeték uralkodtak a' mesterségek felől, 's nem engedtetett meg a' monopoliumok elterjedése, mint Németországban, hol a' mezei lakos jóllétének akadályozása által maga a' városi nép is szenvedett.

A' czéhszerkezet főczéljai ezek: bizonyos számu mesteremberek élet módjának bátorságositása 's a' már egyszer elhatalmazott mesterségi esmeretek fentartása. Az első czélt a' saját kezekre dolgozó mesteremberek korlátozása által érhetni el, melly a' zárt mesterségeknél minden egyes helység mesteremberei számának meghatárzásában áll, nyiltaknál pedig a' mesteri jus megszerzésének nehézitése által eszközöltetik. A' második czélt a' munkások felosztása mozditja elő, melly felosztás hasonlóságok 's dolgozásra való szabadságok szerént történik, legnagyobb részént mesterekre, legényekre és inasokra; előmozditja azt továbbá a' tanulás kiszabott ideje, a' legények vándorolása, a' remekelés szüksége 's végre mind azoknak eltiltása, kik valamelly mesterséget üznek a' nélkül, hogy arra törvényesen nyertek volna szabadságot. A' czéhes és szabad mesterségek viszonya Németország különböző részeiben nagyon különböző; azonban a' tulajdonképi kézmiveseken kivül, a' mesterségi szorgalom legtöbb nyilvánzatjai czéhesek, 's az egyes czéhek szerkezetének a' munkásság tárgya által feltételezett különbözése mellett is majdnem mindenütt megvannak a' czéhkinszerités fen kitett czéljai. A' czéhszerkezet ezen sajátságainak legnagyobb részében fekszik a' visszaélések 's a' mesterségi szabad munkásság akadályzása magva, mellynek annál ártalmasban kelle munkálnia, mennél nagyobbra terjedt a' mesterségi ipar, 's mennél inkább nevekedett a' kézmivi szorgalom 's kereskedés. Ennél fogva mind inkább nyommasztónak 's a' gyárolást gátlónak tekinteték a' czéhek régi szerkezete 's a' kemény czéhkinszerités. Már régen iparkodtak Németországban birodalmi törvények (kivált 1731) 's tartományi rendelések által a' czéhkinszerités régi visszaélésein segiteni, a' nélkül mindazáltal, hogy az egyesületek társasági jusait megcsorbitanák. De az ujabb időkben mesterségi szabadság tételek ellene a' czéhkinszeritésnek, 's Franciaország példája Németországban is követésre talált. 'S szükség is valóban, hogy a' status a' mesterségi szabadságot alapigazságnak tartsa, mert akar jusi, akar statusgazdasági tekintetben vétessék a' dolog, legtökéletesb szabadsággal kell minden embernek birni ügyessége gyakorolhatására. A' mesterségi munkásság korlátolása ellenkezik azon jussal, mellynél fogva mindenkinek szabad szorgalma által javakat szerezni, 's ezen jus gyakorlásában senkit sem lehet azért gátolni, hogy e' miatt egyik másik mesterségi munkásság jövedelmessége neminemü csorbulást szenved. De a' gátlónak 's ellenkezőnek elháritása itt is csak az előre haladó kifejlődés következése lehet, 's mennél szabadabb munkásságot kivánand a' gyárolás 's kereskedés nevekedése, annál nehezebb lesz a' czéhnek régi szabadságait 's vélt jusait megszerezni, mellyek különben is tul éltek magokon. Nincs többé szükség egyesületekre, hogy az ügyesség 's esmeretek el ne vesszenek, mellyeket a' polgári társaság kiirthatatlanul megszerzett magának, 's mit előbb a' becsületérzés tőn, azt most a' készitők megszaporodása tökéletesben eszközli, egybekötve azon törekedéssel, hogy a' czéhbelieket jobb munka 's tetemesebb eladás által felülmulhassák. Azon egyesületek ártalmas volta a' társaságok

zártságában 's eltiltó jusában, a' tanuló esztendők megkivánásában 's a' mesteremberek azon megszoritásában áll, mellynél fogva csupán czéhileg tanult legényeket fogadhatnak magokhoz. A' legények vándorlása, mellyet szinte a' czéhesség ártalmai közé számitottak, az uj találmányok hirtelen elterjedése miatt, technicai kimivelődés tekintetében most ugyan sokkal kevesbbé hasznos, mint hajdan; helyes politiai felvigyázat alatt azonban még is menthető annyiból, hogy a' fiatal mesterembert általánnyos mivelődésére megkivántató utazás hasznaiban részelteti. A' czéhek védőji, kik azokat csak időképestileg kivánnák változtatni, ugy vélekednek, hogy azon intézetek velejével megegyeztethető volna a' mesterségi szabadság, ha a' czéhek zártsága, a' hol a' mesteremberek bizonyos számra szoritásában áll, a' privilegium által szerzett jusok illendő kárpótlása mellett eltöröltetnék, a' mesterségek akarmelly módon való tanulása megengedtetnék, 's a' nem czéhileg tanult legények befogadására minden mesternek szabadság adatnék. Tagadhatatlan, hogy már ezen változtatás is sok gátját háritná el a' szabad mesterségi szorgalomnak, 's ezentul figyelmet érdemel az az észrevétel is, hogy a' czéhek megtartása vagy eltörlése kérdésénél csupán a' jusi és statusgazdasági szempont vétetik fontolóra, holott pedig felette fontos ezen alárendelt társaságok viszonya a' statushatalomhoz, mert ezek a' községi szerkezetnek az idő szelleméhez alkalmaztatott megjavitása mellett, mint a' középkorban, nagyon elősegithetnék a' polgári rend felemelkedését a' közönséges nemzeti élethe 's a' szunnyadozó köz szellem felélesztetését. Azonban fenállhatnának e a' czéhek, mint valódi egyesületek, attól, mi őket a' mesterségi szabadsággal ellenkezetbe teszi, osztályszellemektől 's eltiltó jusoktól megfosztva, 's emelkedhetnének e a' statusélet teljes megváltoztatásánál elébbi politicai fontosságok csak egy kicsiny jótékonyságára is, nagyon kétes kérdés. — A' czéhek hasznairól 's ártalmairól l. Weiss. „*Über das Zunftwesen 'sat.*“ (Main m. Frankfurt 1798); Mayer „*Versuch einer Entwickelung der relativen Ansichten des Zunftwesens*“ (Augsburg 1814); Nibler „*Über das Zunftwesen und die Gewerbsfreiheit*“ (Erlangen 1816); Rax „*Über das Zunftwesen und die Folgen seiner Aufhebung*“ (2. kiadás, Leipzig 1816; ellene Eschenmayer irt a' „*Heidelberg. Jahrbücher*“ 1817, Mart. füz.); Schultz, „*Über die Bedeutung der Gewerbe im Staate*“ 'sat. (Hanau 1821) és „Hermes“ XVI. — A' czéhek jusi viszonyairól Németországban l. Oriloff (Erlangen 1803) és Kulenkamp (Marburg 1807) irásait a' mesteremberek jusairól, 's Oriloff „*Sammlung von allgemeinen Innungsgesetzen und Verordnungen für die Handwerker*“ (Erlangen 1805.) *Zs. G.*

Czél, l. Teleologia.

Czenstochau (Czenstochowa), a' Remete[Sz. Pál rendjének megerősitett klastroma Lengyelországban (a' kalisi vajdaságban), közel a' Wartához 's a' sléziai határszélhez. A' szerzetesek ágyukkal gazdag erősségekben magok tartottak őrsereget 's vezért magok közül választottak. Az 1765-diki ország-gyülésen mindazáltal elvégeztetett, hogy a' vezéri hivatalt világi személy viselje. A' klastrom templomában lévő csudatévő Maria képét számtalan bucsujárók látogatják meg. A' hegy tövében fekszik Uj-Czenstochau 1300 és innen egy órányira Ó-Czenstochau 1700 lakosával. Az utolsó franczia háboru alkalmával Czenstochau elfoglaltatott a' Francziák által, hanem 1813 első hónapjaiban kénytelenittettek magokat az Oroszoknak megadni. *L—ú.*

Czerny, l. Servia.

Czethal (*Balaena L.*), egy neme a' cetaceák seregének. Noha lakhelye a' viz, de még is a' szoptató állatokhoz számláltatik, mellyekhez kölykeinek szoptatásában, a' lehelésben 's abban hasonlit, hogy meleg vérrel bir, husa 's tüdeji állati substantiákból állanak, azonkivül más részben is a' szárazföldi állatokkal atyafiságban van. — Legesmeretesb neme, a' grönlandi czethal (*Balaena Mysticetus L.*), melly soká-

ig minden a' földön esmeretes állatok közt legnagyobbnak tartatott, de kapitány Scoresby legujabb tapasztalási szerént, a' ránczos hasu czethal azt nagyságra nézve sokszor meghaladja. A' grönlandi czethal hátán nincsenek uszó szárnyak, feje közel harmadrészét teszi testhosszának; sima és igen rugós ajakai csaknem egyenlő hosszaságuak, de az alsó középtáján szélesebb, mint a' felső, 's az uszó szárnyaknál végződik; szemei, mellyek épen a' felső ajak vége felett vannak, nem nagyobbak az ökör szeménél, igen rágyogók 's mint az embernél szemhéjakkal 's szemöldökökkel vannak felruházva; a' fejér és áltlátszó kristálylencse nem nagyobb egy borsónál; mindjárt a' szemek megett vannak a' hallás organumai, mellyek tollnagyságu lyukakból állanak minden külső függelék nélkül. A' fő tetején egy nagy ducz van, mellyet koronának neveznek, 's mellynek elölapján két egymással általellenben lévő nyilás van a' lehelésre. Ezen ornyilások arra is szolgálnak, hogy a' czethal nagy menyiségü vizet vévén torkába prédájával, azt ezeken nagy erővel kitaszitja a' hatalmas izmok nyomása által. Ezen viz lökésekről már messzéről észre veszik a' hajósok a' czethalakat. Lélekző gégéjek pyramisformákban behat a' hátulsó ornyilásokba, hogy a' levegőt a' tüdőkbe vezesse a' nélkül, hogy szükség volna fejeket 's torkokat a' vizből kiemelni. Az uszó szárnyak tagokra vannak osztva 's hasznok, ugy látszik, az, hogy a' czethalat sulyegyen által fentartsák a' vizben, mert mihelyt az élet kialszik, ezek azonnal oldalt esnek vagy a' hátra borulnak; ezzekkel védi aprójit is. Az uszó szárnyak megett van a' test legvastagabb része, melly egy darabig folytattatik, azután pedig tekeformában fogy a' fark felé. A' fark azon rettenetes fegyver, mellynek rendkivül való erejével mozog 's oltalmazza magát a' czethal. Mint az uszó szárnyak, ugy ez is, a' többi testtel egyforma bőrrel van fedve, de belsőkép nagyon különböznek egymástól, mivel a' testen a' bőr alatt szalonna van, a' fark 's uszó szárnyak pedig erős porczogókból állnak. A' czethal bőre felbőrre és az igazi bőrre oszlik fel; amaz olly vékony, mint a' pergamen, ez hüvelyknyi vastagságu. Ez és a' hus közt van a' 15 hüvelyknyi vastagságu szalonna, mellyért leginkább keresik a' czethalat. Külsőkép a' czethal bőre igen sima fekete fejéres és sárgás sugárokkal, mellyek neminemükép hasonlitnak a' fa erejihez 's a' napfényen ezüstként ragyognak. Egyébiránt a' czethal szine különböző az életidő különbsége szerént, némellyek a' farkok felé barna foltosak, másoknak szeme környéke fejér 's uszó szárnyaikon vagy egyéb részén testeknek fejér vonások vannak. Bőrére csigák és kagylók ragaszkodnak 's azon, mint valamelly kősziklán, szaporodnak; sőt vannak a' balanus familiájából ollyak is, mellyek abba mélyen beléhatnak. Nemző részeik azon részen vannak a' testnek, hol ez a' fark felé hirtelen véknyulni kezd. A' him czethal nemző része nyolczlábbnyi hosszu, melly kettős bőrrel, mint valamelly tokkal, van körülvéve. A' nősténynek két csecse van a' nemző rész mellet, mellyek egy két hüvelyknyinél kiljebb nem terjeszkedhetnek. A' czethal egyszer érzi két esztendő alatt a' nőszés ösztönét a' nyár vége felé. Egymás iránt való hüségek a' czethalfogók tudositása szerént felülmulja még a' madarak állhatatosságát 's egymáshoz való ragaszkodását is. A' czethal kilencz, tiz hónapig hordja terhét, 's akkor kövérebb, mint rendszerént, kivált a' terhesség vége felé. Az anya rendszerént egyet, kettőnél pedig soha sem hoz többet a' világra: 's mikor szoptat, oldalra fekszik a' viz felületén. Rendkivül való az a' gyengéd rakaszkodás és anyai figyelem, mellyet a' czethal mutat, ha kölyke megsebesittetik. Nem gondol semmi veszedelemmel 's ritkán hagyja el azt mind addig, mig él, mellyre kapit. Scoresby egy rendkivül való példát hoz fel. A' fiatal czethal esztendeig szopik, 's ez alatt felette kövér, ugy hogy egy több mint harmincz tonna (*barrel*) zsirt ad. Ezen idő után nem igen nevekedik, 's alig ad többet mint 20 vagy 24 tonna zsirt. A' czethalnak nincsenek fogai, hanem e' helye

felső állkapczája valami 500 szálas szarunemű, keresztbe és sürün egymásra fekvő vékony pléhvel van mind két odalt felruházva, mellyek a' czethal nagyságához képest kisebb nagyobb vastagságuak 's hosszaságuak; a' nagyobbaknál több mint tizenhárom lábnyi hosszuk, alul vastagabbak mint felül, hol kevessé meggörbültek 's a' lószőrhöz neminemüleg hasonló czafranggá foszlanak fel, mellyel a' természet az alsó állkapczájokhoz ragadt puha nyelvet akarta őrzeni 's egyszersmind a' megragadt préda könnyebb megtartását eszközleni. Mikor a' czethal élelmet keres, a' viz felülete alatt felnyitott szájjal uszik; a' bezárt torokban a' rojtos pléhfogak (*laminae*) mintegy hálót képzenek, melly a' felfogott állatocskákat nem bocsátja el. A' czethal nyelve felül fejér, oldalt fekete foltos; gyakran 10 lábnyi széles és 18 lábnyi hosszu 's kövérségből és husból (*krang*) áll. Mikor az állat bezárja száját, a' felső állkapcza egész belső részét beboritja a' nyelv. Ez az alkotás nem engedi meg, hogy a' czethal olly nagy állatokkal éljen, mint nagyságákoz képest hinni lehetne. Elelme halakból, de leginkább férgekből és állatplántákból áll, 's különösen az igen aprókat szereti, mellyek fogrojtjaiba bele keverednek. A' czethalászok tudósitása szerént a' Spitzberga körüli tengerben ezen férgek (leginkább helixek 's actiniák) olly nagy mennyiségben vannak, hogy a' czethalnak csak fel kell nyitni száját ezerek felfogására. Emésztete szép veres, melly a' vásznat elég jól megfesti. A' czethal nagysága nem elég bizonyos. Kap. Scoresby legujabb tudósitási szerént ritkán nagyobb 70 lábnyinál, de találtattak 80 sőt 100 lábnyi hosszuak is. Azelőtt, midőn még annyira nem incselkedtek utána 's ennél fogva vénebb lett, még sokkal hosszabb volt; mint mondják, találtatott 200 lábnyi hosszaságu is. A' nőstény rendszerént szélesebb, mint a' him. A' fiatal czethal 20 lábnyi hosszu születésekor. Hogy a' czethalak igen hosszu életet érhetnek el, azt könnyen lehet gondolni. Buffon azt véli, hogy elélhetnek ezer esztendeig. A' czethalat csak zsirja és csontja végett fogják. Szalonnája szörnyü mennyiségü olajat ad. Az ugy nevezett halcsont nem egyéb, mint ennek hajlékony és feketés, 8—10 lábnyi hosszaságu fogpléhei. — A' czethalfogás Grönland lakosinak egyik főfoglalatossága. Egy czethal elég egy egész familia táplálására hosszu ideig. Husát nyersen, sütve vagy a' napon szárasztva eszik meg, melly, Manby tudósitása szerént, nem rossz izü. Bőre, farka 's uszó szárnyai nyersen kedves csemegéjek a' Grönlandiaknak. Zsirját vagy megeszik, vagy világitásra használják; belejit ajtók és ablakok bezárására használják; inai részént varró czérnának, részént hálónak használtatnak; csontjaiból székeket, halász- és vadászmüszereket készitnek; a' legjobb kötelek fogpléhrojtjaiból készülnek. A' czethalfogás igen sok embert foglalatoskodtat, esztendőnként sok száz hajók mennek ki czethalfogás végett. Nagy és erős hajók szükségesek erre, mivel a' kisebbek nem állhatnának ellen a' jég erejének. Mihelyt megpillantják a' czethalat, azonnal néhány csolnakokat küldenek elejébe, mellyek ahhoz mentől közelebb 's nagyobb vigyázattal eveznek; mikor 30 lábnyi közelségre vannak, akkor a' szigonyos (harpunier) az állat testébe löki a' szigonyt, — egy 5—6 lábnyi hosszaságu hegyes és éles ellenhorgokkal biró lándsát. Ha találva van a' czethal, lesüllyed a' fenekre, de csak hamar ismét felemelkedik a' felületre, hogy levegőt szijon. A' szigonyhoz kötött kötélnél fogva a' halászok a' hajóhoz huzzák a' czethalat, ha az a' vérvesztés miatt sok rángások közt megdöglött, felhágnak sziget módjára kiemelkedő testére, hogy szalonnáját 's fogpléheit kivágják. A' halászok csizmáji éles vasakkal vannak felkészitve, hogy a' czethal testéről le ne csusszanak. Husát 's vázát ott hagyják számlálhatlan tengeri állatok és madarak prédájául. Egy nagy czethal szalonnája 's csontjai teljes terhet adnak egy három árboczfáju hajónak, 's valami 5000 tallérra becsültetnek. Az Angolok még 1575-ben nem esmer-

ték a' czethallal való kereskedést, 's csak 1598 kezdtek el azzal foglalatoskodni. A' czethalászat főtanyája Spitzberga környéke, honnan azelőtt messze le mertek ereszkedni a' czethalak. Most a' kereskedésnek ez az egykor olly hasznos ága csökkenni kezd, miolta a' czethalak a' szüntelen való fogás által naponként fogyni kezdenek. Az ujabb tudósitások szérént ezen ok miatt a' halászok tengeri borjuk fogására adják magokat, de félni lehet, hogy ezen félénk állatok, mint már azt a' rozmár tette, az üldöztetés félelme miatt elhagyják ezen partokat, a' mi Grönland lakosit — kiknek azok főélelmek — élhenhalásra juttatná. Lásd a' czethalászatról: „*Tramplers Beschreibung des grönländischen Wallfischfanges*“ (Leipzig 1771). — Will. Scoresby. „*Account of the arctic regions, with a history and description of the northern whalefishery*“ (Edinburg 1820. két darab). — G. Will. Manby „*Reise nach Grönland im Jahre* 1821. *Aus den Engl. von D. E. F. Michaëlis.*“ (Leipzig 1823). *A. Ralogh Pál.*

Czetvelő (sperma cete), egy igen fejér, finom, kövér és fénylő anyag neve, melly a' hosszu fejü kaselot (*physeer macrocephalus* L.) nagyobb üregeiben, különösen pedig a' hátgerincz egész hosszában lemenő csatornában találtatik tejfejérségü olaj formában, de a' melly a' levegőn megsürüdik, 's féligáltlátszó faggyuvá keményedik. Elválasztván a' czetvelőtől különös velebánás által minden tisztátalanságot, darabokra vagdalják 's a' levegőn egészen megszárasztják. A' jó czetvelő ragyogó fejérségü, kövér és édes izü; a' sárgás és halzsiros nem ér semmit. Rendszerént üvegben szokták elküldeni, hogy ne avasodjék. Mint orvosság kül- és belsőkép 's kendőzőnek is használtatik. Éjszakamerikában gyertyákat csinálnak belőle, mellyekkel nem megvetendő kereskedést üznek. — Czetvelőnek neveztek egy vékony anyagot is, mellyet mint mondják, a' tengeren uszkálva találtak 's a' czethalak nemző magvának tartották (innen annak latán neve sperma cete). *A. B. P.*

Czibak (Imre), eleji Istvánfi 's Timon szerént Genua vidékéről szakadtak Magyarországra a' 14 évszáz kezdetén. Amott Cibo vala nemzetségi nevek, a' melly itt Czibakká változott. Czibak Imre Zápolya János hive vala, a' ki őt temesvári főispánnyá 's utoljára erdélyi vajdává tette, 's egyszersmind a' nagy-váradi püspökség jövedelmeivel is megajándékozta. Leghatalmasabb ellenje vala ő Gritti Lajos nagyravágyásának; a' mi által ennek halálos gyülöségébe esett, kiváltképen azon okból, hogy 1530 feje vala ama' főembereknek, a' kik Gritti Lajos országigazgatójává való neveztetésének ellene szegezék magokat. Még dühösebb gyülölője vala Czibaknak Dóczi János, a' kit még II. Lajos király idejében valamelly versengés alkalmával pofon csapott vala. Midőn tehát Gritti Lajos 1534 Istambulból, a' hova János királytól küldetett vala, Battyáni Orbánnal és Dóczi Jánossal együtt, számos fegyveresektől kisértetve, vissza térne, Czibak Imre pedig a' király parancsolatjára Brassó alá ment vólna fogadására: nyájasan és vigan vendégeskedett ugyan Gritti Czibakkal; de az együttlétel után, midőn Czibak Felmer nevü szász falunál vigyázat nélkül táborozna, rá ütött éjjel, Gritti tudtával és megegyezésével, Dóczi János, és sátorában meglepett ellenjét megölvén, levágott fejét Grittihez vitte. (L. Gritti Lajos.) *Fábri Pál.*

Czigányok, Ásiából szakadt 's Europa tartományaiban elszórva élősködő nemzet. Sigmond római-német császár és magyarországi király uralkodása idejében látta Europa földje az első Czigányt: minthogy 1417 mintegy 3000 keletről jövő idegen háznép költözött be Moldvába, 's az akkori moldvai vajda I. Sándor engedelmével Szucsava körül telepedett meg; a' következő esztendőkben pedig többen is követték ezen uj lakosokat és Moldvából csapatonként szálongtak Havas-Alföldre, Erdélybe 's Magyarországra, a' hol Czigányoknak nevezettek. Egy csapatjok különösen, László vajdája alatt, a' Szepességre

jött, és Sigmond királytól, Katona szerént, 1423 szabadságlevelet nyert a' királyi városok mellett és a' korona jószágain való megtelepedésre; melly szabadságlevel egyszersmind a' király oltalma alá tette e' jövevényeket 's a' közöttök támadandó perek elitélésére vajdájokat meghatalmazta. Pray pedig és Fridvaldszki felhozzák II. Ulászlónak egy 1496 költ szabadjáráslevelét, a' mellyet Bolgár Tamás nevü czigány vajdának és az alatta lévő 25 sátoros Czigánynak adott a' király; melly csapatot ő az akkori pécsi püspöknek, Sigmondnak, általengedett a' végre, hogy ennek számára lövő csőbe való gömbölyöket és egyéb fegyvernemüt készitsen. Ugy látszik e' szerént, hogy abban az időben a' magyar földön tartózkodó Czigányok mindnyájan vagy nagyobb részént a' király örökös szolgáji valának: már most a' nemesek jószágain is laknak sok helyen, 's ezeket esmerik uraiknak. Egyébiránt háromféle Czigányok találtatnak a' mai időben Erdélyben és Magyarországon, t. i. 1) Lakós Czigányok. Ezek a' városok és faluk végén kunyhókban laknak, és rendes foglalatosságokra nézve többnyire vagy vasverők vagy hangmivészek. A' faluhelyen lakozók közül némellyek mezei munkát is tesznek; sőt találkoznak néhol házhelyes czigány gazdák is; a' zsellér Czigányok pedig földes uroknak levelhordójik. A' városiak között találkoznak némelly helyen különbféle kézmivesek és kereskedők; sőt tudományos készületet kivánó életnemben sem épen példa nélkül való már most a' czigány származásu ember. — 2) Sátoros Czigányok. Ezek tavasz kezdetétől fogva késő őszig ide 's tova költöznek; a' hol pedig egy darabig mulatnak, ott sátorok alatt tanyáznak. Költözéskor egy sovány ló vonja lassu lépéssel talyigára rakott podgyászokat, a' melly körül gyalogol a' háznép, és ficzkándoznak a' többnyire mezitelen purdék; csakhogy néha egy élemedett banya ül a' talyigában, ölében tartván a' még járni nem tudó csecsemőt. Beállván a' tél, lyukat ásnak a' földbe; arra szalmafedelet boritanak 's ez alatt várják be a' kikeletet. A' bejárás mellett, ganajjal körül rakott szalmafedél alatt telel a' talyigavonó ló. Foglalatosságok abban áll, hogy vasat vernek, fából orsókat, kalanakat, tálakat, teknőket vésnek faragnak, rostákat készitenek és hegedüjiket rikatják. Többnyire ezek közül valók azok, a' kik Erdélyben a' királyi kamara számára aranyat mosnak az aranyhordó folyamok mentében. — 3) Lepedős Czigányok. Ezeknek asszony cselédje csak holmi durva lepedőkkel és fürtös gyapjuszőnyegekkel takarja testét, a' honnan származott nevezetek. A' férjfiak köpönyeget viselnek. Sátoraik nincsenek; és gyakran télnek idején is a' puszta földön vagy havon hálnak takarójikba burkolva.

Testi minemüségére nézve a' Czigány általján fogva középtermetü nyulánk és hajlékony testü, helyes alaku de csekély erejü, szeg bőrü, fekete göndör haju, szeg szemü, ép és fejér fogu. Ezeknél fogva a' fiatal czigány leányzók, ellen nem állván bőrök szine, szépségeknek tartathatnak, sőt valamelly különös szerelembájjal birnak. De a' haladó kor hamar leszedi rólok kellemeiket. És valamint a' déli europai nemzetekben sok az asszonyi szépség az ifjuság virágában; a' vén asszonyok ellenben annál rutabbak: ugy a' czigány banya is utálatos tekintetü és csak tenyérből való jövendöléssel kedvelteti magát, csekély jutalomért kivánatos dolgokat sugván főképen a' szerelem korában élők füleibe. Testi minemüségéhez tartozik a' Czigánynak az is, hogy könnyen türi a' sanyaruságot 's éhe csilapitására nem válogató az eledelben, sőt néha a' dögöt is jó izü falatnak tartja; és hogy szer felett szapora. Lelki minemüségére nézve pedig szeles, indulatos, hetyke, ravasz, csacska, jókedvü, tréfás és elmés a' Czigány. Még az akasztófa alatt sem hagyja el gyakran jó kedve 's gyermekes együgyüséggel vegyes elmessége; ugy hogy Czigányok tetteinek és mondásainak előadása kimerithetetlen kutfeje a' társalkodásbeli mulatságnak. Hetykeségeket szembetünővé teszi az, hogy szer felett vágynak az uraknak

hímezett öltözetére, 's mindent elkövetnek, hogy magoknak affélét szerezzenek, és sokkal örömestebb öltözködnek holmi kopott és rongyos uri ruhába, mint sorsokhoz és értékekhez illő ép gunyába. Kiváltképen kedvelik a' veres nadrágot. Különös hajlandóságok van a' hangmivelésre 's a' hangműszerek között főképen a' hegedűt kedvelik. Hogy ama' hajlandóság néha jeles tehetséggel is van nálok összekötve, arról bizonyságot tettek a' mult esztendőszáz vége felé Barna Mihály és Czinka Panna, (l. „*Allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlich K. K. Erbländern*" 1775 *u.* 76), e' folyónak elején pedig Bihari 's Lavota hires czigány hangszerkeztetők és hangmivészek. Már 1525, a' hatvani országgyülésen, Czigányok kecsegtették a' rendek füleit nemzeti hangszerkezetekkel; azolta pedig a' házi 's országos élet megkülönböztetetett nyomain, a' mellyek hangmivészet által diszesittetni szoktak, rendszerént ők a' hangmivészek. Bátorságok és hadi vitézségek csekély; mindazáltal katonafogáskor előzőleg ők vétetnek üldözőbe, a' hasznosabb földmivelő kimélése végett; de hadi tetteikről nem sokat hallani. E' mellett nem irtóznak a' vérontástól és szenvokozástól, a' hol veszéllyel nem jár a' dolog; és vagy ezen okból, vagy kénytelenségből ők valának hajdan honunkban a' hóhérok és kinzók, minthogy elvetemedett voltokhoz leginkább láttaték hozzá férni az efféle ocsmány szolgálat. Gyermekeiket szerfelett szeretik. Tulajdon vallások, ha volt is valaha, már elenyészett, és mindenütt azon vallásbeli felekezethez csatolják magokat, a' mellynek felei között élnek a' nélkül, hogy esmernék annak hitét. Esmerik és gyakorolják a' földnép nyelvét; de egymás között különös nyelven beszélnek, a' mellyet magokkal hoztak, de a' mellyhe egyéb nemzetek nyelvéből is vegyült néhány szó. Apa, czigányul *dádé*; gyermek, *purdé*; férjfi, *gacsó*; asszony, *gacsi*; kenyér, *manron*; viz, *páni*; nap (sol), *ogyesz*; tüz, *jag*; hegedü, *setra* 'sat. „*Lübecks patriotisches Wochenblatt* 1804 *Mai*" a' 219 lapon említést tesz egy czigány szótárról, a' mellyet Komáromban Csiba Bonifacius szerzetes pap dolgozott ki. A' mi társaságbeli szerkeztetéseket illeti, hajdan Magyarországon egyes csapatjaiknak különös vezéreik 's birájik valának, a' kik vajdáknak neveztettek. Erdélyben pedig abban az időben, a' mellyben el vala az Magyarországtól válva, minden Czigányok egy fővajdának valának alája rendelve, a' kinek adóztak; melly adózás 1558 e' törvény által határoztatott meg: „*Vajvodae Ciganorum juxta veterem consvetudinem a singulis Ciganis nonnisi florenum unicum intra annum exigant; ad Georgii festum den.* 50, *ad Michaëlis totidem.*" Ezen vajdák népválasztás által nyerék méltóságokat, némelly közöttök előkelő nemzétségekből vétetének és választások után háromszor felemeltetének a' gyülésben nagy kiáltással. Ők őrzék a' nemzet szabadságleveleit, a' mellyeket ez Erdély fejedelmeitől, nevezetesen a' Bátoriaktól, nyert vala. De későbben 1588 és 1600 törvények által eltöröltetett a' fővajdai méltóság. Maria Theresia 1768 a' magyar földön tartózkodó Czigányok polgáritására forditotta gondját, azt rendelvén, hogy állandó lakásra, gyermekeiknek ruházására 's oktattatására, rendes kézmiveletre szoktattassanak, és hogy azontul uj parasztoknak neveztessenek; némelly vadabb szokásaikat pedig megtiltván. II. József keményebben és kinszerítéssel fogta a' dolgot, midőn 1783 azt parancsolta, hogy a' czigány gyermekek szülejiktől erőszakosan is elszedessenek és parasztgazdákhoz adassanak, keresztény nevelés és mezei munkához való szoktatás végett. De ezen gyermekek, mihelyt módját ejtették, többnyire visszaszökének szülejikhez. Mindazáltal nem maradt foganat nélkül a' két uralkodó iparkodása. — Az 1782-diki népszámláláskor mintegy 50,000 czigány lélek találtatott Magyarországban; azolta nem vétetnek külön számba, 's igy mostani mennyiségeket nem tudhatni; de hihető, hogy megfogyott az eddigi vegyülés által. — Moldvából és Magyarországból Európának egyéb tartományai-

ba is elterjedtek a' Czigányok 1417-től fogva. Helvétország már 1418, Paris 1427 látta az első Czigányokat. A' következő évszázban Spanyol- és Francziaországból, Brabantból és Hollandból királyi parancsolatok és országos végzések által kemény büntetés alatt kitiltattak, de foganat nélkül. Most mintegy 700,000 czigány lélek lehet egész Europában elszórva. Némelly tartományban, p. o. Német- és Francziaországban, csak egyenként fordulnak elő; másutt, mint a' török birodalomban, Angolországban, kiváltképen pedig Spanyolország déli részében, számosabban és tömöttebben vannak. Itt különösen szépségeknek tartatnak a' czigány leányok, és táncz által szokták gyönyörködtetni a' spanyol nagyokat. — Egyébiránt még meg nem fejtett kérdés a' Czigányok származása. Vetni lehet valamennyire a' dologhoz nevezetekből, nyelvekből és nemzeti szokásaikból. A' Spanyoloknál Gitaños a' nevek, a' melly ravasz embereket jelent; a' Francziák Cseheknek (Bohémiens), a' Svédek és Dánok Tatároknak nevezik őket. Ezeknek öszvevetéséből semmit sem lehet következtetni. Több figyelmet gerjeszthetnek azon nevezetek, a' mellyek Angolországban (*Gypsies*), Hollandban (*Heydens ende Egyptenaeren*), Francziaországban az elébbin kivül (*Egyptiens*) és a' magyar földön tulajdonittatnak e' nemzetnek. Az erdélyi szászoknál t. i. *de Faroner* a' nevek; a' Magyarok ugyan ott Farahó népeknek is nevezik, II. Ulászlónak fenebb felhozott levele pedig Pharaones névvel teszi ki őket. Ezen nevezetek egyiptomi származásra mutatnak; sőt magoktól a' Czigányoktól is hallani azt az állitást, hogy elejik Egyiptomban laktak, de mivel a' boldogságos Szüzet, midőn férjével s a' Jézus gyermekkel nálok menedéket keresne, be nem akarták fogadni, büntetésül szünetlen kóborlásra kárhoztattak az Istentől. Legközönségesebb nevezetek, a' melly a' Törököknél, Oláhoknál, Olaszoknál, Németeknél, Magyaroknál és deák irományokban fordul elő: Cingani, Cigani, Zingari, Zigeuner, Czigányok. Az Indus vize torkánál még ma is találtatik egy a' Hinduktól különböző vad nemzet, a' Csinganok. Ezen nevezetnek amazokkal való hasonlatosságából, 's a' Csinganok életmódjából és szokásaiból némellyek azt következtetik, hogy ezektől szakadhattak az europai Czigányok. A' Moré nevezet, a' melly magok közt a' Czigányok közt szokásban van, ugy látszik, hogy görög eredetü (*μανρος*) és általján fogva szegszinü embert jelent, ugy hogy több egymástól különböző nemzetekre, kiváltképen pedig éjszaki Afrika lakosaira szokott az alkalmaztatni (*Maurus*, *Moro*, *Mohr*). Ez tehát sem nemzeti, sem kirekesztő nevezet nem lévén, legkisebb világot sem nyujt a' nyomózásra; valamit a' Rom és Romni nevek sem, a' mellyek hasonlóképen hallatnak a' Czigányok között, és czigány embert és asszonyt jelentenek; mert ezeket hihetőleg az Oláhoktól vették, a' kik Rumunoknak mondják magokat; ugy hogy Rom talán csak oláh Czigányt tesz. Van még egy nevezet, a' mellyet néhol adnak magoknak, Szinte, vagy Szinde. Ennek a' Hindu névvel való hasonlatosságából, még inkább pedig a' czigány nyelvnek a' hindostani beszéletekkel való megegyezéséből az ujabb időben az a' következés huzatott, hogy az europai Czigányság a' nagy Hindu nemzetnek ágazatja, különösen pedig a' Hinduk legalacsonyabb és mindenektől megvettetett osztályából, a' Parióktól, szakadott, a' kiknek életmódja még ma is megegyez az europai kóborló Czigányokéval. Lásd erre nézve a' calcuttai angol püspöknek, Hebernek, utirását: „*Narrative of a journey throug the upper provinces of India*“, (*London* 1828) és „*Transactions of the literary society of Bombai* 1820.“ De mind ezen szemléletek ki nem emelik még a' kérdést a' kétség alól. Hogy Europába legközelebb Asiából jöttek be a' Czigányok, annyi bizonyos; költözések oka pedig gyanitható, ha arra emlékezünk, hogy 1371—1405 ama' hatalmas mongol khán, Timurlengh, rendre döngeté a' közép- és délasiai országokat, és szerteszéllel dühösködék hallatlan kegyetlenséggel. Az ő előle való menekedés igye-

kezete tolhatta tehát a' Czigányokat távollévő lakhelyről és nyomonként Európa széle felé, a' mellyet 1417 hágtak által. Egyébiránt a' Czigányok származásáról l. „*Philippi Camerarii horae succisivae, Cent.* I, 2." — „*P. Andr. Illiae S. I. Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum.*" — „*Historischer Versuch über die Zigeuner, von H. M. G. Grellmann.*" (*Götting.* 1787.) — „*Die Zigeuner im Herodot, oder Aufschlüsse über die ältere Zigeuner — Geschichte aus griechischen Schriftstellern, von I. G. Hasse.*" (*Königsb.*, 1803.) *F. P.*

Czim (latánul titulus) a' közönséges életben legtöbbnyire bizonyos szavat, nevet jelent, melly által a' polgári társaságban, egyik személy a' másiktól rangjára, hivatalára vagy méltóságára nézve megkülönböztetik. Felosztatik: rangczimre (p. o. a' herczegeknél, nemeseknél, a' polgároktól való megkülönböztetés végett); tiszteletczimre (mint főméltóságu, kegyelmes 'sat.) 's hivatalczimre (tanácsos, professor, superintendens 'sat.); ezek pedig ismét valóságosokra (a' tulajdon szolgálattól) vagy csak becsületbeliekre, kiknek csupán csak nevek van, a' nélkül, hogy azon hivatalt viselnék (p. o. valóságos tanácsos, czimes tanácsos 'sat.). Hogy a' polgári társaságban, a' hol már ma nem lehet helye az általányos egyenlőségnek, a' megkülönböztetésekre is kelljen vigyázni, egy okos ember sem fogja tagadni; de hogy a' czimdüh, vagy azon vágyás, magát különös czimekkel neveztetni, lassan lassan *) a' legnagyobb és legnevetségesebb lépcsőre hágott, ollyan igazság, mellyet mindennap tapasztalhatunk, 's ugyan azért szükségtelen is volna még valamit hozzá tenni, midőn az a' közönséges levelekben (nevezetesen a' „*Reichs*" most pedig „*Allgemeiner Anzeiger*"-ben) 's a' játékszinen (p. o. Kotzebue „*die Deutschen Kleinstädter*" czimü munkájában) illy czimdüh nevetséges volta eléggé szem elejébe tétetett. Hogy azonban uralkodók gyakorta olly tartományokat is tétetnek czimeikbe, mellyeknek egészen más birtokosok van, ez részént onnét származik, mivel hajdan azokra nekik vagy eldődeiknek véleményes vagy valóságos jusok volt, noha ez talán soha sem kap többé erőre, részént pedig csak stylus és observantia illyes czimeket megtartani. (L. egyébiránt e' czikkelyeket. Legkeresztényebb, apostoli, catholica felség, Nagy-Britannia 'sat.). Igy neveztetik. 2.) Felirása, rubrikája valamelly könyv-, kép-, vagy más munkának, melly által azt más munkától megkülönböztetni akarjuk. 3) A' törvényes alap, mellyből valakit jus, vagy valamelly tárgy birtoka illet. Az egyházi törvény szerént a' jövedelmek vagy jószágok, mellyek a' papok tartására szolgálnak (eredetiképen egy, a' papoknak kimutatott hely, hol hivatalokat teljesitik) a' középidőben pedig tisztség, papi hivatal, mellyet valaki viselt. Végtére 4.) a' corpus juris egyes fejezetinek felülirása, nevezetesen az institutiókban, pandeotákban és codexben.

Czimbalom, a' régieknél két, mély tányérhoz hasonlító ércz eszköz, melly öszvecsattantva, éles hangott adott. A' mai török muzsikánál szokásban lévő réz tányérok ezektől erednek. Feltalálását némellyek egész Cybele istenasszony tiszteletéig vissza akarják vinni. Később időkben igy nevezték azon ezüstcsengetyüt, melly kivált a' régibb orgonákban gyakor találtatott. — Azon eszköz, mellyet czigány hangászaink e' név alatt közönségesen használnak, 's néha, bár kóta-

*) A' nevetséges czimvágyról az olvasók épülésére legyen elég egy példa a' 17 századból. Egy bizonyos Seeger nevü wittenbe gi mester lefestette magát, 's pedig egy kereszt fa alatt állva, a' honnét szájából a' megváltóhoz ezen szavak emelkedtek fel „Domine Jesu Christe amas me?" (Uram Jézus szeretsz engem?) Jézus szájából pedig a' következő czimségek jöttekle Clarissime, Nobilissime, atque Doctissime Domine Mag. Seeger, Rector scholae Wittenbergensis meritissime atque dignissime, omnino amo te! Legjelesebb, legnemesebb, legtudósabb Mester Seeger ur, legérdemesebb legméltóbb igazgatója a' wittenbergi oskolának, igen is szeretlek!)

esmeret nélkül jeles ügyességgel játszanak, rendetlen négyszegü (felül keskenyebb, alól szélesebb) huros muzsika szerszám; mind feneke, mind fedele, mellyen két kerek hanglyuk van, egyiránt lapos; hurjai igen vékony drótocskák, 's olly forman mint a' klavirnál, srófocskákon minden hang számára hét drót vonatik fel, kivévén a' bassushangokat, mellyek egy, legfeljebb két erősebb réz dróthól állanak. Két sor oszlopocskákon végig nyujtott vastag drót képezi azon nyerget, mellyen a' hurok keresztülvonatnak, 's ez olly renddel történik, hogy ha p. o. az első hur a' jobb kéz felől való nyergen felül ment által, a' bal nyereg alatt kell elvonulnia, a' szomszéd hur pedig a' bal nyereg felett futván, a' jobb nyereg alatt vonul a' srófokhoz. Ezen nyergek által a' hurok három osztályra válnak, mellyből mindazáltal rendesen csak a' bal felől való két nagyobb osztály használtatik, mivel jobbról a' srófok mellett eső szük osztály a' hurok rövidsége miatt tiszta hangot nem adhat. Különös az, hogy ha valamelly hur a' középső osztályban megpendittetik, ugyan azon hur balról az első osztályban tiszta quintát ad, melly által a' hangok száma természetesen szaporodik. Összvesen a' hurok száma rendszerént huszonnégyre terjed. Két kis vékony meghajtott és pamuttal boritott végü fácskával szokás verni. Hangja a' cziteráéhoz hasonlit, de mintegy öt ujnyi magasságu üregе amazénál tágasabb lévén, jóval erősebb. Hangköre mintegy három octava. Közönségesen csak asztalosok, mivészi esmeret nélkül készitik; talán ha értelmes klavircsinálók mesteri figyelmet fordítnának reá, nagyobb tökéletességre lehetne vinni; Czigányainkat pedig, kik az egyenetlenül álló hurokon csupa természeti ügyességeknél fogva most is bámulható gyorsasággal játszanak, rendszeres oktatás mellett helyesebb 's kedveltebb előadásra emelni.

Czimer tágasabb értelemben teszi valamelly dolognak megesmertető jelét; szorosabb értelemben pedig a' czimer nem egyéb, mint nemzetséget, felekezetet, vitézséget vagy más érdemeket megkülönböztető képirásbeli jegy (*signum hieroglyphicum*) (l. Hieroglyphica), melly valamelly főbb hatalomtól vagy attól, kinek ahhoz igaza vagyon, által ruháztatik bizonyos személyre, egyesületre, társaságra, városra, tartományra, törvényhatóságra, országra, 'sat.. Ha a' czimer egy személynek adatik *személyesnek*; ha több ugyan egy nemzetségbeli személyeknek 's azok maradékainak, *nemzetségi* vagy *familiai*, ha papi érdemekért, *egyházi*, ha vitézi érdemekért, *nemesi*, ha polgári érdemekért, *polgári*, ha ismét valamelly moralis testnek, mint tartományoknak, vármegyéknek, városoknak, törvényhatóságoknak, biráknak, 'sat. ugyan ollyan nevü czimernek, ha országnak, *ország* czimerének mondatik. — A' czimereknek születése korát világosan meghatározni nem lehet, azoknak eredete elvesz a' legrégibb mesés századoknak sürü homályai között, 's ugy látszik, hogy azokat a' zsidó nemzetségektől kezdve, majd minden vitéz felekezetek használták. És pedig legelőször czimer gyanánt használtattak a' győzedelmnek 's vitétézségnek természetes jelei, mint p. o. valamelly meggyőzött erős vad állatnak bőre, vagy valamelly meggyőzött, vagy hóditott ellenségnek fegyvere 'sat. Utóbb, midőn már a' képirásbeli jegy feltaláltatott, az afféle győzedelmeknek jelei néha a' fegyverekre 's más egyebekre is felrajzoltattak vagy felmetszettek, 's ettől az időtől fogva látszanak eredni az igazi értelemben vett czimerek, mellyekkel való élés a' pallérozottabb századokban a' köztársaságban nagy elsőségnek 's megkülönböztetésnek tartatott, illyen czimeres paisok, sisakok 's zászlók által különböztetvén 's esmertetvén a' többféle vitézfelekezetek 's nemzetségek, valamint szinte a' talpig vasba öltözött 's sokszor ábrázatjokban is elfedett régi vitézek egymástól meg magokat. Különben a' valódi czimerek kelethe jövetele kezdetében azokat egyedül a' fejedelmek, vezérek 's más főbbrangu vitéz emberek viselték, utóbb azonban a' 11 és 12 században azzal más középrendü vitéz 's érdemeket szerzett emberek is, és pedig elő-

ször csak tulajdon személyekre, utóbb pedig következő maradékaikra nézve is megajándékoztattak, végtére pedig azok pénzért is adattak, melly az országos kincstárnak nem keves gyarapitására szolgált. Minő formáji szinei, metszései, 'sat. voltak a' czimereknek? azokról l. Heraldica. A' mi hazánkat illeti, hogy a' szittya felekezetek szinte, mint más vitéz nemzetek, a' czimereket a' legrégibb időtől fogva kedvelték legyen, annak több nyomaira akadhatni, és a' többi közt bizonyitja ezt Kéza Simon, régi hiteles honi irónk is, kinek előadása szerént, már a' hunnus (Kun) szittya felekezetek az egyfejü sas madarat ábrázoló czimert kedvelték, mellyet ezen hazában való megtelepedésekkor még a' Magyarok is követtek, de a' mellyet a' keresztény vallás bevétele után mással felcseréltek 's azt mai napig is használják. Honunknak ezen mostani czimere egy felül egyenes, alul pedig fél gömb formára kihajló 's középen kétfelé metszett, vagy választott paisból áll, mellynek jobbjában négy fejér 's ugyan annyi veres kötölék (*fasciae*) (l. Heraldica) vagy is inkább veres mezőben négy fejér kötölék; baljában pedig hármas hegy tetejébe helyeztetett korona az abba helyeztetett kettős kereszttel egyetemben látszatók. Ezen czimer azonban nem volt mindjárt elejétől fogva illyen tökéletes 's nem is foglalta azon emlitett jegyeket mindnyáját magában. Ugyan is legrégibbnek tartatik azok között lenni a' négy fejér 's ugyan anyi veres kötölék, ezt látiatik követni a' kettős kereszt, ugyan ezt követte a' hármas hegy, 's mindezek után legkésőbben jött keletbe a' hármas hegy tetejébe helyeztetett korona. Ezen jegyeknek valamint jelentéséről, ugy születése koráról is több 's különbféle vélekedések uralkodnak mind e' mai napig is; némellyek azt tartják, hogy a' fejér kötőlék hazánk négy nagyobb folyóját ábrázolja 's nem is minden ok nélkül, mivel erről némelly későbbi maradványok akképen emlékeznek; mások ellenben azt hiszik, hogy azok az akkoron uralkodó magyar királyok birtokában lévő tartományok számát jelentik; ismét mások azt nemzetségi tulajdon szineknek lenni állitják, azt adván egyszersmind állitásokhoz, hogy ezen szinek az Anjou háznak voltak legyen tulajdon czimeres szinei, mellyeket Robert Károly, mint ugyan azon házból való, magyar királlyá való választása után iktatott a' haza czimeres jegyei közé. Ezen utóbbi állitásnak azonban egészen hitelt adni csak azért sem lehet, mivel azon kötölékek már Imre király által is használtattak, sőt a' mi több, ugy látszik, mintha azon czimerjegy már a' Thuróczi által kiadott I. Lajos idejebeli kronikában látható Sz. István képén és pedig annak melyvasán is feltaláltatnék, mellyet, ha, a' mint némellyek tartják, Robert Károly hozott volna keletbe Magyarországban, bizonyosan nem bátorkodott volna azt az I. Lajos idejében élt iró Sz. István melyvasára rajzoltatni. Nem is használhat azon állitásnak erősitésére I. Lajosnak 1369 kiadott azon oklevele, mellybe a' többi közt a' négy kötőlékes czimerjegyek is királyi czimernek neveztetnek, mivel azokat mint magyar király méltán annak is nevezhette. Továbbá a' kettős keresztet némellyek Szent István király, mint apostoli király, jegyének lenni vélik, jóllehet ez az azon időkori maradványokban sehol elő nem fordul, mások ismét azt II. András király tulajdonának lenni hiszik, azt állitván, hogy azt az emlitett király az ugy nevezett hospitalaris rend iránt viseltető jó indulatból, minthogy a' nevezett rend is ugyan azon diszes jeggyel élt, kezdette legyen használni; mások ismét azon czimerjegynek eredetét a' keresztes háborutól kölcsönözik, a' honnét leghihetőbbnek látszik lenni, hogy a' kettős kereszt czimerjegy hazánkban II. András király idejében jött legelőször kelethe. Továbbá a' hármas hegy némellyek szerént hazánk három nevezetesebb hegyét ábrázolja; mások pedig azok alatt az ország három főbb rendjeit érteni kivánják; mások ismét azokat egyedül a' metszők által önkényesen gyakorlott czifrázatoknak lenni tartják; és ismét mások azt állitják, hogy azok alatt a' Kalvaria hegye áb-

rázoltatik; akarhogy legyen azonban a' dolog, annyi igaz, hogy a' hármas hegy a' régi századokban ritkábban 's nem is a' mostani formában fordul elő, a' honnét hihető, hogy azon czimerjegynek hármas hegy értelme csak a' későbbi idők szüleménye. Továbbá a' hármas hegy felett helyeztetett koronát némellyek II. András király a' palaestinai Éretnekeken 's a' királyt méreggel megétetni kivánókon vett győzedelme jelének lenni állitják; mások ismét azt tartják, hogy az alatt a' kettős keresztnek 's a' hármas hegy alatt értett tárgyaknak a' magyar koronához való tartozandóságát kell érteni; mások ismét azon jegynek keletét a' fels. austriai ház uralkodása kezdetétől származtatják, melly utóbbi vélekedésben számos mély belátásu tudósok megegyeznek; azt mindazáltal itt meg lehet jegyezni, hogy a' korona, koszoruformába, a' kettős kereszten függve, már a' régi időben is használtatott. Különben hazánk ezen most leirt czimeréhez néha a' királyok a' magok tulajdon nemzetségi czimerét is kapcsolták, valamint Robert Károly 's I. Lajos királyok a' franczia királyi ház liliomait, I. Mátyás király pedig a' hollót 'sat. Mi a' magyar koronához tartozó tartományok czimereit illeti, azok szinte időről időre több változást szenvedtek, mellynél fogva nem is egészen világos, minő czimerekkel éltek legyen azok minden időben, utóbb azonban e' következendő czimerjegyek által különböztették meg magokat, ugymint: Erdélyország czimerén, minekutána az a' később időkben az anyaország czimerét használni megszünt, hét bástya tornyai, egy szárnyát kiterjesztett sas, a' nap és holdujság; Dalmátországén kék mezőben látszó három megkoronázott oroszlány vagy leopardfő; Horvátországén fejér és veres szinü négyszegü koczkák; Tótországén a' régibb időben csak két fejér kötőlék, későbben ezzel együtt két csillag között futó nyusztnak képe, II. Ulászló idejétől fogva pedig a' pais alsó 's felső szélén kék, közepében pedig veresbársony szinü mezőben két fejér folyót ábrázóló fejér kötőlék, ezenkivül a' felső mezőben Mars csillaga, a' középsőben pedig egy futó nyuszt; Galitia czimerén egy közepén keresztülmetszett paisban veres mezőben a' pais alsó részében három korona, felső részében pedig nyirfajd vagy csóka-madár; Lodomeria czimerén kék mezőben lévő két veres és fejér koczkáju kettős kötőlék; Bosnyák- vagy is Ramaországén aranyos mezőbe helyeztetett veres szinü 's kardot tartó emberkar; Servia czimerén veres mezőbe helyeztetett, orával felfelé forditott vad-disznó-fő, mellynek szájában egy nyil vagyon; Kunországén egy kék mezőben felágaskodott veres oroszlány, mellynek felette egy csillag, alatta pedig a' holdnegyed vagyon; Bolgárországén bársonyszinü mezőben egymás alá helyeztetett három futó vadászkutya; Moldvaországén némellyek szerént aranymezőbe helyeztetett fekete ökörfő; Oláhországén pedig némellyek szerént fejér mezőben egy koronázott hegyre helyeztetett 's szájában keresztet tartó holló láthatók. — Egyébiránt mikor jöttek keletbe a' czimerek a' nemesi rendnél hazánkban, szinte bizonytalan. A' 12 században azonban annak már némelly nyomaira akadhatni, Sigmond király alatt pedig az azzal való élés legnagyobb divatba jött, melly a' királyi kincstárnak jövedelmét nem kevessé szaporitotta. A' mi a' vármegyéket illeti, közönségesen azt tartják, hogy Somogy vármegye volt az első, melly legelőször II. Ulászló alatt 1409 tulajdon czimert nyert, melly szokást az 1550-ki 62-ik törvény cz. szerént követniek kellett más vármegyéknek is. A' királyi városok 's más törvényhatóságok között elsőnek tartatik az erdélyi Szászok egyeteme, kik még II. Andrástól tulajdon czimert nyertek, ezt követték a' szepesi Szászok; a' királyi városok között pedig Kassa városa nyert mindenek előtt I. Lajostól a' czimerrel való élésre szabadságot. Mindezeknek bővebb megesmerésére l. „*Heraldicae Reg. Hung. specimen*“ (Vindob. 1766); „*Geschichts-, Geschlechts- und Wappenkalender*“ (*Nürnb.* 1725); 1831 Tud. Gyüjt. IV. köt. „*Cerographia Hung.*“ (Tyrnav. 1434.) 'sat. *Perger János.*

Czimertudomány, l. Heraldica.

Czin, egy kékes ezüstfejér szinü, erős érczragyogásu 's öszveolvadt törésü ércz. Specif. nehézsége — 7. 5; keménysége és hajthatósága csekély, de még is sokkal nagyobb, mint az óné. A' czin pengő, vékony pléhekre (*stanniol*) lapitható 's a' meghajtáskor csikorog. A' tiszta levegőben való olvadáskor szürke bőrrel (czinrüh) vonódik be, az igen magas temperaturában meggyul és fejérszürke gőzökben elrepül. Kétféle oxydumot vagy meszet esmernek, egyik szürke, másik fejér, mellyeknek reductiójára a' legmagasb fejér izzó hévség kivántatik. A' czin több érczekkel egyesül, kivált vassal, rézzel és ónnal. A' czin és réz egyesülete, ugy látszik, két meghatározott irány szerént történik, mellyek a' közönséges harang- és ágyuöntéseknél előfordulnak. — A' természetben nem igén nagy kiterjedésben fordul elő a' czin 's csak két öszvekötésben. Egyike ezeknek a' ritka czinkövecs, melly czinből, rézből és kénkőből áll. Tulajdonképi czinércznek csak a' czinkövet, vagy a' természetes czinoxydumot lehet nézni, melly alacsony négyszegü prismákban lapos pyramisokkal, rendszerént kettős kristályokban, de darabokban és befecskendve 's gyengédrostu massákban is fordul elő, mint az ugy nevezett faczin. Szine barna, sárga, szürke fejér, más oldalról fekete is; fénye gyémántnemü, törése egyenetlen és kágylós, keménysége majd ollyan mint a' kvarczé, specif. nehezsége — 7. Különösen szép találtatik Banka szigetén is. — Ezen érczuek van egy monographiája Hagentől: „*Dissert. expandens stannum*" (Königsb. 1775). Chemiai tulajdonságiról értekeznek: Boyer és Charlard „*Recherches chimiques sur l'étain*" (Paris 1787). *A. P. B.*

Czinnober egy érczteat, melly a' kéneső és kénkő chemiai öszvekötteteséből áll 's rendszerént eleven piros szinü. Részént már készen találtatik a' természetben, p. o. az idriai kénesőbányában Friaulban 's másutt, részént mesterséggel készittetik. Rendszerént mint festékkel, ritka esetekben mint gyógyszerrel élnek vele, 's mivel azonkivül az emberi testre ártalmas befolyása van, annak technicus használása is vigyázatot kiván. *A. B. P.*

Cziprusfa (*cupressus sempervirens*), egy középszerü nagyságu, mindég zöld fa, lefüggő ágakkal 's keskeny árforma levelekkel, mellyek pikkely módjára fekszenek egymáson. Több nemei vannak, mellyeket szép tekintetekért kertek ékesitésére használnak. Napkeleten 's Amerikában vadon terem. A' sárgaveres cziprusfa igen jó illatu, 's fája, mint mondják, ellenáll a' férgeknek 's rothadásnak több száz esztendőkig. Ebből készültek Romában Sz. Péter templomának küszöbei 's X. Eugenius pápa idejéig és igy 1180 esztendeig tartottak, a' mikor azokat rézből készültekkel cserélte fel a' pápa. Ebből készültek Thucydides szerént azon koporsók is, mellyekben az Athenebeliek hőseiket mégegették 's nagy részént ebből keszittettek a' mumiák koporsóji is Egyiptomban. Ezen fának kellemetes balzsam és füszerszám illatu kipárolgása van, mellyet kivált a' tüdönyavalyában szenvedőknek ajánlottak, honnan a' régi napkeleti orvosok az illyen betegeket Candia szigetére küldötték, hol ezen fa nagy bőségben van, 's hol a' betegek az ennek illatjával betölt levegő munkálatja által sokszor meggyógyultak. Amerikában a' cziprusfát árboczfáknak, csolnakoknak, gerendáknak 's házi eszközöknek használják; forgácsaiból thét főznek. A' cziprusfák közt álló vizet az elvesztett étvágy helyrealitására isszák, 's az olly helyeket, mint mi az érczes vizeket, meglátogatják. A' cziprusfa diójit, mellyek keserük 's öszvehuzók, különösen váltó hidegelés ellen használták. A' költők a' cziprusfát csendes gyász bélyegével ruházták fel 's a' sirokat sokszor ennek árnyékaiba helyeztetik. Mindég zöld szinét az örökkévalóság képe gyanánt veszik. *A. Balogh Pál.*

Cziráky (familia). Ezen régi jeles familiának törsöke az Osl nemzetség. Régiségének sok nyomai vannak Soprony vármegyében, hol a' familia ősi birtoka, Czirák (falu, most 84. ház. 660 lak.), fekszik, mellynek szomszédságában IV. Béla király Cziráky Dienesnek, Veszkényi Bertalan fijának, több pusztákat ajándékozott, a' ki uj szerzeményén kastélyt 's falut állitván, ennek maga nevéről Dienesfalva

(most 49. ház 595 lak.) nevet adott. Ezenkivül Sopron vármegye országgyülési követei közt emlittetik (l. Kovátsits „*Vestigia comitiorum*“) Cziráky vagy, mint régenten iratott, Zyráky Mihály (Michaël de Zrák). Ugyan ezen megyében Mátyás királyi adószedői hivatalt viselt Maximilian alatt. Idősebb Móses királyi ügyek igazgatója, tanácsos és personalis volt Rudolf, Mátyás és II. Ferdinand, a' ki báróságra emelte, királyok alatt. Ennek fija, Ádám, 's unokája, ifjabb Móses királyi tábla bárói 's egyszersmind Sopron vármegyének alispányai voltak. Grófi rangra József, a' ki 1742, mint a' nemes felkelő sereg ezeredese, Pragánál elesett, midőn már vezérré neveztetett volna ki, emeltetett VI. Károlytól.

Cziráky (Antal, Cziráki és Dienesfalvai, gróf), Sopronyban született Sept. 8. 1772. Alsóbb oskolájit Nagy-Szombatban, a' philosophiát a' posonyi academiában, a' törvénytudományt pedig a' pesti universitasban végezte, mint első jeles és olly dicseretesen, hogy a' tudományok buzgó partfogót 's a' haza nagy férjfiut reménylhettek belőle. Tudományok iránt való szeretetének 's nagy elmebeli tehetségeinek első 's jeles példáját mint törvényhallgató adta, midőn 1791 tanulótársaival kezet fogván „Nevendék magyar társaság“ névvel a' magyar nyelv és literatura előmozditására egyesületet alkotott, mellynek tagjaitól mint legérdemesebb köz akarattal elölülővé valasztatott. 1792 Ferencz király megkoronáztatásakor arany sarkantyus vitézzé tétetett. Oskolai pályája után 1793, hogy a' köz dolgok teljes esmeretére juthasson, Pest vármegyében tiszteletbeli aljegyzővé lett, a' mit hazánk mágnásai közt legelőször a' nemeslelkü gróf tett, a' magatökéletesitésre követésre méltó példával menvén elől. Különös szorgalommal viselt aljegyzői hivatalát a' magyar kir. helytartó tanácsnál concipistasággal váltotta fel 1794; ezt 1796 ugyan ott titoknoksággal 's 1800 tanácsossággal. Innen az érdemeit megesmerő királyi kegyelem által Bécsbe szólittatott fel 1808, a' magyar kir. udvari cancellariához referendariusnak, 's egyszersmind Esztergam vármegye főispányi hivatalának helytartójává neveztetett ki. Csak 3 eszt. dicsekedhetett nagy kormányozójával Esztergam; mert 1811. Vas vármegyének kellett engednie, mint hasonlóul főispányi helytartót. 1817 a' magyar kir. udvari kamara alelőlülői hivatalával 's belső titkos tanácsosi ranggal diszesittetett, hol (mint elébb a' politicai tárgyakban) mély belátásának 's egyenességének uj és világos tanubizonyságait adta, mellyeket Ő Felsége 1823 Sz. István jeles rendjének középkeresztjével, 1825 pedig tárnoki 's Fejér vármégyei főispányi méltósággal jutalmazott meg. Fájlalva engedte vissza szeretett fejét a' magyar kamara a' politicai testvérkormányszéknek, melly még most is dicsekszik a' tisztelt gróffal, mint tanácsosával, kit Felséges Urunk 1827 ország birói fényes hivatalra emelt. 1830 olta hazájáért 's fejedelméért dobogó melyét Sz. István rendjének nagy keresztje diszesiti. Hivatalos pályáján több megkülönböztetésekkel tisztelteteett meg, u. m. szeretett nádorispányunk hitvesének, Alexandra Paulowna orosz császári herczegasszonynak, kinek haláláig kamarása volt, elfogadására az oroszbirodalom határszélére küldetett; 1817 Marmaros, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Ung 's Szatmár vármegyék biztosává neveztetett ki, hol az éhségtől sanyargattatott emberiség nyomorult sorsának könnyitésén fáradhatatlanul munkálódván, romolhatatlan emlékoszlopot emelt magának, valamint Erdélyben is, mint udvari biztos, az urbarium kidolgozásával melly fontos tárgyban megbizonyitott sikeres fáradozásai által mind köz tiszteletre, mind a' kir. felség teljes megelégedésére érdemessé tette magát. Két hitvesétől, Illésházy Juliana 's Batthyány Maria grófnéktól, két életben lévő gyermeke van, amattól Antonia leánya, ettől János fija. Sulyos foglalatosságai közt örömmel foglalatoskodott a' tudományokkal, mellyeknek gyarapodására, nevezetesen a' magyar academiára, mellynek igazgató tagjává válasz-

tatott, 3000 (valamint a' Ludovicea academiára 4000) for. ajándékozott. Jeles munkáji, mellyeknek főcharaktervonásaik nagy ész és nemes lélek, Károly Ambrus cs. kir. főherczeg 's országunk primása halálának 's több hivatalbeli beiktatásoknak alkalmaival, részént magyar, részént romai nyelven tartott beszédjein kivül, ezek: „Gyászoló beszéd II. Leopold halálára" (1791); „*Dissert. de ordine equit. auratorum*" (Pest 1792); „*Ordo hist. juris civil. hung.*" (Pest 1792) és „*Disquisit. de modo consequendi summum imperium in Hung.*" (1818). *Lassú.*

Czirbesz (András Jónás), szepesváraljai születés, az iglói evang. gyülekezetben istenige hirdető a' mult évszáz utolsó negyedjében. Hivatalos foglalatosságtól üres óráji a' honi régiség-, történet-, pénz-, természet és földesmeretnek világositására 's bővitésére forditá, 's oda tartozó mindennemü emlékeket és készületeket gyüjtögete. Elkészitett a' kiadásra két értekezést: „*Origines et natales Saxonum Scepusii*" és „*De dignitate et juribus Landgravii seu Comitis Saxonum de Scepus*" a' mellyeken kivül igért még a' tudományos világnak egy nagyobb munkát illy czim alatt: „*Adparatus ad illustrandam rem numariam Hungaro-Transilvanicam*"; de ezek közül egy sem látott köz világot. Hova lették gyüjteményével együtt kéziratjai, nem tudja a' közlő. De azért nem esmeretlen Czirbesz oktató tolla a' tudományos közönség előtt: mert tagja vala ő azon tudományos társaságnak, a' melly 1771 állott öszve Trsztyánszki Dániel udvari ügyviselőnek később pedig a' magyar kir. kamara tanácsnokjának kormánya alatt, a' honi történtet-föld és természetesmeret gyarapitására, 's a' melly illy czimü folyó irásba raká le szorgalma gyümölcseit: „*Allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlich K. K. Erbländern*" (*Wien* 1771 — 76. 4.) E' folyó irás II, III, és IV évi folyamatjában nem keves értekezései fordulnak elő Czirbesznek. A' Windischtől szerkeztetett „*Ungrisches Magazin*" czimü folyóirás harmad évi folyamatjába is ő iktatta be a' Karpát bérczeinek egy nevetlen szerzőtől került leirását, a' maga jegyzéseivel. *Fábri Pál.*

Czirbolyamirigy (*glandula pinealis seu conarium*), egy gömbölyded, kemény veresesbarna substantiából álló 's az agyvelő szárán ülő mirigy, vagy is inkább Gall szerént ganglion, melly két száracskájával a' látdombokhoz ragaszkodik. Az egész mirigy az edényhártya ide ereszkedő folytatványával 's az edényfonatokkal van beburkolva. Az élet első éveiben bizonyos nyálkás substantia áll elő a' czirbolyamirigy előtt, melly a' hetedik esztendőben belőről kivülre meg kezd keményedni 's az ugy nevezett agyvelőfövenyt képzi, melly gömbölyded, többnyire sárgás, áltlátszó szemecskékből áll. Chemiai vizsgálat szerént phosphorsavanyu mészből 's kocsonyából állnak ezek, és igy csontsubstantiához hasonlitanak. A' czirbolyamirigy nagyobb az asszonyoknál, mint a' férjfiaknál, honnan az Burdach szerént a' lélek érzési oldalával szorosb öszvefüggésben láttatik lenni, Cartesius ezt tartá a' lélek ülő helyének, 's az ujabb időkben hasonló ideát állitottak fel a' nézelődő physiologia követői, nevezetesen Görres és Eschenmayer, ki a' czirbolyamirigyet a' microcosmus középponti napjának 's az egész organismus csirájának nevezte. Ezen nézet adott arra alkalmat, hogy sokan ennek abnormis állapotjában keresték a' lélek nyavalyájinak okait, a' mit azonban nagynevü természetvizsgálók tapasztalási nem igazolnak. Burdach azon hypothesist állitja fel Lancisi után, hogy a' czirbolyamirigy a' kis agyvelő ismétlése vagy képviselője a' nagy agyvelő sphaerájában. Mint az agyvelő egyéb részeinek, ugy ennek functióját is mély homály fedi, 's mind azon vélemények, mellyek az eddigleni csalékony tapasztalások- 's vizsgálódásokon épülnek, a' hypothesisek országába tartoznak. *A. Balogh Pál.*

Czirkalom, (*circinus*) egyik a' legegyszerübb eszközök közzül, mellyel akarmi kinyilásu vagy sugáru kerek vonást lehet rajzolni. Ez a' kezdő geometriának az egyenes lineázó mellett egyetlenegy eszköze. A' melly mérési kérdést a' lineázóval és czirkalommal meg nem lehet fejte-

ni, az nem az elementáris geometriára tartozik, akarmelly világos legyen is megfejtése. Sokféle czirkalmak vannak a' rajztokba (*capsula delineatoria mathematica*) hajszálczirkalom, mellynek egyik szárát sróffal lehet igen kicsinyekre alkalmaztatni; pennatartó czirkalom; sőt a' földmérési abroszokat háromszegeletü hálók által lemásoló, háromágu czirkalom; hasonlító czirkalom (*proportionalis circin.*) 'sat. *N. I.*

Czitera κιθαρα görög névtől ered, melly a' Görögöknél, Drieberg. helyesebb meghatározása szerént, huros muzsikaeszköz volt, a' lantól (*lyra*) mindazáltal különbözött, mert markolatfával készült; legtöbb tudósitások után 5 hur vonatott reá. Ugy látszik, ennek neme volt a' φορμιγξ is. A' kitarát *plectronnal* játszották vagy inkább verték. Plutarchus szerént Amphion találta fel. Mások napkeletről származtatják, 's a' Zsidóknál is fellelik, és feltalálását Jubalnak tulajdonitják. Ott azonban a' hárfával gyakorta öszvezavartatik. Az ujabb 's részént maig is szokásban lévő czitera fából készült szerszám, lapos hangfedellel, hanglyukkal, hosszu nyakkal, markolatfával és lapos fenékkel. Közönségesen 6 drót hurja van, 's feligazitása g h d g d e. — A' lengyel guitarre feligazitása C G E c g e. — A' cziterából lett a' mai GUITARRE, (l. e.) vagy ol. chitarra.

Czitrom. Söknemü haszonvételinél fogva a' czitromfa gyümölcse igen fontos tárgyává lett a' kereskedésnek. Mi a' déli tartományokból kapjuk azt, hova a' czitromfa hazájából, Mediából, plántáltatott. Csak maga Sicilia esztendőnként 30.000 ládával küld el, mellyek mindenikében 440 darab van. Hogy a' hosszu transport alatt meg ne rothadjon, teljes megérése előtt szedik le. Innén a' hozzánk jövő czitromoknak nincsen meg tökéletes édességek. A' czitromnak mind haját, mellyet megszárasztanak, mind nedvét használják. Mivel ezen nedvvel bizonyos sóstartaléku nyálka van vegyülve, igen könnyen elromlik. Scheele azt a' felfedezést tette, miként lehet a' czitromsavanyat a' nyálkától elválasztott kristály formában megtartani. A' tiszta kristályozott czitromnedv tulajdon növevényi savanyat formál 's az orvosi mivészségben, gazdaságban 'sat. sok hasznu. Mint gyógyszer különösen rothadástellenző, antiscorbuticus, vizeletüző, kőfelolvasztó erejével jeleli ki magát, 's nagy haszna van a' ragadó nyavalyákban is. A' drága czitromolaj a' fris héjakból készül 's a' felületen lévő hólyagocskákban találtatik. *A. B. P.*

Czvittinger (Dávid), selmeczi születés, az altdorfi egyetemben üzvén a' tudományokat, midőn ott adósságba verte volna magát 's e' miatt darab ideig letartóztattatnék, kénytelen érkezését a' magyarországi tudományos történetesmeretnek kidolgozására forditotta, a' mellynek apjává lett ő eme' munkája által: „*Specimen Hungariae literatae, virorum eruditione clarorum, natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum atque Transylvanorum vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens. Accedit bibliotheca scriptorum, qui exstant de rebus Hungaricis.*“ (*Francof. et Lipsiae* 1711 4.) Kár, hogy hazajövetele után, midőn Selmeczbányán gondtól ment helyezetben és hivatal nélkül élne, több részben hijányos munkáját igérete szerént nagyobb tökéletességre nem vitte. *Fábri Pál.*

D.

D, az abc negyedik betüje. Az ujabb muzsikában a' diatonicus vagy eredeti hanglajtorjában második lépcső. Egy — elejébetétele által félhanggal feljebb emeltetik, egy *b* által pedig ugyan annyival lejebb ejtetik, 's az első esetben *dis*, másodikban *des* nevet kap, melly két szár-

mazat azonban az ujak rakása nehézsége miatt különös hangnemképen ritkán használtatik. (Vö Hang, Hangnem.) A' kis d, vagy d. m. (dextra manu) a' klavirjátéknál a' jobb kezet jelenti. D mint romai szám 500-at tesz, 's azt tartják, a' középidőben a' IↃ jegyből formáltatott. A' romai felirásoknál elő- és mellékneveket bélyegez, p. o. Decius, Divus 's a' t. A' felajánlásoknál három nagy D ezen szókat: Dat, Donat, Dicat, vagy: Dat, Dicat, Dedicat, érteti. Mint törvénykezésbeli rövidités, D a' romai pandectákat (Digesta) fejezi ki. Végre *dd* e' helyett használtatik: dedit, megfizetett.

Da Capo (da Cap. vagy d. C.) elölről, valamelly muzsikai darab végére téve azt jelenti, hogy elejét bizonyos szakasztékig melly *Finis* szóval, vagy 𝄐 𝄀 jellel mutattatik ki, változatlanul ismételni kell. Szólitás gyanánt is vétetik az éneklőhöz vagy hangászhoz, hogy a' már egyszer előadott darabot ismételje.

Dacia, hajdan Ptolemaeus szerént a' mai Banát, Alsó-Magyarországnak egy része, nyugot felé a' Karpátig, Erdély-, Moldva-, Oláhország vagy Havas-Alföld és Bessarabia. Némellyek Bolgárországot is hozzá számlálják, valamint Serviát is Bosnyákországgal, vagy hajdani Felső- és Alsó-Moesiát. Lakosai, a' Dacusok vagy Davusok, sokáig rettenetesek voltak a' Romaiak előtt. Midőn Trajanus a' 2 száz. elején Daciát elfoglalta, Dacia ripariára vagy ripensisre, mellyet a' mai Banát 's Magyarországnak egy része, mivel nyug. a' Tisza 's kel. a' Duna voltak határai, továbbá Dacia mediterraneára, melly Erdély volt (igy neveztetett, mivel a' más két Dacia közt feküdt), végre Dacia transalpinara, melly Havas-Alföldet, Moldvát és Bessarábiát, vagy a' Karpáton tul (Erdélytől véve) fekvő Daciát foglalta magában, osztotta azt. Mindeniket tulajdon tiszttartója (praefectus) által igazgattatta, gyarmatokat telepitett meg bennek, mellyeket a' romai birodalom más tartományiból küldött oda, hogy a' városok megteljenek lakosokkal, 's a' földmivelés előmozdittassék. Midőn Nagy Constantin a' romai birodalmat ujra elosztotta, Dacia az illyriai tiszttartóság megyéjévé lett 's 5 provinciára vagy kerületre osztatott. A' romai császárság elenyészésekor a' Gothusok, Hunnusok, Gepidák és Avarok által foglaltatott el. Ez idő olta Dáciának, melly név egészen megszünt, további sorsa azon tartományok historiájához tartozik, mellyekből állott, 's mellyek ezentul különös statusokat formálnak. *L—á.*

Dacier, 1) André, szül. Apr. 6. 1651 Castresban Langvedocban protestans szülektől 's Saumurban tanult a' hires Tannegay le Fevre alatt, kinek leánya, Anna, buzgalom- és izlettel gyakorlá a' régi nyelveket. Tanitója elhunytával, 1672, Parisba ment. Herczeg Montansier, esmervén D. tudományát, Pompejus Festusnak a' dauphin hasznára (*in usum Delphini*) leendő magyarázását bizta reá. Hasonló vonzat a' tudományok iránt köté meg D. 's Anna közt a' házasságot, 's 2 év mulva mind ketten cathol. vallással cserélték fel a' protestanst. A' király tetemes évpénzt rendele számokra. 1695 a' felirások academiájának 's franczia academiának tagja lett D. Az utóbbi később állandó titoknokjául választá. Ő lett a' louvrei cabinet őre is, Mh. 1722. D. görög és latin irókat sok középszerü forditásokban ada ki. Pompejus Festusa, az „*Oevres d'Horace en Latin et en François*“, „*Noveaux éclaircissemens sur les oevres d'Horace*“ 's a' „*Nouvelle traduction d'Horace*“-n (crit. észrevételekkel) kivül esmertetnek: Valerius Flaccusa, Marc Antonius, Epictet, Aristoteles poeticája (crit. észrev.), Plutarch életrajzai, Sophocles Oedipusa és Electrája, Hipprocrates munkáji 's Platon több dialogusai forditása. — 2) Anna (la Fevre), neje, szül. 1651 Saumurban. Meghalván atyja, a' ki oktatta 's képzette vala talentumát, Parisba vette magát, hol Callimachus kiadása (1675) hirre juttatá tudósságát, 's herczeg Montansier több régi irók kiadásával bizta meg a' dauphin számára. Legelébb Florust dolgozta ki. Férjhez mente után is folytatá tudós mun-

kájit. Homerus általa készült fordítása gerjeszte legtöbb figyelmet 's okul szolgála a' la Motte 's közötte kilobbant harczra, mellyből kitünék, hogy mad. D. még kevesebbet érte a' logicához, mint la Motte a' görög nyelvhez. „*Considérations sur les causes de la corruption du goût*"-jában alapos commentatori éles elmével védte Homert; la Motte válasza elmés vala és szelid; azért mondák: la Motte mint széplelkü asszony, mad. D. mint tudós férjfi irt. La Motte Krisztina királynéhoz küldé. Ez inditotta vallása megváltoztatására. Szintolly kissé kiméllte „*Homère defendu*"-jében pater Hardoint, ki ezen költőre gunyló dicsbeszédet ira; mondják, hogy Homer megvetőjit több sértésekkel illette, mint maga ezen költő minden hőseivel elmondatott. Emlitjük továbbá Terentius fordítását, mellyre már alkalmasabb a' franczia nyelv, Plautus három darabjáét hol előszavában a' dramai poësis eredete-, kifejlése- 's változásairól belátással ir. „*Traduction du Plautus et des Nuées d' Aristophane*"-ja, mint a' Görögök első comicusának fordítása, hijányait méltány elnézni. „*Traduction d' Anacreon et de Sappho*"-ját, mellyel az utóbbinak védelme van összekapcsolva, korában szerencse követte. A' Bibliához is irt észrevételeket, de nem adta ki. Eltét egészen a' tudományoknak 's házi hatáskörének szentelte. Elhunyt 1720. Charactere tiszteletre meltó, talentumai fényesek voltak, 's erényeit szintugy bamulták mint irásait. Tagjok volt több academiáknak.

DACTYLIOGRAPHICA, l. LITHOGLYPTICA.

DACTYLIOTHECA, görög szó, metszett kövek gyüjteménye. A' kőmetsző mivészség sehol sem emelkedett nagyobb tökélyre, mint Görögországban, hol nem csak gyürükben hordoztak metszett köveket (azért a' δακτύλιος, gyürü, szótól a' nevezet), hanem drága edények ékesitésére, sőt pecsétlésre is forditák azokat. Majdnem hihetetlen, mennyi maradt fen belőlök időkorunkig 's még is milly kevés ez a' hajdani gazdagsághoz képest, mikor p. o. Cyrenében még egy takarékos polgárnak is 10 minát (pénzünkb. 360 peng. for.) érő pecsétgyürüji voltak. (Aelian. XII. c. 30). Ezen mivészségben Görögországtól igen messze marad Roma; de gazdagabb fijai voltak az elsők, kik illy kőgyüjteményt szereztek. Sylla mostoha fija, M. Aemil. Scaurus, kezdette („*Plin. Hist. Nat.*" 37,5); Mithridates gyüjteményét Pompejus hozta Romába, 's a' Capitoliumba helyeztette; sokkal gazdagabbat állitott Caesar Venus Genitrix templomában és M. Marcellus Augustus unokája, Apolló Palatinusában. Az ujabb időben Olaszország herczegi házai vetekedve gyüjték ezen mükincseket. A' Gonzaga ház állitott első dactyliothecát, követte az estei és farnesei nemzetség 's Florenczben a' Medici ház dicső sarjadéka, Lőrincz, köveit még most is megesmerhetni, mert szokása volt azokat *Lor.* vagy *Lor de M.*, vagy csak *M* betüvel megbélyegeztetni. Gyüjteménye elszóratott; de a' Mediciek más ujat szereztek, alapját a' mostani florenczinek, a' legszembetünőbbnek, mert közel 4000 darabból áll. Romában II. Julius és X. Leo alatt támadtak csekély gyüjtemények. Piccolomini Maria, romai praelatus, birta a' legjobbikat és Odescalchi Lucio örökségül Chrisztináét, a' svéd királynéét, kapta. Később Romának illy gyüjteményei voltak a' vaticanumi könyvtárban, a' Barberini és Strozzi palotákban 's még most is jeles a' herczeg Piombinoé és Cardinal Borgiáé Velletriben, melly főkép egyiptomi köveiről és scarabaeusairól nevezetes. Nápoly szép metszett köveket bir a' porticii és capo-di-montei cabinetokban. Cataneában hercz. Piscari nagy gyüjteményt szerzett Siciliában mind egyenként talált kövekből. Franciaország a' legelsőt I. Ferencz alatt látta; de ez a' polgári háborukban szétszóratott. A' mostani igen nevezetest, a' kir. könyvtár regiség teremében, Louvois kezdé XIV. Lajos alatt. Jó gyüjtemény volt az orleansi herczégé, melly a' Pfalzból szált reá örökségül, 's némelly magányosokéi. Angolországban hercz. Besborough, Devonshire, Carlisle, Bedfort és Marlborough gyüjteményei leghiresbek,

Németországban is vannak illy gyüjtemények. A' sanssouciiban többek egyesittettek, köztök a' Stosche Winkelmann leirása által elhiresedett. Bécs egy különös drága köteremmel jeleskedik; a' dresdai kögyüjtemény nem csekély; néhány jó metszett kő van a' lipcsei tanács könyvtárában is. A' kasseli gyüjtemény nagy, de csekély értékü; a' müncheni szép darabokat bir. Hollandiában a' királyé nevezetes. A' kopenhageni kir. palotában láthatni metszett kövekkel ékesitett néhány edényt, és Pétervárott a' hires kőmetsző Natter alapitotta császárin kivül gróf Poniatovskié egyike a' leggazdagabbaknak. — A' szebbek elmésbek és jelesbek többszörözésére segédül szolgálnak a' rézmetszetek és öntvények. Igy nem csak egyes, hanem mindannyan az egyféle kövek vagy egyes gyüjtemények minden kincsei is közre bocsátiattak rézmetszetekben. Egynemü képek öszveállitva kijöttek: Belloritól a' philosophusokéi, Chifflettől az Abraxasok (l. Gnosis), Goritól a' csillagos kövek; Ficoronitól a' felirásosak; Stoschtól a' mivészek neveivel jegyzettek. Egész gyüjteményeket lefestve közöltek: Gori a' „*Museum florentinum*"-ban. Wicar és Mongez a' florenczi galeriában. Mariette a' hajdani francziaországit, Leblond és Lachaux az orleansi herczegét, Eckhel a' bécsit irta le. Ide tartoznak még a' „*Museum d' Odescalchi*", Gravelle, Stosch, Bossi és hercz. Marlborough cabinetjaik. Bár milly szépek is többnyire ezen festések; mindazáltal elébbvalók az öntvények. Ezek gyüjteményét is dactyliothecának nevezik, illyen p. o. Lippertnek 3000 darabból álló dactyliothecaja. Ezek fontos segédül szólgálnak a' régiség ezen ágának tanulásában. *B. L.*

Dactylologia vagy dactylonomia, az ujakon számlálás mestersége; tágasb értelemben ujbeszéd, azon mesterség, melly szerént gondolatinkat ujaink segitségével fejezzük ki.

Dactylus, l. Rhythmus.

Daedalus, Daedalusok. A' minden tagokból álló figurák vagy szobrok, mellyek ugy alkottatnak, mintha lépnének, daedalusi figuráknak, daedalusoknak nevesztetnek. Honnét kapták ezen nevezetet, arról nem egyféle a' vélemény. Winkelmann Palaephatus és Diodorus után azt mondja: „Daedalus kezdette a' Hermesek alsó részét lábszárak módjára egymástól egészen elválasztani, 's az első szobrok róla daedalusoknak hivattak." 'S a' közönséges vélemény is az, hogy Daedalus alkotta legelőször a' szobrokon a' lábszárakat lépve 's egymástól elválva ('s innét származott azon mese, hogy szobrai mozogtak), midőn minden elébbi képfaragók szobraikat lefüggő, oldaloktól 's egymástól elnem választott karokkal 's lábakkal alkották, millyenek az Egyiptomiak mumia formáju szobrai voltak. — Pausanias szerént ellenben Daedalus kapta nevét azon szobroktól, mellyeknek neve ezen esetre azon szótol jőne δαιδαλλειν, az az, mesterséggel kidolgozni. Pausanias mondása nem keveset nyer Böttiger azon elmés gyanitása által, hogy Daedalus nem egy külön név volt, hanem közös neve minden épitő- és faragó mestereknek a' görög előidőben 's általjában tehát mivészt jelent (L. „*Vorlesungen über die Archaeologie*" Dresda 1806.) Minden mesterség kezdetben csak a' familiakörben terjed 's a' tanitványok is fiaknak hivatnak. Igy ermeretes a' régieknél Daedalusnak mivész familiaja: Taos, Perdix, Dipoenos, Scillis 's m. — A' közönséges vélemény szerént továbbá D. három emberkorral elébb élt a' trojai háborunál, 's megkülönböztetett talentumu épitő, képfaragó 's kőmetsző volt 's több ezeknek szükséges eszközök feltalálója. Mint képfaragó fából dolgozott (a' kőfaragást akkor még nem esmerték) 's első adott szobrainak nyilt szemeket. Ezt Athenében tette, melly várost, mivel egy tanitványát féltékenységből megölte, el kellett hagynia. Kretában készitette a' hires labyrinthot, egy grupp tánczosokat 's tánczosnékat fejér kőből Ariadnénak, 's az elhiresedett fa tehenet is Pasiphaënak. Fijával, Icarussal, bezáratván, az elszökés eszközeiről gondolkozott. A' vászon-, Ovidius szerént viasszal megerősitett szárnyak,

mellyek az igen magasra törekedő Icarusra halált hoztak, a' honnét az icarusi tenger neve eredett, esmeretesek. Daedalus szerencsésen eljutott Siciliába, mellynek déli partján egy hely róla Daedaliumnak is neveztetett. Boeotiában, különösen pedig Plataeában egy esmeretes képinnep (Daedala) is tartatott. — Nem kell ezen Daedalussal egy későbbi hasonló nevü képfaragót Sicyonból felcserélni. *K. L.*

Daemon, daemonicus, daemonologia. Sok hasznos és káros, sok bölcseség és balgatagság, sok vallásosság és babona kapcsolta magát a' lelkek hivéséhez. Czélirányos lesz azért itt rövid rajzokban történetét előadni. Ezen név daemonok (δαιμονιε, δαιμονες, genii), mellyel olly lelkek neveztetnek, kik az emberek sorsára befolyással birnak, mivel görög eredetü, először is Görögországba vezet bennünket, 's nem árt onnét kiindulnunk. Már Homerusnál találunk daemonokat; de nála csak az istenek neveztetnek igy; az istenek magok is ezen névvel szólitják meg egymást 's a' daemoni annyira egyértelmü az istenivel, hogy a' daemon szónak a' daëmontól, melly nagy belátásut, bölcset, mindentudót tesz, származtatása megerősittetik. Mennyire máskép vagyon a' dolog Hesiodusnál, a' ki azt mondja:

„Három myriadák környékzik földkerekünket,
Zevsnek örök 's szent szolgáji 's őri az emberi nemnek
Egyszer'smind az igazra 's az undok bünre vigyázók,
Ködbe bornlva körüljárván a' földi kerèken."

Hogy ezen halhatatlanok alatt daemonok értetnek, Plutarchusból világos, ki azt mondja, Hesiodus nyilván négyrendü okos lényeket vett fel: isteneket, igen sok daemonokat, herosokat 's embereket. Hesiodus maga azt mondja az időszakokról szólván (*Op. et dies* 121—126) az aranykor embereiről holtok után:

„A' felső földnek jó, mennyei daemoni lesznek,
A' bajt elmellőzők, őri az emberi nemnek
Egyszersmind az igazra 's az undok bünre vigyázók,
Ködbe bornlva körüljárván a' földi kerèken,
Jónak adóji: miből áll fénylő isteni tisztjek."

Itt már egy egészen kidolgozott daemontudománynak kétségtelen' jelei mutatkoznak. De a' szoros rendekre elosztás csak később találtatik fel, minekutána a' néphiedelem a' bölcselkedők oskolájin keresztülment. Aristoteles a' halhatatlanokat istenekre és daemonokra, a' halandókat herosokra 's közönséges emberekre osztja fel. A' görög bölcseségtudományban ezen daemonok már korán nagy helyet foglaltak el. Thales és Pythagoras, Socrates és Xenophon, Empodocles 's a' Stoicusok sokat költöttek rólok, mindenik a' maga módjára, de mindnyájokat felülhaladja reptében a' költői Plato. „A' vendégség" czimü könyvében igy nyilatkoztatja ki magát Diotima a' daemonokról: „Minden daemoni az isten és a' halandók között áll, 's foglalatossága kijelenteni az isteneknek, a' mi az emberektől, 's az embereknek, a' mi az istenektől jó, azoknak imádságit és áldozatit, 's emezeknek parancsolatit. Az isten- és emberiség között tehát a' daemoni a' kapocs, hogy az egész összeköttetésben legyen. Ezen daemoni által történik minden jövendölés 's a' papoknak minden mestersége az áldozatokra, szentelésre, idézésekre, jóslásokra 's megigézésekre nézve. Mert az Isten nem társalkodik az emberekkel, hanem minden közösülés a' daemonok által történik ébren és álomban. Illy daemonok sokan és sokfélék vannak." Más helyeken azt mondja rólók, hogy levegőbe vannak öltözködve, hogy az ég 's a' csillagok felett lebegnek 's a' földön mulatnak; a' jövendőt, mellynek titkai előttök tárva vannak, tetszések szerént elintézik; minden halandó élete kezdetével egy különös daemont kap, ki azt holtig kiséri 's lelkét a' tisztulás és büntetés helyére elvezeti. Általjában alattok a' nép az istenséget képzelte, a' mennyire az az emberek sorsát kormányozza, 's behatásaik szerént jó és rossz lelkekre osztaltak fel (agathodaemon és ca-

codaemon). A' Romaiak a' görög daemonologiát kevesebb költői sajátságok szerént 's etruscial képzetekkel keverve bővebben kifejtették. Nálok a' genius az egyes külön életnek lelkét jelentette. Mind ezekből könnyen kitetszik azon eredeti idea, hogy a' hol a' természetben vagy a' szabadságban valamelly megmagyarázhatatlan erő munkálkodik, ott valami daemoni vagyon, 's ezen idea a' philosophia által, melly a' néphitelt megtisztitani 's vele az észt összebékéltetni igyekezett, bővebben kifejtetett. Hogy az istenség ideája egész tisztaságában felállittathassék, a' mythologia állitásainak lassanként hátra kellett nyomódniok, 's ez a' daemonok segitségével legészrevehetetlenebbül megeshetett. Noha azonban ezt görög bölcsek cselekedték Görögországra nézve, nem kell hinni, hogy ezen ideák, mint a' daemon szó, görög eredetüek; söt inkább hihető, hogy az egész, daemonokról szóló tudomány Görögországba csak általplántáltatott. Igazi eredetét a' kelet vallásában kell keresni, hol mindenütt feltaláltatik. Az Indusok a' legfelső lényen, Paran Boaman, kivül 33,000 isten 's kimondhatatlan számu istenszolgákat hisznek. Azon istenek között a' legfelső helyet birja Brama, Wisnu és Ruddren egy háromsága, melly örök változásban teremt, megtart és elront. Ha a' rontó imádóji meghalnak, szolgájit elküldi, hogy azokat hozzá vigyék, boldogságával élni. A' daemonok itt a' Dweták. Sokkal rendesebben ki vagyon fejtve ezen tudomány Zoroaster vallásában, vagy a' chaldaea-persiai magiában, melly kétségkivül fökutfejének is tartathatik a' daemonologiának. A' rossz eredete kifejtésére Zoroaster a' jó mellett egy rossz elvet is vett fel, mint minden jónak és rossznak kutfőjit, 's ezen ideát igy képzette ki: vagyon világosság és setétség országa, abban Ormuzd uralkodik, minden jónak teremtője és terjesztője: ebben Ahriman, minden rossznak, a' lelkinek mint testinek, kutfeje. Ormuzd thronusa körül állanak a' hét Amsaspandok (arkangyalok), a' világosság királyi, kik között ő maga az első. Alattok vannak az Izedek, geniusi mindennek, a' mi jó, bár minemü legyen az; ezek alatt vannak a' Fernerek. Hasonlóképen vagyon elintézve Ahriman alatt a' setétség országa. Thronusa a' hét legfőbb rangu Diwtől körülvétetik, mint a' rossznak királyitól, kik alatt számtalan kisebb Diwek állanak. Ormuzd és Ahriman országa szakadatlan háboruban vannak egymással, de valaha Ahriman meggyőzetik 's a' setétség országa egészen megszünik. Minden okos és oktalan, eleven 's nem eleven lények ezen országok egyikéhez tartoztak: a' tiszta emberek, állatok 's növevények az Ormuzdéhoz; a' tisztátalanok (mérgesek, ártalmasok) az Ahrimanéhoz. Igy a' daemonologia a' persa vallásban olly kiterjedésü és rendes öszveköttetésü lett, mint másutt elő nem jő. — Az Egyiptomiaknál is ugyan holdat, vizet, földet 's levegőt daemonokkal eltelve, elmeket és testeket, köveket, érczeket és növevényeket befolyásokba 's az emberi lelkeket hatalmokba adva, és igy egy messzeterjedő daemoni országot találunk, de nincs meg benne a' zoroasteri szerkeztetésnek azon szembetünő dualismusa (noha Osirisban és Typhonban feltetszik) és parallelismusa. Ha az egyiptomi 's chaldaea-persiai daemonologia egy kutfőből nem eredett is, későbben csak ugyan egy közös ponthan érintésbe jöttek 's közösen egy ujat alkottak. Mert noha a' daemontudomány Görögországba első Asián keresztül jött be különbféle utakon, még is Egyiptom volt főkutfeje a' Görögök magasabb daemonologiájának, kik között az az Orphicusok és a' mysteriumok által elterjesztetett 's a' bölcselkedők által egész Krisztus születéséig bővebben kifejtegettetett. Mig az azonban illy uton a' Görögökhöz jutott, a' Zsidók azt két más különböző uton kapták meg. Babyloni fogságok idejében egyenesen a' chaldaea-persiai magia kutfejéből merítették, 's ha elohimokat 's angyalokat már előbb esmertek volna is (megjegyzésre méltó, hogy ezen utolsók a' chaldaeai Abraham történetében jönek először elő, 's hogy a' korábbi prophetáknál rólok szó

nincs, Danielnél ellenben igen gyakran), még is a' rólok szóló tanitás csak a' babyloni fogság alatt 's után hozatott tökéletre. Ugyan azon dualismus, mellyet Zoroaster szerkeztetésében észre veszünk, már most itt is előjő: vannak jó és rossz daemonok, mellyek rendekre osztatnak 's külön neveket kapnak. Hét jó daemon teszi Jehovah tanácsát 's mindég thronusa előtt áll (Tob. 12, 15). Más részről ezen nemzet a' Seleucidák 's Ptolomaeusok alatt Egyiptommal is és a' Görögökkel, kivált Alexandriában, eleven és tartós közösülésbe jött, 's a' persa magiából felvett képzeletekhez, egyiptomi-görögök járultak, mellyeknek öszvefolyása az uj testamentomban különösen kitetszik. Lehetetlen volt a' görög állitmányok behatását megakadályoztatni. Már Esdras 's Nehemias alatt elnémult a' propheták szava; a' tanitók helyébe tudósok léptek; a' tanulás és fürkészés elkezdődtek, a' néphitel 's a' philosophia egymástól elváltak 's a' philosophusok is több sectákra oszlottak. Az óhitü Pharisaeusoknak általellenében állottak a' Saducaeusok és Essaeusok, és semmi főpap és papi gyülés meg nem akadályoztathatta, hogy a' nép is (mellyből a' Samaritanusok már különváltak) ezen részekre el ne oszoljék. Igy állott a' dolog, midőn Krisztus megjelent. Pythagorasi 's platoni philosophia, keleti képzetekkel egybe olvadva, volt a' csira, melly a' Zsidóknak a' Görögöktől vett philosophiájában kifejtetett, 's a' rabbinusok philosophiája mellett egy a' nemzet legjobb főjitől ápolgatott cabalismus állott. A' lelkekről szóló tudományra nézve, ugy látjuk, hogy a' daemon és daemoni kifejezés különösebben egy rossz és kinzó lélek jelentésében vétetik. Innét származtak a' képzetek azon daemonokról, mellyek mint rossz emberek lelkei, azoknak testeibe mennek 's azokat kinozzák, 's az ellenek való szerekről, p. o. a' csudafüvekről, mellyek által kihajtathatnak. Igy a' daemonok ugy képzeltetnek mint szolgalelkei egy (persa) sátánynak, egy rossz kártékony, gyülölséges embergyötrő léleknek. Más részről Krisztusnak egy mondása (Matth. 28, 10.) okot adott feltenni, hogy minden embernek egy angyal adatott őrlélekül. A' keresztényirók a' daemonok rossz jelentését uralkodóvá tették, ugy hogy azok az angyaloknak ellenébe állittattak. 'S igy a' lelkekről szóló tudomány angelologia és daemonologia lett, azaz, jó és rossz angyalokról való tanitás. Ennek kifejtésénél a' christianismusban a' zsidó és görög philosophiai képzeletmód gyakran igen csudálatosan egybeolvadott. Plato mythusa mint az Uj-Platonicusoknak, ugy a' sz. atyáknak is kimerithetetlen kutfővé lett; 's a' keresztény dogmatica, mellyet itt a' keresztény vallástól megkülönböztetünk, lett azon pont, mellyben a' keleti 's nyugoti daemonologiának minden ágai öszveegyesültek. (Vö. Angyal, Ördög, Genius és Garalis.) *K. I.*

Daendels (Hermann Vilmos), német-alföldi general, szül. 1762, Geldernnek Hattam nevü városában. A' Hollandban 1787-ben kiütött lázadásnak, az ugy nevezett patriotákkal tartva, annyira részese volt, hogy több hozzája hasonló gondoskodásu földijeivel Franciaországban kellett menedéket keresnie, a' hol Dünkirchenben kereskedési munkákkal foglalatoskodott. Azon fordulat alkalmával, melly a' revolutiohábornban történt, ezredes lőn az 1793-ban felállittatott szabad seregben, — *Franc-étranger* — 's Dumourieznak a' Hollandiak elleni táborozásában jeles szolgálatokat tett. Még nagyobbakat Pichegrunek az 1798-ki táborozásban, melly azt egész Holland urává tevé. Daendels most a' bataviai köztársaságnál lépett szolgálatba mint generalhelytartó, 's ez időtől fogva a' kormány és polgári alkotmány változtatásaira nagy befolyása volt. Bonaparte Lajos királyszékre lépte alkalmával méltóságokkal tetézte őt 's Batavia kormányozójává nevezé. Miután Holland Franciaországgal egyesittetett volna, visszahitta őt Napoleon ezen fontos hivatalából. 1812 nyáron ért ismét vissza Daendels Európába. Ezentul arra használta idejét, hogy javai kormányzásáról való

számadását („*Compte rendu*“) 1808 — II. 4 folio kötetben) kiadja, melly által egyszersmind ezen nevezetes tartomány statisticája- 's állapotjára is nagy világosság vettetett. Később an' német-alföldi királytól az afrikai tengerpartokon ismét megnyert birtokok általvételére 's ujonnani rendbeszedésére neveztetett ki. Itt is kimutatta esmeretes hathatóságát; békéltetővé lett a' szomszéd neger statusok közt, előmozdította az uj gyarmatok felállittatását a' nyugotindiai mód szerént 's meggátolta a' rabszolgakereskedést, mig a' halál el nem érte.

Dagály, a' poësisben és stylisticában helytelen alkalmazása a' pathosnak és fenségesnek köz vagy alacsony tárgyaknál. Ez megeshetik 1) helytelen kitétel által, midőn t. i. több, festőbb, válogatottabb szavakkal élünk, mint a' mennyit 's millyeket a' tárgy és előadásnem megkiván. Igy ha valaki köz beszédben e' helyett: „Megviradt,“ igy szólana: „Már Aurora ragyogó arczát a' tenger hullámiból kiemelé.“ — De tudni való, hogy a' mi egyik (alsóbb) előadásnemben dagály, az más (felsőbb) nemben helyén lehet, 's nem dagály. 2) Helytelen alkalmazott gondolatok által, midőn t. i. csekély vagy mindennapi tárgyakra magas, fenséges tulajdonokat ruházunk 's ugy szólunk azokról, mint ritkák- 's felségesekről. Például ha egy szépeszü káplány igy szólana egy paraszt asszony felett: „Keseregjetek ti tölgyek a' Josaphatvölgyében: Libanon czédrusa leomlott.“ Vagy pedig: „Dicső, felséges költő és hazafi, hallottam a' te szavadat az Uraniában vagy a' „Hasznos Mulatságokban“ 'sat. Ezekből látható először az, hogy a' dagályt izlés és itélet hijánya 's a' nagyra törekvő tehetetlenség szüli, 's másodszor az, hogy a' dagály teméseténél fogva rokon, 's gyakran párosul a' pöffel. (L. Bombast.) Igy például a' dagály legyik nemét, az ugy nevezett p b o e b u s t, mi inkább a' pöff non plus ultrájának tartanók. Van dagály más mivészetekben, például a' muzsikában, is. *Cs. P.*

Dagobert, harczttetteiről Nagy melléknévvel, a' Merovingek nemzetségéből származott frank király, atyját, II. Clotart, követte, ki a' felosztott frank birodalmat ujra egyesité volt. Szerencsésen harczolt a' Slavoniabeliekkel, Szászokkal, Gascogne- és Bretagneiakkal; de kegyetlensége, durva önkénye 's féktelen bujasága hirét árnyékba boritá. A' Szászokat, ugy beszélik, meggyőzvén, mind azokat kivégeztette, kik egy kard hosszánál magasbak voltak. Érdemeinek egyike az, hogy a' Frankoknak jobb 's tökéletesb törvényeket adott. Mgh. 680 Epinayban, éltének 32 évében, 's St. Denisben takariták el, mellyet 6 évvel előbb alapita.

D'Aguesseau (Henry François), a' franczia törvényadás és ékesszólás évkönyveiben fényes név, szül. Limogesben 1668. Szép tehetségei korán jelenkezének. Első tanitója atyja, langvedoci intendant, volt. Racine- és Boileauval társalkodása a' költésmivészetre képző talentumát. 1691 Parisban gen. ügyvéd 's 32 eszt. korában a' parlament gen. procuratora lőn. Ezen tisztjében a' törvények és törvényszolgáltatás tetemes javitását eszközlé, 's kivált a' kórházak igazgatása foglalá el. Az 1709 kiütött éhség alkalmával minden erejit az inség enyhitésére fordità. Nemzete 's a' galliai egyház jusainak rendületlen védje, nem fogadá el XIV. Lajos és cancellar Voisin a' pápai Unigenitus bullának kedvező rendeléseit. Az orleansi herczeg kormánysága alatt cancellar lett (1717), de mivel Law veszélyhozó systemájának ellene szegzé magát, kiesék a' kegyelemből 's fresnesi jószágára vonula. Itt, a' mint maga mondá, éldelé élte legszebb napjait. A' Biblia olvasása-, törvény adás terve- 's gyermekei oktatásával foglalatoskodott. Mathesis, földmivelés, mivészetek és tudományok közt tölté szünórájit. Midőn Law 1720 egész Franciaországot felingerlé maga ellen, olly férjfitól, kit a' nép szerete, reménylék a' köz zaj lecsilapitását 's d' Aguesseau visszanyeré előbbi méltóságát. Éltének ezen időszaka hirére kevesb fényt derit, mert Law kezéből vevé ált hivatalát, megegyezett némelly veszé-

lyes tervekben, mellyeket a' parlament félre vetett 's végre ugyan azon parlament Pontoiseba lett számüzetését is eltüré. Mind e' mellett másodszor is számüzték 1722, mivel cardinal Duboisnak szergezte magát ellene. Fleury 1727 ismét visszahitta ugyan, de tisztségébe csak 10 év mulva lépett. Egységet önteni a' régi törvények végrehajtásába a' nélkül, hogy alapjokon renditsen, 's kipótolni a' hijányokat, ez vala D. szándéka. De illy munka tulhaladta egyes ember erejét. 1750 letevé a' cancellarságot 's a' következett évben mult ki. „D. több kiadásokban elterjedt irásai," mond Bouterwek, „a' valódi ékesszólás remekei nemekben; lélekkel gazdagok, értelmesek, piperétlenek, csinosak 's még is velősek, mindég a' tárgyhoz illenek 's derék tanitásokkal teljesek, főkép azokra nézve, kik kormány- 's törvényfiaknak készülnek. Jelesek azon beszédjei, mellyekkel a' parlament üléseit nyitotta meg."

Dahomé (Dahomey), királyság a' guineai rabszolgatengerparton, az Europaiak eddiglen csak a' rabszolgakereskedésről esmerik, azért találtatnak ott, névszerént Fidában, angol, franczia és portugali erősségek és factorságok. Az Ashantik ezen hatalmas Negerstatusáról (fővárosa Abomeh 24,000 lak.) Leod „*Voyage to Africa*" (Lond. 1820, francz. Paris 1821) adott pontosabb tudósitásokat. Minden növevények, czukornád 's minden tropicus gyümölcsök a' legbujábban tenyésznek itt. Sok fa olly nagy, hogy belőle 70—100 embernek helyt adó canowokat (a' vadak csolnakjai fakéregből vagy kivájt fatörzsökből) lehet készitteni. Egy gyümölcs, melly ollyan mint az érett kávébab 's elejénte semmi különös édességgel nem látszik birni, a' nyelven ezen benyomásból annyit hagy, hogy utána egy pohár eczet édes-bor-, a' legsavanyubb czitrom érett- narancsizü. Ezen csudálatos bogyó hatása (*cerasus oxyglycus*), melly az inynek mindent czukrossá tesz, csak akkor tünik el, ha többször evett az ember. — A' kormány csaknem egészen despotai. A' királynak 3—4000 felesége van, mellyek bizonyos száma fel van fegyverezve 's fegyverben gyakorlott, ezek a' király testőrei. A' király őseinek sirjain évenként számos emberek, többnyire foglyok, hullnak el áldozatul, részént, hogy a' sirok nedvesedjenek, részént, hogy azon ösöknek mindenféle szolgák küldessenek a' más világra. Tiszteletnek tartják, ha illy alkalmakkal maga a' király viszi a' hóhér tisztét. Ezen innepre meg szokták hini az europai consulokat, 's a' kivégeztetés közben körtánczokban zengnek énekeket urok dicsőségére a' Negerek. Ha félre lépett valamellyik közülök, az áldozatok seregébe vezettetik 's szinte meghal. Ha nemi jó hirt akar őseivel tudatni a' király, akarmellyik udvari szolgáját küldi hozzá, megmondván nekie t. i. a' viendőt, fejét lecsapja. A' Dahomebelieknek igen hü emlékező tehetségek van, noha irásról semmit sem tudnak. Énekeik türhetőleg kellemeshanguak 's idomtalan hangszereikkel jól tudnak bánni. Ha tánczolnak, többnyire holdvilágnál teszik, valamelly nagy fa alatt 's arcz- és testmozdulatjaik fellette phantasticusok.

Daire, l. Japan.

Dal, l. Ének.

Dalai Lama, l. Lama.

Dalayrac vagy D' Alayrac (Nicolas), szül. Muretben Langvedoc kerületben 1753 nemes nemzetségből. 1774 Parisba ment, 's a' testőrseregnél vett szolgálatot. Muzsikára és dramai mivészségre elhatározott hajlandósága lévén, Grétry operájit szorgalmatosan látogatta, 's ezek kedvet gerjesztének benne, erejének hasonló munkákon próbálásra. L' Anglé vezetése alatt megtanulta a' szerkeztetés alaptételeit. — Munkájiban kevesebb eredetiséget találni ugyan, mint Monsignyéiben, 's kevesebb tréfás ötletet, mint Grétryében, de az érzések természetessége, kellemetessége és gyengédsége által mind kettő felett kitünteti magát. A' canzonetti, couplets, vaudevilles vidám melodiájiban egyetlenegy. „*Eclipse totale*" tréfás daljátékát 1782 adatta elő. Számos szerzeményei

közt legtöbb tetszést nyert: „A' két kis Savoyard", — „Adolf és Klára, vagy: a' két fogoly," — „Azémia, vagy a' vadak," — „*Raoul de Créqui*," — „*Maison à vendre*," — „Két szó az erdőn," — „A' öltő és a' hangász," — „*Gulistan*," — „*Nina*," — 'sat.; de az utolsó darab szerkeztésében Paesiello, — „Sargino" és „Camilla" operákban pedig Paer felülhaladta. — Megholt Nov. 27. 1809. A' comic. opera színészei Cartellier készitette melyszobrát foyerekben állitották fel. Szerzeményei leginkább az ugy nevezett Feydau teatrumi tréfás opera három kedvelt tagjai, Ellevion, Martin és St. Aubin asszony, ügyességekhez valának mérve. Operettjeit ezektől kellett látni 's hallani. Életrajza Pixerecourttól 1810 jelent meg Parisban. *

Dalberg vagy Dalburg bárói nemzetség. „Egy Dalberg sincs itt?" ezt kelle a' heroldnak minden német császárkoronázásnál kiáltani, mellyre a' jelen volt Dalberg az ujonnan koronázott felség előtt térdjét meghajtá, 's attól lovaggá üttetett mint első lovagja a' birodalomnak. Illy nagy volt a' Dalbergek ősinek, a' régi wormsi kamarásoknak, érdeme 's tekintete. A' német császári méltóság elenyésztével (1806) ugy látszott ezen méltóságnak is csak emlékezete marad fen, hanem Napoleon azt rendelé, hogy a' Dalbergek lovaggá ütése jövendőben a' franczia császári méltóság jusa legyen 's Franczіaország császári széke előtt kérdeztessék „Egy Dalberg sincs itt?" Ez a' nemzetség a' 17 században emeltetett bárói méltóságra, most két ágra oszlik, Dalberg-Hernsheimra és Dalberg-Dalbergre. A' német literatura 's mivészség sok hires párfogóra talált benne. Illyenek Dalberg János, kamarás 's 1482 wormsi püspök (szül. 1445. megh. 1503.) Celtes Konrád javalására „*Societas literaria Rhenena seu sodalitas celtica*"-t állitott Heidelbergben, 's maga volt előülője; Dalberg Farkas, wormsi kamarás 1582 mainzi érsek 's választó fejedelem, megh. 1601; báró Dalberg Adolf, fuldai herczegi apát, a' ki 1734 cathol. egyetemet szerzett Fuldában; továbbá Károly a' volt nagy herczeg (l a' köv. czikkelyt) 's ennek testvérei, birodalmi báró Dalberg Farkas Heribert, a' bajor választó fejedelemség főfeljebbviteli törvényszékének előülője, 's ntóbb badeni statusminister (megh. Manheimban 1806.) 's az 1813 megholt báró Dalberg János Fridrik Hugo, trieri, wormsi és speieri kanonok, a' két utóbbi nagy barátja 's pártfogoja volt a' tudományok-'s mivészségeknek, 's kivált az utolsó nagy hirt szerzett magának mint muzsikaszerző, muzsikai tárgyakról iró 's régiségvizsgáló. Farkas Heribert fiját, Imre Józefet, l. alább.

Dalberg (Károly Theodor Antal Márton), wormsi kamarás, előbb mainzi választó fejedelem 's főcancellar, azután a' rajnai szövetség herczegi primása, frankfurti nagyherczeg 's végre regensburgi érsek 's wormsi és constanzi püspök, szül. Febr, 8. 1744 Hernsheimban, a' manheimi Dalberg nemzetség törzsökházában. Apja a' mainzi választó fejedelem titkos tanácsnokja, wormsi helytartó 's friedbergi várgróf volt. D. jelesen neveltetett; felserdült korában az egyházi pályát választotta 's majd Wormsban, majd Mainzban tartózkodott, 's különbféle utazásokat tett. Nem sokára kanonok lőn a' mainzi fő- 's a' würzburgi 's wormsi káptalanokban. 1772 titkos tanácsnokjává tevé a' választó fejedelem 's erfurti helytartóvá. Ezen hivatalát olly szorgalom, rend- és pontossággal 's mély belátással viselte számos esztendőkig, hogy világosan kitünnék belőle a' nagy ügyek igazgatására termettség. Igazságszeretete tántorithatatlan volt 's rendithetetlen bátorsággal védé mindég az igazat. Tudomány 's mivészség tevé főhajlandóságát. A' tudósokat ápolta 's a' serdülő talentumok kifejlődhetését minden módon előmozditotta. A' hasznos tudományok academiája Erfurtban, mellynek előülője volt, uj életet nyert általa. 1787 a' mainzi érsekség 's választó fejedelemség 's a' wormsi püskpökség coadjutora lett, 1788 pedig a' constanzié 's tarsusi érsek. 1800 constanzi püspök lőn 's 1802 mainzi választó fejedelem 's főcan-

cellára a' német birodalomnak. 1803 új politicai alkatot kapván Németország, Regensburg, Aschaffenburg 's Wetzlar került birtokába. 1806 regensburgi érsek lett 's fejdelmi primása a' rajnai szövetségnek, 's egyszersmind fejdelme 's ura Regensburg, Aschaffenburg, Main melléki Frankfurt 's Wetzlar városainak. Regensburgban legelső állitá emléket a' híres Keplernek. 1810 Bajorországnak engedé a' regensburgi fejdelemséget, 's helyette Fulda és Hanau fejdelemségek nagy részét kapá 's nagyherczeg lőn. 1813 önként lemonda minden fejdelmi birtokairól 's privat életbe vonult, csupán érseki jusait tartván meg. Ezentúl Regensburgban, hajdani lakvárosában, tartózkodott, 's a' szegények gyámol tása, kiknek számára egy, még ma is virágzó intézetet szerzett, 's a' tanitó intézetek javitása, voltak főfoglalatosságai. Frankfurti nagyherczeg korában terhesek voltak viszonyai, mert nehezére esék a' kis statusnak előbbi önlétüségit 's szerzetét elveszteni. Már ez elég volt arra, hogy a' lakosok ne nagy szeretettel viseltessenek iránta. Azonban még is neki köszöni Frankfurt a' város körüli szép ültetvényeket. Regensburgban innep- és Vasárnapokon még agg korában is maga vivé végbe az isteni tiszteletet, 's minden egyéb munkáját legnagyobb lélekesmeretességgel teljesité; alattvalójinak valódi mustrapéldája volt a' kegyesség 's tiszta erkölcsökben a' nélkül, hogy szigoru 's türelmetlen volna. A' constanzi püspökségnek egy adósságenyésztő tervvel, kegyes intézetek gyámolitásával 's jobb föld- és szőlőmivelés iránt közre bocsátott rendeléseivel használt felette sokat. Szintigy serkentette az egyházi személyek tudományos munkásságát is, jutalmat tévén ki a' legjobb papi munkára. Mint privát ember törvényévé tevé a' lehetőségig takarékosan élni, hogy mindég legyen valamije az ügyefogyottak számára. Mint tudós és iró korának legjelesebb ferjfijai közé tartozott. A' franczia nemzeti intézetnek is tagja volt. A' nélkül, hogy valamelly kedvelt véleménynek hódolna, lelkes részt vőn a' tudós világ minden dörzsölődésiben. Herder, Göthe, Wieland, Schiller 's egyebekkel való társalkodása szüntelen gazdagitá eszét új meg új képzetekkel 's nézetekkel. Iratjainak tárgya nagyobb részént philosophiai fontolgatások, 's visgálati alaposság 's hódító ékesszólással ajánlkoznak azok. Itt csak a' következőkett említjük: „*Betrachtungen über das Universum*“ (5. kiad. 1805); „*Grundsätze der Aesthetik*“ (Erlang. 1791), 's „*Perikles, über den Einfluss der schönen Künste auf das öffentliche Glück*.“ (Erfurt 1806). Több illy tartalmu munkákat franczia nyelven is irt. Vannak tőle több törvényes értekezések is, p. o. egy vetekedés, melly által törvények doctora lett. „*Der deutsche Merkur*“, „*Das deutsche Museum*“ 's „*Die Horen*“ czimü folyó iratok több jeles munkáját közlötték. Noha mint hathatós gondolkozó theoreticai vizsgálatokkal örömest foglalatoskodott, még is inkább szerette az életbe közvetetlen hatót; miért a' mivészeti philosophián kivül, mathematica, physica, chemia, füvész- és ásványtudomány, mezei gazdaság 's sat. valának kedves tudományai. Megholt Febr. 10. 1817. Utolsó pillantatjai bölcshöz 's keresztényhez illők voltak. L. Kramer „*Gedächtnisschrift auf Dalberg*“ (Gotha 1817) 's Dalberg életirását a' „*Zeitgenossen*“ 23-ik füzetében. Öccse, herczeg Dalberg, Franciaország paire a' regensburgi főegyházban 1824 emléket emeltete neki, mellyet a' velenczei Luigi Zandomeneghi carrarai márványból készitett. Ez az elhunyt melyképét 's egy órangyalt ábrázol, ki Dalberg ezen végső szavait irja: „Szeretet, élet, Isten akaratja.“

Dalberg (Imre József, herczeg), Franciaország paire, fija a' primásherczeg testvérének, a' manheimi játékszin igazgatójának, a' munkájiról hires báró Dalberg Farkas Heribertnek, szül. Mainzban Maj. 31. 1773. Első lépéseit a' nyilvános életben részént nagybátyja szemei előtt tevé Erfurtban, részént bajor statusszolgálatban, mig 1803 a' badeni markgróf követe lőn Parisban. Itt szoros összeköttetésbe lépett herczeg Beneventtel (l. Talleyrand-Perigord), ki őt 1807 Brignolles kisasszon-

nyal, egy jeles genuai familia tagjával, házasságra lépeté. Az 1809-ki táborozás alatt áltvevé Badenben a' külső ügyek kormányzását a' nélkül, hogy követségi helyéről lemondott volna. A' béke után visszatért Franciaországba, hol a' franczia statuspolgári just megnyervén, herczeggé és statustanácsnokká tétetett. Miután Napoleon Maria Ludovica főherczegasszonnyal egybekelt volna, mellyre, a' mint mondatik, Dalberg, nyitá meg az előleges alkudozást herczeg Schwarzenberggel, négy milio franknyi ajándékot kapott a' baireuthi fejdelemségre, mellyről a' bécsi béke feltételeinél fogva Francziaországnak volt jusa rendelkezni, 's a' bajor király e' summát majdnem egészen kifizette Dalbergnek. Midőn herczeg Benevent a' kegyelemből kiesett, Dalberg is visszavonult pártfogójával 's az elégedetlenek sorába lépett. 1814 Apr. Talleyrand, az ideigleni igazgató szék feje, egyikévé tevé a' herczeget az országlás azon öt tagjának, kik a' Bourbon ház helyreállittatását előmozditották. Dalberg a' bécsi békegyülésen mint meghatalmazott franczia minister volt jelen, 's aláirá 1815 a' számüző végzetet elébbi parancsolója 's jóltévője ellen. Napoleon ellenben visszatérte után azon 12 számüzött közé tevé őt, kiknek jószágai elfoglaltatának. A' királyi uraság másodszori visszaállittatása után visszanyeré Dalberg elvesztett jószágait, statusminister lőn és pair 's követnek rendelteték a' turini udvarhoz.

DALEKARLIA l. SVÉDORSZÁG.

DALIN (Olaus), a' svéd ujabb literatura alapitója a' 18-ik században. „Svéd Argus" czimü tudós folyó irásával, még inkább pedig elmés versezeteivel a' nagyobb közönség figyelmét felgerjesztette. Nagy érdemet szerzett magának az ország történeteinek critical nyomozása által, mellyért 1755 az ország történetirójává neveztetett. A' szép mivészségek academiájának Ulrika Eleonora által (1753) történt feállitásában részt vett. Született a' Hollandban helyezett Winberga prépostságban 1708 's mint svéd udvari cancellarius holt meg 1763. *Sz—i.*

DALJÁTÉK l. ENEKES JÁTÉK.

DALMATICA 1) hosszu, fejér felső ruha bő karmányokkal, millyet a' Dalmaták viseltek; 2) azon felső ruha neve, mellyet I Sylvester pápa olta viselnek a' romai egyház diaconusai, az alba és stola felett; 3) a' német császár koronázási öltözetének darabja, mellyet Nürnbergben tartottak.

DALMATORSZÁG, az austriai császárságban lévő királyság, 4 kerülettel, u. m. a' zaraival, spalatroival és macarscaival, ragusaival és cattaroival Az adriai tenger partján fekszik. Határai: Horvatország, Bosnia és Albania. Több szigetek tartoznak hozzá. 1814 olta kivévén a' török császár alatt lévő részét, egészen az austriai császártól függ. 275 nsz. mf-én 320.000 lak. van, kiknek lakhelyei 22 város, 33 mezőváros és 914 falu. Hajdan nevezetes ország volt, 's a' Romaiak által több sikeretlen csatázásaik után csak Augustus alatt foglaltatott el. A' romai nyug. császárság szétomlásakor elejénte a' Gothusok hatalma alatt volt, azután a' napkeleti birodalom alkotó részévé lett. A' 7 száz. felében a' Slávok foglalták el, kik királyságot alkottak benne, melly 1030-ig tartott, midőn egy része Sz. László magyar király által Magyarországhoz kapcsoltatott; más része pedig az akkor hatalmas velenczei köztársaság védelme alá adta magát a' Törökök ellen, kik később csak ugyan el vették a' Velenczeiektől egy részét Dalmatiának. A' campo-formioi békeség által (Oct. 17. 1797) Dalmatiának Velencze alatt lévő része, magával Velenczével együtt, austriai felsőség alá jött, hanem a' posonyiban (1805) Austriától a' franczia császárnak engedtetett, a' ki azt előbb az olasz királysághoz, azután 1810 Illyriához kapcsolta, mindazáltal egy general-proveditore által igazgattatta. — Hogy ezen termékeny, de kevessé mivelt tartománynak csekély a' népessége, oka a' hevitő italokkal való rendetlen élés, a' több kerületekben lévő posványok ártalmas kigőzölgései, gyakori ki-

vándorlások 's a' 3 és 4 izig kiható véres bosszuállás. A' föld sürü erdőkkel 's posványokkal fedetik több helyeken. — A' Dalmaták szép testalkatu emberek, merész hajósok 's jó katonák, ha jó vezéreik vannak. Velenczének hajdani hadi erejét Dalmaták tették. A' Dalmaták általjában, 's nem ok nélkül, álnok és fortélyos charakterrel 's ragadozással vádoltatnak. A' Függetlenségre való törekedés csaknem közönséges bennek. Characterek különös vonása az, hogy a' nyárson való halált, mellyet ők vitézi halálnak nevezik, a' természetes, csendes és házok népe kebelében való halálnál tisztességesebbnek tartják. Nyelvek a' sláv nyelv leánya. A' Morlackok (Morlachok), kik az ország belső részében 's a' hegyes tájékokon és a' hersecki török helytartóságban laknak, csak egy részét teszik a' nemzetnek. Igen jó katonák; de hasonlóképen hajlandók a' rablásra és iszákosságra, mindazáltal e' mellett vendégszeretők, jóltévők 's igéreteiket jó lelki esmerettel teljesitik. Minden függésnek ellenségei lévén, mintegy természeti állapotban élnek. Épen ezen szabadsághoz való ragaszkodásoknál fogva mindég jó 's erős védő falul szolgáltak a' Törökök ellen. A' hegyi lakosok erkölcsét 's szokásait Rosenberg grófné ezen németre is le fordittatott munkájában „*Die Morlacken*“ le irta, hanem költői ecsettel rajzolván le, szebben adta elő, mint a' millyenek valósággal. — A' szigetek, mellyek nem igen termékenyek, lakosai leginkább halászok, vagy szolgálatból élnek a' szárazon, vagy pedig a' hajókon, mint hajóslegények. Több szigeteknek jó kikötőjik és jó hajóknak alkalmatos fájik vannak, a' honnan sok hajók épittetnek bennek. A' szárazon lakók baromtartók, földmivelők; kereskedések csekély; kiváltképen kedvelik pedig a' tengeri életet. Mig a' föld nem terem többet, mint most, addig sem mesterségek, sem kereskedés nem virágozhatnak Dalmatiában. Hogy pedig Dalmatiának földje nem terem annyit, a' mennyit teremhetne, oka azon ősi szokás, hogy sem a' nagy közös birtokok a' lakosok közt, sem az egyes tulajdonosok felette nagy földjeik több örökösök közt nem szoktak felosztatni. A' Dalmaták faggyut, nyulbőröket (mellyeket mindazáltal Bosniából kapnak), keves olajat, figét, bort, pálinkát, viaszt 's besózott halat visznek ki több kikötőjikből, mellyekért vásznat, posztót, kávét és czukrot, de csak keveset, vesznek által ugy, hogy a' cserekereskedésben nekik van hasznok. Arany-, vas-, és kőszénbányájik vannak, de nem használják azokat. Dalmatiának fővárosa Zara; itt lakik a' helytartó; lakosainak száma 5000. Másik nevezetes városa Spalatro 6800 lak. Dalmatiához számláltatik még a' hasonlóképen austriai felsőség alatt lévő, de tulajdonképen Albaniához tartozó cattaroi kerület, melly ivformán fekszik a' tengeröböl körül. Cattaro városánál lévő öble (Bocche di Cattaro) legbátorságosabb kikötőt formál az adriai tenger mellett. Az egész kerület népessége 30000-re tétetik. Lakosai igen alkalmatos hajósok 's a' velenczei lágy országlás alatt rablók voltak, kiváltképen a' tengeren; a' szárazon veszélyt nem esmerő bátorságoknál fogva a' Törököknek azon a' tájékon legveszedelmesebb ellenségeik. A' montenegroi meredek, kietlen és egészen terméketlen kősziklás bérczek ivformán keritik körül ezen tartománynak egy részét. — Dalmátiának Törökországhoz kapcsolt része, melly Bosniától Albániáig terjed el 's Bosniához tartozik, Herzogewinát (hasonló nevü várossal) 's Scardona és Trevigno városait foglalja magában. L. Germarnak „*Reise nach Dalmatien und Ragusa*“ nevü főképen természethist. tekintetben tanusággal teljes munkáját (Leipzig 1817). Dejean vezérnek Dalmatiáról irt pompás munkája (Paris 1825) ezen tartománynak bogarakra nézve való gazdagságát adja elő. *L — ú.*

Dal segno, a' jeltől. Ezen muzsikai kitétel azt jelenti, hogy a' darabot a' hasonló mutatótól kezdve ismételni kell.

DAMASCENUS, (Joannes, később Chrysorrhoas Joannes), a' keresztény theolog systemájának első szerzője a' napkeleti egyházban vagy a' tudományos dogmaticának alkotója. Ő próbálta legelőször a' dogmaticát, mellynek egyes részeiben való kidolgozására eddiglen a' görög egyházban támadt viták adtak alkalmat, mint egészt, az észre és Bibliára alapitva, rendszeresen előadni. Az orthodoxus hit általa készitett fejtegetését 4 könyvben classicusnak tekintették a' görög egyházban. Irt egy dialecticát is Aristoteles okfőji szerént, kiadott egy gyüjteményt, melly régi irókból válogatott philos. helyeket foglal magában 's at. Görög munkájit legjobban kiadta Lequin P. Mih. (Paris 1712, 2. köt. fol.) D. egy khalifnál volt szolgálatban, azután a' sabai klastromban Jerusalem mellett baráttá lett 's megholt 760. Nem kell öszvetéveszteni Damascenus Miklóssal.

DAMASCIROZNI, damascirozott aczél. Vas- és aczélrudak öszveforrasztása által készül az ugy nevezett damascusi vagy damascirozott 's puskacsöveknek és kardvasaknak használtatni szokott aczél, részént, hogy szebb legyen a' munka, részént hogy az aczél tartóssága nevekedjék, keménysége 's rugósságából azonban semmit se vesszen. A' vas- és aczélrudaknak különös jóságuaknak kell lenniek 's a' lehetségig vékonyra nyujtatniok. Az aczél és vas iránya részént tulajdonságok-, részént attól függ, mire fog használtatni az aczél. Mennél tártósbnak kell lennie, annál több vas járuljon hozzá. Az öszveforrasztott 's a' tüzben agyaggal vagy fövennyel behintett rudak guzsoltatnak, hosszokban nyujtatnak, öszvehajtatnak, az egyes darabok ismét öszveforrasztatnak 'sat. A' rajzokat a' senyvesztés és edzés állitja elő; a' honnan minden damascirozott mivnek edzettnek is kell lennie. Meg kell ettől különböztetni az áldamascirozást, melly csupán edzés által történik. A' damascirozott munkák készitésének mestersége igen régi 's hihetőleg Damascusban üzték legelőször.

DAMASCUS, fővárosa hasonló nevü pasaliknak melly a' hajdani Syriának legdélibb részét, Phoeniciát és Palaestinát, foglalja magában, most legfeljebb 900,000 lak., holott a' régi világban több millio embernek szolgáltak ezen tartományok lakhelyül. Damascus a' Baradynál fekszik, kies és termékeny térségen, mellyet Abulfeda földleiró a' ki Damascusban született, elsőnek tart a' négy földi paradicsom közt. Több van 200.000 lakosnál; mintegy 200 mecsete több keresztény templomai, körülbelől 20,000 keresztény lak. 2 cath. klastroma, sok bazarjai és khánjai 's pompás kávéházai vannak, mellyekben az arab regék mesélőji szoktak öszvegyülni. Utszáji közt a' Sz. Pálé, a' ki itt lakott, legnagyobb, legegyenesebb és legszebb. A' damascusi basa szokta mint emir al Hadsi, a' szent karavant, melly az ő védelme alatt szokott eszt. innen Mekkába utazni, kisérni. Több fábrikák vannak benne, mellyek selyem- és pamutmiveket készitnek. Hiresek főképen kései és kardvasai. Lakosai szorgalmatos kereskedők. — A' damascusi szilva, a' szilvának különös és nagy neme, ezen város környékéről hozatott be déli Europába, a' hol igen elterjedt. — A' damascusi rózsa olly neme a' rózsának; mellynek fája 8—10 láb. magas 's igen kellemetes szagu, a' honnan muskatal rózsának neveztetik. — Damascusi szölögerézdeknek azok neveztetnek, mellyek tőkéjeken megasznak, száraik bemetsződvén; ezek adják a' legjobb apró szőlőt. *L—ü.*

DAMAST mesterségesen készitett szövet, alapja fényes, 's indák, virágok és egyéb figurák vannak belé szőve. Elejénte csak selyemdamastot szőttek, azután len- és pamutból is, p. o. damast asztali szövet. Némellyek szerént a' Babyloniak mások szerént későbben Damascus lakoi találták fel szövését, nevét az utóbb emlitett várostól kapta. A' sajátképi damast egyszinü: ha tarka, *ras de Sicile*-nek neveztetik. A' selyemdamasthoz tartozik a' flordamast is. Ujabb időkben legelébb az Olaszok és Hollandiak készitettek damastot, 's még a' 17 században

csak Olaszországból volt kapható, főkép Genuából. A' Francziák nem sokára követték az Olaszokat 's most felülmulják őket. India- és Chinából is hoznak damastot, mellyet az Angolok különös ügyességgel tudnak utánazni. Most egyébütt is szövik, 's szövetése módjáról a' hollandi, franczia és olasz damastot szokták megkülönböztetni.

Damiat, Damiette, kereskedő város Alsó-Egyiptomban, a' Nilus kel. csekély ágánál, ezen folyónak torkolatjától nem messze, 14,000 lak. 12 mecsettel 's egy kopt püspökkel, a' ki itt lakik. Félselyemmiveket készitő fábrikáji 's vászonnal és lenmággal, pamuttal, syriai selyemmel, riskásával (mellyből az europai kereskedők 500 hajójokon eszt. 600,000 zsáknyit, 's 1 1/2 mill. tal. érőt visznek ki), kávéval, szalamiával és gabonával való kereskedése igen virágzók. Damiatnál kellett IX. Lajos franczia királynak az 1250-diki keresztes táborozásában seregének egy részével együtt magát a' Saracenoknak megadni. *L. — é.*

Damiens (Robert, François), XV Lajos ellen próbált orgyilkos tettéről hires, szül. 1715. Tieuloy faluban az előbbi Artoisban egy szegény haszonbérlőnek fija. Már gyermek korában olly gonosz pajkosságokat üzött, hogy ördög melléknevet (*Robert-le-diable*) adtak neki. Két izben állott katonának, azután Parisban a' Jesuitáknál inaskodott, de megházasodván, e' szolgálatott elhagyta 1738. Azután több helyeken szolgált a' fővárosban; egyik urának mérget kevert, 240 Lajos aranyat ellopott 's elillant. Ezentul 5 hónapig St. Omerben, Dünkirchenben és Brüsselben csavargott, 's a' király és parlament közti visszálkodásokról mindenütt kicsapongó módon beszélt. Poperingueben, Ypres melletti kis városban, hallották, midőn ezt mondá: „Ha én Franczia országba megyek, meghalok; de az ország legfőbbje is meg fog halni; majd hallotok felőlem.“ Midőn 1756 vége felé Parisba visszatért, már tébolyodás forma betegségben volt. A' következett év első napjaiban Versaillesbe ment, két vagy három napig opiumot vett 's igy készült a' tetthez, mellyet Januar 5-kén véghez is vitt. XV. Lajos Versaillesből Trianonba szándékozván, épen hintóra akara lépni, udvara nagyaitól körülvéve; de ezeken keresztülтört Damiens 's késsel egy szurást tett a' király jobb oldalába. Tüstént megragadták az orgyilkost. A' legkegyetlenebb kinzások, mellyeket állhatatosan szenvedett, nem valának képesek olly vallomásra birni, melly bűntársakat gyanittatott volna. Azt erősitette, hogy e' gonosztettet nem követé vala el, ha erét olly bőven, mint kivánta, megeresztették volna, hozzá adván, hogy tettében jóságos cselekedetet képzelt. Lovak által elszaggatásra kárhoztatott, 's az itélet Mart. 28. 1757 a' Gréve piaczon hajtatott végre. *J.*

Damon és Pythias két Syracusai, kik mint rendületlen barátság példáji hiresek. Dionysius Tyrannus halálra itélte az ártatlan Pythiast, de, Damon barátja kezesül állván érette, megengedte nekie, hogy dolgait egy szomszéd helyen személyesen szedhesse rendbe. Damon börtönbe méne 's halált igért szenvedni Pythias helyett, ha ez a' meghatározott időre vissza nem térendett. Váratlan akadályok hátráltaták Pythias visszajöttét. Vidámon 's meggyőződve barátja hűségéről megyen már Damon a' vesztő helyre; zugni kezd a' nép 's szánja a' könnyen hivő Damont, midőn egyszerre népcsoportokon álttörve, barátja ölébe dől Pythias. E' legnemesb verseny közben, hol mindenik meg akar halni a' másikért, könnyek áztatják a' jelenlévők szemeit, Dionysius kegyelmet ad 's kéri őket, vegyék fel harmadiknak szövetségekbe. Ez adott Schillernek „*Die Bürgschaft*“ czimü balladájára anyagot.

Dampier (Wilmos), hires angol tengeri utazó, a' Szommerset grófságban 1652 előkelő vérből született és a' földet háromszor körülutazta. Első utazását 1691, a' másodikat 1701, a' harmadikat 1711-ben végezte; melly alkalommal a' spanyol birtokokat pusztitotta 's magának nagy

kincset gyüjtött. Londonban közre bocsátott utazásainak tárában a' hajózást és földleirást tárgyazó hasznos észrevételek találtatnak. Uj-Hollandia nyugoti partjait megvizsgálta, Uj-Guineát leirta, Uj-Guinea és Uj-Britannia közt tulajdon nevéről nevezett utat fedezett fel. *Sz—i.*

Danaë, Acrisius argosi király leánya, atyja egy réz toronyba rekeszteté, minthogy egy oraculum azt jövendölte hogy egy leányától szült fiu megöli. De gondoskodása sikeretlen volt, mert Jupiter, szerelemre gyuladván a' szép leány iránt, aranyesővé változva leszállott hozzá. Acrisius megtudván, hogy leánya gyermeket szült, haragjában ezzel együtt egy csolnakban a' haboknak általadta. De a' tengeristennék, az istenfi megtartásáról gondoskodván, a' csolnakot a' habok által épen Seriphus szigetére, melly egy a' Cycladák küzül, kivitették. A' sziget uralkodója, Polidectes, vagy inkább testvére, Dictys, Danaë magához vette 's a' gyermeket, melly Perseusnak neveztetett, felnevelte. (L. Perseus.) *K. L.*

Danaidák, Danaus ötven leánya. Ez Belus fija volt, 's testvérével, Aegyptussal, kinek ötven fija volt, elejénte Lybiában lakott. Összeveszvén testvérével, leányaival együtt Argosba futott. Aegyptus ötven fijai követték, meg akartak békélni 's leányait kérték feleségül. Ő kényszeritve megegyezett; de mivel testvére fijainak nem hitt, 's azon felül egy oraculumtól hallotta, hogy egy veje megfogná ölni, leányait erős esküvéssel leköteleze, hogy férjeiket az első éjjel megöljék. Ezt mindnyájan megtették Hypermnestrán kivül, ki férjét, Lynceust, életben hagyta. Büntetésül vétkekért holtok után arra voltak itélve, hogy egy lyukacsos hordóba szünet nélkül vizet kellett meritniek. Már a' régiek ezen regének azon historiai magyarázatot adták, hogy a' Danaidák a' száraz Argolisban forrásokat találtak fel és viztartókat készitettek. *K. L.*

Dancourt (Florent Carton), franczia szinjátszó és szinköltő, szül. Fontainebleauban 1661 jó nemzetségből. Tanitója, La Rue Jesuita, reményié, hogy a' nagy elmetehetségü gyermeket a' szerzet számára képzi. De Dancourt többre becsülte a' törvénytudományt, mellyet azonban 23 éves koraban, egy szinjátszónéhoz való szerelem miatt, játékszinnel cserélt fel. Ambár a' finomabb vig játékokban mindenkor a' legelső szerepet játszotta, még is mint iró, legszerencsésebb volt az alacsony tréfákban. Különös ügyességgel birt a' parasztok beszéltetésében, honnan csaknem minden tulajdon darabjai falusi ábrázolatokat tárgyaznak; mindazáltal nem ide értendő „*Chevalier à la mode*“, mellyet először 1687 adtak, 's minden munkáji közt első helyet érdemel. A' beszélgetések minden darabjaiban erőltetés nélkül valók, elevenek, de szapora szavuak. A' korabeli nevetséges dolgokat felette ügyesen értette játékszinre vinni, XIV Lajos szerette 's darabjait az előadás előtt gyakor olvastatta magának vele. Elhagyta a' játékszint 1718, megholt 1726. Minden munkájinak jó kiadása megjelent 12 köt. 12rét.. 1760. *J.*

Dania, l. Dánország.

Daniel, propheta, Ezechiel kortársa, előkelő hebraeus nemzetségből, ifjuságában (600 K. e.) mint fogoly került Babelbe 's a' babyloni udvarnál Nabukodonozor király szolgálatjára nevelteték. 3 év mulva beállt e' szolgálatba 's lelkesmerete sérelme nélkül 's dicséretesen járt benne. A' király egy parancsa, mellynek hite okfőji szerént nem tehete eleget, az oroszlányverembe juttatá. A' gondviselés csudálatosan tartotta meg életét. Azután boldogul 's tekintetben éle Daniel, Darius persa király udvaránál helytartói 's első-ministeri rangra emelkedvén. Cyrustól végre engedelmet nyere, 's honosai számára is, visszatérni Palaestinába. Mély belátással birt ezen propheta 's becsület vala characterének egyik fővonása; az álommagyarázásban, mellyel felől azon időkben sokat tartának, az ország minden bölcseit felülmulta. E' mellett, esmervén az akkori világ nagy birodalmainak alkotmányát és helyezetét, legszerencsésb sikerrel pillanthata a' jövendőbe, 's épen ezért érdemli

meg a' nabi (jósló) nevet, noha a' Zsidók nagy része kirekeszti a' prophéták sorából. Mi az utóvilágra szállott 's hebr. canonba felvett munkáját illeti, annak hihetőleg csak második része származik tőle. Általjában symbolicus, álmokkal 's látványokkal teljes.

DANIEL (Gábor), Francziaország jobb történetirójinak egyike, szül. Rouenben Febr. 8. 1649, 18 eszt. korában a' Jesuiták collegiumába ment, dicséretesen tanitott több helyeken 's megholt Parisban Jun. 23. 1728. D., mondja felőle Bouterwek, honja teljes historiájának, melly őt hiressé tevé (*Hist. de France*, több kiadásokban 1713 olta főkép Paris 1755—57, 16 köt. kivonatban több izben), uj kidolgozásában az udvart, nagyokat és papságot igyekezék a' történetirók mesterségével és kötelességivel megengesztelni; a' legtisztább pártatlanság szinében ugy beszélvén honja történeteit, mint az udvar és papság interesséjivel megegyezett. Hijány nála a' kutfő studium 's hist. hüség; a' historiai előadás magasb mesterségében idegen. Gondolatit, mint kelljen történeti munkáknak irva lenniek, hosszadalmas munkája kissé unalmas vezérszavában terjesztette elő. Esmeretes még: „*Hist. de la milice française*", kevesebbé: „*Ricueil de divers ouvrages philosophiques, theologiques, historiques*" etc. (1724, 4); ezek közt van az ő: „*Voyage du monde de Descartes*" (előbb külön kiadva 's ang. és olaszra forditva)-je, éles ésszel adott gunyirás ezen philosophus véleményei ellen.

DANIEL, (Sámuel), angol történetiró és költő, Shakespearenek kortársa, szül. 1561, szolgálatot nyere Erzsébet és Anna (I. Jakab neje) királynék udvaránál, de közönségesen falun éle 's tudományokkal foglalatoskodék. Mint hist. költő, ugy látszik, Lucanust tartotta példányul. Jeles talentuma honja historiájának nevezetes történeteit öltözé eposba. Legtöbb szorgalommal dolgoza azon költeményen, melly a' York- és Lancasterek közt folyt polgári háborut irja le 8 könyvben („*History of the civil wars between the houses of York and Lancaster*"; ujra le van nyomva egyéb poëtai miveivel 's némelly jegyzetekkel életéről Anderson „*British poets*" czimü mukája 4 köt). Költői becsét, mint Lucanusnál, szép dictio 's igaz történetek venzó ékesitése teszik. A' poëtai nyelv képzésén Angliában dicsérettel dolgozott D.; stanzájiban, mellyeket nagy szorgalommal képze az olasz octavák után, több a' méltóság és euphonia, mint az angol literatura legtöbb illynemü verseiben a' 17 század első feléből. Rhetoricai szépség és erő nélkül sem szükölködik. Költői leveleket, 57 sonettet 's néhány szinmivet hagyott. Az elsők, ugy látszik, figyelmet ébresztettek Angliában. A' mi történeti munkáit illeti, Anna kormánya alatt Anglia historiája rajzát irá I I. Eduardig: kérkedés és pipere nélkül, tanusággal teljes és világos, nincs pragmai szemlélet nélkül 's az angol literaturában hihetőleg első történeti munka, mellyben fontos tettek egyszerü elbeszélésével a' stylusnak (tán szerfeletti) tömöttsége és méltósága egyesült. Az Angolok becsben tartják. D. 1619 holt meg.

DANISMEND, alsóbb rangu török pap, a' ki egy dsamiban viszi az isteni szolgálatot, hanem egyszermind talisman is. *L—ú.*

DÁN NYELV, LITERATURA ÉS MIVÉSZSÉG. A' dán nyelv leánya az alsó-németországi és a' 10 században Islandra kiszoritott normann ősnyelvnek. Ki is világlott, hogy az angol-szász nyelv valóban a' dán volt, mellyet az Irlandiak szüzen tartottak meg. Ezen nyelv első képzői, mint Svéd- és Norvégországban, a' skaldok valának, kik tiszta german dialectusban költének 's mindenütt a' fejedelmeket 's vezéreket követve, az isteneket 's nemzetek tetteit dallák rimtelen versekben. Bejövén a' keresztény vallás (1000 körül), csak a' történeti énekek maradtak fen (1265-ig). A' keresztény vallás Daniába lett behozatásának, mellyel egyszersmind az irás mestersége is esmeretessé lett, a' német missionarius Anschar tette le talpkövét. Nagy Kanut (Knud 1015—1036) angolszász tanitókat külde Dánországba, több püspökségeket alkota 's az éj-

szak egyéb tartományában is terjeszté a' keresztény vallást. A' kereskedést és mivességeket iporkodott előmozditani, uj pénzt veretett 's határzottabb törvényeket adott. Mindjárt a' keresztény vallás után a' lovagság is helyt foglala Scandinaviában 's méresz vállalatok- és kalandokra hajlandó lakosinál könnyen elterjede. A' dán udvarnál annyira szokásban voltak a' lovagjátékok, hogy minden idegennek, ki meglátogatta, landsát kelle törnie az udvariakkal. A' Dánok már az első kereszthábornban részt vettek. A' lovagság ezen uj szelleme nem lehete kedvező hatás nélkül a' poësisre. A' legrégibb, mi a' dán poësisből fenmaradt, a' Skyldingerekről szóló hőskölteméný, mellyet legelőször Thorkelin ada ki egészen (*De Danorum rebus gestis sec. III et IV poëma dan. dialect. anglosaxon etc.* Kopenh. 1815, 4). Később időből (16 száz.) való a' Wedel és Syv, utoljára Abrahamson, Nyerup és Rahbeck 1812—15 kiadták *Kjempevisen-* és *Elskovsvisser*-gyüjtemény. Nyerup és Rahbeck nem régen középkori nyomtatlan dán költemények válogatott gyüjteményét is kiadták fontos észrevételekkel. Költői becsek különböző ugyan, de nagyobb részekben valódi természetpoësist lelünk 's népiek. A' legujabb dán szinköltők e' kutfőből szokszor meritettek. Az első dán historicusok Sueno (Svend) Aagesen (1188 körül) és a' hires Saxo Grammaticus. A' reformatio, melly (1527) az udvarból jöve, 's még inkább a' kereskedés terjedése, tetemesen hatottak a' dán miveltségre. A' reformatio alapitotta meg a' german charactert a' literaturában; Dánok Németországban tanultak; német lett az udvari nyelv, latán a' tudosoké. A' nemzeti nyelven tett irói probák csekélyek voltak. Csak a' 16, még inkább a' 17 században képződék a' dán nyelv könyvnyelvvé 's zengeteg lágyság és euphonia által szintugy megkülönbözteté magát, mint az abstrcatnak velős és megfelelő jelelése által. De ugy látszik, hogy a' költői nyelv még most is sokkal fenebbáll a' prosánál. Az első dán grammaticát Pontoppidan irta (Kopenh. 1668), több haszonvehető követte azt Baden Jakab 's másoktól, 's a' 16 században volt már néhány dán- latán szókönyv is. Mi a' dán prosát illeti, Holberg (l. e.), kit nemi tekintetben az ujabb dán literatura atyjának nevezhetni, sokat gazdagitott ugyan az által a' dán nyelven, hogy a' literatura több ágaira, különösen a' szinre alkalmaztatta azt; de nyelve tisztátlan vala még 's nehézkés. Jótékonyul hatottak a' közönség képzésére Wielandt (mh. 1730) Sneedorf (mh. 1764) időszakirások által, és Baden J. (mh. 1804), ki a' nyelv tisztaságán dolgozott 's kedvező sikerrel vitte criticusi tisztjét. V. Fridrik 's VII. Keresztely is minden nemü tudós intézeteket alapitottanak 's gyámolitottak, mellyek a' honi literaturát mozditák elő. Rothe, Suhm, Rahbeck, Bastholm, Birkner, Nyerup, Gamborg, Münter és Baggesen előadások világos, velős és kellemes. A' practicus tudományokban 's természettudományban leginkább kijelelkeztek a' Dánok. Az astronomiában a' hires Tycho de Brahe (l. e.) 's a' mineralogiában Worm Olaf emlitendő. Ujabb időkben nevelő intézetek, oskolák, universitasok 's tudós társaságok alapitása tetemesen eszközlé a' miveltséget Daniában. Az egyházi ékesszóllásban nem csekély haladás mutatkozik. Balle, Treschow, Hiort, Holm, Plum, Clausen, Pavels ide tartoznak. A' status- és hadi tudományok még többre mentek. Amarra nézve Bugge Tamást emlitjük. A' hadi tudományok buzgalmas gyakorlására a' viharos időszak adott alkalmat. E' részben a' tengeri erő Dania fődisze, 's a' dán admiralság fényes érdemekre juta a' Löwenörn ügyelése alatt megjelent tengerabroszok által, mellyek becsét a' legtanuságosb magyarázatok emelik. Érdemes a' literatura e' megyéjében Rosenwinge (mh. 1820) is; Lous nauticai irási több kiadást értek. A' honi régiségek vizsgálása sokat köszön a' részinyire még élő tudosok: Viborg, Grundtvig, Sandtvig, Thorkelin, Thorlacius, Nyerup és Rhabeck iporkadásinak. — Az ujabb időkben ragyogó szinbe öltözék a' poësis Daniában. Az uj dán költés, melly népdalokból — a' Dánok számosakkal birnak — 's egyházi énekekből született, Arreboen (mh. 1637) kezdődik. Hexaemeronja

felette nehéz folyamu. Bording (mh. 1677) Opitz után képződött. Ő 's utánjai, Sehestedt (mh. 1698) Petersen, Stelt, Kingo és Lorerap, mindazáltal szükölködték költői önlétüség nélkül. Csak a' 18 század közepe táján derüle szebb idő a' honjáért lelkesült Holbergel (l. e.). A' szép tudományok 's izlés előmozditására 1758 alkotott társaság több szépeszü férjfiak — az eredeti 's érzelmes Tullin (mh. 1765) legjelesb — munkájit hozta keletbe. A' 18 század második felében nyert a' tudományos ipar mozgatag életet, 's nem csekély számu költők, kik között sok Norvég, szerencsésen próbálkoztak a' költés legkülönbféle nemeiben. De a' legujabb koriglan külföldi példányok utánzásinak akadni nyomára. Az ujabb költők közt jelesek: Ewald (l. e.), Weyer, Rahbeck, lyricus és dramaturg, Guldberg, Wessel (mh. 1786), Heiberg P. A., de Falsen, Brun, Thaarup (l. e.) Tode, Lovinus, Sander, Pram, Frimann, Strom, Brun szül. Münter Fridrika, Bagesen (l. e.) 's végre a' genialis Öhlenschläger (l. e.), ki jelenleg Ingermannal (l. e.) osztozik a' publicum kegyében. Ezeken kivül Heiberg J. L., Thiele, Ries és a' fiatal költőné, Lund Virgilia, emlitendők. Az ujabb időkben sokat forditottak németből. A' költők ingerlékenysége sehol sem mutatkozik olly mértékben mint Dánországban, kik szüntelen literat. csatákat vinak egymással. Legjobban kitünik ezen polemicai elevenség Grandtvigban. A' dán költőkre 's munkájikra viszonylik főképen Fürst: „*Briefe über die dänische Literatur*" (Bécs 1816).

A' muzsika kevesb szerzeményekkel dicsekedhetik A' képző mivészetek körében honja disze, Thorwaldsen Albert (l. e.), ragyog. Ennek ügyelése alatt képződött Freund fiatal szobrász és medailleur, kinek sokat igérő próbáji már Romában nyertenek javalást. Lahde contourokban adta ki Thorwaldsen miveit, mint rajzgyakorlatokat poëtai magyarázatokkal Öhlenschlägertől (1813). Lund és Dahl, két Norvég, a' képirásban hiresek, 's igy uj munkás nemzedékben él, mit Wiedeveld (mh. 1802) mivészi ipara kezdett. Kivülök Hoier és Eckardtsberg mint történetfestők jeleskednek. A' mivészség és mivészek szorgalma iránti nagyobb részvételt résznyire jeles időszakirásinak köszöni Dania. Ezek tartják fen a' szellemi táplanedv kerengését. Grundtvig „*Danevirke*"-n látszanak kiadója sajátosságának nyomai. Német hatás ellen kell vala gátul lennie; de résznyire már az által is eltéveszté czélját, hogy azt támadta meg, mit nem kellett volna elháritani. Molbech jeles „Athene"je 1817 szünt meg. Ennek egy „Atheneum" czimü tudományos és mivészeti időszakirás lépett helyébe. Soldin Salamon hétirása, melly 1804 kezdődék, még 1821 számosan elterjédve járt. Hasonló szellemmel hatnak a' lelki épülésre Balle, Münter, Möller, kik tanitásait és énekeit esmeri a' külföld is. Szintolly buzgalmat vehetni észre a' törvénytudományok és historia tanulásában. — Mind ezek mellett régen érzék már, milly sokat nyernének a' tudományok, ha a' dán literatura a' testvér svédhez közelebbednék 's vele egyesülne. Ezen czél elérésére képződött a' scandinaviai literaturatársaság, melly a' 19 század kezdete óltá a' tudományok Gram alkotta kir. dán társaságához 's a' honi historia és nyelv előmozditására Langenbecktől felállittatott kir. egyesülethez zárakozott. Benne a' humanisták nagy része a' szó régi 's valódi értelmében egyesült a' dán és svéd irásbeli ügy egymáshoz közelbitésére. Dania régiségeire és historiaemlékeire ezenkivül a' arnaemagnaeani biztosság és a' régiségek tartogatására rendelt királyi társaság ügyel. Az előszámláltakon kivül az éjszaki tudományok társasága, a' szép tudományok és izlés terjesztését eszközlő társaság, egy orvosi és gazdasági társaság 'sat. mozditja elő a' miveltséget. Fáradhatatlanul folytatták a' tudományos tekintetben fontos fokmérést (gradusmérést) Lauenburgtól Skagenig prof. Schumacher igazgatása alatt. Sikereiről még semmit sem tudunk. A' kormány nagy lelküleg segité költséges munkák kiadatását, mellyek közbenjárása nélkül nehezen sikerültek volna p. o.

„A' botanica physiologiáját" Moldenhavertől; a' „dán baromorvosi társaság írásait" a' „*Flora danica*"-t 's at. Az ó-éjszaki nyelvek eredetének nyomozásait is gyamolitotta, melly ügyben Rask (l. e.) a' Kaukasusnál foglalatoskodott. A' kopenhagi pénzgyüjteményt tökéletessége mostani fokara a' jelenleg uralkodó király emelte 's bő kézzel nyujta őrének, Musse Ramusnak, summákat, hogy a' régi pénzek catalogusát közre bocsáthassa (Kopenh. 1816, 2köt.). Az *ad usus publicos* rendelt fundus ifju tudósok tudományos utazásinak gyámolitására használtatott. Fájdalom, hogy számokból dr. Lemminget, egy ifju orientalistát Sacy oskolájából, kiragadta a' halál.

Dánország, legkisebb az ejszaki országok közt. Legrégibb lakosai Németek voltak, kiknek egy nemzetségek (a' Cimberek) a' jütlandi félszigeten, a' Romaiak Chersonesus cimbricáján, lakott. Ezek a' Cimberek legelőször azon táborozások alkalmával tették magokat a' Romaiak előtt rettenetesekké, midőn a' Teutonokkal Galliának szép tartományiba ütöttek be. Később Odin nevü mesés vezérek alatt Gothusok nyomultak be a' scandinaviai tartományokba 's mind Daniának, mind Norvegiának és Svédországnak uraivá lettek, mellyekben gothus fejedelmek uralkodtak. Skiold iratik Dania első fejedelmének; hanem mind ennek, mind maradékainak historiája annyira teljes mesékkel, hogy a' dán historiának ezen időszaka méltán neveztetik mesésnek, 's csak annyit tudhatunk Daniáról bizonyosan, hogy akkor több apró statusokra volt szétdaraboltatva, 's hogy lakosainak legfőbb keresetmódja tengeri rablás volt, a' honnan minden tengereken, mellyeken megjelentek, 's az Oceannak minden partjain reltegtek tőlök. Midőn a' Romaiak hatalma hanyatlani kezdett; délen is esmeretes kezdett lenni a' Dánok és Normannok neve, mivel ezen tengeri vitézek azon partokat és folyók torkolatjait is meglátogatták 's felprédálták, mellyek annakelőtte a' romai hajók védelme alatt bátorságban voltak. A' Normannok (ezen közönséges névvel neveztettek a' Danok, Svédek és Norvegiak) 832 Angliába kiszálván, két országot alkottak ott. Rollo nevü vezérek alatt 911 Normandiában a' franczia parton is megtelepedtek, megnépesitették a' faröi szigeteket, az Orkadokat, Shetlandot, Islandot 's Irlandnak egy részét, Spanyol- és Olaszországokat 's Siciliat is bekóborolták. A' merre csak mentek, mindenütt dicsőséget arattak vitézségekkel, mellyet mindazáltal vadságokkal 's rablásaikkal elhomályositottak. Nemzeti alkotmányokon ezen kóborlásaik keves változást tettek; továbbra is megmaradt szövetséges alkotmányok, mellynek tagjai a' tulajdon fejeik alatt lévő különbféle nemzetségek vagy clanok (a' mint ők nevezték) voltak. Ezen nemzetségek 's ezeknek vezérei egy főkirálytól függöttek. Csak akkor egyesültek a' Normannok nemzetségei szorosabban egymással, midőn a' Nagy Károly familiájából való német királyok az ők dolgaiba belé kezdettek avatkozni. Ugyan ekkor szakadtak el a' Norvegiak és Dánok két külön statusra. Öreg Gorm elfoglalta 863 Jütlandot 's 920-ig minden apró dán statusokat egyesitett királyi pálczája alatt. Unokája, Sven, egy hadakozó fejedelem, hatalma alá hajtá 1000 eszt. Norvegiának egy részét 's 1014 Angliát. Fija, Knud, nem csak Anglia meghódittatását tette tökéletessé 1016, hanem Skotországnak egy részét is elfoglalta 's 1030 egész Norvegiának urává lett. Alatta volt Daniának hatalma legmagasabb ponton. Politicai kinézésből bevette 's Daniában bevitte a' keresztény vallást, melly a' nemzetet egészen megváltoztatta. Knud 1036 történt halálakor örököseire hatalmas országot hagyott; de már 1042 elszakadt attól Anglia, 's 1047 Norvegia. Dánország elveszté elébbi fényét, belső egyenetlenségek által elerőtlenittetvén. Sven Estritsonnal 1047 uj uralkodó familia jutott a' királyi székre; de a' Sven és Knud hadjai alkalmával alkottatott feudale systema, az uj familia alatt, melly a' nagy Waldemaron kivül egy valamire való és méltó uralkodót sem tud mutatni, megfosztotta az országot

erejétől, az uralkodókat a' püspökök és nemesség választásától függőkké, a' földmivelőket földhöz ragadt jobbágyokká tette, a' földmivelést elfojtotta 's a' kereskedést egészen a' német Hansa kezére juttatta. A' királyoknak 1320 meg kellett esmerni a' rendek választó jusát; az ország gyülése keskeny korlátok közé szoritotta az uralkodók akaratját, 's minden jót elfojtott, a' mi az országlástól jöhetett volna. III. Waldemarral 1376 kihalt az Estritson familiájának férjfiui ága. Férjfias lélekkel 's ésszel biró leánya, Margit, vévén által fijának, IV. Olavnak, 1387 történt halála után, az ország kormányát, elfoglalta Svéd- és Norvégországot 's 1397 a' calmari uniót alkotta. A' Skiold házából lévő uralkodók kihalván, a' Dánok I. Krisztián oldenburgi grófot választották 1448 királyokká. Ez a' Krisztián az ezolta szakadatlan renddel uralkodó dán királyi háznak, mellyből származnak az ujabb időbeli svéd (Bernadotteig), orosz és oldenburgi uralkodók is, törsökatyja. Ez egyesitette Norvegiát, Schleswiget és Holsteint a' dán koronával; de uralkodásra lépésekor ollyan feltételek alatt vette által az uralkodást, hogy inkább az ország tanácsának elölülője; mint egy szabad nép királya volt. János nevü fijának 1481 még keményebb feltételeket kellett alá irnia, midőn Dániának királyává lett. Norvegiában hasonlóul keskeny határok közé szorittatott hatalma. Holsteinon és Schleswigen pedig megosztozott öccsével, Fridrikkel. János fija, II. vagy Rossz Krisztian, kegyetlen, de nem ügyetlen fejedelem, iparkodott azon királyi méltóságát lealacsonyitó függéstől, mellyben a' rendektől tartatott, megmenekedni, de e' miatt elvesztette Svédországot, melly 1523 a' calmari uniótól (egyesüléstől) elállott, valamint azután más két koronáját is. Dania és Norvégia atyja testvérét, I. Fridriket, emelték a' királyi székre, a' ki a' hatalmas aristocratáknak csak névvel volt királyok. Uralkodása alatt a' földhöz ragadt jobbágyság törvényesen megállapittatott, a' reformatio bevitetett 's Norvegia 1522 örökre öszveköttetett Daniával, — Legidősebb fija, III. Krisztián, megosztozott Schleswigen és Holsteinon testvéreivel, Jánossal és Adolffal. Ez az utolsó alkotta a' holstein-gottorpi familiát 's ez által letette egyszersmind a' későbbi hosszas familiai egyenetlenségek talpkövét is. Utána 1559 II. Fridrik lett királlyá, a' ki a' Dithmarschiakat meggyőzte 's Liefland felett Svédországgal háboruba keveredett, mellynek 1570 a' stettini békeség vetett véget. IV. Krisztián (1588 olta) belé avatta magát a' 30 esztendős háboruba, 's két izben hasonlott meg a' svéd udvarral, de főképen utolszor olly szerencsétlen következéssel, hogy a' brömsebroi békeségben (1645) Jämptelandot, hegyen tul fekvő Herjedalent, Gothlandot és Öselt, melly tartományok az unio olta szakadatlanul Dania részei voltak, örökre, Hollandot pedig 30 esztendőre Svédországnak kellett engednie. A' dán fegyverek ezen szerencsétlenségét az uralkodás formájának hibás volta 's a' korona csekély tekintete és hatalma okozták leginkább. Hasonló szerencsétlenség üldözte a' Dánokat azon uj hadban is, mellyet III. Fridrik izent a' Svédeknek 1657; mert a' roskildi és kopenhageni békeségekben (1658 és 1660) le kellett mondani Daniának Schonenről, Blekingenről, Bahusról 's Hollandhoz való jusáról. Ez a' veszteség végre felébresztette a' Dánokat; 1660 a' rendek nagy hatalma eltöröltetett 's a' királynak a' koronához való örökös juson kivül határtalan hatalom adatott. Ugyan ezt tette Norvegia is 1661. A' dán nemesség mindazáltal meg tudta kezei közt tartani a' legfőbb hivatalokat 's az uj uralkodás formájáról való nagy várakozások 's fényes reménységek füstbe mentek. V. Krisztián 's IV. Fridrik szerencsétlenek voltak az éjszaki hadban; de mind a' mellett is a' XII. Károly megbukását követő friedrichsburgi békeség 1720 hasznos volt Daniára nézve, mert a' Sundon való vámot Svédországtól megnyerte és Schleswignek birásában megmaradt. Ez idő olta a' megrontsolt Dania sokáig nyugodalomban élt; de azon sebeket, mellyeket szerencsétlenségei és hibás országlás

formája ejtettek rajta, ezen csendes időszakasza nem orvosolhatta meg. Dania ollyan status, melly, keves segédkutfőji lévén, csak igen takarékos gazdálkodás által bátorságosithatja fenállását 's virágzását és ha egyszer elszakadozik öszvekötő láncza és költséges katonaságot kell tartania, sok idő kivántatik, hogy magát ismét felvegye. — 1726 Dania a' ranzaui grófságot, 1761 Holstein-Plönt 's 1773 Holstein-Gottorpot kapcsolta koronájához ; ezen utolsóért az orosz birodalommal kötött egyezése szerént az 1667 szerzett oldenburgi és delmenhorsti grófságokat engedte által az orosz udvarnak. IV. Fridriket 1730 VI. Krisztián követte az uralkodásban, a' ki a' koronát 1746 fijára, V. Fridrikre, hagyta, 1766 VII. Krisztián vette a' királyi pálczát kezébe, a' kinek országlása ministerek uralkodása. Mostani királya, VI. Fridrik, 16 esztendős korában értkoruvá tétetett 's Apr. 24. 1784 elmenyavalyában sinlődő atyja mellé köz uralkodónak adatott, a' kinek halála után 1808 valóságos királya lett Daniának. Egy Oroszországgal kötött védő szövetségnél fogva 1788 a' dán sereg beütött Svédországba; hanem Angliának és Prussiának közbeszólására az ellenségeskedés kezdete után 2 héttel fegyvernyugvás köttetett, melly ezen haszon nélkül való 's az egyébiránt is rossz állapotban lévő köz pénztárnak 7 mil. tállér költséget okozó hadnak végét szakasztotta. Szerencsésebb volt Dania neutralitasának fentartásában 1792, midőn a' szövetséges fejedelmek azt kivánták, hogy a' Franczia-ország ellen inditott hadban részt vegyen. Ellenben az éjszaki szövetségnek tagjává lévén, 1800 az Angolokkal hadba keveredett, mellyben a' dán flotta April. 2. 1801 Kopenhagennél tökéletesen megveretett, de a' Dánok vitézsége olly tiszteletet szült az ellenségben, hogy fegyvernyugvást ajánlott, melly meglévén, Dania az orosz udvarnak Angliával kötött szövetségébe beállott Jul. 20 Hamburgból 's Lübeckből őrseregét visszaparancsolta 's gyarmatjait visszakapta. Ezen csendességét Napoleon szárazföldi politicája zavarta meg 1807. Egy franczia sereg állott Dania határszélén. Oroszország a' tilsiti békeségben elfogadván Napoleonnak azon rendelését, hogy az Angolok mivei a' szárazon lévő tartományokban el ne adathassanak 's ha valahova vitetnek, megégettessenek, tartván a' londoni udvar, hogy Dania is hasonlót fog tenni, meg akarta a' dolgot előzni 's 23 lineahajóból álló tengeri erőt küldött a' Sundra (Aug. 3), azt kivánván Daniától, hogy vele védő szövetséget kössön és hajósseregét hüségének zálogául az Angoloknak engedje által. Egyik kivánság sem teljesittetett, 's az angol sereg, melly 25,000 főből állott, lord Cathcart vezérlése alatt Dania partjára kiszálván, a' megtámadtatásra készen nem lévő Dánokra nézve szerencsétlen ütközet után, Aug. 17 magát Kopenhagent is bekeritette. Mivel az országlás ekkor sem akart Anglia kivánságára reá állani, a' főváros három nap alatt keményen lövöldöztetett, 400 ház lett hamuvá 's 1300-nál több lakosok vesztették el életeket. Sept. 7 megadta magát Kopenhagen alkudozásnál fogva 's az egész. felvitorlázva készen és 18 lineahajóból, 15 fregattból 'sat. álló hajóssereg az Angoloknak általadatott, kik azt az előbbi napokban oroszlány módra viaskodó 's hadi foglyokká tett tengeri katonákkal együtt magokkal elvitték. Nagy-Britannia ekkor a' koronaörököstől neutralitast vagy vele való öszveszövetkezést kivánt; az első esetben azt igérte, hogy három eszt. mulva vissza fogja hajóssereget adni, de Helgoland szigetét magának engedtetni kivánta. Hanem a' koronaörökös minden ajánlást visszavetett 's Nagy-Britanniának hadat izent és Oct. 31 öszveszövetkezett Napoleonnal Fontainebleauban. Bernadotte erre 30.000-rel megszállotta a' dán szigeteket, hogy innen Svédországot, melly ellen Dania Apr. 1808 hadat inditott, megtámadhassa. Ez a' planum mindazáltal az Austria ellen való 1809-ki táborozás által megzavartatott 's a' Svédországgal való ellenségeskedések Norvegiában még ezen eszt. megszüntek. Hanem

a' stokholmi udvarnak azon szándéka, hogy Norvegia Svédországhoz kapcsoltassék, uj háborut szült a' két szomszéd fejedelem közt 's megujitotta Jul. 10. 1813 Daniának Napoleonnal kötött elébbi szövetségét. Ezért a' leipzigi ütközet után Franciaország ellen összeszövetkezett éjszaki hatalmasságok Holsteinba és Schleswigbe sereget küldöttek, Glückstadt és más várak megvétettek 's a' dán katonaság Flensburgig visszanyomatott. Dania annakokáért Angliával és Svédországgal Jan. 14. 1814 békeségre lépett Kielben, a' Francziák ellen összeszövetkeztekkel egyesült 's ezeknek seregével a' magáét egyesitette; e' mellett Helgolandot Angliának, melly ezért nyugindiai szigeteit visszaadta, 's Norvegiát Svédországnak kellett engednie, mellyért Svéd-Pomeraniát és Rügent kapta. Az orosz udvarral Febr. 1814 békélt meg. Jun. 14. 1815 Dania Svéd-Pomeraniát Prussiának engedte Rügennel együtt 's ezek helyett Lauenburggal és kész pénzzel elégittetett ki. Jun. 8. 1815 VI. Fridrik, mint Holsteinnak és Lauenburgnak birtokosa, a' német szövetség tagjává lett, mellyben a' 10-dik helyet kapta 's 3 szava van az egész gyülésben. Ezután 10 férjfiból álló biztosságot nevezett ki a' holsteini polgári alkotmánynak kidolgozására. Holsteinnak nagyherczegséggé való emeltetésében a' király nem egyezett meg.

Dania alkotó részei Seeland, Fühnen, Langeland, Laaland, Falster, Bornholm és Moen szigeteik, Jütland félszigete 's a' schleswigi herczegség; ezeken kivül Daniához tartozik még két német szövétséges status, n. m. Holstein és Lauenburg, valamint a' faröi szigetek, Island, Grönlandnak nyug. partja, Guineában némelly helyek, 's kel. Indiában Trankebar városa és környéke is. A' szorosan vett Dania csak 820. Island és a' faröi szig. 1428 $^1/_2$, a' német statusok 173 $^3/_5$, a' gyarmatok 339 $^2/_5$'s az egész státus minden melléktartományival együtt 2761 nsz. mf. foglal magában, mellyek közül a' miveletlen 's lakatlan Islandra 's Grönland partjaira 1705 nsz. mf. jő. Magának Daniának lakosai 1,230.000-re, Holstein és Lauenburg népessége 370,000-re, Islandé 1823-ban 49,269-re, a' Faröké 5300-ra 's a' gyarmatoké 101,000-re, az egész statusé pedig 1,750.000, 's némellyektől 2,000.000-re tétetik. A' lakosok, kik részszerént Dánok, részszérent Németek, Daniában dán, Islandban és a' Farökön nors 's több helyeken német nyelven beszélnek. A' parasztok nem rabszolgák többé, magában Daniában mindazáltal még földhöz ragadt jobbágyok. Seeland (dánul Sälland) nevü fószigetét Svédországtól a' Sund (l. e.), Fühnent (dán nyelven Fyen) Seelandtól a' nagy Belt 's Jütland (dánul Jydland) félszigetétől a' kis Belt választja el. 3 tengerszorosa utak gyanánt szolgál a' német tengerről a' baltira evezőknek. A' föld nem igen magas hegyeinek, mellyek a' herczegségeket keresztül hasitják, mellékein kivül tér; partjai laposak, mellyeknek a' tenger árjai ellen való védelmezésére csak a' német tenger felől szükségesek töltések. Földje nem igen termékeny. Itt 's amott mocsároktól 's csekély kiterjedésü erdőktől fedetik. Ezen utolsóknak, mellyek védő falul szolgáltak Jütland éjszaki és éjsz. nyug. partjainak a' tenger hullámai ellen, gondatlan kiirtatása által sok elébb miveltethető nagy helyek lettek homokos pusztákká. A' skageni templom (Jütlandnak legéjszakibb helységében), most csak nem egészen a' tengertől mosott repülő homokban eltemettetve fekszik. Csak az ujabb időkben kezdették el a' lakosok ezen pusztaságokat fenyő-, nyir-, és nyárfákkal beültetni, melly által az emlitett repülő-homok-pusztáknak nagy része már miveltetésre alkalmatos földdé tétetett. Az országnak Elbe nevü határszéli folyóján kivül csak parti folyóji vannak. Tavai, mint a' Schall és ratzeburgi tó (mind a' kettő Lauenburgban), a' plöni és selenti tó Holsteinban 's tengeröblei, mellyek közt a' Limfiord éjszaki Jütlandban legnevezetesebb, többek vannak. A' jütlandi és svéd partok közti 's a' Sund és két Belt által a' kel. tengerrel összeköttetésben lévő Kattegatot vagy Skagerrackot is a' tengeröblök közé számlálják néme-

lyek. Éghajlatja nagyobbára mérséklett, de igen nedves. Főtermései: gabona, dohány (4 mil. font, melly nagyobbára a' külföldnek adatik el) 's sat. Kendere 's lenje nincs elég, valamint krappja, melly egyébiránt bőven teremne, 's komlója is keves. A' kertmivelés magában Daniában igen elmellőztetik. Lószőr helyett vánkosoknak tengeri hinár használtatik. Erdeji kevesek 's a' nép fára nézve szükséget szenved; ellenben törfje rendkivül sok van 's csak nem mindenik falunak tulajdon törfbányája. Csak a' baromtartás áll olly jó lábon, hogy Dania a' külfölddel jövedelmes kereskedést üzhet; mivel csak magából Daniából eszt. 16,000 ló 's 7000 ökör vitetik ki. A' szarvas marha számát Olofsen a' herczegségeken kivül 1,484,000-re teszi; a' juhtartás (1,338,000 darab, e' közt 20,000 merino) jó karban van, valamint a' sertés és ápró marha tartás is. Vadjai megfogytak, 's vad disznója már épen nincs. Halászai tartják éjsz. Németországnak egy részét heringgel, félszegnszóval, sellhalgadóccal, csigával és tengeri rákkal. 1816 Dania halért 500,000 tal. vett be. Az ásványok országából van agyagja, vasa, reze, timsója, Segebergnél mesze és sója (de nem elég), mellyet az oldeslohi sóforrások adnak. Keves manufacturái nagyobb részént Kopenhagenben és Altonában vannak; Jütlandban készült kéztyüji hiresek; ellenben czukorfábrikáji a' legujabb időkben sokat vesztettek; kereskedése, főképen nyug. India felé 's hajózása ismét kezdik magokat felvenni; megjegyzést érdemel benne a' holsteini csatorna, melly a' keleti 's éjszaki tengereket öszveköti. Az asiai kereskedő társaság octroija (privilegiuma) 1812 30 esztendőkre megnyujtatott; hanem actiájinak becse igen alá ment.

Daniának most, Islandot és a' Faröket ide nem számlálván, 100 vár. 37 mezővár. 2305 egyházi községe, 1099 nemesi udvara 's 5500 faluja van. Maga Dania 7 megyére, u. m. seelandira, fühnenire, laalandira, aalburgira, aarhusira, ribeire és wiborgira osztatik. A' schleswigi és holsteini herczegségek egy helytartó, Lauenburg egy kormányozó (landdrost) Island és a' Farök pedig egy főtisztviselő által igazgattatnak. Uralkodásformája határtalan monarchiai; sarkalatos törvényei a' felség levele (acte), az 1665-diki királyi törvény 's a' születési jus. A' korona mind a' férjfiui, mind a' leányágon örökös. A' király első fija koronaörökös, a' többi királyi vérből született herczegek pedig dán herczeg nevet viselnek. A' király lakhelye Kopenhagen; titulusa Jan. 1 olta 1820 ez: Daniának, a' Wendeknek és Gothusoknak királya, Schleswignek, Holsteinnak, Stormarnnak, a' Dithmarschoknak Lauenburgnak és Oldenburgnak herczege. Daniának vitézi rendjei: az elefántrend 's a' Danebrog (ország zászlója) rendje, mellynek utolsó osztályát a' Danebrog férjfijai teszik; ezeken kivül több polgári érdemjelek is vannak. Országrendjei magában Daniában nincsenek. Legfőbb kormányszék a' titkos statustanács, melly ügyel 1814 olta a' belső dolgokra. Uralkodó vallás a' Lutheré; hanem a' többi vallásbeli felekezetek, sőt a' Zsidók is szabadon gyakorolhatják vallásokat. 8 püspöke 's ezek alatt 7 megyés prépostja és 1057 predikátora van. Islandnak tulajdon püspöke van. A' 3 herczegségben 2 fősuperintendens, 4 nagy jövedelmü nemesi convent 's 493 predikátor van. Az értelem pallérozását 2 u. m. a' kopenhageni és kieli universitasok, 1 mivészi academia, a' tudományok királyi társasága, 1 nemesi academia, sok különös intézetek 's több tudós egyesületek. 40 tudós oskola, 13 tanitókat formáló seminarium, 150 Lancaster tanitása módját követő oskola 'sat. mozditják elő. A' status jövedelme 8 $^1/_2$ mil. tal., melly az állattvalókat, a' természtmények igen olcsók lévén, nagyon terheli; ezen kivül a' Sund vámja 500,000 tal. hoz be. A' status külső adóssága (hihetőképen ezüst pénzben) 10 's a' belső 100 mil. tal. ide számlálván a' hamburgi és londoni két uj kölcsönözést is. A' forgásban lévő bankczédulák 1823 felül voltak valamivel 21,325,000 talléron; a' papiros

pénz ugy van a' pengőhöz, mint 40 100-hoz 's 1 bankótallérnak ezüstben 96 schill. és 1 1/2 mark hamb. bankóbecse van. A' bank igen gazdag. Hadi ereje 1823-ban 30,838 főből állott a' polgári katonaságon kivül. A' tengeri katonaság az admiralitas és commissariatus collegiuma alatt van. 1826 a' hajóssereg 4 lineahajóból, 7 fregattból, 4 corvettből, 5 briggből, 1 schonerből 's 80 ágyuzó sajkából állott. L. Thaarup „*Statistik der dänischen Monarchie*" (Kopenhagen 1812) 's „*Anleitung zur Kenntniss des dänischen Handelsrechts und Übersicht der Handelsstatistik*" nevü munkájit; Lassú „Dániának stat., geogr. és hist. leirása" (Budán 1829) és Abramson „Atlasát" (Kop. 1828 48 lap.) *L—ú.*

Dannecker (János Henrik), würtembergi udvari tanácsos, és a' képző mivészetek tanitója Stuttgartban, a' würtembergi korona vitéze, 1825 olta Wladimir rendjének tagja, a' most élő leghiresebb szobrászok egyike, Oct. 18. 1758 Stuttgartban szegény szüléktől származott. A' rajzoláshoz vonzó hajlandósága nagyon korán kifejlett. Előbb Károly würtenbergi herczeg katonaacademiájában közel Stuttgarthoz, hol muzsikusok 's egyéb mivészek is neveltettek, tanult, de itt kedve szerént magát nem tökéletesithette, mert a nevelés nagyon szolgai volt. Végre a' 15 esztendős ifju szobrászságra választatott 's 16 esztendős korában ismét Stuttgartba utazott, hova a' katonaoskola általtétetett. Itt csak hamar megkülönböztette magát, 's minden ravaszkodás ellenére is crotozai Milonja jutalmat nyert. Itt barátkozott meg Schillerrel, kinek utóbb emléket készitett. Ezzel egy időben 1780 lépett ki az academiából 's a' herczegtől esztendei 300 f. fizetéssel udvari képszobrásszá választatott. Három esztendő mulva az utazásra engedelmet nyert. Gyalog utazott 1783 Parisba, hol a' nevezetes 's őszinte Pajouban hiv mestert talált, 1785 ismét gyalog, Romába utazott. Itt megesmerkedett Canovával is, ki már akkor hiresedni kezdett. Romában kezdett először márványból (Cerest és Bachust) dolgozni melly munkájiért a' bolognai 's mailandi academia tagjává választatott. 1790 honjába visszatért, 's Károlytól 500 f. fizetéssel a' képző mivészségek tanitójává rendeltetett. Jóltévőjének hálaadásul bemntatott első munkája egy madarát sirató lányka volt. 1808 nagy igéretekkel hivatott Münchenbe, de hazája szeretete otthon tartotta. — Legjelesb mivei közé tartoznak: Amora, Psycheje, Ariadnéja és Krisztusa. Az utóbbi 8 évig foglalá el a' mivész szivét, képzelmét és studiumát, 's eredeti képét egy lelkesült álomnak köszönii. Ezen oriási szobor 1824 készült el 's Pétervárra küldeték az öreg csaszárnénak, ki azt Sándornak ajándékozta. Ezután János evangelista 7 lábnyi magassagu szobrához fogott. Melyszobrai közül a' Schillerét idézzük, melly több öntvényekben terjedt el. — Tanitványi közül Wagner és Zwerger Romában említést érdemlenek. Hazája tudja érdemeit becsülni. Fridrik király a' polgári érdem rendjét adá neki. Wilhelm király udvari tanácsossá nevezé, 's a' würtemb. korona rendjével diszesité. Characterének gyermeki őszintesége mindeneknél kedvessé teszi, általjában külső környülállásai olly derültek, hogy maga Canova ezelőtt keves esztendővel őt szivszakadó mosolygással boldognak (*il beato*) nevezé. *Sz—i.*

Dante (tulajdonkép Durante), l. Alighieri. Ez a' legrégibb 's legnagyobb hőse az uj olasz költésnek, kinek merész szelleme délpontot ért, midőn Európában a' tudományok hajnala hasadozni alig kezdett; szül. Florenczben 1265. Pallérozódása történeteiből alig tudunk többet, mint a' mit maga mond (Pokol XV. 8 's következő l.), hogy Brunetto Latininak, egy mint költő, tudós és kormányfi hires Florenczinek tanitványa volt. Szellemét korán ébreszté fel Portinari Beatrix (megholt 1290) iránti szerelme 's táplálá egész életében. Philosophiat Florenczben, Bolognában 's Padnaban tanult, utóbb Parisban theologiai esmereteket gyüjte 's egyszersmind a' latán literaturában is járatos volt. Mig azonban esmeretgyüjtéssel foglalatoskodnék, nem feledkezett el hazája szolgálatjáról

is 's mint harczoló 's kormányfi kimutatá magát. 1289 Campaldinónál harczolt az Aretiniak ellen 's 1290 a' Pisaiak ellen Capronánál. Ezen kivül Romába 's különbféle fejedelmek udvarába ment követ kép küldetve köztársaságától. 1291 házasságra lépett Gemmával, Manetto Donati leányával, kivel több gyermeket nemzett. Ez a' házasság nem vala szerencsés, 's Gemma elvált tőle. Dante 1300-ban a' priorok vagy is legfőbb tisztviselők tisztes hivatalára emeltetett anyavárosában; de szerencsétlenségére. Florencz akkor a' Bianchik és Nerik (fejérek és feketék) pártjai által egészen meghasonlott. Az első, mint gyengébb, segélyt keresett VIII. Bonifácz pápánál. Ez elhatározá, IV. Filep franczia királynak akkor Romában tartózkodott testvérét, Waloisi Károlyt, küldeni Florenczbe, az ottani nyugtalanságok lecsillapitása végett. Dante mint prior ellene szegült e' szándéknak, félvén, hogy annak ártalmas következései lehetnek a' status szabadságára nézve, 's ezért 1302 a' Bianchik fejeivel együtt számkivettetett 's minthogy a' reávetett 8000 lira pénzbüntetést le nem tehette, jószágaitól megfosztatott. Élete ezolta majdnem szakadatlan láncza volt a' viszontagságoknak. Ő és szerencsétlensége társai, mint némellyek állitják, a' Gibellinok avagy a' császár követői, részére állottak, mert csak ennek segedelme által reményltek honjokba visszatérhetni. Bizonyságai ennek költeménye számos helyei, mellyek legkeserűbb megtámadást foglalnak magokban az egyház feje ellen. Dante azután legelsőben Arezzóban élt egy ideig; csak 1304-ben, miután a' Bianchik sikeretlenül probáltak Florenczbe visszatérhetést erőszakkal kicsikarni, hagyá el Toscanát, 's Veronában Alboin della Scalához folyamodott, ki azon jeles gyámolitásról, mellyet nála ész és érdem talált, nagy nevet szerzett magának kortársai között. Hanem Dante indulatja, nyugtalanságban lévén 's visszahivatását várván szüntelen, még jóltévői előtt sem tudá, mint Petrarca elbeszéli, kedvetlenségét 's elkeseredését eltitkolni, 's ugy látszik, ez volt oka, hogy maradandó helyre sehol sem találhatott. Ezen alapul az is, hogy Olaszország több városai vetekedhetni látszanak azon becsületen, mintha a' „*Divina commedia*" az ők falai közt támadt volna. Különbféle olasz helyeken kivül meglátogatá Parist is. Végre próbát tőn VII. Henrik császár által nyerni engedelmet Florenczbe való visszatérhetésre, melly végett egy munkát irt a' monarchiáról („*De monarchia*", Basel 1559, 's munkájinak velenczei kiadásában a' 4-dik köt.); hanem e' reménye is sikeretlen maradt. Élte utolsó éveit Ravennában tölté e' város uránál, Guido Novello da Palentánál, ki mint a' Musák barátja, örömest nyujtott neki oltalmat. Itt holt meg Sept. 14. 1321, 's a' Minoriták templomában temettetett el, hol Bernado Bembo, velenczei patricius 's az esmeretes cardinal apja, 1483-ban pompás emlékoszlapot emeltetett neki. A' Florenczieknek, kik nagy polgártársokat számkiveték 's üldözék, most iparkodtak igaztalanságokat jóvá tenni, olly tiszteletre méltatván emlékét, millyent az életben lévőtől megtagadtak. Képrajzát, Giotto készitményét, nyilvános helyre kitevék 's visszakivánák hamvát, ámbár haszontalan, a' Ravennaiaktól és fizetést adtak egy tudósnak, hogy Dante költeményeiről nyilvános leczkéket tartson. Boccaccio „*Vita di Dante*" czimü munkájában komoly, de szelid és nyájas characterü embernek festi őt; Giovanni Villani pedig egészen ellenkezőnek. Dante 6 gyermeke közül két legidősbik fija, Piedro és Jacopo, tudós hirt szereztek magoknak, 's egyebek közt egy commentariust irtak atyjok költeményéhez, melly commentarius azonban soha sem nyomatott ki. Ezen nagy költemény, melly 1472 olta 60-szor adatott ki, 's számtalan commentatorokra talált, neminemüképen magában foglalja a' világ mindenségét, 's valamint ez, végtelen 's kimerithetetlen. A' komoly indulatu Dante, kit a' régiek szelleme táplált, Aristoteles a' scholastica mélyébe avatott, 's legtisztább heve hatott által a' szerelemnek, mellyet már előbb „*Vita nuova*"-jában (németre forditotta Ocynhausen Fridrik, Leipzig 1824) ifjusága első szerelmének prosában irt történetében, 's

„*Amoroso convivio*"-jában önmledeztetett, kegyes lelkesedésel éneklé, miként térend vissza minden földi, megtisztitva a' kereszténység által, a' minden teremtettnek örök forrásába. Három részből áll az egész költemény, pokolból, bünkemenczéből 's paradicsomból, mellyek közül az első plasticusnak, a' második festékenynek, a' harmadik muzsikainak helyesen neveztetett. Mert valamint a' pokolban kimerithetetlen, 's még a' külsőtől sem irtózó merészséggel vagyon minden alkat kifejtve 's kimeritve annyira, hogy csak a' költő rendbeszedő lelke vonulhat keresztül a' homályon, ugy a' bünkemenczében megnyilik a' szinek országa, mig végre a' paradicsomban tiszta világossággal ragyog minden. A' földihez ragaszkodva, sőt kárhoztatva, a' földtől fel nem emelkedhetőleg fekszik az emberi természet az elsőben; szabad ösztöne 's teremtő ereje egy világot ráz meg a' másodikban; a' harmadik részben pedig csendes tökéletesedést éldel, mint Homer istenei Olymposban. Meinhardt („*Versuche über den Charakter der italienischen Dichter*", 1 köt.), Schlegel (a' „*Horen*" czimü folyó irásban) 's Bouterwek („*Geschichte der schönen Wissenschaften*", 1 köt. 61. 's követ l.), a' ki valami különös makacs részrehajlással viseltetvén ezen költemény ellen, ennek csak különösségeit szedi ki szerfelett prosaicus módon, tovább tovább haladó mutatóját adták az egész tartalmának. A' „*commedia*" nevezet Dante képzeletén alapul az ékesszóllás formájiról, melly neki, a' mint „*De vulgari eloquentia*" czimü 's hihetőleg legelsőben latánul irt munkájában mondja', tragicus, comicus 's alagyásnak tetszett annyira, hogy az, a' mit tragoediának nevezett, elejénte csudálatos és nyugodt, utoljára pedig irtóztató és rettentő; a' mit comoediának hivott, az durva kezdettől szerencsés kimenetel felé haladt. Ehhez illesztettnek kelle a' stylusnak is lenni, 's e' szerént nyelvének változtatása 's a' tárgy kivitele okozhatta ezen elnevezést, mellyben már most nem ütközünk meg többé, ha a' paradicsom egyik helyével összevetjük, hol ő a' költeményt szentnek nevezi, mellyen menny és föld dolgozott. A' „*divina*" melléknév csak később adatott hozzá másoktól; a' legrégibb kiadásokban magára a' költőre is „*il divino*" vagy „*il teologo*" melléknév vagyon ruházva. Egyébiránt ugy tetszik, méltatlanság ezen költemény eredete első okát Dante külső helyezetében keresni. Talán nem árt itten azon, már Bottari (1753) által is védelmeztetett állitásról említést tenni, hogy Dante, munkája készitésében egy, a' 12. század első felében Nápolyban a' monte-casinoi monostorban élt Alberico nevü szerzetes álomlátását használta. A' kereszténység zsenge korától fogva számtalan illyen látások jöttek elő, mellyek mind igen hasonlitottak egymáshoz, a' mint hogy Varis Máté is emlékezik Anglia történeteiben (1196. esztendőnél) egy angol szerzetes látásáról, melly Dante költeményével még sokkal jobban összeütt, mint Albericoé, mellyet Cancellieri („*Osservazioni intorno alla questione sopra la originalità della divina Commedia di Dante*") 1814-ben Romában jegyzetekkel nyomatott le; illyen továbbá Tundali, egy irlandi lovag, látása is, melly szinte a' 12 század első felébe esik. Meglehet tehát, hogy Dante imitt amott kölcsönözött egy gondolatot vagy képet azon látásokból a' nélkül, hogy e' miatt szemrehányást lehetne neki tenni, mert hiszem a' nagy lelkek emlékezete csak szikrák, mellyek hatalmas lángot okozhatnak. Annyi bizonyos, hogy egy költő sem viseli olly szembetünőleg korának bélyegét 's nem áll egyszersmind e' felett olly magasan, mint Dante. Méltán tartják őt az olaszok költői nyelvek teremtőjének, 's poësisek atyjának; mert az ő alkotó lelke formálása alatt nyert az legelsőben tisztább 's méltóbb alakot. A' terzine ő nála jelenik meg legelsőben tökéletes mineműségében, miért az a' hibás vélemény uralkodott, hogy ő volt annak feltalálója. A' „*Divina commedia*" legjobb kiadásai ezek: Lombardié (Roma 1798., 3 köt. 4.) 's a' milanoi 1804. 3 köt. Az első 1815—17 másod izben igen megbővitve adatott ki 4 köt. Romában Romano de Romanisnál, mellyben Alberico látása is

szinte le van nyomva. Luigi Fantoni a' „*Divina commedia*"-t állitólag Boccaccio saját keze irása szerént adá ki 1821. B. Bagioli, olasz nyelvmester Parisban, a' „*Divina commedia*"-t 1818 's következett években a' Crusca szerént adá ki, jó commentariussal együtt (3 rész). Dante minden munkáji Velenczében Zattánál 1757—58 jelentek meg 5 köt. 4. Kannegiesser K. L. német fordítását 's magyarázatját adta az isteni comoedianák, 3 kötetben (Leipzig 1814—20), melly tőle másodizben kidolgoztatva 1825-ben jelent meg. Streckfuss 1824-ben kezdé el Dante fordítását kiadni. Schlegel Augusztus Wilhelm már elébb adott ki némelly darabot metricus fordításban, 's régen előtte Bachenschwanz tökéletes fordítását prosában. Dante derék lantos költeményei, sonettejei és canzonéji, életével egészen összefüggésben vannak 's nem kevesbbé méltók hozzá. Meg kell még emliteni férjfias prosában irt vendégségét is („*Il convito*"), olly munka, mellyről Bouterwek is azt mondja, hogy méltó a' régiség jobb munkáji mellé állittatásra. Magában foglálja ez Dante összes esmereteinek 's nézeteinek javát, 's igy nagyon világositja költeményeit és életét. Ezen Convitot Marchese Trivulzio 1826-ban Milanóban ujra kiadá. Dante felől legalaposabb ujabb viszgálatokat közlött dr. Witte a' „*Hermes*"-ben 's a' „*Schlesische Provinzialblätter*" 1825-ki füzeteiben. 1826-ban Kannegiesser K. Lajostól, Lüdemann Wilhelmtől 's Witte Károlytól német fordítása jelent meg Dante minden apróbb költeményeinek egy commentariussal együtt (Leipzig). — II. Pietro Vincenzio a' Rainaldiak nemzetségéből; Dante nevet kapott, mert ezt iparkodott követni a' költésben. Ő és familiája a' mathesisben hiresek. Hihetőleg ezen nemzetséghez tartozik III. Perugiai Giovanni Battista Dante, a' ki nagy mechanicai ügyessége miatt Daedalus név alatt is esmeretes. Ez már a' 15. században tett repülésben próbát 's egynéhányszor keresztülrepült a' perugiai tón.

Danton (György Jakab), ügyvéd, szül. 1759, lenyakaztatott Apr. 5-kén 1794. Ezen férjfiu az általa igen előmozdittatott franczia lázadás első esztendejiben nagy szerepet játszott. Külseje szokatlan volt 's szembetünő; termete colossalis, alkatja athleticus, arczvonasai kemények, erősek és szenvedhetetlenek; hangja megrázta a' gyülés tereme boltozatját; ékesszólása heves volt, képzelődő tehetsége 's példaképei szintolly oriásiak, mint külseje, mellytől minden ember visszarettent, 's a' mint St- Just mondá, még maga a' szabadság is reszketett előtte. Ezen tulajdonságai segitteték befolyást nyerni, 's látható volt, hogy a' dictatorságra, mint Robespierre, szüntelen törekedett. Miután Lajos Varennesben elfogatott volna, előlülője volt a' marsmezei gyülésnek, hol a' király letétele kivántatott. Novemberben a' parisi közönség procuratora segédjének neveztetett ki. 1792 nőttön nőtt tekintete a' fővárosban. A' Junius 20-iki történetek eszközlését segitette 's kormányozta az Aug. 10-kieket. XVI. Lajos megbukta után tagja lőn az ideigleni végrehajtó tanácsnak, megnyeré az igazságszolgáltatás departementját, 's magához ragadá a' seregeknél 's a' departementokban az agensek kinevezését, mi által olly állapotba helyezé magát, hogy sok teremtményeket szerezhete. A' pénz minden felől folyt a' minister kezébe, ebből pedig ismét tékozolva vissza jutalmul a' gonosztévőknek 's mint toborzópénz a' pártosok közé. Nem igazságtalanul vádoltatott, hogy ő készitette fanatismusból a' septemberi vérontásokat. — Elővette a' számüzést, hogy a' Royalisták részéről rettegtetés által minden ellenállási gondolatot elfojtson. A' Burkusoknak Champagneba nyomulása közönséges háborodást gerjesztett a' fővárosban 's aggodalmat a' kormány tagjai közt. Minden ministerek, a' legjelesebb követek 's még maga Robespierre is, ki akkor Brissottól félt, összegyültek Dantonnál, ki csak egyedül tartá meg bátorságát, magához ragadá a' hatalom egész kormányát, megtevé a' védelmi rendeléseket; mellyek szerént minden fegyverfogható Franciának a' határhoz kelle sietni az ellen-

ség ellen 's meggátlá 'a' gyülésnek a' Loire tulsó partjára való álttételét. Danton itt nagy bátorságot mutatott: „Nézzetek reám" kiáltá „nekem megadá a' természet a' szabadság homályos és durva tekintetét. Ollyan segédeszközeim vannak agyvelőmben, mellyek a' földkerekségét megrázhatják. Veszedelemben forog a' haza: ennek megmentésére merészség kivántatik, mindég csak merészség, 's nem egyéb merészségnél." Ezen idő olta volt ellene Robespierrenek kiirthatatlan gyülölsége, mert soha sem bocsáthatá meg azon felsőséget, mellyet Danton ekkor felette bebizonyitott. Kinszerittetvén a' ministeriuma alatt tett titkos költségekről számot adni, azt állitotta, hogy a' kiadásokat lázadási időben csak általjában lehet öszveszámlálni. Halálos itéletre szavazott a' visszatért kivándorlottak ellen 's az isteni tisztelet oltalmát magára vállalá. A' Gironde és a' hegyi párt küzdése napról napra komolyabb charactert vőn fel. Danton félni látszott ezen meghasonlás következéseitől. Nov. 26-kán 1793, az észinnep alkalmával, hol a' Herbertisták játszák az első szerepet, ujra kinyilatkoztatá magát az isteni tisztelet szolgájának idétlen megtámadtatása ellen, 's későbben Robespierrehez csatlódék, hogy Herbertet a' hozzá szitókkal együtt vérpolczra kerithesse. Azonban nem sokáig tartott egyesülések: az az alattomos ellenségeskedés, mellyel egymás iránt viseltettek, csak hamar szembe tünt. Danton a' despotismust, mellyet Robespierre a' kiküldöttségekben gyakorlott, el akarta tiporni, az ügyes Robespierre pedig igyekezett őt megbuktatni, hogy veszedelmes vetekedő társától megszabadulhasson. St. Just adott be ellene egy tudósitást a' jólléti kiküldöttségnek, 's Danton Mart. 31. 1794 éjjel elfogatott azokkal együtt, kiket vétkes társainak neveztek. Midőn a' palais Luxemburgban őrizet alá vétetnék, erőltetett vidámságot mutatott 's megvallá Lacroixnak, hogy már előre tudósitva volt elfogatásáról, de azt el nem hihette. Midőn a' Conciergeriebe vitetett, elkomolyultak arczvonásai 's szégyenlé, hogy magát Robespierre által megcsalatni engedte. Minden beszédje bánat és kevélység keveréke volt. Kihallgattatásakor tökéletes nyugalommal felelé: „Én Danton vagyok, eléggé esmeretes a' revolutióban; lakásom nem sokára a' semmiség lesz, 's nevem élni fog a' történetek pantheonjában." April 5. halálra itélé a' revolutiotörvényszék, mint a' monarchia visszaállitására czélzó öszveesküvés társát, 's elfoglalá tetemes vagyonját. Bátran 's minden vonogatás nélkül ült fel a' szerencsétlen talyigára; fejét egyenesen tartá, 's pillantatja tele volt kevélységgel. Érzékenyen emlékezett familiájáról, 's egy pillantatig meg volt indulva. „Oh feleségem, gyengéden szerettem" kiáltá „tehát nem láthatlak már többé!" erre hamar félbeszakasztá magát: „Danton, semmi gyengeséget!" 's fellépett a' vesztő helyre. Danton a' franczia revolutioban kifejlett legnevezetesebb characterek egyike; egy felette különös keveréke a' nagyság-, erő- és bátorságnak, kegyetlenség-, önha szonkeresés- és gyengeséggel. *Zs. G.*

DANZIG, kereskedő város és erősség a' Vistulánál, 1 mf-re a' keleti tengertől Poroszországban, Berlintől 67 mf-re. Fekvése 's környéke kies. Sem rendesen, sem szépen nincs épülve. Külső városaival együtt 5172 ház. 's 54,756 lak. van, kik közt 2148 Zsidó. Szép kikötőjénél 's hasznos fekvésénél fogva nagy befolyása van a' szárazon lévő 's tengeri kereskedésre; Neve már a' 10 száz. elő jő, midőn Gedancenak (Gedansk) neveztetett. Sokáig különbféle urai voltak. A' Dánok és Svédek, Pomerániak és német vitézek több izben csatáztak miatta. 1310 a' német rendé lett. Lakosainak munkássága csak hamar megorvosolta a' had által rajta ejtett sebeket annyira, hogy 1454 a' német rend hatalma alól kihuzta magát 's Lengyelországtól megesmertetett függetlensége. Danzig a' száraz felől jól meg volt erősitve; a' Vistula felől pedig erdeji és mocsárai miatt csaknem hozzá sem lehetett menni 's alacsonyabb részét könnyen el lehetett vizzel boritani,

a' honnan nem csak politicai, hanem katonai tekintetben is igen nevezetes hely volt Danzig. Nem ok nélkül vágyott tehát birására Poroszország, melly által 1793 el is foglaltatott. Uj ura alatt még virágzóbb város lett Danzig, mint lengyel felsőség alatt volt, 's nőttönnőtt jó állapotja Poroszországnak a' Francziákkal lett háboruba keveredéséig. Mart. 7. 1807 ugyan is Lefebvre franczia vezértől bekerittetett, 's gróf Kalkreuthnak tüzes ellenállása mellett is Maj. 24 meg kellett magát adnia a' városban lévő 7000 főből álló őrseregnek, melly 27-dikben kitakarodott a' várból, arra kötelezvén magát, hogy Franczia-ország ellen 1 eszt. nem fog szolgálni. A' tilsiti békeségben Danzig, Napoleontól 2 német mf-re terjesztetvén ki környéke, Franczia-, Porosz- és Szászországnak védelme alatt szabad várossá tétetett; de szabadságában keves öröme lehetett, mivel franczia őrsereg tartatott benne, 1808 Napoleon törvény-könyvével kellett elébbi törvény-alkotmányát felcserélnie 's élelmének főkutfejétől, az Angliával való kereskedéstől, a' continentale systema által megfosztatott. Illyen sulyos környülállások közt érte el Danzig az 1812 eszt., midőn az orosz háboru miatt uj terhek jöttek az elébbiekhez. A' száraz és tenger felől ostromoltatott Francziák Jan. 1. 1814 kénytelenittettek a' várat feladni, midőn a' várbeli őrseregben lévő Lengyelek és Németek hazájokba bocsáttattak, a' Francziák ellenben, mint hadi foglyok, az orosz birodalom belső részeibe küldettek. Febr. 3. 1814 ismét orosz felsőség alá jött Danzig. — Arany-'s ezüstpaszománt-, posztó-, kordován-'s más fábrikáji, valamint festő manufacturáji, nádméz 's pálinkafőzései, gáliczfabr. hamuzsir- és salétromfőz. 'sat. is jó állapotban vannak 's jövedelmesek. Főkeresetmódjok a' Danzigiaknak a' gabonával való kereskedés, melly Lengyelországból hozatik a' Vistulán 's Angliába, Hollandba és a' Hansa-városokba vitetik. Kivitetnek még: fa, bőr, gyapju, prémbőr, vaj, faggyu, viasz, méz, hamuzsir, kender és len. Megjegyzést érdemelnek benne: a' Szüz Maria főtemploma, a' van Eycktől festetett utolsó itélettel; a' sinagóga; az academiai gymnasium; természetvisgáló társ. egy csillagvisgáló toronnyal 's a' kir. hajósintézet. 1823-ban 747 hajó evezett be 's 758 evezett ki. A' várostól délre van egy Werder nevü termékeny sziget. A' Vistula torkolatját Münde vára védi. Utolsó ostromoltatására nézve l. Artois kapit: „*Relation de la défense de Danzig en* 1813" czimü munk. (Paris 1820) 's az 1825-ki „*Östreich. milit. Zeitschrift*" 8 's 9 füzeteit és Rapp „*Mémoires*"

L—ú.

Daphne, Peneus folyóisten leánya. Apollo, kinek ravaszsága által szeretőjét, Leucippust, elvesztette, szüntelen szerelemével unszolta. A' kérései iránt érzéketlen Nympha végre a' földnél (mások szerént atyjánál, Peneusnál) könyörgött, hogy őt keblébe felvegye. Kérése meghallgattatott; azon szempillanatban, midőn őt Apollo kiterjesztett karokkal által akarta ölelni, futása megakadályoztatott, lábai a' földbe gyökeresztek, karjai ágakká lettek, 's Apolló az azolta neki szentelt borostyánfát körülölelte. *K. L.*

Daphnis. A' siciliai pásztormonda Daphnist, Hermes és egy Nympha fiját, Nymphák nevendékét, a' pásztori költemény feltalálójának 's játszása miatt a' pásztorsipon magasztalja. Teheneit az Aetna tövébe legelteté. Echenais Nympha, kit a' szép ifju szerete, vaksággal fenyegeté, ha máshoz hajlanék valaha. Egy siciliai fejdelem hölgy bormámorba ejté, Daphnis megvaknlt. Némellyek szerént bánatjában holt meg, mások szerént a' Nympha kővé változtatta. A' Nymphák mind siratták elhunytát, 's Hermes az égbe emelte. Azon helyen, a' hol megholt, forrás csergedezék, mellynél azután évenként áldoztak a' Siciliabeliek.

Dardanus. A' trojai királyok atyja, Jupiternek és Electrának, Atlas leányának, fija, Samothraciából, m. sz. Cretából 'sat. vándorlott Phrygiába, 's azon tájon, melly utóbb Troasnak neveztetett, letelepedett.

Itt egy várost épitett, melly róla Dardanum vagy Dardanusnak nevezteteti. Bateiával, Teucernak, ki már elébb Atticából oda vándorlott, leányával, Erichthoniust nemzette. Ujabb állitás szerént ez egy arcadiai nemzetségnek neve, mellynek története a' Dardanusról szóló mesében adatik elő. *K. L.*

DARDANELLÁK, azon négy erősség, mellyek a' Hellespontus europai és asiai partjain egymással szemben épittettek és az emlitett tengerszorost vagy a' 12 ór. hosszu Dardanellák szorosát védik, a' honnan Konstantinápoly kulcsainak nézethetnek. Neveket valószinüképen Dardanum nevü régi várostól kapták. A' Hellespontusra való beevezést oltalmazó két erősségek ujaknak neveztetnek, mivel a' 17 száz. közepe táján épittettek IV. Mohammedtől, hogy a' török hajóssereget a' Velenczeiek ellen védjék. Egyik erősség a' másiktól mintegy 2000 öl. távolságra esik. Ejszak felé ezektől 4 ór. vannak a' régi erősségek, mellyeknek II. Mohammed adott lételt mindjárt Konstantinápolynak megvétetése után, 's mellyek 750 öl. feküsznek egymástól. Bejebb az emlittett tengerszoros keskenyebb 's a' régi erősségektől másfél óránnyira két földcsucs nyulik be a' tengerbe egymással szemben 375 öl. távolságra egymástól. Ezek formálják azon, Leandernek Hероноz (l. e.) való éjjeli keresztül hajózásairól, a' Xerxes hidjáról 's Solimannak egy talphajón való által evezéséről hires szorost, melly semmi erősség által sem oltalmaztatván, a' tengerre viszi a' hajót, mellynél a' szorostól 60 mf- re fekszik a' török birodalom fővárosa, egy másik 's a' fekete tengert a' márvány (marmorai) tengerrel összvekapcsoló tengerszoros mellett. Mart. 3. 1810 Lord Byron, angol költő, 's Eckenhead hadnagy, Sestos várán felül kezdvén Európából Asiába usztak Abydos váráig 4000 ölnyire. A' gondatlan Törökök, megelégedvén a' Dardanellák erősségeinek nagy hirével, olly keveset gondoltak azoknak jó állapotban tartásával, hogy 1770 öszvedülő félben voltak 's csak az asiai parton állott még fen egyetlenegy batteria, melly már félig el volt temetve; a' honnan, midőn Jul. 26. 1770 az Elphinstone orosz admiral alatt lévő három lineahajóból 's négy fregattból álló hajósosztály, két török lineahajót üzőbe vévén, az első erősség előtt megjelent, tüzeltek ugyan reá a' török batteriák, de nem lévén puskaporok, mindenik ágyuval csak egyszer, 's Elphinstone a' nélkül elevezett előttök, hogy csak egy lövés érte volna is. De mivel a' többi hajók nem követték, megelégedvén azzal, hogy bejebb evezhetett, a' török batteriákat érdemesnek sem tartván arra, hogy reájok lőjön, a' tengerszorosban vasmacskáját levetvén, visszatért az övéihez, mineknтána dobjai 's trombitái lármájával inkább önönfélelmét rejtegette, mint a' Törökök gyávaságát csufolta volna ki. Ezen váratlan eset felserkentvén a' Törököket álmokból, elfogadta a' porta Tottnak (l. e.) ajánlását, 's az erősségek megvétethetetlen állapotba helyeztettek. Hanem a' Törökök tunyasága nem tartotta azokat fen ezen állapotjában és már Eton, egy Törökországban sokáig lakó Angol, 1798 azt mondta ezen rettenetesseknek tartatott erősségekről, a' török birodalomról tett rajzolatjában, hogy az ellenség hajósserege minden félelem nélkül elmehet köztök. Mindenik parton, ugy mond, 14 nagy ágyu áll, mellyek hubiczagránáttal vannak megtöltve 's csaknem egyirányban feküsznek a' viz szinével, bolthajtásos lövő lyukaikban vasajtókkal, mellyek, mikor elsüttetnek az ágyuk, felnyittatnak. A' golyóbisok egyik parttól a' másikig elrepülnek. Ezen rettenetes ágyuk a' földön feküsznek, hátulsó részekkel egy kőfal mellé támasztatva. Nem forgattathatnak, hanem a' pattantyusnak várakozni kell, mig a' hajó, mellyre reá kell lőnie, az ágyu irányába evez. Egynek megtöltetése fél órányi időbe kerül. Hogy Etonnak igazsága volt, megbizonyitotta Febr. 19. 1807. Duckworth angol admiral, a' ki 8 lineahajóval, 4 fregattal, több gyujtó hajókkal 's ágyuzó sajkákkal legkisebb kár nélkül elevezett az erősségek közt, 's

ekkor állott legelőször ellenséges hajóssereg Konstantinápoly előtt. Az Angolok azért tették ezen vakmerő lépést, hogy az elkezdett alkudozásokat siettessék, de nem érték el czéljokat, mivel a' Törökök az alkudozás alatt Sebastiani franczia követ felvigyázása alatt olly tüzesen foglalatoskodtak Konstantinápolynak a' megtámadtatás ellen való bátorságositásával 's a' Dardanellák erősségeinek védő állapotba helyeztetésével, hogy Duckworth Mart. 2 veszteség nélkül nem evezhetett vissza, sőt tulajdon vallástétele szerént 8 nappal később többé vissza sem jöhetett volna. 1829 egy muszka flotta Anglia megegyezésével elzárta a' Dardanellákat. *L—ű.*

DARIUS, több persa királyok neve, mások szerént maga a' királyi nevezet. Leginkább megjegyzésre méltók ezen név alatt: I. Darius, Persia negyedik királya, Histaspes fija, persa helytartó volt 's részt vett az öszveesküvésben Pseudosmerdis ellen, a' ki a' persa thronust elfoglalta. Minekutána az öszveesküdtek czéljokat annyiban elérték, hogy azt utjokból elmozditották, magok között megegyeztek, hogy másnap reggel napkelet előtt mindnyájan lóháton öszve fognak jőni 's az legyen közülök király, kinek lova a' felkelő napot először köszöntendi meg nyeritéssel. Midőn Darius lovászmestere ezen öszvebeszélést megtudta, éjjel ura lovát a' kijegyzett helyen kanczával öszvehozta, 's ezen fortély által ez más nap reggel először nyeritett. Darius mindjárt mint király köszöntetett meg, 's a' nép helybenhagyta a' választást. Uralkodása több nagy történetek által nevezetes lett. Ötödik esztendejében Babylon városa pártot ütött, részszerént mivel a' lakosoknak igen terhes adókat kellett fizetni, részént mivel a' királyi residentia még Cyrus alatt onnét Susába áltatltetett, a' mi által a' város igen sokat vesztett. Darius egy nagy hadsereggel ostromolta azt; már csaknem két esztendő sikeretlenül elfolyt 's Darius ismét készült eltávozni, midőn Zopyrus, egy fővezérei közül, hősi maga feláldozása által birtokába helyeztette. Ez önmaga testét kegyetlenül megcsonkitotta 's a' Babyloniakhoz általment, azt állitván, hogy ezen képtelenséget rajta Darius követte legyen el 's hogy azért a' tyrannuson a' legrettenetesebb bosszut kivánná venni. A' Babyloniak tartózkodás nélkül neki vezéri hivatalt adtak, 's midőn több szerencsés kirohanások által bizodalmokat még inkább megnyerte, végre az egész várost reá bizták, mellyet akkor haladék nélkül Dariusnak általadott. Babylon meghóditása után Darius egy 700,000 emberből álló sereget gyüjtött öszve 's ezzel a' Don vizénél lakó Scythák ellen indult (Kriszt. szül. e. 513 e.), kik őt szinlett futással puszta országokba olly mélyen becsalták, hogy csak nagy nehezen menthette meg magát 's katonáit. Ezután fegyvereit India ellen forditotta, mellyet részént el is foglalt (Kriszt. szül. e. 508). Nem sokára történt valami, minek következése a' hires háboru lett, melly a' Persák és Görögök között folyt. Nyughatatlanságok Naxos szigetén, mellybe a' Persák beléavatkoztak a' ioniai városok felkelését vonták magok után (501), mellyet az Atheneiek előmozditani igyekeztek; de a' mellyet Darius végre Miletus visszafoglalása 's megbüntetése által elnyomott. Hogy az Atheneieken bosszut vegyen, számos sereget gyüjtött öszve. Mig Mardonius azzal Thracián és Macedonián által Görögország felé ment, egy hajósseregnek a' partokat kellett volna megtámadni. Mindenik igyekezet semmivé tétetett, mert a' hajóssereget rettenetes szélvész elrontotta 's elszéleszlette, midőn az Athos promontorinmot körülevezte, a' szárazföldi sereg pedig, a' Thraciaiak által véletlen megtámadtatván, nagyrészént levagdáltatott. Darius megkettőztette erőlködéseit. Egy 500.000 emberből álló sereget öszvegyüjtött 's 600 hajót készittetett el. Naxost elfoglalta 's Eretria Euboea szigetén kiraboltatott. Innét a' sereg Datis és Artaphernes alatt Atticába által ment 's Hippiástol a' marathoni sikra vezettetett. Hijában kerestek az Atheneiek segitséget szomszédjaiknál, csak önvitézségek menthette meg őket. Tiz ezeren Miltiades alatt a' nagy persa seregnek ellene

mentek, 's azon gondolattól, hogy a' szabadságért 's hazáért harczolnak, lelkesittetvén, teljes győzedelmet nyerték (Kriszt. szül. e. 490). Most Darius maga akart egy uj sereget vezérleni; de belső nyughatatlanságok 's nem sokára a' halál, melly Kriszt. szül. e. 485 eszt. meglepte, megakadályoztatták ezen szándék végrehajtásában. Egyébiránt ezen fejedelemnek igen nagy érdemei voltak nagy birodalma belső elintézésére nézve. Tengeri fővezére, Scylax, által (Caryandaból Kis-Asiában) a' középtengert bentaztatta (507) 's az Indus folyója partjait megvizsgáltatta 's általjában a' mivészségeket 's mesterségeket czélirányos törvények és intézetek által igen előmozditotta. Az uralkodásban Xerxes (l. e.) követte. — II) Darius III. avagy Codomannus Arsanes és Sysigambis fija, II. Dariusnak, Darius Ochusnak (424-től 404-ig uralkodott), unokagyermeke, Persia utolsó királya volt. Olly időben jutott az uralkodáshoz (336-ban Krisztus szül. e.), midőn az ország a' királyi hatalom, puhaság, bujaság 's satrapák befolyása által már elődjei alatt elgyengittetvén, egy merész hóditó hatalma terjedésének ellen nem állhatott. Ez Nagy Sándor volt, a' ki nem sokára seregével Asiában megjelent és Persiát fenyegette. A' Dariustól ellene küldetett sereg a' Granicus folyónál megveretett. Erre maga szándékozott egy uj sereget Sándor ellen vezetni. Mintegy 4 vagy 600,000 enbert összevegyüjtett Babylonnál 's velek Mesopotamia sikjára előnyomult. A' görög zsoldosok az ellenséget itt kivánták bevárni, hogy a' sereg a' síkon jól kiterjedhessen, de Darius ezen tanácsnak helyt nem adott 's a' hegyes Ciliciába sietett Sándor ellen. Ezen menetelnek pompáját Curtius környülállásosan leirja. Itt Issusnál Darius másodszor megveretett (333-ban). Maga is csak nehezen mentette meg magát a' tolongásból, lóra ült 's az éj védelme alatt a' hegyeket elérte. Anyja felesége 's gyermekei közül hárman a' magokkal vitt kincs nagy részével a' győző kezeibe estek, a' ki velek igen nemesen bánt. A' prédával, mellyet Sándor Damascusban talált, 7000 tevét megterhelt. Darius ezen veszteség által annyira nem érezte magát megalázva, hogy Sándornak egy igen kevély levelet irt, mellyben a' f. gyokért váltást ajánlott 's uj ütközetet, ha csak inkább Macedoniába visszatérni nem akarna. Sándor azonban Tyrust ostromolta. Most Darius neki egy második levelet irt, mellyben nem csak az előbb tőle megtagadott királyi nevezetet neki megadta, hanem 10,000 talentum váltságot, Asiának minden tartományit az Euphratesig 's leányát, Statirát, feleségül ajánlotta. De ezen ajánlások sem fogadtattak el, 's Darius kinszerittetve látta magát a' háboru folytatására uj sereget összegyüjteni, mellynek számát az irók többnyire egy millióra teszik. Ezzel Babylonból Nivivébe ment, mig Sándor a' Tigrisen általkelt. Arbela és Gaugamela között találkozott a' két sereg 's véres ütközet után (331 Krisz. szül. e.) Darius ismét futásra látta magát kinszeritve. Mediába menekedett uj sereget gyüjteni, Sándor azonban a' fővárost, Susát, bevette, Persepolist 's utóbb egész Persiát elfoglalta. Darius Mediában Ekbatanába eljutott 's még egy 30,000 emberből álló serege volt, közöttök 4000 Görög, kik végig hivek maradtak. Ezenkivül volt még neki 4000 parittyázója 's 3000 lovagja, kiket Bessus, Bactria helytartója, vezérelt. Ezekkel ellene akarta magát a' győzőnek szegezni, midőn Nabarzanes és Bessus öszveesküvése planumait megsemmisitette. A' nemes fejedelem nem akart az arról hozzájutott tudositásnak hitelt adni, 's azt mondotta: nem halhatna meg elég korán, ha alattv lói életre méltónak nem tartják. Nem sokára az árulók hatalmokba keritették 's megkötözve Bactriába vitték, 's midőn Darius őket követni nem akarta, nyilaikkal keresztül szurták 's magára hagyták. Egy Polystratus nevü Macedoniai Darius kocsiját meglátta 's egy haldoklónak fohászkodásait meghallotta, a' mint szomját eloltani egy közel forráshoz ment. Oda sietett 's a' királyt a' halállal küzdve találta. Enyhitő italt kért tőle, a' mit Polystratus adott is neki, azután megkérte, hogy Sándor nagylelküségét, mellyel az elfogott

fejedelemasszonyok iránt viseltetett, köszönje meg. Alig lehelette ki ezen szók után Darius lelkét, midőn Sándor maga oda érkezett. A' holt test látásánál könnyeket hullatott 's azt utóbb bebalzsamoztatta 's Sysigambisnak elküldötte, hogy a' többi persa fejedelmekhez temettessék el. Így holt meg Darius (330 Kr. e.) élete 50-dik évében, egy szelid békeszerető 's igazságos fejedelem hirével. *K. L.*

Darmstadt, a' hesseni nagyherczegségnek fővárosa 's a' nagyherczegnek lakhelye, a' starkenburgi herczegségben, 1279 házzal (ezek közt 53 közönséges épület) 's 20,000 lak. katonaság nélkül. Benne vannak a' status legfőbb kormányszékei 's a' főfeljebbvitel törvényszéke, melly 1818 olta Hohenzollernnek is főtörvényszéke egyszersmind. Van museuma, könyvtára, rajzoló oskolája, paedagogiuma 's gyakorlásokra épült háza, 319 l. hosszu, 157 l. széles, 83 l. magas. *L—ú.*

Daróczi (Ferencz), Bereg vármegyei születés, Básta György hatalmaskodása idejében korlátnoki tisztséget visele Erdélyben; azután a' szepesi kamara előlülőjévé tétetett, megholt 1616. Megirta Istvánfi állitása szerént az erdélyi történeteket a' moldvai háborutól fogva; melly történetirat kijött 1600, 4. *Fábri Pál.*

Daru (Piere Antonine Noel-Bruno, gróf), Franciaország paire 's egyike a' revolutio és Napoleon oskolájából kikerült legelső franczia kormányfiaknak, szül. Montpellierben 1767. 16 éves korában hadi pályára lépett, miután jeles oskolai nevelést kapott volna. A' revolutio kiütésekor, mint minden szellemes ifju ember, szivvel lélekkel fogadá el annak okfejeit, mert az neki egyszersmind fényes pályát is nyitott a' hadi kormánynál. A' költés- 's literaturával foglalatoskodni soha sem szünt meg, nem a' táborban 's a' legidegenebb nemü munkák közepette. Költői hirét Horácz remek fordítása által alapitotta, melly fordításnak más literatura valami hasonlót nem tehet ellenébe. (l. kiad. 1800). Szintezen idő tájban jelent meg „Cléopédi"eje vagy a' literaria reputatiók theoriája, egy — szellemmel 's finom fordulatokkal teljes — költemény. Napoleon éles látása csak hamar kiszemezé őt a' nép tömegéből (massa) 's különös kedvezéssel viselteték iránta, a' miért Daru is határtalan buzgósággal hódolt a' jelesek ezen legjelesbikének. A' legfontosabb ügyek bizatának reá, mellyeket ő Franciaország és császára érdeke szerént mindég legnagyobb pontossággal teljesite, mi által azonban más oldalról szintolly gyülölséget vona magára, mint helytelen megitélést. Ezt főképen austriai 's poroszországi igazgatásáról mondhatni, mellyet, 1805, 1806 's 1809 mint főügyelő (générálintendant) viselt. Mint a' statustanács tagja, hires volt Daru árról, hogy annak császárral együtt legszorgalmasabb 's legmunkásabb dolgozója. Alig van a' felsőbb igazgatásban hivatal, mellyet Daru nem viselt volna, 's az első visszaállitáskor (restauration) hadi minister volt. Blücher ugy vélekedék, Daru Meulan meleti birtokának zár alá vétele által kell vele iránti gyülölségét érezteti, melly rendszabás azonban sokkal méltánytalanabb volt, hogy sem a' fejdelmek által, mihelyt tudtokra esék, el ne töröltetett volna. XVIII. Lajos 1818 a' pairkamarába szólitá. Daru a' nemzeti intézetnek már 1805 olta volt tagja. A' restauratio olta tulajdonképi statushivatalokra nem használtatván, historia tanulására fordité idejét; két fontos munkát köszönünk neki, „Sully életét" 's „Velencze történeteit." Az utóbbi az ujabb literaria történetek legfontosabb jelenetei közé tartozik a' historia körében. 1819 jelent meg 7. köt. (2. kiadás. 8 köt. 1821, a' 3-ik 1825, 4 kiad. 1828.). „*Notions statistiques sur la librairie, p. t. à la discussion des lois sur la presse*" (Paris 1827) munkája köz statusgazdasági érdekü. Daru, mint a' pairkamara tagja, egyik legbuzgóbb védője volt azon okfejeknek, mellyeket a' revolutio szült 's kiralyi szerkezeti oklevel megerősitett. Az 1830-diki revolutio alkalmával az uj rendet javalta, pártolta 's megesküdt az uj chartera. Megholt 1831. *Zs. G.*

Darwin, (Erasmus), angol orvos, természetvizsgaló és oktató költő, szül. Dec. 12. 1731 Elstonban Newmark mellett Nottinghamshireben

utoljára Derbyben élt 's ott holt meg Apr. 10. 1802. D. a' következő munkák szerzője. 1) „*Zoonomia*“ etc. 2) *Phytologia, or the philosophy of agriculture* etc. Ezt zoonomiája társdarabjának tekinthetni. 3) „*The botanic garden*“ etc. (Lond 1788) — füvészkert, vagy a' növények szerelme — költemény, tele philosophiai ideákkal 's tüzes képzelemmel. Képeinek alapja Linné nemi rendszere (*sytema sexuale*). Ovid embereket változtata növényekké, D. növényeket szép hölgyek- és férjfiakká, emberi erzelmeket, szenvedélyeket ad nekik, még emberi alakba is öltözteti, 's személyiti azon anyagokat, mellyek táplalásokat eszközlik. 4) *The temple of nature, or the origin of society*, oktató költemény. Ezenkivül Linné „*Systema vegetabilium*“-át angolra fordità. Neki tulajdonitják ezen munkát is: „*A plan for female education in boarding-schools*“ (Lond. 1797), philosophiai ideák az asszonyi nem neveléséről. Németül Hufeland adta ki (Leipz. 1822). D. életéből miss. Seward adott ki memoirokat 1804. *bb.*

Daskoff, (Katalin, született gróf Woronzoffné). Ezen nemes és nevezetes asszonyság, elébb II. Katalin meghitt barátnéja, 1744-ben született és 18 esztendős korában özvegységre jutott. Sokat törekedett, hogy Katalin a' thronusra juthasson, de egyszersmind arra is, hogy a' királyi hatalom törvényes korlátok közé szorittassék. Formaruhába öltözve 's lovagolva a' katonaság egy részét maga vezette Katalin elejébe, ki férjét ugyan azon haddal emelte ki a' thronusból. A' kir. gardasregementnél obersteri ranggal kivánt szolgálni, de kivánsága nem teljesittetett. Katalin mellett nem sokáig maradhatott. A' tudományokat, különösen a' romai 's görög régiségeket kedvelte. Külföldi utazása után 1782 a' tudományok academiájának igazgatójává 's az ujonnan felállitott orosz academia előülőjévé neveztetett. Honi nyelven többet irt 's az orosz academia szókönyvének kiadását hathatósan elősegélette. Moskauban holt meg 1810.

Dataria, a' pápai cancellaria Romában, hol a' bullák adatnak ki. Nevét e' szokott aláirástól vette: *Datum apud S. Petrum*, azaz, a' vaticanban. (Vö. Romai curia.)

Datum, az a' nap vagy általjában az az idő, mellyben valami kiadatik. A' romai császárok alatt azok, kiknek császári parancsokat kelle a' tartományokba vinniek, e' szóval a' parancsok áltvételének vagy megvitelének napját fejezték ki. Az első frank királyok, a' Merovingiek, alatt szokásba jött e' szót az oklevelek alá tenni.

Daubenton, vagy D' Aubenton (Jean Louis Marie), természetvizsgáló és orvos, szül. Maj 29. 1716. Montbarban. Részt vett Buffonnak a' négylábu állatokról irt természethistoriájában 's tőle a' csudálatra méltó pontosság-, világ- és éles elmével kidolgozott anatomiai osztály. Később elálla Buffontól, sérelemnek vévén, hogy a' munka folyta anatomiai vizsgálatok nélkül jövend ki. (Vö. Buffon.) A' természethistoriai cabinetet Parisban, mellynek 1745 olta igazgatója volt, Buffonével egyésitett szorgalma a' főváros intézeteinek egyik legnevezetesbjévé emelte. Tagja léven 1744 olta a' tudományok academiajának, emlékirásait számos anatomiai felfedezésekkel, az állatnemek 's különbözéseik, a' gyapjunemesités 's az állatbetegségek gyógyitása tárgyában tett vizsgálatokkal gazdagitotta. A' mineralogia-, botanica- és oeconomiában sok világot gyujtott, 's az ásványok felosztására uj methodust tett esmeretessé. Az encyclopaedia számára ő dolgozta a' természethistoriai czikkelyeket. Számos közhasznu irásokat is szerzett, p. o. „*Instruction pour les bergers*“ (3-dik kiad. 1796); „*Mémoire sur les indigestions*“ (uj kiad. 1798). Buffon hypothesiseihez nem hajlék 's a' természet leghivebb kémlője vala. A' rettenet idejében be kelle bizonyitnia polgári érzelmét, 's osztálya mint juhászt vevé, ki a' spanyol juhok honositásával foglalatoskodik Franciaországban. Igy nyugalmasan folytathatta tudományait. Gyenge testének erejét 84 évig

fentartá a' derült elme 's mértékletesség. Dec. 31. 1799 ült először a' tanácsgyülésben, midőn gutaütés érte 's eszméletlenül rogyott baráti ölébe. *bb.*

DAUN (Leopold József Maria, birodalmi gr'f), austriai fővezér, szül. 1705, megholt 1766. Nagyatyja és nagybátyja a' cs. udvart mint főtábornokok szolgálták; hasonló dicsőséget szerzett magának atyja is, kinek legfényesebb szakasza a' spanyol örökléši háboruba esik. Leopold József meghomályositá eldődj einek fényét. Mint generalmajor az 1737—39 török háboruban nyert első borostyánt és sokat használt az austriai örökléši háboruban Praga ostromlása, Bavaria elfoglalása 's a' Francziáknak Rajnán tul üzése alkalmával. Okos magaviselete a' Rajnán tuli táborozás alatt 's egybekelése Fux grófnéval, Maria Theresia egyik kedvenczjével, főtármesteri hivatalt 's végre 1757 fővezérit szereztek neki. Illy tulajdonsággal vezérlette a' hét esztendős háboruban az austriai sereget. A' Pragát ostromló porosz királynak elejébe ment KOLINIG (l. e.); itt megütközött vele (Jun. 18. 1757), mi által a' királyt az ostrom félbeszakasztására 's Csehország odahagyására kinszerité. Ambár legnagyobb okossággal 's vigyázattal vivé dolgát, még is tetemes vesztesége volt Leuthen, Torgau és több helyeknél. Legnagyobb tette volt a' kolini ütközeten kivül Hochkirchennél 1758 Oct. 14-kére forduló éjjel az ellenség meglepése. Itt az egész porosz sereget semmivé tette volna, ha a' durlachi herczeg seregével későn nem ér oda. Torgaunál (Nov. 3-án 1760) a' már reménylett győzedelem megsebesittetése miatt 's Ziethen elszántsága által kiragadtatott kezéből. Maxennál Nov. 21. 1759 Fink porosz generalt is kinszeritette magát 11,000 emberével megadni. Gyalázták Daunnak késlekedő 's elválasztó ütközetbe bocsátkozni ritkán merő hadviselési módját; de ennek sem tudatlanság, sem pedig elhatározatlanság nem volt oka, hanem nagy ellenfelének igaz megitéléséből származott az. Olly fővezérnek, mint Fridrik, — ki nem tartozván senkinek számot adni, a' legvakmerőbb tetteket, mellyeknél nagy esze a' szerencsés kimenetel lehetségét állitá, merészelhette 's merészelnie kellett, 's ki e' merészségre neminemüképen kinszerittetett nagy számu ellenségei által, kikkel csak ugy birakozhatott meg, ha őket a' nélkül, hogy egyeseknek sok időt engedne, egymásután hirtelen megyőzé — a' munkakörében függékeny Daun nem állhata jobban ellene, mint ha valami második Fabius Cunctatorként viseli magát vele szemközt. Maga Fridrik is megesmeré, melly veszedelmes ellenfele legyen Daun. Alaposabb ez a' vád, hogy Daun a' kivivott haszonnal nem egész kiterjedésében tudott élni, 's az ellenséget a' megnyert ütközet után üzés által semmivé tenni. Az austriai gyalogságnál tett néhány jobbitások neki tulajdonittatnak. Maria Theresia neki adta a' kolini ütközet emlékére felállittatott Maria Theresia rendje első keresztjét 's mindég becsülé a' nemes fejedelemasszony Daun becsületes characterét. *Zs. G*

DAUNOU (Péter, Claud. Ferencz), a' finisterrei kerület követe a' franczia kamarában, főszerkeztetője a' „*Journal de Savans*“ folyó irásnak és történettanitó, született Boulogneban; a' revolutio kiütésekor az oratorium tagja volt 's a' nemzeti gyüléstől a' papságnak rendelt esküvést letette. Utóbb a' nemzeti convent tagja, XVI. Lajos perében annak a' háboru végéig leendő tömlöczözésére, azután pedig számkivetésére voxolt. Ez által a' Girondisták részére állott 's az ezek ellen kitört üldözésektől ő sem menekedhetett meg. Az 500-zas tanácsban első előlülő volt. A' 18-ik Brumaire után tribunus leve, mivel pedig a' constitutiót videlmezte, Bonaparte önkénye által tisztjétől megfosztatott. Ezután a' Pantheon könyvtárnokja, utóbb ország levéltárnokja lett, de a' Bourbonok felemelkedésével hivatalát elvesztette. A' kamarában a' liberalisok részén áll. Munkáji közül emlitendők: „*Essai sur les garanties individuelles.*“ (Paris 1821) és „*Essai hist. sur la puissance temporelle des Papes etc.*“ (Paris 1828.)

DAUPHIN, a' franczia-országi koronaherczegek czime volt. A' magtalan II. Humbert, Viennois dauphinje, tartományát, a' Delphinatot, olly feltétel alatt ada által Valoisi Filep franczia királynak 1349, hogy a' franczia király legidősbik fija legyen jövendőben dauphin 's kormányozza a' tartományt. A' dauphin azonban csak a' czimet tartá meg; maga a' tartomány egybekapcsoltaték a' koronával. Ha megholt a' dauphin, fijainak legidősbike, ha pedig nem volt fija, legöregbik testvéröccse örökié e' czimet. Midőn a' királynak magának nem volt fija, nyugodott a' dauphin czim, a' mi XVIII. Lajos országlása alatt valóban megtörtént; mert ezen czim a' legközelebbi királyi herczegre 's gyanitható koronaörökösre, ha testvére volt is a' királynak, soha sem ruháztatott. A' dauphin felesége dauphine-nak hivatott. Az 1830-diki revolutio által ezen czim is elenyésztetett.

DAVENANT (sir William), termékeny eszü angol dramairó, szül. Oxfordban 1605. Ben. Johnson halála után udvari költő lett, de az angol zendülés által felette csudálatos helyezetekbe jött. Kétszer esett a' partütők fogságába. Milton közbevetése tartá meg éltét. Majd mint muzsikai mulatság- és játékszini igazgató lépettfel. A' dramai declamatiót muzsikával próbálta egyesiteni, 's ez által ollyforma előadás származott, melly az operához közelitett, megjobbitotta a' játékszin elrendelését is 's az asszonyi szerepeket többé nem férjfigyermekekkel, hanem asszonyokkal játszatta. Darabjai a' többi korabeliek felett elevenséggel 's hibátlansággal jeleskednek. Noha holta után (1668) a' westminsteri apátságba való eltemetéssel tiszteltetett, 30 darabja közül még is csak egy sem maradt meg a' játékszinen. „Gundibert" vitézi versezete által még nagyobb hirt reménylett. Ez 's néhány más versei Anderson „*British poets*" (4 köt.) munkájában találtatnak. Irásai kijöttek Londonban 1673. fol. *J.*

DAVID (Giacomo), korunk leghiresebb tenoristájinak egyike. Erő, kiterjedés, könnyüség, csaknem rendjén tul felpiperézett előadás mellett énekének azon főtulajdonságai, mellyekkel Olasz-, Franczia-, Angol- és Németországon egyiránt bámultatva tündöklött. Mint többnyire minden olasz nagy énekes, az ellenpontozást érti. Különben templomi énekben szinte olly nagy, mint az opera seriában. A' hires Nozgari ennek tanitványa.

DAVID (Jaques Louis), első képirója 's alkotója az ujabb franczia oskolának, mellyet a' természet tanulásához, mi neki az idealis szépnél nem volt egyéb, visszavezetett. Szül. Parisban 1750, 1774 Romába ment 's különösen a' nagy történetfestésre adta magát. Nem sokára kifejlének e' nemhez volt talentumai. Midőn 1784 ismét Romába jött 's remekét, a' Horatiusok esküjét, — rajzba vételét XIII. Lajos bizta reá egy jelenet szerént Corneille Horatiusaiból — kivitte, esmerők és mübarátok álliták, hogy e' darab tulhaladhatlan 's benne Rafaël szelleme él. Ezen évben festé még Belisart, 1787 Socrates halálát, 1788 Paris és Helenát. Ezek felette nevelék hirét Parisban, 's D., ki mint portraitfestő is nevezetessé kezde lenni, fényesen élendhet vala, ha tetemes részt nem vesz a' revolutióban. Elragadtatva heves buzgalmában, 1789 egy nagy festményt készite: a' fijait halálra itélő Brutust. Ő adá észképeit az akkori idők számos emlékeinek és köztársasági innepeinek is. 1792 parisi választó lett, azután követ a' nemzeti gyülésnél 's a' bátorsági biztosság tagja a rettenet kormánya alatt a' legdühösb Jakobinusok egyike vala 's egészen Robespierre partján. Ő javalta, hogy a' királyszobrok romjaiból a' pontneufön emlék emeltessék, melly a' népet mint oriást ábrázolja. XVI. Lajos perében halálára szavazott. Jan. 1794 maga ült elől a' conventben. Robespierre megbukta után veszélyben forgott élete 's csak képirói hire mentette meg a' vérpadtól. A' revolutiojeleneteihez, mellyeket D. veseto örökiteni törekvék, tartoznak: Marat és Pelletier meggyilkoltatások, különösen pedig a' bálházbeli eskü és Lajos belépte a' nemzeti gyülésbe

Febr. 4., melly művel 1790 a' törvényhozó testnek tisztelkedett. 1799 Sabinájit (talentumának délpontja) állitotta ki 's több évig pénzért mutogatta; mondják, hogy 100,000 frankot hoza be neki e' festés mutatása. 1804 első képirójává nevezte a' császár 's festéssel bizá meg, mellyek közt Napoleon koronáztatása jeleskedik. Legnevezetesb mivei közé tartoznak még több képei a' császárnak ez időből, különösen az, mellyen mint consul lóháton áll a' Bernhardhegyen 's a' dicsőséghez vezérlő pályát mutatja seregeinek. 1814 Leonidast festé, utolsó mivét Parisban. Ezen képpel ismét eltávozott eléhbi mürendszerétől. Midőn Napoleon Elbáról visszatért, D-t a' becsületlegio commandansává nevezte. Az 1816-ki decretum, melly a' királygyilkosokat mind számüzé Franciaországból, az ő nevét is magában foglalta. Erre Brüsselbe telepedett. Utolsó, Brüsselben 1824 kivitt mive, Mars, midőn Venus, Amor és a' Gratiák lefegyverezik, Parisban fényes tappsal fogadtatott. Mh. szamüzésében Dec. 29. 1825. E' mivészről különbfélék az itéletek. De rajza correctségét, szinezete jelességét dicsérve emlitik minden mübirák. Abrázolásinak kora történetében lelt anyagot, élénk részese léven mozgalmainak (L. Göthetől „*Winkelmann und s. Jahrh.*“) Moreau rézmetszetekben adta ki D. jelesb munkájit. Nevezetesb festéseit, mint a' Horatiusok esküje, a' Sabinák, megvette a' franczia kormány 's a' luxembourgi palota képtárába allitatta.

David, israëli király, Isainak, egy előkelő bethlehemi lakosnak, fija, Juda nemzetségéből, okosság, mereszség, elszántság 's vitéztették, p. o. Goliathnak, az oriási Philesteusnak, meggyőzése 'sat. annyira kitünteték, hogy Samuel főpap még Saul éltében jövendőbeli királynak felkente. Otthon atyja nyájaival bajlódék, e' mellett az akkori idők tudományaiban 's a' hangmivészetben is jártas volt. Saul, ki ellenje gyanánt tekinté, üldözte Davidot; ebből polgári haboru támadott, melly Saul elhunytáig tartott. Most Juda thronusába ült D.; a' többi nemzetségek Saul fiját, Isbosethet, választák királyoknak, 's David csak ennek megöletése után jutott az egész ország birtokába, 1055—1015 K. e. Első tette a' Jebusiták ellen intézett háboru volt Palaestina közepén. Elfoglalta Zion várát, Jerusalemet királyi lakhellyé tette 's a' várat a' legszentebb helyévé. Erre a' Philisteusokat, Amalekitákat, Edomitákat, Moabitákat, Ammonitákat 's különösen a' Syrusokat hódította meg. Birodalma az Euphrattól a' középtengerig 's Phoeniciától az arab tengeröbölig terjedt. Többen lakták 5,000,000 embereknél. D. előmozditotta a' hajózást és kereskedést 's mivészetek, névszerént az épitésmivészet, által igyekezék népét csinositani. Jerusalemben pompás palotát emele magának 's az isteni tiszteletet innepibbé tette. A pompás templom, mellynek épitéséhez, készületeket tőn, csak utánja alatt épült fel. Ő maga az Israëliták közt elért jelesség legmagasb fokára emelte a' lyrai poësist zsoltárai-ban (l. e.). Megjavitotta a' hadi, törvénykezési és financzállapotot is. Szerelembeli kicsapongásai azonban többször kegyetlenségre csábiták, mellyeket megbánása nem ment ki egészen, 's a' különbféle anyák fijai közt lobbadozó féltékenység végre saját familiájában lázadást gerjeszte. Fija, Absalom (l. e.) thronusát törekvék elfoglalni. A' vivható férjfiak megszámlálása, mit hadszerencséje mámorában parancsola D., a' nyugalmat tökéletesen nem állitotta helyre. A' Philisteusok is nem sokára érezteték a' királlyal, mi nagyon távozik ez által a' törvénytől. D. még éltében általadá a' virágzó israëli birodalmat Salomo nevü fijának. Vö. Chandler „*Biographia critica Davidis*“, Niemeyer: „*Characteristik der Bibel*“; Hess: „*Idiognomik David's* (Jena 1784.)

Davidis (Ferencz), kolosvári születésü, neveltetése által megmagyarosodott Szász. Apja csizmadia vala. Wittenbergben istentudományt tanult 1548 fogva; azután a' kolosvári, Luthert követő gyülekezet egyházi tanitójává lett, 1556 körül pedig a' Luthert követő erdélyi magyar gyüle-

kezetek felügyelője vala. De 1558 olta Horhi Juhász Péter (*Petrus Melis τὸ μῆλον*-juh) debreczeni vallástanító által az urvacsora-feletti hitszabásra nézve Calvin értelmére vonatott által, 's ezt több rendbeli szólalkozásokban védelmezé Heltai Gáspár kolosvári egyházi tanítóval együtt a' Luther értelméhez ragaszkodó szász egyházi tanítók ellen. Később Blandrata György udvari orvos munkálódása által bevette az egységhivők állításait; és ugyan annak eszközlése által Madár Dienes (Dionysius Alesius) helyébe II. János király udvari papjává tétetvén, szóval és irással terjegeté tanuságát. Nevezetesen 1567 Gyula-Fejérváratt ki adott Blandratával együtt egy gunyképekkel ékesitett könyvet illy czim alatt: „*De falsa et vera unius Dei cognitione*", a' mellyben a' Sz. Háromságállitást a' háromfejü Cerberusról való pogány költeményhez hasonlitá. A' maga értelmét pedig több rendbeli hittudományos szólalkozásokban védelmezé. Volt is foganatja iparának; mert mind János király, mind annak udvari emberei jobbára az egységhivésre vonattak általa, 's a' királyi udvaron kivül is napról napra nevekedék hitbeli feleinek száma, sőt oda vitte a' dolgot, hogy 1571 a' marosvásárhelyi országgyülés végzése által az egységhivők felekezete a' többi három törvényes vallásbeli felekezetek sorába negyediknek felvétetnék. Davidis maga ugyan akkor az egységhivők egyházi felügyelőjének esmertetett. De II. János királynak ugyan abban az esztendőben történt halála után Bátori István fejedelem az egységhivőket kitiltá udvarából. Midőn pedig Davidis azontul tanitójánál, Blandratánál, is tovább menne hittudománybeli állitásaiban, és nem csak azt tartaná, hogy a' Krisztus puszta ember vala, a' ki nem a' Sz. Lélektől, hanem Józefnek emberi magvából fogantatott, sőt az egyházi tanitószékből is nyilván azt mondaná, hogy a' Krisztushoz könyörögni annyi, mint Szüz Mariához vagy egyéb holt szentekhez könyörögni maga Blandrata feladta őt a' fejedelemnél, a' kinek intézetéből tartománybeli zsinat tartatott N. Enyeden 1574, mellyben Davidis élete 's tanitása megvizsgáltatnék. Ezen zsinat elejébe állittatott a' fejedelem parancsára Davidis felesége is, Barát Kata, a' ki olly iszonyu vétkeket vallott és bizonyitott be, Haner szerént, férje ellen, hogy a' Luthert és Calvint követő egyházi tanitók itélete által tőle elválasztatnék; Davidis állitásait pedig kárhoztatta a' zsinat. Blandrata igyekezék őt megtériteni 's e' végre ráhirta Socinus Faustust, az egységhivők főemberét, hogy Helvetországból eljőne Kolosvárra, magára vállalván az utazás és tartózkodás költségeit. Socinus Blandrata eszközléséből Kolosvárratt Davidis Ferenczné lakozék Nov. 1577 — Apr. 1579; de midőn intéseinek és oktatásának foganatját nem tapasztalná, előbb Blandratának, azután pedig ezzel együtt Bátori Kristóf fejedelemnek kinyilatkoztatta a' dolgot. A' fejedelem ennél fogva fegyveres őrök vigyázása alá rekesztette Davidist hivatalos lakházában; minekutána pedig a' tordai 's fejérvári zsinatok által örökös fogságra itéltetett volna, a' dévai várba záratta, a' hol a' vénségtől 's a' rabság szennyétől és sanyarától elgázolva, háromnapi szüntelen kinorditás után kimult Jun. 6. 1579. Mig élt, 13 rendbeli, hittudományféle, többnyire vetélkedő irásokat bocsátott közre, deák és magyar nyelven, a' mellyeknek czimeit megláthatni Bod Péter magyar Athenásában. Életét és viszontagságait megirta Haner György „*Historia ecclesiarum Transilvanicarum*" (Frankfurt és Leipzig 1694). *Fábri Pál.*

Davila (Arrigo Caterino), szül. 1576 olasz országos férjfi és történetiró, cyprusi előkelő nemzetségből származott 's atyja által, ki, a' Törökök Cyprust 1571 elfoglalván, Velenczébe futott, a' franczia udvarral öszveköttetésbe jött; itt előbb apród volt, később franczia hadi szolgálatba lépett 's magát dicséretesen kimutatta, de 1599 atyja kivánságára hazatért Olaszországba; majd a' Velenczéseknél vett szolgálatot 's lépcsőről lépcsőre emelkedvén, végre Dalmatia, Friaul 's Kandia szigete kormányazója lett 's Velenczében a' doge után legelső embernek tartatott. Egy csekély versengés miatt utazása közben orozva lőt-

ték agyon (1631). A' franczia polgári haborn 1559—1598 történetinek leirása által leginkább elhiresedett, melly „*Storia delle guerre civili di Francia*“ czim alatt Velenczében 1630 jött ki, 's idegen nyelvekre is lefordittatott és Guicciardini 's Machiavelli munkáji mellett helyet érdemel. *J.*

DAVIS (John), angol tengeri utas, szül. Sandridgeben Devonshireben; jókor tengeri szolgálatra adta magát 's 1585 két hajóval az éjszaknyugoti általmenetel felfedezésére küldetett. Grönland csucsánál a' jég miatt ki nem szálhatott. Ez okon éjszak nyugotra fordult 's az éjsz. szél. 64° 15′ alatt zöldelő szigetektől körül vett földet pillantott meg, mellynek lakosai értésére adták, hogy éjszakra 's nyugotra nagy tenger van. Az éjsz. szél. 66° 40′ alatt egy a' jégtől egészen tiszta földhöz jutott, ennek partja mellett egész déli csucsáig felhajózott 's azt *könyörületesség fokának* nevezte. Ekkor egy 20 órányi széles tengerszorosba ért 's már azt vélte, hogy a' keresett általmenetelt megtalálta. Azonban ellenkező szelek miatt tovább nem mehetvén, haza tért. Ama' tengerszoros később tőle vevé nevét, 's azt meg is tartotta. Hasonló végből még két utat tett Davis, de czéljának elérésében, melly által utóbb Baffin olly hiressé lett, a' jég mindenkor meggátolta. Indiában a' japani tengeri rablók ölték meg 1605. *J.*

DAVOUST, (Louis Nicolas), auerstädti 's eckmühli herczeg, franczia vezér, 1819 olta Frnnczіaország paire, 1770 szül. Annonban a' hajdani Burgundban, előkelő familiából, Bonapartevel egy időben tanult a' briennei katonaoskolában, 1785 a' Royal Champagne lovaseredben alhadnaggyá, 1790 egy önkényt válalkozatokból álló bataillonnak fejévé lett. Dumouriez alatt igen kimutatta magát a' jemappei és neerwindeni csatákban vakmerőséggel határos vitézsége által. Midőn Dumouriez a' neerwindeni ütközet után Koburggal alkudozott, Davoust azon merész próbatételre vetemedett, hogy az elsőbbet seregének közepette kezére keritse, 's csak kevesben mult, hogy feltételét végre nem hajtotta. Jun. 1793 vezérré neveztetett ki, hanem azon végzés miatt, melly minden előbbi nemeseket hivataloktól megfosztott, kénytelenittetett a' vezérségről lemondani. Thermidor 9-ke ismét zászló alá hitta Davoust-t a' moseli seregbe Luxemburg ostromoltatására, azután pedig a' Pichegru vezérlése alatt lévő Rhenusi seregbe. Manheimnál elfogatott, de csak hamar kicseréltetett 's a' Rhenuson való áltjövetel alkalmával 1797 mind okos vezérlése, mind személyes vitézsége által kitetszett. Napoleonnak olaszországi táborozásában tántorithatatlan hiv társa volt, valamint Egyiptomban is, hol bátorságával 's vitézségével (ő volt ugyan is az, a' ki az abukiri csata után a' falut megtámadta 's elfoglalta) mindeneket felülmult és az el-arisi egyezés után Desaix-vel Alexandriában hajóra ült, hogy Francziaországba visszaevezzen. Már látták a' hieri szigeteket, midőn egy angol fregáttól elfogattak 's Livornóba Keith admiralhoz vitettek. Ez ugy bánt velek, mint hadi foglyokkal 's csak egy hónap mulva nyertek szabadságot a' Toulonba evezésre. Bonaparte Davoust-t osztályos vezérnek nevezte ki 's az olaszországi sereg lovasságának vezérlését reá bizta. A' marengoi csata után a' consuli gardák granátosainak vezérévé tétetett, kik ezen ütközetben granitoszlop nevet kaptak. Napoleonnak 1804 császárrá létekor Davoust birodalom marsalljává, a' becsületlegio nagykeresztesévé 's a' császári granátos garda főezeredesévé nevezetetvén ki, mint mások, nevezetesen Mortier, Bessières, Soult, Davoust is azok közé tartozott, kik ezt a' méltóságot nem annyira a' seregben lévő rangjoknak, mint a' császár kegyelmének 's személyéhez való tántorithatatlan ragaszkodások megjutalmaztatásának köszönhették Az 1805-ki táborozásban megbizonyitotta a' császár kegyelmére érdemes voltát, nevezetesen az austerlitzi ütközetben, mellyben a' sereg jobb szárnyát vezérelte. A' posonyi békeség után osztályával Németországban állapodott meg. A'

Prussiával Oct. 1806 kiütött had alkalmával Saxoniába huzódott által, az auerstädti csatamezőre, hol a' sereg jobb szárnyával az e' napi győzedelemre sokat tett, mellyet csupán az ő czélirányos rendelései által nyervén meg a' Francziák, Napoleontól Davoust a' tilsiti béke után auerstädti herczeg nevet kapott. Egy ideig Varsóban maradt, azután Breslaubа ment, 's midőn a' nagy sereg szétoszlatott, a' rhenusi sereg fővezérévé tétetett. Francziaország 's Austria közt 1809 háborn ütvén ki, Felső-Pfalzon a' Dunához való keresztülutazása 's regensburgi táborozása igen veszedelmes feltételek voltak. Az eckmühli győzedelemben fontos részt vett. Az asperni ütközetben 4 osztálya közül csak egy vehetett részt, mellynek vezére, St. Hilaire, a' seregnek nagy részével elveszett a' Duna bal partján. A' wagrami ütközetben Davoust a' sereg jobb szárnyát vezette, mellynek mozgásai kinszeritették főképen az Austriaiakat visszavonulásra. A' béke után Napoleon Davoust-t eckmühli herczeggé 's 1811 a' hansai departementok főkormányozójává tette. 1812 a' vezérlése alatt lévő franczia sereg-osztály Moszkautól lett visszavonulásakor igen megveretett. Mart. 1813 leromlotta az Elbe hidját Meissennél és Dresdánál. Nyáron ugyan ezen eszt. 50,000 részént Francziákból, részént Dánokból álló seregével Mecklenburgba ütött be; de bármelly csekély erő állott is ellene, csak Schwerinig, Wallmodennel szemben, mehetett elő, hanem innen is csak hamar visszavonult a' Steckenitz megé. Hamburgra (l. e.) 's a' hansai depart. nézve nagy szerencsétlenség volt az, hogy, jóllehet ezeknek kormányozójok volt, a' katonaság jóllétét tartotta különös gondjának, nem ügyelvén kerületének 's főképen Hamburgnak szenvedéseire 's nyomorult állapotjára. Bár a' számos ostromló sereg nem igen sokra mehetett ellene az ostrom alatt, még is 11,000 emberét veszetette el sebben 's betegségben. 1814 Parisban kiadott mentő irásából lehet látni, hogy az emlitett várossal való kegyetlen bánása semmi vizsgáltatást sem huzott ellene maga után. Ekkor hivatal nélkül maradt. Napoleon Mart. 1815, Elbából Francziországba visszajövén, Davoust-t hadi miniserré nevezte ki. Midőn a' szövetségesek a' waterlooi győzedelem után Paris felé nyomultak, Davoust Jul. 3 Blücherrel és Wellingtonnal katonai egyezést kötött, melly szérént a' franczia sereget a' Loire megé vezette. XVIII Lajosnak álá adta magát 's a' még 45,000 főből álló sereget is felszólitotta arra, mellynek vezérlését a' király parancsolatjára Macdonaldnak adta által. Szolgálatja, mellyet az udvarnak tett, későbben megesmertetett, midőn a' seregnél ismét hivatalt kapott. Jun. 1. 1823 holt meg. Erős character és személyes bátorság 's rettenhetetlenség ezen nagy vezérnek főtulajdonságai, kinek katonai keménysége gyakran kegyetlenséggé fajult el. Egy 13 eszt. fiut, a' ki örökösödött a' pairi méltóságban 's 30000 franknyi majoratusban, és 2 leányt hagyott maga után. Előbbi 180,000 fr. eszt. jövedelme a' parisi békekötések által 100,000 frankra szállittatott le. *L—ő.*

Davy, (sir Humphry). a' leghiresb chemicusok egyike, 1813-ig tanitó a' londoni *Royal institution*-nál azután a' *Royal society* előlülője, szül. Penzanceban Cornwallis grófságban. Egy falusi seborvosnál, kinek gyógyszertára is volt, tanuló lett; ennél esmerte meg dr. Beddoes. Innét Bristolba ment. Fényes talentumai hirtelen kifejlének, 's Bristolban chemiai leczkéket is tarta, mellyek nagy figyelmet ébresztvén, különösen a' *Royal institution* igazgatójinál is, Londonba hivatott meg, hol tetemesb chamiai experimentumokhoz foghata, mellyek nem sokára a' legélesb eszü chemicusok egyikévé tették. Leczkéjit felette nagy javalattal fogadták. Irásinak nagy része („*Elem. of chemical philosophy*"; „*Elem. of agricultural chemistry*" 'sat..) forditva van németre is. Találmányai közül a' bányászi bátorságmécset emlitjük. Kedvenczidőtöléséről neve kitétele nélkül irt; „*Salmonia or the days of flyfishing.*" 1815 Parisba vette magát 's néhány évig Franczia- és Olaszországban éle. Herculanu-

mi tekercsek kifejtésére (Nápolyban 1820) tett próbáji nem sikerültenek. 1824-dik nyarán tudományos vizsgálatok végett Norvegiába utazott, hol egy gőzhajót parancsára bizott az admiralság. Meggyőződék e' közben, hogy a' hajók rezeztetése bizonyos mennyiségü vas hozzájárultával sokkal tartósbakká teszi azokat. Az ő igazgatása alatt kapcsoltattak egyszersmind öszve chronometroni figyeleteknél fogva Dania és Hannover trignom. mérései Anglia méréseivel. D. 1827 olta Italiában élt 's letevé elölülői hivalalát. Visszautazta közben mh. Genfben Maj. 28. 1829. *bb.*

DEBRECZEN, 1751 olta szabad kir. város Bihar várm. sárréti járásában 's Magyarország legnagyobb és legnépesebb városainak egyike, az é. sz. 47° 30′ 42″ 's a' k. h. 39° 1′ 29″ alatt fekszik. Kerülete 1 német mf., utszáji, mellyek közt legszebbek a' piaczutsza, német utsza Czegléd utsza, Hatvan utsza 's mások, szélesek és nagyobbára egyenesek. Régibb épületei alacsonyak, az njabbak ellenben téglából csinált csinos épületek. Házainak száma 3481, a' lakosoké 45,375. kik 1541 Catholicuson, cskély számu Ohitün 's Luteranuson kivül mind Reformatusok 's egynéhány száz mesterséget üző és kereskedő Németeken kivül mind erős, izmos, munkás és el nem korcsosodott törsökös Magyarok. Van köztök 700 czizmadia, 26 czéhbeli asztalos, 30 kádár, 41 kovács, 43 csutorás, 46 ács, 31 lakatos, 12 német szabó ugyan annyi czipellőssel, 97 vásári magyar szabó, 57 szürszabó, 104 szücs, 12 kalapos, 19 süveges, 37 gombkötő, 58 fésüs, 12 késmives, 65 bognár, 105 fazokas és pipás, kik eszt. 11 mil. veres és fekete cseréppipát csinálnak, 10 könyvkötő, 49 szijgyártó, 49 mészáros, 84 hentes, 186 varga, 78 szappanos, kik eszt. 7000 mázsa szappant főznek, 209 gubacsapó, több üveges, ötvös, rézmives, festő, czinöntő 'sat. Hiresek cseréppipáji, edényei, kései, fésüji, csontpipaszopókáji, mellyekből 192,000 küldenek a' debreczeni esztergályosok szerteszéllel, mindenek felett pedig szép fejér kenyere, mellyel a' legszebb német zsemlét sem lehet öszvehasonlitani, és fejér, könnyü 's igen jó szappanja. Kereskedésére nézve Debreczen Pest után első Magyarországban 's 4 hires vásárára nem csak Magyar- 's Erdélyországokból, hanem a' külföldről is jönek kereskedők. Legfőbb tárgyai a' kereskedésnek; szarvas marha, ló, sertés, gyapju, szalonna, mellynek egész Európában főpiacza Debreczen, 's szappan. Környékét számos szőlőkertek diszesitik, mellyek mindazáltal gyenge izü 's nem igen tartós bort teremnek. Földje, mellynek határa igen messze terjed, néhol homokos, hanem baromtartásra igen alkalmatos, honnan temérdek gulyák 's ménesek legelnek rajta, midőn más része bőven ad gabonát, hires görög dinnyét; jó vize ellenben, főképen szárazság idején, nincs, 's fája keves. Megjegyzést érdemelnek Debreczenben: a' Tiszán tuli kerület törvényszéke, szépen virágzó reform. collegiuma, mellyben a' felsőbb tudományokat hallgató ifjak száma 5—600; a' collegium 25,000 kötetből álló könyvtára; a' Reform. (kiknek itt 3 templomok van) roppant és szép uj temploma, a' Cath. gymnasiuma, mellyben a' Piaristák tanitanak, kiknek itt klastromok 's egy [card. Csáki Imre által 1726 épittetett templomok van; az árvák háza, mellynek M. Theresia 30,000 for. ajándékozott; egy könyvnyomtató intézet; kir. sóház; postahivatal; harminczadtisztség; hadi biztosság. Czimere egy zászlót tartó bárány. — Ez a' város sokat szenvedett a' 16 és 17 száz., midőn most a' császáriak, majd a' Törökök foglalták el, 's néha mind a' kettőnek járma alatt nyögött egyszersmind. A' Bocskai által inditott hadban is sok nyomorunságon ment keresztül. Rákóczi zendülése alkalmával is igen sanyargattatott Debreczen 1706 Rabutintól, midőn a' dühös katonaság az itt lévő jeles könyvtárt, a' tudományok kipotolhatatlan kárára, elpusztitotta. A' tüztől is, melly itt annyival inkább dühösködik, mivel kő 's fa épitésre nem lévén, az épületek többnyire földből csináltatnak 's náddal fedetnek, több izben meglatogattatott Debreczen, nevezetesen 1640, 1719, 1727, főképen

pedig 1811, midőn April. kétszer ütött ki benne gyuladás; a' lakosok szorgalmatossága mindazáltal ezen tetemes károkat mindannyiszor helyre hozta. *L—ú.*

Debure (Vilmos és Vilmos Ferencz) unokatestvérek a' tudományos könyvesmeretnek jeles előmozditói. Amaz de la Vallière herczeg derék könyvtárának catalogusát (az első osztályt) készité 's adá ki 1783-ban, 3 kötetben. Ez, ki könyváros vala Parisban 's ugyan ott 1782 holt meg, „*Bibliographie instructive, ou Traité de la connaissance des livres rares et singuliers*" czimü munkájával (Paris 1763—68. 7 köt.) a' könyvesmeret mezején uj, biztosabb pályát tört, rendszerbe hozván mind azt, a' mi eddig e' tárgyban merő vélemény 's találom volt, 's munkáját az ujabb idők haladásai 's gáncsai (l. Ebert „*Bibliographisches Lexicon*" 1 köt. 452 l.) sem teheték felesleggé. Adott ő ehhez egy pótlékot is „*Supplément à la bibliographie instructive, ou Catalogue des livres du cabinet de M. Gaignat*" (Paris 1769. 2 köt.), 's ezekhez 10-ik kötetül adá Nee de la Rochelle ezt: „*Table destinée à faciliter la recherche des livres anonymes* etc." 1782. Debure fijai is, kik „Debure Testvérek" czimnév (firma) alatt hiresedtek el a' könyvkereskedésben 's 1817 gróf Mac-Carthy Reagh nagybecsü könyvtárának catalogusát adák ki, ennél fogva a' tudós könyvesmerők közé számittathatnak. *—t—*

Decagonum, a' geometriában, 10 szegletü figura.

Decamerone, l. Boccaccio.

Decandolle, (Augustin Pyrame), egy az első és legszerencsésebb füvészek közül Europában; született Genfben 1778; familiája már a' 16-dik század táján esmeretes volt a' tudományos világ előtt. A' növénytudomány tanitója volt Montpellierben, hol a' növénykertet ő hozta azon virágzó állapotba, mellyel ezen intézet többi társai felett büszkélkedik. Irigyei azon környülállást, hogy Napoleonnak Elbából visszatértekor hivatalát magtartotta, használván, őt az uralkodás előtt gyanuba hozák 's annyi üldözést gerjesztettek ellene, hogy elbocsáttatását kivánta. Hazavárosa 1816 egy uj növénykertet alapita meg, mellynek felvigyzását ő reá bizta, 's hogy egyszersmind örökre megnyerje, a' növénytudomány számára tanitószéket állita fel. De Decandolle előbb visszament Montpellierbe, félbehagyott tanitásait végzendő, 's azon lelkesedés, mellyel tanitványi fogadták, gazdagon megjutalmaza az Ultráktól szenvedett méltatlanságért. Munkaji között nevezetesebbek: „*Plantarum succulentarum historia.*" (1799 olta, 4 k. 4 r.); „*Astragalogia.*" (Paris 1802); „*Flore française.*" (1—5 köt. Paris 1805 és b. k. 1815); „*Regni vegetabilis systema naturale*" (1—2 köt. Paris 1818—1821); „*Icones selectae plantarum, quas in systemate naturali descripsit.*" (1—2 k. Paris 1818—1822.); „*Plantes rares du jardin de Genève.*" (Genf 1925); „*Memoires sur les legumineuses.*" (Paris 1825); „*Organographie végétale ou description raisonnée des organes des plantes.*" (Paris 1827); „*Planches à l' organographie.*" „*Botanicon gallicum, seu synopsis plantarum in flora Gallica descriptarum*" (Paris 1828); *Collection de Memoires pour servir a l' histoire du regne végétal.*" (Paris1828); „*Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis,*" mellyet 1824-ben kezde Parisban évenként 1831-ig folytata 's ezután is folytatand. *—j—a.*

Decanus, hajdan több tisztviselők czime, kik alatt hatáskörökben egynéhány személy (a' származtatás szerént 10) állott; igy neveztetett a' longobardi törvényben egy alfelsőség, mellynek kerülete decaniának hivatott. A' papi collegiumokban 's az egyetemeknél még ma is divatban van a' decani czim. Nevezetesen a' cardinalok collegiumában, a' kanonokok és papok collegiumában, a' szerzetekben 's a' collegialt egyházakban (hol a' decan vagy első személy, vagy mindjárt a' prépost alatt áll) felsőségi méltóságot jelent a' decanság. Az egyetemeknél a' négy tudománykar igazgatóji neveztetnek decanoknak, melly méltóságra

's hivatalra rendszerént a' kar tagjai választatnak felváltva. Az egyházi decan tartására szükséges jószágok 's épületek is decanságnak neveztetnek; de gyakran csak az egyházi kerület vagy a' decan lakása viseli ezen nevet.

DECAZES (Elie), herczeg, Francziaország paire, glücksburgi herczeg Daniában, szül. St. Martin-en-Layeben Libourne mellett 1780, egy, IV Henrik által 1595 megnemesített familiából 's a' törvényt a' vendomei collegiumban tanulá. Bonaparte országlása alatt mint tanácsos a' hollandi király 's annak anyja szolgálatjába lépett, azután pedig biró lőn Parisban az első törvényszéknél 's 1510 ugyan ott tanácsos a' feljebbviteli törvényszéknél. Bonapartenak Elbából visszatérte után nagyon elhatározottan nyilatkoztatá ki magát XVIII. Lajos mellett 's a' császár ellen, a' miért Paristól 40 mf. számüzetett. Házi népe kebelében várá el a' király visszatértét, azután Parisba ment, hol politiapraefectusnak neveztetett ki, feloldozá a' képviselők kamaráját 's helyet nyert a' statustanácsban. Szünteleni közösülésében a' szövetségesek seregének főtisztjeivel 's a' parisi ujságirókkal, szintolly okosan 's vigyázékonyul viselé magát, valamint Labedoyère és Ney perében, 's Fouché eltávoztatása után, politiaminister-statustitoknok korában igazságosan 's munkásan az utolsó revolutio fejei iránt 's a' rend fentartása ügyében. 1815 grófi rangra emelé a' király; ezután feleségül vevé St. Aulaire kisasszonyt, egy gazdag örökösnét, az utolsó előtti nassau-saarbrücki herczeg 's a' holstein-glücksburgi herczeg még most is élő özvegye testvérének unokáját; miért a' dán király férjfimaradékira örökösülő „glücksburgi herczegi" czimmel ajándékozá meg, olly feltétel alatt, hogy a' herczegségekben jószágot vegyen magának. 1818 Francziaország pairévé, 1820 pedig herczeggé nevezteték. Mint politiaminister, melly helyre őt a' royalisták ajánlták, alkalmatosságot nyert Decazes némelly, a' monarchára nézve igen fontos foglalatu irományok felfedezése 's semmivé tétele által tekintetét ugy megerősiteni, hogy ezen idő olta semmi sem vonhatta el tőle egészen a' király kegyelmét. Ellenben gyülöletessé lett az ultrák előtt, mivel leginkább ő birta a' királyt az Sep. 5. 1816 rendelés által az ugy nevezett CHAMBRE INTROUVABLE (l. e.) felbontására. Mérséklett magaviselete a' jobb és bal oldal ultrájival egyiránt heves küzdésbe keverte: ezt mondá akkor, hogy „*Royaliser la nation, nationaliser la royalisme*" legyen a' kormány czélja. Azonban elmulaszták a' chartenak törvényes biztositást adni, 's a' kivételi törvény első példáji, nevezetesen a' személyes és a' sajtószabadság ellen intéztettek, noha Decazes által nagyon lágyittattak, veszedelmes példáji levének utóbb az önkény rendszabásainak. De midőn Richelieu Aachenből visszatérte után 1818 Oct. az antiliberalis rendszert akarta behozni 's a' választási törvényt Febr. 5. 1817 megváltoztatni szándékozott, olly hathatósan nyilatkoztatá ki magát Decazes hadi minister Gouvion St-Cyrrel együtt a' constitutionalis rendszer mellett, hogy végre Richelieu és Lainé vissza vonták magokat, mellyre a' király Decemb. 29. 1818 gróf Decazest Lainé helyére belső ministernek nevezé ki, 's tanácsára az eddig fenállt politiaministeriumot eltörlé 's öszvekapcsolá a' belső ministerinmmal. Most Decazes, tulajdonképi alkotója az uj ministeriumnak, három ministeriumot igazgata, t. i. a' belsőt, az isteni tiszteletét és a' politiáét. Az elölülést a' ministeri tanácsban marquis DESOLLESNAK (l. e.) engedé okosságból. Ezen ministerium, a' mennyire lehetett, az uj Francziaország értelmében munkálódott, mert ez által a' valódi hatalomba több eszközt 's készebb engedelmességet vélt találni a' népnél, mint ha az oppositio kivánatja szerént, a' régi Francziaország alaptörvényeit követte volna. Guizot, akkor statustanácsos 's Francziaország legalaposabb publicistájinak egyike, ki Decazes ministeriumában a' departementalis igazgatás generaldirectora volt, ezen munkájában „*Du gouvernement de la France depuis la restauration du ministère actuel*" (Paris 1820) va-

lamint egy későbbiben is: „*Des moyens de gouvernement et d'opposition dant l'état actuel de la France*“ (Paris 1821. Oct.) éles ésszel fejtegeté 's itélé meg Decazes ministeriuma szellemét 's menetelét, az eléhbivel 's következővel öszvehasonlitva. Hijában küzdött a' kamara oligarchiai oppositiója, mellyhez Villéle, Corbières, de la Bourdonnaye, Clausel de Coussergues, Lainé, és még többek tartoztak, 's a' pairkamarában leginkább Châteaubriand és Fitz-James urak a' nagy befolyásu minister ellen. Decazes még is enyhitett a' királygyilkosok ellen 1816 tett rendelés végrehajtásán. Sokaknak elengedtetett a' számüzetési büntetés, sok számüzetteknek szabad volt visszatérni. Barthelemynek a' pairkamarában (Febr. 1819) a' választási törvény megváltoztatása iránt tett javalatját 's a' közvető választás szerkezetelleni rendszerét is szerencséje volt elmellőzni, 70 uj pair kir. kinevezése által (1819 Mart.) az országlásnak voxtöbbséget szerezvén; a' mi egyszersmind a' ministeri tacticának első példája volt ezen nemben. Próbát tett ezután az eddigi censurakinszerités helyett a' sajtószabadság visszaélései ellen három törvényt behozni Maj. és Jun. 1819 (vö. Deserre), mellyek azonban csak keves ideig birtak erővel. Sikeresebb volt azon rendelése, mellynél fogva Augustusban 1819 a' franczia mivészeti szorgalom készitményei nyilvános kitetétele ujra behozatott. Ő neki köszön még Francziaország egy kereskedési és kézmivesi tanácsot, több földmivelési társaságot, egy oktató intézetet a' technicai mivészetek és kézmivek számára, 's fiatal mezei gazdák neveltetését a' status költségén. Azonban egyre nevekedett az udvari párt 's az ultrák gyülölsége a' királytól majdnem kizárólag kedveltetett minister ellen, leginkább az általa 1818 felfedeztetett ugy nevezett fejér öszveesküvés olta, mellynek vizsgálása titkon folytattatott 's végre egészen elnyomatott. Ugy vélik, baró Vitrolles dolgozott ellene legengesztelhetetlenebben. Midőn Decazes ezenfelül még attól is tarthatott, hogy a' liberalisok pártja, melly a' választás foganatja által 1819 igen erős lábra kapott, a' kormányra nézve felette hatalmas lehetne, reszént az udvari félhez, részént a' jobb oldalhoz közeledék ujra 's a' liberalis intézetek további kifejlését hátráltatni igyekezett. Ezen habozása a' szerkezeti és tiszta monarchiai nézetek közt, a' mit, valamint már elébb is történt, ingás rendszerének (*Bascule*) neveztek, nem csak az ultraliberalis oppositiót gerjesztette fel ellene, hanem még a' szerkezethez igazán szitó Desolles, Gouvian-St-Cyr és Louis ministereket is elidegenitette tőle. Ezek t. i. ellene voltak a' választási törvény Decazes-javalta megváltoztatásának, 's midőn látták, hogy a' voxok többsége által elnyomatnak, elbocsáttatták magokat. De a' királytól Nov. 19. 1819 kineveztetett uj ministerium, mellyben az üres helyeket Pasquier, Latour-Maubourg és Roy nyerték meg, 's Decazes lett elől-ülő, sem egyezhetett meg az eddigi rendszer változtatásában. Deserre uj választasi törvényt készitett, mellynél ugyan meg engedé Decazes a' felső választó collegium behozatalát, de nem akara a' választóknak kettős voxot adni (l. Választási törvény). A' censura 's a' lázitók elfogatása iránt tett két más törvényjavalat sem talált tökéletes helybenhagyásra a' ministeri tanácsban; még n gyobb volt az ellenkezet a' jobb oldal 's a' középpont több tagjainál. A' liberalisok végre különben is egészen megelégedetlenek voltak vele. Ekkor történt; hogy egy irtóztató vétek, herczeg Berry meggyilkoltatása Febr. 13. 1820, az ultraroyalisták indulatos gyülölségét Decazes mint a' liberalis ideák oltalmazója ellen, mellyeket ők ezen gonosztett okának tartottak, egészen dühösséggé változtatta annyira, hogy Clausel de Coussergues, egy követ, a' ministert nyilvánosan vádolná e' gyilkosság részesének. Most általlátván Decazes, hogy a' Febr. 15 a' kamarák elejébe terjesztett hármas törvényjavalat egyik párt várakozásának sem felel meg, 's ezenfelül észre vevé, hogy elbocsáttatását a' királyi familia is kéri a' királytól, a' liberalisoktól elhagyatott, az ultraktól leghevesebben megtámadtatott,

's a' legocsmányabb rágalmazások által megrázkodtatott minister elbocsáttatását kérte Febr. 18 's herczeg Richelieut ajánlá felváltójának. Elfogadá ezt a' király Febr. 20; azonban még is vele való megelégedése jeléül gróf Decazest 's annak maradékait az elsőszülöttségi rendben herczegi rangra emelé, 's őt magát a' nagy-britanniai udvarhoz küldé követének. Statusminister is maradt Decazes 's tagja a' titkos tanácsnak. Most a' herczeg familiájával együtt le Gibeauba, Libourne mellett fekvő szép jószágára, vonta magát, 's csak 1820 Jul. ment el Londonba, minekutána a' király a' Sz. Lélek rendje nagy keresztjével megajándékozta volna. Itt nagy fényben lépett fel 's közönséges tiszteletet nyert nem sokára. Figyelmét leginkább a' nevezetes szigeti status belső gazdálkodása vonta magára, hogy annak jó részét Francziaországba általvihesse. Azonközben behozatott Francziaországban a' választás uj módja kettős voxokkal, mi által a' ministerium leghevesebb ellenségei beléptek a' kamarába annyira, hogy Pasquier, Deserre, Simeon, Roy, Latour-Maubourg 's a' többi ministerek csak hamar hatalmas oppositio által fenyegettettek. Decazes hihető ezeknek megbukásában a' magaét is látá, azért felesége egészsége miatt 1821 Maj. szabadságra Parisba utazott. Ehhez még a' következő is járult. A' laibachi congressus végzeteinek alkalmával Decazes Francziaország külső dolgokra ügyelő ministere báró Pasquiertől vett utasitásánál fogva lord Castlereaghnak egész bizonyossággal igéré meg Francziaország neutralitását a' nápolyi ügyekben; a' Laibachban jelen volt franczia ministerek azonban mind e' mellett is hozzá álltak az Austria-javalta rendszabásokhoz. Erre nézve felvilágositást kivánt Castlereagh Decazestól, mellyre ez Pasquierhoz folyamodván, megtudá ettől, hogy a' franczia követek Laibachban Pasquier tudta nélkül különös utasitó leveleket kaptak. A' herczeg Parisban tartózkodása alatt igyekezett őt a' liberalis párt Talleyranddal egyesiteni, a' ministerium megbuktatása végett, de nem érhette el czélját, mert Decazes jó egyetértésben volt Richelieuvel és Deserre-rel. De még is gyakran tanácskozott a' királlyal; ez azonban, ugy látszik, semmi öszveköttetésben sem volt Corbière és Villèle portefeuille nélküli ministereknek Aug. 1821 történt elbocsáttatásával. Sőt Decazes kérte elbocsáttatását követségi méltóságából 's már Julius̈ban jószágára vonult, hol mezei gazdasággal foglalatoskodott, mellynek megjobbitott állapotja a' girondei kerületben legnagyobb részént az ő érdeme; ő neki köszöni Libourne egy földmivelési társaság felállittását is, valamint egy museumét, egy kölcsönös oktató intézetét, egy ménesét 'sat. Mig ő igy egészen mint mezei gazda élne, Parisban Dec. 4. 1821. megváltoztattatott a' ministerium, melly Villèle felekezete diadalmának tartathatik a' Decazeshoz szitók felett. A' herczeg helyére vicomte Châteaubriand nevezteték ki csak hamar azután londoni követnek: végre visszatért Decazes Febr. 1822 utolsó napjaiban Parisba, hol a' kamarának 1821 ülése még folytattatott; ő mindazáltal nem vett közvetetlen részt a' pairkamarában az általa 's barátjai által helyben nem hagyatott sajtótörvény fejtegetésében. Csak egyszer szólt Peyronnet, az igazságszolgáltatás ministere, ellen barátjáért, Lally-Tolendalért, hogy róla egy szemrehányást elháritson. Mig XVIII. Lajos élt, Decazes pártját, mellynek organja a' „*Journal de Paris*“ volt, a' royalisták 's főkép a' financzminister Villèsehez szitók egyiránt gyülölték 's féltek tőle. Decazeshoz a' pairkamarában Bastard de Lestang, Lally-Tolendal, Barante és Molé urak, a' követek kamarájában pedig a' Doctrinariusok legnagyobb része 's a' bal oldal több tagjai szitottak. Midőn herczeg Talleyrand is a' bal-oldali Doctrinariusokhoz csatolta magát, azt gondolták sokan, hogy végre még is megegyeztethetik vele Decazest, 's erre nézve kilépett minister Pasquier választatott eszközlőnek; de a' királynak azon személyes bizodalma miatt, mellyet az szüntelen mutatott hajdani első ministere iránt, egy lépést sem tett az okos Decazes, mellyel becsületvadászását elárulta

vagy a' melly őt az oppositio részére vonhatta volna. Az 1830-diki revolutio alkalmával megegyezett a' mostani király választásában, 's valamint azelőtt, most is a' szabadérzetüekkel szavaz 's gyakran emlittetik, hogy még aligha be nem lép a' ministeriumba. Decazes mint kormányfi sem Turgot mély gondolatival, sem Deserre ékesszolásával nem bir. Beszédjeiben mindég jöttek elő jeles helyek, azonban soha sem mutattak dolog velejére ható észtehetséget, vagy a' gondolatokban 's kifejezésekben olly szabadlelküséget, millyennel Deserre bir. Decazes különben nagyeszü férjfiu, ki a' társalkodásban is igen kellemes annyira, hogy már külseje által megnyeri az embert. Végre nem szenved kétséget azon érdeme hogy akaratja jó volt 's királyát hiven szolgálta. — L. „*Zeitgenossen*“ XIX. füzet. *Zs. G.*

Deccard (János Kristóf), a' sopronyi evang. gymnasium rectora, szül. Sopronyban Oct. 21. 1686, morva eredetü atyától, azon város jeles polgárától. Már gyermekkorában különös gyönyörrel mulatozott a' természet országában, de leginkább a' föld szinét ékesitő plánták vonták magokhoz, mellyeket, nem lévén utmutatója, csak köznépi névvel tanulhatott meg nevezni. Csak később elégitheté ki ebbeli vágyait az academiai pályán, mellyet elvégezvén hazájában, 1707 Wittenbergába ment, ellen nem állván ebben a' polgári háboru szélvészei. Itt a' theologiát, mathesist 's az általa gyermekségétől fogva szeretett füvésztudományt nagy szorgalommal tanulta 's öt esztendei itt mulatása után a' sopronyi tanács által az akkor megürült rectori hivatalra meghivatott, mellyet 1712 elfoglalván, azt 23 esztendeig dicséretesen viselte, mig azt végre 1741 az öregség terhei által elnyomatva, letette. A' tudományoknak holta napjáig buzgó kedvelőjök volt 's füvésztudományi esmereteit szüntelen gazdagitá, mit róla több tudós emberek dicsérve jegyeztek meg. 1738 a' jenai tudós társaság tiszteletbeli tagjává nevezé ki. A' deák nyelvet ritka mértékben birta, ugy hogy Rotarides Magyarország Cicerójának nevezné. Megholt Mart. 19-kén. 1764. Nyomtatott munkáji többnyire halotti beszédekből állnak, de kéziratban több jeles és tudós munkáji vannak, mellyek közt füvésztudományi jegyzetei különös emlitést érdemelnek. Egyik fija, János Wilhelm, szül. Nov. 15. 1722, elvégezvén Sopronyban oskolai tanulmányait, 1743 a' külföldre utazott, hol 1748 orvos doctorrá lett. A' gyógymivészséget hazájában gyakorolta. Megholt Oct. 19. 1778. A' dr. Loew által kezdett *Hora pannonica seu Semproniensis*-t, egy, öt foliodarabból álló eleven herbáriumot, igen tudós jegyzésekkel követve irta le dr. Deccard, de a' mi mind eddig kéziratban hever; valamint ama' hires tudós Bél Mátyás és az öreg Deccard által szerzett 's ennek két fija által jegyzésekkel gazdagitott gazdagsági tudomány is, („*Rei rusticae hungaricae Libri* III“)

A. Balogh Pál.

Decemviri, l. Appius Claudius Crassinus.

Decimalis mérték, l. Tizedmérték.

Decimalis rendszer, l. Számrendszer.

Decimalis számolás, l. Tizedszámolás.

Decime 1) franczia pénz, egy franknak tizedrésze; régi érték szerént mintegy két sous. — 2) Muzsikában valamelly önkényes alaphangtól számitva tizedik hang, (tulajdonkép kilenczedik, de a' muzsikában azon hongot is hozzá szokás számlálni, mellytől elindulunk), vagy azon köz, melly kilencz egymásra következő lépcsőt vagy tiz egymásutáni hangot foglal be, ha t. i. a' két végső hangot is, melly e' közt kezdi és végzi, hozzá adjuk. E' szerént a' decima az octavának tertiája, vagy bizonyos alaphang tertiájának octávája, 's igy különbféleképen használtathatik. — Decimola, muzsikai figura 10 olly kottából, mellyek értékekre nézve nyolczczal egyeznek.

Decisio, általjában minden végzet akar birói, akar törvényhozási. Szászországban bizonyos törvényhozási végzetek neveztetnek igy,

mellyek 1661 hozatának kétes törvényes kérdésekről, (a' 91 régibb decisio), — valamint 1746 is 40 illyen végzet hozatott (ujabb decisiók). Hazánkban a' főméltóságu kir. curia végrehajtott itéleteit értjük e' név alatt (l. CURIALIS DECISIÓ). — Decisum, okok előterjesztése nélküli birói végzet, melly egyszerü 's kevesbbé fontos ügyekben kéretik 's hozatik. — Decisivum, elhatározó; p. o. decisivum rescriptum — elhatározó válasz. E' kifejezésnek „elhatározó szó" (decisivum votum) kettős az értelme. Lehet ugyanis az ollyan szó, melly a' szavak többsége végzeteinél együvé számittatik, 's illyenkor a' csupa tanácslóval (votum consultativum) áll ellentételben, vagy *b*) ollyan jus, mellynél fogva valaki szavak egyenlősége esetében a' kérdéses dolgot elhatározhatja. Ez a' jus legtöbbyire az előlülökre van ruházva, néhol az előladókra, néhol pedig a' szelidebb véleménynek adatik elsőség De még ebben is van különbség. Némelly szerkezetek szerént nem szabad az előlülőnek szavazni, 's csak a' szavak egyenlősége esetében határozza el a' dolgot; mások szerént ellenben az ő szava is számittatik, 's ha ekkor is történik szóegyenlőség, hogy végzet hozathassék, kétszer számittatik az ő szava. *Zs. G.*

DECISIO CURIALIS, l. CURIALIS DECISIO.

DECIUS (Publius) Mus, nemes Romai, ki mint Manlius Torquatus consultársa 340 K. e. egy a' Latinusokkal volt ütkezetben magát önkényt halálra áldozta, melly példáját később fija és unokája is követte. Illy feláldozások akkor, midőn hazaszeretet és vallásosság lelkesité a' szíveket, nem voltak ritkák és nagy innepiséggel mentek végbe. A' magát feláldozó t. i. bizonyos vallási szertartások teljesitése után legszebb fegyverét felövedzve rohant az ellenség közé, hogy övéinek megmutassa, mint kell hazájáért a' hősnek meghalni. — Decius-nak hittak egy romai császárt is (uralk. 249—251 K. u.), ki a' Kereszténységet üldözte 's Moesiában a' Gothusokkal volt véres csatában seregestül együt elveszett. *B. I.*

DECLAMATIO, a' szavakban foglalt gondolategészet élő szóval tökéletesen előadó mivészség; következőleg *declamálni* annyit tesz, mint valamelly beszédegészet tökéletesen és szépen elmondani. Olly sok éá különbféle tulajdonok szükségesek ezen mivészséghez, hogy ámbár kórunk különösen kedveli, mindazáltal nagyon ritka még a' helyes declamatio; mert nem csak különös testi jelenségek, névszerént jó 's hajlékony szóló tagok és nemes öntartás, hanem különösen mivelt értelem, finom gyengédség és más tudós esmeretek is kivántatnak hozzá, mellyek hijánya olly igen szembe ötlik némellyeknek ugy nevezett declamálásában, holott gyakran csak a' szavakat mondják ki helyesen. A' szabad Görög és Romai olly becsben tartá e' mivészséget, hogy nálok nem könnyen juthata valaki főméltóságra, ha csak jó szónok nem volt; mert a' szónokszék mutatá ki akkor a' republicanust. Ezért a' nevelés főtárgyai közé számláltatott. A' muzsikának, melly szeréntek mind azt magában foglalta, mi a' szép érzését élesztení, gyakarolni 's nevelni tanitá, fontos része volt a' declamatio 's a' vele összekapcsolt mimica. Ezen tudomány oktatásában a' régiek tulajdon hangnemekkel 's a' szótagok hangoztatására szolgáló különös, a' textus felé vagy aláirt jelekkel éltek, a' betük különbféle irányzatjai 's fordulatjai által kimutatván ama' hangnemeket 's hangoztatásokat. Ámbár ezen hangjelezések tulajdon kiterjedéséről 's viszonyáról igen keves bizonyost tudunk, annyi mindazáltal kétségtelen, hogy a' valóban fenmaradt határozottabb tudósitások mellett is, a' muzsika igen pontos utánzása általjában vétkes 's a' declamatio, mint a' görög nyelv 's akkori idő kivánta és a' görög fül kedvelte, nyelvünkhöz 's időkorunkhoz keveset illenék 's fülünket nem érdekelné kellemesen. A' hajdani szónok declamálását énekléstünkhöz vagy beszélő dalunkhoz (*recitativ*) hasonlithatni. Szavaláskor rendszerént valakit háta megé állitott, ki valamelly hangmüszeren időnként kimutatá az alaphangot 's a' hangok főváltozásait. Igy kisérte az aulos a' játékszini declamatiót (Vő. KAR); a' romai vig játékokról szóló tudósitások azt

bizonyitják, hogy azokat *tibiis dextris et sinistris* kisérték. Az egész declamatio a' különbféle alaphangokon, a' szózat különbféle változásain 's mozgásain és a' hángoztatásokon épül. A' beszédegész charactere határozza meg az alaphangot, 's ennek különbféleségére nézve Schocher (Naumburgban elholt oktatója a' declamatiónak) után némellyek oratori hangvezetőt (*scala*) vesznek fel, melly a' különbféle alaphangokat félhangjaikkal 's egyéb hangkövetkezésekkel együtt meghatározza és a, e, i, o, u vagy következések szerént: u, o, a, e, i, hangokkal jeleltetik meg. A' hangzat (*Stimme*) itt is, mint a' muzsikában, középsőre, élesre és tompára osztatik, hogy igy az indulatok és szenvedélyek kifejezésére szükséges különbféle hangnemek 's alaphangok meghatároztassanak. Minden indulatnak saját hangja 's kifejezése van szózatja egész folyamában. Máskép szól a' vigság, máskép a' szomoruság, más a' hara, más a' megelégedés és csend szózatja, ezen épül a' declamatio 's különbféle hangnemek alaphangjáról való oktatás. Ugyan is valamint a' hangmüben, ugy a' declamatióban is mindég bizonyos főhang az alap, mellynek közében mozog az egész, mivel minden declamálandó költemény vagy beszéd charactere hozzá teljesen illő alaphangot kiván, mellyhez elmondáskor pontosan igazittatniok kell a' többi hangoknak és szózatelhajlásoknak. Egyébiránt a' tökéletes declamatióra igen jeles esmeretek kivántatnak, mert a' declamator nem csak mivész, hanem tárgyát helyesen gondolnia 's éreznie, különösen ha költeményt declamál, költői érzéssel 's a' költés esmeretével is kell birnia. A' költemények különbféleségе szerént különbféle a' költői declamatio: elbeszélő, dramai és lyrai. Határos vele a' szónoki, melly azonban a' prosai előadás czélja miatt tőle nagyon különbözik. A' mindenkori hangnemhez kell legpontosban szabni a' szorgosan választott időmértéket is, mivel ennek helyes megállapitásától és változtatásától rendkivül sok függ a' declamatióban. Ezzel összve van kapcsolva a' metrica esmerete. Fődolog pedig a' szózatnak az irányos emelkedésre és hanyatlásra megkivánt ereje, mi által a' holt szavak megelevenülnek, az ember belsejében rejtező érzések és képzetek szemlélhetőkké lesznek 's élénk részvételt gerjesztenek. Ezt nevezzük hangoztatásnak (*accentus*), 's a' róla szóló tanitás, valamint helyes alkalmaztatásának meghatározása, legnehezebb része a' declamatiónak, 's különösen tudományos miveltséget kiván. (L. Hangoztatás). Az accentuson kivül még a' szózat egyéb hajlásai is figyelmet érdemelnek, névszerént a' hanghanyatlások 's a' velek pontosan összvekapcsolt nyugpontok, mellyek esmerete ismét egy nevezetes ága a' declamatiónak. Ezen segédeszközök, névszerént a' hangoztatás igen gyakor és önkényes haszonvétele azért, mert czéljától elüt, sokszor gáncsoló értelemben mondatik declamálásnak. Igy tehát a' mivészség, melly a' helyes hangoztatásnál, nem különben a' szózat egyéb módositásainál fogva az időmértékes nyelvmivet előadása által rendes és szép egésszé egyesiti, szavalástudománynak (*declomatorica*) neveztetik. Kapcsolatban áll vele a' tagjártatás tudománya. Mert a' felhevült embernek lehetetlen egészen testmozgás nélkül szólani, ámbár a' declamatio, mennél tisztábbnak kell okozatjának lenni 's mennél inkább önnagyságában akar mutatkozni, annál inkább törekedik mimica nélkül ellenni. *B. L.*

Declinatio, hajlás, elhajlás vagy váltogatás, például a' grammatikában az ugy nevezett nevek (nomina) végtagjainak váltogatások; a' természettudományban a' magnestő kelet v. nyugot felé elhajlása. Igy azon müszer is, mellyen ez az elhajlás látható, declinatornak v. declinatoriumnak neveztetik. Declinatio az astronomiában, l. Elhajlás.

Decoratio, l. Ékités.

Decrescendo muzsikai olasz müsző, 's azt teszi, hogy a' hangot az erősön kezdve apródonként kell fogyasztani.

DECRETALÉK, közönséges neve a' pápai rendeléseknek, melly alatt a' rescriptumok (előterjesztett kérdésre adott válaszok), decretumok (birói határzatok a' rota romanából), mandatumok (hivatalos utasítások az egyházi tisztviselőkhöz, törvényszékekhez 's más tisztségekhez), edictumok (közönséges pápai rendelések) 's a' közönséges conciliumi végzetek is értetnek. Ezeket régibb időkben Isidor sevillai érsek (megholt 636-ban) szedte öszve, melly gyüjtemény kéziratban mai napig fenmaradt. Ebből a' 9 században, hihetőleg a' Rajna mellékén ('s talán Levita Benedek által), bővebb gyüjtemény készíttetett, mellybe sok, utóbb hamisaknak esmertetett darabok vétettek fel, miért újabb időkben pseudo-isidori gyüjteménynek neveztetett. A' „*Corpus Juris Canonici*"-ban a' decretalék gyüjteménye, mellyet IX Gergely pápa (megholt 1241) Pennaforte Rajmund által készíttetett 's 1234-ben Parisban, 1235 pedig Bolognában közre bocsáttatott, a' második főrészt tészi a' decretum után. Ez V. könyvre van osztva, 's minthogy a' decretalékat decretumon kivül foglalja magában, „Extra" nevet visel. A' 6-dik könyvet, mellyben még későbbi rendelések vannak (*Liber sextus decretalium*), VIII. Bonifácz 1298-ban függeszteté hozzá (l. EGYHÁZI TÖRVÉNY).

DECRETALIS NAPOK. Így neveztetnek Magyarországban azon napok, mellyek Sz. László 1. könyve 38 részében mint innepnapok számláltatnak elő, most pedig már ki vannak törülve az innepek sorából. Ezeknek különös királyi rendelés 's ehhez járult törvényes szokásnál fogva az a' természetek, hogy a' törvényszékek öszveülését 's az ügyek vizsgálását nem gátolják ugyan, de az illyenkor hozatott ítéletek kihirdettetése következő törvényes napra halasztatik. Illyen napra megjelenést rendelni nem lehet, de ellenben perfelvétel sem történhetik meg akkor. *Zs. G.*

DECRETUM, általjában minden határzat, felsőségi rendelés. 1) A' törvényszékeknél a' szorosabb értelemben vett határzat ollyan rendelés, melly egyes fél kérésére tétetik; 's ellenkezetben áll azon végzettel, melly mind a' két fél törvényes kihallgattatása után hozatik az ítélettel. Az illy értelemben vett határzatnak nincs törvényes ereje, 's következőleg tulajdonképi óvó szerek sem szükségesek 's használhatók ellene; azonban egyszerü panasztételt (folyamodást, törvényszék kivüli felebbvitelt) itt is használhatni a' felsőbb törvényszékeknél, vagy a' kormányhivataloknál, millyenek: az igazságszolgáltatás ministeriuma, a' statustanács 'sat. 2) Decretum az egyházi törvényben a' régibb pápai végzetek 's a' conciliumi rendelések öszveállítását jelenti, mellyet a' 11-dik században Gratian nevü szerzetes készített, — innét decretum Gratiani (l. EGYHÁZI TÖRVÉNY). 3) Decretumnak neveztetik ollyan parancsa is a' legfelsőbb statushatalomnak, melly egyes személyekhez vagy hivatalokhoz bocsáttatik a' nélkül, hogy formájára nézve kérésre vagy ajánlatra adott resolutio volna; illyen a' hivatalba állító, elbocsátó decretum 'sat. 4) A' német statustörvényben a' császárnak a' birodalom egybegyült rendjeihez bocsátott határzatjai neveztetének így, még pedig császári udvari decretumoknak, ha a' császári cabinetből érkeztek, 's commissio-decretumoknak, ha a' császárnak a' birodalmi gyülésnél volt főbiztosától eredtek. 5) Francziaországban a' királyi parancsok régi neve ordonnance vagy Lettres volt; de a' nemzeti gyülés azon időben, midőn magát a' felség organjává 's birtokosává tevé, illy kifejezéssel élt: *La convention nationale décrète.* A' directorialis szerkezet 's még utóbb a' consularis országlás alatt is ezen kifejezés „*Arrêt*" 's „*arrêter*" volt szokásban; de Napoleon, mint császár, a' nevében kiadatott parancsokat császári decretumoknak nevezé. Példája ennek a' berlini 's mailandi decretumok (l. SZÁRAZFÖLDI RENDSZER). *Zs. G.*

DEDUCTIO (a' deducere, származtatni, szótól); 1) tulajdonképen minden bizonyitás, 's kivált valamelly dolog okainak tökéletes előter-

jesztése; 2) egy különös neme a' bizonyitásnak a' logicában és philosophiában; hanem nagyon különböznek egymástól a' philosophusok ezen kifejezés használásában. Némellyek rendszeres bizonyitást értenek alatta, melly valamit általjában az ész legfőbb okfejeiből, vagy legalább valamelly különös tudományéiból származtat 's ezekből bizonyit meg; mások ellenben kevesebbé szoros bizonyitást vagy is ollyant neveznek igy, mellynek csekélyebb bizonyitó ereje van, mint a' tulajdonképi demonstratiónak; még mások több okok vagy bizonyitások előterjesztését értik alatta; Fries végre a' tulajdonképi értelemben vett bizonyitással (logicai bizonyitással), a' demonstratióval, mellyet valamelly itélet nézésbeli alapitásának nevez, teszi ellenkezetbe, 's deductio alatt valamelly itéletnek a' megesmerő okosság theoriájában való alapitását vagy is az eszméletre való utásitást érti. 3) Törvényes értelemben valamelly törvényes kérdés előterjesztése 's felvilágositása, melly ugyan élő szóval is történhetik, de legtöbbnyire irásban szokott készittetni. A' porosz törvénykezési rendben azon iratok neveztetnek igy, mellyek a' bizonyságok félvétele után a' végett engedtetnek meg a' feleknek, hogy részént a' bizonyságok resultatumát előterjeszthessék, részént a' törvényes következtetéseket kifejtegethessék, mi a' közönséges perekben főmunka, 's Franciaországban élő szóval történik a' per utolsó szakában. A' statusügyekben 's még a' fontos privat perekben is szokás az ügy igazságát világos 's gyakran nyomtatásban megjelenő irások által a' világ elejébe terjeszteni; 's ezen deductiók, mellyekben néha fontos historiai esetek nagy pontosság - 's alapossággal fejtegettetnek ki, tetemes részét teszik a' törvényes - statusjusi literaturának. Ebből ugyan a' német birodalmi szerkezet felbomlása által sok vált régiséggé, de még is gyakran fordul elő bennek olly érdekletes vizsgálat 's oklevel, melly illy alkalom nélkül talán soha sem tétetett volna esmeretessé.

Defensio, védelem; a' jusi védelmezést az ujabb jus csak büntető esetekben nevezi igy. 'S itt is kettős értelme van; jelenti ugyan is *a*) annak előterjesztését, mi a' vádoltatottnak a' vád, a' büntető per bizonyos lépései, vagy az elitéltetés ellen használ, vagy használhatni látszik; melly előterjesztés élő szóval szintugy történhetik (a' plaidirozás rendszerében), valamint irásban is, védelmi irat által; *b*) egy törvényes óvó szert, melly a' büntető perben mind bizonyos határzatok, mind a' végitélet ellen használtathatik, 's melly az elébbi végzet ujonnani megvizsgálására 's megváltoztatására czéloz. A' defensio az első értelemben véve utolsó szaka a' pernek a' vizsgálat befejezte után, 's az itélet hozatala előtt, 's nem csak megtagadni 's megnehéziteni nem kell azt a' vádoltatottnak (a' miért valamint Németországban ugy hazánkban is közönséges kötelessége az ügyvédi karnak, szegényeket jutalom nélkül is védelmezni), hanem fontos esetekben még magának a' vizsgáló birónak is szükség arról gondoskodni, hogy a' vádoltatott illőleg védelmeztessék. A' második értelemben a' vizsgáló birónak minden fontos 's a' vádoltatott félre nézve ártalmas lépése okot nyujthat illyen óvó szerre, de leginkább a' következők: 1) A' vizsgálat megnyitása általjában, ha az eset épen nem ollyan, hogy büntető vizsgálatot lehessen rajta alapitni (ha p. o. egy biró felségsértés vétkének akarná tekinteni, hogy valaki az uralkodó faragott képét minden rossz szándék nélkül eltörte, vagy eretnekség, boszorkányság 'sat. vagy akarmelly más, magában közönös dologért vizsgálatot szándékoznék kezdeni); 2) a' vizsgálat megnyitása állitólag valamelly bizonyos gonosztevő ellen (*specialis inquisitio*), ha nem volna elegendő ok reá, vagy ezt a' vádoltatott az alibi — a' történet idejében máshol létele — megbizonyitásával magáról elháritná; 3) az elfogatás; 4) maga a' megbüntettetés. Mind ezen esetekben soha sem kellene a' vádoltatottatt a' törvényes védelmi óvó szertől megfosztani; de azért ennek sem mindég lehet felfüggesztő erőt adni, hanem tartozik a' vádoltatott, ha a' késedelem veszéllyel van ösz-

vekötve, magát a' megtett rendelésnek, a' mennyire ebből megtérithetetlen kár nem háramlik reá, előlegesen alája vetni. — A' várépités mesterségében a' defensio azon segedelmet jelenti, mellyet egyik linea vagy bástya a' másiknak, az ostromoltatottnak nyujt, mire várépités alkalmával főképen kell tekinteni. — Innét a' defensiolinea vagy defenslinea erősségeknél vagy sánczoknál bizonyos egyenes lineát tesz, melly szerént az ágyukat védelmezéskor szükség irányozni. Defensivallianz, védelmi szövetség, (l. Szövetség.) — Defensiv avagy védelmi háboru az, melly a' már megtörtént vagy következhető megtámadtatás ellen csupán védelmezőleg viseltetik. Megtámadó mozdulatok nem változtathatnak a' védelmi háboru mivoltán, sőtt inkább rendszerént többet érnek a' csupa szenvedő védelemnél. (A' hét esztendős háboru Poroszország részéről védelmi háboru volt, de tele megtámadó előfogatokkal. (L. Védelmi háboru.)

Definiálni, szélesb értelemben, megmagyarázni, valamelly megfogásnak foglalatját megvilágositani, különösebben pedig valamelly megfogásnak határait megszabni vagy annak mivoltos czimereit világosan előadni. — A' tárgy, mellynek az által világosabbá kell tétetnie, definitumnak neveztetik. Ennek tulajdonságai részént másokkal közösök, részént neki sajáti lehetnek. — A' definitiónak mind kettőt elő kell adnia, és igy az olly magyarázatja valamelly megfogásnak, melly mind a' nemet, melly alá az tartozik, vagy is a' közös nemi czimert (*nota generalis s. genus*), mind a' neki saját czimert, melly azon megfogást a' többi azon nemre tartozó megfogásoktól megkülönbözteti, szorosan és világosan előadja. Innen folynak a' definitiónak minden egyéb réguláji, azonfelül megkivántatik a' meghatározott kifejezés és a' világos rövidség. A' definitio vagy analytica, midőn valamelly megfogás a' definitio által csak a' maga czimereire osztatik fel és a' maga teljében előterjesztetik; vagy synthetica, midőn csak valamelly biz. nyos czimerek egybekötése által állittatik elő valamelly világos megfogás. Valamelly dolognak puszta leirása az által különbözik a' definitiótól, hogy abban csak némelly czimerek adatnak elő, de a' mellyek még nem elégségesek azon dolgot minden egyéb dolgoktól megkülönböztetni. *A. B. S.*

Defterdar a' török birodalomban a' köz jövedelmek főfelvigyázója 's a' birodalomnak nagykincstárnokja. Különbözik tehát a' kasnadar-basitól, a' sultan tulajdon pénztárának gondviselőjétől. *L—ú.*

Degerando, l. Gerando de.

Degradatio, letétel valamelly hivatalból; az egyházi törvényben teljes letétel az egyházi hivatalból, a' papi méltóságból 's megsemmisitése a' szentelés által történt beavattatásnak. Egyházi személyek csak akkor adathatnak által vétkes tettek megbüntetése végett világi törvényszéknek, miután hivatalokból letétetnek, — 's ez a' letétel még az evangelica egyházban is megelőzi az általadatást. Azonban különben is szokták a' letételt használni valamelly méltatlan tag kicsapására. Maga a' munka innepélyesen vitetik végbe, p. o. az elitéltetettnek tiszti ruhája darabonként szedetik le róla. — A' hadi törvényben nem épen letétel, hanem inkább lejebbtétel a' degradatio, 's olly büntetés, melly által a' vétkes katona magasabb tisztségről alacsonyabb fokra szállittatik. Ez hajdan a' tiszteknél is szokásban volt (az elkövetett vétekhez képest különbféle innepéllyel ös-zekötve) 's az orosz seregnél még most is divatban van; hanem a' többi europai seregeknél eltöröltetett, mint a' tiszti kar méltóságával meg nem egyeztethető büntetés, 's a' ki olly vétket követ el, melly őt méltósága viselésére alkalmatlanná teszi, cassáltatik. Ennél fogva csak altisztek szállittathatnak köz-legénységre, 's ezek is csak hadi vagy álló törvényszék itélete következésében. A' porosz hadi seregnél az uj hadi czikkelyek behozatala (1808) óta olly intézet van divatban, hogy a' becstelenitő vétekbe keveredett köz ka-

tonák a' katonai rend második osztályába tétetnek; az ezen osztályhoz tartozók elvesztik a' nemzeti jegyet 's a' hadi emlékpénzt, ha illyennel birtak, 's uj vétség esetében még pálcza ütésekre is ítéltethetnek, melly büntetés különben egészen el van törölve. A' második osztálybeliek az első osztályba csak a' király helybenhagyása mellett vétethetnek vissza; ennek megnyerésére pedig legalább is esztendei feddhetetlen viselet kiváltatik.

Deïanira, (Dëianeira) Oeneusnak, Calydonia és Aetolia királyának, mások szerént Dionysosnak és Althaeának leánya, ki egyik testvérével, Gorgoval, formáját megtartatta, midőn többi testvérei a' testvérekért kinyilatkoztatott bánat alkalmával elváltoztattak. Achelous (Acheloos) folyoistennek volt eljegyezve, a' ki érette Herculessel harczba jött. Achelous meggyőzetett, 's a' szüz a' győző jutalma lett, a' ki hazájába el akarta vinni, midőn Evenus folyótól, mellynek vizei kiáradtak, megakadályoztatott. Még gondolkozott, megforduljon e, oda jött a' Centaur Nessus 's ajanlotta magát, hogy Deïanirát hátán a' vizen áltviszi. Hercules, ki ezen ajánlást elfogadta, először általment a' folyón, de a' másik parton megérkezvén, látta, hogy a' Centaurus, távol attól, hogy Deïanirát a' vizen általvigye, inkább mindent elkövetett, hogy azt hütelenségre kinszeritse. Hercules ezen szemtelenségért megharguduán, egy nyilat lött reá, melly a' lernai kigyó vérével meg volt mérgesitve 's melly őt keresztülszurta. Nessus közelgető halálát érezvén, véres ruháját azon megjegyzéssel Deïanirának ajándékozta, hogy ha férjét annak viselésére reá vehetné, ez a' legbizonyosabb eszköz volna annak mindenkori magához hoditására. A' könnyen hivő Deïanira ezen ajándékot azon feltétellel vette el, hogy használt vegye. Egy idő mulva, midőn tudtára esett, hogy Hercules Euboeában, Iolenak, Euritus leányának, kecsei által meghódittatott, elküldötte neki Nessus ruháját egy Lychas nevü ifju által, kire egyszersmind férje számára sok édes és szivreható köszöntéseket bizott. Hercules, ki felesége szándékát nem gyanitotta, örömmel fogadta a' szerencsétlen ruhát: de alig vette azt magára, olly kinoktól gyötörtetett, hogy, megdühödvén, Lychast felkapta 's a' tengerbe hajitotta, hol kősziklává változtatott. Ezen dühében fokat levágott, az Oeta hegyén belőlök máglyát készitett, reáfeküdt 's barátját, Philoctetet, megkérte hogy azt meggyujtsa. Midőn Deïanira Hercules halálát megtudta, bánattól és fájdalomtól gyötörtetvén, magát megölte. *K. I.*

Deïdamea, (Deidameia), Lycomedes leánya, kivel Achilles Scyrosban mulatása alatt Pyrrhust és Onitest nemzette. *K. I.*

Dei gratia, Isten kegyelméből, egy formula, mellyet az uralkodók czimeikhez szoktak ragasztani. Ezen kifejezés Pál apostol egyik leveléből van véve, 's legelsőben a' papok által használtatott Nagy Constantin idejében; hanem azt a' Carolingiak korában már világi fejdelmek is felvették. A' catholica egyház főpapjai még egy ragasztékot viseltek mellette, igy irván e' formulát: Isten és az apostoli szék kegyelméből.

Deismus vagy theismus, az a' systema, melly szerént az Isten vétetik fel minden dolgok legfőbb utolsó okául. Ellenkezője az atheismus vagy Istentagadás. Néha a' deismusnak a' kijelentési hitet teszik ellenébe, és ollyankor a' Deistán azt értik, a' ki hiszi ugyan az Isten lételét és világigazgatását, de a' kijelentést megveti, vagy legalább a' maga Istenben 's isteni dolgokban való hitét csupán észokra, nem pedig a' kijelentés bizonyságtételére épiti. Ezen értelemben p. o. az angol Deistákat, kik a' kijelentést ostromolják, igen egynek tartják a' Naturalistákkal. Kant olly különböztetést teve a' deismus és theismus között, hogy az elsőbb felveszen ugyan egy legfőbb 's utolsó okát minden dolgoknak, mellyet ő Istennek nevez, de nem egy szabad és okos valóságot tart minden dolgok eredeti okának; az utóbbi pedig egy

élő Istennek, egy értelemmel és szabadsággal biró valóságnak, lételét állitja, a' ki teremtője és igazgatója a' világnak. Ez a' megkülönböztetés egészen önkényes, azért is kevesen fogadták el. Irhatni egyenlő jussal deismust (lat.) theismust (gör). Indiában, azon töménytelen vallások hazájában, mintegy 200 év előtt valami Beerbhan nevü ember egy Deisták sectáját fundált, kik magokat Saudhoknak vagy Saahdoknak nevezik. Sanyaru életet élnek és sokat hasonlitanak a' Quakerekhez.

A. B. S.

Dejotarus, Galatia tetrarchája, a' romai tanács Galatia 's Kis-Armenia királya czimét adta neki, mivel az asiai háborukban fontos szolgálatokat tett vala Románk. A' polgári háboruban Pompejus pártjára állott. Caesar elvevé tőle Kis-Armeniát. Pharnaces ellen menni kénytelé 's királyczimnél egyebet nem hagya nekie. Caesar élte megtámadásával vádoltaték, 's ez ellen védte Cicero egyik még fenlévő beszédjében. Caesar halála után visszatért tartományiba 's Brutushoz zárakozott, azután Augustushoz. Agg korában hala meg 30 K. e.

Dekken (Agata), hollandi iróné, szül. Dec. 10. 1741 Amstelveen falvában Amsterdam mellett. Szüleji korán elholtak, 's a' Collegiansok (a' Remonstransok egy mellékága) árvaházában nevelteték, hol sanyaru elveit szivá magába a' moralnak, melly irásiban mindenhol kitündöklik. Hajadonul élt előbb Bosch Maria, azután Wolff szül. Bekker Ersébet társaságában, kikkel liter. tekintetben is szoros kapcsolatban vala 's ezen barátnéji valamellyikével egyesülve ira, legesmeretesb miveit Bekker Ersébettel (l. e.). Agata és Ersébet meghitt barátságban éltek halálokig, noha indulatjok felette különbözék: amaz csendes volt és komoly, ez eleven, vidám és dévaj. E' két hölgy tekintetik a' hollandi originalromán alkotójának. „*Sara Burgerhart*" és „*Willem Levend*"-jekben a' pontos és tiszta erkölcsábrázlást, finom elmésséget, patheticus situatiókat, valódi, a' természetből vett népcharactereket dicsérik a' hollandi mübirák. Az elsőt tökélyre nézve elejébe teszik az utóbbinak; két más románjokról nem itélnek olly kedvezőleg. Parasztdalaik („*Liederen vor den Boerenstand*") is classicusoknak tartatnak. D. Agata Nov. 14. 1704 holt meg 11 nappal később barátnéjánál.

Dél (meridies). Az az időpont, mellybe a' napközepe napi fordulása között legmagasabban jő fel, igazi délnek neveztetik (*merid. vera*). De minthogy a' napnak keletfelé tetsző tulajdon sebessége mindennap változó: a' két igazi dél között levő idő is (vagy az igazi nappal) változó. Hogy tehát ebben is valami állandót keressenek az égtudósok, középdelet is csináltak. Elosztván t. i. az egész esztendei napkört vagy 360° gradust-, az esztendő napjai-, órájival 'sat. vagy 365 nap-. 5 óra-, 48 minuta 45 1/2 secundával: a' kijött rész 59 minuta 8 1/2 secunda, azaz, állandó mindennapi sebessége lesz a' napnak, mellyel az egész esztendőben naponként menvén előbb, egész esztendei körét elvégezné egyforma mozgásával. Hol van tehát ma délben a' nap középmértékbe? ki találjuk, ha a' tavaszi éj napegyenlettől fogva az elmult napok számát 59' és 8 1/2 secundával sokszorozzuk. Esztendőnként csak négyszer fog megegyezni ez a' középdél az igazi déllel Aprilis és Junius 14, Augustus 31 és December 23-ika körül. Egyébkor kevesebb több minutákkal különbözik. Világos innen, hogy órájinkat nem az igazi délhez, hanem a' közép- és állandó idejü délhez kell alkalmaztatni.

N. I.

Delambre, csillagvizsgáló. Amiensben szül. 1749, hol Delille abbé oktatta, a' ki neki később a' nemzeti intézetnél és College de Francenál társa volt 's mindég barátja maradt. Először nyelvek tudományára adta magát, többnyire minden élő nyelveket megtanult 's egy volt a' legjobb franczia hellenisták közül. Csak 36 eszt. korában kezdett az astronomiához. Minekutána Lalande munkájit jegyzésekkel gazdagitotta volna, ennek barátja 's nevendéke lett, a' ki büszkélkedve azt mondta Delambreről, hogy ez az ő legjobb munkája. Alig fedezte fel Uranust

Herschel, szakadatlan figyelemmel kisérte annak futását Delambre. Jóllehet ezen bujdosó csillag 8 eszt. alatt 80 eszt-nél hoszabb pályának csak kevés részét futotta meg, mind e' mellett is 1790 táján elkészitette Uranus táblájit, mellyeket számlálásaikban még most is használnak az astronomusok. Ezen csill.'s Jupiter és Saturnus futásának táblàji, továbbá a' tudományok academiájának irt értekezések 's Jupiter holdjaji pályájának fontos kiszámolásai olly nagy hirt 's nevet szereztek neki, hogy köz akarattal bevétetett a' nemzeti intézetbe. Ő és Méchain 1792-től 1799-ig délvonalat huztak Barcelona és Dünkirchen közt. Az éjszaki trigonometriai és astronomiai munkálódásra Delambre, a' mérés déli részére Barcelonáig Mechain ügyelt. Verificátióul azután uj methodus szerént Delambre két basist mért meg, mindeniket 6000 öl., egyikét Melunnél, másikát Perpignannál. Fáradozásaiknak gyümölcsét ezen munkájiban adta ki: „*Base système metrique décimal, ou mesure de l' arc du meridien compris entre les paralléles de Dunquerque et Barcelone*" (Paris 3 köt. 4) és „*Recueil d' observat. géodésiques p. faisant suite au 3-me vol. de la base du syst. métr., redigé par Biot et Arago*", melly 1810 egyet a' tiz eszetendős jutalmak közül elnyert. A' bureau des longitudes alkottatásakor ennek tagjává lett. 1802 Napoleontól a' tudományok főfelvigyázójává neveztetett ki 's 1803 a' mathematicai osztálytól állandó titoknokká választatott, melly uj hivataláért az elébbiről lemondott; hanem Napoleontól egyszersmind az universitas kincstárnokjává is tétetett. Első naptábláji Delambre 1792 tette közönségesekké, mellyeknek fontossága arra ösztönözte őt, hogy a' nap vizsgálgatását folytassa, 's igy jelentek meg 1806 uj tábláji, mellyek a' mostani számolásoknak alapul szolgálnak. Jupiter holdjainak táblájit is ujra kidolgozta 1817 's uj észrevételekkel gazdagitotta. Midőn 1807 a' Collége de Franceban Lalande helyére jött, ez által minden a' theoretica és practica astronomiában előforduló nagy problemák uj megviszgálására vezettetett, 's ez adott létet ezen czimü remek munkájának: „*Traité d' astronomie théoretique et pratique*" (3 köt. 1814). Ezt 1817-től 1822-ig a' csilagvizsgálásról irt hasonlóul remek historiai könyvei követték, mint: „*Hist. de l' astronomie ancienne*" (1817 2 köt.) „*Hist. de l' astron. du moyen âge*" (1819) „*Hist. de l' astron. moderne*" (1821 2 köt.); „*Hist. de l' astron. du 18 me siécle*" (2 köt.), öszveséggel 7 köt., olly jeles munkák a' magok nemében, a' millyeneket egy nemzet sem mutathat elő. Mint a' tudományok academiájának *Secrétaire perpétuel*-e is igen nagy érdemeket szerzett Delambre magának. Megholt Aug. 19. 1822.

Delavigne (Jean François Casimir), szül. 1794 Havreb. Mint ifju a' romai király születésére irt dithyrambbal kezdé meg pályáját. A' védhimlőről irt költeménye 1814 az első mellékjutalmat nyerte. Most a' dramaköltésre adta magát 's tapssal adatott szomoru játékát „*Les vêpres Siciliennes*" 1821 egy másik „*Le Paria*" követte. Már az első darab, noha terve 's characterei nagyobb részének rajza nem hibátlan, szép reménnyel kecsegtető költői szellemet tüntet ki, 's azon character, melly az actiónak életet, mozgást ád, olly velősen van irva, 's szép, ragyagó versekbe öltöztetett gondolatival ugy elragad D., hogy a' gyenge helyek és álfény csaknem elenyésznek. A' második müben is szembe tünik a' költő haladásai, ragyagó szinezet, versalakat harmoniája, dus gondolatok és képek; noha méltán illeti azon szemrehányás, hogy anyagját nem vette elég mély fontolóra 's nem huzta azt belőle, a' mit huznia lehetett volna. Elegiájiban „*Les trois Messéniennes*" Franciaország szerencsétlenségét dallá; idejárulának 1819 2 „*Elegies sur la vie et sur la mort de Jeanne de Arc.*" A' „*Nouvelles Messéniennes*" (1822) irására a' görög szabadságtusa lelkesité. Egyikben Európát gyászoltatja Byron kora elhunytán. (L. a' „*Messéniennes et poésies diverses*" 10-dik kiad. Paris 1824, 2 köt.). 1823 javalattal fogadták „*L' école des veillards*" vig játékát. 1824 a' franczia academia tagja lett. 1825 1200 franknyi évpénzt

vala nyerendő a' király civilistájából; de függetlenségszeretetéből sem azt, sem a' becsületlegio keresztjét nem fogádta el a' nemzet szabad érzetü költője. 1829 nagy taps kisérte „*Marino Faliero*" czimü szomoru játékát, 's könyváros Lavocat 13,000 frankon vette meg a' kéziratot. 1830-ról ezen mivét esmerjük: „*Une semaine de Paris*". Viszonyát Lamartinehoz (l. LAMARTINE.)

DELAWARE, folyó az egyesült statusokban, melly nevét lord Delawaretől kapta, a ki I. Jakab alatt mint Virginia kormányozója a' gyarmatra nézve nagy érdemeket szerzett. A' Delawarenek 60 mf. hoszu pályája van, 13 mf-re hajózható, sok vizesései vannak 's torkolatjánál a' Delawareöblöt formálja, melly 8 3/4 geogr. mf. hoszu, 3, fenebb pedig 6 1/2 mf. széles. Ettől a' viztől kapta a' delawarei status nevét, melly a' revolutio előtt Pensylvaniának része volt, most pedig legkisebb a' 25 egyesült status közt; 100 nsz. mf.-én 80,000-en laknak. Fő helyek benne Newcastle, 250 ház 's 1200 lak. Wilmington, 620 ház 5000 lak., egy academiával 's különbféle manufacturákkal; nagy kereskedést üz. *L—ú*

DELEGATIO, 1) ollyan parancsolat, mellyel a' törvényes hatalom bizonyos peres kérdések megvizsgálását 's elitélését némelly alkalmas személyekre bizza. Illyen birói hatalmázási jusa van nálunk a' királyi felségnek 's az ország nádorának. Ennek ugyan is két vagy több törvényhatóság határperében, annak pedig az egyházak pártfogási jusa körül támadt kérdésekben, 's valahányszor a' törvényhatóságok összeütődése vagy más nehézség miatt birói hatalmazásra szükség van. A' meghatalmazott bíróság határát a' hatalmazó parancs tüzi ki, melly azonban a' szokott törvénykezési rendet meg nem változtathatja. Illyen hatalmazási just a' pápa is gyakorol, ki az idegen tartományokból az ő széke elejébe felvitt egyházi 's lelki ügyekben személyesen nem itél, hanem ügyan azon tartományban, a' hol a' per folyt, hatalmaz meg bírónak valamelly főpapot. 2) A' privat törvényben ollyan munka, melly által valamelly fenálló adóssági viszony az eddigi hitelező vagy adós személyére nézve megsemmisittetik 's a' tárgyra nézve egészen egyenlő viszony állittatik annak helyébe, de más személyek között; következőleg vagy az eddigi hitelező mutat adósának, kit iránta tartozása alól feloldoz, más hitelezőt, kinek az adós fizessen, vagy az eddigi adós állit maga helyébe más adóst olly végre, hogy ő a' hitelező által tartozása alól felmentessék. Az állitott adós mind a' két esetben delegatus, az állitó delegans, a' hitelező pedig delegatarius. Ezen munka veleje abban áll, hogy a' delegans eddigi viszonya tökéletesen megszünjék, mi által a' delegatio mind a' cessiótól, mind az assignatiótól különbözik, melly kettő csak just ad mind az állitott hitelezőnek (*cessionarius*), mind az állitott adósnak (*debitor cessus*) az eddigi tartozás felvételére 's lefizetésére, egyébiránt pedig a' jusi viszonyt egyáltalján nem változtatja meg, ugy hogy az adós az engedményes (*cessionarius*) ellen is teheti mind azon kifogást, mellyre az engedményes (*cedens*) ellen jusa volt. A' delegatus ellenben nem használhat a' delegatarius ellen olly kifogásokat, mellyeket a' delegans ellen használhatott. — 3) Olaszország némelly részeiben a' kormányszékek 's azoknak fejei neveztetnek delegatióknak, delegatusoknak. Igy a' lombard-velenczei királyságban, a' mailandi 's velenczei igazgató székek alatt, amott 9, itt 8 delegatio van, mellyek ugyan azt teszik, mit a' többi austriai tartományokban a' kerületek, 's delegatusból, aldelegatusból és segédekből állnak. *Zs. G.*

DELELÉS, tetőzés (*culminatio*), az a' magasságok a' csillagoknak, mellybe legfenebbre jőnek fel egy napi fordulások által. — Minthogy ez a' tetőzés mindenkor a' déli lapba jövetelekkor esik meg: delelésnek neveztetik. *N. I.*

Delft. 1) Déli Hollandnak városa, egy csatorna mellett, melly a' Maassal öszveköttetésben van 's a' Delfshaven nevü kikötőt formálja. Ezen régi és setétes város épületei közt megjegyzést érdemel a' tanácsház, mellyben egynéhány szép festéseket lehet látni. Régi templomát Tromp és Pieter Heyn admirálok emlékei teszik nevezetessé. Innen nem messze van az a' ház, mellyben I. Wilhelm oraniai herczeg 1584 meggyilkoltatott. Az uj templomban, mellynek pompás harangjátéka van, áll ezen nagy férjfiunak pompás emléke. Ugyan ezen templomban lehet a' Delftben született Hugo Grotius emlékét is látni. Nevezetes a' régolta benne készittetni szokott neme a' félporczellánnak. Lak. 13,000. Van egy pattantyus és hadi földmérő oskolája 'sat. 2) Néhány hires hollandi képirók neve. Ide tartózik Delft Jakab (sz. 1619 mg. 1661) és Vilmos (a' 16 száz. vég.) portraitfestők, mind ketten Delftben születtek 's rokoni voltak Mireveltnek. *L—ú.*

Delhi (Dehly) vagy Sah-Dsehanabad, azaz, sah Dsehan városa, a' kitől épittetett. A' nagymogulnak ezen nevezetes második fő- és lakvárosa Hindostanban (az első Agra volt) még most is (azon iszonyu dulások után, mellyiket 1738 sah Nadir, 1747 az Afghanok 's ujabb időkben a' Maratták tettek) Hindostan legelébb kelő városinak egyike. Jelenleg közvetetlenül a' brit- keletindiai birtokokhoz tartozik 's a' calcuttai elölülőségben fekszik a' Dsumne nyugoti partján, hol hosszában 8 angol mtfnyire, szélében néhol 4 mtfnyire terjed el. A' császári vár (most a' thronusról letett nagy mogulnak, II. Akbarnak, 's több ezer főből álló familiájának lakja), több pompásan épült császári siremlékek, sok fényes mecsetek 's számos jól épült priyat házak és gazdag aruboltok diszesiték ezen még romjaiban is nagy várost, mellynek most 200,000 lakosa, sok fabrikája 's egy csillagóre van. Az omladékok egy ősz. mtfdet fednek el. Mit hiteles utazók beszélnek hajdani fényéről 's a' mongoli császárok által benne öszvehalmozott kincsekről, a' meséssel határós. Az ugy nevezett pávathronus tömött aranyból volt, 's a' háttámasz, melly pávafarkat képezett; számtalan, mindennemü drága kövek által utánzá a' természeti szinváltozást. 75 mill. tallérra volt becsülve; sah Nadir vitte el zsákmányul. Azon kész pénz, kincsek, drága edények és fegyverek, mellyeket a' császári kincs- és fegyvertárból, 's az elefantok, lovak és tevék értékét, mellyeket a' császári ólakból kirablott ezen hóditó, 425 mill. tallérra teszik.

Déli ráb. A' tavaszi és nyári meleg napok, felmelegitvén magyar hazánk alföldi sikjait, kelet és dél felé, távol habzó tó vagy tengerforma tünemények látszanak, mellyekből tornyok, fák, épületek tetszenek ki. Igy van ez Persiában, Asia sok térein és Egyiptomban is, hol a' Napoleont követő Francziák ezen csalátásra uszni készültek 's csudálták, hogy ez előttök mindég fut. Ha egy felmelegitett fa (vagy kő, vas, 'sat.) szinén nézünk el, a' távol lévő tárgyak fellobogva látszanak a' felmelegitett levegő habzása, ritkábbodása miatt. Ezért van, hogy a' melegebb környékek felé (és igy dél és kelet felé) magasabban látszanak a' földi tárgyak. Mert a' meleg által ritkább levegői körből sürübben jövén által a' sugárok, ezek a' beesés cathetusán (*cathetus incidentiae*) törnek inkább meg. Ez az oka a' tengeri látás felemelésének (*Erhebung der Seegesicht*), melly az angol parti lakókat gyakran meglepi, az általellenben lévő franczia partok magában láttatván. Innen lehet ki magyarázni a' siciliai tengerszoroson fel-feltünő Fatamorganát is, melly által hajók, épületek, 'sat. láttatnak a' levegőben magasan. De a' mi hazai tüneményünk, a' déli láb, nem csak a' fel melegedés következete. Sürü gőzök terülnek itt el ezenkivül a' föld szinén a' felmelegitett levegő alatt 's igy állitják elő a' csalatást. *N. I.*

Delille (Jaques, Delisle-, de Lillenek is irják), az ujabb franczia oktató költők leghiresbike, szül. Jun. 28. 1738 Aigue-Perseben, Auvergne kies fekvésü városában. A' revolutio olta Montanier-Delille

nevet viselt. Rutságra nézve szintugy, mint ritka versmivészi ügyességében, Popehoz hasonlék, kit példányul is választott költeményiben. Fiatal korában jött Parisba, 's a' lisieuxi collegiumban korán kifejlett talentuma, fökép a' poësishez volt hajlandósága, jelelték ki. Ezután az amiensi collegiumba ment, hol Gresset szerelmet ébresztett vala már a' költés iránt; itt kezdte D. Virgil Georgicáit forditani. Ezen forditás — 23. eszt. korában készitette el, de azután több évig simitgatta — nagy figyelmet vona magára. Legelsőben 1770 pompás negyedben jelent meg Didotnál *Discours préliminaire-* 's számos észrevételekkel, mellyek D.-nek a' francz. prosaicusok közt is diszes helyt szereztek. Több féltékenyek, p. o. Clement, megtámadták az ifju költőt 's próbatételét. De győzött az érdem; D. Parisba hivaték 's a' College de Marche-, később a' College de Francenál tanitó lőn. Forditását remekeik sorába tevék a' Francziák. D. maga Homernak elejébe tette Virgilt 's szepségeit nagy kelemmel és csinnal fejtegette leczkéjiben. Később forditotta az Aeneist is (1803), 37 eszt. korában (1774) az academia tagja lett. A' Georgicák forditását saját oktató költeménye követte „*Les jardins, ou l'art embellir les paysages*" (Paris 1782) 4 énekben. Ennél a' nevezett forditás jobban tetszett. Azonban ugy hiszi a' mübirák nagy része, hogy a' Francziák hasonló becsü oktató költeménnyel nem birnak. D. nem vala pap tulajdonképen csak az alsóbb szentségeket vevé fel, hogy egyházi jövedelmet huzhasson. Ez, professori és academicusi évpenze 's tulajdon vagyonja kamati eszt. 30,000 livr.t tévének a' revolutio előtt, melly summa később 600-ra olvadt. Midőn a' nemzeti intézet 3-dik osztályu tagjává nevezte, elejénte nem fogadta el e' tiszteletet mint a' régi rend barátja. De az intézet kinyilatkoztatá, hogy ezen helyet üresen hagyja szamára 's csak elhunytával töltendi be. Később, szilárdabb alapra állván a' kormány, 2-dik osztályu tag lett 's elfogadta kineveztetését. Megjegyzést érdemel, hogy Robespierre minden alkalommal kimélte. Ezen demagog D. től, ki akkor a' College de Franceban éle, kivánta az Istenség nyilvános megesmertetésekor éneklendő hymnusokat. A' költő nem háríthatá el magától e' felszólitást 's 24 óra alatt irá a' „*Dithyrambe sur l'immortalité de l'âme*," melly még a' jólléti biztosságot is megrendité 's énekletlen maradott. Ezolta (1794) Paristól távol 's néhány hónapig Wasgauban tartózkodott, hol az őt környező nagy természetjelenetekkel foglalatoskodtatta képzelmét 's majd az ember rendeltetéséről, majd a' költésmivészet törvényeiről gondolkozott. Schweiz festékeny környeiben irá „*Homme de champs*" czimü oktató költeményét (magyarul superint. Kis János, Soprony 1825) a' mezei élet bájairól ezen melléknévvel „*Georgiques françaises.*" 20 évig dolgoza rajta, legtöbbet 1794 's a' rettenet idejében 1795 Wasgau völgyeiben. Baselben végezte el, hol Deckernél fényes kiadásban jelent meg. Sokan becsesbnek tartják a' „*Jardins*"-nál. Az 1794-ki szomoru történetek sokat hatottak erre; sok helyeit mély melancholia és érzelmesség bélyegzi, mikre a' „*Jardins*"ban nem találunk. E' költeményét „*Le malheur et la pitié*" (London 1803) honja szenvedésinek szemlélete szülé. Kedves, érdeklő képek folyama 's jólhangzó köz mondások teszik vonzóvá. Baselből Londonba ment, hol azonban a' kiköltözöttekhez nem számittaték 's 1802 Baudchamps kiasszonnyal, ki sok ideig uti társa vala, házasságra lépett. Itt forditotta 15 hónap alatt Milton „Elvesztett paradicsomát." A' politicai viharok lecsilapultával visszament hazájába 's megint hódolának munkás lelke uj szüleményinek, 1812 zajgó tapssal fogadta Franciaország „*La Conversation*" czimü költeményét. — Mozgatag érzes, szemlélet különbfelésége, eleven festések, tiszta 's lehetőségig csinos kifejezés, kellemes hangu 's folyamu versek D. miveinek ragyogó tulajdoni. D. mindent emlékében dolgoza 's abban tartá, mit elvégzett, mint hajdan Tasso, sokkal szilárdabban, sokkal biztosabban, mint papirosán. Igy hordozá fejében Aeneise 30,000 versét. — Lelki ereje nőttével naponként fogya a' testi erő, 's később szeme világát

is elveszté. Elhunyt Maj. 1. 1813. Egy költeményét elvitte magával, mellyet gyengéd érzésből nem tőn irásba. Agg korát 's közelgő végét dallá benne; jósolva dicsőité a' csalékony jelent 's a' jövendő jótéteit. Elhunytát szeretetre méltó charactere miatt is közönségesen gyászolák, 's tanuja vala innepély temetése, mint tisztelék a' kedves költőt honfijai. Holta után jelent meg: „*Départ d'Eden.*“ *bb.*

Delisle vagy De L'Isle (Vilmos), az ujabb földirás és földképészség alapitója, 1675 szül. Parisban. Már gyermekkorában észt 's kedvet mutatott a' földiráshoz (geographiához), melly tehetség benne Cassini oktatása alatt olly dusan fejlett ki, hogy már korán elvégzé magában mélyebb 's helyesb alapokra épiteni a' földirást. 25 esztendős vala, midőn 1700 egy világabroszt, Europa, Asia 's Afrika abroszait 's egy ég- és földtekét (áltmérőjök egyegy láb) ada ki, mellyekben a' régi, mind addig vakon követett ptolemaeusi hosszmértékeken kivül a' koráig tett csillagvizsgálati határozásokat vevé alapul, gondosan egybevetvén azokat a' régi és ujabb utazók 's utleirások által kijelelt helytávolatokkal. Igy, noha némelly elődjeit birálva használá, övé a' dicsőség, hogy a' földirási tanulmányoknak rendszert 's alapot ada. Földképei száma, mellyeket az ó és ujabb geographiához készite, több száznál, 's azon világabrosz, mellyet 1724, két évvel halála előtt, ada ki, világosan láttatja a' haladást, mellyet e' tudomány az ő szerencsés kezdetei után tett. Bár mennyire haladott is az ő utána, megtarták még is az ő földabroszai becseket mind a' tudomány történeteire, mind némelly, az ujabb utazók észrevételeivel egyezésbe hozott vagy talán még hozandó pontok elhatározására nézve. XV. Lajost ő oktatá a' földirásban, 's itt ugyan nem nagy sikerü fáradozásának a' mind addig szokatlan „királyi geograph“ czimezet lőn jutalma. Testvére, Jósef Miklós, (szül. 1688), korán a' csillagvizsgálatra adá magát 's minekelőtte még annak tudományi elveit esmerné, egy általa feltalált, saját 's elmés felvetésmód által e' tudomány néhány kérdéseit megfejté. A' szerencsés eszü tanitvány Lieutaud 's Cassini kezeik alá jutott, 's előmenetele olly szép lőn, hogy őt a' tudományok academiája csak hamar tagjának nevezé. Nevelék hirét a' napot áltmetsző Mercur (1723) 's az 1724-iki napfogyatkozás felett tett figyeleti. Most I. Katalin czárné hivá meg Pétervárába, hogy ott a' csillagvizsgálatnak oskolát alapitson, mire őt már I. Péter czár felszólitá. Az uj oskolát Delisle neve 's fáradhatatlansága csak hamar hirbe hozá. De ő leczkéjitől 's hivatalától üres idejét egyébre is fordità. Utazott 's becses tudósitásokat gyüjte a' természet- és földirásnak. Gazdag csillagvizsgálati 's földirási gyüjteményét haza tértével megvevé királya 's általaladván azt a' marine-osztálynak, felügyelőjévé D.-t tevé. Ez folytatá figyeleteit haláláig (1768); tanitványai közül emlitjük Lalande- és Messier-t. Legfontosb geogr. munkája D-nek: „*Mémoire sur les nouvelles découvertes au Nord, de la mer du Sud*“ (1752). Nem végzé be: „*Mémoires pour servir à l'histoire et aux progrès de l'astronomie, de la géographie et de la physique*“ (1738. 2 köt). Minden gyürüforma napfogyatkozások áltnézését adá ebben: „*Avertissement aux astronomes sur l'éclipse annulaire du soleil, que l'on attend le* 25 *juin* 1748.“ —*t*—

Délkör, déli lap. (meridianus), az a' kör, a' mellyben a' feljövő csillagok legnagyobb magasságot érnek. Az a' kör ez, melly a' tetői (verticalis) vonatunkon és a' sarkokon (polusokon) megyen keresztül. Az első meghatározás után a' csillagoknak ugyan azon magasságait mutató tetői körök közt formált szegeletet két egyenlő részre osztja a' déli lap. Ez a' módja a' déli kör meghatározásának a' csillagok megfelelő magasságai által legnevezetesebb (*ope altitudinum stellarum correspondentium*). A' nap megfelelő magasságaiból vagy a' függőleg állitott mutatónak délelőtti és délutáni egyenlő hosszu árnyékaiból szokták e' szerént a' déli vonatot meghatározni, azaz, azt a' vonatot, melly a'

déli és láthatári körrel köz. — Tiszta éjjel a' sarki csillag állásából meglehet tudni a' déli kör helyetését. Ugyan azt megmutatja a' magnestő is, ha elhajlását is számba tudjuk venni. A' földnek ugyan azon déli lapban lévő helyein egyszerre van dél. A' napkelet felé lévő dél lapokba hamarabb érvén a' nap, hamarabb van dél is, és a' nyugot felé lévőkön később. Az égi első déli lap a' tavaszi 's őszi éjnapegyenleteket öszvekötő nagy kör. De a' földön semmi illyes állandó kör nem lévén: az első földi meridianust szabad tetszés szerént határozzák meg, mint: Paristól, Londontól és a' Ferroszigettől, ez a' parisi meridianusnál épen 20 gráddal van elébb. *N. I.*

Della Maria (Domenico) franczia muzsikaszerző, származására nézve Olasz, szül. Marseilleben 1778. 18 esztendős korában egy nagy operát irt, melly Marseilleben köz tetszéssel adatott, erre D. Olaszországba ment. Itt több nagy mesterek oktatásaiban részesült és 6 com. operát irt, mellyek közt „*Il maestro di capella*" nagy kedvességet nyert. Visszatérvén Parisba, a' vig operák játék szinén adta „*Le prisonnier*" darabját, melly által hire öregbült, 's ezt „*Der Gefangene*" („a' fogoly") czim alatt, Németország minden játékszinein mai napig is folyton játszák. Ezután az „*Opera comique*" (*Das Singspiel*") még nagyobb tetszésre kapott, mert annak csaknem minden énekei népdalokká váltak. Munkáji könnyü kedves énekekkel, tiszta, szép stylussal, teljes kifejezésü, természetes és uj kisérettel jeleskednek. Fájdalom, a' sokat igért mivész élte 29-ik évében már 1806 kimult. A' fortepianón rendkivüli ügyességgel birt 's a' gordont könnyüséggel és kellemesen játszotta.

Déllinea I. Dél-kör.

Delolme (Lajos János) született Gentben 1740, mások szerént 1745. Ügyvéd volt, de a' belső nyughatatlanságok miatt Angliába költözött, hol egy ideig nagy nyomoruságban élt. Több journalokba dolgozott, a' köz borházakat látogatta, a' játékot 's mulatságokat szerette, de olly elrejtve élt, hogy utóbb, midőn az angol constitutióról kiadott munkáji iranta a' köz figyelmet felgerjesztették 's némelly nagyok segiteni akartak szükségén, lehetetlen volt lakását kitudni. 1775 hazájába tért és a' genfi 200-zas tanács tagja lett, 1806 Helvetiának egy falujában megholt. Különködéseihez tartozik, hogy, noha főkép a' törvényekkel foglalatoskodott, még is soha a' parlamentaris ülésekben meg nem jelent. Midőn Angliába jött, Svécziában és Lengyelországban az aristocratiai fejtelenség tetőponton állott, 's Angliában is hasonlótól lehetett tartani. Ekkor irásaiban az angol alkotmány elsőségeiről és belső erejéről olly fontosan értekezett, hogy Anglia legnagyobb férjfiaitól magasztaltatnék. Különösen ajánlotta a' monarchia 's a' nép nagy szabadságainak öszvekötését, a' független törvényes hatalmat, a' büntető törvény által ugyan korlátolt, de a' censurától ment sajtószabadságot. Munkáji több nyelvre vannak forditva. *Sz — i.*

Delorme, (Marion), 1612 körül született Chalonsban Campaniában 's a' szerencsétlen Cinq-Mars-nak volt kedvese. (L. Richelieu card.) De még annak halála előtt nyita uj szerelemnek szivet, 's házában gyültek öszve a' legkényesb fiatal udvariak. A' békétlen herczegek bajába keveredve, csak, igaz vagy szinlett, betegség menté meg a' fogságtól, 's az okos leány elég ügyes volt halála hirét is elhitetni. Mondják, hogy temettetését maga is nézte egy ablakból. Angliába ment, 's itt egy gazdag lord vevé nőül, de néhány év mulva mint gazdag özvegy vala megtérőben, midőn utonállók kezeibe került 's a' zsiványnyezér kényszerité őt a' házasságra. De Marie néhány év mulva ismét özvegy 's most valami Lebrunhoz megy férjhez és azzal később Parisba. A' hires Ninon barátságába vevé a' szép, a' kalandos asszonyt 's aggott korában csaknem ő ápolá egyedül, mert D. Ninon halála után nagy szegénységben holt meg 1706 Parisban. Kalandjait La Borde irá meg Ninon leveleihez (Paris 1816 3 köt.) kapcsolt függelékében. —*t*—

Delos, a' Cycladák szigetei közt középen az aegaei tengeren, Apollónak 's Diánának hazája. Delos a' költők szerént hajdan kopasz kőszikla volt, melly a' tengeren ide 's tova uszkált 's történetből hányódott a' hullámoktól a' Cycladák közepében. Midőn a' földet Here (Juno) arra kérte, hogy a' földön futó Latonának (l. e.) ne adjon helyet, a' hol gyermekét a' világra hozhassa 's a' szerencsétlen asszony az egész földet bekóborolta volna, meglátta ezen tengeren lebegő szigetet 's ezen keresett menedéket, mivel e', mint nem egy helyen álló tér, nem foglaltatott a' földnek azon esküvése alá, hogy neki sehól sem fog szülésre helyet engedni. Deloson menedékhelyet találván, azt igérte Latona, hogy kősziklás földjén templomot épittet, mellynek a' földnek minden népei fognak kincseket ajándékozni. Itt szülte Latona egy a' puszta sziget földjén álló fa árnyékában istengyermekeit, Apollót, a' ki innen Deliosnak, 's Diánát, a' ki a' szigettől Deliának, neveztetett. Mind a' kettő itt tiszteltetett leginkább; Delos ezentúl nem szolgált a' szelek játékául; a' földből oszlopok emelkedtek fel, mellyeken mozdulhatatlanul állott, 's a' sziget hire az egész földkerekségen elterjedt. Ezt mondja a' rege. — Elejénte királyai voltak a' szigetnek, kik egyszersmind papi hivatalt is viseltek. Később Athene hatalma alá esett. Semmi sem szenvedtetett meg rajta, a' mi csak a' romlásnak vagy háborúnak képét viselte. A' holtak Rheneán, egy közel lévő szigeten, temettettek el; ide vitettek a' terhes asszonyok is. Corinthus lerontatása után a' gazdag Corinthusiak ide szaladtak 's Delost virágzó kereskedő hellyé tették. A' sziget legnagyobb nevezetessége Apollo temploma volt. A' templom, mellynek talpkövét Cecrops fija, Erisichthon, tette le 's Görögország statusaitól mindég szépittetett, parosi, márványból épittetett 's az isten szép álló képén kivül egy nevezetes oltár volt benne, meilytől kapta az ugy nevezett delosi problema (delosi feladás) nevét. Midőn Deloson döghalál dühösködött 's a' lakosok az elleneszközt kérdezték az Istentől, azt a' feleletet kapták, hogy Apollo oltárát, mellynek koczka formája volt, még egyszer olly naggyá csinálják. Ezen, a' geometriában (földmérésben) nevezetes problemát, azaz, a' koczka megkettőztetését, több régi philosophusok és mathematicusok 's különbféle módon igyekeztek megfejteni. Az itt mondott jövendőket mindenek közt legbizonyosabbaknak 's legvilágosabbaknak tartották; hanem csak nyáron adattak; télen pedig Patarában (Lyciában) mondott Apollo jövendőt. Nevezetes Delos a' Görögöknek minden 5-dik eszt. itt tartatott delosi innepéről 's az Atheneiek esztendőnként éneklő karokkal 's táncczal tett szép bucsujárásáról, melly theoriának neveztetett. Delos most Ilegi nevet visel, lakatlan, csak tengeri rablók tanyája és csak hajdani fényes korának omladékai által tétetik nevezetessé. *L.—ú.*

Delphi, a' régi Görögország leghiresebb oraculumának lakhelye, Phocisban, déli tetején a' Parnassusnak, melly ott két összejövő hegysorba végződött. A' város eredetét a' mythus igy adja elő: Minekutána Apollo a' Pytho kigyót megölte 's ezen helyet imádtatása helyéül kiválasztotta, egy Crétából evező kereskedő hajó tünt szemébe. Tüstént egy iszonyu nagyságu delphin formájában a' tengerbe ugrott (honnét delphininek is neveztetik), a' hajóba rohant 's azt kinszeritette, hogy Pylost, a' hova szándékozott, elkerülvén, a' crissai kikötő helybe menjen. Midőn a' Cretaiak a' szárazra léptek, egyszerre szép ifju képében megjelent nekik 's kinyilatkoztatta, hogy soha hazájokba vissza nem térendnek, hanem őt templomában mint papok szolgálandják. Lelkesedve 's magasztaló énekeket mondva követték a' Kretaiak az istent szentségéhez a' Parnassus sziklás oldalán. De igen megijedtek, a' táj terméketlenségét látván, 's könyörögtek Apollónak segedelemért a' szegénység és szükség ellen. Az isten mosolygott 's megmutatta nekik mint papjainak jövendő tisztjeket 's annak hasznait. Erre Delphit épitették, melly városnak

elejénte Pytho volt neve, a' sárkánytól, mellyet Apollo itt megölt. A' hely, hol az oraculumok adattak, egy barlang volt 's Pythiumnak neveztetett. Feltalálását a' rege egy pásztornak tulajdonitja, ki a' Parnassus alján legeltetvén marhájit, azon részegitő gőztől, melly belőle reá szállott, prophetai lelkesedésbe hozatott. Ezen barlang nyilására, melly a' templomba bekerittetett, helyeztetett a' szent tripos (háromlábu szék), mellyen a' Pythia nevü papné, kinek szája által Apollo szólott, 's ki a' mélységből feljövő lelkesitő gőzöket 's azokkal együtt a' delphii isten ihletéseit felfogta 's kijelentette (innét jő a' köz mondás: ex tripode, a' homályos 's még is csalhatatlanoknak hirdetett állitásokról és mondásokról). Ha a' papné testét 's kivált haját a' közellévő castaliai forrásban megmosta, borostyánnal megkoszoruzva a' borostyánnal felékesitett triposra leült, a' mellette álló borostyánfát megrázta 's néha egynéhányat leveleiből meg is evett, elragadtatásba jött. Szine megváltozott, tagjai reszkedtek, 's szája panaszkodó 's hosszu zokogásu hangokat adott. Ezen állapot a' tébolyodásig ment. Szemei szikráztak szája tajtékzott hajszálai, felborzadtak 's a' felmenő gőzöktől csaknem megfuladottat a' papok erővel tartották meg az ülésen, a' midőn azután rettenetes orditás között egyes szókat kezdett mondani, mellyeket a' papok gondosan öszvegyüjtöttek, rendbe szedtek 's a' kérdőnek irásban kiadták. Elejénte a' mondások versbe voltak füzve, de midőn későbben az oraculumok tekéntete lejebb szállott, csak prosában adták azokat. Az oraculum mindég homályos és kétértelmü volt elébb, mindazonáltal a' papok kezében arra szolgált, hogy Görögország politicai, polgári 's vallási állapotját igazgassa, támogassa 's fentartsa, és sokáig csalhatatlannak tartatott. Mert a' Doriaiak, a' hely első lakói, a' kik nem sokára Görögország minden részeiben letelepedtek, uj lakhelyeikben is határtalan tiszteleteket ezen oraculum iránt elterjesztették ugy, hogy rövid idő mulva minden Görögöknek közös oraculuma lett. Elejénte az oraculum adásra minden esztendőben egy hónap, utóbb minden hónapban egy nap volt meghatározva. De senki, ki az istentől tanácsot kért, ajándék nélkül meg nem jelenhetett. Azért a' templom temérdek kinccsel birt, 's a' város számtalan szobrokkal 's egyéb mivekkel, mellyek hálaadásból szenteltettek neki, fel volt ékesitve. A' régiek Delphit a' föld középpontjának tartották 's azt beszélették, hogy Jupiter a' föld közepe kimérésére két sast küldött ki, az egyiket keletről, a' másikat nyugottról, mellyek itt találkoztak öszve. Delphiben volt Neoptolemusnak (vagy Pyrrhusnak)', Achilles fijának, ki Orestestől itt öletett meg, sirja is, 's a' sirtól nem messze a' hires Polygnotus által a' trojai haboru historiájával kifestetett Lesche (közönséges szála) (L. Polygnotus). A' sikon Delphi és Cirrha között innepeltettek elejénte minden kilencz, későbben minden öt esztendőben Targelion hónapjában a' pythiai játékok. Ezen nemzeti játékok által 's az Amphictyonok védelme alatt Delphi tartós fényt nyert. Most Castrinak hivatik 's falut. *K. L.*

FOGLALAT.

	lap.		lap.
Canopus vagy Canobus	1	Cardinoides	22
Canosa (város)	—	Carga	—
Canossa	2	Cariati	—
Canova (Antonio, lovag)	—	Caricatura	23
Canstein (Károly Hildebrand)	4	Carignan (Károly Amadé Albert.)	25
Cantabile	—	Carillon, l. Harangjáték	—
Cantate	—	Carissimi (Giacomo)	26
Cantharides	5	Caritá	—
Canto fermo	—	Carli (Giovanni Rinaldo, gróf)	—
Canto figurato	—	Carlin	27
Canton	—	Carlos (don)	28
Canut	—	Carmagnole	30
Canzone	6	Carmel	31
Canzonetta	7	Carmontelle	32
Capellen (G. A. J., báró)	—	Carnatio, l. Meztelen	—
Capello (Bianca)	8	Carneades, (Cyrenei)	—
Capetingek	9	Carnot (Lázár Miklós Margit)	33
Capi Aga	10	Caro (Annibale)	—
Capistranus (János Kapisztrai)	—	Carolina	34
Capitalis, l. Tőkepénz.	11	Caronada	35
Capitolium	—	Carracci	—
Capo d' Istrias (János, grőf)	—	Carrey, l. God Save the King	—
Cappadocia	13	Carrier (Jean Baptiste)	36
Capri	—	Carro (Giovanni di)	37
Capriccio (caprice)	—	Carrousel	—
Capua	14	Cartell	—
Capucinusok, l. Franciscanusok	—	Cartesius, l. Descartes	—
Caput mortuum (halálfej, holtfej.)	—	Carthagena	—
Caracalla (Antonius)	—	Carthago	38
Caracas	15	Carthusianusok	39
Caraccioli (Louis Antonie de)	16	Carton	40
Caractek	—	Cartouche (Lajos Dominicus)	41
Carafa v. Caraffa (Michaël)	—	Cartwright (Edmund)	—
Caraffa (Antal)	—	Casa (Giovanni della)	—
Caraibek	17	Casanova (Ferencz)	—
Caraman (Victor Riquet, gróf)	18	Casanova (Jacques, de Seingalt)	42
Carascosa (Mihály, báró)	—	Casas (B. de las), l. Lascasas	—
Caravaggio (Michel Angelo.)	—	Casaubon (Isak)	44
Caravaggio, l. Caldara	—	Casematták	45
Carbonari (szénégetők)	—	Cases, l. Lascases	—
Carbunculus	20	Casino	—
Cardan (Cardano, Geronimo)	—	Casiri (Mihály)	46
Cardinalis	21	Cassander (György)	—
Cardinalis erények	22	Cassandra	—
		Cassatio	47

	lap.
Cassatiotörvényszék	47
Cassini	49
Cassiodorus (Magnus Aurelius)	51
Cassiopeia	—
Cassius Longinus (Cajus)	—
Constagnetták	—
Castalia	52
Castanos (don Francesco de)	—
Castelcicala (don Fabricio Ruffo)	—
Castelli (Ignácz)	53
Castelvetro (Ludovico)	—
Casti (Giambattista)	54
Castiglione (Baltassare)	55
Castilia; l. Spanyolország	—
Castlereagh, l. Londonderry	—
Castor és Pollux	56
Castratio, l. Herélés.	—
Castriota, l. Skanderbeg	—
Castrum Doloris	57
Casuistica	—
Casus	—
Catachresis	—
Catacombák	58
Catacustica	—
Catafalk, l. Castrum Doloris	—
Catalani (Angelica)	—
Catalonia, l. Spanyolország	—
Catastrum	59
Catechetica	62
Categoriák (a' philosophiában)	63
Categoricus imperativus	—
Catel (Charles Simon)	—
Cathareusok	64
Cathedrale	65
Cathetusok	—
Catholica Majestas	—
Catholicismus	—
Catholicitas	66
Catilina	—
Catinat (Nicolao)	86
Cato a' censor (Marc. Porcius)	69
Cato (Marc. Porcius)	70
Catoptrica	72
Cats	—
Cattaneo (Gaetano)	—
Cattaro	—
Cattok	—
Catullus (Cajus Valerius)	—
Cauchois Le Maire (Louis Augustin François)	74
Caudini szorosok, l. Avellino	
Causalitas	—
Caustica, l. Étetők	—
Cautela, l. Óvat.	—
Cauterium	75
Cautio	—
Cavalcanti (Guido)	—
Cavallétta	76
Cavanilles (Antal József)	—
Cavata	—
Cavendish (Henry)	—
Caxton (William)	77
Cayenne, l. Guiana	—
Caylus (Anne Claude etc.)	—
Cazotte (Jaques)	—
Cazwini (Zacharia ben Mahomed)	79
Ceba	—
Cebes	—
Cecil (William, Burleigh báró)	80
Cecrops	81
Cefalonia	—
Celano, l. Harpyák	—
Celebes	—
Cellamare (Antonio Giudice etc.)	82
Cellarius (Kristóf)	—
Cellini (Benvenuto)	—
Celsus (Aurelius Cornelius)	83
Celták	—
Celtes (Konrád)	—
Cement, l. Vas és Caementatio	—
Cenci (Beatrice)	84
Cenis	85
Cenotaphium, l. Emlékjel	—
Censorok	—
Census	—
Centaurok	86
Centiare	—
Centimanok	—
Cent Jours	—
Centlivre (Susanna)	87
Cento	—
Centre	88
Centuria	—
Centuriák	89
Cephalus	—
Ceracchi (József)	—
Cerberus	—
Cerealia	—
Ceres	—
Cerinthus, l. Gnosticusok és Chiliasmus	—
Cerquozzi (Michel Angelo)	90
Certe Partie	—
Certificatio, l. Idézés	—
Cerutti (Giuseppe Antonio Joachimo)	—
Cervantes Saavedra (Miguel)	91
Cesari (Antonio)	92
Cesarotti (Melchior, abbate)	93
Cesinge (János, Janus Pannonius)	94
Cessio, l. Áltengedés	—

	lap.
Ceto, l. Phorcus	94
Cette	—
Cetto (Benedek)	—
Ceuta (cepta)	96
Ceva (Tamás)	—
Cevallos (don Pedro)	—
Cevennek, l. Sevennek	—
Ceylon (Seilan)	—
Chaba vagy Csaba	98
Chaban (François Luis 'sat.)	—
Chabanon	—
Chabert (Joseph Bernard, marquis de)	—
Chaeronea	99
Chaillot	—
Chaise, l. La Chaise.	—
Chalcedon	—
Chalcedon, érznem	100
Chalcographia, l. Rézmetszés	—
Chaldaea	—
Chaldaeai Keresztények	101
Chalotais (Louis René de Caradeuc de la)	—
Chaloup	102
Chamade	—
Chamaeleon	—
Chambers (Ephraim)	—
Chambery	103
Chambord	—
Chambre Ardente	—
Chambre Introuvable	—
Chamfort (Sebastian Roch Nicolas)	104
Chaumouny	105
Champagne (Philippe de)	—
Champagnei borok	106
Champ d' Asyle	—
Champollion (J. F.)	107
Chan, l. Khán	—
Chandler (Richard)	—
Chantrey (Ferencz)	108
Chaos	—
Chapelain (Jean)	—
Chapelle	109
Chappe d' Auteroche (Jean)	—
Chappe (Claude)	110
Chaptal (Jean Antoine etc.)	—
Character, Characteristica	111
Charade	116
Chardin (Jean)	—
Charenton	—
Charette de la Coutrie, l. Vendée	—
Chargé d' affaires, l. Követ	—
Charites, l. Gratiák	—
Charkow	117
Charlatan	—

	lap.
Charlemont és Givet	118
Charleroi	119
Charlestown	—
Charlotte (Auguste)	120
Charon	—
Charost (Armand, Joseph de Béthune)	—
Charron (Pierre)	121
Charta	—
Charta Magna	122
Charta partita, l. Certe partie	—
Charte constitutionnelle	123
Charte constitutionelle (uj)	125
Chartuitius	—
Charybdis	126
Chasseki	—
Chasteler (János, Gábor, marquis)	—
Chatam (Pitt William gróf)	127
Chateaubriand (François August)	129
Chateauroux (Marie Anne)	131
Chatelêt	—
Châtelet (Gabriele Emilie)	132
Chatilloni congressus	—
Chatterton (Tamás)	138
Chaucer (Geoffrey)	139
Chaudet (Antoine Denis)	140
Chaudon (Lajos M.)	—
Chaufepié (János György)	—
Chaulieu (Guillaume Amfrye de)	141
Chaumonti egyezség	—
Chaussée (Pierre Claude Nivelle de la)	142
Chauveau-Lagarde	—
Chauvelin (Ferencz, marquis)	—
Chaux (la) de Fonds	143
Chazarok	—
Checks	—
Chemia (története)	—
Chemia (természetphilosophiai)	147
Chemnitz (Márton)	151
Chemnitz, város	—
Chénier (Maria Joseph de)	152
Chenille	—
Cherbourgh	153
Cherson	—
Chersonesus	—
Cherub	154
Cherubini (Luigi)	—
Cheruskok	155
Chester	—
Chesterfield (Philipp Dormer, etc.	156
Cheval	—
Chevalier (Jean Baptiste le)	—

	lap.		lap.
Chezy (Antal Leonard)	157	Chrysopras, l. Chalcedon.	226
Chiabrera (Gabriello)	—	Chrysostomus	—
Chiaramonti	158	Churchill (Charles)	228
Chiari (Pietro)	—	Chylificatio	229
Chiaroscuro	159	Chylus	—
Chiffre	—	Chymificatio	—
Chiffrefejtés	—	Chymus	—
Chiffre Quarré	—	Cibber	230
Chile	161	Ciborium	—
Chiliasmus, Chiliasták	162	Cicero (Marc. Tullius)	—
Chimaera	164	Cicerone	234
Chimani (Leopold)	—	Cicisbeo	—
Chimay (Theresia, herczegné)	165	Cicognara (Leopold, gróf)	—
Chimborasso, l. Cordilleras	—	Cid, l. Diaz.	—
China	—	Cigarro	235
Chinahéj	172	Cignani (Carlo)	—
Chinai nyelv, irás és literatura	174	Cilicia	236
Chio, l. Scios	—	Cilicium	—
Chiosk, l. Kiosk	—	Cilley	—
Chiragra	176	Cimabue (Giovani)	237
Chirographum	—	Cimarosa (Domenico)	238
Chirologia	—	Cimberek v. Cimmerek	—
Chiromantia	—	Cimon	239
Chiron	177	Cincinnatus (Luc. Quinetius)	240
Chironomia	—	Cinna (Luc. Cornelius)	241
Chirurgia	—	Cino da Pistoja	—
Chiwa, l. Turkmenország	—	Cinque Ports	—
Chladni (Erneszt, Florencz Fridrik)	179	Cipriani (Giambattista)	242
Clopicki	180	Circassia	—
Chlor, Chlorine	183	Circe	243
Choc	184	Circuláló papirosok, l. Forgó papirosok.	—
Choczim (Chotsim)	—	Circulatio, l. Pénzforgás.	—
Chodowiecki (Dániel, Miklós)	—	Circulatiobank, l. Pénzforgási bank	—
Choiseul (István, Ferencz)	—	Circulus, l. Kör.	—
Choiseul-Gouffier (Marie 'sat.)	186	Circus	—
Cholera	—	Circusi játékok	244
Choliambus	221	Cis (a' muzsikában)	245
Choral	—	Cisalpina respublica	—
Choregraphia	—	Cisplatana, l. Paraguay	—
Choriambus, l. Rhythmus	—	Cisrhenana respublica	246
Chorographia	222	Cisterciták	—
Chouans	—	Citadella, l. Fellegvár	—
Chrisma	—	Ciudad-Rodrigo	247
Christian, l. Keresztely	—	Civillista	—
Christiania	—	Clairon (Claire, Josephe 'sat.)	249
Chrom	—	Clan	—
Chromaticus	223	Clare (John)	251
Chronica, l. Krónika.	—	Clarence, l. IV. Vilmos	—
Chronicus	—	Clarendon (Hyde Edward)	—
Chronologia	225	Clarinett	252
Chronometrum l. Időmérő.	—	Clarke (Sam.)	253
Chronostichon	—	Clarke (Eduard Daniel)	—
Chryseis, l. Achilles.	—	Classicus	254
Chrysippus	226	Classis	257
Chrysolithus	—	Claud Lorrain, l. Gelée (Claude)	—
Chrysoloras (Emanuel)	—	Claudianus (Claudius)	—

lap.

Claudius (Tiberius) . . 257
Claudius (Mátyás) . . . 258
Clausulák, l. Zárlatok. . —
Clavicembalo . . . . —
Clavicylinder, l. Chladni . —
Clavigo vagy Clavijo y Flaxardo . . . . . —
Clavis, l. Kulcs. . . . —
Clemence Isaure . . . —
Clemens (Titus Flavius) . 259
Clemens, (pápák) l. Kelemen (pápák) . . . . —
Clementi (Muzio) . . . 260
Clementinák 261
Cleopatra . . . . —
Clerfayt (de Croix Ferencz 'sat.) 262
Clerk (John) . . . . —
Clerus, Clericus . . . —
Cliensek 263
Clifford (George) . . . —
Clima . . . . . —
Climacterius 265
Climax és Anticlimax . . —
Clinica . . . . . —
Clinton (sir Henry) . . 267
Clio . . . . . —
Clodwig, Chlodowig . . —
Clos (P. A. F. Choderlos de la) 268
Clothoj, l. Párkák . . . —
Clotilde (de Vallon Chalys) 269
Clôture 270
Cloud (St.) . . . . —
Clubb (ang.) 271
Clytaemnestra . . . . —
Cnidus, l. Gnidus . . . —
Coak, l. Kőszén . . . —
Coalitio . . . . —
Cobbet (William) . . 272
Cobenzl (Lajos) . . . 273
Cocagna . . . . . —
Cocarde . . . . . —
Cochenilla . . . . —
Cochin (Charles Nicolus) 274
Cochinchina (Kodsin-Dsina) 275
Cochlea Archimedis . . 276
Cochrane (Sándor Tamás, lord) —
Cocles, l. Horatius . . —
Cocon . . . . . —
Cocytus 277
Codes . . . . . —
Codex 282
Codicillus . . . . —
Codrus . . . . . —
Coëfficiens . . . . —
Coehorn (Menno, báró) . —
Coelibatus, l. Nőtelenség . —
Coelestinusok 283

lap.

Coenobita, l. Anachoreta és Klastromok 283
Cohaesio . . . . . —
Coimbra 284
Colbert (Jean Baptiste) . . —
Colchester, l. Abbot . . —
Colchis 286
Coleridge . . . . . —
Coligny (Gaspard de) . 287
Coliseum 288
Collé (Charles) . . . —
Collectiv, Collectivum . . —
Collegiale systema . . . —
Collegiált Egyház, l. Egyház . —
Collegiumok . . . . —
Collin (Henrik 'sat.) . 290
Collin d'Harleville (Jean François) . . . . . —
Collisio, l. Összeütközés . —
Colloredo 291
Collot d' Herbois (János Maria) —
Colman (George) . . . —
Colombia 292
Colombo (Christoforo) . 293
Colon, l. Interpunctio . . —
Colonia, l. Köln . . . —
Coloniai áruk, l. Világkereskedés —
Coloniák, l. Gyarmatok . . —
Colonna 297
Colonne . . . . . —
Coloratura 298
Colorit, l. Színezet . . —
Collossus, l. Oriás . . —
Colossusok, l. Oriások . . —
Colquhoun . . . . —
Columbanus . . . . —
Columbia 299
Columbus, l. Colombo . . —
Columella (Lucius Junius Mod.) 300
Colurok, l. Csonka körök . —
Comenius (János Amos) . . —
Cometa, l. Üstökös csillag . —
Comicus 301
Comines (Philippe) de) . . —
Comitia 302
Comma . . . . . —
Commandement . . . —
Commerson (Philibert) . 303
Committée . . . . —
Commodore . . . . —
Commodus (Ant. Ael. Aurel) . —
Commoner, l. Collegiumok . —
Communio, l. Ur vacsorája . —
Comnenusok 304
Como 305
Comoedia, l. Szinjáték . . —
Compagni (Dino) . . . —

	lap.
Compania	305
Comparativus, l. Melléknév	—
Comparse	—
Compassus	—
Competentia	306
Compilata és Approbata	307
Compositio	—
Componium	308
Compromissum	309
Comus	—
Concav, l. Homoru	—
Concert	—
Concertmester	—
Concetti	—
Concilium	310
Conlave	311
Conclavista	—
Concordantia	312
Concordatum	—
Concordia	313
Concordia formulája	—
Concretum	—
Concubinatus	314
Concursus	—
Concussionis Crimen	—
Condamine (Charles Maria de la)	312
Condé (Luis de Bourbon)	—
Condé (Luis Joseph de Bourbon)	316
Condé (Lajos Henrik József)	—
Condillac (Etiene)	317
Condorcet (Marrie Jean 'sat)	—
Condottieri	319
Confirmatio	—
Conformisták, l. Egyformaság actája	—
Confucius, l. Con-fu-tse	—
Congestio	320
Congregatiók	321
Congregationalisták, l. Independensek	—
Congressus	—
Congreve (William)	—
Congreve (William, sir)	322
Conjugatio, l. Ige	—
Conjunctio, l. Foglaló	—
Conjunctio (astr.) l. Aspectus	—
Connetable	—
Conràd (Fridrich Wilhelm)	—
Conradin	—
Conring (Hermann)	323
Consalvi (Ercole)	—
Conscriptio, l. Összeirás	—
Consecratio	324
Consequentia	—
Conservatoriumok	325
Consilium abeundi	326
Consistorium	—
Consolato del mare, l. Kereskedési jus és tengeri jus	426
Consonantia	327
Constable	—
Constant de Rebeque (Bajamin)	328
Constantia	330
Constantin (C. Flavius Valerius 'sat)	—
Constellatio, l. Csillagzat	—
Constitutio	332
Constitutiók	333
Constitutiók (apostoli)	351
Constitutionisták l. Unigenitus	—
Consul	—
Consulta	352
Consultatio	353
Contagium, l. Ragadó nyavalyák	—
Contarini	—
Contat, l. Franczia szinmivészség és Parisi játékszin	—
Conté (Jakab Miklós)	354
Contemplatio	355
Contessa (Keresztely Jakab)	—
Conti (Antonio Schinelle abbate)	356
Conti, l. Bourbon	—
Continentale systema l. Szárazföldi rendszer	—
Contorniati	—
Contour, l. Környülrajz	—
Contrabassus, l. Bassus és Hegedü	—
Cotrahangok, l. Tabulatura	—
Contrapont	357
Contraprotest, l. Protest	—
Contraremonstransok, l. Remonstransok és Gomaristák	—
Contrast, l. Visszásság	—
Contraviolin, l. Hegedü	—
Contrealt	—
Contrebande	—
Contregarde	358
Contrescarpe	—
Contributio	—
Controle	—
Contumacia	—
Conus, l. Kup	—
Convenientia	358
Convent	—
Conventiós pénz, l. Pénzláb	—
Convergentia	360
Conversatio, l. Társalkodás	—
Convex l. Homoru	—
Convulsionnairek, l. Jansenisták	—
Cook (James)	360
Cooper (James Fenimore)	361
Coquette	362
Copia, l. Másolat	—
Corday d' Armans (Marie 'sat.)	—
Cordeliers	363

	lap.
Cordilleras de los Andes	363
Cordon	364
Cordova	365
Corilla, l. Improvisatorok	—
Corinthus	—
Corinthusi ércz	366
Coriolanus (Cajus Marcius)	—
Cork	367
Cornaro (Lodovico)	—
Corneille (Péter)	368
Corneille (Tamás)	369
Cornelia	370
Cornelius Nepos	—
Cornides (Daniel)	—
Cornwallis (Károly)	371
Coroner	372
Corpus	—
Corpus Catholicorum	—
Corpus delicti	373
Corpus juris	374
Correa de Serra (Jósef Ferencz)	375
Correct, l. Tisztáltság	—
Correggio (Antonio Allegri)	376
Corregidor	377
Corsarok	—
Corsica	—
Corso	378
Cortes	379
Cortez (Fernando)	—
Cortona (Pietro Berettini)	380
Coruña	—
Corvin (János)	381
Corvisart des Marets	—
Corybantes	382
Cos vagy Coos	—
Cosel (grófné)	—
Cosmeticus szerek, l. Szepitő szerek	—
Cosmicus	383
Cosmo, l. Mediciek	—
Cosmopolitismus	—
Cossé (Károly)	384
Coster (Laurens)	—
Costume	385
Côté droit, Côté Gauche	386
Cottin (Sophie Ristaud)	387
Cothurnus	—
Cottus, l. Centimanok	—
Coucy (Renaud)	—
Coulissák, l. Szinfalak	—
Coulomb (Charles Augustin de)	388
Coup	389
Couplet	—
Coupon	—
Courbière (Wilhelm René)	—
Cour d'Amours, l. Szerelem Törvényszékei	—
Court de Gebelin (Antal)	390
Couston (Miklós)	391
Cowley (Ábrahám)	—
Cowper (William)	392
Coxe (William)	—
Coxis vagy Coxein (Mihály)	—
Coypel (Noel)	—
Coysevox (Antal)	393
Crabbe (George)	—
Crabeth (Dierk és Wouter)	394
Cramer (Károly Gottlob)	—
Cramer (Johann Baptist)	395
Craniologia, l. Kaponyatudomány	—
Crassus	—
Craven (Erzsébet)	396
Crayer (Gáspár)	—
Crébillon (Prosper Jolyot de)	—
Crébillon (Claude Prosper 'sat.)	398
Credere, del Credere	—
Credentionales	399
Creekek	—
Cremona	—
Cremor tartari	—
Creolok	400
Crescendo	—
Crescentiis (Petrus)	—
Crescenzi (d. Juan Baptista)	—
Crescentini (Girolamo)	401
Crescimbeni (Giovanni Maria)	—
Crespi (Giuseppe Maria)	402
Creta, l. Kandia	—
Creticus, l. Rhythmus	—
Creusa	—
Creutz (Gusztav Filep, gróf)	—
Creuzer (György Fridrik)	403
Crevenna (Péter Antal)	404
Crichton (James)	—
Crillon (Louis de Balbe)	405
Crillon-Mahon (Louis herczeg)	406
Criminalis törvény	—
Crisis	411
Criterium	412
Critica	—
Criticája a' tiszta észnek, l. Kant.	—
Critica, philosophia l. Kant és Philos.	—
Croesus	414
Croker (John Wilson)	—
Cromford	415
Cromwell (Oliver)	—
Cronion, l. Jupiter	—
Cronos, l. Saturnus	—
Crotch (William)	424
Croup	—
Crozat (Jósef Antal)	425
Crusada	426
Crusca, l. Academia	—

lap.

Crypto 426
Csaba . . . . . —
Csacsina . . . . . —
Csáki . . . . . —
Csáktornya 428
Csalán . . . . . —
Csalás . . . . . —
Csalóköz . . . . . —
Csanád . . . . . —
Csanád várm. 429
Csanád (Magyar) . . . —
Csanádi (Demeter) . . . —
Csapat, l. Detachement . . —
Csaplovics (János, Jeszenovai) —
Császár (Imperator) . . 430
Császárkoronázás . . . 431
Császárválasztás, l. Német birodalom és választó fejedelmek . —
Csata, l. Ütközet . . . —
Csátári (János, Sarkadi) . —
Csatornák . . . . . —
Cseh atyafiak 433
Cseh és bajor erdő . . . 434
Cseh nyelv és literatura . —
Csehország 441
Csehszombati 443
Cselédek 445
Cselekedet . . . . . —
Csemege . . . . . —
Csendes tenger, l. Délszaki tenger —
Csepegékenység, l. Folyósság . —
Csepegő kő, l. Stalactites . —
Csepel 446
Csépelni . . . . . —
Csepp . . . . . —
Csere . . . . . —
Cserei 447
Cserekereskedés . . . 448
Cserélt kották . . . . —
Cserhát . . . . . —
Csernovics (Arzén) . . . —
Csetnek 449
Csigák, l. Héjas állatok. . —
Csikszék . . . . . —
Csillag, l. Veszteglő csillagok 'sat. —
Csillagabroszok . . . . —
Csillagesmeret, l. Astrognosia. —
Csillagidő 450
Csillagmagyarázat, l. Astrologia. —
Csillagszaladás . . . . —
Csillagtudomány l. Astronomia. —
Csillagzat 451
Csillagzatok . . . . —
Csillám . . . . . —
Csin 452
Csinált utak . . . . .
Csipkék 453

lap.

Csira 453
Csobáncs . . . . . —
Csók . . . . . —
Csokoládé 454
Csokonai Vitéz . . . 455
Csoma, l. Kórösi . . . —
Csomó 457
Csomók, l. Tuberculumok. . —
Csongrád vármegye . . 458
Csongrád mváros . . . —
Csonka körök . . . . —
Csontok . . . . . —
Csoport, l. Grupp. . . . —
Csörgő sapka, l. Udvari bolondok. —
Csörszárka, l. Csürszárka . —
Csudáji a' világnak . . . 459
Csudás . . . . . —
Csukat (Péter) . . . 460
Csürszárka 461
Csuz . . . . . —
Csuzi Cseh (János) . . 462
Cuba . . . . . —
Cubus, l. Koczka. . . . —
Cueva (Juan de la) . . 463
Cujas (Jacques) . . . —
Cullen (William) . . 464
Culloden . . . . . —
Culminatio, l. Delelés . . —
Cultura 465
Cuma . . . . . —
Cumae . . . . . —
Cumberland (herczeg) . . 466
Cumberland (Richard) . . —
Cupido . . . . . —
Curaço 467
Curatela, l. Gyámság . . —
Curetes, l. Corybantes . . —
Curia . . . . . —
Curialis decisiók . . . —
Curiatiusok, l. Horatiusok . —
Curius Dentatus (Marc. Annius) 468
Curran (John Philpot) . . —
Cursiv, l. Betük . . . —
Cursus, l. Folyamat . . . —
Curtius (Marcus) . . . —
Curtius Rufus (Quintus) . . —
Cusco . . . . . —
Cuspinianus (János) . . 469
Custine (Adam, Philip, gróf) . —
Cuvier (György Leopold 'sat.) 470
Cybele 472
Cycladák . . . . . —
Cycloisek . . . . . —
Cyclopsok 473
Cyclus, l. Kerekszám . . —
Cyclusi költők, l. Görög literat. —
Cylinder, l. Henger . . . —

	lap.		lap.
Cynicusok	—	Czerny, l. Servia	—
Cynosura	474	Czethal	—
Cynthius	—	Czetvelő	486
Cyprian (Szent)	—	Czibak (Imre)	—
Cypris	—	Czigányok	—
Cyprus	—	Czim	490
Cyr (saint)	475	Czimbalom	—
Cyrenaicusok	—	Czimer	491
Cyrene	—	Czimertudomány, l. Heraldica	—
Cyrillus	476	Czin	494
Cyrus	—	Czinnober	—
Cythera	477	Cziprusfa	—
Czáfolás, l. Megczáfolás	—	Cziráky (familia)	—
Czakova	—	Cziráky (Antal, gróf)	495
Czartoryski (Ádám idősb).	—	Czirbesz (András Jónás)	496
Czartoryski (Ádám ifj.)	478	Czirbolyamirigy	—
Czédulabank	—	Czirkalom	—
Czéh	—	Czitera	497
Czél, l. Teleologia	—	Czitrom	—
Czenstochau	483	Czvittinger (Dávid)	—

D.

D.	497	Damascus	—
Da Capo	498	Damast	—
Dacia	—	Damiat	511
Dacier	—	Damiens (Robert François)	—
Dactyliographica, l. Lythoglyptica	499	Damon és Pythias	—
Dactyliotheca	—	Dampier (Wilmos)	—
Dactylologia	500	Danaë	512
Dactylus, l. Rhythmus	—	Danaidák	—
Daedalus	—	Dancourt (Florent Carton)	—
Daemon	501	Dania, l. Dánország	—
Daendels (Herrmann Vilmos)	503	Daniel	—
Dagály	504	Daniel (Gábor)	513
Dagobert	—	Daniel, (Sámuel)	—
D'Aguesseau (Henry François)	—	Danismend	—
Dahomé (Dahomey)	505	Dán nyelv, literatura és mivelség	—
Daire, l. Japan	—	Dánország	516
Dal, l. Ének	—	Dannecker (János Henrik)	521
Dalai Lama, l. Lama	—	Dante	—
Dalayrac (Nicolas)	—	Danton (György Jakab)	524
Dalberg v. Dalburg	506	Danzig	525
Dalberg (Károly Theodor Antal Marton)	—	Daphne	526
Dalberg (Imre József, herczeg)	507	Daphnis	—
Dalekarlia, l. Svédország	508	Dardanus	—
Dalin (Olaus)	—	Dardanellák	527
Daljáték, l. Énekes játék	—	Darius	528
Dalmatica	—	Darmstadt	530
Dalmatország	—	Daróczi (Ferencz)	—
Dal segno	509	Daru (Piere Antonine Noel-Bruno, gróf.)	—
Damascenus (Joanes)	510	Darwin (Erasmus)	—
Damascirozni	—		

	lap.
Daskoff (Katalin szül. gróf Woronzoffné)	531
Dataria	—
Datum	—
Daubenton (Jean Louis Marie	—
Daun	532
Daunou	—
Dauphin	533
Davenant	—
David (Giacomo)	—
David (Jaques Louis)	—
Dávid király	534
Davidis (Ferencz)	—
Davila	535
Davis (John)	536
Davoust	—
Davy	537
Debreczen	538
Debure	539
Decagonum	—
Decamerone l. Boccaccio	—
Decandolle	—
Decanus	—
Decazes	540
Deccard (Ján.)	543
Decemviri, l. Appius Claudius Crassinus	—
Decimalis mérték, l. Tizedmérték	—
Decimalis rendszer, l. Számrendszer	—
Decimalis számolás, l. Tizedszámolás	—
Decime	—
Decisio	—
Decisio curialis, l. Curialis dec.	544
Decius (Publius)	—
Declamatio	—
Declinatio	545
Decoratio, l. Ékités	—
Decrescendo	—
Decretalék	546
Decretalis napok	—
Decretum	—
Deductio	—
Defensio	547
Definitio	—
Defterdar	—
Degerando, l. Gerando de	—
Degradatio	—
Deïanira	549
Deïdamea	—
Dei gratia	—
Deismus	—
Dejotarus	550
Deken (Agata)	—
Dél	—
Delambre	—
Delavigne	551
Delaware	552
Delegatio	—
Delelés	—
Delft	553
Delhi	—
Déli báb	—
Delille (Jaques)	—
Delisle (Vilmos)	555
Délkör	—
Della Maria	556
Déllinea, l. Délkör	—
Delolme (Lajos Ján.)	—
Delorme (Marion)	—
Delos	557
Delphi	—

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

30 (carmagnole) 31 (vitéz jelek)
42 (Casanova) 51 (Casteruyelli)
78 (I. István) 83 (Kelták - Gallok)
95 (Tata) 273 (kerkáinda)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár